ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 52 (1997)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄3

ΑΘΗΝΑ 2003

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Μαρία Ψαρρού - Χριστίνα Μακαρατζή - Θεοδώρα Σκαναβή

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Εκδόσεις «Περπινιά» Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.culture.gr.

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Νομός Δράμας (Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Ορφάνι, Κοκκινόχωμα. Θάσος. Λιμένας (Ποσειδώνιο, Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου, Οικόπεδο Ν. Ζαγοριανού, Οικόπεδο Δ. Γκέκα, Οικόπεδο Ζαφειροπούλου-Φώκα, Οικόπεδο Κ. Χρυσόγελου), Λιμενάρια (Οικόπεδο Ιω. Λιούδα). Νομός Σερρών: Άργιλος (Ακρόπολη), Αμφίπολη (Οικόπεδο Γ. Κυπριανίδου, Οικόπεδο Ιω. Κοχλιαρίδη, Ρωμαϊκό νεκροταφείο, Αύλειος χώρος του Μουσείου, Ελληνιστική οικία), Νέα Κερδύλλια (Θέση Κρυονέρι), Προμαχώνας-Topolnica, Πεντάπολη, Νέα Ζίχνη, Μεσορράχη, Γάζωρος. Εργασίες διαμόρφωσης. Τυχαία ευρήματα - Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Νομός Δράμας: Καλλίφυτος, Δράμα. Νομός Καβάλας: Διπόταμος. Παραδόσεις (Σχέδ. 1-7· Πίν. 303-314) ..... Σελ. 827-847

Θάσος (Νοτιοανατολικές παρυφές του θεάτρου, Νότιες παρυφές της αγοράς), Φάρι, Θασιακή χώρα. » 848-850

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Λόφος των Σκηνών, Ξηρόβρυση, Αλμυρή Λίμνη, Χορτολίβαδο, Παλιόχωρα, Ψιλά Βούρλα, Λόφος των Τσακαλιών). Νομός Ροδόπης: Παραδημή, Αρχαία Στρύμη (Αρχαιολογικός χώρος, Μητρικό), Μαρώνεια (Άγιος Χαράλαμπος). Νομός Έβρου: Μεσημβρία-Ζώνη, Διδυμότειχο (Πλωτινόπολη), Κυανή, Σπήλαιο. Σαμοθράκη. Κεραμιδαριά. Εργασίες διαμόρφωσης-Συντήρησης. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Ροδόπης: Σύμβολα. Νομός Έβρου: Μάκρη, Ρήγιο. Σαμοθράκη. Επιφανειακή έρευνα. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα, Μάγγανα. Νομός Έβρου: Σαμοθράκη. Κερασούδα. Παραδόσεις-Περισυλλογές. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Βόρειος περίβολος, Νότιος περίβολος, Περιοχή αρχαίων νεκροταφείων). Νομός Ροδόπης: Αρχαία Στρύμη, Παραδημή, Νέα Στρύμη, Μαρώνεια. Νομός Έβρου: Κυανή, Νίψα, Σαμοθράκη. Μαντάλ' Παναγιά, Παλιάπολη. Καθαρισμοί (Σχέδ. 1-4· Πίν. 315-326) ..... » 851-881

Σαμοθράκη. Ιερό των Μεγάλων Θεών ..... » 882

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα - Εκλαϊκευτικές δραστηριότητες. Στερεωτικές - Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σέρρες (Αχμέτ Μπέη τζαμί, Τζιντζιρλή τζαμί), Αμφίπολη. Νομός Καβάλας: Φίλιπποι, Καβάλα. Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια (Παληόχωρα-Παλαιοχριστιανική βασιλική). Νομός Έβρου: Διδυμότειχο, Φέρες, Πύθιο. Περιοδείες - Καταγραφές. Νομός Σερρών: Αγγίστα - Σιδηροδρομικός σταθμός, Δημητρίτσι. Νομός Δράμας: Εξοχή. Νομός Καβάλας: Ποδοχώρι. Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σέρρες (Οχυρωματικός περίβολος, Συμβολή των οδών Ορφέως και Κωνσταντινουπόλεως, Οδός Ίωνος Δραγούμη). Νομός Καβάλας: Φίλιπποι. Θάσος. Λιμένας. Νομός Ξάνθης: Πολύστυλον - Άβδηρα. (Σχέδ. 1-2· Πίν. 327-330) » 883-894

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Χίος. Πόλη Χίου (Οδός Αγίων Αποστόλων, Οδός Αγίου Ιακώβου, Οδός Αλατίου-Αγίου Ιακώβου, Οδός Ανθεστηρίων 23, Περιοχή Αγία Άννα Καπέλα, Περιοχή Παναγία Λέτσαινα, Οδός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου). Ψαρά. Μαύρη Ράχη (Θέση Αρχοντίκι). Νομός Λέσβου: Λέσβος. Μυτιλήνη (Οδός Αγραφιώτου, Περιοχή συνοικισμού - οδός Χάρητος και Κρατίνου, Οδός Κιουταχείας, Οδός Θεοφράστου, Οδός Ναυμαχίας Έλλης, Οδός Χρυσομαλλούσας, Οδός Γιαννιτσών, Επάνω Σκάλα - οδός Λασίου και Σιγείου, Περιοχή Σουράδα - οδός Ελ. Βενιζέλου, Οδός Ναυμάχου Παπανικολή και Κιουταχείας, Οδός Αισχύλου, Συμβολή οδών Ελ. Βενιζέλου και Μ. Μυρογιάννη, Συμβολή οδών Αθ. Μητρέλια και Α. Καρκαβίτσα, Συμβολή οδών Α. Παπαδιαμάντη και Χρ. Μολύνου), Πέραμα Κόλπου Γέρας, Θερμή, Πύργοι Θερμής, Αρχαία Πύρρα (Θέση Αχλαδερή), Πέτρα (Περιοχή Αλώνια), Κοινότητα Κλειούς (Θέση Τσόνια), Ιερό του Μέσσου. Λήμνος. Μύρινα (Οικόπεδο Δ. και Β. Κωσταντάρα, Οικόπεδο Α. Πειρουνάκη - Γ. Γαροφάλλου, Οικόπεδο Σ. Χολέβα). Περιοδείες. Χίος. Λέσβος. Λήμνος. Τοπογράφηση αρχαιοτήτων. Λέσβος. Παραδόσεις. Συνεργασία με ξένες αρχαιολογικές σχολές (Σχέδ. 1-11· Πίν. 331-336) ..... Σελ. 895-914

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Κύθνος. Χώρα. Σέριφος (Αρχαιολογική Συλλογή, Πολιτιστικές εκδηλώσεις). Ανασκαφικές εργασίες. Άνδρος. Παλαιόπολη (Οικόπεδο Ιω. Κασιδώνη). Κύθνος. Θέσεις Επισκοπή - Βρυόκαστρο (Οικόπεδο Μ5 - Γ. Παπανικολάου, Οικόπεδο Μ4 - Αικ. Γαρδέρη, Οικόπεδο Μ10 - Αικ. Γαρδέρη, Θέση Κελλάκια). Σύρος. Γαλησσάς (Η κατοίκηση της πρώιμης εποχής του Χαλκού, Η αρχαία πόλη). Σίφνος. Κάστρο. Μήλος. Ριβάρι. Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Θ. Θυμιανίδη, Οικόπεδο Κ. Γουρνάρη, Οικόπεδο Μουσείου Πυθαγορείου, Οικόπεδο Ε. Παύλου-Τσιντιρίδη και Α. Παύλου-Δήμα, Οικόπεδο Π. Τουμαζάτου, Οικόπεδο Γ. και Π. Γιατίλη, Οικόπεδο Ν. Στρατή, Οικόπεδο Ε. Αλιφαντή, Οικόπεδο Δ. Μωραΐτου, Οικόπεδο Σ. Κρητικού, Οικόπεδο Ευ. Κρητικού, Οικόπεδο Δ. Σταματέλλου, Οικόπεδο Λ. Λογοθέτη, Οικόπεδο Α. Παύλου, Οικόπεδο Ν. Πανουράκη - Ε. Καζάκου - Κ. Παπαζαχαρίου (υπ' αριθ. 16, 22, 9, 4), Οικόπεδο Ε. Ζάννη, Οικόπεδο Θ. και Μ.-Ιο. Νικολαρεΐζη, Οικόπεδο Ευ. Ζημάλη, Οικόπεδο Κ. Λυσιμάχου, Οικόπεδο Ε.-Φ. Σδούγκου, Οικόπεδο Α. Χατζηροδίτου, Οικόπεδο Κ. Βελισσαρόπουλου, Οικόπεδο Ό. Μελαχροινού, Οικόπεδο Α. Σολούνια, Δυτική νεκρόπολη). Ικαρία. Κάμπος. Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί - Μελέτες. Άνδρος. Παλαιόπολη, Υψηλή. Σίφνος. Κάστρο, Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Πάρος. Αναστήλωση - Συντήρηση μνημείων. Δήλος. Επιφανειακές έρευνες - Εντοπισμοί - Περισυλλογές. Κύθνος. Θέση Φυκιάδα - Κολώνα. Σέριφος. Αρχαία πόλη. Σίφνος. Κάστρο. Κίμωλος. Σάμος. Θέση Καταρούγα, Θέση Πούντες, Πυθαγόρειο, Παλαιόκαστρο, Σκουρέικα, Μεσόκαμπος, Υδρούσα, Κοκκάρι, Καρλόβασι - Λεπροκομείο, Μαραθόκαμπος. Ικαρία. Ανάφη (Σχέδ. 1-9· Πίν. 337-355) ..... » 915-955

Δήλος (Πίν. 356) ..... » 955-958

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα. Στερεωτικές - Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη Χίου (Νοτιοανατολικός προμαχώνας Φρουρίου, Οσμανιέ τζαμί), Νέα Μονή. Εργασίες συντήρησης. Νομός Χίου: Βαβύλοι, Νέα Μονή, Πυργί, Μεστά (Ναός Παλαιού Ταξιάρχη, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Ιωάννη στη θέση Ροβιές). Νομός Λέσβου: Κάτω Τρίτος, Κεράμι. Καταγραφές. Κατασχέσεις - Παραδόσεις. Επισημάνσεις - Κηρύξεις μνημείων. Νομός Χίου: Καλαμωτή, Μεστά. Νομός Σάμου: Χώρα (Ναός Αγίου Χαραλάμπους, Ναός Αγίου Γεωργίου), Μύλοι, Κουμέικα. Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις χώρων. Νομός Χίου: Πόλη Χίου, Εμπορειός, Πυργί. Νομός Λέσβου. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη Χίου (Οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου, Οικόπεδο Μ. Πατέτσου, Οικόπεδο Μ. Τυρή, Οικόπεδο Α. Φαρμάκα, Εκσκαφές ΔΕΥΑΧ, Επιθαλάσσιο τείχος), Νέα Μονή (Σχέδ. 1-3· Πίν. 357-360) ..... » 959-974

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Πάρος. Θήρα. Στερεωτικές - Αναστηλωτικές εργασίες. Πάρος. Παροικιά. Σίκινος (Ναός της Παναγίας στη Συκιά). Εργασίες συντήρησης. Άνδρος (Ναός Ταξιάρχη Μεσαριάς). Μύκονος (Ναός Παναγίας Παραπορτιανής στο Κάστρο, Ναός Παναχράντου στη Χώρα). Θήρα. (Συλλογή εικόνων και κειμηλίων Πύργου). Πάρος (Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Νάουσας, Καταπολιανή). Σίκινος. Χωριό, Χώρα, Συκιά. Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα. Περίσσα (Σχέδ. 1· Πίν. 361-372) ..... Σελ. 975-983

Δοκός ..... » 983-984

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Ηράκλειο (Άγιος Ιωάννης, Αμπελόκηποι), Κνωσός (Ανάκτορο Κνωσού, Γυψάδες, Βενιζέλειο Νοσοκομείο, Ελληνικά, Μπουγάδα Μετόχι), Χερσόνησος, Γαλατάς, Τσούτσουρος (οικόπεδο Α. Κεφαλάκη, οικόπεδο Ν. Βλαστού), Αρκαλοχώρι, Άγιος Κύριλλος (Θέση Ακονάκι), Μητρόπολη Γόρτυνας (Θέση Μάντρες). Περισυλλογές - Λαθρανασκαφές. Ασήμι (Θέση Αργιό), Λύττος (Αγρός Σ. Μοιραδωράκη, Θέση Πώρους), Στέρνες (Θέση Κατσικάλι), Αιτάνια (Θέση Φονιάς), Σοκαράς (Θέση Μέλισσες), Βόνη (Σχέδ. 1-5· Πίν. 373-380) ..... » 985-1001

Κομμός ..... » 1001-1002

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Χανιά (Συνοικία Σπλάντζια - οδός Δασκαλογιάννη, Συνοικία Σπλάντζια - 1η πάροδος Σήφακα, Οδός Μαλινού και Κριτοβουλίδου, Οδός Δημητρακάκη - αγωγός ΔΕΥΑΧ, Οδός Δημοκρατίας και Καλιτσουνάκη, Οδός Δημοκρατίας 87-89, Πάροδος Ηγουμένου Γαβριήλ, Οδός Μιχελιδάκη 11 - πάροδος Δημοκρατίας, Οδός Δημοκρατίας - Έργα ΔΕΥΑΧ, Οικόπεδο Δημητρουλάκη-Κυριακάκη, Οδός Αναγνώστου Μάντακα 85, Οδός Αναγνώστου Γογονή 31, Ανατολικά Δημοτικού Κήπου, Οδός Δικτύννης και Φλωρίων 17, Οδός Δημητρακάκη 7, Οδός Γιαμπουδάκη, Οδός Κριτοβουλίδου, Οδός Δραγούμη), Απτέρα (Τομέας VI, Οικόπεδο Βουζιανά, Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου), Στύλος, Γούρνες Λευκών Ορέων, Χώρα Σφακίων, Κίσαμος (Κέντρο Υγείας, Μητροπολιτικός ναός, Οικόπεδο Ειρ. Αλυγιζάκη, Οικόπεδο Ι. Πατερομιχελάκη, Οικόπεδο Π. Φουρναράκη, Οικόπεδο Αικ. Αποστολάκη, Οικόπεδο Ι. Ροκάκη, Οικόπεδο Σ. Ξηρουχάκη, Οικόπεδο Κ. Μωραϊτάκη, Οικόπεδο Α. Θεοδωράκη, Οικία Α. Πατεράκη-Λεφάκη), Μονή, Καμπανός, Αργυρούπολη (Θέση Πέντε Παρθένες, Θέση Καρλέτζη), Μαρουλάς (Αγρός Ε. Γιαννουλάκη), Σφακάκι Παγκαλοχωρίου, Χαμαλεύρι (Θέση Τζαμπακάς, Θέση Πατέρας, Θέση Κονοστάσι, Θέση Αρισμαρή, Θέση Γρολάδες), Σταυρωμένος Χαμαλευρίου, Μαργαρίτες, Πάνορμο (Θέση Λίμνη), Μουρνέ (Σχέδ. 1-11· Πίν. 381-394) ..... » 1003-1042

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Αγίου Νικολάου, Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας, Μουσείο Σητείας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λασιθίου: Τρυπητός, Μέσα Μουλιανά (Θέση Σελλάδες), Τουρλωτή (Θέση Ξυλόπορτα), Πετράς, Μίλατος Μιραμπέλλου (Θέση Χαλασές), Ιεράπετρα (Θέση Παραμυθιάς, Θέση Αλυκές). Παραδόσεις αρχαίων. Στερεωτικές εργασίες. Αγία Φωτιά, Μάλλια. Έργα ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων. Σπήλαιο Ψυχρού, Μάλια. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων. Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί Δρόμοι». Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου, Φυλάκιο στο Κόκκινο Φρούδι Ζάκρου. Ίδρυση του Κέντρου Μελέτης ανατολικής Κρήτης (INSTAP) (Σχέδ. 1· Πίν. 395-400) ..... » 1043-1052

Ίτανος ..... » 1052-1053

Καβούσι, Χαλασμένος, Μόχλος, Γουρνιά, Βρόκαστρο, Χρυσοκάμινο ..... » 1054-1056

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... Σελ. 1056

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Πιτσίδια, Ακρόπολη Σμαριού (Τμήματα ΙΙ, ΙΙΙ, IV, V στο εξωτερικό τμήμα του δυτικού περιβόλου, Αποκάλυψη νέων κτιρίων στο νοτιοανατολικό τμήμα της ακρόπολης, Αποκάλυψη και ταύτιση νέων κτιρίων στο εξωτερικό τμήμα XXII του περιβόλου, χώρος Ζο στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης, Μέγαρο Δ-οπισθόδομος). Συντήρηση - Καταγραφή - Τεκμηρίωση και εργαστηριακή επεξεργασία ευρημάτων. Συντήρηση - Στερέωση μνημείων και διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων. Ακρόπολη Σμαριού, Πιτσίδια, Γούβες, Σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ (Σχέδ. 1-4· Πίν. 401-406) ..... » 1057-1072

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Επιγραφική Συλλογή, Μουσείο Λέρου, Μουσείο Αστυπάλαιας, Ανάληψη ευρωπαϊκού προγράμματος Raphael). Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Περιοχή αρχαίας πόλης (Υπόγειο υδρευτικό σύστημα στη μεσαιωνική τάφρο, Οδός Αγίου Φανουρίου, Οδός Ιπποδάμου 65-67, Ακτή Μιαούλη, Οδός Απολλωνίου Αμερικής, Οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φανουράκη, Οδός Εθνάρχου Μακαρίου, Συμβολή των οδών Τάρπον Σπρίνγκς και Καρπάθου, Οδός Θεμιστοκλή Σοφούλη και Μεσολογγίου, Οδός Γράμμου και Βασιλέως Ηρακλείου, Οδός Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων, Οδός Ρωμανού του Μελωδού, Οδός Π. Θεοτοκοπούλου και Αγίων Αναργύρων, Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου, Οδός Βενετοκλέων 77-79, Οδός Καναδά 18, Οδός Αγίου Νικολάου, Οδός Καμείρου και Ησιόδου, Οδός Καμείρου, Οδός Γαληνού, Οδός Παρθενόπης, Οδός Πειραιώς 12, Προέκταση οδού Πειραιώς, Οδός Ιθάκης, Οδός Κωνσταντίνου Υδραίου, Οδός Εθνικής Αμύνης, Οδός Πτολεμαίων, Οδός Ρόδου-Λίνδου, Οδός Στοκχόλμης, Οδός Ελσίνκι 4-6, Οδός Αταβύρου, Οδός Δωδώνης, Αρχαιολογικός χώρος Κορακόνερου), Ιαλυσία - Τριάντα (Οδός Τριάντων, Πάροδος οδού Γρηγορίου Λαμπράκη, Πάροδος Ιερού Λόχου, Ιξιά-παραλιακή οδός), Κρεμαστή (Λεωφόρος Ρόδου - Αεροδρομίου Παραδεισίου, Έργα Κοινότητας Κρεμαστής), Ασώματος Κρεμαστής (Κτήμα Μ. Μπάτη, Οικόπεδο Θεοδωρόπουλου, Οικόπεδο Σταυριά-Δημητράκη, Έργα διάνοιξης νέου δρόμου από ανατολική πλευρά προς αεροδρόμιο Παραδεισίου), Αρχάγγελος (Θέση Σεραφί), Περιοχή Ασγούρου, Περιοχή Κοσκινού, Αφάντου, Θεολόγος, Σιάννα, Σάλακος. Κως (Αγία Μαρίνα - οδός Μακρυγιάννη και πλατεία 3ης Σεπτεμβρίου, Οδός Αρίστωνος, Οδός Μητροπόλεως, Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου, Οδός Αγίου Νικολάου, Οδός Αργυροκάστρου και Κορυτσάς, Έργα ΔΕΥΑΚ, Οδός Αργυροκάστρου, Οδός Ανώνυμη, Οικόπεδο Δήμου Κω, Οικόπεδο Μ. Μπουρινάκη, Οικόπεδο Ι. Βασιλείου, Οδός Ασκληπιού και Αυστραλίας, Πλατεία Πλατανίου, Πλατάνι - οδός Ασκληπιού, Μαρμαρωτό), Ψαλίδι. Τήλος. Μεγάλο Χωριό. Νίσυρος. Πάλοι. Κάρπαθος. Λευκός (Θέση Ριά). Αστυπάλαια. Χώρα (Θέση Κάτσαλος, Θέση Κυλίνδρα). Αμοργός. Κατάπολα. Αναστηλωτικές εργασίες. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Συντήρηση - Καταγραφές αρχαίων - Οργάνωση Αρχείων. Παραδόσεις - Υποδείξεις αρχαίων. Περιοδείες. Σύμη. Θέση Δρακούντα. Λέρος. Δρυμώνας. Αστυπάλαια (Σχέδ. 1-16· Πίν. 407-422) ..... » 1073-1124

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Έκθεση για τους λιμένες της Ρόδου, Έκθεση Προμαχώνα Αγίου Γεωργίου, Συλλογή εικόνων Εφορείας, Φωτογραφικό αρχείο), Λίνδος (Εκκλησιαστικό Μουσείο). Εκπαιδευτικά προγράμματα. Αναστηλωτικές εργασίες. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου, Βυζαντινές οχυρώσεις Κολλάκιου - Αρχαιολογικός χώρος οδού Παναιτίου, Προμαχώνας Αγίου Ιωάννη, Ένταξη μνημείου στα ανατολικά της πύλης του Αγίου Αθανασίου, Προμαχώνας Αγίου Αθανασίου, Οδός Ανδρονίκου - Μοναστήρι Αγίου Νικολάου, Οδός Απολλωνίου - Μονή Αγίου Γεωργίου, Οδός Αλχαδέφ - Παναγία του Μπούργκου, Οδός Σωκράτους - συγκρότημα εκκλησίας Αγίων Αποστόλων και μουσουλμανικού Συσσιτίου, Οδός Θησέως - Ιππο-

τικός Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης, Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων, Κτίριο ιπποτικού «Ναυαρχείου», Οδός Ιπποτών - Κτίριο Villagarut, Πρόγραμμα αποκατάστασης ανεμόμυλων "Euromol". Κως (Κάστρο Νερατζιάς), Πυλί (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Τιμίας Ζώνης). Κάλυμνος. Βαθύ (Ναΰδριο Αγίου Αντωνίου). Τήλος. Πάτμος. Αμοργός. Χάλκη. Εργασίες συντήρησης. Ρόδος. Πόλη Ρόδου (Συλλογή Εφορείας, Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου, Ναός Αγίας Αικατερίνης, Ναός Αγίου Γεωργίου του Κάτω), Κατταβιά, Λίνδος. Κως (Παλαιοχριστιανική οικία ακρόπολης, Βασιλική Αγίου Στεφάνου). Σύμη. Κάλυμνος. Βαθύ (Ναός Αγίων Θεοδώρων). Λέρος. Λακκί, Μερικιά, Δρυμώνας. Πάτμος. Αμοργός. Κατάπολα - θέση Ξυλοκερατίδι. Περιοδείες - Καταγραφές ναών. Ρόδος. Πόλη Ρόδου (Έργα υπόγειων δικτύων, Οδός Δαμασκηνού-ναός Εισοδίων), Κοσκινού - θέση Τσαΐρι, Ασκληπειός. Πάτμος (Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Παρεκκλήσι Αγίας Άννας, Παρεκκλήσι σπηλαίου Αποκάλυψης). Κάρπαθος. Όλυμπος (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Ονουφρίου, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου στη Μέλαινα, Ναός Αγίου Ζαχαρία). Καταγραφές αντικειμένων. Ρόδος (Νέα πόλη, Ιπποτικός Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης, Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου). Νίσυρος. Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Πλατεία Αριστομένους, Ναός Παναγίας του Κάστρου, Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου, Τομέας «γλώσσας» Γαλλίας, Τομέας «γλώσσας» Γερμανίας, Πύργος Heredia, Οδός Σωκράτους - Ναός Αγίων Αποστόλων, Οδός Παναιτίου - Ναός Αγίου Ιωάννου, Οδός Αντιφάνους 11, Οδός Απολλωνίου - Ναός Αγίου Γεωργίου, Οδός Αλχαδέφ - Ναός Παναγίας του Μπούργκου, Οδός Θησέως - ανώνυμος ναός, Οδός Κισθινίου - ανώνυμος ναός), Ιαλυσσός, Φιλέρημος (Κορυφή Γολγοθά), Σάλακος (Θέση Παλαιοκκλησιά, Θέση Λίμνη), Κρητηνία (Θέση Στεφανιά). Κως. Αντιμάχεια (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Στρατόπεδο 80 ΕΑΝΕΘ, Ιπποτικό κάστρο), Μαστιχάρι, Κέφαλος (Όρυγμα ΟΤΕ, Οικόπεδο Αικ. Αφενδούλη, Οικόπεδο Γ. Παπαηλία, Οικόπεδο Ο. Παπασταματίου), Πόλη Κω (Οδός Ταγματάρχου Κουρούκλη και Αντιναυάρχου Ιωαννίδη, Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Νίσυρος. Εμπορειό (Θέση Πάλοι). Κάλυμνος. Βαθύ (Παλαιοχριστιανική βασιλική και ναΰδριο Ταξιάρχη, Βασιλική Παλαιοπαναγιάς). Κάρπαθος. Πηγάδια - Περιοχή Βρόντης (Σχέδ. 1-10· Πίν. 423-434) Σελ.1125-1168

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Τρικάλων: Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας). Νομός Ιωαννίνων: Άγιος Μηνάς (Παλαιολιθική βραχοσκεπή Μποΐλα). Νομός Λακωνίας: Γύθειο (Θέση Λακωνίς). Νομός Λευκάδας: Κάβαλλος (Σπήλαιο Μπολιάτσω). Νομός Κορινθίας: Σπήλαιο Λέχοβας Κρυονερίου. Γεωαρχαιολογική έρευνα. Αλόννησος (Σχέδ. 1-2· Πίν. 435-438) ..... » 1169-1181

Λακωνική Μάνη (Σπήλαιο στα Καλαμάκια Αρεόπολης) (Σχέδ. 1-2) ..... » 1182-1184

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Υποβρύχιες έρευνες και αυτοψίες. Νομός Δωδεκανήσου: Λειψοί. Παλαιό λιμάνι. Μακρονήσι. Κως. Λιμάνι, Καρδάμαινα, Ψαλίδι, Μαστιχάρι. Νίσυρος. Γυαλί. Αλιμνιά. Ρόδος. Αρχαίο λατομείο στην περιοχή Καναμάτ Ροδιάς. Καστελόριζο. Αστυπάλαια. Λιμάνι, Λειβάδια, Τρίτο Μαρμάρι, Μαλτεζάνα. Νομός Κυκλάδων: Αμοργός. Κατάπολα, Ραχίδι, Κάτω Ακρωτήρι. Νομός Σάμου: Ικαρία. Εύδηλος, Νας, Κάμπος. Νομός Λέσβου: Λέσβος. Καρά-Τεπέ, Σκάλα Παμφύλων, Σκάλα Μιστεγνών, Πλωμάρι, Όρμος Κατζίνια κόλπου Γέρας, Ύφαλοι Μέθωνες, Πλάκα, Αγία Κυριακή όρμου Κέρου. Νομός Εύβοιας: Μαρμάρι. Νομός Αττικής: Σαλαμίνα. Κυνοσούρα, Μέθανα. Εργασίες για το κέντρο ενάλιων αρχαιολογικών ερευνών. Νομός Μεσσηνίας: Πύλος (Φρούριο). Εργασίες για το υποβρύχιο αρχαιολογικό πάρκο. Μεθώνη. Αποτυπώσεις αρχαίων. Φωτογραφήσεις - Άλλες εργασίες. Συντήρηση. Παραδόσεις αρχαίων (Πίν. 439-444) ..... » 1185-1201

Πρόγραμμα Ακτίου ..... » 1201-1202

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πίν. 445-454) ..... » 1203-1209

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας

Κατά το 1997 συνεχίστηκαν οι εργασίες του εκθεσιακού προγράμματος του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Δράμας. Πραγματοποιήθηκαν μεταφορές αρχαίων της περιοχής από τα παλαιότερα Μουσεία Καβάλας και Φιλίππων. Συνεχίστηκε η τακτοποίηση και οργάνωση των αποθηκών, καθώς και η καταγραφή του αρχαιολογικού υλικού με Η/Υ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Ορφάνι (αρχαίος Φάγρης)

Το Νοέμβριο του 1997 έγινε μία ακόμη ανασκαφική έρευνα στο χώρο του νεκροταφείου του αρχαίου Φάγρητα, η οποία μας έδωσε ένα ανέλπιστο εύρημα. Ανάμεσα δηλαδή σε απλούς τάφους, που ήταν ορθογώνιες καύσεις σαν αυτές που είχαν βρεθεί και παλαιότερα, αποκαλύφθηκε ένας ακέραιος κτιστός τάφος του τύπου των μακεδονικών. Πρόκειται για ένα μικρό μονοθάλαμο καμαροσκέπαστο κτίσμα, που αποτελείται από ένα τετράγωνο νεκρικό θάλαμο, πλευράς 2,55 μ., που στεγάζεται με καμάρα, ακτίνας 1,25 μ.

Η πρόσβαση στον τάφο γινόταν με τη βοήθεια επικλινούς «δρόμου»-ράμπας, ενώ μπροστά στην πρόσοψη του μνημείου υπήρχε μικρός ορθογώνιος ανοιχτός χώρος, η «αυλή» του τάφου. Το θυραίο άνοιγμα δεν είχε θυρόφυλλα αλλά ήταν εξωτερικά σφραγισμένο με επάλληλες σειρές δόμων και οικοδομικό υλικό παλαιότερων ταφικών μνημείων του νεκροταφείου. Ξεχωρίζουν μία ενεπίγραφη και μία ανάγλυφη επιτύμβια στήλη. Η πρόσοψη του τάφου και το εσωτερικό του νεκρικού θαλάμου είναι επιχρισμένα με λεπτό στρώμα υπόλευκου κονιάματος χωρίς ζωγραφική διακόσμηση.

Τα καμένα οστά των νεκρών είχαν τοποθετηθεί πιθανότατα σε πολύτιμα πήλινα ή μετάλλινα αγγεία ή σε λάρνακες, μέσα σε δύο τετράγωνες θήκες που υπήρχαν στο δάπεδο του νεκρικού θαλάμου αριστερά και δεξιά από την είσοδο.

Δυστυχώς η επανειλημμένη σύληση του τάφου από την αρχαιότητα έως σήμερα δεν επέτρεψε να φθάσει έως εμάς τίποτε από τα πλούσια ασφαλώς αντικείμενα που θα συνόδευαν τους σημαντικούς νεκρούς του μακεδονικού τάφου. Βρέθηκε μόνον ένα μικρό άωτο μελαμβαφές φιαλίδιο, που δίνει μια ένδειξη για τη χρονολόγηση του τάφου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Ο μακεδονικός τάφος του Φάγρητα ανήκει στη μεγάλη ομάδα παρόμοιων τάφων με τετράγωνη κάτοψη. Η ύπαρξή του φανερώνει ότι στην πόλη, την εποχή που αυτή αποτελούσε μέρος του μακεδονικού βασιλείου, υπήρχε μία ανώτερη κοινωνική τάξη, κορυφή της οποίας θα πρέπει να ήταν ο επικεφαλής της μακεδονικής φρουράς και εκπρόσωπος του βασιλικού οίκου. Είναι πολύ πιθανόν σε αυτή την αρχοντική οικογένεια να ανήκει ο μνημειακός τάφος που ξεχώριζε από όλους τους άλλους του νεκροταφείου για το μέγεθος και τη μορφή του. Αν και βρέθηκε συλημένος, δεν παύει να είναι ένα πολύ σημαντικό εύρημα, γιατί αποτελεί το μοναδικό μνημείο του είδους του, που ήλθε στο φως στο χώρο του αρχαίου Φάγρητα.

Η ύπαρξη του ακριβού αυτού ταφικού κτίσματος επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο την άνθηση που γνωρίζει η πόλη στον 4ο αι. π.Χ., γεγονός που είχε αρχίσει να διαφαίνεται μετά την ανασκαφή του νεκροταφείου το 1994, όταν αποκαλύφθηκαν τα τόσο πλούσια κτερίσματα των απλών τάφων της ίδιας εποχής.

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

Κοκκινόχωμα

Στο όρος Σύμβολο στη θέση Βουλγάρικα Κανόνια 2,5 χλμ. νότια-νοτιοδυτικά από το χωριό Κοκκινόχωμα, N 40 54, 398 και E 24 18, 218, εντοπίστηκαν τάφοι στο δασικό δρόμο και πραγματοποιήθηκε μικρή σωστική ανασκαφή.

Κιβωτιόσχημος τάφος 1. Αποτελείται από σχιστόπλακες. Λείπει η καλυπτήρια πλάκα που πιθανότατα καταστράφηκε από τους λαθρανασκαφείς. Εξωτ. διαστ. τάφου: μήκ. 1,80, πλ. 0,57 μ. Ο τάφος έχει προσανατολισμό από Δ. προς Α. Το κρανίο έβλεπε προς Α. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν 18 χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. και θραύσματα άβαφων αγγείων, κυρίως μυροδοχείων.

Λακκοειδής τάφος 2. Σε απόσταση 47 μ. δυτικά του τάφου 1 και 4,50 μ. βόρεια στην πλαγιά του δρόμου βρέθηκε τάφος λαξευμένος σε σχιστολιθικό βράχο. Ο τάφος ήταν

συλημένος. Πρόκειται πιθανότατα για παιδικό τάφο. Η καλυπτήρια σχιστόπλακα βρέθηκε μετακινημένη νότια του τάφου και έχει διαστάσεις: μήκ. 1,28, πλ. 0,52 μ. Διαστ. τάφου: μήκ. 1,44, πλ. 0,39 μ. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν ένα σιδερένιο καρφί και θραύσματα άβαφων αγγείων.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΜΑΛΑΜΑ

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας

ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Ποσειδώνιο

Συνεχίστηκαν για δεύτερη χρονιά[1] οι εργασίες διαμόρφωσης στο χώρο του Ποσειδωνίου και της βόρειας συνοικίας των αρχαίων οικιών, στο πλαίσιο του προγράμματος ΠΕΠ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Η ανασκαφική έρευνα[2] περιορίστηκε σε ζώνη, πλ. 10 μ. περίπου, δυτικά της πρόσοψης του ιερού, σε όσο χώρο χρειαζόταν, για να διαμορφωθεί η πρόσβαση των επισκεπτών, να τοποθετηθούν οι σχετικές επεξηγηματικές πινακίδες και να δημιουργηθούν οι χώροι ανάπαυσης. Επειδή στο ανατολικό τμήμα αυτής της ζώνης βρέθηκε ο δρόμος που από την πλευρά του τείχους οδηγούσε προς το Ποσειδώνιο, θεωρούμε ότι εδώ έπρεπε να κατευθύνεται καταρχάς ο επισκέπτης. Για το λόγο αυτό και στην περίφραξη του χώρου έγινε πρόβλεψη για μικρή πόρτα στον άξονα του δρόμου.

Η ανασκαφή στο χώρο του Ποσειδωνίου έφερε στο φως κτίσματα της ύστερης κλασικής περιόδου (Πίν. 303 α). Πρόκειται για σειρά δωματίων που ανοίγονται προς την πλευρά του αρχαίου τεμένους. Βρέθηκε σε όλο το μήκος ο τοίχος της πρόσοψης και ερευνήθηκε ελάχιστο μέρος από το χώρο των δωματίων. Ένα μονολιθικό μαρμάρινο κατώφλι βρέθηκε στη θέση του. Η σκέψη ότι πρόκειται για δωμάτια που σχετίζονται με την εξυπηρέτηση των επισκεπτών του αρχαίου ιερού ίσως δεν είναι μακριά από την πραγματικότητα. Συντηρήθηκαν οι τοίχοι, στερεώθηκε το πρανές της ανασκαφής με δικτυωτό σύρμα, το οποίο θα σκεπαστεί γρήγορα από τη βλάστηση.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του αποχετευτικού δικτύου βόρεια του νέου αρχαιολογικού μουσείου, όπου τοποθετείται το βόρειο σκέλος του αρχαίου τείχους, εντοπίστηκε σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του δρόμου το όριο οικιστικής νησίδας της αρχαίας πόλης.

Η ανασκαφή που ακολούθησε[3], περιορίστηκε κατά μήκος της βόρειας παρειάς ενός τοίχου που αποκαλύφθηκε σε μήκος 36 μ. (Σχέδ. 1). Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,60 έως 0,80 μ. και το χτίσιμό του χαρακτηρίζεται από μεγάλους ορθογώνιους δόμους στα κατώτερα τμήματά του, ενώ στις πολλαπλές φάσεις και επεμβάσεις που διακρίνονται στην τοιχοποιία του γίνεται κατά κανόνα χρήση μικρότερων κατεργασμένων δόμων ή αργών λίθων συχνά με την προσθήκη οστράκων και κονιάματος (Πίν. 303 β).

Πρόκειται αναμφίβολα για το όριο της αμέσως νότια του αρχαίου τείχους οικοδομικής νησίδας και πρέπει να συνδεθεί με το σύνολο οικιών που ανασκάφηκαν το 1989 στον υπόγειο χώρο του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου. Ο μοναδικός μάλιστα εγκάρσιος τοίχος που στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί, ανήκει πιθανώς σε οικοδόμημα, τα όρια του οποίου αποκαλύφθηκαν κατά την παλαιότερη αυτή ανασκαφή[4].

Η εικόνα είναι πολύ αποσπασματική, για να επιτρέψει ασφαλή συμπεράσματα ως προς τις επιμέρους οικοδομικές φάσεις. Κεραμικά (Πίν. 304 α-γ) και νομισματικά δεδομένα καλύπτουν χρονικά τους ρωμαϊκούς χρόνους φθάνοντας μέχρι το τέλος του 3ου αι. μ.Χ., πράγμα που εναρμονίζεται με τα συμπεράσματα της ανασκαφής των οικοδομικών συνόλων του μουσείου, όπου διαπιστώθηκε ότι η ρωμαϊκή φάση έφθανε μέχρι τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.[5]. Ωστόσο, μελαμβαφής κεραμική του 4ου αι. π.Χ. και λαβές ενσφράγιστων αμφορέων της ίδιας εποχής προήλθαν από το τελικό βάθος, στο οποίο κατέστη δυνατόν λόγω του υδροφόρου ορίζοντα να φθάσουν όσες τομές πραγματοποιήθηκαν. Σε αυτή την εποχή θα πρέπει πιθανώς να τοποθετηθεί η πρώτη οικοδομική φάση του τοίχου.

Στο ανατολικό του τμήμα εντοπίστηκε αγωγός με δάπεδο από σχιστόπλακες, μήκ. 13 μ., πιθανώς σύγχρονος με την κατασκευή του τοίχου, που φαίνεται πως παροχέτευε προς το δρόμο τα νερά από τη στέγη οικοδομήματος. Με-

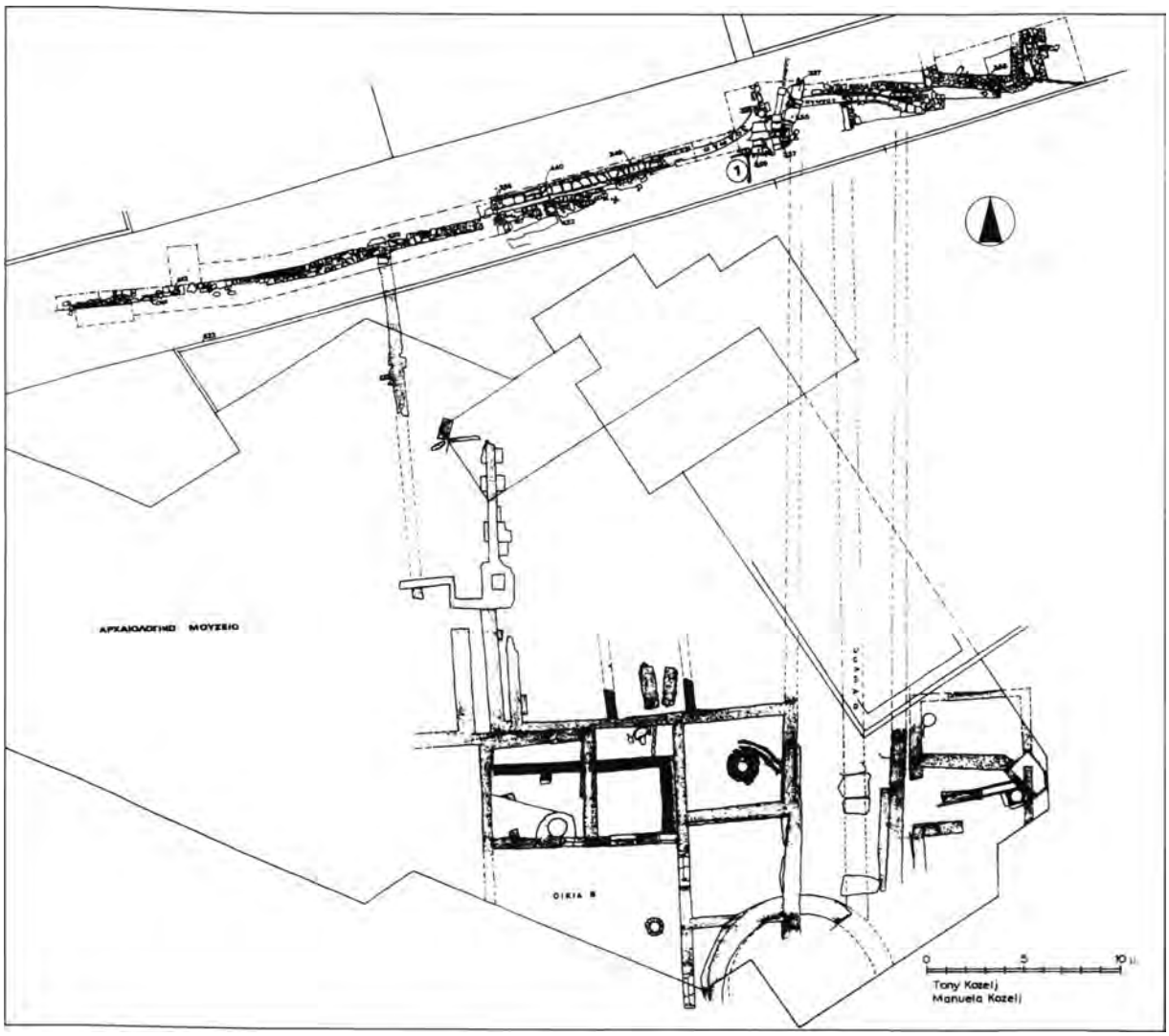
1. Η αρχαιολόγος Μ. Χριστοπούλου συμμετείχε στην ανασκαφή του Ποσειδωνίου. Από το Σεπτέμβριο του 1997 στο πρόγραμμα συμμετέχει η αρχαιολόγος Ε. Κοτζαμπασοπούλου και ο αρχιτέκτονας Σ. Ασημίδης.

2. Για την πρώτη ανασκαφική περίοδο, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 551-552.

3. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Β. Παπαλαζάρου.

4. *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 535-541.

5. Ό.π., σ. 521-528.

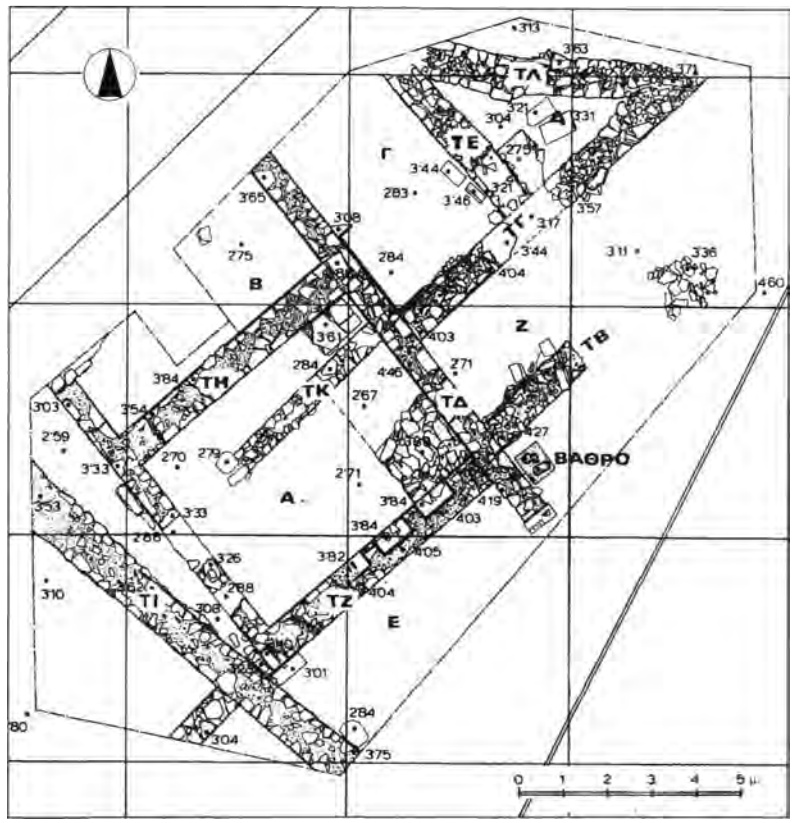
Σχέδ. 1. Θάσος. Λιμένας. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τά την καταστροφή του αγωγού (εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής του), ο τοίχος στεγανοποιήθηκε με παχύ στρώμα κονιάματος πριν χρησιμοποιηθεί ως θεμέλιο οψιμότερων φάσεων.

Ο τοίχος καταλήγει σε σημείο όπου πρέπει να τοποθετήσουμε τη συνέχεια της οδού που είχε εντοπιστεί κατά την ανασκαφή του υπόγειου χώρου του νέου μουσείου. Η κατάληξη σε αυτό το σημείο του τοίχου σε συνδυασμό με το γεγονός ότι εδώ συνέκλιναν μια σειρά αγωγών διαφόρων φάσεων είναι ενδεικτική. Πρόκειται για έναν από τους δρόμους που οδηγούσαν από την πλαγιά της ακρόπολης σε μία πύλη του τείχους, τα ίχνη της οποίας ήταν ορατά το 1914, όταν η ύπαρξή της καταγράφηκε από τους Picard και Avezou[6]. Επρόκειτο για μία λοξή δίοδο και, όπως έχει υποστηριχθεί, ανήκε στον αρχικό σχεδιασμό του τείχους των αρχών του 5ου αι. π.Χ., γεγονός που ερμηνεύει την παράδοξη εγγύτητά της με την παρακείμενη πύλη των πολεμάρχων[7], η οποία όμως εντάσσεται στη γενικότερη ανακατασκευή του 4ου αι. π.Χ.

Όπως διαπιστώθηκε στον υπόγειο χώρο του νέου μουσείου, έτσι και εδώ η οδός αχρηστεύθηκε από κατεβασιές χώματος και μια σειρά από οικοδομήματα χτίστηκαν μέ-

6. *CRAI* 1914, σ. 283, σημ. 2.
7. *EtTh* XII (1988), 1, σ. 292, σημ. 1.

Σχέδ. 2. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Ν. Ζαγοριανού. Κάτοψη τμήματος υστερορωμαϊκού οικοδομήματος.

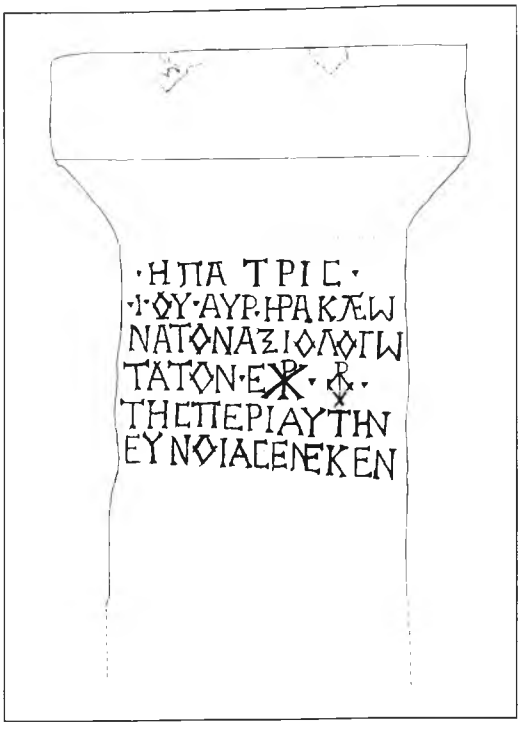
σα στα όριά της κατά το β΄ μισό του 4ου και τον 5ο αι. μ.Χ.[8]. Σε αυτή τη φάση πρέπει κατά πάσαν πιθανότητα να αποδοθούν τα θεμέλια οικοδομημάτων που αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό πέρας του δρόμου. Στο σημείο αυτό δεν εντοπίστηκαν πρωιμότερες οικιστικές φάσεις. Οι τοίχοι εδράζονται ψηλότερα από τον τοίχο της δυτικής πλευράς και περιέχουν στην τοιχοποιία τους μεγάλη ποσότητα οικοδομικού υλικού σε β΄ χρήση. Μπορούν ίσως να συσχετιστούν κατασκευαστικά αλλά και λόγω του προσανατολισμού τους με τα οικοδομήματα του 5ου αι. μ.Χ., που ανασκάφηκαν στην παρακείμενη πύλη των πολεμάρχων και στη νοτιοδυτική πλευρά της αγοράς[9]. Τα κεραμικά ευρήματα από την περιοχή αυτή καθώς και νομίσματα του 5ου και 6ου αι. μαρτυρούν πως η κατοίκηση εδώ πρέπει να συνεχίστηκε στη διάρκεια και αυτής της περιόδου.

Αν δεχθούμε ότι ο τοίχος εκπροσωπεί την οικοδομική γραμμή της αμέσως γειτνιάζουσας με το τείχος οικιστικής νησίδας, πρέπει να υποθέσουμε ότι τον χώριζε μια απόσταση 3,50-5,50 μ. από αυτό, απόσταση που τηρήθηκε μέχρι και τα υστερορωμαϊκά χρόνια, πράγμα που η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι ισχύει και σε άλλους γειτνιάζοντες με το τείχος τομείς της αρχαίας πόλης[10]. Τμήμα του τείχους της πόλης εξάλλου εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη του αποχετευτικού δικτύου σε γειτονικό δρόμο επαληθεύοντας αυτή την υπόθεση. Τα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνουν ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά στοιχεία σε β΄ χρήση. Πρέπει να αναφέρουμε την εύρεση επιγραφής (Θάσου Λ 4331), τιμητικού ψηφίσματος της πόλης των Σμυρναίων

8. *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 525-526. Μια παλαιότερη ανασκαφή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο χώρο πίσω από το μουσείο είχε φέρει στο φως αποσπασματικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής φάσης, *BCH* 96 (1972), σ. 950.

9. *BCH* 100 (1976), σ. 792.

10. Ό.π. (υποσημ. 7), σ. 348 (περιοχή πύλης Ηρακλή-Διονύσου), σ. 283-285 (περιοχή πύλης Ερμή-Χαρίτων).

Σχέδ. 3. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Ν. Ζαγοριανού. Το βάθρο με την επιγραφή.

προς Θασίους δικαστές, το κατώτερο τμήμα της οποίας φυλάσσεται σήμερα στην Κωνσταντινούπολη[11].

Οικόπεδο Ν. Ζαγοριανού

Στο δυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης (Σχέδ. 2· Πίν. 305 ε) ερευνήθηκε και ένα αποσπασματικά σωζόμενο οικοδόμημα που χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή περίοδο[12]. Οι τοίχοι των δύο δωματίων που αποκαλύφθηκαν είναι κατασκευασμένοι με καλά δουλεμένους ορθογώνιους δόμους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται μικρότερες πέτρες και όστρακα και καλύπτονται από παχύ στρώμα κονιάματος. Ο χώρος Α εμφανίζει μια σειρά από ασυνήθη αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Στο νότιο τοίχο (ΤΖ) εντοπίστηκε μία σειρά από ισομεγέθεις κόγχες (διαστ. 0,89×0,18 μ.). Στις γωνίες της ανατολικής πλευράς βρέθηκαν δύο θρανία, από τα οποία το βόρειο καλυπτόταν με πλάκα. Η είσοδος του χώρου αυτού βρισκόταν στα δυτικά. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε ένα στρώμα κονιάματος που περιείχε μεγάλη ποσότητα πήλινων ορθογώνιων πλακών, πιθανώς από κατεστραμμένο δάπεδο. Τα νομίσματα που βρέθηκαν σε αυτό το επίπεδο ανήκουν στην πλειονότητά τους στον 3ο αι. μ.Χ. (Πίν. 305 α), ενώ τα υστερότερα φθάνουν μέχρι τα μέσα του 4ου αι. (Πίν. 305 β) και παρέχουν τα χρονικά όρια χρήσης του χώρου. Στο εσωτερικό του δωματίου εντοπίστηκε πρωιμότερη οικοδομική φάση (τοίχος ΤΚ).

Στα ανατολικά του οικοδομήματος φαίνεται ότι χτίστηκε αργότερα ένα δεύτερο κτίσμα ή προσθήκη, από το οποίο ανασκάφηκαν δύο χώροι (Γ, Δ). Στο δυτικό (Γ), κάτω από το στρώμα καταστροφής, βρέθηκαν υπολείμματα δαπέδου από πηλό. Η διαφορετική τοιχοδομία του οικοδομήματος, ο τρόπος σύνδεσής του με το πρώτο κτίσμα και η νομισματική μαρτυρία τοποθετούν τη χρήση του χώρου όχι νωρίτερα από τον 4ο αι. μ.Χ.

Η περιοχή νότια του νεότερου αυτού κτίσματος φαίνεται ότι αρχικά αποτελούσε έναν ενιαίο χώρο, όπως προκύπτει από τα κοινά στρωματογραφικά χαρακτηριστικά. Αρκετή ποσότητα κονιάματος βρέθηκε κοντά στο νότιο τοίχο (ΤΓ) και σε μικρή απόσταση από αυτόν αναποδογυρισμένα σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, που σώζει τμήματα πολύχρωμου πλοχμού. Το υψηλό επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα στην περιοχή δεν μας επέτρεψε να σχηματίσουμε πληρέστερη εικόνα για το χώρο.

Εδώ βρέθηκε βάθρο αγάλματος με τιμητική επιγραφή της πόλεως των Θασίων (Θάσου Λ4342) στον Ιούλιο Αυρήλιο Ουαλέριον Ηρακλέωνα, το οποίο θα πρέπει να τοποθετηθεί το αργότερο στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. (Σχέδ. 3· Πίν. 305 γ). Τα ίχνη που σώζονται στην πλίνθο οδηγούν στο συμπέρασμα πως στήριζε άγαλμα όρθιας μορφής με στάσιμο το δεξί και άνετο το αριστερό σκέλος. Η επιγραφή ακολουθεί το συμβατικό τύπο των υστερορωμαϊκών τιμητικών επιγραφών[13]. Ο τιμώμενος ήταν αναμφίβολα διακεκριμένος πολίτης αριστοκρατικής γενιάς και πιθανώς συνδέεται άμεσα με τον Αυρήλιο Ηρακλέωνα, που καταγράφεται ως ένας από τους τρεις θεωρούς στην παραστάδα του κτιρίου της αγοράς, που έφερε τους καταλόγους των αρχόντων της πόλης στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ.[14].

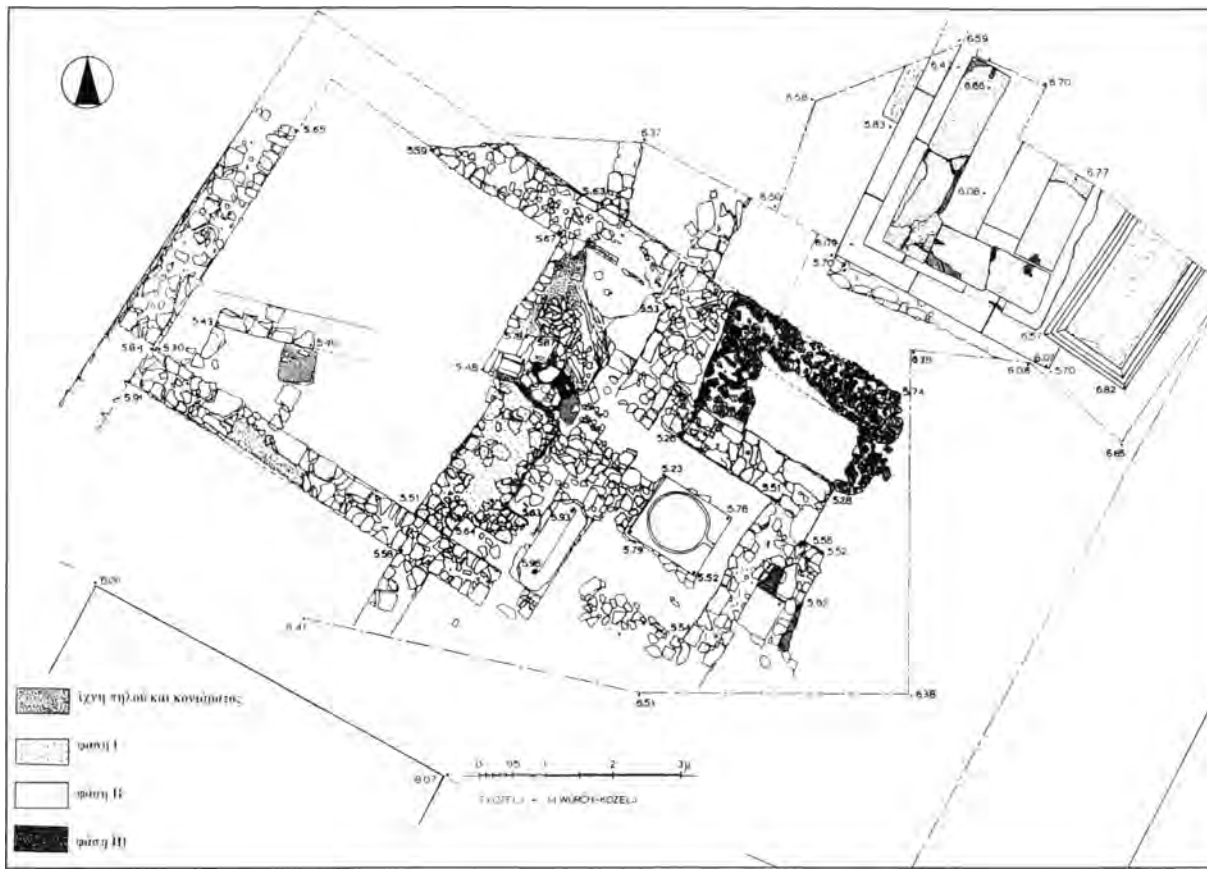
Παρόλο που η επιγραφή είναι, κατά το συνήθη τρόπο, ασαφής ως προς την εύνοια που ο Ηρακλέων επέδειξε

11. *IG* XII, 8, 269. Η επιγραφή δημοσιεύεται στο *BCH* 123 (1999), σ. 175-194.

12. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Α. Μορφάκη.

13. Για ανάλογες τιμητικές επιγραφές της πόλης των Θασίων προς πολίτες και αυτοκράτορες, βλ. *IG* XII, 8, 387-389. *EtTh* V (1958), σ. 189-192.

14. *EtTh* V (1958), σ. 106-107.

Σχέδ. 4. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Δ. Γκέκα. Κάτοψη τμήματος εργαστηρίου.

προς την πόλη, ελκυστική είναι η υπόθεση ότι αφορμή για την ανάθεση του ανδριάντα αποτέλεσε η οικοδόμηση του νεότερου προσκτίσματος και οι επισκευές που εντοπίζονται στο κτίριο. Δυστυχώς όμως ο αποσπασματικός χαρακτήρας του ευρήματος και η έλλειψη χαρακτηριστικών συνευρημάτων δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς την οργάνωση του χώρου και ειδικότερα τη χρήση του. Η ύπαρξη όμως του ανδριάντα, τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του κτιρίου (πλακόστρωτα και ψηφιδωτά δάπεδα, κονιάματα, κόγχες και θρανία), καθώς και άλλα ευρήματα, όπως ένα λίθινο σήκωμα (Θάσου Λ 4344) (Πίν. 305 δ) που βρέθηκε στο χώρο Γ, οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για δημόσιο κτίσμα και θα πρέπει ίσως να συνδεθεί με ανάλογα οικοδομήματα της ίδιας εποχής, όπως το δημόσιου χαρακτήρα κτίριο του οικοπέδου Τσακατάρα, που ανασκάφηκε σε μικρή απόσταση[15].

Τα θεμέλια των τοίχων ΤΔ και ΤΙ που βρίσκονται ψηλότερα και έχουν διαφορετικό προσανατολισμό από το υπόλοιπο οικοδόμημα ανήκουν σε ψηφιδότερη φάση και προϋποθέτουν την καταστροφή του κτιρίου.

Οικόπεδο Δ. Γκέκα

Το πρωιμότερο από τα ευρήματα εντοπίστηκε έξω από τα τείχη της πόλης στην περιοχή της πύλης του Δία και της Ήρας. Πρόκειται για τμήμα ενός εργαστηρίου που περιλαμβάνει εγκατάσταση πιεστηρίου (Σχέδ. 4· Πίν. 306 γ)[16]. Σύμφωνα με τη μαρτυρία μεγάλου αριθμού νομισμάτων (118) που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, πρέπει να είχε ένα εύρος ζωής από το 2ο αι. π.Χ. μέχρι τα τέλη του 2ου

15. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 357-361.

16. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Β. Παπαλαζάρου. Λεπτομερέστερη παρουσίαση του εργαστηρίου δημοσιεύεται στα Πρακτικά του Συμποσίου *L' artisanat dans le monde Grec. Les productions, les diffusions, Lyon, 10-11 Décembre 1998*, Lille 2000, σ. 27-40.

αι. μ.Χ. περίπου (Πίν. 306 α-β). Ανασκάφηκαν ένα μεγάλο δωμάτιο και τμήμα ενός δεύτερου χώρου που πιθανώς ήταν υπαίθριος. Οι χώροι αυτοί πρέπει να αποτελούσαν τη βόρεια πλευρά μιας εργαστηριακής εγκατάστασης, της οποίας το υπόλοιπο τμήμα έχει καταστραφεί από σύγχρονη οικοδομή.

Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου, που ερευνήθηκε σε όλη του την έκταση, βρέθηκε ορθογώνια κατασκευή με πήλινη ανωδομή επάνω σε λίθινη κρηπίδα. Στο κρηπίδωμα ήταν εντοιχισμένη μικρή μαρμάρινη εκροή, για την παροχέτευση του υγρού περιεχομένου της κατασκευής στο εσωτερικό του δωματίου.

Η εγκατάσταση του πιεστηρίου βρέθηκε κατά χώραν σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο. Ο λίθινος ληνός, τοποθετημένος επάνω σε βάθρο από μικρές πέτρες και χώμα, περιβαλλόταν στη νότια και ανατολική του πλευρά από χαμηλό τοιχίο, το οποίο πρέπει να στήριζε φέροντα στοιχεία στέγης/υπόστεγου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την έντονη παρουσία σε αυτό το σημείο αργών λίθων και κεραμιδιών του στρώματος καταστροφής και από την απουσία τους στον υπόλοιπο χώρο. Η τετράγωνη οπή που το τοιχίο σχημάτιζε απέναντι ακριβώς από το αυλάκι εκροής του ληνού παρέχει μια σημαντική ένδειξη για το μηχανισμό του πιεστηρίου. Πρέπει να αποτελούσε υποδοχή του ξύλινου κοχλία που με την απλή περιστροφή του κατέβαζε τη δοκό πίεσης, το άκρο της οποίας αγκιστρωνόταν στον τοίχο πίσω από το ληνό. Πρόκειται για έναν τύπο πιεστηρίου που περιγράφεται στις αρχαίες πηγές και αποτελεί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλίνιου, ελληνική εφεύρεση του 2ου ή 1ου αι. π.Χ.[17]. Είναι ένας νέος, πιο αποτελεσματικός τύπος, που γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση στα ρωμαϊκά χρόνια. Επειδή ήταν κατασκευασμένο από ξύλινα στοιχεία, σπανίως άφησε αρχαιολογικά ίχνη, αρκετά εθνολογικά παράλληλα ωστόσο μαρτυρούν την επιβίωσή του μέχρι και τα νεότερα χρόνια[18].

Στο πιεστήριο της Θάσου φαίνεται πως το περιμετρικό τοιχίο γύρω από το ληνό έλυσε μια σειρά από τεχνικά και μηχανικά προβλήματα, τα οποία επισημαίνονται στις αρχαίες πηγές: η στήριξη του υποστέγου εξισορρόπησε τις ισχυρές ανοδικές δυνάμεις που ασκούνταν κατά τη διαδικασία της συμπίεσης. Ένα ισχυρό προεξέχον υποστύλωμα της στέγης, πιθανώς ξύλινη δοκός, εδραζόταν επάνω στον τετράγωνο δόμο που είχε τοποθετηθεί δίπλα στην οπή του κοχλία και ίσως λειτουργούσε ως στοιχείο που σταθεροποιούσε τους μοχλούς μετά από κάθε περιστροφή και συμπίεση.

Τα λίθινα πιεστήρια είναι συχνό εύρημα σε δωμάτια ή αύλειους χώρους αγροικιών και αστικών σπιτιών[19], ενώ σπανιότερα αποτελούν τμήμα εργαστηρίων. Η ασφαλής όμως ταύτιση της χρήσης τους, αν δηλαδή αφορούσαν την παραγωγή λαδιού ή κρασιού, μπορεί να γίνει μόνο με βάση συνευρήματα, τους λίθινους μύλους γνωστούς στην έρευνα ως trapeta, στους οποίους συνθλίβονταν οι ελαιοπυρήνες πριν από τη συμπίεσή τους[20], ή τα πατητήρια, στα οποία γινόταν σε πρώτη φάση η παραγωγή του μούστου, που προοριζόταν για το κρασί πρώτης ποιότητας[21]. Τα δύο αυτά στοιχεία απουσιάζουν από το τμήμα του εργαστηρίου που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Δ. Γκέκα και τα υπόλοιπα συνευρήματα δεν παρέχουν σαφείς ενδείξεις.

Η ερμηνεία της ορθογώνιας κατασκευής ως φούρνου, η οποία παραμένει επικρατέστερη, παρά την απουσία κάρβουνου ή άλλου απανθρακωμένου υλικού κατά την ανασκαφή, παραπέμπει στη λειτουργία του χώρου ως ελαιοτριβείου. Όμως, η απουσία απανθρακωμένων ελαιοπυρήνων[22], αγωγών για τη διοχέτευση των αποβλήτων που θα προέκυπταν από το διαχωρισμό του λαδιού από το νερό και τις άλλες ακαθαρσίες, καθώς και η σχετική απομόνωση του φούρνου από το πιεστήριο, η οποία ενισχύεται σε ύστερη φάση με την κατασκευή τοιχίου, επισκιάζουν αυτή την υπόθεση.

Η χρήση πιεστηρίου για την εξαγωγή από τον πολτό κρασιού δεύτερης ποιότητας και η θέρμανση του προϊόντος της πίεσης για την εξαγωγή υποπροϊόντων του (defructum, sapa) είναι τεχνικές που γνωρίζουν ιδιαίτερη διά-

17. Plinius, *Historia Naturalis* 18, 317.

18. A.G. Drachmann, *Ancient Oil Mills and Presses*, London 1932, σ. 54-55. Βλ. και J.-P. Brun, *L'oleiculture antique en Provence. Les huileries du département du Var*, Paris 1986, σ. 117 (type G5).

19. Βλ. σχετικά L. Foxhall, *A Rough and Rocky Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula*, 1997, σ. 258-268. Ειδικότερα για παρόμοιες εγκαταστάσεις σε αγροικίες της Θάσου, βλ. *BCH* Suppl. XXVI, 1993, σ. 207-209.

20. Για τους τύπους και την εξέλιξη των ελαιόμυλων, βλ. J.-P. Brun, Techniques et économie antiques et médiévales: le temps de l'innovation. *Colloque Aix-en-Provence 21-23 Mai 1996*, σ. 69-78.

21. Για τη διαδικασία εξαγωγής λαδιού, βλ. M.C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce classique*, Besançon 1986, σ. 160-175. Brun, ό.π., σ. 42-53. Για τη διαδικασία παραγωγής κρασιού, βλ. R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, III, London 1965, σ. 106-128. Για τη δυσκολία της ερμηνείας παρόμοιων εγκαταστάσεων, βλ. *Phoenix* 35 (1981), σ. 344-360. *BCH* Suppl. XXVI, 1993, σ. 511-537.

22. Μια προκαταρκτική εξέταση παλαιοβοτανικών καταλοίπων επιβεβαίωσε την απουσία ελαιοπυρήνων. Η παρουσία όμως των σπόρων σταφυλιού που εντοπίστηκαν δεν μπορεί να θεωρηθεί αποφασιστικής σημασίας λόγω της ελάχιστης ποσότητάς τους στα δείγματα που συνελέγησαν.

δοση στα ρωμαϊκά χρόνια[23]. Η θέρμανση μέρους του μούστου εξάλλου αποτελούσε βασικό στάδιο της παρασκευής του θάσιου οίνου, όπως παραδίδεται στις πηγές[24]. Πρέπει ωστόσο να λάβουμε υπόψη ότι το πιεστήριο δεν μοιάζει με άλλα που έχουν εντοπιστεί στον ελλαδικό χώρο και τα οποία θεωρούνται με μεγαλύτερη ασφάλεια ότι είχαν οινοπαραγωγική χρήση[25], ενώ η σύνδεση της Θάσου με την εντατική καλλιέργεια του αμπελιού και την παραγωγή κρασιού προδιαθέτει τον ερευνητή για κατασκευές μεγαλύτερης δυναμικότητας, παρά το ότι η λειτουργία του εργαστηρίου συμπίπτει με μια περίοδο περιορισμένης παρουσίας του θασιακού κρασιού στις διεθνείς αγορές.

Η κεραμική, η οποία περιλαμβάνει χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσης, πολλά μαγειρικά σκεύη και όστρακα αμφορέων, καθώς και τα υπόλοιπα μικροευρήματα δεν παρέχουν κανένα πρόσθετο στοιχείο για τη χρήση του χώρου. Προβληματική παραμένει η ερμηνεία του τραπεζιόσχημου θεμελίου που εντοπίστηκε μπροστά από άνοιγμα του δυτικού τοίχου του δωματίου. Αν δεν ήταν εστία, πιθανώς στήριζε τμήμα μιας κατασκευής από φθαρτό υλικό που προοριζόταν για την αποθήκευση ή επεξεργασία του καρπού.

Το εργαστήριο ήταν εγκατεστημένο μέσα στο χώρο της νεκρόπολης και η είσοδός του πιθανώς βρισκόταν στα δυτικά, στην πλευρά της αρχαίας οδού που οδηγούσε στην πύλη του Δία και της Ήρας[26]. Μετά την εγκατάλειψή του χτίστηκε σε μικρή απόσταση από αυτόν το ταφικό μνημείο μιας επιφανούς οικογένειας Θασίων. Πρόκειται για βαθμιδωτό βάθρο σαρκοφάγου που είχε συληθεί και καταστραφεί στα βυζαντινά χρόνια, αν θεωρήσουμε ενδεικτικό τον εντοπισμό νομίσματος του 10ου αι. μ.Χ. στο επίπεδο του καλύμματος που βρέθηκε αναποδογυρισμένο δίπλα στο βάθρο. Στην ανώτερη βαθμίδα, κάτω από τη σαρκοφάγο, υπήρχε κρύπτη με πλευρική είσοδο που δεχόταν ανακομιδές ή ταφές, από τις οποίες απέμειναν λίγα θρυμματισμένα οστά.

Τα νομίσματα που βρέθηκαν στη θεμελίωσή του τοποθετούν την κατασκευή του στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Στην επιγραφή που είναι χαραγμένη στη δεύτερη βαθμίδα του βάθρου, στη δυτική του πλευρά (*Ἰνου Σωσσίωνος / χαῖρε*) σώζεται το πατρώνυμο Σωσσίωνος και προφανώς δεν είναι τυχαίο ότι το ίδιο πατρώνυμο περιλαμβάνεται στην επιγραφή που κοσμεί τη δυτική πλευρά της γειτονικής σαρκοφάγου του Πολιάδη[27]. Στην ευρύτερη περιοχή είχαν και παλαιότερα εντοπιστεί συλημένα ταφικά μνημεία ρωμαϊκών χρόνων[28] και ίσως δεν είναι άτοπη η υπόθεση ότι έχουμε να κάνουμε με μια οικογενειακή ταφική συστάδα, που χρησιμοποιείται στη διάρκεια των υστερορωμαϊκών χρόνων.

Οικόπεδο Ζαφειροπούλου - Φώκα

Το οικόπεδο βρίσκεται νοτιοδυτικά του ωδείου και είχε ερευνηθεί και παλαιότερα. Το 1985 πραγματοποιήθηκαν δύο τομές, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν τρεις παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν. και διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, καθώς και αποθέτης κεραμικής[29]. Στη συμπληρωματική τομή που πραγματοποιήθηκε το 1997[30] στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε η συνέχεια και το δυτικό όριο του ίδιου αποθέτη και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για φυσική κοιλότητα στο σκληρό φυσικό έδαφος (σαπόπετρα). Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του είχαν τοποθετηθεί σε σειρά όρθιοι οξυπύθμενοι αμφορείς (Πίν. 306 δ). Στον αποθέτη βρέθηκε κεραμική αβαφής και μελαμβαφής τοπικής προέλευσης, καθώς και όστρακα μελαμβαφών και αττικών ερυθρόμορφων αγγείων του 4ου αι. π.Χ.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οικόπεδο Κ. Χρυσόγελου

Το οικόπεδο βρίσκεται κοντά στη θάλασσα στην περιοχή του Μώλου, 1,5 χλμ. δυτικά του σύγχρονου λιμανιού της πόλης (Σχέδ. 5). Εδώ είχαν στο παρελθόν εντοπιστεί εγκαταστάσεις αγγειοπλαστείου αμφορέων, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφεί το 1933 από την Haspels[31]. Νεότερα δεδομένα για το αγγειοπλαστείο αυτό προήλθαν κατά τη σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία της διαπλάτυνσης της περιφερειακής οδού Λιμένα-Πρίνου[32]. Στην ίδια περιοχή, δίπλα στις εγκαταστά-

23. *BCH* Suppl. XXVI, 1993, σ. 467-469.

24. *BCH* Suppl. XIII, 1986, σ. 172-175.

25. *BCH* 104 (1984), σ. 713-730. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 354-355.

26. Τμήμα αυτής της οδού είχε εντοπιστεί το 1982 κατά την ανασκαφική έρευνα του αμέσως γειτονικού προς Β. οικοπέδου: *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 314-321.

27. *IG* XII, 8, 525.

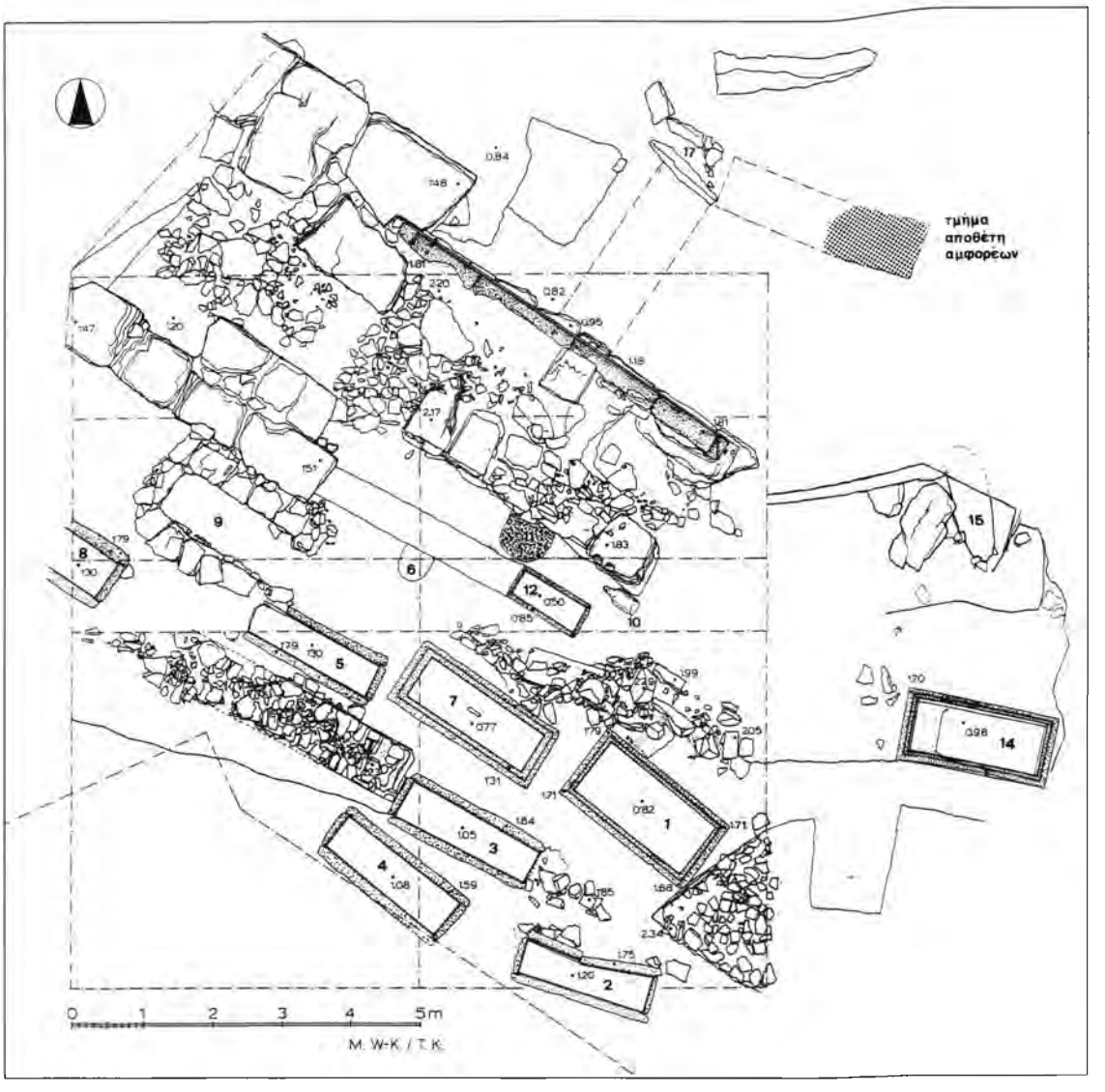
28. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 328-333· 37 (1982): Χρονικά, σ. 314-321.

29. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 256-259 (οικόπεδο Μόμτσου).

30. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Α. Μορφάκη.

31. *EtTh* IV (1957), σ. 10. *BCH* Suppl. XIII, 1986, σ. 201-276.

32. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 553-556.

Σχέδ. 5. Θάσος. Λιμένας. Περιοχή Μώλος. Οικόπεδο Κ. Χρυσόγελου. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου.

σεις του αγγειοπλαστείου είχε παλαιότερα ανασκαφεί σαρκοφάγος και τάφοι ρωμαϊκής εποχής[33], ενώ από τη νεκρόπολη αυτής της περιοχής φαίνεται πως προέρχεται ζωφόρος ταφικού μνημείου[34] και μία χάλκινη τεφροδόχος κάλπη του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ.[35].

Μέσα στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν συνολικά 17 τάφοι[36] απλοί κιβωτιόσχημοι, επενδυμένοι με κάθετες μαρμαρόπλακες (τάφοι 2-5, 8, 12, 17) ή με πλευρές κτιστές με αδρά εργασμένους λίθους (τάφος 9), κεραμοσκεπείς τάφοι (6, 15), μονολιθικές σαρκοφάγοι με καλύμματα με αμφικλινείς πλευρές και ακατέργαστα ακρωτήρια στις γωνίες (1, 7, 13, 14, 16) και ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα (τάφος 10). Οι τάφοι είχαν τον ίδιο προσανατολισμό (ΒΔ.-ΝΑ.) και οι νεκροί ήταν θαμμένοι με το κεφάλι στα δυτικά.

33. *BCH* 95 (1971), σ. 785-790. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 777.
34. *EtTh* XV (1994), σ. 84-86, αριθ. 16, πίν. XXIVa.
35. *BCH* 91 (1967), σ. 593-597.
36. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Ε. Τοπούζη.

Η διάταξη των τάφων σε δύο στρώματα, ο τύπος τους και οι ελάχιστες πληροφορίες που μας παρέχουν τα κτερίσματα, κυρίως μικρά αγγεία και σιδερένια μικροαντικείμενα, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το τμήμα του νεκροταφείου που ανασκάφηκε είχε δύο κύριες φάσεις χρήσης: κατά τον 4ο αι. π.Χ. (σε αυτή τη φάση ανήκουν οι περισσότεροι κιβωτιόσχημοι τάφοι 3, 4, 5, 9, 12 και ο εγχυτρισμός 10) και μετά το 2ο αι. π.Χ. (σε αυτήν τη φάση πιθανώς ανήκουν οι σαρκοφάγοι, ο κεραμοσκεπής τάφος 6 και ο κιβωτιόσχημος 17). Αβέβαιη παραμένει η χρονολόγηση των κιβωτιόσχημων τάφων 2, 8 και του κεραμοσκεπούς 15.

Μία πυρά εναγισμού (11), που πιθανώς σχετίζεται με τον τάφο 12, έδωσε ένα αξιόλογο σύνολο κεραμικών σκευών καθημερινής χρήσης: λοπάδες, χύτρες, αβαφή και μελαμβαφή πινάκια και μόνωτα κυάθια, και ασκούς. Ο τάφος, που ανήκε σε παιδί και ήταν κτερισμένος με ένα ασημένιο δαχτυλίδι, αστραγάλους, σιδερένια στλεγγίδα και ειδώλια, μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική βεβαιότητα στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Το ανατολικό άκρο ορθογώνιου κρηπιδώματος από μεγάλους ορθογώνιους λίθους ίδιου προσανατολισμού με τους τάφους αποτελούσε θεμέλιο ταφικού πιθανώς μνημείου ή περιβόλου. Σώζεται τμήμα της πρόσοψής του προς Β., όπου βρέθηκαν κατά χώραν δύο σειρές ορθοστατών. Η κατώτερη σειρά ήταν μικρότερου ύψους από την ανώτερη και κάθε δόμος ήταν εργασμένος με βελόνι και έφερε περιτένεια. Ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος 9 που κατασκευάστηκε αργότερα κατά μήκος της νότιας παρειάς του κρηπιδώματος και ο τάφος 5, τμήμα του οποίου πατά επάνω στον τάφο 9, μας δίνουν ένα terminus ante quem για τη χρονολόγηση του μνημείου. Και οι δύο ήταν συλημένοι, από το δεύτερο όμως προήλθε αρυβαλλοειδές ληκύθιο του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., πράγμα που σημαίνει πως το μνημείο πρέπει να είναι πρωιμότερο. Η ύπαρξη παρόμοιων μνημείων και περιβόλων τόσο πρώιμων φαίνεται πως είναι εξαιρετικά σπάνια στη Θάσο[37]. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις ακριβείς διαστάσεις της κατασκευής, μιας και το ανατολικό της τμήμα εκτείνεται στο γειτονικό οικόπεδο και δεν κατέστη δυνατόν να αποκαλυφθεί σε όλη του την έκταση. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν τάφοι.

Η μονολιθική σαρκοφάγος 7 έφερε επιγραφή στη βόρεια μακριά πλευρά: *Πλουμαίνη [Κω]μιδος / χαῖρε / Τρυγητιων Κωμειδος ----λης χαρε*. Γνωρίζουμε έτσι την ταυτότητα των δύο νεκρών στο εσωτερικό της, όπου βρέθηκαν τα οστά άνδρα 35-40 ετών περίπου και γυναίκας 45-50 ετών[38], που πρέπει να ήταν αδέλφια. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με δύο σιδερένια εγχειρίδια και ένα χάλκινο κάτοπτρο. Από την κατάσταση διατήρησης και τη θέση των οστών προκύπτει ότι προηγήθηκε η ταφή του άνδρα.

Το τμήμα του τοιχίου (Τ), που έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τους τάφους, ανήκει πιθανώς σε ύστερη επέμβαση στο χώρο, καθώς βρίσκεται θεμελιωμένο σε ψηλότερο επίπεδο.

Τμήμα αποθέτη αμφορέων που δίχως άλλο ανήκε στις εγκαταστάσεις του γειτονικού αγγειοπλαστείου εντοπίστηκε στο ανατολικό άκρο μιας διερευνητικής τομής που πραγματοποιήθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Από εδώ προήλθε σημαντικός αριθμός ενσφράγιστων λαβών αμφορέων.

ΜΑΡΙΝΑ ΣΓΟΥΡΟΥ

Λιμενάρια

Οικόπεδο Ιω. Λιούδα

Ερευνήθηκε ένα ακόμη τμήμα του προϊστορικού οικισμού Λιμεναρίων, με επιχώσεις που χρονολογούνται στα τέλη της μέσης νεολιθικής[39]. Το οικόπεδο Λιούδα βρίσκεται στα νότια όρια του οικισμού, ανατολικά του οικοπέδου Χ. Σιδηρόπουλου, που είχε ανασκαφεί κατά τα έτη 1993-1994[40].

Ανασκάφηκαν μέχρι το φυσικό έδαφος οι τομές Τ και Ο, με συνολικό πάχος επιχώσεων 1 και 1,30 μ., αντίστοιχα (Πίν. 306 ε). Τα ανώτερα στρώματα, κάτω από το έντονα διαταραγμένο επιφανειακό, περιείχαν σε ολόκληρη την ανεσκαμμένη επιφάνεια απορριμματικούς λάκκους με χαλαρό καστανόγκριζο χώμα και άφθονη κεραμική, υπολείμματα τροφών (οστά και όστρεα), καθώς και μικροευρήματα, με έντονη την παρουσία απολεπισμάτων χαλαζία και πυριτόλιθου. Πρόκειται προφανώς για περιοχή στα όρια του οικισμού, η οποία χρησιμεύει κυρίως ως χώρος απόρριψης των καταλοίπων της οικοτεχνικής δραστηριότητας. Τα ίδια χαρακτηριστικά παρουσίαζε και το νότιο μισό του οικοπέδου Χ. Σιδηρόπουλου[41], συνέχεια του οποίου προς Α. αποτελεί η περιοχή που περιγράφεται εδώ.

37. *BCH* 77 (1954), σ. 225-251, για την ανασκαφή ενός ταφικού περιβόλου στη θέση Πατάρια Λιμένα Θάσου.

38. Η μελέτη του οστεολογικού υλικού πραγματοποιείται από τον καθηγητή Α. Αγγελαράκη.

39. Βαθμολογημένες τιμές C14 μεταξύ του 5800 και του 5500 π.Χ.

40. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 559-572. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 594-595.

41. *ΑΕΜΘ*, ό.π.

Βαθύτερα, στο βόρειο μισό του ανεσκαμμένου χώρου (τομή Τ και εν μέρει τομή Ξ), αμέσως επάνω στο φυσικό, αποκαλύφθηκαν κατασκευές με λίθους, πιθανότατα έδρανα οικοτεχνικής δραστηριότητας, σε γειτνίαση με αβαθείς λάκκους, μερικοί από τους οποίους είναι μικρών διαστάσεων (διαμ. 0,50 έως 0,70 μ.) και φέρουν περιχείλωμα από μία σειρά λίθων. Ορισμένοι λάκκοι είναι αρκετά μεγαλύτεροι, με διάμετρο μέχρι 1,50 ή και 2 μ. και με πυθμένα ο οποίος φέρει συχνά στρώση πλακαρών λίθων. Η ακριβής λειτουργία των κατασκευών αυτών παραμένει αδιευκρίνιστη, πρέπει πάντως να σχετίζεται με την οικοτεχνική δραστηριότητα της κοινότητας.

Στην τομή Ο στο ίδιο επίπεδο αποκαλύφθηκε δάπεδο εστίας ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 1×0,90 μ., κατασκευασμένο με στρώμα καθαρού ερυθρού πηλού επάνω σε στρώση από πλακαρά βότσαλα. Το περιχείλωμα της εστίας, από κιτρινωπό πηλό, δεν σώζεται παρά μόνο στο κατώτερο τμήμα του, στο επίπεδο του δαπέδου. Αποσπασματικότερα υπολείμματα δύο παρόμοιων κατασκευών εντοπίστηκαν στο δυτικό μισό της τομής Τ. Στην τομή αυτή αποκαλύφθηκαν επίσης τρεις οπές πασσάλων, με διάμετρο 0,15-0,20 μ., λαξευμένες στο φυσικό κροκαλοπαγές έδαφος, οι δύο από τις οποίες εφάπτονται μεταξύ τους, ενώ η τρίτη είναι μεμονωμένη. Οι πασσαλότρυπες αυτές ενδεχομένως σχετίζονται με κάποιο κτίσμα των πρώιμων οικιστικών φάσεων του οικισμού. Στο ίδιο επίπεδο κατοίκησης τοποθετείται και η σειρά μεγάλων αργών λίθων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., η οποία φαίνεται να προσδιορίζει το νότιο πέρας του χώρου οικοτεχνικής δραστηριότητας που περιγράψαμε, και πιθανότατα ταυτίζεται με το νότιο όριο του οικισμού στην πρώιμη τουλάχιστον αυτή φάση.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Άργιλος[42]

Ακρόπολη

Η ελληνοκαναδική ανασκαφή της Αργίλου συνεχίστηκε για έκτη χρονιά, την περίοδο αυτή μόνο στο κτίριο Α της ακρόπολης[43] (Σχέδ. 6). Σκοπός ήταν να ολοκληρωθεί οπωσδήποτε η ανασκαφή στο εσωτερικό του κτίσματος, επειδή τα κρούσματα της αρχαιοκαπηλίας στην περιοχή είναι συχνά και πολλές φορές η δραστηριότητά τους πιστοποιείται και μέσα στους χώρους της ανασκαφής.

Την περασμένη χρονιά[44] προσδιορίστηκε το περίγραμμα του κτιρίου και αποκαλύφθηκε μόνον η πρόσοψη και το πλακόστρωτο πρόθυρο. Φέτος η ανασκαφή προχώρησε στο εσωτερικό, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί, αφού έμειναν ανεξερεύνητοι δύο χώροι στη δυτική πτέρυγα του κτιρίου. Εξασφαλίστηκε όμως το κτίριο και το μη ανεσκαμμένο τμήμα του με στέγαστρο και κλείστηκε με ενισχυμένη περίφραξη.

Η κατάσταση διατήρησης του κτίσματος είναι εντυπωσιακή, οι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 3 μ. Την περίοδο αυτή ανασκάψαμε το ισόγειο διώροφου κτιρίου. Το οικοδομικό υλικό από την πτώση του ορόφου δημιούργησε τούμπα, ύψ. 4-5 μ. περίπου, και αυτός ήταν ο λόγος που διατηρήθηκαν τόσο καλά οι τοίχοι του ισογείου.

Η είσοδος του κτιρίου (Πίν. 307 α) βρίσκεται στο μέσον της νότιας πλευράς και αποτελείται από μονολιθικές κροκαλοπαγείς παραστάδες και στις δύο πλευρές. Οι δοκοί αμπαρώματος της πόρτας στερεώνονταν σε ζεύγη τετράπλευρων τόρμων στα πλάγια, ενώ η ανατολική παραστάδα φέρει επιπλέον μια μικρή βάθυνση για το κλείδωμα της πόρτας. Το κατώφλι είναι επίσης μονολιθικό. Ένα μαρμάρινο ανώφλι βρέθηκε πεσμένο σε ψηλότερα στρώματα μέσα στον προθάλαμο και σύμφωνα με τις διαστάσεις του ανήκει στην κύρια είσοδο του κτιρίου.

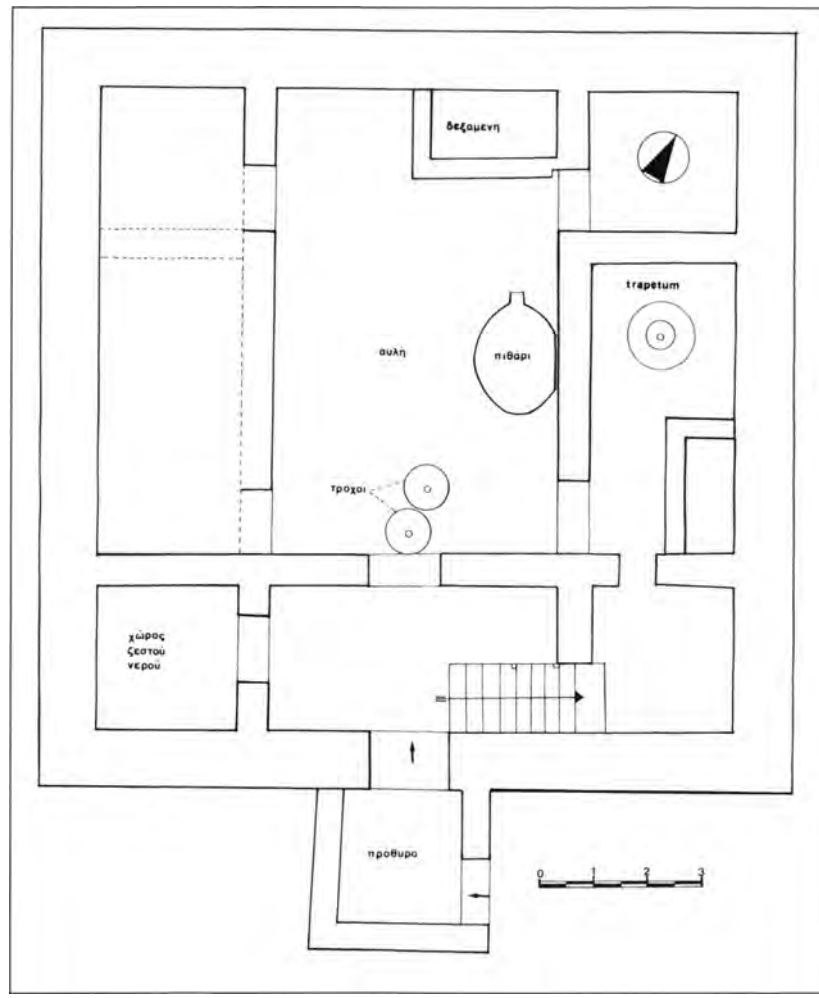
Αμέσως μόλις περάσουμε την είσοδο φθάνουμε σε ένα είδος προθαλάμου, από όπου στρίβοντας κανείς δεξιά μπορεί από μια λίθινη κλίμακα (Πίν. 307 β) που σώζεται ολόκληρη να ανεβεί στον όροφο του κτιρίου Α. Η κλίμακα αρχίζει αμέσως μετά την πόρτα και έχει εννέα λίθινες βαθμίδες. Από Ν. ακουμπά στον εξωτερικό τοίχο, ενώ στηρίζεται σε συμπαγές επικλινές επίπεδο. Στα αριστερά υπάρχουν δύο ορθογώνιες εγκοπές στα σκαλοπάτια, για να στερεωθούν τα ξύλινα στηρίγματα της κουπαστής.

Το πάτωμα του ορόφου είχε τοποθετηθεί σε ύψος 2,90 μ. από το δάπεδο του ισογείου. Στοιχεία για το ύψος αυτό βρήκαμε στο επάνω μέρος του διαχωριστικού τοίχου ανάμεσα στους δύο χώρους της βορειοανατολικής γωνίας. Εδώ, ενώ είναι ψηλότερος ο τοίχος στο μέσον από τις δύο πλευρές κοντά στις παρειές, έχει αφεθεί πατούρα, πλ. 0,20 μ. περίπου, για να πατήσουν τα ξύλα του πατώματος του ορόφου. Επάνω στα ξύλα τοποθετήθηκαν σανίδες, που στήριζαν ένα υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,08-

42. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Χρισποπούλου και Ευ. Μάσπορα, καθώς και ο φοιτητής Μ. Μεγγίδης.

43. Εκτενέστερη παρουσίαση, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 539-548.

44. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 565-567.

Σχέδ. 6. Νομός Σερρών. Άργιλος. Κάτοψη του κτιρίου Α της ακρόπολης.

0,10 μ. περίπου. Στο κονίαμα αυτό στερεώνονταν κολυμπητά μεγάλα βότσαλα της θάλασσας, που αποτελούσαν και την τελική επιφάνεια του δαπέδου του ορόφου.

Στον προθάλαμο φαίνεται ότι δεν συνεχιζόταν το δάπεδο του ορόφου, ή τουλάχιστον όχι καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης του κτιρίου. Βρέθηκαν πεσμένα αλλά κανονικά στοιβαγμένα τμήματα πώρινων πεσσών (Πίν. 307 β), που μάλιστα φέρουν και επίχρισμα. Τα κομμάτια αυτά είναι συνολικά έξι: δύο τρίμετρα, δύο δίμετρα και δύο του ενός μέτρου και σχηματίζουν δύο πεσσούς, ύψ. 6 μ. ο καθένας, που είναι το ύψος μέχρι τη στέγη. Υποθέτουμε ότι οι πεσσοί αυτοί κρατούσαν τη στέγη και, όταν σε κάποια χρονική στιγμή έπεσαν ή για κάποιον άλλο λόγο έπαψαν να έχουν την ίδια χρήση, μετακινήθηκαν, για να μην εμποδίζουν την κυκλοφορία, εφόσον το οίκημα εξακολούθησε να κατοικείται, δεν τους έβγαλαν όμως έξω, γιατί αυτό ήταν μάλλον αδύνατον λόγω του μεγέθους τους.

Περνώντας ένα μονολιθικό κατώφλι μπαίνουμε στην αυλή του οικήματος. Έχει σχήμα ορθογώνιο και εξασφάλιζε την επικοινωνία με όλους τους χώρους. Το τετράγωνο δωμάτιο στη βορειοανατολική γωνία είναι το πρώτο που ερευνήθηκε και δεν βρέθηκε τίποτε. Κάποιες ενδείξεις κεραμικής για παλαιότερη οικοδομική φάση επαληθεύτηκαν με την πρόοδο της ανασκαφής στον αντίστοιχο χώρο της νοτιοανατολικής γωνίας. Στο σημείο αυτό, κοντά στη μεταγενέστερη θεμελίωση, βρέθηκε τμήμα στενού τοίχου που είχε καλυφθεί από το δάπεδο της επόμενης φάσης. Η καταστροφή του τοίχου αυτού επήλθε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. περίπου, όπως φαίνεται από την κεραμική του στρώματος. Το στοιχείο αυτό αποτελεί terminus post quem για το κτίσμα Α, η διάρκεια χρήσης του οποίου προσδιορίζεται από τα μέσα του 4ου μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. ΄

Ανάμεσα στα δύο γωνιακά δωμάτια της ανατολικής πλευράς ο επιμήκης πλακόστρωτος χώρος είναι εγκατάσταση ελαιοτριβείου. Στο βόρειο τμήμα του και επάνω σε κτιστή βάση βρέθηκε στην αρχική του θέση ο μύλος (Πίν. 307 γ), το «αλώνι» όπως το λένε αλλού, το trapetum των Ρωμαίων. Σώζεται ολόκληρο και άθικτο, καμωμένο από μία λιθόπλινθο γκριζοπράσινου γρανίτη. Η εξωτερική του διάμετρος είναι 1,54, το πλάτος στο χείλος 0,07 και το ύψος του 0,53 μ. Εξωτερικά είναι αδρά δουλεμένο, η εσωτερική επιφάνεια είναι κοίλη και συγκλίνει στον πυθμένα, ενώ φέρει βαθιές αύλακες φτιαγμένες ακτινωτά με το βελόνι. Στη μέση έχει αφεθεί ένας συμπαγής κύλινδρος, διαμ. 0,70 μ., ο οποίος ακριβώς στο κέντρο έχει μια επίσης κυλινδρική οπή γεμισμένη γύρω γύρω με μολύβι.

Στην οπή αυτή ήταν στερεωμένο κάθετο ξύλινο στέλεχος, στο επάνω μέρος του οποίου ήταν προσαρμοσμένος άλλος άξονας κατά τρόπο που να περιστρέφεται οριζόντια. Στα άκρα αυτού του άξονα ήταν στερεωμένες οι λίθινες ρόδες, που γυρίζοντας μέσα στο μύλο άλεθαν τον καρπό που είχε ριχθεί εκεί. Επάνω από αυτόν τον άξονα υπήρχε ένα κινητό οριζόντιο στέλεχος, με το οποίο περιστρεφόταν το όλο σύστημα. Οι ρόδες του μύλου βρέθηκαν αμέσως μετά το κατώφλι που οδηγεί από τον προθάλαμο στην αυλή (Πίν. 307 δ), όπως έπεσαν μετά τη διάλυση του ξύλου που τις συγκρατούσε. Είναι επίπεδες από την πλευρά που γύριζε προς τον άξονα του μύλου και κυρτές στην εξωτερική επιφάνεια. Έτσι ο καρπός συνθλιβόταν ανάμεσα στις ραβδώσεις των δύο επιφανειών.

Προσωρινή αποθήκευση της συγκομιδής γινόταν σε ένα μεγάλο πιθάρι που βρέθηκε στην αυλή (Πίν. 307 δ) πλαγιασμένο και κομμένο κατά μήκος, έτσι που να μπορεί κανείς εύκολα να αδειάζει και να γεμίζει δοχεία με ελιές από ένα πιθάρι, ύψ. 2,50 μ. περίπου και με σχετικά στενό στόμιο. Ένα χαμηλό τοιχίο γύρω από το πιθάρι υποστήριζε τα τοιχώματά του, για να μην ανοίξουν. Με μολύβδινους συνδέσμους είχαν στερεώσει ήδη από τα αρχαία χρόνια τα πολλά ραγίσματα.

Στη βορειοανατολική γωνία της αυλής αποκαλύφθηκε μια κτιστή δεξαμενή για το νερό που ήταν απαραίτητο στο πλύσιμο της ελιάς και στη λειτουργία του πιεστηρίου. Ο πυθμένας και τα εσωτερικά της τοιχώματα καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα. Το τοιχίο προς τη μεριά της αυλής βρέθηκε σε ύψος 0,40-0,50 μ., οπωσδήποτε όμως η δεξαμενή ήταν ψηλότερη, όπως δείχνουν τα ίχνη κονιάματος στον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου.

Για τη θέρμανση του νερού, που είναι απαραίτητο για το διαχωρισμό του λαδιού, προοριζόταν το δωμάτιο της νοτιοδυτικής γωνίας. Εδώ βρέθηκε παχύ στρώμα στάχτης και μαύρου χώματος. Αμέσως έξω από την πόρτα του δωματίου βρέθηκαν κομμάτια πιθαριού που κάποτε στεκόταν σε χαμηλή κτιστή βάση και ίσως εξυπηρετούσε τη δραστηριότητα που περιγράψαμε. Το πιεστήριο της εγκατάστασης υποθέτουμε ότι θα βρεθεί στους δύο ανεξερεύνητους ακόμη χώρους της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Αμφίπολη

Οικόπεδο Γ. Κυπριανίδου

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στην κλιτύ των λόφων, βόρεια της αρχαίας ακρόπολης, σε περιοχή που έχει δώσει στοιχεία αρκετά πυκνής κατοίκησης με λείψανα ιδιωτικών οικιών[45]. Συνολικά ανασκάφηκαν 236 τ.μ. και αποκαλύφθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις που χρονολογούνται η πρώτη στα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ., και η δεύτερη στον 3ο-2ο αι. π.Χ. (Η αρχαιότερη οικοδομική φάση καλύπτεται από σημαντικές επιχώσεις που φθάνουν σε πάχος και τα 3 μ., γεγονός που εξηγείται από τις έντονες κλίσεις του εδάφους σε αυτή την περιοχή).

Στην αρχαιότερη φάση ανήκουν τμήματα οικιών με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Ξεχωρίζει κτίριο, προφανώς οικία, από το οποίο σώζονται οι υπόγειοι χώροι με αποθηκευτικό χαρακτήρα και εγκαταστάσεις μαγειρείου (Πίν. 308 α). Διακρίνονται τρία δωμάτια, το ένα από τα οποία φέρει δάπεδο από λευκό ασβεστοκονίαμα με ενδείξεις ανακατασκευής και υπόλευκο κονίαμα στους τοίχους του, που διατηρούνται σε ύψος 2,65 μ. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε τετράγωνη εσχάρα, δύο θήκες πιθαριών και ένας λάκκος, πιθανώς απορριμματικός. Στο δάπεδο του χώρου διακρίνονται τέσσερις θήκες για την ένθεση δοκαριών στήριξης οροφής. Το βόρειο τμήμα του κτίσματος αυτού βρέθηκε κατεστραμμένο μέχρι και τα θεμέλια.

Στη νεότερη φάση ανήκουν λείψανα οικιών με τον ίδιο προσανατολισμό, σωζόμενα πολύ πιο αποσπασματικά. Πολλοί από τους τοίχους της νεότερης φάσης εδράζονται σε τοίχους των παλαιότερων κτιρίων. Ξεχωρίζει ένα πηγάδι (Πίν. 308 β) με εξωτερική διάμετρο 1,40 μ., ανεσκαμμένο μέχρι βάθος 5 μ., τμήμα λιθόστρωτου υπαίθριου χώρου σε επαφή με το πηγάδι, τμήμα κτιστού ανοιχτού αγωγού που σχετίζεται με το λιθόστρωτο υπαίθριο χώρο, καθώς και τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, πλ. 0,80-1,40 μ., σε μήκος 4,10 μ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα του εσωτερικού περιβόλου του τείχους της αρχαίας ακρό-

45. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 371-384.

πολης (Πίν. 309 α), σε μήκος 400 μ. περίπου, σωζόμενο σε ύψος 3 μ. περίπου, το οποίο χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο τμήμα που ερευνήθηκε εντοπίστηκαν δύο τετράπλευροι πύργοι. Ο περίβολος είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους, πηλοπλίνθους και άφθονο ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Διακρίνονται εντοιχισμένα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότερων κτιρίων, όπως σπόνδυλοι πώρινων κιόνων και μαρμάρινοι δόμοι.

Οικόπεδο Ιω. Κοχλιαρίδη

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται νότια του Αρχαιολογικού Μουσείου Αμφίπολης εντοπίστηκαν πολύ αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών ύστερων ελληνιστικών χρόνων του 3ου-2ου αι. π.Χ. Συγκεκριμένα στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου αιθρίου, χωρίς συνέχεια, το οποίο θα πρέπει να ανήκε σε οικία εντελώς κατεστραμμένη. Στο βορειοανατολικό μισό του ανεσκαμμένου χώρου εντοπίστηκαν τα λιθόκτιστα θεμέλια πεταλόσχημης κατασκευής, διαμ. 2,40 μ., και το δάπεδό της από ερυθρό πηλόχωμα με έντονα ίχνη καύσης, η οποία μπορεί ίσως να ταυτιστεί με ιπνό (Πίν. 309 β). Η κατασκευή αυτή εφάπτεται με ορθογώνιο χώρο του οποίου σώζονται μόνον τμήματα δύο κάθετων μεταξύ τους τοίχων, σε μήκος 6,70 και 3,65 μ., χτισμένων με σπόλια αρχαιότερων κτισμάτων, όπως πώρινοι σπόνδυλοι αρράβδωτων κιόνων και μαρμάρινη βάση.

Ο ίδιος χώρος φαίνεται ότι κατά τη ρωμαϊκή εποχή δεν κατοικείται, εφόσον χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο. Στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια χρονολογούνται οι τέσσερις καλυβίτες κεραμοσκεπείς τάφοι που ερευνήθηκαν εντός του ανεσκαμμένου χώρου, με μόνα κτερίσματα λίγα χάλκινα νομίσματα και γυάλινες χάντρες.

Ρωμαϊκό νεκροταφείο

Με αφορμή την παράδοση στο Μουσείο Αμφίπολης μιας ανάγλυφης στήλης με παράσταση νεκρόδειπνου (Μ. Αμφίπολης Λ1299) (Πίν. 310 β) προερχόμενης από αγρό κοντά στην Κάτω Αμφίπολη, πραγματοποιήθηκε διερευνητική σωστική ανασκαφή, η οποία αποκάλυψε συστάδα δέκα τάφων ρωμαϊκών χρόνων. Στην ίδια εποχή χρονολογούνται και άλλες εννέα ταφές, που είχαν ερευνηθεί στην ίδια περιοχή το 1995 κατά τις εργασίες διάνοιξης πελμάτων για την τοποθέτηση στύλων ηλεκτροδότησης. Αυτές οι συστάδες τάφων εντάσσονται στο εκτεταμένο νεκροταφείο της Αμφίπολης των ρωμαϊκών χρόνων[46], σε μικρή απόσταση από το νότιο τείχος της πόλης και σχετιζόμενο πιθανότατα με την Εγνατία οδό.

Συνολικά ερευνήθηκαν επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι, επτά κεραμοσκεπείς, τέσσερις ελεύθερες καύσεις και ένα τεφροδόχο αγγείο. Σύμφωνα με τα νομίσματα, το σύνολο των τάφων χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ., ενώ ενεπίγραφη στήλη που είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή ενός από τους κιβωτιόσχημους τάφους μάς δίνει ως terminus post quem τη χρονολογία 165 μ.Χ.

Ο παραπάνω κιβωτιόσχημος τάφος περιείχε ως κτερίσματα ένα χάλκινο διπλό ιατρικό εργαλείο με τη θήκη του (υπάλειπτρον-κυαθυσκομήλη) σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης (Πίν. 310 α), ένα ασημένιο δαχτυλίδι με δακτυλιόλιθο από ημιπολύτιμη πέτρα με παράσταση γυναικείας μορφής που κρατά στάχυα και παπαρούνες, καθώς και δύο ασημένια και τρία χάλκινα νομίσματα, τα οποία φέρουν ίχνη υφάσματος. Στα κτερίσματα των υπόλοιπων ταφών περιλαμβάνονται πήλινες δακρυδόχοι, ειδώλια ζώων και γυναικείων μορφών, πήλινα αθύρματα, κοσμήματα, σιδερένιες στλεγγίδες, καθώς και χάλκινα νομίσματα.

Εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάγλυφη ενεπίγραφη στήλη του 165 μ.Χ., η οποία φέρει παράσταση βαριά οπλισμένου μονομάχου (Πίν. 310 γ). Αυτός εικονίζεται στραμμένος προς Α., κρατά στο αριστερό χέρι ορθογώνια ασπίδα και εγχειρίδιο στο δεξί. Φορεί χαμηλό κράνος με προσωπίδα και αρκετά μεγάλο επαυχένιο, χιτωνίσκο που ζώνεται στη μέση με ζώνη και κνημίδα στο αριστερό πόδι. Η ενδυμασία του και κυρίως ο τύπος του κράνους χωρίς λοφίο επιτρέπει την ταύτισή του με σεκούτορα, τον αντίπαλο του ρετιάριου[47]. Η επιγραφή μάς δίνει το όνομά του: *Ζώσαρι* και μνημονεύει τις δώδεκα νίκες του, οι οποίες αντιπροσωπεύονται και από τα δώδεκα στεφάνια που απεικονίζονται αριστερά και κάτω από την επιγραφή. Η στήλη αυτή αποτελεί την πρώτη ένδειξη για την ύπαρξη μονομάχων στην Αμφίπολη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αξίζει επίσης να επισημάνουμε ότι η πρώτη χρήση της στήλης αυτής, η οποία χρησιμοποιήθηκε ανεστραμμένη για το μονομάχο, πρέπει να χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια, αν κρίνουμε από τη μείωση προς τα κάτω, την ύπαρξη επίστεψης με απλό κυμάτιο στο κάτω πέρας, την επιμελή επεξεργασία των κροτάφων, καθώς και την παρουσία ορθογώνιας βάθυνσης και απόξεσης στο σημείο όπου θα υπήρχε η αρχική επιγραφή.

---

46. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 77-83.

47. Β. Αλλαμανή-Σουρή, Μονομαχικά μνημεία στο Μουσείο Βέροιας, *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 43. L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris 1971.

Αύλειος χώρος του Μουσείου

Συνεχίστηκε, με χρηματοδότηση του Β΄ ΚΠΣ, η ανασκαφή του κτιριακού συγκροτήματος κλασικών χρόνων που βρίσκεται στο υπόγειο του μουσείου και συνεχίζεται πίσω από αυτό[48]. Διαπιστώθηκε ότι η πρώτη κτιριακή φάση που χρονολογείται στα τέλη του 5ου με μέσα του 4ου αι. π.Χ. είχε καλυφθεί από ευρεία επιχωμάτωση της περιοχής στο πλαίσιο προφανώς αναδιαμόρφωσης του χώρου πριν από την τελευταία κτιριακή φάση του 2ου αι. π.Χ. Από αυτή την τελευταία φάση αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων, που είναι συνέχεια των ήδη αποκαλυφθέντων αρχιτεκτονημάτων.

Ελληνιστική οικία

Στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης και ανάδειξης του μνημείου[49], με χρηματοδότηση του Β΄ ΚΠΣ, έγινε συμπληρωματική ανασκαφή στο δωμάτιο α΄. Αποκαλύφθηκαν πεσμένα στο δάπεδο τμήματα των τοιχογραφιών του ανατολικού τοίχου, τα οποία προετοιμάστηκαν για επανατοποθέτηση. Εντοπίστηκε και καθαρίστηκε άνοιγμα θύρας μεταξύ των δωματίων α΄ και β΄. Επίσης εντοπίστηκε και τρίτο δωμάτιο προς Δ. σε συνέχεια με το δωμάτιο α΄, του οποίου σώζεται μόνον η βορειοανατολική γωνία. Οι σωζόμενοι τοίχοι του δωματίου φέρουν λευκό κονίαμα.

Ολοκληρώθηκε η στερέωση των τοιχογραφιών του δωματίου α΄ και άρχισε ο καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, ενώ καθαρίστηκαν και στερεώθηκαν στο εργαστήριο του μουσείου τα τμήματα των ανάγλυφων λευκών κονιαμάτων (Πίν. 310 δ) που αποτελούν την επίστεψη των τοίχων του δωματίου α΄, με σκοπό την επανατοποθέτησή τους στο μνημείο.

Νέα Κερδύλλια

Θέση Κρυονέρι

Η θέση, που είναι γνωστή από την επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα από το 1987[50], ερευνήθηκε ανασκαφικά κατά τα έτη 1996 και 1997 στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής, μετά από αποκοπή σημαντικού τμήματος της προϊστορικής τούμπας, η οποία προκλήθηκε κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του δρόμου από τη διασταύρωση της γέφυρας του Στρυμόνα προς τη Νιγρίτα[51].

Το προϊστορικό χωριό καταλάμβανε τη μεσημβρινή πλευρά ομαλού λόφου, με σημερινό υψόμετρο 20 μ. περίπου επάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, στους πρόποδες του Κερδυλλίου όρους, στη ζώνη των πρόσφορων για καλλιέργεια νεογενών εδαφών[52], δυτικά του Στρυμόνα. Τα όρια του οικισμού επάνω στο λόφο προσδιορίζονται επιφανειακά, όπως φαίνεται και στο τοπογραφικό, (Σχέδ. 7), από την ύπαρξη ανθρωπογενούς απόθεσης. Προς Α. σημαντικό τμήμα της αρχαιολογικής επίχωσης έχει απομακρυνθεί κατά τις εργασίες κατασκευής του δρόμου. Η συνολική έκταση του οικισμού δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα 3 στρέμματα. Το μεγαλύτερο μέρος της επίχωσης, μέγ. πάχ. 3 μ., ανήκει στη νεότερη νεολιθική (Σιταγροί ΙΙΙ[53], Ντικιλί Τας ΙΙ[54], Δήμητρα ΙΙ[55]). Πιστοποιείται και η ύπαρξη λίγων φάσεων κατοίκησης της πρώιμης εποχής του Χαλκού στην κορυφή του λόφου με μικρότερη έκταση και μέγιστο πάχος επίχωσης 0,50 μ.

Στόχος της σωστικής ανασκαφής ήταν καταρχάς η εξαντλητική διερεύνηση των αρχαιολογικών αποθέσεων στο τμήμα του οικισμού που επρόκειτο να θυσιαστεί για τη διαπλάτυνση του δρόμου. Πρόκειται για τις τομές Ι έως IV, όπου εντοπίζεται η συγκέντρωση των απορριμματικών λάκκων (Σχέδ. 7). Άρχισε επίσης η ανασκαφική έρευνα των ορίων του οικισμού προς Ν., με τις διερευνητικές τομές VII και VIII, καθώς και η έναρξη-διερεύνηση στο κεντρικό σημείο του (τομές V και VI), με απώτερο στόχο την σε έκταση αποκάλυψη οικιστικών φάσεων της πρώιμης εποχής του Χαλκού και της νεολιθικής περιόδου. Στις τομές VII και VIII αποκαλύφθηκαν συσσωρεύσεις λίθων που συγκρατούν συμπαγές ερυθρό πηλόχωμα, σκόπιμα στοιβαγμένο ανάμεσα και επάνω στους λίθους. Δημιουργείται έτσι ένα είδος ανδήρου με λειτουργικό χαρακτήρα, δηλαδή την υποστήριξη του οικοδομημένου χώρου στο

48. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 305· 32 (1977): Χρονικά, σ. 253· 33 (1978): Χρονικά, σ. 294· 41 (1986): Χρονικά, σ. 177.

49. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Δ. Λαζαρίδη κατά τα έτη 1982-1983, βλ. *ΠΑΕ* 1982, σ. 48-49· 1983, σ. 35-37.

50. *ΑΔ* 48 (1987), Χρονικά, σ. 447-448. *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 335. Β. Πούλιος, Προϊστορικοί οικισμοί επαρχίας Βισαλτίας Νομού Σερρών, *Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία διαμέσου της Ιστορίας, Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου, Νιγρίτα, 17-20 Οκτωβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 567-614.

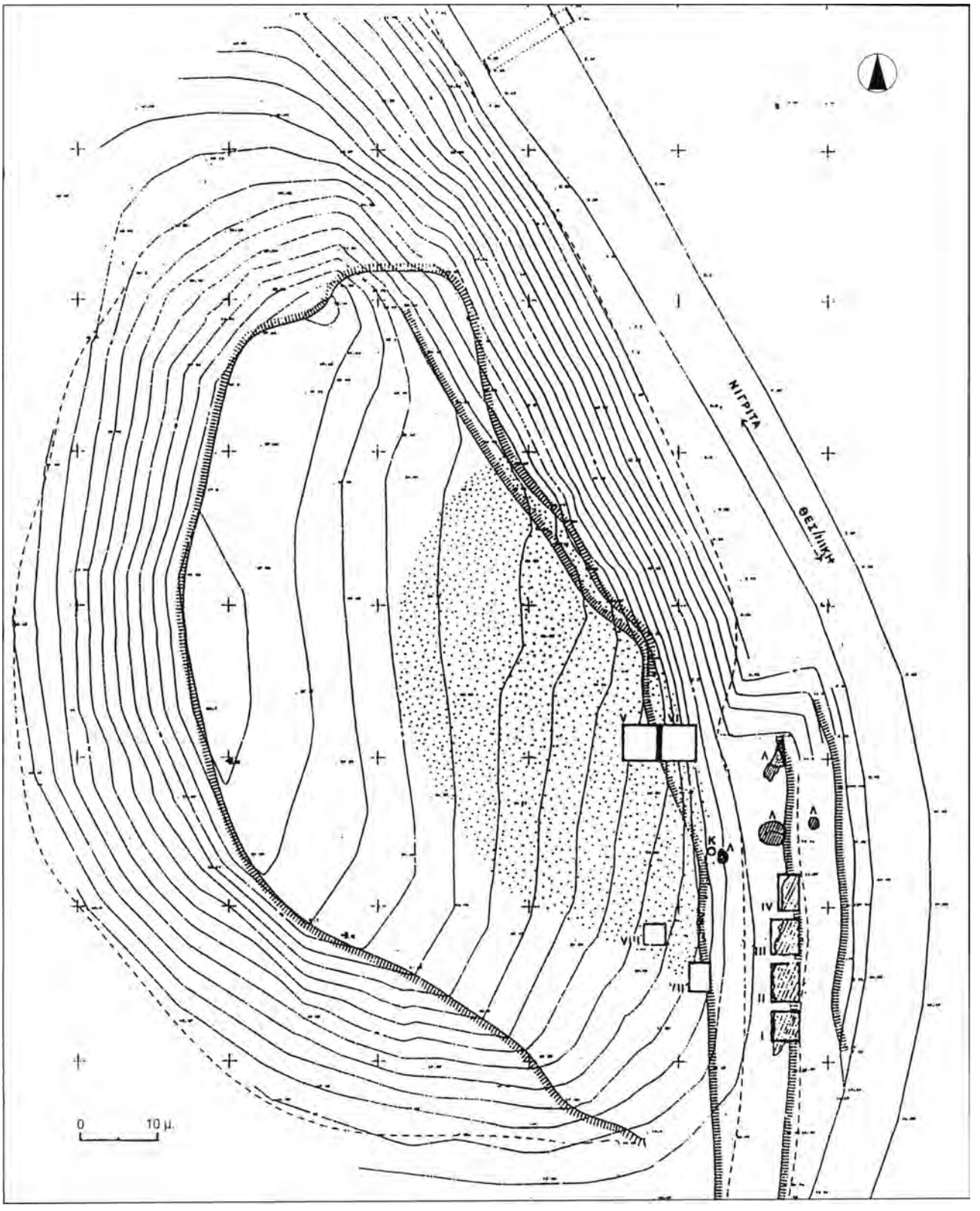
51. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 509-538. Η ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων.

52. M. Fotiadis, *Economy, Ecology and Settlement among Subsistence Farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece: 5000-1000 B.C.*, PhD University of California, Los Angeles 1985.

53. C. Renfrew - M. Gimbutas - E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northern Greece*, Los Angeles, California 1986.

54. *BCH* Suppl. XXIII, 1992.

55. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθική Μακεδονία*, Αθήνα 1997.

Σχέδ. 7. Νομός Σερρών. Νέα Κερδύλλια. Θέση Κρυονέρι. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα με τις ανασκαφικές τομές.

εσωτερικό του οικισμού[56]. Δεν αποκλείεται παράλληλα και ο συμβολικός χαρακτήρας του ορίου αυτού που θα καθόριζε το εντός και εκτός του οικισμού.

Εντός του οικισμού υπάρχει αρκετά πυκνή δόμηση. Στην τομή V ερευνήθηκαν δύο επίπεδα κατοίκησης της πρώιμης εποχής του Χαλκού και ένα της νεότερης νεολιθικής: Τα επίπεδα της πρώιμης εποχής του Χαλκού εντοπίστηκαν αρκετά διαταραγμένα, κάτω από το επιφανειακό. Το πρώτο περιλαμβάνει κατασκευή με λίθους, ίσως εστία, και διάσπαρτη κεραμική, ενώ στο δεύτερο διαπιστώθηκε η ύπαρξη απορριμματικού λάκκου, διάσπαρτων θραυσμάτων τοίχων από αχυροπηλό και ενός ανοιχτού πιθόσχημου αγγείου που περιείχε οστά ζώου.

Το επόμενο επίπεδο, καλύτερα προσδιορισμένο, αποδίδεται σε τελική φάση της νεότερης νεολιθικής και χαρακτηρίζεται από δάπεδο κατασκευασμένο από υπόλευκο πηλό, εστία με τρεις ανακατασκευές (Πίν. 311 στ), αποθηκευτικό λάκκο και σύνολο αγγείων και εργαλείων κατά χώραν. Αμέσως κάτω από το οικιστικό αυτό επίπεδο διακρίνεται στο ανατολικό τμήμα της τομής στρώμα καταστροφής κτίσματος από αχυροπηλό, της νεότερης νεολιθικής, σύμφωνα με τα δεδομένα της στρωματογραφίας. Η ανασκαφή δεν προχώρησε ακόμη στην αποκάλυψή του.

Η έρευνα ολοκληρώθηκε στις τομές I-IV (Σχέδ. 7), στην περιφέρεια του οικοδομημένου χώρου, όπου εντοπίζονται αποκλειστικά λάκκοι απορριμμάτων με συνεχή χρήση. Οι λάκκοι αυτοί, με κυλινδρικό ή ωοειδές σχήμα, μεμονωμένοι ή συγκεντρωμένοι σε μια περιοχή και τεμνόμενοι μεταξύ τους, ενδέχεται να δημιουργήθηκαν αρχικά με την απόληψη πηλοχώματος ως οικοδομικού υλικού και στη συνέχεια να λειτούργησαν ως απορριμματικοί. Όλοι περιείχαν γκρίζο χώμα με πολλές στάχτες, υπολείμματα τροφών, αχρηστευμένο οικοδομικό υλικό, άφθονη κεραμική και μικροευρήματα.

Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε κλίβανος στην παρειά του λόφου, στο όριο του οικισμού (Σχέδ. 7, Κ· Πίν. 311 ζ). Πρόκειται για κυλινδρικό λάκκο με επίπεδο πυθμένα, σκαμμένο στο φυσικό έδαφος, με διάμετρο 1 μ. περίπου. Στην ανατολική πλευρά του, στο επίπεδο του πυθμένα, υπήρχε στόμιο, πλ. 0,40 μ., που ήταν κλεισμένο με πέτρες και χώμα. Οι παρειές, ο πυθμένας και το στόμιο έχουν έντονα ίχνη καύσης – το φυσικό πηλόχωμα είναι ψημένο –, ενώ στον πυθμένα του κυρίως στην περιοχή του στομίου υπήρχε μεγάλη ποσότητα απανθρακωμένου υλικού. Αυτή η κατασκευή ερμηνεύεται ως μια μορφή κλιβάνου κατασκευασμένου στην πλαγιά του λόφου[57] και ίσως θα μπορούσε να έχει χρησιμεύσει για το ψήσιμο κεραμικών.

Η πρώτη εντύπωση που αποκομίζουμε για το χαρακτήρα του οικισμού στο Κρυονέρι είναι πως πρόκειται για μια γεωργοκτηνοτροφική κοινότητα παρόμοια με αυτές των γειτονικών οικισμών της πεδιάδας του Στρυμόνα και της πεδιάδας της Δράμας. Σύμφωνα με τις πρώτες πληροφορίες από τη μελέτη των δειγμάτων επίπλευσης επισημαίνεται η ύπαρξη σιταριού, κριθαριού και οσπρίων. Στο παλαιοζωολογικό υλικό αντιπροσωπεύονται τα αιγοπρόβατα και τα γουρούνια, ενώ εντυπωσιακή είναι η συχνότητα των οστών μεγαλύτερων ζώων, όπως τα βοοειδή. Ωστόσο τα ποσοστά άγριων ζώων και πουλιών εμφανίζονται αρκετά αυξημένα σε σχέση με τους υπόλοιπους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής, που έχουν ως τώρα ανασκαφεί. Σημαντικός επίσης είναι ο αριθμός των οστρέων και των οστών ψαριών, θαλασσινών και ποτάμιων[58]. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι ίσως οι κάτοικοι του προϊστορικού οικισμού του Κρυονερίου ασχολούνταν περισσότερο από ό,τι οι γείτονές τους με το κυνήγι και το ψάρεμα. Η γεωγραφική θέση του οικισμού, πολύ κοντά στη θάλασσα και στο ποτάμι, δεν αποκλείεται να επηρέασε τις πρακτικές επιβίωσης των κατοίκων του.

Η κεραμική των κατώτατων στρωμάτων του οικισμού, τα οποία τοποθετούνται στην αρχή της νεότερης νεολιθικής, περιλαμβάνει τη γνωστή μελανή στιλβωμένη κεραμική με τη ρυτιδωτή ή black topped διακόσμηση, καθώς και γραπτή κεραμική της κατηγορίας brown on cream χωρίς τα μοτίβα τύπου Ακροποτάμου.

Κυρίαρχη του τέλους της νεότερης νεολιθικής είναι η κεραμική με γραπτή διακόσμηση μαύρου σε ερυθρό (black on red). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στο Κρυονέρι η κεραμική με διακόσμηση μαύρο σε ερυθρό αποτελεί την πλειονότητα της διακοσμημένης κεραμικής, με ποσοστιαία αναλογία που αγγίζει το 60% περίπου (Πίν. 311 α). Επιπλέον, η προσπάθεια να αποδοθούν στη γραπτή διακόσμηση αυτού του είδους μορφές ζώων και πτηνών (Πίν. 311 β) αποτελεί θέμα εξαιρετικά σπάνιο στη διακόσμηση της νεολιθικής κεραμικής. Παράλληλα με την κεραμική

56. Κατασκευές που ερμηνεύονται ως άνδηρα έχουν εντοπιστεί στον οικισμό του τέλους της μέσης νεολιθικής στα Λιμενάρια, βλ. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 560 και στη φάση της νεότερης νεολιθικής στο Ντικιλί Τας, βλ. *BCH* 116 (1992), σ. 715, εικ. 1.

57. P.M. Rice, *Pottery Analysis*, Chicago 1987, σ. 14-15.

58. Λεπτομέρειες για το παλαιοζωολογικό υλικό, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 523 κ.ε.

black on red συναντάται και η γραπτή κεραμική με μελανή διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμο βάθος (brown on cream), με συμπαγή καμπυλόγραμμα μοτίβα (Πίν. 311 γ), ενώ απουσιάζουν εντελώς τα μοτίβα του τύπου Ακροποτάμου. Η συχνότητα της κατηγορίας αυτής φτάνει το 15% περίπου της διακοσμημένης κεραμικής, ποσοστό ανάλογο με αυτό της κεραμικής με διακόσμηση γραφίτη, με την οποία διακοσμούνται κυρίως φιάλες διαφόρων τύπων (Πίν. 311 δ). Σε πολύ μικρότερη συχνότητα εμφανίζεται και η εγχάρακτη, η εμπίεστη, η αυλακωτή και η ανάγλυφη διακόσμηση, σε αγγεία με σκουρόχρωμη κυρίως επιφάνεια. Η κεραμική τέλος που αποδίδεται στη φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού χαρακτηρίζεται από τις σκουρόχρωμες επιφάνειες με αμελή επεξεργασία και καθόλου ή ελάχιστη διακόσμηση, εγχάρακτη, εμπίεστη ή αυλακωτή.

Στα προϊόντα της λιθοτεχνίας ανήκουν λεπίδες, ξέστρα και αιχμές βελών από πυριτόλιθο διαφόρων ειδών. Σημειώνεται η ύπαρξη αρκετά μεγάλων ποσοτήτων πυρήνων και θραυσμάτων πρώτης ύλης στα στρώματα κατοίκησης του οικισμού και στους απορριμματικούς λάκκους, γεγονός που θα πρέπει να αξιολογηθεί ως ένδειξη της κατασκευής πελεκητών εργαλείων στον οικισμό. Τα λειασμένα εργαλεία, όπως οι πελέκεις, οι στιλβωτήρες και τα σφυριά, αντιπροσωπεύονται στον οικισμό και μάλιστα με μερικά ημιτελή παραδείγματα, γεγονός επίσης σημαντικό για τη μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής τους. Τα τριβεία και οι τριπτήρες είναι συχνά ευρήματα τόσο στις επιχώσεις εντός του οικισμού όσο και στα απορρίμματα.

Άφθονα είναι και τα πήλινα εργαλεία που σχετίζονται με τις υφαντικές δραστηριότητες, τα υφαντικά βάρη και τα σφονδύλια, ενώ τα οστέινα εργαλεία αντιπροσωπεύονται από βελόνες, οπείς και σπάτουλες. Εντύπωση προκαλεί ο αρκετά μεγάλος αριθμός εργαλείων από κέρατα ελαφοειδών. Δεν λείπουν, αν και είναι πολύ πιο σπάνια, τα χάλκινα εργαλεία[59].

Τα αντικείμενα κόσμησης είναι συνήθως οστέινες και λίθινες χάντρες ή περίαπτα και βραχιόλια από θαλασσινά όστρεα. Στα ειδώλια συχνότερη είναι η γυναικεία μορφή, που παριστάνεται όρθια ή καθισμένη σε συμφυές τετραποδικό κάθισμα, με τονισμένα πάντα τα χαρακτηριστικά του φύλου (Πίν. 311 ε). Μερικά φέρουν διακόσμηση εγχάρακτη ή γραπτή. Συχνά είναι και τα πήλινα ομοιώματα αγγείων αλλά και επίπλων, όπως τα καθίσματα, ενώ αρκετά σπάνιο θεωρείται ένα ομοίωμα δέντρου. Σημειώνεται επίσης η παρουσία πήλινων σφραγίδων που φέρουν εγχάρακτα γραμμικά μοτίβα, ανάλογα με αυτά των υπόλοιπων νεολιθικών θέσεων της Μακεδονίας.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

Προμαχώνας - Topolnica

Κατά την πέμπτη ανασκαφική περίοδο της έρευνας του νεολιθικού οικισμού Προμαχώνα-Topolnica που διήρκησε από 17-6-1997 έως 22-7-1997 ερευνήθηκαν οι τομές Γ, Δ, ΣΤ, Ι, ΙΑ και ΙΒ, ολοκληρώθηκαν οι ηλεκτρομαγνητικές διασκοπήσεις και συνεχίστηκε η καταγραφή των ευρημάτων της ανασκαφής[60].

Αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν τον τρόπο κατασκευής των κτισμάτων και τη χωροοργάνωση του οικισμού στη φάση ΙΙΙ, την αρχαιότερη δηλαδή, προέκυψαν από την έρευνα των τομών Γ και Δ. Εδώ αποκαλύφθηκε τμήμα ορύγματος κατοίκησης που συνεχίζει βόρεια και δυτικά. Το νότιο όριό του αποτελεί το άσκαφο φυσικό (Πίν. 312 β). Επάνω σε αυτό, στο υπερυψωμένο δηλαδή «χείλος» του ορύγματος, εντοπίστηκαν πασσαλότρυπες μεγάλης διαμέτρου, 0,80-1,10 μ., με τη βοήθεια των οποίων είναι πιθανόν να στηρίζονταν στέγες μεγάλης έκτασης ή και δεύτερος όροφος. Από τα έως τώρα ευρήματα δεν είναι ακόμη δυνατόν να επαληθευτεί κάποια από τις υποθέσεις που έχουν γίνει. Για την κατασκευή του τοίχου που υψώθηκε επάνω στο φυσικό χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα από το εσωτερικό των ορυγμάτων.

Ο πυθμένας του ορύγματος αποτελούσε το πρώτο δάπεδο του χώρου κατοίκησης. Στην τομή Δ, όπου η ανασκαφή έφθασε μέχρι το φυσικό έδαφος, βρέθηκε μικρή εστία και πασσαλότρυπες. Αυτές ανήκουν σε κτίσματα λίγο μεταγενέστερα, όταν φαίνεται ότι εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται τα ορύγματα ως χώροι κατοίκησης με κάποιες όμως αλλαγές στην οργάνωσή τους (Πίν. 312 γ). Στην τομή Γ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση συνόλου εργαλείων και πρώτης ύλης χαλαζία, που φαίνεται ότι αποτελούν υλικό από όλες τις φάσεις επεξεργασίας του. Είναι νωρίς ακόμη να ειπωθεί εάν πρόκειται για χώρο εργαστηριακό.

59. Τα αντικείμενα από το Κρυονέρι είναι κατασκευασμένα από καθαρό χαλκό, όπως έδειξε η εξέταση μερικών από αυτά στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης από τον Γ. Μανιάτη στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

60. Στην ανασκαφή και τη μελέτη των ευρημάτων συμμετείχαν και οι βούλγαροι αρχαιολόγοι Η. Todorova, J. Bojadziev και I. Vaisov, που αποτελούν μόνιμα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Επίσης εργάστηκαν απόφοιτοι και φοιτητές αρχαιολογίας και συντήρησης.

Ο χώρος από την πρώτη φάση κατοίκησης του οικισμού που άρχισε να αποκαλύπτεται στις τομές Γ και Δ φαίνεται ότι έχει προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΔ. Η φάση αυτή συμπίπτει με αυτή των κτισμάτων που αποκάλυψε η έρευνα στο βουλγαρικό τομέα του οικισμού. Διαφαίνεται δηλαδή συγκεκριμένη χωροοργάνωση στην οικιστική της πρώτης εγκατάστασης.

Η φάση ΙΙ του οικισμού, κατά την οποία κατασκευάζονται πασσαλόπηκτα ορθογώνια κτίσματα[61], ερευνήθηκε στην τομή ΣΤ, όπου αποκαλύφθηκαν διάσπαρτες πασσαλότρυπες (Πίν. 312 δ). Κάποιες είναι σύγχρονες με την εστία που βρέθηκε στην ίδια τομή σε προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, ενώ μερικές φαίνεται ότι ανήκουν σε επόμενη φάση. Διακρίνεται η γωνία κτίσματος που σχηματίζεται από διπλή πασσαλοσειρά, η οποία συνεχίζεται νότια στην τομή Β. Στις τομές ΙΑ και ΙΒ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη δαπέδου με πλήθος ευρημάτων (Πίν. 312 α) που καλύπτεται από στρώμα λεπτής στάχτης. Η έρευνα του δαπέδου δεν κατέστη δυνατόν να ολοκληρωθεί έως τη λήξη της ανασκαφικής περιόδου και δεν έχει ξεκαθαριστεί εάν ανήκει στη φάση ΙΙ ή ΙΙΙ του οικισμού.

Ταυτόχρονα με την ανασκαφή οι βούλγαροι γεωφυσικοί M. Georgiev και V. Velkovski ολοκλήρωσαν τις γεωφυσικές διασκοπήσεις στο ανατολικό άνδηρο του οικισμού. Ο εντοπισμός ζώνης χαλαρού χώματος στα όρια του ανδήρου, το οποίο πιθανώς οφείλεται στην ύπαρξη ορυγμάτων, αποφασίστηκε να διερευνηθεί ανασκαφικά κατά το επόμενο έτος, εφόσον είναι πιθανόν να δώσει πολύτιμες πληροφορίες για την οργάνωση του χώρου.

ΑΓΩΓΟΣ ΦΥΣΙΚΟΥ ΑΕΡΙΟΥ

Πεντάπολη

Με τις εργασίες για τη διάνοιξη του αγωγού φυσικού αερίου εντοπίστηκε στην περιοχή της Πεντάπολης Σερρών τμήμα ρωμαϊκού νεκροταφείου. Βρίσκεται σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του χωριού και δυτικά του λόφου Περιστεργιάς. Ανασκάφηκαν συνολικά δέκα τάφοι, από τους οποίους ένας ήταν κιβωτιόσχημος, ένας κεραμοσκεπής καλυβίτης και οι υπόλοιποι λακκοειδείς. Από τους λακκοειδείς οι περισσότεροι έφεραν κάλυψη είτε από πέτρες είτε από κεραμίδες, ενώ ένας λάκκος ήταν οριοθετημένος ψηλά με μικρές πέτρες. Όλοι οι τάφοι περιείχαν από μία ταφή, εκτός ενός λακκοειδούς όπου βρέθηκαν δύο σκελετοί. Επτά νεκροί συνοδεύονταν από «θησαυρούς» νομισμάτων που χρονολογούν τις ταφές στο β΄ μισό του 3ου αι. και στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Νομίσματα του 1ου αι. μ.Χ., που βρέθηκαν στις επιχώσεις, αποτελούν ένδειξη για τη χρήση του χώρου και σε πρωιμότερους χρόνους.

Νέα Ζίχνη

Στη θέση Κόκκορας στην περιοχή των σφαγείων κατά τη διάνοιξη του αγωγού φυσικού αερίου εντοπίστηκε λακκοειδής τάφος ελληνιστικών χρόνων. Τα κτερίσματά του, ένας μελαμβαφής κάνθαρος και πέντε ατρακτόσχημα μυροδοχεία (Πίν. 313 α), τον τοποθετούν στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Ένας δεύτερος λακκοειδής τάφος του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. βρέθηκε στη θέση Λαγκάδα που βρίσκεται 1 χλμ. περίπου νότια των ορίων του οικισμού, στην περιοχή της τούμπας της Νέας Ζίχνης και 300 μ. περίπου βόρεια-βορειοανατολικά αυτής. Τα κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό ήταν γυναικείο καθιστό ειδώλιο, ένα μυροδοχείο, ένας μελαμβαφής κάνθαρος με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος και μία τριφυλλόστομη οινοχόη (Πίν. 313 β). Επίσης στην ίδια περιοχή, σε απόσταση 500 μ. βορειοανατολικά της τούμπας της Νέας Ζίχνης, εντοπίστηκαν έξι λάκκοι-αποθέτες, που περιείχαν κυρίως τμήματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων και κεραμίδια. Ελάχιστα, αλλά ενδεικτικά, είναι τα όστρακα που προέρχονται από χαρακτηριστικά αγγεία ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Μεσορράχη

Κατά τη διάνοιξη του αγωγού φυσικού αερίου εντοπίστηκε βόρεια της Μεσορράχης και της περιοχής γνωστής ως «αθάνατο νερό» πήλινος αγωγός νερού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο αγωγός θα πρέπει να σχετίζεται με τον αρχαίο οικισμό και το νεκροταφείο που έχει εντοπιστεί στην περιοχή[62].

Γάζωρος

Κατά τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο του 1997 διεξήχθη σωστική ανασκαφή στο αγροτεμάχιο 1174 του κτηματολογίου της Κοινότητας Γαζώρου. Βρίσκεται στα όρια των Κοινοτήτων Αγίου Χριστοφόρου και Γαζώρου, όπου

61. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 564. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 749-750· 11 (1997), σ. 550.

62. Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 179. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 468· 23 (1968): Χρονικά, σ. 360.

είναι γνωστή από παλαιά η ύπαρξη της νεκρόπολης της αρχαίας Γαζώρου[63]. Ερευνήθηκαν συνολικά δέκα τάφοι, τρεις λακκοειδείς και επτά κιβωτιόσχημοι. Μόνον ένας κιβωτιόσχημος – του τέλους του 6ου ή των αρχών του 5ου αι. π.Χ. – βρέθηκε ασύλητος. Τα κτερίσματα ήταν κορινθιακό εξάλειπτρο, ένα αργυρό νόμισμα, υποδιαίρεση θασιακού στατήρα[64], σιδερένιο μαχαίρι, στο οποίο διακρίνονται υπολείμματα της λαβής, και χρυσό ρομβοειδές επιστόμιο. Ο νεκρός φορούσε σιδερένια ζώνη, το ένα άκρο της οποίας απέληγε σε σπείρα.

Ταυτόχρονα κατά την έρευνα του αγροτεμαχίου εντοπίστηκε τμήμα εγκατάστασης προϊστορικών χρόνων. Ερευνήθηκε μέρος ενός κτίσματος και δύο ορύγματα, από τα οποία το ένα χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης. Το κτίσμα ορίζεται στα ανατολικά από πασσαλόπηκτο τοίχο και στα βόρεια από το λαξευμένο φυσικό έδαφος. Στο κέντρο του, κάτω από δάπεδο έντονα διαταραγμένο από λαγούμια, ξεκινά όρυγμα, του οποίου η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε (Πίν. 313 γ). Στο δυτικό τμήμα του κτίσματος βρέθηκε μικρό κυκλικό όρυγμα, διαμ. 0,30 μ. περίπου, που είχε κατά πάσαν πιθανότητα αποθηκευτική χρήση. Βόρεια και σε απόσταση 2 μ. περίπου εντοπίστηκε πήλινη κατασκευή, μία εστία, διαστ. 2,20×1,30 μ., που απέληγε σε κωνικές αποφύσεις, οι οποίες πιθανώς στήριζαν κάποια εσχάρα.

Στην επιφανειακή έρευνα μικρής έκτασης που ακολούθησε για την επισήμανση των ορίων της εγκατάστασης προσδιορίστηκε μια περιοχή 60 στρεμμάτων περίπου, όπου εντοπίζεται επιφανειακά η παρουσία ευρημάτων, σποραδικών στη μεγαλύτερη έκταση. Ίσως η χωροοργάνωση της εγκατάστασης, όπως αυτή διαφαίνεται από τον αγρό που ερευνήθηκε, με κενές από κτίσματα και κατασκευές εκτάσεις και η φυσική διάβρωση των εδαφών, που ευνοείται από το επικλινές της πλαγιάς, είναι παράγοντες ικανοί να δικαιολογήσουν την επιφανειακή εικόνα αλλά και τη μεγάλη έκταση.

Τα ευρήματα, εκτός της κεραμικής, ήταν ελάχιστα: δύο πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια, το ένα με εμπίεστη διακόσμηση, μία πυραμιδοειδής αγνύθα, μυλόπετρες, τριπτήρες και τρεις μόνον πυριτόλιθοι. Αξιοσημείωτος είναι επίσης ο εξαιρετικά μικρός αριθμός οστρέων. Στην κεραμική το μεγαλύτερο ποσοστό των οστράκων προέρχεται από αβαφή χειροποίητα και μάλλον χονδροειδή αγγεία μεγάλου μεγέθους. Η επιφάνεια ακόμα και των μικρού μεγέθους αγγείων δεν φέρει στίλβωση, ενώ στα καλύτερης ποιότητας έχει γίνει απλώς επιμελημένη λείανση. Εξαίρεση μάλλον μπορεί να χαρακτηριστεί η χρήση επιχρίσματος γραφίτη που επισημάνθηκε σε μια μόνον περίπτωση.

Το ποσοστό της χαρακτηριστικής κεραμικής είναι μικρό. Η διακόσμηση που κυριαρχεί και αποτελεί ουσιαστικά το μοναδικό είδος διακόσμησης είναι οι πλαστικές ταινίες με εμπίεστο διάκοσμο. Συχνές είναι επίσης οι πλάγιες ή κάθετες βαθιές χαράξεις ή αυλακώσεις που διακοσμούν χείλη κυρίως από φιάλες. Σποραδική είναι η εμφάνιση οστράκων με αυλακωτή επιφάνεια (Πίν. 313 δ), χαρακτηριστική του πολιτισμού Baden, της πρώιμης δηλαδή εποχής του Χαλκού για τον ελληνικό χώρο[65], ενώ η εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση απουσιάζουν τελείως. Στα σχήματα κυριαρχούν τα πιθόσχημα αγγεία με κυλινδρικό ή κωνικό σώμα και οι φιάλες με εσωστρεφές και σε σχήμα Τ χείλος. Οι πρόχοι και τα κύπελλα (Πίν. 313 ε) είναι μάλλον σπάνια, ενώ συχνοί είναι οι μεγάλοι αποθηκευτικοί πίθοι. Οι βάσεις είναι αποκλειστικά επίπεδες, στις λαβές επικρατούν οι οριζόντιες κυκλικής τομής, με έντονη προς τα επάνω κλίση, κάποιες διχαλωτές, όχι όμως πλήρως διαμορφωμένες, οι υπερυψωμένες σε κύπελλα και πρόχους, ενώ πολύ συχνές είναι οι διαφόρων σχημάτων αποφύσεις, κομβιόσχημες, μαστοειδείς κτλ.

ΜΑΓΔΑ ΒΑΛΛΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

Αλυκή

Στον αρχαιολογικό χώρο της Αλυκής οι παρεμβάσεις αφορούσαν έργα διαμόρφωσης στον οικισμό, στην περιοχή των ιερών και των αρχαίων λατομείων. Μετά και από την έγκριση της σχετικής μελέτης, που προβλέπει έργα ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου και του παραδοσιακού οικισμού, πραγματοποιήθηκε η περίφραξη του χώρου με λίθινο τοιχίο από Δ., ενώ στα ανατολικά, προς τη μεριά της θάλασσας και προκειμένου να προστατευτούν τα πρανή των αρχαιολογικών επιχώσεων, αλλά και εμφανή λείψανα αρχαίων τοίχων ανεγέρθηκε πετρόκτιστο προστατευτικό τοιχίο κατά μήκος της ακτογραμμής.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

63. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 328-329. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 413-414.

64. Μ. Οικονομίδου, Αρχαϊκός «θησαυρός» αργυρών νομισμάτων από το Ποντολίβαδο (1971), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα, 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 533-537.

65. Γραμμένος, ό.π. (υποσημ. 55), σ. 125-126. I. Aslanis, *Kastanas, Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*, Berlin 1985, σ. 313, 316.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Καλλίφυτος

Κατά την καλλιέργεια αγρού στην περιοχή Καλλιφύτου βρέθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων, ύψ. 1,50, πλ. 0,60, πάχ. 0,16 μ., που επαναχρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι (Πίν. 314 α).

Η επιγραφή, με αριθ. κατ. Λ 212, σώζεται σε καλή κατάσταση και είναι η ακόλουθη:

FRATRI C.SII
LOCO. AD. SIGNATO
AB. TRAI. DINI
GENTHI. AD FINE
IPA TRAIS. FIL
ANN. LX. H.S.E.
SATURNINA . FIL
ANN. XX. H.S.E.

Δράμα

Μέσα στην πόλη της Δράμας σε μπάζα βρέθηκε ενεπίγραφη στήλη ρωμαϊκών χρόνων, ύψ. 0,85, πλ. 0,60, πάχ. 0,16 μ. Η επιγραφή, με αριθ. κατ. Λ 214, σώζεται σε καλή κατάσταση και είναι η ακόλουθη (Πίν. 314 β):

..ΙΘΥΣ ΠΟΥΜΠΛΑΣ
ΖΙΡΑΣ ΚΡΑΣΗΣ
ΖΕΙΣΑΛ ΒΗΣΤΕΧΝΠΗΣ
ΔΙΖΑΣ ΔΡΩΛΟΥ
ΣΟΥΔΙΣ ΒΥΤΙΛΑΟΥ
ΖΕΙΠΥΡΩΝ ΜΑΚΡΟΣ
ΔΥΤΟΥ ΖΕΛΜΙΣ
ΖΕΙΣΑΛ ΒΗΣΕΛΩΝ
ΖΕΙΠΥΡΩΝ ΣΕΟΥΣ
ΠΡΕΙΣΚΟΣ ΔΡΩΛΟΥ
ΠΙΘΥΣ ΖΑΕΕΣ
ΠΙΛΙΠΗΣ ΔΙΕ . ΚΟΥΠΟΥ
ΑΒΧ. ΠΣΝ. ΒΑΛ. ΒΑΣΣΩ
ΑΝΙ. ΚΟΥΙΝΤΩ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Διπόταμος

Στο Διπόταμο Καβάλας στη θέση Χάλκοβα, 3 χλμ. ανατολικά-νοτιοανατολικά του χωριού, εντοπίστηκε με αφορμή αυτοψία για λατομείο μαρμάρου φρούριο σε φυσικό λόφο του ορεινού όγκου. Ο περίβολος καταλαμβάνει τη δυτική και τη βόρεια πλευρά του λόφου, ενώ λόγω των απότομων κλίσεων δεν συνεχίζεται στη νότια και νοτιοανατολική πλευρά. Ο περίβολος του τείχους σώζεται σε ύψος 1,50 μ. περίπου και πλάτος 1,80 μ. και αποτελείται από ξερολιθιά χωρίς συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν λείψανα κτισμάτων και κεραμίδια στέγης.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΜΑΛΑΜΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Μουσείο Σερρών

Παραδόθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη (Πίν. 314 γ) που βρισκόταν στο Ιερό του ναού Κοίμησης της Θεοτόκου του Νέου Σουλίου Σερρών (Μ. Σερρών Λ 269). Η στήλη παλαιότερα ήταν εντοιχισμένη στο δημοτικό σχολείο του χωριού και η λατινική επιγραφή που φέρει έγινε γνωστή από παλαιές δημοσιεύσεις[66]. Είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση των ορίων της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων[67]. Παραδόθηκε επίσης μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (Πίν. 314 δ) που βρισκόταν στο ναό της Αγίας Αναστασίας στην Αναστασιά Σερρών (Μ. Σερρών Λ 266). Φέρει ελληνική επιγραφή σε έξι στίχους και διακρίνονται οι κορυφές γραμμάτων από την αρχή του έβδομου στίχου. Χρονολογείται από την ίδια την επιγραφή το 174 μ.Χ. Επίσης επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη του 2ου-3ου αι. μ.Χ. από την περιοχή του Αγίου Αθανασίου του Γαζώρου Σερρών (Μ. Σερρών Λ 268) φέρει την επιγραφή:

Λεύκιος Κορ[-----]
Αὔλου υἱ[ὸς]
χαῖρε.

ΜΑΓΔΑ ΒΑΛΛΑ

66. *ByzZ* 3 (1894), σ. 301. Μ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγοκαι μνημείοις σωζομένοις*, ανατύπωση ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 671, αριθ. 825. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφερείας της*, Β΄, Αθήνα 1967, σ. 291-292, αριθ. 488. *CIL* III, 14206[4].

67. *BCH* Suppl. XVI, 1988, σ. 410. Σαμσάρης, ό.π. (υποσημ. 62), σ. 81.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΘΑΣΟΣ

Νοτιοανατολικές παρυφές του θεάτρου

Μεταξύ 9 και 21 Ιουνίου 1997 πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα, σε συνεργασία με τη M. Wurch-Kozelj (αρχιτέκτονα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής) και τη N. Massar (αρχαιολόγο του Πανεπιστημίου Βρυξελλών) η αρχιτεκτονική μελέτη των ερειπίων που είχαν αποκαλυφθεί από το 1992 στις νοτιοανατολικές παρυφές του θεάτρου, καθώς και η μελέτη της κεραμικής που είχε έλθει στο φως κατά τις τέσσερις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους.

Ολοκληρώθηκαν έτσι τα σχέδια και η μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών με στόχο την ερμηνεία τους και ενδεχομένως την αποκατάστασή τους. Ειδικότερα, ασχοληθήκαμε με πολλά αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση στις παλαιοχριστιανικές ταφές, που μας οδήγησαν σε μια πρόταση αποκατάστασης του κάθετου στο τείχος, προγενέστερου ογκώδους κτίσματος. Μελετήσαμε ακόμη το ενισχυμένο τμήμα του μεταπυργίου προς το εσωτερικό της πόλης και συμπεράναμε ότι η προσθήκη στο τείχος αποτελεί τη βάση κλίμακας που οδηγούσε στον περίδρομο, της οποίας ένας τουλάχιστον αναβαθμός επαναχρησιμοποιήθηκε στο θέατρο ως εδώλιο. Οι ποικίλες αυτές επαναχρησιμοποιήσεις υλικού οδηγούν στην υπόθεση πως το τείχος της Θάσου καταστράφηκε κατά το α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Η μελέτη της κεραμικής καθόρισε την απόλυτη χρονολόγηση των ερειπίων. Το υλικό που αποκαλύφθηκε στις επιχώσεις που ήταν σε επαφή με το τείχος είναι ομοιογενές και ανάγεται στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.· ορισμένα όστρακα ωστόσο δεν υπερβαίνουν το β΄ τέταρτο του 5ου αι. Η κεραμική της επίχωσης που τοποθετήθηκε στα θεμέλια του κάθετου και στρωματογραφικά πρωιμότερου από το τείχος κτίσματος ανάγεται στη μετάβαση από τον 6ο στον 5ο αι. π.Χ., αλλά μπορεί να αποτελεί συνέπεια κάποιας ανασκάλευσης της περιοχής ή αποσυναρμολόγησης ορισμένων ερειπίων.

DIDIER VIVIERS

Νότιες παρυφές της αγοράς

Η φετινή περίοδος εργασιών διήρκεσε από τις 7 Ιουλίου έως τις 31 Αυγούστου με τη συμμετοχή δώδεκα φοιτητών και εννέα εργατών.

Οι δοκιμαστικές τομές του 1996 είχαν επιβεβαιώσει την ύπαρξη ενός μεγάλου δημόσιου οικοδομήματος μεταξύ της νοτιοδυτικής παρυφής της αγοράς και της αυλής με τις 100 πλάκες. Έτσι, τούτη τη χρονιά μπορέσαμε να ανασκάψουμε σε περιοχή ελεύθερη από κατασκευές το νοτιοανατολικό τρίτο αυτού του συνόλου· ήλθαν στο φως όλα τα δωμάτια της νοτιοανατολικής πλευράς, δύο δωμάτια της νοτιοδυτικής, η νοτιοανατολική είσοδος, καθώς και ένα μεγάλο τμήμα της αυλής που καταλάμβανε τη μεγαλύτερη επιφάνεια αυτού του συνόλου. Πρόκειται πράγματι για ένα οικοδόμημα που διατάσσεται γύρω από μια τετράγωνη αυλή 700 τ.μ. περίπου, με δωμάτια στις τρεις πλευρές της. Η πρόσβαση γινόταν από δύο μνημειακές εισόδους: την ιωνική δίοδο από την πλευρά της αγοράς και την αυλή με τις 100 πλάκες από την άλλη πλευρά.

Αυτό το οικοδόμημα έχει τροποποιηθεί αρκετές φορές. Η υστερότερη φάση χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ., αλλά είναι ευδιάκριτες και άλλες μετατροπές κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους (εποχή των Αντωνίνων;). Είναι βέβαιον ότι η πρώτη φάση οικοδόμησης ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους, όπως φαίνεται αφενός από την τοιχοποιία ορισμένων τοίχων (opus quadratum με οδοντώσεις) και αφετέρου από τη στρωματογραφία. Όλη η περιοχή φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε μετά το α΄ τρίτο του 4ου αι. μ.Χ., στοιχείο σημαντικό που ίσως αφορά το τέλος της αρχαίας πόλης ή την τροποποίησή της.

Η λειτουργία αυτού του συνόλου δεν μπορεί ακόμη να καθοριστεί επακριβώς, αλλά πρόκειται για ένα μεγάλο δημόσιο κτίριο: πρυτανείο (;), συμπόσιο (;), παλαίστρα (;). Δεν βρέθηκε καμιά ένδειξη της λειτουργίας του. Αντίθετα, η ποιότητα της αρχιτεκτονικής υποδεικνύει έναν επίσημο χώρο: ορθομαρμάρωση στους τοίχους, δάπεδα με ψηφιδωτά από μάρμαρο κτλ. Στην τελευταία φάση, τουλάχιστον οι νοτιοδυτικές αίθουσες μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν για βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Μεταξύ των ευρημάτων αναφέρουμε τα άφθονα νομίσματα (συνολικά 197), μερικά από τα οποία έχουν μεγάλο ενδιαφέρον, όπως το διπλό σηστέρτιο της Περγάμου που κόπηκε κατά τη βασιλεία του Καρακάλλα, με την ευκαιρία της ανανέωσης για τρίτη φορά της νεωκορίας του. Εκτός αυτού, με την αναγνώριση στρωμάτων του 3ου αι. π.Χ., διαθέτουμε σίγουρη αρχαιολογική συνάφεια για μια περίοδο που δεν είναι καλά γνωστή στη Θάσο. Μεγάλες ποσότητες ποικίλων ειδών κεραμικής (ρωμαϊκής sigillata, Çandarli και αφρικανικής) μας επιτρέπουν ασφαλέστερη χρονολόγηση της μετάβασης από το ένα κέντρο παραγωγής στο άλλο.

JEAN-YVES MARC

Φάρι

Κατά τον Ιούλιο 1997, η ελληνογαλλική ομάδα, που εργάζεται στο Φάρι (F. Blondé, J.Y. Perreault και Αικ. Περιστέρη), ασχολήθηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά με τη μελέτη του υλικού που προέρχεται από ένα εργαστήριο κεραμικής αρχαϊκής εποχής, το οποίο ανασκάφηκε μεταξύ 1985 και 1989. Υπενθυμίζεται ότι για αρκετά χρόνια δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση της ομάδας στο υλικό για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή της, συνεπώς, η μελέτη ξεκίνησε μόλις το 1996. Η περίοδος 1997 αφιερώθηκε στην επισταμένη μελέτη πολλών στρωματογραφικών ενοτήτων και του σχηματολογίου των αγγείων που κατασκευάζονταν επιτόπου, καθώς και στην έρευνα συνανηκόντων θραυσμάτων. Προβλέπεται μια τρίτη περίοδος μελέτης εντός του καλοκαιριού 1998, διάρκειας ενός μήνα, που πιστεύουμε ότι θα είναι η τελευταία (οι ακριβείς προτεινόμενες ημερομηνίες θα κατατεθούν στην αρχή της ερχόμενης χρονιάς). Γι' αυτή την περίοδο μελέτης κρίνεται απαραίτητη η συμμετοχή τριών φοιτητών, ενός σχεδιαστή (ενδεχομένως Καναδού) και του φωτογράφου της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Ph. Collet.

FR. BLONDÉ - YV. PERREAULT - ΑΙΚ. ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

Το τείχος

Φέτος, οι εργασίες εστιάστηκαν στην πύλη του Διός. Μετά τον πλήρη καθαρισμό του χώρου, άρχισε η μελέτη των αρχιτεκτονικών λιθοπλίνθων που είχαν βρεθεί κατά την ανασκαφή αυτού του τομέα το 1964. Η αρχιτεκτονική διακόσμηση που επένδυε και κοσμούσε την εσωτερική όψη της πύλης κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με τον πύργο που είχε οικοδομηθεί μπροστά από την εξωτερική πλευρά της διόδου. Τα ανάγλυφα του Διός και της Ήρας, που έδωσαν στην πύλη το όνομά της, ανήκουν στο ίδιο πρόγραμμα που είχε παραγγείλει ο Πύθιππος, γιος του Παιέστρατου, κατά τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Ορισμένες από τις προτάσεις του R. Martin[1] σχετικά με την αποκατάσταση του αρχιτεκτονικού διακόσμου έχουν πια τροποποιηθεί ή διορθωθεί. Επιπλέον, έχουμε τη βεβαιότητα ότι αυτό που θεωρούνταν μέχρι τότε ένα απλό προαύλιο είναι ένας πραγματικός πύργος, ο οπίσθιος τοίχος του οποίου ακουμπά, ξεκινώντας από τον περίδρομο, στην εσωτερική παρειά του τείχους, γεγονός που εξηγεί ορισμένες ιδιαιτερότητες των λιθοπλίνθων που ανήκουν στην κοσμημένη επένδυση.

YVES GRANDJEAN - FRANÇOIS SALVIAT

Θασιακή χώρα

Στο πλαίσιο του προγράμματος που διενεργείται από κοινού με την ΙΗ΄ ΕΠΚΑ, οι M. Brunet (CNRS, URA 1473, «Αρχαιολογία του ελληνικού κόσμου», Παρίσι) και G. Sintès (CRA, Valbonne) εργάστηκαν κατά τον Ιούλιο και Αύγουστο 1997 στο πεδίο για τις τελευταίες επαληθεύσεις των αγροτικών θέσεων, προχωρώντας παράλληλα στη σύνταξη της μονογραφίας με θέμα: *Η επικράτεια της νήσου Θάσου*.

Έγινε συστηματική αυτοψία στα νότια και νοτιοδυτικά του νησιού όλων των αρχαιολογικών θέσεων, που είχαμε καταγράψει στον κατάλογό μας, ώστε να εντοπιστούν επακριβώς (γεωγραφικό μήκος, πλάτος και υψόμετρο) με το σύστημα GPS· με την ευκαιρία αυτή ολοκληρώθηκε η περισυλλογή δειγμάτων από επιφανειακό υλικό (όστρακα και θραύσματα από μυλόπετρες).

Παράλληλα, στο μουσείο έγινε καταγραφή, ταξινόμηση και τακτοποίηση όλης της κεραμικής που συνελέγη κατά τη φετινή αλλά και κατά τις προηγούμενες αρχαιολογικές έρευνες επιφανείας. Τα λίθινα ευρήματα φυλάχθηκαν στην αποθήκη του σπιτιού των ανασκαφών, προκειμένου η τελική μελέτη τους να γίνει ευκολότερα.

MICHÈLE BRUNET - GILLES SINTÈS

Θασιακές μυλόπετρες από ηφαιστειακή πέτρα

Στο πλαίσιο του προγράμματος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής με θέμα τη «Βιοτεχνία στην αρχαία Ελλάδα» οι M. Brunet, A. Muller (Πανεπιστήμιο Lille III) και G. Sintès (CRA, Valbonne) ξεκίνησαν, κατά το β΄ δεκαπενθήμερο του Αυγούστου, τη μελέτη των θραυσμάτων από μυλόπετρες, που είχαν συλλέξει κατά την αρχαιολογική έρευνα επιφανείας της θασιακής χώρας, καθώς και αυτών που φυλάσσονται στο μουσείο, τα οποία προέρχονται από τις ανασκαφές στην πόλη της Θάσου.

Καταγράφηκαν τα 120 θραύσματα και 40 περίπου σχεδιάστηκαν από τον αρχιτέκτονα N. Bresch. Ο κατάλογος συνέβαλε στην τυπολογική κατάταξη των μυλοπετρών και σε μια πρώτη ταύτιση των ηφαιστειακών πετρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν, που θα επιβεβαιωθεί από τις πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις των δειγμάτων. Εκτός

1. *RA* 1968, σ. 171-184.

αυτού, εντοπίστηκαν 37 ακέραιες ή τμηματικές μυλόπετρες στις αποθήκες του μουσείου.

Με μια σύντομη επίσκεψη στη Σαμοθράκη μπορέσαμε να αναγνωρίσουμε τους διαφορετικούς τύπους ηφαιστειακής πέτρας του νησιού. Από αυτή τη γεωλογική πραγματογνωμοσύνη προκύπτει πως οι μυλόπετρες που έχουν βρεθεί στη Θάσο δεν προέρχονται αποκλειστικά, ούτε στην πλειονότητά τους, από τη Σαμοθράκη.

Η μελέτη θα συνεχιστεί το καλοκαίρι του 1998, ώστε να γίνουν κυρίως συμπληρωματικά σχέδια στα τμήματα μυλοπετρών που φυλάσσονται στο μουσείο.

MICHÈLE BRUNET - ARTHUR MULLER - GILLES SINTÈS

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκε ο εξοπλισμός του Μουσείου Αβδήρων (αποθήκες, εργαστήρια). Άρχισε η μεταφορά των προερχόμενων από τα Άβδηρα αρχαίων που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας. Φωτογραφήθηκαν και συντηρήθηκαν τα αντικείμενα που πρόκειται να εκτεθούν, ενώ παράλληλα προχώρησε και ολοκληρώθηκε η καταγραφή των αντικειμένων του μουσείου. Εκπονήθηκε και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ το εκθεσιακό πρόγραμμα.

Και στα τρία μουσεία της Εφορείας συνεχίστηκαν οι καταγραφές αρχαιολογικού και φωτογραφικού υλικού.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Η Εφορεία, σε συνεργασία με την Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης και συλλόγους αποδήμων Ελλήνων, διοργάνωσε στις πόλεις Βασιλεία και Γενεύη της Ελβετίας έκθεση φωτογραφιών με στόχο την προβολή των αρχαιολογικών χώρων της Θράκης. Παράλληλα δόθηκαν διαλέξεις για τις αρχαιότητες της Θράκης.

Από το 1986 η Εφορεία διοργανώνει αρχαιολογικές συναντήσεις στις πρωτεύουσες των τριών νομών, με στόχο την ενημέρωση του κοινού για το αρχαιολογικό έργο που επιτελείται στη Θράκη. Στις φετινές συναντήσεις, που έγιναν τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο, παρουσιάστηκαν οι αρχαιολογικές εργασίες του 1996.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης εκτυπώθηκαν τα φυλλάδια εργασίας των τριών εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής. Μέχρι τη χρονιά αυτή το εκπαιδευτικό υλικό αναπαραγόταν μόνο φωτοτυπικά. Τα φυλλάδια εργασίας παραχωρήθηκαν δωρεάν σε όλους τους μαθητές της Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού και Α΄ Γυμνασίου, που πήραν μέρος στα εκπαιδευτικά προγράμματα (συνολικός αριθμός 1.600 παιδιά περίπου).

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Οι ανασκαφές (Σχέδ. 1) που πραγματοποιήθηκαν στα Άβδηρα[1] ήταν όλες σωστικού χαρακτήρα και οι περισσότερες έγιναν στο αγρόκτημα Βελόνης, όπου βρίσκεται τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου. Ο εντοπισμός των περισσότερων τάφων οφείλεται στις εργασίες υλοποίησης του αναδασμού αγροκτήματος Βελόνης[2]. Η περιγραφή των ανασκαφών γίνεται σύμφωνα με το εξής σχήμα: μετά το τοπωνύμιο της περιοχής[3] ακολουθούν οι τάφοι, ο αριθμός της ανασκαφικής θέσης και το όνομα του ιδιοκτήτη του αγρού, όπου είναι γνωστό[4]. Αν όμως έχουν βρεθεί σε κάποιο αγρό περισσότεροι από ένας τάφοι, αναφέρεται στην αρχή το όνομα του ιδιοκτήτη, ώστε να αποφευχθεί η συχνή επανάληψή του.

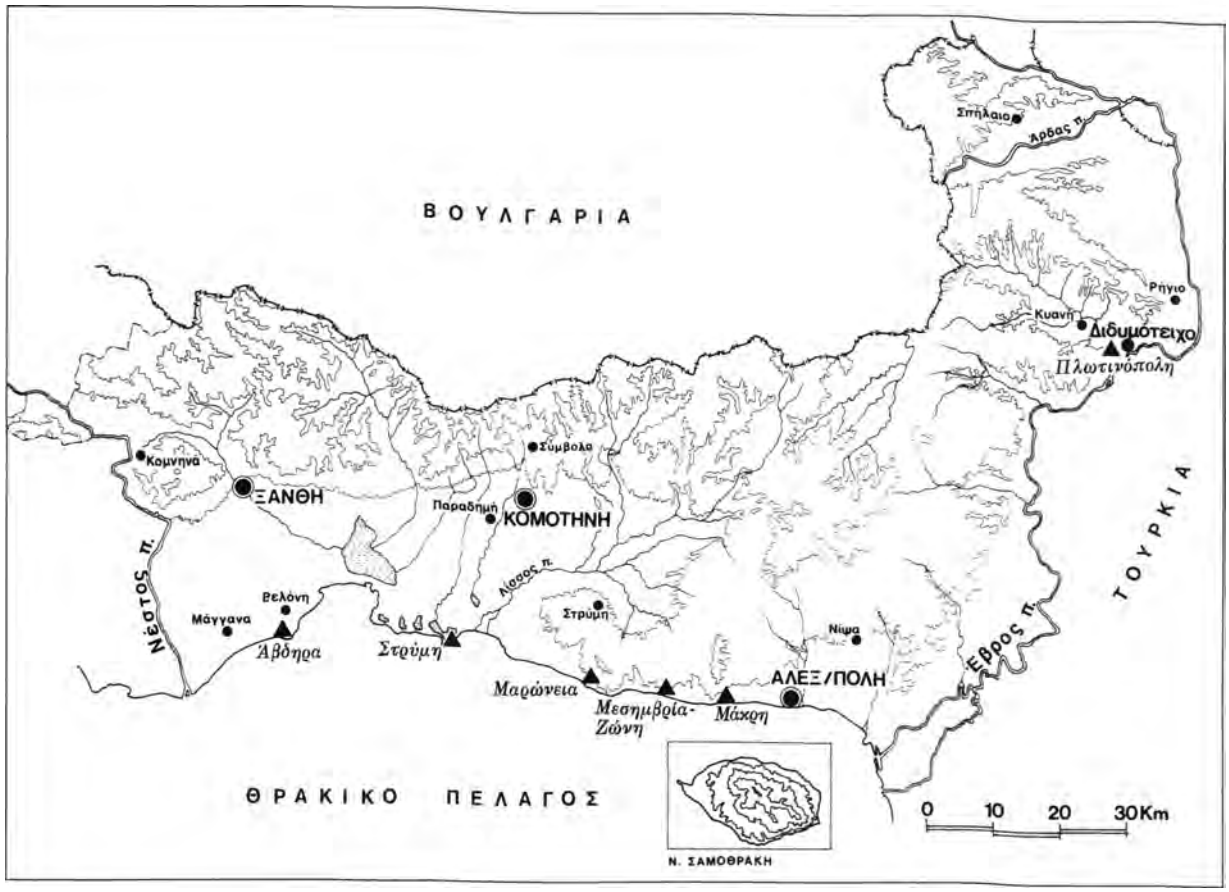
---

1. Στις ανασκαφές και στις υπόλοιπες αρχαιολογικές εργασίες της Εφορείας στα Άβδηρα πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Π. Ευθυμίου, Ε. Ιωακειμίδου, Μ. Κεμανετζή, Φ. Ναζλίδου, Θ. Παπαγγελοπούλου, Δ. Παπαδημητρίου, Μ. Παπαϊωάννου, Μ. Χρυσάφη και η σχεδιάστρια Τζ. Γκαρσίδου. Σημαντική ήταν η βοήθεια που προσέφεραν οι αρχαιοφύλακες Β. Κατσίκας, Β. Κερπιτζής, Θ. Φραγκούλια, Σ. Αγγορούδη, οι μόνιμοι υπάλληλοι της Εφορείας Θ. Γεωργιάδης, Ν. Γλες, Κ. Κιοσσές, Δ. Ξανθόπουλος, Π. Τουμπάρης και η ωρομίσθια υπάλληλος Μ. Καραπαναγιώτου. Η τοπογραφική αποτύπωση έγινε από τον τοπογράφο Α. Γούναρη και η μελέτη του οστεολογικού υλικού από τον ανθρωπολόγο Α. Αγγελαράκη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης.

2. Για τον αναδασμό του αγροκτήματος Βελόνης, τα προβλήματα και τις αρχαιολογικές εργασίες που προέκυψαν από αυτόν, βλ. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 447-461. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 641-657.

3. Τα τοπωνύμια αναφέρονται και με το ελληνικό και με το παλαιότερο τουρκικό όνομά τους. Και αυτό επειδή στις παλαιότερες δημοσιεύσεις είχαν χρησιμοποιηθεί αδιακρίτως και τα δύο και μάλιστα με διάφορες παραλλαγές. Έτσι, υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης για όποιον δεν έχει άμεση γνώση της περιοχής.

4. Επειδή είναι πρόσφατη η αλλαγή των ιδιοκτησιών, για αποφυγή σύγχυσης, θα αναφέρεται και το όνομα του παλαιού ιδιοκτήτη. Άλλωστε η Τοπογραφική Υπηρεσία δεν μας έχει δώσει ακόμη τα νέα κτηματολογικά διαγράμματα και τους συνοδευτικούς πίνακες με τα ονόματα των ιδιοκτητών, ώστε να είμαστε απολύτως βέβαιοι για τους νέους κατόχους των αγρών.

Σχέδ. 1. Χάρτης της Θράκης όπου σημειώνονται οι θέσεις στις οποίες πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές έρευνες κατά το 1997.

Λόφος των Σκηνών (πρώην Τσαντήρ Τεπέ)

Λακκοειδής ταφή-καύση (θέση 96.01). Εντοπίστηκε με λαθρανασκαφή. Βρίσκεται σε ταφικό τύμβο που έχει εξαιρεθεί από τον αναδασμό. Προηγουμένως ανήκε στον αγρό Α. Ευσταθίου, ο οποίος τον καλλιεργούσε, με αποτέλεσμα να χάσει το αρχικό του ύψος. Το υψόμετρο στην κορυφή του είναι 42,65 μ.

Προσανατολισμός Α.-Δ. με απόκλιση προς ΒΔ. Ήταν σκεπασμένος με τρεις καλυπτήριες πλάκες που βρίσκονταν σε βάθος 1,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του τύμβου, σε υψόμετρο 41,10 μ. Η κάλυψη είχε συνολικές διαστάσεις 2,58×2 μ. Οι πλάκες ήταν από γρανίτη και τοποθετημένες κατά τον άξονα Β.-Ν. Ήταν τετράπλευρες, ανισομεγέθεις και αδροδουλεμένες. Μόνον η δυτικότερη είχε διατηρηθεί ακέραιη και κατά χώραν. Οι μέγιστες διαστάσεις της ήταν 1,70×0,73 μ. Η μεσαία ήταν σπασμένη στο μέσον και το νότιο κομμάτι είχε υποχωρήσει ελαφρώς στο εσωτερικό του τάφου. Η ανατολική, που ήταν η μεγαλύτερη (μέγ. πλ. 1,04 μ.) είχε σπάσει επίσης. Το σπάσιμο των καλυπτήριων πλακών ήταν παλαιό και προήλθε ίσως από το βάρος των καλλιεργητικών μηχανημάτων. Ο τάφος επομένως ήταν ασύλητος.

Γύρω από τις καλυπτήριες πλάκες, στο ίδιο επίπεδο με αυτές αλλά και λίγο ψηλότερα, υπήρχαν μεγάλες αργές πέτρες που όριζαν το περίγραμμα του τάφου.

Ο λάκκος είχε ακανόνιστο ορθογώνιο σχήμα. Στο επίπεδο του χείλους το μήκος του ήταν 2,08 και το πλάτος του κυμαινόταν από 0,57 έως 0,94 μ. Ο πυθμένας είχε μήκος 1,80 και πλάτος 0,47-0,65 μ. Τα τοιχώματά του, κάθετα στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς, είχαν αρκετή κλίση στα υπόλοιπα σημεία. Το ύψος τους δεν ήταν το ίδιο και έτσι το βάθος του λάκκου ήταν 0,48 στο δυτικό τμήμα και 0,24 μ. στο ανατολικό. Στο δυτικό άκρο της νότιας παρειάς υπήρχαν δύο αργοί λίθοι που εφάπτονταν. Στο μέσον της βόρειας πλευράς άλλοι τέσσερις, σχετικά πλακοειδείς, ήταν τοποθετημένοι κλιμακωτά με έντονη κλίση (Πίν. 315 α). Πιθανότατα το τοιχίο αυτό είχε σκοπό την

καλύτερη στήριξη του καλύμματος. Η τελευταία πέτρα είχε σπρώξει ελαφρώς προς Ν. το κεντρικό τμήμα του σκελετού, προκαλώντας έτσι μικρή διαταραχή των οστών.

Από το σκελετό δεν σώθηκαν πολλά υπολείμματα, φαίνεται όμως ότι η στάση του νεκρού ήταν ύπτια με το κεφάλι στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ήταν άνδρας 35 έως 45 ετών. Η κατάσταση του σκελετού μαρτυρεί ότι η καύση δεν ήταν τέλεια και δεν είχε την ίδια ένταση σε όλο το λάκκο. Ήταν ισχυρότερη στο δυτικό τμήμα του, όπου τα χώματα ήταν μαυρισμένα και τα υπολείμματα των οστών καμένα περισσότερο. Ο τάφος ήταν ακτέριστος.

Ξηρόβρυση (πρώην Κουρού Τσεσμέ)

Κιβωτιόσχημος τάφος (*θέση 96.04*). Αγρός Δ. Ευγενίδη (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Π. Καλόγλου). Βρισκόταν στο δυτικό τμήμα ενός τύμβου στη βορειοδυτική γωνία του αγρού, ο οποίος καλλιεργείται. Η επιφάνεια του αγρού έχει υψόμετρο 23,35 μ.

Προσανατολισμός Α.-Δ. με απόκλιση προς ΒΑ. Το κάλυμμα βρισκόταν σε υψόμετρο 22,96 μ. και υπερκάλυπτε τον τάφο, εκτός από τμήμα του ανατολικού τοιχώματος. Οι διαστάσεις του ήταν 2,45×1,10 μ. και το πάχος του 0,24 στην κορυφή και 0,16 μ. στα άκρα. Ήταν δίριχτο και αποτελούνταν από τρία τμήματα τοποθετημένα κατά το πλάτος τους. Όλα ήταν σπασμένα και είχαν υποχωρήσει στο εσωτερικό ή παρασύρθηκαν από το μηχάνημα διάνοιξης του δρόμου. Το δυτικό ήταν μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα και λαξευμένο διαφορετικά.

Ο τάφος είχε υποστεί τόσες πιέσεις που τα τοιχώματά του έσπασαν και το αρχικό σχήμα και οι διαστάσεις του αλλοιώθηκαν κατά πολύ. Κατά προσέγγιση ήταν οι εξής: εξωτ.: 2,20×0,92, εσωτ.: 1,85×0,64 μ. Το ύψος των τοιχωμάτων ήταν 0,67 και το πάχος τους 0,15 μ. Οι στενές πλευρές ήταν μονολιθικές, ενώ οι μακριές αποτελούνταν από δύο πλάκες η καθεμιά. Οι κάθετοι αρμοί επαφής δεν είχαν επιμελή λάξευση. Το εξωτερικό μέρος των τοιχωμάτων έφερε την πολύ αδρή επεξεργασία του λατομείου, ενώ το εσωτερικό ήταν προσεγμένο. Στην πάνω επιφάνεια των τοιχωμάτων είχε λαξευθεί πολύ επιμελώς ταινία, πλ. 0,10 μ., η οποία αποτέλεσε την επιφάνεια έδρασης του καλύμματος. Στην εσωτερική ακμή του χείλους υπήρχε εγκοπή, διαστ. 0,22×0,02 μ., για την τοποθέτηση ξύλινων σανίδων. Έξω από τον τάφο στο επίπεδο του χείλους και σε επαφή με τα τοιχώματα είχαν τοποθετηθεί αργές πέτρες για καλύτερη υποστήριξή τους (Πίν. 315 β).

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί στο έδαφος. Ο σκελετός ήταν τόσο αποσαθρωμένος που δεν διαπιστώσαμε σε ποια πλευρά βρισκόταν το κρανίο. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ήταν άτομο αδιάγνωστου φύλου, μεγαλύτερο των 18 ετών. Τα κτερίσματα βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα του τάφου. Ήταν σιδερένια στλεγγίδα (ΜΑ 7059), από την οποία βρέθηκαν αρκετά θραύσματα, και σιδερένιο μαχαιρίδιο (ΜΑ 7058) με διχαλωτή απόληξη στη λαβή (διατηρήθηκε μόνον η άκρη της λαβής). Στην επίχωση γύρω από τον τάφο υπήρχαν ελάχιστα όστρακα. Ανάμεσά τους και θραύσματα μεγάλου φιαλιδίου.

Πιθάρια (*θέση 96.05*). Αγρός Ά. Βαγγούση (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Ευ. Σταυράκης). Βρίσκονταν στην περιφέρεια μισοϊσοπεδωμένου τύμβου, ο οποίος καλλιεργείται. Ήταν σχεδόν παράλληλα (Πίν. 315 γ) και απείχαν 0,75 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. με μικρή απόκλιση προς ΒΑ. Το στόμιο βρισκόταν στα δυτικά. Νοτιότερα, δηλαδή πιο κοντά στην περιφέρεια του τύμβου, και σε υψόμετρο 18,98 μ. βρισκόταν ο τάφος ΙΙ. Ο τάφος Ι ήταν τοποθετημένος σε χαμηλότερο επίπεδο (18,93 μ.), παρόλη τη φυσική κατωφερική κλίση της θέσης από Β. προς Ν. Ο τάφος ΙΙ δηλαδή τοποθετήθηκε, αφού είχε αρχίσει να σχηματίζεται ο τύμβος.

Τάφος Ι. Το ψηλότερο σωζόμενο σημείο του βρισκόταν σε υψόμετρο 19,72 μ., ενώ η επιφάνεια του αγρού στο 19,93 μ. Πρόκειται για οξυπύθμενο πιθάρι με μήκος 2,04 και μέγιστο πλάτος 1,57 μ. Τα τοιχώματα του πάνω μέρους του είχαν σπάσει και καταπέσει στο εσωτερικό σε διάφορα επίπεδα. Τμήμα των τοιχωμάτων κοντά στο στόμιο καταστράφηκε από το μηχάνημα διάνοιξης του δρόμου. Το στόμιο είχε εξωτερική διάμετρο 1,10, εσωτερική 0,81 μ. και ήταν κλεισμένο με καπάκι δισκοειδές, στεγανοποιημένο με μολύβδινα ελάσματα. Το πιθάρι είχε γεμιστεί μέχρι τη μέση με λεπτή άμμο και θαλασσινά βότσαλα και πάνω σε αυτή την επιφάνεια είχε τοποθετηθεί ο νεκρός και τα κτερίσματα. Το στρώμα αυτό (πάχ. 0,12 μ.) είχε μικρή κατωφερική κλίση Β.-Ν., την οποία ακολουθούσε ο σκελετός, και για αυτό το λόγο δεν βρέθηκε ακριβώς στον κατά μήκος άξονα του πιθαριού. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό και το κρανίο στα ανατολικά. Ο σκελετός δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκε σε άνδρα 30-35 ετών.

Τα αντικείμενα που υπήρχαν στο εσωτερικό ήταν τα εξής: επιχρυσωμένο στεφάνι (ΜΑ 7065), το οποίο διατηρήθηκε αποσπασματικά στην περιοχή του κρανίου. Ήταν κατασκευασμένο από οστέινο στέλεχος με οπές, στις οποίες προσαρμόζονταν λεπτά χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα και μίσχοι με πήλινα επιχρυσωμένα ομοιώματα καρπών. Στην περιοχή των πλευρών και του αριστερού βραχιόνιου βρέθηκαν λεπτά ελάσματα χρυσού (ΜΑ 7066) πάνω σε σκούρο γκρίζο χώμα που ίσως ήταν αποσαθρωμένα οργανικά υλικά. Η περιοχή που καταλάμβαναν είχε

διαστάσεις 0,15×0,15 μ. Στην περιοχή του αριστερού μηριαίου δύο σιδερένια στόμια δερμάτινων αρυβάλλων[5] (ΜΑ 7063) και σιδερένια στλεγγίδα (ΜΑ 7062). 18 σιδερένια μικρά καρφάκια (ΜΑ 7074) από τα καττύματα του νεκρού που διατηρήθηκαν στη θέση τους. Θραύσματα απανθρακωμένου ξύλου. Έξω από το πιθάρι, στη βόρεια πλευρά του υπήρχε μικρό άωτο σκυφίδιο (ΜΑ 7061) ως εναγισμός.

Τάφος ΙΙ. Το ψηλότερο σωζόμενο σημείο του βρισκόταν σε υψόμετρο 19,45 μ., ενώ η επιφάνεια του αγρού δίπλα του στα 19,72 μ. Τα τοιχώματά του είχαν σπάσει σε πολλά κομμάτια, τα οποία απομακρύνθηκαν μεταξύ τους. Οι διακρινόμενες διαστάσεις του ήταν: μήκ. 2, πλ. 1,60 μ. Το πιθάρι ήταν οξυπύθμενο. Το στόμιο κλεινόταν με καπάκι στεγανοποιημένο με μολύβδινα ελάσματα. Εξωτερικά υποστηριζόταν από δύο μικρές αργές πέτρες.

Το πιθάρι ήταν στρωμένο με χώμα, όμοιο με της εξωτερικής επίχωσης, πάχ. 0,20 μ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό και την κεφαλή στα ανατολικά. Ο σκελετός δεν ακολουθούσε τον κατά μήκος άξονα του πιθαριού, αλλά σχημάτιζε καμπύλη προς Ν. Τα γόνατα ήταν ελαφρώς λυγισμένα και το δεξί χέρι σχετικά απομακρυσμένο από τον κορμό, σε αντίθεση με το αριστερό που εφαπτόταν. Δεν γνωρίζουμε αν αυτή η στάση ήταν η αρχική ή προέκυψε από μετακινήσεις. Στην περιοχή του θώρακα βρέθηκε σιδερένιο μαχαιρίδιο (ΜΑ 7064) με διχαλωτή απόληξη στη λαβή. Στην περιοχή της λεκάνης ένα αποστρογγυλεμένο όστρακο. Στο στόμα υπήρχε χάλκινο νόμισμα ως χαρώνειος οβολός. Πρόκειται για αργυρό τριημιώβολο Μαρώνειας (398/7-386/5 π.Χ.). Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ήταν άνδρας, ενδεχομένως 25-35 ετών.

Οι δύο τάφοι χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Λίθινη σαρκοφάγος (*θέση 97.02*). Αγρός Σ. Σκιά (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Κ. Ιμαμίδης, βόρειος αγρός). Εντοπίστηκε με την άροση στο δυτικό τμήμα του αγρού, στην κορυφή ενός χαμηλού τύμβου, ο οποίος ανήκει στη βόρεια ομάδα μιας μεγάλης συστάδας τύμβων που εκτείνονται κατά τον άξονα Β.-Ν. και βρίσκονται μέσα στους αγρούς Σ. Σκιά, Χ. Καλλίδη και Δ. Ευγενίδη. Η πάνω επιφάνεια του καλύμματος της σαρκοφάγου βρισκόταν σε υψόμετρο 35,64 μ. Η επιφάνεια του αγρού στα βόρεια είχε υψόμετρο 35,54 μ. Ο τάφος δηλαδή ήταν ορατός.

Προσανατολισμός Α.-Δ. Ήταν σκεπασμένος με μονολιθικό δίριχτο κάλυμμα από ψαμμίτη[6], το οποίο είχε μετακινηθεί προς Δ. Στην πάνω του επιφάνεια διακρίνονται σπασίματα και ίχνη από το άροτρο. Το ανατολικό τμήμα ήταν σπασμένο και ένα μεγάλο κομμάτι βρέθηκε στο εσωτερικό του τάφου. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις της καλυπτήριας πλάκας ήταν 1,65×0,80 μ., ενώ το πάχος της κυμαινόταν από 0,20-0,23 μ. στο μέσον μέχρι 0,17-0,20 μ. στα άκρα των στενών πλευρών. Οι εξωτερικές επιφάνειες ήταν αδροδουλεμένες.

Ο τάφος είχε διατηρηθεί ακέραιος, εκτός από ένα πολύ μικρό τμήμα της νοτιοδυτικής γωνίας που είχε σπάσει. Πρόκειται για μία μονολιθική σαρκοφάγο από ψαμμίτη με εξωτερικές διαστάσεις 0,76×2,23 και εσωτερικές 0,56×2,03 μ. Τα τοιχώματά της είχαν πάχος 0,10 και το ύψος τους ήταν 0,70 μ. Ο τάφος δεν σκάφτηκε σε όλο το ύψος του εξωτερικά, όλες όμως οι ορατές επιφάνειες των τοιχωμάτων ήταν δουλεμένες με επιμέλεια. Ήταν συλημένος και γεμάτος με χώμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνο λίγα οστά κρανίου, άνω και κάτω άκρων.

Αρχαίο πηγάδι (*θέση 97.27*). Αγρός Σ. Τσακαλίκα από Δ., Α. Δεληβασίλη από Α. (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Α. Χατζηαποστόλου). Εντοπίστηκε με τη διάνοιξη ορύγματος από την ΥΕΒ για κατασκευή γέφυρας σε δρόμο, από τον οποίο περνούσε αποστραγγιστικό κανάλι. Βρισκόταν σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και σε υψόμετρο 12,50 μ. Το μηχάνημα της ΥΕΒ κατέστρεψε το ανατολικό τμήμα του.

Πρόκειται για κυκλικής διατομής πηγάδι κατασκευασμένο από φυσικές πέτρες τοποθετημένες σε σειρές. Τα μικρά κενά ανάμεσά τους γεμίστηκαν με μικρότερες. Ανασκάφηκε σε βάθος 1,50 μ. Η εξωτερική διάμετρός του στο ύψος του στομίου ήταν 1,45 μ. και σταδιακά μειωνόταν σε 1,25 μ. (σε βάθος 0,40 μ.). Η εσωτερική διάμετρος ήταν 0,55-0,60 μ. στο στενότερο τμήμα και έφθανε έως τα 0,80 μ. στα υπόλοιπα. Το άνοιγμα του στομίου κλεινόταν με τέσσερις αργές πλακαρές πέτρες ακανόνιστου σχήματος, συνολ. διαστ. 0,72×0,77 μ. Πατούσαν σε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, ύψ. 0,67, πλ. 0,28 και πάχ. 0,05 μ., που βρισκόταν εδώ σε β΄ χρήση. Βορειοδυτικά του στομίου βρέθηκε τμήμα πήλινου κυλινδρικού αγωγού, μήκ. 0,21 και διαμ. 0,12 μ.

Πήλινες σαρκοφάγοι (*θέση 97.28*). Αγρός Σ. Τσακαλίκα (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Κ. Ιμαμίδης). Κατά τη διάρκεια της άροσης εντοπίστηκαν θραύσματα από κλαζομενιακή σαρκοφάγο ή σαρκοφάγους. Περισυνελέγησαν,

5. Για παρόμοιο αντικείμενο, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990, σ. 84, αριθ. 22, πίν. 53 δ.

6. Τοπικό πέτρωμα της Μάνδρας.

δεν έγινε όμως ανασκαφή. Η περιοχή βρίσκεται πολύ κοντά στο έξαρμα, όπου ανασκάφηκε το 1993 μία κλαζομενιακή σαρκοφάγος και δύο άλλοι τάφοι του 5ου αι. π.Χ.[7].

Λίθινη σαρκοφάγος (*θέση 97.30*). Αγρός Δ. Πιάδη (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Π. Αλεξόπουλος). Βρισκόταν στο βόρειο τμήμα του αγρού, στην κορυφή ενός χαμηλού τύμβου, σχεδόν ισοπεδωμένου από την καλλιέργεια. Εντοπίστηκε με την άροση. Ήταν καλυμμένη με δίριχτο μονολιθικό κάλυμμα από γκριζωπό ψαμμίτη, το οποίο είχε σπάσει και βρέθηκε μόνον το μισό μετακινημένο από το άροτρο έξω από τον τάφο. Αυτό είχε διαστάσεις 1,40×0,90 και πάχος 0,20 στο κέντρο και 0,15 μ. στα άκρα.

Ο τάφος βρέθηκε συλημένος. Προσανατολισμός Α.-Δ., με μικρή απόκλιση ΒΔ.-ΝΑ. Η σαρκοφάγος διατηρήθηκε σχεδόν ακέραιη. Έφερε λίγες ρωγμές και ένα σπάσιμο στο περιχείλωμα του βόρειου τοιχώματος, το οποίο είχε υποχωρήσει ελαφρώς προς τα μέσα. Ρωγμές υπήρχαν και στον πυθμένα. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,16×0,76, οι εσωτερικές 1,96×0,56, το πάχος των τοιχωμάτων της 0,10 και το βάθος της 0,75 μ. Τα εσωτερικά τοιχώματα είχαν πολύ καλή επεξεργασία. Το χείλος βρισκόταν σε υψόμετρο 34,16 μ., ενώ η επιφάνεια του εδάφους στο σημείο αυτό σε υψόμετρο 34,46 μ., δηλαδή η σαρκοφάγος καλυπτόταν από επίχωση 0,30 μ.

Αλμυρή Λίμνη (πρώην Τουζλά Γκιόλ)

Εγχυτρισμός σε αμφορέα (*θέση 96.11*). Εντοπίστηκε με τη χάραξη δρόμου σε ακαλλιέργητη έκταση που είναι τμήμα του έλους. Στην περιοχή υπάρχουν πολλοί μικροί και χαμηλοί τύμβοι, οι οποίοι καλλιεργούνται. Ο αμφορέας βρέθηκε στη νοτιοδυτική πλαγιά ενός από αυτούς. Ήταν τοποθετημένος κάθετα και το στόμιό του βρισκόταν 0,30 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Τμήμα του καταστράφηκε από το σκαπτικό μηχάνημα και το υπόλοιπο αναμοχλεύτηκε από περίεργους ή αρχαιοκάπηλους. Στη θέση της παρέμεινε μόνον η βάση του. Στο εσωτερικό της υπήρχαν δυσδιάκριτα ίχνη αποσαθρωμένων οστών. Κάτω από τον πυθμένα βρέθηκαν δύο θραύσματα ταινιωτής κύλικας ιωνικού τύπου.

Πώρινη σαρκοφάγος (*θέση 96.26*). Αγρός Δ. Δεμερτζόγλου. Πριν από τον αναδασμό ήταν κοινόχρηστη έκταση. Ο αγρός αυτός συνορεύει προς Ν. με τον αγρό Η. Μπουραζάνη, όπου βρίσκονται οι θέσεις 96.22 και 96.27. Ο τάφος εντοπίστηκε με την άροση στην ανατολική πλευρά ενός χαμηλού και σχεδόν ισοπεδωμένου τύμβου. Η πάνω επιφάνεια του περιχειλώματος βρίσκεται σε υψόμετρο 7,32 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Ήταν καλυμμένος με μονολιθική ελαφρώς δίριχτη πλάκα, η οποία είχε σπάσει σε δύο κομμάτια και είχε μετακινηθεί από τη θέση της. Οι διαστάσεις του μεγαλύτερου τμήματος ήταν 1,80×0,90 και το πάχος του 0,16 στα άκρα και 0,26 μ. στο μέσον. Η λάξευση του καλύμματος στις οριζόντιες επιφάνειες ήταν αδρή, ενώ στις κάθετες περισσότερο προσεγμένη. Η πάνω επιφάνειά του έφερε πολλές κακώσεις από το άροτρο.

Η σαρκοφάγος είχε διατηρηθεί σε καλή σχετικά κατάσταση. Μόνον το περιχείλωμα έφερε εκδορές και αποκρούσεις. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,26×0,82, οι εσωτερικές 2,06×0,62, το πάχος των τοιχωμάτων 0,10 και το βάθος της 0,74 μ. Το χείλος και οι εσωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων είχαν πολύ προσεγμένη λάξευση, ενώ ο πυθμένας ήταν αδρολαξευμένος. Στις εξωτερικές επιφάνειες (όσο μπορέσαμε να διαπιστώσουμε, διότι εξωτερικά ο τάφος δεν σκάφτηκε σε όλο το ύψος του) η λάξευση ήταν πολύ προσεγμένη. Ο τάφος ήταν συλημένος από παλιά. Στον πυθμένα βρέθηκαν ελάχιστα οστά. Το κρανίο βρισκόταν στα ανατολικά. Στα δυτικά υπήρχαν ελάχιστα οστά αριστερού κάτω άκρου. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε άνδρα 35-45 ετών.

Αγρός Η. Μπουραζάνη (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Κ. Μπουρντούνης)

Στην περιοχή αυτή υπάρχουν πολλοί ταφικοί τύμβοι, οι οποίοι καλλιεργούνται. Στο συγκεκριμένο αγρό διακρίνονται εννέα.

Πήλινη σαρκοφάγος (*θέση 96.22*). Εντοπίστηκε με την άροση στο δυτικό τμήμα του αγρού, στη νοτιοανατολική πλαγιά ενός τύμβου. Η επιφάνεια του αγρού στην περιοχή του τάφου βρισκόταν σε υψόμετρο 7,38 μ. Η σαρκοφάγος βρισκόταν στα 7,08 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. με μικρή απόκλιση ΒΔ.-ΝΑ. Οι διαστάσεις στο επίπεδο του καλύμματος ήταν 2,10×0,72 μ., δεν είναι όμως οι πραγματικές, διότι υπήρχαν κομμάτια μετακινημένα στο εξωτερικό. Είχε κάλυμμα διμερές, ημικυλινδρικού τύπου με επίπεδα εξωτερικά άκρα. Στις εσωτερικές πλευρές του υπήρχε πλαστική ταινία και κατά μήκος των μακριών πλευρών, επίθετο πλαστικό ημικυλινδρικό κόσμημα.

Η σαρκοφάγος ήταν αρκετά κατεστραμμένη. Το χείλος και τα τοιχώματα είχαν σπάσει και μερικά κομμάτια είχαν μετακινηθεί. Εξωτερικά, στο επίπεδο του πυθμένα υπήρχε βάση, ύψ. 0,55 και πάχ. 0,25 μ. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους, τα τοιχώματα έφεραν οριζόντιες αυλακώσεις. Ίχνη έντονου ερυθρού χρώματος διατηρή-

7. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 394.

θηκαν στην επιφάνεια της σαρκοφάγου και του καλύμματος. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση. Διατηρήθηκαν τμήματα από τα κάτω άκρα. Το κρανίο βρισκόταν στα ανατολικά.

Πιθάρι (θέση 96.27). Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του αγρού, στη νοτιοδυτική πλαγιά ενός μικρού τύμβου. Εντοπίστηκε σε υψόμετρο 5,35 μ. Ήταν τοποθετημένο οριζόντια με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο στα ανατολικά. Το πάνω μέρος των τοιχωμάτων και του στομίου είχε καταπέσει στο εσωτερικό. Το στόμιο κλεινόταν με δισκοειδές κάλυμμα. Στην κάτω οριζόντια επιφάνεια του χείλους υπάρχει εγχάρακτο το γράμμα *Μ*, ενώ στο λαιμό περιμετρικά πλαστικό κόσμημα τριγωνικής διατομής.

Το πιθάρι ήταν οξυπύθμενο, μέγ. μήκ. 2,08, πλ. 1,60 μ. Τα τοιχώματά του είχαν σπάσει κατά την αρχαιότητα και μερικά θραύσματα είχαν συγκολληθεί με μολύβδινους συνδέσμους.

Το πιθάρι είχε γεμιστεί με αμμώδες καστανό χώμα. Η στρώση αυτή, μέγ. πάχ. 0,35 μ., περιελάμβανε πέτρες και λίγα άβαφα όστρακα, ανάμεσά τους και θραύσματα κύλικας ιωνικού τύπου. Πάνω από το χώμα υπήρχε μία στρώση από χαλίκια, πάχ. 0,07 μ. Εκεί είχε τοποθετηθεί ο νεκρός σε εκτεταμένη στάση με το κεφάλι στα ανατολικά. Σώζονταν ελάχιστα μόνον τμήματα από τα οστά, αρκετά για να διαπιστωθεί ότι πρόκειται για άτομο αδιάγνωστου φύλου 20-45 ετών.

Πήλινες σαρκοφάγοι (θέση 97.21). Ανατολική απόληξη του νότιου περιφερειακού δρόμου αγροκτήματος Βελόνης. Κατά τη διάνοιξη του δρόμου από την ΥΕΒ εντοπίστηκαν τρεις πήλινες σαρκοφάγοι (Πίν. 316 α). Η μία ήταν τάφος ενηλίκου, οι άλλες δύο παιδιών. Στην περιοχή αυτή υπάρχουν πολλοί πυκνοί ταφικοί τύμβοι, μερικοί από τους οποίους είναι διατεταγμένοι σε παράλληλες σειρές. Οι τάφοι βρίσκονταν στο κέντρο περίπου ενός από τους μικρούς τύμβους. Το επίπεδο του εδάφους στα βόρεια του τύμβου ήταν σε υψόμετρο 2,27 μ. Οι τρεις τάφοι ήταν μισοκατεστραμμένοι από τη μακρόχρονη μηχανική καλλιέργεια των αγρών της περιοχής.

Τάφος Ι. Είναι η ανατολικότερη σαρκοφάγος. Προσανατολισμός Α.-Δ. Είχε τοποθετηθεί σε υψόμετρο 1,93 μ. Παρόλο που είχε καταστραφεί από το άροτρο διατηρήθηκε ασύλητη. Μέγ. σωζ. διαστ. 1,90×0,55 μ. Τα τοιχώματά της, πάχ. 0,02 μ., σώζονταν σε μέγιστο ύψος 0,16 μ. Ο πυθμένας της, σπασμένος και ραγισμένος στα περισσότερα σημεία του, έφερε ίχνη ερυθρού χρώματος. Ήταν σκεπασμένη με διμερές σαμαρωτό κάλυμμα, που έφερε στα εσωτερικά άκρα του ανάγλυφη ταινία. Από το κάλυμμα αυτό σώθηκαν ελάχιστα τμήματα πεσμένα στο εσωτερικό του τάφου, κυρίως στο ανατολικό τμήμα. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κρανίο στα ανατολικά. Ο σκελετός διατηρήθηκε ελλιπώς. Εκτός από το κρανίο διατηρήθηκαν υπολείμματα οστών του δεξιού άνω άκρου. Στο ανατολικό άκρο του πυθμένα βρέθηκαν τμήματα χάλκινου στελέχους από αδιάγνωστο αντικείμενο, το οποίο πρέπει να ήταν κτέρισμα του νεκρού. Οι δύο παιδικές σαρκοφάγοι είχαν τοποθετηθεί σε απόσταση 0,80 μ. βορειοδυτικά από τον τάφο Ι με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ήταν παράλληλες και σε απόσταση 0,25 μ. η μία από την άλλη. Οι δύο ενταφιασμοί επομένως πρέπει να ήταν ταυτόχρονοι. Και οι δύο σαρκοφάγοι βρέθηκαν εντελώς κατεστραμμένες και σπασμένες από τα άροτρα. Παρόλα αυτά πρέπει να ήταν ασύλητες. Στην επίχωση πάνω από αυτές βρέθηκε τμήμα αρυβαλλοειδούς ληκυθίου.

Τάφος ΙΙ. Βρισκόταν σε υψόμετρο 1,93 μ. Μέγ. σωζ. διαστ. σαρκοφάγου 0,68×0,30 μ. Τα τοιχώματά της είχαν πάχος 0,015 μ. και ήταν σπασμένα στο δυτικό τμήμα. Στο ανατολικό διατηρούνταν σε ύψος 0,09 μ. Το κάλυμμά της ήταν επίπεδο. Διατηρήθηκαν πολύ μικρά τμήματά του πεσμένα στη νοτιοανατολική γωνία, στο εσωτερικό. Εκεί βρέθηκαν θραύσματα χάλκινου στελέχους από αδιάγνωστο αντικείμενο. Ο πυθμένας ήταν σε αρκετά καλή κατάσταση. Κανένα ίχνος οστών δεν διατηρήθηκε και δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα.

Τάφος ΙΙΙ. Ήταν η δυτικότερη σαρκοφάγος. Βρισκόταν σε υψόμετρο 1,90 μ. Έλειπε το δυτικό άκρο της. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις της ήταν 0,70×0,35 μ. Τα τοιχώματά της είχαν πάχος 0,02 μ. και ήταν σπασμένα σχεδόν έως τη μέση του ύψους τους.

Χορτολίβαδο (πρώην Σαζλί Τσαΐρ)

Κτίσμα (θέση 96.14). Αγρός Δ. Ζαμπάκη (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Ιω. Πανταζόγλου). Εντοπίστηκε κατά τη χάραξη δρόμου. Βρισκόταν σε υψόμετρο 10,23 μ., ενώ το επίπεδο του αγρού στο σημείο αυτό ήταν στα 10,68 μ. Μικρό μόνον τμήμα από το κτίσμα ανασκάφηκε (Πίν. 316 β): ένας τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ. που αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,92 μ. και στα νότιά του πλακόστρωτο κατεστραμμένο στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφικής τομής. Οι διακρινόμενες διαστάσεις του πλακόστρωτου ήταν 1,98×1,85 μ. Η κεράμωση του κτιρίου ήταν σικελική. Η κεραμική περιελάμβανε θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων. Βρέθηκε επίσης μία αγνύθα (ΜΑ 7072).

Σε μια έκταση 100 μ. περίπου δυτικά από την ανασκαφική τομή (δηλαδή στο ανατολικό τμήμα του αγρού Ζαμπάκη) και 50 μ. ανατολικά υπήρχε επιφανειακά άφθονο οικοδομικό υλικό, κεραμίδια στέγης και κεραμική, που περιελάμβανε χρηστικά αγγεία (π.χ. κανθάρους, χύτρες, αμφορείς, πινάκια). Είναι προφανές ότι πρόκειται για ένα μεμονωμένο, αλλά αρκετά μεγάλο κτίσμα, αγροικία ίσως

ή κάποιο κτίριο σχετικό με τη λειτουργία των νεκροταφείων. Θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ.

Λίθινος κιβωτιόσχημος τάφος (*θέση 96.15*). Αγρός Σ. Χατζόπουλου, (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Κ. Ιμαμίδης). Εντοπίστηκε με την άροση. Με την ανασκαφή βρέθηκε, σε υψόμετρο 6,70 μ., μόνον ο πυθμένας του, που ήταν μία ορθογώνια πλάκα, λαξευμένη με βελόνι στην πάνω επιφάνεια, ενώ η κάτω ήταν ακατέργαστη, όπως κόπηκε από το λατομείο. Οι διαστάσεις της ήταν 2,16× 0,92 και το πάχος της 0,10 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Βρισκόταν στην κορυφή χαμηλού, ισοπεδωμένου σχεδόν, τύμβου ο οποίος καλλιεργείται. Το υψόμετρο στην κορυφή του ήταν 7,50 μ. Οι τύμβοι στην περιοχή αυτή είναι πολύ πυκνοί και όλοι καλλιεργούνται. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι μόνο στο συγκεκριμένο αγρό υπάρχουν περίπου 18 μικροί τύμβοι. Δίπλα στον τάφο (0,30 μ. νότια από τη νοτιοδυτική γωνία του, αλλά ψηλότερα από τον πυθμένα) βρέθηκε αβαφές λυχνάρι (ΜΑ 7073), τοποθετημένο ανάποδα.

Λίθινη σαρκοφάγος (*θέση 96.03*). Αγρός Π. Δεμερτζόγλου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Π. Φραντζής). Εντοπίστηκε κατά την άροση ύστερα από υπόδειξη του Σ. Πετρούση. Βρισκόταν στο δυτικό άκρο ενός μικρού τύμβου που καλλιεργείται και έχει σχεδόν ισοπεδωθεί. Προσανατολισμός Α.-Δ. με μικρή απόκλιση ΒΔ.-ΝΑ. Καλυπτόταν από μονολιθικό κάλυμμα, διαστ. 2,20×0,92 μ., που ήταν έντονα δικλινές και με μεγάλο πάχος (0,27 στο μέσον και 0,17 μ. στα άκρα). Η κορυφή του ήταν λοξή σε σχέση με τις μακριές πλευρές. Όλες οι όψεις ήταν αδροδουλεμένες εκτός από μία ταινία, πλ. 0,10 μ., στην περίμετρο της κάτω επιφάνειας, η οποία ήταν περισσότερο λειασμένη, ώστε να εφαρμόζει καλύτερα στο χείλος της σαρκοφάγου.

Η σαρκοφάγος ήταν κατασκευασμένη από πολύ εύθρυπτο κιτρινωπό τοπικό λίθο και είχε υποστεί πάρα πολλές κακώσεις και μετακινήσεις των τοιχωμάτων της. Στην πραγματικότητα μόνον το δυτικό τοίχωμά της είχε μείνει ανέπαφο. Παρόλα αυτά ήταν ασύλητη. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,22×0,87, οι εσωτερικές 1,98× 0,63, το πάχος των τοιχωμάτων της 0,12 και το βάθος της 0,89 μ. Στο εσωτερικό τα τοιχώματα είχαν λειανθεί πάρα πολύ καλά, ενώ στο εξωτερικό ήταν αδρότερα. Ο πυθμένας ήταν στρωμένος με χοντρό θαλασσινό χαλίκι. Το κρανίο βρισκόταν στα δυτικά. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν θραύσματα από λαβή σιδερένιας στλεγγίδας (ΜΑ 7957) και η αιχμηρή άκρη επιμήκους αντικειμένου (περόνη ή γραφίδα). Στο ανατολικό τμήμα βρέθηκαν θραύσματα από δεύτερο σιδερένιο αντικείμενο, ίσως μαχαιρίδιο. Σε ένα από τα θραύσματά του, υπήρχε ενσωματωμένο καρφάκι με λεπτή κεφαλή. Ίχνη ξύλου διακρίνονταν στην επιφάνεια άλλου θραύσματος. Ένα δεύτερο σιδερένιο καρφάκι με πλατιά κεφαλή και μικρή αιχμή βρέθηκε στην ίδια περιοχή. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ο σκελετός ανήκε σε άνδρα μεγαλύτερο των 45-50 ετών.

Οι τάφοι που ακολουθούν εντοπίστηκαν κατά τις εργασίες χάραξης και κατασκευής ενός δρόμου, ανάμεσα στις παρυφές του και τους εκατέρωθεν αγρούς. Οι περισσότεροι βρίσκονταν στο δυτικό όριο του αγρού Ν. Χατζόπουλου[8]. Ο δρόμος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και η αναφορά των τάφων γίνεται με τη φορά αυτή. Το έδαφος έχει μια φυσική κλίση από Β. προς Ν. Έτσι το επίπεδο του εδάφους στη βορειότερη θέση, που είναι η 96.13, έχει υψόμετρο 11,32 μ. και στη νοτιότερη, την 95.22 που βρίσκεται σχεδόν μέσα στο έλος, 1,60 μ. Οι υψομετρικές διακυμάνσεις μέσα στη γενική αυτή κλίση οφείλονται στη διατήρηση ή όχι του αναγλύφου των τύμβων. Οι τύμβοι αυτοί είναι όλοι σχεδόν ισοπεδωμένοι με αλλοιωμένη την αρχική τους μορφή από τη μακροχρόνια άροση. Η εμμονή μας στην αναφορά όλων αυτών των ελάχιστα διακρινόμενων τύμβων οφείλεται στο γεγονός ότι σε λίγα χρόνια θα έχουν τελείως εξαφανιστεί και το νεκροταφείο τότε θα δίνει την εντύπωση επίπεδης έκτασης.

Πήλινη σαρκοφάγος (*θέση 96.13*). Αγρός Ευ. Ξανθόπουλου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Ιω. Πανταζόγλου). Εντοπίστηκε σε υψόμετρο 10,96 μ. Το επίπεδο του αγρού στο σημείο αυτό βρισκόταν στα 11,32 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Το κάλυμμά της, από το οποίο σώζονταν δύο τμήματα, ήταν ημικυλινδρικό. Το πάχος του ήταν 0,02 στο εσωτερικό και 0,03 μ. στα άκρα. Η σαρκοφάγος ήταν σχεδόν εντελώς κατεστραμμένη από τη μακροχρόνια άροση. Διατηρήθηκε μόνον το κεντρικό τμήμα της σε πολύ μικρά κομμάτια. Οι σωζόμενες διαστάσεις της ήταν 0,93×0,48 μ.

Αγρός Ν. Χατζόπουλου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Κ. Αβερόπουλος).

Λίθινη σαρκοφάγος (*θέση 96.06*). Βρισκόταν νοτιοανατολικά της θέσης 96.13 (από την οποία απέχει 17 μ.) στην κορυφή ενός ελάχιστα ορατού πλέον τύμβου, ο οποίος ανήκει σε μια πυκνή συστάδα τύμβων που διακρίνονται σε μικρή απόσταση στα βόρεια, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά του. Εντοπίστηκε σε υψόμετρο 11,55 μ. Το επίπεδο του αγρού ήταν στα 11,66 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. με μικρή απόκλιση ΒΑ.-ΝΔ.

8. Ο αγρός αυτός πριν από τον αναδασμό ήταν τρία χωράφια που ανήκαν στους Κ. Αβερόπουλο, Σ. Ασημίδη και Γ. Ζαμπάκη (από Β. προς Ν.).

Ήταν εντελώς κατεστραμμένη. Διατηρήθηκε μόνον ο πυθμένας της, σπασμένος κι αυτός. Εξωτ. διαστ. 2,27×0,78, εσωτ. 2×0,55 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,10 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,20 μ. Οι επιφάνειες εξωτερικά και εσωτερικά ήταν δουλεμένες με επιμέλεια. Στο κάτω μέρος εξωτερικά υπήρχε ταινία, πλ. 0,015 και ύψ. 0,03 μ., που αποτελεί τη βάση της. Η επίχωση γύρω από τη σαρκοφάγο περιελάμβανε ελάχιστα άβαφα όστρακα, θραύσματα κύλικας ιωνικού τύπου και κυλινδρικού ληκυθίου. Ο τάφος χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Πήλινη σαρκοφάγος (*θέση 96.07*). Βρισκόταν 19 μ. νότια από τη σαρκοφάγο της θέσης 97.06 σε υψόμετρο 11,60 μ. Το επίπεδο του αγρού στα ανατολικά ήταν στα 11,72 μ. Ο τάφος ήταν σχεδόν τελείως κατεστραμμένος. Προσανατολισμός Α.-Δ. Το κάλυμμα ήταν επίπεδο, ορθογώνιο, διαστ. 0,50×0,20 και πάχ. 0,03 στα άκρα και 0,015 μ. στο μέσον. Η σαρκοφάγος είχε σπάσει και τα τοιχώματά της είχαν συμπιεστεί και υποχωρήσει στο εσωτερικό. Διαστ. 0,50×0,25 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων και του πυθμένα της ήταν 0,03 και το πλάτος του περιχειλώματος 0,03 μ. Κανένα ίχνος του σκελετού δεν διατηρήθηκε, ούτε και περιείχε κανένα κτέρισμα. Ήταν όμως ασύληητη και λόγω των διαστάσεών της ήταν σίγουρα παιδική. Εξωτερικά, σε απόσταση 0,15 μ. προς ΒΑ. υπήρχαν θραύσματα ταινιωτού δακτυλιόσχημου ασκού. Ο τάφος χρονολογείται στο τέλος 6ου-α' μισό 5ου αι. π.Χ.

Πήλινες σαρκοφάγοι (*θέση 96.08*). Τάφος Ι. Απέχει 30 μ. από την 96.06. Βρισκόταν σε υψόμετρο 11,30 μ. Το επίπεδο του αγρού είναι 11,48 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Η διατήρησή της δεν ήταν καλή. Τόσο το κάλυμμα, όσο και η σαρκοφάγος έχουν σπάσει σε πολλά μικρά κομμάτια. Οι εξωτερικές διαστάσεις της υπολογίστηκαν σε 2,05×0,57 και οι εσωτερικές σε 1,91×0,43 μ. Το πλάτος του χείλους ήταν 0,07, το πάχος του 0,035 και το πάχος των τοιχωμάτων 0,02 μ.

Το μεγαλύτερο μέρος του καλύμματος είχε υποχωρήσει στο εσωτερικό. Ήταν διμερές ημικυλινδρικό. Τα εξωτερικά άκρα στο σημείο επαφής με το χείλος διαμόρφωναν οριζόντια απόληξη. Στα εσωτερικά άκρα υπήρχαν εγχάρακτα πριν από το ψήσιμο γράμματα, τα οποία βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο, εκατέρωθεν του αρμού επαφής και διαβάζονταν από τη βόρεια μακριά πλευρά. Όταν το κάλυμμα βρισκόταν στη θέση του, τα δύο γράμματα εφάπτονταν. Η χάραξή τους δεν ήταν ιδιαίτερα βαθιά γι' αυτό και ήταν δυσδιάκριτα. Το ύψος τους ήταν 0,03 μ.

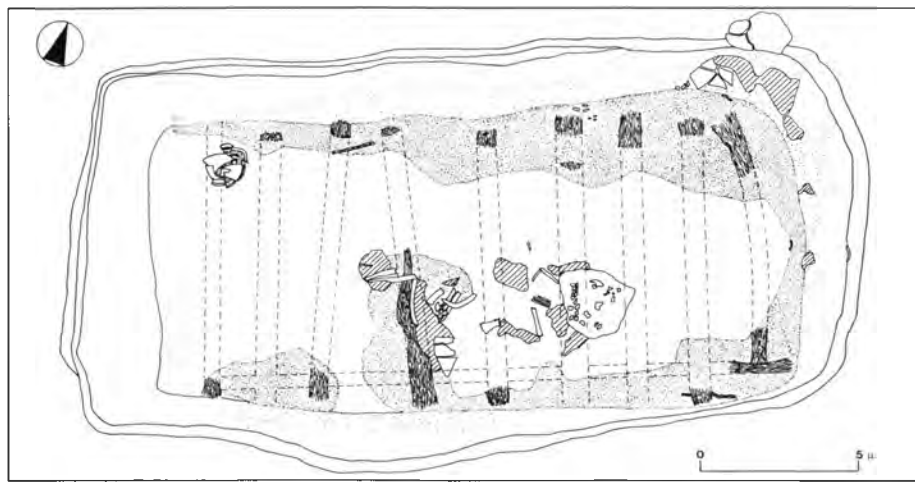
Ο σκελετός διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος του κορμού και την κεφαλή στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ήταν άνδρας 45-48 ετών. Ανάμεσα στη βάση του κρανίου και στο σημείο που θα βρισκόταν η δεξιά ωμοπλάτη υπήρχε χάλκινη βελόνα (ΜΑ 5654) που συγκρατούσε πιθανώς το ένδυμα ή το σάβανο του νεκρού. Κοντά στη δεξιά κνήμη υπήρχε θραύσμα ειδωλίου καθιστού παιδιού (ΜΑ 7068).

Έξω από τη σαρκοφάγο, κοντά στη δυτική πλευρά της, υπήρχαν λίγα όστρακα πήλινου άβαφου αγγείου. Θραύσματα άβαφου αγγείου υπήρχαν και μέσα στη λάρνακα σε επαφή με τη δυτική πλευρά. Βρίσκονταν πάνω από το κάλυμμα που στο σημείο αυτό είχε πέσει στο εσωτερικό. Προφανώς το αγγείο ήταν τοποθετημένο πάνω στο κάλυμμα και συμπαρασύρθηκε με την πτώση του. Έξω από τη βορειοδυτική γωνία βρέθηκαν θραύσματα πήλινου ειδωλίου ζώου (ΜΑ 7067), ίσως μοσχαριού. Συγκολλήθηκε το μισό. Τα τρία αυτά αντικείμενα βρίσκονταν στο ίδιο περίπου υψόμετρο στο επίπεδο του χείλους και προφανώς αποτελούσαν ενιαία προσφορά που έγινε μετά την τέλεση της ταφής. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Τάφος ΙΙ. Βρισκόταν σε απόσταση 0,57 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του τάφου Ι προς ΝΑ., σε υψόμετρο 11,30 μ. Η επιφάνεια του αγρού στο σημείο αυτό ήταν 11,50 μ. Ήταν παιδική σαρκοφάγος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., πολύ κατεστραμμένη από την άροση. Το μήκος της υπολογίστηκε σε 0,90 μ. Το μέγιστο σωζόμενο πλάτος της ήταν 0,20, το πάχος των τοιχωμάτων της 0,03 και το πλάτος του περιχειλώματος 0,04 μ. Σώθηκαν δύο κομμάτια από το κάλυμμα που ήταν επίπεδο με πεπλατυσμένα άκρα. Στο εσωτερικό της δεν βρέθηκαν κτερίσματα ούτε οστά. Από την άμεση περιοχή της επίχωσής της προέρχεται ταινιωτό άωτο σκυφίδιο (ΜΑ 7069). Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Λακκοειδής ταφή-καύση (*θέση 96.09*). Το χείλος του λάκκου βρισκόταν σε υψόμετρο 11,44 μ. Η επιφάνεια του αγρού στα 11,67 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Το σχήμα του ορθογώνιο με αποστρογγυλεμένες γωνίες και οι διαστάσεις του στο επίπεδο του χείλους 2,52×1,44 μ. Το βάθος του ήταν μικρότερο στο ανατολικό (0,45 μ.) και μεγαλύτερο στο δυτικό (0,60 μ.) τμήμα (Σχέδ. 2). Στο μεγαλύτερο μέρος του βόρειου τοιχώματος, αμέσως κάτω από το χείλος σχηματιζόταν ένας αναβαθμός, πλ. 0,16 μ. Τα τοιχώματα δεν ήταν κάθετα αλλά συνέκλιναν στην περιοχή του πυθμένα, ο οποίος είχε διαστάσεις 2,07×1 μ. και παρουσίαζε κατωφερική κλίση από Α. προς Δ., μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του χείλους.

Η επίχωση που αφαιρέθηκε μέχρι το επίπεδο της καύσης είχε πάχος 0,35 μ. Το στρώμα της καύσης περιελάμβανε μαύρα χώματα με μεγάλη ποσότητα στάχτης και άνθρακα. Η καύση ήταν πιο έντονη στο ανατολικό τμήμα του λάκκου. Εκεί τα μαύρα χώματα εμφανίστηκαν σε ψηλότερο επίπεδο. Το στρώμα της στάχτης πιο παχύ, τα ίχνη

Σχέδ. 2. Νομός Ξάνθης. Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Θέση 96.09. Λακκοειδής ταφή-καύση. Κάτοψη.

των καμένων ξύλων περισσότερα και τα τοιχώματα με εντονότερη πυράκτωση.

Τα οστά είχαν σχεδόν αποτεφρωθεί και τα περισσότερα βρίσκονταν συγκεντρωμένα στο κέντρο του λάκκου. Τα οστά του κρανίου εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκαν σε άνδρα 25-30 ετών. Μέσα στο στρώμα της καύσης βρέθηκε σιδερένιο δαχτυλίδι (ΜΑ 7071), από το οποίο διατηρήθηκε μόνον η ελλειψοειδής σφενδόνη και λίγα θραύσματα από άβαφο οξυπύθμενο αμφορέα. Στη βορειοδυτική γωνία είχε τοποθετηθεί, μετά την καύση, πήλινη γραπτή οινοχόη ιωνικής τεχνοτροπίας (ΜΑ 7070). Βρέθηκε σπασμένη.

Τα τμήματα των απανθρακωμένων ξύλων που εντοπίστηκαν στον πυθμένα κατά μήκος των μακριών πλευρών δεν ήταν ξύλα της πυράς, αλλά υπολείμματα της νεκρικής κλίνης[9]. Πρόκειται για εννέα ή δέκα λεπτά ξύλα, παράλληλα προς τις στενές πλευρές, τα οποία διασταυρώνονταν με άλλα που υπήρχαν κατά μήκος των μακριών (Σχέδ. 2). Καρφιά για την προσαρμογή τους δεν βρέθηκαν. Θα μπορούσαν όμως να είναι δεμένα με σκοινιά ή δερμάτινους ιμάντες. Τα κατάλοιπα της καύσης δεν έχουν ακόμη μελετηθεί, ώστε να διαπιστώσουμε αν υπήρχε ξύλο ή δέρμα με το οποίο θα ήταν καλυμμένο το φορείο αυτό[10]. Γύρω από το λάκκο στο επίπεδο του περιχειλώματος υπήρχαν θραύσματα διαφόρων αγγείων (κυλίκων ιωνικού τύπου, άβαφων οξυπύθμενων αμφορέων κτλ.). Η καύση χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Ταφικό μνημείο, πώρινη σαρκοφάγος και λακκοειδής ταφή-καύση (θέση 96.10). Το ταφικό μνημείο βρισκόταν σε απόσταση 7 μ. νότια από την καύση 96.08. Ήταν τετράπλευρη κτιστή κατασκευή, αποτελούμενη από δύο τουλάχιστον σειρές γωνιολίθων (Πίν. 316 γ). Στο εσωτερικό της υπήρχε διαμορφωμένη επίπεδη επιφάνεια, πάνω στην οποία βρέθηκαν αγγεία. Πολλά από αυτά ήταν ακέραια και άλλα συγκολλήθηκαν από τα θραύσματά τους. Κάτω από το επίπεδο του εναγισμού, υπήρχε μία λίθινη σαρκοφάγος με πολύ κατεστραμμένα τοιχώματα. Προσανατολισμός Α.-Δ. Μέσα σε αυτήν είχε ταφεί μία γυναίκα. Το φύλο συνάγεται από τα κτερίσματα, τα οποία ήταν δύο αργυρά βραχιόλια με λεοντοκεφαλές (ΜΑ 5426). Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι τα οστά ανήκουν σε άτομο ενήλικο, αδιάγνωστου φύλου, 18-19 ετών ή μεγαλύτερο.

Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του μνημείου υπήρχε μία λακκοειδής ταφή-καύση, με προσανατολισμό Α.-Δ., μέσα στην οποία είχε καεί ένας άνδρας 35 ετών ή μεγαλύτερος.

9. Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στη Μ. Χρυσάφη, η οποία πρόσεξε τη διάταξή τους κατά τη διάρκεια της ανασκαφής και τα καθάρισε με πολλή επιμέλεια η ίδια.

10. Πρβλ. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 174-175, σχέδ. 46.

Είχε τοποθετηθεί πάνω σε φορείο, από το οποίο βρέθηκαν τμήματα από τα οστέινα διακοσμητικά στοιχεία του (ΜΑ 7104). Μέσα στην καύση υπήρχε επίσης χάλκινο μαχαιρίδιο (ΜΑ 6052), χάλκινο αγγείο (ΜΑ 5428) και θραύσματα οξυπύθμενου αμφορέα. Το μνημείο και η καύση χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

Πώρινη σαρκοφάγος (*θέση 96.16*). Απέχει 8,60 μ. από την ταφική κατασκευή (96.10). Βρισκόταν στην κορυφή μισοϊσοπεδωμένου τύμβου, σε υψόμετρο 11,01 μ., ενώ το επίπεδο του αγρού στο σημείο αυτό ήταν 11,30 μ. Το έδαφος στο οποίο εδραζόταν είχε μικρή κατωφερική κλίση Α.-Δ.

Προσανατολισμός Α.-Δ. με μικρή απόκλιση από ΒΑ. προς ΝΔ. Ήταν πολύ κατεστραμμένος. Σώζονταν μόνον τα τοιχώματά του σε μικρό ύψος πεσμένα στο εσωτερικό. Εξαιτίας της μετακίνησης των τοιχωμάτων οι διαστάσεις δεν υπολογίστηκαν με ακρίβεια: μέγ. διακρινόμενο μήκ. 2,95, εξωτ. πλ. 0,75, εσωτ. πλ. 0,58, μέγ. σωζ. ύψ. 0,40 μ. Πάχ. τοιχωμάτων 0,10 μ. Τα τοιχώματα είναι επεξεργασμένα με βελόνι σε όλες τις σωζόμενες επιφάνειες. Στο κάτω μέρος της σαρκοφάγου εξωτερικά υπάρχει μία ταινία, ύψ. 0,10-0,12 μ., από το επίπεδο έδρασης. Το επίπεδό της προεξέχει, κατά 0,015 μ., από το επίπεδο του τοιχώματος. Το πάχος του πυθμένα είναι 0,06-0,08 μ. Το κεντρικό τμήμα του λείπει, παρασυρμένο από το άροτρο. Παρόλα αυτά διατηρήθηκαν υπολείμματα του σκελετού καταπλακωμένα από τα θραύσματα των τοιχωμάτων: κρανίο, οστά του δεξιού χεριού και των κάτω άκρων. Το κρανίο βρισκόταν στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική μελέτη δεν μπόρεσε να διαγνώσει το φύλο και την ηλικία του νεκρού.

Ανάμεσα στις θέσεις 96.16 και 96.17 βρισκόταν ένας μεγάλος χέρσος τύμβος, από τους μεγαλύτερους των Αβδήρων. Γύρω του υπήρχαν πολλοί μικροί, ελάχιστα ορατοί. Σε έναν από αυτούς εντοπίστηκαν τρεις τάφοι: δύο πήλινες σαρκοφάγοι (θέση 96.17) και μία λίθινη (θέση 96.18), που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

Αγρός Ν. Χατζόπουλου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Σ. Ασημίδης)

Πήλινες λάρνακες (*θέση 96.17*). Τάφος Ι. Βρέθηκε σε υψόμετρο 7,24 μ. Η επιφάνεια του αγρού βρισκόταν σε υψόμετρο 7,48 μ. Ήταν εντελώς κατεστραμμένη. Σώζονταν μόνον ελάχιστα τμήματα του πυθμένα και του τοιχώματος στη βόρεια μακριά πλευρά. Προσανατολισμός Α.-Δ. και σωζόμενες διαστάσεις 1×0,20 μ.

Τάφος ΙΙ. Βρισκόταν βόρεια από τον τάφο Ι σε απόσταση 4,50 μ. από αυτόν και σε υψόμετρο 7,108 μ., το ίδιο και η επιφάνεια του αγρού στο σημείο αυτό. Προσανατολισμός Α.-Δ. με ελάχιστη απόκλιση από ΒΔ. προς ΝΑ. Διατηρήθηκε μόνον ο πυθμένας, που είναι σπασμένος και μετακινημένος ελαφρώς προς τα πάνω. Τα τοιχώματα σώζονταν σε μέγιστο ύψος 0,20 μ. (Πίν. 317 α). Στο ανατολικό τμήμα του λείπουν μερικά θραύσματα. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,25×0,92, οι εσωτερικές 2,08×0,68 και το πάχος των τοιχωμάτων 0,05 μ. Η σαρκοφάγος στο επίπεδο του πυθμένα εξωτερικά είχε μια βάση, ύψ. 0,08 και πλ. 0,03 μ. Στο μέσον της δυτικής στενής πλευράς στο ύψος της βάσης υπάρχει μια κοιλότητα που πιθανόν χρησίμευε για τη μεταφορά της. Όλες οι επιφάνειες της σαρκοφάγου ήταν καλυμμένες από μελανό επίχρισμα, το οποίο είχε απολεπιστεί κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της βρέθηκαν θραύσματα οστών που πιθανώς προέρχονταν από αριστερό άνω άκρο. Θραύσματα οστών διατηρήθηκαν επίσης στο μέσον της νότιας μακριάς πλευράς. Η ανθρωπολογική τους εξέταση έδειξε ότι ανήκαν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου μεγαλύτερο των 18 ετών. Η κεραμική της επίχωσης γύρω από τον τάφο περιελάμβανε θραύσματα κύλικας ιωνικού τύπου. Βρέθηκε επίσης σχεδόν ακέραιη ταινιωτή κύλικα ιωνικού τύπου.

Λίθινη σαρκοφάγος (*θέση 96.18*). Βρισκόταν σε υψόμετρο 7,08-6,82 μ. στην κορυφή του τύμβου, 4,70 μ. νότια από τον τάφο Ι της θέσης 96.17. Προσανατολισμός Α.-Δ. με μικρή απόκλιση προς ΒΑ. Ήταν πολύ κατεστραμμένη. Είχε διατηρηθεί μόνον ο πυθμένας, ο οποίος είχε σπάσει σε επτά μεγάλα κομμάτια και είχε ανασηκωθεί. Το κάτω μέρος της σαρκοφάγου περιέτρεχε πατούρα, μέγ. ύψ. 0,015 και μέγ. πλ. 0,035 μ. Τα τοιχώματα σώζονταν σε μέγιστο ύψος 0,22 μ. και έφεραν ίχνη πρόσφατης καταστροφής. Είχαν επιμελημένη λάξευση εσωτερικά και εξωτερικά, ενώ η λάξευση του πυθμένα ήταν αδρότερη. Οι εξωτερικές διαστάσεις της σαρκοφάγου ήταν 2,26×0,84 μαζί με την πατούρα, και οι εσωτερικές 2×0,60 μ., το πάχος των τοιχωμάτων 0,11 στη νότια και 0,09 μ. στις υπόλοιπες πλευρές. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν ελάχιστα οστά και ένα αργυρό περίαπτο του 5ου αι. π.Χ. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ανήκαν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου μεγαλύτερου των 6 ετών.

Πώρινη σαρκοφάγος (*θέση 96.20*). Εντοπίστηκε με την άροση. Ο τάφος βρισκόταν σε υψόμετρο 5,72 μ. Το υψόμετρο στο επίπεδο του αγρού είναι 5,98 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Ένα τμήμα του νότιου τοιχώματος είχε σπάσει και είχε υποχωρήσει στο εσωτερικό. Από κάτω αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα του σκελετού που βρίσκονταν πάνω στον πυθμένα. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα βόρεια. Σε αρκετά καλή κατάσταση διατηρήθηκαν τα οστά των κάτω άκρων, μικρό μέρος των οστών του αριστερού τμήματος της λεκάνης, δυο-τρεις σπόνδυλοι και τμήμα του αριστερού άνω άκρου. Τα οστά του κρανίου, του θώρακα και της υπόλοιπης λεκάνης είχαν σχε-

δόν κονιορτοποιηθεί από το βάρος των πεσμένων τοιχωμάτων. Εκεί όπου υπολογίζεται ότι θα ήταν η θέση του αριστερού χεριού, βρέθηκε λεπτό ασημένιο δαχτυλίδι (ΜΑ 5427).

Έξω από το δυτικό τοίχωμα και σε επαφή με αυτό βρέθηκαν θραύσματα τριφυλλόστομης οινοχόης με ταινιωτή διακόσμηση (ΜΑ 7110), η οποία συγκολλήθηκε σχεδόν ολόκληρη. Βρισκόταν σε υψόμετρο 5,38 μ. στο μέσον περίπου του ύψους του τοιχώματος. Αυτό σημαίνει ενδεχομένως ότι για την τοποθέτηση της σαρκοφάγου άνοιξαν ένα ρηχό λάκκο και στην επιφάνεια του τότε εδάφους τοποθέτησαν την οινοχόη. Η καλυπτήρια πλάκα της σαρκοφάγου δεν είχε διατηρηθεί.

Πήλινες σαρκοφάγοι (*θέση 96.25*). Αγρός Ν. Χατζόπουλου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Λ. Καρακώστας).

Τάφος Ι (Πίν. 317 β). Εντοπίστηκε σε υψόμετρο 3,53 μ. Η επιφάνεια του αγρού στο σημείο αυτό βρίσκεται σε υψόμετρο 3,95 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Τόσο η σαρκοφάγος όσο και το κάλυμμά της είχαν σπάσει σε πολλά μικρά κομμάτια, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονταν στη θέση τους. Το κάλυμμα ήταν διμερές ημικυλινδρικού τύπου με επίπεδα εξωτερικά άκρα, το πάχος του στο καμπύλο τμήμα 0,02, ενώ στο οριζόντιο 0,04 μ.

Οι διαστάσεις της σαρκοφάγου δεν μπορούν να υπολογιστούν ακριβώς. Οι διακρινόμενες ήταν 2×0,56, το ύψος 0,225, το πλάτος του περιχειλώματος 0,08 μ. Ο σκελετός διατηρήθηκε σε καλή σχετικά κατάσταση. Έτσι μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα πόδια εκτεταμένα και τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Το κρανίο βρισκόταν στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ήταν άνδρας 45-50 ετών. Ήταν κτερισμένος με δακτυλιόσχημο ασκό (ΜΑ 7114) που βρισκόταν στην περιοχή του κρανίου και είχε τοποθετηθεί όρθιος. Έξω από τη δυτική στενή πλευρά της σαρκοφάγου, εντοπίστηκαν λίγα θραύσματα ακτινωτής κύλικας ιωνικού τύπου και άλλων αγγείων που είχαν τοποθετηθεί στο επίπεδο του καλύμματος (εναγισμός Ι). Χρονολογείται στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.

Τάφος ΙΙ (Πίν. 317 β). Βρισκόταν βόρεια του τάφου Ι σε υψόμετρο 3,65 μ. Το επίπεδο του αγρού είναι σε υψόμετρο 4,06 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Ήταν και αυτός σπασμένος και πολλά τμήματά του έχουν παρασυρθεί από το άροτρο και λείπουν. Το κάλυμμα και τα τοιχώματα στην ανατολική και δυτική στενή πλευρά είχαν σπάσει και υποχωρήσει στο εσωτερικό. Το κάλυμμα ήταν όμοιο με του προηγούμενου τάφου, ημικυλινδρικό, με επίπεδη διαμόρφωση των εξωτερικών άκρων και πλαστική ταινία στο σημείο επαφής των δύο τμημάτων. Το πάχος του στο καμπύλο τμήμα του ήταν 0,015 και στο οριζόντιο 0,04 μ. Οι διακρινόμενες διαστάσεις του τάφου ήταν 2,25×0,55, το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων 0,22 και το πλάτος του περιχειλώματος 0,085 μ.

Από το σκελετό σώθηκε μόνον το κρανίο και τμήματα των άκρων. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Το κρανίο βρισκόταν στα ανατολικά. Κάτω από το δεξιό βραχίονά του ήταν τοποθετημένο ένα κυλινδρικό ληκύθιο (ΜΑ 7113). Δεύτερο όμοιο ληκύθιο βρέθηκε τοποθετημένο δίπλα στα οστά της λεκάνης (ΜΑ 7112). Πρέπει να το κρατούσε στο αριστερό χέρι. Και τα δύο ήταν μελανόμορφα, αλλά είχαν απολεπιστεί εντελώς. Στη νοτιοδυτική γωνία του στο επίπεδο του χείλους εντοπίστηκαν θραύσματα από το σώμα αμφορέα (εναγισμός ΙΙ). Χρονολογείται στο τέλος του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.

Οι θέσεις 96.02 και 95.22 βρίσκονται στο νότιο περιφερειακό δρόμο αγροκτήματος Βελόνης, ο οποίος είναι κάθετος στο δρόμο όπου εντοπίστηκαν οι προηγούμενες θέσεις.

Αγρός Ν. Χατζόπουλου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Γ. Ζαμπάκης).

Ομάδα τάφων (*θέση 96.02*). Λίθινη σαρκοφάγος. Τάφος Ι. Είχε τοποθετηθεί κατά τον άξονα Β.-Ν. με απόκλιση ΒΔ.-ΝΑ. Η πάνω επιφάνεια του καλύμματος βρισκόταν σε υψόμετρο 1,65 μ. Το επίπεδο έδρασης του τάφου ήταν στα 0,85 μ. Η επιφάνεια του αγρού είχε υψόμετρο 1,97 μ. Η σαρκοφάγος ήταν σκεπασμένη με μονολιθικό δίριχτο κάλυμμα, διαστ. 2,23×0,71, πάχ. 0,15 στα άκρα και 0,23 μ. στο μέσον. Η πάνω επιφάνειά του ήταν πολύ αδροδουλεμένη, ενώ οι κάθετες και η επιφάνεια έδρασης επιμελέστερες. Στο μέσον του μήκους του είχε μια ρωγμή κατά πλάτος. Είχε επίσης μία εκδορά από τρακτέρ στη νοτιοδυτική γωνία του.

Σε απόσταση 0,20 από τη νοτιοδυτική γωνία και σε υψόμετρο 1,37 μ. βρέθηκαν κομμάτια από το ίδιο πέτρωμα, που ίσως είναι λατύπη από την τελική επεξεργασία του καλύμματος κατά χώραν.

Η σαρκοφάγος ήταν κατασκευασμένη από μαλακό ψαμμίτη και είχε διατηρηθεί ακέραιη, εκτός από μικρό σπάσιμο στο νότιο τμήμα της δυτικής μακριάς πλευράς. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 1,97×0,62, οι εσωτερικές 1,84×0,47, το βάθος της 0,49 και το πάχος των τοιχωμάτων 0,07-0,08 μ. Τα εσωτερικά τοιχώματα είχαν επεξεργασία με βελόνι, ενώ ο πυθμένας ήταν πιο αδρολαξευμένος. Οι μακριές πλευρές είχαν επιμελέστερη λάξευση σε σχέση με τις στενές. Στις εξωτερικές επιφάνειες των τριών πλευρών (εκτός από τη νότια) υπήρχε κάτω από το χείλος και τις κάθετες ακμές ταινία, πλ. 0,03-0,04 μ., που ξεχώριζε από την υπόλοιπη επιφάνεια, επειδή ήταν λαξευμένη επιμελέστερα και προεξείχε ελαφρώς (0,004 μ.).

Η σαρκοφάγος δεν ανασκάφηκε εξωτερικά σε όλο το ύψος της.

Ο σκελετός είχε διατηρηθεί πολύ αποσπασματικά. Σώθηκαν κυρίως οστά κάτω άκρων από τα οποία συμπεραίνουμε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με την κεφαλή στα νότια. Το φύλο και η ηλικία του δεν μπόρεσαν να διαπιστωθούν με την ανθρωπολογική εξέταση. Ο τάφος ήταν ασύληστος αλλά ακτέριστος. Δεν έχουμε στοιχεία για τη χρονολόγησή του. Στην περιοχή όμως έχουν βρεθεί άλλοι τάφοι που χρονολογούνται στο τέλος του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.

Οι τάφοι ΙΙ, ΙΙΙ, IV (μία λίθινη σαρκοφάγος και δύο πήλινες) αποτελούσαν μια ομάδα (Πίν. 318 β) που βρισκόταν σε απόσταση 28 μ. δυτικά του τάφου Ι.

Λίθινη σαρκοφάγος. Τάφος ΙΙ. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ. Ήταν σκεπασμένη με μονολιθικό επίπεδο κάλυμμα, διαστ. 2,06×0,71 και πάχ. 0,16 μ. Η πάνω του επιφάνεια βρισκόταν σε υψόμετρο 1,68 μ. Η επιφάνεια του αγρού στα βόρεια είχε υψόμετρο 2,05 μ. Η επίχωση δηλαδή ήταν πολύ μικρή και για το λόγο αυτό το κάλυμμα έχει υποστεί μεγάλες φθορές από τα άροτρα. Η σαρκοφάγος είχε εξωτερικές διαστάσεις 1,93×0,66, εσωτερικές 1,73×0,46, πάχος τοιχωμάτων 0,10 και βάθος 0,45 μ.

Ο σκελετός παρουσίαζε πολλές φθορές, διαπιστώθηκε πάντως ότι το άτομο ήταν μεγαλύτερο από 25 ετών, πιθανώς γυναίκα. Είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα πόδια εκτεταμένα. Το δεξί χέρι ήταν λυγισμένο στον αγκώνα και τα δάχτυλα πρέπει να ακουμπούσαν στη λεκάνη. Το κρανίο δεν διατηρήθηκε, αλλά βρισκόταν στα βόρεια. Η ταφή ήταν κτερισμένη με ένα δαχτυλιόσχημο ασκό που είχε τοποθετηθεί στο ύψος του αριστερού βραχίονα με το στόμιό του προς τον καρπό του χεριού. Βρέθηκε σπασμένος.

Πήλινη σαρκοφάγος. Τάφος ΙΙΙ. Αποκαλύφθηκε σε υψόμετρο 1,67 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Το επίπεδο έδρασής της είναι η πάνω επιφάνεια του καλύμματος της λίθινης σαρκοφάγου (τάφος ΙΙ), πάνω στο οποίο πατούσε ένα τμήμα της.

Πρόκειται για μια από τις σπάνιες περιπτώσεις στο νεκροταφείο των Αβδήρων που υπάρχει επικάλυψη τάφων. Διατηρήθηκε μόνον το ανατολικό τμήμα της σαρκοφάγου, διαστ. 0,95×0,48 μ., και αυτό όμως αρκετά κατεστραμμένο. Το σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων της ήταν 0,14, το πάχος τους 0,02 μ. Θραύσματα του καλύμματος είχαν πέσει στο εσωτερικό και, επειδή είναι ελαφρώς καμπύλα, συμπεραίνουμε ότι το κάλυμμα ανήκε στον ημικυλινδρικό τύπο. Στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν κτερίσματα, ούτε οστά. Δεν μπορούμε όμως να πούμε ότι ήταν ακτέριστη, εφόσον η καταστροφή που υπέστη ήταν αρκετά μεγάλη. Όσο για τα οστά, η ταφή πρέπει να υπέστη μεγάλη διαταραχή από την άροση, εφόσον έξω από την ανατολική πλευρά της και σχεδόν σε επαφή με αυτή βρέθηκε τμήμα αποσαθρωμένου μακρού οστού. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκε σε άτομο αδιάγνωστου φύλου 18/20-45 ετών.

Πήλινη σαρκοφάγος. Τάφος IV. Βρισκόταν δυτικά από τον τάφο ΙΙ, κάθετα και σχεδόν σε επαφή με αυτόν. Πρόκειται δηλαδή για ταυτόχρονο ενταφιασμό. Το ψηλότερο σωζόμενο τμήμα της βρισκόταν σε υψόμετρο 1,60 μ. Προσανατολισμός ΝΔ.-ΒΑ. Το κάλυμμα έχει σπάσει και καταπέσει στο εσωτερικό και το χείλος της είχε απομακρυνθεί από την άροση. Οι εσωτερικές διαστάσεις της ήταν 0,91×0,29 και το πάχος των τοιχωμάτων της 0,02, το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους 0,14 μ. Το κάλυμμα πρέπει να ήταν μία επίπεδη στρωτήρα κεραμίδα. Στο εσωτερικό της δεν υπήρχαν κτερίσματα ούτε οστά. Ήταν όμως ασύληστη και λόγω των διαστάσεών της ανήκε σε παιδί.

Στην άμεση περιοχή των τριών αυτών τάφων υπήρχαν εναγισμοί.

Εναγισμός Ι. Βρισκόταν σε υψόμετρο 1,60 μ. ανάμεσα στους τάφους ΙΙ και IV, σε απόσταση 0,20 μ. από τη νοτιοδυτική πλευρά του τάφου ΙΙ. Καταλάμβανε έκταση 0,14×0,10 μ. Υπήρχαν λίγα θραύσματα αμφορέα και θραύσματα κύλικας ιωνικού τύπου.

Εναγισμός ΙΙ. Πρόκειται για λίγα θραύσματα κύλικας ιωνικού τύπου που βρέθηκαν σε υψόμετρο 1,64 μ., σε απόσταση 0,03 μ. νότια από τον τάφο IV.

Εναγισμός ΙΙΙ. Σε επαφή με τη δυτική γωνία του καλύμματος του τάφου ΙΙ και σε υψόμετρο 1,59 μ. εντοπίστηκε περιοχή, διαστ. 1×0,80 μ., με καμένα χώματα και ελάχιστα οστά. Το πάχος της ήταν 0,03-0,04 στο βόρειο και 0,15 μ. στο νότιο τμήμα. Δεν βρέθηκε κανένα αντικείμενο. Πρόκειται προφανώς για μικρή προσφορά που σχετίζεται με τον τάφο ΙΙ.

Οι τάφοι της θέσης 96.02 χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

Ομάδα τάφων (θέση 95.22). Αγρός Ν. Χατζόπουλου (νέος ιδιοκτήτης). Προηγουμένως ήταν κοινόχρηστη έκταση.

Στη θέση αυτή εντοπίστηκαν πολύ πυκνοί τάφοι από τους οποίους ανασκάφηκαν επτά: δύο πήλινες σαρκοφάγοι, δύο λακκοειδείς κεραμοσκεπείς τάφοι παιδιών, δύο λακκοειδείς κεραμοσκεπείς τάφοι ενηλίκων και ένας απλός λακκοειδής ενηλίκου. Οι πέντε από αυτούς ήταν τοποθετημένοι σε τρία επάλληλα επίπεδα, πρακτική που πρώτη φορά συναντάμε στο νεκροταφείο των Αβδήρων. Οι τάφοι αυτοί δεν φαίνεται να καλύπτονταν από τύμβο. Χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

Ομάδα τάφων (θέση 97.06). Νότιος περιφερειακός δρόμος αγροκτήματος Βελόνης. Αγρός Τ. Πάντου (νέος ιδιοκτήτης). Κατά τη διάνοιξη ενός αποστραγγιστικού καναλιού και την κατασκευή της γέφυράς του πάνω από το νό-

τιο περιφερειακό δρόμο του αγροκτήματος Βελόνης, εντοπίστηκαν 76 τάφοι, από τους οποίους ανασκάφηκαν οι 44. Επιφανειακά δεν υπήρχαν ενδείξεις για ύπαρξη τύμβων πάνω από τους τάφους αυτούς. Μετά την ανασκαφή όμως, έγινε φανερό ότι σχημάτιζαν τρεις συστάδες με ασαφή όρια. Οι τάφοι είχαν πολύ πυκνή διάταξη οριζόντια και κάθετα και ήταν άτακτα κατανεμημένοι όσον αφορά τη μεταξύ τους σχέση. Το ανώτερο επίπεδο βρισκόταν ελάχιστα εκατοστά κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Το κατώτερο 1,50 μ. βαθύτερα. Ανάμεσά τους άλλοτε μεσολαβούσε επίχωση και άλλοτε οι ανώτεροι εδράζονταν πάνω στους χαμηλότερα τοποθετημένους.

Ήταν κυρίως πήλινες σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί σε αμφορείς και λακκοειδείς. Οι κεραμοσκεπείς και οι λακκοειδείς ταφές-καύσεις ήταν ελάχιστες. Οι απλοί λακκοειδείς τάφοι ήταν πολλοί. Τόσο μεγάλος αριθμός πρώτη φορά συναντάται στο νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων. Προσανατολισμός των τάφων Α.-Δ. ή Β.-Ν. με αποκλίσεις. Οι περισσότεροι ήταν ακτέριστοι. Υπήρχαν όμως ανάμεσά τους αρκετοί εναγισμοί που ήταν κυρίως αγγεία μεμονωμένα ή σε ομάδες. Οι χρονολογικές ενδείξεις για τους τάφους αυτούς οδηγούν στο τέλος του 6ου έως το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. [11].

Ομάδα τάφων (*θέσεις 97.08, 97.10, 97.11, 97.24, 97.22*). Βρίσκονταν βόρεια της θέσης 97.06 μέσα στο αποστραγγιστικό κανάλι. Η αναφορά τους με τη σειρά αυτή είναι από Ν. προς Β. Συνολικά εντοπίστηκαν 22 τάφοι σε μήκος 35 μ. περίπου από τους οποίους οι 19 ανασκάφηκαν μέχρι την επιφάνειά τους και κατόπιν σκεπάστηκαν, για να ολοκληρωθεί η ανασκαφή σε επόμενη περίοδο. Οι περισσότεροι ήταν τοποθετημένοι στο υγρό στρώμα του έλους. Η οριζόντια διάταξή τους ήταν πολύ πυκνή και φαίνεται ότι και αυτοί σχημάτιζαν συστάδες.

Εδώ δεν παρατηρήθηκε επαλληλία τάφων. Το επίπεδο έδρασής τους βρισκόταν σε βάθος 0,90-1,65 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο προσανατολισμός τους ήταν ποικίλος και τυχαίος. Οι περισσότεροι ήταν εγχυτρισμοί σε πιθάρια και αμφορείς. Τα αγγεία αυτά ήταν τοποθετημένα οριζόντια και μερικά περιβάλλονταν για υποστήριξη με πλακαρές πέτρες. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι. Οι χρονολογικές ενδείξεις οδηγούν στο τέλος του 7ου και στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι. π.Χ. Η διαπίστωση αυτή είναι πολύ σημαντική, διότι γίνεται πλέον φανερό, ότι οι πρώτοι άποικοι της περιοχής των Αβδήρων (που προέρχονταν από τις Κλαζομενές της Μ. Ασίας), είχαν και εδώ ένα από τα νεκροταφεία τους, παρόλο που η περιοχή αυτή είναι αρκετά μακριά από την αρχαϊκή πόλη [12].

Τοίχοι (*θέση 97.12*). Αποστραγγιστικό κανάλι ανάμεσα στους αγρούς Ν. Χατζόπουλου και Τ. Πάντου. Βρισκόταν 20 μ. περίπου βόρεια της θέσης 97.22. Εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη του καναλιού. Είναι δύο παράλληλοι τοίχοι, από τους οποίους ο ένας αποτελούνταν από τέσσερις σειρές από φυσικές πέτρες και γωνιόλιθους και το ύψος του ήταν 0,80-1 μ. Ανατολικά του εντοπίστηκε άβαφο αγγείο, ίσως βρεφική ταφή, που δεν ανασκάφηκε.

Αρχαίος δρόμος (*θέση 97.14*). Αγρόκτημα Αβδήρων. Κοινόχρηστη έκταση κάτω από το νότιο περιφερειακό δρόμο του αγροκτήματος Βελόνης. Εντοπίστηκε με τη διάνοιξη του αποστραγγιστικού καναλιού που περιγράφτηκε παραπάνω. Η κατεύθυνση του ήταν από ΒΔ. προς ΝΑ. Διέσχιζε δηλαδή την περιοχή των αρχαίων νεκροταφείων, που πρέπει να ήταν ελώδης, όπως και σήμερα και πιθανώς οδηγούσε σε μια από τις πύλες της αρχαίας πόλης. Ήταν κατασκευασμένος στερεά με πολλά υποστρώματα και επιφάνεια από πυκνό λιθόστρωτο (Πίν. 318 γ). Τα κράσπεδα ορίζονταν από πλακαρές πέτρες τοποθετημένες κάθετα. Το πλάτος του ήταν 4,70-4,80 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 20,38 μ.

Ομάδα τάφων (*θέση 97.18*). Αγρόκτημα Αβδήρων.

Νότια από την θέση 97.06 και τον αρχαίο δρόμο, εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη του καναλιού μία ακόμη περιοχή με πυκνούς τάφους. Πρόκειται για τις θέσεις 97.15, 97.16, 97.17, 97.18, 97.19, 97.20 από Β. προς Ν. Από αυτές ανασκάφηκε μόνο μία, η 97.18. Στη δυτική παρειά του καναλιού βρέθηκαν έξι τάφοι, πέντε λακκοειδείς και θραύσματα από πήλινο τάφο, ενδεχομένως σαρκοφάγο. Ανασκάφηκαν μόνο δύο λακκοειδείς. Η ανασκαφή δεν μπόρεσε να συνεχιστεί, επειδή ο πυθμένας του καναλιού γρήγορα κατακλύστηκε από τα νερά.

Τάφος Ι. Λακκοειδής. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος κατά τον άξονα Α.-Δ. σε ύπτια θέση με το κρανίο στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ανήκαν σε άνδρα 35 ετών ή μεγαλύτερο.

Τάφος ΙΙ. Λακκοειδής. Βρισκόταν στα νότια του τάφου Ι. Το κρανίο βρισκόταν σε απόσταση 0,02 μ. νότια από το αριστερό άνω άκρο της ταφής Ι. Ήταν τοποθετημένος με προσανατολισμό Β.-Ν., σε ύπτια θέση με το κρανίο στα βόρεια και ελαφρώς στραμμένο προς Δ. Η διατήρηση των οστών ήταν πολύ καλή. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε

11. Για αναλυτικότερη παρουσίαση των τάφων της θέσης αυτής, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 635-638.

12. Ό.π., σ. 638-641.

ότι πρόκειται για γυναίκα 45 περίπου ετών[13]. Ανάμεσα στα πόδια της νεκρής, λίγο πιο πάνω από τα γόνατα είχαν τοποθετήσει ανάποδα πήλινο δαχτυλιόσχημο ασκό.

Τάφος ΙΙΙ. Λακκοειδής. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος κατά τον άξονα Α.-Δ. πάνω από το σκελετό του τάφου Ι. Το ανατολικό μισό τμήμα του είχε παρασυρθεί από το μηχάνημα, με αποτέλεσμα να έχει διατηρηθεί μόνον η λεκάνη και τα κάτω άκρα, τα οποία διακρίνονταν να εισχωρούν στην παρειά. Δεν ανασκάφηκε.

Τάφος IV. Τμήματα πήλινου τάφου. Βρίσκονταν σε απόσταση 1 μ. περίπου βόρεια του τάφου ΙΙΙ στο ίδιο περίπου επίπεδο με αυτόν. Ο τάφος εισχωρούσε μέσα στην παρειά και δεν ανασκάφηκε.

Τάφος V. Λακκοειδής. Βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με τους τάφους Ι και ΙΙ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος κατά τον άξονα Α.-Δ. Το μεγαλύτερο τμήμα του σκελετού εισχωρούσε μέσα στην παρειά.

Τάφος VI. Λακκοειδής. Κατά την αφαίρεση των οστών των κάτω άκρων του σκελετού της ταφής ΙΙ εμφανίστηκαν από κάτω οστά κάτω άκρων μιας ακόμη λακκοειδούς ταφής, που δεν ανασκάφηκε.

Οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και σχετίζονται με τους τάφους των θέσεων 97.06 και 95.22. Και στο σημείο αυτό οι τάφοι είναι τοποθετημένοι σε τρία τουλάχιστον επάλληλα επίπεδα, όπως και στη θέση 97.06.

Κιβωτιόσχημος τάφος (θέση 97.25). Αγρός Τ. Πάντου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Δ. Πάντος). Εντοπίστηκε με την άροση. Βρίσκεται 90 μ. περίπου στην κορυφή σχεδόν ενός τύμβου, ο οποίος καλλιεργείται ανατολικά από τη θέση 97.06. Προσανατολισμός Α.-Δ. Ήταν κιβωτιόσχημος με κτιστά τοιχώματα με ανισομεγέθεις γωνιόλιθους από τοπικό πέτρωμα. Στο εσωτερικό είχαν πολύ καλή επεξεργασία. Στην εσωτερική ακμή του χείλους υπήρχε πατούρα για την τοποθέτηση ξύλινων σανίδων. Δεν ήταν σκεπασμένος με καλυπτήριες πλάκες. Τα τοιχώματα δεν εδράζονταν στο φυσικό έδαφος όπως συμβαίνει σε όλους σχεδόν τους κιβωτιόσχημους τάφους των Αβδήρων, αλλά πατούσαν πάνω σε ένα κρηπίδωμα από όμοιους γωνιόλιθους με πολύ καλή επεξεργασία της πάνω επιφάνειάς τους, η οποία αποτελούσε τον πυθμένα του τάφου.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με την κεφαλή στα ανατολικά και τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Από τα οστά σώθηκαν ελάχιστα τμήματα και αυτά ιδιαίτερα αποσαθρωμένα. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι πρόκειται για άτομο 20-25 ετών. Από τα κτερίσματα συμπεραίνουμε ότι ήταν άνδρας. Γύρω από την κεφαλή υπήρχε χρυσό στεφάνι ελιάς (ΜΑ 5767), ενώ φύλλα από άλλο στεφάνι (ΜΑ 7001), ενδεχομένως μυρτιάς, υπήρχαν στη βορειοανατολική γωνία του τάφου. Στη δεξιά μασχάλη είχε τοποθετηθεί πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (ΜΑ 5784). Στον αριστερό βραχίονα ακουμπούσε σιδερένιο ξίφος (ΜΑ 6053), του οποίου η μία άκρη ήταν σχεδόν καλυμμένη με ένα σωρό 51 πεσσών (49 από υαλόμαζα και δύο λίθινοι, ΜΑ 7000). Σε ημικυκλική διάταξη, ξεκινώντας από το μέσον περίπου του δεξιού χεριού, περνώντας από τους μηρούς και καταλήγοντας στο αριστερό χέρι, υπήρχαν χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα και πήλινοι επιχρυσωμένοι καρποί, καθώς και από πράσινη και μπλε υαλόμαζα (ΜΑ 5768). Αυτοί πρέπει να αποτελούσαν μια γιρλάντα, η οποία ενδεχομένως διακοσμούσε την παρυφή του ενδύματος του νεκρού. Στην περιοχή των ποδιών είχε τοποθετηθεί πήλινο μελανοδοχείο (ΜΑ 5826), τρεις γραφίδες (ΜΑ 6970-6972), σιδερένιες αιχμές από λόγχες (ΜΑ 6965-6967), λίθινος νεολιθικός πέλεκυς (ΜΑ 5785) και σιδερένια στλεγγίδα (ΜΑ 6054). Βρέθηκαν επίσης τα σιδερένια καρφάκια (ΜΑ 6973) από τα καττύματα του νεκρού. Ο χαρώνειος οβολός ήταν χρυσό νόμισμα Θάσου (ΝΑ 208) που είχε τοποθετηθεί στο στόμα. Επτά ακόμα χάλκινα νομίσματα (ΝΑ 209-215, ΝΑ 332-333) βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα του τάφου, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 200-150 π.Χ.[14].

Παλιόχωρα

Καύση-εναγισμός (θέση 96.21). Αγρός Μ. Μαμαλικόπουλου (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Α. Αβράμογλου). Εντοπίστηκε κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του αγρού, στα νοτιοανατολικά όριά του. Εκεί υπάρχουν δύο μεγάλοι χέρσοι τύμβοι σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, οι οποίοι απέχουν 55 μ. περίπου από την καύση-εναγισμό. Σε αυτό το τμήμα του αγρού υπάρχουν τέσσερις ακόμη μισοϊσοπεδωμένοι τύμβοι. Κανένας τύμβος δεν σχετίζεται άμεσα με τον εναγισμό αυτόν, ίσως όμως έχει ισοπεδωθεί.

Η καύση παρουσίαζε μικρή κατωφερική κλίση από Β. προς Ν. Το βόρειο τμήμα της βρισκόταν σε υψόμετρο 8,26 και το νότιο στα 8,16 μ. Είναι μια περιοχή ακανόνιστου ελλειψοειδούς σχήματος, διαστ. 1,20×0,70 μ. περίπου.

13. Οι σκελετοί των τάφων Ι, ΙΙ, ΙΙΙ,V είχαν διατηρηθεί ακέραιοι, καταστράφηκαν όμως μερικώς από το σκαπτικό μηχάνημα.

14. Στην επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Αβδήρων, που ήδη ετοιμάζεται, θα γίνει αναπαράσταση του τάφου αυτού.

Στα νοτιοανατολικά της υπήρχε μικρότερη καύση. Το κενό ανάμεσά τους μπορεί να οφειλόταν σε καταστροφή. Η καύση ήταν πιο έντονη γύρω από μικρές συγκεντρώσεις αδιάγνωστων λεπτών αγγείων. Το πρώτο στρώμα περιελάμβανε καμένα χώματα, ελάχιστα κάρβουνα και λίγα διάσπαρτα όστρακα. Στο κέντρο, τμήμα από βάση και σώμα αγγείου τοποθετημένο ανάποδα (αγγείο 1). Κάτω από αυτό, βρέθηκε ένας απανθρακωμένος σπόρος. Σε απόσταση 0,28 μ. προς ΒΑ. βρέθηκε χάλκινος δακτύλιος (ΜΑ 7111) με ελεύθερα ή σπασμένα από παλαιά άκρα. Το στρώμα αυτό της καύσης περιελάμβανε καμένο χώμα. Ήταν μαλακό, εύθρυπτο και αμμώδες. Μέσα σε αυτό βρέθηκε θραύσμα δεύτερου απανθρακωμένου σπόρου. Στα νοτιοδυτικά του αγγείου 1 μια άλλη μικρή ομάδα θραυσμάτων (αγγείο 2). Εδώ βρέθηκαν περισσότεροι απανθρακωμένοι σπόροι. Νοτιοανατολικά από την παραπάνω ομάδα υπήρχε συγκέντρωση λίγων θραυσμάτων που περιελάμβανε και όστρακα από μελαμβαφή κάνθαρο (αγγείο 3). Μετά την αφαίρεσή του εμφανίστηκαν όστρακα από άλλο αγγείο (αγγείο 4). Στο σημείο αυτό δηλαδή η καύση είχε δύο επίπεδα. Στην περιοχή των αγγείων 3 και 4 η καύση δεν ήταν τόσο έντονη και τα θραύσματα των αγγείων δεν ήταν καμένα.

Ψιλά Βούρλα (πρώην Ιντζέ Κουβά)

Πήλινος αγωγός (*θέση 97.29*) Αγρός Ιω. Μερμικλή (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Γ. Μπαρδάκης). Εντοπίστηκε κατά τις εργασίες του αρδευτικού δικτύου. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε σε υψόμετρο 13,90 και σε βάθος 0,35 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ένα τμήμα του έσπασε από το μηχάνημα εκσκαφής. Η μικρής έκτασης ανασκαφή που διενεργήθηκε τον αποκάλυψε σε μήκος 2,25 μ. Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., η πορεία του όμως δεν ήταν ευθύγραμμη αλλά ελαφρώς καμπύλη. Αποκαλύφθηκαν πέντε κυλινδρικά τμήματα. Κάθε τμήμα είχε μήκος 0,50 και πάχος τοιχωμάτων 0,04 μ. Η μία απόληξή του είχε διάμετρο 0,22 και πάχος 0,015-0,02 μ., ενώ η άλλη είχε διάμετρο 0,20 και πάχος 0,04 μ. Παρουσιαζόταν δηλαδή μία μείωση προς την πλευρά αυτή, η οποία είχε και μία πλαστική προεξοχή, μήκ. 0,05 και πάχ. τοιχωμάτων 0,01 μ. Η μία πλευρά δηλαδή του κάθε τμήματος κατέληγε σε «στεφάνη» μικρότερης διαμέτρου και με λεπτότερα τοιχώματα, ώστε να προσαρτηθεί στο επόμενο τμήμα. Η άλλη πλευρά παρουσίαζε εσωτερικά μείωση του πάχους των τοιχωμάτων σε μήκος 0,06 μ., για να προσαρτηθεί ο προηγούμενος κύλινδρος.

Ομάδα τάφων (*θέση 97.33*). Αγρός Η. Μπουραζάνη (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Ζ. Μπογιατζής). Στο δυτικό άκρο του αγρού υπήρχε τύμβος του 4ου αι. π.Χ. και πάνω από αυτόν χριστιανικοί τάφοι που καταλάμβαναν έκταση 500 τ.μ. περίπου. Εντοπίστηκαν ύστερα από απόπειρα του ιδιοκτήτη να ισοπεδώσει τον τύμβο. Από τον τύμβο του 4ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε κατά τις εργασίες της Εφορείας ένα πιθάρι (τάφος IV) και μία λακκοειδής ταφή-καύση (τάφος IX), η οποία δεν ανασκάφηκε. Οι χριστιανικοί τάφοι ήταν οκτώ κτιστοί κιβωτιόσχημοι κατασκευασμένοι με αργές ή φυσικές πλακαρές πέτρες. Οι πέντε από αυτούς καταστράφηκαν κατά την ισοπέδωση. Οι τέσσερις ήταν κτερισμένοι με χάλκινα και γυάλινα βραχιόλια, καθώς και χάλκινους κρίκους. Αναλυτικά οι τάφοι είναι οι εξής:

Κιβωτιόσχημος. Τάφος Ι. Κατασκευασμένος από φυσικές πλακαρές πέτρες. Από το σκελετό σώζονταν λίγα οστά. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με χάλκινα βραχιόλια: ΜΑ 5807, ακέραιο, που αποτελούνταν από τέσσερα λεπτά στριφτά ελάσματα. ΜΑ 5808, ακέραιο, κατασκευασμένο από λεπτό πεπλατυσμένο έλασμα. Στην εξωτερική του επιφάνεια είχε εγχάρακτα κοσμήματα. ΜΑ 5809, ακέραιο, που αποτελούνταν από χοντρό έλασμα ορθογώνιας διατομής, διακοσμημένο με εγχάρακτα γραμμικά κοσμήματα. ΜΑ 5810, ελλιπές κατά το ένα άκρο του. Αποτελούνταν από τρία συρμάτινα στριφτά ελάσματα, τα οποία στα άκρα σχημάτιζαν δακτύλιο. ΜΑ 5811, ακέραιο, από χοντρό έλασμα ορθογώνιας διατομής που στην εξωτερική του επιφάνεια έφερε εγχάρακτα γραμμικά κοσμήματα. ΜΑ 5812, ακέραιο, από λεπτά στριφτά ελάσματα.

Κιβωτιόσχημος. Τάφος ΙΙ. Κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο μέρος του. Σε υψόμετρο 12,26 μ. βρέθηκε στη θέση του το δυτικό τμήμα του τάφου και της κάλυψής του από φυσικές πλακαρές πέτρες. Προσανατολισμός Α.-Δ. Οι διαστάσεις του δεν ήταν δυνατόν να υπολογιστούν. Ο σκελετός διατηρήθηκε αποσπασματικά. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με το κρανίο στα δυτικά, σε εκτεταμένη στάση και με τα χέρια στο στήθος.

Κιβωτιόσχημος. Τάφος ΙΙΙ. Καταστράφηκε εντελώς. Βρέθηκαν μόνον υπολείμματα οστών.

Πιθάρι. Τάφος IV (Πίν. 318 δ). Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Ήταν ένα μεγάλο οξυπύθμενο πιθάρι που είχε τοποθετηθεί οριζόντια. Το πάνω μέρος των τοιχωμάτων του είχε σπάσει και τα περισσότερα είχαν καταπέσει στο εσωτερικό και βρίσκονταν σε διάφορα επίπεδα. Αρκετά κομμάτια είχαν συγκολληθεί με μολύβδινους συνδέσμους. Ίσως κατά την αρχαιότητα το πιθάρι να είχε κοπεί στη μέση περίπου του ύψους του, διότι βλέπουμε μία σειρά από κάθετα τοποθετημένους μολύβδινους συνδέσμους να περιτρέχει τη διάμετρό του. Μέγ. διαστ.: μήκ. (μαζί με το έμβολο) 2,16, πλ. 1,55 μ. Κάτω από το χείλος υπήρχαν πλαστικοί δακτύλιοι. Το στόμιό του, που βρισκόταν στα δυτικά, ήταν κλεισμένο με δισκοειδές κάλυμμα. Το πιθάρι βρι-

σκόταν ελάχιστα εκατοστά κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Το χείλος του βρισκόταν σε υψόμετρο 12,85 μ., ενώ το έμβολο στα 12,55 μ.

Στο εσωτερικό του πιθαριού υπήρχε μία στρώση με χαλίκι που δημιουργούσε μία οριζόντια επιφάνεια, μήκ. 1,46 και πλ. 1,12 μ. Εκεί είχε τοποθετηθεί ο νεκρός σε ύπτια θέση με το κρανίο προς τον πυθμένα, δηλαδή στα ανατολικά, σε εκτεταμένη προφανώς στάση με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Διατηρήθηκε όμως μόνον το κατώτερο τμήμα του σκελετού, το οποίο φαίνεται να καταλαμβάνει όλη σχεδόν την επιφάνεια των χαλικιών. Προφανώς το ανώτερο τμήμα, το οποίο δεν διατηρήθηκε, θα πρέπει να είχε τοποθετηθεί πάνω στα επικλινή τοιχώματα του πυθμένα. Υπολείμματα του κρανίου βρέθηκαν στην περιοχή αυτή. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο (ΜΑ 5795), το οποίο βρισκόταν ανάμεσα στα πόδια του στην περιοχή των γονάτων και με χάλκινη στλεγγίδα (ΜΑ 6031), την οποία πρέπει να κρατούσε με το δεξί χέρι του, διότι βρέθηκε στην περιοχή της λεκάνης τοποθετημένη διαγώνια πάνω στο ανώτερο τμήμα του δεξιού μηριαίου οστού. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος. Τάφος V. Έσωζε τμήμα της κάλυψής του, που πρέπει να ήταν από πλακαρές σχιστολιθικές ίσως πέτρες. Η πάνω επιφάνεια της κάλυψης βρισκόταν σε υψόμετρο 12,30 μ. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά του ήταν παρόμοια με του τάφου Ι, οι μακριές πλευρές δηλαδή αποτελούνταν από τρεις η καθεμιά πλακαρές σχιστολιθικές πέτρες, τοποθετημένες κατά το πλάτος τους, ενώ οι στενές από μία. Η ανατολική έλειπε. Ο σκελετός σωζόταν σε αρκετά καλή κατάσταση. Το κρανίο βρισκόταν στα δυτικά. Οι διαστάσεις του τάφου ήταν: εξωτ. μήκ. 1,82, εσωτ. 1,65, εξωτ. πλ. δυτικής πλευράς 0,75, εσωτ. 0,48, εξωτ. πλ. ανατολικής πλευράς 0,45, εσωτ. 0,23 μ. Τα πόδια ήταν τοποθετημένα σε έκταση, τα χέρια λυγισμένα, το μεν δεξί στον αγκώνα και φερόταν προς το στήθος, ενώ το αριστερό ακουμπούσε στο δεξιό μηρό. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με έξι ακέραια χάλκινα βραχιόλια. Στον καρπό του δεξιού χεριού φορούσε το ΜΑ 5798, κατασκευασμένο από στριφτό σύρμα που απέληγε σε δύο δακτυλίους, το ΜΑ 5799, που αποτελούνταν από χοντρό στέλεχος ορθογώνιας διατομής με εγχάρακτη διακόσμηση στο εξωτερικό του και το ΜΑ 5800, που αποτελούνταν από χοντρό έλασμα με επίπεδη την εσωτερική επιφάνεια και κυρτή την εξωτερική. Στο ύψος του αριστερού τμήματος της λεκάνης υπήρχε το ΜΑ 5801, στο ύψος του αριστερού χεριού το ΜΑ 5803, από χοντρό έλασμα ορθογώνιας διατομής με εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση και στο ύψος του δεξιού ώμου το ΜΑ 5802, χάλκινο ενώτιο σχεδόν ακέραιο, από λεπτό έλασμα που σχημάτιζε ανοιχτό κρίκο.

Κιβωτιόσχημος. Τάφος VI. Η μία πλάκα της βόρειας μακριάς πλευράς του ήταν μετακινημένη. Τα άλλα χαρακτηριστικά ήταν όμοια με των προηγουμένων. Το εξωτερικό μήκος του 1,78, το εσωτερικό 1,64, το εξωτερικό πλάτος της δυτικής πλευράς 0,65, το εσωτερικό 0,40, το εξωτερικό πλάτος της ανατολικής πλευράς 0,35, το εσωτερικό 0,15 μ. Ήταν κτερισμένος με ακέραια χάλκινα βραχιόλια: Το ΜΑ 5796, από χοντρό στέλεχος με εγχάρακτη διακόσμηση που απολήγει σε δύο πεπλατυσμένα άκρα τριγωνικού σχήματος και το ΜΑ 5797, από χοντρό έλασμα με κυρτή επιφάνεια εξωτερικά, επίπεδη εσωτερικά και εγχάρακτη διακόσμηση.

Κιβωτιόσχημος. Τάφος VII. Καταστράφηκε κατά το ήμισυ. Από φυσικές πλακαρές πέτρες. Σωζόταν τμήμα των δύο μακριών πλευρών σε υψόμετρο 12,60 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Στα ανατολικά παρουσίαζε μείωση με σωζόμενο μήκος μακριών πλευρών 1,35, εσωτερικό πλάτος ανατολικής πλευράς 0,30, δυτικής 0,60, εξωτερικό πλάτος ανατολικής πλευράς 0,40, δυτικής 0,70 μ. Ο σκελετός είχε διατηρηθεί αποσπασματικά. Τμήμα του κρανίου βρέθηκε στα δυτικά.

Κιβωτιόσχημος. Τάφος VIII. Καταστράφηκε. Κτερισμένος με ακέραιο χάλκινο βραχιόλι (ΜΑ 5806), χοντρό έλασμα με ελεύθερα άκρα κυλινδρικής διατομής, ακέραιο γυάλινο βραχιόλι από πράσινη υαλόμαζα (ΜΑ 5804) και ακέραιο χάλκινο δαχτυλίδι-κρίκο, που βρέθηκε σε φάλαγγα του αριστερού άνω άκρου (ΜΑ 5805).

Κιβωτιόσχημος. Τάφος IX. Ήταν κατασκευασμένος από φυσικές πλακαρές πέτρες. Προσανατολισμός Α.-Δ. Έφερε δύο πλακαρές πέτρες για κάλυμμα. Οι διαστάσεις του ήταν 2×0,50 μ. και βρισκόταν σε υψόμετρο 12,70 μ. Πρέπει να κατέστρεψε αρχαία λακκοειδή καύση-ταφή, η ανασκαφή του όμως δεν ολοκληρώθηκε, ώστε να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα.

Λακκοειδής ταφή- καύση. Τάφος X. Κατεστραμμένη. Η ανασκαφή των τάφων στην περιοχή διακόπηκε και θα συνεχιστεί αργότερα σε συνεργασία με τη 12η ΕΒΑ.

Λόφος των Τσακαλιών (πρώην Τσακάλ Τεπέ)[15]

Ομάδα τάφων (θέση 97.05). Αγρός Ευ. Ιμαμίδη. Οι τάφοι βρίσκονταν στον ίδιο τύμβο στο βορειοανατολικό άκρο του αγρού και εντοπίστηκαν με λαθρανασκαφή. Είναι κιβωτιόσχημοι κτιστοί, κατασκευασμένοι από ετερόκλητα υλικά: πήλινες κέραμοι, αργοί λίθοι, λαξευμένα τμήματα

15. Η περιοχή αυτή ανήκει στο αγρόκτημα Αβδήρων.

λίθινων σαρκοφάγων, μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, ένας ταφικός κιονίσκος. Ακόμα και οι καλυπτήριες πλάκες τους προέρχονταν από διαφορετικούς τάφους.

Κιβωτιόσχημος τάφος. Τάφος Ι. Προσανατολισμός Α.-Δ. Ήταν σκεπασμένος με τρεις ανισομεγέθεις και ανόμοιες πλακαρές πέτρες, από τις οποίες οι δύο είχαν μετακινηθεί. Η μία αποτελούσε τμήμα καλυπτήριας πλάκας άλλου τάφου. Το ύψος των πλαϊνών τοιχωμάτων κυμαίνεται ανάλογα με τα διαθέσιμα υλικά και είναι κατά μέσο όρο 0,40 μ. Υπάρχει μείωση του πλάτους προς Α. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 2,39, πλ. 0,90 στα δυτικά και 0,45 μ. στα ανατολικά. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,18, πλ. 0,50 στα δυτικά και 0,26 μ. στα ανατολικά.

Η ανατολική στενή πλευρά αποτελούνταν από τμήμα μαρμάρινης αετωματικής επιτύμβιας στήλης (ΜΑ 7116), η οποία ήταν τοποθετημένη ανάποδα. Η δυτική από ένα κομμάτι πωρόλιθου. Οι μακριές πλευρές αποτελούνταν από τέσσερα τμήματα. Στον πυθμένα του είχε τοποθετηθεί κιονίσκος με βάση (ΜΑ 7115). Ήταν σχεδόν ακέραιος με μερικές αποκρούσεις. Παρά το ετερόκλητο των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν είναι φανερό ότι είχε καταβληθεί προσπάθεια, για να δημιουργηθεί ενιαία επιφάνεια στο εσωτερικό και για απόλυτη οριζοντίωση του χείλους. Ο τάφος ήταν συλημένος. Βρέθηκαν μόνο μερικά οστά, άλλα πεταμένα έξω και άλλα στο εσωτερικό του.

Κιβωτιόσχημος τάφος. Τάφος ΙΙ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Η πάνω επιφάνεια των καλυπτήριων πλακών βρισκόταν σε υψόμετρο 20 μ. Η επιφάνεια του εδάφους στο σημείο αυτό κυμαινόταν από 20,58 στα βόρεια έως 19,78 μ. στα νότια, επειδή υπήρχε έντονη κατωφερική κλίση. Καλυπτόταν με πέντε λίθινες πλάκες από συμπαγές πέτρωμα. Δεν εφάπτονταν ακριβώς μεταξύ τους, αλλά σε τρία σημεία υπήρχε ανάμεσά τους κενό, 0,02-0,04 μ., που επέτρεπε να φανεί το χείλος του τάφου. Το σχήμα τους ήταν τραπεζιόσχημο, είχαν διαφορετικό μέγεθος και χρώμα. Η ανατολική και η δυτική ήταν φαιόχρωμες, ενώ οι τρεις μεσαίες κιτρινωπές. Οι μέγιστες διαστάσεις της κάλυψης ήταν 2,18×1,20 μ. Το πάχος τους κυμαινόταν από 0,08 έως 0,18 μ.

Και αυτός ο τάφος κατασκευάστηκε από ανομοιογενή υλικά. Είχε καταβληθεί όμως προσπάθεια να αποτελέσει μια προσεγμένη κατασκευή. Η εικόνα αυτή επιτεύχθηκε με τις επίπεδες εσωτερικές όψεις, την οριζόντια επιφάνεια του χείλους, την πατούρα που είχε λαξευθεί σε όλες τις πέτρες εσωτερικά του χείλους για την τοποθέτηση ξύλινων σανίδων (πλ. 0,025 και ύψ. 0,015 μ.). Επίσης χρησιμοποιήθηκε κονίαμα για την επάλειψη της νότιας πλευράς.

Η ανατολική στενή πλευρά αποτελούνταν από δύο κατά το ύψος τμήματα. Η νότια μακριά πλευρά από τρία. Το ανατολικό ήταν μία λίθινη πλάκα. Το μεσαίο τμήμα είχε δύο σειρές. Η κατώτερη ήταν ένας ορθογώνιος λίθος εύθρυπτου πετρώματος. Στην εσωτερική του επιφάνεια είχαν διατηρηθεί τμήματα από την επάλειψη με κονίαμα λευκού χρώματος. Το δυτικό τμήμα αποτελούνταν επίσης από δύο σειρές. Η κάτω ήταν ένας γωνιόλιθος από εύθρυπτο πωρόλιθο με αδρά επεξεργασμένη την εσωτερική επιφάνεια. Η πάνω σειρά ήταν επίσης ορθογώνιος λίθος. Η εσωτερική του επιφάνεια έσωζε ίχνη κονιάματος. Η δυτική στενή πλευρά αποτελούνταν από δύο σειρές. Η βόρεια μακριά πλευρά αποτελούνταν επίσης από δύο σειρές κατά το ύψος, η πρώτη ορθογώνια. Όλοι οι λίθοι από πωρόλιθο είχαν την πατούρα στην εσωτερική ακμή τους. Εξωτ. διαστ. 2,15× 0,95, εσωτ. 1,80×0,65, ύψ. τοιχωμάτων 0,60 μ.

Στο εσωτερικό του υπήρχε χώμα, το οποίο είχε εισχωρήσει από τα κενά. Περιελάμβανε μικρά όστρακα από αγγεία, πλήθος από όστρεα, καθώς και σπασμένα οστά, ενδεχομένως ζώων και ελάχιστα κάρβουνα. Ανάμεσα στα χώματα υπήρχαν και κονιάματα. Τέλος, ένα θραύσμα από χάλκινο έλασμα, βρέθηκε πολύ ψηλά, ώστε να θεωρηθεί κτέρισμα. Ο σκελετός διατηρήθηκε αρκετά αποσαθρωμένος. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση με το κρανίο στα ανατολικά. Δίπλα στο κρανίο, σε απόσταση 0,03 μ. από αυτό και σε επαφή με το ανατολικό τοίχωμα, υπήρχε πήλινη κύλικα ιωνικού τύπου (ΜΑ 5720), τοποθετημένη στο πλάι. Στη θέση του αριστερού καρπού και στο ύψος της λεκάνης, σιδερένιο επίμηκες αντικείμενο, αρκετά οξειδωμένο και θραυσμένο. Πρόκειται ενδεχομένως για εγχειρίδιο.

Εκτός από τα αντικείμενα που βρίσκονταν στο εσωτερικό του τάφου, υπήρχαν και εναγισμοί εξωτερικά. Πάνω στη δεύτερη από Δ. καλυπτήρια πλάκα, ήταν τοποθετημένο πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (ΜΑ 5721), χωρίς τη μεσολάβηση επίχωσης. Βρέθηκε σπασμένο στο λαιμό (Εναγισμός ΙΙ). Έξω από τη βορειοανατολική γωνία του τάφου και σε απόσταση 0,25 μ. από την ανατολική καλυπτήρια, υπήρχε άλλος εναγισμός από σπασμένα αγγεία (Εναγισμός Ι). Μερικά από τα θραύσματα ανήκαν σε μελαμβαφή κάνθαρο με πλαστική διακόσμηση στη λαβή (προσωπείο Σιληνού). Υπήρχε επίσης πήλινος άωτος σκύφος (ΜΑ 5722), τοποθετημένος ανάποδα, που είχε στον πυθμένα του οπή για χοές. Βρέθηκαν ακόμη θραύσματα μελαμβαφών αγγείων και ακτινωτής κύλικας.

Κατασκευή. Στα δυτικά της ταφής ΙΙ, υπάρχει μία τετράπλευρη αδιάγνωστη κατασκευή, ανοιχτή στη νοτιοδυτική πλευρά. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Εξωτ. διαστ. 0,60× 0,55, εσωτ. 0,45×0,35-0,42 και ύψ. 0,18-0,33 μ. Μοιάζει με μισό κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, όπως οι δύο προηγούμενοι. Οι πλευρές της αποτελούνταν από λαξευμένες πέτρες από πωρόλιθο. Η βορειοδυτική είχε πάχος 0,10, η

νοτιοανατολική 0,09 και η βορειοανατολική 0,16 μ. Στο εσωτερικό της υπήρχε όρθια κέραμος λακωνικού τύπου και τραπεζιόσχημη πλακοειδής πέτρα από πωρόλιθο. Η όλη κατασκευή είχε κατωφερική κλίση από ΒΑ. προς ΝΔ. Στο εσωτερικό της, στο επίπεδο του πυθμένα, υπήρχαν διάσπαρτα όστρεα, οστά πιθανώς ζώου, όστρακα, ένα χάλκινο στέλεχος καρφιού, τμήμα σιδερένιου στελέχους και λίγα θραύσματα γυάλινων αγγείων. Δεν βρέθηκαν ανθρώπινα οστά.

Έξω από την κατασκευή και δυτικά από τον τάφο ΙΙ υπήρχαν μικρά θραύσματα κεράμων ή πήλινων σαρκοφάγων. Επίσης όστρεα, αναμοχλευμένα οστά ζώου και όστρακα, ανάμεσά τους βάση οξυπύθμενου αγγείου, που εξωτερικά έφερε ίχνη εφυάλωσης. Επίσης αρκετά θραύσματα αγγείων (ιδιαίτερα ένα από αυτά ίσως είναι ρωμαϊκό ή μεταγενέστερο) υπήρχαν σε μεγαλύτερη πυκνότητα από την υπόλοιπη περιοχή. Ορισμένα θραύσματα άβαφου αγγείου βρίσκονταν συγκεντρωμένα σε υψόμετρο 19,85 μ. και σε απόσταση 0,15 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του τάφου ΙΙ, 0,13 μ. βαθύτερα από την καλυπτήρια πλάκα του. Από την κατασκευή απείχαν 0,26 μ. Δεν είναι φανερό αν σχετίζονταν με τον τάφο ή την κατασκευή. Επίσης βρέθηκε ένα τμήμα από μαρμάρινο πλακίδιο, διαστ. 0,05×0,12×0,02 μ.

Λίθινη σαρκοφάγος (θέση 97.26). Αγρός Θ. Παπαργύρη. Εντοπίστηκε με την άροση. Βρισκόταν στη βορειοανατολική κλιτύ ενός τύμβου που καλλιεργείται. Στον αγρό διακρίνονταν με δυσκολία πια επτά καλλιεργημένοι και σχεδόν μισοϊσοπεδωμένοι τύμβοι. Η επιφάνεια του εδάφους στην περιοχή της σαρκοφάγου βρισκόταν σε υψόμετρο 16,92 μ., ενώ το πάνω μέρος του καλύμματός της στα 16,66 μ. Καλυπτόταν δηλαδή από επίχωση, πάχ. 0,26 μ.

Το κάλυμμα ήταν δικλινές και μονολιθικό, από τοπικό πέτρωμα, διαστ. 2,23×0,60 μ. Το πάχος του στην κορυφή 0,20 περίπου και στα πλαϊνά 0,13 μ. Η πάνω επιφάνειά του ήταν αδρολαξευμένη, ενώ η εσωτερική καλοδουλεμένη με λαμάκι. Ήταν τοποθετημένο έτσι, ώστε η νότια ακμή του να αφήνει ακάλυπτο τμήμα του χείλους της σαρκοφάγου. Είχε σπάσει και το ανατολικό τμήμα του είχε μετακινηθεί από το άροτρο 1,30 μ. βορειότερα. Η σαρκοφάγος ήταν μονολιθική. Εξωτ. διαστ. 1,93×0,66, εσωτ. 1,74×0,47, πάχ. τοιχωμάτων 0,095 και βάθ. 0,60 μ. Το νότιο τοίχωμά της είχε σπάσει στην ανατολική του πλευρά και έφερε μία ρωγμή στη δυτική, με αποτέλεσμα να υποχωρήσει ελαφρώς στο εσωτερικό. Κατά τα άλλα ήταν ακέραιη. Το χείλος και οι κάθετες πλευρές ήταν λαξευμένες με επιμέλεια, με λαμάκι, ενώ η λάξευση του πυθμένα ήταν τελείως αδρή. Η σαρκοφάγος εξωτερικά δεν ανασκάφηκε σε όλο το ύψος της, αλλά μόνο 0,11 μ. κάτω από το χείλος. Η λάξευση που παρατηρήθηκε στις πλευρές της ήταν μέτρια.

Ο σκελετός διατηρήθηκε πολύ αποσπασματικά. Στον πυθμένα βρέθηκαν ελάχιστα αποσαθρωμένα οστά και στην επίχωση μερικά δόντια. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκε τμήμα από βάση ακτινωτής κύλικας ιωνικού τύπου. Στο ανατολικό τμήμα του σπασμένο ληκύθιο με ώμο και όρθια μελανόγραφα ανθέμια (ΜΑ 5771) που χρονολογείται στο 500-480 π.Χ. (Πίν. 318 α).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Παραδημή

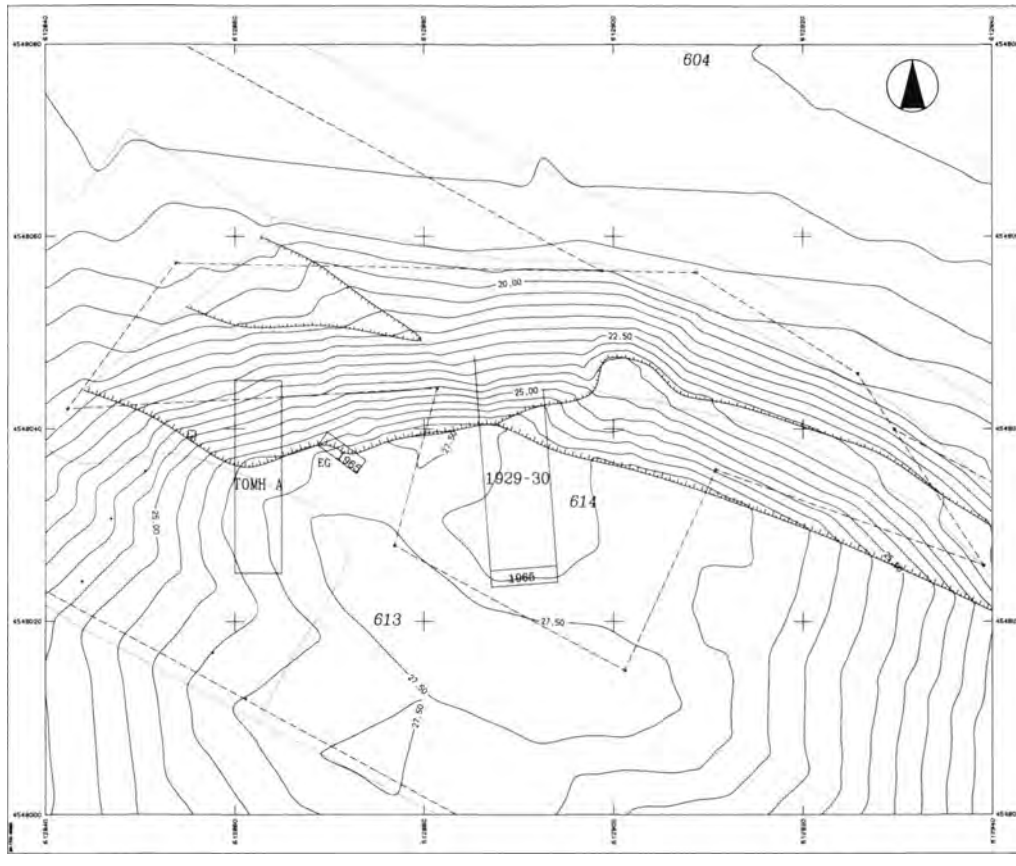
Η τρίτη φάση της συστηματικής ανασκαφικής έρευνας στο γνωστό αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος χαρακτήριζε μέχρι σχετικά πρόσφατα το νεολιθικό πολιτισμό της αιγαιακής Θράκης, εγκαινιάστηκε με μία σύντομη, διάρκειας τεσσάρων εβδομάδων (21 εργάσιμων ημερών: 1-26/9/1997), πρώτη ανασκαφική περίοδο[16] σε συνεργασία με το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (Καθηγητής Κ. Γαλλής)[17]. Βασικός στόχος της επανάληψης της έρευνας στην Παραδημή είναι η κατανόηση της πολιτιστικής εξέλιξης στην αιγαιακή Θράκη στη διάρκεια της νεολιθικής και στην επανεκτίμηση του λεγόμενου «Πολιτισμού της Παραδημής» και της θέσης που κατέχει στην περιοχή αυτή, ιδιαίτερα μετά την αύξηση των γνώσεών μας για τις παρέβριες περιοχές, τόσο σε ελληνικό[18] όσο και σε τουρκικό[19] έδαφος. Επίσης, η

16. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι: Ε. Τσιομπανούδη, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του ΑΠΘ (Τομέας Προϊστορικής Αρχαιολογίας), Μ. Τασακλάκη, πτυχιούχος Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, Ζ. Μιλτσακάκη, πτυχιούχος Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Σ. Δηλλοπούλου, πτυχιούχος Αρχαιολογίας ΑΠΘ. Η τελευταία, σε συνεργασία με την απούσα από το πεδίο Μ. Μαγκαφά, ανέλαβε υπεύθυνη της διαδικασίας της επίπλευσης στο πεδίο και της σχετικής διαλογής και καταγραφής στο εργαστήριο, ενώ οι τρεις πρώτες εναλλάσσονταν στο πεδίο και το εργαστήριο. Ως εργαστήριο της ανασκαφής και προσωρινή αποθήκη των ευρημάτων χρησιμοποιήθηκε η αγροτική αποθήκη του φύλακα της Εφορείας Κ. Κανέλλη. Εδώ οι φοιτητές του ΔΠΘ έπλυναν την κεραμική και γινόταν η πρώτη ταξινόμησή της.

17. Την ανασκαφή παρακολούθησαν για διάστημα μεγαλύτερο των δύο εβδομάδων επτά φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ, για μικρότερο διάστημα 12 φοιτητές του ίδιου τμήματος και μία φοιτήτρια του Τμήματος Φιλολογίας.

18. *Saguntum* 31 (1998), σ. 11-62.

19. *BerRGK* 76 (1995), σ. 5-29. M. Ozdogan, Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasindaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapilan Yeni Kazi Çalismalari, *Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology* 1 (1998), σ. 63-93. *AntW 30* (1999), σ. 325-336.

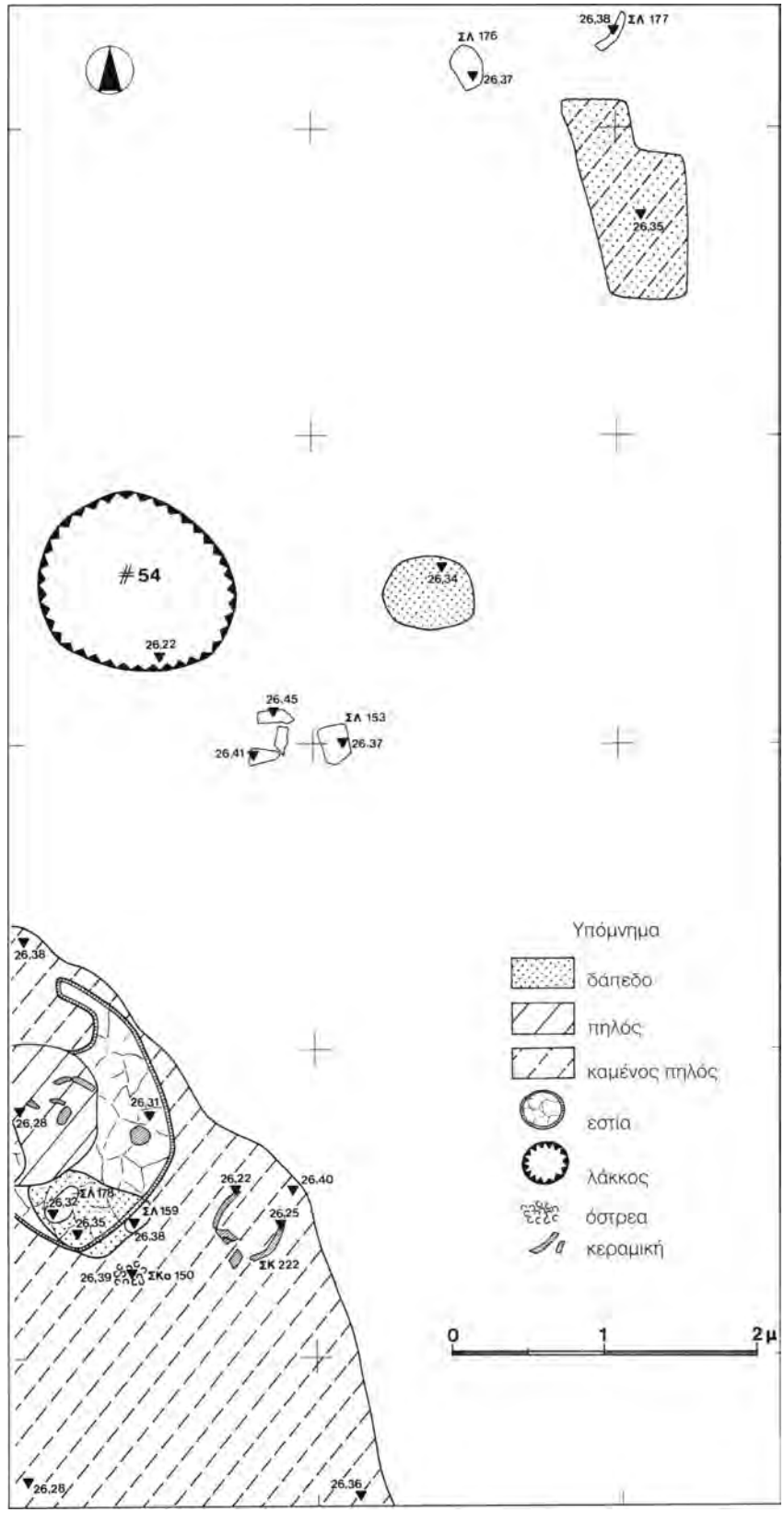
Σχέδ. 3. Νομός Ροδόπης. Παραδημή. Τοπογραφικό σχέδιο της προϊστορικής τούμπας, όπου σημειώνονται παλαιότερες και νεότερες ανασκαφικές τομές.

δυνατότητα οριζόντιας επέκτασης της ανασκαφής κατά φάσεις, πέρα από την αύξηση του δείγματος πάνω στο οποίο θα στηριχτεί η τεκμηρίωση και τα συμπεράσματα της έρευνας, δημιουργεί τις προϋποθέσεις δημιουργίας ενός νέου, μεσοπρόθεσμα επισκέψιμου, αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος σήμερα απειλείται από τις λαθρανασκαφές, τη μηχανοκαλλιέργεια και τη διάβρωση.

Προηγήθηκαν τοπογραφικές εργασίες[20], οι οποίες περιέλαβαν εγκατάσταση τριγωνομετρικού δικτύου, που εξαρτήθηκε από το ΕΓΣΑ '87, και οριζοντιογραφική/ υψομετρική - κτηματογραφική αποτύπωση του αρχαιολογικού χώρου σε έκταση 55 στρεμμάτων. Στη συνέχεια ορίστηκε η, διαστ. 5×20 μ., ορθογώνια τομή Α (η μεγάλη διάσταση βρίσκεται στον άξονα του βορρά τετραγωνισμού και η νοτιοδυτική γωνία έχει οριζόντιες συντεταγμένες χ=612860 και ψ=4548025), δυτικά των τομών των Σ. Κυριακίδου - Ε. Πελεκίδου (1929-1930) και Γ. Μπακαλάκη (1965) (Σχέδ. 3-4). Η επιλογή της θέσης της τομής Α έλαβε υπόψη την ιδιαίτερη πυκνότητα των επιφανειακών ειδωλίων που προέρχονται από την περιοχή αυτή, τη μορφολογία της τούμπας (το τμήμα της αυτό βρίσκεται στις παρυφές της καλλιεργούμενης έκτασης, όπου οι επιχώσεις είναι λιγότερο διαταραγμένες) και τις θέσεις των τομών των παλαιότερων ανασκαφών. Όπως είναι γνωστό, από την τομή, διαστ. 7×20 μ., στο βόρειο τμήμα της τούμπας της περιόδου 1929-1930 προέρχεται η πολύ σημαντική ομάδα των νεολιθικών αγγείων στο Μουσείο Κομοτηνής που δημοσίευσαν οι Γ. Μπακαλάκης και Α. Σακελλαρίου[21]. Ο Γ. Μπακαλάκης προσπάθησε να αναπληρώσει τη σχεδόν πλήρη απουσία ανασκαφικών στοιχείων για

20. Από τον αγρονόμο και τοπογράφο μηχανικό Π. Μουζακίδη.

21. G. Bakalakis - A. Sakellariou, *Paradimi*, Mainz am Rhein 1981.

Σχέδ. 4. Νομός Ροδόπης. Παραδημή. Κάτοψη της τομής Α.

την πρώτη φάση της έρευνας (οι πρώτοι ανασκαφείς, εκτός από δύο πολύ σύντομες ανακοινώσεις[22], δεν μας άφησαν άλλη τεκμηρίωση της δουλειάς τους ούτε ημερολόγια) με τη διενέργεια μιας μικρής συμπληρωματικής στρωματογραφικής ανασκαφής το 1965[23] για την αποκατάσταση της ακολουθίας της θέσης και το συσχετισμό του πλούσιου κεραμικού υλικού με συγκεκριμένα στρώματα.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στα νότια 12 μ. του μεγάλου άξονα της τομής Α, αφού το βόρειο τμήμα της βρίσκεται στην επικλινή βόρεια πλαγιά της τούμπας, όπου η προς Β. έκταση της τομής αυξάνεται σταδιακά με την πρόοδο της ανασκαφής (Σχέδ. 4). Το πρώτο, σε σειρά εμφάνισης, χαρακτηριστικό αποτέλεσε η στρώση του πηλού, που προφανώς προέρχεται από πασσαλόπηκτο τοίχο ή και στέγη. Εντοπίστηκε αρχικά κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα της τομής, σε μήκος 2,20 μ. περίπου στο νότιο τμήμα της δυτικής παρειάς της και 0,70 του δυτικού τμήματος της νότιας, από υψόμετρο 26,50 μ. περίπου και είχε υποστεί διατάραξη από την άροση μέχρι το υψόμετρο των 26,40 μ. περίπου. Τα όρια της στρώσης αυτής επεκτείνονται μέχρι και το βορειονατολικότερο τμήμα του δαπέδου που αποκαλύφθηκε (Σχέδ. 4), χωρίς να ολοκληρωθεί η σε βάθος διερεύνησή της. Σύμφωνα με όλες τις μέχρι τώρα ενδείξεις η στρώση αυτή, κατά την αφαίρεση της οποίας είναι αξιοσημείωτη η αφθονία εργαλείων από πυριτόλιθο – κυρίως λεπίδες – ανήκει στη νεότερη νεολιθική (Παραδημή IV). Φαίνεται ότι είχε καλύψει τα τρία τμήματα δαπέδων, διαστ. 1,30×0,70, 0,60×0,50 και 0,80×0,50 μ., από Β. προς Ν., σε υψόμετρο (απόλυτο) 26,34-26,35 μ. Στην επιφάνεια του βορειότερου ανιχνεύτηκε συγκέντρωση οστράκων, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του νοτιότερου καταλαμβάνεται από εστία, της οποίας βεβαιώθηκαν δύο φάσεις. Τα όστρακα μεγάλου πιθοειδούς αγγείου κατά χώραν (ΣΚ222), σε συνάφεια με την εστία, ίσως υποδηλώνουν τη λειτουργία της περιοχής αυτής, όπως οι μυλόπετρες ΣΛ 159 και 178 και η Σκο150 (μικρή συγκέντρωση οστρέων νοτιοανατολικά της εστίας). Σε επίπεδο 0,12 μ. περίπου χαμηλότερα από αυτό της πάνω επιφάνειας των δαπέδων οριοθετείται η περιφέρεια αποθηκευτικού(;) λάκκου (#54). Τρεις όρθιες πέτρες σχηματίζουν τις τρεις πλευρές (εκτός της δυτικής) ενός ορθογωνίου, το οποίο περιέβαλε προφανώς το κατώτερο τμήμα στύλου (;). Ανατολικά του αναφέρεται η μυλόπετρα ΣΛ153. Δύο μυλόπετρες (ΣΛ 176 - 177) αναφέρονται επίσης βορειοδυτικά και βόρεια του δαπέδου. Ίσως λοιπόν, με βάση τα παραπάνω ανασκαφικά δεδομένα, στο νότιο μισό της τομής Α βρισκόμαστε σε κλειστό χώρο με στύλο στο κέντρο (;) του.

Η τομή μετά το τέλος της ανασκαφής στεγάστηκε για προστασία, ενώ εκκρεμεί η διαδικασία παραχώρησης έκτασης 8.187 τ.μ. (α/α 613 στο τοπογραφικό διάγραμμα του αγροκτήματος Παραδημής της Αγροτικής Διανομής 1931) στο ψηλότερο τμήμα της τούμπας, ιδιοκτησίας Δ. Πετρίνι, στο Δημόσιο με ανταλλαγή.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΤΣΑΣ

Αρχαία Στρύμη

Αρχαιολογικός χώρος

Κατά τη φετινή χρονιά συνεχίστηκε η συστηματική ανασκαφή στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Στρύμης[24].

Τομέας 2.6.1. Τετράγωνα Ξ16α,β,γ,δ. Στον τομέα 2.6.1, που βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του χώρου έγινε δοκιμαστική ανασκαφή στα τετράγωνα Ξ16α-δ. Δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Τομέας 2.3.3. Τετράγωνο Ρ24δ. Η δοκιμαστική ανασκαφή στο τετράγωνο Ρ24δ του τομέα 2.3.3, που βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου, δεν οδήγησε στην αποκάλυψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

Τομέας 2.5.4. Τετράγωνα ΑΖ5β/ΑΖ5δ. Τομέας 2.6.3. Τετράγωνα Α5α/Α5γ. Οι τομείς 2.5.4 και 2.6.3 καλύπτουν το νότιο τμήμα του περιφραγμένου χώρου. Ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε τέσσερα τετράγωνα που συνορεύουν μεταξύ τους. Η επίχωση και στους τομείς αυτούς ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένη, είχε όμως μεγαλύτερο πάχος (0,80 μ. περίπου) από την επίχωση των τομέων που είχαν ερευνηθεί κατά το 1995. Στο επιφανειακό στρώμα βρέθηκε κεραμική και νομίσματα των υστερορωμαϊκών χρόνων (4ος-5ος αι. μ.Χ.), μαζί με κεραμική κλασικών χρόνων. Πρέπει να σημειωθεί ότι ευρήματα υστερορωμαϊκών χρόνων εντοπίζονται για πρώτη φορά στο χώρο της αρχαίας Στρύμης. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ίδιας εποχής δεν υπήρχαν, γεγονός που υποδεικνύει ότι τα χώματα πρέπει να είχαν μεταφερθεί στην περιοχή ή με τη μηχανική άροση ή

22. Σ.Π. Κυριακίδης, *Πεπραγμένα της Πρυτανείας Π. Βιζουκίδου*, 1931-1932, σ. 33-34. Ο ίδιος, *Λεύκωμα, το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 1926-1936*, Θεσσαλονίκη 1937, σ. 21-22, πίν. 18-19. Ο ίδιος, Επιγραφή επί νεολιθικού οστράκου εκ Θράκης, *Ελληνικά* 17 (1962), σ. 71-74.

23. Ό.π. (υποσημ. 21), σ. 11-26.

24. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 657-659.

κατά τη διάρκεια των εκτεταμένων ισοπεδώσεων που έγιναν τη δεκαετία του 1950.

Χαμηλότερα αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που ορίζουν ορθογώνιους χώρους, σε έναν από τους οποίους βρέθηκε κατώφλι. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους, σώζονται σε ύψος μόλις 0,30-0,40 μ., ενώ το πλάτος τους δεν υπερβαίνει τα 0,50 μ. Ανήκουν κατά πάσαν πιθανότητα σε οικία, η κάτοψη της οποίας δεν ολοκληρώθηκε (Πίν. 319 α).

Στρώμα καταστροφής με κεραμίδια στέγης κορινθιακού και λακωνικού τύπου, ορισμένα από τα οποία φέρουν μαύρο γάνωμα, κάλυπτε μεγάλη έκταση του ανεσκαμμένου χώρου. Η έρευνα του στρώματος καταστροφής δεν ολοκληρώθηκε, σύμφωνα όμως με μια πρώτη εκτίμηση, μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στα μέσα ή στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί η κεραμική (θραύσματα θασίτικων οξυπύθμενων αμφορέων, άβαφων αγγείων καθημερινής χρήσης και αττικών μελαμβαφών αγγείων) αλλά και τα λιγοστά χάλκινα νομίσματα. Τα περισσότερα είναι Μαρώνειας και ανήκουν στην έβδομη περίοδο[25] του νομισματοκοπείου της πόλης (398/7-386 ή 377-365 π.Χ.), βρέθηκε όμως και ένα νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄.

Τα υπόλοιπα ευρήματα (θραύσματα ειδωλίων, σιδερένια καρφιά, μολύβδινοι σύνδεσμοι κ.ά.) δεν προσφέρουν στοιχεία για τη χρονολόγηση του στρώματος.

Στο επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων βρέθηκε ελάχιστη κεραμική που χρονολογείται στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Μητρικό

Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στον ταφικό τύμβο Ζ΄ της περιοχής Μητρικό, που είχε δεχθεί πρόσφατα επέμβαση αρχαιοκαπήλων. Ο τύμβος είχε διάμετρο 44 και ύψος 5 μ. περίπου. Αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι συλημένοι ήδη από την αρχαιότητα (Πίν. 319 β). Ένας τρίτος, λακκοειδής τάφος, σκεπασμένος με ακανόνιστες πέτρες, βρέθηκε ασύλητος. Περιείχε το σκελετό νεαρής γυναίκας και ήταν κτερισμένος με μελαμβαφή αγγεία, μολύβδινη πυξίδα, γυάλινες χάντρες περιδεραίου, χάλκινο δακτυλίδι κ.ά.

Εντοπίστηκαν επίσης ταφικές προσφορές και πυρές με οστά ζώων και θραύσματα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων. Μέσα σε λάκκο, σκαμμένο στο φυσικό έδαφος, βρέθηκαν όστρακα από αττικά ερυθρόμορφα αγγεία (Πίν. 320 α) και λευκές ληκύθους. Η διάσπαρτη κεραμική από την επίχωση του τύμβου περιλαμβάνει όστρακα από οξυπύθμενους αμφορείς, άβαφα και μελαμβαφή αγγεία, όστρακα από σκύφους Αγίου Βαλεντίνου, αλλά και χειροποίητα όστρακα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Σύμφωνα με τα αγγεία των προσφορών και τα κτερίσματα του ασύλητου τάφου, ο τύμβος χρονολογείται το β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής και με τη σύμφωνη γνώμη του ιδιοκτήτη του αγρού Ν. Δουκίδη, έγινε ανακατασκευή του τύμβου στο ίδιο ακριβώς σημείο.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Μαρώνεια

Άγιος Χαράλαμπος

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο κτίριο υστερορωμαϊκής εποχής που είχε αρχίσει το 1995 με αφορμή τις εργασίες διαμόρφωσης του δρόμου που οδηγεί στο λιμάνι του Αγίου Χαραλάμπου[26].

Το 1995 είχαν ανασκαφεί ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του κτιρίου σε μήκος 12,50 και 7,50 μ. αντίστοιχα. Στην παρούσα φάση η ανασκαφή συνεχίστηκε προς Ν. και Α. αλλά και στο εσωτερικό του κτιρίου (Πίν. 320 β).

Αποκαλύφθηκε πλήρως ο δυτικός τοίχος που έχει μήκος 8,90 μ., ενώ ανασκάφηκε σε μήκος 18,50 μ. ο νότιος. Όλοι οι τοίχοι καλοδιατηρημένοι, χτισμένοι με αδρά δουλεμένες πέτρες και ισχυρό συνδετικό κονίαμα σώζονται σε ικανοποιητικό ύψος (πάνω από 2 μ.). Στο νότιο τοίχο σώζεται ανωδομή από τετράγωνες πλίνθους, καθώς και τριγωνικός φωταγωγός, η ύπαρξη του οποίου οδηγεί στη σκέψη ότι ίσως το τμήμα αυτό του κτιρίου ήταν υπόγειο (Πίν. 320 γ).

Στο εσωτερικό του κτιρίου στο μέσον και κατά τον άξονα ΒΔ.-ΝΑ., αποκαλύφθηκαν τέσσερις πεσσοί (1×1 μ.) σε απόσταση 2 μ. μεταξύ τους και αντίστοιχα τέσσερις αντηρίδες σε επαφή με την εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου. Πιθανότατα στήριζαν τη στέγη (Πίν. 320 β).

Το δάπεδο ήταν από σκληρό πατημένο χώμα με πετρα-δάκια και στοιχεία καολίνη, που έχει μεταφερθεί από άλλο σημείο της αρχαίας πόλης.

25. E. Schönert Geiss, *Die Münzprägung von Maroneia*, Berlin 1987, σ. 27-35. C.C. Lorber, *Amphipolis, The Civic Coinage in Silver and Gold*, Los Angeles 1990, σ. 66.

26. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 660.

Τα κινητά ευρήματα και αυτή τη χρονιά ήταν λιγοστά, διότι όλη η επίχωση ήταν διαταραγμένη. Βρέθηκαν πολλά κεραμίδια στέγης, κεραμική διαφόρων εποχών από αγγεία καθημερινής χρήσης, σιδερένια καρφιά και κομμάτια γυάλινων αγγείων. Αξίζει να σημειωθούν 22 χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο, μαρμάρινο ιγδίο, χάντρες από γκριζοπράσινο στεατίτη, πήλινα λυχνάρια ρωμαϊκής εποχής (3ος-4ος αι. μ.Χ.), πολλά κομμάτια από γυάλινα βραχιόλια.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία-Ζώνη

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο η έρευνα επικεντρώθηκε στα δυτικά της αρχαίας πόλης. Πιο συγκεκριμένα ερευνήθηκαν δύο ανασκαφικοί τομείς στην περιοχή του δυτικού τείχους, στα ανατολικά και τα βόρεια του λεγόμενου Νέου Πύργου.

Πρόκειται για τμήμα της αστικής ζώνης της πόλης, όπου συνεχίστηκε και κατά περίπτωση ολοκληρώθηκε η έρευνα επιμέρους χώρων αλλά και τμημάτων οικοδομικών τετραγώνων. Όσον αφορά το οδικό δίκτυο ερευνήθηκαν ένας παράλληλος και ένας κάθετος στο δυτικό τείχος δρόμος.

Τα αποτελέσματα της έρευνας βοήθησαν να συμπληρωθεί η εικόνα του οικοδομικού ιστού στην περιοχή. Έτσι θα είναι σταδιακά δυνατόν να συνδεθεί το τμήμα αυτό της πόλης με αντίστοιχες περιοχές στο κέντρο και στα ανατολικά.

Σε ό,τι αφορά τα κινητά ευρήματα, αυτά αφορούσαν στο μεγαλύτερο ποσοστό αγγεία καθημερινής χρήσης και νομίσματα 5ου και 4ου αι. π.Χ. Δεν φαίνεται δηλαδή από πρώτη τουλάχιστον εντύπωση να σχετίζονται με κάποια ιδιαίτερη χρήση των χώρων που ερευνήθηκαν.

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάπλασης-ανάδειξης-αξιοποίησης του αρχαιολογικού χώρου και του ευρύτερου περιβάλλοντος. Πιο συγκεκριμένα ολοκληρώθηκε η κατασκευή στεγάστρου για την προστασία των ανεστραμμένων αμφορέων που βρέθηκαν συγκεντρωμένοι σε οικοδομικό συγκρότημα το 1992. Επίσης ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης-αναστήλωσης του νότιου τμήματος του δυτικού τείχους της αρχαίας πόλης που είχε οικοδομηθεί με λέσβιο σύστημα (Πίν. 321 α-γ).

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Διδυμότειχο

Πλωτινόπολη

Μετά από δέκα και πλέον χρόνια ξανάρχισαν οι ανασκαφές στην Πλωτινόπολη Διδυμοτείχου[27].

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο μέσον περίπου της ανατολικής, ομαλής πλαγιάς του λόφου Αγία Πέτρα, απέναντι ακριβώς από τον ποταμό Έβρο, στην περιοχή όπου στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ανασκάφηκε το κτίριο με τα ψηφιδωτά δάπεδα. Χαράχθηκαν τομές βόρεια (Τομέας Α), δυτικά (Τομέας Β) και νότια (Τομέας Γ) του κτιρίου με τα ψηφιδωτά, με σκοπό τον εντοπισμό κτισμάτων και τη μελέτη της στρωματογραφίας.

Τομέας Α. Ορίστηκε τομή 4×4 μ. Αποκαλύφθηκε τοίχος, πλ. 1,20 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. (Πίν. 322 α). Ο τοίχος ακολουθεί την κλίση του εδάφους. Με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα δεν είμαστε σε θέση να βεβαιώσουμε τη χρησιμότητά του.

Τομέας Β (Πίν. 322 β). Ορίστηκε τομή 9×9 μ. Αποκαλύφθηκαν πολλά τμήματα από πήλινες πλάκες οι οποίες προέρχονταν από το δάπεδο οικοδομήματος, που αποκαλύφθηκε στη συνέχεια της ανασκαφής – σε όλη τη σωζόμενη έκτασή του – και χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ.

Ανασκάφηκε επίσης αγωγός, ο οποίος διερχόταν κάτω από το δάπεδο. Αριστερά και δεξιά στα τοιχώματα του αγωγού υπήρχαν λιθόπλινθοι, ο δε πυθμένας του ήταν στρωμένος με κεραμίδες. Καλυπτόταν με πέτρες μεγάλου μεγέθους, επάνω στις οποίες εδραζόταν το δάπεδο. Ανασκάφηκε επίσης και ένας μικρότερος αγωγός κάθετος στον κεντρικό. Το σύστημα αγωγών θα μπορούσε να σχετιστεί με ένα δημόσιο λουτρό ή με λουτρό πολυτελούς κατοικίας, αλλά μέχρι στιγμής δεν προέκυψαν περισσότερα στοιχεία, για να στηρίξουν μια τέτοια υπόθεση.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής άρχισε να αποκαλύπτεται μέρος των θεμελίων ενός οικοδομήματος, ενώ στο νοτιοδυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε τοίχος και μέρος δαπέδου κτιρίου επάνω στο οποίο βρέθηκαν 21 χάλκινα νομίσματα, βάσει των οποίων μπορεί το κτίριο να χρονολογηθεί από το β΄ μισό του 3ου έως τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκε ασβεστόκτιστος τοίχος, ο οποίος χρονολογείται – από τα νομίσματα που βρέθηκαν – στους υστερορωμαϊκούς και πρώιμους

27. *BalkSt* 19 (1978), σ. 239-247. *ΑΑΑ* XVI (1983), σ. 42-50. Ε. Σκαρλατίδου, Ανασκαφές στην αρχαία Πλωτινόπολη, *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη. Συμπόσιο. Ξάνθη - Κομοτηνή - Αλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 109-126.

βυζαντινούς χρόνους. Με τη συνέχιση της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αυτός εδραζόταν σε μεγάλους καλολαξευμένους δόμους. Στην περιοχή αυτή βρέθηκε νόμισμα του Αντιόχου Β΄ της Συρίας (261-246 π.Χ.). Στον εμπροσθότυπο υπάρχει κεφάλι Απόλλωνα, ενώ στον οπισθότυπο υπάρχει τριποδικός λέβης, από κάτω άγκυρα και επιγραφή: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ*.

Τέλος, στην περιοχή της νοτιοανατολικής γωνίας της τομής και σε βάθος 4,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εμφανίστηκαν πασσαλότρυπες (Πίν. 322 γ) από κτίριο προϊστορικών χρόνων. Πρόκειται συνολικά για 35 πασσαλότρυπες. Βρίσκονται σε ευθύγραμμη διάταξη σε δύο παράλληλες σειρές, ενώ η τελευταία προς Δ. πασσαλότρυπα βρίσκεται στο κέντρο και έχει μεγαλύτερη διάμετρο από τις υπόλοιπες. Η επίχωση στην περιοχή αυτή περιείχε έντονα ίχνη καμένου ξύλου και αρκετά όστρεα. Το στρώμα αυτό (πάχ. 1 μ. περίπου), βάσει της κεραμικής (μαύρη και κοκκινωπή με εγχάρακτη διακόσμηση), χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική περίοδο. Τα εργαλεία που συνελέγησαν από το νεολιθικό αυτό στρώμα είναι λεπίδες από πυριτόλιθο, πελέκεις, τριβεία.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής του προϊστορικού στρώματος άρχισε να αποκαλύπτεται ο φυσικός εύθρυπτος βράχος.

Τομέας Γ. Ορίστηκε τομή 4×4 μ. Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι κατά μήκος της ανατολικής και δυτικής παρειάς, που χρονολογούνται στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

Η κεραμική (και από τις τρεις τομές) περιλαμβάνει συνήθως άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, μερικά από τα οποία είναι χειροποίητα. Βρέθηκαν επίσης σιδερένια, χάλκινα και οστέινα αντικείμενα, πήλινα υφαντικά βάρη, σφονδύλια, πολλά λυχνάρια και κοσμήματα. Από τα γλυπτά αξίζει να σημειωθούν ένας μαρμάρινος κορμός Έρωτα, που φέρει τελαμώνα θήκης ξίφους, υστεροελληνιστικών χρόνων και ένα μαρμάρινο ακέφαλο γυναικείο αγαλμάτιο της πρώιμης εποχής των Σεβήρων.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων είναι πολύ λίγα. Η κεραμική των χρόνων αυτών είναι του τέλους του 5ου, 4ου και 3ου αι. π.Χ. Βρέθηκαν όστρακα με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, αρκετές βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων του 4ου αι. π.Χ. και όστρακα από μελαμβαφή αγγεία – ως επί το πλείστον σκυφίδια και κάνθαροι – που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Μαζί με τα παραπάνω βρέθηκαν όστρακα από γκρίζο πηλό. Η γκρίζα αυτή κεραμική συναντάται σε στρώματα κλασικής εποχής στο Δορίσκο, στη Μάκρη και στην Αίνο. Στα ίδια στρώματα βρέθηκε και καλής ποιότητας χειροποίητη, εγχώρια («θρακική») κεραμική με εμπίεστη και πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση. Έτσι επιβεβαιώνεται η αρχική υπόθεση του καθηγητή Γ. Μπακαλάκη για συνοίκηση θρακικού πληθυσμού και Ελλήνων κατά τα προχριστιανικά χρόνια[28]. Η «θρακική» αυτή κεραμική συναντάται, σε στρώματα κλασικής εποχής, και στη Μεσημβρία-Ζώνη και στη Μάκρη.

Οι ενσφράγιστες λαβές χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και προέρχονται από εργαστήρια της Θάσου, Αίνου και Ακάνθου.

Τα νομίσματα είναι πάρα πολλά (ως επί το πλείστον χάλκινα και λίγα ασημένια). Το πιο παλαιό (από τα ταυτισμένα) χρονολογείται στο 400 π.Χ. και προέρχεται από τα Κύψελα (20 χλμ. ανατολικά του Έβρου). Έχουμε επίσης νομίσματα Αμαδόκου, Φιλίππου, Αλεξάνδρου Γ΄, Αντιόχου Β΄, Αυρηλιανού, Λικινίου ΙΙ, Ιουστίνου ΙΙ και χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΥΜΑΝΗΣ

Κυανή

Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή σε ταφικό τύμβο στην Κυανή Διδυμοτείχου, ο οποίος είχε σχεδόν ισοπεδωθεί από την καλλιέργεια, με αποτέλεσμα να έλθουν στο φως ένα δίμυξο χάλκινο λυχνάρι και θραύσματα άλλων χάλκινων αγγείων.

Ο τύμβος βρισκόταν βορειοανατολικά του χωριού στη θέση Παλαιά Αλώνια, στα όρια των αγρών Δ. Καρακατσάνη και Σ. Παρισίδη. Η διάμετρός του ήταν 26 και το ύψος του 1,75 μ. περίπου.

Η ανασκαφή αποκάλυψε σε ελάχιστο βάθος ένα μικρό λάκκο με υπολείμματα καύσης και διάφορα αντικείμενα που είχαν διαταραχθεί από τα άροτρα. Βρέθηκαν πήλινος αμφορέας, χρυσό δαχτυλίδι χωρίς την πέτρα του, χάλκινα αγγεία, θραύσματα χάλκινου κράνους, από τα οποία συγκολλήθηκαν οι δύο παραγναθίδες και άλλα τμήματά του, χάλκινη λαβή ξίφους με τμήμα της σιδερένιας λάμας του, χάλκινες πόρπες, χάλκινη επένδυση ζώνης και σιδερένιοι μικροί κρίκοι από την επένδυση θώρακα (Πίν. 322 δ). Σε τρία σημεία εντοπίστηκαν ίχνη πυράς, χωρίς όμως άλλα ευρήματα. Από τα αντικείμενα της καύσης ο τύμβος χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών, που πραγματοποιήθηκε από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης Α. Αγγελαράκη, απέδειξε ότι τα οστά της καύσης ανήκουν σε άνδρα ηλικίας 30-40 ετών.

28. Γ. Μπακαλάκης, *Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη 1959-1960*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 22 κ.ε.

Στο δυτικό άκρο του τύμβου βρέθηκε οξυπύθμενος ενσφράγιστος αμφορέας Θασίων[29] που χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., αρκετούς δηλαδή αιώνες πριν από την κατασκευή του τύμβου. Περιείχε κάρβουνα και οστά άνδρα ηλικίας 30 περίπου ετών. Ανήκει ασφαλώς σε έναν αρχαιότερο τύμβο που βρισκόταν στην ίδια θέση.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Σπήλαιο

Ταφικός τύμβος Α. Ο τύμβος Α βρισκόταν πάνω σε ύψωμα, βορειοανατολικά του Σπηλαίου και μέσα στον αγρό υπ' αριθ. 1146 του κτηματολογικού πίνακα Σπηλαίου, ιδιοκτησίας Α. Κυνηγόπουλου. Η διάμετρός του ήταν 30 μ. περίπου και το ύψος του 4,50 μ. περίπου. Η χρόνια μηχανική καλλιέργεια είχε αλλοιώσει κατά πολύ το αρχικό σχήμα του.

Η επίχωση του τύμβου αποτελούνταν από στρώσεις χωμάτων διαφορετικής σύστασης. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του τύμβου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο όρυγμα, μέσα στο οποίο υπήρχαν τα υπολείμματα καύσης νεκρού (Πίν. 323 δ). Το όρυγμα, σχήματος ορθογωνίου με μέγιστες διαστάσεις 2,25×1,75 μ., είχε προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον άξονα του μήκους του. Το βάθος του κυμαινόταν από 0,05 έως 0,12 μ. Τα περισσότερα κτερίσματα βρέθηκαν στην ανατολική στενή πλευρά του ορύγματος. Πρέπει να είχαν τοποθετηθεί μετά την ολοκλήρωση της πυράς, καθώς δεν είχαν επηρεαστεί από τη φωτιά. Πρόκειται για ένα σιδερένιο «δίφρο οκλαδία[30]» (Πίν. 323 α) και άλλα σιδερένια αντικείμενα, πήλινο λυχνάρι, πήλινα και γυάλινα αγγεία (Πίν. 323 β), έξι μικρά χρυσά ελάσματα, σιδερένιο δαχτυλίδι κ.ά. Βρέθηκαν επίσης πολλά μικρά σιδερένια καρφιά από τις σόλες των υποδημάτων του νεκρού. Στην περιοχή όπου ήταν συγκεντρωμένα τα κτερίσματα, εντοπίστηκαν ίχνη υφάσματος και δέρματος, ενώ διάσπαρτα ανάμεσα στα οστά του νεκρού βρέθηκαν πολλά θραύσματα γυάλινων αγγείων, τα περισσότερα από τα οποία ήταν παραμορφωμένα από τη φωτιά.

Τα υπολείμματα των καμένων οστών του νεκρού καταλάμβαναν μια έκταση, διαστ. 1,70×0,60 μ., στο κεντρικό τμήμα του ορύγματος.

Τα ίχνη κάθετων και οριζόντιων ξύλων που εντοπίστηκαν μετά την αφαίρεση της στάχτης και των οστών, καθώς και τα πολλά σιδερένια καρφιά μαρτυρούν ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί πάνω σε ξύλινο φορείο.

Μέσα στο στρώμα της στάχτης, εκτός από τα οστά ανθρώπου βρέθηκαν καμένα οστά ζώων[31] (χοίρου, προβάτου, πτηνών, χήνας, πουλιού, αγελάδας) και πολλά απανθρακωμένα καρύδια.

Σε πέντε σημεία, κοντά στο όρυγμα της καύσης αλλά και μέσα στα χώματα που το σκέπαζαν, βρέθηκαν θραύσματα πήλινων αγγείων που θα πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τη διάρκεια των νεκρικών τελετών. Σε ένα από τα σημεία αυτά υπήρχαν και λίγα οστά από χοίρους και αιγοπρόβατα.

Σύμφωνα με τα πήλινα και τα γυάλινα αγγεία η καύση του νεκρού και η κατασκευή του τύμβου χρονολογούνται στο β΄ μισό του 1ου ή στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής εντοπίστηκε, έξω από την περιφέρεια του τύμβου, απορριμματικός λάκκος της πρώιμης εποχής Σιδήρου. Ο λάκκος ήταν κυκλικός, είχε βάθος 0,25 και διάμετρο 1 μ. στο χείλος του και 0,50 μ. στον πυθμένα του. Εκτός από θραύσματα αγγείων (Πίν. 323 γ), περιείχε κομμάτια πηλού επάλειψης πασσαλόπηκτων σπιτιών και ένα πήλινο πυραμιδόσχημο υφαντικό βάρος.

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Ταφικός τύμβος Β. Ο τύμβος[32] βρισκόταν σε απόσταση 200 μ. από τον τύμβο Α, πάνω σε χαμηλό ύψωμα και στην άκρη ενός αλσυλλίου πεύκων. Είχε διάμετρο 35 μ. περίπου και ύψος 4,50 μ. περίπου. Ήταν κατασκευασμένος πάνω σε φυσικό στρώμα αμμοχάλικου, με χώματα διαφορετικής σύστασης. Εντοπίστηκαν δευτερογενείς καύσεις, τάφοι κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, ένας πλακοσκεπής τάφος και ελεύθερες ταφές μέσα σε λάκκους.

Η πρωιμότερη χρήση του χώρου τοποθετείται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, όπως αποκαλύπτει ένας απορριμματικός λάκκος, που βρέθηκε στο βόρειο άκρο του τύμβου, κάτω από το στρώμα του αμμοχάλικου.

Στο ανατολικό τμήμα του τύμβου βρέθηκαν στην επίχωση πάνω από το παχύ στρώμα του αμμοχάλικου 16 σημεία

29. Στο πολύ φθαρμένο σφράγισμα διαβάζεται με δυσκολία το όνομα Αριστόδικος, ενώ το σύμβολο είναι το σπαθί. *EtTh* IV (1957), σ. 126, αριθ. 312. M. Debidour, *En classant les timbres thasiens*, *BCH* Suppl. XIII, 1986, σ. 329.

30. Σιδερένιος δίφρος είχε βρεθεί το 1994 σε καύση νεκρού σε ταφικό τύμβο στα Αμπελάκια Ορεστιάδας, βλ. *ΑΕΜΘ* 8 (1994), σ. 352.

31. Η εξέταση και η ταύτιση των οστών έγινε από τη ζωοαρχαιολόγο Δ. Μυλωνά.

32. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 625-632.

με υπολείμματα καύσεων και μεμονωμένα αγγεία (Πίν. 324 δ). Τα υπολείμματα των καύσεων σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν τοποθετηθεί μέσα στα αγγεία. Τα κτερίσματα ήταν πήλινα (Πίν. 324 α-β) και γυάλινα αγγεία και νομίσματα. Με τη βοήθεια ενός νομίσματος της Φιλιππούπολης επί αυτοκράτορος Ελεγάβαλου (218-222 μ.Χ.), μπορούμε να χρονολογήσουμε τις καύσεις στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Στο ανατολικό τμήμα του τύμβου εντοπίστηκαν εννέα κεραμοσκεπείς-καλυβίτες τάφοι (Πίν. 324 ε), κατασκευασμένοι σε λάκκους που είχαν ανοιχθεί στο σταθερό έδαφος, κάτω από το στρώμα του αμμοχάλικου. Ο προσανατολισμός τους ήταν Δ.-Α. και ΝΔ.-ΒΑ. Μόνον ένας τάφος είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με το κρανίο προς Δ., σε ύπτια στάση με τα χέρια τεντωμένα κατά μήκος του κορμού. Σε έναν τάφο, ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κρανίο προς Α. Τα κτερίσματα ήταν πήλινα και γυάλινα αγγεία, χρυσά σκουλαρίκια, γυάλινες χάντρες και χάλκινα νομίσματα. Σύμφωνα με τα νομίσματα, οι τάφοι χρονολογούνται από τις αρχές έως τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.

Οι λακκοειδείς τάφοι, 25 συνολικά, βρέθηκαν στο νοτιοανατολικό και στο κεντρικό τμήμα του τύμβου. Ορισμένοι λάκκοι ήταν ανοιγμένοι μέσα στο στρώμα του αμμοχάλικου, υπήρχαν όμως και άλλοι στα ψηλότερα σημεία που είχαν ανοιχθεί μέσα στις επιχώσεις του τύμβου. Ο προσανατολισμός των λάκκων ήταν Δ.-Α. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια στάση με τα χέρια λυγισμένα στο στήθος και το κρανίο προς Δ. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι, ενώ σε ορισμένους το μοναδικό κτέρισμα ήταν ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο. Σε γυναικείους τάφους βρέθηκαν χάλκινα και ασημένια σκουλαρίκια (Πίν. 324 γ) και γυάλινες χάντρες από περιδέραια. Σε έναν από τους τάφους βρέθηκε μολυβδόβουλλο του Μαριανού, αδελφού του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα. Το μολυβδόβουλλο χρονολογείται στο 868-869 μ.Χ. Στο β΄ μισό του 9ου αι. μ.Χ. χρονολογούνται και οι περισσότεροι λακκοειδείς τάφοι, όπως και ένας πλακοσκεπής τάφος, στον οποίο βρέθηκε ένα ζευγάρι χάλκινα σκουλαρίκια. Ορισμένοι από τους ακτέριστους λακκοειδείς τάφους που βρέθηκαν προς την κορυφή του τύμβου, με σκελετούς διατηρημένους σε καλή κατάσταση, ίσως είναι νεότεροι και χρονολογούνται στα χρόνια πριν από την απελευθέρωση της Θράκης το 1920.

Η τελευταία επέμβαση στον τύμβο έγινε μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, όταν στην κορυφή του ανοίχθηκε μεγάλος λάκκος και κατασκευάστηκε φυλάκιο και γύρω μεγάλη οχυρωματική τάφρος. Με τις εκσκαφές πρέπει να καταστράφηκαν πολλοί τάφοι, όπως έδειξε η ανασκαφή.

Η ανασκαφή του τύμβου Β του Σπηλαίου υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για τη συνολικότερη μελέτη των ταφικών τύμβων του Νομού Έβρου, καθώς για πρώτη φορά ερευνήθηκε τύμβος του 3ου αι. μ.Χ., που χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο τον 4ο και τον 9ο αι. μ.Χ.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Κεραμιδαριά

Οι σφοδρές βροχοπτώσεις το χειμώνα και την άνοιξη στην περιοχή των Θέρμων, στη βόρεια παραλία του νησιού, προκάλεσαν κατολισθήσεις τμήματος του πρανούς στα Κεραμιδαριά, όπου βρίσκεται ο αποθέτης των κεραμικών εργαστηρίων, με αποτέλεσμα ένα μέρος του πεταμένου κεραμικού υλικού να είναι εκτεθειμένο. Η σωστικού χαρακτήρα επέμβαση που ακολούθησε, είχε ως στόχο τη διάσωση των διάσπαρτων οστράκων αμφορέων (ενσφράγιστων και μη), τη διερεύνηση της οριζόντιας στρωματογραφίας της θέσης και την εκπόνηση μελέτης για την προστασία του πρανούς με τα απορρίμματα των εργαστηρίων από μελλοντικές βλάβες.

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στον αρχαιολογικό χώρο Αβδήρων έγιναν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Σύμβολα

Μακεδονικός Τάφος. Αποκαλύφθηκε το 1977 μετά την επέμβαση αρχαιοκαπήλων. Πρόκειται για τάφο μακεδονικού τύπου με γραπτά κονιάματα στους θαλάμους, ο οποίος χρονολογείται στο τέλος του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Έγιναν οι παρακάτω εργασίες: α) Συντήρηση των κονιαμάτων. β) Στερέωση των τοίχων του δρόμου. γ) Συντήρηση της περίφραξης.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μάκρη

Έγιναν μικρής κλίμακας εργασίες καθαρισμού, κυρίως στον τομέα των ιστορικών χρόνων και στις λαξευτές κατα-

σκευές. Πάνω από το κεντρικό τμήμα του προϊστορικού τομέα πρόκειται να κατασκευαστεί στέγαστρο, η μελέτη του οποίου έχει ήδη εκπονηθεί και ετοιμάζεται φάκελος που θα υποβληθεί για έγκριση στο ΚΑΣ.

Ρήγιο

Κατά το 1997 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες συντήρησης και στερέωσης στους δύο κτιστούς τάφους (Πίν. 325 α-β) που είχαν αποκαλυφθεί το 1995[33] στο Ρήγιο Διδυμοτείχου:

α) Συμπληρώθηκαν και στερεώθηκαν οι λιθοσωροί που περιέβαλλαν τους τάφους. β) Συγκολλήθηκαν τμήματα των καλυπτήριων πλακών και γωνιόλιθοι που είχαν βρεθεί σπασμένοι. γ) Τοποθετήθηκαν στη θέση τους οι πεσμένοι γωνιόλιθοι των τοιχωμάτων των θαλάμων και των δρόμων. δ) Τοποθετήθηκαν στη θέση τους οι καλυπτήριες πλάκες και το υπέρθυρο της εισόδου του μεγαλύτερου τάφου.

Εκτός από τα παραπάνω έγινε περίφραξη του χώρου γύρω από τους τάφους, ανοίχθηκαν δρόμοι για εύκολη πρόσβαση σε αυτούς και τοποθετήθηκαν πινακίδες κατεύθυνσης.

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Στερεωτικές εργασίες στην αρχαία πόλη της Σαμοθράκης. Διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο μελέτης του ΤΑΠΑ για την «ανάδειξη των Πύργων Gattilusi» στο χώρο όπου πρόκειται να κατασκευαστούν χώρος στάθμευσης και εγκαταστάσεις υγιεινής. Έγιναν καθαρισμός και στερεωτικές εργασίες στα κτίρια του λιμανιού. Συνεχίστηκε η συντήρηση της περίφραξης του απαλλοτριωμένου χώρου. Άρχισε να καθαρίζεται το μονοπάτι που συνδέει το ιερό των Μεγάλων Θεών με τους Πύργους Gattilusi. Το ίδιο μονοπάτι τοπογραφήθηκε λεπτομερώς στο πλαίσιο της μελέτης για την ενοποίηση των δύο χώρων, ιερού και αρχαίας πόλης.

Εργασίες διαμόρφωσης στο ιερό των Μεγάλων Θεών. Ολοκληρώθηκε η εκπόνηση της δεύτερης φάσης της μελέτης ανάδειξης-ανάγνωσης του αρχαιολογικού χώρου (διαδρομές - σήμανση - περίφραξη), η οποία περιέλαβε τοπογραφικές εργασίες και καθαρισμούς.

Πραγματοποιήθηκε συντήρηση της υφιστάμενης περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου (τμηματική αντικατάσταση, κατασκευή λίθινων αναλημματικών τοιχίων αντιστήριξης). Συνεχίστηκε η διάνοιξη αντιπυρικής ζώνης, πλ. 5 μ., γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο. Στερεώθηκαν τοίχοι ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή των εστιατορίων. Συντηρήθηκαν τα μονοπάτια περιήγησης στον Ανατολικό Λόφο.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Λόφος των Σκηνών (πρώην Τσαντήρ Τεπέ)

Αγρός Ευ. Τουμπάρη (προηγούμενος ιδιοκτήτης: Δ. Αλεξόπουλος) (Θέση 96.12). Στο δυτικό τμήμα του αγρού εντοπίστηκε έξαρμα, διαστ. 20×30 μ., με διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και κεραμίδια στέγης. Πιθανώς πρόκειται για κάποιο κτίσμα ή τμήμα οικισμού. Στον αγρό υπάρχει άφθονη επιφανειακή κεραμική (θραύσματα αγγείων και οξυπύθμενων αμφορέων).

Αγρός Π. Καραγεωργίου. Στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς του αγρού, σε μια περιοχή 500 τ.μ. περίπου υπάρχει διάσπαρτο άφθονο οικοδομικό υλικό από αργές κυρίως πέτρες, αλλά και αρκετή άβαφη κεραμική που περιλαμβάνει λαβές, βάσεις και σώματα αγγείων. Στο βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής αυτής, ανοίχθηκε μία δοκιμαστική τομή, διαστ. 1,50×0,50 και βάθ. 0,60 μ. Προήλθε αρκετή κεραμική, άβαφη και γραπτή από αμφορείς, σκύφους κτλ., καθώς και λίγες αργές πέτρες. Στο μέσον της τομής αυτής, υπήρχε μία συγκέντρωση μεγάλου αριθμού οστρέων, τα οποία βρέθηκαν σε στρώσεις. Στην επιφάνεια του αγρού γύρω από την τομή, υπήρχε μεγάλος αριθμός οστράκων, καθώς και αργές πέτρες, ενώ βρέθηκε και μισή πήλινη φακοειδής αγνύθα. Στη δεύτερη δοκιμαστική τομή, η οποία βρισκόταν στο βόρειο και κεντρικό τμήμα της περιοχής που παρουσιάζει αρχαιολογικό ενδιαφέρον και είχε διαστάσεις 1,50×0,50 μ., εντοπίστηκε μία στρώση αργών λίθων, μόλις 0,20 μ., κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Η στρώση αυτή φαινόταν να συνεχίζεται στα βόρεια, νότια και δυτικά. Η επίχωση που αφαιρέθηκε περιείχε αρκετά όστρακα και αργές πέτρες. Είναι φανερό ότι στην περιοχή αυτή υπάρχει μια πρόχειρη ή μόνιμη εγκατάσταση.

Μάγγανα

Δασύλλιο

Αγρός Χ. Βαρελά. Βρίσκεται βορειοδυτικά του χωριού Μάγγανα. Η επιφάνειά του (γωνιόλιθοι και αργοί λίθοι)

33. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 662-663. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 473-485.

κυρίως στο ανατολικό τμήμα είναι διάσπαρτη από άφθονο οικοδομικό υλικό, θραύσματα κεραμιδιών στέγης και κεραμική. Τα όστρακα είναι άβαφα και εφυαλωμένα. Περισυνελέγησαν κεραμική, θραύσματα γυάλινων αγγείων και υαλοπινάκων, ένας μολύβδινος σύνδεσμος, χάλκινο έλασμα με δύο οπές, τμήμα πλίνθου και κεραμίδια στέγης.

Η θέση εντοπίστηκε ύστερα από αρχαιοκαπηλική επέμβαση που έγινε στο βόρειο τμήμα του αγρού. Από τα ορύγματα των αρχαιοκαπήλων προέρχονται οστά ανθρώπινων σκελετών. Διακρίνονται λεκάνη, κρανίο, άνω άκρα. Οι τάφοι αυτοί πρέπει να ήταν λακκοειδείς. Ίσως υπήρχαν όμως και κτιστοί, διότι σε ένα από τα ορύγματα οι αρχαιοκάπηλοι είχαν πετάξει πέτρες και γωνιόλιθους από κάποια κτιστή κατασκευή. Στην επιφάνεια ενός γωνιόλιθου υπήρχαν ίχνη από κουρασάνι. Ίσως πρόκειται για τάφο κτιστό που καταστράφηκε.

Φαίνεται λοιπόν ότι έχουμε εντοπίσει μία νέα αρχαιολογική θέση. Είναι ένα βυζαντινό νεκροταφείο με πιθανή παρουσία οικοδομήματος, ίσως κοιμητηριακού ναού.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Κερασούδα

Στο νότιο τμήμα του νησιού, στην περιοχή βορειοανατολικά της Κοιτάδας και σε υψόμετρο 530 μ. περίπου εντοπίστηκε υπαίθριο ιερό αφιερωμένο πιθανότατα στη Μεγάλη Μητέρα ως ορεσίβια θεότητα, που λατρευόταν σε ιερούς βράχους. Τόσο στην Κερασούδα, όσο και στη Μάνταλ' Παναγιά, η τοπική («θρακική») κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση που συγκαταλέγεται στα επιφανειακά ευρήματα (ιδιαίτερη σημασία έχουν τα ενεπίγραφα όστρακα με αναθηματικές επιγραφές και τα θραύσματα ειδωλίων καθιστής γυναικείας θεότητας), υποδηλώνει τη συνύπαρξη Θρακών και Ελλήνων.

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Βόρειος περίβολος

Ο Δ. Λαπαντώνης περισυνέλεξε από τον αγρό του και παρέδωσε ακέραιη πήλινη δισκοειδή αγνύθα (ΜΑ 6776) με διάμετρο 0,05 μ. Στην ίδια θέση ο Δ. Χατζόπουλος βρήκε σχεδόν ακέραιο χάλκινο ενώτιο (ΜΑ 5843). Αποτελείται από συμπαγές στέλεχος κυκλικής διατομής σε μορφή κρίκου και στρεπτά διασταυρούμενα άκρα με πέρατα σε σχήμα κεφαλιού φιδιού, από τα οποία λείπει τμήμα του ενός. Διαστ.: ύψ. 0,04, διάμ. κρίκου 0,027, πάχ. 0,004 μ. Ο Ευ. Καραμεταξάς βρήκε στον αγρό Δ. Αλεξόπουλου και παρέδωσε σχεδόν ακέραιο, με μικρές μόνο φθορές στην περιφέρειά του, πήλινο δισκοειδές αντικείμενο, διαμ. 0,25 και πάχ. 0,065 μ. (ΜΑ 5789), που φέρει κεντρική κυλινδρική διαμπερή οπή, γύρω από την οποία υπάρχει βαθιά αυλάκωση και ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος.

Νότιος περίβολος

Ο Δ. Μάλλιος (αριθ. κτημ. 199) περισυνέλεξε από τον αγρό του και παρέδωσε δύο, σχεδόν ακέραιες, γυάλινες (από μπλε υαλόμαζα) ιανόμορφες γενειοφόρες κεφαλές (ΜΑ 4620 και 5041), ίσως σατύρων. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,023, πλ. 0,019, μέγ. πάχ. 0,008, μέγ. σωζ. ύψ. 0,017, πλ. 0,014, μέγ. πάχ. 0,006 μ.

Φύλακες και άλλοι υπάλληλοι της Εφορείας περισυνέλεξαν τα παρακάτω αντικείμενα: Από τον αγρό Σ. Πετρούση (αριθ. κτημ. 143 ή 145) χάλκινη λαβή αγγείου (ΜΑ 5849), σχεδόν ακέραιη και σε καλή κατάσταση διατήρησης. Το συμπαγές τοξωτό κυλινδρικό στέλεχος της λαβής κοσμείται με δύο κυλινδρικά ελάσματα που φέρουν περιμετρικά από ένα δακτύλιο. Μήκ. τόξου 0,07, πάχ. 0,01 μ. Από τον αγρό Λ. Καρακώστα (αριθ. κτημ. 237) θραύσμα λίθινου αναγλύφου, που κοσμείται από ανάγλυφες κυματιστές γραμμές (ΜΑ 5842), μέγ. σωζ. πλ. 0,22, μέγ. σωζ. ύψ. 0,12, μέγ. πάχ. 0,08 μ. Από τον αγρό Α. Αβράμογλου (αριθ. κτημ. 212), σχεδόν ακέραιο λίθινο προϊστορικό πέλεκυ (ΜΑ 6023), μήκ. 0,055 και μέγ. πλ. 0,034 μ.

Από τον αγρό Ευ. Ιμαμίδη (αριθ. κτημ. 370) τμήμα μέτρια διατηρημένου μαρμάρινου αναγλύφου (ΜΑ 5678), κοσμημένου με τέσσερα φύλλα ανθεμίου. Πλ. 0,079, ύψ. 0,138, πάχ. 0,055 μ.

Από το «Σπίτι των Δελφινιών» μικρή (μήκ. 0,05 μ.) ακέραιη χάλκινη σπάτουλα (ΜΑ 5841), με επίμηκες κυλινδρικό στέλεχος που απολήγει σε τριγωνική πεπλατυσμένη άκρη.

Περιοχή αρχαίων νεκροταφείων

Πολλά αντικείμενα που προέρχονται από περισυλλογές βρίσκονται στην περιοχή των αρχαίων νεκροταφείων Αβδήρων ιδιαίτερα κατά την εποχή άροσης και σποράς (Οκτώβριος-Δεκέμβριος), οπότε γίνονται συνεχείς επιφανειακές έρευνες από τους υπαλλήλους μας.

Χορτολίβαδο (πρώην Σαζλί Τσαΐρ, αγρός Ε. Ξανθόπουλου): α) Μαρμάρινη ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης (ΜΑ 4868), σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης. Φέρει ανάγλυφη διακόσμηση, η οποία στο κάτω τμήμα αποτελείται από σύνθεση διπλών ελίκων. Ανάμεσά τους ρομβόσχημος μίσχος που απολήγει σε δύο κάλυκες. Την επίστεψη του μετώπου κοσμεί εννεάφυλλο ανθέμιο που φύεται από τους κάλυκες. Ύψ. 0,90, πλ. 0,50, μέγ. πάχ. 0,16 μ. β) Επίσης μία ακέραιη πήλινη σφαιρική χάντρα (ΜΑ 5850), με κεντρική διαμπερή οπή και διάμετρο 0,022 μ.

Λαγότοπος (πρώην Ταουσάν Αντασί). Ακέραιο καλοδιατηρημένο χάλκινο δισκοειδές κάτοπτρο (ΜΑ 4857), διάμ. 0,07 και πάχ. 0,004 μ. Στην περίμετρο του δίσκου και στο κέντρο του φέρει διπλή ομόκεντρη αυλάκωση. Στην πίσω όψη διακρίνεται μικρή οπή, καθώς και ίχνη από την προσάρτηση της λαβής (Πίν. 326 α). Επίσης επιτύμβια στήλη που είναι σπασμένη στο άνω άκρο της.

Αλμυρή Λίμνη (πρώην Τουζλά Γκιολ). Μαρμάρινος ταφικός κιονίσκος (ΜΑ 5770), με αρκετές φθορές, στον αγρό Μ. Μπουραζάνη, όπου ανασκάφηκαν οι θέσεις 96.22 και 96.27. Παρουσιάζει μείωση στο άνω τμήμα, το οποίο, όπως και το κάτω, είναι θραυσμένο. Σωζ. ύψ. 0,24, διάμ. 0,13-0,07 μ.

Λόφος των Τσακαλιών (πρώην Τσακάλ Τεπέ). Μαρμάρινος, ορθογώνιου σχήματος, βωμίσκος (ΜΑ 5029), παράδοση του Ε. Ραξιώνη. Έχει αρκετές φθορές και αποκρούσεις. Μέγ. σωζ. διαστ. 0,11×0,135, ύψ. 0,20 μ.

Άσπρη Άμμος (πρώην Αγρίπ Τσαΐρ, αγρός Δ. Ξανθόπουλου). Τμήμα ακροκεράμου από μέτωπο ηγεμόνα καλυπτήρα (ΜΑ 6822), μέγ. ύψ. 0,094 και μέγ. πλ. 0,123 μ. Σώζεται τμήμα των δύο ελίκων και του ανθεμίου που φύεται από αυτές. Στο πίσω μέρος φέρει μελανό γάνωμα.

Ψιλά Βούρλα (πρώην Ιντζέ Κουβά, αγρός Θ. Κόκκινου). Ακέραιος επιτύμβιος ταφικός κιονίσκος (ΜΑ 4712). Η διατήρησή του είναι καλή με ελάχιστες αποκρούσεις. Είναι αρράβδωτος και όλες οι επιφάνειές του φέρουν επιμελή επεξεργασία. Ύψ. 0,61 μ. Παρουσιάζει μείωση προς τα πάνω (περίμετρος βάσης 1,66, περίμετρος κορυφής 1,56 μ.).

Στην αυλή της οικίας Χ. Παπαδόπουλου στα Άβδηρα υπήρχαν δύο πώρινες σαρκοφάγοι, οι οποίες και παραδόθηκαν από τον ιδιοκτήτη του σπιτιού στο μουσείο (ΜΑ 4726-4727). Σώζονται σχεδόν ακέραιες, με λίγες μόνο φθορές. Εσωτερικά και εξωτερικά φέρουν ίχνη από τα εργαλεία διαμόρφωσης των επιφανειών τους, καθώς και της επίχρισής τους με ασβέστη. Εξωτ. διαστ. της ΜΑ 4726: 2,10×0,66, ύψ. 0,60, πάχ. τοιχώματος 0,09. Εξωτ. διαστ. της ΜΑ 4727: 2,11×0,69, ύψ. 0,71, πάχ. τοιχώματος 0,097 μ.

Στην αυλή της οικίας Ε. Ραξιώνη στα Άβδηρα υπήρχε πώρινος, ορθογωνίου σχήματος, βωμίσκος, ο οποίος και παραδόθηκε από τον ιδιοκτήτη του σπιτιού στο μουσείο (ΜΑ 5030). Ελλιπής στο πίσω τμήμα του, έχει τις υπόλοιπες επιφάνειες, που πλαισιώνονται από κανόνα, επιμελώς δουλεμένες. Διαστ. 0,195×0,165×0,235 μ.

Στην οικία Φ. Καραγεωργίου στη Βελόνη είχαν συγκεντρωθεί διάφορα αντικείμενα που παραδόθηκαν από το γιο του, Νικόλαο. Αυτά είναι: α) Ακέραιο χάλκινο ανοιχτό δαχτυλίδι (ΜΑ 5818) με στεφάνη από δύο ταινιωτά ελάσματα και ελλειψοειδή συμπαγή σφενδόνη, διακοσμημένη με τέσσερα εγχάρακτα ημικύκλια σε σχήμα σταυρού. Διάμ. στεφάνης 0,02, διαστ. σφενδόνης 0,015×0,004 μ. β) Τέσσερις φακόσχημοι δακτυλιόλιθοι από υαλόμαζα (ΜΑ 5734 α-δ), με διάμετρο 0,013, 0,011, 0,013 και 0,012 μ. γ) Χάλκινη τοξωτή πόρπη (ΜΑ 5819), ελλιπής ως προς τη βελόνη. Το στέλεχος είναι κυκλικής διατομής με διογκωμένο το μέσον του και μείωση στα δύο άκρα. Το ένα άκρο του τόξου λυγίζει προς τα άνω, ενώ το άλλο συστρέφεται σχηματίζοντας μικρό οφθαλμό έλικας. Μήκ. 0,038, πάχ. 0,005 μ. δ) Ακέραιο χάλκινο σφαιρικό σταθμίο (ΜΑ 5820), διαμ. 0,019 μ., με πεπλατυσμένες δύο επιφάνειες, από τις οποίες η μία φέρει εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση σχηματοποιημένου ψαριού και σταγόνας, ενώ η άλλη μικρή τυφλή οπή. ε) Ακέραιο μολύβδινο σταθμίο (ΜΑ 5742), διαμ. 0,014 μ., με πεπλατυσμένη τη μία επιφάνεια και κωνική την άλλη. στ) Ακέραιο χάλκινο ζωόμορφο περίαπτο (ΜΑ 5821), μήκ. 0,013 και ύψ. 0,005 μ., που μάλλον απεικονίζει καθήμενο λέοντα. Έχει επίπεδη βάση και φέρει στο κέντρο του διαμπερή οπή. ζ) Τμήμα χρυσού ελάσματος (ΜΑ 5822), με διακόσμηση ανθεμίου, μέγ. σωζ. μήκ. 0,012, πλ. 0,01 μ.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαία Στρύμη

Με τη βοήθεια του τοπογραφικού διαγράμματος που έχει εκπονηθεί από την Εφορεία για ολόκληρη τη χερσόνησο της Μολυβωτής, προχωρήσαμε στην περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων από ολόκληρη την έκταση της χερσονήσου, η οποία καλλιεργείται συστηματικά. Το οικοδομικό υλικό που είχε «ξηλωθεί» από τα άροτρα και είχε σωρευθεί στα όρια των αγρών, μεταφέρθηκε στον περιφραγμένο χώρο, ενώ συνελέγη κεραμική, νομίσματα και μικροαντικείμενα. Στο χώρο του οργανωμένου νεκροταφείου της πόλης βρέθηκε απλή λίθινη επιτύμβια στήλη (ΑΓΚ 11344) με επιγραφή σε δύο στίχους, της οποίας η ανάγνωση είναι αδύνατη λόγω της κακής διατήρησης της

στήλης. Μια δεύτερη απλή λίθινη στήλη (ΑΓΚ 11345) φέρει την επιγραφή: *ΑΡΙΣΤΑΣ ΗΡΟΒΟΛΟ* (Πίν. 326 γ). Στην ίδια περιοχή βρέθηκε λίθινος βωμίσκος και απότμημα μαρμάρινης ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 11346). Σώζεται μικρό τμήμα από το κεφάλι ανδρικής μορφής.

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Από την αρχαία Στρύμη προέρχονται επίσης: α) Ακέραιο ορθογώνιο μολύβδινο σταθμίο (ΑΓΚ 11496), διαστ. 0,07×0,065×0,014 μ. β) Τμήμα χάλκινης τοξωτής πόρπης (ΑΓΚ 11498), ελλιπούς ως προς τμήμα του στελέχους, τον οφθαλμό της έλικας και τη βελόνη. Το σωζόμενο στέλεχος φέρει έξαρμα στο ένα άκρο και άγκιστρο στερέωσης στο άλλο[34].

Παραδημή

Από την προϊστορική τούμπα Παραδημής προέρχονται: α) Τμήμα πήλινου νεολιθικού ειδωλίου με παράσταση καθήμενης γυναικείας μορφής (ΑΓΚ 11500), σωζ. ύψ. 0,048 μ. Η μορφή, ελλιπής ως προς το κεφάλι και τα τμήματα των κάτω άκρων και του δεξιού χεριού, κάθεται άνετα σε χαμηλό σκαμνί. Τα μπροστινά πόδια του καθίσματος ταυτίζονται με τα πόδια της μορφής, ενώ τα τεντωμένα χέρια της αποδίδονται σχηματοποιημένα. Με αβαθείς στιγμές αποδίδονται οι θηλές του στήθους. Το τρίγωνο της ήβης και ο ομφαλός δηλώνονται με βαθιές χαράξεις, ενώ άλλες χαράξεις στο ύψος της μέσης ίσως δηλώνουν κάποιου είδους ένδυμα. β) Ακέραιο πήλινο αμυγδαλόσχημο βλήμα σφενδόνας (ΑΓΚ 11501), μήκ. 0,047, πλ. 0,025 μ. γ) Ακέραιος λίθινος τραπεζιόσχημος πέλεκυς (ΑΓΚ 11502), μήκ. 0,043, μέγ. πλ. 0,04 και πάχ. 0,017 μ. δ) Ακέραιη λίθινη σμίλη (ΑΓΚ 11503), μήκ. 0,053, πλ. 0,014 και πάχ. 0,008 μ.[35].

Νέα Στρύμη

Κορμός μικρού ανδρικού μαρμάρινου αγάλματος. Παραδόθηκε από τον Α. Πανώτα, κάτοικο Διώνης Σαπών. Σώζεται ο κορμός από την αρχή των γλουτών και πάνω έως τη βάση του λαιμού. Λείπουν η κεφαλή και τα δύο χέρια, από τα οποία σώζεται μόνον η αρχή των βραχιόνων. Απεικονίζεται γυμνή νεαρή ανδρική μορφή, με αδρή δήλωση της μυολογίας ιδιαίτερα στο πρόσθιο τμήμα του κορμού, όπου διακρίνονται και ελάχιστες αποκρούσεις. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,16, μέγ. σωζ. πλ. 0,15 και πάχ. 0,075 μ.

Μαρώνεια

Πόλεμος

Από τον αγρό Ο. Στογιαννίδου, στην περιοχή του ελληνιστικού νεκροταφείου της Μαρώνειας, η αρχαιολόγος Χ. Καραδήμα περισυνέλεξε μία μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη (ΑΓΚ 11510). Είναι μικρών διαστάσεων με συμφυή επίστεψη, αποκρουσμένη στο πάνω αριστερό τμήμα και στο κάτω μέρος. Η κύρια όψη, η επίστεψη και οι κρόταφοι έχουν λεία επιφάνεια, ενώ η πίσω όψη είναι αδρά επεξεργασμένη. Σώζει ίχνη ερυθρού χρώματος στους κροτάφους. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε τρεις στίχους:

Ἡραῖς
[Ἀ]ρμοδίου
γυνὴ

Σωζ. ύψ. 0,38, πλ. 0,16-0,173, πάχ. 0,05, ύψ. γραμμάτων 0,012 μ. (Πίν. 326 δ).

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Κυανή

Από την Κυανή προέρχεται ακέραιος χάλκινος λύχνος ρωμαϊκών χρόνων (ΑΓΚ 11499), που παραδόθηκε από τον Α. Μπουτζαλίκα. Έχει βάση χαμηλή, επίπεδη, σώμα με τοιχώματα κατακόρυφα και μικρή οπή πλήρωσης που πλαισιώνεται από ευρύ περιχείλωμα. Ο σχετικά βραχύς μυκτήρας, καμπύλος εξωτερικά, απολήγει σε ημικυκλική διαμόρφωση με αρκετά μεγάλη κυκλική οπή καύσης. Η ταινιωτή κάθετη λαβή φέρει κόσμημα σε σχήμα φύλλου. Ύψ. 0,026, διάμ. 0,04 μ.

Νίψα

Άγιος Γεώργιος

Ο Π. Καλαϊτζίδης παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα: α) Ακέραιη χάλκινη τετράπλευρη βάση ειδωλίου (ΑΓΚ 11504), ορθογώνιου σχήματος με χαμηλά συμφυή πόδια. Μήκ. 0,028, πλ. 0,014 μ. β) Χάλκινη τοξωτή πόρπη-ψαλίδι (ΑΓΚ 11505), μήκ. 0,058 μ. Σώζεται σχεδόν ακέραιη, με μικρές μόνον ελλείψεις στο άγκιστρο στερέωσης και σε τμήμα της βελόνης. Το τοξωτό στέλεχος, τετράγωνης διατομής, καταλήγει σε μικρό ψαλίδι. γ) Χάλκινο ρομ-

34. Περισυνελέγησαν από το φύλακα αρχαιοτήτων Κ. Κανέλλη.
35. Ό.π.

βοειδές αντικείμενο, πιθανώς από κόσμημα (ΑΓΚ 11506). Φέρει στο κέντρο της κύριας πλευράς έκτυπη ομφαλωτή διακόσμηση, ενώ κοσμείται και από μία, επίσης έκτυπη, γραμμή στον κατά μήκος κεντρικό άξονά του. Μήκ. 0,036, πλ. 0,021 μ. δ) Σχεδόν ακέραιο οξυπύθμενο κρατηρόσχημο πήλινο αγγείο (ΑΓΚ 11507) με λαβές. Σώζεται με λίγες μόνο φθορές στο χείλος και τις λαβές. Ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,042 μ. ε) Ασημένια ανάγλυφη μορφή, πιθανώς από μεταλλική επένδυση (ΑΓΚ 11508), ελλιπής μόνο στα χέρια. Η γυναικεία μορφή αποδίδεται μετωπικά, όρθια με στάσιμο το δεξί και λυγισμένο εμπρός το αριστερό πόδι. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Η πίσω επιφάνεια του αντικειμένου είναι επίπεδη και λεία. Ύψ. 0,027, πλ. 0,006, πάχ. 0,003 μ. στ) Χάλκινο ειδώλιο αλόγου σε βηματισμό (ΑΓΚ 11509), ελλιπές σε μικρό μόνον τμήμα του άκρου του αριστερού μπροστινού ποδιού (ύψ. 0,048 μ.). Το κεφάλι κλίνει προς τα δεξιά, ο λαιμός είναι τριγωνικός, το σώμα και τα πόδια κυλινδρικά. Εγχάρακτα δηλώνονται τα χαρακτηριστικά του, όπως χαίτη, μάτια, στόμα. Τα αυτιά αποδίδονται σχηματοποιημένα.

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Μάνταλ' Παναγιά

Από το χώρο της σωστικής ανασκαφής του υπαίθριου ιερού που ήταν αφιερωμένο σε μια γυναικεία θεότητα, πιθανώς στη Μεγάλη Μητέρα, περισυνελέγη[36]: α) χάλκινη τοξωτή πόρπη του 8ου αι. π.Χ. (Πίν. 326 β)[37] και β) ενεπίγραφο όστρακο χείλους μελαμβαφούς κύλικας.

Παλιάπολη

Από την περιοχή των Πύργων Gattilusi στην αρχαία πόλη της Σαμοθράκης προέρχονται δύο χάλκινα νομίσματα: α) Χάλκινο νόμισμα Σαμοθράκης με παράσταση καθιστής θεάς ελληνιστικών χρόνων. Παρέδωσε ο τοπογράφος-μηχανικός Π. Μουζακίδης. β) Χάλκινο νόμισμα Αβύδου του 4ου αι. π.Χ.[38].

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαία Στρύμη

Στο τμήμα της παραλίας, που βρίσκεται ανατολικά του περιφραγμένου χώρου, έγινε εκτεταμένος καθαρισμός της παραλίας και περισυλλογή οικοδομικού υλικού, κεραμικής και μικροαντικειμένων που προέρχονταν από τους αγρούς, οι οποίοι βρίσκονται σε υψηλότερο επίπεδο. Εκτός από τα λίθινα αντικείμενα (μυλόπετρες, τμήματα ρείθρων, αρχιτεκτονικά μέλη, βάθρα με τόρμους), συνελέγησαν χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα, καθώς και μεγάλος αριθμός χάλκινων και ασημένιων νομισμάτων, θραυσμάτων πήλινων περιρραντηρίων και ειδωλίων.

Καθαρίστηκαν επίσης δύο πηγάδια και οι τρεις σήραγγες του υπόγειου υδραγωγείου της πόλης που είχαν αποκαλυφθεί με τις παλαιότερες ανασκαφές (Πίν. 326 ε).

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Ιερό των Μεγάλων Θεών

Με την άδεια της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ και την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών συνεχίστηκε από το Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης (Institute of Fine Arts) η μελέτη των ανασκαφών στο ιερό των μεγάλων θεών, στο διάστημα από 23 Ιουνίου έως 14 Αυγούστου[1]. Οι εργασίες έλαβαν χώρα στις αποθήκες του μουσείου και στο χώρο.

Ανατολικός Λόφος. Στο πλαίσιο της τελικής δημοσίευσης του αναθήματος του Φιλίππου και Αλεξάνδρου εντοπίστηκαν και αριθμήθηκαν εκ νέου οι μαρμάρινες λιθόπλινθοι από το κτίριο.

Η Αίθουσα των Χορευτριών (πρώην τέμενος). Έγινε η επαναταύτιση των μαρμάρινων τμημάτων από τις ανασκαφές της περιόδου 1949-1951. Μετρήθηκαν εκ νέου οι

36. Από το φύλακα αρχαιοτήτων Α. Σαράντο.

37. *ΑΕΜΘ* 7 (1997), σ. 647-655.

38. Παράδοση από τον εργατοτεχνίτη Δ. Κολέτσα.

1. Οι έρευνες επιχορηγήθηκαν από το Charles and Rosanna Batchelor Memorial Program in Mediterranean Archaeology of the Institute of Fine Arts.

δοκοί της στέγης και τα τμήματα από το γείσο και τη σίμη που βρέθηκαν στις ίδιες ανασκαφές. Εκπονήθηκε αναπαράσταση του βασικού σχεδίου της στέγης. Ερευνήθηκαν εκ νέου τμήματα από την υποθεμελίωση.

Μουσείο. Αποσυγκολλήθηκαν και συντηρήθηκαν εκ νέου αγγεία από την έκθεση του μουσείου, που είχαν συγκολληθεί με παλαιές τεχνικές. Συντηρήθηκαν οι αρχιτεκτονικές αναπαραστάσεις, των οποίων η εμφάνιση είχε επιδεινωθεί. Έγινε έλεγχος και συντήρηση, όπου χρειαζόταν, στα μεταλλικά αντικείμενα του μουσείου και της αποθήκης.

Άλλες εργασίες. Έχουν δοθεί στο τυπογραφείο το κείμενο και η εικονογράφηση για το νέο, αναθεωρημένο και επαυξημένο οδηγό των ανασκαφών στη Σαμοθράκη (ελληνική και αγγλική έκδοση). Η έκδοση αναμένεται να κυκλοφορήσει το καλοκαίρι του 1998. Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του χώρου από τη βλάστηση και τα χώματα της βροχής, ολοκληρώνοντας έτσι το έργο της Εφορείας.

JAMES McCREDIE

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τον Ιούνιο του 1997 ο προϊστάμενος της Εφορείας Χ. Μπακιρτζής αποσπάστηκε στην 9η ΕΒΑ και ο γράφων ανέλαβε καθήκοντα αναπληρωτή προϊσταμένου. Κατά το έτος αυτό η δραστηριότητα της Εφορείας διοχετεύθηκε πρωτίστως στα έργα που συμπεριλαμβάνονται στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα Περιφερειών Κεντρικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης) και δευτερευόντως σε ανασκαφικές και αναστηλωτικές επεμβάσεις σωστικού και επείγοντος χαρακτήρα. Οι εκθέσεις που ακολουθούν έχουν συνταχθεί από τους αρχαιολόγους και μηχανικούς της Εφορείας, οι οποίοι φέρουν και την ευθύνη των κειμένων τους: Ά. Γιαλούρη, Σ. Δαδάκη, Σ. Δουκατά, Α. Μπακιρτζής, Κ. Τσουρής.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΕΚΛΑΪΚΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα Φιλίππων

Η Εφορεία μας σχεδίασε σε συνεργασία με το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού και με την οικονομική υποστήριξη του Δήμου Φιλίππων εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την αρχαία πόλη των Φιλίππων. Ο τίτλος του προγράμματος είναι «Ημερολόγιο Ανασκαφής». Στη δημιουργία του προγράμματος συμμετείχαν, εκτός από τη γράφουσα, ο μηχανικός της Εφορείας Ιω. Ηλιάδης και η σχεδιάστρια Φ. Κοντάκου. Για την υλοποίησή του στον αρχαιολογικό χώρο προσελήφθη η αρχαιολόγος Α. Πεδιαδιτάκη.

Το πρόγραμμα απευθύνεται σε μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης του δημοτικού, του γυμνασίου και του λυκείου. Τον Ιούνιο του 1996 πραγματοποιήθηκαν δύο πειραματικές παρουσιάσεις και από το Σεπτέμβριο του 1997 άρχισε να υλοποιείται κανονικά, εκτός από τους μήνες Δεκέμβριο μέχρι Φεβρουάριο, λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν συνολικά 850 μαθητές από δημοτικά, γυμνάσια και λύκεια των Νομών Καβάλας, Δράμας και Ξάνθης.

Στόχος του προγράμματος είναι η σταδιακή «ανακάλυψη» της πόλης από τα ίδια τα παιδιά υπό την καθοδήγηση του εκπαιδευτή-αρχαιολόγου. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω μιας περιήγησης στο χώρο με πέντε στάσεις στα σημαντικότερα σημεία της πόλης. Η πρώτη στάση γίνεται έξω από την ανατολική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου, η δεύτερη στη βασιλική Α΄, η τρίτη στην Εγνατία οδό, η τέταρτη στη βασιλική Β΄ και η πέμπτη στο Οκτάγωνο. Στις τέσσερις πρώτες στάσεις η συζήτηση στρέφεται γύρω από την πολεοδομική οργάνωση (τείχη, δημόσια και ιδιωτικά κτίρια) του σημαντικού θρησκευτικού κέντρου των Φιλίππων, ενώ στην τελευταία γύρω από τα υλικά που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή των κτιρίων και στους τρόπους συντήρησης και προστασίας αυτών σήμερα. Αναφέρονται επίσης τα σχετικά επαγγέλματα.

Το πρόγραμμα ολοκληρώνεται με τη «Δραστηριότητα». Τα παιδιά χωρισμένα σε τέσσερις ομάδες προσπαθούν να ερευνήσουν ένα συγκεκριμένο χώρο. Το αντικείμενο έρευνας της πρώτης ομάδας είναι οι κίονες του αιθρίου των ξενώνων, της δεύτερης το Οκτάγωνο, της τρίτης το βαπτιστήριο και της τέταρτης οι αποθηκευτικοί χώροι του επισκοπείου. Η έρευνα γίνεται βάσει φυλλαδίων εργασίας. Πρόκειται για ένα δίπτυχο, στο εσωτερικό του οποίου υπάρχει η κάτοψη του συγκροτήματος του οκταγώνου, ενώ στο εξωτερικό ερωτήσεις και σχέδια.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στοχεύει στη γνωριμία με τη χριστιανική πόλη των Φιλίππων, στη γνωριμία με το επάγγελμα του αρχαιολόγου, στην ανάπτυξη της παρατηρητικότητας, της κριτικής ικανότητας και του πνεύματος συνεργασίας, στην εξοικείωση με τα υλικά και τους τρόπους δομής και γενικότερα στην εξοικείωση με τους αρχαιολογικούς χώρους και τις αρχαιότητες.

ΑΝΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ

Συνεχίστηκαν οι εκπαιδευτικές και εκλαϊκευτικές δραστηριότητες της Εφορείας στους νομούς της αρμοδιότητάς της σε ποικίλους τομείς. Το κείμενο που ακολουθεί συντάχθηκε από το γράφοντα και την αρχαιολόγο Α. Πεδιαδιτάκη.

Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των Φιλίππων ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην προσέγγιση μειονοτικών σχολείων της Θράκης, ορισμένα από τα οποία παρακολούθησαν το «Ημερολόγιο Ανασκαφής» με εξαιρετικό ενδιαφέρον. Στην περίπτωση των σχολείων αυτών ο συντονιστής, πέραν των προβλημάτων που αντιμετωπίζει με όλες τις άλλες ομάδες μαθητών, οφείλει μέσα σε περιορισμένο χρόνο να εξοικειώσει τα παιδιά με έννοιες και παραστάσεις (χριστιανικά δόγματα και λατρεία, αξίες ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, στοιχεία ιστορίας κ.ά.) παντελώς άγνωστες στο πολιτισμικό τους περιβάλλον.

Σε συνεργασία με την XI Μεραρχία Πεζικού και τη XVI Μηχανοκίνητη Μεραρχία Πεζικού γίνεται σε τακτά

διαστήματα περιήγηση οπλιτών και αξιωματικών στους αρχαιολογικούς χώρους των Φιλίππων (υπεύθυνη Α. Πεδιαδιτάκη) και του Πυθίου (υπεύθυνος Α. Μπρίκας) και ενημέρωση για τις τρέχουσες εργασίες και το έργο της Εφορείας γενικότερα.

Κατά τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Σεπτέμβριος 1997) πραγματοποιήθηκε εκδήλωση στο Μέγαρο Τόκου στην Καβάλα, όπου στεγάζεται η Εφορεία. Στην εκδήλωση, που ήταν μια απόπειρα γνωριμίας με το κτίριο (το αρχαιότερο από τα παλαιά κτίρια της πόλης) σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του λιμανιού, συμμετείχαν μαθητές του 5ου Γυμνασίου Καβάλας.

Σε συνεργασία με το 2ο Λύκειο Διδυμοτείχου στο πλαίσιο του Προγράμματος Κινητικότητας «Το Διδυμότειχο και η Καστοριά σάς ξεναγούν από το Βυζάντιο ως το σήμερα» πραγματοποιήθηκαν επτά συναντήσεις με τους μαθητές της Β΄ τάξης, στις οποίες έγινε προσπάθεια εξοικείωσής τους με τη Θράκη, τον Έβρο και κυρίως με την πόλη τους. Οι αρχαιολόγοι που συντόνισαν τις συναντήσεις (Δ. Κουντουράκης, Α. Μπρίκας, Α. Πεδιαδιτάκη, Κ. Τσουρής) στο σχολείο και τους χώρους, ανέπτυξαν επίσης τους στόχους, τα προβλήματα και τη σημασία του έργου της Εφορείας στην περιοχή.

Σε πέντε έργα των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων αναπτύσσονται τα Εκπαιδευτικά Πολιτιστικά Δίκτυα με τοπικά σχολεία και συντονιστές τους κατά τόπους υπεύθυνους αρχαιολόγους των έργων: Σέρρες - Σ. Σαμπανοπούλου, Φίλιπποι - Α. Πεδιαδιτάκη, Καβάλα (μεσαιωνικό υδραγωγείο) - Κ. Δάκαρη, Άβδηρα - Δ. Κωτούλα, Φέραι - Δ. Κουντουράκης, Κάστρο Πυθίου - Α. Μπρίκας. Καλύπτονται τα ακόλουθα θέματα: α) Άβδηρα: οργάνωση αρχαιολογικού χώρου. β) Φίλιπποι: συντήρηση και φροντίδα σημαντικού και πολυσύχναστου αρχαιολογικού χώρου. γ) Σέρρες-Φίλιπποι: η συνέχεια της ζωής μαζί με τα αρχαία κατάλοιπα. δ) Καβάλα-Πύθιο: συντήρηση ενός μνημείου μέσα σε πόλη ή χωριό. ε) Φέραι: μια σύγχρονη πόλη ιδρυμένη σε βυζαντινή θέση. Η συνύπαρξη του παλαιού με το νέο. στ) Σέρρες: συντήρηση οθωμανικών μνημείων. Γιατί και πώς.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Αχμέτ Μπέη τζαμί (Αγιά Σοφιά)

Κατά το 1997 άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης του προστώου του τεμένους Αχμέτ Μπέη. Αρχικά δημιουργήθηκε διάδρομος μπροστά στο προστώο, πλ. 5 μ. περίπου, με πρόσβαση και από τις δύο πλάγιες πλευρές του τεμένους, ώστε να διευκολυνθεί η κίνηση του γερανού. Ακολούθησε προληπτική υποστύλωση με ξύλινες δοκούς των δύο τόξων, μετωπικού και εγκάρσιου, του ανατολικού ακραίου οφθαλμού του προστώου και μικρού τμήματος του διπλανού μετωπικού τόξου, που παρέμεινε στη θέση του μετά την κατάρρευση του 1971. Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν διαδοχικά τα παρακάτω μαρμάρινα τμήματα του στυλοβάτη και αρχιτεκτονικά μέλη:

1. Οι γωνιακοί μαρμάρινοι δόμοι του στυλοβάτη και της κρηπίδας του, πάνω στους οποίους πατούσε ο δυτικός από τους δύο κεντρικούς κίονες. Ο νέος δόμος της κρηπίδας, διαστ. 1,54×0,81×0,27 μ., αντικατέστησε το ρηγματωμένο σε πολλά σημεία αρχικό. Ο νέος δόμος του στυλοβάτη, διαστ. 0,90×0,88×0,51 μ., φέρει μικρή (0,03 μ.) εκβάθυνση υποδοχής του κίονα και αντικατέστησε τμήμα, ρηγματωμένο επίσης σε πολλά σημεία, του αρχικού γωνιακού δόμου, διαστ. 2,53×0,88×0,51 μ. Το υπόλοιπο τμήμα του αρχικού δόμου που διατηρείται σχετικά ανέπαφο κόπηκε εγκάρσια και τοποθετήθηκε στην αρχική του θέση.

2. Οι δύο κεντρικοί κίονες, των οποίων αντικαταστάθηκε το θρυμματισμένο κάτω τμήμα, μήκ. 1,02 και 0,96 μ. του ανατολικού και του δυτικού αντίστοιχα (Πίν. 327 α). Το αρχικό και το νέο τμήμα του κάθε κίονα συνδέθηκαν με σφυρηλατημένους σιδερένιους γόμφους, μήκ. 0,40 μ., έναν κεντρικό και οκτώ, συμμετρικά τοποθετημένους σε απόσταση 0,08 μ. από την περίμετρο του κορμού του κίονα, ενώ στις εγκοπές τους χρησιμοποιήθηκαν εναλλάξ εποξειδική ρητίνη και λευκό τσιμέντο. Στην άρθρωση των βάσεων χρησιμοποιήθηκαν ο αρχικός σιδερένιος γόμφος, τετραγωνικής διατομής, στην ανατολική, όπου η εκβάθυνση υποδοχής του κίονα είναι 0,08 μ., και νέος παρόμοιος στη δυτική. Ακόμη τοποθετήθηκαν λεπτά φύλλα μολύβδου, πριν από την τοποθέτησή του κίονα, και ακολούθησε μολυβδοχόηση.

3. Τα κιονόκρανα (Πίν. 327 β) και τα επιθήματα των κεντρικών κιόνων, με έναν, τον αρχικό, γόμφο μεταξύ κίονα και κιονοκράνου και τέσσερις, επίσης αρχικούς, στις τέσσερις γωνίες της βάσης του επιθήματος, μεταξύ κιονοκράνου και επιθήματος. Το ένα από τα δύο κιονόκρανα είχε σπάσει σε τρία κομμάτια, που συγκολλήθηκαν και συνδέθηκαν με μεταλλικούς συνδέσμους, και το ένα επίθημα σε δύο. Ακόμη συγκολλήθηκαν κατά χώραν τα τμήματα του κιονοκράνου και του επιθήματος του ανατολικότερου κίονα, που είχαν αποκοπεί και πέσει, και συνδέθηκαν με τέσσερις και δύο συνδέσμους αντίστοιχα. Μετά την τοποθέτηση του κάθε αρχιτεκτονικού μέλους γινόταν μολυβδοχόηση.

Μετά την τοποθέτηση των κιόνων κατασκευάστηκε γύρω τους ξύλινη σκαλωσιά για την τοποθέτηση των κιονοκράνων και των επιθημάτων και ακολούθως στο μεγαλύτερο τμήμα του προστώου για την τοποθέτηση των σιδερένιων ελκυστήρων και την ανακατασκευή των λίθινων με-

τωπικών τόξων, των πλίνθινων εγκάρσιων και των πλίνθινων θόλων. Ακόμη, για λόγους ασφαλείας, κατασκευάστηκε ξύλινη πόρτα με μεταλλική επένδυση στην κύρια είσοδο και έγινε αφαίρεση μέρους της επίχωσης των πλευρικών διαμερισμάτων του εσωτερικού χώρου, που έφθανε το 1,80 μ.

Τζιντζιρλή τζαμί

Μετά την τοποθέτηση κατά το 1996 των μολυβδόφυλλων στον κεντρικό τρούλο του τεμένους ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στεγανοποίησής του με διπλή περιέλιξη των μολυβδόφυλλων μέχρι τη λίθινη κορωνίδα και την τοποθέτηση μαρμάρινου μέλους, μορφής του κάτω μέρους του «αλεμιού», που επικάθεται στην κορωνίδα και το σιδερένιο γόμφο στην κορυφή της, στη θέση του αρχικού από πωρόλιθο, που λόγω κακής διατήρησης δεν μπορεί να επανατοποθετηθεί (Πίν. 328 α). Ακολούθησαν εργασίες που προηγούνται της τοποθέτησης των μολυβδόφυλλων στην υπόλοιπη στέγη:

1. Καθαρίστηκαν με νερό υπό πίεση τα πρόχειρα τσιμεντοκονιάματα προηγούμενων ετών και τα φθαρμένα κονιάματα των αρμών.

2. Συμπληρώθηκαν μικρά ελλείποντα τμήματα της τοιχοποιίας της βάσης των θόλων και αρμολογήθηκαν οι θόλοι του νοτιοανατολικού τμήματος της στέγης, ένας ημισκαφοειδής επάνω από την τρίπλευρη εξοχή του mihrab και από ένα ημιχώνιο και ένας σκαφοειδής εκατέρωθέν του.

3. Προστέθηκαν οι πλίνθοι στην κορυφή των σκαφοειδών θόλων, της οποίας τα αποτυπώματα διατηρούνταν στο κονίαμα.

4. Καλύφθηκαν με κονίαμα οι δόμοι του γείσου στο ίδιο τμήμα της στέγης και καρφώθηκαν δοκίδες καστανιάς, 0,04×0,06 μ., στο άκρο του γείσου, τεχνική που είχε εφαρμογή και παλαιά, όπως δείχνουν τα καρφιά που βρέθηκαν.

5. Το γείσο καλύφθηκε με πηλό, δουλεμένο επί μέρες με άχυρο κριθαριού, από το επάνω μέρος των δοκίδων μέχρι την εγκοπή στην κατακόρυφη παρειά της βάσης των θόλων, όπου στερεωνόταν το μολυβδόφυλλο.

6. Οι θόλοι καλύφθηκαν με κονίαμα, που πήρε τις κλίσεις από τις σωζόμενες πλίνθους, και ακολούθως με πηλό.

Στέρεο στέγαστρο από ξύλα και νάυλον επέτρεψε τη συνέχιση των εργασιών, τις οποίες επέβλεψαν και στα δύο τεμένη η αρχαιολόγος Σ. Σαμπανοπούλου και η πολιτικός μηχανικός Α. Τσελεπίδου, όλες τις ημέρες του χειμώνα.

Αμφίπολη

Βυζαντινός πύργος

Την άνοιξη κατέρρευσε τμήμα της τοιχοποιίας του βυζαντινού πύργου της Αμφίπολης που βρίσκεται κοντά στην αρχαία γέφυρα και προς την πλευρά του σημερινού χωριού. Χτίστηκε το 1367 και έχει ενσωματωμένους στην τοιχοποιία του σπονδύλους κιόνων και άλλα αρχαία μαρμάρινα κομμάτια. Διαστ. 10,70×10 μ., διατηρεί την περιμετρική του τοιχοποιία μέχρι το ύψος των 5 μ. και το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού τοίχου μέχρι 14 μ. περίπου. Το τμήμα της βόρειας τοιχοποιίας, που διασωζόταν, κατέρρευσε από την πολύχρονη διάβρωσή του. Η Εφορεία επενέβη για τη διάσωση του δυτικού τοίχου, που παρέμεινε πλέον μόνος του μετά το ύψος των 5 μ. Κατασκευάστηκε σκαλωσιά, που αγκάλιασε την τοιχοποιία αντιστηρίζοντάς την παράλληλα, και υποστηρίχθηκαν τα ευπαθή τμήματα, η πτώση των οποίων θα παρέσερνε όλη την τοιχοποιία (Πίν. 328 β). Έγιναν συμπληρώσεις στην τοιχοποιία, στη βάση της βορειοδυτικής της γωνίας, όπου είχε απομειωθεί επικίνδυνα και σε πολλά σημεία υπήρχε κίνδυνος απόσπασης λίθων. Ακόμη έγιναν εκτεταμένα αρμολογήματα με μεγάλη προσοχή στην κορυφή της τοιχοποιίας και στερεώσεις λίθων, μεγάλων δόμων και ενός μεγάλου υπέρθυρου παραθύρου που στηριζόταν σε μια μικρή πέτρα. Αποτράπηκε έτσι σε μεγάλο βαθμό η είσοδος των νερών της βροχής εντός της τοιχοποιίας. Αποκαταστάθηκαν, όπου ήταν δυνατόν, οι περιμετρικές ξυλοδεσιές, που εισέχουν κατά 0,25 μ. στην εξωτερική και εσωτερική παρειά του κτιρίου και συνδέονται με εγκάρσια ξύλα. Έγινε καθαρισμός και απομάκρυνση μέρους του λιθοσωρού στο εσωτερικό του πύργου και διανοίχθηκαν οπές για την τοποθέτηση συρματόσχοινου, που θα εμποδίσει την εναπομείνασα δυτική τοιχοποιία να κινηθεί προς τα έξω και το οποίο κρίνεται χρήσιμο να τοποθετηθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Συγκρότημα Οκταγώνου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου του συγκροτήματος του Οκταγώνου. Πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες:

1. Βαπτιστήριο. Στερεώθηκαν με νέο συνδετικό υλικό, αφού αφαιρέθηκαν τα παλαιά αποσαθρωμένα κονιάματα, οι επάνω επιφάνειες των τοίχων του βαπτιστηρίου.

2. Βαλανείο. Στερεώθηκαν με νέο συνδετικό υλικό οι επάνω επιφάνειες των τοίχων του κτιρίου, καθώς και οι πλινθόκτιστοι πεσσίσκοι των υποκαύστων.

3. Αίθριο Ξενώνων: α) Στερεώθηκαν με νέο συνδετικό υλικό οι επάνω επιφάνειες των τοίχων του ημικυκλικού προπύλου και των χώρων εκατέρωθεν αυτού. β) Άρχισε η καταγραφή των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών από

την αρχαιολόγο Α. Πεδιαδιτάκη υπό την επίβλεψη της γράφουσας.

ΑΝΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ

Καβάλα

Μεσαιωνικό υδραγωγείο Καμάρες

Την 1η Σεπτεμβρίου 1997 άρχισαν οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης του μεσαιωνικού υδραγωγείου Καβάλας (Καμάρες), που έφερνε νερό από πηγή στη θέση Μάνα νερού κοντά στην παλαιά Καβάλα. Το έργο αυτό κατασκεύασε στην πόλη ο βεζύρης Ιμπραήμ Πασάς επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς κατά τη δεκαετία 1520-1530. Μεγάλο τμήμα του υδραγωγείου κατεδαφίστηκε, όταν χτίστηκαν τα τουρκικά κτίσματα της σημερινής παλαιάς Μεραρχίας και του Α΄ Γυμνασίου-Λυκείου Καβάλας στη συνοικία Σούγιουλου (δρόμος του νερού). Το τμήμα μεταξύ των κτιρίων αυτών και της επέκτασης του τείχους της ίδιας περιόδου, όπου κατέληγαν οι Καμάρες, διατηρείται σε καλή κατάσταση και έχει μήκος 270 μ. περίπου. Η μεγάλη κίνηση των οχημάτων και τα καυσαέρια κατά τα τελευταία κυρίως χρόνια, αφού κάτω από τις Καμάρες διέρχονται οι δρόμοι προς και από την Ξάνθη, επιτάχυναν πιθανότατα τη φθορά του κτίσματος και προκάλεσαν πτώση λίθων κυρίως από τα εσωράχια των τόξων, καθώς και μεγάλη φθορά του συνδετικού κονιάματος.

Στο κάτω διάζωμα οι πεσσοί, διαστ. 4,45-6,90×5,40-6,80 μ. περίπου, γεφυρώνονται με τόξα λιθόκτιστα και πλινθόκτιστα κυρίως στο μεσαίο και ψηλότερο σημείο τους. Οι πλίνθοι στερεώνονται με σιδερένιες σφήνες. Τα εσωράχια των τόξων ήταν άλλοτε επιχρισμένα. Στο δεύτερο διάζωμα επαναλαμβάνεται η κατασκευή του κάτω με λίγο μικρότερο άνοιγμα τόξου, με τη διαφορά ότι στο μέτωπο των πεσσών ανοίγονται δύο επάλληλα τοξωτά ανοίγματα με ξύλινους τριπλούς ελκυστήρες στη γένεση των τόξων. Στις απολήξεις των τμημάτων του κτίσματος λόγω της μεγάλης κλίσης καταργείται το διπλό διάζωμα και έχουμε ένα μεγάλο άνοιγμα μεταξύ των πεσσών. Το τρίτο διάζωμα, ύψ. 1,16 μ., αντιστοιχεί στον αγωγό, ο οποίος είναι «υοειδούς» διατομής, βάθ. 0,60 και πλ. 0,36 μ., φέρει υδραυλικό επίχρισμα και καλύπτεται με μεγάλες πέτρες σε μορφή πλάκας. Οι εργασίες ακολούθησαν την παρακάτω σειρά:

1. Έγινε καθαρισμός με αφαίρεση σαθρών κονιαμάτων και αμμοβολή των εσωτερικών πλευρών των πεσσών μέχρι το γείσο στη γένεση των τόξων και μέχρι 2 μ. περίπου από το έδαφος στα μέτωπά τους. Πολλά από τα κονιάματα ανήκουν σε σπίτια που είχαν χτιστεί σε επαφή με το κτίσμα. Ακόμη χρησιμοποιήθηκε κατά τον καθαρισμό νερό υπό πίεση πριν από την αμμοβολή και για το τελικό ξέπλυμα.

2. Στις εσωτερικές πλευρές των τεσσάρων πεσσών μεταξύ των δρόμων έγινε περιορισμένο αρμολόγημα με συνδετικό κονίαμα αποτελούμενο από άμμο με ψιλό χαλίκι πολλών διαβαθμίσεων, άσπρο τσιμέντο, ασβέστη και ώχρα, για να επιτευχθεί ομοιοχρωμία με τα παλαιά κονιάματα.

3. Τοποθετήθηκε μεγάλη σκαλωσιά που καλύπτει τα μέτωπα ενός πεσσού και ενός ανοίγματος από τις δύο πλευρές τους σε όλο το ύψος του κτίσματος και την εσωτερική πλευρά του ανοίγματος. Έχει έντεκα ορόφους, σιδερένιο σκελετό κυκλικής διατομής, πατώματα με αλουμινένια διάτρητα μαδέρια και εσωτερική σκάλα. Η σκαλωσιά σχηματίζει δύο δόντια 0,60 μ. περίπου, επειδή το κτίσμα στενεύει καθ' ύψος, κατά 0,20-0,25 μ., επάνω από το γείσο μεταξύ α΄-β΄ και β΄-γ΄ διαζώματος.

Ακόμη κατασκευάστηκε ξύλινο πάτωμα στη βάση του τόξου του κάτω διαζώματος. Διαπιστώθηκαν μεγάλες φθορές ιδιαίτερα σε δύο σημεία του εσωραχίου από πτώση πλίνθων που δημιούργησαν κενά, βάθ. μέχρι 0,33 μ.

4. Καθαρίστηκαν τα πατώματα των τοξωτών ανοιγμάτων του β΄ διαζώματος, τα γείσα, η επάνω επιφάνεια του κτίσματος και ο αγωγός από βλάστηση και φερτά υλικά.

5. Αφαιρέθηκαν σαθρά κονιάματα από επάνω έως κάτω. Το γ΄ διάζωμα και μεγάλο μέρος του β΄ διαζώματος, που ανήκει σε μεταγενέστερη επέμβαση των αρχών του 19ου αι., διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση.

6. Οι οικοδομικές εργασίες εκτελέστηκαν ως εξής:

α) Έγινε μικρή επέμβαση στο γ΄ διάζωμα χωρίς ώχρα.

β) Το ίδιο κονίαμα χρησιμοποιήθηκε στο β΄ διάζωμα στο δυτικό και ανατολικό μέτωπο, ενώ κονίαμα με ώχρα σε τμήμα του δυτικού μετώπου, που χρειαζόταν βαθύ αρμολόγημα και συμπληρώσεις με λίθους και πλίνθους.

γ) Αφαιρέθηκαν οι πλάκες των τριών ψηλότερων γείσων, που δεν ήταν σταθερές, και στερεώθηκαν με τσιμεντοκονίαμα και τσιμέντο αγκύρωσης.

δ) Έγινε καθαρισμός με αμμοβολή στα μικρά ανοίγματα και στο εσωράχιο της κάτω καμάρας, επειδή οι πέτρες ήταν μαυρισμένες από την αιθάλη των καμινάδων και τα καυσαέρια.

ε) Επίσης έγινε βαθύ αρμολόγημα στην εσωτερική πλευρά του πεσσού από τη γένεση της καμάρας μέχρι 2 μ. από το έδαφος και αρκετές συμπληρώσεις κενών με λίθους και πλίνθους.

στ) Τέλος, οι εργασίες της περιόδου 1997 έκλεισαν με μια προεργασία για τις εργασίες συμπλήρωσης και στερέωσης των πλίνθων του εσωραχίου. Πραγματοποιήθηκε, δηλαδή, διάνοιξη οπών, βάθ. 0,30-0,40 μ., για την τοποθέτηση σιδερένιων σφηνών.

Στην επίβλεψη των εργασιών συνεργάστηκαν η αρχαιολόγος Κ. Δάκαρη και ο πολιτικός μηχανικός Μ. Καμίλης.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Παληόχωρα -Παλαιοχριστιανική βασιλική

Ο καθαρισμός των ψηφιδωτών της βόρειας στοάς του αιθρίου και τμήματος της δυτικής που αποκολλήθηκαν το 1996[1] έγινε το χειμώνα του 1996-1997 στα εργαστήρια της Εφορείας στην Κομοτηνή. Η επανατοποθέτησή τους άρχισε το Μάιο του 1997 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο. Επικεφαλής του συνεργείου συντήρησης ήταν ο συντηρητής της Εφορείας Γ. Κοτταρίδης. Με το τέλος των εργασιών έγιναν οι ακόλουθες παρατηρήσεις για τα ψηφιδωτά της Παληόχωρας:

Ψηφιδωτή επιφάνεια. Χρησιμοποιούνται λίθινες ψηφίδες μεσαίου μεγέθους, 0,01 και 0,015 μ., λευκές, μαύρες, κόκκινες, κίτρινες και φαιοκυανές. Σε ελάχιστα σημεία χρησιμοποιούνται κεραμικές ψηφίδες. Οι ψηφίδες είχαν καλή συνεκτικότητα, εκτός από τη δυτική στοά. Η πρόσφυση της ψηφιδωτής επιφάνειας με το υπόστρωμα ήταν πολύ καλή. Κονιορτοποιημένες ψηφίδες δεν υπήρχαν. Αποφλοιωμένες ψηφίδες υπήρχαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του αιθρίου. Άλατα παρατηρήθηκαν μόνο στα σημεία που θεμελιώνονταν οι λασπότοιχοι των υπερκείμενων μεσοβυζαντινών κτισμάτων. Η βιολογική προσβολή του ψηφιδωτού ήταν αρκετή, διότι το αγροτεμάχιο, πριν ανασκαφεί, αποτελούσε τμήμα ελαιώνα. Η ψηφιδωτή επιφάνεια έδειχνε καλή ανεκτικότητα στο νερό. Συνολικό εμβαδόν 200 τ.μ.

Υπόστρωμα ψηφιδωτού. Είχε κυμαινόμενο πάχος από 0,35 έως 0,47 μ. και αποτελούνταν από τρία στρώματα. Το α΄ στρώμα ήταν από μεσαίες πέτρες και άφθονη υστερορωμαϊκή κεραμική, που συντελούσε στη στεγανότητα της υποδομής. Γι' αυτό και η υγρασία του υποστρώματος ήταν μέτρια. Οι πέτρες και η κεραμική ήταν τοποθετημένες πάνω σε πατημένη στρώση θηραϊκής γης και ασβεστοκονιάματος. Το β΄ στρώμα, πάχ. 0,04 μ., ήταν από ασβεστοκονίαμα και το γ΄ στρώμα, πάχ. 0,03 μ., από κουρασάνι, όπου προσαρμόζονταν οι ψηφίδες. Η πρόσφυση των τριών στρωμάτων ήταν πολύ καλή.

Κατάσταση διατήρησης. Το ψηφιδωτό της νότιας στοάς σωζόταν σε αρκετή έκταση και ήταν το καλύτερα διατηρημένο. Αντίθετα το ψηφιδωτό της δυτικής στοάς, αν και σωζόταν σε αρκετή έκταση, παρουσίαζε παντού λόγω της υγρασίας κακή συνεκτικότητα των ψηφίδων. Το ψηφιδωτό της βόρειας στοάς είχε πολλές φθορές και σωζόταν σε μεμονωμένα σπαράγματα, αλλά ήταν το πιο σταθερό. Οι αιτίες για τις φθορές των ψηφιδωτών ήταν οι εξής: α) Μερικοί τάφοι της μεσοβυζαντινής περιόδου ανοίγονταν μέσα στα ψηφιδωτά. Σπαράγματα ψηφιδωτών χρησιμοποιήθηκαν μερικές φορές στο χτίσιμο των τοιχωμάτων τους. β) Οι λασπότοιχοι των μεσοβυζαντινών υπερκείμενων κτιρίων ήταν θεμελιωμένοι επάνω στα ψηφιδωτά. Η υγρασία τους διηθούνταν προς τα κάτω και επηρέαζε τη συνεκτικότητα και διατήρηση των ψηφιδωτών, κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα του αιθρίου, όπου τα μεσοβυζαντινά κτίσματα είχαν μεγάλη πυκνότητα. γ) Τα όρια των ψηφιδωτών δαπέδων (εξωτερικοί τοίχοι αιθρίου, στυλοβάτες) είχαν λιθολογηθεί, με αποτέλεσμα τα σωζόμενα πρόσωπά τους να βρεθούν πολύ βαθύτερα από την ψηφιδωτή επιφάνεια (μέχρι 1,30 μ.). δ) Το ψηφιδωτό παρουσίαζε σταδιακή κλίση 0,56 μ. από Α. προς Δ. και αυτό αποτελούσε την πιθανή αιτία της μεγάλης διάβρωσης της δυτικής στοάς. ε) Οι υποδοχές των πιθαριών και οι εστίες των μεσοβυζαντινών κτιρίων δημιουργούσαν λάκκους μέσα στα ψηφιδωτά. στ) Οι «κοίτες» των θεμελίων των τοίχων του κτιρίου ΙΙΙ στα βόρεια του αιθρίου ανοίγονταν μέσα στο ψηφιδωτό της βόρειας στοάς. Άλλοτε πάλι οι τοίχοι λόγω του βάρους τους προκαλούσαν βυθίσματα σε αυτό και διαφορές στην κλίση του. Παρόλα αυτά, έστω και σε σπαράγματα, το ψηφιδωτό ήταν ανθεκτικό, διότι δεν είχε προσβληθεί από την υγρασία. Οι τοίχοι του κτιρίου ΙΙΙ, συμπαγείς και χτισμένοι με ανθεκτικό κονίαμα δεν επέτρεπαν την εισχώρηση υγρασίας.

Εργασίες συντήρησης: α) Απομάκρυνση των ευτελών λασπότοιχων των μεσοβυζαντινών κτιρίων που βρίσκονται στην έκταση της νότιας και δυτικής στοάς μετά τη σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωσή τους. Συγκέντρωση και διαλογή των οικοδομικών τους υλικών.

β) Επιφανειακός καθαρισμός του ψηφιδωτού με νερό, ξύδι και χορτόβουρτσα.

γ) Λεπτομερής σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση του ψηφιδωτού, καθορισμός υψομέτρων και μελέτη των κλίσεων.

δ) Αποκόλληση του ψηφιδωτού και τοποθέτησή του επάνω σε αριθμημένα πλακάτ, διαστ. 1×1 μ., με ενδιάμεσα «τακάκια» κατά τρόπο που να εξασφαλίζεται το στέγνωμά τους από τη φυσική υγρασία. Τοποθέτηση των πλακάτ σε σημείο που να μην προσβάλλονται από περιβαλλοντολογική υγρασία (αποθήκη αρχαιολογικού υλικού στην Κομοτηνή). Για την αποκόλληση χρησιμοποιήθηκαν τουλπάνι, δίμιτο και κόλλα κατασκευασμένη από μέλι, ξύδι και ψαρόκολλα.

ε) Στερεωτικές εργασίες και συμπληρώσεις των τοίχων και των θεμελιώσεων που οριοθετούν το ψηφιδωτό.

στ) Χοντρός καθαρισμός του ψηφιδωτού από το τμήμα της υποδομής που αποκολλήθηκε μαζί του (εργαστήριο Κομοτηνής).

ζ) Ψιλός καθαρισμός με ειδικά σουβλιά του κονιάματος των αρμών των ψηφίδων.

η) Κατασκευή υποδομής, πάχ. 0,40 μ., δεδομένων των

1. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 580.

κλίσεων του ψηφιδωτού, από μεσαίου μεγέθους πέτρες και συνδετικό μείγμα από ελαφρόπετρα, ασβέστη, κουρασάνι και άσπρο σκυρόδεμα.

θ) Τοποθέτηση-χτύπημα του ψηφιδωτού επάνω σε δεύτερο στρώμα υποδομής, κατασκευασμένο από τα παραπάνω υλικά κοσκινισμένα. Μερικό στέγνωμα της υποδομής και του ψηφιδωτού.

ι) Αφαίρεση των πανιών με νερό, συμπλήρωση ψηφίδων, όπου χρειαζόταν, και στέγνωμα. Τελικός καθαρισμός με νερό και χορτόβουρτσα.

Εκκρεμεί στο ΥΠΠΟ εγκριτική απόφαση μελέτης στεγάστρου των ψηφιδωτών (υποβλήθηκε το Φεβρουάριο του 1997).

Παράλληλα ολοκληρώθηκε η συντήρηση, καταγραφή και τακτοποίηση των ευρημάτων της ανασκαφής του μεσοβυζαντινού ναϋδρίου της Παληόχωρας (κεραμική, νομίσματα, μετάλλινα)[2] στους αποθηκευτικούς χώρους της Εφορείας στην Κομοτηνή.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Κάστρο

Στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης συνεχίστηκε και αποπερατώθηκε η συντήρηση του προτειχίσματος και αποχωματώθηκαν το μεσοπύργιο διάστημα 14-15 και το διάστημα μεταξύ του πύργου 15 και της πύλης 6. Στο πρώτο διαπιστώθηκε ότι το τείχος είναι στο μεγαλύτερο μήκος του κατεδαφισμένο μέχρι το βράχο, στον οποίο θεμελιώνεται όλη η οχύρωση του Διδυμότειχου, και στο δεύτερο ήλθε στο φως η αρχαιότερη (παλαιοχριστιανική) φάση της οχύρωσης.

Φέρες

Μονή Κοσμοσώτειρας

Συνεχίστηκε και αποπερατώθηκε η συντήρηση της δυτικής πλευράς του καθολικού της Μονής Κοσμοσώτειρας στις Φέρες Έβρου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών προέκυψαν νέα στοιχεία για τη διαμόρφωση του δυτικού τμήματος του καθολικού. Η επέμβαση διατήρησε όλα αυτά τα στοιχεία της πλευράς αυτής, χωρίς να αλλοιώσει τη σωζόμενη μορφή της.

Πύθιο

Κάστρο

Στο κάστρο του Πυθίου πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

1. Ενισχύθηκε και συντηρήθηκε συστηματικά η βαθμιδωτή κρηπίδα του μικρού πύργου.

2. Αρμολογήθηκε η νότια και η δυτική πλευρά του μικρού πύργου, των οποίων τα ανώτερα κυρίως τμήματα (στο ύψος των δύο τελευταίων ορόφων) βρίσκονται σε κακή κατάσταση. Η έκταση των φθορών των επιφανειών αυτών δεν ήταν δυνατόν να εκτιμηθεί πλήρως με παρατήρηση από το έδαφος. Η κατασκευή ικριώματος έδωσε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε ότι η κατάσταση της τοιχοποιίας κατά τόπους ήταν εξαιρετικά κακή, γεγονός που επανειλημμένως διαπιστώνεται σε διάφορα σημεία της οχύρωσης κατά τα τελευταία έτη σε ποικίλες περιστάσεις. Τα κονιάματα είχαν αποσαθρωθεί ή καταπέσει σε μεγάλο βάθος και σε ορισμένες περιπτώσεις οι λίθοι είχαν αποκολληθεί και συγκρατούνταν στη θέση τους από τους υποκειμένους τους. Παρόλα αυτά οι φθορές αυτές δεν είχαν επιπτώσεις στη στατική επάρκεια του πύργου. Η επέμβαση ακολούθησε τις αρχές που τηρήθηκαν κατά τις προηγούμενες αναστηλωτικές περιόδους.

3. Τοποθετήθηκε εκατέρωθεν της πύλης μεταλλική κατασκευή με τρία επίπεδα για την υποστύλωση ετοιμόρροπων και επικίνδυνων τμημάτων των θολωτών μερών.

Στην επίβλεψη των εργασιών συνεργάστηκαν ο πολιτικός μηχανικός Γ. Μπούχλιος, ο αρχαιολόγος Α. Μπρίκας και ο γράφων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αγγίστα - Σιδηροδρομικός σταθμός

Στο γνωστό αρχαιολογικό χώρο που βρίσκεται στο λόφο Παλιοκόστρα, 1 χλμ. βορειοανατολικά της Κοινότητας Αγγίστας[3], εντοπίστηκε από τη γράφουσα τμήμα υπόγειας θολωτής στοάς, η οποία κατά πάσαν πιθανότητα ανήκει στο σύστημα ύδρευσης της πόλης που βρίσκεται στην παραπάνω θέση[4]. Συγκεκριμένα στη νότια όχθη του Αγγί-

2. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 590. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 654-656.

3. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 455-457· 43 (1988): Χρονικά, σ. 446.

4. Ο Δ. Σαμσάρης την ταυτίζει με το ρωμαϊκό σταθμό Στρυμών που αναφέρει η Tabula Peutig, το όνομα του οποίου διορθώνει σε Αγγίτης (*Αρχαία Μακεδονία* IV, 1986, σ. 541-545), ταύτιση αρκετά επισφαλής, διότι βασίζεται σε υποθετική ταύτιση του αμέσως προηγούμενου σταθμού

τη ποταμού, που ρέει κατά μήκος της ανατολικής και της βόρειας πλευράς του λόφου, σώζεται απόληξη υπόγειας στοάς λαξευμένης στο μαλακό ημίβραχο και με κατεύθυνση από το λόφο προς την όχθη του ποταμού. Τα τοιχώματα του ορύγματος είναι επενδυμένα με αργολιθοδομή και παρεμβαλλόμενες πλίνθους σε μονή σειρά. Οι πλίνθοι, μήκ. 0,40 και πάχ. 0,04 μ., τοποθετούνται στο σημείο γένεσης της καμάρας που καλύπτει τη στοά, η οποία όμως δεν σώζεται παρά ελάχιστα. Το πλάτος της είναι 1,25 μ. και σώζεται σε μήκος 2,60 μ. Παρόμοιες θολωτές διαβάσεις εντοπίζονται σε αρκετές μεσαιωνικές θέσεις[5].

Δημητρίτσι

Κοινότητα της επαρχίας Σερρών και επί της δυτικής πλευράς του Στρυμόνα ποταμού. Είναι από τους ελάχιστους οικισμούς του Νομού Σερρών που διατήρησε το βυζαντινό όνομα έως σήμερα. Το τοπωνύμιο αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Νικήτα Χωνιάτη στη γνωστή μάχη κατά την οποία νικήθηκαν οι Νορμανδοί από τα βυζαντινά στρατεύματα του Αλεξίου Βρανά[6]. Η θέση του βυζαντινού Δημητριτσίου εντοπίστηκε 1 χλμ. βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού, όπου σε μια εκτεταμένη περιοχή εντοπίζονται σε μεγάλη πυκνότητα όστρακα εφυαλωμένα 12ου-16ου αι. μ.Χ.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Εξοχή

Μουσουλμανικό τέμενος

Στην Κοινότητα Εξοχής, στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, βρίσκεται μουσουλμανικό τέμενος. Το τέμενος αποτελείται από τον κύριο χώρο και ερειπωμένη στοά, προσκολλημένη στη βόρεια πλευρά. Στη βορειοδυτική γωνία του κυρίως χώρου ήταν πιθανότατα προσκολλημένος ο μιναρές, ο οποίος κατέρρευσε παρασύροντας και τμήμα της στοάς.

Ο κύριος χώρος έχει εσωτερικές διαστάσεις 8×8 μ. Στη βόρεια πλευρά, όπου και η στοά, βρίσκεται η είσοδος. Απέναντι από την είσοδο, στη νότια πλευρά, βρίσκεται το mihrab, το οποίο ανοίγεται μέσα στο πάχος του τοίχου. Ο χώρος καλύπτεται με χαμηλό ημισφαιρικό θόλο με οκταγωνικό εξωτερικά τυφλό τύμπανο. Η μετάβαση στο θόλο γίνεται με τη βοήθεια πλινθόκτιστων ημιχωνίων που σχηματίζονται ανά ένα στις τέσσερις γωνίες του κτίσματος. Οι τοίχοι, πάχ. 1,15 μ., είναι χτισμένοι με καλοδουλεμένους λίθους τοποθετημένους σε οριζόντιες στρώσεις και συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα. Στους οριζόντιους αρμούς παρεμβάλλονται, κυρίως στα χαμηλότερα μέρη, δύο έως τρεις σειρές πλίνθων. Οι τοίχοι έφεραν εξωτερικά λευκό επίχρισμα, το οποίο διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση στη νότια και ανατολική πλευρά. Οι τοίχοι διατρυπώνται από σειρές παραθύρων, δύο σε κάθε πλευρά. Τα παράθυρα της κάτω σειράς έχουν ορθογώνιο σχήμα και φέρουν ελαφρώς εισέχουσα ορθογώνια επίστεψη, που πλαισιώνει πλινθόκτιστο ανακουφιστικό τόξο. Τα παράθυρα της βόρειας και νότιας πλευράς βρίσκονται εκατέρωθεν της κύριας εισόδου και του mihrab αντιστοίχως, ενώ της ανατολικής και δυτικής στο μέσον κάθε πλευράς. Τα παράθυρα της επάνω σειράς είναι μικρότερα και απολήγουν σε πλινθόκτιστα οξυκόρυφα τόξα.

Το εσωτερικό του κτιρίου ήταν κατάγραφο. Υπολείμματα του διακόσμου διατηρήθηκαν στα ανώτερα μέρη του ανατολικού και του δυτικού κυρίως τοίχου και στο θόλο. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι κόκκινο, λευκό, γαλάζιο, πράσινο, κίτρινο και καστανό. Στο θόλο διατηρείται σειρά από μεγάλα πολύχρωμα ανθικά μοτίβα σε γαλάζιο βάθος, τα οποία περιέχουν μετάλλια με αραβικές επιγραφές. Το άνθος που βρίσκεται ακριβώς επάνω από το mihrab πλαισιώνεται από λυχνοστάτες.

Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του κτίσματος, η τοιχοποιία και ο ζωγραφικός του διάκοσμος οδηγούν σε μια χρονολόγηση στα πρώιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας[7].

ΑΝΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Ποδοχώρι

Οθωμανικό λουτρό

Στα βορειοδυτικά του Ποδοχωρίου μέσα σε γραφική ρεματιά που φέρει την επονομασία Κρυόρεμα υπάρχει παλαιό λουτρό. Είναι ό,τι απέμεινε από οθωμανικό κτι-

---

Daraveskus με τη Δράμα. Βλ. επίσης Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το Ιερό του Διονύσου, *Η Δράμα και η περιοχή της, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Δράμα, 24-25 Νοεμβρίου 1989*, Δράμα 1992, σ. 67-85, όπου και η σύνοψη της βιβλιογραφίας για το θέμα.

5. *BalkSt* 261 (1985), σ. 3-9.

6. Ν. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, σ. 359, 3-5. Βλ. επίσης Π. Βλαχάκος, Η μάχη στο Δημητρίτσι, *Η Νιγρίτα-Βισαλτία διά μέσου της Ιστορίας, Επιστημονικό Συμπόσιο, Νιγρίτα, 27-28 Νοεμβρίου 1993*, Νιγρίτα 1995, σ. 87-94.

7. Αναφορά του τεμένους γίνεται από την Ξ. Σαββοπούλου, η οποία με βάση την τοιχοποιία το τοποθετεί στα πρώιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας (Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, Μεταβυζαντινές Εκκλησίες του Νομού Δράμας, *Η Δράμα και η περιοχή της*, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 268.

ριακό συγκρότημα που περιελάμβανε ακόμη μεντρεσέ και τζαμί. Τα δύο τελευταία κτίρια κατεδαφίστηκαν το 1912 από τον ελληνικό στρατό.

Το λουτρό, διαστ. 6,60×4,50 μ., αποτελείται από δύο χώρους: έναν προθάλαμο και την κυρίως αίθουσα. Οι τοίχοι του λουτρού εξωτερικά είναι χτισμένοι με ντόπιες πέτρες μεσαίου μεγέθους και πλίνθους τοποθετημένες οριζόντια χωρίς συγκεκριμένη διάταξη. Οι ακρογωνιαίοι λίθοι είναι μεγαλύτεροι και πιο επιλεγμένοι αλλά αλάξευτοι. Το επίχρισμα των τοίχων, ασβεστοκονίαμα με μεγάλη περιεκτικότητα σε άμμο και λίγο κουρασάνι, διατηρείται κυρίως στην ανατολική πλευρά. Αντίθετα στο εσωτερικό του λουτρού, όπου έχουν πέσει τμήματα από την «επιδερμίδα» των τοίχων, διακρίνεται μια επιμελέστερη τοιχοποιία με οριζόντιες σειρές πλίνθων και λίγες μικρές πέτρες εναλλάξ με στρώσεις ασβεστοκονιάματος.

Ο προθάλαμος είναι ορθογώνιος με εσωτερικές διαστάσεις 3,10×1,60 μ. και στεγάζεται με πλινθόκτιστη καμάρα. Στη νότια και ανατολική πλευρά του προθαλάμου ανοίγονται οι δύο είσοδοι του λουτρού, που φέρουν πλινθόκτιστα οξυκόρυφα τόξα. Οι είσοδοι επιχρίονται με ασβεστοκονίαμα που σώζει ίχνη έντονου ερυθρού χρώματος. Στην ανατολική είσοδο του λουτρού εσωτερικά και εξωτερικά και στη νότια είσοδο μόνον εσωτερικά, η γραμμή της τοιχοποιίας εισέχει ελαφρώς και δημιουργεί περιμετρικό πλαίσιο, που καταλήγει σε τριγωνικό υπέρθυρο με βαθμιδωτές πλευρές και αποστρογγυλεμένη κορυφή. Στο βόρειο τοίχο του προθαλάμου δεν υπάρχει είσοδος, για να μην ψύχεται το λουτρό. Στο μέσον ακριβώς του τοίχου αυτού υπάρχει τετράγωνη εσοχή με οξυκόρυφη απόληξη, επιχρισμένη με κονίαμα. Την «ποδιά» της εσοχής αποτελεί ολόκληρη πλίνθος. Η εσοχή χρησίμευε ίσως για να ακουμπούν οι λουόμενοι τα απαραίτητα για το λουτρό, π.χ. τρίφτες, σαπούνι κτλ. Στον ανατολικό τοίχο, βόρεια της εισόδου, ανοίγεται ορθογώνια κόγχη με οξυκόρυφο τόξο που διασπάται από δύο αναβαθμούς. Στο μέσον του δυτικού τοίχου του προθαλάμου, που είναι ο μεσότοιχος με την κυρίως αίθουσα του λουτρού, υπάρχει άνοιγμα εισόδου με οξυκόρυφο τόξο και περιμετρικό πλαίσιο όμοιο με εκείνο της ανατολικής και της νότιας εισόδου του λουτρού. Εκατέρωθεν του ανοίγματος διαμορφώνονται άλλες δύο ορθογώνιες κόγχες με οξυκόρυφες απολήξεις. Όλες οι κόγχες πιθανότατα χρησίμευαν για να ακουμπούν τα δεμάτια με το ρουχισμό οι λουόμενοι ή ακόμη και για να κάθονται σε περίπτωση αναμονής. Παράθυρα δεν υπάρχουν. Πάνω στην καμάρα του προθαλάμου υπάρχει ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα και γύρω εξάγωνες οπές, που προφανώς φράσσονταν με τζάμια. Ο προθάλαμος ήταν αποδυτήριο και ταυτόχρονα sogukluk (σοουκλούκ=δροσιστικό), δηλαδή μετρίως θερμαινόμενος χώρος, όπου παρέμεναν οι λουόμενοι, μέχρι να προσαρμοστούν στη θερμοκρασία του λουτρού. Ότι ο προθάλαμος θερμαινόταν διαπιστώνεται στα σημεία, όπου η τοιχοποιία εσωτερικά έχει καταρρεύσει και διακρίνονται οι πήλινοι σωλήνες, στους οποίους κυκλοφορούσε το ζεστό νερό. Οι σωλήνες του προθαλάμου ενσωματώνονταν κάθετα μέσα στην τοιχοποιία και δείχνουν να σταματούν στο ύψος της γένεσης της καμάρας.

Η κυρίως αίθουσα του λουτρού, το ic hamam, είναι τετράγωνη και έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,05×3 μ. Στεγάζεται με πλίνθινο θόλο. Το τύμπανο του θόλου είναι χαμηλό και αποτελείται από δύο ορθογώνιας διατομής ζώνες, μία εισέχουσα και μία εξέχουσα. Στο κέντρο του θόλου υπάρχει ένα κυκλικό φωτιστικό άνοιγμα γύρω από το οποίο διατάσσονται άλλα οκτώ πολυγωνικά. Τα σφαιρικά τρίγωνα στις γωνίες κάτω από το τύμπανο τονίζονται με διπλές χαράξεις στο σοβά και εφάπτονται μεταξύ τους κατά τρόπον ώστε να διαμορφώνουν οξυκόρυφες τις επάνω επιφάνειες των τεσσάρων τοίχων. Εδώ ανοίγονται ορθογώνιες οξυκόρυφες εσοχές όμοιες με εκείνη του βόρειου τοίχου του προθαλάμου. Αντίθετα οι κάτω επιφάνειες των τοίχων είναι τετράγωνες και επιχρισμένες με κουρασάνι. Σώζονται ίχνη κόκκινης διακόσμησης. Η είσοδος από την πλευρά του θαλάμου του λουτρού στερείται πλαισίου και οι εκατέρωθεν κόγχες είναι κυκλικές και όχι ορθογώνιες. Τρεις σειρές οριζόντιων πήλινων αεραγωγών σωλήνων περιτρέχουν ολόγυρα τον ορθογώνιο χώρο.

Η δεξαμενή του λουτρού είναι επιχωσμένη και δεν είναι δυνατόν να περιγραφεί. Επίσης ο χώρος του külhan (κιουλχάν), δηλαδή της εστίας του λουτρού και των υποκαύστων, καθώς και η πορεία των σωλήνων μεταφοράς του νερού στο λουτρό, είναι επιχωσμένα. Το λουτρό αποτελεί αξιόλογο δείγμα κτιρίου της μέσης οθωμανικής περιόδου στην περιοχή του Παγγαίου και συνδέεται άμεσα με την ιστορία των κατοίκων του.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

ΝΟΜΟΙ ΞΑΝΘΗΣ, ΡΟΔΟΠΗΣ ΚΑΙ ΕΒΡΟΥ

Συνεχίστηκε στον κεντρικό και βόρειο Έβρο η καταγραφή νεκροταφείων με ενεπίγραφες ταφόπλακες από το γράφοντα και τους αρχαιολόγους Α. Μπρίκα και Δ. Κουντουράκη. Η εργασία αυτή πλέον εκτείνεται στην πλήρη και συστηματική καταγραφή βάσει ειδικών προδιαγραφών των επιτύμβιων μνημείων κάθε νεκροταφείου. Για ορισμένα από τα μνημεία αυτά υπάρχει ήδη αρχειακό υλικό (φωτογραφίες, σχέδια και καταγραφές) στην Εφορεία και περιστασιακά ή συστηματικά και ειδικά δημοσιεύματα.

Παράλληλα πραγματοποιήθηκε από αρχαιολόγους που εργάζονται επιστημονικά στη Θράκη (Σ. Δαδάκη, Ε. Παπαθεοφάνους, Δ. Κουντουράκη, Α. Μπρίκα, Α. Πεδιαδιτάκη) καταγραφή μεταβυζαντινών ελληνικών επιγραφών.

Περιλαμβάνονται κτητορικές επιγραφές (ενοριακοί ναοί, μονές, κωδωνοστάσια, κρήνες, γέφυρες) και αφιερωτικές επιγραφές (εικόνες, τοιχογραφίες), ενώ η καταγραφή επιτυμβίων επεκτάθηκε και στους Νομούς Ροδόπης και Ξάνθης. Καταγράφηκαν επίσης αφιερωτικές επιγραφές επάνω σε διάφορα σκεύη και κειμήλια. Οι καταγραφές είχαν κύριο στόχο να εντοπιστούν οι χώροι και οι κατευθύνσεις προς τις οποίες οφείλει να στραφεί η σχετική έρευνα και να αξιοποιηθεί σωστά ο όγκος του ήδη καταγεγραμμένου υλικού στα αρχεία της Εφορείας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Οχυρωματικός περίβολος

Οι εργασίες κατασκευής δικτύου ύδρευσης στην πόλη των Σερρών συνάντησαν σε δύο σημεία τον οχυρωματικό περίβολο των Σερρών, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει περιορισμένη, λόγω των συνθηκών, ανασκαφική έρευνα[8].

Συμβολή των οδών Ορφέως και Κωνσταντινουπόλεως

Στη συμβολή των παραπάνω οδών αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους, που σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα που δημοσιεύει ο Νικολάου, βασιζόμενος σε παλαιό τοπογραφικό σχέδιο, ανήκει στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου[9]. Το τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ. Διασχίζει διαγώνια την οδό Κωνσταντινουπόλεως και αποτελεί τη συνέχεια του τείχους που βρέθηκε στο νότια ευρισκόμενο οικόπεδο Σφυρίδη[10]. Διαπιστώθηκε ότι είναι διπλό, όπως συμβαίνει και με το νότιο τείχος[11].Το κάθε τείχος έχει πάχος 2 μ. περίπου με αρμό μεταξύ τους, πλ. 0,05-0,06 μ. Το μέγιστο αποκαλυπτόμενο ύψος του εξωτερικού τείχους φθάνει τα 2,10 μ., ενώ το εσωτερικό αποκαλύφθηκε στο ελάχιστο ύψος των 0,13 μ. Στο εξωτερικό τείχος παρατηρείται εγκάρσια τομή, πλ. 0,40 μ., προφανώς από προηγούμενη αποχέτευση. Η τοιχοποιία της εξωτερικής πλευράς παρουσιάζει όψη επιμελημένης αργολιθοδομής με χρήση πλίνθων, πάχ. 0,03 μ. Το κονίαμα είναι άσπρο και καλύπτει τους αρμούς, με αποτέλεσμα τα άκρα των λίθων και των πλίνθων να μην είναι ορατά.

Οδός Ίωνος Δραγούμη

Κατά τη διάρκεια των εργασιών στην παραπάνω οδό και στο τμήμα που βρίσκεται μπροστά από τα οικόπεδα Μπουραντώνη και Ζίρτα αποκαλύφθηκε, όπως αναμενόταν, τμήμα τείχους που σχετίζεται με τα διατηρούμενα στα υπόγεια των εν λόγω οικοδομών τμήματα της οχύρωσης[12]. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε, ορατού πλ. από 0,90 έως 1 μ., βαίνει κατά μήκος του νότιου κρασπέδου του δρόμου και λογικά αποτελεί τη βόρεια παρειά των παραπάνω τμημάτων (Πίν. 329 α). Η αποκάλυψή του όμως τόσο προς Δ., πέρα από τη δυτική πλευρά του πύργου στο οικόπεδο Ζίρτα, όσο και προς Α., πέρα από τη νοητή περασιά του τείχους, όπου ανοίγεται η πύλη στο οικόπεδο Μπουραντώνη, έθεσε ερωτήματα όσον αφορά την προς Β. πορεία του δυτικού περιβόλου[13], τη σχέση της πύλης με αυτόν και την ύπαρξη ενός ενδιάμεσου τείχους που βαίνει κατά μήκος της νότιας πλευράς της σημερινής οδού Δραγούμη[14].

Συγχρόνως έγιναν τρεις στρωματογραφικές τομές σε επαφή με το τείχος, από τις οποίες προέκυψαν τα εξής ενδιαφέροντα στοιχεία: σε βάθος 5,50 μ. από το επίπεδο του δρόμου προέκυψε στρώμα που έδωσε κεραμική ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Στο στρώμα αυτό αντιστοιχεί παρειά όπου παρατηρούνται τρεις σειρές πλίνθων, πάχ. 0,08 μ., με έντονο κόκκινο χρώμα και αργολιθοδομή (Πίν. 329 β). Ακολουθεί παρειά τείχους με αργολιθοδομή και

8. Γενικά για την οχύρωση των Σερρών, βλ. *ByzZ* 3 (1894), σ. 236 κ.ε. Α. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1965.

9. Ν. Νικολάου, «Μύσται ευσεβείς Σιραίοι» στα Καβείρια Μυστήρια της Σαμοθράκης, *Σερραϊκά Χρονικά* 7 (1961), σ. 161, πίν. ΙΙΙ.

10. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 462-463.

11. Στ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Πρακτικά Συνεδρίου, Σέρρες, 29/9-3/10 1993*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 175-196, εικ. 1-24.

12. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 315· 35 (1980): Χρονικά, σ. 438.

13. Η προτεινόμενη από τον Νικολάου, ό.π. (υποσημ. 9) πορεία του δυτικού περιβόλου δεν είναι ευθύγραμμη σε όλο το μήκος της, αλλά εμφανίζει μια προεξοχή προς Δ., που τοποθετείται λίγο βορειότερα, στο ύψος της οδού Ακροπόλεως. Το εύρημα της οδού Ίωνος Δραγούμη υποδεικνύει την τοποθέτηση της προεξοχής μάλλον στο σημείο αυτό.

14. Ο Ξυγγόπουλος με βάση το τοπογραφικό διάγραμμα του 1928 τοποθετεί ένα διάμεσο τείχος, που χωρίζει την πόλη σε δύο τμήματα, βορειότερα, σχεδόν στις πλαγιές του λόφου της ακρόπολης, βλ. Ξυγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 4. Ωστόσο η ύπαρξη αυτού του τείχους μέχρι στιγμής δεν εντοπίστηκε σε κανένα οικόπεδο πάνω στη νοητή πορεία του Ξυγγόπουλου. Το τείχος που αποκαλύφθηκε εδώ, σε συνδυασμό με τη διαπίστωση ρωμαϊκής φάσης στο κατώτατο τμήμα του (βλ. παρακάτω), μας κάνει να διατυπώσουμε την υπόθεση μήπως το διάμεσο αυτό τείχος βρίσκεται νότια της οδού Ίωνος Δραγούμη και αποτελούσε αρχικά το νότιο εξωτερικό περίβολο της ρωμαϊκής οχύρωσης, που οι βυζαντινοί ενσωμάτωσαν, ενώ συγχρόνως κατασκεύασαν ένα άλλο τείχος νοτιότερα διπλασιάζοντας σχεδόν την περιτειχισμένη έκταση. Η υπόθεση αυτή απαιτεί βέβαια περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία. Το ουσιώδες είναι ότι για πρώτη φορά εντοπίστηκε αρχαιότερη της βυζαντινής εποχής φάση στην οχύρωση των Σερρών.

ακέραιες πλίνθους, διαστ. 0,40×0,30 μ., που σχηματίζουν οριζόντια σειρά, ενώ το κονίαμα απλώνεται και καλύπτει τους αρμούς. Τέλος, ακολουθεί παρειά τείχους με κροκάλες και πλίνθους, που τοποθετούνται άτακτα στους οριζόντιους, κάθετους και διαγώνιους αρμούς με άσπρο συνδετικό κονίαμα που περιέχει χαλίκι (Πίν. 329 γ). Μεταξύ της παρειάς της Γ΄ και της Β΄ φάσης υπάρχει επίχωση, πλ. 0,90 μ., που κάλυπτε τον κατεστραμμένο πυρήνα της Β΄ φάσης και επάνω στην οποία θεμελιώθηκε η Γ΄ φάση. Με τον καθαρισμό των χωμάτων σε ένα σημείο διαπιστώθηκε ότι η σειρά των πλίνθων είναι διαμπερής. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώθηκε στην τομή IV, όπου καθώς η παρειά της Β΄ φάσης σωζόταν σε μεγαλύτερο ύψος αποκαλύφθηκε ζώνη πλινθοδομής αποτελούμενη από τρεις σειρές πλίνθων (Πίν. 329 δ). Επειδή το παραπάνω σχήμα προέκυψε και σε τέσσερις τομές, μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι το τείχος που αποκαλύφθηκε στην οδό Ίωνος Δραγούμη παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη με βάση τις πλίνθους και την κεραμική του στρώματος χρονολογείται στους ρωμαϊκούς-υστερορωμαϊκούς χρόνους, η δεύτερη αποτελεί μάλλον παλαιοχριστιανική επέμβαση, ενώ η τρίτη είναι υστεροβυζαντινή[15].

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι σε βάθος 1,70 μ. από την ανώτατη σωζόμενη επιφάνεια του τείχους διαπιστώθηκε στρώμα, πάχ. 0,70 μ., από άμμο, ασβέστη και μικρές πέτρες. Τα υλικά αυτά χωρίς να είναι κτιστή τοιχοποιία, σχηματίζουν μια συμπαγή μάζα σε επαφή με την παρειά του τείχους, που όμως δεν συνδέεται οργανικά. Πιστεύουμε ότι αποτελεί ένα είδος μόνωσης, αλλά και ενίσχυσης της αμυντικής ικανότητας του τείχους και σχετίζεται με την υστεροβυζαντινή φάση[16].

Ευρήματα: Από τα χώματα του σκάμματος σε όλο το πλάτος του δρόμου περισυνελέγη άφθονη εφυαλωμένη κεραμική 12ου, 13ου και 14ου αι. (Πίν. 330 α). Ανάμεσά τους ξεχωρίζει βάση κούπας με εγχάρακτο διάκοσμο που προέρχεται από ημιτελές (σκάρτο) αγγείο και ακέραιη κούπα με διάφανη εφύαλωση, γραπτό και εγχάρακτο διάκοσμο. Ξεχωρίζει επίσης σειρά βάσεων από κούπες των οποίων ο πυθμένας φέρει οπή που ανοίχθηκε εκ των υστέρων (Πίν. 330 β)[17].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Στα βόρεια της φιάλης της βασιλικής Β΄, στο χώρο του λεγόμενου «εργαστηρίου κιονοκράνων»[18], πραγματοποιήθηκε το 1992 συστηματική ανασκαφική έρευνα, που αποκάλυψε εργαστήρια και καταστήματα της εμπορικής αγοράς, τμήμα νεκροταφείου και κρημνίσματα του βόρειου τοίχου της φιάλης. Η ανασκαφή διενεργήθηκε κυρίως εκατέρωθεν των κρημνισμάτων. Επειδή ο όγκος των κρημνισμάτων είχε φτάσει να αιωρείται, καθώς η επίχωση πάνω στην οποία βρισκόταν σταδιακά υποχωρούσε, τη χρονιά αυτή αποφασίστηκε η απομάκρυνσή του και η ανασκαφική διερεύνηση της υποκείμενης επίχωσης[19]. Τα αποτελέσματα και των δύο ανασκαφικών περιόδων θα δημοσιευθούν προσεχώς.

ΑΝΝΑ ΠΑΛΟΥΡΗ

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας

Οικόπεδο Ά. Ιλατή

Με αφορμή αίτηση για ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο[20] διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή[21]. Αποκαλύφθηκε δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 5,90×5,30 μ., με θυραίο άνοιγμα, πλ. 1,45 μ., στο δυτικό τοίχο (Σχέδ. 1). Το πλάτος των τοίχων που ορίζουν το δωμάτιο κυμαίνεται από 0,45 (Τ4) έως 0,70 μ. (Τ2, Τ3). Ο βόρειος τοίχος σώζεται σε μέγιστο μήκος 1 μ. Η τοιχοποιία αποτελείται από ιδιαίτερα επιμελημένη αργολιθοδομή. Χρησιμοποιούνται σχιστολιθικές πέτρες σε ισόδομες στρώσεις, που συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα, ενώ τόσο οι εξωτερικές όσο και οι εσωτερικές επιφάνειές τους ήταν καλυμμένες με επίχρισμα, πάχ. 0,02 μ. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 1,85 μ. Σε αυτό το βάθος εντοπίστηκε το δάπεδο του δωματίου, που αποτελείται από πατημένο πηλόχωμα. Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου και κάτω από το επίπεδο του δαπέδου εντοπίστηκε αμφορέας, τοποθετημένος στο έδαφος με το στόμιο. Η ανάγκη στεγανοποίησης από τον υδροφόρο ορίζοντα, που στην περίπτωση της Θάσου είναι ιδιαίτερα υψη-

15. Η τοιχοδομία αυτής της φάσης μοιάζει με την τοιχοδομία του σωζόμενου τμήματος του ανατολικού περιβόλου, καθώς και τμημάτων της ακρόπολης και ανήκουν στην τελευταία φάση της οχύρωσης των Σερρών, που μάλλον πρέπει να αποδοθεί στον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, βλ. Δαδάκη, ό.π. (υποσημ. 11).

16. Οι πλίνθοι που χρησιμοποιήθηκαν μοιάζουν με τις πλίνθους που παρατηρούνται στη Β΄ οικοδομική φάση που αποδώσαμε στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ενώ το ανώτατο επίπεδο αυτής της λιθορριπής αρχίζει από εκεί όπου αρχίζει και η Γ΄ οικοδομική φάση.

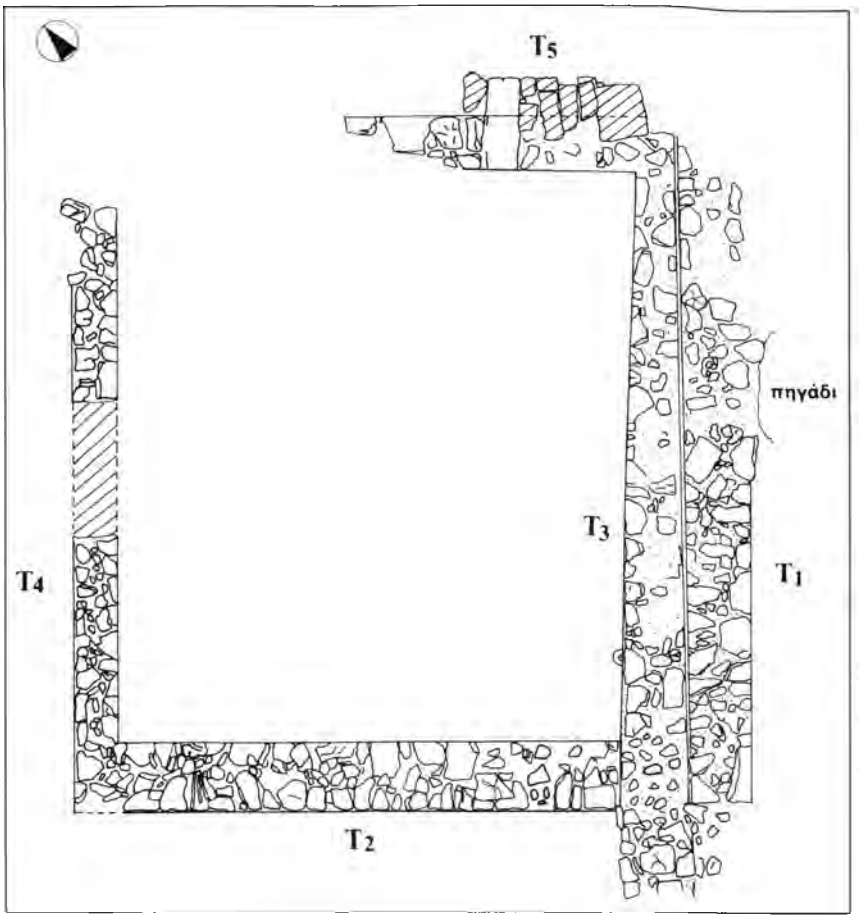
17. Έχουμε την εντύπωση ότι ίσως πρόκειται για αγγεία που σχετίζονται με ταφικά έθιμα. Ενδεχομένως να σχετίζονται με νεκροταφείο γύρω από το ναό του Αγίου Αθανασίου, του οποίου η θέση τοποθετείται στην περιοχή, βλ. *ByzZ*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 255, αριθ. 22.

18. Δ.Ι. Λαζαρίδης, *Οι Φίλιπποι*, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 30-31 και ειδικά για τα κιονόκρανα, βλ. *Byzantion* 42 (1972), σ. 423-430.

19. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Α. Πεδιαδιτάκη.

20. Το οικόπεδο βρίσκεται νότια-νοτιοδυτικά του ρωμαϊκού ωδείου.

21. Την ανασκαφή διεξήγαγε η επί συμβάσει αρχαιολόγος Ε. Τοπούζη.

Σχέδ. 1. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Α. Πλατή. Κάτοψη του δωματίου.

λός, κατέστησε την τεχνική αυτή συνήθη για τη Θάσο[22]. Με βάση τα ευρήματα το δωμάτιο χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους και φαίνεται ότι πρόκειται για μεμονωμένο χώρο, διότι δεν εντοπίστηκαν άλλοι τοίχοι.

Σε μια β΄ φάση, που ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, προστέθηκαν νέοι τοίχοι, μάλλον για ενίσχυση των προηγούμενων. Συγκεκριμένα πάνω στο βόρειο αρχικό τοίχο εδράστηκε τοίχος χτισμένος πρόχειρα από μεγάλους μαρμάρινους λίθους σε β΄ χρήση, ενώ σε επαφή με την εξωτερική παρειά του Τ3 χτίστηκε ο Τ1. Στην ίδια αυτή φάση εντοιχίστηκε και η θύρα.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Πολύστυλον - Άβδηρα

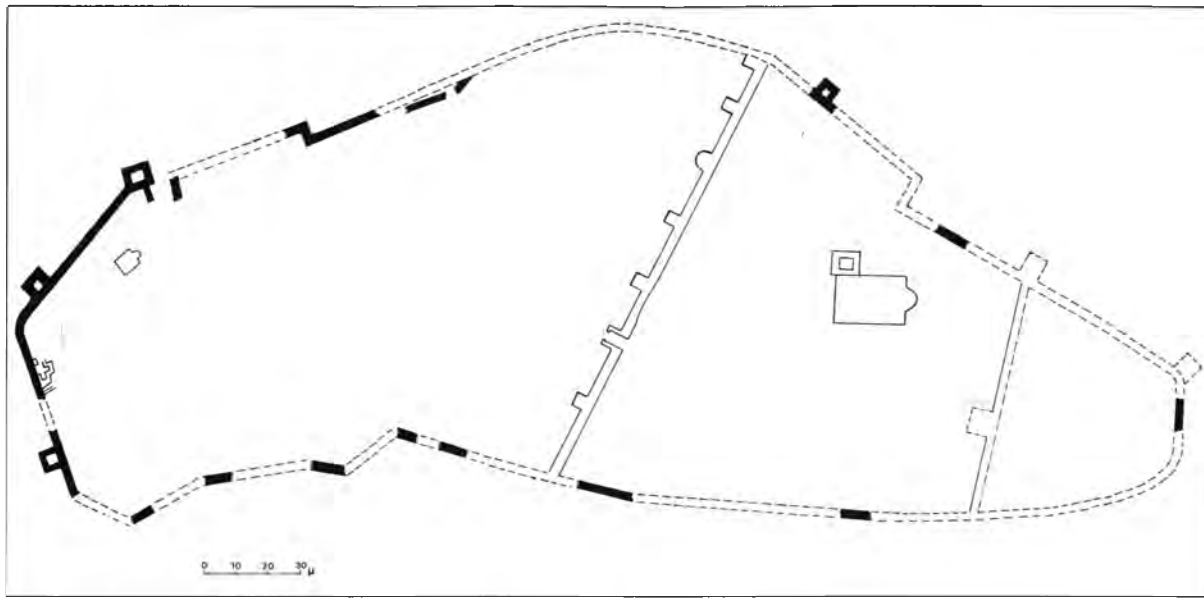
Φέτος πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκάλυψης του εγκάρσιου τείχους που εντοπίστηκε με τον καθαρισμό του χώρου το 1995[23]. Πρόκειται για τείχος που χωρίζει την κυρίως πόλη σε δύο σχεδόν ίσα τμήματα. Σε συνδυασμό με το ανατολικό εγκάρσιο τείχος, ανατολικά του επισκοπικού ναού, που σχηματίζει την ακρόπολη[24], διαμορφώνεται ένας τριμερής διαχωρισμός της συνολικής έκτασης που περικλείει ο εξωτερικός περίβολος. Η τριπλή αυτή διαίρεση αποτελεί αμυντικό κανόνα στις μεσαιωνικές οχυρώσεις και συναντάται σε πολλές από αυτές[25] (Σχέδ. 2).

22. Βλ. *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 605, όπου και άλλα παραδείγματα.

23. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 674.

24. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 633-634.

25. Πρβλ. Σέρβια (Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα 1957), Μυστρά (G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910), Άργος (K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey 1953), Τραπεζούντα (A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985). Βλ. επίσης Cl. Foss - D. Winfield, *Byzantine Fortifications*, University of South Africa, Pretoria 1986.

Σχέδ. 2. Νομός Ξάνθης. Πολύστυλον-Άβδηρα. Κάτοψη του οχυρωματικού περιβόλου.

Αρχικά χαράχθηκαν δύο τομές (τομή Α και Β) σε επαφή με την ανατολική παρειά του, προκειμένου να καθοριστεί το βάθος έως το οποίο θα έπρεπε να προχωρήσουν οι εργασίες αποκάλυψης, χωρίς να συναντήσουμε αρχαιολογικά στρώματα. Σε βάθος 0,80-1,20 μ. από την ανώτατη σωζόμενη επιφάνεια του τείχους αποκαλύφθηκε στρώμα πεσμένων λίθων, που προέρχονται από την παρειά του τείχους. Μετά την αφαίρεση του στρώματος αυτού αποκαλύφθηκαν διάφοροι τοίχοι, κάθετοι στο εγκάρσιο τείχος, που προφανώς έχουν σχέση με τα κτίσματα του οικισμού. Στη συνέχεια προχωρήσαμε στον καθαρισμό με μηχανικά μέσα έως το επίπεδο του στρώματος των λίθων. Παρόμοια ήταν η διαδικασία και τα στάδια των εργασιών κατά μήκος της δυτικής πλευράς του. Αποκαλύφθηκε έτσι σε όλο το μήκος του και στις δύο πλευρές, εκτός από τα σημεία σύνδεσής του με το βόρειο και το νότιο τείχος του εξωτερικού περιβόλου, όπου απαιτείται ανασκαφική έρευνα. Το τείχος που αποκαλύφθηκε έχει μήκος 1,45 και πλάτος 2,10-2,20 μ. Σώζεται σε ύψος από 1 έως 1,30 μ. στην εσωτερική (ανατολική) πλευρά και από 1,25 έως 2,50 μ. στην εξωτερική (δυτική). Η εξωτερική πλευρά, εκείνη δηλαδή που αντικρύζει την κάτω πόλη, ενισχύεται με έξι πύργους (ΠΕ1-ΠΕ6)[26] με μεταπύργιο διάστημα που ποικίλλει από 10,15 το μικρότερο έως 22,30 μ. το μεγαλύτερο. Από αυτούς οι πέντε είναι ορθογώνιοι, προβολής από 3,40 έως 3,80 και πλ. από 3,70 έως 4 μ. Ο ΠΕ3 έχει μορφή υπερυψωμένου τόξου. Η πύλη ανοίγεται μεταξύ των ΠΕ5 και ΠΕ6. Δύο παράλληλοι τοίχοι, πλ. 1,45 μ., που εξέχουν από την ευθεία του τείχους κατά 4,10 μ. ο βόρειος και 3,60 μ. ο νότιος, σχηματίζουν πυλώνα. Η πύλη, πλ. 3,10 μ., ανοίγεται στο βάθος, στην ευθεία των μεταπύργιων τμημάτων.

Η τοιχοδομία του αποτελείται από αργούς και ημιλαξευμένους λίθους μεσαίου μεγέθους, που τοποθετούνται σε οριζόντιες, σχεδόν ισοπαχείς, στρώσεις. Ως συνδετική ύλη χρησιμοποιείται λάσπη. Γίνεται επίσης ευρεία χρήση σπολίων αρχαίων χρόνων (λαξευμένοι γωνιόλιθοι και αρχιτεκτονικά μέλη), ενώ η ανεύρεση πλίνθων κατά την αποχωμάτωση υποδηλώνει και χρήση πλίνθων στα ανώτατα σημεία.

Από τις παραπάνω εργασίες περισυνελέγησαν όστρακα άβαφης και εφυαλωμένης κεραμικής 12ου-13ου αι. (Πίν. 330 γ), τμήμα τριγλύφου από αρχαίο ναό[27], ενεπίγραφο βάθρο και διάφορα μεταλλικά αντικείμενα. Σημειώνουμε επίσης πλίνθο με εγχάρακτο σταυρό, πιθανώς από τάφο (Πίν. 330 δ).

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

26. Η αρίθμηση των πύργων από Β. προς Ν.

27. Είναι το τρίτο αρχιτεκτονικό μέλος από αρχαίο δωρικό ναό που περισυνελέγη από την ακρόπολη. Η θέση του ναού δεν έχει επισημανθεί ακόμη.

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1997 οι δραστηριότητες της Εφορείας[1] στην περιοχή αρμοδιότητάς της (Νομοί Λέσβου και Χίου) συμπεριλαμβάνουν, εκτός από τη διοίκηση και την οικονομική διαχείριση, τη χορήγηση 406 αδειών οικοδομών, εισηγήσεις στα αρμόδια αρχαιολογικά συμβούλια, τοπογραφικές και σχεδιαστικές αποτυπώσεις, διενέργεια 648 δοκιμαστικών τομών σε ιδιωτικές και δημόσιες εκτάσεις, που βρίσκονται σε αρχαιολογικούς χώρους, παρακολούθηση εκσκαφών θεμελίων οικοδομών. Έγινε επίσης παρακολούθηση εκσκαφών για τις ανάγκες της οδοποιίας και των έργων της ύδρευσης-αποχέτευσης στην πόλη της Μυτιλήνης. Πραγματοποιήθηκαν 30 σωστικές (μη προγραμματισμένες) ανασκαφές στα νησιά Λέσβο, Λήμνο, Χίο και Ψαρά, εκ των οποίων οι 20 ολοκληρώθηκαν.

Εκπονήθηκαν μελέτες για την ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων στο δομημένο περιβάλλον της Λέσβου (Μυτιλήνη, Θερμή κτλ.) και τοπογραφικά της ευρύτερης περιοχής των ιερών της Κλοπεδής και του Μέσσου, καθώς και του αρχαιολογικού χώρου στα Τσόνια Λέσβου, όπως και των σημαντικότερων αρχαιολογικών χώρων της νήσου των Ψαρών (Αρχοντίκι-Μαύρη Ράχη).

Συνεχίστηκε η ενημέρωση του σχεδιαστικού αρχείου και εμπλουτίστηκε η βιβλιοθήκη της Εφορείας με νέα συγγράμματα από δωρεές ή αγορά με τις πιστώσεις του Υπουργείου Πολιτισμού (αριθ. 3643-3765) και η ενημέρωση του φωτογραφικού αρχείου (αρχείο διαφανειών ΑΦΑ 14158-15519, αρχείο φωτογραφιών ΑΦΑ 73149-81553).

Συνεχίστηκε ο ευτρεπισμός και ο καθαρισμός του ναού της Αθηνάς στο Εμπορειό της Χίου, του ιερού του Απόλλωνος στα Φανά της Χίου και του ιερού του Μέσσου στη Λέσβο, με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου. Συνεχίστηκε επίσης ο καθαρισμός και η συντήρηση των αρχαιολογικών χώρων Κλοπεδής, Μήθυμνας, Νικομήδειας, αρχαίου θεάτρου Μυτιλήνης, Ηφαιστίας, Καβειρίου, Πολιόχνης και Μύρινας Λήμνου Νομού Λέσβου, Ναγού και Βικίου Νομού Χίου, με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ και του ΤΑΠΑ.

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς στις 29-9-1997, η Εφορεία συμμετείχε με την επιμελήτρια αρχαιοτήτων Α. Ντόβα στη διοργάνωση εκπαιδευτικού προγράμματος και ξενάγησης μαθητών στο βόρειο αρχαίο λιμάνι της Μυτιλήνης. Στο πρόγραμμα συμμετείχαν η Ε΄ και η ΣΤ΄ τάξη του 5ου και 8ου Δημοτικού Σχολείου Μυτιλήνης, τα οποία γειτνιάζουν με το βόρειο αρχαίο λιμάνι της πόλης.

Οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Λ. Αχειλαρά, Π. Αυγερινού και Α. Ντόβα έλαβαν μέρος με ανακοινώσεις στο Διεθνές Συμπόσιο που οργανώθηκε στην Urla της Μ. Ασίας με γενικό θέμα «Το Αιγαίο στη νεολιθική, χαλκολιθική και πρώιμη εποχή του Χαλκού».

Η υπογράφουσα πήρε μέρος στο Συνέδριο με θέμα «Τα μικρά νησιά της Μεσογείου», που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο της Βαλέτα στη Μάλτα, με θέμα «Οι πολιτιστικές επιδράσεις της αθηναϊκής πολιτείας στο νησί της Λήμνου».

Ολοκληρώθηκε η έκδοση Πρακτικών του Συνεδρίου της Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, που διοργανώθηκε από την Εφορεία στη Μυτιλήνη το 1994.

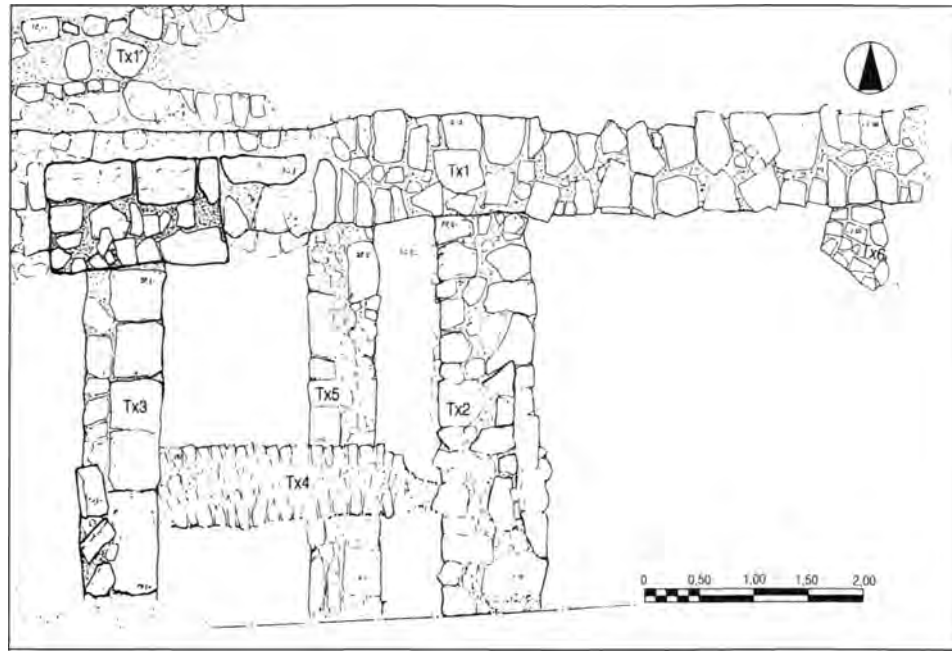
Το καλοκαίρι στον αύλειο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης (παλαιό κτίριο) πραγματοποιήθηκαν δύο πολιτιστικές εκδηλώσεις: παρουσίαση του βιβλίου *Τερέζα* του Φρ. Γερμανού σε συνεργασία με το βιβλιοπωλείο «Ειρμός» και έκθεση ζωγραφικής του λέσβιου ζωγράφου Α. Πρωτοπάτση σε συνεργασία με το Σύλλογο Λεσβιακής Παροικίας Αττικής.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκε η καταγραφή των αρχαίων στους καταλόγους των Μουσείων Μυτιλήνης (ΒΕ Ν682-Ν799, 18122-18500, 30228-30510, 10986-11008 = 799 αντικείμενα), Χίου (ΒΕ Ν442-Ν479, 10896-11755 = 896 αντικείμενα) και Λήμνου (ΒΕ 15858-16107 = 249 αντικείμενα). Συνεχίστηκε η συντήρηση των χάλκινων από τις ανασκαφές Χίου, Λήμνου και Ψαρών και των ψηφιδωτών από τις ανασκαφές στη Μυτιλήνη. Καθαρίστηκαν 80 γλυπτά, 150 τ.μ. ψηφιδωτών δαπέδων, 30 τ.μ. τοιχογραφιών και 15 χάλκινα αντικείμενα, για τις ανάγκες της έκθεσης του νέου κτιρίου

---

1. Ευχαριστούμε το προσωπικό της Εφορείας, που συνέβαλε στην πραγματοποίηση των κάθε είδους εργασιών της Εφορείας το 1997, και συγκεκριμένα την επιμελήτρια αρχαιοτήτων Π. Αυγερινού, τους έκτακτους αρχαιολόγους Γ. Δεληγιώργη, Ρ. Γιώβα, Ειρ. Ζούρου, Δ. Κατσίκη, Γ. Κουκούλα, Θ. Κυριακοπούλου, Κ. Λινάρδου, Μ. Παππά, Α. Πιτσικούλη, Μ. Μιμιγιάννη, Γ. Σωτηρόπουλο, Υ. Φλατσούση και Α. Φρατζόγλου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες για τη σύνταξη των Χρονικών εκφράζουμε στην έκτακτη αρχαιολόγο Γ. Δεληγιώργη. Ευχαριστίες εκφράζουμε επίσης στους συντηρητές της Εφορείας, και συγκεκριμένα στους Σ. Αδαμίδου, Ν. Βοϊγιουκλή, Μ. Κολαρά, Ι. Νέμτσα, Ν. Νέμτσα, Μ. Μάντικα, Δ. Πίτσιου, Θ. Τσοκαρά και στους ωρομίσθιους συντηρητές Μ. Βουγιούκα, Γ. Γκουρδόγλου, Τ. Γούτο, Α. Θάνο, Μ. Κρασαγάκη, Ν. Μαλλή, Ν. Πάνου, Φ. Ρουμελιώτη, Γ. Ξυπολυτά.

Σχέδ. 1. Πόλη της Χίου. Οδός Αγίου Ιακώβου. Κάτοψη της ανασκαφής.

του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης (Πίν. 331 α-β).

Εκπονήθηκε μελέτη του κτιριολογικού και μουσειολογικού προγράμματος του Μουσείου Χίου και προχώρησε σημαντικά η επανέκθεση στο νέο κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης. Διοργανώθηκε φωτογραφική έκθεση για την Πολιόχνη της Λήμνου, σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή στο Μουσείο Θεσσαλονίκης με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Πόλη Χίου

Οδός Αγίων Αποστόλων (οικόπεδο Ε. Δημητρίου)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης στο παραπάνω οικόπεδο ήλθε στο φως αποθέτης, διαστ. 2,40×3,80 μ., σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου. Πρόκειται για λάκκο σκαμμένο στο φυσικό κιτρινωπό πώρο, γεμισμένο με κομμάτια κυρίως αμφορέων του 4ου αι. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης κεραμίδες, υφαντικά βάρη και ελάχιστα όστρακα ερυθρόμορφης κεραμικής του 4ου αι. π.Χ. (ΒΕ 11750-11754, 11883-11886).

Οδός Αγίου Ιακώβου (οικόπεδο Γ. Μαΐστρου)

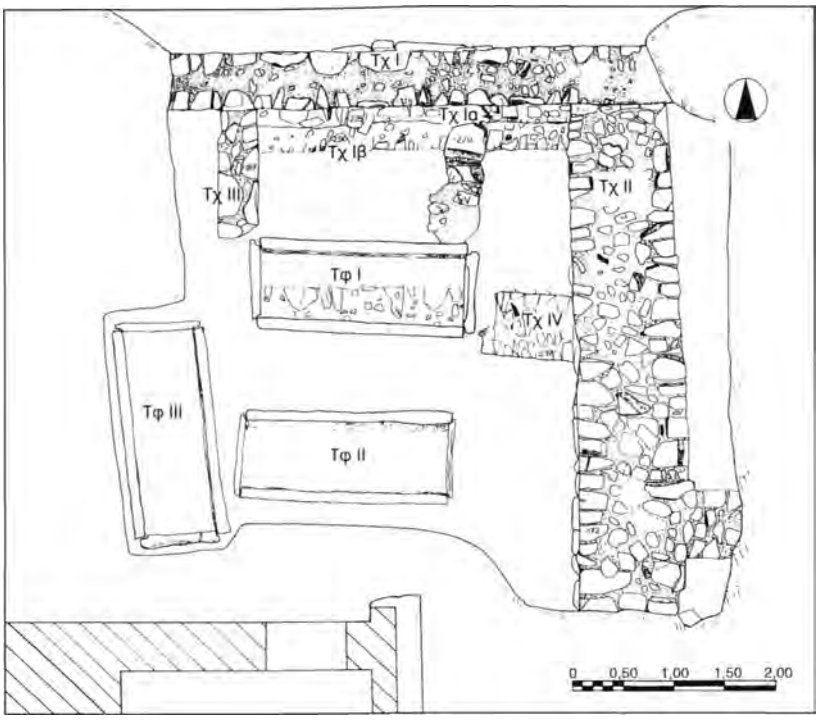
Στο νότιο άκρο του οικοπέδου, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση της οικίας, αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,30 μ. περίπου, από υπολείμματα καύσης και κεραμίδες (Σχέδ. 1· Πίν. 331 γ-δ).

Πρόκειται για πλέγμα τοίχων, που αριθμούνται στο σχέδιο 1-5. Ο μεγαλύτερος, πλ. 0,45 μ., σώζεται σε μέγιστο μήκος 9 και ύψος 0,30 μ., είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και βρίσκεται σε βάθος 2,38 μ. από το σταθερό του οικοπέδου.

Σε απόσταση 2,20 μ. ανατολικά του δυτικού άκρου του οικοπέδου εκφύεται ο Τχ 3, πλ. 0,70 μ., από τη νότια παρειά του Τχ 1. Σώζεται σε μήκος 2,50 και ύψος 0,42 μ., είναι χτισμένος με λιθοπλίνθους και αργούς λίθους και έχει κατεύθυνση Β.-Ν.

Σε απόσταση 1,35 μ. ανατολικά του Τχ 3 και παράλληλα με αυτόν εκφύεται ο Τχ 5, πλ. 0,94 μ., που σώζεται σε μήκος 2,90 και ύψος 0,45 μ. Ανατολικά του Τχ 5 και σε απόσταση 2,50 μ. από τον Τχ 3 εκφύεται ο Τχ 2, πλ. 1,08 μ. Σώζεται σε μήκος 3,12 και ύψος 0,38 μ. Ο Τχ 4 βαίνει παράλληλα με τον Τχ 1, εκφύεται από την ανατολική παρειά του Τχ 3 σε απόσταση 1,70 μ. νότια του Τχ 1. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους και χώμα, έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 2,50, μέγιστο πλάτος 0,62 και μέγιστο ύψος 0,18 μ.

Η επίχωση περιείχε ένα νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων με σφίγγα στον οπισθότυπο και τη λέξη *ΧΙΩΝ* στον εμπροσθό-

Σχέδ. 2. Πόλη της Χίου. Οδός Ανθεστηρίων 23. Κάτοψη της ανασκαφής.

τυπο, όστρακα ελληνιστικών χρόνων μελαμβαφή και ερυθροβαφή, σιδερένια καρφιά, τμήματα λυχναριών, μία χάλκινη περόνη, μία χάλκινη χάντρα, πήλινες αγνύθες και τμήμα ηγεμόνα με φυτική διακόσμηση (ΒΕ 11536-11567, 11870).

Οδός Αλατίου - Αγίου Ιακώβου (οικόπεδο Σ. Τσικούρα)

Βρέθηκαν, σε βάθος 2,40 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού, οικοδομικά λείψανα των νεότερων χρόνων, για την οικοδόμηση των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί αρχαίο υλικό, όπως μαρμάρινοι κίονες, σωζ. μήκ. 0,85 και διαμ. 0,20 μ.

Οδός Ανθεστηρίων 23 (οικόπεδο Κ. Κικιλή)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν και εν συνεχεία ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα του 3ου αι. π.Χ. και τμήμα νεκροταφείου του 2ου αι. π.Χ., σε βάθος 4 μ. από το κατάστρωμα της οδού (Σχέδ. 2).

Τα λείψανα της κατασκευής ορίζονται από Β. από τον Τχ Ι, πλ. 0,50, σωζ. μήκ. 4,50 και ύψ. 1,10 μ. και από Α. από τον Τχ ΙΙ, πλ. 1,10, σωζ. μήκ. 5,20 και ύψ. 0,50 μ.

Τα οικοδομικά λείψανα, που από την κεραμική μπορούν να χρονολογηθούν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., αποτελούνται από τέσσερις τοίχους, εκ των οποίων οι δύο σχηματίζουν γωνία. Σημειώνονται δύο επάλληλες φάσεις. Ο μεγαλύτερος τοίχος ΙΙ, πλ. 1,10 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., σώζεται σε μήκος 5,20 μ. Ο τοίχος Ι, πλ. 0,60 μ., που ανήκει στη νεότερη φάση, σώζεται σε μήκος 4,80 μ. Ο τάφος Ι εδράζεται στα λείψανα του καλούμενου Τχ IV, πλ. 0,70 και σωζ. μήκ. 3,10 μ. Δυτικά του Τχ IV, πλ. 0,40 μ., σώζεται σε μήκος 1,30 μ. ο καλούμενος τοίχος Τχ ΙΙΙ, όπως και οι τοίχοι Ια και β, μέγ. μήκ. 3, πλ. 0,20 και 0,30 μ. αντίστοιχα, πάνω στους οποίους εδράζονται ο Τχ Ι και ο Τχ IV.

Οι κτιστοί με πλάκες από λίθο Θυμιανών κιβωτιόσχημοι τάφοι Ι, ΙΙ και ΙΙΙ, διαστ. 2,05×0,90, 2,05×0,98 και 2,30×1 μ., ήταν κτερισμένοι με υδρίσκες και μυροδοχεία του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. (ΒΕ 11588-11617, 11682-11684). Η εικόνα που παρουσιάζει η ανασκαφή αποτελεί τυπικό παράδειγμα της μετακίνησης και του περιορισμού της πόλης προς ΒΔ. το 2ο αι. π.Χ., όταν στη θέση των κτισμάτων επεκτάθηκε η νεκρόπολη.

Περιοχή Αγία Άννα Καπέλα (οικόπεδο Κ. Μαργούνη)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, που είναι όμορο της οικοπεδικής έκτασης

ιδιοκτησίας Μ. Κουρτέση[2], αποκαλύφθηκαν λίθινα δάπεδα σε βάθος 4,50 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού (Πίν. 332 α). Η σωστική ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως δάπεδα και αποχετευτικό σύστημα με λίθινους κτιστούς αγωγούς της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου. Η στρωματογραφία έως βάθος 7 μ. περίπου απέδωσε, μεταξύ άλλων, όστρακα ερυθρόμορφης κεραμικής, που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., όπως και οικοδομικά λείψανα της ελληνιστικής εποχής.

Τα λιθόστρωτα δάπεδα των ρωμαϊκών χρόνων καταλαμβάνουν έκταση 100 τ.μ. περίπου. Οι τοίχοι 1 και 2 που σχηματίζουν γωνία, έχουν μέγιστο μήκος 3,50 και 2,60 μ. αντίστοιχα και πλάτος από 0,50 έως 0,55 μ.

Στην επίχωση βρέθηκαν μελαμβαφή και ερυθροβαφή όστρακα και χάλκινο νόμισμα (ΒΕ 11626-11681, 11685-11697, 11746-11749, 11842-11848, 11863, 11869, 11882).

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης.

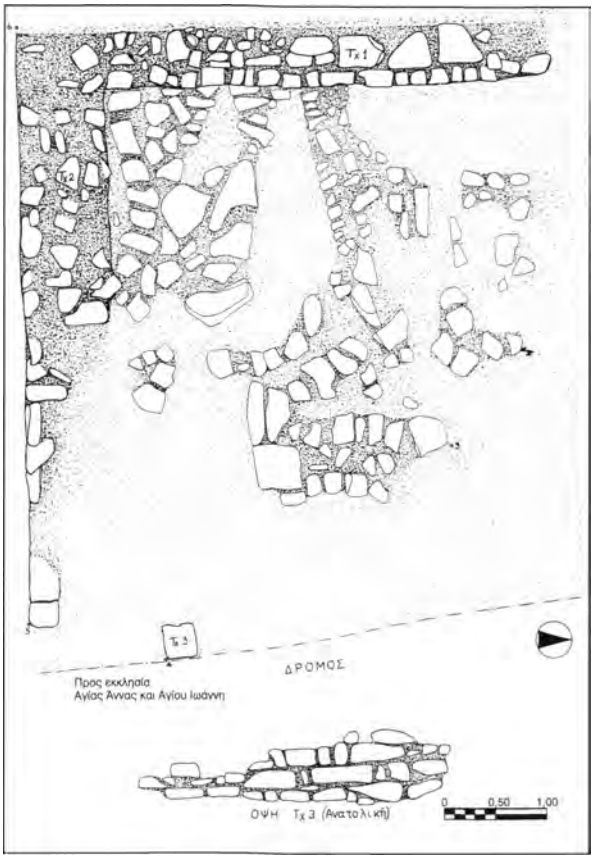
Περιοχή Παναγία Λέτσαινα (οικόπεδο Α. Κουτσουλιά)

Στο δυτικό πρανές του παραπάνω οικοπέδου, στην περιοχή της Παναγίας Λέτσαινας στην πόλη της Χίου, κατά τη διάρκεια των εργασιών γενικής εκσκαφής εντοπίστηκαν και στη συνέχεια ερευνήθηκαν με έξοδα της ιδιοκτήτριας πέντε κεραμοσκεπείς τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. οι τρεις και Β.-Ν. οι άλλοι δύο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ολόκληρη την οικοπεδική έκταση δεν βρέθηκαν αρχαία, πλην αυτών των τάφων[3], που εισχωρούσαν εν μέρει στην ιδιοκτησία Τσόλη και στα πρανή της παρακείμενης οδού.

Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν διαταραγμένοι. Ήταν λαξευμένοι στο φυσικό πώρο, σε βάθος από 0,30 έως 1,04 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου και είχαν μέγιστες διαστάσεις: μήκ. 0,75, πλ. 0,54 και ύψ. 0,36 μ. και ελάχιστες μήκ. 0,45, πλ. 0,60 και ύψ. 0,20 μ. Ήταν όλοι κτερισμένοι, με στλεγγίδα, περιδέραιο, μυροδοχείο, κυάθιο, υδρίσκη και γυάλινο αμφορίσκο. Τα μικρά σιδερένια καρφιά που βρέθηκαν μαρτυρούν την ύπαρξη ξύλινων κιβωτίων (ΒΕ 11532-11535).

Οι τάφοι διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Σχέδ. 3. Ψαρά. Μαύρη Ράχη. Κάτοψη του ορθογώνιου κτίσματος και ανατολική όψη του τοίχου Τχ 3.

Οδός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Κατά τις εργασίες διάνοιξης χάνδακα για τις ανάγκες των έργων ύδρευσης-αποχέτευσης του Δήμου Χίου επί της οδού Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και σε βάθος 1 μ. από το οδόστρωμα, ήλθαν στο φως και εν συνεχεία ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, χτισμένοι από πέτρα Θυμιανών και μονολιθικές καλυπτήριες από το ίδιο υλικό. Οι διαστάσεις τους είναι ΤφΙ: 2,30×0,80, ΤφΙΙ: 2,20×0,90 και Τφ ΙΙΙ: 2,08×0,88 μ.

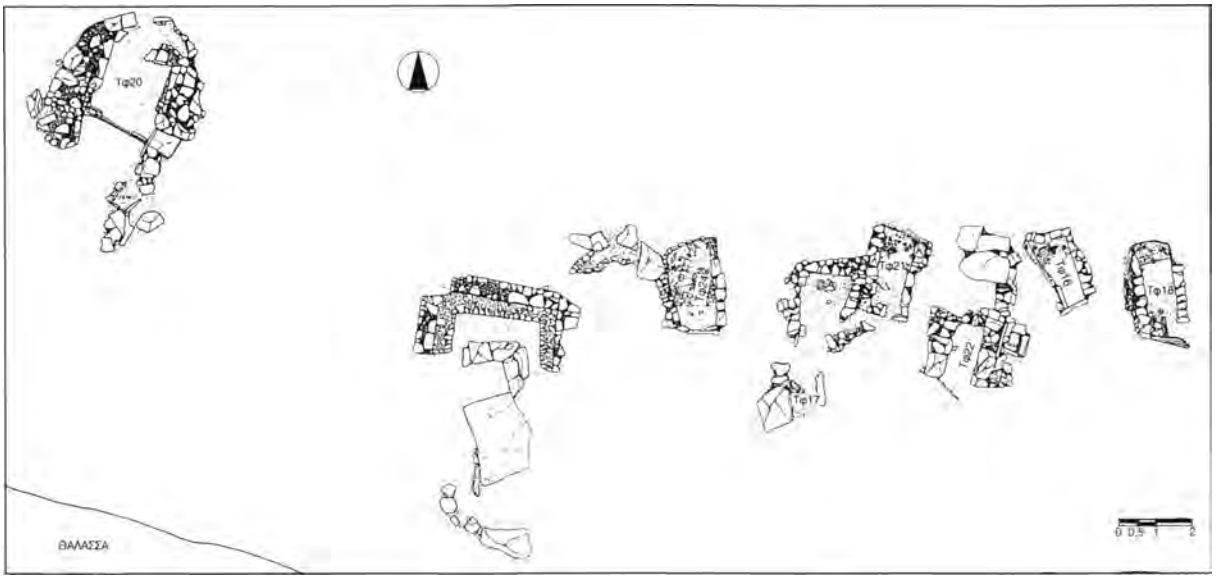
Στον τάφο Ι δεν βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα, παρά μόνον υδρίσκη και μυροδοχείο του 1ου αι. π.Χ.

Αντίθετα, οι τάφοι ΙΙ και ΙΙΙ είχαν χρησιμοποιηθεί για περισσότερες της μιας ταφές, πέντε για τον πρώτο και 12 αντίστοιχα για το δεύτερο. Ήταν κτερισμένοι με 26 βολβόσχημα πήλινα και 18 γυάλινα μυροδοχεία του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. μ.Χ. (Πίν. 332 β), δύο χιακά νομίσματα και δύο σιδερένια ξίφη (ΒΕ 11209-11257, 11264-11270).

Ο εγχάρακτος σταυρός στο δυτικό τοίχωμα του Τφ ΙΙ μαρτυρεί ότι η τελευταία ταφή ανήκε σε χριστιανό.

2. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 454· 44 (1984): Χρονικά, σ. 397.

3. Στην περιοχή αυτή που βρίσκεται η Βόρεια Νεκρόπολη, εντοπίστηκαν και εργαστήρια κεραμικής και κοροπλαστικής. Βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 475.

Σχέδ. 4. Ψαρά. Θέση Αρχοντίκι. Κάτοψη των αποκαλυφθέντων τάφων.

ΨΑΡΑ

Μαύρη Ράχη

Κατά το 1987 ο Δήμος Ψαρών επιχείρησε τη διάνοιξη δρόμου με μηχανικό εκσκαφέα στο λόφο της Μαύρης Ράχης, προκειμένου να είναι δυνατή η πρόσβαση στο ιστορικό δίδυμο εκκλησάκι των Αγίων Άννας και Ιωάννη με αυτοκίνητο. Οι εργασίες τότε διακόπηκαν από την Εφορεία λόγω της ιστορικότητας του τοπίου αλλά και της αποκάλυψης κατά τις εργασίες του εκσκαφέα αρχαίων οικοδομικών λειψάνων και της συσσώρευσης μελαμβαφούς κεραμικής στα πρανή του σκάμματος που δημιουργήθηκε.

Το 1996 η μικρή αλλά σημαντική χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου προς την Εφορεία για την ανάδειξη των Ψαρών μας επέτρεψε την έναρξη των εργασιών καθαρισμού του χώρου από τους θάμνους, τα χόρτα και τα χώματα και την αποτύπωση των ορατών μνημείων. Κατά τον καθαρισμό ήλθαν στο φως αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά και το αμυντικό τείχος της εποχής της Επανάστασης (Πίν. 330γ), όπως και τα λείψανα της πυριτιδαποθήκης του ολοκαυτώματος.

Η ολιγοήμερη σωστική ανασκαφική έρευνα που περιορίστηκε στα οικοδομικά λείψανα που είχε αποκαλύψει ο εκσκαφέας στα πρανή του λόφου έφερε στο φως ορθογώνιο χώρο οριζόμενο από τους τρεις τοίχους (Σχέδ. 3). Τον καλούμενο Τχ1, πλ. 0,50, μήκ. 3,40 και ύψ. 0,40 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., τον Τχ2, πλ. 0,65, μήκ. 4 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. και τον Τχ3, πλ. 0,65, μήκ. 4,10 και ύψ. 0,45 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος πρέπει να λειτουργούσε και ως αναλημματικός, για τη συγκράτηση των χωμάτων του πλατώματος πάνω στο οποίο είναι θεμελιωμένο το υπό έρευνα κτίσμα.

Η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος. Περιορίστηκε μόνο στην αποκάλυψη του κτίσματος, λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης. Η επίχωση, που ήταν φτωχή σε ευρήματα λόγω της κλίσης τους εδάφους, απέδωσε εν τούτοις όστρακα άβαφων και μελαμβαφών χρηστικών αγγείων ελληνιστικών χρόνων, καθώς και τμήμα ειδωλίου καθιστής μορφής (ΒΕ 9201, 9205).

Θέση Αρχοντίκι

Η θέση Αρχοντίκι των Ψαρών (Σχέδ. 4) είναι γνωστή ήδη από το 1961 στην Εφορεία ως αρχαιολογικός χώρος από τον τότε Έφορο Σ. Χαριτωνίδη[4], ο οποίος εντόπισε το μυκηναϊκό νεκροταφείο κοντά στην παραλία. Το 1984 και 1985 οι αρχαιολόγοι Ά. Τσαραβόπουλος[5] και η Λ. Αχειλαρά[6] διενήργησαν σωστική ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να διασωθούν οι τάφοι από το χειμέριο κύμα. Κατά τις περιοδείες αρχαιολόγων της Εφορείας από το

4. *ΑΔ* 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 266.

5. *Ψαρά* 37-39 (Σεπτέμβριος 1983), σ. 5.

6. Λ. Αχειλαρά, Mycenaean Events from Psara, *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di micenologia, Roma-Napoli, Ottobre 1991*, Roma 1996, σ. 14-20.

1986 και εξής εντοπίστηκαν νέοι τάφοι (Σχέδ. 4), οι οποίοι κινδύνευαν από την καταστροφική μανία της θάλασσας και τη διάβρωση λόγω των υδάτων. Η χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου το 1997 μας επέτρεψε να καταρτίσουμε πρόγραμμα διάσωσης του νεκροταφείου. Το 1997, στη σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα έξι ημερών, ερευνήθηκαν 15 τάφοι. Έγινε η σχεδιαστική και τοπογραφική αποτύπωση των τάφων του 1997, όπως και των ερευνηθέντων τάφων από τους Ά. Τσαραβόπουλο και Λ. Αχειλαρά.

Οι τάφοι στο Αρχοντίκι είναι κιβωτιόσχημοι, χτισμένοι με πλάκες της περιοχής, καλυμμένοι κατά κανόνα με τεφρό σχιστόλιθο που αφθονεί στην περιοχή. Όλοι έχουν προσανατολισμό Β.-Ν., με συνήθεις διαστάσεις 2,50×1,20 μ., ενώ ο μικρότερος τάφος έχει διαστάσεις 1,20×0,60 μ. Το ύψος τους κυμαίνεται μεταξύ 0,40 και 0,50 μ. Όλοι ήταν κτερισμένοι με ψευδόστομους αμφορείς (Πίν. 333 α), κύλικες, κύπελλα (Πίν. 333 β), κυλινδρικές πυξίδες, αλάβαστρα, ένα χρυσό έλασμα σε σχήμα ρόδακα, δύο σφραγίδες από φαγεντιανή, χάντρες από σάρδιο, φαγεντιανή, γυαλί και τυρκουάζ (ΒΕ 9379-9380, 9137-9204).

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Οδός Αγραφιώτου (οικόπεδο Π. και Μ. Γκέντζη)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου θεάτρου της πόλης της Μυτιλήνης, ήλθαν στο φως οικοδομικά λείψανα (Πίν. 333 γ) της ρωμαϊκής περιόδου του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., όπως τεκμηριώνεται από τα ευρήματα της επίχωσης, των οποίων τα σημαντικότερα είναι τμήματα μαγειρικών σκευών, αμφορέας, ειδώλια, 19 οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 3252-31257). Η ανασκαφική έρευνα, που διακόπηκε λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης, θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Περιοχή συνοικισμού, οδός Χάρητος και Κρατίνου (οικόπεδο Δ. και Α. Γράμμη - Ε. Στυλιανίδου)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα και αυτόν το χρόνο στο παραπάνω οικόπεδο. Μετά την αφαίρεση των ψηφιδωτών δαπέδων αποκαλύφθηκε η προγενέστερη οικοδομική φάση, που ανήκει σε οικία των ύστερων ελληνιστικών χρόνων (Σχέδ. 5).

Στη θέση κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση του Τηλέφου ήλθαν στο φως δύο κυρίως χώροι, διαστ. 3×3,90 και 4×2,60 μ., που ορίζονται από Β. και από Ν. από τους τοίχους 35 και 19 αντίστοιχα. Η μετάβαση από το ανατολικό στο δυτικό δωμάτιο γίνεται διαμέσου ανοίγματος και μικρής λίθινης κλίμακας με τρεις βαθμίδες. Στα δυτικά του δωματίου υπάρχει «στέρνα» χτισμένη με κεραμίδες και συνδετικό υλικό ασβέστη. Ίχνη κλίμακας, τα οποία καλύφθηκαν από μεταγενέστερο δάπεδο, μαρτυρούν πολλαπλές επισκευές και αλλαγή στη διαρρύθμιση του χώρου.

Στο δυτικό δωμάτιο βρέθηκε η βάση σκάλας που οδηγούσε σε όροφο και ωοειδής κατασκευή μέσα στο δάπεδο χτισμένη με ασβέστη και αργούς λίθους. Μέσα σε στάχτες και κάρβουνα βρέθηκαν ίχνη εστίας και μαγειρικά σκεύη, που επιτρέπουν ο χώρος αυτός κάλλιστα να ερμηνευθεί ως το μαγειρείο του σπιτιού.

Βόρεια του Τχ 35 ανοίγονται τρεις αποθηκευτικοί χώροι, διαστ. 1,05×0,50, 1,10×2 και 3×2,50 μ., οριζόμενοι από τοίχους, πλ. 0,50 μ. Ο δυτικός τοίχος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως ανάλημμα του υπερκείμενου ανδήρου, έχει πλάτος 0,80 μ., ενώ στο μεσαίο δωμάτιο σώζεται το δάπεδο.

Κτιστός αγωγός, πλ. 0,60 μ., διατρέχει όλη τη δυτική πλευρά εξωτερικά της οικίας και στις δύο φάσεις (ελληνιστική και ρωμαϊκή).

Στην επίχωση βρέθηκαν ελληνιστικά και λίγα αρχαϊκά όστρακα, ειδώλια, αγνύθες, λυχνάρια (ΒΕ 18422-18425, 18369-18392, 18396-18411, 18752-18764).

Οδός Κιουταχείας (οικόπεδο Ε. Καραγεωργίου)

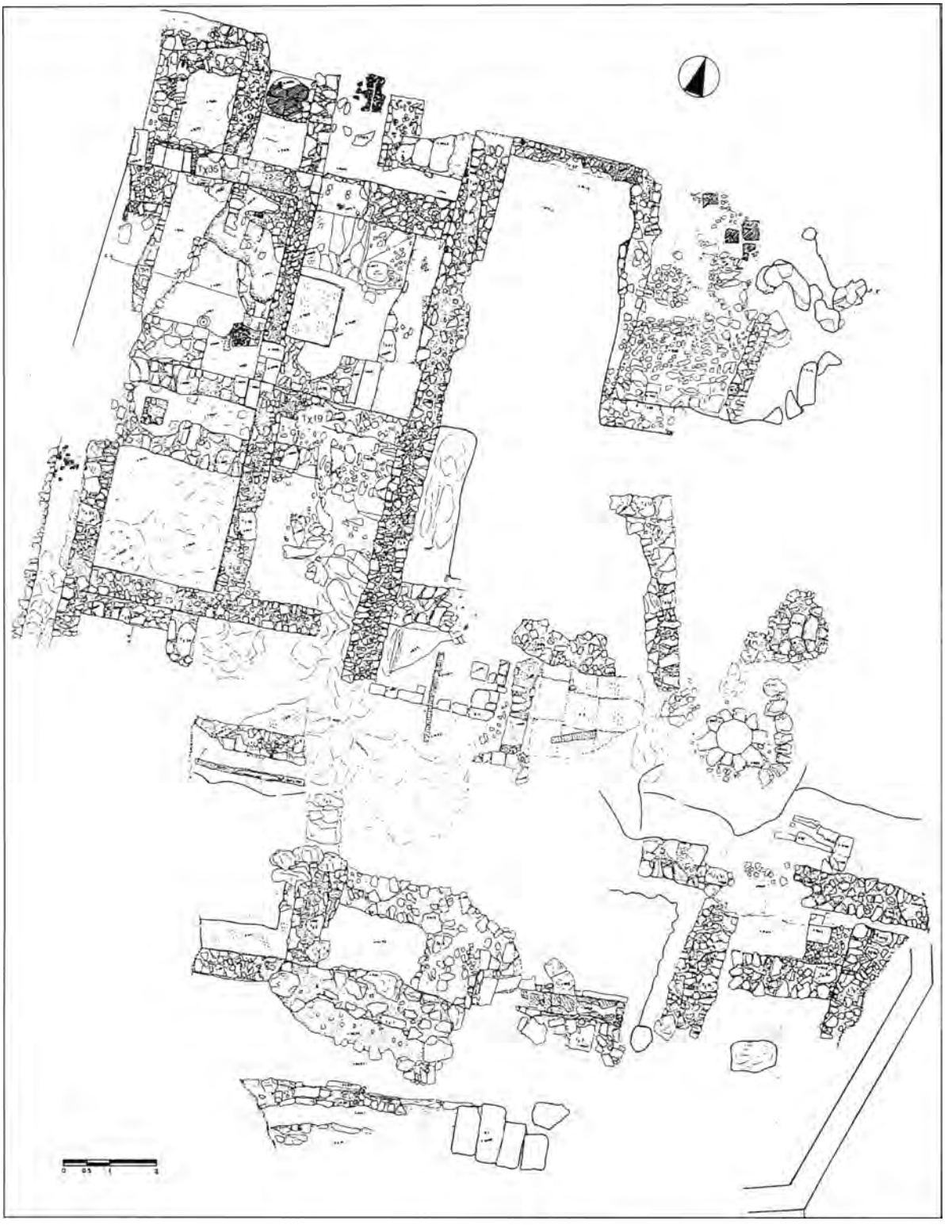
Στα υπόγεια της οικίας Ε. Καραγεωργίου κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης για τις ανάγκες των επισκευών σε βάθος 0,50 μ. από το κατώφλι, ερευνήθηκαν μαρμαροθετημένο δάπεδο με υπόστρωμα από κονίαμα και ένας τοίχος ελληνιστικών χρόνων, μέγ. πλ. 0,30 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., ορατός σε μήκος 3,80 μ. και χτισμένος με ημιλαξευμένους και λαξευμένους λίθους.

Στην προγενέστερη ελληνιστική φάση (2ος αι. π.Χ.) ανήκει το δάπεδο με το πατημένο χώμα, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,23 μ.

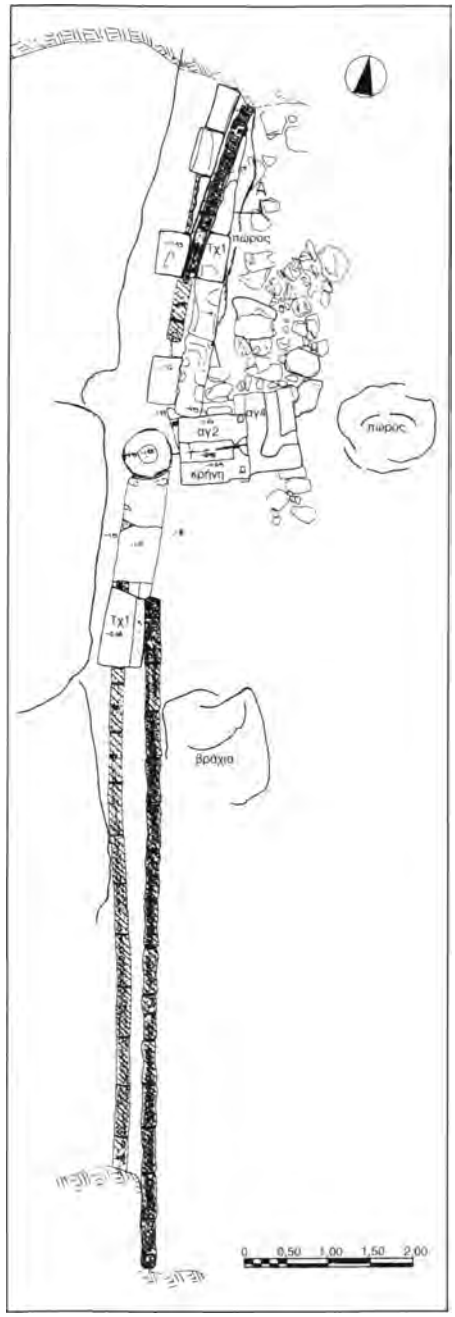
Τα λιγοστά ευρήματα της επίχωσης, λευκά, υπόλευκα και κυανά επιχρίσματα, όστρακα μελαμβαφών αγγείων, τμήμα μελαμβαφούς φιάλης και λεκανίδας, χάλκινο οξειδωμένο νόμισμα και αποτμήματα ειδωλίων, χρονολογούν το πρώτο στρώμα καταστροφής στον 4ο-3ο αι. π.Χ. (ΒΕ 31271-31273).

Οδός Θεοφράστου (οικόπεδο Μ. Κουκέλλη)

Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται πλησίον του δυτικού τείχους

Σχέδ. 5. Μυτιλήνη. Περιοχή συνοικισμού. Οδός Χάρητος και Κρατίνου. Κάτοψη τμήματος της ελληνιστικής οικίας.

Σχέδ. 6. Μυτιλήνη. Οδός Θεοφράστου. Κάτοψη της ανασκαφής.

της πόλης[7], στο πρανές της νότιας απότομης πλαγιάς του λόφου της Αγίας Κυριακής, ήλθε στο φως και ερευνήθηκε σύστημα αναλημματικών τοίχων που συγκρατούσαν τα διαμορφωμένα στην κατωφέρεια άνδηρα (Σχέδ. 6). Οι αναλημματικοί τοίχοι ήταν χτισμένοι με το ψευδοϊσόδομο σύστημα, με κατεύθυνση Β.-Ν.

Στο ανατολικότερο όριο του οικοπέδου και σε βάθος 0,40 μ. περίπου από το λιθόστρωτο κατάστρωμα της οδού Θεοφράστου αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος, ο καλούμενος Τχ1 (Πίν. 333 δ), χτισμένος με ψευδοϊσόδομο σύστημα, θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο, κατάλληλα διαμορφωμένο για το σκοπό αυτό. Ο τοίχος 1, ύψ. 2 μ., που είναι χτισμένος σε πέντε ή έξι δόμους ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, σώζεται σε μήκος 7,90 μ. Συγχρόνως λειτουργούσε ως υδραγωγείο, καθότι στην άνω επιφάνειά του στηρίζονταν δύο πήλινοι αγωγοί, διαμ. 0,21 και 0,19 μ. αντίστοιχα, που οδηγούν σε μαρμάρινη κρήνη, χτισμένη με ελαφρά κλίση από Β. προς Ν., ούτως ώστε να εξομαλύνονται οι υψομετρικές διαφορές του εδάφους και να εξασφαλίζεται η ομαλή ροή του νερού. Τα σημεία ένωσης των αγωγών, που σώζονται σε μήκος 2,88 και 3,80 μ. αντίστοιχα, ήταν καλυμμένα με κονίαμα από θηραϊκή γη και ασβέστη.

Σε κατάλληλα διαμορφωμένη υποδοχή του τοίχου υπήρχε φρεάτιο για τη συλλογή ύδατος, αποτελούμενο από πίθο, ύψ. 0,35 και διαμ. 0,58 μ. Η κρήνη αποτελείται από δύο τμήματα, από ορθογώνια βάση, ύψ. 1,02 μ., χτισμένη με μικρές και μεγάλες λιθοπλίνθους και επένδυση στην πρόσοψη από τρεις πλάκες σε β΄ χρήση και μαρμάρινη τετράγωνη λιθόκτιστη κατασκευή, ύψ. 0,45, μήκ. 0,79 και πλ. 0,76 μ., με λαξευμένο αγωγό που οδηγεί το νερό από τον πίθο στην κρήνη. Στα βόρεια της κρήνης η διαμόρφωση του εδάφους από μεγάλους και μικρούς λίθους διευκόλυνε την πρόσβαση σε αυτήν.

Η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση ήταν άφθονη και χρονολογείται από τον 3ο έως τον 1ο αι. π.Χ.: όστρακα γκριζόχρωμων αμφορέων, χρηστικών μελαμβαφών, ανοιχτών και κλειστών αγγείων (σκύφοι, κάνθαροι, ιχθυοπινάκια), 24 χάλκινα νομίσματα και δύο κεφαλές γυναικείων ειδωλίων. Από τα 24 χάλκινα νομίσματα τα παλαιότερα χρονολογούνται γύρω στο 350-250 π.Χ., ενώ τα νεότερα στο 2ο αι. π.Χ. (ΒΕ 31275-31281).

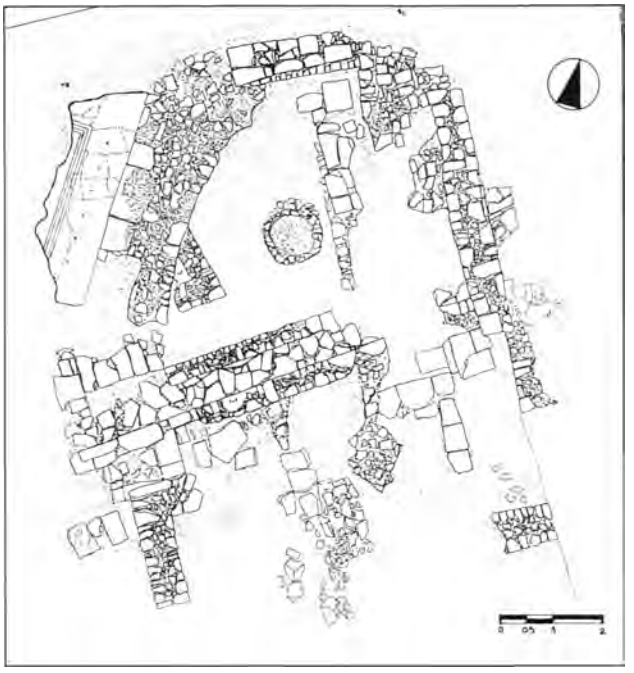
Δυτικά του Τχ1 σε ανώτερο επίπεδο αποκαλύφθηκε ο Τχ2, ο οποίος είναι παράλληλος με τον Τχ1 και σώζεται σε τέσσερις δόμους. Έχει μέγιστο ύψος 1,37 και μέγιστο αποκαλυφθέν μήκος 4,06 μ., ενώ το πλάτος δεν μπορεί να μετρηθεί με βεβαιότητα, διότι σε αυτόν εδράζεται όμορη πολυκατοικία της δεκαετίας του 1970. Είναι χτισμένος και αυτός με το ψευδοϊσόδομο σύστημα.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν στον ακάλυπτο χώρο.

Οδός Ναυμαχίας Έλλης (οικόπεδο Χ. Μαλλιάκα)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων για την προσθήκη προβόλου

7. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 198.

Σχέδ. 7. Μυτιλήνη. Οδός Γιαννιτσών. Κάτοψη της ανασκαφής.

αποκαλύφθηκε δάπεδο, διαστ. 1,65×0,40 μ., σε βάθος 0,50 μ. περίπου από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού Ναυμαχίας Έλλης, οριζόμενο από τοίχους, πλ. 0,54 μ., δομημένους με αργολιθοδομή από γκριζόχρωμο ασβεστόλιθο της περιοχής.

Στην επίχωση βρέθηκαν όστρακα άβαφων μεγάλων χρηστικών και ελάχιστα όστρακα ερυθροβαφών και μελαμβαφών αγγείων, καθώς και αποτμήματα κεραμίδων.

Το αποκαλυφθέν δάπεδο αποτελεί τμήμα οικοδομικών λειψάνων της ελληνιστικής περιόδου, πάνω στα οποία είχε θεμελιωθεί προσφυγική κατοικία.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Χρυσομαλλούσας (οικόπεδο Χ. Νουλέλλη)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν τα οικοδομικά λείψανα πύργου του 18ου αι. Δεν διαπιστώθηκε παλαιότερη χρήση του χώρου.

Οδός Γιαννιτσών (οικόπεδο Ε. Πρωτοψάλτη)

Κατά τη διάνοιξη τάφρων θεμελίωσης για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,68 μ. αρχιτεκτονικά λείψανα (Σχέδ. 7· Πίν. 334 α-β) των οποίων στη συνέχεια ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα με έξοδα εν μέρει του ιδιοκτήτη και εν μέρει του Υπουργείου Πολιτισμού.

Στο μέσον του οικοπέδου και σε απόσταση 7 μ. περίπου από το όριο της παρακείμενης οδού Γιαννιτσών ήλθε στο φως σε βάθος 1,94 μ. από το κατάστρωμα της οδού λίθινος αγωγός καλυμμένος με πλάκες, το ύψος του οποίου είναι 0,20 μ. Ορίζεται από δύο τοίχους χτισμένους με αργολιθοδομή, πλ. 0,40 μ. περίπου. Έχει λιθόστρωτο δάπεδο και κατεύθυνση Α.-Δ. Στα βόρεια του αγωγού και σε βάθος 1,89 έως 4,50 μ. ήλθαν στο φως όλες οι οικοδομικές φάσεις, που καλύπτουν το διάστημα από τα τέλη του 7ου ή τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. π.Χ. και 1ο αι. μ.Χ.

Νότια του αγωγού βρέθηκε αποθέτης ρωμαϊκών χρόνων, όπως και αναλημματικοί τοίχοι της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με λευκές ψηφίδες, μέγ. διαστ. 4,40×1,50 μ., που ανήκει στις νεότερες φάσεις (1ος αι. μ.Χ.). Το δάπεδο αυτό, το οποίο αποτελεί τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου ρωμαϊκού κτίσματος, συνεχίζεται στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και στην όμορη ιδιοκτησία, όπου δεν είναι δυνατόν να συνεχιστεί η έρευνα, λόγω της επικινδυνότητας των παρακείμενων κτισμάτων των αρχών του 20ού αι. Ένας στέρεος τοίχος χτισμένος με αργολιθοδομή και κονίαμα ορίζει το ψηφιδωτό δάπεδο προς Α. και πρέπει να ανήκει στην ίδια με αυτό οικοδομική φάση. Πρόκειται περισσότερο για «κατασκευή», διαστ. 5,50×1,74 μ., που πιθανώς λειτουργούσε και ως αναλημματικός τοίχος για τη διαμόρφωση του επικλινούς εδάφους.

Η «κατασκευή» αυτή ήταν θεμελιωμένη σε προγενέστερα οικοδομικά λείψανα, που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 3,48 μ. από το κατάστρωμα της οδού Γιαννιτσών. Η χρονολόγησή τους τεκμηριώνεται από τη στρωματογραφία, που απέδωσε κεραμική του 6ου και του 5ου αι. π.Χ.

Τα ίχνη της παλαιότερης χρήσης του χώρου ανήκουν στο πηγάδι, που βρέθηκε σε βάθος 4,45 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού, σε απόσταση 1,50 μ. ανατολικά της «κατασκευής» και 1,20 μ. βόρεια του αγωγού.

Το οικόπεδο ορίζεται βόρεια και ανατολικά από τοίχους, πλ. 0,60 περίπου και σωζ. μήκ. 2,48 ο βόρειος και 6 μ. ο ανατολικός, που βρέθηκαν σε βάθος από 1,30-1,50 μ. Χρονολογούνται στη νεότερη φάση της ανασκαφής.

Νότια του αγωγού, σε βάθος από 2,50 έως 2,60 μ., ήλθαν στο φως τα λείψανα ορθογώνιου χώρου, από τον οποίο σώζεται η γωνία που σχηματίζουν τμήματα τοίχων, πλ. 0,40 μ., χτισμένων με ορθογώνιες πλίνθους και πλάκες ακανόνιστου σχήματος.

Στο δυτικό όριο του οικοπέδου και νότια του αγωγού ήλθε στο φως σε βάθος από 2,50 έως 2,60 μ. ισχυρός τοίχος, πλ. 3,10 μ., χτισμένος από ορθογώνιους λίθους και

αργολιθοδομή. Είχε την ίδια χρήση με τη ρωμαϊκή «κατασκευή» βόρεια του αγωγού, δηλαδή λειτουργούσε ως ανάλημμα. Ο τοίχος αυτός από την κεραμική χρονολογείται στην ύστερη κλασική ή πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Η επίχωση περιείχε τμήματα αμφορέων, όστρακα από ομφαλωτό ιχθυοπινάκιο, όστρακα κρατήρων και κανθάρων, οστέινες περόνες, βελόνες, κοχλιάριο, χάλκινα νομίσματα, όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, ειδώλια γυναικείων μορφών, χέρι Αφροδίτης από το γνωστό σύμπλεγμα Πάνα-Αφροδίτης, πήλινα λυχνάρια, όστρακα με πρασινοκίτρινη εφυάλωση με παράσταση μάχης πυγμαίων-γερανών (ΒΕ 18129-18153, 18162-18173, 18273-18295, 18297-18368, 18412-18421, 18722-18726, 18728-18731, 18734-18735).

Επάνω Σκάλα, οδός Λασίου και Σιγείου (οικόπεδο Γ. Τζιμή - Α. Δουρουδή)

Κατά τη διάνοιξη των πεδίλων θεμελίωσης της προς ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα σε βάθος 2 μ. περίπου από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού. Πρόκειται για οικοδόμημα με ορθογώνιους χώρους, διαστ. 3×3,50, 1,50×1,20, 2×2 και 3,50×3,70 μ., που ορίζονται από τοίχους, πλ. από 0,50 έως 0,55 μ.

Στο βόρειο όριο του οικοπέδου σχηματίζονται τρεις χώροι, διαστ. 1,90×1,90, 1,50×1,20, 3,50×3,70 μ., και στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ανοίγονται χώροι, διαστ. 4×3,50 και 1,50×1,50 μ. Ορίζονται από τοίχους, που σώζονται σε μήκος 2 μ. και φέρουν ίχνη τοιχογραφιών. Επίσης διαπιστώθηκαν ίχνη δαπέδων που καταστράφηκαν από τη συνεχή χρήση του χώρου.

Οι τοίχοι είναι χτισμένοι από ακανόνιστες και κανονικές πέτρες. Σώζονται σε ύψος από 2 έως 2,50 μ. και εδράζονται στο φυσικό βράχο της περιοχής.

Τα κυριότερα ευρήματα που έδωσε η επίχωση ήταν τμήματα ειδωλίων, αγνύθες, καρφιά, βελόνες, λίθινα βαρίδια, όστρακα χρηστικών αγγείων, τμήματα μεγαρικών σκύφων, αμφορέων, κυαθίων, διαβρωμένα νομίσματα (ΒΕ Ν683, 31263-31267).

Τα λείψανα αυτά σύμφωνα με την επίχωση χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο.

Περιοχή Σουράδα, οδός Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Ι. Χατζάκη - Ι. Παυλακέλλη)

Το 1997 έγιναν εργασίες καθαρισμού των σκαμμάτων της ανασκαφής του 1996[8]. Συνεχίστηκε η έρευνα μόνο στο τετράγωνο Δ5, μέχρι την αποκάλυψη του φυσικού εδάφους (Σχέδ. 8).

Η τοπογραφία της ανασκαφής δεν άλλαξε με την προσθήκη νέων οικοδομικών λειψάνων, αλλά προστέθηκαν νέα στοιχεία στρωματογραφίας και πολυπληθές υλικό.

Η κεραμική που προέρχεται από το σύνολο της επίχωσης χαρακτηρίζεται από χονδρόκοκκο πηλό καστανότεφρο και δεν παρουσιάζει ποικιλία σχημάτων και τύπων, με εξαίρεση τα χονδροειδή αγγεία, των οποίων η επιφάνεια είναι άβαφη, χωρίς στίλβωση και ανομοιογενής χρωματικά λόγω της όπτησης. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως όστρακα από πρόχους, κυάθια και μικρά πόδια τριποδικών φιαλών, πόδια τριποδικών σκευών και όστρακα πίθων με εγχάρακτη διακόσμηση παράλληλων λοξών γραμμιδίων. Τα στιλβωτά χαρακτηρίζονται από καλά ψημένο πηλό και φέρουν στίλβωση στη μία ή και στις δύο όψεις. Στην κατηγορία ανήκουν κυρίως φιάλες. Βρέθηκαν επίσης όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση από παράλληλες γραμμές που γεμίζουν με λευκή ύλη.

Διαπιστώθηκαν στοιχεία λιθοτεχνίας. Από την επίχωση των οικοδομικών λειψάνων και από τα δάπεδα προέρχονται περίπου 600 αντικείμενα-προϊόντα λιθοτεχνίας, που αντιπροσωπεύεται από τα εξής στάδια της τεχνολογικής αλυσίδας:

α) Κόνδυλοι / αδιαμόρφωτα κομμάτια πρώτης ύλης, β) πυρήνες, γ) προϊόντα απόκρουσης: γ1) φλοιώδη αποκρούσματα, γ2) τεμάχια πολύμορφα που προέρχονται από τη διαμόρφωση ή από σφάλματα κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας, δ) φολίδες και ε) εργαλεία.

Αξιοσημείωτη στο υλικό της ανασκαφής είναι και η παρουσία σχετικά μεγάλου αριθμού από κροκάλες ή βότσαλα στη φυσική τους μορφή ή με μικρές αποκρούσεις που προέρχονται από την παραλία.

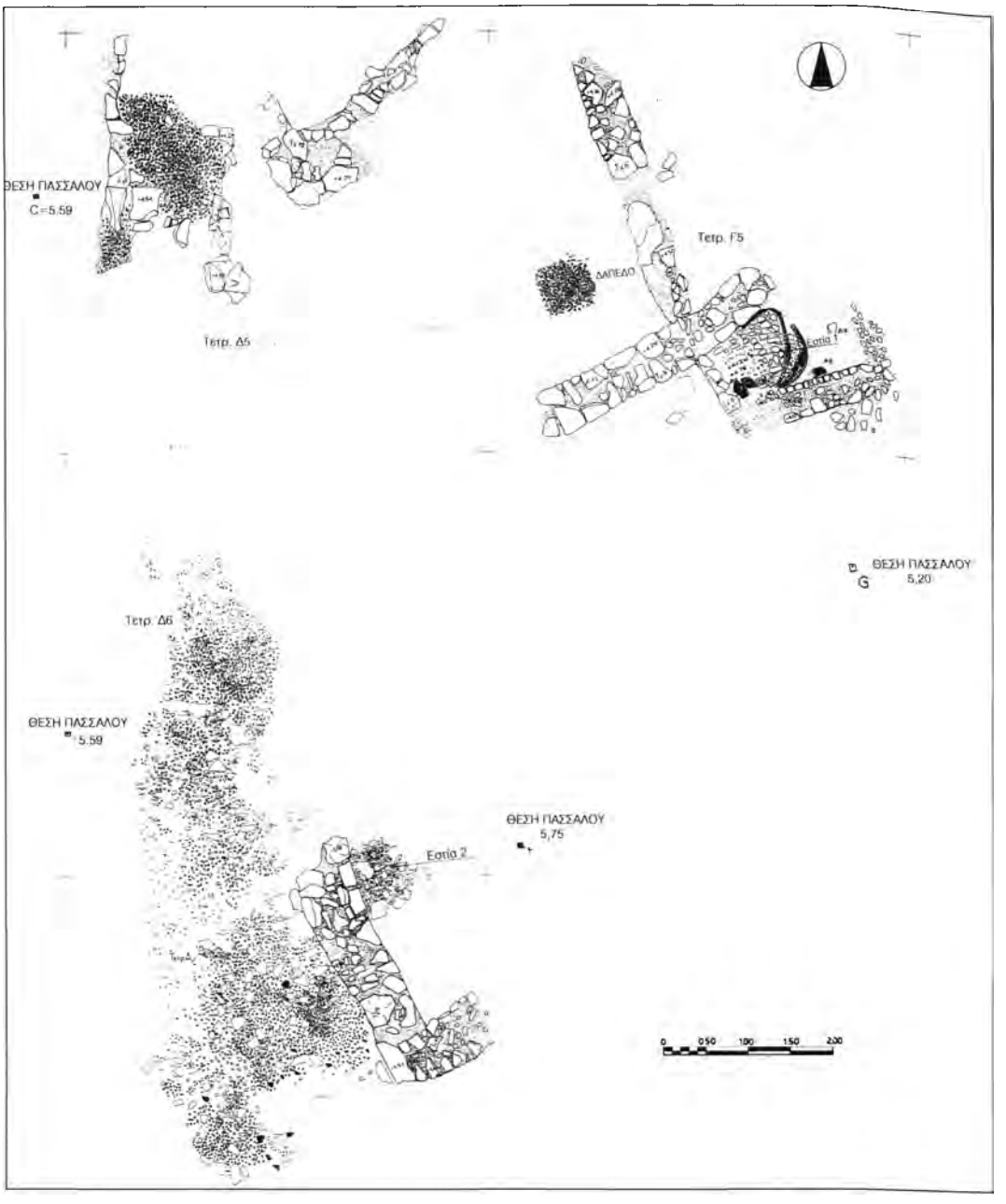
Βρέθηκαν συνολικά 92 βότσαλα, εκ των οποίων τα 28 θεωρούμε μικρούς κρουστήρες, τα 40 ίσως έχουν χρησιμοποιηθεί ως εργαλεία, τα 16 έχουν μικρές απολεπίσεις στην περιφέρεια, τέσσερα είναι αποκρούσματα και τέσσερα μεγάλα τεμάχια από κροκάλες.

Τα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού[9] στη Λέσβο, όπως αυτή μας είναι γνωστή από τις φάσεις Ι και ΙΙ του οικισμού της Θερμής.

Η σπανιότητα οστράκων από οικιακά σκεύη δεν επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε το χώρο ως κατοικία. Αντίθετα, καθοριστική για το χαρακτήρα και τη χρήση του χώρου είναι η ύπαρξη στην επίχωση και πάνω στα δάπεδα

8. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 599-600.

9. Π. Αυγερινού, Η Μυτιλήνη στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, *Το Αιγαίο στη νεολιθική, χαλκολιθική και πρώιμη εποχή του Χαλκού, Διεθνές Συμπόσιο, Urla* της Μ. Ασίας (υπό εκτύπωση).

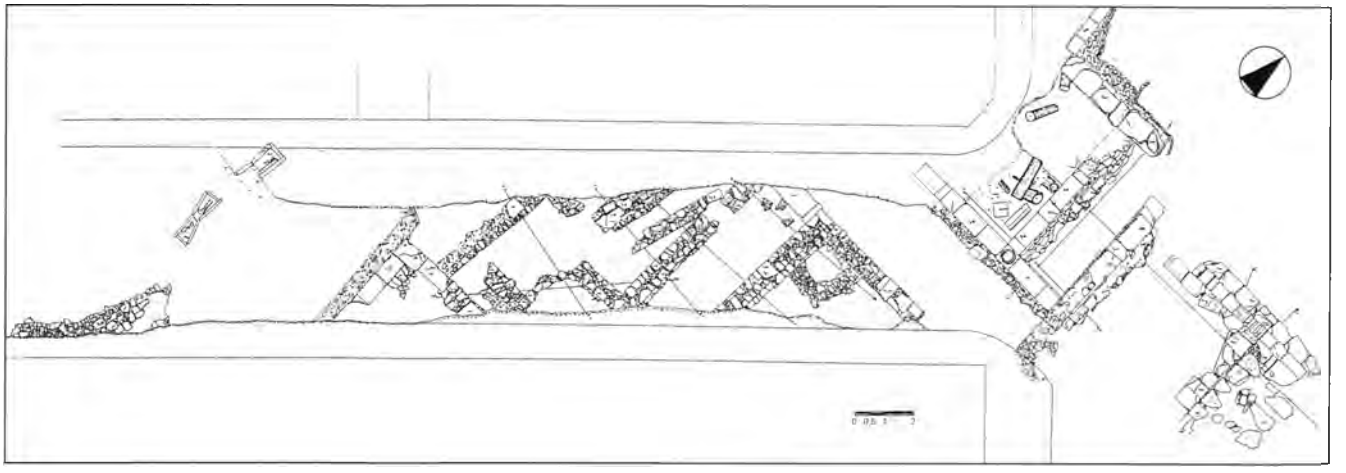
Σχέδ. 8. Μυτιλήνη. Περιοχή Σουράδα. Οδός Ελ. Βενιζέλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

600 αποκρουσμάτων πυριτόλιθου, που καθιστά προφανές ότι πρόκειται για μια θέση εκμετάλλευσης κονδύλων πυριτόλιθου. Η παρουσία φλοιωδών αποκρουσμάτων μαζί με ημιτελή ή ολοκληρωμένα εργαλεία υποδηλώνει το πλήρες φάσμα της απολέπισης και χαρακτηρίζει το χώρο ως εργαστήριο με την έννοια ότι στη θέση αυτή ένας ή περισσότεροι τεχνίτες κατεργάστηκαν πρώτη ύλη με σκοπό την παραγωγή (ΒΕ 18122, 18480-18489).

Τα αρχαία οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Ναυμάχου Παπανικολή και Κιουταχείας (οικόπεδο Δ. Χατζηγιάννη)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης ήλθαν στο φως σε βάθος 0,78 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού

Σχέδ. 9. Μυτιλήνη. Συμβολή των οδών Ελ. Βενιζέλου και Μ. Μυρογιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής.

οικοδομικά λείψανα (Πίν. 334 γ) των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, αποτελούμενα από τρεις τοίχους, πλ. 0,50-0,92 μ.

Η κεραμική της επίχωσης χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και αποτελείται κυρίως από όστρακα άβαφων αγγείων, ενώ εντυπωσιακό ήταν το πλήθος των κεραμίδων στέγης. Τα παλαιότερα ευρήματα ήταν ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα που αποδεικνύουν τη συνεχή χρήση του χώρου ήδη από το 2ο αι. π.Χ.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Αισχύλου

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρων για τη διέλευση νέων καλωδίων του ΟΤΕ εντοπίστηκε ψηφιδωτό δάπεδο σε βάθος 1 μ. περίπου από το κράσπεδο του πεζοδρομίου του παιδικού σταθμού, στο συνοικισμό Μυτιλήνης.

Στο ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε συνολικά σε τμήμα, διαστ. 0,95×2,35 μ., διακρίνουμε γεωμετρικά σχέδια. Πρέπει να ανήκει σε δάπεδο που εισχωρεί με προσανατολισμό Β.-Ν. κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αισχύλου.

Το ψηφιδωτό καταχώσθηκε προσωρινά με την προοπτική να γίνει πλήρης και συστηματική έρευνα κατά την ευρείας κλίμακας διάνοιξη τάφρων για τη διέλευση σωλήνων του έργου της ύδρευσης-αποχέτευσης.

Συμβολή οδών Ελ. Βενιζέλου και Μ. Μυρογιάννη

Κατά την ευρείας κλίμακας διάνοιξη ορυγμάτων για την κατασκευή των αγωγών ύδρευσης-αποχέτευσης και για την κατασκευή φρεατίων συλλογής των ομβρίων υδάτων της περιοχής Μακρύς Γιαλός πόλεως Μυτιλήνης, ήλθε στο φως ιχθυοδεξαμενή (Σχέδ. 9· Πίν. 335 α), που βρίσκεται στη γένεση του μώλου, ο οποίος είναι χτισμένος με το έμπλεκτο σύστημα δόμησης και χωρίζεται σε ορθογώνιες κατασκευές με εγκιβωτισμένους ογκόλιθους, οι οποίες έχουν διαστάσεις 6×3,50 μ.

Η ιχθυοδεξαμενή αποτελείται από ορθογώνιο χώρο, διαστ. 6,60×5,50 μ., οριζόμενο από τοίχους, μέγ. πλ. 0,65 μ., χτισμένους με το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης. Για τις εσωτερικές όψεις χρησιμοποιήθηκαν κανονικές ορθογώνιες λιθόπλινθοι, ενώ εξωτερικά οι τοίχοι της δεξαμενής υποστηρίζονται από ισχυρές κατασκευές, πλ. 0,50 μ. περίπου, που αποτελούνται από λιθοδομή και ισχυρό υδραυλικό κονίαμα.

Στο βόρειο άκρο του ανατολικού τοιχώματος απολήγει αγωγός οριζόμενος από δύο τοίχους, πλ. 0,50 μ. περίπου, χτισμένους από κανονικές ορθογώνιες πλίνθους που ορίζουν αύλακα με εγκοπές, στις οποίες εφάρμοζαν κάθετα μεταλλικά φράγματα.

Στους κατώτερους δόμους των παρειών των τοίχων της δεξαμενής διαπιστώθηκε η ύπαρξη υποδοχών (κλειδιά), στις οποίες εφάρμοζαν τα στηρίγματα των οριζόντιων στοιχείων για το χωρισμό των χώρων με φράγματα, που χρησίμευαν για την ανανέωση των υδάτων και τη συγκράτηση των ιχθύων.

Σε μεταγενέστερη περίοδο της α΄ χρήσης του χώρου χτίστηκε ο εγκάρσιος τοίχος, πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., με ακανόνιστους ορθογώνιους λίθους σε β΄ χρήση, που χώρισε τη δεξαμενή σε μικρότερους χώρους. Τον ανατολικό, διαστ. 0,50×5,50 μ., και το δυτικό, διαστ. 4×6 μ. Με τον εγκάρσιο τοίχο το μνημείο διαμορφώθηκε σε πρόπυλο τύπου Η. Την ίδια περίοδο με τον εγκάρσιο τοίχο γέμισε η δεξαμενή με χώμα, άμμο και κυρίως χρηστική κεραμική του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ.

Στην επίχωση της δεξαμενής βρέθηκαν οινοχόες, πινάκια, λυχνάρια, αμφορείς, κυάθια, κύπελλα, φιάλες, μικρογραφικές λεκανίδες, πελίκες, μυροδοχεία, σκύφοι, αμφορίσκοι, σκυφίδια, κάνθαροι, τηγάνια, μεγάλο πλήθος μαγειρικών σκευών και πύραυνοι (ΒΕ 18174-18229, 18232-18279, 18296, 18230-18231, 31134-8, 31140-31212).

Επί της οδού Μ. Μυρογιάννη, κάτω από το κατάστρωμα της ομώνυμης οδού, στις τομές που ανοίχθηκαν για τις ανάγκες του ίδιου έργου ύδρευσης-αποχέτευσης και στη συνέχεια της ιχθυοδεξαμενής, αποκαλύφθηκαν τμήματα έξι ορθογώνιων χώρων, διαστ. 4,50×3,70, 5,50×2, 1,70×3,70, 4,20×1,50, 3,60×1,50, 2,50×2 μ., που δυστυχώς εισχωρούν κάτω από τις παρακείμενες πολυκατοικίες της δεκαετίας του 1970 και τα νεοκλασικά κτίρια της περιοχής. Η θέση των χώρων αυτών και τα ευρήματα της επίχωσης μάς επιτρέπουν να υποθέσουμε με μεγάλη βεβαιότητα ότι οι χώροι αυτοί είναι βοηθητικοί και σχετίζονται με τη λειτουργία της ιχθυοδεξαμενής.

Συμβολή οδών Αθ. Μητρέλια και Α. Καρκαβίτσα

Στη συμβολή των οδών Αθ. Μητρέλια και Α. Καρκαβίτσα, κατά τις εργασίες διάνοιξης χάνδακα για τη διέλευση σωλήνων ύδρευσης-αποχέτευσης, ήλθαν στο φως λείψανα τοίχου χτισμένου με αρχαίο υλικό, μήκ. 3,06 και πλ. 0,70-0,80 μ. περίπου, που από τα ευρήματα της επίχωσης φαίνεται ότι ανήκει στη μεταβυζαντινή περίοδο.

Συμβολή οδών Α. Παπαδιαμάντη και Χρ. Μολύνου

Εργασίες ΔΕΥΑΜ. Κατά τη διάρκεια εκσκαφών από τη ΔΕΥΑΜ για τις ανάγκες ύδρευσης-αποχέτευσης του Δήμου Μυτιλήνης στη συμβολή των παραπάνω οδών στην περιοχή Χρυσομαλλούσας, βρέθηκαν σε βάθος από 1,56 έως 2,18 μ. από το κατάστρωμα της οδού, πέντε τάφοι, εκ των οποίων ο Ι και ΙΙΙ ήταν λιθόκτιστοι, καλυμμένοι με πλάκες από σαρμοσάκι ο πρώτος και από φωκιανό λίθο ο δεύτερος. Είχαν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις:

ΤφΙ. Μήκ. 2,10, πλ. 0,42, ύψ. 0,80 μ.

ΤφΙΙ. Ήταν καλυβίτης κεραμοσκεπής, μήκ. 1,20, πλ. 0,60 μ.

ΤφΙΙΙ. Μήκ. 0,50, πλ. 0,10 μ.

ΤφΙV. Ήταν καλυβίτης κεραμοσκεπής, μήκ. 2,20, πλ. 1,20 μ.

ΤφV. Ήταν κατεστραμμένος από παλαιότερα σκάμματα της ΔΕΥΑΜ, ενώ εντοπίστηκε και άλλος τάφος στα πρανή του σκάμματος.

Όλοι οι τάφοι που ερευνήθηκαν ήταν κτερισμένοι με πελικίσκη, μολύβδινο βάρος και ένα ειδώλιο.

Εργασίες βιολογικού καθαρισμού. Κατά τη διάνοιξη τάφρων για τη διέλευση αγωγών του βιολογικού καθαρισμού στη συμβολή των παραπάνω οδών, σε βάθος 2,17 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου, αποκαλύφθηκαν και εν συνεχεία ερευνήθηκαν με έξοδα της ΔΕΥΑΜ τέσσερις τάφοι, εκ των οποίων ο καλούμενος Τφ IV ήταν θήκη, διαστ. 0,55×0,57 και ύψ. 0,65 μ., περιείχε χάλκινη υδρία-κάλπη (ΒΕ 18473) με τα πλυμένα και καμένα οστά του νεκρού. Η ταφή ήταν κτερισμένη με ερυθρόμορφη πελίκη και σιδερένια στλεγγίδα, που είχαν τοποθετηθεί στο δάπεδο του τάφου δίπλα στην υδρία (ΒΕ 31032, 18751).

Οι τάφοι V και VII, ήταν παράλληλα τοποθετημένοι, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. και απόκλιση 26°, ήταν χτισμένοι με πλάκες από λευκό ασβεστόλιθο (φωκιανές) και είχαν διαστάσεις: ο καλούμενος ΤφV 0,52×2 και ύψος 0,55 μ. και ο καλούμενος Τφ VI 0,90×0,63 και ύψος 0,64 μ.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος VII, με προσανατολισμό Β.-Ν., με διαστάσεις 1,90×0,64 και ύψος 0,74 μ., ήταν χτισμένος με αργολιθοδομή και έφερε εσωτερικά ίχνη λευκού επιχρίσματος.

Όλοι οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με σιδερένιες στλεγγίδες, αμφορίσκο, μελαμβαφή σκύφο και χάλκινο οξειδωμένο νόμισμα (ΒΕ 18743).

Πέραμα Κόλπου Γέρας

Περιοχή Χαλατσές (οικόπεδο Π. Βουσβούνη)

Σε απόσταση 12,20 μ. ανατολικά του δυτικού ορίου του οικοπέδου Βουσβούνη και σε βάθος 0,44 μ. από το κατάστρωμα της παραλιακής εθνικής οδού Μυτιλήνης-Περάματος Γέρας, κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα που συνεχίστηκε και φέτος[10] ήλθε στο φως ο λεγόμενος Τχ5, πλ. 0,50 μ. περίπου και κατεύθυνσης Β.-Ν. Ερευνήθηκε σε μήκος 8 μ. Η σύντομης χρονικής περιόδου έρευνα λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης του Υπουργείου Πολιτισμού οργανώθηκε σε δύο τομείς: Α: δυτικά του Τχ5 και Β: ανατολικά του ίδιου τοίχου.

Στον τομέα Β ανατολικά του Τχ5 και σε βάθος 1,10 μ. ήλθαν στο φως τα λείψανα κλιβάνου σε δύο οικοδομικές φάσεις, η νεότερη των οποίων έχει διάμετρο 2 μ. (Πίν. 335 β).

Η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση αποτελείται από οξυπύθμενους αμφορείς, κεραμίδες, όστρακα μελαμβαφών αγγείων, αγνύθες και σκωρίες εκκαμίνευσης (ΒΕ 18700-18710).

10. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 655· 51 (1996): Χρονικά, σ. 600.

Στον τομέα Α και σε απόσταση 1,60 μ. δυτικά του Τχ5, νότια του βόρειου ορίου του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε πλέγμα τοίχων που σχηματίζουν ορθογώνιους χώρους, πάχ. 0,50 μ. Τα ευρήματα της επίχωσης του τομέα Α είναι όστρακα μυκηναϊκών αγγείων, κεραμική υστερομυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών χρόνων και αρχαϊκά αγγεία (ΒΕ 18715-18716). Η έρευνα, που διήρκεσε 20 ημέρες, διακόπηκε λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης.

Θερμή

Οικόπεδο Κ. Κολυβά - Ε. Χατζηγιαννιού

Κατά τις δοκιμαστικές τομές στο αγρόκτημα Κολυβά, το οποίο είναι όμορο της Χωράφας και του οικοπέδου Σάρλιτζα[11], όπου προγενέστερες έρευνες έφεραν στο φως λουτρικές εγκαταστάσεις και οικοδομικά λείψανα, τα οποία πιθανότατα ανήκαν στο ιερό της Θερμίας Αρτέμιδος, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια τοίχοι ρωμαϊκών χρόνων, πλ. 0,50 μ. περίπου. Η ανασκαφική έρευνα λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης έχει προγραμματιστεί για το επόμενο έτος.

Πύργοι Θερμής

Οικόπεδο Β. Νιάνιου

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρων για την εγκατάσταση θερμοκηπίου ήλθαν στο φως λείψανα υστερορωμαϊκών κτισμάτων, στο νότιο τμήμα της οικοδομικής έκτασης και σε βάθος από 0,30 έως 1 μ. περίπου από την επιφάνεια του αγρού.

Τα όστρακα της επίχωσης ήταν χρηστικών αγγείων κυρίως των ρωμαϊκών χρόνων και οξειδωμένα νομίσματα (ΒΕ 31268-31270). Λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Αρχαία Πύρρα

Θέση Αχλαδερή

Κατά τις εργασίες διάνοιξης δρόμου στο στρατόπεδο της Αχλαδερής, όπου εκτείνεται η νεκρόπολη της αρχαίας Πύρρας[12], ήλθαν στο φως και ερευνήθηκαν στη συνέχεια τέσσερις λιθόκτιστοι τάφοι (Πίν. 335 γ-δ), εκ των οποίων ο ένας ήταν θήκη με πλάκες, διαστ. 0,58×0,54 και ύψ. 0,46 μ., που περιείχε γκριζόχρωμη υδρία-κάλπη με καμένα οστά. Οι άλλοι τρεις λιθόκτιστοι τάφοι ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους και είχαν διαστάσεις 0,92×0,40, 2,85×0,90 και 1,66× 0,45 μ. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. εκτός ενός, που είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ήταν κτερισμένοι με 18 ειδώλια, ένα αγγείο, σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινη βελόνη, ενώ ο ένας από αυτούς βρέθηκε εντελώς κενός (ΒΕ 17568-17588).

Οι τάφοι απομακρύνθηκαν και οι εργασίες οδοποιίας συνεχίστηκαν.

Σε έργα που έγιναν μπροστά στο στρατόπεδο αποκαλύφθηκε επίσης σαρκοφάγος, διαστ.: μήκ. 1,87, πλ. 0,60 και ύψ. 0,20 μ., κατεστραμμένη. Η πλημμύρα, που σημειώθηκε στο τέλος του 1996, αποκάλυψε στο χωράφι ιδιοκτησίας Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων Μυτιλήνης, δίπλα στο ποτάμι της Αχλαδερής, τρεις τάφους κεραμοσκεπείς με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι διαστάσεις τους ήταν: ΤφIV μήκ. 1,78, πλ. 0,57, ύψ. 1,18 μ., ΤφV μήκ. 0,70, πλ. 0,38, ύψ. 0,15 μ., Τφ VI μήκ. 1,17, πλ. 0,59, ύψ. 0,64 μ.

Όλοι οι τάφοι ήταν κτερισμένοι, εκτός από τον Τφ V, με γκριζόχρωμο αγγείο, χάλκινο καθρέφτη με λαβή, 15 ειδώλια και ένα αλάβαστρο (ΒΕ 18501-18513).

Επίσης, μέσα στην ίδια ιδιοκτησία ήλθε στο φως σύστημα τοίχων, οικοδομημένων από μικρούς αργούς λίθους που τέμνονται μεταξύ τους και ορίζουν μεγάλους χώρους. Η απουσία οστράκων ή άλλων κινητών ευρημάτων καθιστά δύσκολη τη χρονολόγησή τους και δεν διευκρινίζει τη χρήση τους.

Πέτρα

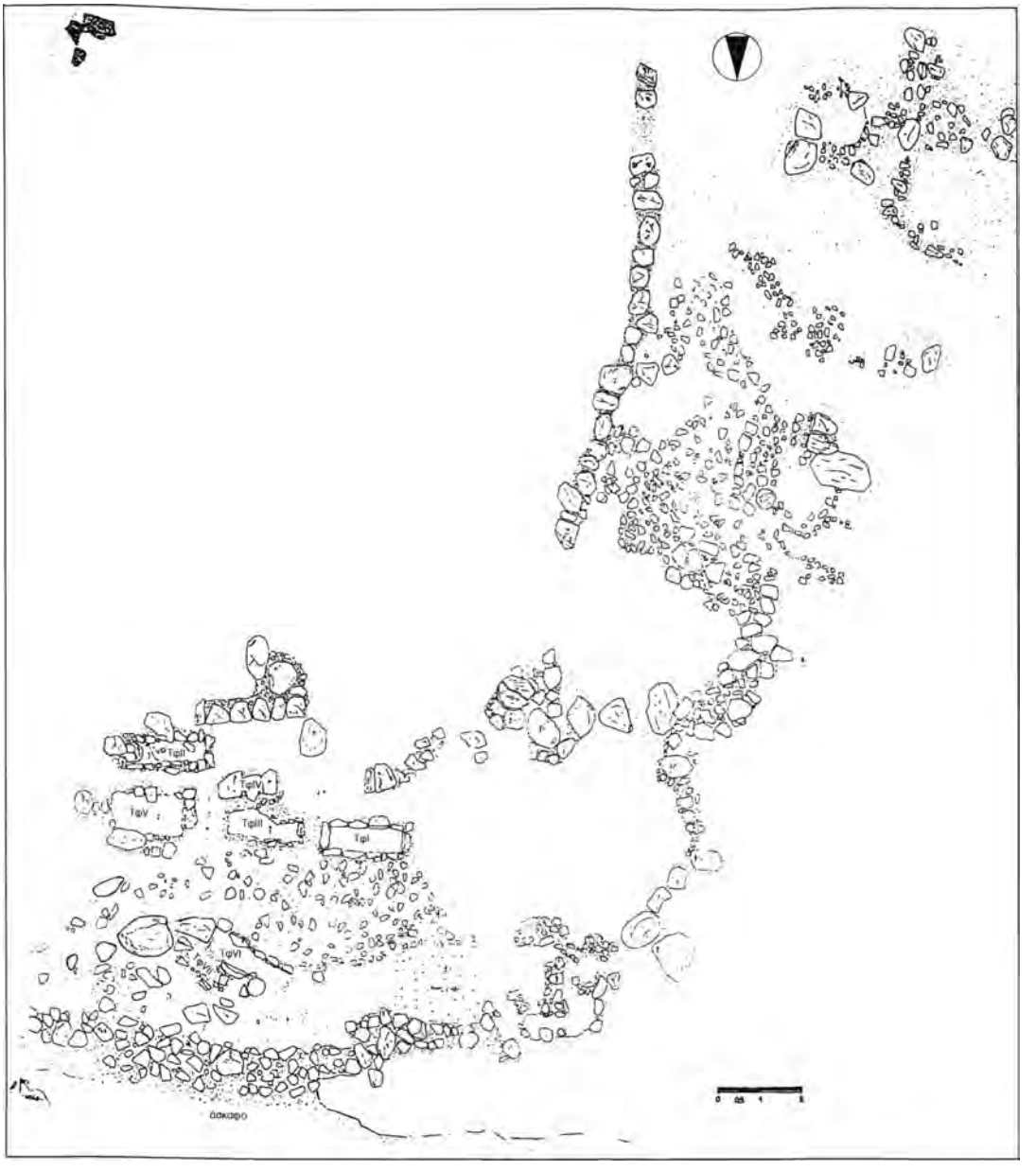
Περιοχή Αλώνια

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης για την ανέγερση της οικοδομής του γυμνασίου-λυκείου στην περιοχή Αλώνια Πέτρας Λέσβου, ήλθε στο φως τμήμα νεκρόπολης ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, αγροτικής ή ποιμενικής εγκατάστασης (Σχέδ. 10· Πίν. 336 α-β), όπως φαίνεται από την τραχιά φυσιογνωμία του τοπίου, που παρέμεινε χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση και κατά τον ενταφιασμό των νεκρών.

Η έρευνα, που έγινε με δαπάνες του Δήμου Πέτρας, έφερε στο φως, σε βάθος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, έξι λιθόκτιστους τάφους. Εξ αυτών ο ένας ήταν κεραμοσκεπής, χτισμένος από μικρές και αργές πέτρες της περιοχής, καλυμμένος από μεγάλες ορθογώνιες πλάκες και είχε προσανατολισμό Α.-Δ.

Όλοι οι τάφοι ήταν τοποθετημένοι ανάμεσα σε ογκόλιθους και βράχια χωρίς καμία ιδιαίτερη διαμόρφωση του

11. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 419· 49 (1994): Χρονικά, σ. 653-655.
12. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 203.

Σχέδ. 10. Λέσβος. Πέτρα. Περιοχή Αλώνια. Κάτοψη τμήματος της νεκρόπολης.

εδάφους και προεργασία του βράχου. Ορίζονται από περίβολο, μέγ. πλ. 1,50 μ. περίπου, αποτελούμενο από μεγάλους ογκόλιθους και μικρές πέτρες. Το σκελετικό υλικό βρισκόταν σε κακή κατάσταση και όλοι οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με απιόσχημα μυροδοχεία και ορθογώνιο μολύβδινο βάρος. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα 38 νομίσματα βρέθηκαν συγκεντρωμένα κυρίως σε δύο τάφους. Στον τάφο Ι τα 11 και στον τάφο VII τα 27 (ΒΕ 31258-31262).

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Κοινότητα Κλειούς

Θέση Τσόνια

Στην εκβολή του ποταμού Λιγαρωτού, όπου πρόκειται να γίνει φρεάτιο υποδοχής ομβρίων υδάτων από την Κοινότητα Κλειούς, η σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα που διεξήγαγε η Εφορεία έφερε στο φως όστρακα μελαμβαφών κυρίως αγγείων σε επίχωση, τα οποία πιθανώς με-

τέφεραν τα νερά του ποταμού από ψηλότερα σημεία στα οποία εντοπίστηκαν ελληνιστικά νεκροταφεία, αλλά και ακρόπολη των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

Ιερό του Μέσσου

Το 1997 ξεκίνησαν εργασίες καθαρισμού του αρχαιολογικού χώρου του ιερού του Μέσσου (Πίν. 336 γ). Επιτακτική ανάγκη ήταν και ο καθαρισμός του ίδιου του ναού, λόγω των υδροχαρών φυτών που είχαν ριζώσει πάνω και ανάμεσα στους λίθους του κτιρίου.

Επίσης, απομακρύνθηκαν όλοι οι λίθοι που είχαν τοποθετηθεί στο κρηπίδωμα του ναού κατά τις εργασίες αποστράγγισης του χώρου. Η όλη εργασία ήταν επίπονη λόγω των ριζωμένων υδροχαρών φυτών και των αναβλυζόντων νερών, ακόμη και κατά τους θερινούς μήνες.

Ο καθαρισμός στη βόρεια μακριά πλευρά μάς οδήγησε σε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα. Στην επίχωση αποκαλύφθηκε ένας ακτέριστος τάφος, που είχε ανοιχθεί μέσα στους δόμους του ναού, καλυμμένος με πήλινες πλάκες. Πρόκειται για ταφή δύο μικρών παιδιών με τα κεφάλια τους τοποθετημένα επάνω σε πέτρα.

Η ευθυντηρία ήλθε στο φως σε όλη την έκταση της βόρειας μακριάς πλευράς. Οι λίθοι είναι από σκληρό υλικό με πολλούς τόρμους γόμφων και συνδέσμων. Σε ορισμένες πλίνθους υπάρχουν γράμματα (Τ, Τε).

Ο καθαρισμός συνεχίστηκε στους χώρους του ναού, όπου δεν υπήρχε υποθεμελίωση, σε βάθος 0,25 μ. περίπου, προκειμένου να απομακρυνθούν οι ρίζες των υδροχαρών φυτών και των δέντρων και να περιοριστεί η φθορά των εύθρυπτων λίθων. Στο κεντρικό ορθογώνιο διάχωρο και σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του βυζαντινού εκκλησιδίου μετά τον επιφανειακό καθαρισμό ήλθαν στο φως δύο ακέραιοι VI - VII και ένας ημικατεστραμμένος τάφος (VIII)[13]. Ο ακέραιος τάφος (VI) ήταν κτερισμένος με ένα χάλκινο σταυρό (ΒΕ 31274). Οι άλλες ταφές ήταν ακτέριστες και πρέπει να ανήκουν στη φάση της παλαιοχριστιανικής κοιμητηριακής βασιλικής. Στις παρειές των τάφων χρησιμοποιήθηκαν μέλη του αρχαίου ναού.

Η παρουσία των τάφων επάνω στην κρηπίδα του αρχαίου ναού οφείλεται στη χριστιανική συνέχιση της λατρείας στον ίδιο χώρο και στη μετατροπή του αρχαίου ναού σε παλαιοχριστιανική κοιμητηριακή βασιλική. Στη βορειοδυτική γωνία του ναού ήλθε στο φως το κάτω τμήμα πιθαριού με στερεοποιημένα κατάλοιπα. Μετά από την ανάλυσή τους στη Διεύθυνση Χημικής Υπηρεσίας Λέσβου διαπιστώθηκε η χρήση του πιθαριού για την αποθήκευση λαδιού.

ΛΗΜΝΟΣ

Μύρινα

Οικόπεδο Δ. και Β. Κωσταντάρα

Στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές, πριν από την έναρξη των εργασιών, διότι το οικόπεδο βρίσκεται στο χώρο της ελληνιστικής νεκρόπολης της Μύρινας και συνορεύει με το οικόπεδο Ε. Γιακούμα, όπου βρέθηκε το ιερό της χθόνιας Αφροδίτης και ελληνιστικοί τάφοι[14].

Από τις έξι τομές που ανοίχθηκαν στις δύο βρέθηκαν λείψανα λιθόστρωτου και τοίχου χτισμένου με αργολιθοδομή και κατεύθυνση Α.-Δ.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας, κάτω από δύσκολες συνθήκες, διότι το νερό ανέβλυζε από παντού, σε βάθος 1,40 μ. εντοπίστηκε στρώμα με μελαμβαφή όστρακα.

Η έρευνα δεν συνεχίστηκε λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Οικόπεδο Α. Πειρουνάκη - Γ. Γαροφάλλου

Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται στη θέση Ρηχά Νερά της Μύρινας Λήμνου, κατόπιν αιτήσεως του ιδιοκτήτη διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα διάρκειας πέντε ημερών. Αποκαλύφθηκε στο νοτιότερο σημείο του οικοπέδου γωνία ορθογώνιου κτίσματος σε βάθος μεταξύ 0,20 και 0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, διαστ. 2×1,05 μ., ενώ το πλάτος των τοίχων είναι 0,45 μ.

Η κεραμική που βρέθηκε πάνω από το λιθοσωρό και τους τοίχους χρονολογείται στην ύστερη εποχή του Χαλκού και παρουσιάζει αντιστοιχίες με τους τύπους της ύστερης κυανής και πράσινης περιόδου της Πολιόχνης.

13. Αποτύπωση των τάφων υπάρχει και στην πρώτη δημοσίευση του μνημείου από τον R. Koldeway, *Die antiken Baureste auf der Insel Lesbos*, Berlin 1890, πίν. 19.

14. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 424, Α. Αρχοντίδου - Γ. Δεληγιώργη, Ελληνιστική νεκρόπολη της Μύρινας. Η κεραμική, *Ελληνιστική κεραμική από το Αιγαίο*, Μυτιλήνη 1994, σ. 182.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης.

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ

Οικόπεδο Σ. Χολέβα

Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε στα δυτικά του οικοπέδου και σε βάθος 2,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους γωνία κτιρίου μεταβυζαντινών χρόνων, αποτελούμενη από τοίχους, μέγ. πλ. 0,55 και ύψ. 1,20 μ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Τα οικοδομικά λείψανα είναι θεμελιωμένα επάνω σε αρχαιότερη οικοδομική φάση, που βρέθηκε σε βάθος 4 μ., από την οποία ήλθαν στο φως γωνία και οι τοίχοι κτιρίου, που είναι χτισμένοι με τον ψευδοϊσόδομο τρόπο δόμησης από ορθογώνιες πλίνθους τοποθετημένες δρομικά. Η επίχωση, ύψ. 1,65 μ., αποτελείται από άμμο και χώμα με λιγοστά όστρακα ρωμαϊκών χρόνων. Σε βάθος 4,50 μ. ανέβλυζε νερό, το οποίο δυσκόλευε την ανασκαφική έρευνα, που διακόπηκε λόγω περιορισμένης χρηματοδότησης.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΧΙΟΣ

Στην περιοχή της Κώμης Χίου εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα σε χαμηλό λόφο (ύψ. 19,90 μ.), ο οποίος βρίσκεται στα βορειοδυτικά του ομώνυμου οικισμού, δεξιά του δρόμου από Κώμη προς Εμπορειό, αμέσως μετά τη διασταύρωση προς το στρατόπεδο της Καλαμωτής. Δυστυχώς τα αρχαία έχουν υποστεί μεγάλη καταστροφή από εκσκαφές στρατιωτικών έργων, τάφρων και ορυγμάτων, καθώς ο χώρος χρησίμευε για τη φύλαξη στρατιωτικών αρμάτων. Αρχαία οικοδομικά λείψανα διακρίνονται σε όλο το λόφο, ενώ είναι ορατό τμήμα ισχυρού τοίχου από μεγάλους πελεκημένους λίθους οχυρωματικού ή αναλημματικού χαρακτήρα. Από τα επιφανειακά ευρήματα ξεχωρίζουν τα πολλά θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων, τμήματα πιθαριών, όστρακα υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων και πλήθος κεραμίδων.

ΛΕΣΒΟΣ

Στο ύψωμα Πετσοφάς Καλλονής, αρχαία λείψανα εντοπίστηκαν σε πλαγιά του υψώματος όπου προβλεπόταν η εγκατάσταση ανεμογεννητριών από το Δήμο Καλλονής. Διακρίνονται θεμέλια από μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους, που πιθανώς ανήκαν σε οχυρό.

ΛΗΜΝΟΣ

Στον Άγιο Γεώργιο Ζεματά στην περιοχή της Κοινότητας Κοντιάς Λήμνου, σε απόσταση 150-200 μ. Α.-ΝΑ. του ομώνυμου εξωκκλησιού, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίας θέσης, πιθανότατα μεταλλουργικής εγκατάστασης, λόγω της ύπαρξης σκωριών και οστράκων δίπλα σε οικοδομικά λείψανα.

Στον Κότσινα Λήμνου, στο μυχό του κόλπου Πουρνιάς, στο λόφο όπου βρίσκεται το μεσαιωνικό φρούριο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη οικιστικών λειψάνων της πρώιμης εποχής του Χαλκού, ακριβώς κάτω από τη θεμελίωση του τείχους της βόρειας πλευράς του κάστρου και στις χαμηλές υπώρειες της βορειοδυτικής πλευράς, οι οποίες διαβρώνονται από τη θάλασσα. Ο εντοπισμός προϊστορικής κεραμικής στην ανατολική πλευρά του λόφου υποδεικνύει ότι ο οικισμός της πρώιμης Χαλκοκρατίας εκτεινόταν σε όλο το χαμηλό ύψωμα, δηλαδή σε 40 στρέμματα περίπου. Από την κεραμική ξεχώρισαν χαρακτηριστικοί τύποι της κυανής περιόδου της Πολιόχνης. Η μεγάλη έκταση του προϊστορικού οικισμού και η σημαντική θέση του στο μυχό του δεύτερου μεγαλύτερου κόλπου του νησιού υποδηλώνουν τη μεγάλη σπουδαιότητά του.

Στη θέση Κέρος Λήμνου, στο μυχό του ομώνυμου όρμου, στην ανατολική πλευρά της Λήμνου, επιφανειακές ενδείξεις, που μαρτυρούν την ύπαρξη προϊστορικού οικισμού, παρατηρήθηκαν στο σημερινό στόχο του πεδίου βολής αεροπλάνων, σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους μεταξύ του όρμου Κέρου και της Χορταρολίμνης. Εμφανή στο χώρο είναι τα κινητά ευρήματα – όστρακα αγγείων της πρώιμης εποχής του Χαλκού, τμήματα πυριτόλιθου και οψιανού –, ενώ δεν διακρίνονται οικοδομικά λείψανα, προφανώς λόγω της απόθεσης άμμου στη θέση αυτή.

Στη θέση Πολιόχνη του Κάσπακα Λήμνου, στον αρκετά ψηλό ομώνυμο λόφο (ύψ. 159 μ.), ο οποίος δεσπόζει στον όρμο του Κάσπακα, εντοπίστηκε οικισμός της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Στο ανώτερο τμήμα του λόφου διαμορφώνεται μια αρκετά μεγάλη επίπεδη έκταση, ίση με 15-20 στρέμματα, όπου διακρίνονται θεμέλια τοίχων και πυκνοί λιθοσωροί, προερχόμενοι από τη διάλυση των ανωτέρω ευρισκομένων προϊστορικών λειψάνων, εξαιτίας της άροσης. Μια πρώτη περισυλλογή απέδωσε χαρακτηριστικούς τύπους κεραμικής της κυανής και πράσινης περιόδου της Πολιόχνης, απολεπίσματα και φολίδες πυριτόλιθου.

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Στη θέση Τσόνια Κοινότητας Κλειούς έγινε τοπογράφηση· αναφέρουμε τα ορατά αρχαία της περιοχής:

Θέση Λαρνάκι, κτήμα Εκκλησίας: αρχαίος τοίχος από αργούς και ημίεργους λίθους. Υπάρχουν προφορικές πληροφορίες για τάφους στην περιοχή.

Περιοχή μεταξύ του ποταμού Λιγαρωτού και της Αγίας Αναστασίας: τοίχοι από αργούς λίθους και παλαιοχριστιανικοί τάφοι.

Περιοχή Χωριά, κτήμα Ε. Καπιωτέλλη: τοίχοι από κατεργασμένους λίθους, αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

Περιοχή Χωριά, κτήμα εκκλησίας Πελόπης: αρχιτεκτονικά λείψανα, τμήμα δαπέδου αρχαίου κτίσματος, τμήμα κίονα, όστρακα ερυθροβαφών αγγείων.

Περιοχή Χωριά, κτήμα Μ. Κωνσταντίνου: βράχος με ίχνη λαξευμάτων και κονίαμα.

Περιοχή Χωριά, κτήμα Π. Δουλγκέρη: σπόνδυλοι κιόνων και πλήθος οστράκων άβαφων και ερυθροβαφών αγγείων.

Περιοχή μεταξύ εκκλησίας Αγίας Αναστασίας και κτήματος Π. Δουλγκέρη: νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων.

Περιοχή μεταξύ των εκκλησιών Αγίας Παρασκευής και Αγίου Ιωάννου, κτήμα Δ. Ζαχαριάδη: τοίχος από ορθογώνιους και ημίεργους λίθους.

Κτήμα Π. Σαράντου, ίδια περιοχή: πήλινος αγωγός νερού.

Κτήμα εκκλησίας Πελόπης: βάση αγάλματος.

Περιοχή μεταξύ εκκλησίας Αγίου Ιωάννου και ποταμού Λιγαρωτού, κτήμα Π. Καρανικόλα: κατεργασμένο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση ή διάσπαρτο, τοίχοι από αργούς και ημίεργους λίθους.

Περιοχή του ποταμού της Κρηνέλλας, κτήμα Κ. Κοκκίνου: τετράγωνη κατασκευή από ορθογώνιους λίθους σε β΄ χρήση, κονιάματα, όστρακα χρηστικών άβαφων αγγείων.

Περιοχή του ποταμού της Κρηνέλλας, στους πρόποδες του λόφου Παλαιοκάστρου, κτήμα Π. Αλμπάνη: εννέα λίθινες σαρκοφάγοι με ίχνη λαθρανασκαφών και καταστροφής, όστρακα άβαφων αγγείων.

Περιοχή Βαχιός, κτήμα Ζ. Φωτίου, όπου και το ξωκκλήσι του Ταξιάρχη: κατεργασμένο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση (λίθοι ορθογώνιοι, σφόνδυλοι κιόνων), όστρακα άβαφων αγγείων, αγνύθα.

Κτήμα δημοτικού Σχολείου Κάπης, ίδια περιοχή, πίσω από το κτήμα Ζ. Φωτίου: μύλος.

Περιοχή Βαχιός, κτήμα Ε. Γκαρμίρη, στο δρόμο βόρεια από το ξωκκλήσι του Ταξιάρχη: οικοδομικό υλικό (κατεργασμένοι και αργοί λίθοι και κονίαμα) σε στρώμα καταστροφής, τοίχοι από ορθογώνιους λίθους με κονίαμα, όστρακα άβαφων και ερυθροβαφών αγγείων.

Περιοχή Βαχιός, έξω από το βόρειο όριο του κτήματος Ε. Γκαρμίρη: βράχος με δύο λαξευτές κόγχες.

Περιοχή Βαχιός, κτήμα Κυριακίδου, στο δρόμο μεταξύ της περιοχής Βαχιός και της εκκλησίας της Αγίας Αναστασίας: μεγάλη βάση κίονα σε β΄ χρήση.

Περιοχή Βαχιός, κτήμα Μ. και Κ. Μπόλια: λίθινη κατασκευή με λαξευτό αγωγό, κατεργασμένο οικοδομικό υλικό από εγχώριο πέτρωμα.

Περιοχή της εκκλησίας του Χριστού Σωτήρος, νοτιοανατολικά του μικρού μώλου του λιμανιού: οικοδομικά λείψανα αρχαϊκών χρόνων, τοίχοι από κατεργασμένους λίθους.

Λιμάνι, βόρεια του μώλου: συσσώρευση οστράκων χρηστικών οικιακών και μεταφορικών αγγείων (άβαφα, μελαμβαφή και ερυθρόμορφα).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Κατά το 1997 παραδόθηκαν από τον Β. Κουμαρέλλα σφαιρικό και αμφικωνικό σφονδύλι, δισκοειδές λίθινο βαρίδι, τρεις λίθινοι κρουστήρες, μικρός λίθινος τριπτήρας, αμφικωνικό πήλινο σφονδύλι, τμήμα χείλους πήλινου αγγείου, τμήμα πήλινου αγκυροειδούς αντικειμένου από τα Λέτερνα Χιδήρων (ΒΕ 355-360).

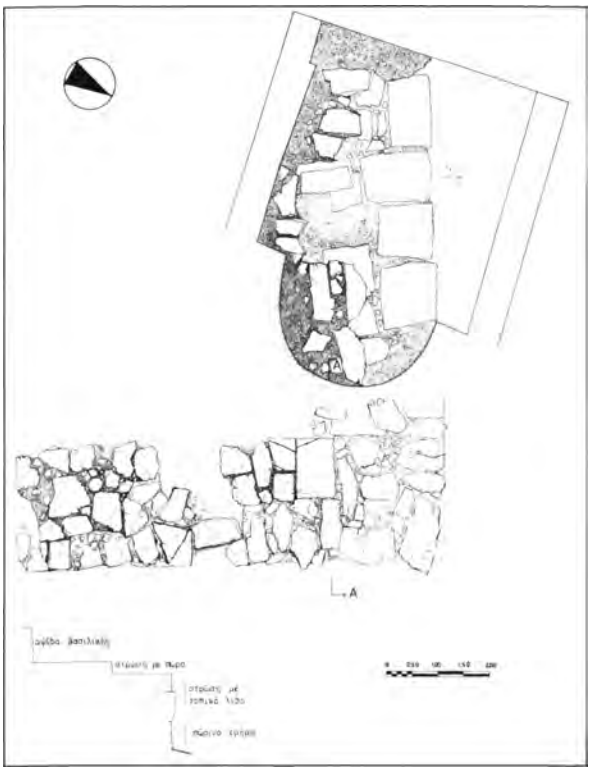
Παραδόθηκαν επίσης από τον Β. Κουμαρέλλα δρέπανο από πυριτόλιθο, εννέα τμήματα εργαλείων από οψιανό, μικρή λίθινη αξίνα, λίθινο δρέπανο, δύο τμήματα λεπίδων από πυριτόλιθο και οκτώ τμήματα λεπίδων από οψιανό προερχόμενα από το Σκεπαστό Καλλονής (ΒΕ 361-366).

Επίσης, παραδόθηκε απότμημα μαρμάρινου θωρακίου από τον Γ. Κατσούρη (ΒΕ 367) και τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους από γκρίζο τραχείτη (ΒΕ 368).

Ακόμη παραδόθηκαν από τον Β. Κουμαρέλλα τρεις φολίδες-ξέστρα, τρεις λεπιδόμορφες φολίδες από πυριτόλιθο, τμήμα φολίδας από υπόλευκο λίθο, φολίδα από αιχμηρό εργαλείο, πυρήνες, μικρό ξέστρο τριγωνικής μορφής από πυριτόλιθο από την Πόχη Λαψάνων, τέσσερις φολίδες, τριγωνικό εργαλείο, μικρό δρέπανο, δύο τμήματα λεπίδων, τμήμα από λίθινο περίαπτο και μικρή λίθινη αξίνα από πυριτόλιθο από το Σκεπαστό Καλλονής (ΒΕ 369-383).

Παραδόθηκε από τον Β. Χατζημανωλάκη σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα από γκρίζο μάρμαρο (ΒΕ 387), μαρμάρινος κιονίσκος από γκρίζο μάρμαρο (ΒΕ 388) και τμήμα επιστυλίου από λευκό μάρμαρο.

Επίσης, παραδόθηκαν τέσσερις λεπίδες, οκτώ φολίδες από πυριτόλιθο, δύο αποκρούσματα πυριτόλιθου, δύο τμήματα λίθινων λεπίδων, όστρακο κλειστού αγγείου με στιλβωτή διακόσμηση, τρία αποκρούσματα πυριτόλιθου

Σχέδ. 11. Χίος. Κάτω Φανά. Κάτοψη τμήματος του ναού του Φαναίου Απόλλωνα και τομή Α-Α.

από την Πόχη Λαψάνων (ΒΕ 390-398).

Παραδόθηκε επίσης από τον Β. Καραλούδα φολίδα από πυριτόλιθο, που βρήκε στην περιοχή Καράβα Μανταμάδου (ΒΕ 399).

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΧΙΟΣ

Κάτω Φανά

Η περιοχή Κάτω Φανά βρίσκεται στη νοτιοδυτική ακτή της Χίου, στην ευρύτερη περιοχή των Μαστιχοχωρίων.

Το λιμάνι των αρχαίων Φανών είναι γνωστό από την αρχαιότητα και αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς, όπως ο Ηρόδοτος[15], ο Αθήναιος[16], ο Θουκυδίδης[17] και ο Τίτος Λίβιος, αλλά και ο Στράβων[18], ο οποίος κάνει μνεία όχι μόνο για το βαθύ λιμάνι αλλά και για την ύπαρξη του ναού του Απόλλωνα.

Οι ανασκαφές στα Κάτω Φανά άρχισαν το 1913-1915 από τον Κ. Κουρουνιώτη[19] και συνεχίστηκαν το 1934 από τη W. Lamb[20]. Αποκαλύφθηκαν τότε τα θεμέλια του αρχαϊκού και κλασικού ναού, μαζί με τμήμα του αρχαϊκού περιβόλου (Σχέδ. 11· Πίν. 336 δ).

Η ταύτιση του ναού του Φαναίου Απόλλωνα έγινε κυρίως από τις επιγραφές σε όστρακα, που φέρουν το όνομα Φαναίος Απόλλων. Η χρήση του χώρου είναι συνεχής από τη γεωμετρική περίοδο, όπως αποδεικνύεται από τον αποθέτη αυτής της περιόδου, έως σήμερα με ενδιάμεσες φάσεις τα θεμέλια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Σήμερα θεμελιωμένο στα λείψανα των προγενέστερων κτισμάτων υπάρχει εκκλησίδιο αφιερωμένο στην Αγία Μαρκέλλα.

Η Κ΄ ΕΠΚΑ από το 1996 άρχισε πρόγραμμα καθαρισμού του χώρου από τα χόρτα και τα δενδρύλλια με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου. Το 1997 άρχισε η έρευνα με συνεργασία της Κ΄ ΕΠΚΑ με την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή. Η επιφανειακή έρευνα, που κάλυψε έκταση 3 τ. χλμ., διεξήχθη σε όλη την κοιλάδα και τους περιβάλλοντες το ιερό λόφους, όπου διαπιστώθηκε η διαχρονική χρήση του χώρου σε όλη την περιοχή.

Καθαρίστηκε επισταμένως το κέντρο της ανασκαφικής έρευνας (ο ναός) των παλαιών ανασκαφών των Κ. Κουρουνιώτη και W. Lamb και έγινε σχεδιαστική 1:20 και τοπογραφική αποτύπωση της ευρύτερης περιοχής.

Εντοπίστηκε στη βορειοδυτική είσοδο του λιμανιού το λατομείο, από όπου προέρχονται οι γαλάζιοι-φαιοί ασβεστολιθικοί λίθοι, με τους οποίους χτίστηκε ο αρχαίος ναός. Επισημάνθηκε επίσης προϊστορική θέση της πρώιμης εποχής του Χαλκού και έγινε γεωφυσική έρευνα στην περιοχή μεταξύ ιερού και λιμανιού.

Στην έρευνα αυτή, που διηύθυναν οι υπογράφουσες, πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Α. Ντόβα, Γ. Κατούλιας, Α. Πιτσικούλης, Ι. Κουκουνή, Υ. Φλατσούση, οι αρχιτέκτονες Μ. Φράγκου και Μ. Τσιτιμάκη, η συντηρήτρια Δ. Πίτσιου και η σχεδιάστρια Μ. Κοκκινοφόρου. Εκ μέρους της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής οι Α. Thomas, I. Whitbread, M. Boyd, N. Penna, I. Τουρναβίτου, K. Beaufils,

15. Ηρόδ. VI, 15.
16. Αθήν. 32, F, 33a.
17. Θουκ. VIII, 24,4.
18. Στράβ. XIV, I, 35.
19. *ΑΔ* 1 (1915): Χρονικά, σ. 72-85.
20. *BSA* 35 (1934-35), σ. 138-163.

A. Michael, M. Nicholson, M. Παπακωνσταντίνου, C. Sakellaropoulos, A. Stellatou, J. Tordinson, L. Valassi, R. Sweetman, M. Wettstein και εκ μέρους του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» ο Γ. Μπασιάκος.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ - LESLEY BEAUMONT

ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΛΗΜΝΟΣ

Πολιόχνη

Η Εφορεία παρακολούθησε τις εργασίες της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών στην Πολιόχνη της Λήμνου το θέρος του 1997, όπου πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές τομές μικρής έκτασης.

Συγκεκριμένα, επεκτάθηκαν δύο τομές στα βόρεια και βορειοανατολικά του οικισμού, που είχαν ανοιχθεί ήδη το 1993-1995, για να διαπιστωθεί η συνέχιση των οχυρωματικών τειχών. Στην ουσία διευκρινίστηκε ότι πρόκειται για σύμπλεγμα κατοικιών, ενώ η επέκταση των ανασκαφικών τομών του 1993-1995[21] προς Β. και Ν. απέδειξε ότι σε όλο αυτόν το χώρο υπήρχαν τόσο κατοικίες όσο και μνημεία δημόσιου χαρακτήρα.

Συνεχίστηκε επίσης η έρευνα στις παλαιές τάφρους που είχε ανοίξει ο Arias, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη τείχους, πλ. 2 μ., από πωροπλίνθους. Ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός των παλαιών τομών των Della Seta και Bernabò-Brea.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

Ηφαιστία

Κατά το 1997 η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών εργάστηκε για μικρό χρονικό διάστημα στην Ηφαιστία Λήμνου, στο χώρο της παλαιάς ανασκαφής των λουτρών του 4ου αι. π.Χ. και στο χώρο του πύργου του αμυντικού τείχους κοντά στην είσοδο της πόλης.

Συγκεκριμένα, καθαρίστηκαν και σκεπάστηκαν οι πήλινοι λουτήρες με μαλακό δίχτυ και άμμο, καθαρίστηκε ο πύργος και έγινε εκβάθυνση του αγωγού αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων, που κατά την περσινή χειμερινή περίοδο λίμναζαν στο χώρο μπροστά από τον πύργο. Τέλος, επανατοποθετήθηκαν οι λίθοι στο σύγχρονο αναλημματικό τοίχο, ανατολικά του ιερού της Μεγάλης Θεάς, για την προστασία του βωμού από τα όμβρια ύδατα.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

21. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 429· 50 (1995): Χρονικά, σ. 694.

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΚΥΘΝΟΣ

Χώρα

Έγινε αποτύπωση και καταγραφή των αρχαιοτήτων που έχουν περισυλλεγεί και εκτίθενται στην υπαίθρια Συλλογή του Καθολικού, η οποία διαμορφώθηκε από τους Ν. και Φ. Ζαφειροπούλου[1]. Ο κατάλογος καταχωρήθηκε σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η συλλογή περιλαμβάνει συνολικά 22 εκθέματα. Ανάμεσά τους δύο επιτύμβιες επιγραφές, δύο μεγάλα τμήματα σαρκοφάγων, άγαλμα καθισμένης ανδρικής μορφής, πιθανότατα Μενάνδρου[2], τμήματα κιονίσκων που αποτελούσαν βάσεις περιρραντηρίων και κορινθιακό κιονόκρανο.

Επίσης, έγινε αποτύπωση[3] και πρόταση μετατροπής σε Αρχαιολογική Συλλογή του παλαιού Δημοτικού Σχολείου (Πίν. 337 α) που μας παραχωρήθηκε πέρυσι από την Κοινότητα Χώρας Κύθνου για τη δημιουργία Αρχαιολογικού Μουσείου. Η ΚΑ΄ ΕΠΚΑ φιλοδοξεί ο χώρος αυτός στο μέλλον να στεγάσει όχι μόνο τις άστεγες έως σήμερα αρχαιότητες της Κύθνου, αλλά και ένα Μυθολογικό Μουσείο του Αιγαίου, που θα φιλοξενεί εκθέματα αρχαιολογικά ή φωτογραφικά από τον πλούσιο κόσμο του Μύθου στο Αιγαίο σε μορφή περιοδικών εκθέσεων, οι οποίες μετά την Κύθνο θα περιοδεύουν και σε άλλα νησιά.

Στην προμελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα-μηχανικό της Εφορείας Γ. Μητσούλη και διαβιβάσθηκε στο Συμβούλιο Μουσειακής Πολιτικής του ΥΠΠΟ, προτείνεται:

1. Το ισόγειο του κτιρίου να διαμορφωθεί σε χώρο αποθήκευσης ευρημάτων και λειτουργίας εργαστηρίου συντήρησης.

2. Ο όροφος να περιλαμβάνει εκδοτήριο, χώρο πωλητών και τον κυρίως εκθεσιακό χώρο μαζί με χώρο περιοδικών εκθέσεων.

3. Στην αυλή να δημιουργηθεί υπαίθριος χώρος έκθεσης, αμφιθεατρικός χώρος εκδηλώσεων, χώροι υγιεινής και χώρος αποθήκευσης εργαλείων κάτω από τις κλίμακες του αμφιθεάτρου.

Εκτός από το παλαιό σχολείο της Χώρας παραχωρήθηκε και από την Κοινότητα Δρυοπίδας στο ΥΠΠΟ ένας αξιόλογος χώρος για τη δημιουργία μουσείου. Η Εφορεία μας πρότεινε να αξιοποιηθεί και αυτό το κτίριο για τη στέγαση των βυζαντινών αρχαιοτήτων του νησιού[4].

ΣΕΡΙΦΟΣ

Αρχαιολογική Συλλογή

Παραδόθηκε από τους αρχαιόφιλους Σεριφιώτες Θ. Μαρούλη και Γ. Βαρλά μια σημαντική συλλογή οψιανών, τους οποίους περισυνέλεξαν κατά τις περιοδείες και τους περιπάτους τους στο νησί, από διάφορες θέσεις της Σερίφου[5].

Έγινε αποτύπωση και πρόταση μεταστέγασης[6] των αρχαιοτήτων από το ισόγειο του Δημαρχείου, όπου φυλάσσονται[7], στην οικία Γραμματικού (Πίν. 337 β), που έχει δωρηθεί στο Υπουργείο Πολιτισμού. Ελπίζουμε να παρακαμφθούν σύντομα οι νομικές δυσκολίες που υπάρχουν για την έγκαιρη παραλαβή και αξιοποίηση του κτιρίου, πριν καταρρεύσει. Στην προμελέτη που εκπονήθηκε για τη διαμόρφωση της οικίας σε Αρχαιολογικό Μουσείο, προτείνεται να χρησιμοποιηθούν: το υπόγειο ως χώρος αποθηκών και εργαστηρίου, το ισόγειο ως ο κυρίως εκθεσιακός χώρος που θα περιλαμβάνει και τους χώρους υγιεινής και εξυπηρέτησης του κοινού, ενώ στον όροφο μπορεί να λειτουργήσει μία αίθουσα για πολλαπλές χρήσεις και περιοδικές εκθέσεις.

---

1. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 382-383, Πίν. 340-341· 34 (1979): Χρονικά, σ. 367.

2. Το άγαλμα ταυτίζεται από τον Kl. Fitchen με αντίγραφο γνωστού αγάλματος του Μενάνδρου, ιδρυτή της Νέας Κωμωδίας, βλ. Α. Καλογεροπούλου, *Καθημερινή* 4/3/1990, σ. 25

3. Η αποτύπωση έγινε από τους Γ. Μητσούλη, αρχιτέκτονα-μηχανικό και Μ. Χαλκουτσάκη, μηχανολόγο-μηχανικό, στην ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

4. Ο Μ. Χαλκουτσάκης έκανε επίσης την αποτύπωση του κτιρίου της Δρυοπίδας και συνέταξε τη σχετική έκθεση καταλληλότητας.

5. Γ. Βαρλάς, *Σέριφος*, Αθήνα 1998, σ. 13-16.

6. Η αποτύπωση της οικίας Γραμματικού έγινε από το μηχανολόγο-μηχανικό Μ. Χαλκουτσάκη και η πρόταση-προμελέτη διαμόρφωσής της σε Αρχαιολογικό Μουσείο από τον αρχιτέκτονα-μηχανικό Γ. Μητσούλη.

7. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 292.

Πολιτιστικές εκδηλώσεις

Οι ευρωπαϊκές μέρες πολιτιστικής κληρονομιάς 1997, με θέμα τα λιμάνια, γιορτάστηκαν το Σεπτέμβριο με δύο πολιτιστικές-μουσικές εκδηλώσεις, στο Πυθαγόρειο της Σάμου και στον αρχαιολογικό χώρο της Δήλου.

Στη Δήλο ο εορτασμός περιελάμβανε και περιοδική έκθεση με θέμα τον Διαδούμενο, εκμαγείο του οποίου μεταφέρθηκε στο Μουσείο Δήλου και αποτέλεσε το κεντρικό θέμα της έκθεσης, μαζί με παλαιές φωτογραφίες των ανασκαφών και ευρήματα από την οικία του Διαδούμενου. Εκδόθηκε από την εφημερίδα *Μυκονιάτικη* ο οδηγός της έκθεσης και από την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ δίπτυχα με την ιστορία και τη μυθολογία της Δήλου[8].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Κατά το 1997 στην Άνδρο πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ιω. Κασιδώνη (Παλαιόπολη), ξεκίνησαν εργασίες διαμόρφωσης των αρχαιολογικών χώρων Παλαιόπολης (αρχαία αγορά) και Υψηλής, συνεχίστηκαν οι επανεκθετικές εργασίες στην Αρχαιολογική Συλλογή Παλαιοπόλεως, η περισυλλογή αρχαίων από την ευρύτερη περιοχή της Παλαιόπολης, η συντήρηση ευρημάτων τόσο από την Άνδρο όσο και από άλλες περιοχές της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ και η καταλογογράφηση των αρχαίων στους επίσημους καταλόγους.

Παλαιόπολη

Συνεχίστηκαν και κατά το 1997 οι εργασίες της συστηματικής ανασκαφής Παλαιόπολης, στις οποίες εντάσσονται πάγια και οι σωστικές ανασκαφές στην περιοχή.

Οικόπεδο Ιω. Κασιδώνη

Το οικόπεδο είναι άρτιο και οικοδομήσιμο, έκτασης 2.569 τ.μ., εκτός του σχεδίου οικισμού της Παλαιόπολης. Βρίσκεται στο κέντρο του κάμπου της Παλαιόπολης, ακριβώς βόρεια και ανατολικά του μικρού ναΐσκου της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, περιοχή όπου εντοπίζονται τα δημόσια οικοδομήματα της αρχαίας πόλης της Άνδρου. Το 1994 είχαμε ξεκινήσει εργασίες στο οικόπεδο, το οποίο τότε ήταν μεγαλύτερο. Σταμάτησαν όμως ύστερα από επιθυμία του ιδιοκτήτη, ο οποίος επανήλθε στο αίτημά του για οικοδόμηση[9]. Τα ερείπια που ήταν ορατά, καθώς και αυτά που αποκαλύφθηκαν στη συνέχεια με την περιορισμένης έκτασης ανασκαφή, ανήκουν σε ένα οικοδόμημα εντυπωσιακών διαστάσεων. Ο ανατολικός τοίχος του οικοδομήματος φθάνει σε μήκος τα 30 μ., ενώ το ύψος του σε ορισμένα σημεία ξεπερνά τα 1,50 μ. (Πίν. 338 α). Στη βόρεια πλευρά υπάρχει μεγάλη κόγχη, που σώζεται σε ύψος 3 μ. περίπου, ενώ στο βράχο που συνεχίζεται προς Δ. υπάρχουν λαξευμένες δοκοθήκες τετράγωνης διατομής. Στη δυτική πλευρά υπάρχει δεξαμενή με υδραυλικό κονίαμα που σώζεται μέχρι την αρχή του τόξου, σωζ. ορατού ύψ. 2,50 μ. (Πίν. 338 β). Βρέθηκαν ανάμεσα σε άλλα κομμάτια ψηφιδωτού, μαρμαροθετήματα, νομίσματα και το κάτω τμήμα υπερφυσικού γυναικείου αγάλματος από γκρίζο λίθο στην τομή Α (Πίν. 338 γ-339 α). Η μορφή κινείται έντονα προς τα εμπρός με το ένδυμα να κολπώνεται από την ορμή, στοιχεία που δείχνουν ότι πιθανότατα πρόκειται για Νίκη ή Αύρα των ελληνιστικών χρόνων. Πιθανότατα και το υπόλοιπο του αγάλματος βρίσκεται κατά χώραν, όπως δείχνουν μικρά αποτμήματα που βρέθηκαν κοντά του και συγκολλήθηκαν σε αυτό. Το γλυπτό, που ανήκει στους ελληνιστικούς χρόνους, βρέθηκε σε β΄ χρήση, στερεωμένο στη βάση με κονίαμα και πιθανότατα αρχικά αποτελούσε αυτοτελές ανάθημα. Στο οικόπεδο υπάρχει πλήθος μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, όπως βάσεις κιόνων, τμήματα γείσου και επιστυλίου, τμήματα κιόνων κτλ. (Πίν. 339 β-γ). Σε περισυλλογές που είχαν γίνει παλαιότερα μεταφέρθηκαν από το χώρο αυτόν επιγραφές με χαράγματα εφήβων και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήματα σίμης με υδρορρόες με μορφή λεοντοκεφαλής των ελληνιστικών χρόνων (Α.Κ. Παλαιόπολης 8), καθώς και κορινθιακά επίκρανα παραστάδων που χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ. (Α.Κ. Άνδρου 181-182). Το γεγονός αυτό δείχνει ότι το κτίριο θα είχε πολλές οικοδομικές φάσεις και μετατροπές. Καθώς ως τώρα αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα του κτίσματος, από το μέγεθος και τη θέση του συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για δημόσιο οικοδόμημα. Η δεξαμενή και τα χαράγματα των εφήβων υποδηλώνουν αθλητικές δραστηριότητες και δεν αποκλείεται να

8. Την οργάνωση του υλικού και την υλοποίηση της έκθεσης ανέλαβαν ο αρχαιολόγος Π. Χατζηδάκης, που επιμελήθηκε και τον οδηγό της έκθεσης, και η ζωγράφος Κ. Μαυραγάνη. Τα δίπτυχα επιμελήθηκαν οι αρχαιολόγοι Σ. Σαμαρτζίδου, Π. Πάντου, Ζ. Παπαδοπούλου, Μ. Ευσταθίου και ο συντηρητής-σχεδιαστής Σ. Δασκαλάκης.

9. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 680.

πρόκειται για το γυμνάσιο της πόλης. Ίσως αργότερα, κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, να μετατράπηκε σε βασιλική, πράγμα που θα εξηγούσε και τη β΄ χρήση του αγάλματος ενδεχομένως ως λατρευτικού. Η συνέχιση της έρευνας στο οικόπεδο θα δώσει εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία και θα φέρει στο φως ένα καλά σωζόμενο σημαντικότατο δημόσιο οικοδόμημα της αρχαίας πόλης της Άνδρου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΚΥΘΝΟΣ

Θέσεις Επισκοπή-Βρυόκαστρο

Κατά τη διάρκεια των ετών 1991-1997 άρχισε, με την ανέγερση των πρώτων κατοικιών ενός παραθεριστικού οικισμού που ιδρύθηκε το 1974 στη θέση Επισκοπή της Κύθνου, η οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή όπου εκτείνεται η νότια νεκρόπολη της αρχαίας πόλης[10].

Για την προστασία της αρχαίας Κύθνου (θέσεις Επισκοπή-Βρυόκαστρο), κηρυγμένης ως αρχαιολογικού χώρου από το 1972 (ΦΕΚ 399/Β/5-6-1972), θεσμοθετήθηκαν το 1994 ζώνες προστασίας Α και Β (ΦΕΚ 793/Β/24-10-1994).

Ωστόσο, ήδη από το 1991, με τις πρώτες εκσκαφές για τη θεμελίωση οικιών, εντοπίστηκαν και αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια επείγουσας σωστικής ανασκαφής, σχεδόν επιφανειακά, συνολικά 33 τάφοι, στα οικόπεδα Ε. και Ιω. Ψαρρά, Ι. και Δ. Βαλσαμίδη. Οι τάφοι είχαν λαξευθεί στο μαλακό βράχο της περιοχής, ακολουθώντας την κατωφέρεια της πλαγιάς, πιθανότατα και την κατεύθυνση των φλεβώσεων του βράχου, ώστε να είναι ευκολότερη η κατασκευή τους. Έτσι, ο προσανατολισμός σε όλους ήταν ΒΔ.-ΝΑ. με ελάχιστες αποκλίσεις. Δυστυχώς βρέθηκαν όλοι συλημένοι ή κατεστραμμένοι από την εκσκαφή που προηγήθηκε και οι πληροφορίες που μας δίνουν είναι λιγοστές.

Από τους συνολικά 18 καλύτερα σωζόμενους τάφους συμπεραίνουμε ότι οι 17 ανήκαν σε ενήλικες και μόνον ένας ήταν παιδικός. Οι τάφοι είχαν βάθος από 0,50 έως 0,70 μ. Επτά από τις ταφές είχαν εσοχή (πατούρα) στην επιφάνεια των τοιχωμάτων τους για την τοποθέτηση και καλύτερη στήριξη των καλυπτήριων πλακών. Σε μερικές περιπτώσεις διασώθηκαν κατά χώραν οι καλυπτήριες πλάκες ή κεραμίδες (σε έναν τάφο). Από τα λίγα ευρήματα που βρέθηκαν, οι ταφές χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. και στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Κατά τη διάρκεια του 1992 αποκαλύφθηκαν πέντε ακόμη τάφοι στα παραπάνω οικόπεδα, και ανάμεσά τους ένας ασύλητος. Ένας από τους τάφους (Τ34) είχε το νότιο τοίχωμά του καλυμμένο με κεραμίδες – στρωτήρες – τοποθετημένες όρθια. Ο ασύλητος (Τ37) ήταν πιθανότατα παιδικός και περιείχε ένα λυχνάρι[11] ανάμεσα στα οστά των κνημών, μελαμβαφές άωτο κυάθιο, μυροδοχείο, μελαμβαφές ληκύθιο και θραύσμα κεφαλής ειδωλίου. Πιθανή χρονολόγησή του στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Από το 1994 άρχισε με τον καθορισμό των ζωνών προστασίας και η συστηματική έρευνα στην περιοχή, πριν από την ανέγερση οικοδομών.

Οικόπεδο Μ5 - Γ. Παπανικολάου

Αποκαλύφθηκαν συνολικά δώδεκα ταφές (Τ1-Τ12): δέκα κιβωτιόσχημοι τάφοι, ένας ταφικός αμφορέας (Πίν. 340 α) και μία ταφική κυψέλη. Τουλάχιστον έξι τάφοι περιείχαν ταφές ενηλίκων, τέσσερις ταφές ήταν παιδικές και δύο βρεφικές (ταφικό αγγείο και κυψέλη). Ασύλητοι βρέθηκαν ο Τ6, ο οποίος περιείχε λευκή λήκυθο (Πίν. 340 β) του β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. και λυχνάρι[12] (450-420 π.Χ.), καθώς και οι δύο βρεφικές ταφές, με μοναδικό κτέρισμα ένα όστρεο στον ταφικό αμφορέα.

Χαρακτηριστική κατά τη λάξευση του σκάμματος των περισσότερων τάφων η δημιουργία βαθιάς πατούρας (Τ1, 2, 3, 8) ή ενός είδους πλατύσκαλου σε μία πλευρά του τάφου (Τ4-Τ7). Αξιόλογα ευρήματα: στον Τ2 βρέθηκαν πελίκη του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. με ερυθρόμορφη παράσταση, μελαμβαφής όλπη[13] (Πίν. 340 γ), που χρονολογείται στο 350-325 π.Χ., και λυχνάρι[14] (350-300 π.Χ.).

Οικόπεδο Μ4 - Αικ. Γαρδέρη

Αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι τάφοι (Τ13-Τ18) που περιείχαν επτά ταφές – αφού ο Τ17 ήταν διπλός (Τ17α-

10. *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 382-383. *ΑΕ* 1993, σ. 217-253. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Αρχαία Κύθνος. Ιστοριογραφία και αρχαιολογικές έρευνες, Λ.Γ. Μενδώνη - Α.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα-Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994, Μελετήματα* 27, Αθήνα 1998, σ. 49-63. Ο ίδιος, The Kythnos Survey Project: A Preliminary Report, *Κέα-Κύθνος*, ό.π., σ. 363-378. *ΠΑΕ* 1995, σ. 138-209, πίν. 73-92. Ο. Χατζηαναστασίου, Σημειώσεις από την Κύθνο, *Κέα-Κύθνος* ό.π., σ. 259-273. Α.Π. Γούναρης, Πολεοδομία και τείχη της αρχαίας πόλεως Κύθνου. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις, *Κέα-Κύθνος* ό.π., σ. 381-396.

11. Πρβλ. *Agora* IV, 1958, πίν. 38, αριθ. 293.

12. Ό.π., σ. 58, πίν. 36, αριθ. 221.

13. *Agora* XII 1-2, 1970, σ. 255, πίν.13, αριθ. 275.

14. *Agora* IV, 1958, σ. 61, πίν.37, αριθ. 237.

Τ17β) – από τις οποίες πέντε ενηλίκων και δύο πιθανότατα παιδιών. Οι τέσσερις από τους τάφους είχαν πατούρα. Δύο τάφοι είχαν κτιστές τις δύο πλευρές τους, ενώ ο τάφος Τ17 περιείχε και μια προγενέστερη ταφή κάτω από τις πλάκες του δαπέδου της πρώτης. Η ταφή αυτή, που βρέθηκε ασύληη, περιείχε: μελαμβαφή προχοΐσκη, δίωτο μελαμβαφές σκυφίδιο, μικρή λήκυθο με μελανόμορφη διακόσμηση και μελαμβαφές λυχνάρι[15] του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. Ο σκελετός βρέθηκε σε εξαιρετικά καλή κατάσταση διατήρησης, με σιδερένιο δαχτυλίδι στο αριστερό χέρι.

Οικόπεδο Μ10 - Αικ. Γαρδέρη

Αποκαλύφθηκαν συνολικά δέκα τάφοι (ΤΙ-ΤΧ)[16]: ένας παιδικός και οι υπόλοιποι ενηλίκων. Λαξευμένοι σε ημίβραχο με σκληρότερη υφή, σε σχέση με τους προηγούμενους, ήταν κατασκευαστικά ευρύτεροι στην επιφάνεια και στενότεροι στον πυθμένα. Ο παιδικός (ΤΙΙ) ήταν αρκετά ρηχός, ενώ την επιφάνεια του νότιου τοιχώματός του οριοθετούσε μία σειρά από μικρές πλάκες. Με σχιστόπλακες ήταν κατασκευασμένες η ανατολική και η νότια πλευρά του ΤVΙ. Τρεις από τους τάφους διατηρούσαν πατούρα για την ασφαλέστερη τοποθέτηση και εφαρμογή των καλυπτήριων πλακών.

Παρά τη σύληση των τάφων διασώθηκαν αρκετά ευρήματα σε δύο από αυτούς. Έτσι στον τάφο ΤVΙΙΙ βρέθηκαν αβαφής προχοΐσκη και μελαμβαφές λυχνάρι[17] (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.). Στον ΤΧ επίσης βρέθηκε τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη, πήλινο μυροδοχείο, σιδερένια λεπίδα εγχειριδίου, άβαφος αμφορίσκος με κακοτεχνίες στην κατασκευή του, άβαφο λυχνάρι[18] (τέλη 4ου αι. π.Χ.), μικρογραφικό μόνωτο αγγείο και αβαφής προχοΐσκη.

Θέση Κελλάκια

Ένας ακόμη τάφος του ίδιου νεκροταφείου εντοπίστηκε τυχαία κατά την επιφανειακή έρευνα στην περιοχή:

Τάφος Α΄ (στην ίδια περιοχή του νοτιοανατολικού νεκροταφείου, αλλά βορειοδυτικά των προηγούμενων). Βρέθηκε ασύληη, σκεπασμένος με πέντε καλυπτήριες πλάκες. Σε άριστη κατάσταση διατήρησης ο σκελετός, τοποθετημένος σε ύπτια θέση και στραμμένος στα νοτιοδυτικά. Ήταν κτερισμένος με ακέραια αγγεία: δίωτο άβαφο σκυφίδιο, άβαφο αμφορίσκο, προχοΐσκη (κακότεχνη), αρυβαλλοειδή λήκυθο (κακότεχνη), μικρογραφικό άβαφο λυχνάρι[19] (γύρω στο 400 π.Χ. ή στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ.) και δίωτο άβαφο σκυφίδιο. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν επίσης τα θραύσματα λεπτού αγγείου διασκορπισμένα ανάμεσα στα οστά των σκελών και της λεκάνης.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΡΟΣ

Γαλησσάς

Ο βαθύς κόλπος του Γαλησσά βρίσκεται στο νότιο τμήμα της δυτικής ακτής της Σύρου. Ο κόλπος χωρίζεται σε δύο απάνεμους όρμους-λιμάνια από το ύψωμα της Αγίας Πακούς και το συνδεόμενο με αυτό μεγαλύτερο ύψωμα Βουνάκι: τον όρμο του Γαλησσά στα βόρεια και τον όρμο του Αρμεού στα νότια (Σχέδ. 1· Πίν. 341 α). Ο όρμος του Γαλησσά είναι ευρύς με πλατιά αμμώδη παραλία και εύφορη πεδινή έκταση στο μυχό του, που απλώνεται ως τους πρόποδες του όρους Αργευτός στα ανατολικά. Ο όρμος του Αρμεού είναι στενός, διαρρέεται από ξηροπόταμο και στο μυχό του υπάρχει πηγή πόσιμου ύδατος.

Στα υψώματα Βουνάκι και Αγία Πακού είχαν επισημανθεί τα ερείπια αρχαίων κτισμάτων ήδη από τον προηγούμενο αιώνα[20]. Το 1992 θεσμοθετήθηκαν Α και Β ζώνες προστασίας του αρχαιολογικού χώρου. Το 1993 αποφασίστηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο να γίνουν ανασκαφικές και τοπογραφικές έρευνες από την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ σε όλη την έκταση της αδόμητης ζώνης Α, ώστε να αξιολογηθεί περαιτέρω η σημασία της.

Με βάση την απόφαση του ΚΑΣ διεξήχθησαν καθαρισμοί και επιφανειακές έρευνες στα δύο υψώματα, Αγία Πακού και Βουνάκι, καθώς και δοκιμαστική ανασκαφή στη δυτική κλιτύ του υψώματος Βουνάκι, στο οικόπεδο

15. Ό.π., σ. 47, πίν. 34, αριθ. 165.

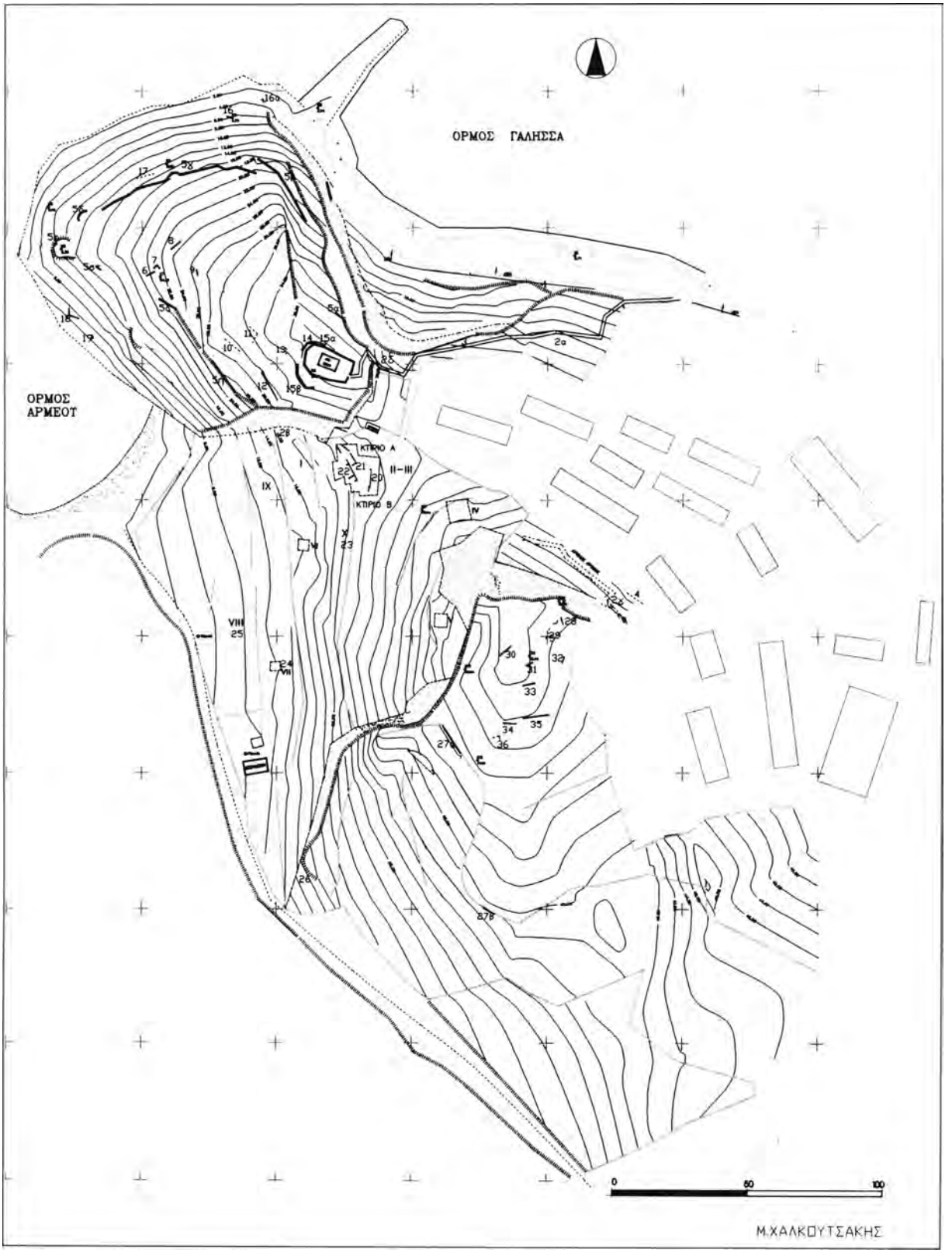
16. Η ανασκαφή του οικοπέδου Μ10 έγινε από τη συνάδελφο Π. Πάντου, την οποία θερμά ευχαριστώ για τη συνεργασία. Η αποτύπωση των τάφων κατά την ανασκαφική περίοδο 1996-1997 έγινε από το σχεδιαστή-συντηρητή Σ. Δασκαλάκη. Κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους οι αποτυπώσεις έγιναν αρχικά από τον αρχιτέκτονα Α. Γούναρη και, κατά την απουσία του με εκπαιδευτική άδεια, από το μηχανικό Μ. Χαλκουτσάκη.

17. *Agora* IV, 1958, σ. 61, πίν. 37, αριθ. 237.

18. Ό.π., σ. 93, πίν. 41, αριθ. 401-402.

19. Ό.π., σ. 64-65, πίν. 37, αριθ. 253.

20. Κλ. Στεφάνου, *Επιγραφαί της Νήσου Σύρου*, Αθήνα 1875, σ. 8, υποσημ. 7. *ΑΕ* 1899, σ. 107, υποσημ. 1. Α. Φραγίδης, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Αθήνα 1975, σ. 131, 311-312, 322. *ΑΑΑ* XII (1979), σ. 39-46. F. Aron, *Πτυχές της Αρχαίας Σύρου*, Αθήνα 1979, σ. 7-8, 12-13, 18, 27-28.

Σχέδ. 1. Σύρος. Γαλησσάς. Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας πόλης.

Π.Β. Κικίλια, από το 1994 έως το 1997. Παράλληλα έγινε τοπογραφική τεκμηρίωση όλων των ορατών αρχαίων της ζώνης Α σε κλίμακα 1:200 και επιπλέον αποτύπωση των αρχαίων που ήλθαν στο φως με τη δοκιμαστική ανασκαφή στο οικόπεδο Κικίλια και ορισμένων ορατών αρχαίων σε άλλα οικόπεδα, σε κλίμακα 1:50. Τις αποτυπώσεις και την τοπογράφηση ανέλαβαν ο αρχιτέκτων Χ. Βασιλειάδης και ο τοπογράφος Μ. Χαλκουτσάκης αντίστοιχα[21].

Από τις έρευνες διαπιστώθηκαν: α) ίχνη κατοίκησης της πρώιμης εποχής του Χαλκού και β) η ύπαρξη μιας αρχαίας πόλης με διάρκεια ζωής από τους γεωμετρικούς έως τους κλασικούς χρόνους.

Η κατοίκηση της πρώιμης εποχής του Χαλκού

Στην κορυφή του υψώματος Βουνάκι σχηματίζεται μικρή επίπεδη έκταση, όπου περισυνελέγησαν θραύσματα λεπίδων οψιανού και χονδροειδών αγγείων. Τα τελευταία ανήκουν χρονικά στην ώριμη περίοδο της πρώιμης εποχής του Χαλκού (ΠΚ ΙΙ περίοδος, ομάδα Κέρου-Σύρου). Είναι επομένως πιθανόν να υπήρχε εκεί εγκατάσταση της περιόδου αυτής, τα κτιριακά λείψανα της οποίας καταστράφηκαν από τη μεταγενέστερη κατοίκηση της περιοχής.

Η αρχαία πόλη

Με τις έρευνες έγινε σαφές ότι στον Γαλησσά υπήρχε αρχαία πόλη με δύο ακροπόλεις στα υψώματα Βουνάκι και Αγία Πακού, δύο λιμάνια και σύστημα δρόμων, που συνέδεε την πόλη με τα λιμάνια και τις ακροπόλεις μεταξύ τους.

Σύστημα αρχαίων δρόμων. Οι κύριοι δρόμοι που εξυπηρετούσαν την κίνηση από τους δύο όρμους-λιμάνια Γαλησσά και Αρμεού προς τα δύο υψώματα Βουνάκι και Αγία Πακού, όπου οι οχυρωμένες ακροπόλεις και αντίστροφα, καθώς και την κίνηση ανάμεσα στις δύο ακροπόλεις ακολουθούσαν το φυσικό έδαφος και συμπίπτουν με τα σημερινά μονοπάτια.

Ένας βαθμιδωτός δρόμος, πλ. 1-1,20 μ., ξεκινούσε από τον όρμο Γαλησσά, όπου κατά την αρχαιότητα θα πρέπει να βρισκόταν το κύριο λιμάνι της αρχαίας πόλης και ανέβαινε ως το σημείο ένωσης των δύο υψωμάτων Αγίας Πακού και Βουνάκι (Σχέδ. 1: 2α). Ακριβώς στο σημείο αυτό, κάτω από το δρόμο και σχεδόν παράλληλα με αυτόν, στο γκρεμό προς τη θάλασσα, σώζεται μεγάλο τμήμα αναλημματικού τοίχου, μήκ. 22 μ. (Σχέδ. 1: 3), ο οποίος συγκρατούσε το σαθρό πέτρωμα. Εκτός από τις κατώτερες βαθμίδες του δρόμου που έχουν σκεπαστεί από σύγχρονη κλίμακα κατασκευασμένη από σκυρόδεμα, οι υπόλοιπες φαίνονται σχεδόν όλες. Είναι λαξευμένες στο φυσικό βράχο, όπως άλλωστε και οι παρειές του δρόμου.

Στο σημείο ένωσης των δύο υψωμάτων ο δρόμος που ξεκινούσε από το λιμάνι του Γαλησσά διακλαδιζόταν σε τρεις άλλους δρόμους. Από αυτούς, ο ένας κατηφόριζε προς τον μικρότερο κόλπο του Αρμεού (Σχέδ. 1:2β), όπου πρέπει να υπήρχε ένα δεύτερο μικρότερο λιμάνι, ενώ οι άλλοι δύο οδηγούσαν προς τις ακροπόλεις στα υψώματα Αγία Πακού (Σχέδ. 1: 2δ) και Βουνάκι (Σχέδ. 1: 2γ) αντίστοιχα. Αρκετές βαθμίδες του δρόμου, που οδηγούσε στο Βουνάκι, είναι λαξευμένες στο φυσικό βράχο και σώζονται έως σήμερα κοντά στην είσοδο της ακρόπολης (Σχέδ. 1: 2γ). Βορειότερα από αυτές υπάρχουν λαξεύματα (Σχέδ. 1: 4).

Ακρόπολη στο ύψωμα Βουνάκι. Ο καθαρισμός και η επιφανειακή έρευνα που έγιναν στο ύψωμα Βουνάκι βοήθησαν να σχηματιστεί η παρακάτω εικόνα.

Την κορυφή και τη νότια ομαλή κλιτύ του καταλαμβάνει οχυρωμένη ακρόπολη. Προς Β. και ΒΔ. η ακρόπολη είναι φυσικά οχυρή λόγω του απόκρημνου βράχου. Προς ΝΔ., Ν. και Α. προστατευόταν με τείχος. Την πορεία του τείχους μπορεί να παρακολουθήσει κανείς σήμερα κυρίως στα ΝΔ. και Ν., επειδή ορισμένα τμήματα σώζονται, ενσωματωμένα στις ξερολιθιές των κτημάτων (Σχέδ. 1: 27α, 27β, 28· Πίν. 341 β). Το τείχος είναι χτισμένο κατά το ισοδομικό σύστημα με εγχώριο ασβεστόλιθο. Τα τμήματα που σώζονται φαίνονται από την τοιχοδομία τους (βύσματα ανάμεσα σε μεγάλους ορθογώνιους λίθους) ότι χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους. Τεχνικοί όμως λόγοι δεν επέτρεψαν να διανοιχθούν τομές σύρριζα στα θεμέλια, ώστε η χρονολόγηση να είναι ασφαλέστερη.

Η κύρια είσοδος της ακρόπολης βρίσκεται στο σημείο ένωσης του βόρειου και ανατολικού σκέλους της, όπου καταλήγει και ο βαθμιδωτός δρόμος (Σχέδ. 1: 2γ). Απέναντι από την είσοδο της ακρόπολης υπάρχουν λαξεύματα που μαρτυρούν ότι εκεί υψωνόταν ευμέγεθες κτίριο (Σχέδ. 1: 29). Εγκοπές και σημεία στήριξης, ορισμένα από τα οποία διατηρούν και το μολύβι τους υπάρχουν στους απολαξευμένους βράχους (Πίν. 341 γ). Σε όλη την

21. Ευχαριστώ θερμά τους δύο τεχνικούς, μέλη της ΚΑ' ΕΠΚΑ. Επίσης ευχαριστώ: την ωρομίσθια αρχαιολόγο Μ. Αγγελοπούλου και την εθελόντρια φοιτήτρια αρχαιολογίας Αικ. Γιαννίρη, που εργάστηκαν ως επιστημονικοί βοηθοί, τη συντηρήτρια Β. Αποστολοπούλου και τη ζωγράφο-γλύπτρια Χ. Βελισσαροπούλου, που ανέλαβαν η πρώτη τη συντήρηση και η δεύτερη τη σχεδίαση των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής, τις φύλακες αρχαιοτήτων Μ. Κάτρη και Ε. Παφίλη για την ποικιλότροπη βοήθειά τους και την υπάλληλο του Μουσείου Σύρου Φ. Σεβασπιανού για το πλύσιμο της κεραμικής.

έκταση της ακρόπολης σώζονται οι κατώτατοι δόμοι τοίχων κτιρίων (Σχέδ. 1: 30-35), ενώ κοντά στο νοτιοδυτικό σκέλος του τείχους σώζεται λάξευμα σχήματος ορθής γωνίας (Σχέδ. 1: 36).

Η πυκνότητα των επιφανειακών ευρημάτων είναι πολύ μεγάλη σε όλη την έκταση της ακρόπολης. Σε αυτά περιλαμβάνονται όστρακα αγγείων, θραύσματα κεραμίδων, μικροαντικείμενα, ανάμεσα στα οποία αρκετά σφονδύλια και υφαντικά βάρη, καθώς και εργαλεία οψιανού αδρά επεξεργασμένα. Η επεξεργασία αυτή δείχνει ότι κατασκευάστηκαν στους ιστορικούς και όχι στους προϊστορικούς χρόνους. Η κεραμική χρονολογείται από τους γεωμετρικούς έως τους κλασικούς χρόνους.

Ύψωμα Βουνάκι και μυχός του όρμου Αρμεός (οικόπεδο Κικίλια). Το παραπάνω οικόπεδο με έκταση 13 στρεμμάτων περίπου καταλαμβάνει ολόκληρη τη δυτική κλιτύ του Βουνακίου, που είναι διαμορφωμένη σε άνδηρα καλλιέργειας, καθώς και τη μικρή παράλια πεδιάδα του όρμου του Αρμεού. Πρόκειται για περιοχή εκτός των τειχών της ακρόπολης (Σχέδ. 1· Πίν. 342 α).

Επιφανειακές έρευνες, καθαρισμοί και δοκιμαστική ανασκαφή έγιναν στο οικόπεδο σε τέσσερις ερευνητικές περιόδους (1994-1997) και διήρκεσαν συνολικά πέντε μήνες. Ανοίχθηκαν δέκα τομές (I-X) σε τρεις περιοχές: α) στα βόρεια της δυτικής κλιτύος και σύρριζα στους πρόποδες του υψώματος της άλλης ακρόπολης, εκείνης της Αγίας Πακού, β) στο μέσον της δυτικής κλιτύος και γ) στα νοτιοδυτικά, στο μυχό του όρμου του Αρμεού. Οι υπόλοιπες περιοχές αποκλείστηκαν, επειδή το μεν ανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου είναι βραχώδες, το δε βορειοδυτικό, όπου και η παραλία του Αρμεού, ήταν κατειλημμένο όλες τις ανασκαφικές περιόδους από κατασκήνωση παραθεριστών.

α) Η βόρεια περιοχή στους πρόποδες του λόφου της Αγίας Πακού αποδείχθηκε η πιο ενδιαφέρουσα της ανασκαφής. Στις ενοποιημένες τομές ΙΙ και ΙΙΙ (Σχέδ. 2) που καλύπτουν μια έκταση 250 τ.μ. περίπου, η οποία ανασκάφηκε έως το φυσικό βράχο, αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα δύο κτιρίων, των Α (Σχέδ. 1: 21-22) και Β (Σχέδ. 1: 20) με διαφορετικό μεταξύ τους προσανατολισμό.

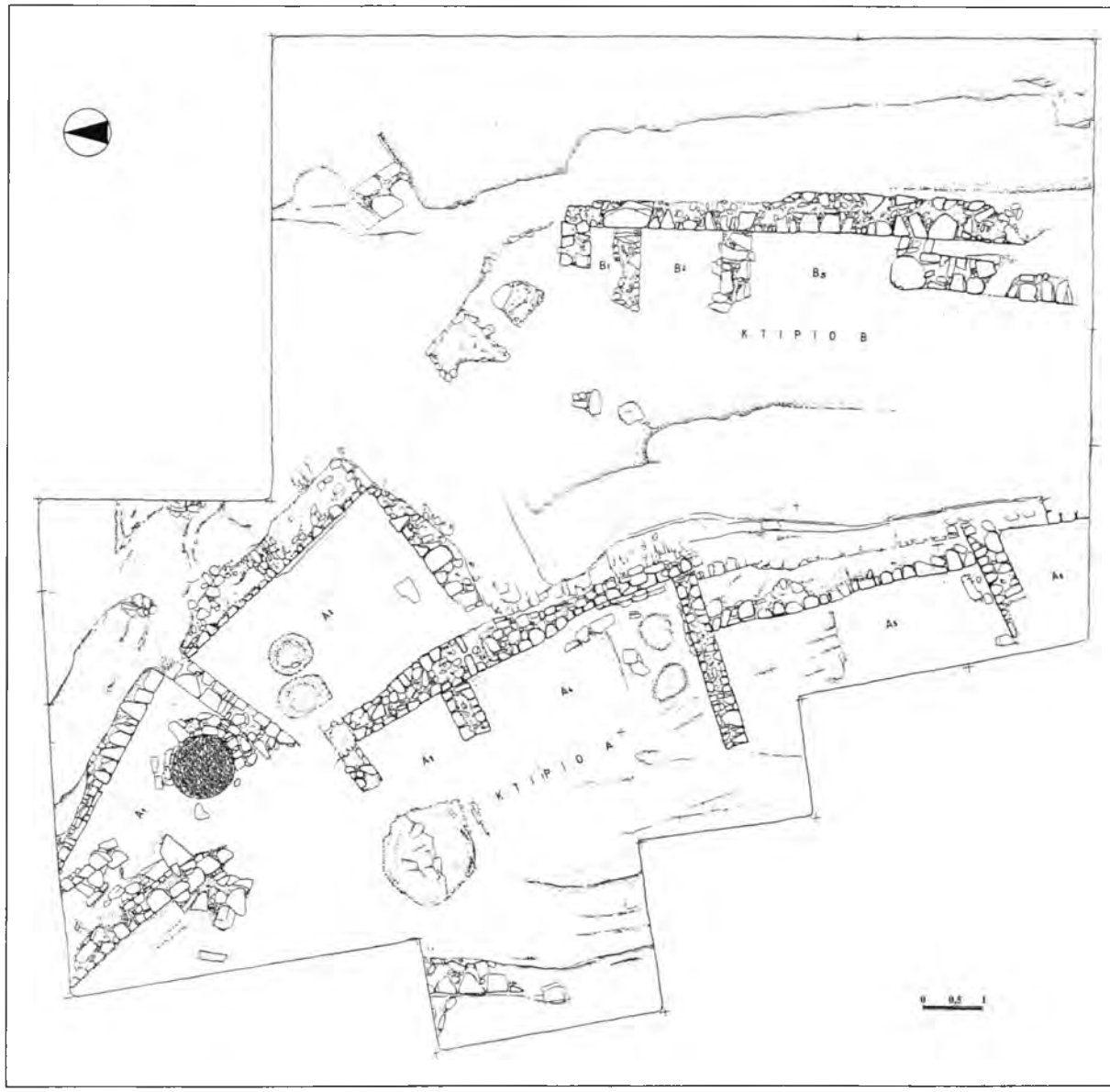
Το κτίριο Α (Σχέδ. 2· Πίν. 342 β-γ) έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και επεκτείνεται στο άσκαφο στα βόρεια και νότια. Στα δυτικά φαίνεται αρκετά κατεστραμμένο και είναι αμφίβολο αν τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. στα δυτικά της τομής ανήκει σε αυτό. Ανασκάφηκαν τμήματα δύο πτερύγων του, μιας ανατολικής, που περιλαμβάνει τους χώρους Α1 και Α2, και μιας δυτικής, που περιλαμβάνει τους χώρους Α3, Α4, Α5 και Α6. Το κτίριο ήταν προσαρμοσμένο στις φυσικές καμπύλες του λόφου. Ο φυσικός βράχος έχει λαξευθεί και πάνω στις λαξευμένες επιφάνειες στηρίζονται κυρίως οι τοίχοι που είναι χτισμένοι από μικρούς λίθους και συνδετικό πηλό. Το σωζόμενο ύψος τους δεν ξεπερνά πουθενά τα 2,50 μ.

Από όλους τους χώρους του κτιρίου Α προήλθαν θραύσματα κεραμίδων, προφανώς από τη στέγη και άφθονη κεραμική, χονδροειδής και λεπτότεχνη. Στην τελευταία περιλαμβάνονται κορινθιακή κεραμική (Πίν. 343 α), κεραμική αρχαϊκών νησιωτικών εργαστηρίων (Πίν. 343 β) και αττική μελανόμορφη κεραμική. Η υστερότερη αττική κεραμική από τα δάπεδα του κτιρίου, ερυθρόμορφη και μελαμβαφής, χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Αυτή είναι η περίοδος της τελευταίας χρήσης του κτιρίου. Στην επίχωση πάνω από τον ανατολικό τοίχο του χώρου Α2 βρέθηκε αργυρό αθηναϊκό τετράδραχμο του β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. Φέρει προτομή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και γλαύκα με τα τρία πρώτα γράμματα *ΑΘΕ* του ονόματος των Αθηναίων στον οπισθότυπο.

Στα δυτικά των σωζόμενων τοίχων του χώρου Α3 αποκαλύφθηκε μεγάλος πήλινος λουτήρας, ύψ. 0,22 και μήκ. 0,50 μ., προσαρμοσμένος σε κοιλότητα λαξευμένη στο φυσικό βράχο (Πίν. 343 γ). Στο χώρο Α1, που ήταν πιθανότατα υπαίθριος, ήλθε στο φως αποθέτης, ο οποίος στην αρχική του χρήση ήταν φρέαρ (Πίν. 343 ε). Το φρέαρ-αποθέτης έχει διάμετρο στομίου 1,10 και βάθος 4,60 μ., περιβάλλεται δε από τοιχίο που σώζεται έως το ύψος των 0,40 μ. Στα τοιχώματά του υπάρχουν δύο κατακόρυφες, διαμετρικά αντίθετες σειρές εσοχών. Οι εσοχές που απέχουν 0,30-0,40 μ. η μία από την άλλη έπαιζαν το ρόλο βαθμίδων, εξυπηρετούσαν δηλαδή την κάθοδο στο φρέαρ, ώστε να είναι δυνατός ο καθαρισμός του.

Ο αποθέτης-φρέαρ περιείχε άφθονη αττική κεραμική, ειδώλια, υφαντικά βάρη, σφονδύλια, αποστρογγυλεμένα όστρακα διάτρητα ή μη, μεταλλικά αντικείμενα ανάμεσα στα οποία ένα χάλκινο σκεύος, χάλκινα αγκίστρια και ένα χάλκινο πριόνι (Πίν. 343 δ), λίθινα σκεύη και εργαλεία και υπολείμματα τροφών (οστά ζώων και κελύφη οστρέων). Εντύπωση προξενούν τα πολλά θραύσματα πήλινων περιρραντηρίων (Πίν. 344 α). Η κεραμική χρονολογείται από τους γεωμετρικούς χρόνους έως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Η νεότερη δηλαδή κεραμική του αποθέτη είναι σύγχρονη με εκείνη της περιόδου τελευταίας χρήσης του κτιρίου. Από τη συντήρηση της κεραμικής προέκυψε μία ολόκληρη ομάδα αγγείων (μελαμβαφή κύπελλα, κύλικες (Πίν. 344 β) και σκύφοι των αρχών του 4ου αι.), ορισμένα από τα οποία φέρουν έντυπη διακόσμηση εσωτερικά.

Το κτίριο Α φαίνεται σημαντικό και θα μπορούσε να μην είναι απλή κατοικία. Την υποψία αυτή δημιουργούν ο αποθέτης με την ενδιαφέρουσα αττική κεραμική και τα θραύσματα των πολλών πήλινων περιρραντηρίων σε συνδυασμό με τον εντυπωσιακό πήλινο λουτήρα που βρέθηκε

Σχέδ. 2. Σύρος. Γαλησσάς. Δυτική κλιτύς υψώματος Βουνάκι. Κάτοψη τμήματος των κτιρίων Α και Β.

στη θέση του. Η επιβεβαίωση όμως ή η απόρριψη των υποψιών είναι δυνατόν να στηριχθεί μόνο στην περάτωση της ανασκαφής του κτιρίου.

Το κτίριο Β (Σχέδ. 1: 20, Σχέδ. 2) έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και βρίσκεται σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Το δυτικό τμήμα του είναι εντελώς κατεστραμμένο. Το ύψος των σωζόμενων τμημάτων των τοίχων δεν ξεπερνά τα 0,70-0,80 μ. Διακρίνονται τρεις χώροι: Β1, Β2 και Β3, ενώ στο νοτιότερο ανεσκαμμένο τμήμα του η κατάσταση είναι αδιευκρίνιστη. Μικρό τμήμα τοίχου, που βρίσκεται βορειότερα από το χώρο Β1 και έχει προσανατολισμό διαφορετικό από εκείνο του κτιρίου Β, θα ανήκει προφανώς σε άλλο κτίριο.

Νοτιότερα του κτιρίου Β φαινόταν ενσωματωμένος σε ξηρότοιχο μακρύς τοίχος (Σχέδ. 1: 23). Η τομή Χ, διαστ. 8,70×1,40 μ., χαράχθηκε σύρριζα στον ξηρότοιχο με στόχο να διερευνηθεί ο τοίχος. Η έρευνα έδειξε ότι πρόκειται για τοίχο, πλ. 0,60 μ., που σώζεται έως το μήκος των 7 μ. και, ο οποίος ανήκει προφανώς σε ένα τρίτο κτίριο Γ.

Οι υπόλοιπες τομές, που ανοίχθηκαν στην περιοχή αυ-

τήν της δυτικής κλιτύος του Βουνακίου έδωσαν την εξής εικόνα: Στις τομές Ι και ΙΧ (Σχέδ. 1), διαστ. 4×4 μ., οι οποίες χαράχθηκαν στα άνδηρα τα αμέσως κατώτερα εκείνων των τομών ΙΙ και ΙΙΙ, η ανασκαφή δεν ξεπέρασε το βάθος των 0,90 μ. χωρίς ασφαλώς να φθάσει στο φυσικό έδαφος. Έως το βάθος αυτό αποκαλύφθηκαν λιθοσωροί, εικόνα που παρουσιάστηκε στο ανώτατο τμήμα της επίχωσης των τομών ΙΙ και ΙΙΙ. Τα κινητά ευρήματα είναι επίσης πλούσια θυμίζοντας πάλι τις τομές εκείνες. Επομένως, εάν συνεχιστεί η ανασκαφή των τομών στο μέλλον, δεν αποκλείεται να βρεθούν και σε αυτές κτιριακά λείψανα.

Αντίθετα οι τομές ΙV και VI, που χαράχθηκαν στα άνδηρα τα ανώτερα εκείνων των τομών ΙΙ και ΙΙΙ, πολύ κοντά στην κορυφή του υψώματος Βουνάκι, δεν απέδωσαν σπουδαία αποτελέσματα, αφού στο βάθος των 0,10 έως 0,20 μ. βρέθηκε ο φυσικός βράχος.

β) Στο μέσον της δυτικής κλιτύος της ακρόπολης ανοίχθηκε η τομή VI, διαστ. 4×4 μ. Έως το βάθος των 2,10 μ. και παρά την απουσία κτιριακών λειψάνων, η επίχωση παρουσιάστηκε πλουσιότατη σε κινητά ευρήματα κλασικών και αρχαϊκών χρόνων. Από το βάθος των 2,10 μ., το στρώμα άλλαξε και συνεχίστηκε όμοιο έως το βάθος των 2,50 μ., στο οποίο εμφανίστηκε ο φυσικός βράχος στη βορειοανατολική γωνία. Στο δεύτερο αυτό στρώμα το χώμα είχε τεφρό χρώμα αντί του ερυθρού που παρουσίαζε στο υπερκείμενο στρώμα. Τα μικροαντικείμενα ήταν λιγοστά και η κεραμική περιορίστηκε αποκλειστικά σε γεωμετρική. Το πρωιμότερο όστρακο ήταν ενός σκύφου με διακόσμηση πολλαπλών τεθλασμένων γραμμών που χρονολογείται στους μέσους γεωμετρικούς χρόνους (Πίν. 344 γ), ενώ η πληθώρα των οστράκων χρονολογείται στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους (Πίν. 344 δ). Οι υδρίες και οι σκύφοι είναι τα σχήματα που υπερτερούν.

Στη βορειοανατολική γωνία της τομής αποκαλύφθηκε αύλακα σε σχήμα οξείας γωνίας, λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Η κεραμική, που προήλθε από τον καθαρισμό της, είναι επίσης υστερογεωμετρική. Στο βάθος των 2,50 μ. εμφανίστηκαν δύο λαξευμένοι ορθογώνιοι λίθοι. Οι λίθοι και η αύλακα σε συνδυασμό με το καθαρό γεωμετρικό στρώμα θα μπορούσαν να αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη ενός γεωμετρικού κτιρίου στην ευρύτερη περιοχή της τομής. Στη νοτιοδυτική γωνία της τομής επισημάνθηκε κοιλότητα στο φυσικό βράχο γεμάτη με γεωμετρική κεραμική, η οποία συνεχίζεται σε βάθος. Προκειμένου να καθαριστεί πλήρως η κοιλότητα (αποθέτης;) θα πρέπει στο μέλλον να διευρυνθεί περαιτέρω η τομή στα νότια και δυτικά.

γ) Στο μυχό του όρμου του Αρμεού υπάρχει φυσική πηγή νερού. Αύλακες λαξευμένες στο βράχο από την αρχαιότητα καθορίζουν την πορεία του νερού. Άλλα λαξεύματα και λείψανα τοίχου δείχνουν την ύπαρξη κάποιου κτίσματος (Σχέδ. 1: 26). Ο όρμος διαρρέεται από τον ξηροπόταμο Αρμεό. Ανοίχτηκαν δύο τομές στα ανατολικά του ξηροπόταμου, η τομή VII στο χαμηλότερο άνδηρο καλλιέργειας του οικοπέδου και η τομή VIII στην πεδινή καλλιεργήσιμη έκταση.

Η ανασκαφή της τομής VII (Σχέδ. 1), διαστ. 4×4 μ., έφθασε μόνον έως το βάθος των 1,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Από την επίχωση προήλθε κεραμική που περιείχε και θραύσματα αττικών μελαμβαφών αγγείων, υφαντικά βάρη, σφονδύλια και αποστρογγυλεμένα όστρακα.

Η τομή VIII χαράχθηκε αρχικά με διαστάσεις 5×5 μ. και κατά την πορεία της έρευνας επεκτάθηκε προς Α. άλλα 3×2 μ. Στο βάθος των 0,70 μ. από το φυσικό έδαφος αποκαλύφθηκε η πάνω σωζόμενη επιφάνεια τοίχου πρόχειρης κατασκευής με προσανατολισμό Δ.-Α., μέγ. σωζ. μήκ. 3,24, μέγ. σωζ. ύψ. 0,59 και πάχ. 0,60 μ. (Σχέδ. 1: 25, Κτίριο Δ). Η ανασκαφή προχώρησε έως το βάθος των 1,30 μ., όπου σταμάτησε με αποτέλεσμα να μην μπορεί να χρονολογηθεί ο τοίχος με ακρίβεια. Από την παχύτατη επίχωση προήλθε άφθονη κεραμική. Ξεχωρίζουν αρκετά μελαμβαφή όστρακα από αγγεία του τέλους του 5ου και των αρχών του 6ου αι. π.Χ. Περισυνελέγη ικανός αριθμός σφονδυλιών και πυραμιδοειδών υφαντικών βαρών, 23 αποστρογγυλεμένα όστρακα, αρκετά λίθινα κυκλικά πώματα μικρού μεγέθους και τμήματα λίθινων αγγείων και σκευών. Είναι η μόνη τομή, από την οποία προήλθαν τμήματα γυάλινων αγγείων, καθώς και ένα βυζαντινό νόμισμα.

Ακρόπολη Αγίας Πακού. Οι συνεχείς επιφανειακές έρευνες που έγιναν στο λόφο της Αγίας Πακού, βοήθησαν να σχηματιστεί η παρακάτω εικόνα.

Από την πλευρά της στεριάς, στα νότια, ο λόφος είναι φυσικά οχυρός λόγω απόκρημνων βράχων, από την πλευρά της θάλασσας ήταν οχυρωμένος, όπως φαίνεται από τα μακριά ορατά τμήματα θεμελίων των τειχών και των ημικυκλικών πύργων τους που σώζονται έως σήμερα (Σχέδ. 1: 5α-η· Πίν. 345 α-β). Στην κορυφή του υψώματος υπήρχε κυκλοτερές οικοδόμημα κατασκευασμένο από μεγάλες λιθοπλίνθους, προφανώς πύργος, που σώζεται έως το ύψος των 1,70 μ. (Σχέδ. 1: 15α-β· Πίν. 345 γ). Επάνω στα λείψανα του πύργου είναι χτισμένος ο ναός της Αγίας Πακούς, της Παναγίας Επηκόου, όπως τη θέλει ο Τσούντας ή των Εισοδίων της Θεοτόκου, όπως τη θέλει ο Φραγκίδης[22]. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ένα άλλο κυκλοτερές οικοδόμημα, που θα πρέπει να ήταν επίσης πύργος, βρίσκεται στο ύψωμα του Αγίου Μάμα που κλείνει τον κόλπο του Γαλησσά από Α., κάτω από το ομώνυμο εκκλησάκι.

22. Ό.π. (υποσημ. 20).

Εντός και εκτός του τειχισμένου χώρου σώζονται λαξεύματα στους βράχους (Σχέδ. 1: 10, 11, 13, 14 εντός, 16α, 17 εκτός) και τμήματα τοίχων (Σχέδ. 1: 6-9, 12 εντός, 16, 18, 19 εκτός), που μαρτυρούν την ύπαρξη εκεί κτιρίων.

Από τις παραπάνω έρευνες προέκυψαν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την έκταση, την τοπογραφία, την οχύρωση, το δομημένο χώρο και τις περιόδους ζωής της αρχαίας πόλης του Γαλησσά.

Έγινε σαφές ότι στα υψώματα Βουνάκι και Αγίας Πακού απλώνεται αρχαία πόλη με δύο οχυρωμένες ακροπόλεις, οικιστικό χώρο εντός και εκτός των ακροπόλεων και δύο φυσικά λιμάνια στους όρμους Γαλησσά και Αρμεού.

Τα ευρήματα μαρτυρούν ότι η διάρκεια ζωής της πόλης εκτείνεται από τους γεωμετρικούς έως τους κλασικούς χρόνους (4ος αι. π.Χ.) και ότι αυτή εγκαταλείφθηκε μετά τους κλασικούς χρόνους για λόγους που δεν μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια σε αυτό το στάδιο της έρευνας. Επίσης στην κορυφή του υψώματος Βουνάκι επισημάνθηκαν ίχνη ΠΚ ΙΙ εγκατάστασης, ενώ μία μόνον τομή στον όρμο του Αρμεού απέδωσε στοιχεία που δείχνουν ανθρώπινη παρουσία εκεί κατά την ύστερη αρχαιότητα και τους βυζαντινούς χρόνους.

Η τύχη της αρχαίας πόλης του Γαλησσά φαίνεται να ακολούθησε εκείνη της Σύρου και των Κυκλάδων γενικότερα. Η ανάπτυξή της ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους απηχείται στην ενδιαφέρουσα γεωμετρική κεραμική. Κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, η πόλη του Γαλησσά εισήγαγε κορινθιακή κεραμική και κεραμική ποικίλων κυκλαδικών εργαστηρίων, όπως συνέβαινε και με τις άλλες κυκλαδικές πόλεις. Κατά τους κλασικούς χρόνους οι εισαγωγές αττικής κεραμικής είναι μεγάλες. Αυτό επιβεβαιώνει τη στενή σχέση που είχε η Σύρος με την Αθήνα. Είναι γνωστό άλλωστε ότι η Σύρος αποτελούσε μέλος τόσο της Α΄ όσο και της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας[23].

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

ΣΙΦΝΟΣ

Κάστρο

Οικόπεδο Μ. Γεωργακοπούλου

Βρίσκεται στο βορειοανατολικό πρανές του λόφου του Κάστρου Σίφνου, στα βορειοδυτικά του οικοπέδου, όπου οι ανασκαφές των J.K. Brock και G.M. Young της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής[24] έφεραν στο φως κατά τα έτη 1935-1937 τμήματα κτιρίων της γεωμετρικής περιόδου, ενώ σε μερικά σημεία στα ψηλότερα στρώματα εντοπίστηκαν υπολείμματα τοίχων κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[25].

Χαράχθηκαν και ανασκάφηκαν τρεις τομές[26] (Α-Γ) μέχρι το φυσικό βράχο.

Το οικόπεδο καλυπτόταν από μεγάλο όγκο νεότερων μπάζων, ενώ η επίχωση λόγω της κατωφέρειας του εδάφους ήταν μικρή. Και στις τρεις τομές αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων κατασκευασμένων από πλακοειδείς πέτρες και χώμα και θεμελιωμένων πάνω στο φυσικό βράχο. Η κεραμική που βρέθηκε ήταν άβαφη και κυρίως ύστερης αρχαιότητας. Ωστόσο, στην τομή Β βρέθηκαν επίσης μελαμβαφή και ερυθροβαφή όστρακα, θραύσμα μεγαρικού σκύφου και τμήματα ειδωλίων. Στην ίδια τομή εντοπίστηκε και τμήμα δαπέδου, από μικρές πέτρες και πατημένο χώμα, καθώς και μικρή κοιλότητα στο φυσικό βράχο, που περιείχε λίγα θραύσματα οστών και όστρακα.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΗΛΟΣ

Ριβάρι

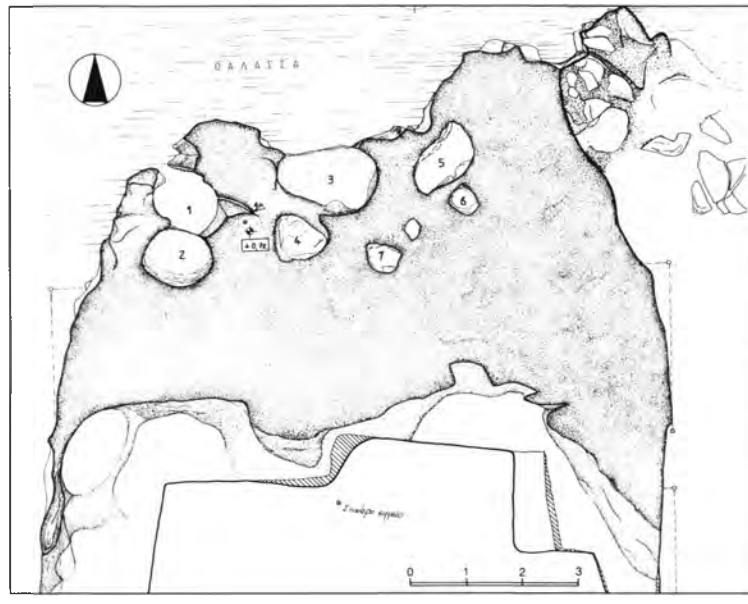
Στη Μήλο πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή πρωτοκυκλαδικού νεκροταφείου στην παραλιακή θέση Φατούρενα Ριβαρίου, στον κόλπο του Αδάμαντα, το οποίο κινδύνευε να παρασυρθεί από τα κύματα. Τη θέση υπέδειξε ο χωρικός Γ. Τσιριγωτάκης, ο οποίος παρέδωσε στο Μουσείο Μήλου τέσσερα πρωτοκυκλαδικά αγγεία (Πίν. 346 α). Αποκαλύφθηκαν λαξευμένες ακανόνιστες κοιλότητες στο μαλακό βράχο, υπάρχουν όμως και λαξευμένοι θαλαμοειδείς τάφοι κατά μήκος της παραλίας. Μόνο σε μία από τις ανεσκαμμένες κοιλότητες, στην κοιλότητα 3

23. Για τη συμμετοχή της Σύρου στην Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία, βλ. R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1975, σ. 558-559 και στη Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία, βλ. J. Cargill, *The Second Athenean League: Empire or Free Alliance?*, Berkley - Los Angeles, London 1981, σ. 37, υποσημ. 32. Επίσης Π.Μ. Νίγδελης, *Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 205, υποσημ. 31.

24. *BSA* 54 (1949), σ. 1-92.

25. Ό.π., σ. 11-16, πίν. 5, 1-3.

26. Η επίβλεψη της ανασκαφής και η αποτύπωση των ευρημάτων έγιναν από τον αρχαιολόγο Ν. Πούρη.

Σχέδ. 3. Μήλος. Ριβάρι. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου.

(Σχέδ. 3· Πίν. 346 β-γ) υπήρχαν κτερίσματα, ενώ σε καμία δεν βρέθηκαν οστά, πράγμα αρκετά συνηθισμένο σε νεκροταφεία της εποχής αυτής, αν και ανεξήγητο ακόμα. Περιείχε τακτικά και πολύ πυκνά τοποθετημένα τουλάχιστον 55 αγγεία και μια χάλκινη περόνη. Το ανασκαφικό αυτό σύνολο παρουσιάζει σημαντικά νέα στοιχεία για τον κυκλαδικό πολιτισμό.

Καταρχάς ο μεγάλος αριθμός των κτερισμάτων αποτελεί μοναδική ως τώρα περίπτωση, καθώς ακόμα και οι πλουσιότεροι κυκλαδικοί τάφοι δεν έχουν πάνω από 10-15 κτερίσματα, αλλά και αυτό ιδιαίτερα σπάνια.

Επίσης τα αγγεία παρουσιάζουν τυπολογικά και χρονολογικά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Βρέθηκαν, ανάμεσα σε άλλα, 28 ερυθροβαφείς φιάλες (Πίν. 347 α), 11 κρατηρίσκοι με έντυπη διακόσμηση (Πίν. 347 β), τέσσερις λοξότμητες πρόχοι, δύο ευρύστομα σφαιρικά αγγεία (Πίν. 347 γ), δύο κρατηρίσκοι με πλαστικούς δακτυλίους, δύο ασκοί, ο ένας διακοσμημένος με αυλακωτό σύστημα σπείρας και μία πυξίδα, καθώς και ένας τριπλός κέρνος, με έντυπη και εγχάρακτη διακόσμηση. Σε ένα μεγάλο αριθμό φιαλών και σε μία πρόχου υπάρχουν εγχάρακτα σημεία κεραμέως, 12 διαφορετικά, πράγμα επίσης μοναδικό από άποψη ποικιλίας και αριθμού.

Ενδιαφέρον είναι ότι χρονολογικά το σύνολο φαίνεται να ανήκει σε ένα αρκετά ευρύ φάσμα από την ΠΚ ΙΙ μέχρι και την ΠΚ ΙΙΙβ, χωρίς να αποκλεισθεί προς το παρόν και το ενδεχόμενο του συντηρητισμού.

Το στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στους γύρω τάφους δεν βρέθηκαν κτερίσματα οδηγεί σε ένα πρώτο συμπέρασμα ότι πιθανότατα στην κοιλότητα 3 συγκεντρώθηκαν κτερίσματα από τους γύρω τάφους ύστερα από κάποιο καθαρμό. Τα ανασκαφικά αυτά στοιχεία του Ριβαρίου δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα του κυκλαδικού πολιτισμού και έρχονται να ενισχύσουν τις ενδείξεις που ήδη υπάρχουν και αλλού για το έθιμο του καθαρμού.

Το νεκροταφείο του Ριβαρίου βρίσκεται μακριά από την προϊστορική πόλη της Φυλακωπής και προφανώς ανήκει στον οικισμό, του οποίου ίχνη εντοπίσαμε στον απέναντι κοντινό λοφίσκο του Αγίου Νικολάου. Η θέση αυτή έδινε τη δυνατότητα ελέγχου της κίνησης στον κόλπο του Αδάμαντα, πράγμα σημαντικό, καθώς στην είσοδό του υπάρχει ένα από τα εκτεταμένα λατομεία οψιανού στο νησί. Η ανασκαφή στο Ριβάρι, η οποία προγραμματίζεται να συνεχιστεί, ελπίζουμε να δώσει περαιτέρω στοιχεία για αυτή τη νέα σημαντική προϊστορική θέση της Μήλου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ - ΜΑΓΙΟΥΛΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Συνεχίστηκαν και φέτος οι σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών στο Πυθαγόρειο. Σημαντική πρόοδο σημείω-

σε η καταγραφή και η τακτοποίηση των ανασκαφικών ευρημάτων στις αρχαιολογικές αποθήκες του Πυθαγορείου. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια των έκτακτων αρχαιολόγων Μ. Κοσμά, Κ. Σεβαστάκη, Κ. Καντιώτου, Ξ. Ξουργιά, Λ. Κωστάκη και των επί πτυχίω φοιτητών της Αρχαιολογίας Ν. Πούρη, Γ. Φακάρου, Τ. Γερολύμου, Α. Πιτσικούλη, Ιω. Μπουγάτσου, Χ. Πολυμεροπούλου και Έ. Τριήρη.

Στις εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας συμμετείχαν οι επί πτυχίω φοιτητές της σχολής συντήρησης ΤΕΙ Αθήνας Δ. Γαρμπής, Κ. Παπασταματίου, Θ. Δημητροπούλου και Μ. Κορόζη, επιδεικνύοντας άρτια κατάρτιση αλλά και ζήλο και εργατικότητα.

Οι αποτυπώσεις των ανασκαφών έγιναν από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούν τα ονόματα του αρχιτεχνίτη Κ. Δαδάρου και των ειδικευμένων εργατών Δ. Σοφούλη και Α. Αξιώτη, οι οποίοι αγόγγυστα προσφέρουν την εργασία τους, καθώς και η προθυμία των αρχαιοφυλάκων Πυθαγορείου για συνεργασία στην επίλυση των προβλημάτων που ανέκυψαν στην πορεία των εργασιών.

Οικόπεδο Θ. Θυμιανίδη

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 700 τ.μ. περίπου, βρίσκεται στο Ο.Τ. 8 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης Πυθαγορείου και έχει πρόσωπο στην κεντρική οδό Πυθαγορείου-Σάμου[27].

Το οικόπεδο Θυμιανίδη αποτελεί τμήμα των οικοπέδων Γιαννοπούλου, τα οποία είχαν ερευνηθεί κατά το έτος 1972 από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ν. Τσάκο[28]. Μετά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο είχε χορηγηθεί άδεια οικοδόμησης από το ΥΠΠΕ.

Στο οικόπεδο χαράχθηκαν τομές σε όλη του την έκταση, μερικές από τις οποίες συμπίπτουν εν μέρει ή και εξ ολοκλήρου με παλαιότερες (Σχέδ. 4).

Στη βορειοανατολική παλαιά τομή σε βάθος 1,10 μ. από τη διαμορφωμένη επιφάνεια εδάφους η έρευνα αποκάλυψε σε όλη την έκταση της τομής στρώμα καταστροφής από εργασμένους και αργούς λίθους, κεραμίδες στέγης και χώμα. Η κεραμική που προήλθε από αυτή την τομή περιλαμβάνει όστρακα μεγάλων αγγείων, κυρίως ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Η έρευνα νοτιότερα αποκάλυψε πλακόστρωτο δάπεδο με πλακοειδείς λίθους και κεραμίδες στέγης. Νότια και δυτικά αυτής της τομής αποκαλύπτεται σωρός από πεσμένους αργούς λίθους και κεραμίδες στέγης. Τα όστρακα που βρέθηκαν ανήκουν σε χονδροειδή αγγεία, κυρίως αμφορείς της ύστερης αρχαιότητας.

Η ανασκαφική έρευνα στο δυτικό μέρος του βόρειου τμήματος του οικοπέδου έφερε εκ νέου στο φως τα ερείπια που είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του 1972. Αποκαλυφθείς τοίχος, μήκ. 10, πλ. 0,80 και σωζ. ύψ. 0,80 μ., σχετίζεται με τοίχο που είχε αποκαλυφθεί κατά την παλαιότερη ανασκαφή στο οικόπεδο Ιω. Νέττου. Οι δύο αυτοί τοίχοι ορίζουν χώρο που εκτείνεται ανατολικά στο οικόπεδο Θυμιανίδη.

Βορειότερα βρίσκεται τοίχος, πλ. 0,60 μ., ο οποίος μαζί με άλλο τοίχο στο χώρο της λιθορριπής στα ανατολικά ορίζει χώρο προς Β. Οι τοίχοι αυτοί είναι χτισμένοι με μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα και χρονολογούνται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

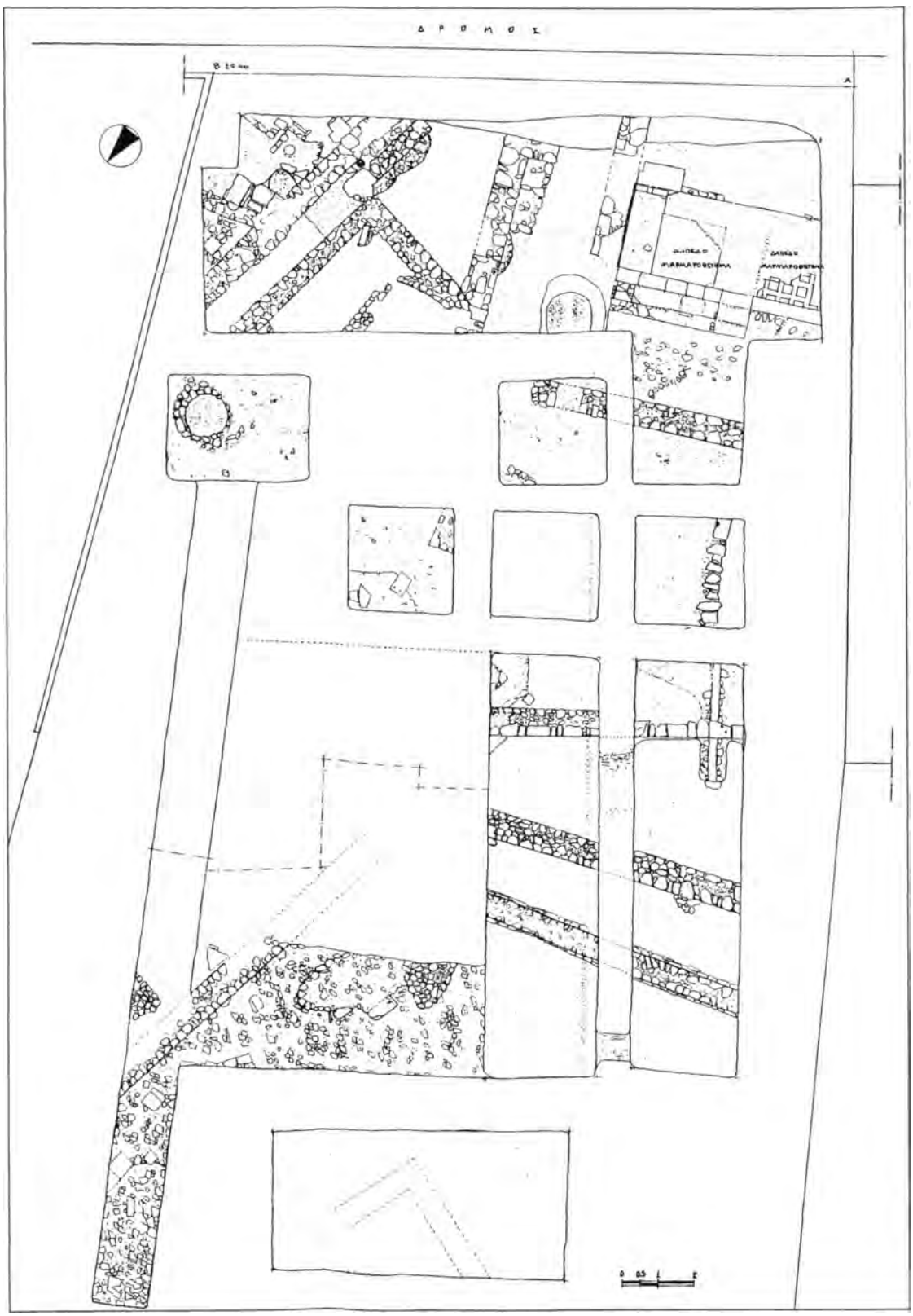
Η ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, το λιγότερο ερευνημένο κατά την ανασκαφή του 1972, έφθασε μέχρι του φυσικού εδάφους και έφερε στο φως ερείπια τοίχων που πρέπει να ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον χρονικές φάσεις από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους έως τους ύστερους βυζαντινούς. Σε τομή που έγινε στη ρίζα του κράσπεδου της κεντρικής οδού Πυθαγορείου-Σάμου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού αποχετευτικού αγωγού με πλακοστρωμένο δάπεδο, με ροή προς Ν., δηλαδή προς τη σημερινή κεντρική οδό (εδώ πρέπει να διερχόταν και η δεύτερη σε σημασία μετά την Ιερά Οδό κεντρική οδός της αρχαίας πόλης), εσωτ. μήκ. 1,80, εξωτ. μήκ. 2,47, εξωτ. πλ. 1,25 και βάθ. 1,05 μ. Με τον αγωγό πρέπει να σχετίζεται τμήμα πήλινου αγωγού όρθια τοποθετημένου στα βορειοανατολικά. Υπεράνω του αποχετευτικού αγωγού διερχόταν πλακοστρωμένη οδός κλιμακωτή σε ένα τμήμα της, τμήματα δε των πλακών αυτής της οδού σώζονται στα νοτιοανατολικά της τομής, σε βάθος 0,63 μ. από το σταθερό σημείο στο κράσπεδο της σημερινής οδού. Ο αγωγός στερεώνεται στο σκληρό φυσικό κοκκινόχωμα που περιέχει κροκαλοπαγείς λίθους.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 0,82 μ. από το σταθερό σημείο, η έρευνα αποκάλυψε κυκλικό πηγάδι με στόμιο από πλακοειδείς λίθους και χώμα, λαξευμένο στο φυσικό σκληρό κοκκινόχωμα.

Τα τοιχώματα του πηγαδιού από το στόμιό του μέχρι βάθ. 1,50 μ. από αυτό είναι λαξευμένα με μικρούς πλακοειδείς εργασμένους λίθους και χώμα, ενώ βαθύτερα είναι

27. Απέναντι από το οικόπεδο Θυμιανίδη βρίσκονται το απαλλοτριωμένο οικόπεδο Ν. Καλογραία, στο οποίο η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης, άριστα διατηρημένο (*ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 416-417· 26 (1971): Χρονικά, σ. 459-461· 36 (1981): Χρονικά, σ. 368-372), καθώς και το οικόπεδο στο οποίο πρόκειται να ανεγερθεί το Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου, στο οποίο η έρευνα έφερε στο φως λείψανα που χρονολογούνται από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους.

28. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 537-540.

Σχέδ. 4. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Θ. Θυμιανίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ορατό το φυσικό σκληρό κοκκινόχωμα. Η διάμετρος του πηγαδιού είναι 0,70 στο στόμιό του και κυμαίνεται από 0,80 έως 1,10 μ. στα τοιχώματα. Μέσα στο πηγάδι συναντήσαμε σκληρό χώμα με εργασμένους λίθους και σπασμένες πήλινες κεραμίδες στέγης, όστρακα άβαφων χονδροειδών ανοιχτών και κλειστών αγγείων, αλλά και αγγείων με λεπτότερα τοιχώματα και μελανό ή καστανόμαυρο στιλπνό γάνωμα ή ταινιωτή διακόσμηση, χρονολογούμενα στους αρχαϊκούς και ελληνιστικούς χρόνους, λιγοστά όστρακα γεωμετρικών αγγείων, τμήματα πήλινων ειδωλίων αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων, χάλκινα και μολύβδινα μικροαντικείμενα, τμήματα πήλινων λύχνων, αγνύθες, χάλκινα νομίσματα, όστρεα. Η έρευνα στο πηγάδι έφθασε μέχρι βάθ. 6,50 μ. από το στόμιό του και διακόπηκε, επειδή είχε αρχίσει να γίνεται επικίνδυνο για τους εργαζόμενους[29].

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του η έρευνα έφερε στο φως δύο δωμάτια, συνολ. φαινομενικού μήκ. 6,60 και πλ. 4,20 μ., με δάπεδα από μαρμαροθέτημα, που βρίσκονται ανατολικά και δυτικά ενός διαδρόμου, πλ. 0,90 μ., του οποίου το δάπεδο είναι επίσης επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Από τους τοίχους που ορίζουν τα δωμάτια αυτά σώζεται μόνον ο προς Α. ασβεστόκτιστος τοίχος, πλ. 0,80 μ. Το προς Δ. δωμάτιο φαίνεται να συνεχίζεται στη γειτονική οικία Ιω. Νέττου.

Οικόπεδο Κ. Γουρνάρη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 8 του σχεδίου πόλης Πυθαγορείου. Συνορεύει προς Β. με το οικόπεδο Γ. Κοϊμτζή και προς Α. με την οδό που οδηγεί στη μονή Σπηλιανής. Ο χώρος που ενδιέφερε ανασκαφικά λειτουργούσε ως αυλή και καταλάμβανε εμβαδόν 6 τ.μ.

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως λείψανα δύο κάθετων μεταξύ τους τοίχων (Τ1, Τ2), οι οποίοι εντοπίσθηκαν σε βάθος 0,10 και 0,40 μ. αντίστοιχα. Ο Τ1, ορατού μήκ. 1,03, πλ. 0,55 και σωζ. ύψ. 0,20 μ., έχει κατεύθυνση Α.-ΝΔ. και αποτελείται από μεγάλο επιμελώς λαξευμένο δρόμο και ασβεστόλιθους μεσαίου μεγέθους, ενώ ο Τ2, μήκ. 1,50, πλ. 0,60 μ., έχει κατεύθυνση Ν.-Β. και είναι χτισμένος με αργούς λίθους μετρίου και μεγάλου μεγέθους. Σε βάθος 0,76-0,78 μ. παράλληλα προς τον Τ2 αποκαλύφθηκε κατεστραμμένο δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα και τμήματα πλίνθων.

Η ανασκαφή διακόπηκε σε βάθος 1,25 μ. ανατολικά του Τ1 λόγω στενότητας χώρου και 1,62 μ. βόρεια, όπου φάνηκε σκληρό πατημένο χώμα.

Οι παρειές της τομής δεν παρουσιάζουν στρωματογραφικό ενδιαφέρον, καθώς ο ανασκαφικός χώρος περιείχε μπαζώματα.

Όστρακα άβαφων χονδροειδών αγγείων ύστερης αρχαιότητας, μελαμβαφή, ερυθροβαφή με στιλπνό γάνωμα, με ανάγλυφη και εμπίεστη διακόσμηση, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, αγνύθες, λύχνοι, τμήματα ανθρωπόμορφων ή ζωόμορφων ειδωλίων, νομίσματα, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα, όστρεα, οστά, τμήματα κονιαμάτων με ίχνη χρώματος και ψηφίδες αποτελούν τα κινητά ευρήματα που συνελέγησαν.

Το όλο ανασκαφικό αποτέλεσμα δίνει την εικόνα μιας πρόχειρης κατασκευής της ύστερης αρχαιότητας επάνω σε στρώμα καταστροφής.

Οικόπεδο Μουσείου Πυθαγορείου

Συνεχίστηκε και τη φετινή χρονιά η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο, όπου πρόκειται να ανεγερθεί το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πυθαγορείου. Βρίσκεται στο κέντρο της αρχαίας πόλης Σάμου, στα Ο.Τ. 24, 25 και 46 του εγκεκριμένου σχεδίου της σύγχρονης πόλης του Πυθαγορείου και καταλαμβάνει έκταση πολλών στρεμμάτων. Η έρευνα στο χώρο έχει φέρει στο φως σημαντικά λείψανα μεγάλου τμήματος της αρχαίας πόλης που χρονολογούνται από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους: σύνολο λακκοειδών αποθετών γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, κεντρική οδική αρτηρία που οδηγεί στο χώρο της αρχαίας αγοράς, καταστήματα, μικρές ιδιωτικές οικίες αλλά και αξιόλογη έπαυλη ρωμαϊκών χρόνων, μικρό οικιακό βωμό πιθανώς των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, καλά οργανωμένο υδρευτικό και αποχετευτικό δίκτυο, δεξαμενές βυζαντινών χρόνων κ.ά. Λεπτομερής περιγραφή των ευρημάτων θα γίνει με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας.

Οικόπεδο Ε. Παύλου-Τσιντιρίδη και Α. Παύλου-Λήμα

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 27 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης Πυθαγορείου και συνορεύει προς Β. με τις οικίες ιδιοκτησίας Νέγρη[30] και Μαθιού (παλαιά ανασκαφή οικοπέδου Θράβαλου), προς Α. με πα-

29. Όλοι σχεδόν οι τοίχοι που έχουν αποκαλυφθεί σε αυτό το τμήμα του οικοπέδου συνεχίζονται στην προς Α. οικία Ευ. Κουρέρη-Βαπεράκη (*ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 377-378).

30. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 521-522.

λαιά οικία Παύλου και προς Δ. με οικόπεδο Π. Παύλου. Έχει πρόσωπο στη δημοτική οδό Αισώπου.

Το οικόπεδο αποτελείται από δύο επίπεδα, μεταξύ των οποίων υπάρχει υψομετρική διαφορά 6-6,50 μ.

Στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου χαράχθηκαν επτά τομές. Η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τμήμα έφθασε μέχρι φυσικού εδάφους και δεν έφερε στο φως κανένα κτιριακό εύρημα. Συγκεντρώθηκαν λιγοστά όστρακα μεγάλων χονδροειδών αγγείων, πέτρινες ψηφίδες, μία πήλινη αγνύθα, χάλκινη αιχμή, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα πήλινων ειδωλίων και οστρέων των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας. Η έρευνα στο νότιο τμήμα του οικοπέδου (σε απόσταση 3,50 μ. από το δυτικό τοίχο της υπάρχουσας ισόγειας οικίας) αποκάλυψε κτιριακά λείψανα δύο χρονικών φάσεων. Στην πρώτη ανήκουν δύο τοίχοι (Τ1 και Τ2), μήκ. 3,35 και 4 αντίστοιχα, πλ. 0,40 μ., χτισμένοι με μικρούς και μεγάλους λίθους και χώμα, κάθετοι μεταξύ τους. Στο προς Ν. όριο του τοίχου Τ2, άλλος τοίχος (Τ3), μάλλον υστερότερος, ορατού μήκ. 2,70 και πλ. 0,60 μ., χτισμένος με μικρούς εργασμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα, με κατεύθυνση Δ.-Α., γωνιάζει κάθετα με τοίχο (Τ4) όμοιας δομής, ο οποίος συμπίπτει με την ανατολική παρειά της τομής. Οι τοίχοι Τ3 και Τ4 αποτελούν το νότιο και ανατολικό αντίστοιχα κλείσιμο τετράπλευρου χώρου, του οποίου ο βόρειος τοίχος καταλήγει στην κορυφή του σε τόξο.

Πρόκειται για μνημειώδη κατασκευή, ύψ. 1,80 μ., της ύστερης αρχαιότητας. Πιθανώς πρόκειται για δεξαμενή ή ακόμη και για ιερό χώρο (Νυμφαίο;).

Το εσωτερικό του τετράπλευρου αυτού χώρου ήταν γεμάτο με μικρές πέτρες και θραύσματα από πήλινες κεραμίδες στέγης, προερχόμενα από την καταστροφή των περιμετρικών τοίχων του χώρου, και με λιγοστά όστρακα μεγάλων χονδροειδών αγγείων της ύστερης αρχαιότητας.

Οικόπεδο Π. Τουμαζάτου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 37 του σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου. Με την ανασκαφική έρευνα αποδείχθηκε για άλλη μια φορά ότι η έκταση του αρχαίου λιμένα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη του σημερινού. Σε βάθος 1,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους φάνηκε άμμος και στο 1,70 μ. το θαλασσινό νερό.

Οικόπεδο Γ. και Π. Γιατίλη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του Ο.Τ. 37 του σχεδίου πόλης Πυθαγορείου, στα βορειοδυτικά της πλατείας του Πυθαγορείου και απέναντι ακριβώς από τη μικρή εκκλησία του Αγίου Νικολάου, στην πλευρά της οποίας σώζεται τμήμα του βυζαντινού τείχους της πόλης Σάμου.

Έχει εμβαδόν 114,90 τ.μ. και μέσα σε αυτό υπάρχει παλαιό πέτρινο κτίσμα. Χαράχθηκαν τομές στο χώρο της προσθήκης, κατ' επέκταση και στο εσωτερικό του υπάρχοντος κτίσματος. Το επίπεδο εδάφους του οικοπέδου βρίσκεται 1,80 μ. βαθύτερα από το σταθερό σημείο. Σε βάθος 2,37 μ. από το σταθερό σημείο αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1) με κατεύθυνση Α.-Δ., πλ. 1 και ορατού μήκ. 4 μ., ο οποίος γωνιάζει κάθετα με τον τοίχο Τ2, με κατεύθυνση Β.-Ν., μέγ. πλ. 0,70 και ορατού μήκ. 3,30 μ. Οι τοίχοι Τ1 και Τ2 ορίζουν χώρο που εκτείνεται προς Α. Είναι χτισμένοι με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους, αλλά και μερικούς εργασμένους στη μια τους όψη, πήλινες πλακοειδείς κεραμίδες, πάχ. 0,04-0,06 μ., και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Τα πρόσωπα των τοίχων είναι σε μερικά σημεία πελεκημένα, ενώ στο μεγαλύτερο τμήμα τους οι όψεις των λίθων είναι ακατέργαστες. Η ανατολική όψη του τοίχου Τ2 είναι πιο επιμελημένη από τη νότια όψη του Τ1. Το αποκαλυφθέν ύψος του Τ2 είναι 2,40 μ. Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 4,80 μ. από το σταθερό σημείο και διακόπηκε χωρίς να έχει βρεθεί το φυσικό έδαφος. Οι δύο τοίχοι χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους.

Η έρευνα στην τομή που χαράχθηκε στο εσωτερικό του υπάρχοντος κτίσματος έφθασε σε βάθος 4,70 μ. από το σταθερό σημείο και διακόπηκε λόγω δυσχερειών εργασίας, εξαιτίας του μεγάλου βάθους και διότι απέδωσε μόνο «σάρα»: πολλές πέτρες και πήλινες κεραμίδες στέγης.

Συνελέγησαν νομίσματα βυζαντινών χρόνων και Τουρκοκρατίας, όστρακα μεγάλων αγγείων κυρίως αμφορέων και πίθων, λιγοστά τμήματα πήλινων λύχνων και πήλινων ειδωλίων και σιδερένια καρφιά.

Οικόπεδο Ν. Στρατή

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 44 του σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου. Το εμβαδόν του είναι 120 τ.μ. περίπου[31].

31. Ανατολικά του οικοπέδου βρίσκεται το οικόπεδο κληρονόμων Ανδρεαδάκη, νότια διέρχεται δευτερεύουσα κοινοτική οδός και βορειοδυτικά βρίσκονται τα απαλλοτριωμένα οικόπεδα Ν. Καρανικολάου, Κ. Δελαβέρη και Γ. Τσαρδούλια. Στην απαλλοτριωμένη αυτή έκταση, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε την αγορά της αρχαίας πόλης της Σάμου. Στην περιοχή βορειοανατολικά του οικοπέδου Στρατή βρίσκεται το οικόπεδο Σκούφου (*ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 533-537), στο οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου ρωμαϊκών χρόνων που ενώνει την αγορά με την ιερά οδό. Νοτιοανατολικά, σε απόσταση 50 μ. περίπου, στο οικόπεδο Ε. Πέρρου, αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα δρόμου και κτιρίου βυζαντινών χρόνων.

Στο οικόπεδο ανασκάφηκαν πέντε τομές (Σχέδ. 5) (Α-Ε, διαστ. 2×4, 2×4, 3×3, 3×3, 2×4 μ. αντίστοιχα).

Η ανώτερη επιφάνεια των αρχαίων που αποκαλύφθηκαν βρίσκεται σε βάθος 1,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (τομή Β). Σε όλη σχεδόν την επιφάνεια του οικοπέδου και σε βάθος 1,70 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε στρώμα με πολλές κροκάλες και άμμο ποταμίσια, στοιχείο που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι διερχόταν από το σημείο αυτό κάποιο ρέμα.

Στην τομή Δ και σε βάθος 2,05 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι κατασκευασμένος με μεγάλες κανονικού σχήματος πελεκητές πέτρες και κονίαμα. Το θεμέλιό του είναι παχύ στρώμα μικρών αργών λίθων και ασβεστοκονιάματος (πάχ. 0,20 μ.). Διαπερνά την ανατολική και δυτική παρειά της τομής. Είναι ορατός σε μήκος 3,20, το μέγιστο ορατό πλάτος του είναι 0,70 και το συνολικό ύψος του 0,45 μ. Συνέχεια της θεμελίωσής του αποκαλύφθηκε στην τομή Α, στο βόρειο τμήμα της και σε βάθος 2,38 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (μήκ. 2 και πλ. 1,85 μ.). Ίσως πρόκειται για τη συνέχεια του δρόμου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Σκούφου και οδηγούσε στο χώρο της αγοράς της αρχαίας πόλης της Σάμου.

Νότια του δρόμου, στις τομές Α και Β, αποκαλύφθηκαν λείψανα βυζαντινών και ρωμαϊκών χρόνων, που σώζονται σε μέγιστο ύψος 0,70 μ.

Στην τομή Α και στη βορειουδυτική γωνία της σε βάθος 2,10 μ. αποκαλύφθηκε ραβδωτός μαρμάρινος κίονας σε πλάγια θέση. Διαπερνά τη δυτική παρειά της τομής και είναι ορατός σε μήκος 0,40 μ. Η διάμετρός του είναι 0,35 μ.

Κατά μήκος της δυτικής παρειάς της τομής σε βάθος 1,75 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος βυζαντινών χρόνων (Τ1) με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. χτισμένος με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους, κεραμίδες και χώμα (ύψ. 0,70, μήκ. 1,65, πλ. 0,50 μ.). Σε βάθος 2,60 μ. αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός ύδρευσης με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (μήκ. 2,55, πλ. 0,20 μ.), ο οποίος διέρχεται κάτω από τον Τ1, ενώ ένα τμήμα του διαπερνά τη βόρεια παρειά της τομής Β.

Στην τομή Β αποκαλύφθηκαν κτίσματα ρωμαϊκών χρόνων. Σε βάθος 1,55 μ. στη νοτιοδυτική γωνία ήλθε στο φως τοίχος (Τ2) σε μήκος 1, πλ. 0,50 και σωζ. ύψ. 0,67 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. χτισμένος με μεγάλες πελεκητές πέτρες και χώμα. Κάτω από αυτόν και σε επαφή μαζί του αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,20 μ. τοίχος (Τ3) παράλληλος με τον Τ2 (μήκ. 1,80, πλ. 0,40, σωζ. ύψ. 0,47 μ.), χτισμένος με μεγάλες πελεκητές πέτρες, αρχιτεκτονικά μέλη – δύο τμήματα μονολιθικών λίθινων κιόνων – και χώμα.

Οι τοίχοι Τ1 και Τ3 είναι θεμελιωμένοι σε σκληρή στρώση λίθων, κεραμίδων και χώματος που αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,65 μ. Σχεδόν κάθετα στον αγωγό, στην τομή Β, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,70 μ. αυλάκι αποχέτευσης (μήκ. 2,55, πλ. 0,25, βάθ. 0,30 μ.), με κτιστά πλευρικά τοιχώματα και πυθμένα το φυσικό έδαφος της περιοχής-ασπροπηλιά.

Δίπλα στη βόρεια παρειά της τομής Β και σε βάθος 1,90 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ4), με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους και χώμα (μήκ. 1,15, πλ. 0,60, ύψ. 0,45 μ.). Στο βόρειο τμήμα του διαπερνά τη βόρεια παρειά της τομής και στο νότιο εφάπτεται, χωρίς να συνδέεται με αυτόν, με τον τοίχο Τ5. Ο Τ5 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,35 μ. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών και ασβεστοκονίαμα (μήκ. 2,05, πλ. 0,70, ύψ. 0,35 μ.). Στο ανατολικό του άκρο γωνιάζει κάθετα και συνδέεται προς Ν. με τον τοίχο Τ6. Ο Τ6 είναι χτισμένος με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα (μήκ. 1,45, πλ. 0,70, ύψ. 0,35 μ.).

Ο χώρος που σχηματίζουν οι τοίχοι Τ2, Τ5, Τ6 είναι στρωμένος με ακανόνιστου σχήματος πέτρες, πλάκες και χώμα. Η ανώτερη επιφάνεια αυτής της κατασκευής αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

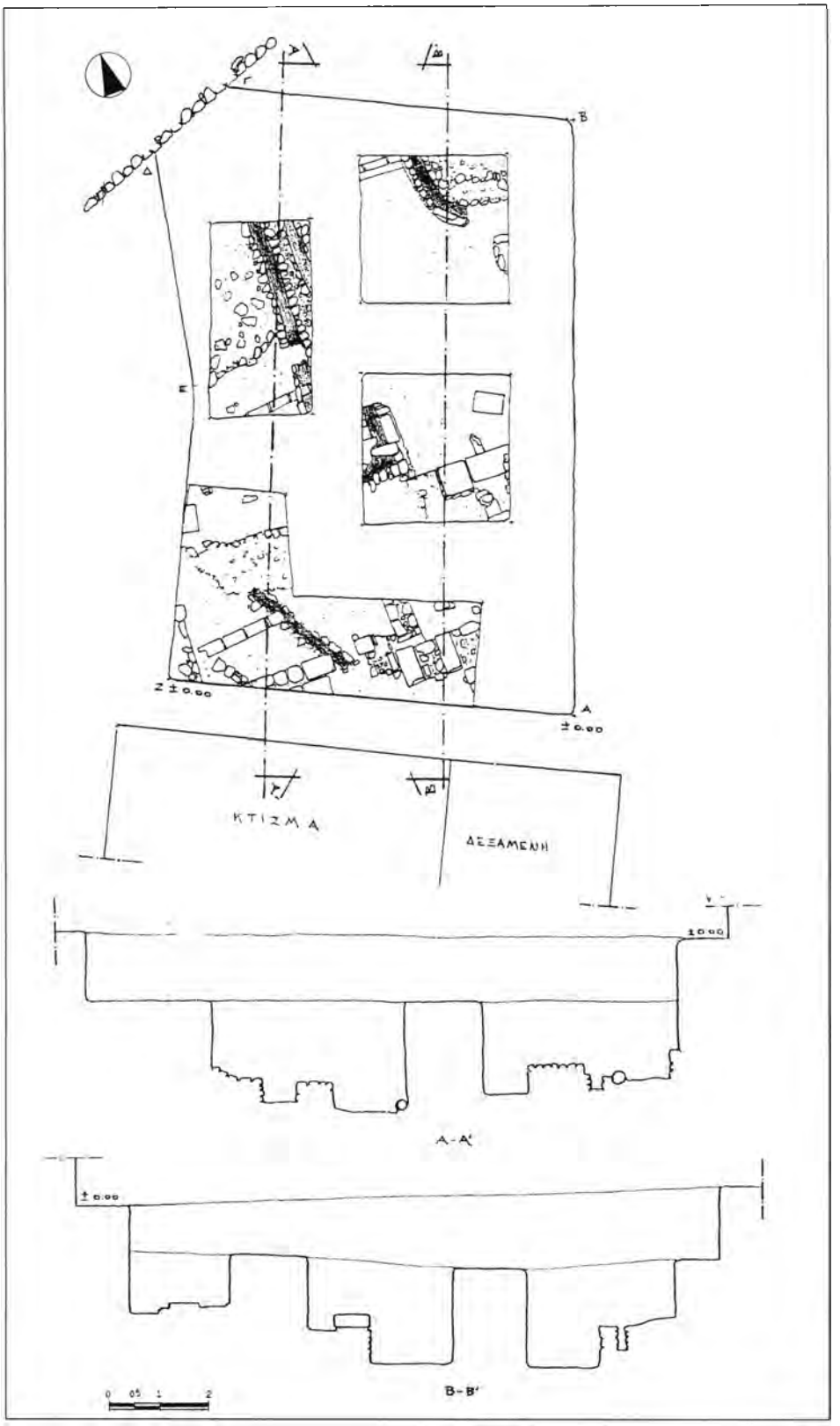
Βόρεια του δρόμου, στις τομές Γ, Δ, Ε, αποκαλύφθηκε σύστημα πήλινων αγωγών ύδρευσης και αυλακιών αποχέτευσης. Στην τομή Δ, όπου η έρευνα έφθασε σε βάθος 2,97 μ. – φυσικό έδαφος – αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,55 μ. τμήμα πήλινου αγωγού, ορατού μήκ. 0,40 και πλ. 0,20 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. που διέρχεται κάτω από το θεμέλιο του δρόμου.

Βόρεια του δρόμου σε βάθος 2,32 μ. ήλθε στο φως αυλάκι αποχέτευσης με κατεύθυνση Δ.-ΒΔ. ορατό σε μήκος 1,80, με πλάτος 0,70 και ύψος 0,55 μ., με κτιστά πλευρικά τοιχώματα και πυθμένα από στρώση πλακοειδών λίθων.

Στην τομή Γ, όπου η έρευνα έφθασε σε βάθος 3,10 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,10 μ. τμήμα ημικυκλικής κατασκευής (διαστ. 1,70×1,10×0,70 μ.) χτισμένης με πλακοειδείς πέτρες, κεραμίδες και χώμα, της οποίας η δυτική πλευρά ακολουθεί αυλάκι αποχέτευσης ίδιας δομής. Στη βορειοδυτική γωνία της τομής σε βάθος 2,50 μ. τμήμα πήλινου αγωγού με κατεύθυνση Δ.-Α. ορατό σε μήκος 0,15 μ. εκβάλλει στο αυλάκι.

Στην τομή Ε, όπου η έρευνα έφθασε σε βάθος 3,35 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 μ. λιθόστρωτο 2,30×1,45 μ. και ανατολικά αυτού δύο αποχετευτικά αυλάκια παράλληλα μεταξύ τους (Β.-Ν.) κατασκευασμένα με μικρές πλακοειδείς πέτρες, κεραμίδες και χώμα. Το ένα αυλάκι διαπερνά πήλινος αγωγός, μήκ. 1,75 και πλ. 0,17 μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,05 μ. και διαπερνά τη νότια και ανατολική παρειά της τομής.

Συγκεντρώθηκαν πολλά όστρακα χονδροειδών άβαφων αγγείων βυζαντινών και ρωμαϊκών χρόνων και ελά-

Σχέδ. 5. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Στρατή. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄, Β-Β΄.

χιστα ελληνιστικών, θραύσματα γυάλινων αγγείων, αρκετά τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, αρκετά χάλκινα νομίσματα κακής διατήρησης, τμήματα χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων, ψηφίδες από υαλόμαζα.

Οικόπεδο Ε. Αλιφαντή (Ο.Τ. 47)

Στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε μεγάλη επίχωση, ύψ. 1,50-2 μ., εξαιτίας της απόρριψης των μπάζων από την ανασκαφή των προς Β. οικοπέδων Κυριαζή και Μουστάκα[32], μεγάλο τμήμα της οποίας αφαιρέθηκε με εκσκαφέα.

Η ανασκαφική έρευνα, που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου, έφθασε σε βάθος 3,53 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και έφερε στο φως μεγάλο τοίχο (Τ1) με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ., πλ. 0,60, ορατού μήκ. 12,30 μ., καθώς δείχνει να συνεχίζεται πέραν του ανατολικού και δυτικού ορίου του οικοπέδου (Πίν. 348 α). Σώζεται σε ύψος τριών δόμων με συνολικό μέγιστο ύψος 1,38 και ύψος θεμελίου 0,36-0,52 μ. Είναι χτισμένος με μεγάλους εργασμένους ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους στους δύο πρώτους δόμους, ενώ ο τρίτος δόμος είναι χτισμένος με μεγάλους εργασμένους, αλλά μη ορθογωνισμένους λίθους. Το μέγεθος των λίθων, η επιμέλεια της δόμησης και η εξαιρετικά στέρεη κατασκευή οδηγούν στην ταύτιση του κτιρίου με μεγάλο δημόσιο κτίριο ελληνιστικών χρόνων με πρόσωπο στην Ιερά Οδό, η οποία προφανώς διερχόταν στα νότια. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη χαραγμένων κεφαλαίων γραμμάτων στους λίθους της πρόσοψης του κτιρίου. Στους δεύτερο και τρίτο λίθους του δεύτερου δόμου υπάρχουν χαραγμένα δύο *Θ*, γεγονός που μας οδηγεί στη συσχέτιση του κτιρίου με αυτό που είχε αποκαλυφθεί στο απέναντι οικόπεδο Χατζηγιάννη[33]. Το θεμέλιο του Τ1 είναι χτισμένο στην πρόσοψη του τοίχου με μικρούς πλακοειδείς και ακανόνιστους λίθους και έχει χώμα για συνδετικό υλικό, ενώ στη βόρεια παρειά είναι χτισμένο με μεσαίου μεγέθους και μεγαλύτερους ακανόνιστους λίθους και χώμα. Στο ύψος του θεμελίου του Τ1 σώζεται το θεμέλιο του τοίχου Τ2, ορατού μήκ. 3,28, μέγ. πλ. 0,60 μ., που στερεώνεται σε χώμα, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., χτισμένο με τον ίδιο τρόπο, όπως το θεμέλιο του Τ1. Νότια της πορείας του Τ1, άλλος τοίχος (Τ3) με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ορατού μήκ. 1,36, πλ. 0,64 και σωζ. ύψ. 0,56 μ., χτισμένος με ορθογώνιους λίθους ελαφρώς ακανόνιστους, ενώ το εσωτερικό του γεμίζεται από μικρά λιθάρια και χώμα. Το θεμέλιό του αποτελείται από μεγάλους ακανόνιστους λίθους, μικρούς πλακοειδείς και χώμα. Υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,01 μ., καλύπτει το δυτικό του πρόσωπο, ενώ υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,10 μ. – σε δύο στρώσεις – καλύπτει τα τελευταία 0,80 μ. του νότιου προσώπου. Ο χώρος νότια του Τ1 και ανατολικά του Τ3 καλύπτεται από κατασκευή με αποκλίνοντα τοιχώματα και υδραυλικό κονίαμα. Σε απόσταση 0,08 μ. από τον Τ3 προς Δ. βρέθηκε το άκρο πήλινου αγωγού με κατεύθυνση από Β. προς Ν., συσχετιζόμενου πιθανώς με την προς Α. κατασκευή. Τετράπλευρος χώρος, που ορίζεται από δύο τοιχάρια πρόχειρης κατασκευής, εντοπίστηκε στα νότια του Τ1. Κάθετος στον Τ2, βρέθηκε ο τοίχος Τ6 πρόχειρης κατασκευής με κατεύθυνση από Α. προς Δ., ορατού μήκ. 1,42, πλ. 0,40-0,61 και σωζ. ύψ. 0,28 μ. Νοτιότερα του Τ1 αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ7) με κατεύθυνση από Δ. προς Α., ορατού μήκ. 1,90, πλ. 0,67-0,83 μ., ο οποίος σώζει δύο δόμους και θεμέλιο από ακανόνιστους ασβεστόλιθους μεσαίου μεγέθους. Πρόκειται για μεγάλη ισχυρή κατασκευή των ελληνιστικών χρόνων, όπως προκύπτει από τον τρόπο δόμησης, που υπέστη επέμβαση σε κάποια μεταγενέστερη φάση, όπως αποδεικνύει η ύπαρξη υδραυλικού κονιάματος στο βόρειο μέτωπό του και σε κάποιους αρμούς του. Ίχνη αδρής κατεργασίας τμήματος κυκλικής περιφέρειας στο δεύτερο δόμο του τοίχου Τ7 πιθανώς να μαρτυρούν επιφάνεια έδρασης συμφυούς κίονα.

Η κεραμική ήταν άβαφη χονδροειδής των ελληνιστικών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας, θραύσματα μελαμβαφών αγγείων (πινάκια, κύλικες), ενσφράγιστες λαβές αμφορέων ελληνιστικών χρόνων (*ΤΙΜΑΡΧΟΥ, ΔΑΜΟΚΡΑΤΗΣ, ΙΠΠΟΚΛΗΣ, ΜΕΝΩΝΟΣ*). Βρέθηκαν τμήματα λύχνων ελληνιστικών χρόνων, αρκετά τμήματα ανθρωπόμορφων ειδωλίων, χάλκινα νομίσματα, τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, μολύβδινα ελάσματα, γυάλινες και λίθινες ψηφίδες.

Οικόπεδο Δ. Μωραΐτου (Ο.Τ. 51)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον προσφυγικό συνοικισμό του Πυθαγορείου με πρόσωπο προς Α., στη δημοτική οδό Πριήνης. Νότια αυτού βρίσκεται το οικόπεδο Κ. Κυπραίου, όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα της ύστερης αρχαιότητας.

Η έρευνα περιορίστηκε μόνο στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου εξαιτίας της ύπαρξης παλαιάς οικίας με υπόγειο στον υπόλοιπο χώρο και έφθασε σε βάθος 1,80 μ. Σε βάθος 0,42 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ1, ορατού σωζ. μήκ. 2,22, πλ. 0,60 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,90 μ., χτισμένος με πλακοειδείς λίθους, κεραμίδες, ακανόνιστους λίθους και χώμα για συνδετικό υλικό. Το ανατολικό τμήμα του Τ1 έχει καταστραφεί από τη διέλευση μεταγενέστερου τοί-

32. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 295-298.

33. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 378-380· 34 (1969): Χρονικά, σ. 379.

χου, με τον οποίο συναντιέται σε ορθή γωνία. Στο ίδιο βάθος βρέθηκε τοιχάριο (Τ3) χτισμένο με κεραμίδες, μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα για συνδετικό υλικό, που γωνιάζει με τον Τ1 και έχει σωζόμενο μήκος 0,80, πλάτος 0,31 και ύψος 0,92 μ. Το ανατολικό πρόσωπο του Τ3 αλλά και ο Τ1 καλύπτεται από δύο στρώσεις κονιάματος η πρώτη με ασβεστοκονίαμα και η δεύτερη με κουρασάνι. Σε απόσταση 0,70 μ. από τον Τ1 και 0,22 μ. από τον Τ3 αποκαλύφθηκε λίθινη κατασκευή με κυκλικό στόμιο, κάθετα εξωτερικά τοιχώματα και κοίλη εσωτερικά, διαμ. 0,61, εσωτ. βάθ. 0,52 και ύψ. 0,61 μ. Κατά μήκος του βόρειου προσώπου του Τ1 και σε βάθος 1,30 μ. σώζεται υπόστρωμα δαπέδου και ασβεστολιθική πλάκα, η οποία πιθανότατα ανήκε σε πλακόστρωτο. Η λίθινη κατασκευή ήταν τοποθετημένη μέσα στο χώμα στο ίδιο βάθος με το υπόστρωμα δαπέδου που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της. Στα δυτικά της λίθινης κατασκευής εφαπτόμενος σε αυτήν, αλλά και στο ανατολικό πρόσωπο του Τ3 βρίσκεται στο ύψος του στομίου της μικρός πλακοειδής ασβεστόλιθος. Τα στοιχεία αυτά, καθώς και το ότι το κουρασάνι στο βόρειο πρόσωπο του Τ1 και στο ανατολικό του Τ3 φτάνει έως το ύψος του στομίου της λίθινης κατασκευής οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανότατα για χώρο αποθήκευσης υγρών. Στα νότια του Τ1, σε βάθος 1,24 μ., υπάρχει πλακόστρωτο, διαστ. 2,30×0,90 μ., στερεωμένο στο χώμα.

Στα δυτικά του πλακόστρωτου, σε βάθος 1,40 μ., αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος (Τ2) με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. χτισμένος με πλακοειδείς λίθους και χώμα, μέγ. ορατού μήκ. 0,63, ορατού πλ. 0,55 και σωζ. ύψ. 0,35 μ. Ο Τ2 διακόπτεται σε μήκος 0,63 μ. και στην άκρη του ορατού τμήματος του νότιου προσώπου του διέρχεται άλλος παράλληλος τοίχος, ο Τ5, σε βάθος 1.60 μ., με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ., είναι χτισμένος με πλακοειδείς λίθους και χώμα και έχει ορατό μήκος 0,88, πλάτος 0,40 και σωζόμενο ύψος 0,22 μ. Παράλληλος με τον Τ5 άλλος τοίχος (Τ4) της ίδιας τοιχοποιίας και της ίδιας κατεύθυνσης με αυτόν, μέγ. ορατού μήκ. 1,33, πλ. 0,42-0,52 και σωζ. ύψ. 0,30 μ., βρέθηκε σε βάθος 1,50 μ. Οι δύο τοίχοι συμπλέκονται μεταξύ τους και έχουν συνολικό πλάτος 0,92 μ. Επάνω ακριβώς στους δύο τοίχους υπάρχει λίθινο πεσσόκρανο σε β΄ χρήση, ύψ. 0,25, διαστ. 0,54×0,46 μ., με ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό, για να εξασφαλίσει τη συνοχή των δύο παράλληλων τοίχων.

Κινητά ευρήματα: άβαφη χονδροειδής κεραμική της ύστερης αρχαιότητας, λιγοστά δείγματα μελαμβαφών αγγείων και γύρω από τη λίθινη κατασκευή θραύσματα χρηστικών σκευών ελληνιστικών χρόνων. Χαρακτηριστική είναι η εύρεση πολλών χάλκινων νομισμάτων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων και χρυσού ενωτίου σε άριστη κατάσταση. Πήλινες αγνύθες, τμήματα πήλινων λύχνων και γυάλινων αγγείων και όστρεα συμπλήρωσαν το σύνολο των ευρημάτων που συνελέγησαν.

Οικόπεδο Σ. Κρητικού (Ο.Τ. 51)

Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, όπου και φάνηκε το φυσικό έδαφος-ασπροπηλιά. Σε βάθος 0,55 μ. βρέθηκε πλήθος αργών λίθων μεγάλων διαστάσεων (πιθανότατα πεσμένων).

Η κεραμική στο σύνολό της συνίσταται σε όστρακα άβαφων αγγείων της ύστερης αρχαιότητας. Στο ίδιο βάθος βρέθηκαν όστρακα με μελανό και ερυθρό γάνωμα και ένα γεωμετρικό όστρακο, καθώς και τμήμα πήλινου ειδωλίου.

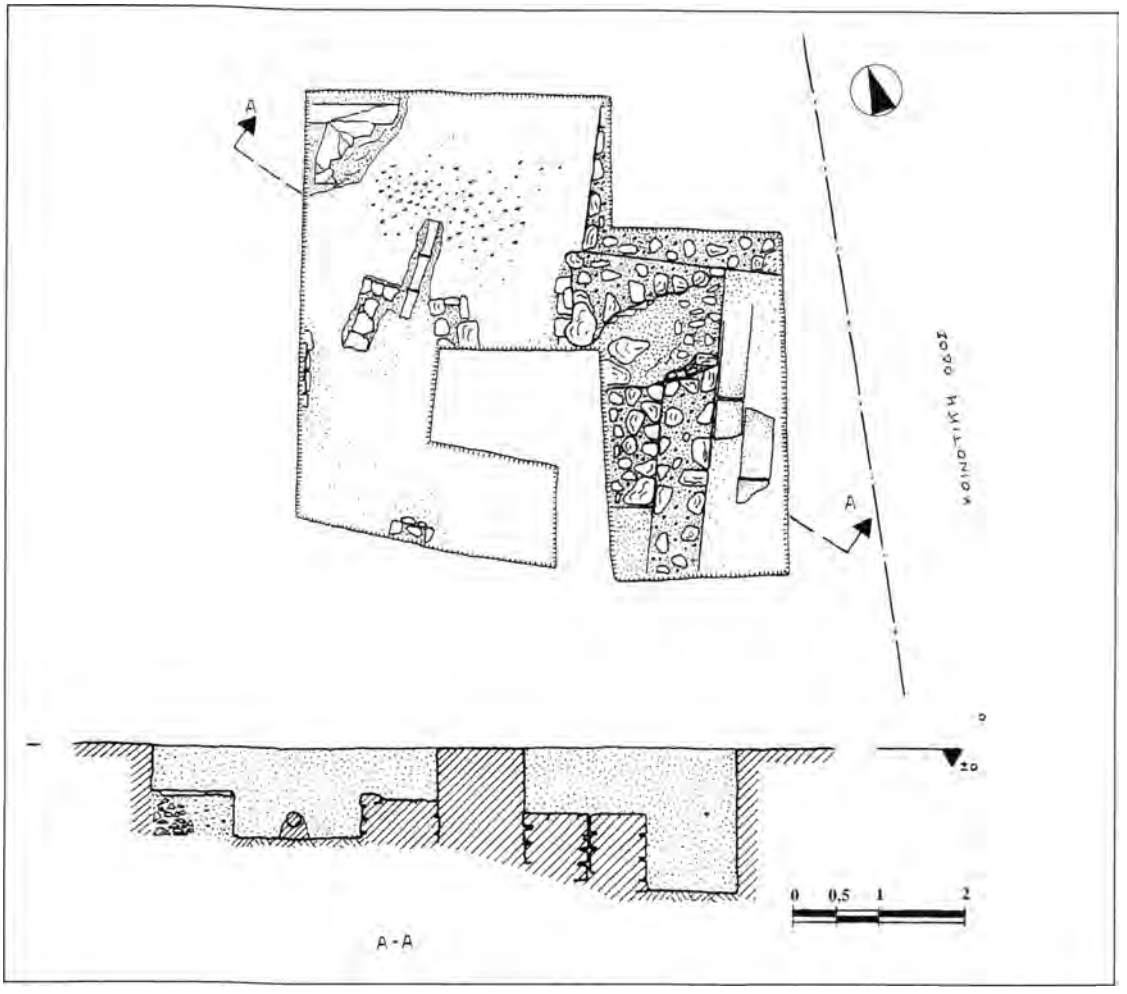
Οικόπεδο Ευ. Κρητικού (Ο.Τ. 52)

Το παραπάνω οικόπεδο (Σχέδ. 6) έχει εμβαδόν 100 τ.μ.[34]. Σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1) με κατεύθυνση Β.-Ν., μέγ. ορατού μήκ. 1,80 και ορατού πλ. 0,35 μ. Είναι χτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους και μικρότερους αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ο Τ1 γωνιάζει νότια με τοίχο (Τ5), μέγ. ορατού μήκ. 2,30 και πλ. 0,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος είναι χτισμένος με μεγάλους λίθους και ασβεστοκονίαμα. Στο ίδιο βάθος, στη βορειοδυτική γωνία της τομής Γ, αποκαλύφθηκε δάπεδο από λίθινες πλάκες, διαστ. 1×1,10 μ. Σε βάθος 0,70 μ. εμφανίζεται το πρόσωπο τοίχου (Τ2), ο οποίος βρίσκεται κάτω από τη δυτική παρειά της τομής. Έχει ορατό μήκος 0,80 μ. και είναι χτισμένος με πλακοειδείς λίθους σε επάλληλη διάταξη και χώμα ως συνδετικό υλικό. Στο ίδιο βάθος αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου κυλινδρικού αγωγού (μέγ. μήκ. 1,20, διαμ. 0,17 μ.) με κατεύθυνση Β.-Ν.

Στην τομή Δ, σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ4), με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος τέμνει τον τοίχο Τ5. Είναι χτισμένος κατά το ισόδομο σύστημα με μεγάλους ορθογώνιους λίθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Έχει μέγιστο μήκος 3,55 και πλάτος 0,55 μ.

Σε βάθος 0,75 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ3) χτισμένος με αργούς λίθους και κονίαμα. Ανατολικά του Τ4 και σε βάθος 1,65 μ. αποκαλύφθηκαν μαρμάρινες πλάκες δαπέ-

34. Συνορεύει ανατολικά με τη δημοτική οδό, δυτικά με το παλαιό ισόγειο κτίσμα Ε. Κρητικού, βόρεια με την οικία Ι. Τσιτσιγκρώνη και νότια με το οικόπεδο Μ. Σταυρινού.

Σχέδ. 6. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ευ. Κρητικού. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

δου. Δυτικά του Τ4 υπάρχουν αργοί λίθοι με κονίαμα από «γέμισμα» του χώρου σε μεταγενέστερη φάση.

Σε βάθος 1,30-1,50 μ. παρατηρούμε στρώμα καταστροφής (θραύσματα κεραμίδων και ίχνη κάρβουνου). Συνελέγησαν χονδροειδής άβαφη κεραμική, όστρακα με ερυθρό γάνωμα, λιγοστά όστρακα από μελαμβαφή αγγεία και μεγαρικούς σκύφους. Πολλά όστρακα φέρουν ίχνη καύσης. Επίσης χάλκινα νομίσματα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα κονιάματος με ερυθρό χρώμα, διαβρωμένα σιδερένια καρφιά, οστά, όστρεα, θραύσματα μαρμάρινων πλακών, θραύσματα πήλινων λύχνων, αγνύθες και κεφαλή πήλινου ειδωλίου.

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Ε. Κρητικού επιβεβαίωσε την ύπαρξη εκτεταμένης εγκατάστασης της ύστερης αρχαιότητας στην περιοχή του προσφυγικού συνοικισμού της σύγχρονης πόλης του Πυθαγορείου.

Οικόπεδο Δ. Σταματέλλου (Ο.Τ. 53)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον προσφυγικό συνοικισμό του Πυθαγορείου[35].

Η έρευνα επεκτάθηκε σε όλο τον οικοδομήσιμο χώρο και έφερε στο φως λείψανα κατασκευής της ύστερης αρχαιότητας στα βόρεια της Ιεράς Οδού.

Σε βάθος 1,25, 1,40 και 1,70 μ. αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι (Τ1-Τ3) που δίνουν την εικόνα τριών βαθμίδων, ενώ ένας τέταρτος (Τ4) γωνιάζει με τον Τ3, έχει κατεύ-

35. Συνορεύει ανατολικά με το οικόπεδο Κάσδαγλη και έχει πρόσωπο στην κεντρική οδό Πυθαγορείου Χώρας.

θυνση Α.-Δ. και ορατό πλάτος 0,20 μ. Σε βάθος 1,35 μ. ήλθε στο φως τοίχος (Τ5) με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος σε βάθος 1,80 μ. γωνιάζει με άλλο τοίχο (Τ8), ορατού μήκ. 1,62, πλ. 0,46 και σωζ. ύψ. 0,35 μ. Άλλος τοίχος φάνηκε σε βάθος 1,65 μ. Στρώμα καταστροφής με πήλινες πλάκες και κεραμίδες εντοπίστηκε σε βάθος 1,20 μ., ενώ στα 1,72-1,80 μ. αποκαλύφθηκε δάπεδο από ορθογώνιες και τετράγωνες ραγισμένες πλάκες ασβεστολιθικές και μία μαρμάρινη. Ανάλογης κατασκευής δάπεδο φάνηκε και σε βάθος 1,95-2 μ. Βορειότερα αυτού, σε βάθος 1,90 μ., αποκαλύφθηκε υπόστρωμα δαπέδου από παχιά στρώση υδραυλικού κονιάματος επιστρωμένο με λίθινες πλάκες, όπως μαρτυρεί τμήμα μιας από αυτές. Οι τοίχοι που ήλθαν στο φως είναι χτισμένοι με μικρούς και μεγάλους ασβεστολιθικούς δόμους, πλακοειδείς λίθους, πλίνθους και χώμα.

Συγκεντρώθηκε άβαφη χονδροειδής κεραμική, θραύσματα μελαμβαφών και ερυθρόβαφων αγγείων, δυο-τρία όστρακα με ανάγλυφη διακόσμηση, βάση μαρμάρινου κιονίσκου, τμήμα λίθινης λεκανίδας, σιδερένια καρφιά, οστά, λίθινες ψηφίδες, όστρεα και δύο χάλκινα νομίσματα.

Οικόπεδο Λ. Λογοθέτη (Ο.Τ. 57)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα της πόλης[36]. Η έρευνα σε τμήμα του οικοπέδου έφθασε σε βάθος 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ σε άλλο 2,85 μ., όπου και εμφανίστηκε το φυσικό έδαφος-ασπροπηλιά. Αποκαλύφθηκε μόνον ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένος με μικρού κανονικού σχήματος λίθους, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα. Το πλάτος του είναι 0,55 και είναι ορατός σε μήκος 3,90 μ. Το σωζόμενο ύψος του φθάνει το 1,45 μ.

Θραύσματα άβαφων αγγείων βυζαντινών χρόνων, κονιάματα, τμήμα μαρμάρινου αγαλματιδίου, χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων, τμήματα χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων, όστρεα και οστά ζώων είναι μερικά από τα κινητά ευρήματα που συνελέγησαν.

Οικόπεδο Ά. Παύλου (Ο.Τ. 57)

Η ανασκαφική έρευνα που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου έφθασε σε πολλά σημεία μέχρι του φυσικού εδάφους και έφερε στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα τεσσάρων χρονικών περιόδων: της αρχαϊκής, της ύστερης ρωμαϊκής, της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής. Τα σημαντικότερα λείψανα φάνηκαν στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και πιθανότατα σχετίζονται με την εγκατάσταση υποκαύστων λουτρού που είχε έλθει στο φως στην προς Β. δημοτική οδό.

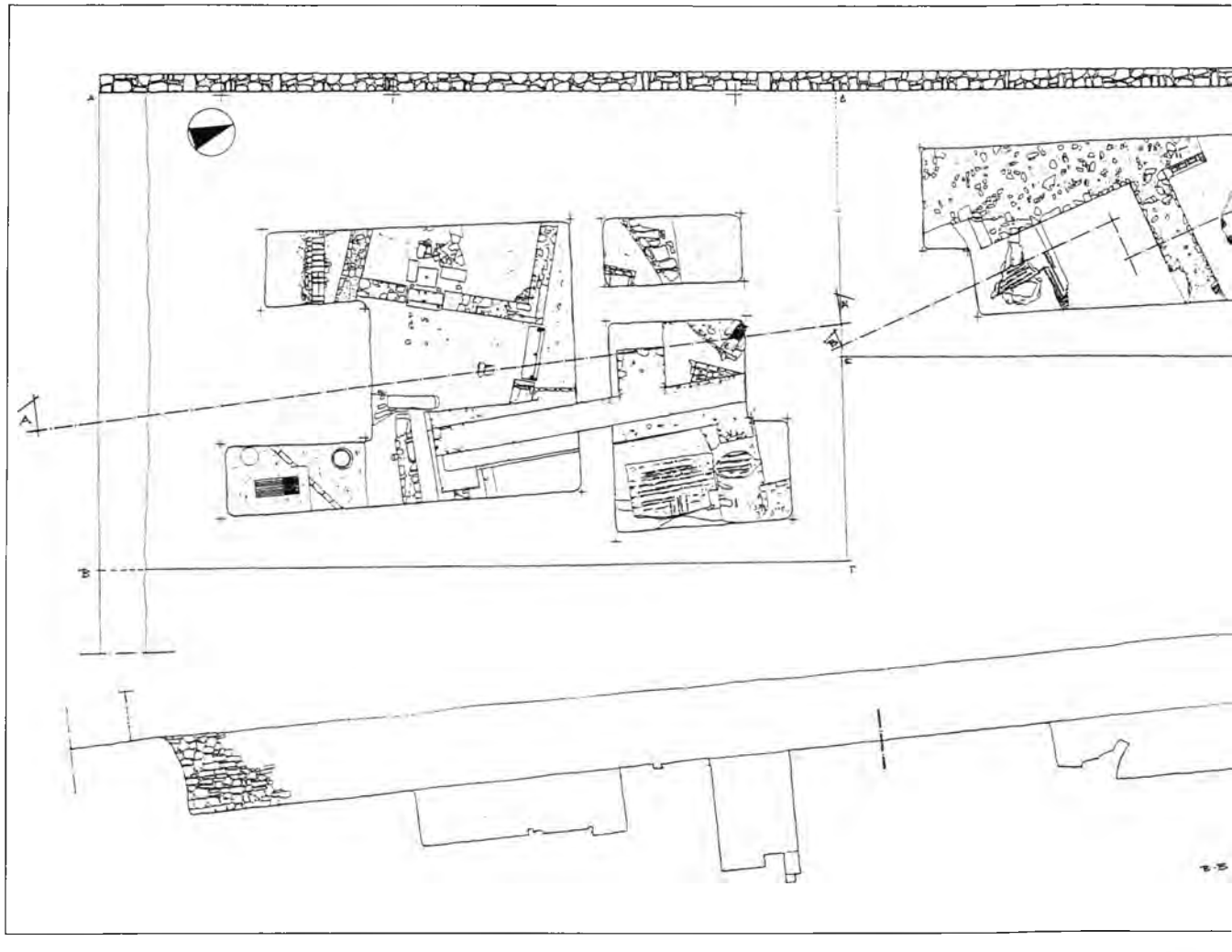
Στους αρχαϊκούς χρόνους χρονολογούνται τέσσερις χώροι, που ορίζονται από τοίχους, πλ. 0,38-0,45 μ., που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,58-2,67 μ., χτισμένους από πλακοειδείς ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες μεσαίου μεγέθους σε επάλληλες στρώσεις επιμελώς τοποθετημένες με θεμελίωση από μεγαλύτερους τετράπλευρους μερικώς πελεκημένους λίθους (Πίν. 348 β). Σε βάθος 1,92 μ. φάνηκε τοίχος ημικυκλικής διατομής όμοιας τοιχοποιίας με τους προηγούμενους, πλ. 0,50, σωζ. ύψ. 0,65 μ., που στερεώνεται στο φυσικό έδαφος. Στον ίδιο χώρο φάνηκε λίθινη κατασκευή τριγωνικού σχήματος και όμοιας τοιχοποιίας.

Στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους ανήκει κτιστή αύλακα ημικυκλικής διατομής με μήκος χορδής 4,60 μ., με τοιχώματα από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους, θραύσματα πήλινων πλακών και χώμα για συνδετικό υλικό, ενώ στην άνω επιφάνειά τους φέρουν ασβεστοκονίαμα, ενδεικτικό β΄ χρήσης. Ο πυθμένας της αύλακας έχει επιστρωθεί με ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ το βόρειο τοίχωμά της, μήκ. 1,94 και πλ. 0,43 μ., αποτελεί άλλη κατασκευή ίδιας τοιχοποιίας με τον προς Ν. τοίχο με σοβατισμένο το μέτωπό της. Σε βάθος 1,10 μ. στα βόρεια της αύλακας εμφανίζεται μικρός τοίχος με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., ενώ στα ανατολικά της αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., μήκ. 3,85, πλ. 0,79-0,88 και σωζ. ύψ. 0,96 μ. χτισμένος με αργούς μεσαίου και μεγάλου μεγέθους λίθους, τμήματα πήλινων πλακών και ασβεστοκονίαμα. Διακρίνονται δύο βαθμίδες του και πιθανώς η ανώτερη αποτελεί β΄ οικοδομική φάση. Σε βάθος 1,25 μ. και σε απόσταση 2,54 μ. από αυτό τον τοίχο βρέθηκε άλλος τοίχος με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., μήκ. 2,45, πλ. 0,85 και ύψ. 0,70 μ. Νοτιοδυτικά εμφανίστηκαν λίθοι πεσμένοι άτακτα και τμήματα από αψίδες στοών. Ανατολικότερα βρέθηκε τοίχος, μήκ. 4,20, πλ. 0,65 και σωζ. ύψ. 0,72 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., χτισμένος από λίθους αργούς και εργασμένους, τμήματα οπτοπλίνθων και κεραμίδων στέγης, με συνδετικό υλικό χονδρόκοκκο ασβεστοκονίαμα.

Πιο ανατολικά αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,93 μ. τοίχος με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., ορατού μήκ. 2, πλ. 1,12 και ύψ. 0,60 μ., χτισμένος με πήλινες τετράγωνες και ορθογώνιες πλάκες, λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και ασβεστοκονίαμα θεμελιωμένος σε μεγάλους λίθους, πήλινες πλάκες και θραύσματα αγγείων.

Λείψανα χρονολογούμενα στους βυζαντινούς χρόνους εντοπίστηκαν στο νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα του οι-

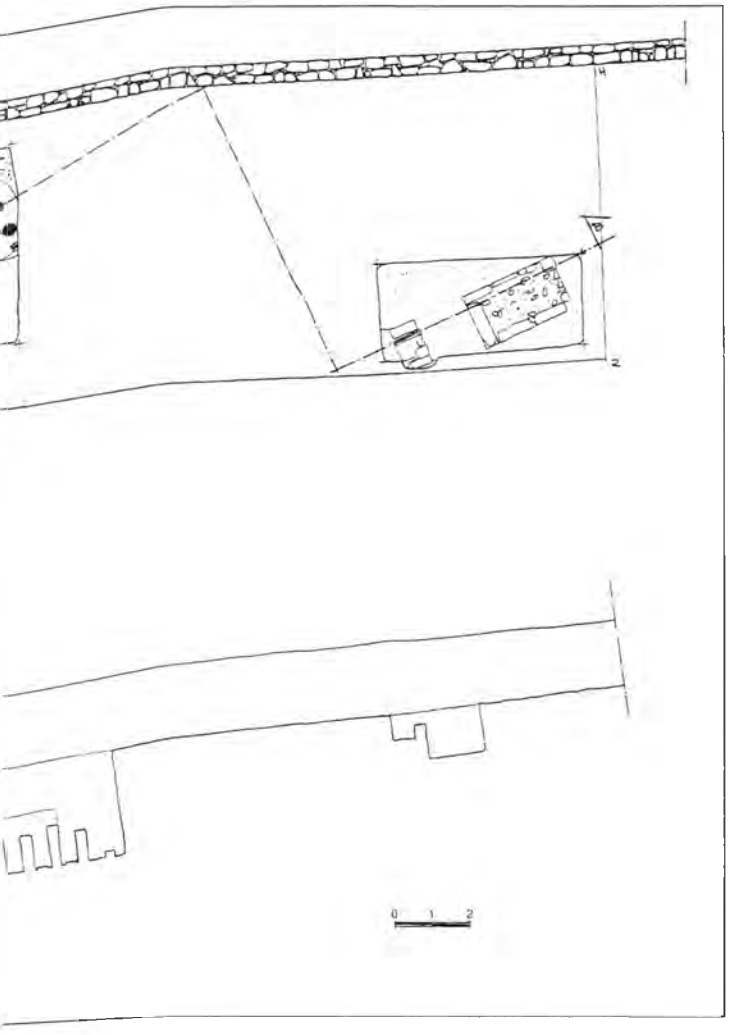
36. Ανατολικά συνορεύει με το οικόπεδο Α. Κυριαζή, δυτικά με το οικόπεδο Α. Δήμα, βόρεια βρίσκεται το οικόπεδο Α. Παύλου και νότια έχει διέξοδο στην κεντρική οδό Λυκούργου Λογοθέτη.

Σχέδ. 7. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Πανουράκη - Ε. Καζάκου - Κ. Παπαζαχαρίου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄, Β-Β΄.

κοπέδου. Σε βάθος 0,41 μ. ήλθε στο φως τοίχος πρόχειρης κατασκευής με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., ορατού μήκ. 4, πλ. 0,90 και σωζ. ύψ. 0,45 μ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, πήλινες πλάκες και ασβεστοκονίαμα εδραζόμενος στο φυσικό έδαφος και σε λίθους. Στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου εμφανίστηκε σε βάθος 0,87 μ. τοίχος με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, πήλινες κεραμίδες και χώμα για συνδετικό υλικό (ορατό μήκ. 1,57, πλ. 0,77 και ύψ. 0,37 μ.).

Στο βορειοανατολικό, δυτικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου ήλθαν στο φως λείψανα τοίχων χτισμένων από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, τμήματα πήλινων πλακών και χώμα, θεμελιωμένων σε χώμα και όσπρακα ή στο φυσικό έδαφος της περιοχής. Στο δυτικό τμήμα σε βάθος 2,46 μ. εμφανίστηκε φρεάτιο, διαστ. 1,47×0,50 μ., πλαισιωμένο από τοιχώματα, πλ. 0,35 μ., αποτελούμενα από ορθογώνιους και τραπεζιόσχημους λίθους, τμήματα κεραμίδων στέγης και πήλινων πλακών με πυθμένα από φυσικό έδαφος και πλακοειδείς λίθους. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου η έρευνα αποκάλυψε πλακόστρωτο από τμήματα πήλινων πλακών υποκαύστων, διαστ. 0,88×1,80×2 μ., που στερεώνεται πάνω σε στρώση καστανού χώματος, βοτσάλων και κουρασανίου. Φαίνεται ότι οι κατασκευές αυτές έγιναν στους μεταβυζαντινούς χρόνους με τη χρησιμοποίηση δομικού υλικού προερχόμενου από την εγκατάσταση υποκαύστων λουτρού, που είχε εντοπιστεί στην προς Β. δημοτική οδό.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε ήταν άβαφη χρηστική της ύστερης αρχαιότητας. Αρκετά όστρακα αγγείων φέρουν εφυάλωση, μερικά με οριζόντιες παράλληλες ραβδώσεις ανήκουν σε μεγάλα αγγεία των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, υπάρχουν σποραδικά κάποια μελαμβαφή και ερυθρόβαφα, ένα όστρακο μεγαρικού σκύφου και λιγοστά αρχαϊκής και γεωμετρικής εποχής.

Οικόπεδο Ν. Πανουράκη - Ε. Καζάκου - Κ. Παπαζαχαρίου (υπ' αριθ. 16)

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 180 τ.μ., βρίσκεται στο χώρο του παλαιού γηπέδου του Πολυκράτη και χώρου στάθμευσης της σημερινής πόλης του Πυθαγορείου. Έχει αριθμό 16 στο σχεδιάγραμμα των οικοπέδων του γηπέδου. Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε σε όλη σχεδόν την έκτασή του (Σχέδ. 7).

Στο νότιο όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1) με κατεύθυνση Ν.-Β. με μικρή απόκλιση δυτικά, ορατού μήκ. 1,40 μ., ο οποίος συνεχίζεται νότια στον άσκαφο χώρο. Βόρεια ο τοίχος Τ1 δημιουργεί γωνία και στρέφεται ανατολικά σε μήκος 1 μ. και συνεχίζεται προς Β. σε μήκος 7 μ. Το πλάτος του τοίχου δεν είναι γνωστό, καθώς η επιφάνειά του καλύπτεται από παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος και αργών λίθων, που συγκροτούν μεγάλη συμπαγή κατασκευή, μέγ. πλ. 2,65 μ., προφανώς β΄ αρχιτεκτονικής φάσης. Στο ανατολικό πρόσωπο του τοίχου Τ1 εφάπτεται κατεστραμμένο τμήμα θόλου από πλίνθους και ασβεστοκονίαμα σε ακτινωτή διάταξη, μήκ. 2,50 μ.

Προς Β. ο τοίχος Τ1 γωνιάζει κάθετα με τοίχο (Τ2), ο οποίος ακολουθεί πορεία Δ.-Α. με μικρή απόκλιση προς Β., ορατού μήκ. 4,20 και μέγ. πλ. 1 μ., χτισμένος με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Στο βόρειο πρόσωπο του τοίχου Τ2 σώζει στρώμα ασβεστοκονιάματος, που πιθανώς συγκρατούσε ορθομαρμάρωση, ενώ στο νότιο πρόσωπο ο τοίχος είναι αρκετά κατεστραμμένος.

Στο βόρειο πρόσωπο του τοίχου Τ2, πλησίον της ανατολικής παρειάς της τομής Δ, αποκαλύφθηκε τμήμα τόξου από πλίνθους σε ακτινωτή διάταξη, το εσωτερικό του οποίου είναι πλήρες ασβεστοκονιάματος, πράγμα που υποδηλώνει ότι πιθανώς σε β΄ χρήση εντάχθηκε στον τοίχο.

Βόρεια του τοίχου Τ2 σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκε δάπεδο από παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος, το οποίο εκτείνεται δυτικά και βορειοανατολικά.

Στο βορειότερο σημείο του τοίχου Τ1, στο ανατολικό του πρόσωπο, αποκαλύφθηκαν τρεις κάθετοι πήλινοι αεραγωγοί, ενώ βόρεια ακριβώς από αυτούς σώζεται τμήμα μαρμάρινης πλακόστρωσης.

Στη βορειοανατολική γωνία της τομής Ε αποκαλύφθηκε τμήμα θόλου κατεστραμμένο. Το κεντρικό τμήμα του δαπέδου είναι κατεστραμμένο και κάτω από αυτό αποκαλύφθηκαν υπόκαυστα ρωμαϊκών λουτρών. Από τη διάταξη των υποκαύστων και των εγκάρσιων αεραγωγών φαίνεται ότι το κτίριο συνεχίζεται προς ΒΔ. Στη δυτική παρειά της τομής Ε αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ3), ορατού μήκ. 1,80, σωζ. ύψ. 1,95 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι χτισμένος με μεγάλους και μικρούς λίθους ελαφρώς εργασμένους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο πρόσωπό του σώζει ασβεστοκονίαμα, που πιθανώς συγκρατούσε ορθομαρμάρωση.

Στην τομή Α1 αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ4), με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., ορατού μήκ. 2,70 και πλ. 1,50 μ., χτισμένος με

μεγάλους ορθογώνιους λίθους, μικρότερους αργούς και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Σε απόσταση 1,35 μ. νότια του τοίχου Τ4 αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ5) ίδιας κατασκευής, ο οποίος βρίσκεται στην ίδια ευθεία και κατεύθυνση με τον Τ4. Πιθανώς το κενό διάστημα μεταξύ των Τ4 και Τ5 ήταν η είσοδος στο χώρο.

Η κεραμική στο σύνολό της είναι άβαφη, ενώ περισυνελέγησαν λιγοστά όστρακα από μελαμβαφή αγγεία και αγγεία με ερυθρό γάνωμα.

Επίσης περισυνελέγησαν πλήθος μαρμάρων από ορθομαρμάρωση και πλακόστρωση δαπέδου και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς σοβάδες με ίχνη χρώματος, χάλκινα αντικείμενα, σιδερένια καρφιά, θραύσματα γυάλινων αγγείων, χάλκινα νομίσματα, τμήματα λύχνων, λιγοστές λίθινες ψηφίδες, σκωρίες, καμινεύματα, οστά και όστρεα.

Οικόπεδο Ν. Πανουράκη - Ε. Καζάκου - Κ. Παπαζαχαρίου (υπ' αριθ. 22)

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 208 τ.μ., βρίσκεται στο Ο.Τ. 63 Πυθαγορείου, στη νοτιοδυτική γωνία του παλαιού γηπέδου Πολυκράτη και χώρου στάθμευσης της σημερινής πόλης του Πυθαγορείου. Η επιφάνεια του οικοπέδου βρίσκεται σε βάθος 1,95 μ. από αυτήν του προς Ν. λόφου του Κάστρου. Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε σε όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου.

Στην τομή Α αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1), ορατού μήκ. 2 και μέγ. πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α. Τον τοίχο Τ1 τέμνει σχεδόν κάθετα τοίχος (Τ2), με κατεύθυνση Β.-Ν. με μικρή απόκλιση προς Δ., συνολ. μήκ. 4,90 και μέγ. πλ. 0,52 μ. Σε απόσταση 1,35 μ. από τον τοίχο Τ1, ο τοίχος Τ2 διακόπτεται δημιουργώντας άνοιγμα, πλ. 1,12 μ., όπου υπάρχει κατώφλι, διαστ. 1,08×0,50 μ. Σε απόσταση 0,05 μ. δυτικά του κατωφλιού, αποκαλύφθηκε επίκρανο, βόρεια και νότια δε αυτού δύο ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες. Λίγα εκατοστά δυτικά του επίκρανου και των δύο μαρμάρινων πλακών, αποκαλύφθηκε δάπεδο από τετράγωνες και ορθογώνιες πήλινες πλάκες, αρκετά κατεστραμμένες.

Βόρεια ο τοίχος Τ2 γωνιάζει σχεδόν κάθετα με τον τοίχο Τ4, ο οποίος ακολουθεί πορεία από Α. προς Δ., ορατού μήκ. 2,45 και πλ. 0,50 μ. Ανατολικά της γωνίας που σχηματίζουν οι τοίχοι Τ2 και Τ4 αποκαλύφθηκε δεύτερο κατώφλι, διαστ. 1,56×0,46 μ., ανατολικά από το οποίο υπάρχει ο τοίχος Τ6, μήκ. 0,50 και πλ. 0,52 μ., που τέμνει ανατολικά τον τοίχο Τ5, κατεύθυνσης Β.-Ν., ορατού μήκ. 4,10 και πλ. 0,48 μ. Ο τοίχος Τ5 ανατολικά εφάπτεται του τοίχου Τ11, ο οποίος ακολουθεί παράλληλη πορεία με αυτόν, ορατού μήκ. 9,10 και πλ. 0,75 μ.

Ανατολικά του Τ11 εφάπτεται σε χαμηλότερο βάθος με αυτόν ο τοίχος Τ7, που και αυτός ακολουθεί παράλληλη πορεία με τους τοίχους Τ5 και Τ11, μήκ. 8,20 και πλ. 0,48 μ. Ανατολικά ο τοίχος Τ7 εφάπτεται με τον τοίχο Τ13, παράλληλο με αυτόν, μήκ. 1,05 και πλ. 0,60 μ.

Στο σημείο επαφής των τοίχων Τ7 και Τ11 σε όλο το μήκος ο τοίχος έχει κλίση προς τα έσω και προφανώς ενείχε θόλο. Αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι κατά την εκσκαφή ανατολικά του Τ7 στην τομή Θ ήλθε στο φως πλήθος από συμπαγή τεμάχια ασβεστοκονιάματος και πλίνθων, ενώ στην τομή Ε αποκαλύφθηκε πεσμένο τμήμα του θόλου.

Προς Β. ο τοίχος Τ7 γωνιάζει κάθετα με τον τοίχο Τ8, ο οποίος ακολουθεί πορεία Δ.-Α. και συνεχίζεται ανατολικά στον άσκαφο χώρο, ορατού μήκ. 2,60 και πλ. 1,22 μ. Τον Τ8 ανατολικά τέμνει κάθετα ο τοίχος Τ9 που συνεχίζεται προς Β. στον άσκαφο χώρο, ορατού μήκ. 0,75 και πλ. 1,18 μ.

Ο Τ11 στην τομή Η, τέμνεται δυτικά από τον Τ10, μήκ. 1,35 και πλ. 1,25 μ. Στην ίδια τομή και σε βάθος 3,03 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ14), ορατού μήκ. 1,45 και πλ. 0,83 μ., κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., ο οποίος φαίνεται να συνεχίζεται κάτω από τον Τ11.

Στην τομή Ι αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ15) με κατεύθυνση Β.-Ν., ορατού μήκ. 1,90 και μέγ. πλ. 0,80 μ. Ανατολικά του τοίχου Τ15 αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ3) κάθετος προς αυτόν, ορατού μήκ. 2,60 και μέγ. πλ. 0,50 μ., ενώ στη νοτιοανατολική γωνία της τομής Ζ αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ12), διαστ. 0,60×0,35 μ.

Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μικρού και μετρίου μεγέθους αργούς και μεγάλους, εργασμένους λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Διακρίνονται τουλάχιστον τρεις αρχιτεκτονικές φάσεις ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Νότια του Τ1 αποκαλύφθηκαν πήλινες τετράγωνες και ορθογώνιες καλυπτήριες πλάκες αγωγού, ορατού μήκ. 2 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ.

Στην τομή Β αποκαλύφθηκε πήλινος κυλινδρικός αγωγός, μήκ. 3,15 μ., ο οποίος ακολουθεί πορεία από ΝΔ. προς ΒΑ., ενώ στην ίδια τομή αποκαλύφθηκαν και τρεις σπόνδυλοι ραβδωτών μαρμάρινων κιόνων, οι οποίοι προφανώς είναι μεταφερμένοι από αλλού.

Στην τομή Ζ αποκαλύφθηκαν σχιστολιθικές καλυπτήριες πλάκες αγωγού, που έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και καταλήγει στην τομή Η, όπου συναντά άλλους δύο αγωγούς, ο ένας με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ο άλλος Β.-Ν.

Αξιοσημείωτο είναι ότι μεγάλο μέρος της τοιχοδομίας αποκαλύφθηκε σε βάθος μόλις λίγων εκατοστών (0,05 μ.) από την επιφάνεια του εδάφους.

Περισυνελέγησαν όστρακα χονδροειδών άβαφων αγγείων και ενσφράγιστες λαβές, όστρακα από μελαμβαφή

αγγεία και αγγεία με ερυθρό γάνωμα, τμήματα πήλινων ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων, τμήματα πήλινων λύχνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, λίθινες ψηφίδες, πλήθος μαρμάρων και μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, τεμάχια σοβάδων με ίχνη χρώματος (από τοιχογραφίες), οστά, όστρεα, καμινεύματα, κάρβουνα, σιδερένια καρφιά, λεπίδες οψιανού, χάλκινα καρφιά, περόνες και ελάσματα, αγνύθες, όστρακα από μεγαρικούς σκύφους, χάλκινα νομίσματα και θραύσματα μαρμάρινων επιγραφών.

Οικόπεδο Ν. Πανουράκη - Ε. Καζάκου - Κ. Παπαζαχαρίου (υπ' αριθ. 9)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 64 του σχεδίου πόλης Πυθαγορείου με αριθ. 9, στο βορειοδυτικό όριο του παλαιού γηπέδου του Πολυκράτη και χώρου στάθμευσης της πόλης του Πυθαγορείου και συνορεύει προς Β. με το οικόπεδο Κ. Μαλαγάρη. Έχει εμβαδόν 185 τ.μ. Στο οικόπεδο χαράχτηκαν τρεις τομές και αποκαλύφθηκαν: ο τοίχος Τ1, μήκ. 1 και πλ. 0,75 μ., ο οποίος γωνιάζει κάθετα με τον τοίχο Τ2 και έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Οι τοίχοι Τ1 και Τ2 είναι χτισμένοι με μεγάλους εργασμένους λίθους και μικρότερους αργούς και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο νότιο πρόσωπο του τοίχου Τ2 εφάπτεται ο τοίχος Τ6 με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που στο νοτιότερο σημείο του γωνιάζει κάθετα με τον τοίχο Τ7. Οι Τ6 και Τ7 είναι χτισμένοι από αδρά εργασμένους λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό.

Στο νότιο τμήμα της τομής Γ αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ4) με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., ο οποίος γωνιάζει κάθετα με τοίχο (Τ3). Τον τοίχο Τ3 τέμνει ο τοίχος Τ5, ο οποίος έχει κατεύθυνση Α.-Δ.· βορειοανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ8 με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Οι Τ3 και Τ8 είναι χτισμένοι με μεγάλους εργασμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Μεταξύ τους αποκαλύφθηκαν μεγάλοι πωρόλιθοι εργασμένοι.

Στο χώρο μεταξύ των Τ1, Τ2 και Τ8 αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό που καλύπτεται από στρώμα ασβεστοκονιάματος προφανώς σε β΄ χρήση, ενώ οι τοίχοι Τ6 και Τ7 είναι χτισμένοι σε β΄ φάση πάνω από το ψηφιδωτό.

Κατά την εκσκαφή συνελέγησαν χάλκινα αντικείμενα, όπως περόνες και καρφιά, σιδερένια διαβρωμένα καρφιά, πλήθος λίθινων ψηφίδων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα πήλινων λύχνων, χάλκινο νόμισμα, τμήματα μαρμάρινων πλακιδίων, σκωρίες, τεμάχια σοβάδων, οστά και όστρεα.

Η κεραμική στο σύνολό της ήταν άβαφη χονδροειδής, ενώ βρέθηκαν και όστρακα από μελαμβαφή αγγεία και λίγα με ανάγλυφο διάκοσμο.

Οικόπεδο Ε. Ζάννη

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 145 τ.μ., βρίσκεται στο Ο.Τ. 64 του σχεδίου πόλης Πυθαγορείου εντός του παλαιού γηπέδου Πολυκράτη και χώρου στάθμευσης της σύγχρονης πόλης του Πυθαγορείου. Βόρεια συνορεύει με το οικόπεδο Ε. Λαχανά, νότια με το οικόπεδο Θ. Ταλιαδούρου και ανατολικά με το οικόπεδο Α. Κωνσταντάκη.

Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 5,35 μ. Δεν αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα, εκτός από μεγάλους ορθογώνιους λίθους σε βάθος 2,70 μ., που πιθανώς ανήκουν σε θεμελίωση κτιρίου.

Συγκεντρώθηκαν άβαφη κεραμική κυρίως, καθώς και όστρακα μελαμβαφών αγγείων, εφυαλωμένα, με ερυθρό γάνωμα, καθώς και με γραπτό και ανάγλυφο διάκοσμο. Επίσης, περισυνελέγησαν κεφαλή και λαιμός πτηνού μικρών διαστάσεων από πρασινωπό πέτρωμα, λίθινες και γυάλινες ψηφίδες, τμήμα ψηφιδωτού, μαρμάρινα τμήματα, χάλκινα αντικείμενα, όπως περόνες, βελόνες και ελάσματα, αγνύθες, τμήματα κονιάματος με χρώμα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και υαλόμαζας, σιδερένια καρφιά, σκωρίες, καμινεύματα, όστρεα και οστά ζώων.

Οικόπεδο Ν. Πανουράκη - Ε. Καζάκου - Κ. Παπαζαχαρίου (υπ' αριθ. 4)

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 145 τ.μ. βρίσκεται στα Ο.Τ. 64 και 65 του σχεδίου πόλης Πυθαγορείου, στο παλαιό γήπεδο Πολυκράτη και σημερινό χώρο στάθμευσης της πόλης του Πυθαγορείου.

Σε βάθος 3,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τοίχος, ορατού μήκ. 5,30 και πλ. 0,68 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος φαίνεται να συνεχίζεται προς Α. και Δ., στον άσκαφο χώρο. Είναι χτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους και μικρούς ελαφρώς εργασμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο βόρειο πρόσωπο του τοίχου αποκαλύφθηκε τμήμα πρόχειρης κατασκευής από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, πιθανώς από κατεστραμμένο λιθόστρωτο.

Συνελέγησαν άβαφη κεραμική, εφυαλωμένα όστρακα της ύστερης αρχαιότητας, όστρακα μελαμβαφών αγγείων, όστρακα με ερυθρό γάνωμα και όστρακα με γραπτό και ανάγλυφο διάκοσμο, θραύσματα γυάλινων αγγείων, δέκα χάλκινα νομίσματα, χάλκινα αντικείμενα (περόνες, αγκίστρι κτλ.), θραύσματα μαρμάρων, έλασμα από μόλυβδο, λίθινες και γυάλινες ψηφίδες, τεμάχια υαλόμαζας, σιδερένια καρφιά, σκωρίες, καμινεύματα, τμήματα ειδωλίων, τεμάχια κονιαμάτων με χρώμα, τμήματα λύχνων, τμήματα πήλινης προτομής, αγνύθες, λεπίδα οψιανού, οστά ανθρώπων και ζώων και όστρεα.

Οικόπεδο Θ. και Μ.-Ιο. Νικολαρεΐζη (Ο.Τ. 65 και 67)

Το παραπάνω οικόπεδο καταλαμβάνει το νότιο τμήμα των Ο.Τ. 65 και 67 του Πυθαγορείου. Σε πολύ μικρή απόσταση νότια του οικοπέδου δεσπόζει ο Πύργος του Κάστρου με το τείχος του και η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα.

Η ανασκαφική έρευνα, που επεκτάθηκε σε όλο το οικόπεδο και σε μερικές τομές έφθασε σε βάθος 4,80 μ., έφερε στο φως κατά κύριο λόγο κτιριακά λείψανα των βυζαντινών χρόνων και λιγοστά των ρωμαϊκών. Τα πρώτα λείψανα φάνηκαν σε βάθος 1,85 μ. Αποκαλύφθηκαν τοίχοι χτισμένοι με αργολιθοδομή και χώμα ως συνδετικό υλικό, λιθόστρωτο και δάπεδο από κονίαμα, πατημένο χώμα και μικρούς αργούς λίθους. Ενδιαφέρουσα είναι η εύρεση μιας πρόχειρης ταφής των ύστερων χρόνων εφαπτόμενης στο πρόσωπο ενός τοίχου. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε τοίχος χτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους λίθους πιθανώς σε β΄ χρήση, μικρούς αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Σε βάθος 4,62 μ. στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση από Α. προς Δ., από ελαφρώς εργασμένους λίθους, πλίνθους και χώμα. Στα βόρειά του εμφανίσθηκε τμήμα πλακόστρωσης από πήλινες πλάκες και υπόστρωμα δαπέδου από πατημένο χώμα. Σε βάθος 4,80 μ. αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, ορατού μήκ. 2,74 και πλ. 0,75, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., από μικρούς και μεγάλους εργασμένους λίθους και χώμα, τεμνόμενος κάθετα από τοίχο, ορατού μήκ. 0,70 και πλ. 0,50 μ.

Η κεραμική ήταν άφθονη χονδροειδής της ύστερης αρχαιότητας, αλλά βρέθηκαν και θραύσματα αγγείων με μελανό και ερυθρό γάνωμα και άλλα με ανάγλυφη διακόσμηση. Τμήματα πήλινων ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων, χάλκινα αντικείμενα, όστρακα από πύραυνο, λύχνοι, σπαράγματα τοιχογραφιών, λίθινες ψηφίδες, αγνύθες, σιδερένια καρφιά, οστά, όστρεα και πλήθος ελαιοπυρήνων είναι τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής.

Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει, αλλά και από τις μαρτυρίες ηλικιωμένων περιοίκων επιβεβαιώνεται ότι στο συγκεκριμένο χώρο είχε διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα λίγα χρόνια πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Οι παρατηρήσεις μας κατά την ανασκαφή, που συνηγορούν υπέρ αυτής της πληροφορίας είναι: α) η μεγάλη διαταραχή της στρωματογραφίας - εύρεση σύγχρονων αντικειμένων σε μεγάλο βάθος, β) η παρουσία πλήθους μικρών αργών λίθων σε μερικές τομές που πιθανώς προέρχονται από τοίχους που καταστράφηκαν κατά την παλαιά ανασκαφή, γ) η εύρεση αναλημματικού τοίχου σε μια τομή που προφανώς είχε κατασκευαστεί, για να συγκρατήσει τα μπάζα της παλαιάς ανασκαφής, δ) η παρουσία δαπέδου, το οποίο πιθανώς αποτελούσε υπόστρωμα ψηφιδωτού, που όμως δεν σώζεται εκτός από ελάχιστες ψηφίδες, πράγμα που υποδηλώνει ότι, εάν ήταν ήδη κατεστραμμένο, οι ψηφίδες συνελέγησαν παλαιότερα, ε) η ύπαρξη στην επιφάνεια του οικοπέδου πλήθους αρχιτεκτονικών μελών, κυρίως σπονδύλων μαρμάρινων κιόνων, που προφανώς μετακινήθηκαν από την αρχική τους θέση. Ενδιαφέρων θα ήταν ο συσχετισμός αυτών των κιόνων με τους κίονες που βρέθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Ψιλοβίκου, νοτιοανατολικά του οικοπέδου Νικολαρεΐζη και ανατολικά του Κάστρου.

Οικόπεδο Ευ. Ζημάλη[37] (Ο.Τ. 69, αριθ. 714)

Στο παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 144,91 τ.μ. χαράχθηκαν τέσσερις τομές, οι οποίες ενοποιήθηκαν (Σχέδ. 8). Η έρευνα στην τομή Α και Α΄ έφθασε σε βάθος 3,50, στη Β 1,60 και στη Γ σε βάθος 2,60 μ.

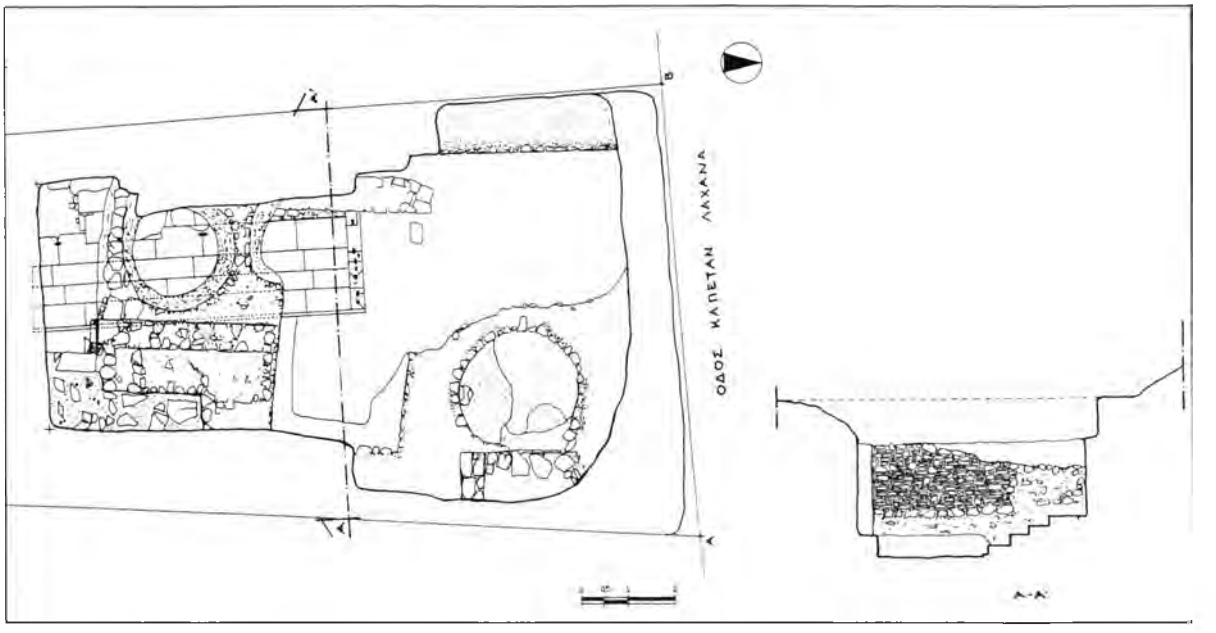
Στην τομή Α, σε βάθος 0,75 μ. και κατά μήκος της δυτικής παρειάς αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τι, η ολική αποκάλυψη του οποίου έγινε με την αφαίρεση του μάρτυρα μεταξύ τομής Α και Β. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους ακανόνιστου σχήματος λίθους που συνδέονται με χώμα. Σώζεται σε μια στρώση και καλύπτεται εν μέρει από δάπεδο με αποτέλεσμα το πλάτος του να κυμαίνεται από 0,30 έως 0,70 μ. Το μήκος του είναι 2 μ.

Στη βορειοανατολική γωνία της τομής Α΄ και σε βάθος 0,70 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ6, που διαπερνά τη βόρεια και ανατολική παρειά της τομής Α΄ με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους που συνδέονται με χώμα. Σώζεται και αυτός σε μία στρώση, μήκ. 1,10 μ., και το πλάτος του είναι 0,35 μ. περίπου.

Στις τομές Α, Α΄ και στο μάρτυρα μεταξύ των τομών Α και Β σε βάθος 0,80 μ. αποκαλύφθηκε δάπεδο Ι. Αποτελείται από σπασμένο κεραμίδι, βοτσαλάκια και χώμα πατημένο, πάχ. 0,20 μ. Είναι σχεδόν κατεστραμμένο και στο νότιο τμήμα της τομής και του μάρτυρα έχει καταστραφεί τελείως.

Σε δοκιμαστική τομή στο τμήμα αυτό, σε βάθος 1,05 μ., και κάτω από το δάπεδο Ι αποκαλύφθηκε το πέρας του τοίχου Τ2. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους λίθους ακανόνιστου σχήματος που συνδέονται με λιπαρό-

37. Συνορεύει νότια με οικόπεδο Χ. Παπαθεοδώρου, ανατολικά με το οικόπεδο Ο. Μυλωνά, δυτικά με το οικόπεδο Μ. Θέμελη, ενώ βόρεια διέρχεται η οδός Καπετάν Λαχανά, παράλληλη με την κεντρική οδό Λυκούργου Λογοθέτη.

Σχέδ. 8. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ευ. Ζημάλη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α΄.

χωμα. Το μέγιστο ύψος και πλάτος του τοίχου είναι 0,50 μ.

Στην τομή Α, σε βάθος 1,80 μ. και κάτω από τον τοίχο Τ2, αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ3), που διαπερνά τη δυτική παρειά της τομής και με κατεύθυνση Δ.-Α., σε μήκος 2 μ., καταλήγει σε παραστάδα και κατώφλι, μαρμάρινα, που αποκαλύφθηκαν κατά χώραν. Ο Τ3 είναι χτισμένος με μεγάλους κανονικού αλλά και μικρότερους ακανόνιστου σχήματος λίθους που συνδέονται με χώμα. Σώζεται σε ύψος 0,80-1 μ. Το πλάτος του είναι 0,40 μ. Πατά σε αμμώδες χώμα.

Το ανώτερο σημείο της παραστάδας αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,40 και το κατώφλι σε βάθος 2,10 μ. Η παραστάδα σώζεται σε ύψος 1,05, το πάχος της είναι 0,20 και το πλάτος της 0,57 μ. Το κατώφλι απέχει από την παραστάδα 0,10 μ. και είναι τοποθετημένο σε ύψος 0,35 μ. από τη βάση της. Το πλάτος του είναι 0,50 και το ορατό μήκος του 0,40 μ., διότι σε ένα τμήμα του πατά ο τοίχος που αποκαλύφθηκε στην τομή Β (Τ4).

Σε βάθος 2,20 μ., δίπλα στο κατώφλι και κατά μήκος της νότιας παρειάς της τομής Α, αποκαλύφθηκε ένα μικρό τμήμα δαπέδου (ΙΙ). Αποτελείται από σπασμένο κεραμίδι, βοτσαλάκια και χώμα. Σχετίζεται με τον τοίχο Τ3, την παραστάδα και το κατώφλι.

Στην τομή Β και σε βάθος 0,65 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ4) με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 3,70 μ. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους ακανόνιστου σχήματος λίθους που συνδέονται με χώμα. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,35 έως 0,60 μ., ενώ το ορατό ύψος του από 0,35 έως 0,45 μ. Σε βάθος 1,20 μ. αποκαλύφθηκε δάπεδο (ΙΙΙ) από κεραμικό κονίαμα, σχεδόν κατεστραμμένο από σύγχρονο ασβεστόλακκο.

Στο ίδιο βάθος αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ5 παράλληλος με τον Τ4. Σε απόσταση 2 μ. από τη βόρεια παρειά της τομής γωνιάζει και διαπερνά την ανατολική παρειά. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους, ακανόνιστου σχήματος, λίθους που συνδέονται με χώμα. Εξωτερικά φέρει ίχνη ασβεστοκονιάματος. Σώζεται σε μήκος 2,35 και σε ύψος 0,40 μ. Καλύπτεται εν μέρει από το δάπεδο ΙΙΙ. Ο Τ5 ορίζει πλακόστρωτο που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,60 μ. και κατά μήκος της ανατολικής παρειάς της τομής Β. Αποτελείται από μικρές και μεγάλες, ακανόνιστου σχήματος, πλάκες. Στα κενά μεταξύ των πλακών υπάρχει χώμα, σπασμένο κεραμίδι και βότσαλα θάλασσας. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 και πλάτος 0,60 μ. Σε αρκετά σημεία έχει καταστραφεί από σύγχρονο ασβεστόλακκο.

Αφαιρέθηκαν τα κατεστραμμένα δάπεδα των τομών Α και Α΄, για να προχωρήσει η έρευνα σε βαθύτερα στρώματα.

Στην τομή Α και κάτω από το δάπεδο Ι αποκαλύφθηκε ημικυκλικός τοίχος (Τ3), χτισμένος με μικρές και μεγάλες ακανόνιστου σχήματος πέτρες και χώμα. Στο νότιο «πρόσωπό» του παρατηρήσαμε ίχνη πυράς. Διαπιστώθηκε ότι αποτελεί τοίχωμα καμινιού ασβέστου. Ο τοίχος Τ3 με την παραστάδα και το κατώφλι και ο τοίχος Τ2 χρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερη φάση για το καμίνι. Το καμίνι, διαμ.

2,20 και μέγ. βάθ. 2 μ., ήταν γεμάτο με καμένη άσβεστο.

Το καμίνι χτίστηκε πάνω σε κλίμακα (Πίν. 348γ), η ανώτερη βαθμίδα της οποίας αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 από το σταθερό σημείο και η κατώτερη σε βάθος 3,30 μ. Η κλίμακα αποτελείται από πέντε ασβεστολιθικές βαθμίδες. Είναι ορατή στις τομές Α και Α΄, σε μήκος 5,30 και πλάτος βάσης 3,10 μ. Οι βαθμίδες, πάχ. 0,20 και πλ. 0,43 μ., πατούν σε «κρηπίδωμα», πλ. 0,80 μ. Είναι καμένες στο χώρο του καμινιού. Στο βόρειο άκρο της κλίμακας υπάρχει «παραπέτο», μέγ. ύψ. 0,60, ελάχ. ύψ. 0,20 και πλ. 0,35 μ., που ακολουθεί την κλίση της κλίμακας. Κάτω από την κλίμακα και σε βάθος 3,50 μ. φάνηκε η θάλασσα. Ίσως πρόκειται για προκυμαία λιμανιού.

Πάνω στην τέταρτη βαθμίδα, στην τομή Α, πατά τοίχος (Τ8), με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένος με μικρούς και μεγάλους λίθους ακανόνιστου σχήματος, συνδεδεμένους με χώμα. Είναι ορατός σε μήκος 3, έχει ύψος 1 και πλάτος 0,70 μ.

Στην τομή Γ, στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ1 με κατεύθυνση Δ.-Α. Σώζεται σε μήκος 2 μ., το μέγιστο πλάτος του είναι 0,55 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του 1,40 μ. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους ακανόνιστου σχήματος λίθους που συνδέονται με χώμα. Στα κενά μεταξύ των λίθων υπάρχουν κεραμίδια. Θεμελιώθηκε σε στρώση από κουρασάνι. Σε βάθος 1,15 μ. αποκαλύφθηκε καμίνι (ΙΙ) ασβέστου των τελευταίων χρόνων. Ο χώρος μεταξύ του κυκλικού τοίχου Τ2 του καμινιού και του τοίχου Τ1 είναι μπαζωμένος με αργούς λίθους χώμα και κεραμίδια. Το πλάτος του Τ2 είναι 0,40 μ. Στην ανατολική παρειά της τομής εφάπτεται σε ευθύγραμμο τοίχο (Τ4), που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,20 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. και που προφανώς χρησιμοποιήθηκε για το καμίνι. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους λίθους συνδεδεμένους με χώμα. Με επέκταση της τομής Γ προς Α. διαπιστώθηκε ότι το πλάτος του είναι 0,50, το μήκος του 1,90 και το σωζόμενο ύψος του 0,85 μ. Τα ίχνη της φωτιάς στο καμίνι είναι φανερά. Το καμίνι είχε μπαζωθεί με ογκόλιθους και πελεκημένα μάρμαρα. Έχει διάμετρο 2,50 μ. και το στρώμα της καμένης ασβέστου βρέθηκε σε βάθος 2 μ. από το σταθερό σημείο.

Ο τοίχος Τ4 προς Ν. εφάπτεται σε τοίχο (Τ5) που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,10 μ., κάθετο προς αυτόν. Ο Τ5 συνεχίζεται κάτω από τα θεμέλια της οικίας ανατολικά του οικοπέδου. Είναι ορατός σε μήκος 1, πλάτος 0,55 και είναι ίδιας κατασκευής με τον Τ4.

Ο Τ1 στο ανατολικό του άκρο εφάπτεται σε τοίχο (Τ3), που είναι κάθετος σε αυτόν, με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,25 μ. Είναι ορατό μόνον το δυτικό πρόσωπό του σε μήκος 1,20, πλάτος 0,20 και ύψος 1,05 μ. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους ακανόνιστου σχήματος λίθους που συνδέονται με χώμα.

Με την αφαίρεση του μάρτυρα μεταξύ των τομών Α΄, Β, Γ αποκαλύφθηκε κάτω από τον τοίχο Τ4 της Β, τοίχος (Τ9) με κατεύθυνση Δ.-Α., παράλληλος με τον Τ1 της τομής Γ. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους ακανόνιστου σχήματος λίθους που συνδέονται με χώμα. Είναι ορατός σε μήκος 2,20 και σώζεται σε ύψος 1,90 μ. Καλύπτεται εν μέρει από το δάπεδο ΙΙΙ της τομής Β.

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου υπήρχε σύγχρονος ασβεστόλακκος μπαζωμένος με ογκόλιθους. Διαπιστώθηκε ότι έχει καταστρέψει τον τοίχο Τ1 της τομής Γ στην προς Δ. συνέχειά του και τον Τ8 της Α΄ στην προς Β. συνέχειά του. Σε όλο αυτό το τμήμα του οικοπέδου βρήκαμε ίχνη πυράς σε βάθος 3,30 μ. από το σταθερό σημείο.

Κινητά ευρήματα: α) Αρκετά όστρακα άβαφων αγγείων ύστερης αρχαιότητας και κυρίως αγγείων με εφυάλωση. β) Χάλκινα, σιδερένια αντικείμενα (καρφιά και ελάσματα). γ) Νομίσματα χάλκινα κακής διατήρησης. δ) Τμήματα από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Οικόπεδο Κ. Λυσιμάχου (Ο.Τ. 70)

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 50 τ.μ., προς Β. έχει πρόσωπο στην οδό Ζ. Σίδερη, προς Ν. συνορεύει με το οικόπεδο Τσιμπλάκη, προς Δ. με το οικόπεδο Γιαννούλη και προς Α. με το οικόπεδο Καραθανάση.

Στο οικόπεδο χαράχθηκαν τρεις τομές και η έρευνα έφθασε σε βάθος 3,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Τα πρώτα κτιριακά λείψανα φάνηκαν σε βάθος 0,28 μ. Πρόκειται για τοίχο χτισμένο από μεγάλους ασβεστόλιθους και χώμα που εδράζεται σε στρώμα καταστροφής. Στο ίδιο στρώμα εδράζονται και άλλοι δύο τοίχοι χτισμένοι με μικρές πλακοειδείς πλίνθους και χώμα, αλλά και δάπεδα από υδραυλικό κονίαμα και τμήματα πλίνθων ή υδραυλικό κονίαμα και πατημένο χώμα ή πλακόστρωτο από λίθινες ορθογώνιες πλάκες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση κτιστής κοιλότητας επιχρισμένης με υδραυλικό κονίαμα σε βάθος 1,33 μ. και μιας δεύτερης ωοειδούς σχήματος, διαστ. 1,30×0,70 μ., με τοιχώματα από μικρούς λίθους και πλίνθους σε βάθος 1,80 μ.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται: άβαφη χονδροειδής κεραμική (λαβές και βάσεις οξυπύθμενων αγγείων) της ύστερης αρχαιότητας, θραύσματα πινακίων με εφυάλωση βυζαντινών χρόνων, μελαμβαφή και ερυθροβαφή όστρακα ελληνιστικών αγγείων, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα, λίθινες ψηφίδες, βάση μαρμάρινου κίονα και τμήμα μαρμάρινου κατωφλιού.

Τα ανασκαφικά δεδομένα δίνουν την εικόνα πρόχει-

ρων κατασκευών της ύστερης αρχαιότητας με δομικό υλικό σε β΄ χρήση.

Οικόπεδο Ε.-Φ. Σδούγκου

Βρίσκεται στα δυτικά του Ο.Τ. 76 και νότια του Ο.Τ. 53 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης ανατολικά του Δημοτικού Σχολείου. Η έρευνα επεκτάθηκε σε ολόκληρο το βόρειο τμήμα του οικοπέδου εκτός από μία μόνον τομή, η οποία ανοίχθηκε στο νότιο τμήμα, στη ζώνη προστασίας Α της αρχαίας πόλης. Τα λείψανα που ήλθαν στο φως ανήκουν σε τρεις χρονικές φάσεις τουλάχιστον. Η εμφάνιση των αρχαίων λειψάνων αρχίζει σε βάθος 0,30 μ. και φθάνει σε μέγιστο βάθος 2 μ.

Ήλθαν στο φως λείψανα οικιών, δημόσιου κτιρίου, δρόμων, εργαστηριακών χώρων, αποχετευτικού και υδρευτικού συστήματος της αρχαίας πόλης.

Όστρακα κεραμικής που χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο ή και πρωιμότερα, επιβεβαιώνουν την εγκατάσταση στο χώρο από τα αρχαία χρόνια, χωρίς όμως την αντίστοιχη αποκάλυψη λειψάνων της ίδιας εποχής.

Όσον αφορά τα λείψανα κτισμάτων το αρχαιότερο είναι το κρηπίδωμα αρχιτεκτονήματος ελληνιστικής περιόδου. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,30 μ. στο δυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου και διατρέχει τις τομές Ψ, Σ, Ο, Ι, ενώ φαίνεται να συνεχίζεται έξω από τη νότια παρειά της τελευταίας τομής.

Οικόπεδο Ά. Χατζηροδίτου

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 909,35 τ.μ., βρίσκεται στα ανατολικά του Δημοτικού Σχολείου Πυθαγορείου στην εκτός σχεδίου πόλης περιοχή του Πυθαγορείου και έχει πρόσωπο στην επαρχιακή οδό Πυθαγορείου-Χώρας[38].

Η δοκιμαστική ανασκαφή επεκτάθηκε σε όλο το κεντρικό και βόρειο τμήμα του οικοπέδου, ενώ το νότιο δεν ελέγχθηκε, επειδή εντάσσεται στη ζώνη προστασίας Α. Η έρευνα έφερε στο φως λείψανα που χρονολογούνται σε τρεις τουλάχιστον χρονικές φάσεις (Σχέδ. 9).

Στην πρώτη, την αρχαϊκή, ανήκουν δύο τοίχοι στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου που γωνιάζουν κάθετα μεταξύ τους, χτισμένοι με μικρούς πλακοειδείς εργασμένους λίθους, πλ. 0,35 και ορατού μήκ. 1,60 μ. ο πρώτος και 0,35 μ. ο δεύτερος, ο οποίος συνεχίζεται στο προς Δ. γειτονικό οικόπεδο. Στην ίδια φάση ανήκει μικρό τμήμα τοίχου στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, σωζ. μήκ. 1 και πλ. 0,35 μ.

Σε β΄ χρονική φάση ανήκει τοίχος, σε απόσταση 6,50 μ. από το βόρειο όριο του οικοπέδου, ισχυρής κατασκευής χτισμένος με μεγάλους εργασμένους λίθους αλλά και πλακοειδείς και μικρότερους αργούς, ορατού μήκ. 14, πλ. 0,70 και σωζ. ύψ. 2 μ., ο οποίος χωρίζει το οικόπεδο εγκάρσια από Α. προς Δ. και προεκτείνεται έξω από αυτό. Σε απόσταση 5 μ. νότια του τοίχου αυτού σώζονται σε άριστη διατήρηση δύο παραστάδες με μικρούς και μεγάλους εργασμένους και αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, μήκ. 1,50 μ. η καθεμία. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση το μεταξύ των δύο παραστάδων διάστημα συμπληρώθηκε με δομικό υλικό σε β΄ χρήση, όπως λίθους, κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού, τμήματα κιόνων που πιθανώς προέρχονται από κατεστραμμένη παλαιοχριστιανική βασιλική. Λείψανα αυτής της φάσης σώζονται και πάνω από τις δύο παραστάδες. Με τη συμπλήρωση του διαστήματος μεταξύ των παραστάδων δημιουργήθηκε τοίχος, πλ. 0,90 μ., παράλληλος προς τον πρώτο. Στην ίδια χρονική φάση με τους δύο τοίχους ανήκουν πιθανότατα λείψανα καλντεριμιού μεταξύ αυτών, το βόρειο όριο του οποίου αποτελούν τρεις αργοί λίθοι που βρίσκονται κατά χώραν στη βόρεια πλευρά. Στοιχεία για την επιβεβαίωση της θέσης του νότιου ορίου του καλντεριμιού δεν υπάρχουν.

Στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας ανήκει κατώφλι με πολλαπλή χρήση που αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, στερεωμένο σε τοίχο. Στα ανατολικά του βρέθηκε κτιστός αβαθής αγωγός που ορίζει δρόμο με κατεύθυνση από Α. προς Δ. και μικρή απόκλιση από ΒΑ. προς ΝΔ.

Στους βυζαντινούς χρόνους ανήκουν λείψανα εργαστηριακής εγκατάστασης υγρών στο κέντρο περίπου του ανεσκαμμένου χώρου.

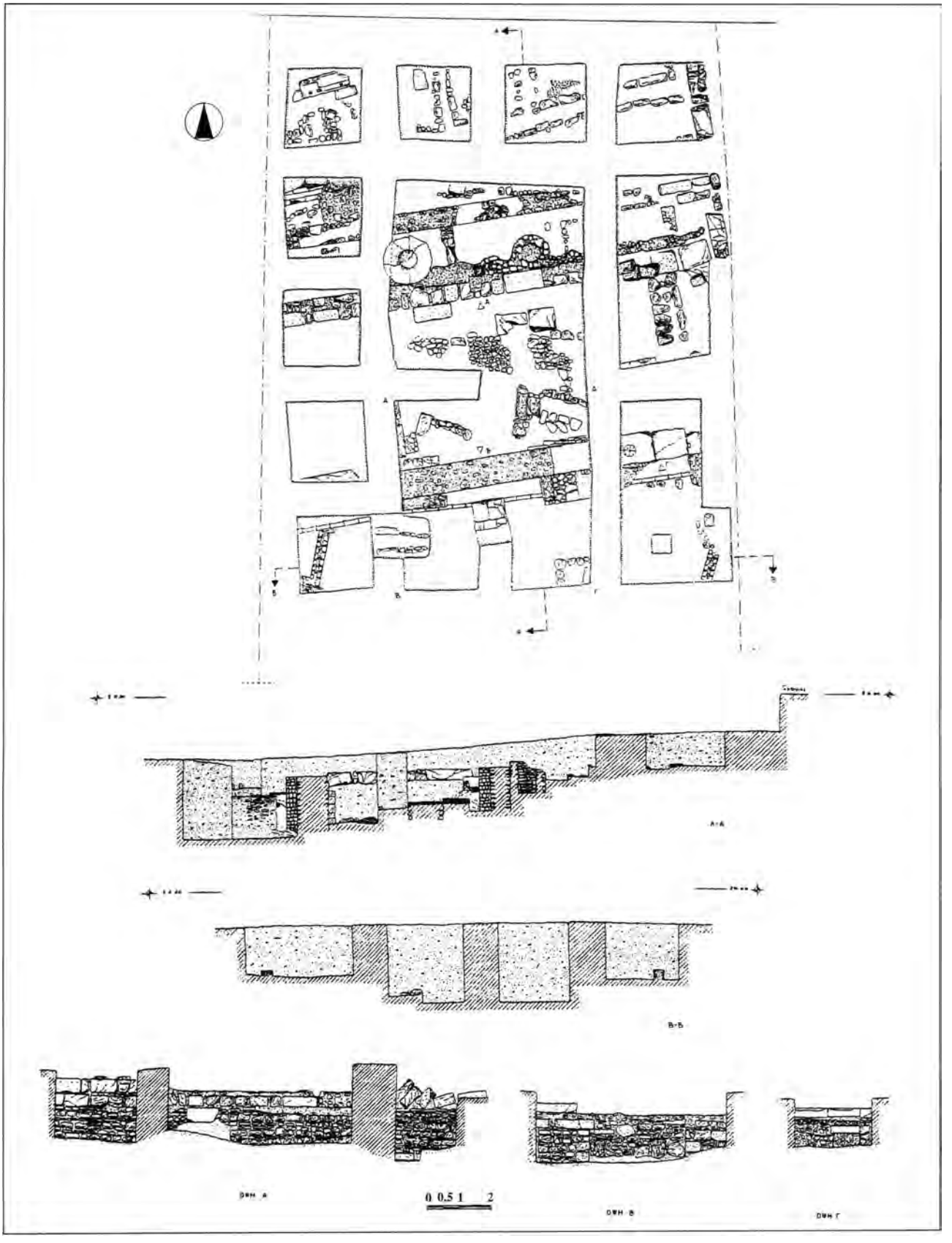
Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν πρόχειρες ταφές παλαιοχριστιανικών χρόνων, πήλινος αγωγός ύδρευσης και τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες.

Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη μεγάλων θραυσμάτων κιόνων από κοκκινωπό μάρμαρο, που συνανήκουν, χτισμένων σε χωραφότοιχους.

Οικόπεδο Κ. Βελισσαρόπουλου (Ο.Τ. 83)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του Κάστρου Λυκούργου Λογοθέτη, μια

38. Στο βόρειο όριο του οικοπέδου παράλληλα με την επαρχιακή οδό Πυθαγορείου-Χώρας διέρχεται η Ιερά Οδός που συνέδεε την αρχαία πόλη με το Ηραίο, όπως έχει επιβεβαιωθεί από δοκιμαστικές τομές που είχαν γίνει παλαιότερα κατά τη διάρκεια εργασιών της ΔΕΗ για τοποθέτηση στύλων παροχής ηλεκτρικού ρεύματος. Σύμφωνα επίσης με πληροφορίες παλαιοτέρων στο χώρο πρέπει να υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική.

Σχέδ. 9. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Α. Χατζηροδίτου. Κάτοψη της ανασκαφής, τομές Α-Α, Β-Β και όψεις Α-Γ.

και η απόσπασή του από το ανατολικό σκέλος του τείχους είναι μόλις 30 μ. Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, οπότε και διακόπηκε. Ήλθε στο φως σε βάθος 0,10 μ. τοίχος χτισμένος με αργούς λίθους και παχύ στρώμα κονιάματος που στερεώνεται σε άλλο τοίχο παλαιότερης φάσης, χτισμένο με μεγάλους ογκόλιθους, από τους οποίους ο ένας είναι λαξευμένος, και μικρότερες πέτρες, ενώ έχει γέμισμα από κεραμίδες και χώμα. Βόρεια των τοίχων αποκαλύφθηκε δάπεδο από κονίαμα και κεραμίδια. Σε βάθος 0,85-0,95 μ. βρέθηκαν ορθογώνιος λίθος με τόρμο και σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα.

Τα κτιριακά λείψανα που ήλθαν στο φως χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους και προφανώς σχετίζονται με τη βυζαντινή φάση του Κάστρου.

Κινητά ευρήματα: άβαφη κεραμική βυζαντινών χρόνων, λίγα όστρακα αγγείων με μελανό και ερυθρό γάνωμα, τμήμα μεγάλης πήλινης λεκανίδας, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους με φυλλόσχημο γλυπτό διάκοσμο, σιδερένια καρφιά διαβρωμένα και δύο χάλκινα νομίσματα βυζαντινών χρόνων, από τα οποία το ένα είναι πολύ διαβρωμένο και το άλλο χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 10ου αι. μ.Χ.

Οικόπεδο Ό. Μελαχροινού

Το παραπάνω οικόπεδο, βρίσκεται στη θέση Κατσιματίδι, δυτικά του Ταρσανά και καταλαμβάνει ολόκληρο το Ο.Τ. 86 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης Πυθαγορείου.

Νοτιοανατολικά του οικοπέδου σώζεται τμήμα του βυζαντινού τείχους και νότια αυτού κεντρικός αποχετευτικός αγωγός, λαξευμένος στο φυσικό βράχο που χύνεται στη θάλασσα. Νότια στο φυσικό βράχο σώζονται σε καλή κατάσταση τα ίχνη της λάξευσης για την τοποθέτηση των λίθων του βυζαντινού τείχους.

Η έρευνα επεκτάθηκε σε όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου και έφθασε σε βάθος 3,20 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Έφερε στο φως τοίχους της ύστερης αρχαιότητας, οι οποίοι ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, χτισμένους με αργούς ασβεστόλιθους και χώμα, σε μέτρια διατήρηση (σώζονται μια-δυο σειρές λίθων).

Το αξιολογότερο εύρημα είναι αποχετευτικός αγωγός χτισμένος με αργούς λίθους και χώμα και με δάπεδο επιστρωμένο με σχιστολιθικές πλάκες· διατρέχει το οικόπεδο από Β. προς Ν. και πρέπει να συνδέεται άμεσα με αγωγό, λαξευμένο στο βράχο, που εκβάλλει στη θάλασσα.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λάκκος ασβεστοκαμίνου και στην επιφάνεια του οικοπέδου σπόνδυλοι κιόνων σε β΄ χρήση.

Συγκεντρώθηκαν όστρακα χονδροειδούς κεραμικής της ύστερης αρχαιότητας, όστρακα με εφυάλωση, πολλά σιδερένια καρφιά, θραύσματα γυάλινων αγγείων, λιγοστά χάλκινα νομίσματα και ένα νόμισμα της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Οικόπεδο Α. Σολούνια (Ο.Τ. 88)

Έχει πρόσωπο προς Β. στη δημοτική οδό και προς Ν. βλέπει στον όρμο Τηγάνι. Προς Α. συνορεύει με την ερειπωμένη οικία Φ. Μελαχροινού, της οποίας ο δυτικός τοίχος στερεώνεται στο βυζαντινό τείχος της πόλης και προς Δ. με παλαιά ισόγεια οικία Ι. Χατζηγρηγορίου.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου υπάρχει παλαιά καλοδιατηρημένη οικία, της οποίας ο νότιος τοίχος της βεράντας στερεώνεται στο βυζαντινό τείχος.

Χαράχθηκαν πέντε τομές. Σε βάθος 0,68-0,73 μ. ήλθε στο φως μεγάλος λίθος, ορατών διαστ. 1×0,90 μ., ενώ σε βάθος 1,78 μ. αποκαλύφθηκε στρώση σοβά.

Η έρευνα έφθασε σε βάθος 2,07 μ., όπου και αποκαλύφθηκαν δάπεδο πατημένου χώματος, λιγοστοί μικροί αργοί λίθοι και πήλινες πλακοειδείς κεραμίδες· στο ανατολικό άκρο του δαπέδου βρέθηκε σειρά από πήλινες πλάκες, μήκ. 0,82 και πλ. 0,12-0,19 μ., που στερεώνεται σε ψιλά βότσαλα.

Όστρακα άβαφων χονδροειδών αγγείων της ύστερης αρχαιότητας, χάλκινα τμήματα, σιδερένια καρφιά, όστρεα, ελάχιστα θραύσματα μελαμβαφών αγγείων και δύο όστρακα μεγαρικού σκύφου αποτελούν τα κινητά ευρήματα που συνελέγησαν.

Δυτική νεκρόπολη

Με την ευκαιρία της χωρίς προηγούμενη έγκριση της Εφορείας έναρξης εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση εγκαταστάσεων των ΣΟΑ Πυθαγορείου στο χώρο του στρατοπέδου στο λοφίσκο της περιοχής της Γλυφάδας αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα του γνωστού αρχαϊκού νεκροταφείου, που βρίσκεται στο χώρο της δυτικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης Σάμου. Ύστερα από τις άμεσες ενέργειες της Εφορείας οι εργασίες διακόπηκαν, αφού έγινε ενημέρωση του Διοικητή της 79 ΑΔΤΕ ότι πρόκειται για αρχαιολογικό χώρο ενταγμένο στην αδόμητη ζώνη Α.

Η ανασκαφική έρευνα, που ακολούθησε, έφερε στο φως κιβωτιόσχημες σαρκοφάγους από ντόπιες πώρινες πελεκημένες πέτρες, τοποθετημένες σε λαξεύματα του φυσικού πετρώδους εδάφους, τάφους με τοιχώματα από σχιστολιθικές πλάκες και μία πήλινη σαρκοφάγο. Ο συνολικός αριθμός των ταφών που ερευνήθηκαν έφθασε τους 18, από τις οποίες οι περισσότερες ήταν συλημένες, οι

ασύλητες όμως έσωζαν πολύ ενδιαφέροντα κτερίσματα. Οι σαρκοφάγοι και κυρίως τα ευρήματα χρονολογούν το τμήμα αυτό του νεκροταφείου στον 6ο-5ο αι. π.Χ., όπως εξάλλου έχουν χρονολογηθεί και οι ταφές που είχαν εντοπιστεί παλαιότερα, πάντοτε κατά τη διάρκεια στρατιωτικών έργων στην περιοχή. Λεπτομερής έκθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας θα δοθεί μόλις ολοκληρωθεί η μελέτη των ευρημάτων.

ΙΚΑΡΙΑ

Κάμπος

Οικόπεδο Ν. Τσιώλη

Το παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού δύο στρεμμάτων περίπου βρίσκεται στην πλαγιά του λόφου στη θέση Ζούδια του Κάμπου (αρχαία Οινόη). Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής των θεμελίων στο οικόπεδο παρουσία αρχαιοφύλακα ήλθε στο φως κιβωτιόσχημος τάφος. Οι εκσκαφικές εργασίες διακόπηκαν αμέσως και άρχισε η ανασκαφική έρευνα με εργατικά χέρια. Η έρευνα, που επεκτάθηκε σε όλες τις πεζούλες του οικοπέδου, αποκάλυψε εκτεταμένο νεκροταφείο με ταφές ενηλίκων και παιδιών. Συνολικά ανασκάφηκαν 18 τάφοι και πέντε εγχυτρισμοί. Οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος – τον πάσπαρο, όπως τον αποκαλούν οι ντόπιοι – ορθογώνιοι με πλευρικά τοιχώματα, δάπεδο και καλυπτήρια πλάκα από ντόπιες σχιστολιθικές πλάκες. Ο προσανατολισμός των περισσότερων τάφων ήταν Β.-Ν. με την κεφαλή του νεκρού προς Ν. Οι σκελετοί των νεκρών, εκτός από δύο, ήταν κατεστραμμένοι. Χαρακτηριστική σε όλους τους τάφους η ύπαρξη στρώσης από ψιλά βοτσαλάκια στο δάπεδο.

Σε όλους τους τάφους βρέθηκαν κτερίσματα, ακέραια, τοποθετημένα συνήθως στο ύψος των χεριών και επί της ταφόπλακας. Μελανόμορφες κύλικες, λήκυθοι με ερυθρόμορφες παραστάσεις, υδρίσκες, μελαμβαφείς φιάλες με εμπίεστη διακόσμηση ανθεμίων στο εσωτερικό, σκύφοι, άβαφα άωτα φιαλίδια, δεκάδες δίωτων αμφορέων με οξύ πόδι σε άριστη κατάσταση, αρκετές άβαφες μόνωτες προχοΐσκες, μία μολύβδινη ενεπίγραφη πυξίδα με πώμα, μία γυάλινη φιάλη, ληκύθιο από φοινικικό γυαλί, δύο σιδερένιες αιχμές είναι μερικά από τα αφιερώματα στους νεκρούς. Ενδιαφέρουσα είναι η εύρεση μελαμβαφών φιαλιδίων με χαραγμένο το χαρακτηριστικό γνώρισμα του εργαστηρίου κατασκευής. Η μελέτη των ευρημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το νεκροταφείο είχε μακρόχρονη χρήση από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι το τέλος του 2ου με αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Ακολουθεί η παρουσίαση μερικών χαρακτηριστικών ευρημάτων:

1) Μέσα σε ταφικό αμφορέα βρέθηκε άωτο σκυφίδιο (αριθ. ευρ. Κάμπου 353), ύψ. 0,032 μ. Βάση δακτυλιόσχημη με περιμετρική λεπτή χάραξη στην κάτω επιφάνειά της. Στο κέντρο της βάσης ομφαλωτό έξαρμα. Τοιχώματα παχιά καμπύλα που καταλήγουν σε χείλος με κλίση προς τα μέσα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με μίκα. Γάνωμα στιλπνό, μελανό, εξίτηλο κατά τόπους. Στο σημείο που σταματά η βάση και αρχίζει το σώμα υπάρχει αγάνωτη ταινία, πάχ. 0,003 μ. Το αγγείο είναι απολεπισμένο κατά τόπους. Στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα υπάρχει χαραγμένο το γράμμα *Μ*. Δυσδιάγνωστη χάραξη υπάρχει και πλησίον του εξάρματος του πυθμένα.

2) Δυτικά του τάφου 10 άωτο σκυφίδιο (αριθ. ευρ. 331), ύψ. 0,03 μ. Στην κάτω επιφάνεια του δακτυλίου της βάσης βαθιά περιμετρική χάραξη με ίχνη σκούρου καφεκόκκινου χρώματος. Άβαφη ταινία, πάχ. 0,001 μ., στο σημείο μετάβασης από τη βάση στα καμπυλωτά τοιχώματα. Πηλός τεφρόξανθος με μίκα. Γάνωμα εξίτηλο κατά τόπους. Στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα χαραγμένο το γράμμα Τ.

3) Μέσα στον τάφο 11 βρέθηκε άωτο σκυφίδιο (αριθ. ευρ. 333), ύψ. 0,035 μ. Βάση κωνική. Στο κέντρο της εξωτερικής επιφάνειας του πυθμένα έντονο ομφαλωτό έξαρμα. Τα τοιχώματα ανοίγουν προς τα έξω, στη συνέχεια καμπυλώνουν έντονα και καταλήγουν σε χείλος που κλίνει προς τα μέσα. Πηλός καστανέρυθρος με μίκα. Θαμπό μαύρο γάνωμα εξίτηλο κατά τόπους. Η επιφάνεια τραχιά στην αφή. Συγκολλημένο από δύο τμήματα.

4) Μέσα σε ταφικό αμφορέα δίπλα στον τάφο 13 βρέθηκε άωτο φιαλίδιο (αριθ. ευρ. 368), ύψ. 0,034 μ. Συγκολλημένο από δύο τμήματα. Βάση δακτυλιόσχημη. Ελικοειδής λεπτή χάραξη στο κέντρο της εξωτερικής επιφάνειας του πυθμένα. Εγχάρακτη επιγραφή *ΘΕΟΦ* στην εξωτερική επιφάνειά του. Σώμα ημισφαιρικό, χείλος πεπλατυσμένο με έντονη κλίση προς τα έξω. Πηλός φαιός. Θαμπό γάνωμα μελανό και στιλπνό καφεκόκκινο εξίτηλο κατά τόπους. Ίχνη κακής όπτησης σε μερικά σημεία. Λεία επιφάνεια. Στο κέντρο της εσωτερικής επιφάνειας του πυθμένα διακόσμηση από πέντε εμπίεστα ανθέμια – εννεάφυλλη παλμέττα επάνω σε αντωπούς έλικες – που συνδέονται με εγχάρακτα τόξα εφαπτόμενα στην περιφέρεια εγχάρακτου κύκλου.

5) Μέσα στον τάφο 6 άωτο σκυφίδιο ακέραιο (αριθ. ευρ. 355), ύψ. 0,038 μ. Βάση κωνική. Τοιχώματα λεπτά καμπύλα που καταλήγουν σε χείλος σχεδόν όρθιο. Πηλός τεφρόξανθος με μίκα. Γάνωμα μελανό όχι πολύ στιλπνό εξίτηλο στην περιφέρεια του χείλους και σε μερικά σημεία στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος και της βάσης. Στο κέντρο της εσωτερικής επιφάνειας του πυθμένα υποτυπώδες έξαρμα και γύρω από αυτό διακόσμηση rouletting.

6) Μέσα στον τάφο 14 άωτο αβαθές φιαλίδιο (αριθ. ευρ.

354), ύψ. 0,025 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Τα τοιχώματα ανοίγουν πολύ προς τα έξω και καταλήγουν σε διαμορφωμένο χείλος με ελαφρά κλίση προς τα μέσα. Πηλός καστανόφαιος. Η επιφάνεια είναι απολεπισμένη κατά τόπους. Γάνωμα στιλπνό, μελανό. Ίχνη από ζημα στην εξωτερική επιφάνεια. Ταινία, πάχ. 0,004 μ., άβαφη στο σημείο μετάβασης από το δακτύλιο της βάσης στα τοιχώματα. Στο κέντρο της εξωτερικής επιφάνειας του πυθμένα, η οποία είναι φθαρμένη, διακρίνουμε λεπτή μελανού γανώματος κυκλική περιφέρεια και χαραγμένα τα γράμματα *ΑΙ*.

7) Ακέραιη άωτη αβαθής φιάλη (αριθ. ευρ. 371), ύψ. 0,032 μ. Βάση δακτυλιόσχημη με βαθιά αυλάκωση στην εσωτερική περιφέρεια του δακτυλίου. Ομφαλωτό έξαρμα στο κέντρο της εξωτερικής επιφάνειας του πυθμένα. Τοιχώματα παχιά καμπύλα που καταλήγουν σε χείλος με κλίση προς τα μέσα. Πηλός καστανέρυθρος με μίκα. Γάνωμα μελανό στιλπνό που κατά τόπους γίνεται ερυθρό λόγω κακής όπτησης. Επιφάνεια λεία, ελαφρώς απολεπισμένη στην περιφέρεια του δακτυλίου της βάσης. Στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα κύκλος με διακόσμηση rouletting, στον οποίο εγγράφονται έξι εμπίεστα επτάφυλλα ανθέμια πάνω σε αντωπές έλικες που συνδέονται με εμπίεστα τόξα, εφαπτόμενα σε περιφέρεια κύκλου, στην οποία είναι εγγεγραμμένα επτά ωόσχημα κοσμήματα. Στο σημείο μετάβασης από το δακτύλιο της βάσης στα τοιχώματα του αγγείου άβαφη ταινία, πάχ. 0,002 μ.

8) Υδρίσκη (αριθ. ευρ. 306), ύψ. 0,112 μ. Βρέθηκε νότια του τάφου 7, έξω από αυτόν. Βάση διμερής δακτυλιόσχημη και στη συνέχεια δισκόσχημη. Βαθιά αυλάκωση στην εξωτερική περιφέρεια του δακτυλίου της βάσης. Σώμα απιόσχημο που καμπυλώνει στο ύψος των ώμων, προχωρεί σε αμφικωνικό στενό λαιμό και καταλήγει σε δισκόσχημο πεπλατυσμένο στην επάνω επιφάνεια χείλος, ταινιωτό στην περιφέρειά του. Έχει μία λαβή κάθετη που εκφύεται από τη βάση του λαιμού και καταλήγει στους ώμους και δύο οριζόντιες, που εφάπτονται στο σημείο μετάβασης από το σώμα στους ώμους. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με μίκα. Γάνωμα μελανό, στιλπνό, εξίτηλο κατά τόπους. Επιφάνεια ελαφρώς απολεπισμένη. Μεταξύ των δύο οριζόντιων λαβών μετόπη με παράσταση φτερωτού μυθικού τέρατος, πιθανώς γρύπα, χωρίς όμως να αποδίδονται πλαστικές λεπτομέρειες. Δηλώνονται μόνο με αβαθή χάραξη και μικρές στιγμές τα φτερά και με λεπτότατη μαύρη γραμμή ο οφθαλμός. Διακρίνονται ίχνη ερυθρού χρώματος στα πόδια και στο κάτω μέρος του σώματος του μυθικού τέρατος. Στη βάση του λαιμού επάνω από τη μετόπη με το μυθικό τέρας μικρή ζώνη σχήματος ορθογωνίου παραλληλογράμμου περίπου με ακανόνιστες γραμμές από μελανό γάνωμα.

9) Πυξίδα με πώμα (αριθ. ευρ. 275). Το ύψος της πυξίδας είναι 0,037 και του πώματος 0,024 μ. Η διάμετρος του χείλους 0,11 και το ύψος της βάσης 0,004 μ. Βάση δακτυλιόσχημη πεπλατυσμένη στην κάτω επιφάνειά της. Η εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα είναι κυρτή. Τα τοιχώματα ανοίγουν προς τα έξω και στη συνέχεια καμπυλώνουν και καταλήγουν σε διαμορφωμένο χείλος πεπλατυσμένο στην επιφάνειά του. Το πώμα του αγγείου είναι δίσκος κυρτός εξωτερικά. Η λαβή του πώματος λείπει. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με μίκα. Γάνωμα στιλπνό μελανό που κατά τόπους γίνεται ερυθρό από την κακή όπτηση. Στην κυρτή επιφάνεια του πώματος υπάρχει η ακόλουθη διακόσμηση: στο κέντρο γύρω από τη λαβή ταινία μελανού γανώματος, εξίτηλου, που δηλώνεται με χάραξη. Γύρω από αυτή ακτινωτές πινελιές μελανέρυθρου γανώματος πάνω σε αγάνωτη επιφάνεια και στη συνέχεια και μέχρι την περιφέρεια του πώματος μελανό γάνωμα, κατά τόπους εξίτηλο.

10) Μικκύλος αμφορίσκος (αριθ. ευρ. 278) από φοινικικό γυαλί. Το ύψος του είναι 0,077 και η διάμετρος του χείλους 0,024 μ. Ελλιπής κατά τη μία λαβή και τη βάση. Σώμα απιόσχημο. Ώμοι κυρτοί. Λαιμός κυλινδρικός που καταλήγει σε χοανόσχημο στόμιο. Χείλος δακτυλιόσχημο. Κάθετη λαβή. Μετόπη ψηλά στο σώμα και στους ώμους από γραμμές παράλληλες ζιγκ-ζαγκ, γαλάζιου χρώματος, μπλε εναλλάξ με κίτρινες. Η μετόπη πλαισιώνεται από ταινίες λεπτές κάτω και παχιές επάνω, κίτρινου χρώματος σε μπλε βάθος. Ο δακτύλιος του χείλους είναι κίτρινος.

11) Κάτοπτρο χάλκινο δισκόσχημο (αριθ. ευρ. 292), διαμ. δίσκου 0,099 και πάχ. 0,002 μ. Βρέθηκε μέσα στον τάφο 1, κοντά στην κεφαλή της νεκρής. Επιφάνεια οξειδωμένη.

12) Ακέραιη χάλκινη βάση (αριθ. ευρ. 288), ύψ. 0,014 μ., πάνω διαμ. 0,037 και κάτω διαμ. 0,046 μ. Δακτυλιόσχημη με κωνικά τοιχώματα και δακτύλιο στο κάτω μέρος των τοιχωμάτων. Διαμπερής οπή στα τοιχώματα.

13) Ακέραιο καρφί από χαλκό (αριθ. ευρ. 330), μήκ. 0,077 μ.

14) Εννέα οστέινοι δακτύλιοι, διαμ. 0,018 και πάχ. 0,006 μ.

15) Μολύβδινη πυξίδα με πώμα (αριθ. ευρ. 323), ακέραιη. Το ύψος του σώματος είναι 0,028 και το ύψος του πώματος 0,02 μ. Η διάμετρος βάσης 0,04 και η διάμετρος πώματος 0,04 μ. Βρέθηκε πάνω από τον τάφο 7. Βάση επίπεδη. Κυλινδρικό σώμα που καταλήγει σε διαμορφωμένο χείλος. Το πώμα δισκόσχημο με επίμηκες κομβίο εν είδει λαβής. Στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος εγχάρακτη επιγραφή *ΕΠΙΓΟΝΟΥ*.

16) Εργαλείο ασημένιο (αριθ. ευρ. 291), μήκ. 0,207 μ., ακέραιο. Βρέθηκε μέσα στον τάφο 1, κοντά στην κεφαλή. Επιμήκης κυλινδρική λαβή. Το κυρίως μέρος είναι λογχόσχημο με ράχη και στις δύο πλευρές.

17) Λήκυθος (αριθ. ευρ. 308), σωζ. ύψ. 0,08 μ. Σώμα ημισφαιρικό, ώμοι κυρτοί, λαιμός στενός κωνικός στο κά-

τω μέρος του, καταλήγει πάνω σε χοανόσχημο στόμιο με πεπλατυσμένο το χείλος στην πάνω επιφάνειά του. Λαβή κάθετη ταινιωτή. Πηλός καστανός με μίκα. Γάνωμα μελανό, στιλπνό, εξίτηλο κατά τόπους. Εσωτερική επιφάνεια άβαφη με ευδιάκριτα τα ίχνη του τροχού. Η εξωτερική επιφάνεια ελαφρώς απολεπισμένη κατά τόπους. Στο σώμα παράσταση αλύγου. Σώζεται μόνον το κεφάλι και ο λαιμός. Απόδοση της χαίτης, του οφθαλμού, των σημείων μετάβασης από το κεφάλι στο λαιμό και από το λαιμό στο σώμα με λεπτότατη γραμμή μελανού χρώματος.

18) Προτομή γυναικείας θεότητας από πηλό (αριθ. ευρ. 307), σωζ. ύψ. 0,156, μέγ. πλ. 0,184 και μέγ. πάχ. 0,015 μ. Λείπει το πρόσωπο και το επάνω τμήμα του δεξιού χεριού. Η μορφή είναι ντυμένη. Διακρίνονται μερικές πτυχές του ενδύματος. Τα χέρια κάμπτονται στους αγκώνες και έρχονται μπροστά στο στήθος. Με το αριστερό χέρι κρατεί ρόδι και με το δεξί πιθανώς πτηνό. Πηλός υπέρυθρος με μίκα. Επιφάνεια φθαρμένη.

19) Αβαθής κύλικα με πόδι (αριθ. ευρ. 283), ύψ. 0,088, διαμ. βάσης 0,084 και διαμ. χείλους 0,26 μ. Βάση δακτυλιόσχημη που σχηματίζει κυμάτιο στην κάτω περιφέρειά της. Η εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα είναι κοίλη και στο κέντρο της έχει κυλινδρική εκβάθυνση. Το πόδι χαμηλό αμφικωνικό. Τα τοιχώματα κυρτά αναπτύσσονται έντονα προς τα έξω και καταλήγουν σε χείλος διαμορφωμένο όρθιο. Λαβή οριζόντια, ελαφρώς λοξή προς τα πάνω, κυκλικής διατομής. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με μίκα. Γάνωμα μελανό στιλπνό. Στο κοίλο μέρος μελανόμορφη παράσταση μαινάδας σε μεγάλο διασκελισμό. Φορεί ποδήρη χιτώνα αχειρίδωτο με ζώσιμο στη μέση, οι πτυχές του οποίου δηλώνονται με εγχάρακτες γραμμές. Ο κορμός τρέχει προς τα εμπρός, ενώ το κεφάλι στρέφεται προς τα πίσω. Στο κεφάλι φορεί ταινία, η οποία δηλώνεται με μικρές εγχαράξεις, όπως και ο οφθαλμός. Στα χέρια, τα οποία είναι τεταμένα, κρατεί στο μεν δεξί δάδα, στο δε αριστερό φίδι. Ολόκληρη η παράσταση εγγράφεται σε κύκλο μελανού γανώματος. Μελανόμορφη παράσταση σατύρων και μαινάδων σε εναλλαγή στο κυρτό μέρος της κύλικας εξωτερικά: σάτυροι κυνηγούν μαινάδες σε μεγάλο διασκελισμό, που φορούν ποδήρη χιτώνα και κρατούν δάδες. Οι πτυχές του ενδύματος και οι οφθαλμοί δηλώνονται με λεπτές εγχαράξεις.

20) Αβαθής κύλικα με πόδι (αριθ. ευρ. 282), ύψ. 0,08, διαμ. χείλους 0,201 και διαμ. βάσης 0,081 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Η εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα είναι κοίλη και στο κέντρο υπάρχει χοανόσχημη εκβάθυνση. Το πόδι αμφικωνικό χαμηλό. Τα τοιχώματα κυρτά αναπτύσσονται έντονα προς τα έξω και καταλήγουν σε διαμορφωμένο χείλος όρθιο. Λαβές οριζόντιες ελαφρώς λοξές προς τα πάνω. Πηλός καστανέρυθρος με μίκα. Γάνωμα μελανό στιλπνό εξίτηλο κατά τόπους. Στο tondo μελανόμορφη παράσταση λιονταριού που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω. Με λεπτές μικρές εγχαράξεις δηλώνονται πλαστικές λεπτομέρειες, χαίτη, χαρακτηριστικά προσώπου και περίγραμμα σώματος. Στο κυρτό μέρος μεταξύ των λαβών μελανόμορφη παράσταση σατύρου σε οκλάζουσα θέση που παίζει αυλό μεταξύ δύο τράγων. Η ίδια παράσταση υπάρχει εκατέρωθεν των λαβών.

21) Τριποδική πυξίδα με πώμα (αριθ. ευρ. 280). Το ύψος της πυξίδας είναι 0,129 και το ύψος του πώματος 0,033 μ. Η διάμετρος χείλους 0,12 και το ύψος της βάσης 0,033 μ. Ακέραιη. Βρέθηκε έξω από τη δυτική πλάκα του τάφου 1. Βάση τριποδική καταλήγει στην κάτω περιφέρεια σε δακτύλιο. Η εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα επίπεδη. Στο κέντρο της εσωτερικής επιφάνειας του πυθμένα μικρό έξαρμα. Τα τοιχώματα κοίλα εξέχουν της βάσης και καταλήγουν πάνω σε όρθιο χείλος που στην εξωτερική περιφέρειά του έχει κυμάτιο. Το πώμα είναι δισκοειδές με κυμάτιο στην κάτω εξωτερική περιφέρεια και χείλος δακτυλιόσχημο. Σώζεται η έκφυση της λαβής του πώματος. Πηλός καστανοκίτρινος με μίκα. Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Δύο ερυθρόμορφες παραστάσεις με διαφορετικά θέματα που διαχωρίζονται με δέντρα. Πρώτη παράσταση από αριστερά προς τα δεξιά: δύο όρθιες ντυμένες με μακρύ χιτώνα γυναικείες μορφές αριστερά, μία από τις οποίες φέρει ταινία στο κεφάλι, μία όρθια που φορεί πέπλο δεξιά, και δύο που χορεύουν στο κέντρο, παρακολουθούν τη γέννηση της Αφροδίτης που τείνει το δεξί χέρι στον όρθιο μπροστά της πτερωτό και με διάδημα στο κεφάλι Έρωτα. Δεύτερη παράσταση από αριστερά: Πολεμιστής σε βηματισμό προς τα δεξιά, έχει στάσιμο το αριστερό πόδι και άνετο το δεξί, φορεί χιτώνιο και κρατεί δόρυ στο δεξί χέρι. Παριστάνεται πλάι σε στάσιμο άλογο. Μπροστά από το άλογο όρθια ντυμένη γυναικεία μορφή με κρωβύλο, με τον κορμό κατ᾽ ενώπιον και το κεφάλι να στρέφεται προς τα δεξιά, μία καθιστή μορφή γέροντα «κατά κρόταφον», στραμμένου προς τα αριστερά κρατώντας ράβδο. Οι πλαστικές λεπτομέρειες των μορφών δηλώνονται με λεπτότατες μαύρες γραμμές. Οι παραστάσεις κλείνονται πάνω και κάτω από δύο παράλληλες λεπτές μελανές ταινίες. Κάτω από τις παραστάσεις σε όλη την περιφέρεια κλάδος κισσού, όπου οι μίσχοι αποδίδονται με λεπτές χαράξεις και τα φύλλα με ερυθρό χρώμα. Γύρω από τη λαβή του πώματος μαύρες ακτινωτές παράλληλες πινελιές σε κόκκινο βάθος. Περιμετρική ζώνη με ερυθρόμορφη παράσταση ζώων που τρέχουν. Διακρίνεται μόνον ένα λιοντάρι και η ουρά κάποιου άλλου ζώου. Στην περιφέρεια του πώματος ζώνη από ιωνικό κυμάτιο με μαύρο χρώμα σε κόκκινο βάθος.

22) Πόδια πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής (αριθ. ευρ. 322), σωζ. ύψ. 0,053 μ. Βρέθηκαν επί της καλυπτήριας

πλάκας του τάφου 6. Σώζονται μόνον οι δύο κνήμες ενωμένες. Στην επιφάνεια διακρίνονται ίχνη ερυθρού χρώματος επάνω σε επίθετο λευκό.

23) Βαθύς σκύφος (αριθ. ευρ. 313), ύψ. 0,051 μ. Βρέθηκε εντός του τάφου 1. Βάση δακτυλιόσχημη. Τοιχώματα καμπυλωτά στην αρχή, στη συνέχεια γίνονται όρθια και καταλήγουν σε διαμορφωμένο χείλος όρθιο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με μίκα. Γάνωμα μελανό στιλπνό εξίτηλο στο μεγαλύτερο μέρος του αγγείου. Στο κέντρο της εσωτερικής επιφάνειας του πυθμένα εμπίεστη διακόσμηση από κύκλο, στην περιφέρεια του οποίου εφάπτονται τόξα που συνδέουν εννέα, ακτινωτά τοποθετημένα, ανθέμια.

ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Παλαιόπολη

Στην παραλία της Παλαιόπολης, όπου εντοπίζεται η αγορά της αρχαίας πόλης, είχε σκάψει το 1956 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ν. Κοντολέων και είχε φέρει στο φως μεγάλο επιβλητικό στωικό οικοδόμημα[39]. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνει ο ανασκαφέας η στοά είχε μήκος 50 (Α.-Δ.) και πλάτος 15 μ. (Β.-Ν.). Στην πρόσοψη, προς την πλευρά της θάλασσας, υπάρχει μαρμάρινη κρηπίδα από πέντε βαθμίδες (πλ. 0,37, ύψ. 0,23 μ.). Πάνω στο στυλοβάτη στηριζόταν η κιονοστοιχία, η οποία φαίνεται ότι αποτελούνταν από δύο κίονες και μία παραστάδα σε εναλλαγή. Ο ανατολικός τοίχος της στοάς είναι χτισμένος από μάρμαρο και σώζεται σε ύψος 0,50-1 μ., ενώ ο βόρειος με αργολιθοδομή και έφερε κονίαμα. Εμπρός από την κρηπίδα υπάρχει σειρά βάθρων αγαλμάτων σε πυκνή διάταξη και βόθρος προσφορών. Χρονολογικά τοποθετείται στον 3ο ή 2ο αι. π.Χ. Δυστυχώς οι έντονες αντιδράσεις των χωρικών υποχρέωσαν τότε τον Ν. Κοντολέοντα να διακόψει την ανασκαφή, να καταχώσει και πάλι το σημαντικό αυτό οικοδόμημα και να απαλλοτριώσει μόνον το τμήμα που ανέσκαψε, εμβαδού 2.170 τ.μ., το οποίο εδώ και πολλά χρόνια ανήκει στο Ελληνικό Δημόσιο. Με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού και μέσα στο πλαίσιο της συστηματικής ανασκαφής Παλαιόπολης ξεκίνησε η διαμόρφωση του χώρου με την εκ νέου αποκάλυψη της στοάς. Η εργασία διήρκεσε δύο εβδομάδες περίπου και ξεκίνησε από το κέντρο του οικοδομήματος με αποτέλεσμα να έλθει και πάλι στο φως τμήμα της μαρμάρινης κρηπίδας, η οποία εδώ είχε λιγότερες αλλά πλατύτερες βαθμίδες, πράγμα που σημαίνει ότι το κέντρο της στοάς ήταν επιβλητικότερο από την υπόλοιπη πρόσοψη (Πίν. 349 α). Ελπίζουμε ότι η εργασία θα συνεχισθεί και φέτος, έτσι ώστε σταδιακά να αποκαλυφθεί ολόκληρο το σημαντικό αυτό οικοδόμημα και στο μέλλον να αποτελέσει μαζί με την παλαιοχριστιανική βασιλική που βρέθηκε στα νότια και τα άλλα αρχαία που υπάρχουν γύρω τους τον πυρήνα ενός οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου στην Παλαιόπολη.

Υψηλή

Στον αρχαιολογικό χώρο της Υψηλής[40], όπου ανασκάπτεται αρχαίος οικισμός, πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης, κυρίως στο χώρο του ιερού, στο κέντρο της ακρόπολης. Επίσης αποτυπώθηκε ο αρχαϊκός ναός από τον αρχιτέκτονα Α. Γούναρη.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΣΙΦΝΟΣ

Κάστρο

Η ανάδειξη της αρχαίας πόλης της Σίφνου, που εκτείνεται στην περιοχή της ακρόπολης της σημερινού Κάστρου, έχει ενταχθεί στο πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους» του ΤΑΠ και προχωρεί σταθερά με τη συνεργασία ΚΑ΄ ΕΠΚΑ, 2ης ΕΒΑ και ΤΑΠ.

Αφορά κυρίως την περιοχή της αρχαίας ακρόπολης, τη διαμόρφωση και την ανάδειξή της. Έγινε η ανάθεση σε αρχιτεκτονικό γραφείο της σχετικής μελέτης και η πρόοδος του έργου συζητήθηκε και εξετάσθηκε σε συσκέψεις αλλά και σε επιτόπου μεταβάσεις στη Σίφνο.

39. *ΑΕ* 1964, σ. 1-5.

40. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 356, Σχέδ. 3. *ΑνδρΧρ* 21 (1993), σ. 189-192, πίν. 7, 9, 10-16. C. Televantou, Andros: Antico Insediamento di Ipsili, *Le Cicladi ed il Mondo Egeo*, Roma 1996, σ. 86, 90-91, εικ. 12-17. Η ίδια, Άνδρος. Το Ιερό της Υψηλής, Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Ζαφειρόπουλο*, Αθήνα 1999, σ. 132-139, εικ. 1-2.

Πύργοι

Συνεχίστηκε το πρόγραμμα ανάδειξης και προβολής των πύργων της Σίφνου, αρχίζοντας από εκείνους που διατηρούνται καλύτερα και σε αρκετό ύψος, και είναι προσβάσιμοι ή κοντά σε οδική αρτηρία.

Προχώρησε ο καθαρισμός και η διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου στον Πύργο του Καδέ, ενώ στον Άσπρο Πύργο (περιοχή Πλατύς Γιαλός) έγινε η τοπογράφηση της ευρύτερης περιοχής του και μέρος της φωτογραμμετρικής αποτύπωσης του πύργου (Πίν. 349 β). Παράλληλα αναζητήθηκαν λύσεις για την προβληματική διαμόρφωση της πρόσβασης των επισκεπτών στον πύργο.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα

Στη Σίφνο ξεκίνησαν επίσης εργασίες διαμόρφωσης της οχυρωμένης μυκηναϊκής ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα, έναν από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους των Κυκλάδων, όπου η συστηματική ανασκαφή, που διεξήγε για χρόνια η Έφορος Αρχαιοτήτων Β. Φιλιππάκη, αποκάλυψε πλήθος από κτίσματα της μυκηναϊκής, γεωμετρικής και κλασικής εποχής[41]. Έγινε συστηματικός καθαρισμός του χώρου, ο οποίος είχε μεταβληθεί σε μικρό δάσος, με εντυπωσιακά αποτελέσματα (Πίν. 350 α-γ, 351 α-β). Επίσης τοποθετήθηκε περίφραξη, για την προστασία των ερειπίων από τα κατσίκια που έβοσκαν συστηματικά εκεί. Παράλληλα ξεκίνησε η τακτοποίηση του υλικού των ανασκαφών που βρισκόταν μέσα σε 100 χαρτοκιβώτια στο Ιερό της καθολικής εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου στο Κάστρο. Τα αρχαία, στο μεγαλύτερο τμήμα τους ασυντήρητα, τοποθετήθηκαν σε ξύλινους δίσκους και σε ράφια κατά κτίρια, αντιγράφηκαν οι ανασκαφικές ενδείξεις και όλο το πληροφοριακό υλικό καταχωρήθηκε σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΠΑΡΟΣ

Αποβλέποντας στην ανάδειξη των υπόγειων λατομείων στο Μαράθι της Πάρου, κέντρου παραγωγής κατά την αρχαιότητα του περίφημου λυχνίτη, η ΚΑ΄ ΕΠΚΑ ξεκίνησε τις διαδικασίες προετοιμασίας μελετών με στόχο τη μελλοντική ένταξη του έργου σε ευρωπαϊκό κοινοτικό πρόγραμμα χρηματοδότησης. Έτσι, ανατέθηκαν σε αρχιτέκτονα-μηχανικό και ολοκληρώθηκαν τα σχέδια αποτύπωσης της εισόδου των στοών και η τοπογράφηση του ευρύτερου χώρου εξωτερικά τους, με ένταξη και των υπαρχόντων νεότερων κτιρίων επεξεργασίας του λατομικού υλικού του περασμένου αιώνα, για τα οποία μπορούν να προταθούν νέες χρήσεις. Έγινε επίσης αποτύπωση και μελέτη προστασίας και διαμόρφωσης της εισόδου του υπόγειου λατομείου που βρίσκεται στην ίδια περιοχή, αλλά σε ψηλότερο επίπεδο από τα προηγούμενα.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΔΗΛΟΣ

Η ομάδα εργασίας Δήλου που χειρίζεται το έργο «Συντήρηση και Στερέωση των Μνημείων της Δήλου», κατά τη διάρκεια του 1997 ανέπτυξε τις δραστηριότητές της σε δύο βασικούς τομείς – στον τομέα συντήρησης και προστασίας των μνημείων και στον τομέα δημιουργίας υποδομής για την ανάδειξή τους και τη σωστή λειτουργία του χώρου.

Τα θέματα που αφορούν τη συντήρηση των μνημείων της Δήλου εντάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: τη συντήρηση των ψηφιδωτών, τη συντήρηση των κονιαμάτων και τοιχογραφιών, τις στερεωτικές εργασίες σε αρχαίους τοίχους και τη συντήρηση και διάσωση των ναξιακών λεόντων.

Όσον αφορά στη συντήρηση των ψηφιδωτών[42], κατά το 1997, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η αφαίρεση των ετερογενών υλικών και της μικροχλωρίδας από τα ψηφιδωτά της Οικίας των Σφραγισμάτων και το ψηφιδωτό δάπεδο στο αίθριο της οικίας της Τριαίνης. Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα της νησίδας των Κοσμημάτων και της οικίας του Διαδούμενου, καθώς και τα κεραμικά δάπεδα της ίδιας οικίας και της οικίας της Τριτωνίδας. Ολοκληρώθηκε η συντήρηση πέντε ψηφιδωτών δαπέδων στην Αγορά των Ιταλών, του βοτσαλωτού δαπέδου στο Ηραίο και της ψηφιδωτής επιγραφής από το άνδηρο των Ξένων Θεών.

41. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 431-434, Πίν. 377-379. *ΠΑΕ* 1975, σ. 235-237, πίν. 217-218· 1976, σ. 284-286, πίν. 184-186· 1977, σ. 357-360, πίν. 180· 1978, σ. 193-194, πίν. 133-134· 1979, σ. 226-227, πίν. 135-136.

42. Το δύσκολο έργο της συντήρησης των ψηφιδωτών συνέχισε και φέτος, σε όλη την διάρκεια του έτους και με πολύ καλά αποτελέσματα, το μόνιμο προσωπικό του ΤΔΠΕΑΕ που αποτελείται από τους συντηρητές Ν. Τόλη και Α. Δεληγιάννη. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού πήρε μέρος στις εργασίες συντήρησης και το ωρομίσθιο προσωπικό της ΔΣΑ.

Σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης καταγράφηκαν οι φθορές των κονιαμάτων και των τοιχογραφιών και προχώρησαν οι εργασίες για τη συγκρότηση των αντίστοιχων αρχείων και την καταχώρησή τους σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Με την ολοκλήρωση της καταγραφής των φθορών στα κονιάματα άρχισαν οι εργασίες καθαρισμού για τη συντήρησή τους, από την οικία των Προσωπείων, όπου οι ανάγκες ήταν μεγαλύτερες, με το ειδικευμένο προσωπικό της Διεύθυνσης Συντήρησης.

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης σε τοίχους της συνοικίας του Σταδίου, της συνοικίας του Θεάτρου, της Αγοράς των Ιταλών και της Αγοράς των Κομπεταλιαστών.

Οι μαρμάρινοι λέοντες, αφιέρωμα των Ναξίων στον Απόλλωνα, εκτεθειμένοι για έναν σχεδόν αιώνα στις σκληρές καιρικές συνθήκες του νησιού (Πίν. 351 γ), έχουν υποστεί μεγάλες φθορές από τη θαλάσσια διάβρωση και την αιολική ενέργεια και κρίθηκε αναγκαία η άμεση προστασία τους. Από το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ εκπονήθηκε μελέτη για τη στερέωση της επιφάνειας τους, ώστε να καταστεί δυνατή η λήψη μητρών για την κατασκευή των αντιγράφων που θα τοποθετηθούν στο χώρο, στην περίπτωση που εγκριθεί η μεταφορά των πρωτοτύπων στο μουσείο.

Στο πλαίσιο της άμεσης αντιμετώπισης των προβλημάτων υποδομής στη Δήλο, εξετάσθηκαν διάφορες λύσεις για τη δημιουργία εργαστηρίων, χωρίς επιβάρυνση του αρχαιολογικού χώρου με επιπλέον κατασκευές. Η έλλειψη των κατάλληλων χώρων μέχρι σήμερα και η στοιχειώδης υποδομή που υπάρχει στη Δήλο, δυσχεραίνει σημαντικά το έργο της συντήρησης.

Κατά το 1997 έγιναν επίσης προσπάθειες βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης στο νησί, με την προκήρυξη διαγωνισμών για την εγκατάσταση συστήματος βιολογικού καθαρισμού και την επισκευή των οικημάτων του προσωπικού. Η υλοποίηση των σχετικών αναθέσεων θα γίνει το επόμενο έτος.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΚΥΘΝΟΣ

Θέση Φυκιάδα-Κολώνα

Σε απόσταση 300 μ. περίπου από την παραλία, εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο νότιο τμήμα του οικοπέδου Γ. και Β. Μαρτίνου και στο όμορο προς Ν. αγροτεμάχιο Νικήτου διάσπαρτα επιφανειακά όστρακα. Ο μεγαλύτερος αριθμός τους εντοπίζεται στα πλατώματα του αγροτεμαχίου Νικήτου, από όπου περισυνελέγησαν: θραύσμα από χείλος πιθαριού, τμήμα πιθαριού με εσωτερικές αυλακώσεις, αρκετά θραύσματα άβαφων αγγείων. Πιθανότατα υπήρχε στα πλατώματα του υψώματος κάποια εγκατάσταση υστεροελληνιστικών χρόνων.

ΣΕΡΙΦΟΣ

Αρχαία πόλη

Η αρχαία πόλη της Σερίφου εκτείνεται στις περιοχές Πλακανός, Τσιγούρι και Κάστρο της σημερινής Χώρας[43]. Η περιορισμένη δόμηση στις περιοχές αυτές δεν έχει δημιουργήσει μέχρι σήμερα θέμα σωστικών ανασκαφών. Φέτος, κατά τη διάρκεια σύντομης έρευνας στο αγροτεμάχιο Παπακώστα, περισυνελέγη επιφανειακή κεραμική – άβαφα και μερικά μελαμβαφή όστρακα.

ΣΙΦΝΟΣ

Κάστρο

Περιήγηση και επιφανειακή έρευνα στις νότιες και δυτικές υπώρειες του υψώματος του Κάστρου, έδωσαν σημαντικά αποτελέσματα:

Ο χώρος του σύγχρονου νεκροταφείου, όπου παλαιότερα ήταν η θέση της Σχολής του Παναγίου Τάφου, είναι διάσπαρτος με αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά ρωμαϊκών, υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων (Πίν. 352 α). Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν: λάρνακες, τμήματα κιόνων, τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης με παράσταση νεκρόδειπνου (Πίν. 352 β), κορμός ιματιοφόρου μορφής εντοιχισμένος στην εκκλησία, επίκρανα, κιονόκρανα και βάσεις κιόνων.

Σε επαφή με τον περίβολο του νεκροταφείου βρίσκεται ισχυρός αναλημματικός τοίχος που θα μπορούσε ίσως να στηρίζει και αναβαθμίδα καλλιέργειας[44]. Στο ανατολικό του άκρο διαμορφώνεται αβαθής κοιλότητα (Πίν. 352 γ) που πιθανολογούμε ότι δεν είναι άσχετη με τη λατρεία του Πάνα στη Σίφνο. Ισχυρός αναλημματικός τοίχος σώζεται και στα νοτιοανατολικά του περιβόλου του σύγχρονου νεκροταφείου.

Χαμηλά στους νότιους και νοτιοδυτικούς πρόποδες του Κάστρου, λίγο ψηλότερα από την όχθη του χειμάρρου, σώ-

43. *RE* II A, 1732. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, Ερμούπολη 1909, σ. 70. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 606.

44. Πρβλ. P. Poukellis, Versants pierreux et champs de culture à Kéos, *Κέα-Κύθνος*, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 309-330.

ζεται η κρηπίδα κτιρίου, ενώ νοτιότερα σχεδόν στην όχθη εντοπίσθηκαν δωρικός κίονας, αρράβδωτος κίονας και βάθρο αγάλματος (Πίν. 352 δ).

ΚΙΜΩΛΟΣ

Με αφορμή τρεις νέες θέσεις που υποδείχθηκαν από ιδιώτες στην Κίμωλο, έγινε μία αρκετά εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα[45] στο νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού, που απέδωσε πέντε νέες θέσεις: δύο προϊστορικές, τα Νύχια και το Πρόβαρμα με πλήθος προϊστορικών εργαλείων, λεπίδων και πυρήνων από οψιανό και πυριτόλιθο, μία θέση στο Καλαμίτσι με κεραμική υστεροκυκλαδική αλλά και ιστορικών χρόνων, και δύο θέσεις ιστορικών χρόνων στις θέσεις Αθηνιά και Στέντα, όπου εντοπίσθηκε πλήθος επιφανειακής χρηστικής κεραμικής.

Κατά τη διάρκεια περιήγησής μας και επιφανειακής έρευνας στο βόρειο τμήμα του νησιού εντοπίστηκε[46] στη θέση Κορακιές απότομη βραχώδης πλαγιά με πλήθος λαξευμάτων – που σε πολλά σημεία επικοινωνούν μεταξύ τους – σε όλη την έκτασή της. Σε πολλές κοιλότητες διατηρούνται υπολείμματα υλικού κίτρινου χρώματος. Βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα χονδροειδών αγγείων. Όλη η πλαγιά, καθώς κατεβαίνει προς τη θάλασσα, νοτιοανατολικά του όρμου Βρώμα, δίνει την εικόνα χώρου επεξεργασίας κάποιου ορυκτού υλικού και χρήζει περαιτέρω εξειδικευμένης έρευνας και μελέτης.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Ύστερα από υποδείξεις πολιτών πραγματοποιήθηκε αυτοψία στις παρακάτω αναφερόμενες περιοχές της Σάμου, όπου επισημάνθηκε η ύπαρξη καλά διατηρημένων αρχαίων λειψάνων:

Θέση Καταρούγα

Βρίσκεται μεταξύ Πυθαγορείου και Χώρας, στο σκουπιδότοπο της Χώρας. Εντυπωσιακά λείψανα αρχαίου λατομείου ασβεστολιθικών πετρωμάτων πωρόλιθου σε άριστη διατήρηση. Υλικό από το λατομικό χώρο πιθανότατα χρησίμευσε για την οικοδόμηση του ναού της Ήρας.

Θέση Πούντες (περιοχή Πυθαγορείου)

α) Ψηλά στην κορυφή του βουνού βόρεια και βορειοανατολικά της μικρής εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής. Η ύπαρξη εκτεταμένου αρχαίου λατομείου έγινε γνωστή κατά τη διάρκεια των εργασιών εγκατάστασης των ανεμογεννητριών της ΔΕΗ στο χώρο.

β) Στον περιβάλλοντα χώρο του εξωκκλησιού της Αγίας Παρασκευής εντοπίστηκαν τοίχοι των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας σε ύψος 1,60-1,70 μ., δεξαμενή χτισμένη με υδραυλικό κονίαμα, διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη (τρίγλυφα, βάσεις κιόνων), καθώς και άλλα χτισμένα σε χωραφότοιχους. Το σημαντικότερο όμως είναι υπόγειο ταφικό κτίσμα με τοιχώματα, οροφή και δάπεδο από μεγάλους πελεκητούς δόμους, πάχ. 0,27-0,35 μ. Οι διαστάσεις του (εσωτ.) είναι 2,20×2,20 και το ύψος του (εσωτ.) 1,82 μ.

Στη βόρεια παρειά του ταφικού κτίσματος σε απόσταση 1 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του υπάρχει κόγχη, διαστ. 0,33×0,63 με βάθος 0,36 μ. Άλλη κόγχη ορθογωνίου σχήματος, διαστ. 0,31×0,63 με βάθος 0,36 μ., υπάρχει στην ανατολική παρειά σε απόσταση 0,99 μ. από τη βορειοανατολική γωνία. Μια τρίτη ορθογωνίου σχήματος κόγχη, διαστ. 0,30×0,64 με βάθος 0,36 μ. υπάρχει στη δυτική παρειά σε απόσταση 0,85 μ. από τη βορειοδυτική γωνία. Τέταρτη κόγχη όμοιου σχήματος, διαστ. 0,30×0,62 με βάθος 0,33 μ., υπάρχει στη νότια πλευρά σε απόσταση 0,92 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία. Σε ύψος 0,30 μ. πάνω από αυτή την κόγχη και σε απόσταση 0,75 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του ταφικού κτίσματος υπάρχει άνοιγμα, διαστ. 0,60 (ύψ.)×0,62 μ. (πλ.). Το άνοιγμα φράσσεται από πέτρινη πλάκα, διαστ. 0,60×0,56 μ.

Σε βάθος 0,10 μ. από το δάπεδο στη νοτιοανατολική γωνία, εκεί όπου έχουν αφαιρεθεί οι δόμοι του δαπέδου βρέθηκαν χάλκινα τμήματα, ένα χάλκινο και ένα σιδερένιο καρφί, ένα χάλκινο νόμισμα, τμήμα από φύλλο χρυσού και δύο κυλινδρικά μαρμάρινα τμήματα.

Πυθαγόρειο

α) Τμήμα του θαλάσσιου αρχαίου τείχους της Σάμου φάνηκε στην ακτή κάτω από το Δημοτικό Σχολείο του Πυθαγορείου για διάστημα λίγων ημερών εξαιτίας καθόδου της στάθμης της θάλασσας. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε ξεκινά από το πολυβολείο οικοπέδου Παρηγόρα (δυτικά του λόφου του Κάστρου) και φθάνει μέχρι την αρχή του κτιρίου του Δημοτικού Σχολείου. Δυτικότερα σώζονται,

45. Η επιφανειακή έρευνα έγινε από τις αρχαιολόγους Σ. Σαμαρτζίδου, Π. Πάντου και Μ. Μαρθάρη. Στην έρευνα συμμετείχαν εκτός από τους ιδιώτες, η φύλακας αρχαιοτήτων Κιμώλου Φ. Μαρουδίτση-Ραπανάκη και ο πρόεδρος της Κοινότητας Κιμώλου Γ. Βεντούρης.

46. Από την υπογράφουσα και το συντηρητή-σχεδιαστή Σ. Δασκαλάκη.

ως γνωστόν, λαξεύματα στα βράχια που δηλώνουν τη συνέχιση της πορείας του τείχους προς Δ. Η απόσταση του τείχους από την ακτογραμμή είναι 3-5 μ.

β) *Δημοτικά έργα*. Κατά τις εργασίες διάνοιξης χανταχιού για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού στη δημοτική οδό Αγκαίου μεταξύ των Ο.Τ. 57 και 46 του Πυθαγορείου αποκαλύφθηκαν λείψανα υποκαύστων λουτρού πολύ καλής διατήρησης, των οποίων το πήλινο δάπεδο σε μεγάλο τμήμα του καταστράφηκε από τον εκσκαφέα. Στο προς Ν. της δημοτικής οδού οικόπεδο Μάρκου σώζεται σε ικανό ύψος τοίχος της ύστερης αρχαιότητας καλοχτισμένος με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος πιθανότατα έχει άμεση σχέση με την εγκατάσταση του υποκαύστου.

Παλαιόκαστρο

Στην εκτός σχεδίου περιοχή του χωριού ανατολικά του οικισμού και πλησίον του κτήματος Γ. Βαλούκα, στους πρόποδες του παρακείμενου βουνού υπάρχει ασβεστολιθικός κίονας, ύψ. 4 και διαμ. 0,80 μ., στην τελική φάση της αποκόλλησής του από το φυσικό πέτρωμα. Επίσης στην πλαγιά υπάρχουν εμφανή ίχνη λατόμευσης.

Σκουρέικα

Στο όμορο προς το κοινοτικό κατάστημα οικόπεδο σώζονται κτιριακά λείψανα χρονολογούμενα πιθανότατα στους βυζαντινούς χρόνους. Πρόκειται για δύο συνεχόμενες κόγχες, οι οποίες σχηματίζουν μεταξύ τους οξεία γωνία. Οι κόγχες είναι χτισμένες με μικρούς λίθους αργούς ή εργασμένους και κονίαμα. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των αρχαίων φθάνει το 1,30 μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Δίπλα στις κόγχες μέσα στον περιφραγμένο χώρο υπάρχει τμήμα λίθινου κίονα, ύψ. 0,35, διαμ. 0,52, με τόρμο, διαστ. 0,10×0,11×0,007 μ., στην επάνω επιφάνειά του, που στερεώνεται σε τσιμεντένια βάση.

Μεσόκαμπος

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης τάφρου από το Στρατό στην περιοχή Μεσοκάμπου φάνηκαν σοβατισμένοι τοίχοι, πιθανώς βυζαντινών χρόνων. Πλήθος οστράκων άβαφων αγγείων της ύστερης αρχαιότητας είναι διάσπαρτα στο γύρω χώρο.

Υδρούσα

Κατά τη διάρκεια περιοδείας στην εκτός οικισμού περιοχή της Υδρούσας[47] διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίου κτίσματος, ορατού μήκ. 5 και ορατού ύψ. 1,30 μ. Από τον τρόπο κατασκευής του το κτίσμα χρονολογείται οπωσδήποτε πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στη γύρω περιοχή υπάρχουν διάσπαρτα θραύσματα μεγάλων χονδροειδών αγγείων, κυρίως χρηστικών.

Με συνεργείο εργατών της Εφορείας προχωρήσαμε σε καθαρισμό του χώρου.

Κοκκάρι

Κατά τη διάρκεια περιοδείας στην πόλη του Κοκκαρίου[48], αλλά και στην ευρύτερη περιοχή διαπιστώσαμε τα εξής: στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής που βρίσκεται κοντά στο εργοστάσιο της ΔΕΗ υπάρχει τμήμα μαρμάρινης πλάκας από λιοτρίβι που οπωσδήποτε έχει μεταφερθεί από αλλού. Στην κόγχη της πρόσοψης του εξωκκλησιού έχει εντοιχιστεί θραύσμα επιγραφής των ύστερων χρόνων, άγνωστης προέλευσης. Κίονες και κιονόκρανα χριστιανικής εποχής χρησιμοποιούνται ως υποστηρίγματα του υπόστεγου του προαυλίου της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου. Δύο κίονες από κόκκινο μάρμαρο εντοπίστηκαν στη θέση Ασκληπιείο κοντά στο εξωκκλήσι του Αγίου Παντελεήμονα.

Καρλόβασι - Λεπροκομείο

Κατά τη διάρκεια καθαρισμού στην ακτή στη θέση Λεπροκομείο[49] βρέθηκαν οστά διάσπαρτα, ένα κρανίο κατά χώραν, θραύσματα μεγάλου άβαφου αμφορέα με αβαθείς αυλακώσεις και ένα σχεδόν ακέραιο πήλινο ληκύθιο. Πλάκες από πεπιεσμένο βότσαλο και άμμο, που βρέθηκαν στην ίδια θέση, πιθανώς αποτελούσαν τοιχώματα τάφου. Οι ταφές πρέπει να είχαν διαταραχθεί τα τελευταία χρόνια από ανθρώπινο χέρι ή από τα κύματα της θάλασσας, όπως συμπεραίνουμε από την εύρεση σύγχρονων κεραμιδιών και πλίνθων.

Η εύρεση αρχαίων στη θέση αυτή είναι πολύ σημαντική, γιατί προσθέτει νέα στοιχεία για τη μελέτη της τοπογραφίας και της ιστορίας της βόρειας πλευράς του νησιού.

---

47. Στη συγκεκριμένη θέση με οδήγησε ο Ν. Καπάνταης, τον οποίο θερμά ευχαριστώ.

48. Στην περιοδεία συνοδοιπόρος ήταν ο κοινοτάρχης Κοκκαρίου Γ. Αμυρσώνης.

49. Την πληροφορία για την ύπαρξη αρχαίων στη θέση αυτή έδωσε ο ζωγράφος Ευ. Σεβαστάκης, κάτοικος Καρλοβασίου, τον οποίο ευχαριστώ.

Μαραθόκαμπος

Στην παραλιακή θέση Βοτσαλάκια Μαραθοκάμπου[50] εντοπίστηκαν αρκετά διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη από μάρμαρο, ενώ στη θέση Βελανιδιά είναι εντυπωσιακό το πλήθος θραυσμάτων αγγείων που είναι σπαρμένα στους αγρούς. Γύρω από την εκκλησία του Άι-Γιάννη στο Καστρί λείψανα τοίχων και θραύσματα αγγείων καταδεικνύουν την ύπαρξη κάποιας εγκατάστασης στο χώρο στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας.

ΙΚΑΡΙΑ

Η ύπαρξη αρκετών θραυσμάτων αρχαίων αγγείων, άβαφων και μελαμβαφών, στη θέση Ιερό στα βόρεια του Αγίου Κηρύκου, αλλά και η ονομασία του χώρου, που θεωρούμε ότι δεν είναι τυχαία, πιθανότατα συνηγορεί στον εντοπισμό αρχαίας εγκατάστασης σε αυτή την ειδυλλιακή θέση που ανοίγεται στο πέλαγος.

ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

ΑΝΑΦΗ

Η Ανάφη είναι ένα από τα μικρότερα κατοικημένα κυκλαδονήσια, ανατολικά της Θήρας[51]. Στο ανατολικό τμήμα του βρίσκονται η αρχαία πόλη της Ανάφης στο Καστέλι, το λιμάνι στα Καταλυμάκια και το ιερό του Απόλλωνα Αναφαίου στο Μοναστήρι της Παναγίας της Καλαμιώτισσας, που συνδέονταν μεταξύ τους με την ιερά οδό.

Στο Καστέλι η πόλη καταλάμβανε την κορυφή του λόφου και ήταν οχυρωμένη με ισχυρό τείχος ενισχυμένο με πύργους, που σώζεται σε μεγάλο μήκος. Στη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου απλώνεται το νεκροταφείο (Πίν. 353 α). Οι τάφοι είναι συνήθως μεγάλοι υπόσκαφοι θάλαμοι με είσοδο και λιθόκτιστη κλίμακα που οδηγεί στο εσωτερικό τους, ενώ εξωτερικά πάνω από αυτούς υπάρχουν ορθογώνια κτίσματα με κόγχες. Επιτύμβια αγάλματα, προτομές, επιγραφές και σαρκοφάγοι βρίσκονται διάσπαρτα στο χώρο. Ο μνημειακός χαρακτήρας των τάφων, η έκταση του νεκροταφείου και το πλήθος των επιτύμβιων γλυπτών φανερώνουν ότι η πόλη άκμαζε στη ρωμαϊκή εποχή (Πίν. 353 β-γ).

Το Μοναστήρι της Παναγίας της Καλαμιώτισσας είναι χτισμένο στη θέση του ιερού του Απόλλωνα Αναφαίου (Πίν. 354 α). Το αρχαίο ιερό, οριζόταν από περίβολο (Πίν. 354 β) και στο κέντρο του βρισκόταν ο ναός, πάνω στον οποίο χτίστηκε αργότερα ο χριστιανικός με το αρχαίο οικοδομικό υλικό. Και εδώ υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές. Έξω από τον περίβολο υπάρχουν ερείπια εγκαταστάσεων του ιερού, όπου υπήρχαν βωμοί αφιερωμένοι και σε άλλες θεότητες, όπως στην Άρτεμη, στην Αφροδίτη, στον Ασκληπιό.

Οι αρχαιότητες της Ανάφης τράβηξαν το ενδιαφέρον περιηγητών και ερευνητών ήδη από τον περασμένο αιώνα. Όμως ποτέ δεν ξεκίνησε συστηματική έρευνα στο νησί και κυρίως απογραφής και περισυλλογής των αρχαίων, πράγμα που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι είναι απομακρυσμένοι και δύσκολα προσπελάσιμοι. Το 1997 είχε προγραμματισθεί επιφανειακή έρευνα και απογραφή των κινητών αρχαίων. Δυστυχώς τον Ιούλιο πυρκαγιά έκαψε μεγάλο τμήμα του νησιού προκαλώντας σημαντικότατες ζημιές και στο αρχαίο νεκροταφείο κυρίως δε σε αριθμό γλυπτών. Η βαρύτητα πλέον δόθηκε στη διάσωση των καμένων αρχαίων, που έπρεπε να μεταφερθούν πριν από το χειμώνα σε στεγασμένο χώρο. Αφού αμέσως δόθηκαν επιτόπου οι πρώτες βοήθειες συντήρησης σε 12 γλυπτά που είχαν υποστεί ζημιές, προχωρήσαμε στην οργάνωση μιας εξαιρετικά δύσκολης επιχείρησης για την ασφαλή μεταφορά τους στη μικρή αίθουσα που παραχώρησε η Κοινότητα Αναφαίων στη Χώρα. Τα γλυπτά, αφού συσκευάσθηκαν σε ξύλινα κιβώτια, μεταφέρθηκαν με ειδικά κατασκευασμένο καρότσι, το οποίο έσερναν άνθρωποι και ζώα, μέχρι την παραλία του Ρούκουνα, όπου στήθηκε μια αυτοσχέδια αποβάθρα, για να προσεγγίσει σκάφος. Με αρκετές διαδρομές και με τον κίνδυνο αλλαγής του καιρού, πράγμα που θα απέκλειε τη δυνατότητα προσέγγισης του σκάφους, τα αρχαία μεταφέρθηκαν στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου και από εκεί με μηχανικά πλέον μέσα μεταφέρθηκαν μέχρι τη Χώρα. Τα γλυπτά, συνολικά 16, καθώς και ικανός αριθμός μικρότερων τμημάτων γλυπτών ή επιγραφών, αποσυσκευάσθηκαν και, αφού καταγράφηκαν, τακτοποιήθηκαν σε ράφια. Ορισμένα που δεν είχαν υποστεί ζημιές τοποθετήθηκαν σε βάση και με εθελοντική εργασία ντόπιων οργανώσαμε τη μικρή Αρχαιολογική Συλλογή της Ανάφης (Πίν. 354 γ).

Παράλληλα η εργασία στους χώρους συνεχίστηκε με την τοπογράφηση και την απογραφή των κινητών αρχαίων στο νεκροταφείο (Καστέλι), όπου ακόμα βρίσκονται ορατά περί τα 30 αγάλματα, προτομές, επιγραφές κτλ. (Πίν. 355 α-γ). Με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν συντάχηκε προμελέτη για την ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου σε οικόπεδο που έχει παραχωρήσει η Κοινότητα Αναφαίων στο ΥΠΠΟ, έτσι ώστε στο μέλλον τα διάσπαρτα

50. Πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαίων στον Μαραθόκαμπο μου έδωσε ο φιλόλογος-γυμνασιάρχης Δ. Νάνος, λάτρης του αρχαίου πολιτισμού.

51. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 382, Πίν. 337-338.

αρχαία να προστατευθούν οριστικά, αλλά και να αξιοποιηθούν και να προβληθούν σε μια έκθεση μουσειολογικά σύγχρονη.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΗΛΟΣ

Σαραπείον C

Τη φετινή χρονιά πραγματοποιήθηκε η φωτογραμμετρική αποτύπωση του Σαραπείου C και των παρυφών του (Συνοικία του Ινωπού): έγιναν αεροφωτογραφίες του μνημείου και της γύρω περιοχής, οι οποίες θα οδηγήσουν, μετά την επεξεργασία τους, στην πραγματοποίηση της κάτοψης. Επίσης, ξεκίνησε η καταγραφή των λιθοπλίνθων που έχουν προσωρινά τοποθετηθεί στο ιερό: στο ευρετήριο περιλαμβάνονται όχι μόνον οι αρχιτεκτονικές λιθόπλινθοι, αλλά επιπλέον οι βάσεις, οι αναθηματικοί βωμοί και οι επιγραφές. Όλα αυτά τα μέλη αριθμήθηκαν, περιγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν (όπου ήταν απαραίτητο). Η εργασία δεν ολοκληρώθηκε λόγω του μεγάλου αριθμού των λιθοπλίνθων αφενός και του τρόπου τακτοποίησής τους αφετέρου (σε ορισμένους λιθοσωρούς δεν είναι καν δυνατή η καταμέτρηση).

HÉLÈNE SIARD

Το θέατρο και η δεξαμενή του

Οι φετινές εργασίες ανασκαφής και μελέτης στο θέατρο και τη δεξαμενή του πραγματοποιήθηκαν σε δύο περιόδους. Κατά την πρώτη, μεταξύ 7 Απριλίου και 2 Μαΐου, έγιναν δοκιμαστικές τομές στο κτίριο της σκηνής, ενώ συμπληρώθηκε το ευρετήριο και η τακτοποίηση των διάσπαρτων στο κοίλο λιθοπλίνθων. Κατά τη δεύτερη, τον Ιούλιο, έγινε η τακτοποίηση και η μελέτη των λιθοπλίνθων που είχαν άλλοτε αποσπαστεί από τη δεξαμενή.

Η ανασκαφή του 1997 είχε τρεις στόχους:

1. Να ανασκαφεί ο αγωγός που βρίσκεται στη βάση της δυτικής στοάς της σκηνής. 2. Να αποκαλυφθεί η θεμελίωση της κλίμακας που οδηγούσε στο πλάτωμα του προσκηνίου. 3. Να εξεταστούν τα θεμέλια των τριών πλακών του που χρησίμευαν ως βάσεις κιόνων (Ε3-Ε5).

Ο δυτικός αγωγός (Πίν. 356 α).

Ο ακάλυπτος αγωγός κατά μήκος της στοάς με τους πεσσούς στη δυτική πλευρά της σκηνής αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,80 μ. Σε όλο αυτό το μήκος έχει λαξευθεί στο φυσικό βράχο. Διακόπτεται από δύο κοιλότητες λαξευμένες βαθύτερα, που χρησίμευαν για τον καθαρισμό του νερού. Η θεμελίωση της κλίμακας προσκηνίου (Πίν. 356 β).

Με τη μελέτη του κτιρίου της σκηνής αποκαταστήσαμε μία μοναδική πρόσβαση προς το πλάτωμα του προσκηνίου με μία υπαίθρια κλίμακα στο βόρειο άκρο του οικοδομήματος. Τούτη τη χρονιά ανασκάψαμε τη θεμελίωση. Πρόκειται για ένα χώρο από γρανίτη με πλευρές 1,65 (Β.-Ν.)×0,625 μ. (Α.-Δ.) που προεκτείνει προς Β. τον παλαιότερο της σκηνής τοίχο στο επίπεδο των θεμελίων της.

Το προσκήνιο (Πίν. 356 γ).

Μία δοκιμαστική τομή, διαστ. 4,15 (Β.-Ν.)×1,50 μ. (Α.-Δ.) ανοίχθηκε από τις δύο πλευρές των πλακών Ε3-Ε5 που έφεραν κίονες. Αποκαλύφθηκε ότι ακουμπούσαν απευθείας πάνω στο φυσικό γρανίτη που είχε ελαφρώς λαξευθεί, για να τις δεχθεί. Ήλθαν επίσης στο φως κοιλότητες λαξευμένες στο βράχο διαφόρων μεγεθών και προορισμών. Καμία τους δεν καταστράφηκε κατά την τοποθέτηση των πλακών Ε3-Ε5, οπότε φαίνεται πως είναι είτε μεταγενέστερες είτε σύγχρονες με τις πλάκες.

Η υπόγεια δίοδος. Ανάμεσα στην πλάκα Ε3 και στην Ε4 ήλθε στο φως ένα τμήμα υπόγειας διόδου, που επιχώσθηκε κατά το α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. Ο προσανατολισμός του Α.-Δ. συμβαδίζει με αυτόν του άξονα του θεάτρου. Στην προέκταση της διόδου, στα ανατολικά της περιοχής που ανασκάφηκε φέτος, ξεπροβάλλουν δύο μεγάλες πλάκες γνεύσιου που αποτελούν την κάλυψη της υπόγειας διόδου μέσα στην ορχήστρα. Η παρουσία τους επιβεβαιώνει ότι η δίοδος εκτεινόταν τουλάχιστον 2 μ. μπροστά από την πρόσοψη του προσκηνίου.

Οι οπές πασσάλων. Αποκαλύφθηκαν πολυάριθμες οπές πασσάλων, λαξευμένες στο φυσικό βράχο, και στις δυο πλευρές των πλακών που έφεραν κίονες. Προτείνουμε να ερμηνευθούν ως υποδοχές στύλων της σκαλωσιάς που χρησίμευσε στην οικοδόμηση του προσκηνίου.

Ο λάκκος που έχει λαξευθεί μεταξύ Ε4 και Ε5. Μια κοιλότητα σαν τάφρος, με προσανατολισμό Α.-Δ., εκτείνεται μεταξύ των πλακών Ε4 και Ε5 και ακολουθεί τον άξονα του θεάτρου. Ο προορισμός της μας διαφεύγει, όπως και η χρονολογία της επίχωσής της, αφού η ανασκαφή έδειξε ότι είχε ήδη κενωθεί από τους προηγούμενους ανασκαφείς.

Ελαιοπιεστήριο στη Συνοικία του Θεάτρου

Το διάστημα μεταξύ 21 Απριλίου και 2 Μαΐου 1997 οι J.-P. Brun (ερευνητής στο Κέντρο Camille Julien, CNRS) και M. Brunet (υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Paris I) πραγματοποίησαν καθαρισμούς και δοκιμαστικές τομές στις οικίες ΙΙΙ Ο και Ρ της Συνοικίας του Θεάτρου, στη Δήλο.

Οι δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν σε πέντε σημεία των δύο σπιτιών: στα δωμάτια d και e του ΙΙΙ Ο και στα δωμάτια g, h, i του ΙΙΙ Ρ. Γρήγορα φάνηκε ότι οι επιχώσεις του δαπέδου των δωματίων είχαν αφεθεί άθικτες κατά τις παλαιές ανασκαφές και ότι το περιεχόμενο των πίθων του νότιου μισού του ΙΙΙ Ο d δεν είχε αφαιρεθεί. Προχωρήσαμε λοιπόν στην ανασκαφή των πυθμένων των πίθων (που είχαν μπαζωθεί κατά τη διάρκεια εργασιών) και σε δοκιμαστικές τομές ανάμεσά τους, κάτω από την πλατφόρμα για τις σκάφες του πιεστηρίου, κάτω από το πλακόστρωτο μπροστά από τις σκάφες (το οποίο αφαιρέθηκε προσωρινά και στη συνέχεια ξανατοποθετήθηκε επακριβώς), καθώς και στο λάκκο με τα αντίβαρα.

Τα αποτελέσματα των τομών μάς επιτρέπουν καταρχάς να προσδιορίσουμε επακριβώς τη χρονολόγηση αυτού του τομέα της Συνοικίας του Θεάτρου, πριν από την εγκατάσταση του ελαιοπιεστηρίου. Η οικία ΙΙΙ Ο οικοδομήθηκε προφανώς στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και αναδιαμορφώθηκε το 2ο αι., όταν χτίστηκε το γειτονικό σπίτι ΙΙΙ Ρ. Αυτά τα δύο σπίτια παρέμειναν ενωμένα κατά το α΄ τέταρτο του 1ου αι. π.Χ., με την εγκατάσταση του ελαιοπιεστηρίου που προκάλεσε ορισμένες αρχιτεκτονικές μεταρρυθμίσεις στην οικία ΙΙΙ Ο, η οποία μετατράπηκε σε βιοτεχνικό χώρο: καταργήθηκε το δωμάτιο e και στη θέση του χτίστηκε μία ογκώδης πλατφόρμα, για να τοποθετηθούν οι σκάφες του πιεστηρίου (σώζεται μόνον η νοτιότερη από τις δύο), ενώ στο δωμάτιο f ανοίχθηκε ένα πηγάδι. Στο νότιο τμήμα του δωματίου d λαξεύθηκαν υποδοχές για έξι πίθους και, κάτω από τις σκάφες, για τις λεκάνες-συλλεκτήρες του λαδιού. Απέναντι από τις δύο σκάφες, κατά μήκος του δυτικού τοίχου του δωματίου, διαμορφώθηκαν δύο ορθογώνιοι λάκκοι με πλαίσιο από πλάκες γνεύσιου τοποθετημένες δρομικά, για να υποδεχθούν δύο αντίβαρα. Γύρω από τις λεκάνες κατασκευάστηκε ένα ημικυκλικό πλακόστρωτο από λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση (μεταξύ τους ένα στηθαίο παραθύρου), συνδεδεμένες με ασβέστη.

Αυτή η βιοτεχνία ελαίου λειτούργησε για μικρό μόνο διάστημα: ολόκληρα αγγεία που βρέθηκαν σπασμένα μέσα σε πολλούς πίθους είναι ίδια με την οικοσκευή της τελευταίας φάσης της Οικίας των Σφραγισμάτων, η οποία καταστράφηκε το 69 π.Χ. Φαίνεται λοιπόν πως το ελαιοπιεστήριο εγκαταλείφθηκε λίγο μετά από αυτή τη χρονολογία, στα μέσα περίπου του 1ου αι. π.Χ.

Η χρήση του χώρου ως ελαιοπιεστηρίου είναι πλέον βέβαιη: τα συστήματα διαχωρισμού μέσα στις γειτονικές λεκάνες κάτω από τις δύο σκάφες είναι χαρακτηριστικά της επεξεργασίας λαδιού. Φαίνεται ότι η βόρεια σκάφη (που σήμερα έχει χαθεί ή τοποθετηθεί αλλού) χρησίμευε για το λάδι που έβγαινε στην πρώτη φάση σύνθλιψης, ενώ το νότιο, ισχυρότερο πιεστήριο, σε συνδυασμό με δοχεία μεγαλύτερης χωρητικότητας, χρησίμευε για την εξαγωγή λαδιών δεύτερης και τρίτης φάσης σύνθλιψης. Μέσα στους πίθους βρέθηκαν πολυάριθμοι απανθρακωμένοι πυρήνες ελιάς, ενώ οι χημικές αναλύσεις οστράκων από τις παρειές αυτών των πίθων έδειξαν ότι περιείχαν λάδι. Ωστόσο, δεν βρέθηκε κανένα ίχνος trapetum, του μύλου δηλαδή που χρησίμευε για το άλεσμα των ελιών πριν από τη σύνθλιψή τους στο πιεστήριο, η χρήση του οποίου φαίνεται απαραίτητη, δεδομένου του επιπέδου παραγωγής αυτού του ελαιοπιεστηρίου. Καθώς πρόκειται για ιδιαίτερο και ακριβό εργαλείο, θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε αλλού μετά την εγκατάλειψη της βιοτεχνίας.

Η αποτύπωση ενός από τους πίθους, που σωζόταν σε αρκετά καλή κατάσταση, μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε τη χωρητικότητά του σε 650 λίτρα περίπου. Συνεπώς, οι έξι πίθοι του ελαιοπιεστηρίου είχαν χωρητικότητα 3.900 λίτρων.

Η λεπτομερής δημοσίευση της ανασκαφής, της κεραμικής που ήλθε στο φως και των συμπερασμάτων που δίνονται περιληπτικά εδώ προβλέπεται με τη μορφή άρθρου σε προσεχή τόμο του περιοδικού της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, του *BCH*.

Εργαστήριο αρωματοποιίας στη Συνοικία του Σταδίου

Μεταξύ 5 και 9 Μαΐου 1997, ο J.-P. Brun (ερευνητής στο Κέντρο Camille-Jullian του CNRS) και η M. Brunet (υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Paris I) πραγματοποίησαν καθαρισμούς και ορισμένες δοκιμαστικές τομές στα δωμάτια f και b της Οικίας Β στη Συνοικία του Σταδίου. Στόχος ήταν να διευκρινιστεί αν η εγκατάσταση, που ήλθε στο φως με τις ανασκαφές του Plassart το 1912, ήταν αρωματοποιία και να προσδιοριστεί η χρονολογία της. Με τις δοκιμαστικές τομές μπορέσαμε επίσης να διακρίνουμε τρεις φάσεις διαμόρφωσης αυτού του τμήματος της κατοικίας, από τις οποίες μία μόνον συμπίπτει με τη χρήση αυτού του χώρου ως εργαστήριο αρωματοποιίας.

Φάση 1. Οι δοκιμαστικές τομές έγιναν στο λάκκο, που είχε αφεθεί στο ανατολικό άκρο του δωματίου f από την ανασκαφή Plassart, και έφεραν στο φως, πίσω από τα ογκώδη θεμέλια των πιεστηρίων, έναν ισοπεδωμένο τοίχο που σχηματίζει γωνία με έναν άλλο τοίχο, επίσης ισοπεδωμένο, ο οποίος βρίσκεται μπροστά από το βόρειο τοίχο του δωματίου. Με αυτή την πρώτη φάση, που προηγείται του δωματίου f και που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ., σχετίζεται ένας μικρός κλίβανος.

Φάση 2. Στο τέλος του 2ου ή στις αρχές του 1ου αι. π.Χ., χτίζεται ένα μεγάλο δωμάτιο τραπεζιοειδούς κάτοψης, που πλαισιώνεται στα νότια και τα ανατολικά από δύο δρομάκια. Σε αυτό το δωμάτιο εγκαταστάθηκε το εργαστήριο αρω-

ματοποιίας (βλ. περιγραφή παρακάτω), με δύο πιεστήρια και τέσσερις κλιβάνους πάνω σε μια εντυπωσιακή θεμελίωση από λίθους. Η πρόσβαση στο χώρο αυτό γινόταν από δύο θύρες, τη μία στα νότια που έβλεπε στο δρομάκι, την άλλη έκκεντρα, στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου.

Φάση 3. Στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., η αλλαγή χρήσης του χώρου συνοδεύτηκε από μία αρχιτεκτονική μετατροπή της κάτοψης αυτού του τομέα. Τα πιεστήρια και η θεμελίωσή τους αφαιρέθηκαν, ενώ ο λάκκος επιχωματώθηκε· οι δύο πλάκες του πιεστηρίου επαναχρησιμοποιήθηκαν γυρισμένες ανάποδα, ως τμήματα πλακόστρωτου (η ανασκαφική έκθεση του Plassart διευκρινίζει πράγματι ότι βρέθηκαν σε αυτήν τη θέση). Στο βόρειο τμήμα του δωματίου δημιουργήθηκε ένα μεγάλο άνοιγμα χωρισμένο σε τρία τμήματα με δύο ορθοστάτες, των οποίων σώζονταν οι βάσεις, ενώ κατά μήκος του δυτικού και του νότιου τοίχου, στην προέκταση των τεσσάρων κλιβάνων που διατηρήθηκαν, χτίστηκε ένα θρανίο και καλύφθηκε με υδραυλικό κονίαμα. Στη νοτιοανατολική γωνία αυτού του χώρου δημιουργήθηκε ένα μικρό δωμάτιο b με πλακόστρωτο δάπεδο από πήλινους ρόμβους. Τέλος, το νότιο δρομάκι καταπατήθηκε, το ανατολικό του άκρο φράχθηκε με την κατασκευή αποχωρητηρίου και καταργήθηκε η πρόσβαση στο δωμάτιο από αυτό με σφράγισμα της θύρας.

Η λειτουργία του εργαστηρίου αρωματοποιίας

Πάνω σε μια ογκώδη θεμελίωση, που αποσυναρμολογήθηκε πλήρως κατά τις τροποποιήσεις της φάσης 3 και της οποίας σώζεται μόνον το αρνητικό αποτύπωμα, ορατό στη στρωματογραφία, κατασκευάστηκαν δύο πιεστήρια, το ένα δίπλα στο άλλο, διαφορετικού τύπου από αυτά που λειτουργούσαν κατά την ίδια περίοδο στο ελαιοπιεστήριο της Συνοικίας του Θεάτρου. Πρόκειται για πιεστήρια «με σφήνες», όπου οι πλάκες και η σκάφη του πιεστηρίου περικλείονται μεταξύ δύο χοντρών κάθετων δοκών βαθιά πακτωμένων σε επιμελημένη θεμελίωση από μεγάλες λιθοπλίνθους. Αυτή η θεμελίωση σώζεται σε ύψος 0,50 μ. και φέρει τέσσερις οπές τετράγωνης διατομής (0,40 μ. περίπου), οι παρειές των οποίων ήταν καλυμμένες με κονίαμα, πιθανώς για να προφυλάξουν τους ξύλινους ορθοστάτες, που ήταν πακτωμένοι σε αυτές, από τη διάβρωση. Οι ορθοστάτες είτε συνδέονταν με ένα οριζόντιο μαδέρι στο πάνω μέρος τους ή ήταν πακτωμένοι σε ένα από τα δοκάρια της οροφής, ώστε το πλαίσιο που σχηματίζουν να είναι σταθερό. Τα οριζόντια μαδέρια εφάρμοζαν σε εγκοπές χαραγμένες καθ' ύψος στους ορθοστάτες. Η σταδιακή πίεση στις πλάκες ασκούνταν με ξύλινες σφήνες που πακτώνονταν ανάμεσα σε αυτά τα μαδέρια· το λάδι που έβγαινε συλλεγόταν σε μια λεκάνη, τοποθετημένη μπροστά από την προχοή του πιεστηρίου.

Το λάδι αυτό, που παραγόταν σε μικρές ποσότητες, χρησιμοποιούνταν ως βάση για φάρμακα και αναμειγνυόταν εν θερμώ με αρωματικές ουσίες, γι' αυτό και οι τέσσερις κλίβανοι βρίσκονταν κοντά στα πιεστήρια.

Η γραφική αποκατάσταση μιας τέτοιας εγκατάστασης και η ερμηνεία της ως αρωματοποιίας βασίζονται σε εικονογραφικές μαρτυρίες, και ειδικά σε τέσσερις ζωγραφικούς πίνακες από την Πομπηία και το Herculanum, που εικονίζουν Έρωτες να παρασκευάζουν αρώματα χρησιμοποιώντας πιεστήριο αυτού του τύπου. Η ανασκαφή μιας παρόμοιας εγκατάστασης σε ένα κατάστημα στην Αγορά του Paestum, που χρονολογείται στα τέλη του 1ου αι. π.Χ., προσφέρει ενδιαφέροντα σημεία σύγκρισης· ειδικότερα, υπάρχει ομοιότητα των δηλιακών σκαφών και αυτής του Paestum, που φέρει την ίδια λεπτοδουλεμένη διακόσμηση γύρω από την προχοή.

Συμπεράσματα.

Η αναγνώριση αυτής της αρωματοποιίας πρέπει να συσχετιστεί με τα αρχαία κείμενα που μνημονεύουν τα φημισμένα αρώματα που παράγονταν στην ελληνιστική Δήλο. Επιπλέον, διαφωτίζει τις ιδιαιτερότητες πολλών δηλιακών πιεστηρίων: οι σκάφες, που προορίζονταν για την εξαγωγή μικρών ποσοτήτων λαδιού από πράσινες ελιές για παρασκευή αρωμάτων, είναι μικρού μεγέθους σε σχέση με αυτές που χρησιμοποιούνταν για την εξαγωγή ποσοτήτων λαδιού επιτραπέζιας χρήσης. Το τελείωμά τους, εξάλλου, είναι πολύ λεπτοδουλεμένο και η προχοή διακοσμημένη (σπείρες εκατέρωθεν μιας καρδιάς που τονίζει την κυρτότητα της προχοής), αφού τα εργαλεία συμπίεσης ήταν ορατά στο εργαστήριο που, ταυτόχρονα, λειτουργούσε μάλλον και ως κατάστημα πώλησης. Οι οκτώ από τις δώδεκα σκάφες, που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στο άστυ της Δήλου, φέρουν τέτοια διακόσμηση και συνηγορούν υπέρ μιας αναπτυγμένης βιοτεχνίας αρωμάτων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

JEAN-PIERRE BRUN - MICHÈLE BRUNET

Περίβολος

Η περίοδος εργασιών διήρκεσε από 5 ως 29 Μαΐου 1997. Την ομάδα αποτελούσαν έξι αρχαιολόγοι (V. Chankowski, A. Chankowski, L. Foschia, F. Rougemont, I. Schoep και H. Siard), η συντηρήτρια R.-M. Heulin και τρεις εργάτες. Στόχος των εργασιών ήταν να καθοριστεί η χρονολόγηση του ανατολικού τμήματος του τοίχου του περιβόλου (GD 26).

Ανοίξαμε έξι τετράγωνα από τον κάνναβο που είχε εγκαταστήσει το 1995 η αρχιτέκτων S. Zugmeyer. Πρόκειται για τα τετράγωνα E1, G1, JK1, P1, E2 και P2 κατά μήκος του τοίχου του περιβόλου που ανοίχθηκαν κυρίως κατά το ήμισυ. Η μεγαλύτερη δυσκολία συνίστατο στην ανα-

γνώριση νεότερων τομών και μπάζων, αφού ο τομέας είχε διερευνηθεί από τον L. Bizard (1904-1907) και στη συνέχεια από τους J. Tréheux και H. Gallet de Santerre (1947-1948). Μπορέσαμε ωστόσο να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Μέχρι τον 7ο-6ο αι. π.Χ. η περιοχή ήταν ελώδης και αμμώδης, πιθανώς εξαιτίας του Ινωπού, του οποίου ξαναβρήκαμε, όπως και το 1995, την κοίτη με άμμο και άργιλο στο Ε2. Τα αρχαιολογικά λείψανα συνίστανται σε διάσπαρτα ή οριζόντια τοποθετημένα όστρακα που μαρτυρούν την ύπαρξη κάποιων επιπέδων κυκλοφορίας (στο Ε1).

2. Στο βόρειο τμήμα της περιοχής που εξερευνήσαμε φέτος οικοδομήθηκε κατά τον 5ο αι. π.Χ. ένα κτίριο, που αποτελείται από τον τοίχο W στα βόρεια, μια ακόμη ορατή καμπή στα δυτικά, καθώς και ορισμένες λιθοπλίνθους στα ανατολικά· ο τοίχος του περιβόλου του Μνημείου των Ταύρων (GD 24) και ο τοίχος του σημερινού περιβόλου, χτισμένοι από μεγάλες λιθοπλίνθους από γρανίτη και από μικρές πλάκες γνεύσιου. Ο J. Tréheux τους είχε χρονολογήσει σε ύστερες περιόδους, όμως φέτος ήλθε στο φως κατά χώραν, στο Ε2, δάπεδο, που καλύπτει επίχωση από πέτρες και όστρακα πάνω από στρώσεις άμμου, η οποία περιείχε υλικό του 5ου αι. π.Χ.

3. Κατά τη διάρκεια του 4ου αι., η περιοχή επιχώσθηκε στα νότια (στο Ρ2) με οικοδομικές λιθοπλίνθους (από γρανίτη, γνεύσιο και μάρμαρο), κεραμίδες, κεραμική και σκωρίες σιδήρου σε μεγάλη ποσότητα, καθώς και θραύσματα χοάνης. Η κεραμική είναι μελαμβαφής με ανθέμια και ερυθρόμορφη. Αυτή η αρχαία επίχωση ξεχωρίζει από τα νεότερα μπάζα στο ανώτερό της επίπεδο, κυρίως χάρη στην παρουσία τμημάτων δαπέδου και χρησίμευσε για να γεμίσει μια φυσική κοιλότητα του γρανίτη, στο βάθος της οποίας βρέθηκε αργιλώδες στρώμα, λευκό και πράσινο, με υλικό του 6ου αι. π.Χ. Είναι πιθανόν ότι οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν κατά την οικοδόμηση του Μνημείου των Ταύρων και του περιβόλου στα ανατολικά.

4. Η μελέτη του τοίχου του σημερινού περιβόλου ήταν δύσκολη εξαιτίας των παλαιότερων ανασκαφών και των εργασιών συντήρησης που ξεκίνησαν το 1907. Ελάχιστα στρώματα είναι κατά χώραν κατά μήκος των θεμελίων, που δεν είναι αξιόλογης κατασκευής και αποτελούνται είτε από αργούς λίθους γνεύσιου ή γρανίτη είτε από πλάκες γνεύσιου τοποθετημένες σε μία ή δύο μόνο στρώσεις. Η μόνη ένδειξη που διαθέτουμε, για να καθορίσουμε τη χρονολογία της κατασκευής αυτού του τοίχου είναι η παρουσία ενός δαπέδου στο Ε1 που κόπηκε από μια τάφρο με προσανατολισμό Β.-Ν., παράλληλη με τον τοίχο, και από έναν αποθέτη του 2ου-1ου αι. π.Χ. Το δάπεδο αυτό προεκτείνεται κάτω από τον τοίχο του περιβόλου και συνεπώς αποτελεί ένα terminus post quem. Στα τετράγωνα G1 και JK1 τα αρχαιολογικά στρώματα κατά μήκος του τοίχου ήταν κατά χώραν αλλά τέμνονταν από αρχαίες τάφρους του 2ου-1ου αι. π.Χ., η λειτουργία των οποίων δεν είναι σαφής. Η παρουσία ενός ανοίγματος ορατού στη δυτική όψη του τοίχου του περιβόλου, στο JK1, δεν αρκεί για να εξηγήσει την παρουσία αυτών των τάφρων.

5. Τέλος, αποκαλύφθηκε σε διάφορα σημεία ο αγωγός πόσιμου νερού, που είχε αναγνωρίσει ο L. Bizard, ο οποίος βαίνει κατά μήκος του τοίχου: στο G1 ήλθε στο φως μια νέα λεκάνη για τον καθαρισμό του νερού. Απομένει να καθοριστεί η χρονολογία αυτής της εγκατάστασης και ειδικά σε συσχετισμό με τις δοκιμαστικές τομές που είχε πραγματοποιήσει ο Chr. Llinas[1].

Επιβεβαιώνεται ότι την ανατολική ζώνη του τεμένους του Απόλλωνα καταλάμβανε για μεγάλο χρονικό διάστημα η κατώτερη κοιλάδα του Ινωπού και μόνον τον 5ο αι. π.Χ. ανεγέρθηκε στα ανατολικά ένα αρκετά μεγάλο οικοδόμημα. Στον 4ο αι. π.Χ. πια η ζώνη περικλείστηκε από το τέμενος χάρη σε σημαντικά έργα (σε συσχετισμό με το δηλιακό χώμα), που εξυγίαναν το νότιο τμήμα και επέτρεψαν την οικοδόμηση του τοίχου του περιβόλου του Μνημείου των Ταύρων. Η χρονολογία οικοδόμησης του τοίχου του περιβόλου GD 26 θα εξακριβωθεί με τη μελέτη του λιγοστού υλικού που ανακαλύφθηκε στο δάπεδο. Είναι όμως πιθανόν πως η ιστορία του τοίχου αυτού είναι πιο σύνθετη από ό,τι αφήνει να υποθέσουμε η σημερινή του μορφή. Κρίνεται αναγκαία η λεπτομερής του αποτύπωση και η εξακρίβωση της μορφής που είχε πριν από τις νεότερες επεμβάσεις συντήρησης.

ALEXANDRE FARNOUX

1. *BCH* 88 (1964), σ. 979-999· 89 (1965), σ. 988-1007· 90 (1966), σ. 870-882.

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1997 οι δραστηριότητες της 3ης ΕΒΑ περιστράφηκαν κατά κύριο λόγο σε έργα στερέωσης - αναστήλωσης μνημείων, συντήρησης αρχαιοτήτων, ανασκαφές, καταγραφές αρχαίων, κηρύξεις μνημείων και στην άσκηση μορφολογικού ελέγχου τόσο στους επτά κηρυγμένους οικισμούς της Χίου (με κύριο όγκο εργασίας στο Πυργί, στο Φρούριο πόλης Χίου και στα Μεστά), καθώς και σε άλλα μέρη της αρμοδιότητάς της, όσο και στη Λέσβο και τη Λήμνο (ιδίως στη Μύρινα), περιοχές αρμοδιότητας της 14ης ΕΒΑ, η οποία όμως δεν έχει στελεχωθεί ακόμη. Επίσης, πέραν των συνηθισμένων αυτοψιών η ανάληψη από τη Νομαρχία Χίου της εκτέλεσης μεγάλων έργων οδοποιίας στο νησί με χρήματα του Β΄ ΚΠΣ επέβαλε τη διενέργεια αυτοψιών εκτεινόμενων σε μήκος πολλών χιλιομέτρων, για τις νέες χαράξεις των οδών (παρακαμπτήρια οδός πόλης Χίου, άξονας Χίου - Μεστών, άξονας Χίου - Νενήτων - Καλαμωτής, άξονας Χίου - Καρδαμύλων, άξονας Χίου - Σπαρτούντας - Καμπιών κ.ά.). Οι παραπάνω εργασίες περιγράφονται στη συνέχεια αναλυτικότερα από τον υπογράφοντα και τις συναδέλφους Ο. Βάσση και Π. Βαλάκου.

Για τρίτη χρονιά φέτος συνεχίστηκε με μεγάλη επιτυχία το Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα που διεξάγεται στη Νέα Μονή με τίτλο «Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι» για μαθητές γυμνασίων και λυκείων. Η επιτυχία κατά τα δύο προηγούμενα έτη ήταν τόση, ώστε φέτος προστέθηκε και ένα δεύτερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων», που διεξάγεται στους χώρους της Βιβλιοθήκης «Αδαμάντιος Κοραής». Έτσι, με χαρά βλέπουμε να δικαιώνονται οι ελπίδες που είχαμε εκφράσει κατά τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων[1]. Στα προγράμματα αυτά εργάστηκαν με αξιέπαινο ζήλο οι αρχαιολόγοι της Εφορειας Π. Βαλάκου (μόνιμη) και Σ. Φαϊτάκη (ωρομίσθια).

Το 1997 το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας αυξήθηκε κατά επτά εργατοτεχνίτες και ένα λογιστή. Έτσι, το σύνολο του προσωπικού (επιστημονικό, διοικητικό, φυλακτικό και τεχνικό) ανέρχεται πλέον σε 38 άτομα. Από τα ούτως ή άλλως λίγα αυτά άτομα, πέραν των όσων υπηρετούν ή έχουν αποσπαστεί στη Λέσβο και στη Λήμνο ως αρχαιοφύλακες ή εργατοτεχνίτες (οκτώ άτομα) χρειάστηκε να αποσπαστεί επιπλέον μία αρχαιοφύλακας στη Σάμο και μία διοικητική υπάλληλος στη Λέσβο, για να διεκπεραιώνει τουλάχιστον την αλληλογραφία της νεοσύστατης 14ης ΕΒΑ. Όπως και παραπάνω αναφέρθηκε, η εν λόγω Εφορεία δεν έχει ακόμη στελεχωθεί με επιστημονικό, διοικητικό και άλλο προσωπικό, ούτε έχει οριστεί προϊστάμενος, με συνέπεια οι πάσης φύσεως εργασίες της να εκτελούνται από την 3η ΕΒΑ, η οποία εξακολουθεί να την επιτροπεύει. Για τη 14η ΕΒΑ εγκρίθηκε το 1997 η πρόσληψη ενός μόνιμου εργατοτεχνίτη και έτσι ο αριθμός των απασχολούμενων σε αυτήν υπαλλήλων (κυρίως φυλάκων και εργατών) ανήλθε στους εννέα.

Ένα άλλο σημαντικό γεγονός του 1997 υπήρξε η υπογραφή Προγραμματικής Σύμβασης για τη στερέωση-αναστήλωση και ανάδειξη του υστερομεσαιωνικού ερειπιώνα του Αναβάτου Χίου από τα Υπουργεία Πολιτισμού και Αιγαίου, την Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, τη Νομαρχία Χίου, το Δήμο Ομηρούπολης (στα διοικητικά όρια του οποίου βρίσκεται ο Ανάβατος), το ΤΑΠΑ και τη ΔΕΠΟΣ ΑΕ. Ο προϋπολογισμός του έργου, το οποίο είναι εγγεγραμμένο στο ΠΕΠ 1994-1999, ανέρχεται στα 800.000.000 δρχ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι. Το εν λόγω εκπαιδευτικό πρόγραμμα λειτούργησε για τρίτη συνεχή χρονιά στο χώρο της Νέας Μονής. Παρουσιάστηκε άνοιξη και φθινόπωρο μία φορά την εβδομάδα, από τις συμβασιούχους αρχαιολόγους Σ. Φαϊτάκη και Ά. Μισαηλίδου. Επισημαίνεται ότι την άνοιξη, ελλείψει συμβάσεων άλλων εκπαιδευτών αρχαιολόγων, παρουσιάστηκε μόνον από τη Σ. Φαϊτάκη. Συμμετείχαν σε αυτό 322 μαθητές κυρίως από δημοτικά σχολεία λόγω πολυήμερης απεργίας των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Στο εργαστήριο ψηφιδωτών δοκιμάστηκε τόσο ο τρόπος της άμεσης ψηφοθέτησης όσο και της έμμεσης. Για πρακτικούς όμως λόγους στο μεγαλύτερο αριθμό των προγραμμάτων χρησιμοποιήθηκε ο τρόπος της έμμεσης ψηφοθέτησης. Τα παιδιά, αφού ολοκλήρωναν το ψηφιδωτό τους, παρακολουθούσαν μετά την κατασκευή και το ρίξιμο του κονιάματος από το συντηρητή της Εφορείας

1. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 705-706.

Π. Μαντζούκη ή από τη συντηρήτρια Δ. Κοτσάτου, η οποία συμμετείχε στο πρόγραμμα εθελοντικά.

Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων. Το πρόγραμμα, το οποίο ξεκίνησε πέρυσι, παρουσιάστηκε και φέτος την άνοιξη και το φθινόπωρο στη Βιβλιοθήκη Αδαμάντιος Κοραής από τη Σ. Φαϊτάκη και την υπογράφουσα. Συμμετείχαν 297 μαθητές, αριθμός πολύ περιορισμένος σε σχέση με τη μεγάλη ανταπόκριση που είχε το πρόγραμμα, λόγω της προαναφερθείσας απεργίας των εκπαιδευτικών.

Τα ανωτέρω εκπαιδευτικά προγράμματα παρουσιάστηκαν από τη Σ. Φαϊτάκη σε συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στις 16-17 Μαΐου στο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου με θέμα «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Οικολογικά Σχολεία και η διάστασή τους στα νησιά του Αιγαίου».

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΛΑΚΟΥ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη Χίου

Νοτιοανατολικός προμαχώνας Φρουρίου

Ένα έργο που απορρόφησε μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας ήταν η στερέωση του νοτιοανατολικού προμαχώνα του Φρουρίου Χίου. Το 1994 ο Δήμος Χίου κατεδάφισε τα προσφυγικά σπίτια που είχαν χτιστεί σε επαφή με τον προμαχώνα και το 1996-1997 αποπεράτωσε εργασίες διαμόρφωσης του ελεύθερου χώρου, που προέκυψε μετά τις κατεδαφίσεις, σε χώρο πρασίνου και αναψυχής. Σε συνδυασμό με τις εργασίες διαμόρφωσης από το δήμο, η Εφορεία ολοκλήρωσε το 1997 τη στερέωση και αποκατάσταση της εξωτερικής όψης του προμαχώνα και του παράπλευρου τμήματος των τειχών, συμβάλλοντας στην ανάδειξη ενός τμήματος του Φρουρίου και της πόλης της Χίου που μέχρι πρόσφατα εμφάνιζε εικόνα ρυπαρότητας και εγκατάλειψης (Πίν. 357 α). Παράλληλα, άλλο συνεργείο της Εφορείας πραγματοποίησε στο εσωτερικό εργασίες εκχωματώσεων των μπάζων που κατά καιρούς είχαν συσσωρευθεί, ώστε ο πυρήνας του προμαχώνα να μετατραπεί στο εγγύς μέλλον σε χώρο έκθεσης γλυπτών της Γενουατοκρατίας.

Οσμανιέ τζαμί (τζαμί Φραγκομαχαλά)

Την άνοιξη του 1997 ολοκληρώθηκαν από το συνεργείο της Εφορείας οι εργασίες επισκευής του οθωμανικού τεμένους Οσμανιέ που βρίσκεται στη συνοικία Φραγκομαχαλάς της πόλης της Χίου και το κτίριο διαμορφώθηκε σε χώρο φιλοξενίας πολιτιστικών εκδηλώσεων. Στο εσωτερικό, όπου κατά το 1996 ανακατασκευάστηκε ο ξύλινος εξώστης της δυτικής πλευράς και έγιναν νέα επιχρίσματα σε αντικατάσταση των φθαρμένων παλαιών, τοποθετήθηκε ο κατάλληλος φωτισμός και στις εξωτερικές όψεις κατασκευάστηκαν νέα επιχρίσματα. Ακόμη, το ένα από τα δύο προσκτίσματα του τεμένους μετατράπηκε σε χώρο υγιεινής για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών και το άλλο σε χώρο έκδοσης εισιτηρίων ή συναφούς χρήσης, ούτως ώστε το τζαμί να είναι πλέον έτοιμο να φιλοξενήσει πολιτιστικές εκδηλώσεις και να συντελέσει έτσι στην αναβάθμιση της περιοχής.

Νέα Μονή

Το σημαντικότερο έργο της Εφορείας τη χρονιά που πέρασε ήταν εκείνο που συντελέστηκε στο συγκρότημα της Νέας Μονής με χρηματοδότηση κατά μεγάλο μέρος από το Β΄ ΚΠΣ. Πέραν των διαφόρων διερευνητικών εργασιών ή καθαρισμών που έγιναν στην τράπεζα, στον πύργο, στα νότια και δυτικά κελιά του συγκροτήματος, τα εντυπωσιακότερα αποτελέσματα είχαν οι εργασίες στο καθολικό: καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα της βόρειας πλευράς – στη νότια είχαν καθαιρεθεί το καλοκαίρι του 1996 – οπότε αποκαλύφθηκε πλήρως η τοιχοποιία του κτιρίου. Τα πολλά νέα στοιχεία που ήλθαν στο φως είναι πολύ σημαντικά για την αρχιτεκτονική και την ιστορία του μνημείου, καθώς και για την αρχική μορφή των όψεων του ναού του 11ου αι. Ο κεραμικός διάκοσμος που αποκαλύφθηκε στο ανώτερο τμήμα των τοίχων είναι πλούσιος και η κάλυψη της τοιχοποιίας από τα επιχρίσματα δεν προκαλούσε ούτε καν υπόνοιες για την ύπαρξή του.

Φάνηκε πλέον καθαρά ότι η τοιχοποιία του βόρειου και του νότιου τοίχου μέχρι τη γένεση των τόξων αποτελείται από μη επιμελημένη λιθοδομή με παρεμβολή κονιάματος και μικρότερων λίθων, η οποία στην αρχική της μορφή πρέπει να ήταν καλυμμένη με πατητό επίχρισμα όπου είχε χαραχθεί – και πιθανώς τονιστεί με χρώμα – σχέδιο μιμούμενο ψευδοϊσόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Ίχνη τέτοιου επιχρίσματος διασώθηκαν στα σημεία επαφής του εξωνάρθηκα προς τον εσωνάρθηκα και των δυτικών προσκτισμάτων προς τον εξωνάρθηκα. Παρόμοια μορφή τοιχοποιίας έχει διαπιστωθεί και στην κινστέρνα, η οποία είναι σύγχρονη του καθολικού. Η λιθοδομή αυτή διακόπτεται καθ' ύψος από τέσσερις οριζόντιες ζώνες εμφανών οπτοπλίνθων με τρεις σειρές επάλληλων οπτοπλίνθων στην κάθε ζώνη. Στην ανατολική πλευρά του

καθολικού το επίχρισμα έφθανε μέχρι τις γενέσεις των τόξων των παραθύρων. Ο κεραμικός διάκοσμος παρουσιάζει ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων (ψαροκόκκαλα, ήλιους, πυροστρόβιλους, μαίανδρους, ρόμβους, ψαθωτά πλέγματα, καρδιόσχημα κοσμήματα κ.ά.) (Πίν. 357 β). Στα δυτικά προσκτίσματα αποκαλύφθηκε ότι η τοιχοποιία ανάγεται στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους και κατά συνέπεια η μέχρι τότε χρονολόγησή τους στο 17ο-18ο αι. δεν ευσταθεί. Στην αρχική τους μορφή πρέπει να είχαν την εμφάνιση ανοιχτού προστώου, στηριζόμενου σε μεγάλα τόξα. Σε μεταγενέστερη εποχή, το μεταξύ των τόξων διάστημα φράχθηκε με αμελή λιθοδομή. Όπως είχε φανεί κατά τις εργασίες επισκευής της στέγης τους το 1994, το μεν ανατολικότερο πρόσκτισμα στεγαζόταν με φουρνικό καλυπτόμενο από φύλλα μολύβδου – σπαράγματα των οποίων σώζονται κατά χώραν κάτω από τη σημερινή στέγη – το δε προς Δ. πρόσκτισμα (ή τμήμα του προσκτίσματος, εάν τούτο θεωρηθεί ενιαίο) με μονόριχτη στέγη, σε χαμηλότερη στάθμη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας με επικεφαλής το συντηρητή Π. Μαντζούκη απασχολήθηκε το έτος 1997 στις ακόλουθες εργασίες:

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Βαβύλοι

Ναός Παναγίας Κρήνας

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού Παναγίας Κρήνας και συγκεκριμένα των τοιχογραφιών του εσωνάρθηκα του ναού.

Νέα Μονή

α) Στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών[2] του καθολικού από συνεργείο της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων. Στο εσωτερικό του καθολικού η κατασκευή σκαλωσιάς, ύψ. 17 μ., από συνεργείο της Εφορείας έδωσε τη δυνατότητα συντήρησης των ψηφιδωτών καταρχάς της παράστασης της Βάπτισης και στη συνέχεια της Μεταμόρφωσης. Η διαφορά της πρότερης κατάστασης με την τωρινή είναι εντυπωσιακή, καθώς τα ψηφιδωτά ξαναβρήκαν τη λαμπρότητά τους (Πίν. 358 α). Για τη στέγαση του συνεργείου της Διεύθυνσης εκμισθώθηκε από την Εφορεία ακίνητο στην οδό Θεοπόμπου 3 στην πόλη της Χίου με χρηματοδότηση από ειδικό λογαριασμό της Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος.

β) Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας προέβη στη στερέωση της τοιχογραφίας με θέμα τη Δευτέρα Παρουσία στη νότια κόγχη του εξωνάρθηκα του καθολικού, καθώς και στη διενέργεια δοκιμαστικών διερευνητικών τομών στη βόρεια κόγχη, όπου αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα, εκ των οποίων το αρχαιότερο απεικονίζει τα Εισόδια της Θεοτόκου. Αποτοιχίστηκαν τα σπαράγματα του νεότερου στρώματος.

Πυργί

Ναός Αγίων Αποστόλων

Συνεχίστηκε και αυτή τη χρονιά το έργο της στερέωσης των τοιχογραφιών του τρούλου του βυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων, οι οποίες αποτελούν ενιαίο στρώμα με αυτές που καλύπτουν εσωτερικά και τον υπόλοιπο ναό και χρονολογούνται στο 1665.

Μεστά

Ναός Παλαιού Ταξιάρχη[3]

α) Το τέμπλο του ναού, που κατασκευάστηκε το έτος 1833, αποτελεί άριστο δείγμα της τοπικής ξυλογλυπτικής τέχνης και διατηρείται γενικά σε καλή κατάσταση. Φέτος πραγματοποιήθηκαν εργασίες επιφανειακού καθαρισμού της ξυλόγλυπτης επιφάνειας του τέμπλου, καθώς και στερέωσης του ξύλινου σκελετού του.

β) Στον ίδιο ναό έγιναν επίσης και στερεώσεις των τοιχογραφιών που είχαν αποκαλυφθεί κάτω από τα επιχρίσματα στο χώρο του Ιερού.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ξεκίνησαν εργασίες στερέωσης (στεφανώματα) των τοιχογραφιών του μονόχωρου μεταβυζαντινού ναϋδρίου.

2. Ντ. Μοιρίκη, *Τα Ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985.

3. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 386, Πίν. 277 α-β, 278 α-β, 279 α.

Ναός Αγίου Ιωάννη στη θέση Ροβιές[4]

Με αφορμή την εκτέλεση επισκευαστικών εργασιών στον εν λόγω ναό έγιναν δοκιμαστικές-διερευνητικές τομές στα εσωτερικά επιχρίσματα, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκε στην κόγχη του Ιερού σπάραγμα τοιχογραφίας με παράσταση του Χριστού ως Μεγάλου Αρχιερέως. Έγινε στερέωση (στεφάνωμα) του σπαράγματος.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Α. Συντήρηση εικόνας αγίου Βασιλείου από το ναό Αγίου Βασιλείου Μεστών (διαστ. 0,735×0,58×0,025 μ.). Ο άγιος παριστάνεται μετωπικός έως τη μέση να κρατεί κλειστό ευαγγέλιο με πολύτιμη στάχωση και το χρυσό φωτοστέφανό του φέρει πλαστική διακόσμηση ελικοφόρων βλαστών (Πίν. 358 β). Η κατάσταση διατήρησης τόσο του ξύλινου φορέα όσο και της ζωγραφικής επιφάνειας ήταν κακή. Έγινε απεντόμωση του ξύλου και τμηματικές συμπληρώσεις όπου αυτό είχε αποσαθρωθεί. Η συντήρηση και αποκατάσταση της εικόνας συνεχίζεται.

Β. Συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού και αποκατάστασης των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών του Μιχαήλ Χωματζά (1734) από το ναό Παναγίας Κρήνας. Οι εργασίες συντήρησης περιελάμβαναν καθαρισμούς, αφαίρεση του κονιάματος από την πίσω πλευρά, οπλισμούς με τουλπάνι και δικτυωτό ύφασμα, στοκαρίσματα, τοποθέτηση σε τελάρα αλουμινίου και τέλος, εργασίες αισθητικής αποκατάστασης των τοιχογραφιών.

Γ. Συντήρηση ξυλόγλυπτου τέμπλου ναού Παναγίας Σικελιάς. Το τέμπλο, το οποίο μεταφέρθηκε στο εργαστήριο το έτος 1995, παρουσίαζε μεγάλη φθορά από τη δράση εντόμων και μικροοργανισμών που καταστρέφουν το ξύλο (σαράκι, τερμίτες, μύκητες). Ξεκίνησαν εργασίες απεντόμωσης και στερέωσης (στοκαρίσματα, εμποτισμός σε Paraloid και ασετόν) του ξύλου. Η συντήρηση του τέμπλου συνεχίζεται.

Δ. Ξεκίνησε η συντήρηση (αφαίρεση επιχρωματισμών με μηχανικό και χημικό καθαρισμό) ξυλόγλυπτου προσκυνηταρίου από τη Νέα Μονή. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Τέλος, στα εργαστήρια συντήρησης της 1ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, όπου υπηρετεί με απόσπαση η συντηρήτρια της Εφορείας Σ. Κολώνια, συντηρήθηκαν πέντε εικόνες του 19ου αι., οι οποίες προέρχονται από το ναό της Παναγίας Φτωχειάς Καταρράκτη Χίου.

4. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 364, Πίν. 167 β.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Κάτω Τρίτος[5]

Ναός Ταξιάρχη

Πρόκειται για βυζαντινό ναΰδριο που αποτελούσε καθολικό μονής, της οποίας ο περίβολος με τα συναφή κτίσματα διαγράφεται από τα υφιστάμενα λείψανα τοιχοποιιών. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς ναού με τρούλο. Σε ορισμένα τμήματα των εσωτερικών τοιχοποιιών σώζονται τοιχογραφίες σε δύο τουλάχιστον στρώματα. Με την ευκαιρία των επισκευαστικών εργασιών στο ναό, το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας προέβη σε επείγουσες εργασίες στερέωσης (ενέσεις Polyvinyl-νερού και στεφανώματα) των τοιχογραφιών.

Κεράμι

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες (ενέσεις Polyvinyl-νερού και στεφανώματα) στις τοιχογραφίες του ναού, οι οποίες αποτελούν έργο του 1600 του Κρητός ζωγράφου ιερομονάχου Ραφαήλ.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Στο Μετζητιέ Τζαμί στην πλατεία της πόλης της Χίου, το οποίο λειτουργεί ως Βυζαντινό Μουσείο Χίου, και στους χώρους του (αυλή, υπόγεια, κυρίως αίθουσα) φυλάσσεται μεγάλος αριθμός λίθινων αντικειμένων· οι καταγραφές συνεχίστηκαν και φέτος. Καταγράφηκαν 139 αρχιτεκτονικά μέλη, εκ των οποίων τα περισσότερα προέρχονται από παλαιές περισυλλογές. Προτεραιότητα δόθηκε στην καταγραφή λατινικών επιγραφών και αντικειμένων δυτικής προέλευσης ή τεχνοτροπίας, ώστε να ολοκληρωθεί η καταγραφή τους, έργο που έχει ξεκινήσει η Εφορεία από το 1994. Καταγράφηκαν: τριμερής υπέρθυρη πλάκα μεγάλων διαστάσεων με οικόσημα που προέρχεται από χωριό της περιφέρειας κατά τον F.W. Hasluck[6], μικρή πλάκα με την επιγραφή *JHS* από λευκό μάρμαρο[7],

5. *ΑΕ* 1963, σ. 1-4, πίν. Α-Δ.

6. *BSA* XVI (1909-1910), σ. 182, εικ. 64.

7. Ό.π., σ. 169, εικ. 25.

πλάκα με το οικόσημο των Marrufo και πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο[8], πλάκα με οικόσημα που περιλαμβάνει πεντάπυργο κάστρο και τη χρονολογία 1730, tondo με περιφερειακό κόσμημα σχοινιού και την επιγραφή *YHS* με γοτθικά γράμματα, «κλειδί» τόξου με οικόσημο, τα αρχικά *G.B.* και τη χρονολογία 1693, τμήματα κιονίσκων με διάκοσμο πολύ καλής τέχνης από ανάγλυφους ρόδακες και πλατιές λοξές ταινίες, υφαψίδια (λιονέττες)[9] του 17ου και του 18ου αι., των οποίων ο διάκοσμος αποδίδει σχηματοποιημένα κορινθιακά ή ιωνικά κιονόκρανα και υφαψίδιο με το οικόσημο των Ιουστινιάνι, τα οποία ανήκουν στην κατηγορία των «λατινικών» αντικειμένων του μουσείου. Εντοπίστηκε ικανός αριθμός αντικειμένων διαφόρων χρήσεων από μαύρη εισηγμένη πέτρα[10], που χρονολογούνται στο 15ο ή 16ο αι.: τμήμα υπέρθυρης πλάκας με ερωτιδέα, σχεδόν ακέραιη πλάκα με το οικόσημο των Ιουστινιάνι, πλάκα με οικόσημο και εγχάρακτο το γράμμα *M* και δύο υφαψίδια[11].

Στην αυλή του μουσείου εκτίθενται πολλά μικρά κιονόκρανα από λευκό μάρμαρο, που χρονολογούνται στα μέσα του 16ου αι. και εμφανίζουν σχεδόν τον ίδιο τυποποιημένο υστερογοτθικό διάκοσμο: διπλή σειρά από πλατιά και μαλακά φύλλα, που ανακάμπτονται και καταλήγουν σε τέσσερα καρδιόσχημα ανθέμια, καταλαμβάνει την κολουροκωνική επιφάνεια (Πίν. 358 γ). Προφανώς τα κιονόκρανα αυτά ήταν χιακής κατασκευής, όπως συμπεραίνεται από τη μεγάλη παραγωγή τους. Βάσεις κιονίσκων που πρέπει να συνανήκαν με τα παραπάνω κιονόκρανα υπάρχουν επίσης σε μεγάλη ποσότητα στο μουσείο: έχουν μικρή τετράγωνη πλίνθο και «πτερνιστήρες» στις γωνίες. Κατά πάσαν πιθανότητα προέρχονται από παράθυρα.

Εκτός των ανωτέρω καταγεγραμμένων αντικειμένων, ενδιαφέρον παρουσιάζουν: παλαιοχριστιανικό θωράκιο άμβωνα με παράσταση αιγάγρου, tondo με το οικόσημο της οικογένειας Σγούτα (γρύπας που κρατάει σφυρί) και περιχείλωμα τάφου από το ναό του Αγίου Βασιλείου των Πετροκοκκίνων.

Η φοιτήτρια Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Κ. Γιαρίμογλου εθελοντικά κατέγραψε 30 πήλινα φιαλοστόμια που φυλάσσονται από χρόνια στο μουσείο· δυστυχώς η προέλευση των περισσοτέρων είναι άγνωστη. Ανήκουν σχεδόν όλα στον ίδιο τύπο, με μικρές διαφορές ως προς τις διαστάσεις του κυλινδρικού κορμού και της διαμέτρου του τετράλοβου στομίου. Τα περισσότερα έχουν πράσινη εφυάλωση.

Στη Νέα Μονή συνεχίστηκε η καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών που φυλάσσονται για χρόνια στην τράπεζα, ενώ παράλληλα καταγράφηκαν και όσα ευρήματα προήλθαν από τις ανασκαφικές εργασίες και τις εργασίες διαμόρφωσης που πραγματοποιεί η Εφορεία στη Μονή. Η μεγαλύτερη ποσότητα αφορά αποτμήματα οκταγωνικών κιονίσκων που στην πλειονότητά τους σώζουν ίχνη ασβεστοκονιάματος στην επιφάνεια και είναι ημικατεστραμμένοι κατά τον άξονα του ύψους τους. Ένας από αυτούς είχε απολαξευτεί, για να χρησιμοποιηθεί ως υδρορρόη. Ακόμη, εντοπίστηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (θωράκιο, κυλινδρικοί κιονίσκοι, πλατύσκαλο, πλάκα Αγίας Τράπεζας) από λευκό μάρμαρο, που πρέπει να ανήκαν σε κάποιο από τα νεότερα τέμπλα του καθολικού, ίσως της περιόδου 1822-1832[12], καθώς και τμήματα λίθινου προσκυνηταρίου.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Με τις αριθ. πρωτ. 166/97 και 2010/97 αποφάσεις του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Χίου αποδόθηκαν στον Ν. Μεσημέρη 39 αρχαία νομίσματα που του κατασχέθηκαν το έτος 1995 κατά την απόπειρα λαθραίας εισαγωγής τους στην Ελλάδα από την Τουρκία. Αυτό αποφασίστηκε χωρίς να εξεταστεί το γεγονός της μη συμμόρφωσης του Ν. Μεσημέρη με τις διατάξεις των άρθρων 5 και 6 του ΚΝ 5351/ 32 «Περί Αρχαιοτήτων», καθώς και των άρθρων 1 και 6 του Ν. 1103/80 (ΦΕΚ Α/297) « περί κυρώσεως της Διεθνούς Συμβάσεως...δια την απαγόρευσιν παρανόμου εισαγωγής ... πολιτιστικών αγαθών». Για την αθώωσή του ήταν αρκετή η εκ μέρους του καταβολή του φόρου δασμών που επιβάλλει το άρθρο 103 του Τελωνειακού Κώδικα.

Από την Κ΄ ΕΠΚΑ παραδόθηκε στην Εφορεία ακέραιη επιτύμβια τουρκική στήλη από λευκό μάρμαρο, διαστ. 1,14×0,29×0,10 μ. Φέρει επιτύμβιο επίγραμμα σε οκτώ στίχους, στον πρώτο από τους οποίους παραδίδεται το έτος θανά-

8. Ό.π., σ. 165, αριθ. 39, εικ. 22

9. Για τον όρο «λιονέττες», βλ. A. Smith, *The Architecture of Chios*, London 1962, σ. 34, πίν. 21.6.

10. Εισαγωγή από την Ιταλία, βλ. Χ. Μπούρας, *Χίος*, Αθήνα 1982, σ. 22.

11. Ό.π., εικ. 44, 45.

12. Γ. Μαστορόπουλος, Λείψανα τέμπλων του Καθολικού της Νέας Μονής, *Χιακά Χρονικά* ΙΔ΄ (1982), σ. 34-35, 37.

του (1825). Στο άνω μέρος της σώζεται τμήμα κορμού συμφυούς κιονίσκου.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Καλαμωτή

Ο οικισμός της Καλαμωτής βρίσκεται στη νοτιοανατολική Χίο και συγκαταλέγεται μεταξύ των παλαιότερων οικισμών της, όπως τα Μεστά και το Πυργί, που προστατεύονται ήδη από τις διατάξεις του ΚΝ 5351/1932 «Περί Αρχαιοτήτων» ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία. Οι πειρατικές επιδρομές που δέχθηκε το νησί της Χίου στους μεσαιωνικούς χρόνους ανάγκασαν τους κατοίκους των μικρών χωριών γύρω από την Καλαμωτή να εγκαταλείψουν τους οικισμούς τους (ερείπια των οποίων σώζονται ακόμη) και να εγκατασταθούν στο καλά οχυρωμένο και αθέατο από τη θάλασσα χωριό. Τα χωριά Πέρα Χωριό, Κάτω Πύργος, Ρουδιακά, Σιληνάρι (όπου και ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Αγρελωπούσαινας) συνενώθηκαν και αποτέλεσαν την Καλαμωτή, που οφείλει το όνομά της στις καλαμωτές, τα πλέγματα δηλαδή καλάμων, που οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν για τη σηροτροφία. Όπως και στα υπόλοιπα μεσαιωνικά χωριά της Χίου, η άμυνα του χωριού εξασφαλιζόταν με το φρουριακό χαρακτήρα της εξωτερικής δομής, την εσωτερική οργάνωση και το σχεδιασμό των δρόμων. Η διαφορά της Καλαμωτής από τους υπόλοιπους μεσαιωνικούς οικισμούς έγκειται στη γεωμετρική χάραξη των τεσσάρων κύριων δρόμων της. Ένα συνεχές τείχος, το οποίο σχηματιζόταν από τους εξωτερικούς τοίχους των περιμετρικών σπιτιών, περιέβαλλε το χωριό και έδινε σε αυτό κλειστό σχήμα. Στις τέσσερις γωνίες υπήρχαν ισάριθμοι μικροί κυκλικοί πύργοι, που όμως δεν σώζονται πια σήμερα, όπως δεν σώζεται και το τείχος, εκτός από κάποια μικρά τμήματά του. Το μεγάλο οικοδομικό τετράγωνο στο κέντρο του χωριού, όπου άλλοτε πρέπει να βρισκόταν ο κεντρικός αμυντικός πύργος, έχει την επωνυμία «στου Βαβακά», που προέρχεται από τη λέξη barbacan (στρατιωτικός όρος που σημαίνει κεντρικό οχύρωμα)[13].

Ο χαρακτηρισμός του παλαιού πυρήνα του οικισμού έγινε για λόγους περαιτέρω προστασίας και ανάδειξης, επειδή ο ήδη ισχύων χαρακτηρισμός του ως παραδοσιακού οικισμού δεν εξασφάλιζε επαρκή προστασία.

Μεστά

Ναός Αγίου Ιωάννη στη θέση Ροβιές

Σε απόσταση 1 χλμ. και προς Ν. του μεσαιωνικού οικισμού των Μεστών, στη θέση Ροβιές, βρίσκεται ο ναΐσκος του Αγίου Ιωάννη, ο οποίος αποτελείται από καμαροσκεπή κυρίως ναό και τετράγωνο νάρθηκα στα δυτικά[14]. Ο νάρθηκας καλύπτεται από τυφλό σφαιρικό θόλο, ο οποίος δεν δηλώνεται εξωτερικά, καθώς στεγάζεται από υπερυψωμένη δικλινή κεραμοσκεπή. Ο κυρίως ναός χρονολογείται στο 1704, σύμφωνα με επιγραφή στο υπέρθυρο, ενώ ο νάρθηκας στο 14ο αι. Οι πρόσφατες εργασίες καθαίρεσης των εξωτερικών επιχρισμάτων αποκάλυψαν πλίνθινο διάκοσμο στο νάρθηκα και άνοιγμα εισόδου στο νότιο τοίχο του.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

Χώρα

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Το κτίσμα ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού με τρίπλευρη αψίδα και χτίστηκε, σύμφωνα με επιγραφή στο υπέρθυρο, το 1796 από τον επίσκοπο Δανιήλ Κομνηνό, ο οποίος καταγόταν από την Κουμουστά της Λακωνίας. Η είσοδος ανοίγεται στα βόρεια του κτιρίου, ενώ στα δυτικά υπάρχει φεγγίτης στο άνω μέρος και ενσωματωμένο ανάγλυφο μαρμάρινο μέλος. Κατά το μητροπολίτη Ιωάννη, ο Δανιήλ *ἀνήγειρε ἐξ ἰδίων* το ναό, επειδή είχε κατηγορηθεί ότι ήταν εναντίον της ανέγερσης παρεκκλησίων. Αναφέρεται ότι δεν παρείχε εύκολα άδειες, επειδή ήθελε να αποφύγει τη μετέπειτα εγκατάλειψη και ερήμωση των ναών αυτών[15].

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός βρίσκεται στο δρόμο που οδηγεί από τη Σάμο στο Πυθαγόρειο και ανήκει στον τύπο της μονόχωρης ξυ-

13. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το κάστρο της Αντιπάρου*, Αθήνα 1978, σ. 113, 116.

14. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 364-365, Πίν. 167 β.

15. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σιδηρόκαστρο 1996[3], σ. 66.

λόστεγης βασιλικής με τρίπλευρη αψίδα Ιερού. Η είσοδος ανοίγεται στη βόρεια πλευρά, και στη δυτική, η οποία είναι επιχρισμένη, διακρίνονται δύο αρχαιότερα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Στην ανατολική, στη βόρεια και στη νότια πλευρά, οι οποίες έχουν παραμείνει ανεπίχριστες, εμφανίζεται επιμελημένη λιθοδομή. Στοιχεία για τη χρονολόγηση του ναού παρέχει η επιγραφή στο υπέρθυρο, που αναφέρει έτος ίδρυσης το 1622.

Μύλοι

Ναός Αγίου Μακαρίου

Ο ναός βρίσκεται ανατολικά του χωριού και ακολουθεί τον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλο. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος και καθεμία πλευρά του φέρει ορθογώνια φωτιστική σχισμή και κεραμικό πινάκιο. Στο εσωτερικό υπάρχει στην Αγία Τράπεζα πλάκα με ανάγλυφο διάκοσμο των μεταβυζαντινών χρόνων. Ο ναός χρονολογείται στο 18ο αι.

Κουμέικα

Στην κεντρική πλατεία των Κουμέικων βρίσκεται κρήνη, τρίπλευρη στην κάτοψη, με προεξέχουσα τη μεσαία πλευρά. Σε αυτήν έχουν εντοιχιστεί τέσσερις μαρμάρινες πλάκες: η ανώτερη, από λευκό μάρμαρο με γαλανές φλεβώσεις, φέρει στο μέσον έγγλυφο κύκλο που πλαισιώνεται από δύο εξάφυλλους ρόδακες εγγεγραμμένους σε κύκλο. Κάτω από τον ένα ρόδακα παραδίδεται εγχάρακτη η χρονολογία: *1882*. Η δεύτερη και η τρίτη κατά σειρά πλάκες είναι από λευκό μάρμαρο και φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο μεσοβυζαντινών ψευδοσαρκοφάγων (11ου-12ου αι.). Στην τέταρτη και τελευταία πλάκα υπάρχει ο κρουνός, ο οποίος τη διατρυπά κάτω από ανάγλυφο τόξο «μικρασιατικού τύπου». Σύμφωνα με την τοπική παράδοση οι πλάκες μεταφέρθηκαν στην κρήνη των Κουμέικων από τη θέση Παληομονάστηρο, όπου σώζονται ερείπια παλαιών κτισμάτων. Η κρήνη χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, ώστε να προστατευτούν οι εντοιχισμένες πλάκες ψευδοσαρκοφάγων και επειδή και η ίδια η κρήνη ως οικοδόμημα έχει ενδιαφέρον, καθώς συνδυάζονται σε αυτήν αρμονικά νεοκλασικίζοντα στοιχεία (όπως το γείσο της) με στοιχεία παραδοσιακής τοπικής αρχιτεκτονικής.

Εκτός από τα ανωτέρω, στο νησί της Σάμου χαρακτηρίστηκαν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία, για λόγους προστασίας, τα ακόλουθα μεμονωμένα κτίσματα (ναοί, πύργοι) και μοναστηριακά συγκροτήματα, τα οποία χρονολογούνται στους μεταβυζαντινούς χρόνους και είναι ήδη γνωστά στη βιβλιογραφία: ο δίδυμος ναός του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και του Αγίου Νικολάου (Άι Γιαννάκης) στο Πάνω Βαθύ[16], ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής στη θέση Πεταλούδα της Υδρούσας[17], ο ναός της Αγίας Τριάδας στον κάμπο της Βλαμαρής[18] κοντά στο Παλαιόκαστρο, ο ναός της Γεννήσεως του Χριστού και ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής στον Παγώνδα[19], η μονή της Αγίας Ζώνης στη Βλαμαρή[20] και οι πύργοι του αγά Γιαννάκη και του Λαχανά στο Πάνω Βαθύ[21].

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη Χίου

Οι επισκέψιμοι αρχαιολογικοί χώροι του ναού του Αγίου Βασιλείου των Πετροκοκκίνων στο δημοτικό κήπο της πόλης και της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ισιδώρου που βρίσκεται στην περιοχή του νοσοκομείου της Χίου καθαρίστηκαν την άνοιξη και το καλοκαίρι αντίστοιχα.

ΦΡΟΥΡΙΟ

Κατά τη διάρκεια επιφανειακών καθαρισμών στον περίδρομο των τειχών πάνω από την Porta Maggiore αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο που καλύπτει μεγάλη έκταση και εμφανίζει κλίση προς την εσωτερική παρειά του τείχους. Τα όμβρια απέρρεαν προς την ίδια κατεύθυνση και διοχετεύονταν σε λίθινο αγωγό, ο οποίος απολήγει πάνω από τη δεύτερη κατά σειρά εσωτερική πύλη του κάστρου. Στην κατασκευή του πλακόστρωτου δαπέδου έχει χρησιμοποιηθεί πολύ υλικό σε β΄ χρήση (Σχέδ. 1). Το δάπεδο αυτό αποτελεί μάρτυρα του τύπου της αρχικής διαμόρφωσης του περιδρόμου του Φρουρίου της

16. Κ. Προεστός, Ο ναός του Άι Γιαννάκη στο Άνω Βαθύ Σάμου, *Σαμιακές Μελέτες* 1 (1993-1994), σ. 223-231. Κ. Παπαϊωάννου, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σάμου*, Αθήνα 1997, σ. 171-177.

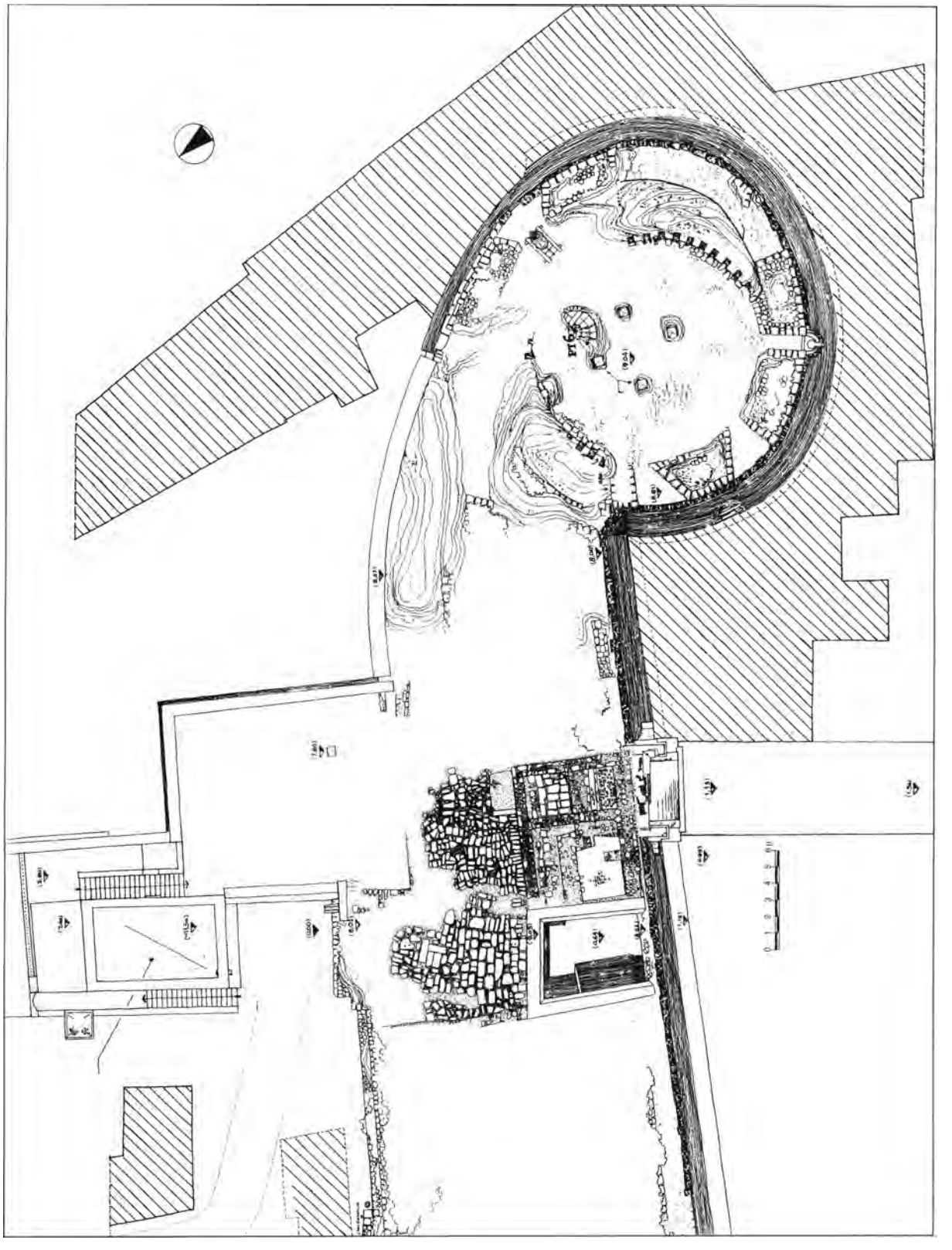
17. Παπαϊωάννου, ό.π., σ. 43-47.

18. Ό.π., σ. 71-74.

19. Ό.π., σ. 116-118, 141-144.

20. Ό.π., σ. 229-232.

21. Α. Πετρονώτης, «Πύργος Λαχανά», Ο [πενταώροφος] πύργος του αγά Χριστοδούλου Κ. Παπαχατζή στο Πάνω Βαθύ Σάμου: 1717, *Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νικόλαο Κ. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1991, Γ, σ. 1477-1522.

Σχέδ. 1. Φρούριο Χίου. Κάτοψη της πλακόστρωσης του περιδρόμου.

Χίου, ότι δηλαδή ήταν πλακοστρωμένος, ώστε να είναι στεγανός και ότι στην κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί ευμεγέθεις πλάκες, από τις οποίες πολλές ήταν αρχαιότερο υλικό.

Έγινε καθαρισμός του περιδρόμου των τειχών από τη βλάστηση, ούτως ώστε να είναι δυνατή η περιήγηση των επισκεπτών σε όλη την περίμετρο των τειχών. Επίσης, αφαιρέθηκε η εποχιακή βλάστηση από τις όψεις των τειχών, με σκοπό να αναδειχθεί η τοιχοδομία και προτεραιότητα δόθηκε σε εκείνες τις πλευρές του τείχους που είναι στραμμένες προς τα κεντρικά σημεία της πόλης της Χίου. Στη συνέχεια, καθαρίστηκαν από απορρίμματα και χόρτα οικόπεδα εντός του οικισμού του Φρουρίου, που έχουν απαλλοτριωθεί για αρχαιολογικούς σκοπούς, καθώς και το οθωμανικό νεκροταφείο στην πλατεία του κάστρου.

Η ερειπωμένη οικία Μαυρογιώργη, η οποία είχε κατασκευαστεί από πρόσφυγες μετά την καταστροφή του 1922 πάνω στα ερείπια του νότιου προμαχώνα του επιθαλάσσιου τείχους, κατεδαφίστηκε χωρίς τη χρήση μηχανικού μέσου από συνεργείο ωρομίσθιων εργατών της Εφορείας.

Εμπορειός

Βαπτιστήριο

Το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο που σώζεται στον Εμπορειό στη νότια Χίο[22] καθαρίστηκε από τα συσσωρευμένα απορρίμματα, ούτως ώστε να αναδειχθεί η εσωτερική πλακόστρωση και η κολυμβήθρα που διατηρείται στο κέντρο του κυκλικού κτιρίου.

Πυργί

Ναός Αγίων Αποστόλων

Στο βυζαντινό ναό των Αγίων Αποστόλων έγιναν εργασίες ευτρεπισμού της από Δ. πρόσβασης στο ναό. Σε απόσταση 2 μ. από τη δυτική θύρα εισόδου υπήρχε χαμηλό λιθόκτιστο τοιχίο, το οποίο ήταν σαθρό με στρεβλωμένα τα κιγκλιδώματά του. Το τοιχίο ανακατασκευάστηκε στις ίδιες διαστάσεις, στο άνοιγμά του τοποθετήθηκε νέα μεταλλική θύρα και στη στέψη του στερεώθηκαν νέα σιδερένια κιγκλιδώματα που ελαιοχρωματίστηκαν με μαύρο χρώμα.

22. M. Ballance - J. Boardman - S. Corbett - S. Hood, *Excavations in Chios 1952-1955, Byzantine Emporio*, Suppl. 20, Oxford 1989, σ. 11-46.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Στο Φρούριο της Μυτιλήνης έγινε κοπή της βλάστησης στις κύριες διαδρομές περιήγησης του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου και κατά τον ίδιο τρόπο ευτρεπίστηκε και το Φρούριο του Μολύβου.

Στο αρχοντικό της Βαρελτζήδαινας στην Πέτρα αφαιρέθηκαν επιχωματώσεις από την αυλή, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η τοπογράφηση του οικοπέδου ως πρώτο στοιχείο για την αποκατάσταση του αρχοντικού, έργο που έχει ενταχθεί στο Πρόγραμμα Interreg.

Στην πόλη της Μυτιλήνης περιφράχθηκε ο αρχαιολογικός χώρος του παλαιοχριστιανικού μαρτυρίου στο Μακρύ Γιαλό με δαπάνη της εταιρείας ΑΛΚΑΙΟΣ ΑΕ, η οποία είναι ιδιοκτήτρια του όμορου οικοπέδου και της παρακείμενης νεοκλασικής έπαυλης που πρόκειται να λάβει νέα χρήση ως ξενώνας. Η περίφραξη αποτελείται από χαμηλό λιθόκτιστο τοιχίο και ψηλά σιδερένια κιγκλιδώματα, με πρόσβαση από τη μία πλευρά, σύμφωνα με τη μελέτη που εκπόνησε ο αρχιτέκτων μηχανικός της εταιρείας[23].

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Το ανασκαφικό έργο της Εφορείας διαχωρίζεται: α) σε σωστικές ανασκαφές και β) σε διερευνητικές τομές που διενεργήθηκαν σε μνημεία που πρόκειται να αναστηλωθούν. Στις σωστικές συγκαταλέγεται η ολοκλήρωση μιας ανασκαφικής έρευνας στο Φρούριο Χίου (οικόπεδο Πατέτσου), η ολοκλήρωση μιας ακόμη στο κέντρο της πόλης της Χίου (οικόπεδο Βαγιάνου) και στην εποπτεία των εκσκαφικών εργασιών της ΔΕΥΑΧ για κατασκευή νέου αποχετευτικού δικτύου που θα εξυπηρετεί όλο τον οικισμό του Φρουρίου της Χίου. Τα στοιχεία που ήλθαν στο φως είχαν ως αποτέλεσμα μικρές συμβολές στη μνημειακή τοπογραφία του Φρουρίου και της πόλης της Χίου. Διερευνητικές ανασκαφικές τομές έγιναν στη Νέα Μονή, για τις οποίες εκτενέστερος λόγος θα γίνει παρακάτω, και στον περίδρομο του επιθαλάσσιου τείχους του Φρουρίου Χίου και στον «Προμαχώνα του Antonio Zeno». Οι τομές στο Φρούριο διενεργήθηκαν στο πλαίσιο έργου ενταγμένου

23. Κατά την ημερομηνία σύνταξης των Χρονικών 1997 όλο το αρχείο της 14ης ΕΒΑ είχε ήδη παραδοθεί στην έδρα της ανωτέρω Εφορείας στη Μυτιλήνη, για αυτό το λόγο οι πληροφορίες δεν είναι επαρκώς λεπτομερείς.

στο ΠΕΠ 1994-1999 και ειδικότερα στο πλαίσιο της αποκατάστασης του επιθαλάσσιου τείχους του Φρουρίου της Χίου, τμήμα του οποίου, μήκ. 20 μ. περίπου, είχε κατακρημνιστεί ύστερα από τις ραγδαίες βροχοπτώσεις της 12-3-1996. Τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν συντελούν στη γνώση της διαμόρφωσης του περιδρόμου του τείχους και θα χρησιμεύσουν στη μελλοντική αποκατάστασή του, έργο το οποίο ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη.

Ακολουθούν αναλυτικές εκθέσεις των επιβλεπουσών αρχαιολόγων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη Χίου

Οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, η οποία είχε ξεκινήσει πέρυσι. Την εποπτεία της έρευνας είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Σ. Φαϊτάκη και στη συνέχεια η υπογράφουσα (Σχέδ. 2).

Κατά τη διάρκειά της αποκαλύφθηκαν σε όλη την έκτασή τους τα λιθόστρωτα Λ1 και Λ2 (19ου - αρχών 20ού αι.) αντίστοιχα, μέρος των οποίων όμως χρειάστηκε να αφαιρεθεί, ούτως ώστε να γίνει δυνατή η διερεύνηση των κατώτερων ανασκαφικών στρωμάτων. Επίσης, στο επιφανειακό και νεότερο χρονολογικά στρώμα αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου Τ2 προς Ν., πέτρινος ασκεπής αγωγός (Α1) στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, καθώς και η βόρεια παρειά τοιχοποιίας (Τ4) κατά μήκος του νότιου ορίου του οικοπέδου.

Το επόμενο ανασκαφικό στρώμα – κάτω από τα λιθόστρωτα Λ1 και Λ2 και έως βάθος 1,55-1,60 μ. περίπου – είναι στρώμα καταστροφής, όπως μαρτυρεί ο μεγάλος αριθμός πλίνθων και κεραμίδων. Σε αυτό εντάσσονται ο τοίχος Τ6 – επί του οποίου θεμελιώθηκε ο τοίχος Τ4 –, ο τοίχος Τ7 στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, του οποίου αποκαλύφθηκε μόνον τμήμα της δυτικής παρειάς, που φέρει επικάλυψη επιχρίσματος, καθώς και ο Τ5 στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Οι προαναφερθείσες τοιχοποιίες χαρακτηρίζονται από τη χρήση ασβεστοκονιάματος στη δόμησή τους, ενώ σβώλοι ασβεστοκονιάματος σε βάθος 1,45 μ. περίπου μαρτυρούν πιθανώς την ύπαρξη δαπέδου κατά μήκος του δυτικού τμήματος του οικοπέδου.

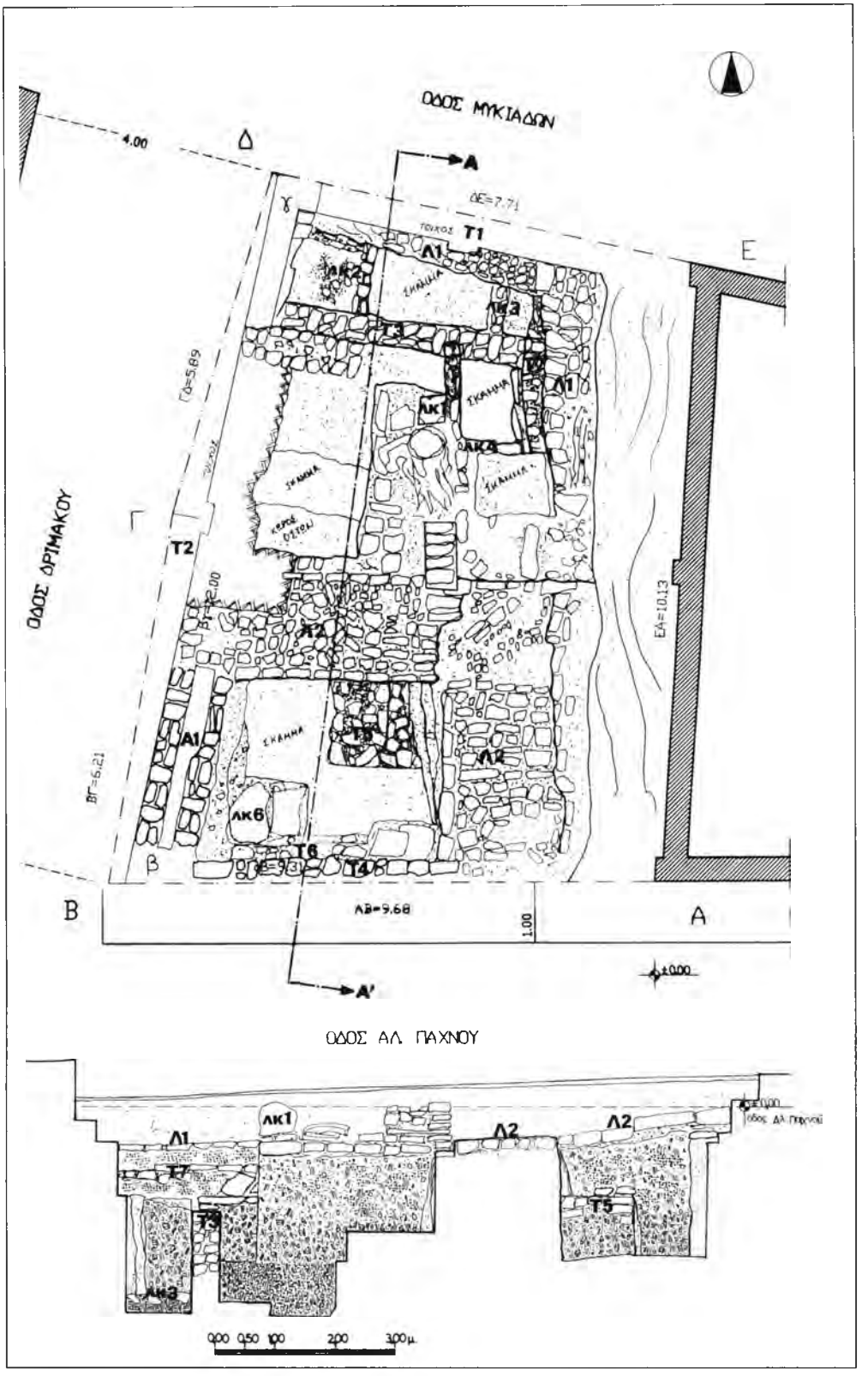
Η κεραμική του στρώματος αυτού χαρακτηρίζεται από διατάραξη, όπου όμως, με εξαίρεση το δυτικό τμήμα του οικοπέδου, η παρουσία των εφυαλωμένων είναι περιορισμένη, ενώ έχουμε αυξημένη παρουσία πρωιμότερης κεραμικής. Συγκεκριμένα, βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και κάτω από το λιθόστρωτο Λ1 αρκετά μεγάλος αριθμός ακέραιων σχεδόν αγγείων του 18ου-19ου αι. που στην πλειονότητά τους προέρχονται από εργαστήρια της Χίου, καθώς και πιάτο του εργαστηρίου Çanakkale (1750-1850). Από την επίχωση αυτού του στρώματος στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα βυζαντινής εποχής με επιπεδόγλυφη διακόσμηση (13ου αι.), αρκετά τοιχώματα αγγείων με διακόσμηση ραβδώσεων, μικρή ποσότητα ερυθροβαφών οστράκων που ανήκουν στην κατηγορία LRC Ware[24] και χρονολογούνται μεταξύ του 5ου και 7ου αι. μ.Χ., ελάχιστα ερυθροβαφή της κατηγορίας Çandarli, καθώς και όστρακα της ελληνιστικής εποχής.

Το τρίτο ανασκαφικό στρώμα (από 1,55-1,60 έως 2,40-2,55 μ. περίπου) χαρακτηρίζεται από απουσία σχεδόν εφυαλωμένης κεραμικής (βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα στα ανώτερα τμήματα του στρώματος), έντονη παρουσία οστών – κυρίως στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου – και μεγάλη ποσότητα κεραμίδων και πλίνθων με διακόσμηση αυλακώσεων. Στο εν λόγω στρώμα εντάσσουμε τον τοίχο Τ3 – μέρος της επιφάνειας του οποίου είχε αποκαλυφθεί το 1996 – που διατρέχει με κατεύθυνση Α.-Δ. το βόρειο τμήμα του οικοπέδου· ο εν λόγω τοίχος βρέθηκε σε βάθος 1,55 μ. και θεμελιώνεται στα 2,55 μ. Επίσης, τη λιθοκατασκευή ΛΚ6 στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, εντός της οποίας, αφού αφαιρέθηκαν οι δύο λιθόπλακες που την κάλυπταν, βρέθηκαν πλίνθοι, πολλές κεραμίδες, οστά ενήλικου ατόμου, καθώς και όστρακα, μεταξύ των οποίων χείλος ερυθροβαφούς αγγείου της κατηγορίας των LRC Ware (5ου-7ου αι. μ.Χ.) και τοιχώματα κλειστών αγγείων με διακόσμηση ραβδώσεων.

Το ανωτέρω οικοδομικό στρώμα χρονολογείται πιθανότατα στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (5ος-7ος αι. μ.Χ.) και μπορεί να συσχετιστεί με το στρώμα καταστροφής της ίδιας περιόδου που είχε βρεθεί το έτος 1989 σε βάθος 2,47 μ. περίπου σε γειτονικό οικόπεδο της ΑΤΕ, καθώς και με τα λείψανα παλαιοχριστιανικής πιθανώς βασιλικής που είχαν βρεθεί στο γειτονικό επίσης οικόπεδο Σ. Χαρίτου.

Η κεραμική του στρώματος χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία τοιχωμάτων με διακόσμηση ραβδώσε-

24. J. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, σ. 323-369.

Σχέδ. 2. Πόλη Χίου. Οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α'.

ων, λαβών και τοιχωμάτων από παλαιοχριστιανικούς αμφορείς του τύπου LRA 1[25], τοιχωμάτων με πυκνές εγχάρακτες ραβδώσεις πιθανώς από αμφορείς του τύπου LRA 2[26], καθώς και τοιχωμάτων από έντονο σκουροκάστανο πηλό, τα οποία προέρχονται από παλαιοχριστιανικές στάμνες, η καταγωγή των οποίων εντοπίζεται στα παράλια της δυτικής Μικράς Ασίας. Επίσης, περισυνελέγησαν τμήματα ερυθροβαφών αγγείων, κυρίως του τύπου LRC Ware (5ου-7ου αι. μ.Χ.), ελάχιστα από ερυθροβαφή αγγεία τύπου Çandarli (2ου αι. μ.Χ.), το κατώτερο τμήμα μυροδοχείου – unguentarium – του 6ου αι. μ.Χ.[27] που φέρει αδιάγνωστη σφραγίδα, ελάχιστες κομβιόσχημες βάσεις πρώιμων αμφορέων, καθώς και ελάχιστα τμήματα από αγγεία της ελληνιστικής εποχής.

Εξαιτίας του πολύ περιορισμένου του χώρου το τέταρτο ανασκαφικό στρώμα (από 2,55 μ.) ερευνήθηκε αποσπασματικά έχοντας ως χαρακτηριστικό γνώρισμα την παντελή έλλειψη εφυαλωμένης κεραμικής και την παρουσία ελληνιστικής κεραμικής. Στο βάθος των 2,55 και 3 μ. αντίστοιχα (στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και κάτω από τον τοίχο Τ3) βρέθηκαν δύο λιθοκατασκευές (ΛΚ2 και ΛΚ3) από αργολιθοδομή με κατεύθυνση Β.-Ν., οι ορατές παρειές των οποίων σχηματίζουν κανονικό μέτωπο. Η μεγάλη στενότητα όμως του χώρου, καθώς και η παρουσία υπόγειων υδάτων (σε βάθος 3,40 μ. περίπου) δεν επέτρεψε την περαιτέρω διερεύνησή τους.

Η Εφορεία εισηγήθηκε στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Νήσων τη συνέχιση των οικοδομικών εργασιών ανέγερσης διώροφου κτίσματος στο οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου, υπό τον όρο η θεμελίωσή του να μη θίξει τα αποκαλυφθέντα κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών οικοδομικά λείψανα, τα οποία θα πρέπει να διατηρηθούν σε κατάχωση.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΦΡΟΥΡΙΟ

Οικόπεδο Μ. Πατέτσου

Η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο. Τα συμπεράσματα που προέκυψαν έχουν συνοπτικά ως εξής (Σχέδ. 3· Πίν. 359 α):

Η αμέσως προγενέστερη του κτιρίου της Τουρκοκρατίας[28] φάση κατοίκησης του χώρου που ερευνήθηκε χρονολογείται στο 16ο αι. Στη φάση αυτή κατατάσσονται οι τοίχοι Τμ, Τν και Το που έχουν θεμελιωθεί σε βάθος 3,80 μ. και έχουν κατεύθυνση από Β. προς Ν., καθώς και το δάπεδο ΔΥ. Το κτίριο εγκαταλείφθηκε γύρω στο 1566, χρονιά που οι Οθωμανοί Τούρκοι κατέλαβαν τη Χίο. Αυτό πιστοποιείται από την κεραμική και ενισχύεται από τη νομισματική μαρτυρία: πρώιμα μεταβυζαντινά όστρακα, όστρακα αγγείων από εργαστήρια του Iznik (Νίκαια) όλων των τεχνικών από τις αρχές έως το γ΄ τέταρτο του 16ου αι. καθώς και μεγάλη ποσότητα εισηγμένων αγγείων τεχνικής maiolica από εργαστήρια της βόρειας Ιταλίας, προέρχονται από την ανασκαφή της φάσης αυτής. Τα νομίσματα είναι δύο βενετσιάνικες quarciae που κόπηκαν στην Κύπρο στο γ΄ τέταρτο του 16ου αι.

Η παλαιότερη φάση που ανιχνεύθηκε ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους. Πρόκειται για μνημειακή κατασκευή, όπως τεκμαίρεται από τις λιθοπλίνθους ίσων διαστάσεων που τη συγκροτούν, χτισμένες κατά το ισόδομο σύστημα (Πίν. 359 β). Οι λιθόπλινθοι είναι σχεδόν τετράγωνες (0,70×0,75 μ.) και έχουν λαξευτεί σε εύθρυπτο πέτρωμα κίτρινου χρώματος, γνωστού στους ντόπιους τεχνίτες ως «κροκόπετρα».

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

Οικόπεδο Μ. Τυρή

Το εν λόγω ακίνητο βρίσκεται στα δυτικά του απαλλοτριωθέντος για αρχαιολογικούς σκοπούς όμορου οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας Χ. και Π. Κατσαρού, εντός του οποίου σώζονται τα ερείπια κτίσματος μεγάλων διαστάσεων με σταυροθολιακές στεγάσεις και κινστέρνα των χρόνων της Γενουατοκρατίας.

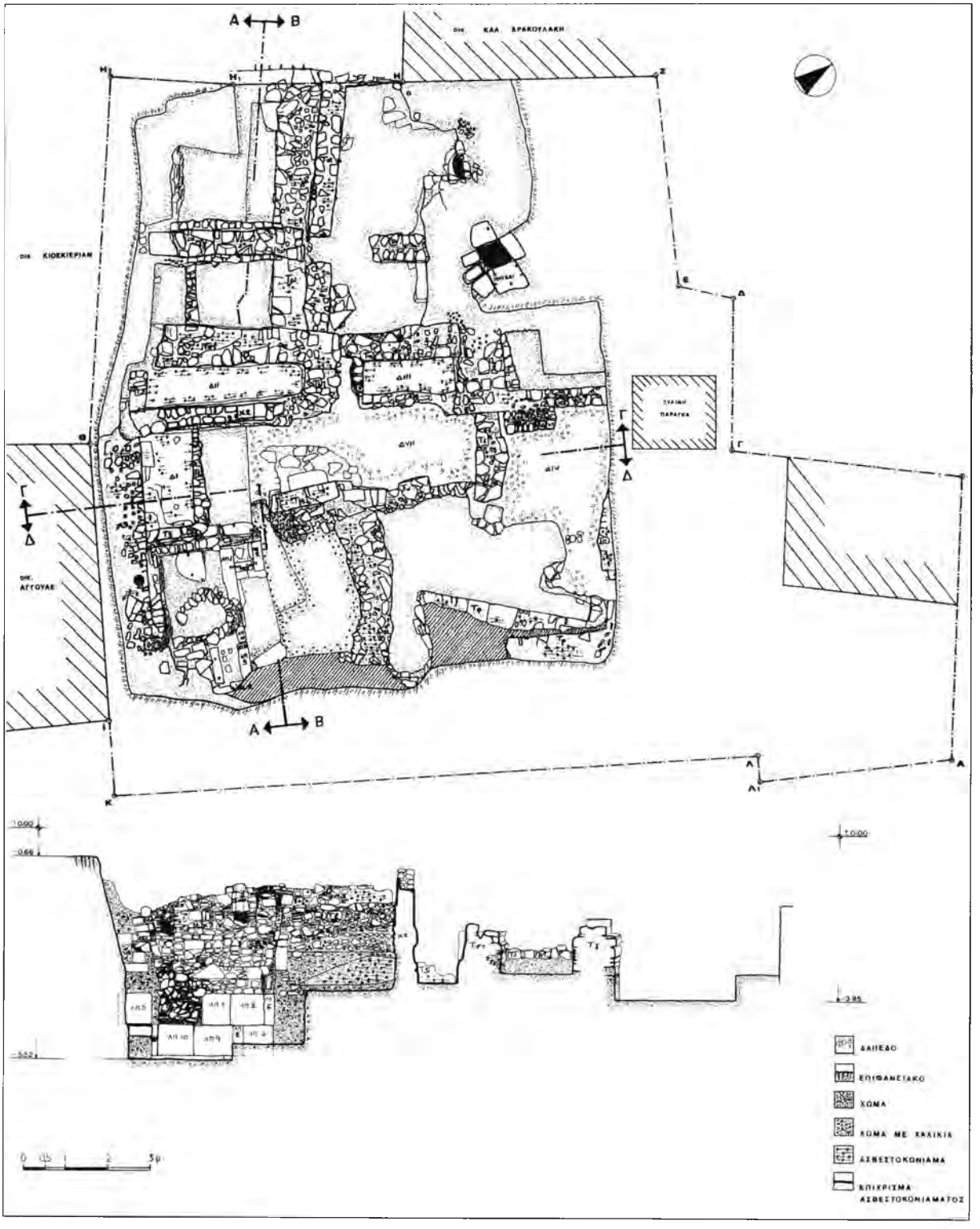
Με αφορμή τις εργασίες προσθήκης επέκτασης μικρής επιφάνειας στον αύλειο χώρο της οικίας Τυρή, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τα λείψανα δύο τοιχοποιιών από αδρά δουλεμένους λίθους με παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς. Επί της μιας έχει εδραστεί η ανατολική τοιχοποιία της οικίας Τυρή. Η ελάχιστη κεραμική που βρέθηκε χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Τα οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

25. J.A. Riley, *Sidi Khrebish-Bengazi, Berenish* II, *LybiaAnt* Suppl. V, 1979, σ. 212-216.

26. Ό.π., σ. 217-219.

27. *BSA* 66 (1971), σ. 243-248.

28. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 712-713.

Σχέδ. 3. Φρούριο Χίου. Οικόπεδο Μ. Πατέτσου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Οικόπεδο Α. Φαρμάκα

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται σε ελάχιστη απόσταση από το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου το επονομαζόμενο Κεχρί, το οποίο σύμφωνα με την παράδοση έχει χτιστεί στη θέση βυζαντινού ναού[29].

Κατά τη διενέργεια των εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση διώροφης οικίας δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα παρά μόνον κεραμική που χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

Εκσκαφές ΔΕΥΑΧ για νέο αποχετευτικό δίκτυο

Οι εκσκαφές για την κατασκευή του νέου αποχετευτικού δικτύου διήρκεσαν έξι μήνες και πραγματοποιήθηκαν από δύο εργολάβους. Την αρχαιολογική εποπτεία του έργου είχε η αρχαιολόγος Δ. Χρίτη, καθ' υπόδειξη της Εφορείας, και η δαπάνη μισθοδοσίας της καλύφθηκε από τον προϋπολογισμό του έργου. Σε 17 θέσεις αποκαλύφθηκαν ακίνητα αρχαία, εκ των οποίων τα περισσότερα καταχώσθηκαν, αφού λήφθηκαν προστατευτικά μέτρα στα σημεία επαφής τους με το νέο αγωγό. Τα νέα στοιχεία που προέκυψαν ως προς την τοπογραφία του κάστρου δεν ήταν πολλά, επειδή οι αγωγοί διήλθαν από τους υπάρχοντες δρόμους και παρόδους πρόσβασης στο κάστρο, οι οποίοι προφανώς ακολουθούν τη διαδρομή των παλαιοτέρων. Πιστοποιήθηκε και ανασκαφικά ότι τέσσερις δρόμοι που υπάρχουν σήμερα δεν υπήρχαν στους μεσαιωνικούς χρόνους, όπως άλλωστε διακρινόταν από τη βίαιη διακοπή του τείχους στα σημεία διέλευσής τους: η οδός Παγκαλάκη, η οδός Θεοκρίτου, η οδός Μηνιώτη και η οδός Τσιτσεκλή, όλες προσβάσεις που διανοίχθηκαν από την πλευρά του λιμανιού προς το εσωτερικό του κάστρου. Σε ορισμένα σημεία βρέθηκε ο παλαιός τουρκικός θολωτός αγωγός που είχε κατασκευαστεί στα τέλη του 19ου αι. για τη διευθέτηση των λυμάτων προς το λιμάνι, κατασκευή η οποία είχε αποκαλυφθεί και παλαιότερα σε εκσκαφές της ΔΕΥΑΧ κάτω από την οδό Λάδης, παράλληλη της προκυμαίας.

Ειδικότερα, στην οδό Παγκαλάκη αποκαλύφθηκε τμήμα του επιλιμένιου τείχους σε βάθος 0,40 μ. από το οδόστρωμα, όπως ήταν αναμενόμενο, εφόσον δεξιά και αριστερά της οδού, υπέργεια, το τείχος σώζεται σε αρκετό ύψος. Η κατασκευή του ήταν πολύ επιμελημένη, με λιθοπλίνθους από την ακρόπολη των αρχαίων Ερυθρών της Μικράς Ασίας και μαρμάρινους δόμους. Στην οδό Θεοκρίτου το τείχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,20 μ. και αποτελούνταν από κιτρινωπούς και ερυθρούς λίθους με ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό· η εμφάνισή του δεν ήταν τόσο επιμελημένη όσο της οδού Παγκαλάκη. Στην οδό Μηνιώτη συγκροτείται από μεγάλες γκρίζες λιθοπλίνθους με ερυθρές φλεβώσεις, από λίθους Ερυθρών και από μαρμάρινους δόμους, σε β΄ χρήση, με ισχυρότατο κορασάνι ως συνδετικό υλικό.

Προς Ν. της οδού Τιτσεκλή και επί της οδού Πλαταιών αποκαλύφθηκε τμήμα του αναλημματικού τείχους.

Στη βόρεια πλευρά του ναού του Αγίου Νικολάου αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, προερχόμενα πιθανώς από τον προγενέστερο ναό, όπου υπογράφηκε και η συνθήκη μεταξύ Χίων και του Simone Vignoso το 1346.

Στην οδό Αγίου Γεωργίου, η οποία είναι η κύρια οδός του Κάστρου και η χάραξή της ανάγεται στους μεσαιωνικούς χρόνους, δεν αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομών, αλλά ανασύρθηκαν από τις τομές μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκαν σε μνημειακές κατασκευές.

Στην οδό Καλοθέτου, εμπρός από τον Κουλά, και στην οδό Μενδώνη αποκαλύφθηκαν τμήματα λιθόστρωτων, ενώ σε πάροδο της οδού Ναυάρχου Νικοδήμου, πολύ επιμελημένη πλακόστρωση.

Στη συμβολή των οδών Πατρικίου και Ναυάρχου Νικοδήμου, στα δυτικά της Κρύας Βρύσης, αποκαλύφθηκε κρήνη των ύστερων χρόνων της Τουρκοκρατίας, η οποία είχε καταχωσθεί για τη διαπλάτυνση της οδού και τη διευκόλυνση της διέλευσης των οχημάτων.

Μεταξύ των πολλών κινητών αρχαίων που προήλθαν από τις εκσκαφές ξεχωρίζει τμήμα θωρακίου άμβωνα των μεσοβυζαντινών χρόνων (ΒΜΧ 1002/Λ 857) που ανασύρθηκε από την τομή κοντά στην Κρύα Βρύση, δηλαδή τη μεσαιωνική δεξαμενή του κάστρου, και ορθογώνιος ενεπίγραφος λίθος (0,75×0,50×0,28 μ.) από το Πάνω Πορτέλλο, δηλαδή τη βόρεια πύλη του κάστρου, με την εξής μεγαλογράμματη επιγραφή: *Φίλων Φίλωνος τοῦ Τηλάγρου / ἀνέθηκεν [...] αἰωνίως* (ΒΜΧ 990/Λ 845).

Επιθαλάσσιο τείχος

Στο επιθαλάσσιο τείχος αποφασίστηκε η διενέργεια δύο ανασκαφικών τομών, η μία παρά τον προμαχώνα του Antonio Zeno και η άλλη στον περίδρομο του τείχους.

Η πρώτη έγινε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του

29. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, Α2, Αθήνα 1923, σ. 34.

πύργου που αποτελεί τον πυρήνα του προμαχώνα. Η τοιχοποιία του πύργου, ο οποίος κατασκευάστηκε στους χρόνους της Γενουατοκρατίας και εδράζεται επί παλαιότερου πύργου των ελληνιστικών χρόνων[30], έχει την ίδια μορφή που εμφανίζει και στις άλλες δύο ορατές πλευρές του (βόρεια και ανατολική): ο παχύς πυρήνας της τοιχοποιίας αποτελείται από αργούς λίθους κολυμβητούς σε ισχυρό κονίαμα και επενδύεται από ορθογώνιους λαξευμένους δόμους προέλευσης Ερυθρών Μικράς Ασίας. Ανά διαστήματα υπάρχουν κυκλικές οπές για αποστραγγιστικούς λόγους. Στη βορειοανατολική γωνία του πύργου αποκαλύφθηκε μέσα σε πώρινο πλαίσιο με κοιλόκυρτο κυμάτιο εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα μεγάλων διαστάσεων, που φέρει τρεις «ασπίδες» με οικόσημα και τη χρονολογία 1424. Στις δύο ακραίες «ασπίδες» εικονίζεται το οικόσημο των Ιουστινιάνι και στη μεσαία, που είναι κατεστραμμένη, υπήρχε μάλλον ο σταυρός, σύμβολο της πόλης της Γένουας (Πίν. 360 α). Παρόμοιες πλάκες διατηρούνται ακόμη κατά χώραν σε δύο προμαχώνες των χερσαίων τειχών του Κάστρου, εκ των οποίων μία φέρει τη χρονολογία 1425[31]. Ο περίδρομος, όπως αποκαλύφθηκε, ήταν στρωμένος με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες.

Η τομή στον περίδρομο έγινε προς Α. της Κρύας Βρύσης και στόχευε στη διερεύνηση της διαστρωμάτωσης της επίχωσής του. Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 3 μ. και διαπιστώθηκε η ύπαρξη δέκα στρωμάτων, από τα οποία τα κατώτερα είχαν λοξή διάταξη και ήταν επιχώσεις που είχαν απορριφθεί από την εσωτερική παρειά του επιθαλάσσιου τείχους. Σε βάθος 0,55 μ. αποκαλύφθηκε δάπεδο ασβεστοκονιάματος που κάλυπτε όλη την τομή. Η κεραμική που προήλθε από τα κατώτερα στρώματα χρονολογείται στο 15ο και στο 16ο αι. Ο τοίχος της εξωτερικής παρειάς του επιθαλάσσιου τείχους συνεχίζεται σε βάθος κατακόρυφος, ενώ της εσωτερικής παρειάς εμφανίζει παχύτατη σκάρπα (συνολ. πάχ. 3,70 μ.). Η εξωτερική παρειά έχει κατασκευαστεί με αργολιθοδομή και πλινθία ακανόνιστα ενταγμένα στους αρμούς, το αρμολόγημα είναι σε εξοχή και περιγράφει τους λίθους.

Νέα Μονή

Στο καθολικό έγιναν τρεις ανασκαφικές τομές με υπόδειξη του πολιτικού μηχανικού Α. Φρούσσου, ο οποίος έχει αναλάβει τη μελέτη της αποκατάστασης της στατικής επάρκειας του κτιρίου. Οι τομές έγιναν με σκοπό τη διερεύνηση της κατάστασης της θεμελίωσης του κτιρίου σε τρία επιλεγμένα σημεία της νότιας πλευράς: στη γωνία που σχηματίζεται μεταξύ εξωνάρθηκα και προσκτίσματος, στον εξωνάρθηκα και στο μεσαίο αψίδωμα του κυρίως ναού. Στην πρώτη τομή, που έφθασε μέχρι το βράχο, βρέθηκε απότμημα του ενός από τα δύο αμφίγλυφα θωράκια (ΛΝΜ 98) που υπήρχαν αρχικά στη δυτική όψη του εξωνάρθηκα[32] (Πίν. 360 β), γενουατικό νόμισμα του τελευταίου τετάρτου του 15ου αι. και λίγες ψηφίδες. Η κατάσταση του θεμελίου σε όλες τις τομές ήταν καλή.

Παράλληλα, συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η αποκάλυψη του λιθοστρώτου της αυλής. Οι εργασίες ακολούθησαν πορεία από Δ. προς Α. Η επιφάνεια εμφανίζει κλίση προς Α., οπότε οι επιχώσεις που έπρεπε να αφαιρεθούν αυξάνονταν όσο πλησιάζαμε προς την ανατολική πλευρά του καθολικού. Το λιθόστρωτο, όπως αποκαλύφθηκε, είναι κατασκευασμένο από μικρούς ακατέργαστους λίθους, καλύπτει όλη την έκταση της αυλής και δεν παρουσιάζει καμία ιδιαίτερη διαμόρφωση, με εξαίρεση ένα σημείο: εμπρός από τη θύρα εισόδου σε κελί του νότιου συγκροτήματος σχηματίζεται «ήλιος» και σχηματοποιημένα δέντρα, τα οποία εγγράφονται σε ορθογώνιο με τονισμένες τις διαγωνίους. Καθώς συνεχιζόταν ο καθαρισμός προς Α. άρχισαν να εμφανίζονται κατώφλια και τοίχοι κτιρίων. Όπως αποκαλύφθηκε, πρόκειται για συγκρότημα κελιών στα ανατολικά του καθολικού, τα οποία αποτυπώνονται σε σκαριφήματα στο τοπογραφικό του Α. Ορλάνδου[33] και είχαν καταχωσθεί από τη δεκαετία του 1930. Αποκαλύφθηκαν αρκετοί χώροι, οι οποίοι επικοινωνούν ή είναι σε επαφή με εκείνους του σχεδίου του Α. Ορλάνδου. Ήταν διώροφα κτίρια, όπως συμπεραίνεται από την ύπαρξη σκάλας σε ένα από αυτά, και τα ισόγεια ήταν αποθήκες, όπως προκύπτει από την ανευρεθείσα κεραμική, που στη μεγαλύτερη ποσότητά της είναι τμήματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. Σε ένα χώρο – πλάι στο σημερινό αρχονταρίκι – αποκαλύφθηκε εστία. Τα ερείπια μετά την αποκά-

30. G. Ortolani, Kastro di Chios, Le fortificazioni verso il mare, *Χίος-Γένοβα, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό του νησιού στα πλαίσια του Προγράμματος Columbus '92*, Αθήνα 1988, σ. 63-72.

31. *BSA* ό.π. (υποσημ. 6), σ. 146, αριθ. 4.

32. Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου, Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, σ. 112-114, εικ. 101-102, 104.

33. A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930, πίν. 8.

λυψή τους στερεώθηκαν από συνεργείο της Εφορείας. Από τις ανασκαφικές εργασίες στα ανατολικά κελιά προήλθαν αποτμήματα οκταγωνικών κιονίσκων, όστρακα υστεροβυζαντινής κεραμικής και κεραμικής 19ου αι. και τρία νομίσματα, εκ των οποίων τα δύο είναι τουρκικά και το ένα των χρόνων της Γενουατοκρατίας.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΠΑΡΟΣ

Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Νάουσας

Ο ναός του Αγίου Νικολάου μέσα στο κάστρο της Νάουσας φιλοξενούσε από τον Αύγουστο του 1963 μία μικρή συλλογή έργων μεταβυζαντινής τέχνης. Η συλλογή συγκροτήθηκε με ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ στη συνέχεια ανέλαβε τη φροντίδα της η Εταιρεία Αρχαιοφίλων Ναούσης. Αποτελούνταν κυρίως από εικόνες, ζωγραφιστούς σταυρούς, τμήματα ξυλόγλυπτων τέμπλων, χαλκογραφίες και λίγα έργα μικροτεχνίας. Ο Α. Ορλάνδος δημοσιεύοντας στο *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* (1964) τις εικόνες της Πάρου περιέλαβε ορισμένες που φυλάσσονταν στο ναό του Αγίου Νικολάου. Τα έργα είχαν περισυλλεγεί από ναούς και μοναστήρια του κάστρου και της ευρύτερης περιοχής.

Παλαιό αίτημα των Ναουσαίων προς την Αρχαιολογική Υπηρεσία ήταν έκτοτε η συντήρηση και η επανέκθεση των έργων. Ήδη το 1982 συντηρήθηκαν επιτόπου τρεις εικόνες της συλλογής, δραστηριότητα που συνεχίζεται από το 1996 από την αρμόδια 2η ΕΒΑ. Η ίδια Υπηρεσία οργάνωσε και επιμελήθηκε την επανέκθεση των έργων που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1997. Ως καταλληλότερος χώρος κρίθηκαν τα ενοποιημένα κελιά στο μοναστηράκι του Αγίου Αθανασίου[1] στην είσοδο της Νάουσας, την κτιριακή αποκατάσταση των οποίων ανέλαβε η διοικούσα εκκλησιαστική επιτροπή, επειδή ο ναός του Αγίου Νικολάου δεν επαρκούσε και είχε άμεση ανάγκη επισκευών.

Η έκθεση στο νέο αυτό χώρο περιλαμβάνει ορισμένες εικόνες, σταυρούς, ένα βημόθυρο, τμήματα ενός ξυλόγλυπτου τέμπλου και λίγα έργα μικροτεχνίας που επελέγησαν από τη συλλογή, με κριτήριο την αρχαιολογική και καλλιτεχνική τους αξία αλλά και την κατάσταση διατήρησής τους. Συγχρόνως εκτίθεται στον ίδιο χώρο και το μοναδικό τμήμα τοιχογραφίας από βυζαντινό ναό στα Πρωτόρια κοντά στη Νάουσα, η αποτοίχηση και συντήρηση του οποίου έγινε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (1969-70)[2].

Για το στήσιμο της μικρής έκθεσης συνεργάστηκαν με την υπογράφουσα η ωρομίσθια αρχαιολόγος Λ. Μπλουγούρα και οι συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης και Κ. Βερούτης. Η Εφορεία εξέδωσε ενημερωτικό φυλλάδιο-κατάλογο της έκθεσης. Πρόσφατα επανεκτυπώθηκε στην ελληνική και αγγλική γλώσσα με τη μορφή τεύχους[3].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

ΘΗΡΑ

Συλλογή εικόνων και κειμηλίων Πύργου

Το Καστέλλι του Πύργου Θήρας είχε υποστεί στο σεισμό του 1956 σοβαρές ζημιές, τις οποίες ακολούθησαν εκτεταμένες κατεδαφίσεις που αλλοίωσαν τον πολεοδομικό ιστό του οικισμού. Έτσι γύρω από την κεντρική εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου υπάρχει σήμερα διαμορφωμένη μεγάλη πλατεία στη θέση του πυκνοδομημένου άλλοτε κεντρικού πυρήνα του Καστελλιού. Στα βόρεια του ναού των Εισοδίων ο μικρότερος ναός της Αγίας Τριάδας, άλλοτε καθολικό μικρής γυναικείας μονής και μετόχι της μονής Προφήτη Ηλία, καταστράφηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου από το σεισμό και ξαναχτίστηκε τη δεκαετία του 1970 με πρωτοβουλία του Συλλόγου Πυργίων και της δραστήριας για πολλά χρόνια προέδρου του Λ. Πατινιώτη, προκειμένου να στεγάσει τη συλλογή εικόνων και κειμηλίων του Πύργου. Ο σύλλογος είχε φροντίσει αμέσως μετά το σεισμό να συγκεντρώσει αξιόλογες εικόνες και εκκλησιαστικά κειμήλια από τις ερειπωμένες εκκλησίες του Πύργου δημιουργώντας έτσι τον πυρήνα μιας αξιόλογης, μικρής μεν αλλά αντιπροσωπευτικής συλλογής. Η συλλογή αυτή στεγάστηκε μέσα στο ναό της Αγίας Τριάδας, η οποία ξαναχτίστηκε στην παλαιά της μορφή, αλλά ήταν πλέον γνωστή στον Πύργο ως «Μουσείο». Η συλλο-

1. Για το ναό του Αγίου Αθανασίου, ελεύθερο σταυρό με τρούλο, βλ. *ΑΒΜΕ* Θ΄ (1961), σ. 214, 151, εικ. 62.

2. Για το ναό, βλ. *ΕΕΚυκλΜ* Γ΄ (1970), σ. 287-304. Για τις τοιχογραφίες, βλ. τελευταία *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 115, εικ. 29 (όπου συγκεντρωμένη η προηγούμενη βιβλιογραφία).

3. Α. Μητσάνη, *Συλλογή έργων βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης Νάουσας Πάρου*, Αθήνα 1999.

γή παρέμεινε κλειστή στο κοινό, οι εικόνες ήταν ασυντήρητες και οι συνθήκες φύλαξής τους μέσα στο κτίσμα πολύ κακές (υγρασία, ανεπαρκής αερισμός). Στο εργαστήριο συντήρησης της 2ης ΕΒΑ άρχισαν από το 1990 σταδιακά να συντηρούνται εικόνες της συλλογής[4] με σκοπό, αφού επισκευαστεί το κτίριο, να διαμορφωθεί μια επισκέψιμη έκθεση.

Με τη στενή συνεργασία της Μητρόπολης Θήρας, της Κοινότητας Πύργου και του προέδρου της Ν. Ζώρζου, ο οποίος ανέλαβε την οικονομική δαπάνη της επισκευής του κτιρίου, έγιναν οι απαραίτητες εργασίες προκειμένου να διαμορφωθεί ο εκθεσιακός χώρος, αφού μεταφέρθηκαν προσωρινά όλα τα αντικείμενα της συλλογής στο γυναικωνίτη του παρακείμενου ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου. Αποστραγγίστηκε δεξαμενή βρόχινου νερού, που βρισκόταν σε επαφή με το βόρειο τοίχο του κτιρίου και προκαλούσε τα μεγαλύτερα προβλήματα υγρασίας. Κατασκευάστηκαν νέα κουφώματα και σιδεριές στα παράθυρα και νέα ξύλινη πόρτα, ενισχυμένη εσωτερικά με σιδερένια φύλλα. Το κτίριο βάφτηκε εξωτερικά και εσωτερικά, αφού αποκαλύφθηκαν τα λιθόκτιστα τόξα, τα οποία είχαν καλυφθεί από χρώματα. Τοποθετήθηκε συναγερμός. Διαμορφώθηκε έτσι ένας αξιοπρεπής εκθεσιακός χώρος (Πίν. 361 α), ο οποίος περιλαμβάνει, εκτός από τις ανωτέρω εικόνες, ξυλόγλυπτα, όπως αρτοφόρια, λυπηρά, επιτάφιο και άλλα εκκλησιαστικά κειμήλια, όπως κεντήματα, άμφια, σταυρούς αγιασμού κ.ά. Ενδεικτικά αναφέρουμε επιχρυσωμένο επιστύλιο τέμπλου από τον παλαιό ναό της Αγίας Τριάδας με επιγραφή: *Δέησις τοῦ Δούλου τοῦ Θεοῦ Παϊσίου Ἱερομονάχου* και χρονολογία 1747, εξαεδρικό αρτοφόριο με επίπεδο κάλυμμα, επίσης από τον παλαιό ναό της Αγίας Τριάδας, με υπογραφή: *Ἰγνατίου Ἱερομονάχου Τζηγάλα* και χρονολογία 1749, κεντημένη ποδέα με παράσταση της Παναγίας με τον Χριστό σε μετάλλιο πλαισιωμένος από τους Δαβίδ, Σολομώντα, Αβακούμ και Μελχισεδέκ, σταυρός αγιασμού με αργυρό περίβλημα και επιγραφή *Γεδεὼν Ἱερομονάχου 1744*.

Η μικρή αυτή συλλογή που αποτελείται κυρίως από εικόνες και κειμήλια του 17ου, αλλά και του 18ου αι. αποτελεί μαρτυρία για την οικονομική ανάπτυξη του Πύργου από το 17ο αι. και μετά, που επέτρεπε στους κατοίκους να παραγγέλνουν εικόνες σε γνωστά εργαστήρια κρητικών ζωγράφων και να κοσμούν τις εκκλησίες τους με αξιόλογα σκεύη και κειμήλια. Συγχρόνως αποτελεί μια συλλογή αντιπροσωπευτική των τάσεων της εκκλησιαστικής ζωγραφικής για όλο το νησί.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

4. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 405· 50 (1995): Χρονικά, σ. 715.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Σεπτεμβριανή

Στο μονόχωρο μεταβυζαντινό ναό με εγκάρσιο νάρθηκα της Σεπτεμβριανής στην Παροικιά, που χρονολογείται στο έτος 1592[5], έγιναν εργασίες αντικατάστασης της παλαιάς ξύλινης οροφής και του δώματος, όπως επίσης κατασκευή νέων εσωτερικών και εξωτερικών επιχρισμάτων. Η Σεπτεμβριανή είναι από τις πρώτες εκκλησίες της Παροικιάς που χτίστηκαν μετά τον τουρκικό «αχτιναμέ» του 1580 και ένα από τα λίγα μνημεία της Πάρου που δεν είχε υποστεί δραστικές επεμβάσεις.

Η παλαιά οροφή αποτελούνταν από ξύλινα δοκάρια, φίδες, φιδόκλαδα, φύκια, χώμα και λεπτή στρώση πορσελάνης. Η μεγάλη απόσταση μεταξύ των δύο πλάγιων τοίχων του ναού μειωνόταν με την εκφορική διαμόρφωση των απολήξεων των δύο τοίχων. Αντικαταστάθηκαν τα δοκάρια με καστανιές διαφορετικών διαστάσεων, τα οποία εμποτίστηκαν σε μυκητοκτόνο υγρό και βάφτηκαν κατάλληλα, τοποθετήθηκαν τάβλες, πλ. 0,20 μ. περίπου, θερμομονωτικό υλικό, κατασκευάστηκε πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος και έγινε επάλειψη με υγρομονωτικό υλικό σε δύο στρώσεις. Καταβλήθηκε προσπάθεια διατήρησης όλων των παλαιών στηθαίων του δώματος. Η λιθοδομή που αποκαλύφθηκε με την καθαίρεση των παλαιών επιχρισμάτων ήταν επιμελημένη κατασκευή, η οποία όμως αρχικά πρέπει να ήταν επιχρισμένη. Τα νέα επιχρίσματα έγιναν από δύο στρώσεις πατητά ασβεστοτσιμεντοκονιάματα που ασβεστοχρίσθηκαν. Παράλληλα καθαρίστηκαν και αναδείχθηκαν τα μαρμάρινα διακοσμητικά στοιχεία στο εσωτερικό του μνημείου, τα περισσότερα σε β΄ χρήση. Φέτος προγραμματίζεται η στερέωση και συντήρηση του μαρμαρόγλυπτου τέμπλου του ναού του έτους 1596[6].

Οι εργασίες βασίστηκαν σε μελέτη που εκπόνησε ο αρχιτέκτων Γ. Χατζηδάκης και πραγματοποιήθηκαν με την εποπτεία της 2ης ΕΒΑ και με υπεύθυνη των εργασιών την αρχιτέκτονα Λ. Δεμαθά.

5. *ΑΒΜΕ*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 118, 129, 172, 174, 197, εικ. 100-101.

6. Ό.π., σ. 184, 197, εικ. 112, 116, 117. Α. Γουλάκη-Βουτυρά - Γ. Καραδέδος - Γ. Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 74-78.

ΣΙΚΙΝΟΣ

Ναός της Παναγίας στη Συκιά

Εργασίες εξωτερικής αποκατάστασης πραγματοποιήθηκαν στο μονόχωρο καμαροσκεπή ναό της Παναγίας με μεταγενέστερο εγκάρσιο νάρθηκα επάνω από το λιμάνι της Αλοπρόνοιας[7] (Πίν. 361 β). Πρόκειται για εργασίες αντικατάστασης των φθαρμένων εξωτερικών κονιαμάτων μόνον του κυρίως ναού. Τα νέα παραδοσιακά κονιάματα, που αποτελούνταν από θηραϊκή γη, κεραμάλευρο, άμμο ποταμίσια, σβησμένο ασβέστη και ελάχιστο μη αλκαλικό άσπρο τσιμέντο, έγιναν πατητά και στη συνέχεια ασβεστοχρίστηκαν. Παράλληλα έγινε αποχωμάτωση στη βόρεια πλευρά του μνημείου, πλακόστρωση του βόρειου περιβόλου με ντόπιες πλάκες και κατάλληλη διευθέτηση απορροής ομβρίων υδάτων, ενώ κατασκευάστηκε ενισχυτική ξερολιθιά για τη συγκράτηση της υπερκείμενης πεζούλας. Τις εργασίες επέβλεψε η πολιτικός μηχανικός Δ. Μιχαλοπούλου.

Παράλληλα προχώρησε η σύνταξη μελετών εξωτερικής αποκατάστασης τριών τοιχογραφημένων ναών της Σικίνου. Τη μελέτη του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα ή Χριστού κοντά στη Χώρα συνέταξε ο αρχιτέκτων Δ. Κουτσογιάννης, τη μελέτη του ναού του Αγίου Γεωργίου κοντά στην Επισκοπή και της Αγίας Άννας, παρεκκλησίου της Επισκοπής, ο πολιτικός μηχανικός Μ. Χατζηγιάννης. Οι μελέτες βασίστηκαν σε σχέδια που είχε εκπονήσει παλαιότερα ο αρχιτέκτων Α. Εξαδάκτυλος.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Ναός Ταξιάρχη Μεσαριάς

Συνεχίστηκαν για μικρό χρονικό διάστημα οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μαρμαρόγλυπτου τέμπλου (18ου αι.) του βυζαντινού ναού του Ταξιάρχη (12ου αι.) στη Μεσαριά της Άνδρου[8].

ΜΥΚΟΝΟΣ

Στο εργαστήριο της Εφορείας στην Αθήνα συντηρήθηκαν οι εξής εικόνες από ναούς της Μυκόνου:

Ναός Παναγίας Παραπορτιανής στο Κάστρο

Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα *Η ΚΥΡΙΑ Η ΟΔΗΓΟΙΤΡΙΑ*, διαστ. 0,39×0,54 μ. (Πίν. 362). Η Θεοτόκος εικονίζεται σε ξυλόγλυπτο μπαρόκ θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο και δύο μαξιλάρια, που φέρουν ερυθρές και πράσινες ταινίες. Πατά σε ερυθρό υποπόδιο και φορεί καφέρυθρο μαφόριο και βαθυγάλαζο φόρεμα. Χρυσό λιθοποίκιλτο βραχιόλι κοσμεί τον καρπό του δεξιού της χεριού. Κρατεί με τα δυο της χέρια από τους ώμους τον Χριστό, ο οποίος κάθεται στο αριστερό της γόνατο σε κατά μέτωπο στάση. Ευλογεί με το δεξί του χέρι και με το άλλο στηρίζει στο γόνατο κλειστό ειλητάριο σε όρθια θέση. Φορεί φαιοπράσινο ιμάτιο και χιτώνα σε χρυσό χρώμα. Στα δύο άκρα της εικόνας, επάνω, δύο άγγελοι σεβίζοντες σε νεφέλες. Δεξιά και αριστερά του θρόνου ανορθόγραφα καλλιγραφημένη η επωνυμία: *Η ΚΥ/ΡΙΑ Η Ο/ΔΗΓΟΙΤΡΙ/Α*. Η ζωγραφική επιφάνεια και η προετοιμασία στο επάνω μέρος της εικόνας είναι κατεστραμμένα. Πρόκειται για έργο των αρχών του 18ου αι.

Έγινε στερέωση του ξύλου και του υποστρώματος, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, κάλυψη των σημείων φθοράς για την αισθητική ενότητα του έργου, απεντόμωση και βερνίκωμα (συντηρήτρια Β. Σακελλάρη).

Ναός Παναχράντου στη Χώρα

1. Η Δέηση, οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, διαστ. 0,48×0,565 μ. (Πίν. 363). Η εικόνα χωρίζεται οριζόντια σε δύο ζώνες άνισου πλάτους. Στην επάνω ζώνη εικονίζεται η Δέηση στο γνωστό τύπο με τις μορφές ζωγραφισμένες από τα γόνατα και επάνω σε χρυσό κάμπο.

Στην κάτω ζώνη αντικριστοί καβαλάρηδες οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος σε πράσινο βάθος. Ο άγιος Γεώργιος σε άσπρο άλογο με ορθωμένα τα μπροστινά του πόδια καλπάζει προς τα δεξιά και βυθίζει το κοντάρι στα βράχια. Φορεί στρατιωτική στολή με πράσινο κοντό χιτώνα και κόκκινο μανδύα που ανεμίζει. Ο δράκος κρατεί με το πόδι του το κοντάρι. Στο τείχος της πόλης στο μέσον της παράστασης οι βασιλείς παρακολουθούν την πάλη του Γεωργίου, ενώ η βασιλοπούλα εικονίζεται αριστερά πλάι στην ουρά του δράκου.

Ο άγιος Δημήτριος με στρατιωτική στολή σε κόκκινο άλογο που κατευθύνεται αριστερά. Με το αριστερό χέρι

7. Για το ναό και τις τοιχογραφίες του, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 718-719, Σχέδ. 5.

8. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 616-617.

κρατεί τα χαλινάρια και με το δεξί το κοντάρι. Έργο του 18ου αι.

Έγινε στερέωση του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση, απεντόμωση και βερνίκωμα (συντηρήτρια Β. Σακελλάρη).

2. Παναγία Οδηγήτρια «Μεσοσπορίτισσα», διαστ. 0,71×0,50 μ. (Πίν. 364 α). Η Παναγία εικονίζεται σε προτομή βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας, σε ανάγλυφο χρυσό βάθος με συμπλεκόμενους ρόμβους που περικλείουν σχηματοποιημένα ανθέμια. Ο ανάγλυφος φωτοστέφανος της Παναγίας κοσμείται με ελικοειδή ανθοφόρο βλαστό. Στο επάνω μέρος της εικόνας δεξιά και αριστερά του φωτοστέφανου της Παναγίας σεβίζοντες άγγελοι σε νεφέλες.

Στο αριστερό μέρος της εικόνας επάνω από τον ώμο της Παναγίας η επωνυμία: *Η ΜΕCΟCΠΟΡΗΤΙCΑ*.

Στο κάτω δεξί μέρος της εικόνας χρονολογία *ΑΧΟ[Α]* (167[1]) και αριστερά κάτω διακρίνονται τα γράμματα *ΜΟΝΑ*... Στο κάτω μέρος της εικόνας σώζεται αποσπασματικά δυσανάγνωστη επιγραφή .....*ΗC....ΕΞΟΔΟ*..... *CΑΦΗΜΟΝΑΧΟ*.

Αφαιρέθηκε η μεταγενέστερη ξύλινη κορνίζα και οι επαργυρώσεις στα φωτοστέφανα και τα χέρια της Παναγίας. Έγινε στερέωση του ξύλου και του υποστρώματος, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση των φθαρμένων τμημάτων, απεντόμωση, αντικατάσταση των σαθρών τρέσων με νέα και βερνίκωμα (συντηρήτρια Β. Σακελλάρη).

3. Παναγία Οδηγήτρια, διαστ. 0,45×0,63 μ. (Πίν. 364 β). Η Παναγία εικονίζεται σε χρυσό βάθος στον τύπο της αριστεροκρατούσας Οδηγήτριας με το παιδί γυρισμένο κατά τα τρία τέταρτα προς τη μητέρα του τυλιγμένο με λώρο. Κρατεί κλειστό ειλητάριο όρθιο επάνω στο αριστερό του γόνατο και ευλογεί με το δεξί χέρι. Φορεί ερυθρό χιτώνα και χρυσοπράσινο λώρο. Σταυρώνει τα πόδια με ανάστροφο το δεξί γυμνό πέλμα, από το οποίο κρέμεται το λυμένο σανδάλι του. Η Παναγία φορεί καστανό μαφόριο με τριγωνικό άνοιγμα στο στήθος από το οποίο προβάλλει μέρος από τον πράσινο χιτώνα. Στο επάνω μέρος της εικόνας δεξιά και αριστερά από το φωτοστέφανο της Παναγίας εικονίζονται οι δύο άγγελοι σε προτομή, σεβίζοντες μέσα σε κόκκινα μετάλλια. Έργο του 17ου αι. που αντιγράφει εικονογραφικό πρότυπο του 15ου αι.[9].

Έγινε αφαίρεση των αργυρών φωτοστεφάνων, στερέωση του ξύλου και του υποστρώματος, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση, απεντόμωση και βερνίκωμα (συντηρήτρια Β. Σακελλάρη).

ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

ΘΗΡΑ

Συλλογή εικόνων και κειμηλίων Πύργου

Με εντατικούς ρυθμούς ολοκληρώθηκε τη φετινή χρονιά η συντήρηση[10] των ακόλουθων εικόνων:

1. Εικόνα με θέμα τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο (διαστ. 0,85×0,61 μ.) στο συνήθη τύπο του εύρωστου ηλικιωμένου σοφού σε προτομή, που κρατεί το ευαγγέλιο και το κονδύλι (Πίν. 364 γ). Από την εικόνα, που ήταν εξαιρετικά κατεστραμμένη όταν άρχισε η συντήρησή της, έχουν χαθεί το άνω και κάτω τμήμα της ζωγραφικής επιφάνειας. Έγινε αποκόλληση της ζωγραφικής επιφάνειας, συντήρηση και αποκατάσταση του ξύλου, που ήταν αποσαθρωμένο, ενίσχυση της ζωγραφικής επιφάνειας με την προετοιμασία της και το ύφασμα και επανατοποθέτηση στο ξύλο.

Σε όλες τις υπόλοιπες εικόνες έγινε στερέωση της ζωγραφικής και του ξύλου, απολύμανση και απεντόμωση του ξύλου, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και αφαίρεση τυχόν επιζωγραφήσεων και βερνικιών.

2. Εικόνα με θέμα τη Θεία Λειτουργία (διαστ. 0,62×0,96 μ.), η οποία φέρει υπογραφή: *Χεὶρ Ἐμμανουὴλ Ἱερέως Σκορδίλη* και χρονολογία 1671. Πολυπρόσωπη σύνθεση με την Αγία Τριάδα να περιβάλλεται από αγγελικές δυνάμεις που τελούν τη Θεία Λειτουργία (Πίν. 365), ακολουθεί πιστά ως πρότυπο την εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού με το ίδιο θέμα.

3. Μικρή εικόνα με θέμα την Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,69×0,51 μ.), η οποία φέρει υπογραφή: *Χεὶρ Βίκτωρος*.

4. Δεσποτική εικόνα με θέμα τον Χριστό ως Μέγα Αρχιερέα (διαστ. 1,015×0,74 μ.) με υπογραφή: *Χεὶρ Βίκ*...

9. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, σ. 223, πίν. 110-111.

10. Οι εικόνες αριθ. 2 και 4 συντηρήθηκαν από τη συντηρήτρια Μ. Γραμματίκα. Όλες οι υπόλοιπες εικόνες συντηρήθηκαν από τους συντηρητές Μ. Μιχαηλίδη, Μ. Μιχαηλίδου και Κ. Βερούτη, οι οποίοι, εκτός από την εργασία τους στο εργαστήριο συντήρησης της 2ης ΕΒΑ στην Αθήνα, δούλεψαν με εξαιρετικό ζήλο για τη συντήρηση και την αισθητική αποκατάσταση των υπόλοιπων αντικειμένων επιτόπου κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Το στήσιμο της έκθεσης σε ελάχιστο χρόνο οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην εργατικότητα και το ζήλο τους.

5. Εικόνα της Παναγίας με την επωνυμία: *Ἡ Κυρία ἡ Φανερωμένη* (διαστ. 0,72×0,95 μ.), η οποία φέρει υπογραφή: *Χεὶρ Ἰακώβου Ἱερομονάχου* και χρονολογία 1676.

6. Δεσποτική εικόνα με θέμα τον άγιο Ιάκωβο τον Αδελφόθεο (διαστ. 0,96×0,78 μ.). Ο άγιος εικονίζεται ένθρονος με αρχιερατική ενδυμασία.

7. Εικόνα με την αγία Αικατερίνη.

8. Δεσποτική εικόνα με τον Χριστό ως Μέγα Αρχιερέα (διαστ. 0,68×0,95 μ.).

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

ΠΑΡΟΣ

Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Νάουσας

Από τη συλλογή αυτή συντηρήθηκαν κατά το 1996 και 1997 στο Εργαστήριο Συντήρησης της 2ης ΕΒΑ στην Αθήνα οι εξής εικόνες:

1. Βημόθυρο με ξυλόγλυπτη κορύφωση, αριθ. κατ. 1-2 (συνολ. διαστ. 1,16×0,70 μ. Στα επάνω διάχωρα ζωγραφίζονται ραδινές οι μορφές του Ευαγγελισμού μπροστά από πλούσια αρχιτεκτονήματα και κάτω οι ιεράρχες Ιωάννης Χρυσόστομος και Βασίλειος. Μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 18ου αι. (Πίν. 366).

2. Εικόνα του αγίου Ιωάννη Προδρόμου, αριθ. κατ. 65 (διαστ. 0,68×0,45 μ.). Ο φτερωτός Πρόδρομος εικονίζεται μετωπικός έως τη μέση πάνω σε ώχρινο κάμπο. Ευλογεί και κρατεί σταυροφόρο ράβδο και ανοιχτό ειλητάριο. Η εικόνα με την καλοστημένη και ρωμαλέα μορφή του Προδρόμου μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 17ου αι.[11].

3. Εικόνα της Εις Άδου Καθόδου, αριθ. κατ. 32, διαστ. 0,467×0,405 μ. Στο επάνω μεγαλύτερο διάχωρο η σκηνή της Καθόδου στον Άδη παριστάνεται σε καθιερωμένο από τα παλαιολόγεια χρόνια εικονογραφικό τύπο, που επικράτησε στη ζωγραφική των κρητικών εικόνων. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κάτω στενή ζώνη της εικόνας, όπου παριστάνονται οι αφιερωτές με χαρακτηριστικά ενδύματα της εποχής ανάμεσα στους οποίους ένας κλινήρης. Στη διαχωριστική ταινία αναγράφεται η επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΠΙΡΠΙΝΗ*, το όνομα του οποίου όμως δεν είναι γνωστό από άλλες πηγές[12].

4. Βαϊοφόρος, αριθ. κατ. 51, διαστ. 0,50×0,40 μ. (Πίν. 367 α).

5. Βαϊοφόρος, αριθ. κατ. 72, διαστ. 0,44×0,39 μ. (Πίν. 367 β).

Οι δύο εικόνες της Βαϊοφόρου προέρχονται από δωδεκάορτα τέμπλων και αντιγράφουν κοινό εικονογραφικό πρότυπο. Είναι έργα του α΄ μισού του 18ου αι., ζωγραφισμένα από καλλιτέχνες αξιόλογου κυκλαδίτικου εργαστηρίου με ιδιαίτερη αγάπη στα έντονα χρώματα και τις ραδινές μορφές. Τις εικόνες συντήρησαν οι Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Γραμματίκα και Κ. Βερούτης.

Καταπολιανή

Το 1997 άρχισε η συντήρηση, ο καθαρισμός και η συγκόλληση ορισμένων από τα παλαιοχριστιανικά γλυπτά, τις επιγραφές και τα αρχιτεκτονικά μέλη που είναι συγκεντρωμένα στους χώρους της Καταπολιανής από το γλύπτη Ι. Γκιόκα με ανάθεση έργου από την Εφορεία. Ήδη από το 1993 με εντολή της τότε προϊσταμένης της Εφορείας Φ. Δροσογιάννη είχε αρχίσει και συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια η καταγραφή, φωτογράφηση, συσχέτιση και ταξινόμηση των παλαιοχριστιανικών αυτών αρχιτεκτονικών μελών από τη συνάδελφο Σ. Κίτσου και την υπογράφουσα[13]. Τα γλυπτά, που προέρχονται από την ίδια την Καταπολιανή, τη βασιλική των Τριών Εκκλησιών και τη βασιλική του Βουτάκου, αποτελούν τη σημαντικότερη συλλογή του είδους στις Κυκλάδες.

Εργαστηριακή εξέταση μαρμάρων. Πραγματοποιήθηκε επίσης η δειγματολειψία μαρμάρων από τον Γ. Μανιάτη και η εξέτασή τους στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» για τον προσδιορισμό προέλευσης του υλικού, σε συνεργασία και κατόπιν αιτήματος της Εφορείας[14].

Εργαστηριακή εξέταση κονιαμάτων. Κατά τη συνεργασία της Εφορείας με το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ, και συγκεκριμένα με τον Ν. Μπελογιάννη, πραγματοποιήθηκε εργαστηριακή εξέταση κονιαμάτων και πωρόλιθων από

11. Μητσάνη, ό.π. (υποσημ. 3), εικ. σ. 14.

12. Ό.π., εικ. σ. 17.

13. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 695-696, Σχέδ. 3.

14. Τα αποτελέσματα της έρευνας που προέκυψε από αυτήν τη συνεργασία δημοσιεύονται στο A. Mitsani, Observations on the Origins of Marbles Used in the Katapoliani Church of Paros, *Παρία Λίθος. Λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικιά, Πάρος, 2-5 Οκτωβρίου 1997*, Αθήνα 2000, σ. 279-284 και στο Y. Maniatis - K. Polykreti - Th. Vakoulis, An Attempt to Identify the Provenance of Marbles Used in the Katapoliani of Paros, *Παρία Λίθος*, ό.π., σ. 585-589.

το παλαιοχριστιανικό συγκρότημα, με σκοπό την εξεύρεση λύσεων για την αντιμετώπιση σοβαρών προβλημάτων φθοράς που παρουσιάζουν.

ΣΙΚΙΝΟΣ

Χωριό

Ναός Αγίου Στεφάνου

Άρχισαν και συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκάλυψης και στερέωσης των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Στεφάνου, του οποίου η εξωτερική αποκατάσταση και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου είχε πραγματοποιηθεί το προηγούμενο έτος 1996. Κατά τη διάρκεια του θέρους πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού: καθαρισμός από τσιμέντα, ασβεστώματα και άλατα, μερική στερέωση και στεφανώματα. Αποκαλύφθηκε και καθαρίστηκε η παράσταση έφιππου αγίου Γεωργίου στο βόρειο τοίχο, δυστυχώς αρκετά κατεστραμμένη (Πίν. 368 α), ενώ στο νότιο καθαρίστηκαν οι παραστάσεις τεσσάρων έφιππων αγίων και οι μορφές δύο ιεραρχών στον ίδιο τοίχο του Ιερού. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τις συντηρήτριες Ο. Κουτσιανά και Θ. Κουγιούφα, ενώ την επίβλεψη του έργου είχε ο συντηρητής Μ. Μιχαηλίδης.

Χώρα

Ναός Χριστού

Πραγματοποιήθηκε δειγματοληπτικός καθαρισμός τοιχογραφιών και τμηματικά στεφανώματα των τοιχογραφιών στα κατώτερα τμήματα των τοίχων του μονόχωρου καμαροσκεπούς ναού που έχουν χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου αι.[15] (συντηρήτριες Ο. Κουτσιανά και Θ. Κουγιούφα). Καθαρίστηκαν από τα ασβεστώματα και τα άλατα και στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες του βόρειου αρκοσολίου του ναού. Αποκαλύφθηκε η παράσταση του Λίθου (Πίν. 368 β), κατεστραμμένη όμως στο κεντρικό τμήμα της από το μεταγενέστερο παράθυρο που είχε ανοιχθεί στο τύμπανο του αρκοσολίου, ενώ στο εσωράχιο του τόξου του οι μορφές των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Η συντήρηση των τοιχογραφιών του αρκοσολίου έγινε από το συντηρητή Μ. Κρασαγάκη.

Συκιά

Ναός Παναγίας

Μετά τις εργασίες εξωτερικής αποκατάστασης του μονόχωρου καμαροσκεπούς κυρίως ναού της Παναγίας πραματοποιήθηκε δειγματοληπτικός καθαρισμός των τοιχογραφιών του ναού, για να διαπιστωθεί κυρίως η έκταση του ζωγραφικού διακόσμου από το συντηρητή Κ. Βερούτη.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Μεταφέρθηκαν από τη Σίκινο στο Εργαστήριο Συντήρησης της 2ης ΕΒΑ στην Αθήνα, προκειμένου να συντηρηθούν οι εξής εικόνες:

1. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς ένθρονος, αριθ. κατ. Σ 15, διαστ. 0,95×0,68 μ. (Πίν. 369). Προέρχεται από το διαλυμένο τέμπλο του ναού της Επισκοπής και φυλάσσεται στο ναό της Παντάνασσας στο Κάστρο της Σικίνου. Στην εικόνα συνδυάζεται ο τύπος του Χριστού ένθρονου Μεγάλου Αρχιερέως με τον εικονογραφικό τύπο του Χριστού ως η Άμπελος. Αποδίδεται στον Αντώνιο Σκορδίλη και χρονολογείται στα τέλη του 17ου αι.[16].

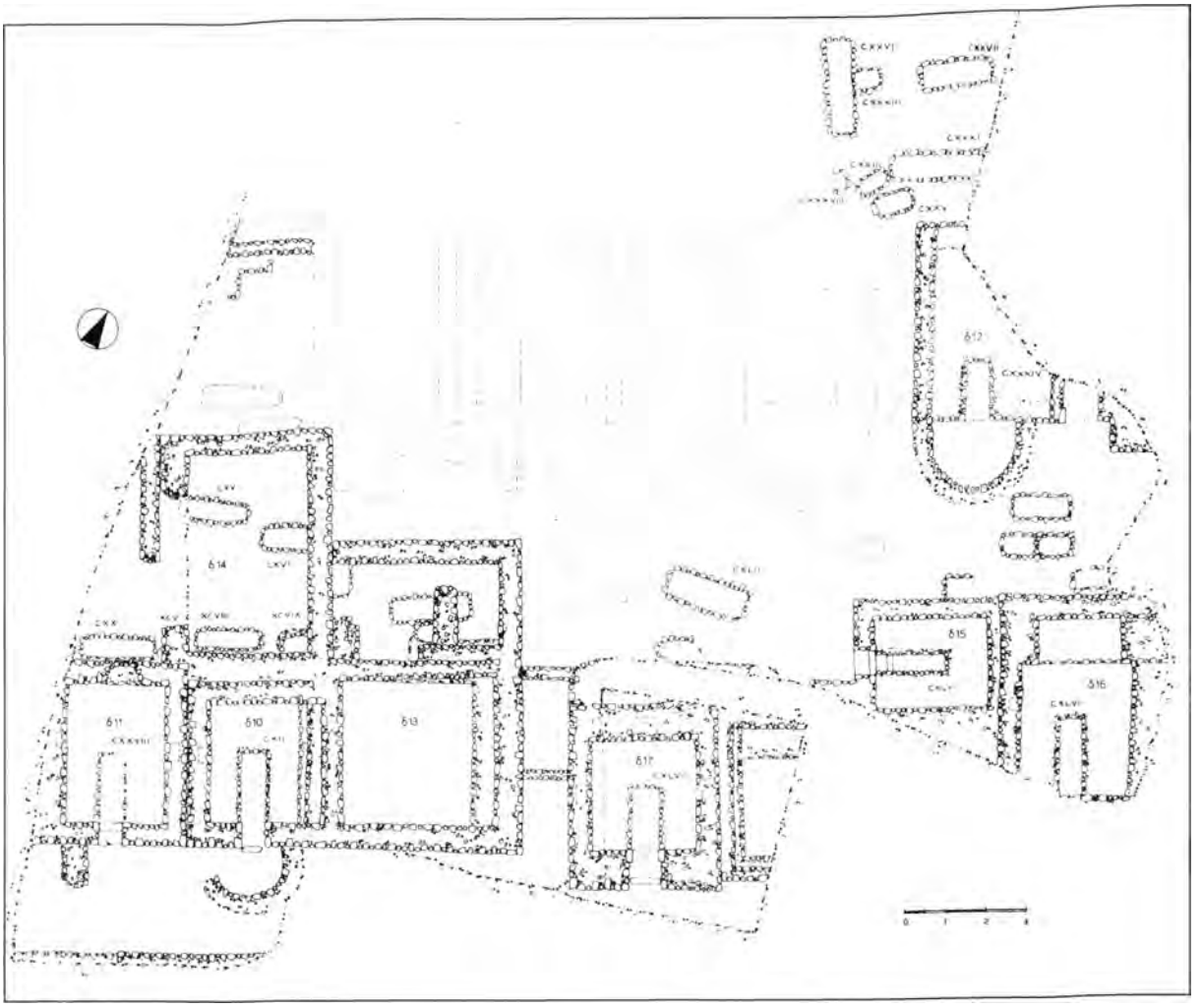
2. Παναγία *Η Κυρία των Αγγέλων*, αριθ. κατ. Σ 35, διαστ. 0,67×0,67 μ. (Πίν. 370). Προέρχεται από το ναό της Παναγίας στη Συκιά και φυλάσσεται στο ναό της Παντάνασσας στο Κάστρο της Σικίνου. Η Παναγία παριστάνεται ένθρονη σε μπαρόκ θρόνο και βρεφοκρατούσα. Πλαισιώνεται από δύο όρθιους σεβίζοντες αγγέλους. Πάνω στο χρυσό κάμπο ζωγραφίζονται εξαπτέρυγα σεραφείμ και χερουβείμ. Χρονολογείται στο 17ο αι.

3. Χριστός ένθρονος Μέγας Αρχιερεύς, αριθ. κατ. Σ 36, διαστ. 0,66×0,71 μ. (Πίν. 371). Προέρχεται και αυτή η εικόνα από το ναό της Παναγίας στη Συκιά και φυλάσσεται ομοίως στην Παντάνασσα. Συνδυάζεται ο τύπος του ένθρονου Μεγάλου Αρχιερέως με τον εικονογραφικό τύπο του Χριστού ως η Άμπελος. Χρονολογείται στο 17ο αι. Και οι δύο δεσποτικές εικόνες του τέμπλου της Παναγίας στη Συκιά φαίνεται ότι συνδέονται με το εργαστήρι των Σκορδίληδων.

4. Χριστός ένθρονος Μέγας Αρχιερεύς, αριθ. κατ. Σ 445, διαστ. 0,76×0,57 μ. (Πίν. 372 α). Προέρχεται από τον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Νικολάου και φυλάσσεται στην Παντάνασσα. Εδώ ο Χριστός ένθρονος σε μπαρόκ θρόνο στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως ευλογεί με τα δυο του

15. Για το ναό και τις τοιχογραφίες του, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 717-718, Σχέδ. 3-4. *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 117, εικ. 31-32.

16. Για το ζωγράφο, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ευγ. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997, σ. 352-353.

Σχέδ. 1. Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Καραμολέγκου. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου.

χέρια. Πλαισιώνεται επάνω από δύο σεβίζοντες αγγέλους και κάτω από τους γονατιστούς και δεόμενους προς αυτόν αγίους Θεοδώρους, Τήρωνα αριστερά και Στρατηλάτη δεξιά. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου ή τις αρχές του 18ου αι.

5. Επιτάφιος, αριθ. κατ. Σ 463, διαστ. 0,19×0,72 μ. (Πίν. 372 β). Προέρχεται από το ναό της Παντάνασσας, όπου και φυλάσσεται. Ο Χριστός εικονίζεται νεκρός, φορώντας μόνον περίζωμα, επάνω σε μαρμάρινη πλάκα, όπου βρίσκεται απλωμένη σινδόνη. Στο χρυσό κάμπο η μεγαλογράμματη με κόκκινα γράμματα επιγραφή: *Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟC*. Πρόκειται για αξιόλογο έργο του 17ου αι.

Τις εικόνες συντήρησαν οι Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Γραμματίκα, Μ. Μιχαηλίδου και Κ. Βερούτης.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΘΗΡΑ

Περίσσα

Οικόπεδο Καραμολέγκου

Κατά τη φετινή περίοδο η ανασκαφή[17] (Σχέδ. 1) στο νεκροταφείο των υστερορωμαϊκών και πρωτοχριστιανι-

17. Ως επιστημονικοί βοηθοί εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Εύ. Ντάφη, Λ. Μπλουγούρα και Σ. Σκαρτσή. Ο συντηρητής Κ. Βερούτης συντήρησε μεγάλο αριθμό ευρημάτων στο εργαστήριο-αποθήκη της 2ης ΕΒΑ στο γειτονικό Εμπορειό.

κών χρόνων συνεχίστηκε προς Ν. και Α., στο χώρο όπου έχει εντοπιστεί από το 1993 το νοτιοανατολικό συγκρότημα των ταφικών κτισμάτων[18]. Αποκαλύφθηκαν έξι ακόμη ταφικά κτίσματα. Τα δ10 (διαστ. 2,85×2,70 μ.), δ11 (διαστ. 3,30×2,40 μ.), δ13 (διαστ. 3,45×3,70 μ.) και δ17 (διαστ. 2,60×2,50 μ.) βρίσκονται στα νότια, ενώ τα δ15 (διαστ. 2,80×2,10 μ.) και δ16 (διαστ. 3,20×2,80 μ.) στα ανατολικά του συγκροτήματος που αποκαλύφθηκε τα περασμένα χρόνια. Στα ταφικά κτίσματα δ10, δ11, δ13, δ16 και δ17 αναγνωρίζονται τουλάχιστον δύο φάσεις χρήσης, όπως και στα υπόλοιπα του νοτιοανατολικού συγκροτήματος, με τα οποία είναι σύγχρονα. Ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. επάνω από παλαιότερο στρώμα (1ου και 2ου αι. μ.Χ.), στο οποίο ανήκουν οι περισσότεροι από τους λακκοειδείς τάφους του νεκροταφείου, και χρησιμοποιήθηκαν εντατικά σε μια β΄ φάση από τον 5ο έως τον 7ο αι.

Τα έξι νέα ταφικά κτίσματα, όπως ακριβώς τα υπόλοιπα που έχουν έλθει στο φως μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο, είναι χτισμένα με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και στεγάζονταν με ημικυλινδρικό θόλο. Είναι πιθανόν ο θόλος να μην ήταν εξωτερικά εμφανής αλλά να διαμορφωνόταν επίπεδη στέγη, όπως στο μοναδικό ταφικό κτίσμα δ1 που σώζεται ολόκληρο με τη στέγη του[19]. Τμήμα του θόλου στέγασης σώζεται σε καλή κατάσταση στο ταφικό κτίσμα δ11, στο μέσον περίπου του μήκους του, ενώ οι γενέσεις του διατηρούνται στους πλάγιους τοίχους των υπόλοιπων πέντε ταφικών κτισμάτων. Εσωτερικά ανοίγονται στους τοίχους των ταφικών κτισμάτων μικρές ορθογώνιες κόγχες για απόθεση κτισμάτων. Τα σωζόμενα τμήματα δαπέδου από κονίαμα στα δ15 και δ16 και πλακόστρωτου δαπέδου στο δ17 μαρτυρούν ότι το αρχικό δάπεδο αυτών των ταφικών κτισμάτων κάλυπτε όλο τον εσωτερικό χώρο γύρω από τον κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος βρίσκεται πίσω ακριβώς από τη θύρα εισόδου.

Στην επίχωση των ταφικών κτισμάτων δ10, δ11, δ16 και δ17, χαμηλότερα από το στρώμα του οικοδομικού υλικού από τον πεσμένο θόλο, περιλαμβάνονται διάσπαρτα οστά ανακατεμένα με λύχνους και διάφορα κτερίσματα (πήλινα αγγεία, γυάλινα μυροδοχεία, μεταλλικά αντικείμενα κτλ.). Και σε αυτά τα ταφικά κτίσματα, όπως και σε εκείνα που αποκαλύφθηκαν κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, δ6, δ7, δ8, δ9 και δ12, ήταν ορατή η αναμόχλευση της επίχωσής τους και η σύλησή τους πριν από την τελική κατάρρευση της στέγης τους. Τα περισσότερα από τα ευρήματα μπορούν να χρονολογηθούν στη β΄ φάση χρήσης των κτισμάτων (5ος-7ος αι.).

Στη νοτιοανατολική γωνία του ταφικού κτίσματος δ16 εντοπίστηκαν, 0,35 μ. περίπου ψηλότερα από το αρχικό δάπεδο, ίχνη μεταγενέστερου δαπέδου, πάνω στο οποίο βρέθηκε εγχυτρισμός, ενώ άλλος ένας εγχυτρισμός περιλαμβανόταν ανάμεσα στα ευρήματα του χώματος που κάλυπτε τον κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος βρέθηκε, όπως και σε όλα τα ταφικά κτίσματα, συλημένος. Ψηλότερα στην επίχωση του δ16 βρέθηκε τμήμα μεγάλου θωρακίου με σταυρό. Στη β΄ φάση χρήσης του ταφικού κτίσματος (5ος-7ος αι.) μπορεί να τοποθετηθεί και η παρόμοια με των ταφικών κτισμάτων δ6 και δ8 διαμόρφωση αρκοσολίου στο νότιο τοίχο. Παρά τα διαταραγμένα στρώματα τα δύο παρακάτω ευρήματα, τα οποία ανήκουν σε παιδική ταφή, προέρχονται πιθανότατα από το εσωτερικό του κεντρικού κιβωτιόσχημου τάφου του ταφικού κτίσματος δ16: α) Χρυσό δαχτυλίδι, διαμ. 0,015 μ., που διακοσμείται στη σφενδόνη με ημιπολύτιμο λίθο ανοιχτοπράσινου χρώματος και στο δακτύλιο με έξεργο συνεχόμενο καρδιόσχημο μοτίβο που επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές. β) Γυάλινο ειδώλιο με μορφή ζώου (σκύλου;), ύψ. 0,032 μ.

Στη β΄ φάση χρήσης των ταφικών κτισμάτων ανήκει και ο «δρόμος» μπροστά από την είσοδο του δ11 (σώζεται ένα από τα δύο τοιχία που τον οριοθετούσαν), ο οποίος είναι παρόμοιος με αυτούς που έχουν βρεθεί στα ταφικά κτίσματα δ3 και δ7. Στην ίδια φάση χρήσης τοποθετείται και η αψίδα που φράζει την είσοδο του δ10, στοιχείο που έχει αποκαλυφθεί στο παρελθόν και στα ταφικά κτίσματα δ9 και δ12.

Ενδείξεις β΄ χρήσης δεν εντοπίστηκαν στο ταφικό κτίσμα δ13, στο νότιο τμήμα του συγκροτήματος, το οποίο βρέθηκε σε κακή κατάσταση διατήρησης. Το μεγαλύτερο μέρος της επίχωσης κάλυπτε το οικοδομικό υλικό από τον κατεστραμμένο θόλο του, ενώ δεν σώθηκαν ίχνη ούτε του δαπέδου ούτε του κιβωτιόσχημου τάφου. Η καταστροφή του οφείλεται προφανώς στην κατασκευή επάνω από αυτό μεταγενέστερου κτίσματος με τις ίδιες διαστάσεις περίπου, του οποίου οι τοίχοι ήταν χτισμένοι επάνω στους τοίχους του δ13 που διατηρούνται μέχρι το ύψος της γένεσης του θόλου. Το μεταγενέστερο κτίσμα βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο και φαίνεται να είναι σύγχρονο με μερικά ακόμη κτίσματα και τμήματα κτισμάτων που εντοπίστηκαν κοντά σε αυτό, δηλαδή στο χώρο βορειοανατολικά των δ10 και δ13.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ταφικό κτίσμα δ15, το οποίο είναι μεταγενέστερο όλων των ανεσκαμμένων μέχρι σήμερα ταφικών κτισμάτων του νοτιοανατολικού συγκροτήματος, όπως αποδεικνύεται από το διαφορετικό επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων του. Έχει προσα-

18. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 553· 48 (1993): Χρονικά, σ. 441-444· 49 (1994): Χρονικά, σ. 692-695· 50 (1995): Χρονικά, σ. 724-726.

19. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 443.

νατολισμό Α.-Δ., διαφορετικό από όλα τα υπόλοιπα ταφικά κτίσματα, και τη θύρα εισόδου στο μέσον της δυτικής πλευράς. Η μορφή και η εσωτερική του διαρρύθμιση είναι όμοια με των υπόλοιπων ταφικών κτισμάτων, είναι όμως αρκετά μικρότερων διαστάσεων. Το ταφικό κτίσμα δ15 φαίνεται πως ιδρύθηκε στην περίοδο της β΄ φάσης χρήσης των υπόλοιπων ταφικών κτισμάτων (5ος-7ος αι.). Τουλάχιστον δύο φάσεις διακρίνονται στη χρήση και του δ15. Το αρχικό δάπεδο εντοπίστηκε σε βάθος 1,60 μ. στο δυτικό τμήμα του ταφικού κτίσματος, στις δύο πλευρές του κιβωτιόσχημου τάφου, ενώ σε όλο το ανατολικό τμήμα, πίσω από τον κιβωτιόσχημο τάφο, είναι ανυψωμένο κατά 0,15 μ. περίπου. Κάτω ακριβώς από το στρώμα του οικοδομικού υλικού από τον πεσμένο θόλο υπήρχε μεγάλου πάχους στρώμα με άφθονα οστά, λύχνους και κτερίσματα που έφθανε μέχρι την επιφάνεια του δαπέδου και το εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου, ο οποίος βρέθηκε και εδώ συλημένος.

Στη φάση του 5ου-7ου αι. ανήκει και η πλειονότητα των εγχυτρισμών που αποκαλύφθηκαν κατά τη φετινή, όπως και κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στο νεκροταφείο.

Αποκαλύφθηκαν επίσης κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο νέες επιτύμβιες επιγραφές των τύπων των αφηρωισμών και «Αγγέλων».

1. Επιγραφή αφηρωισμού: *ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΟΝ ΑΝΔΡΑ ΑΦΡΟΔΕΙΣΙΟΝ ΑΦΗΡΩΙΣΕΝ*. Βρέθηκε σε β΄ χρήση, εντοιχισμένη στα τοιχώματα λακκοειδούς τάφου του ενδιάμεσου στρώματος τάφων του νεκροταφείου. Μέγ. σωζ. διαστ. πλάκας 0,45×0,34 μ.

2. Επιγραφή αφηρωισμού: *ΣΩΤΕΙΡΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟΝ ΥΙΟΝ ΑΦΗΡΟΙΞΕ ΗΡΑΚΛΑΝ*. Βρέθηκε έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του ταφικού κτίσματος δ13, λίγα εκατοστά ψηλότερα από δάπεδο μεταγενέστερου κτίσματος, ανάποδα τοποθετημένη επάνω από εγχυτρισμό. Μέγ. σωζ. διαστ. πλάκας 0,30×0,295 μ.

3. Τμήμα επιγραφής του τύπου των «Αγγέλων» (*ΑΓΓΕΛΟ...*). Βρέθηκε έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του ταφικού κτίσματος δ13, χαμηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου μεταγενέστερου κτίσματος. Μέγ. σωζ. διαστ. πλάκας 0,40×0,19 μ.

4. Τμήμα επιγραφής του τύπου των «Αγγέλων» (*ΑΓΓΕΛΟΥ...*). Βρέθηκε έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του ταφικού κτίσματος δ17. Μέγ. σωζ. διαστ. πλάκας 0,32× 0,20 μ.

5. Ακέραιη μικρή επιτύμβια στήλη με αετωματική απόληξη που φέρει την επιγραφή: *ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΟΥΛΗΣ* σε τρεις στίχους και πάνω από αυτήν εγχάρακτο ρόδακα σε ανάγλυφο μικρό δίσκο. Βρέθηκε στα βόρεια του ταφικού κτίσματος δ13. Μέγ. σωζ. διαστ. 0,24×0,13 μ.

6. Ακέραιη μικρή επιτύμβια στήλη με την επιγραφή: *ΑΓΓΕΛΟΣ ΑΓΑΘΟΠΟΔΟΣ* σε τρεις στίχους. Η αετωματική απόληξη της στήλης διακοσμείται με μικρό ανάγλυφο ρόδακα. Βρέθηκε βόρεια του ταφικού κτίσματος δ11. Μέγ. σωζ. διαστ. 0,215×0,18 μ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΟΚΟΣ

Με την άδεια του ΥΠΠΟ και της 2ης ΕΒΑ και υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, το Πανεπιστήμιο του Ohio (Ohio State University) διεξήγαγε τοπογραφική έρευνα και σύντομη ανασκαφή των τοίχων παλαιοχριστιανικής βασιλικής στα νότια του κάστρου. Είναι πιθανόν ότι η εκκλησία φιλοξενούσε τα οστά των ισπανών μαρτύρων Βαλερίου, Βικεντίου και Ευλαλίας που πνίγηκαν σε ναυάγιο στο ταξίδι τους από την Ισπανία στην Κωνσταντινούπολη τον 7ο αι. μ.Χ.[1].

Η έρευνα ήταν σύντομη (23-27 Ιουλίου) και περιελάμβανε την ανασκαφή τεσσάρων μικρών περιοχών κοντά στη μικρή εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, με σκοπό τον εντοπισμό του πρωιμότερου ναού. Οι συνθήκες διαβίωσης και το πρόβλημα των προμηθειών περιόρισαν το χρόνο εργασίας μας στο νησί. Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι ο βράχος είναι πολύ κοντά στην επιφάνεια. Οι έρευνές μας περιορίστηκαν και από το λαχανόκηπο στην αυλή της εκκλησίας.

Η τομή 97-1, στην περιοχή της υποτιθέμενης αψίδας, αποκάλυψε μόνο βράχο και φερτή όμβρια επίχωση, χωρίς κανένα ίχνος κτίσματος. Ένας κάτοικος μάς πληροφόρησε ότι στο σημείο αυτό, στη δεκαετία του 1940, είχε σκαφτεί λάκκος για την ανάμειξη λάσπης που θα χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή γειτονικού κτίσματος.

Τα αποτελέσματα από την τομή 97-2 ήταν εξίσου απογοητευτικά. Η τομή βρίσκεται κοντά στον υποτιθέμενο βόρειο τοίχο, κατεύθυνσης Α.-Δ., της παλαιότερης βασιλικής. Έγινε καθαρισμός των επιφανειακών λίθων (βρέθηκε και άλλος τοίχος με την ίδια κατεύθυνση), αλλά δεν παρατηρήθηκε κάποια στρωματογραφία που θα μπορού-

1. *ΛακΣπουδ* 21 (1995), σ. 97-118.

σε να συνδεθεί μαζί τους. Η έρευνα επιβεβαιώνει την ύπαρξη παλαιότερου τοίχου, η στρωματογραφία όμως της περιοχής έχει καταστραφεί από το χρόνο και τις άλλες δραστηριότητες στο χώρο.

Η τομή 97-3 βρίσκεται συμμετρικά απέναντι από την τομή 97-2, στο σημείο όπου υποθέτουμε ότι βρίσκεται ο νότιος τοίχος της παλαιότερης εκκλησίας. Εδώ η στρωματογραφία ανάμεσα στην επιφάνεια και το βράχο διατηρήθηκε αδιατάρακτη. Βρέθηκαν πολλά τμήματα από κεραμίδια, μικρές πέτρες, καθώς και κεραμική του 7ου αι. μ.Χ. Επειδή το κύριο μέρος της επίχωσης βρέθηκε συγκεντρωμένο στο βόρειο τμήμα της τομής, η τομή επεκτάθηκε προς Β. Η βόρεια επέκταση αποκάλυψε περισσότερη επίχωση, η οποία όμως δεν εδράζεται σε πλακόστρωτη επιφάνεια αλλά σε σκληρό άγονο έδαφος. Τέλος, σε ένα σημείο κοντά στη γραμμή του νότιου τοίχου της σημερινής εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη, εντοπίστηκε επίχωση από πέτρες. Πρόκειται για τοίχο, κατεύθυνσης Α.-Δ., που είχε καταρρεύσει μαζί με τη στέγη του προς Β. και Ν. Υποθέτουμε ότι ο τοίχος ανήκει σε πρωιμότερη βασιλική. Στα βόρεια και νότια του τοίχου δεν βρέθηκαν ίχνη κατά χώραν πλακόστρωσης, εκτός από μία μαρμάρινη πλάκα με ίχνη ασβεστοκονιάματος στη μία όψη, γεγονός που δείχνει ότι το δάπεδο είχε αφαιρεθεί, για να χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση. Επιπλέον, στα νότια του τοίχου βρέθηκε μαρμάρινο φύλλο ακάνθου, που προφανώς ανήκει στην αρχιτεκτονική διακόσμηση της παλαιότερης εκκλησίας. Το φύλλο ακάνθου είναι από λευκό, σχετικά λεπτόκοκκο μάρμαρο, ενώ για τη διακόσμησή του έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι. Με βάση την τεχνική, η αρχιτεκτονική διακόσμηση μπορεί να αποδοθεί στην ύστερη αρχαιότητα, ίσως στον 5ο ή 6ο αι. μ.Χ.

Στην τομή 97-4 (1×1 μ.), που ανοίχθηκε ακριβώς στα ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας της σημερινής εκκλησίας, βρέθηκε ρηχή επίχωση με διαταραγμένη επιφάνεια. Εντούτοις, εγκαρσίως της τομής (με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.) εντοπίστηκαν τα υπολείμματα συμπαγούς θεμελίωσης από ασβεστοκονίαμα. Είναι πιθανόν ότι η θεμελίωση ανήκει στην αψίδα στην οποία κατέληγε ο τοίχος της τομής 97-3.

Η ρηχή επίχωση και οι μεταγενέστερες επεμβάσεις στο χώρο εμποδίζουν την ασφαλή χρονολόγηση του κτιρίου. Όμως το μαρμάρινο ακάνθινο φύλλο και η μαρμάρινη επιδαπέδια πλάκα υποδεικνύουν κτίριο με μνημειώδη χαρακτήρα, πιθανώς του 5ου ή 6ου αι. Η κεραμική από την επίχωση ανήκει αποκλειστικά στον 7ο αι. και μάλλον συνδέεται με την κατάρρευση του κτιρίου. Χωρίς να είναι βέβαιο, υποθέτουμε ότι τα κατάλοιπα ανήκουν σε πρωιμότερη εκκλησία. Αν η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στους ισπανούς μάρτυρες, αυτή παραμένει μια ενδιαφέρουσα υπόθεση.

TIMOTHY E. GREGORY

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

Ηράκλειο

Άγιος Ιωάννης (οικόπεδο Γ. Κελαράκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο[1] στον Άγιο Ιωάννη Ηρακλείου επί της οδού Λαοδάμαντος κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκε αποθέτης παλαιοανακτορικής περιόδου λαξευμένος στο φυσικό βράχο κούσκουρα.

Το οικόπεδο εντάσσεται χωροταξικά στο τετράγωνο 4C του χάρτη των Hood - Smyth (1981). Το πλέον αξιοσημείωτο εύρημα είναι η κεφαλή βοοειδούς παλαιοανακτορικής περιόδου. Ανάλογος λάκκος απορριμμάτων αναφέρεται ότι εντοπίσθηκε λίγο βορειότερα στο τετράγωνο 3C[2].

Αμπελόκηποι (οικόπεδο Γ. Χουδετσανάκη - Γ. Μαρκομανωλάκη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής και διαμόρφωσης ακάλυπτου χώρου στο οικόπεδο Μαρκομανωλάκη στο προάστιο Αμπελόκηποι Ηρακλείου αποκαλύφθηκαν αρχαία, οπότε ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα από διμελές συνεργείο της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ (τεχνίτες οι Κ. Μανιάς και Σ. Μαυράκης). Στο βόρειο σύνορο των ιδιοκτησιών Γ. Χουδετσανάκη, Γ. Μαρκομανωλάκη και εξ ολοκλήρου εντός του οικοπέδου του τελευταίου αποκαλύφθηκαν δύο απλοί λαξευμένοι στο μαλακό κούσκουρα τάφοι ελληνιστικής περιόδου. Από τους τάφους αυτούς προέρχονται τα συνήθη πήλινα μυροδοχεία και τμήματα από γυάλινα αγγεία, καθώς και ακέραιη πυξίδα με κομβιωτό πώμα. Στον ίδιο χώρο, λίγα μέτρα νοτιότερα, αποκαλύφθηκε κτιστός ορθογώνιος τάφος, διαστ. 3,10×3,50 (εξωτ.) και 1,40×2,50 μ. (εσωτ.). Η νότια πλευρά του τάφου καταστράφηκε από τη διάνοιξη τάφρου κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής της νήσου στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενώ η νότια, η καλύτερα διατηρημένη, σώζεται σε ύψος τριών δόμων. Ο τάφος, χτισμένος κατά το ισόδομο σύστημα, φέρει επιμελημένη εσωτερική επιφάνεια επιχρισμένη με κονίαμα (διακρίνονται τα σχετικά ίχνη επάνω σε διάσπαρτους δόμους). Ορισμένα στοιχεία, όπως η επιμελημένη εσωτερική επιφάνεια, η καμαρωτή στέγη (βρέθηκαν δύο λίθοι με τοξωτή εσωτερική επιφάνεια επιχρισμένη με κονίαμα) και τα λοξότμητα γείσα, ανακαλούν τους παλαιότερους μακεδονικούς τάφους ελληνιστικής εποχής[3]. Εξάλλου παρόμοιος τάφος βρέθηκε το 1993 στο χώρο του πανεπιστημίου, από τη ΚΓ΄ ΕΠΚΑ[4]. Από τον τάφο περισυνελέγησαν τεμάχια από δέκα τουλάχιστον γυάλινα αγγεία του τύπου του μυροδοχείου, ορισμένα με εξαιρετικά χρώματα και ανάγλυφα σχέδια, μία μικρή κεφαλή από επίθετη διακόσμηση αγγείου και μικκύλο καλυκόσχημο αγγείο από φαιό λεπτό πηλό με έντυπη «ψαθωτή» διακόσμηση.

Κνωσός

Ανάκτορο Κνωσού

Στο πλαίσιο της εφαρμογής της εγκεκριμένης μελέτης «διαμόρφωση πορείας επισκεπτών» στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού που εκπόνησε η Κ. Παλυβού, η ΚΓ΄ ΕΠΚΑ με αυτεπιστασία προχώρησε σε εργασίες υποδομής για τη θεμελίωση του διαδρόμου της πορείας στα σημεία που απαιτούνταν σύμφωνα με την παραπάνω μελέτη. Συγκεκριμένα, ανοίχθηκαν τάφροι θεμελίωσης του διαδρόμου σε οκτώ τομείς περιμετρικά του ανακτόρου.

Τομέας 1. Ανοίχθηκε στο βορειοανατολικό άκρο της κεντρικής αυλής. Στο σημείο αυτό μία λίθινη κλίμακα με κατεύθυνση Α.-Δ., που είχε κατασκευαστεί από το συνεργείο του Evans, οδηγούσε από το επίπεδο της αυλής στο αμέσως χαμηλότερο επίπεδο της ανατολικής πτέρυγας

1. Για σύντομη αναφορά, βλ. *Το έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς*, Αθήνα 1997, σ. 123.

2. M.S.F. Hood - D. Smyth, *Archaeological Survey of the Knossos Area*, *BSA* Suppl. 14, London 1981², αριθ. 22.

3. Π.Γ. Θέμελης - Γ.Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 93.

4. Ε. Γραμματικάκη, Μινωική και Ελληνορωμαϊκή Κνωσός. Η νέα ανασκαφική έρευνα στο Βενιζέλειο, *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι*, Ηράκλειο 1999, σ. 129.

και συγκεκριμένα στην είσοδο του στεγασμένου χώρου των πίθων με τα «μετάλλια». Επειδή η μελέτη προέβλεπε τη διαπλάτυνση της κλίμακας κατά 0,70 μ., κρίθηκε αναγκαία η διάλυση του σύγχρονου αναλημματικού στηθαίου που στήριζε την κλίμακα προς Ν. Οι λίθοι του τοίχου αριθμήθηκαν, για να επανατοποθετηθούν μετά τη διαπλάτυνση. Επίσης διαλύθηκε και το πολύ μικρότερο τοιχάριο με κατεύθυνση Β.-Ν. στην ανατολική γωνία των τοίχων.

Αρχικά ορίστηκε τομή, διαστ. 1,80×5,70 μ., από τα αρχικά στρώματα της οποίας προέρχονται ανάμεικτα όστρακα μινωικής και νεολιθικής εποχής, τμήματα κονιαμάτων, οστά ζώων και λίθινα εργαλεία. Προϊούσης της ανασκαφής και για διευκόλυνση των εργασιών το πλάτος της τομής μειώθηκε κατά 1,30 μ. κατά μήκος της υπάρχουσας κλίμακας. Ήδη από το βάθος των 1,73 μ. διαφαίνονται οι χρωματικές εναλλαγές στο χώμα: καστανό χώμα, μαύρο με άνθρακες και κίτρινο χώμα, σκληρό, που έχει τη σύσταση του κούσκουρα, οι οποίες συνεχίζονται μέχρι το βάθος των 7,90-7,94 μ., δηλαδή μέχρι το φυσικό χώμα της περιοχής.

Για καλύτερη επισκόπηση της στρωματογραφίας και λεπτομερή καταγραφή των ευρημάτων το σκάμμα διαιρέθηκε σε 39 τεχνητά στρώματα που φαίνεται ότι περίπου αντιστοιχούν στα δέκα (I-X) στρώματα του J. Evans[5]. Τα 39 αυτά στρώματα καλύπτουν όλο το γνωστό φάσμα της νεολιθικής περιόδου, από την ακεραμική μέχρι την ύστερη νεολιθική. Οι χρωματικές εναλλαγές του χώματος συνεχίζονται σχεδόν με κανονική διάταξη μέχρι το στρώμα 9. Στο στρώμα 4, δηλαδή σε βάθος 1,92 μ., εντοπίστηκε μικρή τετράγωνη εστία, αποτελούμενη από τέσσερις λίθους. Σε βάθος 2,18-2,32 μ. αποκαλύφθηκε βάθυνση στο έδαφος που ερμηνεύθηκε ως πασσαλότρυπα. Τα στρώματα 9 και 10 (βάθ. 2,30-2,47 μ.) αντιπροσωπεύουν λεπτό στρώμα με καμένο χώμα και πολλά οστά. Μέχρι το βάθος αυτό η κεραμική είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου στιλβωμένη. Το στίλβωμα δημιουργεί λεπτές κάθετες ανάγλυφες ραβδώσεις και η εντύπωση που δημιουργείται είναι αυτή της στολίδωσης. Τα κινητά αντικείμενα που περισυνελέγησαν περιλαμβάνουν κυρίως οστέινους οπείς, λίθινους πελέκεις και έναν κεφαλοθραύστη.

Από το βάθος των 2,89 μ. και εξής η κεραμική παρουσιάζει κυρίως εγχάρακτη διακόσμηση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έστω και αποσπασματικά σωζόμενη αρχιτεκτονική που εντοπίστηκε στο βάθος των 3,25 μ. Αρχικά εμφανίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι (αριθ. 1, 2) με κατεύθυνση Β.-Ν., αποτελούμενοι από μετρίου μεγέθους λίθους σκληρής σύστασης (σιδερόπετρες). Ένας τρίτος τοίχος κάθετος στον τοίχο αριθ. 2 αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,90 μ. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος τουλάχιστον 1 μ. και φαίνεται ότι ο παχύς δυτικός τοίχος, πλ. 0,70 μ., ήταν εξωτερικός. Στο χώρο που ορίζεται μεταξύ των παράλληλων τοίχων αποκαλύφθηκαν επτά εστίες σε διαφορετικά βάθη μέχρι τα 6,30 μ. Από το βάθος αυτό και εξής το χώμα εμφανίζεται έντονα ερυθρό και η κεραμική ελαττώνεται. Συλλέγονται πάντως οστά ζώων και τεμάχια ωμών πλίνθων με αποτύπωμα καλαμιών, γεγονός που σημαίνει ότι κάποιες κατασκευές στο βάθος αυτό ήταν από απλή πλίνθο. Επίσης συλλέγονται λεπίδες και φολίδες οψιανού και λίγη χονδροειδής κεραμική. Σε βάθος 7 μ. το χώμα εμφανίζεται έντονα καστανέρυθρο και αμμώδες. Εδώ καθαρίστηκαν δύο λάκκοι, από τους οποίους ο ένας απέδωσε κεραμική. Περισυνελέγησαν οστέινοι οπείς και αρκετές φολίδες οψιανού. Στο βάθος των 8,30 μ. εντοπίστηκε λεπτό ακεραμικό στρώμα με κάρβουνα και φολίδες πυριτόλιθου.

Λόγω της σπουδαιότητας της ανασκαφής συγκροτήθηκε διεθνής επιστημονική ομάδα επεξεργασίας του υλικού, με σκοπό να διερευνηθούν οι παρακάτω τομείς: α) αλληλουχία της κεραμικής και συσχετισμός αυτής με τις ομάδες που είχε διαγνώσει ο J. Evans[6], β) ραδιοχρονολόγηση από τη συλλογή άνθρακα, γ) λιθοτεχνία, δ) μελέτη του παλαιοπεριβάλλοντος διά της συλλογής δειγμάτων χώματος, ε) μελέτη των αρχαιοβοτανολογικών καταλοίπων. Τα αποτελέσματα της συλλογικής αυτής εργασίας παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο 2000 στο Ηράκλειο. Θέμα της ανακοίνωσης: "The Neolithic Settlement of Knossos: New Light on an Old Picture" (Ν. Ευστρατίου, Α. Καρέτσου, Ε. Μπάνου, Δ. Μαργωμένου).

Τομέας 2. Περιλαμβάνει το χώρο που βρίσκεται βόρεια της σημερινής εισόδου, της αλέας με τη βουκαμβίλια, στον οποίο κατασκευάστηκε η νέα έξοδος της πορείας των επισκεπτών στο ανάκτορο της Κνωσού. Μία μεγάλη τάφρος, πλ. 1,20, βάθ. 0,40 και μήκ. 40 μ. περίπου, κατασκευάστηκε βόρεια του αύλειου χώρου της εισόδου του ανακτόρου, για να λειτουργήσει αφενός ως θεμέλιο του νέου αναλημματικού τοίχου που οριοθετεί προς Β. την έξοδο της πορείας και αφετέρου ως χώρος ανάπαυσης (επίμηκες θρανίο) των επισκεπτών. Από το επιφανειακό στρώμα της τάφρου προέρχεται ανάμεικτη μινωική και ρωμαϊκή κεραμι-

5. *BSA* 59 (1964), σ. 132-240.

6. Ό.π.

κή. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, πάχ. τουλάχιστον 0,45 μ., αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα λιθόστρωτου και τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Η κεραμική είναι αμιγώς ρωμαϊκής περιόδου. Το σκάμμα επεκτείνεται προς Β. σε πορεία σχεδόν παράλληλη με την κατεύθυνση της σημερινής αλέας. Αποκόπτεται μεγάλο τμήμα του παλαιού πρανούς στην περιοχή δυτικά της καταχωσμένης Οικίας του Θησαυρού. Η κεραμική και εδώ, στο επιφανειακό στρώμα, ανάμεικτη μινωική και ρωμαϊκή. Από το βαθύτερο αδιατάρακτο στρώμα περισυνελέγη τμήμα ζωδίου μινωικής περιόδου. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση από Α. προς Δ., πλ. 0,55-0,80 μ., ο οποίος όμως, αφού αποτυπώθηκε, διαλύθηκε, για να κατασκευαστεί ο διάδρομος της εξόδου των επισκεπτών.

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΝΟΥ

Γυψάδες

Στον αγρό Κ. Παπαδάκη, κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση αγροτικής αποθήκης το 1993, είχαν αποκαλυφθεί και ανασκαφεί τέσσερις ΥΜ ΙΙΙΒ θαλαμοειδείς τάφοι, θαλαμοειδής τάφος των πρωτογεωμετρικών χρόνων, καθώς και ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι της ελληνιστικής περιόδου[7]. Κατά το έτος 1997 συνεχίστηκε η δοκιμαστική έρευνα στην ανατολική πλευρά της παλαιάς ανασκαφής (Σχέδ. 1), όπου αποκαλύφθηκαν:

1. Μεγάλος συλημένος θαλαμοειδής τάφος των υπομινωικών-πρωτογεωμετρικών χρόνων (Τ5) (Πίν. 373 α). Ο τάφος είναι ελλειψοειδούς σχήματος και χωρίζεται σε δύο τμήματα με τοιχίο, πλ. 0,35 μ., που σώζεται σε ύψος έως 0,64 μ. Το βόρειο τμήμα του τάφου ήταν καλυμμένο με λιθοσωρό. Σε διάφορα ανασκαφικά στρώματα βρέθηκαν οκτώ κρανία και διάσπαρτα οστά, θραύσματα σαρκοφάγων και δύο ακέραια αγγεία (θήλαστρο, προχοΐσκη). Στο νότιο τμήμα υπήρχαν τρία κρανία και ελάχιστα όστρακα.

2. Τρεις ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι της ΥΜ ΙΙΙΑΓ2 περιόδου. Στη λάξευση του Τ10, που ήταν επίσης συλημένος, είχε τοποθετηθεί πήλινη σαρκοφάγος της οποίας βρέθηκαν θραύσματα. Στον ορθογώνιο Τ11 που περιείχε μία ταφή, τα κτερίσματα ήταν πιθαμφορίσκος και χάλκινος ξυρός. Ανασκάφηκε επίσης ο δρόμος του Τ1 που δεν είχε ανασκαφεί κατά το 1993 (Πίν. 373 β). Έχει μήκος 3,10, πλάτος 1,05-1,12 και βάθος 0,80-1,50 μ. Ανατολικά και σε επαφή με το δρόμο ανασκάφηκε λάξευμα, διαμ. 0,60 και βάθ. 1,30-1,70 μ., που περιείχε καμένο χώμα. Το νότιο άκρο του δρόμου είχε διαταραχθεί από την κατασκευή ορθογώνιου λαξευτού τάφου των ελληνιστικών χρόνων (μία ταφή με αργυρό νόμισμα χωρίς άλλα κτερίσματα).

Διαπιστώθηκε ότι ο χώρος είχε διαταραχθεί από όρυγμα, κατά πληροφορίες από τη γερμανική κατοχή, και είναι πιθανόν να έγινε τότε και η σύληση των τάφων.

Σε τομή βόρεια της κυρίως ανασκαφής ανασκάφηκε ορθογώνιο λαξευτό κενοτάφιο (Τ 12), καλυμμένο με τέσσερις μεγάλες πωρολιθικές πλάκες, στηριγμένες περιμετρικά σε αργολιθοδομή (Σχέδ. 2· Πίν. 373 γ). Το βάθος του κενοταφίου κάτω από τις πλάκες ήταν 2,15 μ. και οι διαστάσεις του 0,60-0,70×1,70 μ. Κατά το σφράγισμα του τάφου είχαν τοποθετηθεί πιθαμφορίσκος και προχοΐσκη της ΥΜ ΙΙΙΑ1 περιόδου.

Βενιζέλειο Νοσοκομείο

Κατά το 1997 οι ανασκαφές για την επέκταση του Βενιζελείου Νοσοκομείου συνεχίστηκαν επί ένα εξάμηνο[8]. Τον Ιούνιο του 1997 οι ανασκαφές διακόπηκαν εξαιτίας ανεπαρκούς χρηματοδότησης του έργου.

Κτίριο Α. Έγιναν συμπληρωματικές εκσκαφές στην είσοδο του υπογείου του κτιρίου για την κατασκευή ράμπας. Εκεί εντοπίστηκε μεγάλο ταφικό μνημείο του 1ου αι. μ.Χ. (Τ52) (Πίν. 374 α). Έχει τη μορφή τετραγωνικού οικίσκου πάνω σε βαθμιδωτή κρηπίδα και είναι κατασκευασμένο από μεγάλες πωρολιθικές πλάκες.

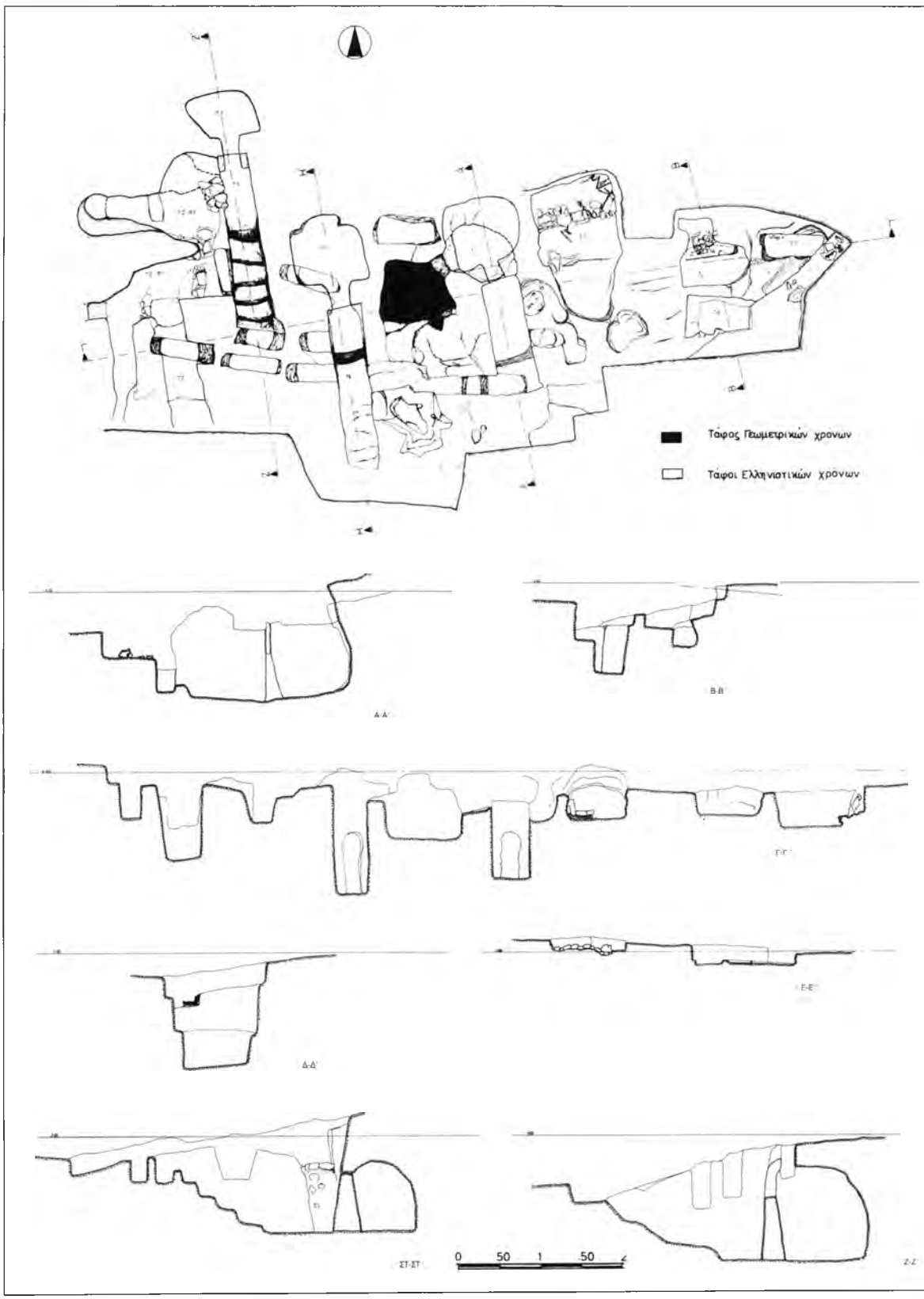
Οι διαστάσεις της κρηπίδας είναι 3,30×3,15, του οικίσκου 2,40×2,30 μ., ενώ σώζεται σε ύψος 3,30 μ. Η ανωδομή του φέρει γείσωμα που έσωζε χρωματικό διάκοσμο. Στη νότια πλευρά του μνημείου είναι χαραγμένη επιγραφή σε τρεις στίχους με τα ονόματα των νεκρών: *CLUATIUS* και *CLUATIUS C.f. CONINUS*.

Κάτω από το μνημείο υπήρχε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 2,30×1,40 μ., εξαιρετικής κατασκευής, με μεγαλιθικές πλάκες, όρθιες κάτω και επιμήκεις καμπύλες πάνω, που κλείνουν εκφορικά σε ύψος 1,50 μ., και κόγχη στη δυτική πλευρά (Πίν. 374 β). Η είσοδος του τάφου, στην ανατολική πλευρά, βρέθηκε παραβιασμένη και ο τάφος συλημένος με μοναδικά ευρήματα, δύο πήλινα μυροδοχεία και οστέινες περόνες.

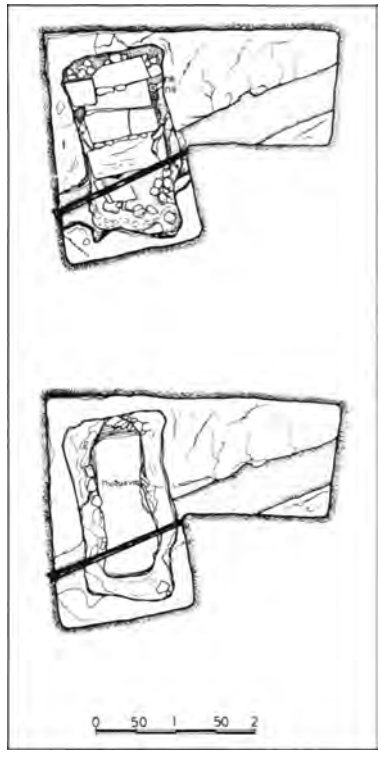
Το μνημείο δεν ήταν δυνατόν να διατηρηθεί κατά χώραν. Αποσυναρμολογήθηκε και επανακατασκευάστηκε

7. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 445-448.

8. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 698· 51 (1996): Χρονικά, σ. 624-630, Σχέδ. 2.

Σχέδ. 1. Κνωσός. Γυψάδες. Αγρός Κ. Παπαδάκη. Κάτοψη των τάφων και τομές Α-Α΄ - Ζ-Ζ΄.

Σχέδ. 2. Κνωσός. Γυψάδες. Κάτοψη του λαξευτού κενοτάφιου Τ 12 πριν και μετά την αφαίρεση των καλυπτηρίων.

στη βόρεια περίφραξη του νοσοκομείου, όπου έχουν μεταφερθεί και άλλα ταφικά μνημεία[9].

Σε πολύ μικρή απόσταση δυτικά του μνημείου εντοπίστηκε σε λάξευση «θήκη» από επίπεδες κεραμίδες με παιδική ταφή των ελληνιστικών χρόνων. Στην ταφή βρέθηκαν χρυσές χάντρες περιδεραίου σε σχήμα καρπού, γυάλινες χάντρες και χρυσοκλωστές από το ύφασμα που τύλιγε το νεκρό. Έξω από τη θήκη, στο τοίχωμα της λάξευσης, είχαν τοποθετηθεί όρθια δύο πήλινα ειδώλια ερωτιδέων και ειδώλιο παιδιού. Οι ερωτιδείς έσωζαν κόκκινο, μπλε και μαύρο χρώμα, ενώ οι παρυφές των πτυχώσεων των ενδυμάτων τους και τα κοσμήματα ήταν επίχρυσα. Ακόμη, μαρμάρινες πυξίδες, τα πώματα των οποίων φέρουν γραπτή διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους με κόκκινο και μαύρο χρώμα, μολύβδινη πυξίδα, μαρμάρινο εξάλειπτρο ή περιρραντήριο και τρία γυάλινα αλάβαστρα πιθανότατα αλεξανδρινής προέλευσης (του τύπου "gold band alabastra"). Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.

Δρόμος νέων εξωτερικών ιατρείων. Κατά τη διάνοιξη νέου δρόμου βόρεια των κτιρίων Α΄ και Β΄, εντοπίστηκε κτιριακό συγκρότημα των όψιμων ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, η ανασκαφή του οποίου παρέμεινε ημιτελής λόγω της διακοπής του έργου (Σχέδ. 3-4). Στην ίδια περιοχή, σε βαθύτερο στρώμα, ανασκάφηκαν ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι του 1ου-3ου αι. μ.Χ. ως επί το πλείστον φτωχικοί. Αξιοσημείωτο τυχαίο εύρημα από την περιοχή αυτή υπήρξε ανθρωπόμορφη φοινικική στήλη (cippus) που μπορεί να είχε μεταφερθεί εκεί από το παρακείμενο νεκροταφείο των γεωμετρικών χρόνων (χώρος Πανεπιστημίου Κρήτης).

Τούνελ σύνδεσης κτιρίου Β΄με παλαιό κτίριο. Ανασκάφηκαν ένας κτιστός κιβωτιόσχημος, ένας λακκοειδής και ένας κεραμοσκεπής τάφος του 1ου-2ου αι. μ.Χ. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία και νομίσματα.

Οι ανασκαφές έγιναν με τη συνεργασία της έκτακτης αρχαιολόγου Μ. Ρουσάκη και των σχεδιαστών Σ. Καψάλη και Κ. Κοντογιάννη. Επικεφαλής του ανασκαφικού και αναστηλωτικού συνεργείου του Βενιζελείου ήταν ο αρχιτεχνίτης Γ. Τσουγκράκης και για την ανασκαφή των Γυψάδων ο αρχιτεχνίτης Χ. Μαρκομιχελάκης.

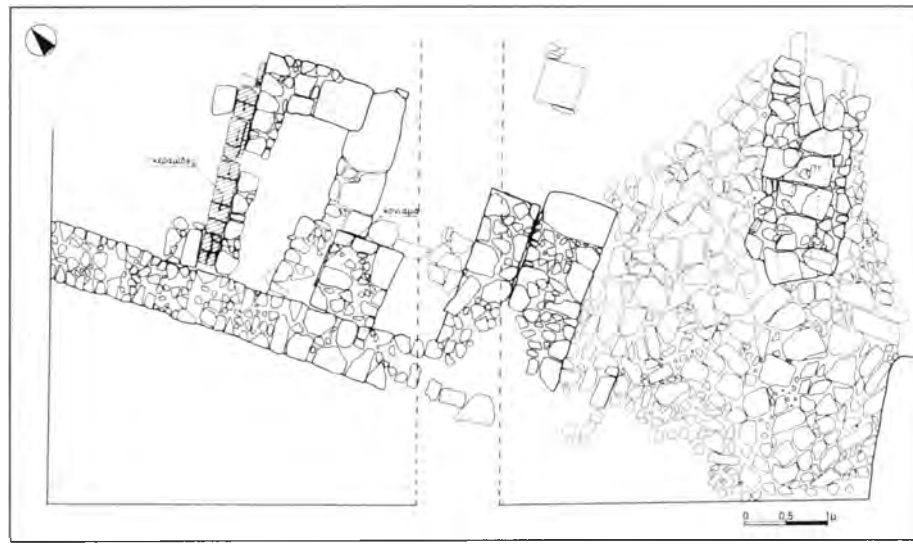
ΕΥΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗ

Ελληνικά (αγρός Ν. Καμαρίτη)

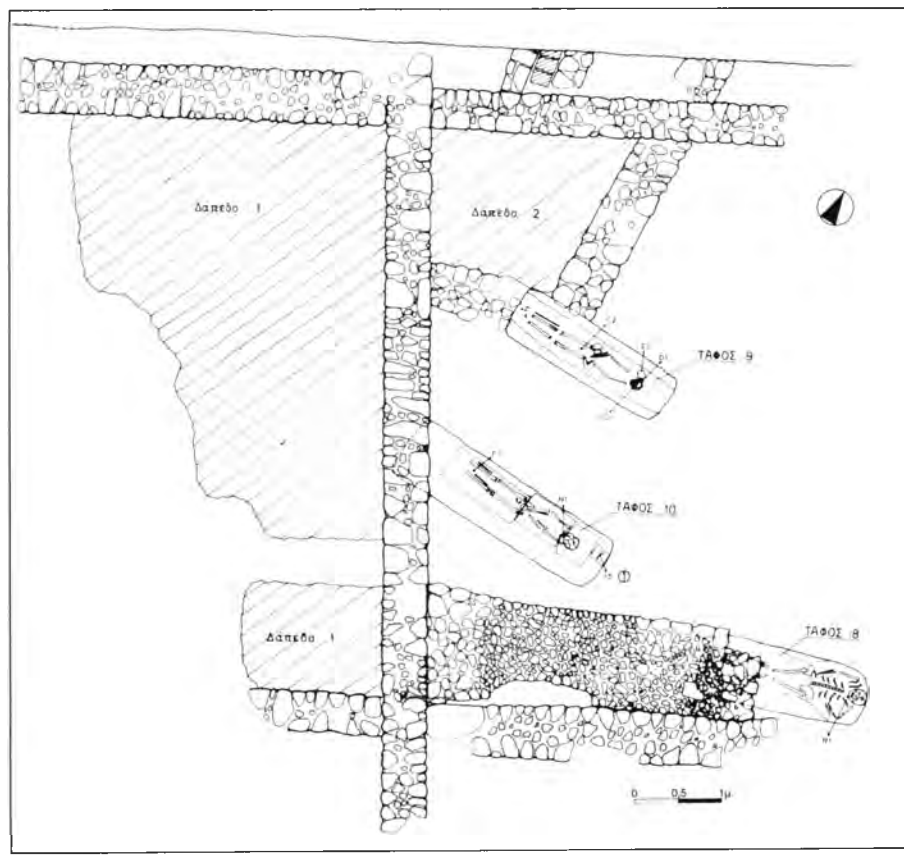
Ο παραπάνω αγρός βρίσκεται στη θέση Ελληνικά Κνωσού, 100 μ. περίπου ανατολικά της ρωμαϊκής έπαυλης του Διονύσου. Η σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε από συνεργείο της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, αποτελούμενο από τους τεχνίτες του Μουσείου Ηρακλείου Χ. Μαρκομιχελάκη, Δ. Σαριδάκη, Ε. Ρουμπάκη και τους έκτακτους τεχνίτες Ν. Θαλασσινό και Ν. Αλεξανδράκη, με την εθελοντική συμμετοχή της πτυχιούχου αρχαιολογίας Γ. Γιανναδάκη κάλυψε έκταση 80 τ.μ. περίπου. Στο χώρο αυτό προορίζεται να χτιστεί μικρή αποθήκη 20 τ.μ. Συνολικά ανοίχθηκαν οκτώ δοκιμαστικές τάφροι, διαστ. 2×4 μ. η καθεμιά, στις οποίες αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ρωμαϊκής περιόδου. Σε μία από τις τάφρους η έρευνα προχώρησε και κάτω από το επίπεδο των αρχιτεκτονικών δομών σε βάθος 1,95 μ., προκειμένου να διερευνηθεί στρωματογραφικά η περιοχή. Η στρωματογραφία απέδειξε ότι ο χώρος κατοικήθηκε μόνο στη ρωμαϊκή εποχή αποκαλύπτοντας σποραδικά κινητά ευρήματα γεωμετρικής περιόδου.

Στις υπόλοιπες τάφρους και σε βάθος μόλις 0,40 μ. από

9. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 630.

Σχέδ. 3. Κνωσός. Βενιζέλειο Νοσοκομείο. Δρόμος νέων εξωτερικών ιατρείων. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 4. Κνωσός. Βενιζέλειο Νοσοκομείο. Δρόμος νέων εξωτερικών ιατρείων. Κάτοψη της ανασκαφής.

την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα με έξι τουλάχιστον χώρους, τμήμα πλακοστρωμένου δρόμου, λίθινος αγωγός ορθογώνιας διατομής καλυμμένος με πλάκες και σειρά από πήλινους κυλινδρικούς αγωγούς. Άφθονα τεμάχια από ασβεστοκονιάματα υποδηλώνουν ότι οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται τμήματα από λίθινα γλυπτά και ανάγλυφα (πόδι Πανός;), χάλκινα νομίσματα αρκετά φθαρμένα, σιδερένια καρφιά, τμήματα γυάλινων αγγείων και οστέινες περόνες.

Στην κεραμική, που είναι κυρίως άβαφη, αναγνωρίστηκαν τμήματα πίθων και αποθηκευτικών αγγείων, μικκύλα αγγεία με υπερυψωμένη λαβή, λύχνοι κρητικού τύπου[10] και με ομόκεντρους κύκλους του 2ου-3ου αι. μ.Χ.[11].

Μπουγάδα Μετόχι (οικόπεδο Ν. Κριτζαλάκη)

Στον οικισμό Μπουγάδα Μετόχι, κάτω από τα ερείπια κατεδαφισθείσας οικίας αποκαλύφθηκαν πενιχρά οικοδομικά λείψανα πρώιμης ελληνιστικής-ρωμαϊκής περιόδου, που φθάνουν σε βάθος 4 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Στο μέσον του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λάκκος-αποθέτης ανοιγμένος σε στρώμα ερυθρής άμμου (γεωλογική απόθεση της περιοχής) που οριοθετείται από ασβεστοκονίαμα. Ο λάκκος και η πέριξ αυτού περιοχή σε ακτίνα τουλάχιστον 2,50 μ. ορίζει στρώμα με έντονο κάψιμο και στάχτη, το οποίο βρίθει οστράκων οξυπύθμενων αμφορέων και μαγειρικών σκευών (Πίν. 374 γ). Εντοπίστηκαν ακόμη πυρήνες ελιών, τμήματα ωμών (άψητων) αγγείων, «αποτυχημένα» όστρακα, πήλινα στηρίγματα για το ψήσιμο των αγγείων, σιδερένια μικροεργαλεία και τμήμα πήλινου τροχού. Όλα τα παραπάνω μας οδηγούν στην υπόθεση ότι πιθανώς πρόκειται για στρώμα αποθέτη με απορρίμματα ενοίκων πιθανότατα «συνοικίας κεραμέων». Η ύπαρξη κλιβάνου (που δεν έχει ακόμη εντοπιστεί) εικάζεται και μπορεί να υποστηριχθεί εκ των ευρημάτων του συγκεκριμένου οικοπέδου, αλλά και ενός παρακείμενου κτιστού ρωμαϊκού φρέατος, στο οποίο βρέθηκαν απορρίμματα καθαρισμού κλιβάνου[12].

Εξάλλου, παλαιότερες ανασκαφές μέσα στον οικισμό έχουν αποκαλύψει φρέατα, τα οποία θα παρείχαν νερό για τη διαδικασία της όπτησης[13].

Κεραμική. Από το λάκκο-αποθέτη του οικοπέδου Κριτζαλάκη προέρχεται άφθονη κεραμική που χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου και του Τιβερίου (τέλος 1ου αι. π.Χ. - μέσα 1ου αι. μ.Χ.) και συνδέεται τυπολογικά με τις κεραμικές ομάδες Α2 και Β2 από την περιοχή της Ανεξερεύνητης Οικίας στην Κνωσό[14]. Η κεραμική περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες:

Αποθηκευτικά αγγεία. Πρόκειται για την πολυπληθέστερη ομάδα, στην οποία αναγνωρίστηκαν: α) οξυπύθμενοι αμφορείς με έντονα οξυκόρυφες λαβές, β) οξυπύθμενοι αμφορείς με διπλές λαβές, γ) οξυπύθμενοι αμφορείς με ταινιωτές λαβές, δ) δίωτες λεκάνες κ.ά.

Μαγειρικά (πυρίμαχα) σκεύη, στα οποία περιλαμβάνονται: α) χύτρες με κυρτό πυθμένα, β) χαμηλά χυτροτηγάνια με πώμα (casseroles), γ) κύπελλα μόνωτα από ερυθρό πηλό.

Λεπτότεχνη κεραμική. Εδώ περιλαμβάνονται: α) κύπελλα με πόδι, β) λεκάνες από πολύ καθαρό πηλό με ποικίλες διαμορφώσεις στο χείλος, γ) κύπελλα που ανήκουν σε επείσακτη κεραμική του τύπου Eastern Sigillata B, δ) κύπελλα ημισφαιρικά εγχώριας κατασκευής που μιμούνται στιλβωμένη έκτυπη κεραμική (terra sigillata A), ε) κύπελλο (επείσακτο;) που ανήκει στη λεγόμενη φαιά κεραμική της βόρειας Ιταλίας (north Italian gray ware)[15], στ) «αποτυχημένα» όστρακα (ένδειξη ύπαρξης κλιβάνου).

Η κεραμική από το λάκκο αποτελεί ομοιογενές σύνολο και υποδηλώνει ότι ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ως εργαστηριακός παρασκευής αγγείων, κυρίως αμφορέων, αμέσως μετά την κατάκτηση της Κνωσού από τους Ρωμαίους, δηλαδή την εποχή του Αυγούστου μέχρι και τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΜΠΙΑΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΕΔΙΑΔΟΣ

Χερσόνησος

Οικόπεδο Μ. και Α. Καράτζη

Με αφορμή αίτηση επέκτασης του ξενοδοχείου Νανά, ιδιοκτησίας Μ. και Α. Καράτζη στα όρια των Κοινοτήτων Χερσονήσου και Μοχού (Σταλίδα) πραγματοποιήθηκε

10. Για τον τύπο, βλ. Ε. Αποστολάκου, Λύχνοι κρητικού τύπου, *Ειλαπίνη*, Ηράκλειο 1987, σ. 35-55.

11. L.H. Sackett, *Knossos, from Greek City to Roman Colony: Excavations at the Unexplored Mansion*, II, Oxford 1992, πίν. 254, σ. 192-193.

12. Hood - Smyth, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. 372.

13. Ό.π., αριθ. 192, 193.

14. Sackett, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 183-196.

15. Ό.π., πίν. 164.

αυτοψία στην ευρύτερη περιοχή και εντοπίστηκαν δύο νέες μινωικές θέσεις στα ανατολικά και δυτικά του ξενοδοχείου. Αραιή διασπορά οστράκων της ανατολικής θέσης κάλυπτε μέρος του γηπέδου της επέκτασης. Γι' αυτό πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή με δαπάνες των ιδιοκτητών, που διήρκεσε τρεις εβδομάδες.

Ανασκάφηκαν πέντε τομές που κάλυψαν όλο το χώρο των επιφανειακών ενδείξεων. Αποκαλύφθηκε σχεδόν αμέσως ο φυσικός βράχος και συνελέγη ελάχιστη κεραμική ΠΜ και ΜΜ χρόνων, χονδροειδής επί το πλείστον και φθαρμένη. Επιφανειακά περισυνελέγη τμήμα από την περιοχή του αριστερού γλουτού εύσαρκου γυναικείου καθιστού ειδωλίου με εγχάρακτη διακόσμηση, που θυμίζει γνωστό τύπο της νεολιθικής πηλοπλαστικής, καθώς και ακέφαλος κορμός άλλου ειδωλίου με τριγωνικό κορμό και ατροφικά πόδια (σώζεται λίγο το δεξί).

Στην τομή 2 ήλθε στο φως παρυφή θεμελίου τοίχου με στρώση λατύπης στην εσωτερική πλευρά.

Η επέκταση της τομής και η εν συνεχεία ανασκαφή σε όλο το πλάτος του οικοπέδου (συνολικά 57 μ.), έφερε στο φως θεμέλιο ισχυρού τείχους με κατεύθυνση Α.-Δ. σε απόσταση 50 μ. περίπου από την ακτή. Σύμφωνα με την πορεία που ακολουθεί θα πρέπει να έφτανε μέχρι τις δύο πλευρές του μικρού ακρωτηρίου Δράπανο, στην άκρη του οποίου υπάρχει λιμενίσκος.

Το ανασκαφέν τμήμα τείχους αποτελείται από τρεις βραχίονες, πάχ. 1,60 ο ανατολικός, 1,30-1,80 ο κεντρικός και 1,60-2,20 μ. ο δυτικός. Συνεχίζεται προς Α. στο οικόπεδο Φρουδαράκη, όπου διαπιστώνεται πυκνότερη διασπορά οστράκων (κυρίως ΜΜ) και ίχνη κτιρίων, ενώ προς Δ., προς το ξενοδοχείο Νανά, σχεδόν εξαφανίζεται λόγω της διάβρωσης του εδάφους, αλλά και εργασιών απομάκρυνσης δασικής φυτείας, που είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς έλεγχο προ εικοσαετίας.

Τα δύο ακραία τμήματα ακολουθούν την ίδια περίπου πορεία από Α. προς Δ., ενώ το κεντρικό αποκλίνει ελαφρώς με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Παρά την πενιχρή διατήρηση υπάρχουν στοιχεία που μαρτυρούν επιμέλεια στην κατασκευή με στόχο την αντιμετώπιση του στατικού προβλήματος που προκαλεί η συσσώρευση μεγάλου όγκου λατύπης ανάμεσα στις δύο όψεις. Το τείχος εδράζεται σε σταθερό έδαφος ή απευθείας πάνω στο βράχο, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις έχει απολαξευθεί, για να χρησιμεύσει ως κοίτη θεμελίωσης. Οι όψεις των δύο ακραίων βραχιόνων αποτελούνται από μικρές πλακοειδείς πέτρες. Φαίνεται ότι ο ίδιος τρόπος κατασκευής εφαρμόστηκε και σε μέρος τουλάχιστον της ανωδομής, όπως έδειξε η λιθορριπή από την κατάρρευση του τείχους προς την κατωφέρεια, που περιείχε όμοιες πλακοειδείς πέτρες και λατύπη. Στην προς την κατωφέρεια όψη του ανατολικού και του δυτικού βραχίονα διαπιστώθηκε η ύπαρξη και δεύτερης επένδυσης πίσω από την πρώτη, προφανώς για να ενισχυθεί η αντοχή στις αυξημένες λόγω της κλίσης του εδάφους ωθήσεις της λατύπης. Τον ίδιο σκοπό είχαν ασφαλώς ορισμένα εγκάρσια τοιχάρια μέσα στη λατύπη, ιδιαίτερα στα σημεία όπου υπάρχουν υψομετρικές διαφορές (διακρίνονται σειρές λίθων κάθετα στις δύο όψεις).

Ο κεντρικός βραχίονας έφερε εξωτερική και εσωτερική επένδυση από μεγαλύτερες αδρές πέτρες. Μέρος του προεκτείνεται, πίσω από τον ανατολικό βραχίονα προφανώς για την ενίσχυση του τελευταίου.

Ίσως η κατασκευή του κεντρικού τμήματος, που είναι δομικά διαφορετικό και με άλλο προσανατολισμό, αποτελεί επισκευαστική επέμβαση στην αρχική φάση.

Η λίγη κεραμική που συνελέγη ανάμεσα στις πέτρες ανήκει σε οικιακά αγγεία, λεκανοειδή, λοπάδες, χύτρες και πρόχους από ακάθαρτο κοκκινωπό πηλό και σε μικρότερα αγγεία από κιτρινωπό, καθαρό πηλό, όπως καρινωτά, ημισφαιρικά και κωνικά κύπελλα, καθώς και ένα όστρακο «κυπέλλου Χαμαιζίου». Χρονολογείται στη ΜΜ ΙΒ-ΙΙ περίοδο.

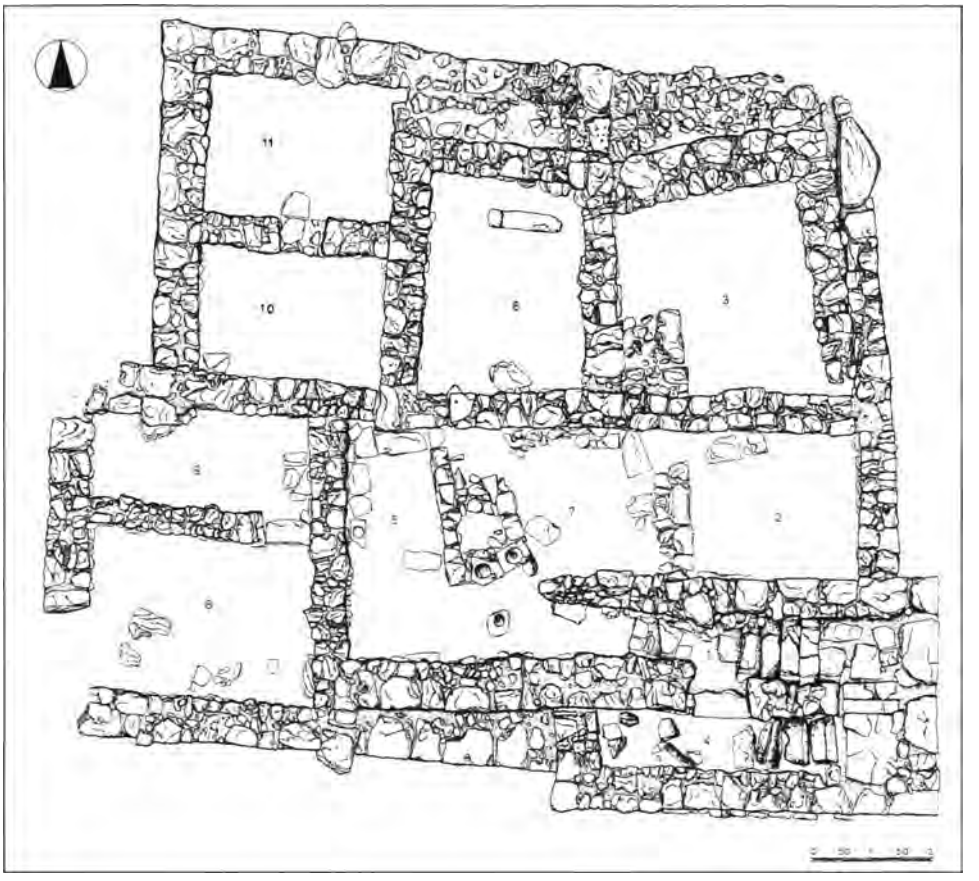
Τα υπάρχοντα στοιχεία για τη συσχέτιση και ερμηνεία των ανασκαφικών και τοπογραφικών δεδομένων είναι επί του παρόντος ανεπαρκή. Ίσως το τείχος προστάτευε το λιμενίσκο στην άκρη του ακρωτηρίου Δράπανο, το οποίο αποτελεί το δυτικό άκρο του κόλπου των Μαλλίων. Είναι πιθανόν ακόμη να είχε σχέση με την προστασία του στενού περάσματος, ανάμεσα στη θάλασσα και τους απέναντι λόφους, που συνδέει τις πεδιάδες της Χερσονήσου και των Μαλλίων.

Οπωσδήποτε πριν από την ανασκαφή του γειτονικού προς Α. οικοπέδου Φρουδαράκη, όπου συνεχίζεται το τείχος, και υπάρχουν και ίχνη μινωικής εγκατάστασης, καμία από τις υποθέσεις αυτές δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Γαλατάς

Μετά τη γνωστή υπουργική απόφαση για διετή αναστολή των αδειών των συστηματικών ανασκαφών της Υπηρεσίας ζητήθηκε και εγκρίθηκε από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων ειδική άδεια για την πραγματοποίηση περιορισμένης διάρκειας ανασκαφικής έρευνας. Στόχος ήταν η ολοκλήρωση της ανασκαφής του παλαιοανακτορικού μυλώνα[16]

16. *ΚρητΕστ* 7 (1999), σ. 228-231.

Σχέδ. 5. Νομός Ηρακλείου. Γαλατάς. Κάτοψη του Κτιρίου 2.

μέχρι την παρυφή της απότομης δυτικής κλιτύος του λόφου. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Ινστιτούτου Προϊστορίας της Νέας Υόρκης (INSTAP). Συνεργάστηκαν ο αρχαιολόγος Κ. Χρηστάκης, ο συντηρητής της Εφορείας Π. Διναδινάκης και οι τεχνίτες ανασκαφών Σ. Παχάκης και Σ. Καλαθάκης.

Η επέκταση της ανασκαφής στο χώρο, που είχε προγραμματισπεί να ανασκαφεί κατά τη φετινή περίοδο, έδειξε ότι το παλαιοανακτορικό κτίριο δεν συνεχιζόταν προς Δ.

Ολοκληρώθηκε πάντως η ανασκαφή του Δωματίου 36, το οποίο περιείχε πολλά θραύσματα κονιαμάτων τοίχων και αρκετή παλαιοανακτορική κεραμική και αγγεία, κυρίως καρινωτά και ποτήρια (tumblers), όμοια με αυτά που είχαν βρεθεί το 1996 στο υπόλοιπο κτίριο. Στη νοτιοδυτική γωνία του ανοιγόταν θύρα – φραγμένη με ξερολιθιά – προς την αυλή 27. Στη βορειοδυτική γωνία της αυλής βρέθηκε γουδί κατά χώραν. Η διερεύνηση του υπόλοιπου χώρου προς Δ. έδειξε την ύπαρξη χαλαρής νεοανακτορικής επίχωσης. Ο χώρος αυτός, από το δυτικό εξωτερικό τοίχο του ανακτόρου μέχρι τον γκρεμό, είχε διαμορφωθεί σε επάλληλα άνδηρα, όπως δείχνουν ίχνη αναλημματικών τοίχων στην κατωφέρεια.

Η ύπαρξη των ανδήρων αποκλείει την πιθανότητα να είχε διαμορφωθεί δυτική αυλή, τουλάχιστον όπως την γνωρίζουμε από τα τρία μεγάλα ανάκτορα.

Μεγάλο μέρος του χώρου μπροστά από τη δυτική πτέρυγα καταλάμβανε κτίριο καλής γενικά διατήρησης, που, όπως αποδείχθηκε από τα ευρήματα, χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ περίοδο (Σχέδ. 5· Πίν. 375 α). Το κτίριο αυτό κατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου μετά την καταστροφή του ανακτόρου, η οποία όπως ελέχθη τοποθετείται στην ΥΜ ΙΑ[17].

Διατηρήθηκε σε χρήση στην ΥΜ ΙΒ και καταστράφηκε από σεισμό, όπως έδειξαν οι επάλληλοι πεσμένοι δόμοι της ανωδομής.

17. Ό.π., σ. 234.

Ορισμένες ανακατασκευές τοίχων πάνω από το στρώμα καταστροφής μάλλον σχετίζονται με μία περιορισμένης έκτασης ανακατάληψη στην ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο, όπως έδειξε λίγη χαρακτηριστική κεραμική.

Το κτίριο είναι καλής κατασκευής με ισχυρούς εξωτερικούς τοίχους επενδυμένους με λαξευτούς κυβόλιθους. Ορισμένοι από αυτούς φέρουν τεκτονικά σημεία βαθιάς λάξευσης, κυρίως τρίαινα και άστρο (Πίν. 375 β). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση τμήματος πώρινου κεράτου μεσαίου μεγέθους ανάμεσα στους πεσμένους λίθους. Πιθανώς προερχόταν από το γειτονικό ανάκτορο και χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό. Κομμάτι από όμοιο κέρατο είχε βρεθεί και στο χώρο της ανατολικής πτέρυγας. Η χρήση κεράτων, πιθανότατα σε επιστέψεις όψεων προς τις αυλές, πιστοποιεί σχέσεις με την Κνωσό.

Το νέο κτίριο έλαβε κωδική ονομασία Κτίριο 2, σύμφωνα με την ενιαία για όλο το χώρο αρίθμηση που εφαρμόστηκε από την περσινή περίοδο (Κτίριο 1 είναι αυτό του αγροτεμαχίου Χρονάκη που ανασκάφηκε το 1992)[18]. Ανασκάφηκαν επτά από τα εννέα συνολικά δωμάτια και το κλιμακοστάσιο (χώροι 1-9). Το τελευταίο, που διατηρείται σε καλή κατάσταση στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου (χώροι 1-2) αποτελείται από δύο πτέρυγες, μία σταθερή από 12 σκαλοπάτια και δύο πλατύσκαλα και μία δεύτερη από επτά τουλάχιστον λίθινα σκαλοπάτια, στηριζόμενη προφανώς σε ξύλα και στους πλάγιους τοίχους του κλωβού. Τα σκαλοπάτια αυτά κατέπεσαν μέσα στον κλωβό στη διάρκεια του σεισμού και αφέθηκαν κατά χώραν. Το κτίριο έχει δύο εισόδους στον ανατολικό τοίχο, μία φραγμένη με ξερολιθιά και μία δεύτερη στο κατώτερο πλατύσκαλο του κλιμακοστασίου, από όπου υπάρχει δυνατότητα απευθείας καθόδου στο ημιυπόγειο και ανόδου στον όροφο με στροφή 90° αριστερά από την είσοδο.

Η χρήση των ημιυπόγειων χώρων καθορίζεται από τα κινητά ευρήματα και τις σταθερές κατασκευές. Στο κεντρικό δωμάτιο βρέθηκε στη θέση της σταθερή εγκατάσταση άλεσης από χαμηλό θρανίο-κάθισμα και τρία γουδιά, από τα οποία τα δύο ενσωματωμένα στο θρανίο (Πίν. 375 γ).

Μεταξύ του καθίσματος και του λεπτού μεσότοιχου, που διαμορφώνει διάδρομο προς τις αποθήκες, είχαν τοποθετηθεί χρηστικά αγγεία, ένας μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας με καλαμοειδή, χύτρες, πώμα-φρουτοδόχη και ένα πιθοειδές. Εκτός από το μυλώνα στο ημιυπόγειο, συνελέγησαν συνολικά περισσότεροι από 100 τριπτήρες και τριβεία, γεγονός που μαρτυρεί την έντονη δραστηριότητα άλεσης σιτηρών σε κλίμακα που ασφαλώς υπερβαίνει τις άμεσες ανάγκες σίτισης των ενοίκων του κτιρίου.

Καταγράφονται επομένως ήδη από τα πρώτα στάδια της ανασκαφής και από τα πρώτα χρονικά κτιριακά συγκροτήματα μέχρι τα τελευταία (ΜΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ, ΥΜ ΙΑ, ΥΜ ΙΒ)[19] τεκμήρια μιας συνεχιζόμενης τροφοπαρασκευαστικής δραστηριότητας σε κλίμακα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο οικισμός αυτός κατείχε σημαντική αν όχι κεντρική θέση στη διαδικασία παραγωγής, διακίνησης και επεξεργασίας ενός στρατηγικού προϊόντος, όπως είναι τα δημητριακά και το αλεύρι.

Σε δύο αποθήκες (χώροι 8-9) στη δυτική πλευρά του κτιρίου βρέθηκαν επτά πιθάρια (Πίν. 375 δ), από τα οποία συγκολλήθηκαν τα τέσσερα, δύο ακόσμητα, ένα με ευθύγραμμες και κυματοειδείς διάγραμμες ζώνες από ωχρόκιτρινωπό πηλό και ένα από πορτοκαλόχρωμο, πεδιαδίτικου εργαστηρίου με σχοινοειδείς ταινίες και οριζόντιες οκτώσχημες ψευδολαβές. Το τελευταίο έφερε στο χείλος δύο εγχάρακτα σημεία Γραμμικής Α.

Σε όλη την έκταση του κτιρίου βρέθηκαν διάσπαρτες πήλινες σφαιρικές αγνύθες. Η διασπορά τους μαρτυρεί ότι ο αργαλειός βρισκόταν στον όροφο.

Από τον όροφο επίσης προέρχονται μερικά γραπτά αγγεία της λεγόμενης ανακτορικής παράδοσης. Εξαιρετικής ποιότητας είναι ένας κατάκοσμος ψευδόστομος αμφορέας με σύνθεση από θέματα του φυτικού και θαλάσσιου ρυθμού. Ως βάση της σύνθεσης χρησιμοποιούνται οι φυλλοειδείς σπείρες με καρδιόσχημο στο κέντρο. Οι ενδιάμεσοι χώροι συμπληρώνονται με βράχια και φύκια, καθώς και δέσμες φυλλοειδών και στιγμών γύρω από τα στόμια. Πρόκειται για ένα από τα ωραιότερα δείγματα μανιερισμού του όψιμου φυτικού-θαλάσσιου ρυθμού με κνωσιακή προέλευση, όπως μαρτυρεί και η ποιότητα του πηλού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ακόμη ένας αμφορίσκος με πλέγμα φολίδων και σπειρών, ένα κυπελλόσχημο ρυτό (cup-rhyton) με διακόσμηση κλαδιών ελιάς, προϊόν ειδικευμένου εργαστηρίου που είναι γνωστό ως Olive-spray group, κύπελλο με παπύρους και άλλο με τμήματα οκτώσχημων ασπίδων κτλ.

Τα δύο πρώτα σημαντικά αγγεία βρέθηκαν στο ίδιο δωμάτιο του ισογείου (6) μαζί με τμήμα ορθογώνιας τράπεζας προσφορών από οφείτη, μερικά κομμάτια ελαφρόπετρας και τμήματα χάλκινης ράβδου κοίλης εσωτερικά, συμπληρωμένης με χυτό μολύβι, ίσως από το στέλεχος σκή-

18. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 701-702.

19. *ΚρητΕστ*, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 233-234.

πτρου ή στειλεού μετάλλινου πελέκεως. Είναι πιθανόν ότι όλα αυτά τα αντικείμενα προέρχονταν από κάποιο μικρό ιερό στον όροφο.

Από τα λοιπά ευρήματα αναφέρουμε δύο φακοειδείς σφραγίδες, μία με παράσταση ταυροκαθαψίων και μία ταλισμανική με αφηρημένη παράσταση ζώου, χάλκινο μαχαίρι και τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου.

Ενδιαφέρον αποκτά η φετινή ανασκαφή, επειδή η σεισμική καταστροφή του Κτιρίου 2 συνάπτεται χρονικά με τον οριζόντα καταστροφής του συνόλου σχεδόν των μινωικών κέντρων στην ΥΜ ΙΒ. Βεβαιώνεται ακόμη ότι η επαφή με την Κνωσό αποκαταστάθηκε μετά την προσωρινή ύφεση που προκλήθηκε από την απρόσμενη παρακμή και καταστροφή του ανακτόρου στη διάρκεια της ΥΜ ΙΑ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Τσούτσουρος

Οικόπεδο Α. Κεφαλάκη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην παραλία του οικισμού Τσούτσουρου, είναι επίπεδο και έχει έκταση 450,93 τ.μ. Αρχικά εγκρίθηκε από την Εφορεία άδεια ανέγερσης οικοδομής, κατά τις εκσκαφές ωστόσο εντοπίστηκαν αρχαία και οι εργασίες διακόπηκαν, για να ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1997 και διήρκεσε περίπου ένα μήνα. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε ρωμαϊκό νεκροταφείο του 2ου-3ου αι. μ.Χ. που έχει συγκεκριμένο οικοδομικό πρόγραμμα και διαφέρει από τα μέχρι τώρα ανεσκαμμένα. Ανασκάφηκαν δέκα συνολικά τάφοι, διαστ. 2,40×0,48×0,43 και 1,90×0,45×0,36 μ., από τους οποίους οκτώ είναι κτιστοί με κεραμίδες, ένας είναι ορθογώνιος λάκκος λαξευμένος στο φυσικό πέτρωμα και ένας καλυβίτης. Ο καλυβίτης είναι παλαιότερος από τους κτιστούς και το λαξευτό. Η εικόνα του νεκροταφείου δεν είναι ομοιόμορφη. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν πέντε κτιστοί τάφοι (Πίν. 376 α), με προσανατολισμό από Α. προς Δ., παράλληλοι μεταξύ τους, κατασκευασμένοι μέσα στο λεπιδόχωμα και το στρώμα της άμμου. Είναι χτισμένοι με στρώσεις κεραμίδων και ερυθρού κονιάματος εναλλάξ και επενδύονται εσωτερικά με το ίδιο ερυθρωπό ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο είναι καθαρή άμμος και το σφράγισμά τους αποτελείται από αργούς λίθους και άσπρο ασβεστοκονίαμα. Μετά από ένα πλατύ διάδρομο, στο ανατολικό ήμισυ του οικοπέδου, εντοπίστηκαν τέσσερις περίβολοι (Πίν. 376 β), τρεις τετράγωνοι και ένας κυκλικός, στο εσωτερικό των οποίων ανασκάφηκαν τρεις τάφοι, ένας στον κάθε περίβολο. Μόνον ο κυκλικός περίβολος δεν περιείχε κανένα τάφο. Οι περίβολοι είναι πρόχειρα κατασκευασμένοι με όρθιες πλάκες ή αργούς λίθους σε ένα δόμο, που στηρίζονται σε στρώση λεπιδοχώματος. Στο εσωτερικό του ενός τετράγωνου περιβόλου εντοπίστηκε ένας μικρότερος, ελλειψοειδής (Πίν. 376 γ), με διαστάσεις 1,20×1,10 μ., που οικοδομήθηκε ταυτόχρονα με το μεγαλύτερο. Οι τετράγωνοι περίβολοι έχουν διαστάσεις 2×2,60 και 3×3,40 μ. και ο κυκλικός μέγιστη διάμετρο 3,50 μ. Το άνοιγμα εισόδου έχει μέσο πλάτος 0,80 μ. Σε επαφή με τους περιβόλους 1 και 5 αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο.

Το επίπεδο των τάφων βρίσκεται σε βάθος 1 μ. περίπου από το φυσικό επίπεδο του εδάφους και κάτω από επίχωση ανοιχτού καστανού σκληρού χώματος με ελάχιστα όστρακα. Οι κτιστοί τάφοι στο δυτικό τμήμα και ένας παρόμοιος στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου είναι χτισμένοι μέσα στο λεπιδόχωμα. Στο λεπιδόχωμα έχουν ανασκαφεί και ο ορθογώνιος λάκκος του περιβόλου 2 (Πίν. 377 α) και ο κτιστός με λαξευμένους ορθογώνιους λίθους του περιβόλου 3, ο οποίος μάλιστα έχει και μικρό αρκοσόλιο στο νοτιοανατολικό τμήμα του. Ο κτιστός τάφος στο εσωτερικό του περιβόλου 5 έχει οικοδομηθεί στην επίχωση του περιβόλου και ο καλυβίτης βρέθηκε μέσα σε στρώμα σκληρού αμμώδους χώματος, πάχ. 0,56 μ.

Οι ταφές που εντοπίστηκαν στους τάφους είναι πρωτογενείς ή ανακομιδές. Ένας κτιστός στο δυτικό τμήμα ήταν κενοτάφιο και σε έναν άλλο στον περίβολο 3 βρέθηκαν μία πρωτογενής ταφή και μία ανακομιδή μαζί. Οι νεκροί βρίσκονταν σε ύπτια θέση και έβλεπαν δυτικά. Περισυνελέγησαν συνολικά πέντε ακέραιοι σκελετοί και τέσσερις ανακομιδές. Ο κυκλικός περίβολος που δεν περιείχε τάφο στο εσωτερικό του είχε καλυφθεί με στρώσεις λεπιδοχώματος, πάχ. 0,22 μ., και σκληρού αμμώδους χώματος, πάχ. 0,50 μ., προφανώς για να αποτελέσει έτοιμο, σφραγισμένο χώρο για την κατασκευή τάφου μελλοντικά. Στο εσωτερικό του, μέσα στο στρώμα καθαρής άμμου και σε βάθος 0,88 μ. από την επιφάνειά του, βρέθηκαν μικροί λίθοι και λεπτή στρώση σκοτεινού καστανού μαλακού χώματος μαζί με αυτούς. Οι λίθοι αυτοί προέρχονται από την αποσφράγιση παλαιότερων τάφων και αποτελούν ένδειξη για την πρακτική του ανοίγματος των τάφων, είτε για την ανακομιδή των οστών, είτε για τη μεταφορά των οστών σε άλλο χώρο και το άδειασμα του τάφου. Σφραγισμένος με αλλεπάλληλες στρώσεις σκληρού χώματος χωρίς όστρακα, πάχ. 0,65 μ., ήταν και ο μικρός ελλειψοειδής περίβολος που καλυπτόταν επιφανειακά με στρώμα από

μικρά βότσαλα. Κάτω από τις επιχώσεις εντοπίστηκαν μικροί λίθοι, κατά χώραν, σαν δάπεδο. Οι περίβολοι των τάφων, που περιείχαν ανακομιδές, σφραγίζονταν επιφανειακά με μικρούς λίθους και βότσαλα και δημιουργούσαν ένα ενιαίο σύνολο με τον τάφο στο εσωτερικό τους.

Η ταφική πρακτική στη χρήση των περιβόλων αναδεικνύεται με σαφήνεια με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα. Αρχικά κατασκευάστηκαν οι περίβολοι, στο εσωτερικό των οποίων οικοδομήθηκαν οι τάφοι, με εξαίρεση το λαξευμένο τάφο που ίσως προηγείται χρονικά των περιβόλων, γιατί προεξέχει κατά 0,60 μ. του δυτικού ανοίγματος εισόδου του περιβόλου 2. Οι τάφοι αποσφραγίζονταν για τις ανακομιδές ή για την πλήρη εκκένωσή τους, προκειμένου να δεχθούν άλλους νεκρούς. Σημειώνεται μάλιστα ο εντοπισμός στρώματος καστανού, αμμώδους χώματος με μικρούς λίθους και πλάκες, πάχ. 0,30 μ., μπροστά από τη νότια είσοδο του περιβόλου 3, πάνω από το επίπεδο του καλυβίτη. Το στρώμα αυτό αποτελεί το υλικό αποσφράγισης των γειτονικών τάφων και συγκεκριμένα του κτιστού τάφου με το αρκοσόλιο, ο οποίος περιείχε μία πρωτογενή ταφή και μία ανακομιδή. Τονίζεται μάλιστα η ανεύρεση χείλους αμφορέα στο αναφερόμενο στρώμα που προφανώς χρησίμευε για σπονδές στο εσωτερικό του τάφου, με βάση ανάλογα παραδείγματα από άλλα ανεσκαμμένα νεκροταφεία του Τσούτσουρου (οικόπεδο Μαυρομάτη-Παπαδάτου 1996).

Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς είναι γυάλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα και οστέινες περόνες. Περισυνελέγησαν έξι χάλκινα νομίσματα, τμήματα από 13 γυάλινα αγγεία, 30 οστέινες περόνες, από τις οποίες οι 22 βρέθηκαν σε μία μόνο γυναικεία ταφή στον καλυβίτη, μία γυάλινη περόνη. Οι περόνες συνόδευαν γυναικείες ταφές, ενώ τα γυάλινα αγγεία εντοπίστηκαν σε ανδρικές και γυναικείες εξίσου. Σε μία περίπτωση, στον τάφο 2 του περιβόλου 5 βρέθηκαν πέντε ακέραιοι λύχνοι ενσωματωμένοι στο σφράγισμα του τάφου. Στον ίδιο τάφο, που περιείχε ανακομιδή άνδρα, βρέθηκαν μικρή χάλκινη αναθηματική περικεφαλαία (Πίν. 377 β) που τροποποιήθηκε, για να χρησιμοποιηθεί πιθανώς ως θυμιατήρι, ένα χάλκινο κύπελλο με ψηλό πόδι, μία χάλκινη στλεγγίδα, και τρία χρυσά δαχτυλίδια, το ένα με πολύτιμο λίθο και διακόσμηση σπειρών, το άλλο με επίπεδη σφενδόνη, το τρίτο με επίθετη διακόσμηση λεπτού ελάσματος που εικονίζει άνδρα με δόρυ. Ο νεκρός προφανώς ήταν αθλητής. Στο λαξευμένο τάφο του περιβόλου 2 που περιείχε πρωτογενή ταφή γυναίκας, βρέθηκε ζεύγος χρυσών ενωτίων.

Το νεκροταφείο χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. και οι ανεσκαμμένοι τάφοι, εντός και εκτός των περιβόλων, ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση. Μόνον ο καλυβίτης νότια του περιβόλου 3, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, είναι παλαιότερος των κτιστών, γιατί βρέθηκε κάτω από το επίπεδο των τελευταίων. Ένδειξη ότι ο χώρος δεν χρησιμοποιούνταν πάντα ως νεκροταφείο αποτελεί πρόχειρος τοίχος νότια του καλυβίτη, που είναι παλαιότερος από αυτόν, αφού ο καλυβίτης στηρίζεται στη βόρεια παρειά του.

Τόσο η κατασκευή ταφικών περιβόλων με ένα μόνον τάφο στο εσωτερικό τους, όσο και τα σημαντικά κτερίσματα, που βρέθηκαν, υποδηλώνουν ότι το νεκροταφείο που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Κεφαλάκη προοριζόταν για την ανώτερη κοινωνική τάξη της αρχαίας Ινάτου.

Οικόπεδο Ν. Βλαστού

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην παραλιακή οδό του οικισμού του Τσούτσουρου και έχει έκταση 135 τ.μ. με έντονη κλίση προς Ν. Η βόρεια και η δυτική πρόσοψη είναι υπόγειες σε σχέση με τους παρακείμενους δρόμους. Αρχικά εγκρίθηκε άδεια ανέγερσης οικοδομής από την Εφορεία, κατά τις εκσκαφές ωστόσο αποκαλύφθηκαν αρχαία και οι εργασίες διακόπηκαν, για να πραγματοποιηθεί σωστική ανασκαφική έρευνα.

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1997 και διήρκεσε ένα μήνα (1 Ιουλίου-10 Αυγούστου). Ανασκάφηκαν πέντε τομές, διαστ. 3×4 και 4×4 μ., στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου, στις οποίες αποκαλύφθηκε υστερορωμαϊκό οικοδόμημα του 3ου αι. μ.Χ. με κατεστραμμένο ψηφιδωτό δάπεδο. Το ρωμαϊκό κτίριο ανοικοδομήθηκε εξ ολοκλήρου στην παλαιοχριστιανική περίοδο (πιθανώς στον 4ο αι. μ.Χ.) και αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.

Συνολικά είναι δυνατόν να διακριθούν έξι δωμάτια, των οποίων δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις, επειδή εντοπίστηκαν μόνον οι δύο τοίχοι του καθενός. Εξαίρεση αποτελεί το κεντρικό δωμάτιο με το ψηφιδωτό (δωμάτιο 1) (Πίν. 378 α), του οποίου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα του νότιου τοίχου σύρριζα σε παλαιοχριστιανικό τάφο. Το δωμάτιο 1 έχει διαστάσεις 6,80×3 μ. Το σωζόμενο τμήμα του ψηφιδωτού (0,90×0,80 μ.) βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του και σύρριζα στο βόρειο τοίχο, ενώ στο υπόλοιπο δυτικό τμήμα σώζεται το ασβεστοκονίαμα που αποτελεί το μεταγενέστερο παλαιοχριστιανικό δάπεδο. Πάνω σε αυτό εντοπίστηκε μικρή ορθογώνια κατασκευή από κονίαμα σύρριζα στο βόρειο τοίχο, διαστ. 1,32×0,74 μ., με επίχωση στο εσωτερικό της. Στο ανατολικό τμήμα του δωματίου 1 το παλαιοχριστιανικό δάπεδο είναι εντελώς κατεστραμμένο. Στο χώρο αυτό, πραγματοποιήθηκε τομή σε βάθος, στην οποία αποκαλύφθηκε παλαιότερος τοίχος από μικρά βότσαλα και χώμα. Ο τοίχος αυτός προηγείται της οικοδόμησης του ρωμαϊκού κτιρίου και αποτελεί την πρώτη

οικοδομική φάση στο οικόπεδο. Στη θεμελίωση του τοίχου εντοπίστηκε σταθερό (άμμος).

Στο παλαιοχριστιανικό δωμάτιο στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου (δωμάτιο 5) αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα πίθου κατά χώραν, διαμ. 1,17 μ., με μαυρισμένα εσωτερικά τοιχώματα και μαύρη επίχωση στο εσωτερικό του εξαιτίας του υγρού περιεχομένου του (λάδι). Ο πίθος στηριζόταν στο νότιο τοίχο του δωματίου και στερεωνόταν στη θέση του με αργούς λίθους και χώμα. Ο νότιος τοίχος έχει δύο οικοδομικές φάσεις, ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική, οι οποίες διακρίνονται στο ύψος της βάσης του πίθου. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου 5 έχει πολύ μικρότερο πλάτος (0,50 μ.) σε σχέση με το νότιο (0,80 μ.).

Στα άλλα τρία δωμάτια (2,4,6) ανασκάφηκαν έξι κτιστοί παλαιοχριστιανικοί τάφοι (Πίν. 378 β), σύρριζα στους τοίχους, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. και διαστάσεις 1,90×0,45 ή 1,50×0,45 μ. Η κατασκευή των τάφων είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Εξωτερικά καλύπτονται με λεπτή στρώση κονιάματος κιτρινωπού χρώματος, πολύ καλής διατήρησης. Ακολουθούν δύο τουλάχιστον επάλληλα σφραγίσματα. Το πρώτο αποτελείται από ολόκληρες κεραμίδες, τμήματα κεραμίδων και λίθους (Πίν. 379 α). Μετά από στρώμα χώματος με λίθους διακρίνεται το δεύτερο σφράγισμα από πήλινες ή πωρολιθικές καλυπτήριες πλάκες (Πίν. 379 β), που συνδέονται με γκριζωπό κονίαμα ή καλύπτονται εξ ολοκλήρου από αυτό. Σε έναν από τους τάφους υπήρχε και τρίτο σφράγισμα από γυψολιθικές πλάκες και σκληρό γκρίζο κονίαμα (Πίν. 379 γ). Τα τοιχώματα των τάφων είναι κτιστά με κεραμίδες ή λίθους και επενδύονται εσωτερικά με σκληρό γκρίζο κονίαμα. Το δάπεδο είναι συνήθως χώμα με μικρά λιθάρια. Σε μια περίπτωση μία μεγάλη πλάκα κάλυπτε όλο το δάπεδο και σε μια άλλη εντοπίστηκαν δύο πήλινες πλάκες κάτω από το κρανίο. Ανάμεσα στους τάφους διακρίθηκε ένας παιδικός, διαστ. 0,77×0,34 μ., ο οποίος έφερε κεραμίδα ως σήμα. Η κεραμίδα, ύψ. 0,20 μ., ήταν κάθετα τοποθετημένη στο δυτικό άκρο της εξωτερικής στρώσης του κονιάματος. Ο κάθε τάφος περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο να βλέπει ανατολικά και η ταφή δεν συνοδευόταν από κτερίσματα. Η διατήρηση των οστών δεν είναι καλή. Σημειώνεται ότι εκτός από τους κτιστούς τάφους ανασκάφηκε και ένας παλαιότερος καλυβίτης στο δωμάτιο 4, σύρριζα στα δυτικά όρια της τομής, ο οποίος είχε καταστραφεί από τους κατασκευαστές των κτιστών. Τμήματα πιθανώς από σφραγίσματα παλαιοχριστιανικών τάφων εντοπίστηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, στο δωμάτιο 3, σχεδόν επιφανειακά, πολύ ψηλότερα δηλαδή από το επίπεδο των τάφων, πράγμα που υποδηλώνει αναμόχλευση των αρχαιολογικών στρωμάτων στο χώρο αυτό.

Η επίχωση που ανασκάφηκε στις τομές κυμαίνεται από 0,26 έως 2 μ. Σταθερό εντοπίστηκε στην τομή στο δωμάτιο 1 και σύρριζα στη δυτική παρειά του δυτικού τοίχου του δωματίου 1. Διακρίθηκαν τρία αρχαιολογικά στρώματα: 1ο στρώμα: πάχ. 0,40-0,73 μ. Χαρακτηρίζεται από ανοιχτό καστανό χώμα με άφθονους λίθους και λίγα όστρακα. Η εικόνα αυτή ήταν περισσότερο σαφής στα βόρεια και δυτικά του οικοπέδου. Στο τέλος αυτού του στρώματος εντοπίστηκε το ψηφιδωτό στο δωμάτιο 1. 2ο στρώμα: πάχ. 0,20-0,40 μ. Χαρακτηρίζεται από μαλακό, καστανέρυθρο χώμα με λίγες πέτρες και αρκετά όστρακα. 3ο στρώμα: πάχ. 0,54 μ. Χαρακτηρίζεται από σκληρό, κοκκινωπό χώμα με περιεκτικότητα σε άμμο και χαλίκια και λίγα όστρακα. Στο στρώμα αυτό εντοπίστηκαν οι τάφοι. Διαφορετική εικόνα παρουσίασαν: α) ο χώρος βόρεια του δωματίου 1, όπου εντοπίστηκε αμέσως το στρώμα 3 (κοκκινωπό σκληρό χώμα χωρίς όστρακα)· ίσως πρόκειται για εξωτερικό χώρο, β) το δωμάτιο 5 με τον πίθο, όπου μετά την αφαίρεση των μπάζων ανασκάφηκε μαλακό, σκοτεινό καστανό χώμα με λίγες πέτρες και ελάχιστα όστρακα, γ) το νότιο ήμισυ του δωματίου 6, όπου μέχρι βάθος 1,14 μ. τα στρώματα ήταν διαταραγμένα με σύγχρονες επιχώσεις από παλαιότερη εκσκαφή του χώρου.

Η μικρή έκταση του οικοπέδου, η περιορισμένη κλίμακα της ανασκαφής και η αναμόχλευση στρωμάτων ως αποτέλεσμα παλαιότερης εκσκαφής του χώρου με μηχανικό μέσο από τους ιδιοκτήτες, δεν επιτρέπουν το σαφή διαχωρισμό των οικοδομικών φάσεων. Ωστόσο, όλοι σχεδόν οι τοίχοι φαίνεται να έχουν χτιστεί στη ρωμαϊκή εποχή και επιδιορθώθηκαν στην παλαιοχριστιανική. Ο ρωμαϊκός τρόπος δόμησης είναι με μεγάλα βότσαλα και χώμα, ενώ ο παλαιοχριστιανικός με αργούς λίθους και άφθονο ασβεστοκονίαμα. Οι αλλεπάλληλες οικοδομικές επεμβάσεις εικονογραφούνται στα επάλληλα στρώματα κονιάματος στη νότια παρειά του βόρειου τοίχου του δωματίου 1. Το πρώτο στρώμα είναι συμπαγές και έχει πάχος 0,05 μ. Το μεταγενέστερο είναι απλή στρώση άνισου πάχους. Ενδεικτική είναι επίσης η επάλειψη κονιάματος στη δυτική παρειά της υποθεμελίωσης του δυτικού τοίχου του δωματίου 1, προφανώς κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, με σκοπό την οικιστική χρήση του χώρου, ο οποίος στη ρωμαϊκή περίοδο ήταν μάλλον εξωτερικός.

Παρά τις αλλεπάλληλες σύγχρονες επεμβάσεις, η διατήρηση των τοίχων είναι αρκετά καλή. Το σωζόμενο ύψος κυμαίνεται από 0,58 έως 1,80 μ. Το πλάτος των τοίχων είναι 0,50-0,80 μ.

Η κεραμική που περισυνελέγη από το οικόπεδο είναι ελάχιστη και χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Βρέθηκαν επίσης μία πήλινη αγνύθα, θραύσματα μονόμυξου λύχνου, τμήμα κυλινδρι-

κού αγωγού, τρία οστέινα αντικείμενα και θραύσματα δύο γυάλινων αγγείων.

Με βάση τα παραπάνω διακρίνονται τέσσερις οικοδομικές φάσεις στο οικόπεδο Βλαστού. Στην πρώτη ανήκουν ο τοίχος από μικρά βότσαλα και χώμα που εντοπίστηκε στην τομή δαπέδου στο δωμάτιο 1 και ίσως ο καλυβίτης τάφος. Στη δεύτερη εντάσσεται το υστερορωμαϊκό κτίριο του 3ου αι. μ.Χ. με το ψηφιδωτό και στην τρίτη η ανοικοδόμηση του κτιρίου κατά τον 4ο αι. μ.Χ. Κατά την τέταρτη οικοδομική φάση το παλαιοχριστιανικό κτίριο καταστρέφεται στο μεγαλύτερο μέρος του, με εξαίρεση το δωμάτιο του πίθου (δωμάτιο 5) και το βόρειο ήμισυ του δωματίου 1, και ο χώρος χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο.

Την ανασκαφή διενήργησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Κλάδου.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

Αρκαλοχώρι

Οικόπεδο Α. Νταναλάκη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται εντός του οικισμού Αρκαλοχωρίου, στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία και σε άμεση γειτνίαση με τη ζώνη Α΄. Έχει έκταση 145 τ.μ. Η σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε, προκειμένου να χορηγηθεί στον ιδιοκτήτη άδεια ανέγερσης οικοδομής με υπόγειο, μετά τον εντοπισμό αρχαιολογικών ενδείξεων στο οικόπεδο.

Η έρευνα διήρκεσε πέντε μέρες και έφερε στο φως δύο δωμάτια αποθηκών (Πίν. 380 α) ύστερης ελληνιστικής εποχής, σύρριζα στο δυτικό πρανές του οικοπέδου. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του αποθηκευτικού χώρου έχουν λαξευτεί στο φυσικό βράχο και ένας μεσότοιχος από μικρούς αργούς λίθους, πλ. 0,40 μ., χωρίζει τον ενιαίο χώρο σε δύο δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους. Στο άνοιγμα επικοινωνίας των δύο δωματίων εντοπίστηκε αναβαθμός. Οι διαστάσεις των δωματίων δεν είναι γνωστές, γιατί ο δυτικός τοίχος βρίσκεται εκτός ορίων του οικοπέδου, το βόρειο ωστόσο φαίνεται μεγαλύτερο από το νότιο (πλ. βόρειου δωματίου 3,80 και νότιου 1,80 μ.). Το δάπεδο είναι ο φυσικός βράχος. Σύρριζα στο βόρειο λαξευμένο τοίχο του βόρειου δωματίου βρέθηκαν στη θέση τους τρία μεγάλα πιθάρια σπασμένα σε άφθονα όστρακα που εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν σε δύο στρώσεις. Τα πιθάρια διακοσμούνται με πλαστικές ταινίες, τεθλασμένες γραμμές, τετράγωνα πλαίσια, οφιοειδείς γραμμές, φύλλα ανθεμίων, εγχάρακτες τρέχουσες σπείρες, και χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο. Στηρίζονταν σε βάσεις (δύο λίθινες κυκλικές και μία μεγάλη τετράγωνη κεραμίδα), οι οποίες εντοπίστηκαν κάτω από τη σωρεία των οστράκων. Ανάμεσα στα όστρακα των πίθων περισυνελέγη λίθινος τριπτήρας. Σύρριζα στο νότιο τοίχο του ίδιου δωματίου βρέθηκαν δύο λίθινα τριβεία, ένα κυλινδρικό με χοανοειδή κοιλότητα στην ανώτερη επιφάνεια (Πίν. 380 α), ύψ. 0,65, και ένα επίπεδο κυκλικό, ύψ. 0,15 και διαμ. 0,28 μ.

Στο κέντρο του νότιου δωματίου αποκαλύφθηκε η βάση και το κατώτερο τμήμα του σώματος μεγάλου πίθου που στηριζόταν επίσης σε λίθινη βάση, η οποία βρέθηκε μετακινημένη. Περισυνελέγη ένας τριπτήρας και δύο τριβεία. Οι δύο εξωτερικοί λαξευμένοι τοίχοι των δωματίων σώζονται σε ύψος 0,70-1,20 ο βόρειος και 1 μ. ο νότιος.

Με βάση τα ευρήματα, τα δωμάτια που ανασκάφηκαν ήταν σιταποθήκες. Η άφθονη ελληνιστική κεραμική που περισυνελέγη χρονολογεί την κατασκευή τους στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Αξίζει να σημειωθεί η επιβίωση και χρήση των αρχαϊκών πιθαριών μερικούς αιώνες μετά την κατασκευή τους.

Στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος μετά τον επιφανειακό καθαρισμό. Μέσα σε στρώμα σύγχρονων επιχώσεων, σύρριζα στο νότιο πρανές, βρέθηκαν κεφαλή πήλινου ελληνιστικού ειδωλίου και σφαιρική αγνύθα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ

Άγιος Κύριλλος

Θέση Ακονάκι

Τον Αύγουστο του 1997 πραγματοποιήθηκε η προγραμματισμένη και εγκεκριμένη στο Πρόγραμμα Δράσεων 1997 σωστική ανασκαφή[20] στον αγρό Α. Πρωιμάκη σε χαμηλό ύψωμα στη θέση Ακονάκι του Αγίου Κυρίλλου Δήμου Γόρτυνας, στα κεντρικά Αστερούσια όρη. Στο ανατολικό τμήμα του αγρού είχε γίνει το 1993 εκχέρσωση και καλλιέργεια για φύτευση ελαιοδενδρυλλίων, που προκάλεσε μεγάλη καταστροφή σε εκτεταμένο μινωικό οικισμό. Η θέση του οικισμού είχε εντοπιστεί ήδη το 1968 από τον Ιω. Σακελλαράκη κατά την ανασκαφή του θολωτού τάφου στην ίδια θέση, σε απόσταση 150 μ. στα βορειοδυτικά. Η ανασκαφή έγινε για να διαπιστωθεί ο χαρα-

20. Και στις δύο ανασκαφές συνεργάστηκε η έκτακτη αρχαιολόγος Ν. Αυγουστάκη.

κτήρας και η χρονολογία της εγκατάστασης. Στην επιφάνεια του αγρού υπήρχαν σκόρπιες πέτρες, όστρακα αγγείων και ορατοί τοίχοι.

Ανασκάφηκαν δύο αυτοτελή κτίρια: το νότιο κτίριο, στην ομαλή πλαγιά και το βόρειο κτίριο στην κορυφή του υψώματος.

Βόρειο κτίριο. Έχει ακανόνιστο τετράπλευρο σχέδιο και αποτελείται από δύο δωμάτια, συνολικού εμβαδού 50 τ.μ. (Πίν. 380 β). Η είσοδός του βρίσκεται στη νότια πλευρά του δυτικού δωματίου. Τα δωμάτια επικοινωνούν με ενδιάμεση πόρτα. Οι εξωτερικοί τοίχοι, πάχ. 0,65-0,70 μ., είναι χτισμένοι με μεγάλες και μεσαίες ημίεργες πέτρες. Το κτίριο αυτό χτίστηκε στο τέλος της προανακτορικής μινωικής εποχής και φαίνεται ότι είχε ξαναχρησιμοποιηθεί σε νεότερη εποχή (ρωμαϊκή). Το εσωτερικό του βρέθηκε διαταραγμένο από παλαιότερη λαθρανασκαφή. Τα όστρακα που συνελέγησαν ήταν μινωικά και ρωμαϊκά από αγγεία καθημερινής χρήσης.

Νότιο κτίριο. Είναι μεγαλύτερο από το βόρειο κτίριο και περισσότερο ενδιαφέρον. Περιλαμβάνει επτά δωμάτια και χώρους συνολικής έκτασης 130 τ.μ. (Πίν. 380 γ). Οι εξωτερικοί τοίχοι του, πάχ. 0,80 μ., είναι χτισμένοι με μεγάλες και μεσαίες ημίεργες πέτρες, ενώ οι εσωτερικοί τοίχοι, πάχ. 0,50 μ., είναι χτισμένοι με μεσαίες και μικρές πέτρες. Οι ψηλότερα διατηρημένοι τοίχοι (μέχρι 1,30 μ.) είναι στο βόρειο ψηλότερο τμήμα της πλαγιάς. Η είσοδος του σπιτιού βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία. Με ένα διάδρομο που ξεκινούσε από την είσοδο επικοινωνούσαν τα δωμάτια, που δεν είχαν τα δάπεδά τους στο ίδιο επίπεδο. Το μεγάλο δωμάτιο στα νοτιοανατολικά ήταν τετράπλευρο και είχε στο κέντρο του κτιστό πεσσό για τη στήριξη της στέγης.

Η κεραμική δεν έχει συντηρηθεί ακόμη (2001), αλλά από τις πρώτες ενδείξεις είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό αγγεία καθημερινής χρήσης κυρίως και χρονολογεί τον οικισμό στην τρίτη προανακτορική περίοδο (ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ια).

Μητρόπολη Γόρτυνας

Θέση Μάντρες

Κατά το διάστημα 22/10-5/12 1997 πραγματοποιήθηκε ανασκαφή υπόγειου ρωμαϊκού μαυσωλείου στη θέση Μάντρες, νότια από τον οικισμό Μητρόπολη της Γόρτυνας. Το υπόγειο μαυσωλείο ανακαλύφθηκε κατά τη νέα γεώτρηση που πραγματοποιούσε η Κοινότητα Μητρόπολης στο σημείο εκείνο, δίπλα σε υπάρχουσα γεώτρηση. Στον τάφο μετά την ανακάλυψή του, έγινε απόπειρα λαθρανασκαφής, για την οποία ειδοποιήθηκε η Υπηρεσία στις 20/10/1997 από τον πρόεδρο της κοινότητας Α. Ρογδάκη. Γύρω από το μαυσωλείο υπήρχαν καλυβίτες τάφοι και ταφές σε αγγεία (εγχυτρισμοί).

Το υπόγειο μαυσωλείο αποτελείται από έναν ορθογώνιο θάλαμο, διαστ. 2,63×3,17 μ., στην κάτοψη. Για την κατασκευή των τεσσάρων τοίχων είχε χρησιμοποιηθεί γκριζόλευκος γυψόλιθος (τοπικά ονομάζεται αλάβαστρο), ενώ για την καμαρωτή οροφή χρησιμοποιήθηκε πωρόλιθος. Η οροφή είχε στεγανοποιηθεί με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος, που περιείχε και μικρές πέτρες, και από πάνω με χυτό κοκκινόχωμα, και είχε καταρρεύσει, πιθανώς από σεισμό, ήδη στην αρχαιότητα, ενώ το εσωτερικό του τάφου είχε αναμοχλευτεί. Στην αρχική τους θέση σώθηκαν οι κάθετοι τοίχοι και δύο σειρές πωρόλιθων στο βόρειο τμήμα της οροφής, που υποστυλώθηκαν προσωρινά, για να γίνει δυνατή η ανασκαφή του θαλάμου. Οι ορθοστάτες των τοίχων πατούν σε πόδιο από γυψόλιθο. Στη μετάβαση από τους κάθετους τοίχους στην καμάρα υπάρχει περιμετρικά πεζούλι – ή ράφι – από γυψόλιθο. Το δάπεδο ήταν πλακοστρωμένο επίσης με πλάκες γυψόλιθου, οι οποίες είχαν αναμοχλευτεί κατά τη σύληση του τάφου. Η είσοδος βρίσκεται στο δυτικό τοίχο και είχε κατώφλι, παραστάδες και υπέρθυρο από μονόλιθους γυψόλιθους. Κλεινόταν με κινητό (συρόμενο) θυρόφυλλο από γυψόλιθο, του οποίου το κάτω τμήμα βρέθηκε στη θέση του. Από τα ευρήματα που συνελέγησαν αναφέρονται δύο πήλινες λεκανίδες, όστρακα διαφόρων αγγείων και λύχνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τρία χάλκινα νομίσματα, τμήμα ασημένιας περόνης, ένα κρεμαστό κόσμημα από φίλντισι. Λίγα οστά διατηρήθηκαν και συνελέγησαν.

Γύρω από το μαυσωλείο, 0,30 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, είχε διαμορφωθεί λιθόστρωτο, που σώθηκε στα ανατολικά και στα νότια. Στο λιθόστρωτο αυτό είχαν κατασκευαστεί τέσσερις καλυβίτες τάφοι και δύο ταφές σε μεγάλους αμφορείς (εγχυτρισμοί). Ένας από τους καλυβίτες τάφους περιείχε γυάλινα αγγεία, μία πήλινη λεκάνη και ένα νόμισμα της Λύττου και του αυτοκράτορα Αδριανού. Το νόμισμα συντηρήθηκε αμέσως στο εργαστήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου και χρονολογεί το μαυσωλείο και τους άλλους τάφους στο α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΛΑΘΡΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Κατά το 1997 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες μικρής κλίμακας σε αγρούς των επαρχιών Μονοφατσίου και Πεδιάδος:

Ασήμι

Θέση Αργιό (αγρός Κυριακάκη)

Η αυθαίρετη βαθιά άροση προκάλεσε καταστροφή αρχαίων τοίχων της ελληνορωμαϊκής εγκατάστασης που βρίσκεται στην περιοχή. Στη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε αποκαλύφθηκαν τοίχοι διαφορετικών οικοδομικών φάσεων από μεγάλους αργούς λίθους, σωζόμενοι σε ύψος ενός δόμου ή στην υποθεμελίωση. Περισυνελέγη επίσης άφθονη ελληνιστική κεραμική και λιγότερη ρωμαϊκή. Η καταστροφή της ελληνορωμαϊκής εγκατάστασης από τις βαθιές αρόσεις (άφθονο δομικό υλικό και πυκνή διασπορά κεραμικής) είναι ορατή σε όλη την πεδιάδα του Αργιού. Εντοπίστηκε μόνον ένας μακρύς ρωμαϊκός τοίχος που σώζεται σε αρκετό ύψος.

Λύττος

Στην άκρη του αγροτικού δρόμου νοτιοανατολικά του ανεσκαμμένου αρχαιολογικού χώρου εντοπίστηκε και ανασκάφηκε καλυβίτης τάφος που δεν περιείχε νεκρό.

Αγρός Σ. Μοιραδωράκη

Πραγματοποιήθηκε λαθρανασκαφή που έφερε στο φως δύο λαξευμένες τετράγωνες πλάκες. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε ρωμαϊκός περίβολος κάτω από σύγχρονη ξερολιθιά στο ανατολικό όριο του αγρού με επιτύμβιες επιγραφές και αρχιτεκτονικά μέλη ως δομικό υλικό. Ο εντοπισμός κιόνων μέσα στην ξερολιθιά και η ανεύρεση μαρμαροθετημάτων δαπέδου στην ανασκαφή υποδηλώνουν ότι αρχικά υπήρχε στο χώρο σημαντικό ρωμαϊκό οικοδόμημα, πιθανώς δημόσιου χαρακτήρα, που καταστράφηκε ολοσχερώς και στη θέση του οικοδομήθηκε ταπεινότερο κτίριο, του οποίου αποκαλύφθηκε το πλακόστρωτο δάπεδο. Ο κτιστός περίβολος με τις επιγραφές είναι σύγχρονος με το κτίριο αυτό ή μεταγενέστερος. Συνολικά αποτοιχίστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Επιγραφικό Μουσείο τρεις επιγραφές, ενώ παραμένουν στο χώρο ακόμη δύο, που εξαιτίας του βάρους τους δεν ήταν δυνατόν να μεταφερθούν χωρίς τη χρήση μηχανικού μέσου.

Θέση Πώρους (αγρός Γ. Μπορμπουδάκη)

Κατόπιν λαθρανασκαφής στο νότιο πρανές του αγρού, αποκαλύφθηκαν όστρακα αρχαϊκής ή ελληνιστικής σαρκοφάγου, τα οποία περισυνελέγησαν.

Στέρνες

Θέση Κατσικάλι (αγρός Α. και Θ. Τσατσάκη)

Μετά από βαθιά άροση ήλθαν στο φως σε ένα μικρό τμήμα του αγρού με πρόσοψη σε αγροτικό δρόμο δομικό υλικό και ελληνιστικά όστρακα. Στην ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε, αποκαλύφθηκαν τοίχοι σε ύψος ενός δόμου, κατεστραμμένοι από την άροση, και περισυνελέγη ελληνιστική κεραμική.

Αιτάνια

Θέση Φονιάς (αγρός Μ. Τζιράκη)

Κατά την εκσκαφή του πρανούς του αγρού με πρόσοψη σε αγροτικό δρόμο ο ιδιοκτήτης εντόπισε όστρακα γεωμετρικού αγγείου και διέκοψε τις εργασίες, ενημερώνοντας την Εφορεία. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, στην οποία αποκαλύφθηκε γεωμετρικός τάφος λαξευμένος στον κούσκουρα. Περιείχε έναν ταφικό πίθο και πέντε ακόμη αγγεία, μερικά από τα οποία φέρουν γραπτή γεωμετρική διακόσμηση. Σημειώνεται ότι στο ίδιο σημείο του αγρού ανασκάφηκε από τον Ν. Πλάτωνα μεγαλύτερος γεωμετρικός τάφος με περισσότερα ευρήματα[21].

Σοκαράς

Θέση Μέλισσες

Στο κάθετο ανατολικό πρανές του λόφου Μέλισσες, σε μικρή απόσταση από την όχθη του χειμάρρου, εντοπίστηκε λαθρανασκαφή που έφερε στο φως όστρακα ΠΜ-ΜΜ Ι ταφικών πίθων. Στην ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε εντοπίστηκαν τρία ορύγματα στον κούσκουρα, στα οποία προφανώς ήταν τοποθετημένοι οι ταφικοί πίθοι, πριν καταστραφούν από τους λαθρανασκαφείς. Έγινε περισυλλογή των οστράκων και επιφανειακή έρευνα στην περιοχή. Η ανεύρεση μινωικών οστράκων ταφικών πίθων στο βραχώδες πρανές του λόφου υποδηλώνει ύπαρξη τάφων-βραχοσκεπών που έχουν λαθρανασκαφεί στο παρελθόν. Αντίθετα, στο πρανές από κούσκουρα είναι πιθανόν να υπάρχουν ασύλητες ταφές. Στην επίπεδη κορυφή του λόφου εντοπίστηκε ελληνιστική εγκατάσταση που σώζει επιφανειακούς τοίχους σε αραιή διασπορά.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

21. *ΚρητΧρον* 8 (1954), σ. 515.

Βόνη

Κατά τη διάρκεια υπηρεσιακών αυτοψιών στην επαρχία Πεδιάδος πραγματοποιήθηκε επίσκεψη του υπογράφοντος με τον αρχαιοφύλακα Κ. Στρατάκη στη θέση Ορφανού Μαραθιά Βόνης.

Η θέση βρίσκεται στην είσοδο του φαραγγιού της Βόνης, απέναντι από το Αστρίτσι, 3 χλμ. περίπου βόρεια του Γαλατά. Η έκταση της είναι περίπου 2 στρέμματα και έχει σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί από την καλλιέργεια. Διακρίνονται στους τράφους μεγάλοι δόμοι αδρής λάξευσης αλλά και μικρότεροι ξεστοί. Η κεραμική ανήκει σε δύο περιόδους: τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι και την ΥΜ ΙΙΙΑ-Β. Από την έκταση της διασποράς φαίνεται ότι πρόκειται μάλλον για μεγάλη αγροικία παρά για οικισμό. Πρόσφατα παραδόθηκε από ιδιώτη χάλκινη σμίλη.

Πληροφορίες που συλλέξαμε από ντόπιους μάς οδήγησαν σε μία δεύτερη θέση. Βρίσκεται ανατολικά της Βόνης, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου πάνω στο χαμηλό λόφο Σφακοκεφάλα. Είναι πολύ μεγαλύτερη από την πρώτη, συνολικά 40-50 στρέμματα, αλλά όπως προκύπτει από τη διασπορά της κεραμικής και του οικοδομικού υλικού, οι κατοικίες, τουλάχιστον στις παρυφές του οικισμού, δεν είναι πυκνά χτισμένες, αλλά απέχουν μεταξύ τους 50-100 μ.

Δυστυχώς η καταστροφή εδώ είναι πολύ μεγάλη και πρόσφατη. Έχουν πραγματοποιηθεί τουλάχιστον τρεις αρόσεις-εκχερσώσεις, με αποτέλεσμα να καταστραφούν αρκετά κτίρια. Υπάρχει παντού κεραμική ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι, σε μεγάλη πυκνότητα τοπικά, από μικρά αγγεία αλλά και πιθάρια, λίθινα εργαλεία, τριβεία και γουδιά και άφθονο οικοδομικό υλικό, από αδρούς ογκόλιθους και μικρότερες πέτρες, αλλά και ένας ξεστός κυβόλιθος, μήκ. 1,50 μ. Περισυνελέγησαν επίσης τεμάχια συμπαγούς σκεύους από οφείτη με επίπεδη επιφάνεια λάξευσης, μάλλον από τράπεζα προσφορών ορθογώνιου τύπου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΟΜΜΟΣ

Κατά τη διάρκεια του έτους 1996 σημειώθηκε αργή αλλά σημαντική πρόοδος στην έρευνα και προετοιμασία της δημοσίευσης των ανασκαφών που διεξήχθησαν στα χρονικά διαστήματα 1976-1985 και 1991-1994. Το 1997 την ομάδα αποτελούσαν εννέα μέλη, με τον J.W. Shaw ως διευθυντή και την M.C. Shaw ως βοηθό διευθυντή.

Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στη μελέτη των τριών μεγάλων μινωικών κτιρίων με δημόσιο χαρακτήρα, που βρίσκονται κάτω από το ελληνικό ιερό και εκτείνονται πέρα από αυτό. Το πρωιμότερο είναι ένα υπερμέγεθες μεσομινωικό κτίριο με μία κιονοστοιχία (τουλάχιστον) και μία κεντρική αυλή, η οποία βρίσκεται κάτω από μία καλύτερα διατηρημένη νεοανακτορική αυλή. Το πιο ύστερο από τα τρία κτίρια (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β) πιθανώς είχε στεγάσει τα πλοία του στόλου της πεδιάδας της Μεσαράς.

Στον αρχαιολογικό χώρο οι εργασίες περιελάμβαναν καθαρισμό και μερικές περιορισμένης έκτασης δοκιμαστικές τομές (30 Ιουνίου - 12 Ιουλίου). Όσον αφορά την πρώτη εργασία, έγινε καθαρισμός του υπολοίπου της κεντρικής αυλής του υστερομινωικού Κτιρίου Τ. Ανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές κατά μήκος της κιονοστοιχίας της Βόρειας Στοάς και μελετήθηκαν τρεις από τις βάσεις και τα υπόβαθρα των κιόνων. Στα δυτικά της Βόρειας Στοάς, στο Χώρο 10, έγινε δοκιμαστική τομή στα ΜΜ Ι/ΙΙ στρώματα, έτσι ώστε να εξακριβωθεί εάν η Βόρεια Στοά θεμελιώθηκε κατά τη διάρκεια της ΜΜ ΙΙ περιόδου (επομένως σύγχρονη με τη Νότια Στοά). Στο Χώρο 7 απομακρύνθηκαν κάποιοι κατά χώραν διάσπαρτοι πωρόλιθοι, έτσι ώστε να μελετηθούν διεξοδικά τα ΥΜ Ι/ΙΙ επίπεδα. Αποκαλύφθηκε χώρος ΥΜ ΙΙ οικίας με εστία και γούρνα. Επίσης, όπως κάθε χρόνο, έγινε ο συνηθισμένος καθαρισμός του χώρου από τη βλάστηση. Επιπλέον αφαιρέθηκε από τη βορειοδυτική πλευρά του δημόσιου χώρου η άμμος που είχε συσσωρευθεί κατά την τελευταία δεκαετία. Μετά το τέλος της ανασκαφής έγινε στερέωση των τοιχωμάτων των τομών, ενώ επισκευάστηκε και ξαναβάφτηκε ο περιμετρικός φράκτης.

Με την παρακίνηση της Εφορείας αναλάβαμε την προετοιμασία του χώρου για τους επισκέπτες (μέχρι τώρα ο χώρος ήταν κλειστός στο κοινό). Πρόκειται για ένα περίπλοκο, τουλάχιστον στις πρώτες φάσεις του, και πολυέξοδο έργο. Έχουμε τη βοήθεια του J. Stratis (Restoration Specialist, Colorado Historical Society), ο οποίος έχει αναλάβει το σχεδιασμό των διαφόρων διευκολύνσεων για τους επισκέπτες. Σε αυτές περιλαμβάνονται: μια κα-

λαίσθητη είσοδος με χώρο για τους φύλακες και χώροι υγιεινής για τους επισκέπτες, ξύλινες ράμπες και πλακόστρωτα μονοπάτια για την ξενάγηση στο χώρο, υπερυψωμένα επίπεδα για καλύτερη εποπτεία του χώρου και ένα εκτεταμένο στέγαστρο που θα προστατεύει τη βορειοδυτική πλευρά με τους ναούς. Επίσης στο σχέδιο έχουν προβλεφθεί τα παρακάτω: αποχέτευση, φυτοκαλλιέργεια για την αποφυγή διάβρωσης και συσσώρευσης άμμου στο χώρο, ενίσχυση των παρειών των τομών και μερική αποκατάσταση των τοίχων. Ευχαριστούμε θερμά την Κ. Παλυβού, αρχιτέκτονα με πείρα σε θέματα συντήρησης και οργάνωσης αρχαιολογικών χώρων, και τον M. Schmid, αρχιτέκτονα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Κοινός στόχος όλων, των ανασκαφέων, της κοινότητας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, είναι να γίνει η περιοχή του Κομμού «αρχαιολογικό πάρκο», χωρίς μεγάλες οικοδομές, ανοιχτό τόσο στους κατοίκους όσο και στους επισκέπτες των αρχαιοτήτων και της παραλίας. Γι' αυτό το λόγο προτείνουμε ο χώρος στάθμευσης των αυτοκινήτων να μεταφερθεί σε κάποια απόσταση, όπως έγινε και στη Φαιστό. Νότια του χώρου, σε οικόπεδο που πρόκειται να απαλλοτριωθεί, προβλέπεται δενδροφυτευμένος χώρος με αναψυκτήριο και χώρους υγιεινής. Στο μεταξύ αναμένεται ότι το ελληνικό κράτος θα χαρακτηρίσει ως Ζώνη Α (μη οικοδομήσιμη) την περιοχή ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου και δυτικά της παραλίας.

JOSEPH W. SHAW - MARIA C. SHAW

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Με την ένταξη του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων στο ειδικό πιλοτικό πρόγραμμα του Υπουργείου Πολιτισμού για τη βελτίωση των συνθηκών σε δέκα ελληνικά μουσεία, δόθηκε η δυνατότητα το 1997 να προχωρήσουν ορισμένες απαραίτητες εργασίες, στις οποίες συνεργάστηκαν οι αρχιτέκτονες της Εφορείας Γ. Χριστοδουλάκος και Α. Κατεβαινίδου και ο τεχνικός Δ. Λεβεντάκης: κατασκευάστηκαν νέοι χώροι υγιεινής στην αυλή του μουσείου, στους οποίους προστέθηκαν και χώροι για άτομα με ειδικές ανάγκες. Αγοράστηκαν τρεις αφυγραντήρες για αντιμετώπιση των άσχημων συνθηκών υγρασίας που είχαν ήδη βελτιωθεί σε μεγάλο βαθμό με τη νέα μόνωση της στέγης κατά το προηγούμενο έτος. Το μουσείο εξοπλίστηκε με κλειστό κύκλωμα τηλεόρασης και σύστημα πυρανίχνευσης. Συντηρήθηκαν τα εσωτερικά επιχρίσματα και διακοσμήθηκε η πρόσοψη με φυτά, ούτως ώστε να σταματήσει η στάθμευση τροχοφόρων. Αντικαταστάθηκαν ορισμένες βιτρίνες και κατασκευάστηκε νέο εκδοτήριο εισιτηρίων και βεστιάριο στην είσοδο του μουσείου. Ο σχεδιασμός του εκδοτηρίου, των χώρων υγιεινής και των προθηκών έγινε από τον αρχιτέκτονα Γ. Χριστοδουλάκο. Η αρχαιολόγος Β. Νινιού-Κινδελή ανέλαβε τη βελτίωση της έκθεσης, με την επανέκθεση των αρχαιοτήτων των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και την τοποθέτηση του εποπτικού υλικού για τη θεματική ενότητα των ανασκαφών της Απτέρας. Το βαθύτερο τμήμα του εκθεσιακού χώρου, όπου είναι ορατό το επίπεδο του αρχικού δαπέδου του ναού του Αγίου Φραγκίσκου, διαμορφώθηκε σε χώρο εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εξοπλίστηκε με σύστημα οπτικοακουστικής. Στον υποβλητικό χώρο του μουσείου πραγματοποιήθηκαν δύο εκδηλώσεις: α) ρεσιτάλ πιάνου του Β. Τσαμπρόπουλου, σε συνεργασία με το Δήμο Χανίων και β) διαλέξεις ερευνητών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ρεθύμνου Κρήτης, που οργανώθηκαν από το Κέντρο Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου – ο θεσμός του ΕΠΔΠ για τα Χανιά – σε συνεργασία με το Μουσείο Χανίων, στο πλαίσιο της «Επικράτειας Πολιτισμού». Σε ένα από τα ενετικά νεώρια του λιμανιού των Χανίων ξεκίνησαν επισκευαστικές εργασίες με τη φροντίδα του Γ. Χριστοδουλάκου, ώστε το κτίριο να χρησιμοποιηθεί προσωρινά ως αποθήκη και να δεχθεί το μεγάλο όγκο των κιβωτίων με κεραμική από τις ανασκαφές στο Νομό Χανίων. Έτσι θα δοθεί διέξοδος στο μεγάλο και επιτακτικό πρόβλημα της αποθήκευσης που αντιμετωπίζει σήμερα το Μουσείο Χανίων.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου δημιουργήθηκε ειδικό δωμάτιο με σύστημα αφύγρανσης για τη φύλαξη των αρχαίων μετάλλινων αντικειμένων. Αφυγραντήρας τοποθετήθηκε και στο χώρο φύλαξης των ολόκληρων αγγείων και των μικρών ευρημάτων. Τα παλαιά μεταλλικά ράφια (dexion) της κύριας αποθήκης του μουσείου αντικαταστάθηκαν από νέα. Επίσης αντικαταστάθηκε και η παλιά δεξαμενή νερού, ιδιαίτερα απαραίτητη κατά τους θερινούς μήνες. Τα παραπάνω πραγματοποιήθηκαν με τη φροντίδα της αρχαιολόγου Ε. Τέγου και του τεχνικού Δ. Λεβεντάκη.

Και στα δύο μουσεία προχώρησε το έργο της καταγραφής, σχεδίασης και φωτογράφησης, με την απασχόληση των ωρομίσθιων αρχαιολόγων Σ. Πρέβε, Ευ. Κατάκη, Μ. Σκόρδου, Αικ. Τζανακάκη, Ν. Τσατσάκη, Μ. Κουκουράκη, Α. Τσίγκου και Ευ. Βαρουχάκη.

Οι εργασίες συντήρησης αρχαιοτήτων προχώρησαν ικανοποιητικά και στα τρία εργαστήρια της Εφορείας (Χανιά, Ρέθυμνο, Κίσαμος) με παράλληλη βελτίωση του εξοπλισμού τους. Επίσης, συνεχίστηκε η συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων Κισάμου από το συνεργείο της Εφορείας με την εποπτεία της αρμόδιας αρχαιολόγου Σ. Μαρκουλάκη.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε το 1997 στη διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων με εντυπωσιακά αποτελέσματα στην Απτέρα, την Αργυρούπολη και τους Αρμένους (Γ. Χριστοδουλάκος, Φ. Κουγλέρη). Παράλληλα, έγιναν οι ετήσιοι καθαρισμοί στους αρχαιολογικούς χώρους Καστελλίου Χανίων, Κισάμου, Δικτυνναίου και Σταυρωμένου και οριοθετήθηκαν οι ζώνες προστασίας του αρχαιολογικού χώρου Πέρα Γαληνών Ρεθύμνου. Αποτυπώθηκε μεγάλο μέρος της πορείας του εντυπωσιακού αρχαίου δρόμου που οδηγούσε στο Δικτύνναιο ιερό του ακρωτηρίου Σπάθα (Μένιες) από τον τοπογράφο Α. Διγαλάκη. Εργασίες καθαρισμού και τοπογράφησης πραγματοποιήθηκαν και στον αρχαιολογικό χώρο της Ρόκκας Κισάμου, με τη φροντίδα της αρχαιολόγου Π. Δροσινού. Την αρχαία πόλη τοπογράφησε η Χ. Φραγκονικολάκη. Αλλά και σε τμήμα της ορεινής Αράδαινας στα Σφακιά έγιναν αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις από τις αρχιτέκτονες Γ. Νικηφοράκη και Κ. Ντουνιαδάκη.

Η συνεργασία με το Δήμο Κισάμου, στο πλαίσιο της αντίστοιχης Προγραμματικής Σύμβασης, έφερε άριστα αποτελέσματα, καθόσον μέσω αυτής υποστηρίχθηκε κατά κύ-

ριο λόγο το σωστικό έργο της Εφορείας στην κωμόπολη της Κισάμου. Ο αριθμός των ανασκαφών που εκκρεμούσαν μειώθηκε δραστικά και ανακουφίστηκε το έντονο πρόβλημα οικοδόμησης που αντιμετωπίζει η κωμόπολη λόγω του πλήθους των αρχαιοτήτων.

Με την εποπτεία της Εφορείας διεξήχθησαν οι εξής συστηματικές ανασκαφές στην περιφέρεια αρμοδιότητάς της: πανεπιστημιακές ανασκαφές Ελεύθερνας (Π. Θέμελης, Α. Καλπαξής, Ν. Σταμπολίδης) και Μοναστηρακίου (Α. Κάντα) και ελληνοϊταλική ανασκαφή Αποδούλου Αμαρίου (Γ. Τζεδάκις, L. Godart), ενώ συνεχίστηκε και η επιφανειακή έρευνα στη νήσο Γαύδο με συνεργασία του Πανεπιστημίου Κρήτης και της Εφορείας (Κ. Κόπακα, Π. Δροσινού, Γ. Χριστοδουλάκος).

Τον Απρίλιο του 1997 πραγματοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία η Ε΄ διεθνής συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική στα Νεώρια Χανίων, τη διοργάνωση της οποίας είχε αναλάβει εξ ολοκλήρου η ΚΕ΄ ΕΠΚΑ (Οργανωτική επιτροπή: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Σ. Μαρκουλάκη, Β. Νινιού-Κινδελή, Αικ. Τζανακάκη, Ε. Φυλλαδιτάκη). Στο συνέδριο, το οποίο εντάχθηκε στο κοινοτικό πρόγραμμα Raphael, παρουσιάστηκαν 60 ανακοινώσεις και συμμετείχαν 120 σύνεδροι από διάφορες χώρες. Οπωσδήποτε καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος της μόνιμης επιστημονικής επιτροπής για την ελληνιστική κεραμική, η οποία προσφέρει υψηλό κύρος σε αυτές τις διοργανώσεις. Η ΚΕ΄ ΕΠΚΑ εξέδωσε το λεύκωμα *Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη*, και προώθησε την έκδοση του ειδικού τόμου της Βιβλιογραφίας ελληνιστικής κεραμικής και των πρακτικών της συνάντησης.

Μετά την επιτυχία της Α΄ Ημερίδας των Μαργαριτών Μυλοποτάμου το 1995 για τα κεραμικά εργαστήρια[1], το Σεπτέμβριο του 1997 πραγματοποιήθηκε δεύτερη συνάντηση με θέμα τα εργαστήρια υαλουργίας, σε συνεργασία με την Κοινότητα Μαργαριτών και την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου. Για δεύτερη φορά η αρχαιολόγος της Εφορείας Ειρ. Γαβριλάκη πρωτοστάτησε στη διοργάνωση και επιμελήθηκε την έκδοση των Πρακτικών.

Η ΚΕ΄ ΕΠΚΑ, προκειμένου να ανταποκριθεί αφενός στον εκπαιδευτικό ρόλο του μουσείου ως φορέα που οφείλει να συμβάλει στην προβολή της πολιτισμικής ταυτότητας και αφετέρου στο ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών για θέματα τοπικής ιστορίας, πραγματοποίησε σεμιναριακά μαθήματα μεθοδολογίας και σχεδιασμού εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα Αρχαιολογικά Μουσεία Ρεθύμνου και Χανίων. Με την επιμόρφωση των ίδιων των εκπαιδευτικών θεωρήθηκε ότι στηρίζεται καλύτερα ο τομέας «Μαθητής και Μουσείο». Ταυτόχρονα, προχώρησαν και τα ίδια τα εκπαιδευτικά προγράμματα προς τους μαθητές πάνω σε συγκεκριμένες ενότητες. Τη φροντίδα όλων των παραπάνω έχει αναλάβει η αρχαιολόγος Ειρ. Γαβριλάκη με τη βοήθεια της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Χ. Μπούρμπου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Χανιά

Συνοικία Σπλάντζια - οδός Δασκαλογιάννη

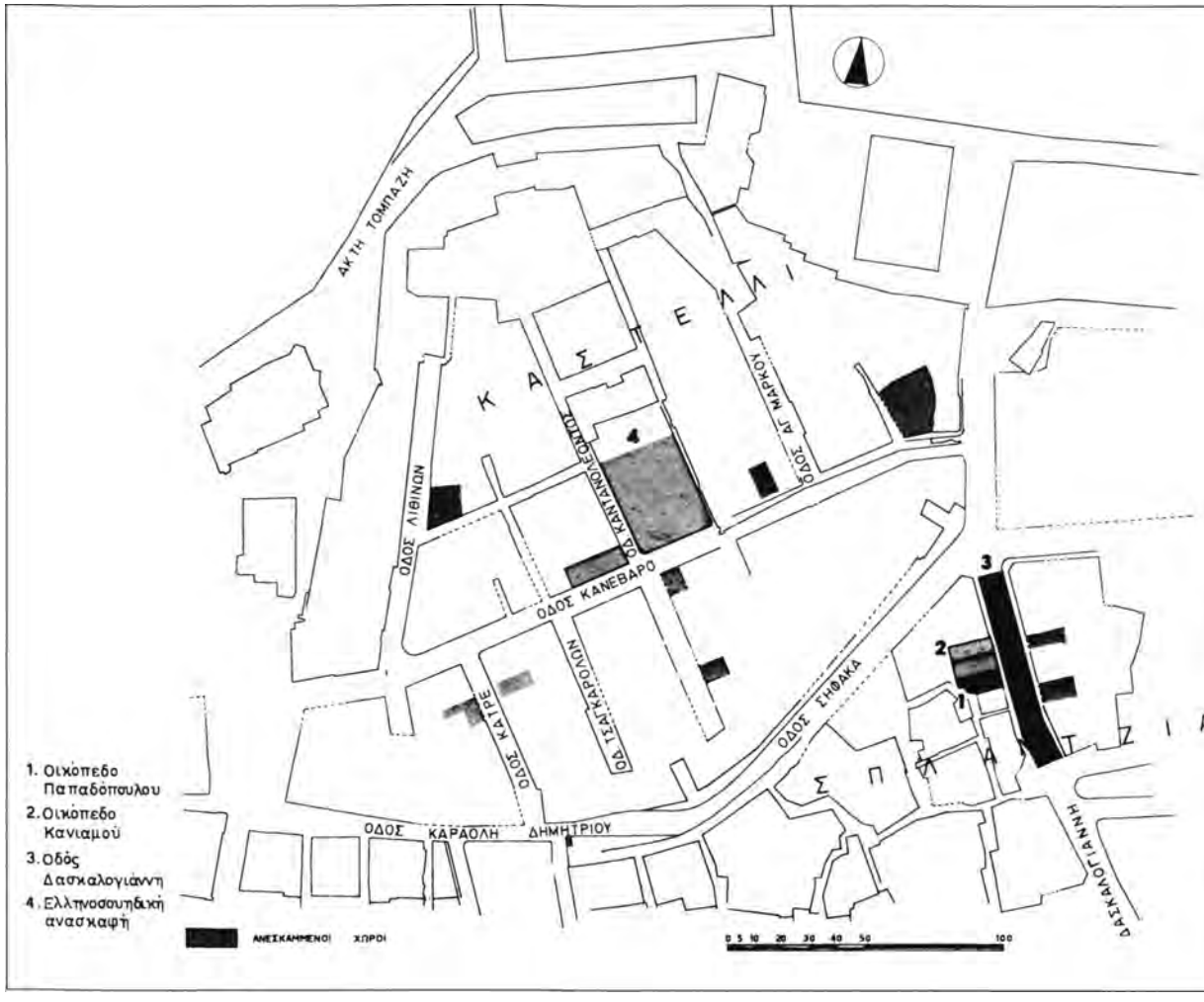
Καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 1997 αποκλείστηκε από την κυκλοφορία μεγάλο τμήμα της κεντρικής οδού Δασκαλογιάννη (Σχέδ. 1· Πίν. 381-383) της πόλης των Χανίων για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας, προκειμένου να δοθεί η δυνατότητα διέλευσης από το σημείο αυτό του κύριου αποχετευτικού αγωγού. Το ανασκαφικό έργο, που χρηματοδοτήθηκε από το Δήμο Χανίων, απασχόλησε μεγάλο αριθμό εργατικού προσωπικού με επικεφαλής τις ωρομίσθιες αρχαιολόγους Δ. Μυτιληναίου, Α. Τσίγκου και Β. Βαρουχάκη και τους αρχιτεχνίτες Μ. Τσιτσιρίδη, Γ. Μπιτσάκη, Μ. Μπουτζουκάκη, Δ. Χρυσό, Μ. Μιγλάκη και Σ. Πολυχρονάκη.

Το ότι κάτω από το οδόστρωμα της Δασκαλογιάννη υπήρχαν σημαντικές αρχαιότητες ήταν σχεδόν βέβαιο μετά την ανασκαφή δύο παρακείμενων οικοπέδων το 1989 και το 1991 (Σχέδ. 1). Λόγω της σπουδαιότητας των ευρημάτων είχε τότε ανασκαφεί και το τμήμα του πεζοδρομίου μπροστά από τα οικόπεδα. Στο οικόπεδο Ν. Παπαδόπουλου[2] αποκαλύφθηκε τμήμα νεοανακτορικού οικοδομήματος, το οποίο, μετά από διάφορες μετασκευές, είχε οριστικά καταστραφεί στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου. Στο οικόπεδο αυτό περιλαμβάνεται τοιχογραφημένο άδυτο ή δεξαμενή καθαρμών (Σχέδ. 2, αριθ. 4) που επικοινωνεί με κεντρική πολύθυρη αίθουσα τελετών (Minoan Hall) (Σχέδ. 2, αριθ. 7, 9), μικρό τμήμα της οποίας εντοπίστηκε στο χώρο του πεζοδρομίου, ενώ το υπόλοιπο συνεχιζόταν κάτω από την άσφαλτο του δρόμου[3]. Στο δεύτερο οικό-

1. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 729.

2. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 449-451.

3. *ΑΑΑ* XXI (1988), σ. 56-76.

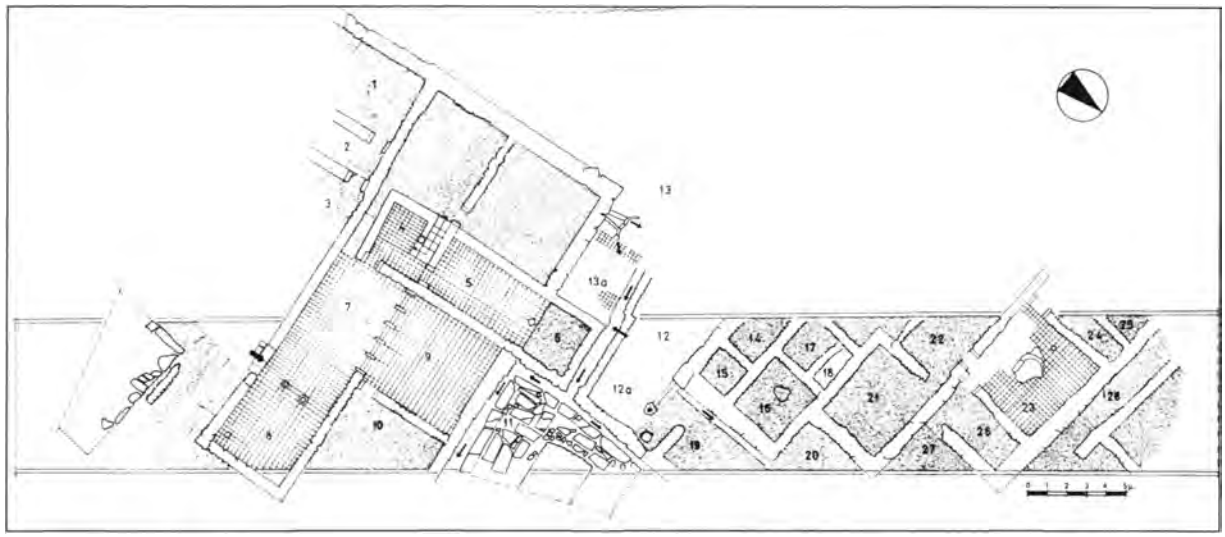

Σχέδ. 1. Χανιά. Συνοικία Σπλάντζια. Τοπογραφικό σχέδιο με τα ανεσκαμμένα κατά τα τελευταία έτη οικόπεδα.

πεδο Ν. Κανιαμού[4] αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική άκρη του παραπάνω νεοανακτορικού οικοδομήματος με δύο ιδιαίτερα επιμελημένους αγωγούς που κατέληγαν σε αποθέτη σκαμμένο μέσα στο δάπεδο εκτεταμένου αύλειου χώρου (Σχέδ. 2, αριθ. 13). Η αυλή αυτή έφερε αλλεπάλληλα δάπεδα από τριμμένο ψαμμίτη, πάνω στα οποία είχε εναποτεθεί πλήθος πήλινων, άωτων κωνικών κυπέλλων, ορισμένων με οπή και ανεστραμμένων, που επίσης υποδήλωναν έντονο τελετουργικό χαρακτήρα. Σε ένα σημείο μάλιστα (Σχέδ. 2, αριθ. 13α), βρέθηκαν υπολείμματα πυράς με πολλά κύπελλα, μαγειρικά σκεύη και κόκκαλα ως επί το πλείστον μικρών χοίρων, αλλά και αιγοπροβάτων και βοοειδών, καθώς και κέρατα αιγάγρου, που οπωσδήποτε σχετίζονταν με τα δρώμενα στην αυλή.

Με την έναρξη των εκσκαφών επί της οδού οι αρχαιότητες άρχισαν να αποκαλύπτονται ακριβώς μετά την πλατεία Αγίου Νικολάου, μπροστά από τον ενετικό ναό του Αγίου Ρόκκου (Πίν. 381 α). Η πρώτη κατασκευή που ήλθε στο φως ήταν λιθόκτιστος αγωγός της περιόδου της Ενετοκρατίας με κατεύθυνση προς το ναό. Ας σημειωθεί ότι όλο το ανατολικό μήκος του δρόμου διασχίζει χαντάκι ύδρευσης της περιόδου του 1930, πλ. 1-1,50 μ., που έχει καταστρέψει ολοκληρωτικά και αδιακρίτως σημαντικές ή μη αρχαιότητες. Μετά τον ενετικό αγωγό και σε όλο το μήκος των 77 και το πλάτος των 8,50 μ. του υπόλοιπου ερευνηθέντος δρόμου, τα ερείπια που εμφανίστηκαν χρονολογούνται σχεδόν αποκλειστικά στη μινωική περίοδο, εκτός από ένα λάκκο των κλασικών χρόνων και ορισμένα

4. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 566-571.

Σχέδ. 2. Χανιά. Συνοικία Σπλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη. Κάτοψη τμήματος του οικοδομικού συγκροτήματος.

πηγάδια και μικροκατασκευές της εποχής της Τουρκοκρατίας. Τα ίχνη κατοίκησης σε μεταγενέστερες εποχές, όσα υπήρχαν εδώ σε υψηλότερο επίπεδο, καταστράφηκαν, όταν μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο έγιναν εκτεταμένες εργασίες ισοπέδωσης και εξομάλυνσης της περιοχής και διευθέτησης του δρόμου και των οικοπέδων. Ήταν ήδη γνωστό ότι ο οικισμός, η Κυδωνία των μινωικών χρόνων, εκτείνεται σε όλο το λόφο του Καστελλίου της Παλιάς Πόλης και είχαμε στοιχεία για εξάπλωσή του και προς τη Σπλάντζια. Με την ανασκαφή αυτή, καθώς και με τομές που πραγματοποιήθηκαν κατά τις εργασίες εγκατάστασης υποσταθμού της ΔΕΗ στη δυτική αρχή της οδού Σήφακα, της διάνοιξης του αποχετευτικού χαντακιού στην πλατεία 1866 και της εγκατάστασης του πύργου καθαίρεσης του μιναρέ του Αγίου Νικολάου, φαίνεται ότι η μινωική πόλη, κατά το 1350 π.Χ., καταλάμβανε όλο σχεδόν το ανατολικό τμήμα της Παλιάς Πόλης των Χανίων. Από τα στοιχεία δε που διαθέτουμε από ελέγχους στη σύγχρονη πόλη και στην οδό Τζανακάκη συμπεραίνεται ότι παλαιότερα, το 2000 π.Χ., γύρω από έναν πρώιμο αστικό πυρήνα είχε αναπτυχθεί κατοίκηση σε δορυφορική μορφή που έφτανε μέχρι την περιοχή των Ολυμπίων στα ανατολικά.

Ακριβώς στα βόρεια του ενετικού αγωγού της οδού Δασκαλογιάννη, αμέσως μετά την αφαίρεση της ασφάλτου, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου των ΥΜ ΙΙΙΑ και Β χρόνων, προσανατολισμού ακριβώς Β.-Ν., με διάφορες επισκευαστικές φάσεις. Το νοτιότερο τμήμα δεν εντάσσεται στο αρχικό οικοδόμημα, αλλά χρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερη φάση ως αποθήκη, ενώ αρχικά ήταν εξωτερικός χώρος με εστίες. Από το κυρίως κτίριο το κεντρικό τμήμα έχει καταστραφεί από μεγάλο απορριμματοφόρο λάκκο του 4ου αι. π.Χ., ο οποίος περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, πολλά τμήματα ειδωλίων και υφαντικά βάρη. Υπάρχουν σοβαρές υπόνοιες ότι ο αποθέτης έχει σχέση με πιθανολογούμενο παρακείμενο, σύγχρονο κεραμικό εργαστήριο. Από το υπόλοιπο ΥΜ ΙΙΙΑ/Β κτίριο έχουν διασωθεί τμήματα δωματίων με χωμάτινα δάπεδα. Πάνω σε ένα από αυτά εντοπίστηκε ένα από τα πολυτιμότερα ευρήματα της ανασκαφής, μία ομάδα από πέντε χάλκινα εργαλεία λιθοξόου, που κατά πάσαν πιθανότητα, αρχικά ήταν αναρτημένα στον τοίχο ή τοποθετημένα σε ξύλινο ερμάριο ή έπιπλο ψηλότερα από το δάπεδο. Βόρεια του κτιρίου το έδαφος βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο. Το οικοδόμημα εδράζεται επάνω σε ισχυρό ανάλημμα από μεγάλες ασβεστολιθικές πέτρες, με συμπλήρωση από μικρές πέτρες εσωτερικά. Με το ίδιο υλικό είχε επιχωσθεί και τμήμα πολύ πρωιμότερου ΜΜ ΙΑ κτίσματος, που υπήρχε στη θέση αυτή, το ανατολικό μέρος του οποίου είχε επισκευαστεί και ενταχθεί στις οικοδομικές εργασίες της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Έτσι παρουσιάζεται το εξής φαινόμενο, όχι απίθανο για οικισμούς με αλλεπάλληλη κατοίκηση ανά τους αιώνες: το δάπεδο ΜΜ ΙΑ δωματίου βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από αυτά του ΥΜ ΙΙΙΑ/Β κτιρίου και όλα μαζί εντάσσονται σε κτίσμα ενιαίου περιγράμματος.

Τα ΥΜ ΙΙΙ κτίσματα περιορίζονται στον παραπάνω χώρο, όσον αφορά την πορεία της οδού. Βορειότερα, μεμονωμένα δείγματα της περιόδου αποτελούν μεγάλος λάκκος και κεραμική κάμινος, καθώς και λίγα υπολείμματα δαπέ-

δων δωματίων που συνεχίζονται προς ΒΑ., κάτω από το πεζοδρόμιο.

Στο χαμηλότερο επίπεδο που διαμορφώνεται στα βόρεια του παραπάνω ΥΜ ΙΙΙΑ/Β κτιρίου είχε ανεγερθεί το σημαντικότερο μέχρι σήμερα οικοδομικό συγκρότημα της μινωικής Κυδωνίας (Σχέδ. 2), βαριά τραυματισμένο από τις εκτεταμένες εκσκαφές και καταστροφές προς απόκτηση οικοδομικού υλικού στα τέλη των μινωικών χρόνων. Η ανέγερσή του τοποθετείται στη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο και η τελική καταστροφή από πυρκαγιά στο τέλος της ΥΜ ΙΒ φάσης, όταν ομοίως από πυρκαγιά καταστρέφονται και τα άλλα κρητικά κέντρα, εκτός από την Κνωσό. Στο οικοδόμημα της οδού Δασκαλογιάννη, εμβαδού πλέον των 750 τ.μ., ανήκει το άδυτο του οικοπέδου Παπαδόπουλου (Σχέδ. 2, αριθ. 4), καθώς και η αυλή με τα κωνικά κύπελλα του οικοπέδου Κανιαμού (Σχέδ. 2, αριθ. 13). Όλο το νότιο άκρο του κτιρίου έχει καταστραφεί από ένα τεράστιο απορριμματοφόρο λάκκο, με πάρα πολλή κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΑ, Β και Γ περιόδου, κυρίως του τοπικού εργαστηρίου της Κυδωνίας. Ο λάκκος αυτός φαίνεται να σχετίζεται με ΥΜ ΙΙΙΑ κεραμική κάμινο, που αποκαλύφθηκε βορειότερα. Στον ίδιο χώρο είχαν διανοιχθεί τρία πηγάδια, λαξευμένα στον κούσκουρα. Σώζεται μόνον το μνημειακό κατώφλι της νότιας εισόδου του οικοδομήματος και στη συνέχεια εκτείνονται τα υπολείμματα της μεγάλης πολύθυρης αίθουσας τελετών (Σχέδ. 2, αριθ. 6-7· Πίν. 381 β), η οποία πλαισιωνόταν από δύο φωταγωγούς, στα νοτιοανατολικά (Σχέδ. 2, αριθ. 8) και στα βορειοδυτικά (αριθ. 9). Ο πρώτος έφερε δύο κίονες και ο δεύτερος έναν κεντρικό. Και οι δύο φωταγωγοί είναι οικοδομημένοι με τετραγωνισμένους λίθους από ψαμμίτη. Ο ένας είχε πλακόστρωτο δάπεδο και ο δεύτερος στρωμένο με κονίαμα. Ο τελευταίος μάλλον δεν αντιστοιχεί στην πολύθυρη αίθουσα, αλλά σε άλλη στα δυτικά της (Σχέδ. 2, αριθ. 5), συνδυασμός που συχνά απαντά κατά τα νεοανακτορικά χρόνια τόσο στα ανάκτορα όσο και στις πλούσιες επαύλεις. Η πολύθυρη αίθουσα, πλακοστρωμένη και με κόκκινο κονίαμα στους αρμούς, είχε αρχικά επιμελημένη έξοδο στα βορειοανατολικά και στη συνέχεια στα βορειοδυτικά. Η έξοδος οδηγεί σε μνημειώδη εξέδρα (Σχέδ. 2, αριθ. 11), κατασκευασμένη από παχιές, λειασμένες πέτρες (πάχ. 0,45 μ.). Στο κέντρο διαμορφώνεται ορθογώνιος χώρος (εσχάρα; θέση ιερού δέντρου;) που ορίζεται από τοιχάριο στα δυτικά και ίχνος δεύτερου στα νότια. Η εξέδρα περιβάλλεται από χαντάκι, στο οποίο καταλήγει αγωγός που έρχεται από το χώρο της αυλής του οικοπέδου Κανιαμού, όπου επίσης, όπως προαναφέραμε, καταλήγουν άλλοι αγωγοί από το εσωτερικό της βορειοδυτικής γωνίας του οικοδομήματος. Το νοτιοανατολικό τμήμα του χαντακιού της εξέδρας, μπροστά στο μεγάλο κατώφλι, περιείχε ολόκληρα κωνικά κύπελλα, ενώ το υπόλοιπο χαντάκι κυρίως σπασμένα. Πάνω από την εξέδρα είχε μεταγενέστερα ανεγερθεί η ΥΜ ΙΙΙΑ κεραμική κάμινος, η οποία αφαιρέθηκε ολόκληρη με ιδιαίτερη προσοχή (Πίν. 381 γ). Ομοιάζει με την κάμινο του Στύλου Αποκορώνου της ίδιας περιόδου, η τελευταία όμως είναι μεγαλύτερη και σώζεται σε αρκετό ύψος μέχρι και την εσχάρα όπτησης.

Στα βορειοδυτικά της εξέδρας αναπτύσσεται υπαίθριος χώρος (Σχέδ. 2, αριθ. 12) με βόθρο-εσχάρα σε αλλεπάλληλα δάπεδα που σχετίζονται με τα αντίστοιχα της μεγάλης δυτικής αυλής, του οικοπέδου Κανιαμού (Πίν. 382 α). Στον ίδιο υπαίθριο χώρο διασώζεται η βάση μεγάλου κίονα με κυκλική υποδοχή και δίπλα του, μέσα σε εσοχή, η βάση ενός μικρότερου υποστυλώματος και λίθινο θρανίο. Όλα τα παραπάνω αβίαστα παραπέμπουν σε τελετουργικές πράξεις, όπου τα κωνικά κύπελλα αποτελούσαν το κύριο στοιχείο συμμετοχής, με τα οποία έπιναν ή έχυναν υγρό. Ένας ακόμη αγωγός, που προχωρεί παράλληλα προς ένα πλατύ τοίχο στα βόρεια, βρέθηκε επίσης γεμάτος με κωνικά κύπελλα και φαίνεται να συνδέεται με το προαναφερθέν σύστημα αγωγών που ξεκινά από το εσωτερικό του κτιρίου, προχωρεί στην αυλή και περιτρέχει την εξέδρα.

Υπαίθριος χώρος προπαρασκευής αιματηρής και ίσως και αναίμακτης τροφής εντοπίστηκε στα νοτιοανατολικά της μεγάλης αυλής (Σχέδ. 2, αριθ. 13α). Το οστεολογικό υλικό, που συγκεντρώθηκε από την ανασκαφή των αλλεπάλληλων στρωμάτων της πυράς του χώρου αυτού, μελετήθηκε από τη ζωοαρχαιολόγο Δ. Μυλωνά και έδωσε πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία. Το πιο συνηθισμένο ζώο ήταν ο χοίρος, κυρίως κάτω του ενός έτους. Επίσης αναγνωρίστηκαν δύο ενήλικα θηλυκά πρόβατα, δύο αίγες, τρεις αγελάδες, ένας αρσενικός σκύλος, ένα πλατόνι (ελάφι), τα κέρατα δύο αρσενικών αιγάγρων και ένα οστό από πτηνό.

Τα υπόγεια δωμάτια που εκτείνονται στη συνέχεια (Σχέδ. 2, αριθ. 14-18) βρέθηκαν και αυτά γεμάτα με πλήθος κωνικών κυπέλλων και λιγότερα μαγειρικά σκεύη (Πίν. 382 β-γ, 383 α-β), που όπως φαίνεται αρχικά ήταν συγκεντρωμένα στον όροφο. Σε ένα από τα δωμάτια αυτά βρέθηκε επίσης βάση πεσσού. Βορειότερα αναπτύσσονται ισόγεια δωμάτια. Το μεγάλο δωμάτιο (αριθ. 21) ήταν μπαζωμένο με πέτρες για το στρώσιμο του δαπέδου, ενώ αυτό στα δυτικά του (αριθ. 22) ήταν πλακόστρωτο. Το ακόμη μεγαλύτερο δωμάτιο (αριθ. 23) έχει εστία στο κέντρο και βάση μικρού κίονα στα δυτικά (Πίν. 383 γ). Αναγνωρίστηκαν τρεις φάσεις χρήσης, πάντοτε με το χαρακτήρα ενός χώρου συγκέντρωσης και εστίασης. Ο μακρόστενος χώρος στα δυτικά (αριθ. 24) ήταν γεμάτος με καψίματα, που φαίνεται ότι προέρχονταν από τον καθαρισμό της εστίας. Στα βόρεια μακρόστενος υπαίθριος διάδρομος ή δρομίσκος (αριθ. 26) από δάπεδο με πολλή άμμο, όστρακα και πετρα-

δάκια, χωρίζει ή ενώνει το συγκρότημα με άλλη σειρά δωματίων στο βόρειο άκρο.

Στην ΥΜ ΙΒ περίοδο η λειτουργία του ιερού συνεχίζεται, αλλά η αρχιτεκτονική και ο τρόπος λατρείας παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις. Οι τελετουργίες είναι περιορισμένης έκτασης, το άδυτο έχει μετατραπεί σε ισόγειο δωμάτιο ήδη από το τέλος της ΥΜ ΙΑ, με μεγαλύτερες όμως διαστάσεις, και ο αριθμός των κωνικών κυπέλλων μειώνεται. Στα δωμάτια νότια του αδύτου (αριθ. 1-3) συγκεντρώνεται και παρασκευάζεται τροφή. Στο ένα δωμάτιο αποκαλύφθηκαν κατά χώραν τρεις χύτρες με υπολείμματα των τελευταίων γευμάτων, στα οποία συγκαταλέγονται κατά τη Δ. Μυλωνά τρία τουλάχιστον πρόβατα και τμήματα από αγελάδα και πλατόνι. Όλα τα προαναφερθέντα ζωοαρχαιολογικά συμπεράσματα παρουσιάζονται στον κατάλογο της έκθεσης *Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις*[5]. Στον ίδιο τόμο περιλαμβάνονται και οι πολύ ενδιαφέρουσες χημικές αναλύσεις σε άωτα κύπελλα από την περιοχή του αγωγού που περιτρέχει την εξέδρα και από το υπόγειο δωμάτιο αριθ. 16. Σύμφωνα με την πρωτοποριακή αυτή έρευνα από τα έξι κύπελλα που αναλύθηκαν, τα δύο περιείχαν ελαιόλαδο και τα υπόλοιπα ανάμεικτο ζυμωμένο ποτό από κρασί, μπύρα από κριθάρι και υδρόμελι, που θυμίζει τον ομηρικό κυκεώνα.

Όλα τα παραπάνω σηματοδοτούν και χαρακτηρίζουν το οικοδόμημα ως ιερό χώρο, ένα αστικό ή και ανακτορικό δηλαδή ιερό, εφόσον εντάσσεται στο νεοανακτορικό συγκρότημα της Κυδωνίας. Όλα δείχνουν ότι οι τελετές και οι μυσταγωγίες που διεξάγονταν σε συγκεκριμένες περιστάσεις ακολουθούσαν μια καθορισμένη πορεία από το εσωτερικό του κυρίως οικοδομήματος προς τους υπαίθριους χώρους του ή και αντίστροφα, συνδέοντας τη δεξαμενή καθαρμών με την υπαίθρια εξέδρα, τους μύστες με το πλήθος.

Η κατοίκηση στον ευρύτερο χώρο ανέρχεται τουλάχιστον έως την τελευταία προανακτορική φάση (ΜΜ ΙΑ), σύμφωνα με τα ευρήματα διαφόρων τομών. Μετά το τέλος των εργασιών, για την αποκατάσταση της κυκλοφορίας αλλά και για την προστασία των αρχαιοτήτων από τις καιρικές συνθήκες και τη φθορά που προξενεί ο ίδιος ο άνθρωπος, όλες οι αρχαιότητες καλύφθηκαν με άμμο, ο αποχετευτικός αγωγός τοποθετήθηκε ψηλότερα εντελώς προσωρινά και ο χώρος στρώθηκε με ελαφρό ασφαλτοτάπητα. Ταυτόχρονα εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Χριστοδουλάκο μελέτη διαμόρφωσης, προστασίας, αποκατάστασης και ανάδειξης των αρχαιοτήτων ως ορατών και επισκέψιμων, ενταγμένων μέσα στο αρχαιολογικό πάρκο της πόλης, αφού τροποποιηθεί η κυκλοφορία και η οδός Δασκαλογιάννη μετατραπεί σε πεζόδρομο. Η μελέτη προβλέπει χαμηλό τοιχίο που θα προστατεύει τις αρχαιότητες, στέγαστρο από εναλλαγή πολυκαρμπονικών φύλλων, ξύλου και λαμαρίνας, καθιστικά και πράσινο. Ήδη έχει εγκριθεί από το ΚΑΣ και υπολείπεται η εφαρμογή της μέσω της Προγραμματικής Σύμβασης για την Παλιά Πόλη Χανίων. Θεωρούμε ότι μια τέτοια λύση θα αναβαθμίσει όλη την περιοχή και θα ενώσει τα σημαντικά μνημεία που διαθέτει: ναός Αγίου Νικολάου, τούρκικη κρήνη και πλάτανος, ναός Αγίου Ρόκκου και Νεώρια.

Συνοικία Σπλάντζια - 1η πάροδος Σήφακα (οικόπεδο Ναξάκη)

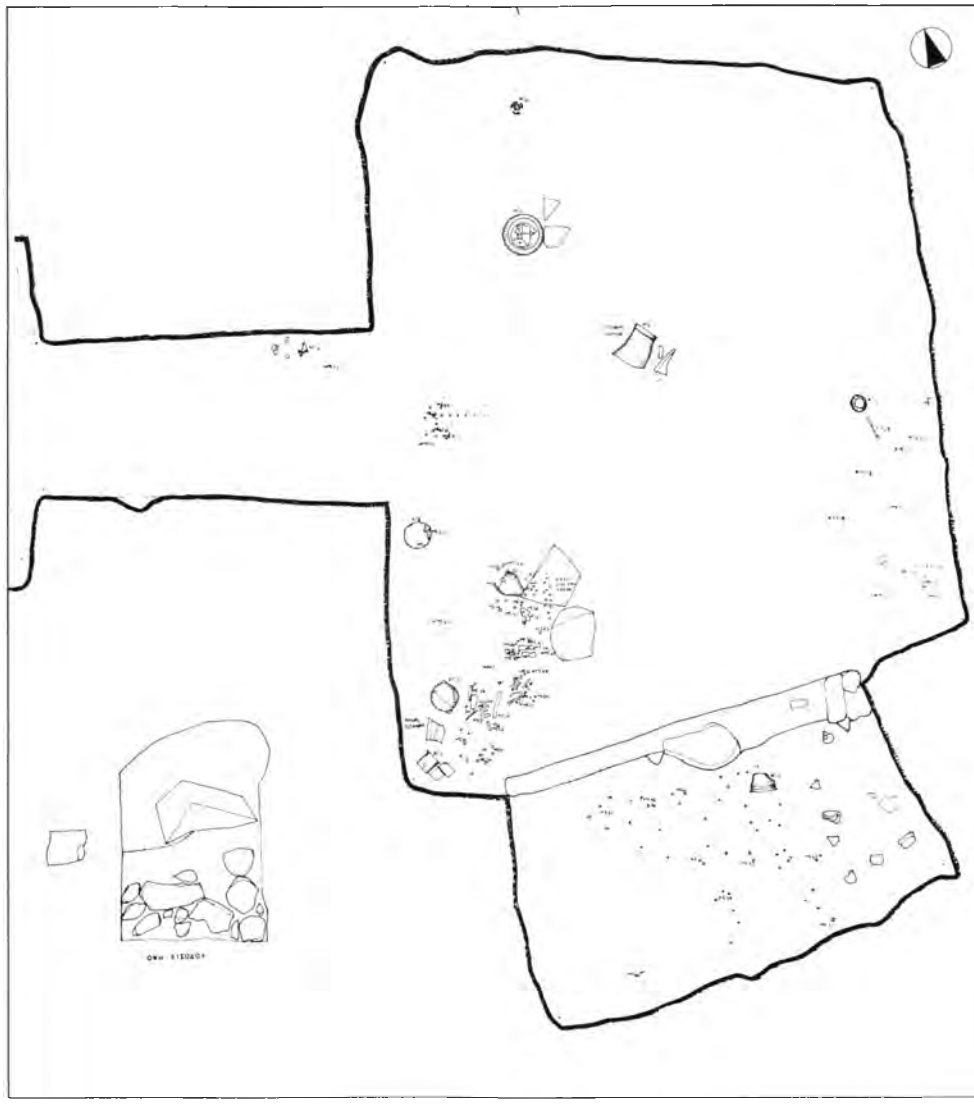
Με την αφορμή νομιμοποίησης της παλαιάς οικίας Ναξάκη, χτισμένης κατά τη δεκαετία του 1950, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό των τεσσάρων δωματίων της οικίας. Αποκαλύφθηκαν λείψανα της περιόδου της Ενετοκρατίας και σύγχρονες επιχώσεις αλλά και διάσπαρτα ίχνη κατοίκησης κατά την υστερομινωική περίοδο. Εντοπίστηκαν υπολείμματα της ΥΜ ΙΒ (δάπεδο ε), της ΥΜ ΙΙ (δάπεδο δ), της ΥΜ ΙΙΙΑ1 (δάπεδα β και γ), όλα από πατημένο χώμα και βοτσαλάκια, λάκκος θεμελίωσης ΥΜ ΙΙΙ τοίχου και απορριμματοφόροι λάκκοι της ΥΜ ΙΙΙΑ2 (λάκκοι Δ και Ε). Σε πρωιμότερη φάση, ο φυσικός βράχος, που αποκαλύπτεται σε βάθος 0,59-1,20 μ., είχε εν μέρει λαξευθεί, για να χρησιμεύσει ως δάπεδο ή για να θεμελιωθεί πάνω του κάποιος τοίχος. Συγκεντρώθηκε αρκετή κεραμική, ένα πήλινο σφονδύλι (ΜΕ 3) και ένα απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 2). Η πολύ κακή κατάσταση διατήρησης των αρχαίων λειψάνων δεν επέτρεψε περαιτέρω διερεύνηση του χώρου. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Μ. Σκόρδου.

Οδός Μαλινού και Κριτοβουλίδου (οικόπεδο Κ. Ροβιθάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη, κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής, εντοπίστηκε συστάδα πέντε θαλαμοειδών τάφων της ΥΜ ΙΙΙΑ/Β περιόδου, λαξευμένων στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Παρότι όλοι ήταν συλημένοι, οι τάφοι αυτοί έδωσαν πολύ σημαντικά στοιχεία για το νεκροταφείο της ΥΜ ΙΙΙ Κυδωνίας[6]. Στην ανασκαφή έλα-

5. Η Martlew - Γ. Τζεδάκις (επιμ.), *Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις*, Αθήνα 1999, σ. 104-109, 166-168.

6. Ένας ακόμη ΥΜ ΙΙΙ θαλαμοειδής τάφος είχε ανασκαφεί στην οδό Κριτοβουλίδου το 1967 από τον Γ. Τζεδάκι, βλ. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 506.

Σχέδ. 3. Χανιά. Οδός Μαλινού και Κριτοβουλίδου. Θαλαμοειδής τάφος 2. Κάτοψη και όψη εισόδου.

βαν μέρος οι αρχαιολόγοι Σ. Πρέβε, Λ. Λιμαντζάκη και Μ. Σκόρδου, ενώ επικεφαλής του συνεργείου ήταν οι αρχιτεχνίτες Μ. Μιγλάκης, Μ. Λεφάκης, Μ. Χιωτάκης και Δ. Χρυσός.

Ο τάφος 1, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, έχει προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. και επιμήκη δρόμο, διαστ. 14,40× 1,40×5,80 μ., με απότομη κατηφορική κλίση. Το φράγμα της εισόδου στον τετράγωνο θάλαμο ήταν πρόχειρα κατασκευασμένο από αργούς και ημίεργους λίθους, με το επάνω τμήμα του φανερά διαταραγμένο από τη σύληση. Από το αδιατάραχτο τμήμα της εισόδου περισυνελέγησαν τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, θραύσματα χαλκού και οστέινου πλακιδίου και λίθινη χάντρα. Μέσα στο θάλαμο βρέθηκαν μέρος του σκελετού δύο νεκρών σε κακή κατάσταση διατήρησης, η ανακομιδή τρίτου νεκρού και η ταφή ενός σκύλου δίπλα στην είσοδο. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η παρουσία δύο μακρόστενων τεμαχίων ασβεστοκονιάματος με ενδιαφέρουσα γραπτή διακόσμηση, τα οποία προφανώς κοσμούσαν ξύλινο νεκρικό φορείο. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται τρία πήλινα αγγεία, περίαπτο από ορεία κρύσταλλο και χάντρα από υαλόμαζα.

Ο τάφος 2 (Σχέδ. 3) είναι ο μεγαλύτερος σε διαστάσεις και ο πιο εντυπωσιακός από όλους τους θαλαμοειδείς ΥΜ ΙΙΙ τάφους της Κυδωνίας που έχουν ανασκαφεί έως σήμερα. Λόγω του πλούσιου περιεχομένου του είχε υποστεί βίαιη σύληση. Ο επικλινής δρόμος του, πλ. 2 και βάθ.

έως 8,55 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος μόνον 11,40 μ., καθόσον η αρχή του βρίσκεται κάτω από την οικία Μαραγκάκη στα δυτικά. Ανάμεσα στους λίθους του φράγματος της εισόδου προς το θάλαμο εντοπίστηκε μεγάλος γωνιόλιθος που ίσως είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί ως σήμα του τάφου. Μπροστά στην είσοδο βρέθηκε το άνω τμήμα χαναανίτικου αμφορέα. Ο τετράγωνος θάλαμος παρουσίαζε πολύ διαταραγμένη εικόνα από το μεγάλο όγκο ανασκαλευμένων χωμάτων και λίθων και από τα πεσμένα χώματα της οροφής και των πλευρικών τοιχωμάτων. Στη νότια πλευρά συγκοινωνεί με μικρό πλευρικό θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης, που είχε σφραγιστεί με λίθινο τοιχίο επιχρισμένο με πηλό, το οποίο οι τυμβωρύχοι είχαν καταστρέψει σχεδόν ολοσχερώς. Πάνω στο δάπεδο του κύριου θαλάμου διασώθηκαν τα ίχνη μιας πλούσια κτερισμένης ταφής με περιδέραια από υαλόμαζα και φαγεντιανή, και πήλινα αγγεία. Τα λίγα και μικρά διασωθέντα φύλλα χρυσού υπονοούν την ύπαρξη χρυσών κοσμημάτων που συλήθηκαν. Περισσότερα πήλινα και ενδιαφέροντα λίθινα αγγεία περισυνελέγησαν από την επίχωση του θαλάμου. Ανάμεσα στα κτερίσματα ξεχωρίζουν ανάγλυφα πλακίδια από κόκκαλο ιπποπόταμου και ελέφαντα με απεικονίσεις προτομών κρανοφόρων πολεμιστών, γυναικείων θεοτήτων, λιονταριών σε εραλδική στάση (Πίν. 384 α), οκτώσχημων ασπίδων και άλλων θεμάτων, τα οποία συνθέτουν τη διακόσμηση ξύλινου κιβωτιδίου, ανάλογου με αυτά των θολωτών τάφων των Αρχανών και της Φυλακής. Το πολύτιμο κιβωτίδιο φαίνεται ότι αρχικά είχε τοποθετηθεί στον πλευρικό θάλαμο και κατά τη σύληση τα τεμάχιά του διασκορπίστηκαν σε διάφορα σημεία.

Ο τάφος 3, στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και μικρότερων διαστάσεων από τους δύο προηγούμενους, βρέθηκε κατεστραμμένος κατά το ύψος από εκσκαφικό μηχάνημα. Στο εσωτερικό του θαλάμου, κάτω από τα πεσμένα τμήματα των τοιχωμάτων, βρέθηκαν ελάχιστα ίχνη μιας ταφής κατά χώραν, ανακομιδή οστών σε τετράγωνο λάξευμα και πήλινο μόνωτο κύπελλο.

Ο τάφος 4 βαίνει παράλληλα με τον τάφο 2, σε απόσταση 4 μ. από αυτόν. Η αρχή του δρόμου του βρίσκεται επίσης κάτω από την οικία Μαραγκάκη, με αποτέλεσμα να περιοριστεί η ανασκαφή σε τμήμα μήκ. μόνον 3,60 μ. Το πλάτος του είναι 1,80 μ. και το βάθος μπροστά στην είσοδο του θαλάμου 6,85 μ. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ασυνήθιστα μεγάλου μεγέθους αργών και ημίεργων λίθων ριγμένων λίγο ψηλότερα από την είσοδο μαζί με τμήμα πιθανού σήματος. Το φράγμα της εισόδου παρουσιάζει την ίδια εικόνα διατάραξης με των υπόλοιπων τάφων αλλά με τις εξής δύο ιδιαιτερότητες: α) η βάση του είναι ενισχυμένη με διπλή σειρά αργών λίθων και β) πάνω στο απείραχτο τμήμα του και στους πεσμένους προς το εσωτερικό υπόλοιπους λίθους είχε τοποθετηθεί σκληρή επίχωση με δύο ταφές της υπομινωικής περιόδου. Η σύληση του θαλάμου στα μεταγενέστερα χρόνια είχε ως αποτέλεσμα τη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της μιας ταφής. Στη διασωθείσα βρέθηκαν δύο θραύσματα σφραγιδόλιθων, ωραία χάλκινη πόρπη, δύο χάλκινα δαχτυλίδια και χάντρα από φαγεντιανή. Από το εσωτερικό του θαλάμου περισυνελέγησαν πέντε κρανία και λίγα σκόρπια οστά, σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης από ό,τι στους υπόλοιπους τάφους λόγω της στεγανότητας του πετρώματος στο σημείο αυτό. Επίσης συνελέγησαν λίγα οστά από σκύλο και αιγοπρόβατα. Από τη σύληση διασώθηκαν πέντε πήλινα ακέραια αγγεία και θραύσματα λίγων ακόμη, έξι λίθινα, κωνικά σφονδύλια-χάντρες και ένα χάλκινο εργαλείο.

Ο τάφος 5 βρίσκεται σε απόσταση 3,60 μ. από τον τάφο 3 και έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Ο δρόμος του, διαστ. 7,90×1,53×3,70 μ., έχει πολύ απότομη κλίση (Πίν. 384 β). Στο ανατολικό τμήμα του θαλάμου βρέθηκε κατά χώραν η μοναδική ταφή που διασώθηκε ακέραια σε όλη αυτή τη συστάδα, καθώς και τμήμα δεύτερης. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στο δεξί πλευρό και τα οστά του σώζονταν σε κακή κατάσταση. Ήταν κτερισμένος με χάλκινα όπλα και κάτοπτρο, τρία πήλινα αγγεία και λίγες λίθινες χάντρες.

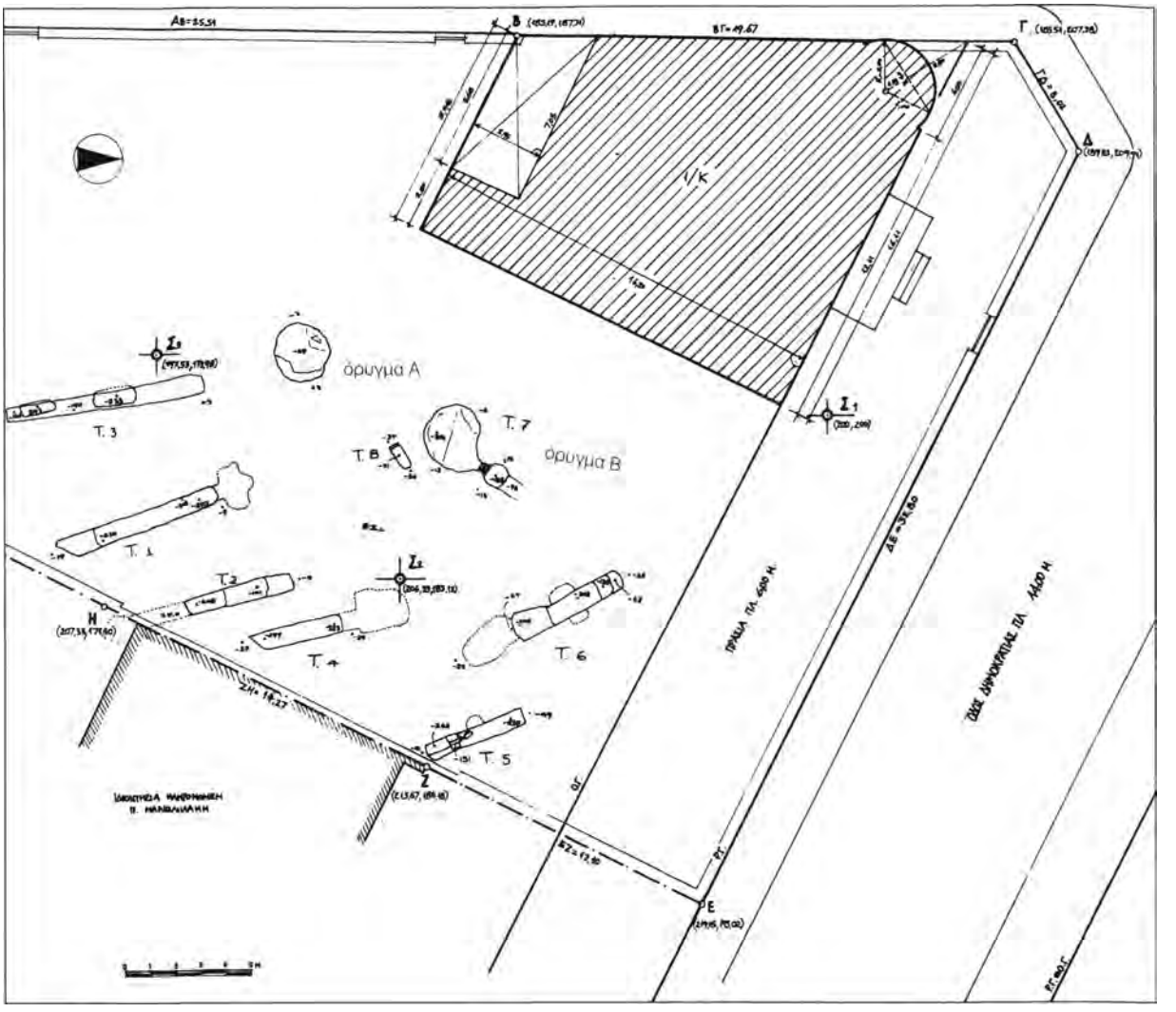
Από τους παραπάνω τάφους, οι 2 και 4 διατηρήθηκαν ορατοί και επισκέψιμοι μέσα από την είσοδο της πολυώροφης οικοδομής που ανεγέρθηκε στο οικόπεδο.

Στις αρχές του Αυγούστου του 1997 ένας ακόμη θαλαμοειδής τάφος ανασκάφηκε στην οδό Μαλινού, κοντά στο ίδιο οικόπεδο. Ο τάφος εντοπίστηκε κατά τις εργασίες της ΔΕΥΑΧ για την εγκατάσταση αποχετευτικού αγωγού. Στην ανασκαφή που ακολούθησε εργάστηκε η αρχαιολόγος Β. Βαρουχάκη. Ο θάλαμός του ήταν διάτρητος σε διάφορα σημεία από άλλα παλαιότερα χαντάκια της ΔΕΥΑΧ και του ΟΤΕ. Η επίχωση στο εσωτερικό του έφτανε μέχρι την οροφή. Από το νεκρό, που μάλλον ήταν γυναίκα, διασώθηκαν ελάχιστα θραύσματα οστών. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται δύο σφραγιδόλιθοι, χάντρες από ημιπολύτιμους λίθους σε ποικίλα σχήματα, περιδέραιο από μικροσκοπικές χάντρες από φαγεντιανή, ένα πήλινο αγγείο και δύο μικρά τμήματα χάλκινου αντικειμένου.

Οδός Δημητρακάκη - αγωγός ΔΕΥΑΧ

Κατά την εκτέλεση αποχετευτικών έργων από τη ΔΕΥΑΧ εντοπίστηκαν τρεις ΥΜ ΙΙΙ τάφοι στην αρχή της οδού Δημητρακάκη, μεταξύ της κλινικής Αλιφιεράκη και των Γραφείων Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Σ. Πρέβε.

Λόγω αδυναμίας έρευνας του τρίτου τάφου ανασκάφη-

Σχέδ. 4. Χανιά. Οδός Δημοκρατίας και Καλιτσουνάκη. Κάτοψη της ταφικής συστάδας.

καν μόνον οι δύο, οι οποίοι ανήκουν στον τύπο του λαξευτού λακκοειδούς με πλευρικό σπηλαιώδες όρυγμα (pit cave). Δεν έχουν διασωθεί καθόλου οστά των νεκρών, εκτός από μικρό θραύσμα κρανίου στον έναν τάφο. Τα κτερίσματα περιορίζονταν σε πήλινα αγγεία της ΥΜ ΙΙΙΑ2 περιόδου, τέσσερα στον έναν και τρία στο δεύτερο τάφο, στο σύνολό τους γραπτά.

Οδός Δημοκρατίας και Καλιτσουνάκη (οικόπεδο κληρονόμων Κωστάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Ολύμπια, δηλαδή σε έναν από τους πιο πυκνούς τομείς της ανατολικής νεκρόπολης της μινωικής Κυδωνίας[7] (Σχέδ. 4). Η παλαιά ισόγεια οικία, νεοκλασικού αρχιτεκτονικού ρυθμού των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι., έχει κηρυχθεί ως διατηρητέο μνημείο. Στον εκτεταμένο κήπο της η κοινοπραξία Γκήλμα-Μαυρακάκης ανέλαβε την ανέγερση επταώροφης οικοδομής. Πριν από οποιαδήποτε εκσκαφική εργασία η ανασκαφική έρευνα ήταν επιβεβλημένη, διότι ήδη από το 1992, κατά την ανασκαφή του γειτονικού οικοπέδου Μανωλικάκη, είχαν εντοπιστεί οι δρόμοι τριών τάφων που συνεχίζονταν στο οικόπεδο Κωστάκη. Η ανασκαφή διήρκεσε από το Νοέμβριο 1996 έως τα τέλη Ιανουαρίου 1997 με τη συμμετοχή των αρχαιολόγων

7. Βλ. *ΚρητΕστ*, περ. Α΄, 2 (1988), σ. 278· 5 (1994/96), σ. 196-199 για ανασκαφές στην ίδια περιοχή.

Σ. Πρέβε και Β. Βαρουχάκη. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν οι Μ. Μιγλάκης και Μ. Λεφάκης. Συστάδα επτά υπόγειων, λαξευτών ΥΜ ΙΙΙΑ/Β τάφων και ενός λακκοειδούς εντοπίστηκε μόνο στο ανατολικό και στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

Ο τάφος 1 βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, είναι θαλαμοειδής και έχει προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Ο δρόμος του έχει διαστάσεις 6×0,60-1×2,60 μ. Λάκκος είχε λαξευτεί στο δάπεδο του δρόμου ακριβώς μπροστά στην είσοδο προς το θάλαμο, διαστ. 1×0,80 μ., ο οποίος ήταν καλυμμένος με πλακοειδή λίθο και περιείχε μία ταφή με μοναδικό κτέρισμα χάλκινη τριχολαβίδα. Από το φράγμα της εισόδου προς το θάλαμο έλειπε το άνω τμήμα, χαρακτηριστικό των συλημένων τάφων της μινωικής Κυδωνίας. Ο θάλαμος, ακανόνιστης ελλειψοειδούς κάτοψης, περιείχε μία ταφή και μία ανακομιδή, ακτέριστες, εκτός από μία χάντρα από φαγεντιανή.

Ο τάφος 2 βρίσκεται σε απόσταση 3,20 μ. στα ανατολικά του 1 και έχει αντίθετο προσανατολισμό. Ο θάλαμός του συνεχιζόταν στη γειτονική ιδιοκτησία Μανωλικάκη. Έχει σωζόμενες διαστάσεις 4,30×0,75×0,90 μ.

Ο τάφος 3 απέχει 4,20 μ. από τον 1 και είναι ο νοτιότερος της συστάδας. Παράλληλος προς τους προηγούμενους, δεν έχει θάλαμο εξαιτίας της κακής ποιότητας του πετρώματος στο σημείο αυτό. Ο δρόμος, διαστ. 7,90×0,60×2,10 μ., φέρει δύο επιμήκεις ταφικές κοιλότητες στον πυθμένα, οι οποίες δεν έσωζαν κάλυψη. Στην κοιλότητα Β υπήρχε διαταραγμένη ταφή.

Ο θαλαμοειδής τάφος 4 είναι ακριβώς παράλληλος και αντίθετου προσανατολισμού προς τον τάφο 2, από τον οποίο απέχει 1,30 μ. Αυτή ακριβώς η εναλλάξ διάταξη των θαλάμων στους τάφους 1, 2 και 4 δείχνει να ανταποκρίνεται σε μια λογική εξοικονόμησης χώρου, όπως είχε παρατηρηθεί και στη διευθέτηση των τάφων του οικοπέδου Μανωλικάκη. Ο θάλαμος του τάφου 4 περιείχε μία διαταραγμένη ταφή, κτερισμένη μόνο με ένα πήλινο αγγείο και ένα χάλκινο κατεστραμμένο μικροαντικείμενο.

Ο τάφος 5, επίσης παράλληλος προς τους προηγούμενους, βρίσκεται σε απόσταση 5,50 μ. από τον 4. Αποτελείται από δρόμο, διαστ. 4,10×0,75×2,10 μ., χωρίς θάλαμο. Πλευρική κοιλότητα, καλυμμένη με πλακοειδή λίθο, είχε λαξευθεί στη νότια παρειά και περιείχε τρεις ακτέριστες ταφές. Στον πυθμένα του δρόμου, στην ανατολική πλευρά, όπου κανονικά θα λαξευόταν ο θάλαμος, αποκαλύφθηκε ταφικό όρυγμα με ελάχιστη κεραμική και θραύσματα οστών. Εν μέρει καλυμμένο με πλάκες, είχε σαφώς διαταραχθεί, καθώς ορισμένες από αυτές βρέθηκαν μετακινημένες και ακουμπισμένες στο δυτικό τοίχωμα.

Ο τάφος 6 είναι θαλαμοειδής και παράλληλος προς τον 5, από τον οποίο απέχει 2,10 μ. Ο δρόμος, διαστ. 4,20×0,80×1,60 μ., διευρύνεται ελαφρώς μπροστά στο θάλαμο και σχηματίζει αναβαθμό. Η νότια πλευρά του φέρει πλευρική κόγχη που περιείχε μία ταφή με καλά διατηρημένο κρανίο και σαθρό σκελετό. Σχεδόν αντικριστά είχε λαξευθεί δεύτερη κόγχη με επίσης ακτέριστη ταφή. Στο θάλαμο, ακανόνιστης ελλειψοειδούς κάτοψης, αποκαλύφθηκαν κατά χώραν δύο ταφές ενηλίκων σε ύπτια θέση με τα κάτω άκρα ελαφρώς κεκαμμένα. Μοναδικό κτέρισμα υπήρξε ένας φακοειδής σφραγιδόλιθος.

Ο τάφος 7 είναι ταφικό όρυγμα σε απόσταση 4,20 μ. από τον τάφο 6, διαστ. 1,30×1,84 μ. Στα νότια έκλεινε με χαμηλό λίθινο φράγμα και περιείχε μία κακοδιατηρημένη ταφή με πήλινη σφαιρική χάντρα ως κτέρισμα. Νότια του φράγματος εντοπίστηκε δεύτερο όρυγμα κυκλικού σχήματος, το οποίο όμως σχετίζεται με τη διευθέτηση του χώρου στα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας, καθώς περιείχε ανάμεικτη κεραμική, πήλινη δισκοειδή αγνύθα και οστά ζώων και ανθρώπων. Δύο όμοια προς το τελευταίο ορύγματα αποκαλύφθηκαν σε άλλα σημεία του οικοπέδου.

Ο τάφος 8 είναι ο μόνος λακκοειδής της συστάδας, διαστ. 0,80×0,40 μ., σε απόσταση 0,80 μ. από τον 7, καλυμμένος με επιμήκη πλάκα. Μάλλον περιείχε παιδική ταφή, από την οποία δεν διασώθηκε τίποτε.

Η ανασκαφή αρκετών λαξευτών ΥΜ ΙΙΙΑ και Β τάφων στο νεκροταφείο της Κυδωνίας κατά την τελευταία δεκαετία έχει πλέον δείξει ότι, εκτός από τους συνήθεις θαλαμοειδείς τάφους που αναφέρονται για τα Χανιά, στο νεκροταφείο επιχωριάζουν και οι υπόλοιποι τύποι τάφων που έχουν εντοπιστεί σε άλλα νεκροταφεία της ΥΜ ΙΙΙ Κρήτης.

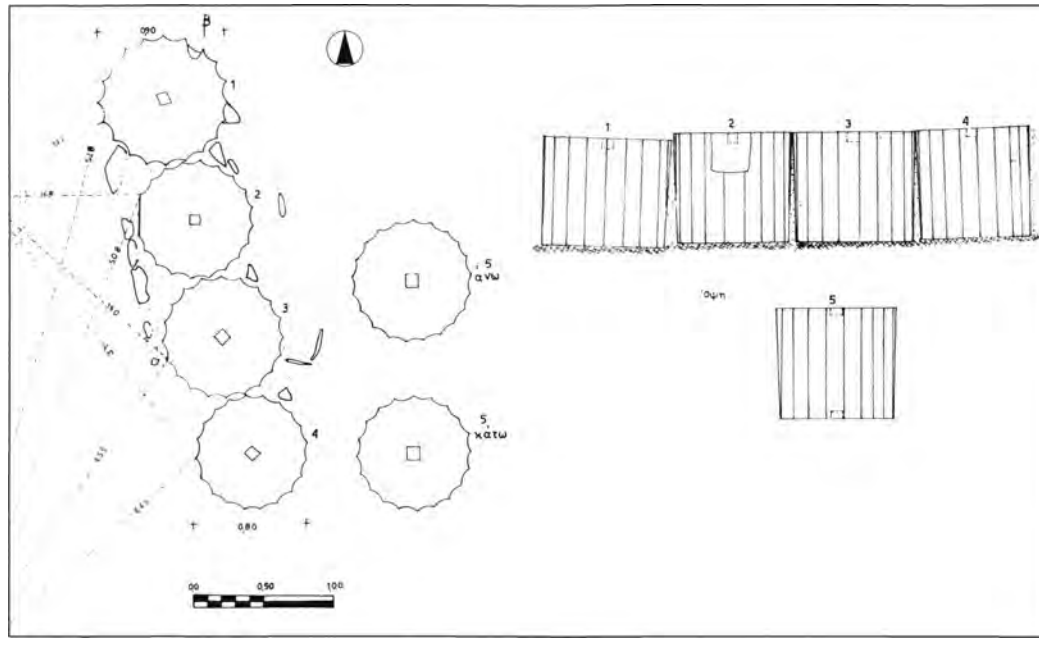
Οδός Δημοκρατίας 87-89

Στο μέσον της παραπάνω οδού και απέναντι από την οικία Σ. Κωστάκη ήλθε στο φως, κατά τις εργασίες της ΔΕΥΑΧ, θαλαμοειδής τάφος. Ο τάφος δεν ανασκάφηκε, διότι ο θάλαμος περιείχε υγρά απόβλητα από παρακείμενο πλινθόκτιστο αγωγό, καθιστώντας αδύνατη την εργασία του συνεργείου.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Πάροδος Ηγουμένου Γαβριήλ

Τον Ιούνιο του 1997, σε πάροδο της οδού Ηγουμένου Γαβριήλ, στα δυτικά του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη, εντοπίστηκε ΥΜ ΙΙΙ θαλαμοειδής τάφος σε αποχετευτικό χαντάκι του δήμου. Ανασκάφηκε μόνον η αρχή του διαδρόμου του (μήκ. 1,50 μ.) και ο θάλαμός του πρέπει να βρίσκεται στον πε-

Σχέδ. 5. Χανιά. Οδός Μιχελιδάκη 11 - πάροδος Δημοκρατίας. Τομή και όψη των σπονδύλων.

ρίβολο του ναού[8]. Στη νότια παρειά του διαδρόμου είχε λαξευθεί κόγχη, την είσοδο της οποίας έφραζε αργολιθοδομή. Από το εσωτερικό της περισυνελέγησαν τμήματα από κρανίο και τμήμα από άωτο κύπελλο. Η επίχωση του διαδρόμου περιείχε λίγη μινωική κεραμική και σπασμένο ειδώλιο μικρού παιδιού των ελληνιστικών χρόνων.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Οδός Μιχελιδάκη 11 - πάροδος Δημοκρατίας (οικόπεδο Ραϊσάκη-Μπενάκη)

Κατά τις εργασίες επέκτασης μεταπολεμικού διώροφου σπιτιού στο χώρο του κήπου του, στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, ανασύρθηκε από μικρό μηχανικό εκσκαφέα ένας ραβδωτός κίονας από μαλακό ψαμμίτη. Η υπηρεσία μας ειδοποιήθηκε από τους ιδιοκτήτες Κακαβελάκη (οι οποίοι διεκδίκησαν αμοιβή για εύρετρα). Η ανασκαφή που ακολούθησε, με ιδιαίτερη δυσκολία λόγω του περιορισμένου χώρου του κήπου, κλειστού μέσα στο δομημένο περιβάλλον, αποκάλυψε μια σειρά από τέσσερις ακόμη όμοιους σπονδύλους, ύψ. 0,75 και διαμ. 0,90-0,80 μ. (Σχέδ. 5· Πίν. 384 γ). Η προοδευτική μείωση που παρατηρείται στη διάμετρο των σπονδύλων δείχνει ότι αυτοί πιθανότατα προέρχονται από τον ίδιο κίονα. Οι διαστάσεις του εμπολίου είναι περίπου ίδιες (0,07×0,08, βάθ. 0,05-0,08 μ.) σε όλους τους σπονδύλους. Οι σπόνδυλοι ήταν τοποθετημένοι όρθιοι, σε ευθεία με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η έδρασή τους δεν ήταν επάνω σε στυλοβάτη, αλλά επί του φυσικού εδάφους, το μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Στη συνέχεια είχαν εντοιχιστεί με τρόπο που να μην είναι πλέον ορατοί. Οι όψεις του τοίχου είχαν χτιστεί από μικρές αργές πέτρες με συνδετικό υλικό κονίαμα από λεπτή άμμο, κεραμιδόσκονη και μικρή ποσότητα ασβέστη και είχαν επιχριστεί από το ίδιο υλικό, όπως μαρτυρούσαν ίχνη που είχαν διατηρηθεί στην επιφάνεια. Έτσι το πλάτος του έφτανε τα 1,10 μ. Η πολύ μικρή ποσότητα κεραμικής που βρέθηκε χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Μεταξύ των άβαφων στην πλειονότητά τους οστράκων υπάρχει κομμάτι μεγαρικού σκύφου. Η κατασκευή του τοίχου δεν πρέπει να είναι μεταγενέστερη του 2ου αι. π.Χ. Η παρουσία κονιάματος δεν δημιουργεί πρόβλημα, διότι τέτοιου είδους υλικό μάς είναι γνωστό και από πρωιμότερα χρόνια και μάλιστα στην ίδια την Κυδωνία[9]. Οι κίονες βέβαια, καθαρού δω-

8. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 4 (1991/93), σ. 207.

9. Συνδετικό κονίαμα σε δεξαμενή κεραμικού εργαστηρίου του 4ου αι. π.Χ., βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 439, Σχέδ. 4.

ρικού ρυθμού και μεγάλων διαστάσεων, όπως δείχνει η διάμετρός τους, πρέπει να είναι αρχαϊκοί. Με δεδομένη την ύπαρξη αρχαϊκών ναών στην ιστορική Κυδωνία, όπως παραδίδει ο Ηρόδοτος και μαρτυρούν σποραδικά ευρήματα[10], θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι κίονες αυτοί προέρχονταν από κάποιο κατεστραμμένο αρχαϊκό ναό και εντοιχίστηκαν εδώ σε β΄ χρήση. Καίριο και πολύ ενδιαφέρον είναι το ερώτημα για το είδος του ελληνιστικού οικοδομήματος στο οποίο ανήκε ο εξαιρετικά πλατύς αυτός τοίχος. Μια πρόταση ερμηνείας, η οποία θα μείνει μετέωρη μέχρι την επιβεβαίωσή της ή μη από νεότερα ευρήματα, είναι ότι πρόκειται για τμήμα τείχους και όχι τοίχου. Στην ιδέα αυτή συνηγορούν: α) η θέση του ευρήματος που είναι χωρίς αμφιβολία στο ανατολικό όριο της αρχαίας πόλης, αφού οι σύγχρονες ανασκαφές αμέσως νοτιοανατολικότερα (στο αποχετευτικό έργο της οδού Δημοκρατίας) αποκαλύπτουν πλέον μόνον τάφους και β) η γνώση μας για την ύπαρξη ελληνιστικών τειχών στην πόλη, τμήματα των οποίων σώζονται υπέργεια και ορατά ως θεμελίωση του λεγόμενου βυζαντινού τείχους, στο Καστέλι Χανίων (οδός Σήφακα, οδός Κατρέ)[11].

Στα μικρά ευρήματα συγκαταλέγονται μία τουρκική πίπα, ένα μινωικό όστρακο, τέσσερις μικρές κρούστες από υαλόμαζα, δύο κομμάτια από διαφανές γυαλί και μία πέτρινη ψηφίδα.

Οδός Δημοκρατίας - Έργα ΔΕΥΑΧ

Από το ύψος του αριθ. 7 και μέχρι τους 17-19 (μήκ. 28 μ.) αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα της Κυδωνίας της περιόδου της Ρωμαιοκρατίας. Τμήματα επτά τουλάχιστον τοίχων αποτυπώθηκαν και εντάχθηκαν στο πολεοδομικό σχέδιο της σύγχρονης πόλης. Ανάμεσά τους δάπεδα και αρχαίοι λάκκοι απορριμμάτων κεραμικής. Σε κανονικό στρώμα βρέθηκαν δύο σπασμένα αγγεία, ένα κλειστό με οριζόντιες ραβδώσεις και ένα ανοιχτό, μάλλον λεκάνη.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οικόπεδο Δημητρουλάκη-Κυριακάκη

Βρίσκεται στη συνοικία Κουμπές, στο χώρο της νότιας νεκρόπολης της κλασικής Κυδωνίας. Γειτονεύει στα ανατολικά με το οικόπεδο Χαροκοπάκη, όπου κατά το 1995 είχαν έλθει στο φως ορισμένοι χαρακτηριστικοί τάφοι[12]. Με αφορμή τις εργασίες για ανέγερση νέας οικοδομής ήταν επόμενο να αποκαλυφθεί και εδώ η συνέχεια της αρχαίας νεκρόπολης. Η ανασκαφή, η οποία πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Σ. Πρέβε και με αρχιτεχνίτη τον Μ. Μιγλάκη, έφερε στο φως πέντε απλούς και τέσσερις διπλούς κιβωτιόσχημους τάφους και έναν κεραμοσκεπή που χρονολογούνται από τα ύστερα αρχαϊκά έως τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια (Πίν. 384 δ). Οι τάφοι εντοπίστηκαν σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ήταν όλοι συλημένοι με κατεστραμμένη κάλυψη, εκτός από έναν.

Οι απλοί κιβωτιόσχημοι (Α-Γ, Ε-ΣΤ) είναι ουσιαστικά μονολιθικές λάρνακες από ασβεστόλιθο, διαστ. 1,90-2,40× 0,45-0,80 μ. Περιείχαν υπολείμματα οστών, ελάχιστα πήλινα αγγεία και ένα ωραίο αλάβαστρο από φαγεντιανή (τάφος Β). Ο τάφος Γ, ιδιαίτερα κατεστραμμένος, περιείχε ταφή της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Οι διπλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι (Δ, Ζ-Θ) είναι όμοιοι κατασκευαστικά με τον αντίστοιχο τάφο του οικοπέδου Χαροκοπάκη, με μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους ως προς τις λεπτομέρειες. Όλοι, εκτός από τον Θ, φέρουν από μία μονολιθική λάρνακα στα δύο διαμερίσματά τους (διαστ. 2,10×1 ή 1,90×0,50), η οποία περιείχε λίγα οστά νεκρών και ελάχιστα ή καθόλου αγγεία. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από το στενό χώρο έξω από τις λάρνακες του τάφου Δ (Σχέδ. 6): 33 πήλινα αγγεία και δύο (;) ειδώλια. Κατ' εξαίρεση, ο διπλός τάφος Θ δεν έφερε λάρνακες αλλά το ένα διαμέρισμά του περιείχε δυσερμήνευτο πλήθος κεραμίδων μαζί με σκόρπια οστά, θραύσματα πήλινων αγγείων, δύο ειδωλίων και μετάλλινων αντικειμένων και το δεύτερο τρεις επάλληλες ταφές σε ύπτια θέση μαζί με ίχνη καύσης και δύο πολύ φθαρμένα αγγεία.

Ο μοναδικός κεραμοσκεπής τάφος είχε διαστάσεις 1,85× 0,65 μ. και περιείχε μία κακοδιατηρημένη ταφή και τέσσερα πήλινα αγγεία.

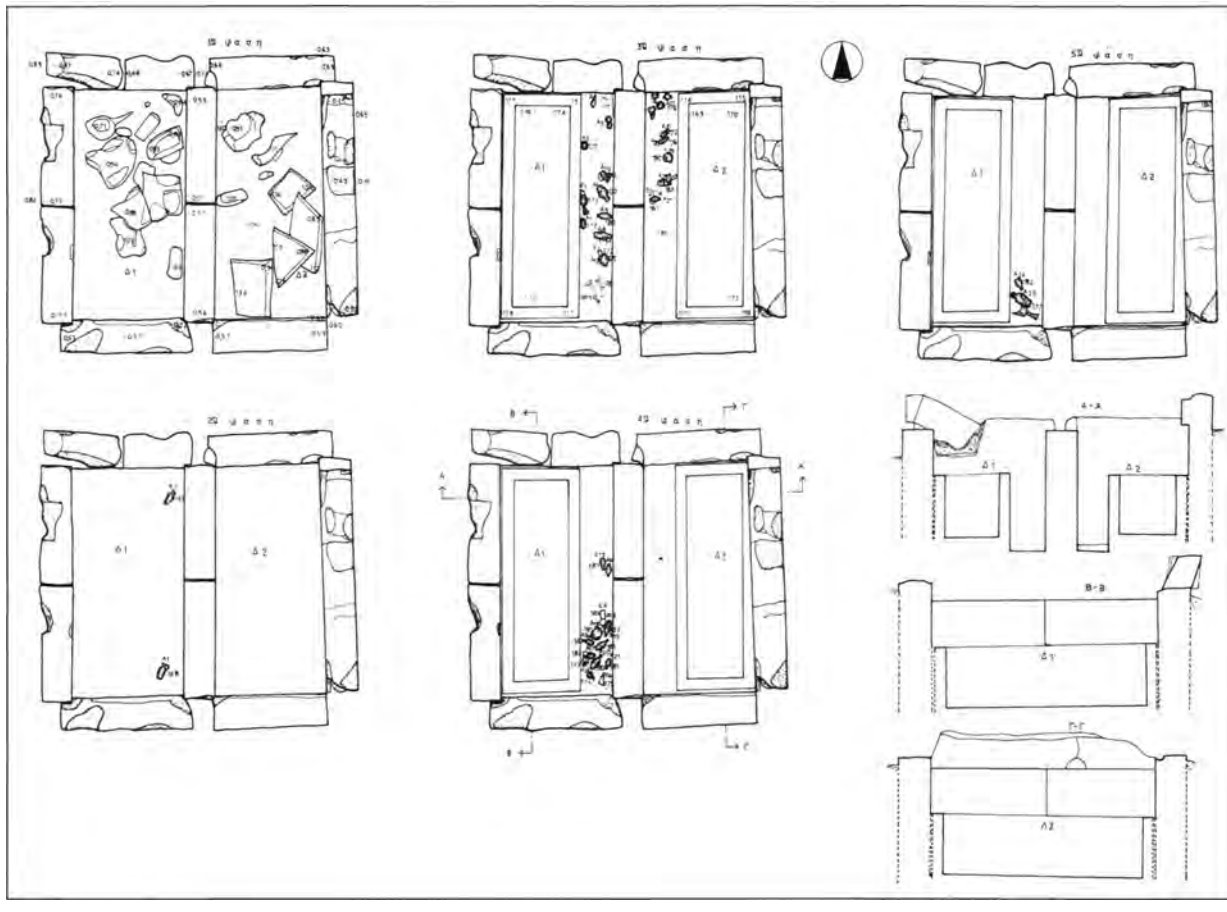
Οδός Αναγνώστου Μάντακα 85

Κατά τις εργασίες ανέγερσης οικοδομής στο οικόπεδο Βασιλάκη ήλθε στο φως πήλινο σκεύος (μάλλον κυψέλη) της ελληνιστικής εποχής που είχε χρησιμοποιηθεί για τον εγχυτρισμό μικρού παιδιού.

10. Τμήμα πώρινης αρχαϊκής ζωφόρου στο Μουσείο Χανίων, βλ. *ΑΕ* 1956, σ. 218-224, εικ. 1.

11. Ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι στο Καστέλλι πιθανότατα είχαμε την οχύρωση ελληνιστικής ακρόπολης αφενός και αφετέρου η τοιχοποιία εκεί είναι κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα.

12. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 729-730. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 7 (1999), σ. 153-156.

Σχέδ. 6. Χανιά. Οικόπεδο Δημητρουλάκη-Κυριακάκη. Κάτοψη του τάφου Δ κατά τις διαδοχικές φάσεις του και τομές Α-Α΄- Γ-Γ.

Οδός Αναγνώστου Γογονή 31

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της ΔΕΥΑΧ για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού στην παραπάνω οδό βρέθηκε μεγάλος οξυπύθμενος αμφορέας των ελληνιστικών χρόνων. Και στην περίπτωση αυτή μάλλον πρόκειται για εγχυτρισμό. Στις δύο τελευταίες έρευνες εργάστηκε ο αρχαιολόγος Ν. Πατεράκης.

Ανατολικά Δημοτικού Κήπου

Τρεις τάφοι των υστεροκλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων ήλθαν στο φως κατά τη διάνοιξη του δημοτικού αποχετευτικού δικτύου στην οδό μεταξύ Δημοτικού Κήπου και του Πάρκου Ειρήνης και Φιλίας των Λαών, αυξάνοντας τον αριθμό των τάφων του ανατολικού νεκροταφείου της Κυδωνίας που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα.

Τάφος 1. Κεραμοσκεπής, προσανατολισμού ΝΔ.-ΒΑ., μήκ. 1,20 και ύψ. 0,50 μ. Στα νότια, σε ψηλότερο επίπεδο, βρέθηκε λεκανίδα τοποθετημένη ανάποδα. Το περίγραμμα του τάφου όριζαν αργοί λίθοι. Από τον αποσαθρωμένο σκελετό σώθηκαν μόνο μερικά τμήματα από το κρανίο. Πρόκειται για παιδική ταφή, κτερισμένη με δύο πήλινα ειδώλια καθήμενης παιδικής μορφής.

Τάφος 2 (Πίν. 385 α). Κτιστός κιβωτιόσχημος, προσανατολισμού Ν.-Β., εσωτ. διαστ. 2,10×0,80×0,72 μ. Περιείχε δύο ταφές ενηλίκων σε ύπτια θέση. Κατά το παρελθόν τυμβωρύχοι, αφού έσπασαν τη μεσαία από τις τρεις καλυπτήριες πλάκες, σύλησαν το εσωτερικό του τάφου, διαταράσσοντας το νότιο τμήμα, κοντά στη θέση των κρανίων των νεκρών. Αρκετά πήλινα αγγεία περισυνελέγησαν, τα περισσότερα από το αδιατάρακτο βόρειο τμήμα, κοντά στα πόδια των νεκρών: ένα μεγάλο μυροδοχείο με ψευδολαβές, τρεις όλπες, δύο λύχνοι, δύο προχοΐσκες, ένα γκρίζο μυροδοχείο, καθώς και τρία λίθινα αλάβαστρα. Στα υπόλοιπα κτερίσματα συγκαταλέγονται χάλκινη και σιδερένια στλεγγίδα, τρία χάλκινα κάτοπτρα, θραύσματα οψιανού και ασημένιο και χρυσό νόμισμα. Από το

εξωτερικό του τάφου περισυνελέγη πήλινο μυροδοχείο και λύχνος.

Τάφος 3. Κτιστός κιβωτιόσχημος, ίδιου προσανατολισμού με τον προηγούμενο και σε απόσταση 2 μ. στα νότιά του, εσωτ. διαστ. 1,90×0,70×0,75 μ. Περιείχε και αυτός δύο ταφές ενηλίκων, σε ύπτια θέση. Οι σκελετοί είχαν λίγο διαταραχθεί στο ύψος της ωμοπλάτης και των χεριών από τυμβωρύχους, που είχαν σπάσει τις καλυπτήριες πλάκες. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται δύο πήλινες όλπες και ένας λύχνος, δύο χάλκινα κάτοπτρα – το ένα πτυκτό –, χάλκινο ενώτιο, καθώς και ένα ασημένιο και δύο χάλκινα νομίσματα. Κάτω από το ένα κάτοπτρο συνελέγη μικρό κομμάτι υφάσματος.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Οδός Δικτύννης και Φλωρίων 17

Κατά τις εργασίες επέκτασης του τηλεφωνικού δικτύου του ΟΤΕ βρέθηκε στο πεζοδρόμιο των παραπάνω δρόμων μπροστά στο σπίτι Καλοτεράκη κιβωτιόσχημος κλασικός τάφος. Η ανασκαφή στην οδό Φλωρίων (πρώην Απτέρων) είχε αρχίσει το 1985 κατά τη βελτίωση του δρόμου και είχαν βρεθεί τότε τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι, από τους οποίους ο ένας ήταν δίδυμος. Από τις καλυπτήριες πλάκες έλειπε μία και ο τάφος, αν και ασύλητος, ήταν διαταραγμένος. Περιείχε τουλάχιστον δύο ταφές, μία γυναικεία (η τελευταία) και μία ανδρική. Στη γυναικεία ταφή ανήκαν το κάτω μισό κορινθιακής ληκύθου και δύο κυλινδρικές πυξίδες σε θραύσματα. Στην ανδρική ανήκαν ένα μόνωτο κυάθιο, δύο χάλκινες στλεγγίδες και μία σιδερένια.

Οδός Δημητρακάκη 7

Το αποχετευτικό έργο της ΔΕΥΑΧ στην παραπάνω οδό μεταξύ των άλλων τάφων αποκάλυψε και έναν κιβωτιόσχημο στο ύψος του αριθ. 7 (είναι ο δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος σε αυτό το δρόμο). Βρέθηκε 1,78 μ. βαθύτερα από το σημερινό επίπεδο της ασφάλτου, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με δύο μεγάλες πλάκες – λαξευτούς γωνιόλιθους – πάχ. 0,20-0,22 μ. με απόλυτη προσαρμογή μεταξύ τους. Ο τάφος εσωτερικά ήταν επιχρισμένος και περιείχε πολλά χώματα μέσα στα οποία μπόρεσαν να καθαριστούν δυο-τρεις ταφές. Στην ανατολική πλευρά υπήρχαν δύο κρανία ίσως ηλικιωμένου ζευγαριού. Το κρανίο της γυναίκας ακουμπούσε κάτω από το λαιμό του άνδρα, σαν να τάφηκαν αγκαλιασμένοι. Μόνο μία σιδερένια στλεγγίδα συνόδευε τον άνδρα. Από κάτω υπήρχαν λείψανα παλαιότερης ταφής, στην οποία μάλλον ανήκαν ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο και ένας λύχνος. Ο τάφος χρονολογείται μάλλον στον 4ο αι. π.Χ.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οδός Γιαμπουδάκη (οικόπεδο Κ. Πατεράκη)

Στην οδό Γιαμπουδάκη, νότια της συστάδας των επτά κιβωτιόσχημων τάφων που είχε αποκαλυφθεί το 1995[13], υπήρχε παλαιά οικία που κατεδαφίστηκε το 1997. Στα θεμέλιά της εντοπίστηκαν τρεις τάφοι, ένας διπλός κιβωτιόσχημος και δύο κεραμοσκεπείς.

Το ένα τμήμα του διπλού τάφου είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή από την ανέγερση νεότερου τοίχου στο σημείο αυτό. Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος από μονολιθικές ασβεστολιθικές πλάκες και είχε ως πυθμένα το λαξευμένο βράχο (μαργαϊκός ασβεστόλιθος). Περιείχε αρκετά σαθρά οστά με τα κρανία τοποθετημένα στα βόρεια, ένα σιδερένιο στέλεχος, ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα και τμήματα από αμφορείς.

Οι δύο κεραμοσκεπείς τάφοι ήταν δυτικά του προηγούμενου και είχαν υποστεί μεγάλη καταστροφή. Περιείχαν μόνο σαθρά οστά και μία σιδερένια στλεγγίδα. Τα κρανία ήταν τοποθετημένα στα νότια. Η άφθονη κεραμική του οικοπέδου χρονολογείται από τα ελληνιστικά χρόνια έως την εποχή της Ενετοκρατίας.

Οδός Κριτοβουλίδου

Το Μάιο του 1997 σε αποχετευτικό χαντάκι του δήμου στην παραπάνω οδό, ανάμεσα στις οδούς Ηγουμένου Γαβριήλ και Μαλινού, ανασκάφηκαν τρεις τάφοι, ένας κιβωτιόσχημος, ένας κεραμοσκεπής και ένας ΥΜ ΙΙΙ θαλαμοειδής.

Ο κεραμοσκεπής τάφος είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή. Σωζόταν μόνον το δυτικό τμήμα των κεραμίδων και της ταφής. Τα κρανία ήταν τοποθετημένα στα νότια. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και διαστάσεις 1,70×0,75 μ. Η επίχωσή του περιείχε λιγοστή κεραμική.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένος. Σωζόταν μόνον η δυτική μακριά πλευρά του και τμήμα της βόρειας στενής. Βρέθηκαν ελάχιστα σαθρά οστά και το κρανίο τοποθετημένο στα νότια. Περιείχε επίσης το άνω τμήμα σιδερένιας περόνης και θραύσματα πήλινου ειδωλίου.

13. *ΑΔ*, ό.π., σ. 731-732. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 7 (1999), σ. 161-162.

Ο θαλαμοειδής τάφος εντοπίστηκε με τη διάνοιξη οπής στο θάλαμο από το εκσκαφικό μηχάνημα. Έχει είσοδο στα δυτικά. Ο θάλαμος ήταν γεμάτος με σύγχρονες επιχώσεις και αρκετές πέτρες από το γκρεμισμένο φράγμα της εισόδου. Περιείχε μερικά οστά και λιγοστή κεραμική των ΥΜ ΙΙΙ χρόνων.

Οδός Δραγούμη

Τον Απρίλιο του 1997 σε αποχετευτικό χαντάκι του δήμου στην παραπάνω οδό βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, μερικώς κατεστραμμένοι από το εκσκαφικό μηχάνημα. Είχαν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Από τον τάφο 1 σώθηκε μόνον το νότιο και το βόρειο τμήμα, ενώ το μεσαίο είχε καταστραφεί. Ο νεκρός είχε την κεφαλή στα νότια. Ο τάφος περιείχε τρεις ακέραιες όλπες και μία σπασμένη, τοποθετημένες στα ανατολικά του κρανίου, τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας και μισό λίθινο πλακίδιο.

Από τον τάφο 2 σώθηκε μόνον το βόρειο τμήμα που περιείχε τμήμα των κάτω άκρων του νεκρού και ένα μελαμβαφή λύχνο.

Σύμφωνα με τα ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Απτέρα

Κατά την έκτη ανασκαφική περίοδο στην αρχαία Απτέρα από το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας εργάστηκαν ο αρχιτέκτονας Γ. Χριστοδουλάκος και οι τεχνίτες Μ. Τσιτσιρίδης, Γ. Μπιτσάκης και Δ. Χρυσός.

Με την οικονομική ενίσχυση της Νομαρχίας Χανίων προσλήφθηκαν οι αρχαιολόγοι: Κ. Τζανακάκη, σταθερή συνεργάτης της ανασκαφής τα τελευταία χρόνια, Δ. Μυτιληναίου και για μικρό διάστημα η Έ. Βαρδάκη. Επίσης για τις αποτυπώσεις εργάστηκε ο τοπογράφος Α. Διγαλάκης, ενώ προσλήφθηκαν και αρκετοί εργάτες.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

1. Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον Τομέα VI.

2. Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή εκτός των τειχών, στο δυτικό νεκροταφείο της Απτέρας (οικόπεδο Δ. Βουζινά στον οικισμό Πλακάλωνα - Ζώνη Β του αρχαιολογικού χώρου).

3. Έγιναν εργασίες υποδομής στους χώρους της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στις οποίες συνεργάστηκε φιλότιμα ο φύλακας αρχαιοτήτων Απτέρας Γ. Μαστραντωνάκης.

Τομέας VI (αγρός Σαριδάκη - κληρομερίδιο 7)

Στόχος της ανασκαφής ήταν η έρευνα ενός τουλάχιστον χώρου του κτιρίου με την περίστυλη αυλή, προκειμένου να διευκρινιστεί το είδος του, καθώς και η προσπάθεια χρονολόγησης της κατασκευής και των μετασκευών του[14]:

α) *Αποκάλυψη περιγραμμάτων.* Καθώς οι τοίχοι του κτιρίου βρίσκονται ελάχιστα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια, θεωρήθηκε σκόπιμο να αποκαλυφθούν καταρχήν τα περιγράμματα των χώρων. Έτσι, ακολουθήθηκαν τα τμήματα τοίχων που είχαν ήδη έλθει στο φως στα νότια της περίστυλης αυλής και αποκαλύφθηκε ολόκληρο πλέον το νότιο τμήμα του στωικού χώρου της αυλής, καθώς και πέντε χώροι, οι περισσότεροι πολύ μεγάλων διαστάσεων (Πίν. 385 β), χωρίς όμως να βρεθεί και το κλείσιμο του κτιρίου προς Ν. ή προς Δ., όπου φαίνεται να συνεχίζεται στον παρακείμενο αγρό. Επίσης οριοθετήθηκε ο δυτικός και ο βόρειος στωικός χώρος (χώρος Γ) με την αποκάλυψη των τοίχων που έκλειναν από εκεί τη στοά της περίστυλης αυλής. Ακόμη διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλου δωματίου προς Β., στη συνέχεια της στοάς, ενώ συγχρόνως δεν φαίνεται να κλείνει το κτίριο με αυτόν το χώρο ούτε από εκεί.

β) *Δωμάτιο 1.* Η ανασκαφή στο δωμάτιο 1, στα νοτιοανατολικά του χώρου Α, δημιούργησε πολλές απορίες, καθώς διαπιστώθηκε ότι αποτελεί πρόχειρη μετασκευή μεγαλύτερου δωματίου, το οποίο αρχικά επικοινωνούσε με τη νότια στοά, όπως δείχνει η κλεισμένη είσοδος. Η μετασκευή, χωρίς κανένα θυραίο άνοιγμα, φαίνεται να έγινε, για να απορριφθεί εκεί άχρηστο οικοδομικό υλικό, που περιείχε μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών και εργασμένων και ημίεργων λίθων. Η ανασκαφή του δεν ολοκληρώθηκε, αλλά τα λίγα όστρακα που περιείχε δείχνουν ότι αυτή η επέμβαση πρέπει να έγινε κατά την ύστερη αρχαιότητα, άγνωστο ακόμη για ποιο λόγο.

γ) *Χώρος Β.* Βρίσκεται δυτικά του δωματίου 1 και νότια της στοάς και ερευνήθηκε ολόκληρος. Είναι μεγάλος, επιμήκης, με χωμάτινο δάπεδο και από τα δεδομένα του μπορεί να χαρακτηριστεί ως άλλη μία υπαίθρια εσωτερική αυλή (Πίν. 385 γ). Έχει οκτώ θυραία ανοίγματα, από ένα σε κάθε στενή πλευρά (Β. και Ν.), που ανήκουν στην αρχική φάση του κτιρίου και από τρία στις μακριές, τα οποία

14. Για τις προηγούμενες περιόδους, βλ. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 210-211, πίν. 4β, 7α-β. Επίσης *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 473-474· 49 (1994): Χρονικά, σ. 721.

ανήκουν σε μετασκευή των ρωμαϊκών χρόνων. Στοιχεία στέγασης εντοπίστηκαν μόνο σε μικρό τμήμα του χώρου προς Ν., όπου υπήρχε συσσώρευση κεραμίδων που μπορεί να σημαίνει προσωρινή στέγαση αυτού του τμήματος κατά την τελευταία φάση της χρήσης του. Στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου είναι ενσωματωμένο το στόμιο βαθιάς λαξευτής στέρνας (βάθ. 6 μ. περίπου), επιχρισμένης εσωτερικά, από την οποία ανασύρθηκε ακέραιος ρωμαϊκός κάδος (Πίν. 385 δ). Το λίθινο κινητό στόμιο της στέρνας, που ήταν πάντοτε ορατό στον αγρό, εδράζεται σε δωρικό κιονόκρανο τοποθετημένο ανάποδα. Δίπλα στη στέρνα βρέθηκε λίθινη βάση και πεσμένος αρράβδωτος κιονίσκος, ο οποίος επανατοποθετήθηκε. Ο κιονίσκος φέρει υποδοχή για την τοποθέτηση λεκάνης που προφανώς σχετιζόταν με τη χρήση της στέρνας. Στη βορειοανατολική γωνία της αυλής βρέθηκε μεγάλο μονολιθικό εργαλείο, πιεστήριο λαδιού μάλλον.

δ) *Χώρος Γ.* Ερευνήθηκε το νοτιοανατολικό και το νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου Γ. Η κυρίαρχη εικόνα στο πρώτο ήταν η έντονη αναμόχλευση που σχετίζεται με το όμορο δωμάτιο 1. Στο νοτιοδυτικό τμήμα αφαιρέθηκε μεγάλο μέρος του στρώματος καταστροφής της κεράμωσης του στωικού χώρου, το οποίο εδώ ήταν αρκετά παχύτερο από τα άλλα τμήματα που έχουν ήδη ερευνηθεί.

ε) *Δοκιμαστικές τομές.* Προκειμένου να λυθούν προβλήματα χρονολόγησης των φάσεων κατασκευής του κτιρίου, διανοίχθηκαν πέντε νέες μικρές δοκιμαστικές τομές ως εξής: δύο μέσα στο χώρο Β – μία στη νότια είσοδο και μία στη νοτιοανατολική – μία έξω από τη βορειοδυτική είσοδο του χώρου Β, μία στη νοτιοανατολική γωνία της περίστυλης αυλής και μία στη δυτική πλευρά του χώρου Γ.

Η απουσία κλειστού στρώματος, έστω και μιας μόνον περιόδου, δεν επιτρέπει ακόμη ασφαλή συμπεράσματα. Η πρωιμότερη φάση χρήσης του χώρου, όπως προκύπτει από την κεραμική, είναι η γεωμετρική. Στο ίδιο στρώμα εντοπίζεται συνήθως η αρχαϊκή και η κλασική κεραμική και στις περισσότερες περιπτώσεις και η ελληνιστική. Αυτό το στρώμα φαίνεται να συμπίπτει με τη θεμελίωση του κτιρίου. Όλα τα επόμενα στρώματα έχουν κεραμική ελληνιστική και ρωμαϊκή ανάμεικτη, συνήθως με ποσοτική κυριαρχία των ελληνιστικών. Κατά τόπους μόνο, στα ανώτατα στρώματα υπάρχει και παλαιοχριστιανική κεραμική.

Οικόπεδο Βουζιανά (εκτός των τειχών)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον οικισμό Πλακάλωνα (Ζώνη Β), όπου εκτείνεται το δυτικό νεκροταφείο της Απτέρας[15]. Μετά από διενέργεια δοκιμαστικών τομών διαπιστώθηκε – όπως ήταν αναμενόμενο – η ύπαρξη τάφων και το οικόπεδο δεσμεύτηκε για ανασκαφική έρευνα.

Το οικόπεδο, που είχε χρησιμοποιηθεί για καλλιέργειες, είναι διαμορφωμένο σε δύο επίπεδα, ακολουθώντας το φυσικό πέτρωμα (μαργαϊκός ασβεστόλιθος), το οποίο καλυπτόταν από την παχιά επίχωση των καλλιεργειών.

Η σωστική ανασκαφή διήρκεσε όσο και η συστηματική και έδειξε ότι βρισκόμαστε σε κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου. Αποκαλύφθηκαν 27 τάφοι, οι 14 στο ανώτερο επίπεδο και οι 13 στο κατώτερο, όλοι σε πυκνή διάταξη. Ήταν διαταραγμένοι από σύληση, άγνωστο σε ποια εποχή, με εξαίρεση τμήμα του ενός μόνο (Τ4), που ήταν αδιατάρακτος στην περιοχή του κρανίου.

Ο τύπος που κυριαρχεί είναι ο λακκοειδής τάφος λαξευμένος στο φυσικό πέτρωμα. Οι διαστάσεις κυμαίνονται από 0,45×1 έως 0,60×2,35 μ., με βάθος από 0,15 έως 0,70 μ. Για την κάλυψή τους έχουν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς πέτρες και ίσως και κεραμίδες, κομμάτια των οποίων βρέθηκαν στην επίχωση.

Ο τάφος 4 είναι επίσης λαξευτός λακκοειδής, αλλά αρκετά πλατύτερος από τους υπόλοιπους, διαμορφωμένος σε δύο επίπεδα και επιχρισμένος με παχύ κονίαμα. Δεν έχουμε στοιχεία για την κάλυψή του, αλλά θα μπορούσε να είναι κτιστή.

Ο άλλος τύπος της συστάδας είναι θαλαμωτός τάφος, επίσης λαξευμένος στο βράχο. Στον τύπο αυτόν ανήκει ο ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής τάφος 18, με μικρού μήκους δρόμο, είσοδο με παραστάδες και θάλαμο με θήκες σε σχήμα Τ. Η μονολιθική του πόρτα βρέθηκε πεσμένη μπροστά στην είσοδο. Από τον Τ25 υπάρχει μόνον τμήμα του δρόμου, απόπειρα για κατασκευή τάφου που δεν ολοκληρώθηκε.

Η επίχωση σε όλο το χώρο ήταν πλούσια σε αξιόλογη κεραμική των υστεροκλασικών και των ελληνιστικών χρόνων κυρίως[16], λιγότερη ρωμαϊκή και θραύσματα γυάλινων αγγείων, όλα απομεινάρια των συλήσεων. Επίσης σε μερικούς από τους λάκκους ενταφιασμού βρέθηκαν υπολείμματα οστών, μερικοί λύχνοι και μυροδοχεία. Το μοναδικό αδιατάρακτο τμήμα ταφής, που βρέθηκε στον τάφο 4, ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Κοντά στο κρανίο είχαν αποτεθεί λύχνοι, ένα βολβόσχημο μυροδοχείο, ένας αμφορέας, ένας ασπιδόσχημος πίνακας με ανάγλυφη γυναικεία μορφή, ένα θυμιατήρι, πήλινα ειδώλια, ένας πήλινος πίνακας με ανάγλυφη μορφή Αφροδίτης, ένα λίθινο ομοίωμα γυναικείου

15. Για παλαιότερες ανασκαφές στο νεκροταφείο της Απτέρας, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 549-551, Πίν. 342-344α· 45 (1990): Χρονικά, σ. 443, Πίν. 219ε. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 4 (1991/93), σ. 213· 5 (1994/96), σ. 211.

16. *Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά 1997, σ. 72-106 και ειδικά 98-99, εικ. 28-31.

στήθους και ένα λίθινο ομοίωμα βωμίσκου. Τα ευρήματα χρονολογούνται στο α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.

Μέσα στο λακκοειδή τάφο 20 βρέθηκε πεταμένη επιτύμβια στήλη από ασβεστολιθική πέτρα με επίστεψη σε σχήμα συνεχόμενων κεράτων. Η στήλη φέρει τετράστιχη επιγραφή των ελληνιστικών χρόνων:

Φιλωτέρα
Ἀριστοδάμα
Σελένα
Σατύρω[17]

Με βάση τις γνώσεις μας για το συγκεκριμένο νεκροταφείο θα χρονολογούσαμε γενικά τους λακκοειδείς τάφους στα ελληνιστικά ή λίγο πρωιμότερα χρόνια και το θαλαμωτό στην περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Τα υπολείμματα της κεραμικής δείχνουν ότι η σύληση μάς στέρησε από πολύ ενδιαφέροντα επιστημονικά στοιχεία.

Οι περισσότεροι τάφοι θα διατηρηθούν και θα είναι επισκέψιμοι κάτω από τη σύγχρονη οικοδομή.

Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου

Καθώς το κτίριο της μονής βρίσκεται στην καρδιά του αρχαιολογικού χώρου, εκτός από αξιόλογο μνημείο είναι πολύ χρήσιμο για διάφορες λειτουργίες της ανασκαφής. Για το λόγο αυτό, στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

α) Κατασκευάστηκε η μόνωση της στέγης στον όροφο της μονής, εργασία απαραίτητη για την προστασία του κτιρίου.

β) Τις βροχερές ημέρες το συνεργείο ασχολήθηκε με την αφαίρεση επίχωσης από τέσσερα κελιά της μονής, τα οποία στη συνέχεια πλακοστρώθηκαν. Υλικό για την εργασία αυτή ήταν οι πλάκες από αρχαία κτίρια που βρίσκονται στους λιθοσωρούς του αρχαιολογικού χώρου και δεν υπάρχει καμία περίπτωση ταύτισής τους με συγκεκριμένο αρχαίο κτίριο. Επίσης κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν τα ξύλινα κουφώματα για δύο παράθυρα και δύο πόρτες στα αντίστοιχα κελιά. Με τις εργασίες αυτές εξασφαλίστηκε η δυνατότητα χρήσης των συγκεκριμένων χώρων για την καλύτερη λειτουργία της ανασκαφής.

γ) Μεταφέρθηκαν από τις αποθήκες του Μουσείου Χανίων τα κιβώτια με εξαίρεση τα ολόκληρα αγγεία ή κάποιες ομάδες κεραμικής ιδιαίτερα αξιόλογες για την καταρχήν μελέτη των δεδομένων. Επίσης συνεχίστηκε η αρίθμηση των λίθινων αποτμημάτων και αρχιτεκτονικών μελών που είχαν περισυλλεγεί από τους φύλακες. Το σύνολο των κιβωτίων και των λίθινων μελών αποθηκεύθηκε στον ένα θόλο της μονής, μέχρι την οριστική ταξινόμησή τους σε ράφια.

δ) Για πρώτη φορά οργανώθηκε το πλύσιμο των οστράκων στη διάρκεια της ανασκαφής, στο χώρο της μονής.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Στύλος

Αγρός Χ. Χριστοδουλάκη

Βρίσκεται μέσα στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο του Στύλου, όπου έχει εντοπιστεί σημαντικός μινωικός οικισμός, ίσως η μινωική Απτάρα, και έχει ανασκαφεί θολωτός τάφος και κεραμική κάμινος των ΥΜ ΙΙΙ χρόνων. Με αφορμή αίτημα για φύτευση ελαιοδένδρων στον παραπάνω αγρό, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή από τον Ιούλιο έως το Σεπτέμβριο 1997 με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Κ. Τζανακάκη. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν ο αρχιτεχνίτης Δ. Χρυσός.

Στο ανατολικό τμήμα του αγρού άρχισε η αποκάλυψη κτιριακού συγκροτήματος του τέλους του 7ου αι. π.Χ. με διάρκεια ζωής έως τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., δηλαδή μιας περιόδου της κρητικής αρχαιολογίας για την οποία οι γνώσεις μας είναι πολύ λίγες. Η παρούσα ανασκαφική φάση περιορίστηκε στην αποκάλυψη τεσσάρων μεγάλων δωματίων, οικοδομημένων παρατακτικά, με κοινό το δυτικό εξωτερικό τοίχο, ο οποίος σε ορισμένα σημεία σώζεται σε ύψος μεγαλύτερο του 1 μ. (Πίν. 386 α). Ανάμεσα στα δωμάτια 2 και 4 αποκαλύφθηκε επίμηκες κλιμακοστάσιο.

Οι τοίχοι του κτιρίου έχουν κατασκευαστεί από αργούς και ημίεργους λίθους με χώμα ως συνδετικό υλικό. Μεγάλο μέρος της ανωδομής έχει καταπέσει στο εσωτερικό των δωματίων, με αποτέλεσμα η αφαίρεση παχιάς επίχωσης, πάχ. 1 μ., να είναι ιδιαίτερα κοπιαστική. Επειδή δεν διασώθηκαν δάπεδα, υποθέτουμε ότι, αν αυτά ήταν χωμάτινα, καταστράφηκαν από το βάρος της επίχωσης. Δεν αποκλείεται και η πιθανότητα να είχε χρησιμοποιηθεί ο βράχος ως δάπεδο, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, καθόσον στο δωμάτιο 2 βρέθηκαν θρυμματισμένα αγγεία πάνω στο φυσικό έδαφος.

Τα δωμάτια 1 και 3 (Πίν. 386 β) επικοινωνούσαν μεταξύ τους εσωτερικά με θυραίο άνοιγμα, από το οποίο σώζεται ακέραιο το κατώφλι και τμήμα της δυτικής παραστάδας. Το δωμάτιο 2 δεν επικοινωνούσε με τα υπόλοιπα, αλλά είχε ξεχωριστή είσοδο στα ανατολικά με κατώφλι και παράθυρο. Στο δωμάτιο 4 δεν εντοπίστηκε είσοδος, αλλά

17. Εκτός από άλλες περιοχές, τα τρία ονόματα απαντώνται και στην Κρήτη του 3ου αι. π.Χ.: E. Mathews - R.M. Fraser, *Personal Names* I, Oxford 1987, s.v. *Φιλωτέρα* σε επιγραφή του 247/246 π.Χ., s.v. *Ἀριστοδάμα* στην Πολυρρήνια, την Κνωσό, τη Γόρτυνα και τη Λατώ τον 3ο αι. και s.v. *Σάτυρος* στη Γόρτυνα, σε επιγραφή του 223/222 π.Χ.

διαπιστώθηκαν αρκετές μετασκευές στους τοίχους του και είναι προφανές ότι αποτελεί το βόρειο όριο του κτιρίου.

Εκτός από την άφθονη κεραμική συνελέγησαν πήλινες αγνύθες, λίθινοι τριπτήρες, απολεπίσματα οψιανών, χάλκινα ελάσματα και σιδερένια μικροαντικείμενα. Στο δωμάτιο 1 εντοπίστηκαν πρωιμότεροι τοίχοι με κεραμική της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου.

Στο πλαίσιο της παραπάνω έρευνας διενεργήθηκε ανασκαφή και στον αγρό Ε. Μαρκογιαννάκη, ο οποίος βρίσκεται στα δυτικά του προηγούμενου αγρού και στην ίδια ευρύτερη περιοχή. Αφορμή για τη δοκιμαστική έρευνα και σε αυτόν υπήρξε αίτημα για φύτευση ελαιοδένδρων. Η ανασκαφή έδωσε μόνο μικρή ποσότητα κεραμικής της ΜΜ περιόδου.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Γούρνες Λευκών Ορέων

Μινωική κεραμική προερχόμενη από τη θέση Σαλιβαρά της περιοχής των Γουρνών των Λευκών Ορέων παραδόθηκε στο φύλακα αρχαιοτήτων Αποκορώνου Κ. Γαβριλάκη από τον κτηνοτρόφο Δ. Μανατάκη.

Μέσα σε ένα άγριο, βραχώδες και κατά τόπους δασώδες τοπίο διαμορφώνεται μικρό οροπέδιο, σε υψόμετρο 1.100 μ. Στο χώρο αυτόν υπάρχουν λιθόκτιστοι κούμοι και η επίσης λιθόκτιστη εκκλησία του Αγίου Παύλου. Ο κούμος του Δ. Μανατάκη βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του οροπεδίου, πάνω σε βραχώδη έκταση. Πλήθος μινωικών οστράκων ήλθε στο φως σε βάθος 0,30-0,50 μ. κατά τις εκσκαφές για την τοποθέτηση των πασσάλων της περίφραξης. Ίχνη κατασκευών δεν παρατηρούνται στη γύρω περιοχή. Επισημαίνεται μόνον η αφθονία μαύρου και χαλαρού χώματος στο χώρο της κεραμικής, σε αντίθεση με το κοκκινόχωμα του οροπεδίου.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΦΑΚΙΩΝ

Χώρα Σφακίων

Στη δυσπρόσιτη κορυφή του λόφου Κεφάλα της Χώρας Σφακίων υποδείχθηκε από τον Ε. Μπατζέλη νέα αρχαιολογική θέση. Μικρό λιθόκτιστο συγκρότημα, μάλλον μικρό οχυρό ή παρατηρητήριο, είχε ιδρυθεί στην επίπεδη έκταση της κορυφής, μήκ. 150 και πλ. 40, σε υψόμετρο 100 μ. Η θέα είναι πανοραμική, με το Λιβυκό πέλαγος και τη Χώρα Σφακίων στα νότια, μερική άποψη της Ανώπολης και του κόλπου του Λουτρού στα δυτικά και όλο τον κάμπο του Φραγκοκάστελλου στα ανατολικά.

Στη δυτική πλευρά ορθώνεται τετράγωνος πύργος με μεγάλους εργασμένους λίθους στη θεμελίωση και απλούς αργούς λίθους στην ανωδομή.

Το κυρίως συγκρότημα στα ανατολικά έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή. Οι εσωτερικοί τοίχοι έχουν καταρρεύσει και σχηματίζουν λιθοσωρούς. Διακρίνεται κλίμακα, εν μέρει λαξευμένη στο φυσικό βράχο, που συνδέει τον πύργο με το υπόλοιπο οικοδόμημα, καθώς και λιθόκτιστη δεξαμενή. Στην ανατολική πλευρά υπάρχουν δύο κυκλικά φυλάκια και στα νοτιοδυτικά διαμορφώνεται είσοδος από μεγάλους ημίεργους λίθους της περιοχής. Το εξωτερικό ύψος του οικοδομήματος ανέρχεται στα 1-1,50 μ.

Κατά την ανάβαση εντοπίστηκε σε ορισμένα σημεία τμήμα από μονοπάτι με κατεύθυνση προς ΝΑ. Η κεραμική που περισυνελέγη ήταν λιγοστή και αποτελείται από κεραμίδες στέγης και αδιάγνωστα, άβαφα όστρακα. Ανάμεσά τους διακρίνεται λαιμός και λαβή αμφορέα και λαβές μικρότερων αγγείων, πιθανώς της ελληνιστικής εποχής.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

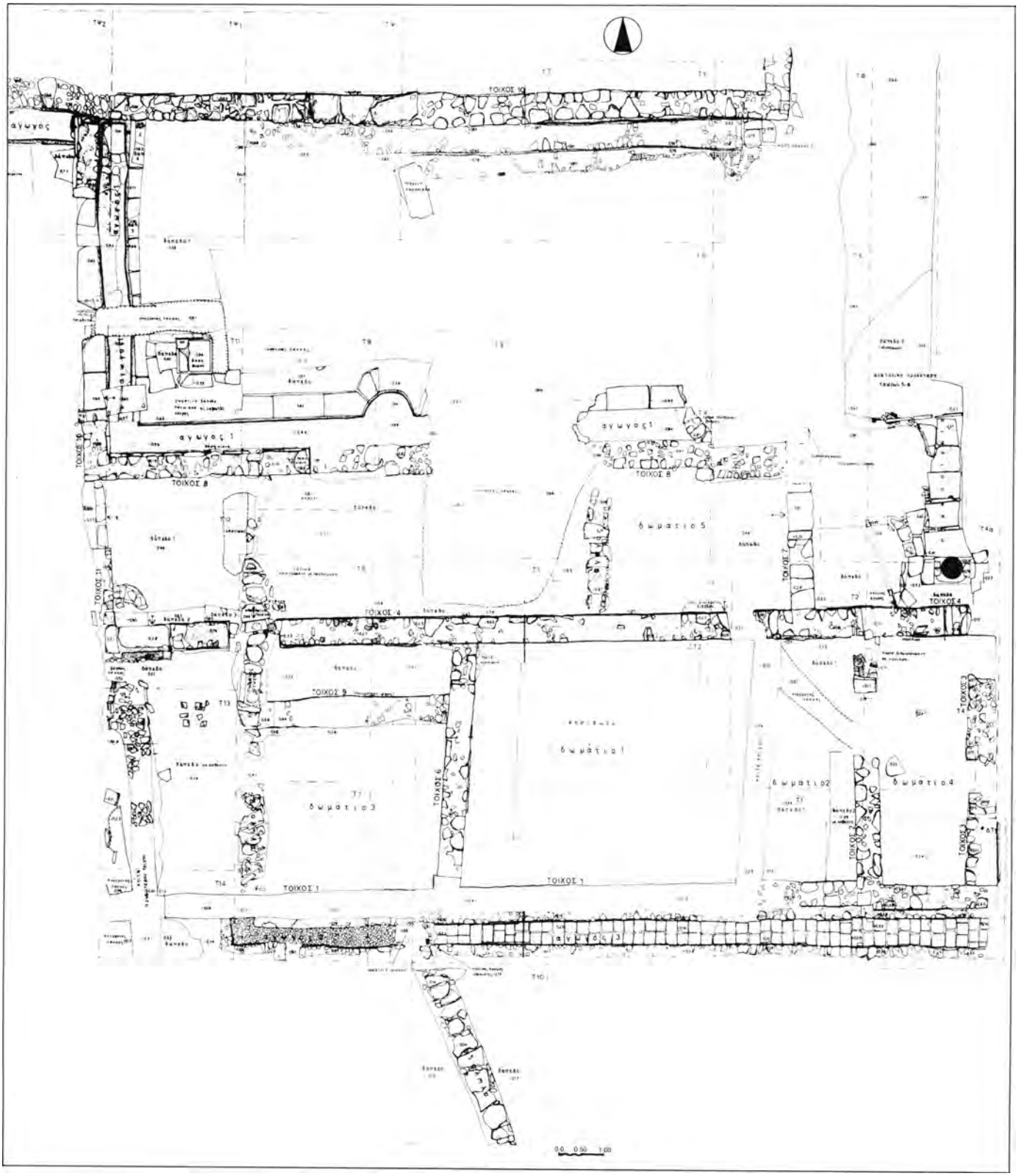
Κίσαμος

Κέντρο Υγείας

Με χρηματοδότηση της προγραμματικής σύμβασης ΥΠΠΟ-Δήμου Κισάμου συνεχίστηκε για δύο συνεχείς ανασκαφικές περιόδους (8η και 9η) η συστηματική ανασκαφή του Κέντρου Υγείας (Σχέδ. 7). Σε αυτήν εργάστηκε ως επιστημονική βοηθός η αρχαιολόγος Α. Τσίγκου και οι αρχιτεχνίτες Μ. Μπουτζουκάκης και Μ. Χιωτάκης, ως επικεφαλής συνεργείου έξι ατόμων. Παράλληλα συνεχίστηκε η συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου των προσωπείων (τομέας Ι, δωμάτιο 3) από τους τεχνίτες της Εφορείας Μ. Πατελάκη και Γ. Κοπανάκη. Την ηλεκτρονική τοπογραφική αποτύπωση ανέλαβε η τοπογράφος μηχανικός Χ. Φραγκονικολάκη. Σχεδιάστρια της ανασκαφής ήταν η Α. Κορακάκη με βοηθό την Κ. Κοσμαδάκη. Η 9η περίοδος υπήρξε η μακρύτερη της ανασκαφής ως συστηματικής. Καταβλήθηκε προσπάθεια αποπεράτωσης του διαθέσιμου χώρου, ωστόσο οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν.

Τομέας ΙΙ

Η σχεδόν πλήρης αποκάλυψη του τομέα ΙΙ υπήρξε καθοριστική για την κατανόηση της αρχιτεκτονικής. Ανοίχθηκαν εννέα νέες τάφροι 3×4 μ. (6-14), σκάφτηκαν όλοι οι διαχωριστικοί διάδρομοι και έγιναν καθαρισμοί και επεκτάσεις σε παλαιές τάφρους (τάφρος Χ και 4-4α, δωμάτια 2 και 4· Σχέδ. 7).

Σχέδ. 7. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Κέντρο Υγείας. Κάτοψη της ανασκαφής.

Τάφρος 6. Στο κέντρο περίπου της τάφρου βρέθηκε ο βόρειος τοίχος του ψηφιδωτού του Μερόπα (τοίχος 4), ο οποίος ορίζει συγχρόνως ένα ακόμη δωμάτιο από αυτή την πλευρά με δάπεδο από χτυπητή γη (δωμάτιο 3). Σώζεται σε υπολογίσιμο ύψος (0,50-0,60 μ.), πράγμα που δεν συμβαίνει με το παλαιότερα ανεσκαμμένο τμήμα του και διατηρεί επίχρισμα και στις δύο πλευρές του. Εμφανώς συνεχίζεται δυτικότερα, αλλά πριν από το δυτικό όριο της τάφρου διακόπτεται από ένα άνοιγμα μεσόπορτας, μέσα από το οποίο διέρχεται ένας αγωγός, σκεπασμένος με πλάκες και εν μέρει επικαλυμμένος από το χωμάτινο δάπεδο. Ωστόσο, το γεγονός ότι το δωμάτιο 3 ήταν εσωτερικός χώρος πιστοποιήθηκε και από την ανεύρεση του στρώματος καταστροφής της κεραμοσκεπής σε όλη του την αποκαλυφθείσα έκταση. Πάνω στο δάπεδο μεταξύ άλλων βρέθηκαν ένα μαρμάρινο χέρι παιδικού αγαλματιδίου (Λ1) και ένα χάλκινο νόμισμα (Ν4, σηστέρτιος) Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-285 μ.Χ.).

Τάφρος 7. Εδώ αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου 1 της ανασκαφής του 1984, που ορίζει τα δωμάτια 1 (ψηφιδωτό Μερόπα) και 3 από Ν. Ο τοίχος αυτός γενικά βρέθηκε σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, με χώμα στη θέση των λίθων του που είχαν αφαιρεθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου. Σε επαφή με αυτόν, από τη νότια πλευρά του, αποκαλύφθηκε τώρα άλλος κτιστός αγωγός, ασκεπής, ο οποίος γωνιάζει και διαπερνώντας τον τοίχο 1 εισέρχεται στο δωμάτιο 3, όπου συναντά τον αγωγό που βρήκαμε και στην τάφρο 6, και εδώ με καλυπτήριες πλάκες, σκεπασμένες με το χωμάτινο δάπεδο που σώθηκε καλύτερα στο σημείο αυτό. Η ύπαρξη του ασκεπούς αγωγού νότια του τοίχου 1 αποτελεί ένδειξη ότι βρισκόμαστε στον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου από την πλευρά αυτή.

Τάφρος 8. Στο βόρειο τμήμα της τάφρου ένας σύγχρονος λάκκος είχε καταστρέψει τα αρχαία στρώματα. Στο μέσον περίπου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με λαξευτό στυλοβάτη. Στη θέση του κίονα ή ημικίονα που έλειπε βρέθηκε ημικυκλικό αποτύπωμα. Δύο μολύβδινα ελάσματα ενδεχομένως χρησίμευαν στην ευθυγράμμιση του κίονα. Επί του στυλοβάτη εντοπίστηκε θυραίο άνοιγμα, το οποίο πρέπει να διαμορφώθηκε σε δεύτερη φάση, οπότε ο στυλοβάτης μετατράπηκε σε τοιχοβάτη. Δυστυχώς από το άνοιγμα αυτό σώθηκε η δυτική πλευρά και ίχνη της θεμελίωσης από την ανατολική πλευρά. Στη νότια πλευρά του βρέθηκε δάπεδο με συσσωρευμένη στάχτη, ενώ στη βόρεια μεγάλος ανοιχτός αγωγός (αγωγός 1 στο εξής) με την ίδια κατεύθυνση με τον τοίχο 8 (Α.-Δ.). Τη μία κτιστή πλευρά του αγωγού αποτελεί ο ίδιος ο τοίχος 8, ή μάλλον ο τοιχοβάτης του, και την άλλη μία σειρά λαξευτών λίθων στο ίδιο επίπεδο. Ο πυθμένας του αγωγού είναι από ισχυρό και λείο υδραυλικό κονίαμα. Βορειότερα βρέθηκε χωμάτινο δάπεδο που μάλιστα κάλυπτε την επιφάνεια των λαξευτών λίθων. Σώζεται σε στενή λωρίδα, διότι ακόμη βορειότερα υπάρχει σύγχρονος λάκκος. Παρά τη βόρεια πλευρά του τοίχου 8 βρέθηκε ασημένιο νόμισμα Τραϊανού (98-117 μ.Χ.).

Τάφρος 9. Εδώ άλλος σύγχρονος λάκκος επέφερε μεγαλύτερη καταστροφή. Σώθηκε μόνον η αναμενόμενη συνέχεια του αγωγού 1 προς Α., σε μήκος μόλις 1,20 μ., αρκετό όμως για να αποκαλυφθεί ολόκληρη μια ημικυκλική διάτασή του στη βόρεια πλευρά. Στην επίχωση του ημικυκλίου, στο επίπεδο των λαξευτών λίθων του, βρέθηκε σπασμένο ευρύστομο αγγείο, βαθιά λοπάδα. Το σχήμα αυτό, όπως και η χωροθέτησή του σε σχέση με το συγκρότημα συνολικά, οδηγούν στη σκέψη ότι ο αγωγός αποτελούσε μέρος ενός περίκλειστου κήπου (viridarium). Από τον τοίχο 8 βρέθηκε το αντίστοιχο τμήμα της θεμελίωσης.

Τάφρος 11. Χαράχθηκε δυτικά της τάφρου 8 και έδωσε ένα καλό δείγμα του τι θα περιείχε το στρώμα καταστροφής, αν είχε μείνει ανέπαφο από τις σύγχρονες επεμβάσεις. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου 8 κατά 2,60 μ. ακόμη προς Δ., όπου γωνιάζει με ένα νέο τοίχο όμοιας κατασκευής – έχουν τον ίδιο τοιχοβάτη – ο οποίος οριοθετεί το χώρο από Δ. Το σωζόμενο ύψος τους εδώ είναι γύρω στο 1 μ. Ο δυτικός τοίχος (τοίχος 11) σε απόσταση 0,80 μ. από τη γωνία του με τον 8 σχηματίζει ένα θυραίο άνοιγμα σχεδόν 2 μ. Ο τοίχος 8 διατηρεί εντοιχισμένη μία ιωνική βάση κίονα στη θέση της, επί του τοιχοβάτη (Πίν. 387 α). Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με το αποτύπωμα του άλλου κίονα στον ίδιο τοίχο που βρέθηκε στην τάφρο 8 αποτελεί πολύ καλή μαρτυρία για την αρχική χρήση του χώρου ως περίστυλης αυλής και τη μετασκευή του, όπως θα δούμε και παρακάτω. Ο μεγάλος αγωγός 1 ακολουθεί παράλληλη πορεία στην παραπάνω διαμόρφωση. Στο εσωτερικό του θυραίου ανοίγματος του τοίχου 11 σώθηκε μία μεγάλη καλυπτήρια πλάκα σπασμένη στα δύο. Είναι σε άμεση συνέχεια με το κατώφλι του ανοίγματος, αν και η άκρη της πατάει άβολα πάνω σε αυτό, και προέρχεται και η ίδια από κατώφλι σε παλαιότερη χρήση, αφού έχει τόρμο για στρόφιγγα στο ένα άκρο. Προσαρμοσμένη στην εσωτερική γωνία του αγωγού βρέθηκε στη θέση της μία τετράγωνη βάση (0,71×0,71 μ.) λίθινου πεσσού, πάνω στο χωμάτινο δάπεδο (Πίν. 387 α). Το στρώμα καταστροφής που κάλυπτε αυτές τις κατασκευές από το επίπεδο της σωζόμενης επιφάνειας των τοίχων ήταν το πλουσιότερο μέχρι τώρα σε ευρήματα: πεσμένα οικοδομικά υλικά, σοβάδες, τούβλα, πέτρες, κεραμίδια και ανάμεσα σε αυτά αρχιτεκτονικά μέλη (Πίν. 387 β), όπως: α) μεγάλο λίθινο υπέρθυρο (2,25×0,60 μ.), οι διαστάσεις του οποίου ταιριάζουν με το άνοιγμα του τοίχου 11, β) σπόνδυλος λεπτού αρράβδωτου, λίθινου κίονα (ύψ. 0,70 μ.), γ) ωραίο λίθινο κιονόκρανο

(ρωμαϊκή παραλλαγή ιωνικού ρυθμού) με διάμετρο 0,40 μ., όση και του προηγούμενου κίονα, στον οποίο προφανώς ανήκει, δ) δύο γωνιόλιθοι 0,54×0,54 μ., από τους οποίους ο ένας έχει λοξότμητη βάση, έτσι ώστε να ταιριάζει στην τετράγωνη βάση που βρέθηκε στη θέση της, και το τεκτονικό σημείο Λ. Ο άλλος έχει το ίδιο τεκτονικό σημείο στην έδρα του και διατηρεί ένα ανεπαίσθητο γείσο και εκβαθύνσεις στην άνω επιφάνειά του. Στις πλαϊνές πλευρές έχει ίχνη από οδοντωτή ξοΐδα. Τα τρία αυτά αρχιτεκτονικά μέλη ανήκαν σε αύλειο βωμό, υπολογιζόμενου ύψ. 1,10 μ. Δίπλα του βρέθηκε σε θραύσματα μεγάλη πήλινη λεκάνη.

Με τα νέα αυτά στοιχεία η οργανική σύνδεση των τομέων Ι και ΙΙ είναι πλέον ολοφάνερη. Έτσι ο δυτικός τοίχος του αγωγού που είχαμε βρει να ακουμπά στον τοίχο 10 του τομέα Ι στην ανασκαφή που διεξήχθη πρόπερσι[18] αποτελεί συνέχεια του τοίχου 11 που εντοπίστηκε φέτος. Κατ' επέκταση το ίδιο συμβαίνει με τον αγωγό 1, ο οποίος στη βόρεια πλευρά της τάφρου 11 είναι κατεστραμμένος πάλι από σύγχρονο λάκκο. Επανερχόμαστε λοιπόν στις τάφρους Ψ1-Ψ2 του τομέα Ι, για να ολοκληρώσουμε αυτή την εικόνα.

Τάφροι Ψ1-Ψ2. Δοκιμαστική τομή. Η ύπαρξη του δαπέδου 1 νότια του τοίχου 10 μάς ανάγκασε να περιορίσουμε την έρευνα μόνο στον αναζητούμενο αγωγό, αφαιρώντας μικρό μέρος (πλ. 1 μ.) του δαπέδου 1, το οποίο τον σκέπαζε εντελώς εδώ, πράγμα που δείχνει ότι σε κάποια από τις μετασκευές του κτιρίου (την τελευταία) ο αγωγός 1 είχε πάψει να λειτουργεί. Σε επαφή με τον τοίχο 10 αποκαλύφθηκε μία μικρή ημικυκλική εστία χτισμένη πρόχειρα με μικρές πέτρες, που περιείχε στάχτη. Τα όστρακα γύρω από αυτήν είναι κυρίως από μαγειρικές χύτρες και ως επί το πλείστον μαυρισμένες από τη φωτιά (καπνισμένα τσουκάλια). Το ίδιο συνέβαινε και επί του δαπέδου 1 στην ανασκαφή του 1995. Η εστία εδραζόταν σε άλλη στρώση χωμάτινου δαπέδου (δάπεδο 2). Από κάτω μετά από δύο ακόμη επάλληλα δάπεδα (3 και 4) αποκαλύφθηκε ο αγωγός 1 σε καλή κατάσταση. Από τη δυτική πλευρά του τοίχου 11, ο οποίος, όπως προαναφέραμε, εδράζεται επί της δυτικής πλευράς του αγωγού 1, ένα άλλο τμήμα όμοιου αγωγού διακλαδίζεται, κάθετα προς το προηγούμενο, προς Δ. (Τ Ψ2), όπου το όριο του οικοπέδου τον έχει πλέον καταστρέψει. Κατά περίεργο όμως τρόπο τα δύο τμήματα δεν ενώνονται μεταξύ τους, επομένως δεν λειτουργούσαν ταυτόχρονα. Από τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες φαίνεται ότι το δυτικό τμήμα είναι παλαιότερο, αφού πάνω και κάθετα σε αυτό χτίστηκε ο αγωγός 1, ουσιαστικά καταργώντας τον προηγούμενο (Πίν. 387 γ). Ο παλαιότερος αυτός αγωγός, που είναι σε επαφή με το θεμέλιο του τοίχου 10 του τομέα Ι, παρατηρούμε ότι διακρίνεται από τα υδραυλικά του επιχρίσματα στα ενδιάμεσα των «αντηρίδων», σε όλο το μήκος νότια του τοίχου 10. Οι αντηρίδες δεν είναι τίποτε άλλο από το κλείσιμο του παλαιότερου αγωγού με πέτρες και ισχυρό κονίαμα, προκειμένου να ενισχυθεί το θεμέλιο του τοίχου 10, ο οποίος προφανώς ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, πιθανότατα σε αυτήν κατά την οποία μετασκευάστηκε η περίστυλη αυλή.

Τάφρος 12. Ανοίχθηκε στα νότια της 11. Εδώ αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου 4, από το θυραίο άνοιγμα του οποίου περνούσε ο αγωγός 2, ο οποίος στη συνέχεια διαπερνούσε τον τοίχο 8 και χυνόταν στον κεντρικό αγωγό 1. Ο τοίχος αυτός πριν συναντήσει τον τοίχο 11 έχει άλλο ένα άνοιγμα (1,10 μ.) με καλό κατώφλι και λαξευτή τη δυτική παραστάδα, εντοιχισμένη στον τοίχο 11. Η μεσόπορτα αυτή φαίνεται ότι μεταγενέστερα έχει μετασκευαστεί ίσως σε ντουλάπι με την προσθήκη ενός ισχνού τοιχαρίου από την πλευρά του δωματίου 3. Επί του τοίχου 11 υπάρχει μια μεγαλύτερη είσοδος (1,60 μ.) από όπου έμπαινε κανείς στο δωμάτιο 3, από τον πιθανό δρόμο στη δυτική πλευρά του οικοδομήματος.

Τάφροι 13-14. Αναπτύχθηκαν στη συνέχεια προς Ν. Στο χώρο αυτόν ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του δωματίου 3 (7,50×5,50 μ.) μέχρι τον κατεστραμμένο τοίχο 1 στα νότια. Στα δυτικά ο τοίχος 11 είναι επίσης κατεστραμμένος από σύγχρονους λάκκους, αλλά σχεδόν παράλληλα σε αυτόν και χαμηλότερα από το δάπεδο εντοπίστηκε η κοίτη πρωιμότερου τοίχου. Πρωιμότερος είναι επίσης και ο τοίχος 9 με κατεύθυνση Α.-Δ., κάτω από το δάπεδο του δωματίου 3, το οποίο είναι από χτυπητή γη επιστρωμένη με ασβέστη.

Νότια πλευρά τοίχου 1. Ακολουθώντας το πλάτος του αγωγού 3, που είχε αποκαλυφθεί στην ανασκαφή, που διεξήχθη πέρυσι, σε επαφή με τη νότια πλευρά του τοίχου 1, ανασκάψαμε τώρα τη συνέχειά του προς Α. Περιτρέχει τον τοίχο 1 σε μήκος 17,50 μ., μέχρι το ανατολικό άκρο του και μάλιστα γωνιάζει προς Β., όπως φάνηκε από κάποια απομεινάρια του, αφού παραπέρα ο χώρος καταλαμβάνεται από το Κέντρο Υγείας. Ο αγωγός είναι χτισμένος με πέτρες και κονίαμα που σχηματίζουν χαμηλά τοιχάρια στις πλαϊνές πλευρές, ενώ ο πυθμένας του είναι επιστρωμένος με πήλινες τετράγωνες πλάκες. Πουθενά δεν βρέθηκαν ίχνη επικάλυψης. Η κλίση του είναι προς Δ., όπου διαπερνώντας τον τοίχο 1 χυνόταν στον αγωγό 2.

Τάφρος 4 α. Αποτελεί προέκταση προς τα βόρεια της τάφρου 4 του 1984. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του μεγάλου τοίχου 4, ο οποίος εδώ σώζεται σε ικανό ύψος (0,60 μ.) και γώνιαζε με τον τοίχο 3 – το σημείο αυτό είναι τώρα κατεστραμμένο. Επί του τοίχου 4 βρέθηκε ένα μεγάλο άνοιγμα (1,80 μ.) που πρέπει να ήταν παράθυρο (Πίν.

18. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 736-739.

388 α). Στην ποδιά του, γύρω στα 0,40 μ. ψηλότερα από το πάτωμα βρέθηκε πεσμένη η μία του παραστάδα – μονολιθική πλάκα, ύψ. 1,10 μ., από όπου μπορεί να προκύπτει και το ύψος του παραθύρου – και κάτω από αυτήν ένα κομμάτι πράσινου μαρμάρου (επένδυση της ποδιάς;). Είναι το δεύτερο παράθυρο που βρίσκεται στην ανασκαφή, το άλλο είχε βρεθεί στον τοίχο 10 του τομέα Ι, και τα δύο χαμηλά. Ο χώρος στον οποίο έβλεπε το παράθυρο, βόρεια του τοίχου 4 και ανατολικά του τοίχου 7, ήταν υπαίθριος. Εδώ βρέθηκε ένα στενό κτιστό πηγάδι με λαξευτό μονολιθικό στόμιο, διαμ. 0,50 μ. Τμήμα του δαπέδου γύρω του είναι πλακόστρωτο, ενώ το υπόλοιπο από χώμα. Μέσα στο χωμάτινο αυτό δάπεδο βρέθηκε τμήμα πήλινου αγωγού, ο οποίος διακόπτεται από τον τοίχο 4 (δεν είναι εντοιχισμένος σε αυτόν). Όμοιος αγωγός είχε βρεθεί κάτω από το πάτωμα ανατολικά του τοίχου 5 του τομέα 1 στην ανασκαφή του 1984 και από τη θέση και την κατεύθυνσή του φαίνεται ότι πρόκειται για τον ίδιο.

Έγιναν οι εξής καθαρισμοί σε ανεσκαμμένα κατά το 1984 δωμάτια:

Δωμάτιο 2. Βρίσκεται αμέσως ανατολικά του δωματίου 1 με το διονυσιακό ψηφιδωτό του Μερόπα. Ο μεσότοιχός τους ήταν εντελώς κατεστραμμένος και με το φετινό καθαρισμό απλά καθαρίστηκε η κοίτη της θεμελίωσής του. Προφανώς υπήρξε θύρα επικοινωνίας, από την οποία δεν βρέθηκαν ίχνη. Πιθανώς ήταν σε επαφή με τον τοίχο 4. Κάτω από το δάπεδο, στο στρώμα καταστροφής του οποίου είχε βρεθεί το κεφάλι του νεαρού Διονύσου[19] (Λ 3231), που χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ., βρέθηκε σε μικρή τομή και παλαιότερο δάπεδο επιστρωμένο με ασβέστη.

Δωμάτιο 4. Βρίσκεται αμέσως ανατολικά του προηγούμενου (οι αριθμοί δόθηκαν κατά σειρά εύρεσης). Ο μεσότοιχός τους 2, παρά τις καταστροφές από σύγχρονο λάκκο σωληνώσεων, σώζει ίχνη θυρών, από τις οποίες η μία – σε επαφή με τον τοίχο 4 – κλείστηκε σε δεύτερη φάση και πιθανώς μετατράπηκε σε ντουλάπι, κάτω από το παράθυρο (;). Ο τοίχος 3, που σώζεται αποσπασματικά, ακουμπά στον τοίχο 1, χωρίς να συναρμόζονται οι πέτρες τους στη γωνία. Ωστόσο, εξωτερικά του σώζεται τμήμα του αγωγού 3, ο οποίος όπως είπαμε περιέτρεχε και αυτή την πλευρά, πράγμα που δείχνει ότι, αν και χτίστηκαν χωριστά, λειτουργούσαν ταυτόχρονα.

Με τη φετινή ανασκαφή ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του τομέα ΙΙ, ο οποίος αποδείχτηκε τελικά ότι αποτελεί τη νότια πτέρυγα της ίδιας κτιριακής εγκατάστασης με τον τομέα Ι – μία εκτενής έπαυλη πιθανότατα ρωμαίου αξιωματούχου. Ανάμεσα στους δύο τομείς (πτέρυγες πλέον) μεσολαβεί ο χώρος που περιτρέχεται από τον αγωγό 1 που ήταν μια εσωτερική αυλή με κήπο (viridarium), η οποία σε παλαιότερη φάση υπήρξε περίστυλη (Πίν. 388 β). Ο χώρος ο οποίος στην ανασκαφή του τομέα ΙΙ το 1984 είχε ονομαστεί δωμάτιο 5, διαπιστώθηκε ότι ήταν ένας μακρύς διάδρομος μεταξύ των τοίχων 4 και 8 (κατά τον άξονα Α.-Δ.) που μεσολαβούσε ανάμεσα στην αυλή και στα δωμάτια, όπου υπήρχαν και οι αντίστοιχες είσοδοι. Αίθουσα αποτελεί το δωμάτιο 1 με το ψηφιδωτό. Η κύρια είσοδος σε αυτό δεν σώθηκε. Κάποια ίχνη έκκεντρα επί του κατεστραμμένου τοίχου ίσως την υποδεικνύουν, αν και είναι πιθανότερο να βρισκόταν ακριβώς πάνω από το μικρό αγωγό 5, ο οποίος συγκέντρωνε τα νερά από το πλύσιμο του ψηφιδωτού και τα διοχέτευε στο μεγάλο αγωγό 1. Με τα νέα αυτά στοιχεία πρέπει πλέον να επανεξεταστεί και η σχέση του συνολικού κτιρίου με τον τομέα ΙΙΙ, μεγάλο μέρος του οποίου κατέστρεψε το Κέντρο Υγείας το 1985.

Μητροπολιτικός ναός

Στη βόρεια και τη δυτική πλευρά του ναού διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα με αφορμή προγραμματιζόμενη ανέγερση βοηθητικού οικοδομήματος. Η ανασκαφή άρχισε το 1993, στο βορειοανατολικό τμήμα και συνεχίστηκε κατά περιόδους μέχρι το 1997 οπότε και ολοκληρώθηκε. Επιστημονική βοηθός σε όλες τις ανασκαφικές περιόδους ήταν η αρχαιολόγος Μ. Σκόρδου. Επικεφαλής του ανασκαφικού συνεργείου ήταν οι αρχιτεχνίτες Μ. Μιγλάκης και Μ. Λεφάκης και σχεδιάστρια η Α. Παπά. Στην περιοχή ανατολικά του ναού παλαιότερες ανασκαφές έφεραν στο φως: α) ψηφιδωτό δάπεδο πολύ μεγάλης αίθουσας του 2ου αι. μ.Χ.[20], β) μεγάλη ρωμαϊκή δεξαμενή[21], ενώ υπάρχουν έγκυρες προφορικές μαρτυρίες ότι κατά τη θεμελίωση του ίδιου του ναού προ τριακονταετίας (;) καταστράφηκε ψηφιδωτό δάπεδο.

Κατά την ανασκαφή του βορειοανατολικού τμήματος του ακάλυπτου χώρου το 1993 αποκαλύφθηκαν έξι δωμάτια με χωμάτινα δάπεδα, οι τοίχοι των οποίων έσωζαν μόνον υπολείμματα από τα επιχρίσματά τους και την υποθεμελίωσή τους από κροκάλες και βότσαλα. Αποκαλύφθηκαν επίσης δύο αγωγοί με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., που περνούσαν κάτω από σωζόμενο κατώφλι εισόδου ο ένας και

19. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, Πίν. 329 β. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 4 (1991/93), σ. 26-29, πίν. 1-4 α-β.

20. Οικόπεδο Στεφανουδάκη, βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 347, Πίν. 352 γ.

21. Οικόπεδο Ντάβλη, βλ. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 402.

κάτω από δάπεδο ο άλλος. Στα δυτικά του σκάμματος όμως εντοπίστηκε η άκρη ψηφιδωτού δαπέδου. Έτσι η ανασκαφή συνεχίστηκε σε δεύτερη φάση προς τα εκεί, αφού πρώτα οικοδομήθηκε, μετά από σύμφωνη γνώμη του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων, το κτίριο που η εκκλησία θεωρούσε απαραίτητο για τις ανάγκες της επί των παραπάνω αρχαιοτήτων, οι οποίες διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Η έρευνα στο δυτικό τμήμα έφερε στο φως ένα αίθριο με καλά διατηρημένο ψηφιδωτό δάπεδο (Πίν. 389 α), διαστ. 11,10×8,80 μ. Στο κέντρο του υπάρχει impluvium επενδυμένο με λευκόγκριζες μαρμάρινες πλάκες (4,60×3,70 μ.). Στην ανατολική πλευρά του υπάρχει η κτιστή βάση πιθανότατα μαρμάρινου τραπεζιού που δεν βρέθηκε. Αμέσως μετά πάνω στο μαρμαρόστρωτο πυθμένα του βρέθηκε ραβδωτό περιρραντήριο(;) από λευκό μάρμαρο. Στη δυτική πλευρά μια οπή διοχέτευε τα νερά της βροχής που συγκεντρώνονταν εδώ από τον ανοιχτό φωταγωγό (compluvium) σε αγωγό που περνούσε κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο και κατέληγε σε αγωγό με κατεύθυνση προς Δ. Σε όλες τις πλευρές του αιθρίου υπάρχουν είσοδοι σε δωμάτια χωρίς ψηφιδωτά, εκτός από τη βόρεια πλευρά, όπου υπάρχει ένας μικρός προθάλαμος (vestibulum) με πολύ απλά διακοσμημένο ψηφιδωτό (τρεις σειρές διαμαντιών). Τμήματα λίθινων αρράβδωτων κιόνων κοντά στην εκκλησία μαρτυρούν την ύπαρξη υπόστυλου χώρου που πιθανώς καταστράφηκε. Το ψηφιδωτό με μεγάλες ψηφίδες (0,02×0,02 μ.) είναι τρίχρωμο. Εκτός από το άσπρο φόντο και το μαύρο για τα περιγράμματα, χρησιμοποιείται το βυσσινί για τη σάρκα των μορφών. Γενικά όμως είναι πολύ κοντά στην ασπρόμαυρη τεχνοτροπία. Διακοσμείται με θαλάσσιο θίασο. Θαλάσσια τέρατα, όπως ιχθυοκένταυρος, θαλάσσιος πήγασος, σκύλλα κ.ά. παρατάσσονται σε διάχωρα με λεπτά μαύρα πλαίσια. Η τεχνοτροπία και τα γεωμετρικά παραπληρωματικά μοτίβα κατατάσσουν το ψηφιδωτό στα πρωιμότερα της Κισάμου, στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ., ενώ πλήθος επισκευών στο ίδιο αλλά και στα χωμάτινα επίπεδα και κάποιες μετασκευές στο κτίριο δείχνουν μακρά διάρκεια ζωής. Σύμφωνα με μια πρώτη ματιά στην κεραμική η διάρκεια αυτή ίσως καλύπτει όλο τον 3ο αι. μ.Χ. Έγινε συντήρηση του ψηφιδωτού και το αίθριο διατηρήθηκε κατά χώραν[22].

Οικόπεδο Ειρ. Αλυγιζάκη

Στην ανασκαφή εργάστηκαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι αρχαιολόγοι Ε. Κατάκη και (κυρίως) Κ. Τζανακάκη. Σχεδιάστριες η Α. Παππά και η Α. Κορακάκη. Επικεφαλής του ανασκαφικού συνεργείου ήταν ο αρχιτεχνίτης Μ. Μπουτζουκάκης. Σε όλη του την έκταση αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα μεγάλης αρχαίας οικίας που χρονολογείται στα ύψιμα ρωμαϊκά χρόνια (Σχέδ. 8· Πίν. 389 β). Εκτιμάται ότι η οικία επεκτεινόταν και έξω από τα όρια του οικοπέδου προς Β., Ν. και Α. (σύγχρονος δρόμος).

Συνολικά ανασκάφηκαν 19 τάφροι με μεγάλη επίχωση που σε κάποιες περιπτώσεις έφτανε τα 2 μ. σε βάθος. Η έρευνα ξεκίνησε από το νοτιοδυτικό όριο του οικοπέδου και ολοκληρώθηκε κοντά στο βορειοανατολικό.

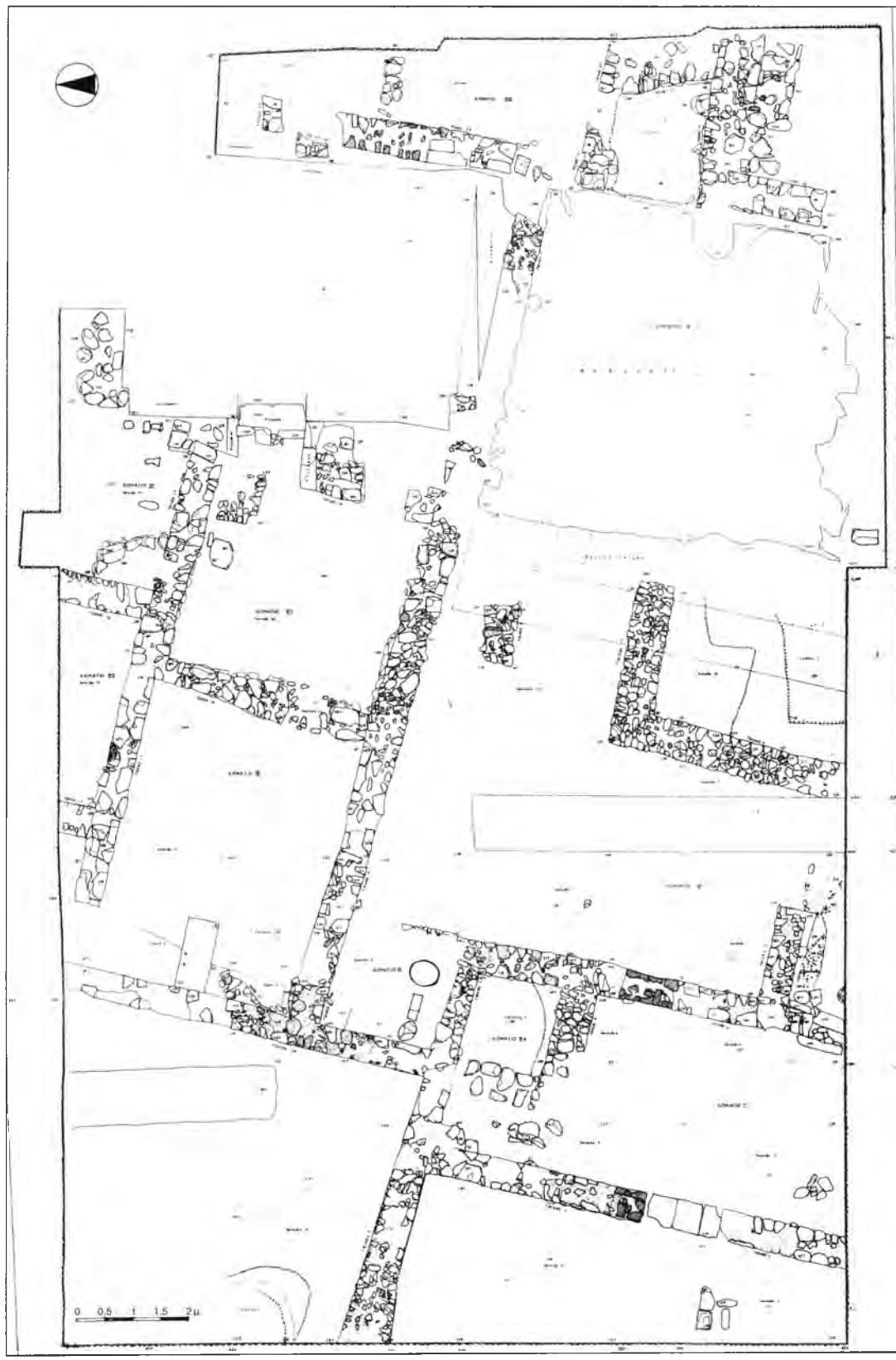
Στο οικόπεδο υπήρχαν και τα κατάλοιπα σύγχρονου σπιτιού – υπόγειο – τα οποία βρίσκονταν στο χώρο των τάφρων Ξ-Ν-Ρ-Σ. Από πληροφορία περιοίκων το σπίτι αυτό είχε χτιστεί πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και καταστράφηκε από πυρκαγιά λίγα χρόνια μετά τη λήξη του. Όπως είναι φυσικό, είχε καταστραφεί κάποιο τμήμα της αρχαίας οικίας στο χώρο όπου είχε κατασκευαστεί το υπόγειο του σπιτιού (τάφροι Ξ και Σ). Οι υπόλοιποι τοίχοι του σύγχρονου σπιτιού θεμελιώθηκαν – χωρίς να το καταστρέψουν – πάνω σε αρχαίο ψηφιδωτό δάπεδο ενός δωματίου της οικίας.

Στην αρχαιότητα ο χώρος χρησιμοποιήθηκε σε δύο περιόδους: στα ρωμαϊκά χρόνια και στα βυζαντινά. Από τα βυζαντινά χρόνια αποκαλύφθηκαν λίγα οικοδομικά λείψανα αμελούς κατασκευής, τα περισσότερα από τα οποία απομακρύνθηκαν, για να ερευνηθεί η κύρια οικοδομική φάση της οικίας. Οι τοίχοι των βυζαντινών χρόνων (6ου αι. μ.Χ.) εντοπίστηκαν κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Σε αυτόν το χώρο υπήρχαν και τρεις τάφοι της ίδιας περιόδου, ακτέριστοι. Εξαιτίας της αποσπασματικότητας των οικοδομικών λειψάνων δεν στάθηκε δυνατόν να ορίσουμε με περισσότερη ακρίβεια τη χρήση του χώρου σε αυτά τα χρόνια.

Σε βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκαν τα οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκής οικίας, που απέδωσαν σημαντικό αριθμό κινητών ευρημάτων. Οι τοίχοι της οικίας δεν σώζονται σε μεγάλο ύψος. Διατηρούνται όμως σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι δυνατή η αποτύπωση πολλών δωματίων. Τα δωμάτια αριθμήθηκαν με τους λατινικούς αριθμούς Ι-ΙΧ. Ένα δέκατο δωμάτιο πρέπει να υπήρχε στο χώρο που οικοδομήθηκε το σύγχρονο υπόγειο. Όλα τα δωμάτια είχαν μεγάλες διαστάσεις και συνδέονταν μεταξύ τους με εισόδους από τις οποίες δεν διατηρήθηκε κανένα κατώφλι. Τα δάπεδα ήταν όλα χωμάτινα εκτός από αυτό του δωματίου ΙΙ που ήταν ψηφιδωτό.

Τα χωμάτινα δάπεδα είχαν υποστεί πολλές μετασκευές, καθώς η οικία κατοικήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ανάλογες μετασκευές ή μετατροπές εντοπίζονται και στους τοίχους των δωματίων. Η οικία πρέπει να κατα-

22. Τη συντήρηση του ψηφιδωτού έκαναν οι αρχιτεχνίτες Γ. Κοπανάκης και Γ. Στεφανουδάκης.

Σχέδ. 8. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Οικόπεδο Ειρ. Αλυγιζάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

στράφηκε ή να εγκαταλείφθηκε στο τέλος του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ., όπως δηλώνουν τα νομίσματα που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής αλλά και το πλήθος των αγγείων που βρέθηκαν κατά χώραν (Πίν. 389 γ).

Τα δωμάτια Ι και IV ήταν τα φτωχότερα σε κινητά ευρήματα, καθώς δεν απέδωσαν κανένα αξιόλογο στοιχείο εκτός από άφθονη κεραμική.

Το δωμάτιο ΙΙ που χωριζόταν σε δύο ανισομεγέθεις χώρους (α και β) φαίνεται πως ήταν η εστία της οικίας, όπως δηλώνει η ύπαρξη μισού πιθαριού με πολλές στάχτες στο εσωτερικό του αλλά και γύρω του (ΙΙβ). Στο χώρο ΙΙ α υπήρχε αποθέτης απορριμμάτων, πιθανότατα από την εστία. Το δωμάτιο ΙΙ επικοινωνούσε στα βόρεια με είσοδο με το δωμάτιο ΙΙΙ, στο οποίο βρέθηκαν διάσπαρτα 12 ολόκληρα αγγεία πήλινα, χρηστικά, και δύο γυάλινα σπασμένα.

Στο παρακείμενο ανατολικά δωμάτιο VI βρέθηκαν περισσότερα πήλινα αγγεία – 13 ολόκληρα, σπασμένα, αλλά και άλλα σε θραύσματα – και μία μαρμάρινη λεκανίδα ακέραιη. Σε αυτό το δωμάτιο τα αγγεία δεν βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο, αλλά λίγο ψηλότερα.

Βόρεια, στο δωμάτιο VII, που μικρό μόνον τμήμα του ανασκάφηκε, βρέθηκαν δύο μεγάλα πήλινα αγγεία στο δάπεδο και μικρό μαρμάρινο βάθρο.

Πολλά πήλινα αγγεία ακέραια απέδωσε και το δωμάτιο IX βόρεια του δωματίου VI. Τα αγγεία εδώ βρέθηκαν σε στρώσεις σε επαφή με τον τοίχο του δωματίου, κάτι που πιθανολογεί την τοποθέτησή τους σε ράφια την ώρα της καταστροφής.

Το δωμάτιο VIII βρίσκεται στο ανατολικό όριο του οικοπέδου, ενώ μεγάλο τμήμα του καλύπτει ο σύγχρονος δρόμος της πόλης. Ένα μεγάλο χάλκινο αγγείο ακέραιο βρέθηκε στο χωμάτινο δάπεδο του δωματίου, πάνω σε στρώμα από στάχτες. Δίπλα του ήταν πεσμένη μικρή ακέραιη οινοχόη και γυάλινο αγγείο σπασμένο. Νότια του δωματίου VIII υπήρχε ένας ακόμη αποθέτης απορριμμάτων, ενώ στο νοτιοανατολικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα δωματίου με μία ακόμη εστία.

Το δωμάτιο V ήταν τρικλίνιο, όπως προκύπτει από τη διάταξη του διακόσμου του ψηφιδωτού δαπέδου του. Τμήμα του κατέστρεψε υστερότερος τοίχος στα δυτικά (τοίχος 16), ενώ η νότια πλευρά του παραμένει άσκαφη στο γειτονικό οικόπεδο. Το σωζόμενο μήκος κατά τον άξονα Β.-Ν. είναι 8 μ. και το σωζόμενο πλάτος 6 μ. (το κατεστραμμένο τμήμα υπολογίζεται στα 2 μ.). Οι παραστάσεις φαίνονται από Β. Κεντρικό εικονογραφικό θέμα του είναι ο εναγκαλισμός της Λήδας με τον Κύκνο. Στα δευτερεύοντα διάχωρα, ενταγμένα σε ένα σύστημα καννάβου, εικονίζονται παπαγάλοι σε λεκάνη με ψηλό πόδι, ωραίο παγώνι, θεατροκυνήγι (venatio), προσωπεία. Το ψηφιδωτό είναι πολύχρωμο με συχνή χρήση υαλόμαζας. Τεχνοτροπικά φαίνεται να χρονολογείται στην εποχή των Σεβήρων. Η χρονολόγηση της πλειονότητας της κεραμικής στον 4ο αι. μ.Χ. στο στρώμα καταστροφής των άλλων δωματίων προσδιορίζει τη διάρκεια ζωής του σπιτιού.

Έγιναν τομές στα χωμάτινα δάπεδα των δωματίων Ι, VI, VII και VIII, για να διερευνηθούν τυχόν πρωιμότερες φάσεις κατοίκησης. Δεν εντοπίστηκαν ιδιαίτερα στοιχεία που να πιστοποιούν πρωιμότερες φάσεις, εκτός από λείψανα τοίχων (υποθεμελιώσεις) των οποίων η χρονολόγηση δεν ήταν δυνατή. Σε μια τομή στο δωμάτιο VII αποκαλύφθηκε τοίχος ελληνιστικής εποχής – όπως προέκυψε από την κεραμική – πάνω στον οποίο χτίστηκε ο υστερότερος τοίχος 22.

Από επιστημονική άποψη το υλικό της οικίας κρίνεται ιδιαίτερα αξιόλογο λόγω του μεγάλου αριθμού των κινητών ευρημάτων, πράγμα ασυνήθιστο για τα μέχρι στιγμής δεδομένα από την αρχαία Κίσαμο. Το ψηφιδωτό αποφασίστηκε πρωτοβάθμια να παραμείνει ορατό κατά χώραν.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οικόπεδο Ι. Πατερομιχελάκη

Λόγω της στενότητας του προς οικοδόμηση τμήματος της ιδιοκτησίας ο ανεσκαμμένος χώρος είχε συνολικές διαστάσεις 10×2-2,50 μ. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Ν. Πατεράκης. Κάτω από ένα παχύ στρώμα σύγχρονων επιχώσεων (0,80-1 μ.) ήλθαν στο φως υπολείμματα κτίσματος της παλαιοχριστιανικής εποχής και της περιόδου της Ρωμαιοκρατίας. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ανήκει τοίχος από αδρά λαξευμένες πέτρες, πάχ. 0,80 μ., με χώμα ως συνδετικό υλικό, καθώς και δύο χωμάτινα δάπεδα. Στη ρωμαϊκή περίοδο χρονολογείται πλακόστρωτο δάπεδο από λεπτές ψαμμιτικές πλάκες με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και κροκάλες ως υπόστρωμα, δεύτερο χωμάτινο δάπεδο σε συνάρτηση με τοίχο κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., καθώς και κατασκευή, πάχ. 0,55 μ., με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα καλής ποιότητας. Αξιοσημείωτο εύρημα υπήρξε αγωγός ύδρευσης προσεγμένης κατασκευής, πάχ. 0,45 και ύψ. 0,55 μ. Ήταν επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα και δεν έσωζε καλυπτήριες πλάκες. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν έξι ρωμαϊκά νομίσματα, το ένα από τα οποία εικονίζει τον αυτοκράτορα Τραϊανό.

Οικόπεδο ΙΙ. Φουρναράκη

Βρίσκεται στο κέντρο της κωμόπολης της Κισάμου, στη συμβολή των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου και Γ. Φωτάκη.

Σε δύο ανασκαφικές περιόδους ανοίχθηκαν επτά τάφροι με τη φροντίδα της αρχαιολόγου Λ. Λιμαντζάκη. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν οι αρχιτεχνίτες Μ. Μπουτζουκάκης και Μ. Χιωτάκης. Η σύγχρονη επίχωση έφθανε μέχρι και 2,20 μ. βάθος. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που ήλθαν στο φως ήταν πολύ διαταραγμένα και σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένα. Το πιο αξιόλογο στοιχείο της ανασκαφής υπήρξε η ανεύρεση τεσσάρων πίθων μεγάλων διαστάσεων με σφαιρικό σώμα, κολουροκωνική βάση, ύψος 1,72 και διάμετρο σώματος 1,45-1,81 μ., οι οποίοι είχαν στερεωθεί μέσα στο χωμάτινο δάπεδο αποθηκευτικού χώρου των χριστιανικών χρόνων. Σε παρακείμενο χώρο εντοπίστηκαν ελάχιστα υπολείμματα από άλλο μικρό πίθο και σε μικρή απόσταση πιθοστάτης από ασβεστοκονίαμα για την υποδοχή ενός ακόμη πίθου, ο οποίος δεν διασώθηκε.

Οικόπεδο Αικ. Αποστολάκη

Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της κωμόπολης, κοντά στο μητροπολιτικό ναό Κισάμου. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Λ. Λιμαντζάκη και Μ. Σκόρδου. Οκτώ τάφοι κάλυψαν τον οικοδομήσιμο χώρο και έφεραν στο φως μόνον τη γωνία δύο τοίχων από ημίεργους λίθους στη βορειοανατολική άκρη του οικοπέδου. Πρόκειται για τμήμα περιβόλου της περιόδου της Ρωμαιοκρατίας, ο οποίος μάλλον ανήκει σε κτίσμα που εκτείνεται κάτω από τη βόρεια ιδιοκτησία. Μοναδικά μικρά ευρήματα υπήρξαν πήλινη αγνύθα και γυάλινη χάντρα.

Οικόπεδο Ι. Ροκάκη

Βρίσκεται στον πυρήνα του παλαιού οικισμού, όπου διατηρείται ο μορφολογικός έλεγχος των οικοδομών από τη 13η ΕΒΑ. Στη μεγαλύτερη έκταση του οικοπέδου προκλήθηκε καταστροφή αρχαιοτήτων από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη μετά τον εντοπισμό των αρχαιοτήτων, με σκοπό την εξασφάλιση υπογείου. Η παράνομη εκσκαφή προχώρησε σε βάθος 2,40 μ. μέχρι το παρθένο έδαφος. Η ανασκαφή που επακολούθησε στόχευε στη διαπίστωση του μεγέθους της καταστροφής και τη στερέωση των πρανών των γειτονικών ιδιοκτησιών. Σε αυτήν έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Μ. Σκόρδου και Ν. Πατεράκης. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν ο αρχιτεχνίτης Μ. Λεφάκης.

Η έρευνα έφερε στο φως τα υπολείμματα αρχαίων κατασκευών που διασώθηκαν περιμετρικά της ιδιοκτησίας, σε πλάτος 1,70 μ. Διαπιστώθηκε ότι ο χώρος είχε κατοικηθεί κατά την αρχαιότητα σε τέσσερις χρονικές βαθμίδες. Η παλαιότερη κατοίκηση ανάγεται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια όπου τοποθετείται λάκκος με πολλή κεραμική, θεμέλιο τοίχου και μικρό τμήμα δαπέδου από χτυπητή γη. Στην ώριμη ελληνιστική περίοδο εντάσσονται τα θεμέλια πέντε τοίχων, η λειτουργία των οποίων σχετίζεται με το υγρό στοιχείο, όπως δηλώνεται από τον τρόπο κατασκευής των τοίχων και των δαπέδων και την ύπαρξη τεσσάρων αγωγών που πιθανώς συνδέονται με το κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο της ρωμαϊκής Κισάμου. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο, όπως πιστοποιεί η ανασκαφή επτά κεραμοσκεπών τάφων με οινοχόες ως μοναδικά κτερίσματα. Στη διαταραγμένη επιφανειακή επίχωση εντοπίστηκε ταφή των μεσαιωνικών χρόνων και ένα πηγάδι.

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται τρία χάλκινα νομίσματα, μία πήλινη αγνύθα, τμήμα μαρμάρινου αγαλματίου, τμήμα μαρμάρινης λεκάνης και ακέραιος πήλινος ασκός με ανάγλυφη λεοντοκεφαλή ως προχοή.

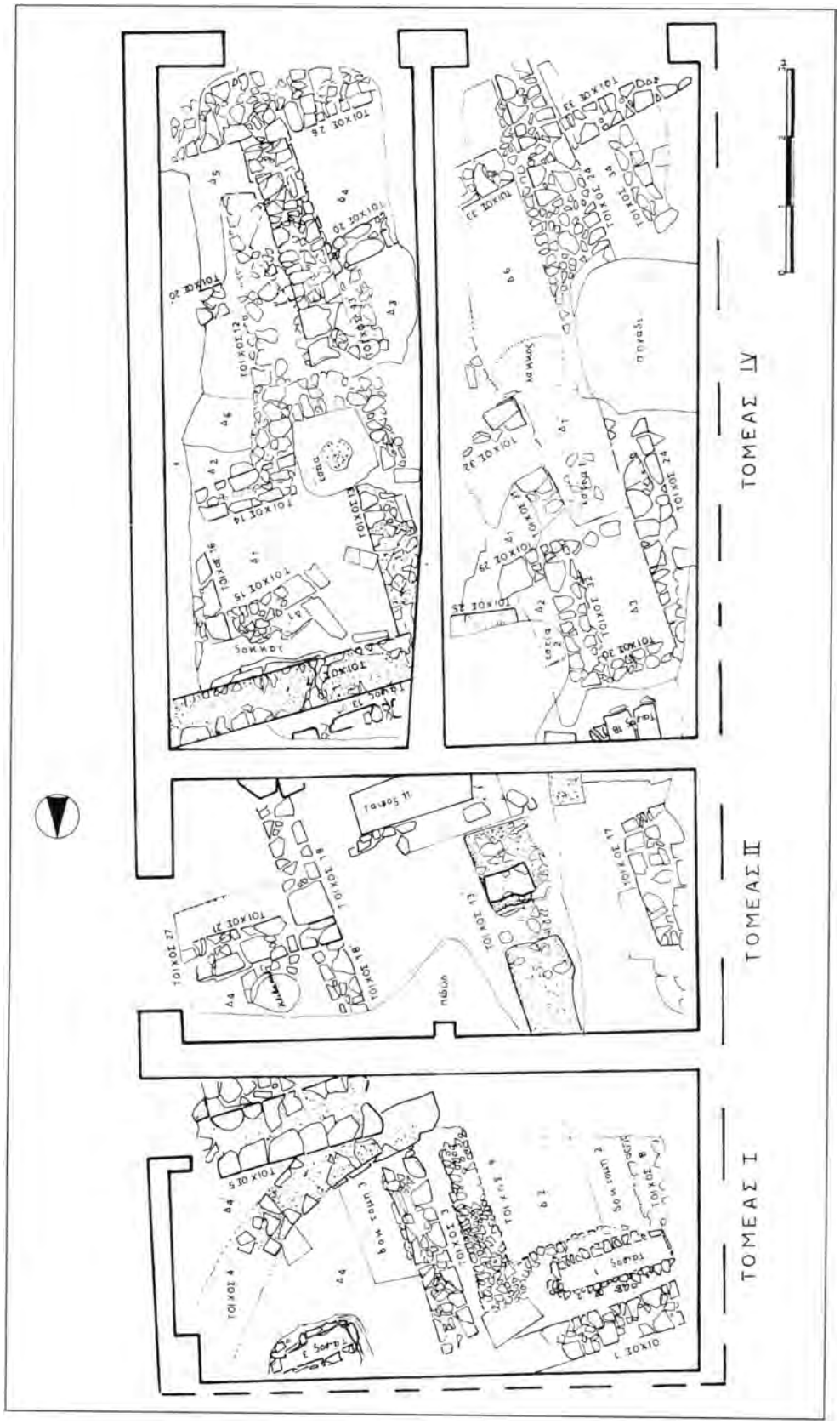
Με την ανεύρεση ελληνιστικού στρώματος στο οικόπεδο αυτό επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι η ελληνιστική Κίσαμος εντοπίζεται στην περιοχή του παλαιού οικισμού της κωμόπολης, όπως έχει αρχίσει να διαφαίνεται τα τελευταία χρόνια με την ανασκαφή οικοπέδων δυτικότερα, μέσα στα όρια της μεσαιωνικής ακρόπολης.

Οικόπεδο Σ. Ξηρουχάκη

Βρίσκεται στην οδό Περίδου, 50 μ. δυτικά του Αρχαιολογικού Μουσείου, στην περιοχή που περικλείεται από τα μεσαιωνικά τείχη της Κισάμου. Στο οικόπεδο υπήρχε παλαιά πετρόχτιστη αποθήκη της εποχής του μεσοπολέμου, διαιρεμένη σε τέσσερις χώρους, οι οποίοι αποτέλεσαν τους τέσσερις τομείς της ανασκαφής (Σχέδ. 9). Στην έρευνα του 1997 έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Ν. Πατεράκης. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν ο αρχιτεχνίτης Μ. Μιγλάκης.

Ο χώρος είχε πυκνοκατοικηθεί κατά την αρχαιότητα, όπως έδειξαν τα υπολείμματα των αλλεπάλληλων κατασκευών που ήλθαν στο φως. Η ισχυρή υποθεμελίωση του σύγχρονου οικοδομήματος εδραζόταν σχεδόν παντού σε αρχαίους τοίχους, τους οποίους είχε διαταράξει σε μεγάλο βαθμό. Στα πρώιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας ο χώρος αποτελούσε τμήμα οργανωμένου χριστιανικού κοιμητηρίου. Ήδη ο Gerola τοποθετεί στα βορειοανατολικά του οικοπέδου ναΰδριο που ίσως σχετίζεται με το κοιμητήριο. Συνολικά εντοπίστηκαν 19 τάφοι, από τους οποίους μόνον τρεις δεν υπήρξε δυνατότητα να ανασκαφούν, διότι βρίσκονται κάτω από μεσότοιχο του σύγχρονου κτιρίου. Όλοι ήταν κιβωτιόσχημοι, κτιστοί, με ακτέριστους νεκρούς, τοποθετημένους εκτάδην.

Στα χρόνια της Ενετοκρατίας ανήκουν τρεις λάκκοι και υπόλειμμα τοίχου, όλα στο νότιο τμήμα της ιδιοκτησίας. Στην ύστερη Ρωμαιοκρατία – παλαιοχριστιανική περίοδο

Σχέδ. 9. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Οικόπεδο Σ. Ξηρουχάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

χρονολογούνται ισχυρής κατασκευής τοίχοι, πάχ. 0,65-1 μ., οι οποίοι δημιουργούν μεγάλους χώρους εντασσόμενους σε σημαντικό κτίσμα της εποχής, ίσως οχυρωματικού χαρακτήρα λόγω θέσης (Πίν. 390 α). Στην εποχή αυτήν ανήκουν υπολείμματα αμελέστερων κατασκευών στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου.

Στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, στο ίδιο σημείο είχε ανεγερθεί κτιριακό συγκρότημα αποτελούμενο από πολλά δωμάτια με επιμελημένους τοίχους, πάχ. 0,50 μ., και δάπεδα από χτυπητή γη, συχνά ελαφρώς ασβεστωμένα και με ίχνη φωτιάς (Πίν. 390 β). Το κτίριο στεγαζόταν με κεραμοσκεπή λακωνικού τύπου, αλλά και με δώμα από κίτρινη άργιλο. Σε δύο δωμάτια διαπιστώθηκαν μαγειρικές και εργαστηριακές δραστηριότητες. Στα χρόνια αυτά φαίνεται ότι η Κίσαμος, πυκνοχτισμένη, περιοριζόταν κυρίως στο χώρο της ακρόπολης. Αμέσως μετά παρατηρείται ραγδαία εξάπλωση στον κάμπο προς Ν. και ΝΑ., με την ανέγερση πολυτελών οικοδομών με ψηφιδωτά δάπεδα.

Όπως προαναφέρθηκε και στην περίπτωση του οικοπέδου Ροκάκη, η ελληνιστική Κίσαμος επικεντρώνεται στη θέση της μεσαιωνικής ακρόπολης, μέσα στην οποία βρίσκεται και το οικόπεδο Ξηρουχάκη. Πράγματι, κάτω από το ρωμαϊκό οικοδόμημα υπάρχει οικιστική φάση των ελληνιστικών χρόνων. Μόνο στη βορειοδυτική γωνία υπήρξε δυνατότητα να ερευνηθεί τμήμα δωματίου των χρόνων αυτών.

Η παλαιότερη μαρτυρία για κατοίκηση ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ. λόγω της παρουσίας άφθονης κεραμικής των υστεροκλασικών χρόνων σε όλους τους λάκκους, στις δοκιμαστικές τομές αλλά και στα νεότερα στρώματα.

Η ανασκαφή απέδωσε συνολικά 95 μικροαντικείμενα, 14 πολύ φθαρμένα χάλκινα νομίσματα και δύο σπασμένα αγγεία. Ίχνη ψηφιδωτών δαπέδων ή αγωγών που χαρακτηρίζουν τις ανασκαφές της Κισάμου δεν εντοπίστηκαν στο χώρο αυτό.

Οικόπεδο Κ. Μωραϊτάκη

Βρίσκεται στα βόρεια της ανασκαφής Βεστάκη[23] και ανατολικά του Λουσακιανού ποταμού. Στην ανασκαφή που διεξήχθη τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο του 1997 έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Ν. Πατεράκης. Αποκαλύφθηκαν συνολικά πέντε τοίχοι, πάχ. 0,70-1,10 μ., κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και πολύ ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το μεγάλο βάθος της υποθεμελίωσής τους (1 μ.) συνάδει με τον χαρακτηρισμό της κατασκευής ως ισχυρής. Τα περιορισμένα όμως στοιχεία δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση του χώρου στην αρχαιότητα. Αν η κατασκευή δεν έχει σχέση με οχυρωματικό έργο, ίσως πρόκειται για τη θεμελίωση νερόμυλου – λόγω και της γειτνίασής της με τον ποταμό – που μάλλον χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια με βάση τα κατασκευαστικά στοιχεία, διότι η συλλεγείσα κεραμική είναι ελάχιστη και δυσδιάγνωστη.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Οικόπεδο Α. Θεοδωράκη

Βρίσκεται μέσα στα όρια του βενετσιάνικου κάστρου της Κισάμου. Στο οικόπεδο προϋπήρχε παλαιά οικία που κατεδαφίστηκε. Συνολικά ανοίχθηκαν τέσσερις τάφροι, διαστ. 3×4 μ., και έγιναν προεκτάσεις τους, ώστε να ερευνηθεί όλος ο νότιος και ο ανατολικός χώρος του οικοπέδου (Σχέδ. 10).

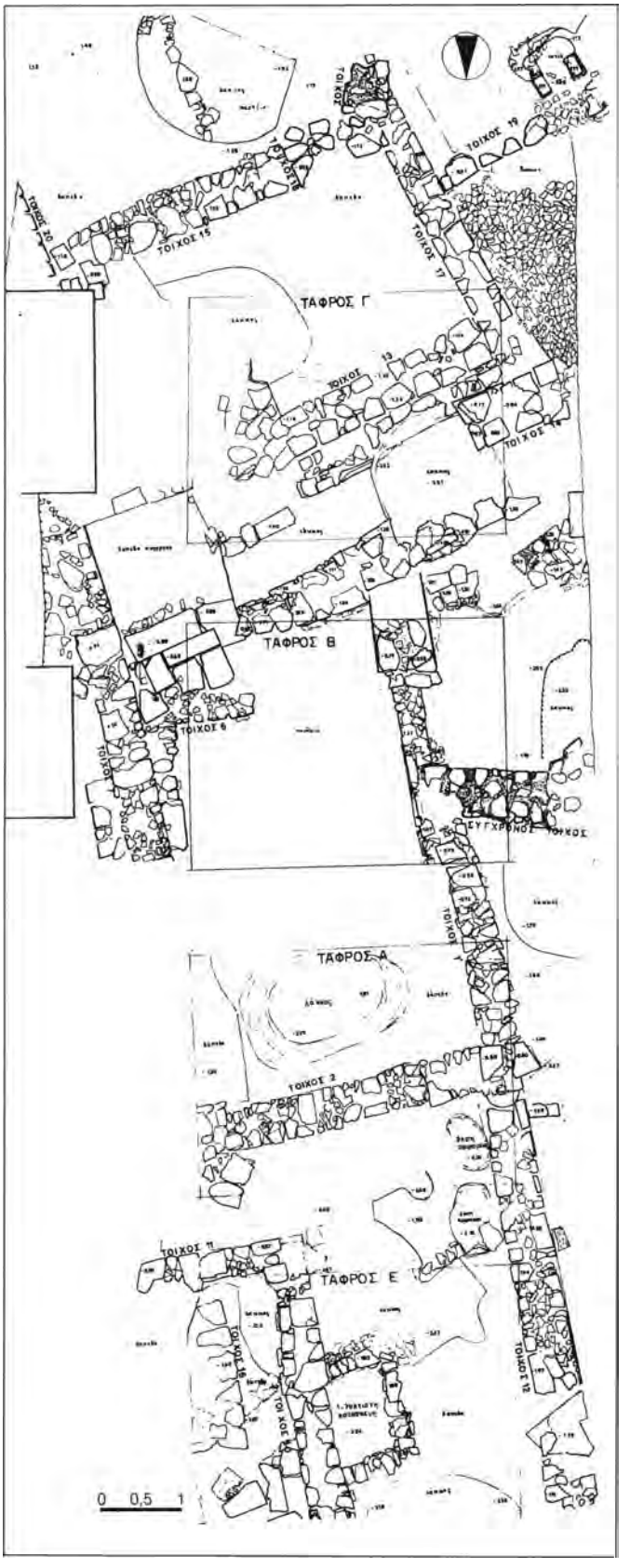
Τα στρώματα σε όλο τον ανασκαφικό χώρο ήταν διαταραγμένα και παντού υπήρχαν μεγάλοι και μικροί λάκκοι απορριμμάτων με άφθονη κεραμική της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, αλλά και της εποχής της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Στο αρχαίο οικοδόμημα που ήλθε στο φως διακρίνονται φάσεις αυτών ακριβώς των παραπάνω περιόδων. Δεν διατηρούνταν σε καλή κατάσταση, αλλά παρουσιάζει ενδιαφέρον ακριβώς ως προς τις αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις του.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο τοίχος 1, κατασκευασμένος από ημίεργους λίθους, επισκευασμένος και χρησιμοποιημένος τουλάχιστον σε δύο φάσεις. Η ανωδομή του ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και η βάση του στα ελληνιστικά χρόνια. Στα βορειοανατολικά του τοίχου 1 εντοπίστηκε δάπεδο από πατημένο χώμα και βότσαλο της ελληνιστικής εποχής. Κοντά στο παραπάνω δάπεδο αποκαλύφθηκε ο ρωμαϊκός τοίχος 10 και στα δυτικά του λιθόκτιστη τετράγωνη κατασκευή, πιθανώς μικρή δεξαμενή για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων.

Τα σημαντικότερα οικοδομικά λείψανα εντοπίστηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Εδώ ήλθε στο φως δωμάτιο που ορίζεται από τους τοίχους 13, 15, 17 και 20 με χρήση κατά τους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στα δυτικά του διατηρείται επιμελημένο δάπεδο από κροκάλες και κεραμίδες. Στα νοτιοδυτικά βρέθηκαν μικρή πλινθόκτιστη εστία και λείψανα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου εκτεινόταν ο τοίχος 20 με κατεύθυνση προς Α., ο οποίος ίσως σχετίζεται με το σημαντικό αρχαίο οικοδόμημα του παρακείμενου οικοπέδου Νικολακάκη (ανασκαφή 1993-1994).

23. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 4 (1991/93), σ. 227-229.

Σχέδ. 10. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Οικόπεδο Α. Θεοδωράκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας χρονολογούνται πλακόστρωτο δάπεδο, λίθινο κατώφλι και δάπεδο από ισχυρό ασβεστοκονίαμα, που εντοπίστηκαν στα ανατολικά του τοίχου 20.

Στα λιγοστά μικρά ευρήματα συγκαταλέγονται χάλκινα νομίσματα, υφαντικά βάρη και τριπτήρες και μικρή επιγραφή των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αντίθετα, πλούσια και ενδιαφέρουσα είναι η κεραμική όλων των περιόδων. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ν. Πατεράκης και Ν. Ξιφαράς.

Οικία Α. Πατεράκη-Λεφάκη

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για τη δημιουργία αποχετευτικού βόθρου στην αυλή της οικίας Α. Πατεράκη - Λεφάκη εντοπίστηκαν αρχαιότητες, με αποτέλεσμα να διεξαχθεί σύντομη ανασκαφική έρευνα.

Ανοίχθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές, διαστ. 2×2 μ., και ήλθαν στο φως υπολείμματα τοίχων που ορίζουν δωμάτια κτιρίου της ρωμαϊκής Κισάμου. Στην πρώτη τομή αποκαλύφθηκε η γωνία δωματίου από τοίχους κατασκευασμένους από εργασμένους και αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Πάνω στο χωμάτινο δάπεδο βρέθηκε χάλκινο νόμισμα. Στον τοίχο εφαπτόταν λίθινο θρανίο.

Στη δεύτερη τομή αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, όμοιας κατασκευής με τους προηγούμενους. Στα βόρεια του τοίχου εντοπίστηκε πολύ κατεστραμμένο δάπεδο από υδροκονίαμα.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Μονή

Σε αγρό παρακείμενο στο μικρό χωριό της Μονής, ο φύλακας Γ. Γιακουμάκης συνέλεξε πόδι και τμήμα του σώματος μελαμβαφούς εξάλειπτρου εξαιρετικής ποιότητας, που χρονολογήθηκε στον 4ο αι. π.Χ.[24].

24. Το εύρημα, μαζί με ομάδες κεραμικής από την περιοχή, παρουσιάστηκε στην ΣΤ΄ Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, στο Βόλο (πρακτικά υπό έκδοση).

Ο συγκεκριμένος αγρός βρίσκεται κοντά σε βυζαντινό ναό που αναστηλώνεται από τη 13η ΕΒΑ. Καλύπτει μεγάλο τμήμα χαμηλής λοφοπλαγιάς με έντονη κλίση, την οποία ο ιδιοκτήτης διαμόρφωσε με εκσκαφέα σε βαθμιδωτά επίπεδα, για να φυτέψει ελιές, με αφορμή μεγάλο αρδευτικό έργο του ΟΑΔΥΚ που έχει κακοποιήσει το περιβάλλον στην ευρύτερη περιοχή. Εκτός του αγρού, αλλά και μέσα σε αυτόν υπάρχουν τοίχοι σωζόμενοι σε αρκετό ύψος, οι οποίοι όμως δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια. Θα μπορούσαν από το είδος της δόμησης να χαρακτηριστούν ρωμαϊκοί, αλλά το πιθανότερο είναι να σχετίζονται με κάποια μοναστηριακή ή αγροτική εγκατάσταση, σχετική με το ναό.

Ο αγρός είναι διάσπαρτος από κεραμική πολλών περιόδων, όπου εντοπίστηκε και μία μικρή διακοσμημένη μινωική λαβή. Από την εικόνα που έδωσε δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί το μέγεθος της διατάραξης ή της καταστροφής, καθώς δεν υπήρχε σκορπισμένο οικοδομικό υλικό, εκτός από κάποιες κεραμίδες που όμως μπορεί να προέρχονται από τάφους. Το έδαφος αποτελείται από διαλυμένο ασβεστόλιθο και δεν παρέχει στοιχεία λαξεύσεων.

Οι παλαιότερες πληροφορίες που έχουμε για την περιοχή δίνονται από τον P. Faure[25] που αναφέρει, εκτός από ένα σπήλαιο, κλασικούς τάφους σε λόφο ένα τέταρτο της ώρας ανατολικά του χωριού. Επίσης ο Savignoni[26] αναφέρει στη θέση Πυργί θολωτή δεξαμενή, την οποία θεωρεί τμήμα του υδρευτικού συστήματος της Ελύρου. Το νέο σημείο εύρεσης κεραμικής τουλάχιστον προσθέτει άλλο ένα στοιχείο για τη μεγάλη πυκνότητα κατοίκησης στην περιοχή της επικράτειας της Ελύρου.

Καμπανός

Στις 19-3-1997 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στον αγρό του Α. Παπαδογιάννη στη θέση Κάραβος, ανατολικά του χωριού Καμπανός. Αφορμή ήταν η πληροφορία από τον ιδιοκτήτη ότι σκάβοντας στο χωράφι του να φυτέψει μια ελιά εντόπισε την καλυπτήρια πλάκα ενός τάφου. Τεχνίτες της ανασκαφής ήταν ο Γ. Μπιτσάκης, ο Δ. Χρυσός και ο Δ. Πλατσιδάκης.

Για τη θέση Κάραβος οι παλαιότερες μαρτυρίες δίνονται από τον Pendlebury που αναφέρει τάφους και οικιστικά λείψανα σε κοντινό ύψωμα[27]. Κοντά στον παραπάνω αγρό, λίγα μέτρα πιο δυτικά, στο χωματόδρομο που οδηγεί στον Καμπανό, είχε διενεργηθεί το 1994 σωστική ανασκαφή ρωμαϊκής ταφής[28]. Στον ίδιο δρόμο, αλλά ακριβώς έξω από τον αγρό του, είχε εντοπίσει ο ιδιοκτήτης έναν τάφο το καλοκαίρι του 1996, κατά την διάνοιξη αρδευτικού αυλακιού. Από αυτόν συνέλεξε και παρέδωσε 11 αρυβαλλοειδή ληκύθια του 4ου αι.

Ο τάφος που ανασκάφηκε μέσα στον παραπάνω αγρό, είναι κτιστός, κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από σχιστολιθικές πλάκες της περιοχής και έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά του είναι χτισμένα με αργολιθοδομή από μικρές πλάκες, με εξαίρεση τη μισή βόρεια πλευρά που είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο, ενώ οι καλυπτήριες είναι τέσσερις μεγάλες ανισομεγέθεις και πολύ λεπτές πλάκες. Περιείχε δύο ταφές σε ύπτια θέση, με τα κρανία προς Δ., επάνω σε πέτρινο προσκεφάλι. Τα κτερίσματα, δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια με ανθέμιο και τέσσερις άβαφες όλπες, ήταν τοποθετημένα στη σειρά, κατά μήκος της βόρειας πλευράς και κοντά στην περιοχή των κρανίων. Χρονολογήθηκε στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Ο τάφος διατηρήθηκε ανέπαφος στον αγρό. Πιθανώς πρόκειται για το νεκροταφείο ενός μικρού οικισμού, ο οποίος βεβαίως θα ανήκε στην επικράτεια της Ελύρου.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Αργυρούπολη

Θέση Πέντε Παρθένες

Από τα τέλη Ιουνίου 1997 ξεκίνησε καθαρισμός του ρωμαϊκού νεκροταφείου στην περιοχή των Πέντε Παρθένων, στην Αργυρούπολη Ρεθύμνου. Οι εργασίες άρχισαν στο πλαίσιο της αποκατάστασης του λιθόστρωτου που διασχίζοντας το χωριό από Α. προς Δ., οδηγεί μέχρι τον ομώνυμο ναΐσκο και τον αγροτικό δρόμο προς Κάτω Πόρο. Χρηματοδοτήθηκαν από το ΕΑΠΤΑ με την ενθάρρυνση και αρωγή της Κοινότητας Αργυρούπολης.

Το νεκροταφείο των ρωμαϊκών χρόνων καταλαμβάνει τη νότια και τη νοτιοδυτική πλαγιά υψώματος και εκτείνεται κατά μήκος του ποταμού Πετρέ που περιτρέχει από Δ. το λόφο πάνω στον οποίο ήταν χτισμένη η Λάππα.

25. *BCH* 84 (1960), σ. 215.

26. L. Savignoni - G. de Sanctis, *Esplorazione archeologica delle provincie occidentali di Creta*, Roma 1901, σ. 151.

27. J. D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, New York 1963, σ. 350.

28. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 739.

Οι τάφοι ήταν οικογενειακοί και ανήκουν στον τύπο των θαλαμοειδών λαξευτών στο φυσικό βράχο που είναι εμφανής επιφανειακά. Ο χαρακτήρας του τοπίου εξάλλου, καθώς και η γεωλογική διάταξη του βράχου οδήγησαν στην επιλογή της θέσης αυτής για τη δημιουργία του νεκροταφείου και επηρέασαν τον προσανατολισμό των μνημείων. Ίχνη λατόμευσης στην επιφάνεια του βράχου αποδεικνύουν την εντατική χρήση του για τις ανάγκες του νεκροταφείου.

Τα μνημεία που καθαρίζονται διαθέτουν ταφικό θάλαμο και προθάλαμο ή προθαλάμους διευθετημένους κατ' άξονα, οι οποίοι επικοινωνούν με εισόδους που έκλειναν με πλάκες ή – σε μία περίπτωση – με ξύλινη θύρα επενδυμένη με φύλλο μολύβδου. Συχνά μεταξύ των θαλάμων των τάφων υπάρχει υψομετρική διαφορά που αντιμετωπίζεται με τη δημιουργία κλιμάκων με λιγότερο ή περισσότερο φροντισμένα σκαλοπάτια. Ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία των μνημείων αποτελούν οι τετράπλευρες ή ημικυκλικές κόγχες στα τοιχώματα των θαλάμων, οι κρύπτες στο δάπεδο και κάποιες κοιλότητες –τόρμοι– στο δάπεδο ή τα τοιχώματα, των οποίων η ύπαρξη δηλώνει την παρουσία κιγκλιδωμάτων ή θυρών. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τάφοι διατρέχονταν σε όλο το μήκος τους από αγωγούς, οι οποίοι διευκόλυναν την απορροή του νερού που συγκεντρωνόταν στο εσωτερικό τους εξαιτίας των βροχών ή της περατότητας του βράχου. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τέλος και τα ίχνη των εργαλείων στα τοιχώματα των θαλάμων, τα οποία δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τα εργαλεία λάξευσης και την τεχνική της περιόδου αυτής.

Οι νεκροί τοποθετούνταν είτε πάνω σε λαξευμένα θρανία, είτε στο εσωτερικό κτιστών ή λαξευτών λαρνάκων. Οι ταφές καλύπτονταν με πήλινες και λίθινες πλάκες ή καλυπτήριες κεραμίδες. Δυστυχώς οι τάφοι καταστράφηκαν εν μέρει κατά τις εργασίες διάνοιξης του δρόμου και είναι σε τέτοιο σημείο διαταραγμένοι και συλημένοι, ώστε δεν είναι δυνατόν να διαμορφώσουμε ασφαλή γνώμη σχετικά με τα έθιμα ταφής: τα οστά εντοπίζονται έντονα διασαλευμένα και σε ορισμένες περιπτώσεις πεταμένα τυχαία στο εσωτερικό των τάφων ύστερα από την αναμόχλευσή τους.

Κατά τις εργασίες ήλθαν στο φως διάφορα αντικείμενα που ξέφυγαν από τη σύληση. Περισυνελέγησαν λύχνοι, πύραυνοι, φιάλες, πρόχοι και μολύβδινα σκεύη, ενώ οι οστέινες περόνες και τα χάλκινα δισκοειδή κάτοπτρα, καθώς και μία σιδερένια ζώνη αποτελούν χαρακτηριστικά προσωπικά αντικείμενα των νεκρών. Περισυνελέγησαν ακόμη χάλκινα νομίσματα και γυάλινα αγγεία και θραύσματα. Μια πρώτη μελέτη κατατάσσει το υλικό στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ.

Σημειώνεται εξάλλου η παρουσία απλών λακκοειδών τάφων στην περιοχή των θαλαμοειδών. Στους δύο που ανασκάφηκαν εντοπίστηκε από ένας ακτέριστος νεκρός σε ύπτια θέση. Οι τάφοι αυτοί είναι εντελώς αφρόντιστοι και προφανώς ανήκουν σε μεταγενέστερη χρονολογική φάση.

Τα ευρήματα που προέρχονται από τους 12 τάφους που έχουν καθαριστεί μέχρι σήμερα και που αποτελούν ένα ελάχιστο τμήμα του νεκροταφείου συμπληρώνουν την εικόνα για τη ρωμαϊκή περίοδο, της οποίας λείψανα έχουν εντοπιστεί σε ολόκληρη την επιφάνεια του λόφου της Αργυρούπολης, όπου έχουν διενεργηθεί σωστικές ανασκαφές.

ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ

Θέση Καρλέτζη

Με αφορμή τη χωροθέτηση εγκατάστασης επεξεργασίας λυμάτων της Κοινότητας Αργυρούπολης Ρεθύμνου στη θέση Καρλέτζη εντοπίστηκε και ερευνήθηκε τμήμα του λατομείου της αρχαίας Λάππας. Ο φυσικός ασβεστολιθικός βράχος παρουσιάζει ίχνη λατόμευσης σε μεγάλη έκταση. Διακρίνονται οι αύλακες εξόρυξης των λίθων, που σχεδόν όλοι έχουν σχήμα ορθογώνιο, καθώς και ίχνη των εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν (τρυπάνια, λοστοί). Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ανάλογα με τη μορφολογία του φυσικού βράχου η λατόμευση αλλού προχώρησε σε βάθος – κυρίως στις παρειές του λόφου – ενώ αλλού περιορίστηκε στην επιφάνεια (Πίν. 390 γ).

ΝΟΤΑ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ

Μαρουλάς

Αγρός Ε. Γιαννουλάκη

Στη θέση Μεζάρια της Κοινότητας Μαρουλά Ρεθύμνου ανασκάφηκε λαξευτός, θαλαμοειδής τάφος της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου (Πίν. 391 α). Ο τάφος εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια έρευνας που πραγματοποιήθηκε στη συγκεκριμένη θέση, μετά από καταγγελία του ιδιοκτήτη για απόπειρα λαθρανασκαφής στο αργοτεμάχιό του. Η περιοχή είναι γνωστή από παλαιότερες ανασκαφές, κατά τις οποίες είχαν αποκαλυφθεί ανάλογου τύπου τάφοι και εγχυτρισμοί.

Στενός και έντονα κατηφορικός δρόμος, λαξευμένος στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο, μήκ. 4,36 και πλ. 1 μ., καταλήγει σε σχεδόν τετράγωνο θάλαμο, διαστ. 2,24×2,18 μ. Η ορθογώνια είσοδος και το ισχυρό φράγμα που την έκλεινε καταστράφηκαν εν μέρει στην προσπάθεια σύλησης του τάφου που έγινε σε άγνωστη χρονική στιγμή.

Μεγάλη ποσότητα χωμάτων και λίθων, η οποία κάλυ-

πτε το εσωτερικό του θαλάμου, προερχόταν από τμήματα της πεσμένης οροφής, αλλά και από το κατεστραμμένο μέτωπο της εισόδου. Μετά την αφαίρεσή τους (Πίν. 391 β) αποκαλύφθηκαν πήλινα αγγεία τοποθετημένα κυρίως κατά μήκος του ανατολικού τοιχώματος του θαλάμου, στα οποία περιλαμβάνονται δύο τρίωτοι αμφορίσκοι (Π 22024 - 22025), δύο ψηλά απιόσχημα αλάβαστρα (Π 22022-22023), μία πυξίδα με πώμα (Π 22020 α, β), ένα δίωτο κύπελλο (Π 22016), δύο κωνικά κύπελλα (Π 22026-22027), ένας δίωτος αβαθής σκύφος (Π 22028), ένας αμφορίσκος (Π 22019), ένα μόνωτο αμφίκοιλο κύπελλο (Π 22017), μία δίωτη κύλικα (Π 22021), μία μόνωτη κύλικα (Π 22018) και θραύσματα από τρεις ακόμη κύλικες και ένα κύπελλο. Το αξιοσημείωτο είναι ότι τέσσερα από τα παραπάνω αγγεία ήταν επικασσιτερωμένα.

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται επίσης χάλκινα όπλα (ξίφος σταυρόσχημο, αιχμές βελών, εγχειρίδιο), σκεύη (μόνωτη λεκάνη, κλειστό σκεύος) και εργαλεία (μαχαιροπέλεκυς, ξυρός), ένας φακοειδής σφραγιδόλιθος από πράσινο στεατίτη (Σ 189) με παράσταση οκτώσχημων ασπίδων και μία αμφικωνική χάντρα από φαγεντιανή. Ελάχιστα και διάσπαρτα ήταν τα οστά που βρέθηκαν, χωρίς να αποσαφηνίζεται η θέση του νεκρού.

Η πρώτη εξέταση της κεραμικής χρονολογεί τον τάφο στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδο.

Σφακάκι Παγκαλοχωρίου

Οικόπεδο Μ. Πυργαρούση

Ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο συγκεκριμένο παραλιακό οικόπεδο, στην οποία εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ν. Τσατσάκη και Σ. Καλογεράκη.

Αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, το οποίο αποτελεί συνέχεια εκείνου που ανασκάφηκε στο γειτονικό οικόπεδο Μ. Πολιουδάκη και έχει χρονολογηθεί στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια[29].

Το νεκροταφείο καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου, εκτός από τμήμα του στα βόρεια, όπου και έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές, χωρίς να υπάρξουν ευρήματα. Βορειότερα των τομών αυτών αποκαλύφθηκαν λίγες μικρές αργές πέτρες, που δεν όριζαν κάποια κατασκευή, και συγκεντρωμένα όστρακα σώματος αμφορέα. Το βόρειο είναι το μόνο διαπιστωμένο όριο του νεκροταφείου, δεδομένου ότι η ύπαρξη βόθρου στο νότιο τμήμα του οικοπέδου έκανε αδύνατη την ανασκαφή προς τα εκεί. Φαίνεται ωστόσο ότι οι τάφοι εκτείνονται προς την κατεύθυνση αυτή, καθώς και προς τα δύο γειτονικά οικόπεδα, το οικόπεδο Μ. Γαλανάκη στα ανατολικά και το οικόπεδο Ε. και Ν. Κουκή στα δυτικά, στα οποία έχει ανασκαφεί από ένας τάφος.

Συνολικά ανασκάφηκαν 29 τάφοι τριών διαφορετικών τύπων και μία ανοιχτή ταφή. Ορισμένοι από τους τάφους ήταν διαταραγμένοι. Σε όσους βρέθηκαν οι σκελετοί ή τμήματα των οστών στη θέση τους ήταν τοποθετημένοι απευθείας πάνω στο φυσικό έδαφος.

1. Κεραμοσκεπείς (16): Ήταν οι επικρατέστεροι αριθμητικά και ανήκαν στον τύπο του καλυβίτη. Ορισμένοι είχαν λαξευθεί στο μαλακό βράχο (μαργαϊκός ασβεστόλιθος) και άλλοι στο συμπαγές κοκκινωπό χώμα της περιοχής. Είναι οι πρωιμότεροι του νεκροταφείου, ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους και καταλαμβάνουν το νότιο τμήμα του οικοπέδου, διευθετημένοι σε συστάδα. Εξαίρεση αποτελεί ο τάφος 20 που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της ιδιοκτησίας και χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο. Γενικά ακολουθούν τον προσανατολισμό Α.-Δ. και οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1,40 έως 2,40×0,36 έως 0,90 μ.

Η κατάσταση διατήρησης των σκελετών ήταν πολύ κακή, με αποτέλεσμα να διασωθούν μόνον τμήματα από σαθρά οστά. Παρατηρήθηκε ωστόσο ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κρανίο στα ανατολικά.

Όλοι οι τάφοι ήταν κτερισμένοι. Στα αγγεία κυριαρχούν τα πήλινα ατρακτόσχημα μυροδοχεία που ξεπερνούν τα 200 συνολικά, ενώ υπάρχουν ακόμη οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, τριφυλλόστομες οινοχόες, μία όλπη, προχοΐσκες, αμφορείς και αρυτήρες. Εκτός από τα κεραμικά έχουν βρεθεί γυάλινες διακρυδόχοι, χρυσό ενεπίγραφο επιστόμιο της ελληνιστικής περιόδου, τέσσερις χάλκινες βελόνες, έξι χάλκινα δισκάρια, ένα ασημένιο αργίτικο νόμισμα του 3ου αι. π.Χ. και τέσσερα χάλκινα, τα δύο από τα οποία είχαν τοποθετηθεί στο στόμα του νεκρού (χαρώνεια).

2. Κιβωτιόσχημοι κτιστοί (έξι): Έχουν κατασκευαστεί στο συμπαγές κοκκινωπό χώμα και εκτείνονται στο βόρειο τμήμα της ιδιοκτησίας. Πλακοειδείς λίθοι και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση χρησιμοποιήθηκαν τόσο για την επένδυσή τους όσο και ως καλυπτήριες πλάκες. Εξαίρεση αποτελεί ο τάφος 22, η νότια πλευρά του οποίου ήταν κατασκευασμένη από αργούς λίθους και κεραμίδες. Ο προσανατολισμός των ταφών είναι Δ.-Α., με το κρανίο δηλαδή να βρίσκεται στα δυτικά, ενώ οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1 έως 2,10×0,27 έως 0,90 μ.

Όλοι οι τάφοι περιείχαν ένα νεκρό, εκτός από τον 17, όπου βρέθηκαν δύο σκελετοί. Παρά το γεγονός ότι καμία

29. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 557-558· 44 (1989): Χρονικά, σ. 457-460.

ταφή δεν ήταν κτερισμένη, θεωρούμε ότι με βάση την κατασκευή τους χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

3. Κιβωτιόσχημοι απλοί (επτά): Η κατασκευή τους και η θέση τους στην ιδιοκτησία είναι ανάλογη με αυτή των κτιστών κιβωτιόσχημων. Όμοιος είναι επίσης ο προσανατολισμός τους, καθώς και η τοποθέτηση του νεκρού, σε όσες περιπτώσεις διαπιστώθηκε. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1,44 έως 2×0,35 έως 1,60 μ. Ακτέριστοι ήταν και εδώ όλοι οι τάφοι του συγκεκριμένου τύπου. Χρονολογικά πιστεύουμε ότι εντάσσονται και αυτοί στη ρωμαϊκή περίοδο.

4. Ανοιχτή ταφή: Η ταφή 7 αποτελείται από ένα νεκρό σε ύπτια στάση, τοποθετημένο από Α. προς Δ., με σωζόμενο μήκος 1,54 μ. Ήταν κτερισμένος με πήλινο αγγείο και ασημένιο ροδιακό ημίδραχμο του 1ου αι. π.Χ. στο στόμα.

Η αποκάλυψη των παραπάνω τάφων συμβάλλει στην καλύτερη αποκατάσταση της εικόνας για τη μορφή και την έκταση των νεκροταφείων της παραλιακής ζώνης των οικισμών Σφακακίου-Σταυρωμένου και υπογραμμίζει για μία ακόμη φορά τη σπουδαιότητα της περιοχής κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Χαμαλεύρι

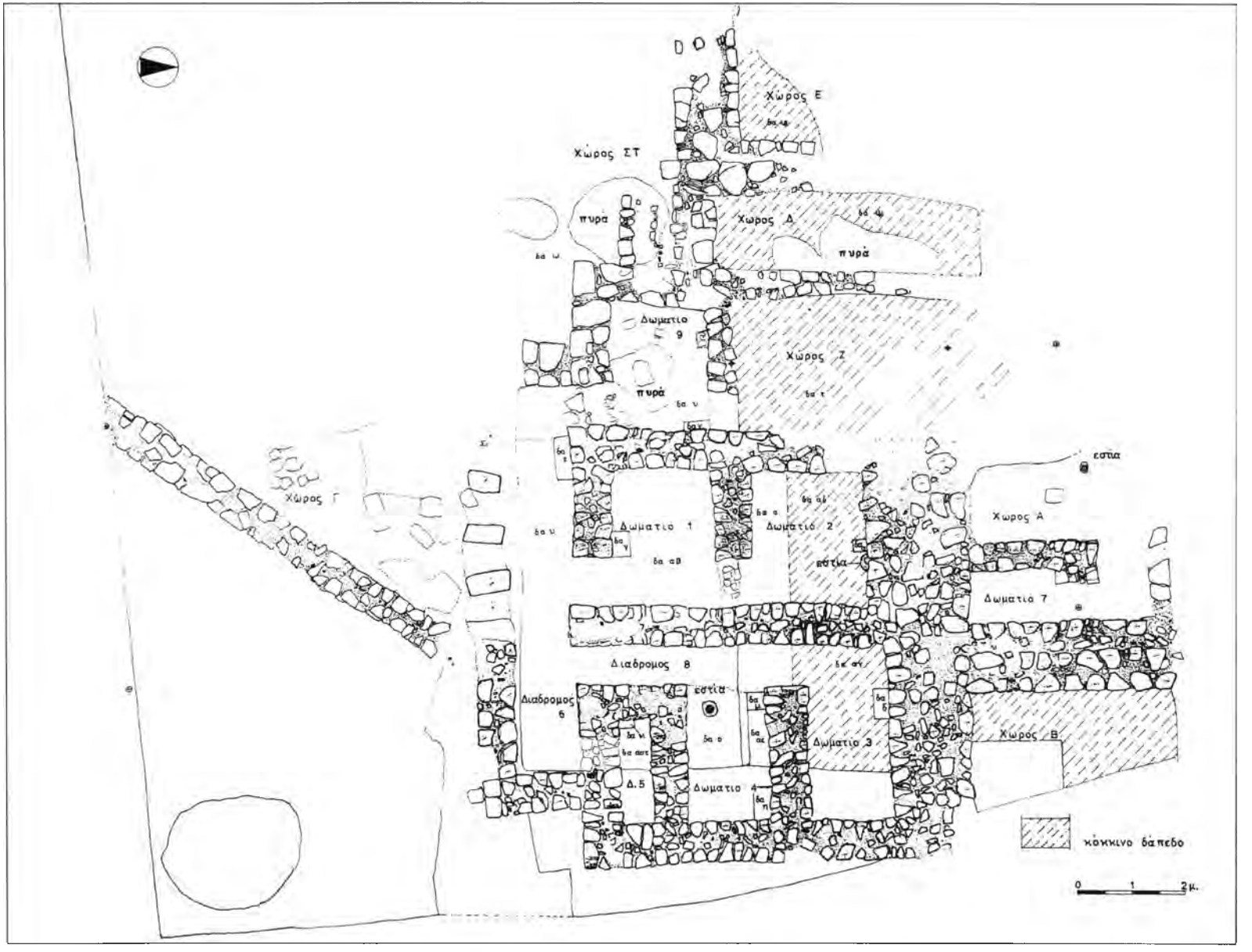
Θέση Τζαμπακάς (αγρός Γ. Ζαχαράκη)

Η ανασκαφή στον παραπάνω αγρό διήρκεσε τρεις ανασκαφικές περιόδους και σε αυτήν έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Παπαδοπούλου και Σ. Πρέβε[30]. Επικεφαλής των συνεργείων ήταν οι αρχιτεχνίτες Μ. Τσιτσιρίδης, Γ. Μπιτσάκης και Μ. Μπουτζουκάκης. Η παραπάνω έρευνα – με 41 τομές και 34 τάφρους – έφερε στο φως οικοδόμημα των ΜΜ Ι χρόνων με πολλά δωμάτια, χτισμένο σε ψηλό σημείο του λόφου των Τσικουριανών (Σχέδ. 11· Πίν. 392 α). Το βόρειο και το δυτικό άκρο του έχουν υποστεί μεγάλη καταστροφή. Ο φυσικός βράχος είχε λαξευθεί, ούτως ώστε να σχηματιστεί ορθογώνιο σκάμμα, στο οποίο ακούμπησε το κτίριο και εν μέρει βυθίστηκε ως προς την ανατολική πλευρά του, όπου υψώνεται ο λόφος. Έτσι το κατώτερο τμήμα ορισμένων τοίχων αποτελεί ο ίδιος ο λαξευμένος βράχος, ενώ η ανωδομή είναι κατασκευασμένη από ημίεργους λίθους από ασβεστόλιθο, τοποθετημένους κατά μήκος των δύο όψεων, με μικρές πέτρες ως σφήνες στα διάκενα. Η παραπάνω διεργασία ίσως αποσκοπούσε στη μεγαλύτερη ευστάθεια του κτιρίου, π.χ. σε περίπτωση σεισμού. Στο οικοδόμημα αναγνωρίστηκαν δύο κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις, των ΜΜ ΙΑ και Β χρόνων.

Οι τοίχοι του ορόφου είχαν επιχριστεί με λευκό κυρίως κονίαμα, μεγάλα τμήματα του οποίου συνελέγησαν μέσα από το στρώμα καταστροφής. Οι θύρες είχαν ανοιχθεί στην άκρη του εκάστοτε τοίχου. Άλλα από τα δάπεδα των δωματίων του ισογείου της πρώτης φάσης ήταν καλυμμένα με κόκκινο κονίαμα και άλλα ήταν χωμάτινα από λεπτή στρώση κούσκουρα. Ορισμένα δάπεδα (δωμάτια 2 και 4, χώρος Α) έφεραν κυκλικά βυθίσματα-εστίες ως πηγές θερμότητας (Πίν. 392 β). Το δυτικό τμήμα του κτιρίου κατείχε το συγκρότημα των μαγειρείων με χαρακτηριστική οικοσκευή και μεγάλες εστίες-πυρές με πολλή στάχτη και κάρβουνο (χώρος Δ και ΣΤ, δωμάτιο 9).

Στη δεύτερη φάση έγινε αναδιοργάνωση των δωματίων με κατεδάφιση παλαιών και ύψωση νέων τοίχων. Τα δάπεδα είναι πλέον από χτυπητή γη, δηλαδή από προσεκτικά πατημένα κομματάκια κούσκουρα πάνω σε αρκετά συμπαγή στρώση χώματος με μικρές πέτρες και όστρακα. Στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου 6 ήταν εγκατεστημένος αργαλειός, όπως προκύπτει από τις άφθονες πήλινες αγνύθες που συνελέγησαν από το γύρω χώρο. Ίσως ανυψώθηκε στη φάση αυτή ο δεύτερος όροφος, αν κρίνει κανείς από το μεγάλο πάχος – έως 2 μ. – των δημιουργηθέντων διπλών τοίχων, τη μορφή του δυτικού τοίχου του δωματίου 7 στο βόρειο τμήμα και τη μορφή του δωματίου 5 στο νοτιοανατολικό. Ίσως το μεγάλο πάχος των τοίχων οφείλεται και σε πρόσθετη ενίσχυση του βόρειου τμήματος του κτιρίου που ήταν ιδιαίτερα ευπρόσβλητο από το βοριά. Στο νότιο εξωτερικό τοίχο δημιουργήθηκε τριπλό άνοιγμα-παράθυρο, με κατάλληλη λάξευση του βράχου που αποτελούσε το κατώτερο μέρος του τοίχου. Η κατασκευή αυτή δίνει την εντύπωση προάγγελου του μινωικού πολυθύρου, του οποίου το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα αποτελεί το ΜΜ ΙΙΑ πολύθυρο του συγκροτήματος Mu στα Μάλια. Νότια του τριπλού ανοίγματος είχε διαμορφωθεί υπαίθριος χώρος, ενώ κατά τα τελευταία χρόνια ζωής του οικοδομήματος στο σημείο αυτό ορθώθηκε νέος τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., διαφορετική του υπόλοιπου κτιρίου, ο οποίος περιόρισε μικρότερο χώρο Γ (Πίν. 392 γ). Σε όλο αυτό το νότιο χώρο ανασκάφηκαν απορριμματοφόροι λάκκοι που αντιστοιχούν στις διάφορες φάσεις του κτιρίου και οι οποίοι περιείχαν πολλή κεραμική, κόκκαλα ζώων, πεταλίδες, ολόκληρα αγγεία – ως επί το πλείστον κύπελλα –, λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού, τμήματα λίθινων σκευών και λίθινα εργαλεία. Τα ίδια αντικείμενα βρέθηκαν και ακριβώς επάνω στο δάπεδο του χώρου, κυρίως πολλά κύπελλα.

30. Για την ανασκαφή του Τζαμπακά, βλ. και M. Andreadaki-Vlasaki, Craftsmanship at MM Khamalevri in Rethymnon, *ΤΕΧΝΗ, Aegaem* 16, Liège 1997, σ. 37- 44.

Σχέδ. 11. Νομός Ρεθύμνου. Χαμαλεύρι. Θέση Τζαμπακάς. Κάτοψη τμήματος του μεσομινωικού οικοδομήματος.

Απορριμματοφόροι λάκκοι της ΜΜ Ι περιόδου εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν και σε διάφορα άλλα σημεία εξωτερικά του κτιρίου. Ειδικά οι κενοί χώροι μεταξύ του σκάμματος για τη θεμελίωση του κτίσματος και των ανεγερθέντων τοίχων, όπως κατά μήκος της εξωτερικής ανατολικής πλευράς, γέμιζαν με άχρηστο δομικό υλικό και κεραμική.

Στα κινητά ευρήματα των ΜΜ Ι χρόνων συγκαταλέγονται πολλά πήλινα χειροποίητα και τροχήλατα – σε αργό τροχό – αγγεία, μερικά εισηγμένα αλλά προπαντός του τοπικού εργαστηρίου με φανερές τις κνωσιακές και φαιστιακές επιρροές. Ξεχωρίζουν βαθιά άωτα κωνικά κύπελλα, μόνωτα γραπτά κύπελλα, προχυτικά και χρηστικά αγγεία, ωραίος στιλβωτός δίμυξος λύχνος με χαμηλό πόδι, όστρακα από τραχωτά αγγεία και πίθους με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση και φορητές εστίες. Η διακόσμηση είναι συνήθως της ΠΜ ΙΙΙ παράδοσης του λευκού επί σκοτεινού ή και αντίστροφα (Πίν. 393 α), υπάρχουν όμως και αρκετά παραδείγματα πολύχρωμης διακόσμησης, κυρίως στη ΜΜ ΙΒ φάση (Πίν. 393 β). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εγχάρακτος ρυθμός του τοπικού εργαστηρίου που αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του και προσιδιάζει με τη σύγχρονη κεραμική των Πατερικιών στη νότια κεντρική Κρήτη[31]. Επίσης συνελέγησαν κωνική σφραγίδα από σερπεντίνη με ηλιακό σύμβολο (Πίν. 393 γ), μικρές χάντρες από φαγεντιανή, θραύσματα λίθινων σκευών, λίθινοι τριπτήρες, λεπίδες, φολίδες και απολεπίσματα οψιανού.

Κατά την ανασκαφή συνελέγη το απαραίτητο για βιοαρχαιολογική έρευνα υλικό, σύμφωνα με τις υποδείξεις της μελετήτριας Α. Σαρπάκη. Η αφθονία θραυσμάτων από πυρήνες ελιάς δηλώνει γνώση της διαδικασίας παραγωγής ελαιολάδου και της χρησιμοποίησης των πυρήνων αυτών για θέρμανση.

Η ΥΜ ΙΙΙΓ1 περίοδος αντιπροσωπεύεται και στον αγρό Ζαχαράκη με επιμήκεις λάκκους αλλά κυρίως με τα χαρακτηριστικά κυκλικά ορύγματα – λάκκους με μαύρο χώμα και στάχτες, κεραμική, κόκκαλα, όστρεα, ζεύγη κεράτων κρητικών αιγάγρων, λίθινα και οστέινα εργαλεία, λεπίδες οψιανού, πήλινα σφονδύλια. Οι παραπάνω λάκκοι εντοπίστηκαν έξω από το οικοδόμημα, ως επί το πλείστον στη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική πλευρά του.

Θέση Πατέρας (αγρός Γ. και Σ. Δευτεραίου)

Το 1997 διεξήχθη για τρίτη χρονιά[32] ανασκαφική έρευνα στον παραπάνω αγρό με τη χάραξη επτά ακόμη τάφρων, χωρίς να υπάρξει δυνατότητα ολοκλήρωσής της λόγω της μεγάλης έκτασης του αγρού και της περιορισμένης διάρκειας της εκάστοτε περιόδου. Κατά το 1997 η ανασκαφή επεκτάθηκε στα ανατολικά, βόρεια και νότια του κτίσματος των ΜΜ Ι χρόνων που έχει αρχίσει να αποκαλύπτεται στο βόρειο τμήμα του αγρού[33]. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν οι αρχιτεχνίτες Μ. Μπουτζουκάκης και Μ. Τσιτσιρίδης.

Αποκαλύφθηκε ολόκληρη η έκταση του δωματίου Γ, το οποίο ορίζεται στα ανατολικά από τον ευρύ τοίχο 27, που αρχικά ίσως ήταν εξωτερικός. Κάτω από το χωμάτινο δάπεδο ι εντοπίστηκε το ω, επίσης από χτυπητή γη, το οποίο αντιστοιχεί με τη ΜΜ ΙΑ, πρώτη φάση του κτιρίου.

Στα ανατολικά του Γ εκτείνεται το νέο δωμάτιο Δ, με νότιο όριο τον ευρύ εξωτερικό τοίχο 5. Και σε αυτόν το χώρο εντοπίστηκαν δύο δάπεδα από χτυπητή γη, το υ και το αστ. Το δωμάτιο είχε δύο εισόδους, μία προς Β. για επικοινωνία με ένα νέο χώρο Θ και μία προς Α. σε αδιερεύνητο προς το παρόν χώρο. Προς Ν. δημιουργείται η εντύπωση και τρίτης εισόδου, η οποία ωστόσο φράζεται από τον τοίχο 5: πιθανώς πρόκειται για εσοχή λειτουργικής χρήσης. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο σημείο ο λάκκος Ο της ΥΜ ΙΙΙΓ1 περιόδου, με τεφρό χώμα, προκάλεσε σημαντική διατάραξη. Στην ίδια εποχή ανήκουν και οι λάκκοι Ρ και Σ, επίσης κοντά στον εξωτερικό τοίχο 5, με το χαρακτηριστικό τεφρό, καμένο χώμα με κόκκαλα και πεταλίδες. Από το λάκκο Σ προήλθε πήλινο ειδώλιο βοοειδούς. Χωμάτινο δάπεδο αα κάλυπτε τον τοίχο 5 και πρέπει να είχε σύγχρονη χρήση με τους λάκκους. Στην ίδια περιοχή υπήρχε και ο εκτεταμένος λάκκος Τ με καστανό χώμα, πολλές μικρές πέτρες και άφθονη ΜΜ Ι κεραμική. Στην επιφάνεια του δυτικού τμήματός του εντοπίσαμε δάπεδο αγ, που τον είχε «σφραγίσει» σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Κατά τον καθαρισμό του νότιου εξωτερικού τοίχου 5 έγιναν ορισμένες αξιοσημείωτες διαπιστώσεις: α) η ύπαρξη αγωγού που τον τέμνει και τον διατρέχει κατά πλάτος, β) η αποκάλυψη τεσσάρων λίθων που έχουν τοποθετηθεί επικλινώς στην εξωτερική πλευρά του, δημιουργώντας ένα είδος αντερείσματος και γ) το γεγονός ότι η κατασκευή του τοίχου ακολούθησε τη μορφολογία του βράχου, χωρίς να υπάρξει προηγούμενη ισοπέδωσή του.

Στο νέο χώρο Θ, βόρεια του δωματίου Δ, εντοπίστηκαν τα δύο δάπεδα από χτυπητή γη, όπως και στα άλλα δωμάτια, αλλά και ένα τρίτο (αβ) υστερότερο από βοτσαλάκι,

31. *ASAtene* 45-46 (1967-68), εικ. 18.

32. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 730-734, Σχέδ. 5-6.

33. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 257-259, πίν. 4.

το οποίο καταλάμβανε μόνο μικρό τμήμα στο βόρειο άκρο του χώρου. Το ίδιο αυτό δάπεδο ήλθε στο φως και βορειότερα, ως δάπεδο αε, σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο. Δίνεται η εντύπωση ότι μάλλον ανήκει σε ανοιχτό χώρο, χωρίς αυτό να είναι προς το παρόν δυνατόν να επιβεβαιωθεί εξαιτίας της εκτεταμένης καταστροφής. Δίπλα στο δάπεδο αε εντοπίστηκε ο λάκκος Υ, λαξευμένος στο φυσικό βράχο, ο οποίος εκτείνεται βόρεια προς τον αγροτικό δρόμο. Η μερική ανασκαφή του απέδωσε πέντε άωτα κύπελλα, ένα μόνωτο τροπιδωτό, δύο γεφυρόστομους σκύφους, λεπίδα οψιανού και θραύσμα λίθινου σκεύους, όλα της ΜΜ Ι περιόδου.

Στα βόρεια του ΜΜ Ι κτιρίου το 1994 είχε ξεκινήσει η αποκάλυψη του χώρου Δ. Με τη χάραξη της τάφρου 12 εντοπίστηκε το βόρειο όριο του χώρου και ένας νέος χώρος Ι με δάπεδο χ από χώμα και μεγάλα κομμάτια κούσκουρα, προσεκτικά πατημένα. Στη νοτιοανατολική γωνία του Ι είχε λαξευθεί όρυγμα στο φυσικό βράχο για την τοποθέτηση πίθου και μικρή κοιλότητα για την υποδοχή αγγείου. Στο χώρο Δ εντοπίστηκαν τρία δάπεδα, τα ξ, ψ και φ, από χτυπητή γη. Ο τοίχος 18 του 1994 θυμίζει μάλλον κτιστό επίμηκες πλάτωμα, σύγχρονο του δαπέδου ξ και του κατωφλιού του χώρου Κ που μνημονεύεται στη συνέχεια.

Στα ανατολικά του Ι εμφανίστηκε νέος χώρος Κ, σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένος από την άρωση. Εδώ αποκαλύφθηκαν εξαίρετο, μεγάλων διαστάσεων, κατώφλι, δάπεδο αδ από πατημένο γκριζωπό χώμα με κομματάκια κούσκουρα και πολύ ψιλό σχιστόλιθο, πιθανώς πλακόστρωτο στη βορειοανατολική γωνία, και δύο λάκκοι Φ και Χ που έχουν εν μέρει καταστρέψει το δάπεδο.

Διερευνήθηκε περισσότερο το δωμάτιο Β με την αφαίρεση του δαπέδου ζ και τον καθαρισμό του βαθύτερου δαπέδου απ, το οποίο έσωζε υπολείμματα από καστανοκόκκινο κονίαμα, όπως παρατηρείται και στην πρωιμότερη ΜΜ ΙΑ φάση του κτιρίου του Τζαμπακά (αγρός Ζαχαράκη).

Στον αγρό Δευτεραίου έχουν πραγματοποιηθεί γεωφυσικές διασκοπήσεις από τον Α. Σαρρή του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών Ρεθύμνου. Προκειμένου να ελεγχθεί το «επικίνδυνο» σημείο Μ5 στα νοτιοανατολικά του ΜΜ Ι κτιρίου, χαράχτηκε η τάφρος 14. Πράγματι, μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, στα ευρήματα του οποίου συγκαταλέγεται και κεφαλή πήλινου ειδωλίου, αποκαλύφθηκε κεραμική κάμινος, αρκετά κατεστραμμένη. Διασώζεται το διάτρητο δάπεδο, η εσχάρα, από το οποίο διερχόταν η θερμότητα από την καύση των ξύλων που γινόταν στο θάλαμο θέρμανσης για την όπτηση των αγγείων, καθώς και το στόμιο πυροδότησης της φωτιάς, ο λάκκος Ξ. Η έρευνα της καμίνου δεν ολοκληρώθηκε, ωστόσο η κεραμική που συνελέγη, κυρίως από το λάκκο Ξ, χρονολογεί την κατασκευή στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ - ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Θέση Κονοστάσι (αγρός Σ. Στρατιδάκη)

Η θέση αυτή βρίσκεται στα δυτικά του Μπολάνη, στο λόφο των Τσικουριανών. Αφορμή για την έρευνα υπήρξε αίτημα της ιδιοκτήτριας για ανέγερση υδατοδεξαμενής. Η ανασκαφή διεξήχθη σε δύο περιόδους με τη συμμετοχή των αρχαιολόγων Δ. Χαραλαμπίδη, Μ. Γιοκαριδάκη και Ε. Παπαδοπούλου. Στα διαστήματα αυτά ανοίχτηκαν 21 τάφροι και 13 δοκιμαστικές τομές.

Μέχρι σήμερα έχει έλθει στο φως τμήμα κτιριακού συγκροτήματος με δύο ανεξάρτητα ή μη κτίρια και λιθόστρωτο ελικοειδή δρόμο που τα διαχωρίζει. Το ένα κτίριο συνεχίζεται στο βόρειο γειτονικό αγρό Κυριακοπούλου, ενώ για το δεύτερο τα στοιχεία παραμένουν πολύ περιορισμένα. Προς το παρόν έχουν εντοπιστεί τα υπολείμματα 20 τοίχων, κατασκευασμένων από ημίεργους λίθους και κροκάλες με χώμα ως συνδετικό υλικό. Ανά δύο, τρεις ή και τέσσερις ορίζουν κάποιο χώρο κλειστό ή ανοιχτό. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,50 έως 0,68 μ. Περισυνελέγησαν τμήματα επιτοίχιου κονιάματος. Ο λιθόστρωτος δρόμος είναι κατασκευασμένος από μεγάλες και μέτριες κροκάλες και αργούς ασβεστολιθικούς και σχιστολιθικούς λίθους. Οι αρμοί τους πληρούνται με βοτσαλάκια, μικρά όστρακα και χώμα.

Στα μικρά ευρήματα συγκαταλέγονται μικρολιθικά εργαλεία από οψιανό, λίθινοι τριπτήρες και πήλινα αγγεία. Με βάση την κεραμική, το συγκρότημα χρονολογείται στη ΜΜ Ι περίοδο και ήδη έχουν εντοπιστεί δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Θέση Αρισμαρή (αγρός Φ. Μπατιριδάκη)

Το πρώτο εξάμηνο του 1997 πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω θέση του λόφου Τσικουριανά. Πρόκειται για έναν επιμήκη αγρό, που εκτείνεται στο ψηλότερο σημείο της ανατολικής πλαγιάς του λόφου με προσανατολισμό Β.-Ν., διαμορφωμένο σε άνδηρα, εξαιτίας των μεγάλων κλίσεων. Στον αγρό ανοίχθηκαν συνολικά επτά δοκιμαστικές τομές, εκ των οποίων μόνο στις δύο εντοπίστηκαν αρχαιολογικά λείψανα: δύο λάκκοι απορριμμάτων.

Λάκκος Α. Βρίσκεται στο βόρειο μισό τμήμα του αγρού προς το κέντρο. Πρόκειται για μικρό αβαθή λάκκο με ακανόνιστο σχήμα, που τείνει προς το κυκλικό, με μέγιστη διάμετρο 0,88 και βάθος 0,28 μ. Στην επιφάνεια του λάκκου υπήρχαν μικρές πέτρες, κυρίως στο ανατολικό τμήμα του. Η ανασκαφή του λάκκου έδωσε κεραμική ΜΜ χρόνων.

Λάκκος Β. Βρίσκεται στο βορειότερο τμήμα του αγρού. Πρόκειται για μεγάλο λάκκο με σχεδόν οκτώσχημη κάτοψη και διαστάσεις: μέγ. μήκ. 6,50, μέγ. πλ. 2,86 και μέγ. βάθ. 1,88 μ. Η επιφάνεια του λάκκου πριν από την ανασκαφή είχε χρώμα τεφρό και παρουσίαζε μια περιορισμένη συγκέντρωση από λίθους στο κέντρο της. Το χώμα καθ' όλη την ανασκαφή παρέμεινε τεφρό, εξαιτίας της καύσης των απορριμμάτων, περιείχε δε μικρές πέτρες, πολύ μεγάλη ποσότητα οστράκων και οστά. Από την ανασκαφή προέκυψε αξιόλογη κεραμική της πρώιμης ΥΜ ΙΙΙ Γ. Μεταξύ άλλων βρέθηκαν αρκετά πήλινα πηνία, μία μικρή πήλινη κεφαλή κριού, ένα τμήμα κεφαλής πτηνού από πήλινο κοίλο ειδώλιο και τρία πήλινα ζώδια.

Θέση Γρολάδες (αγρός Ν. Αγαθαγγέλου)

Η παραπάνω θέση βρίσκεται στην κορυφή και κοντά στην ανατολική πλαγιά του λόφου Τσικουριανά. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995 είχαν πραγματοποιηθεί 16 δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση του αγρού, η ανασκαφή των οποίων αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα. Τα λείψανα αυτά περιορίζονται στο βορειοδυτικό τμήμα του αγρού, που είναι και το ψηλότερο σημείο του. Για το λόγο αυτό καταρχάς ανοίχθηκαν τέσσερις νέες τάφροι αμέσως δυτικά της τάφρου 1 και με αντίστοιχες προς αυτή διαστάσεις (3×5 μ.) καθεμία. Οι τάφροι 1-4 είναι παράλληλα διευθετημένες με προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ η τάφρος 5 βρίσκεται βόρεια της τάφρου 4. Παράλληλα έγιναν και δύο επεκτάσεις στις τάφρους 4 και 5 προς Δ. έως το δυτικό όριο του αγρού.

Η ανασκαφή αποκάλυψε στην τάφρο 2 τοίχο (Τ4), με κατεύθυνση Β.-Ν., που διασχίζει το βόρειο μισό τμήμα της, ενώ στον υπόλοιπο χώρο της τάφρου, ανατολικά του τοίχου, έχει αποκαλυφθεί στρώμα χρώματος τεφρού. Στην τάφρο 3 αποκαλύφθηκαν άλλοι δύο τοίχοι. Ένας με κατεύθυνση Α.-Δ. (Τ5), που γωνιάζει με τον Τ4 και έχει άνοιγμα στο μέσον, το οποίο ορίζουν δύο μονολιθικές παραστάδες, και ένας ακόμη (Τ6) με κατεύθυνση Β.-Ν., που γωνιάζει με τον προαναφερόμενο και είναι παράλληλος προς τον Τ4. Οι τρεις αυτοί τοίχοι ανήκουν σε ένα χώρο (χώρος 1), η αποκάλυψη του οποίου απαιτεί επέκταση προς Β.

Τις τάφρους 4 και 5 και τις επεκτάσεις αυτών διασχίζει μεγάλος λιθοσωρός με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Αμέσως δυτικά του λιθοσωρού στο χώρο της επέκτασης της τάφρου 4 εντοπίστηκε λίθινη κατασκευή, σχεδόν ημικυκλική στην κάτοψη, με ένα μόνον πρόσωπο στην ανατολική της πλευρά, ενώ η δυτική της εφάπτεται του φυσικού βράχου (μαργαϊκός ασβεστόλιθος). Δυτικά της κατασκευής αυτής, όπως επίσης και δυτικά του λιθοσωρού, στο χώρο της επέκτασης της τάφρου 5, εντοπίστηκαν κατά τόπους λείψανα λιθόστρωτου, με κατεύθυνση σχεδόν Β.-Ν.

Σε δεύτερη φάση η έρευνα δεν επικεντρώθηκε στην ανασκαφή των βαθύτερων στρωμάτων, αλλά στις επεκτάσεις και στην αφαίρεση των επιφανειακών στρωμάτων, προκειμένου να αποκαλυφθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η κάτοψη του κτιρίου, στο οποίο ανήκει ο χώρος 1. Για το λόγο αυτό ανοίχθηκαν δύο νέες τάφροι 7 και 8, βόρεια των τάφρων 2 και 3.

Στην τάφρο 7 η ανασκαφή αποκάλυψε τη συνέχεια προς Β. του τοίχου Τ6, μέχρι στιγμής συνολ. μήκ. 7,30 μ., χωρίς παράλληλα να έχει βρεθεί το βόρειο όριο του χώρου 1. Παράλληλα, έγινε καθαίρεση των μαρτύρων μεταξύ των τάφρων 2/3 και 3/4. Η καθαίρεση αυτή αποκάλυψε, εντός του χώρου 1, μικρό τοίχο, παράλληλο προς τον Τ4 και κοντά σε αυτόν, που πιθανώς χρησίμευε για τη στήριξη κλίμακας.

Στην τάφρο 8 η ανασκαφή μέχρι στιγμής έφερε στο φως μια συγκέντρωση λίθων μικρού έως μεσαίου μεγέθους κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της τάφρου. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν και δύο επεκτάσεις στο δυτικότερο τμήμα του ανασκαφέντος χώρου, νότια της τάφρου 4 και βόρεια της τάφρου 5, όπου διαπιστώθηκε ότι ο λιθοσωρός συνεχίζεται προς Β. και Ν. Γι' αυτό στη συνέχεια ασχοληθήκαμε με την καθαίρεσή του, που αποκάλυψε εντός της επέκτασης της τάφρου 5 τη γωνία δύο τοίχων Τ7, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και Τ8, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Η καθαίρεση του λιθοσωρού δεν ολοκληρώθηκε.

Νότια των τάφρων 2 και 3 ανοίχθηκε νέα τάφρος 6, στην οποία εντάχθηκε η δοκιμαστική τομή 8, που είχε πραγματοποιηθεί κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο. Στην τάφρο 6 εντοπίστηκε, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της και έως το μέσον περίπου αυτής, μια συγκέντρωση λίθων αντίστοιχη με αυτή της τάφρου 8.

Όλα τα στρώματα που ανασκάφηκαν στη φάση αυτή ήταν αναμοχλευμένα. Η κεραμική χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

ΕΥΑ ΤΕΓΟΥ

Σταυρωμένος Χαμαλευρίου

Οικόπεδο Ιω. Γιατρομανωλάκη (θέση Βίγλα)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση νέας οι-

κοδομής ήλθε στο φως κεραμοσκεπής τάφος των ρωμαϊκών χρόνων, κάτω από επίχωση μόλις 0,30 μ., στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ο προσανατολισμός του ήταν Α.-Δ., το μέγιστο μήκος 1,50 και το πλάτος του 0,30-0,60 μ. Τμήματα από την άνω πλευρά των κεραμίδων είχαν αποκοπεί. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ένας νεκρός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στραμμένη στα ανατολικά. Το μεγαλύτερο μέρος των οστών ήταν αποσαθρωμένο: περισυνελέγησαν μόνο λίγα κομμάτια από το κρανίο, ορισμένα δόντια και τα μηριαία οστά. Ακριβώς έξω από τη βόρεια πλευρά των κεραμίδων και στο ύψος του κρανίου βρέθηκε μόνωτη, ευρύστομη, ραβδωτή μικρή πρόχους. Αυτό υπήρξε και το μοναδικό εύρημα του τάφου. Ως δάπεδο είχε χρησιμοποιηθεί ο φυσικός βράχος, στον οποίο ήταν βυθισμένες οι κεραμίδες, στερεωμένες εξωτερικά με δύο πέτρες μετρίου μεγέθους σε κάθε πλευρά.

Επιμήκεις δοκιμαστικές τομές στο υπόλοιπο οικόπεδο δεν απέδωσαν τίποτα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

Μαργαρίτες

Κατά την χειμερινή περίοδο 1996-1997 ανασκάφηκε στο αγροτεμάχιο Μ. Παπαδάκη, στη θέση Καλοσυκιάς της Κοινότητας Μαργαρίτων Μυλοποτάμου, σημαντικός θολωτός τάφος της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου (Πίν. 394 α-β).

Το μνημείο υποδείχθηκε από τον Μ. Δάνδολο, κάτοικο της κοινότητας και η αυτοψία πραγματοποιήθηκε από τις αρχαιολόγους Ειρ. Γαβριλάκη και Ε. Τέγου. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν ο αρχιτεχνίτης Μ. Νικολουδάκης. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Φ. Κουγλέρη.

Η πρόσβαση στον τάφο, που είναι προσανατολισμένος στα ανατολικά, γίνεται από μακρύ και στενό κατηφορικό δρόμο με συγκλίνοντα τοιχώματα, μήκ. 13,70 και πλ. 1,90 μ. Εξαιρετική είναι τόσο η τοιχοδομία των πλευρικών του τοιχωμάτων, τα οποία σε μήκος 6 μ. από την είσοδο του ταφικού θαλάμου έχουν επενδυθεί με μεγάλους πλακοειδείς λίθους, όσο και η κατασκευή του δαπέδου του στο συγκεκριμένο χτισμένο τμήμα από μικρά βότσαλα στερεωμένα με ασβεστοκονίαμα. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η διαπίστωση ότι πάνω από το συγκεκριμένο δάπεδο εντοπίστηκε σε δύο διαφορετικά επίπεδα προσεκτικά πατημένο χώμα με εκτεταμένο κάψιμο στην επιφάνειά του. Κατά την αποχωμάτωσή του βρέθηκε σημαντικός αριθμός κυλίκων, ορισμένα θραύσματα από χρηστικά και αποθηκευτικά σκεύη, λίγα τεμάχια χαλκού και ένα υπόλειμμα από χρυσό έλασμα.

Ο δρόμος καταλήγει σε μνημειακή είσοδο, ύψ. 1,94, πλ. 0,86 και βάθ. 1,10 μ. με κτιστές παραστάδες και υπέρθυρο. Το φράγμα της ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου κατεστραμμένο από τη σύληση που είχε προηγηθεί σε άγνωστη χρονική στιγμή και είχε σωριαστεί στο εσωτερικό του τάφου. Πολύ μικρό του τμήμα διασώθηκε επάνω ακριβώς από το δάπεδο, με πλάκες ασβεστολιθικές, προσεκτικά χτισμένες μεταξύ τους.

Ο θόλος έχει διάμετρο 4,60 και ύψος 4,31 μ. Είναι λαξευμένος στο μαλακό κούσκουρα και επενδεδυμένος με μεγάλους πλακοειδείς λίθους χτισμένους κατά τον εκφορικό τρόπο δομής, η όψη των οποίων έχει λαξευθεί με επιμέλεια, ώστε να επιτευχθεί η κυκλική κάτοψη του εσωτερικού του. Διατηρείται ακέραιος με εξαίρεση ορισμένες πέτρες που έχουν αφαιρεθεί από την κορυφή του και δημιουργούσαν την εξωτερική, πιθανώς ορατή, θόλωση του τάφου. Από το άνοιγμα που υπάρχει στο συγκεκριμένο σημείο πρέπει να πραγματοποιήθηκε σύληση σύγχρονη ή μεταγενέστερη με αυτήν της εισόδου. Σωρός από πλάκες που προέρχονταν από το κατεστραμμένο φράγμα, αλλά και από το θόλο είχαν σωριαστεί στο εσωτερικό του θαλάμου φτάνοντας σε ύψος 1,50 μ. από το δάπεδό του. Αυτές είχαν σπάσει και διασκορπίσει όσα αντικείμενα εγκαταλείφθηκαν ή διέφυγαν της προσοχής.

Ο αριθμός των τάφων θα είναι γνωστός μετά τη μελέτη των αποσαθρωμένων οστών που βρέθηκαν διασκορπισμένα παντού, διακρίνονται ωστόσο τεμάχια από δύο τουλάχιστον κρανία. Πολλά μικρά τμήματα από πήλινες κιβωτιόσχημες σαρκοφάγους με κάλυμμα, πιθανότατα δύο στον αριθμό, περισυνελέγησαν από όλη την έκταση του θαλάμου. Η εξαιρετικά κακή κατάσταση διατήρησής τους εξαιτίας της διάβρωσης καθιστά σχεδόν αδύνατη τη συντήρησή τους, ενώ σε ελάχιστα μόνον τεμάχια διακρίνονται ίχνη επιχρίσματος και βαφής. Ανάλογη είναι και η εικόνα στα υπολείμματα από χάλκινα μαχαίρια ή εγχειρίδια που βρέθηκαν. Μεταξύ των θραυσμάτων κεραμικής αναγνωρίζονται κύλικες, μόνωτα κύπελλα με πόδι, κύπελλο με σωληνωτή προχοή, κωνικά κύπελλα, ψευδόστομοι αμφορείς και χρηστικά μαγειρικά σκεύη. Ο αριθμός των μικρών ευρημάτων δεν είναι ακόμη γνωστός, καθώς τα περισσότερα προέρχονται από την επίπλευση των χωμάτων του θαλάμου που δεν έχει προς το παρόν ολοκληρωθεί. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονται αμυγδαλόσχημος σφραγιδόλιθος, ψήφοι υαλόμαζας, χάντρες διαφόρων σχημάτων (σφαιρικές, σταγονόσχημες, τετράπλευρες, κωνικές) και από διάφορα υλικά (χρυσό, φαγεντιανή, ορεία κρύσταλλο, αμέθυστο, στεατίτη). Ενδιαφέροντα είναι επίσης τα πλακίδια, ελεφάντινα ή από ιπποπόταμο, ορισμένα ανάγλυφα ή με εγχαράξεις, τα οποία χρησίμευαν ως ενθέσεις είτε σε λαβή χάλκινων όπλων είτε σε ξύλινο αντικείμενο. Δυστυχώς κανένα από τα έως τώρα ευρεθέντα δείγματα δεν φέρει εικονιστική διακόσμηση, όπως αυτά από τον τάφο της Φυλακής Αποκορώνου, αλλά μόνο

γραμμική με ομόκεντρους κύκλους ή καμπύλες γραμμώσεις[34].

Από την πρώτη εξέταση της κεραμικής φαίνεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΙΑ2 περιόδου και της ΥΜ ΙΙΙΒ. Οι διαστάσεις και η αρχιτεκτονική του τον καθιστούν μοναδικό προς το παρόν μνημείο για το Νομό Ρεθύμνου, ανάλογο με το θολωτό τάφο στο Στύλο Αποκορώνου Χανίων[35]. Ορισμένες δοκιμαστικές τομές στην ίδια ιδιοκτησία υπήρξαν άκαρπες. Σε παρακείμενο ωστόσο αγρό ακριβώς ανατολικά του τάφου, εντοπίστηκε αρκετή επιφανειακή κεραμική των μινωικών και ρωμαϊκών χρόνων. Νοτιοδυτικά του επίσης, σε απόσταση 2 χλμ., στην Κοινότητα Αγγελιανών, έχει ανασκαφεί θαλαμοειδής λαξευτός τάφος με ωραία κτέριση της ίδιας περιόδου με το θολωτό[36]. Προς Β. σε ανάλογη απόσταση βρίσκεται ο λόφος Γρίβιλα με εντοπισμένες επιφανειακές αρχαιότητες των μινωικών χρόνων[37]. Μια μελλοντική συστηματική έρευνα στον εύφορο κάμπο του Περάματος πιστεύουμε ότι θα φέρει στο φως ένα πυκνότερο πλέγμα σημαντικών αρχαιολογικών ενδείξεων για το Νομό Ρεθύμνου.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Πάνορμο

Θέση Λίμνη (οικόπεδο Ε. Δρανδάκη)

Στη θέση Λίμνη Πανόρμου διεξήχθη ανασκαφική έρευνα περιορισμένης έκτασης, για να διαπιστωθεί το μέγεθος της καταστροφής αρχαίων ύστερα από άροση. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Ν. Τσατσάκη.

Με τις τέσσερις τάφρους που διανοίχθηκαν ήλθε στο φως, σχεδόν επιφανειακά, τμήμα της θεμελίωσης οικοδομήματος της περιόδου της Ρωμαιοκρατίας. Στους τρεις χώρους που προς το παρόν εντοπίστηκαν, οι λίθινοι τοίχοι είχαν κονίαμα ως συνδετικό υλικό και τα δάπεδα ήταν επίσης στρωμένα με κονίαμα, εκτός από το δάπεδο του βορειότερου χώρου. Εδώ υπήρχε ψηφιδωτό δάπεδο, ίχνη μόνον του οποίου σώζονται σήμερα. Μικρά κομμάτια του δαπέδου και πολλές σκόρπιες ψηφίδες λευκού, μαύρου και κόκκινου χρώματος βρέθηκαν μέσα στα αναμοχλευμένα χώματα.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται επτά χάλκινα νομίσματα, τρία τεμάχια μαρμάρου, το ένα από το χείλος σκεύους, τμήμα μικρού χάλκινου αντικειμένου και σιδερένιο καρφί.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Μουρνέ

Για σύντομο χρονικό διάστημα τον Απρίλιο και το Μάιο του 1997 ερευνήθηκε τμήμα νεκροταφείου των χρόνων της Ρωμαιοκρατίας στη θέση Ποτιστήρια της κτηματικής περιφέρειας Μουρνέ Αγίου Βασιλείου (αγρός Ν. Κακλαμάνου). Η άγνωστη ως τώρα θέση υποδείχθηκε από τον ιδιοκτήτη, ο οποίος κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης του εδάφους με μηχανικό εκσκαφέα εντόπισε και παρέδωσε δύο γυάλινα μυροδοχεία (Υ. 461-462), ένα χάλκινο νόμισμα (Ν. 1295), ένα πήλινο κύπελλο (Π. 22844) και ένα χάλκινο δισκάριο (Μ. 3110).

Συνολικά ανασκάφηκαν δύο συστάδες τάφων. Η πρώτη περιελάμβανε δύο κεραμοσκεπείς καλυβίτες και έναν κτιστό κιβωτιόσχημο, ενώ η δεύτερη, που βρισκόταν σε απόσταση 50 μ. βορειοανατολικά της πρώτης, περιελάμβανε δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους.

Τάφος 1. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, πολύ κατεστραμμένος από το μηχανικό εκσκαφέα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Έξω από την κάλυψη βρέθηκαν κατά χώραν ένας λύχνος (Π. 22848) με δίσκο διακοσμημένο με δεκατετράφυλλο ρόδακα, χαρακτηριστικό προϊόν κρητικού εργαστηρίου του β΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ. και μία λεκανίδα (Π. 22847). Από τον καθαρισμό της κατεστραμμένης επιφάνειας του τάφου περισυνελέγη ορειχάλκινο δισκάριο (Μ. 3109), ανάλογο με αυτό που παραδόθηκε από τον ιδιοκτήτη: ερμηνεύονται ως πιθανά ομοιώματα κυμβάλων. Χρονολόγηση: μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 2. Κτιστός κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Βρέθηκε ασύλητος. Περιείχε δύο σκελετούς τον έναν δίπλα στον άλλο, σε ύπτια στάση, με το κρανίο στα βορειοανατολικά. Τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος της δυτικής μακριάς πλευράς. Βρέθηκαν λύχνος (Π. 22845), λεκανίδα (Π. 22842), θραύσματα γυάλινων κυπέλλων (Υ. 474-475), γυάλινα μυροδοχεία (Υ. 463-465), καθώς και απλό γυάλινο δαχτυλίδι (Υ. 477). Τέλος, βρέθηκαν τα χάλκινα νομίσματα που είχαν τοποθετηθεί ως χαρώνεια στο στόμα των νεκρών (Ν. 1296-1297). Τα ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στα τέλη του 1ου - αρχές 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 3. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, πολύ κατεστραμμένος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Βρέθηκαν ελάχιστα τμήματα οστών από το άνω μέρος του σώματος και του

34. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 398-399.
35. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 293· 26 (1971): Χρονικά, σ. 517-518.
36. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 370-371.
37. *ΚρητΧρον* Ε΄ (1951), σ. 441.

κρανίου που είχε τοποθετηθεί στα βορειοανατολικά. Απέδωσε θραύσματα μυροδοχείου (Υ. 476) και ασημένιο δηνάριο του Αδριανού (Ν. 1298), σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης. Χρονολόγηση: μέσα 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 4. Κτιστός κιβωτιόσχημος, εν μέρει κατεστραμμένος και συλημένος στο παρελθόν. Προσανατολισμός Β.-Ν. Τα κτερίσματα, ένα γυάλινο μυροδοχείο (Υ. 466) και μία πήλινη οινοχόη (Π. 22843), βρέθηκαν δίπλα στη δυτική μακριά πλευρά, ενώ το χάλκινο νόμισμα (Ν. 1299) στη βόρεια πλευρά του τάφου. Χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 5. Κτιστός κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Εν μέρει συλημένος και κατεστραμμένος. Τα κτερίσματα βρέθηκαν στο μη διαταραγμένο νότιο τμήμα του τάφου, όπου σωζόταν, πεσμένη στο εσωτερικό, πλάκα της κάλυψης. Βρέθηκαν γυάλινα μυροδοχεία (Υ. 468-471, 473), γυάλινα κύπελλα (Υ. 467 και 472) και θραύσματα λύχνων «κρητικού τύπου» (Π. 22846 α - β). Χρονολόγηση: τέλη 1ου έως αρχές 2ου αι. μ.Χ.

Εξαιρετική είναι η σημασία του ευρήματος για την περιοχή, για την οποία έως τώρα οι ενδείξεις ήταν πενιχρές.

ΝΟΤΑ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Αγίου Νικολάου

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου η έκθεση εμπλουτίστηκε με δύο νέες προθήκες νομισμάτων, από τις οποίες η μία φιλοξενεί διάφορα νομίσματα κρητικών και ελληνικών πόλεων και μία καλή σειρά ρωμαϊκών νομισμάτων, προερχόμενα κυρίως από πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας και η άλλη τη νομισματική συλλογή που δώρισε πρόσφατα ο Ν. Ζερβογιάννης στο Μουσείο Αγίου Νικολάου και η οποία περιλαμβάνει νομίσματα κρητικών και ελληνικών πόλεων.

Συνεχίστηκε η καταγραφή και η φωτογράφηση παλαιών και νέων ευρημάτων, καθώς και η φωτογράφηση εκθεμάτων για τη συμπλήρωση του φωτογραφικού αρχείου. Δημιουργήθηκε νέος αποκλειστικός κατάλογος νομισμάτων, στον οποίο καταγράφηκαν όλα τα νομίσματα του μουσείου. Το αρχείο σχεδίων της Εφορείας εμπλουτίστηκε με σχέδια κινητών ευρημάτων από τις ανασκαφές στον Άγιο Νικόλαο, Ιεράπετρα, Κριτσά, Μίλατο και Κεφάλα.

Στο εργαστήριο του μουσείου προχώρησε η συντήρηση των ευρημάτων παλαιών και νέων ανασκαφών της Εφορείας. Συντηρήθηκαν ευρήματα της ανασκαφής των ΥΜ ΙΙΙ τάφων της Γρα Λυγιάς (1992), από τα οποία τρεις σαρκοφάγοι κοσμούν ήδη την έκθεση του Μουσείου Αγίου Νικολάου, ευρήματα από το νεκροταφείο στη θέση Σταυρός Αγίου Νικολάου (1988-1993), ορισμένα από τα οποία έχουν ήδη τοποθετηθεί σε προθήκες του μουσείου. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συντήρηση ευρημάτων από την ανασκαφή του ναϊκού συγκροτήματος των Σκοτεινών χρόνων στην Κεφάλα Βασιλικής Ιεράπετρας (1996). Ξεκίνησε η συντήρηση των ευρημάτων από το γεωμετρικό νεκροταφείο των Μεσελέρων Ιεράπετρας (1991) και του ιερογλυφικού αρχείου του Πετρά (1997), ενώ συντηρήθηκαν και τα πλέον ευαίσθητα από τα ευρήματα της νέας ανασκαφής του νεκροταφείου της Ιεράπετρας (1997). Από τα μεμονωμένα αντικείμενα που συντηρήθηκαν αξίζει να αναφερθεί η σημαντική αμφίγραφη στήλη που παραδόθηκε στην Εφορεία στην Ιεράπετρα και αναγράφει στη μία όψη τη σύναψη συμμαχίας της πόλης με το βασιλιά Σέλευκο της Συρίας και στην άλλη ψήφισμα μικρασιατικής μάλλον πόλης για την Ιεράπυτνα. Στο εργαστήριο συντηρήθηκαν και παλαιά εκθέματα του Μουσείου Αγίου Νικολάου και της Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας που παρουσίαζαν προβλήματα, καθώς και ορισμένα από τα ευρήματα των ανασκαφών των ξένων σχολών που εργάζονται στην περιοχή.

Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας ξεκίνησαν επανεκθετικές εργασίες στην αίθουσα κεραμικής με την αντικατάσταση των παλαιών κατεστραμμένων προθηκών με νέες, στις οποίες θα τοποθετηθούν με νέο σύγχρονο τρόπο έκθεσης τα ευρήματα των παλαιών και πρόσφατων ανασκαφών που στεγάζει η Συλλογή.

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Μουσείο Σητείας

Συνεχίστηκαν οι μικρές επανεκθετικές εργασίες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας, ενώ με γοργούς ρυθμούς εξοπλίζεται και το εργαστήριο συντήρησης, ώστε με την κατάλληλη στελέχωση να μπορεί να αναλαμβάνει τη συντήρηση των ευρημάτων της περιοχής Σητείας και να μη χρειάζεται η μεταφορά τους στο εργαστήριο του Μουσείου Αγίου Νικολάου σε απόσταση 75 χλμ. και η επιστροφή τους με όποιους κινδύνους και δυσκολίες παρουσιάζουν ανάλογα εγχειρήματα. Δεδομένου μάλιστα ότι η ελλιπής στελέχωση του κεντρικού εργαστηρίου της Εφορείας και οι μικροί σχετικά χώροι του κάθε άλλο παρά προσφέρονται για την επίσπευση της συντήρησης των ευρημάτων όλων των περιοχών του Λασιθίου.

Το εποχικό προσωπικό συντήρησης του Μουσείου Σητείας προχώρησε με ταχύτατους ρυθμούς τη συντήρηση των παλαιών και νεότερων ευρημάτων της ανασκαφής του Τρυπητού (1994-1996), του ελληνιστικού νεκροταφείου της Ιτάνου (1989) και του πρωτογεωμετρικού θολωτού τάφου του νεκροταφείου των Κρυών Σητείας (1995).

Συνεχίστηκε επίσης η καταγραφή των ευρημάτων, η οποία παρουσιάζει σχεδόν απόλυτη πληρότητα σε σχέση με τον αριθμό των αντικειμένων και των αποθηκών του μουσείου, δεδομένης και της ύπαρξης και καταγραφής των ευρημάτων των ανασκαφών των ξένων αρχαιολογικών σχολών που δραστηριοποιούνται στο Λασίθι. Αντίθετα, η φωτογράφηση και το ανάλογο φωτογραφικό αρχείο, όσον αφορά τα εκθέματα και ευρήματα, προχωρούν με λιγότερο γρήγορους ρυθμούς λόγω του υψηλού κόστους της ειδικευμένης αυτής καλλιτεχνικής δουλειάς και ιδιαίτερα

της αδυναμίας εύρεσης των κατάλληλων ειδικευμένων φωτογράφων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΗΤΕΙΑΣ

Τρυπητός

Οικόπεδο Β. Πλακάκη - Β. Δρακάκη

Συνεχίστηκε η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο[1] με την αποκάλυψη και άλλων τμημάτων του πολεοδομικού ιστού της ελληνιστικής πόλης. Η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως στα ανατολικά του ανασκαπτόμενου χώρου, όπου ήλθαν στο φως μια σειρά δωματίων, τα οποία είτε συμπληρώνουν οικίες που είχαν αποκαλυφθεί σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους είτε συνθέτουν νέες. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν τα δωμάτια Β16-Β18 στον ανατολικό τομέα και Δ6 στο βόρειο, ενώ ο δρόμος ΔΡ Γ (Πίν. 395 γ) χωρίζει μια άλλη οικία που αποτελείται από τα δωμάτια Ε1-Ε6. Η οικία αυτή φαίνεται ότι αποτελεί το ανατολικό όριο της πόλης στο άνδηρο αυτό, καθώς υπάρχουν φυσικά όρια που δεν επέτρεπαν την προς Α. εξάπλωση της οικοδόμησης (Σχέδ. 1).

Τα δωμάτια Β17 και Β18 ολοκληρώνουν την οικία των δωματίων Β11-Β14, ενώ το Β16 φαίνεται ότι ανήκει στην οικία από την οποία μόνον τμήμα του δωματίου Β15 σώζεται, καθώς έχει καταστραφεί από την καλλιέργεια. Δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και τα κινητά ευρήματα είναι λίγα και φτωχά: υφαντικά βάρη, λύχνος (ΑΕ 11398), χάλκινα καρφιά. Αντίθετα πιο ενδιαφέροντα είναι τα ευρήματα στο δρόμο Γ: πρόχους (ΑΕ 11432), πινάκιο (ΑΕ 11389), τμήμα αμφορέα με ενσφράγιστη λαβή (ΑΕ 10823) και μια συγκέντρωση 140 υφαντικών βαρών. Τα ευρήματα των δωματίων της τελευταίας οικίας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο Ε4 αποκαλύφθηκε κτιστή εσχάρα. Στη γωνία του Ε2, περιρραντήριο κατά χώραν, το οποίο πιθανώς είχε χρήση βάσης στήριξης κάποιου αντικειμένου, και στο ίδιο δωμάτιο το εντός του σκαμμένου λάκκου τμήμα μεγάλου πίθου. Από το ίδιο δωμάτιο προέρχεται λίθινη λεκάνη με προχοή (ΑΕ 11589) και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο. Στα ευρήματα του δωματίου Ε1 περιλαμβάνονται: λύχνος (ΑΕ 10272), μυροδοχείο (ΑΕ 10274), λίθινος χειρόμυλος (ΑΕ 10837) και σιδερένιο εγχειρίδιο. Στο Ε3 ενδιαφέρον παρουσιάζει το ηθμοειδές αγγείο με την προχοή στο κέντρο που οπωσδήποτε σχετίζεται με πρόσμειξη ή διαχωρισμό υγρών (ΑΕ 10826) (Πίν. 395 α) και ο αμφορίσκος (ΑΕ 11591). Στο δωμάτιο Ε4 βρέθηκαν λύχνος (ΑΕ 11388), αμφορέας (ΑΕ 10512) (Πίν. 395 β) και μυροδοχείο (ΑΕ 11394). Στο δωμάτιο Ε5 μία πρόχους (ΑΕ 11393), δύο δίωτα κύπελλα (ΑΕ 10268-10269), τρία μυροδοχεία (ΑΕ 10270, 11457, 11458), ένας λύχνος (ΑΕ 10271) και μία χάλκινη αιχμή βέλους.

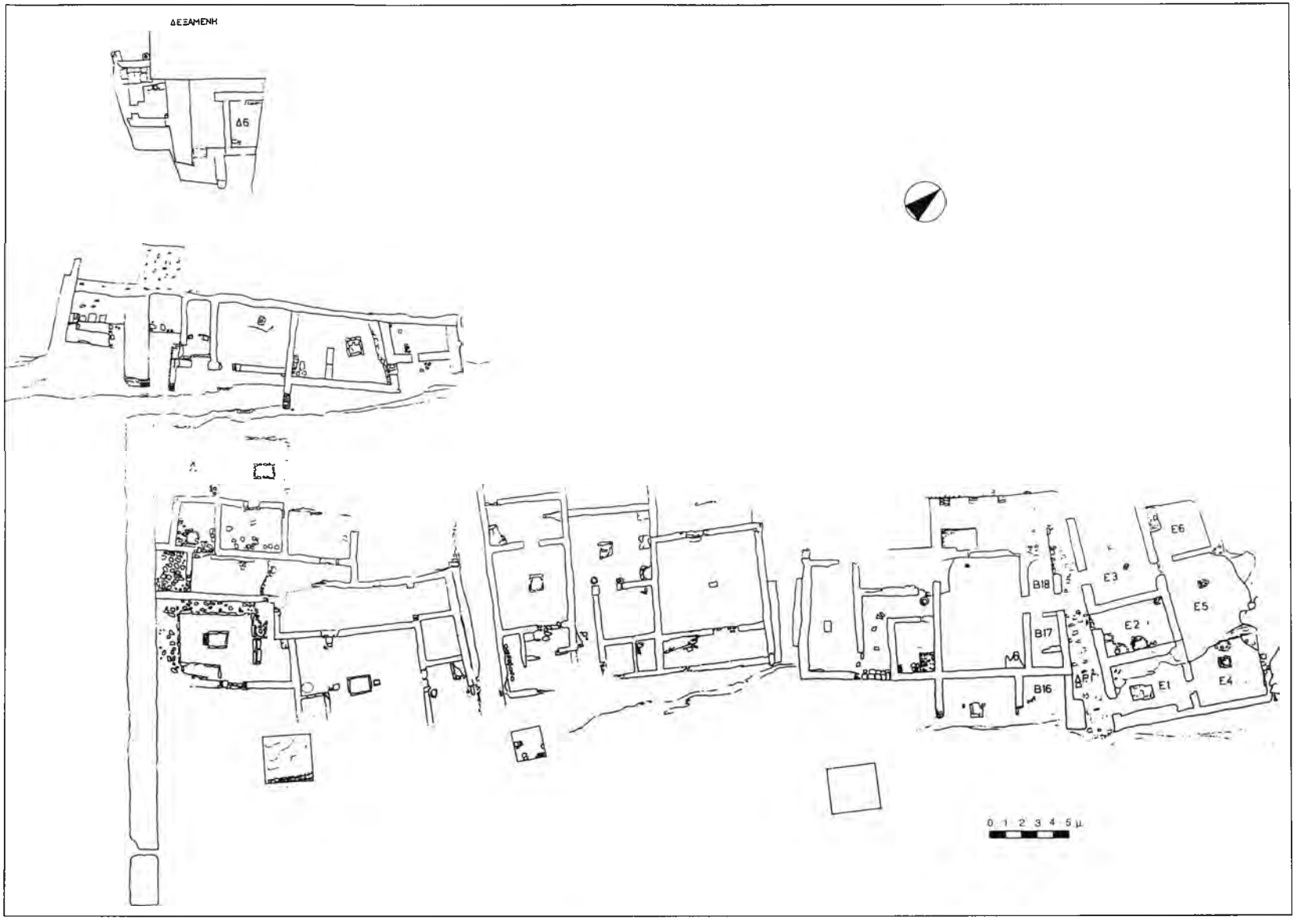
Μέσα Μουλιανά

Θέση Σελλάδες (Τάφοι Ξανθουδίδη)

Μικρή διερευνητική έρευνα με χρηματοδότηση της Κοινότητας Μέσα Μουλιανών έγινε στη θέση Σελλάδες, στη συμβολή των δρόμων Σητείας-Αγίου Νικολάου και αγροτικού δρόμου προς τον οικισμό Καλαυρού, στην περιοχή Μέσα Μουλιανών Σητείας, εκεί όπου το 1903 ο Σ. Ξανθουδίδης ανέσκαψε δύο ΥΜ ΙΙΙΒ θολωτούς τάφους με σημαντικά ευρήματα[2]. Αρχικός σκοπός της παρέμβασής μας ήταν η εύρεση τρόπου προστασίας των μνημείων από την πυκνή βλάστηση και τα όμβρια ύδατα, αλλά τελικά αποδείχτηκε ότι η έρευνα του 1903 δεν είχε ολοκληρωθεί ιδίως σε ό,τι αφορά την αποκάλυψη των δρόμων των τάφων. Και στους δύο τάφους αποκαλύφθηκαν διάδρομοι κατωφερείς λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Ο ίδιος ο Ξανθουδίδης αναφέρει για τον τάφο Α ότι στερείται δρόμου, αλλά φαίνεται ότι δεν εξήντλησε την έρευνα, αφού εισήλθε από την αφαιρεθείσα από τον χωρικό που τον ανακάλυψε πλάκα της κορυφής του θόλου. Για τον τάφο Β δεν αναφέρει τίποτε σχετικά με δρόμο, αφού και εκεί η είσοδος έγινε με τον ίδιο τρόπο. Μάλιστα ο ανασκαφέας ομολογεί ότι δεν θεώρησε σκόπιμο να αφαιρέσει τον ξηρότοιχο που έφραζε το στόμιο, τον οποίο συνάντησε από το εσωτερικό του τάφου. Ο διάδρομος του τάφου Α έχει κατεύθυνση Δ.-Α. και συνολικό μήκος 5,70 μ. Ξεκινά από 0,26 καταλήγει σε βάθος 1,18 μ., προ της εισόδου, το δε δάπεδό του είναι από πατημένο χώμα (Πίν. 396 α). Ο αντίστοιχος του τάφου Β έχει κατεύθυνση επίσης Δ.-Α., συνολικό μήκος 3,70 και το βάθος του κυμαίνεται από 0,30 στην επιφάνεια έως 1,30 μ. προ της εισόδου. Το δάπεδό του είναι από πατημένο χώμα (Πίν. 396 β).

1. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 561-562. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 2 (1988), σ. 35-36). *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 746-747· 50 (1995): Χρονικά, σ. 749-750· 51 (1996): Χρονικά, σ. 651-652.

2. *AE* 1904, σ. 22 κ.ε.

Σχέδ. 1. Νομός Λασιθίου. Τρυπητός. Οικόπεδο Β. Πλακάκη - Β. Δρακάκη. Κάτοψη της ελληνιστικής πόλης, με αριθμημένα τα ανεσκαμμένα κατά το 1997 δωμάτια.

Τουρλωτή

Θέση Ξυλόπορτα (αγρός Α. Βοβατζάκη)

Μετά από ενημέρωση της εποχικής αρχαιοφύλακος Θυμιοχρηστάκη ότι στη γειτονική περιοχή της Τουρλωτής και στον παραπάνω αγρό διακρίνονται διάσπαρτα όστρακα αρχαίων αγγείων, το συνεργείο από τις Σελλάδες μεταφέρθηκε στο συγκεκριμένο αγρό, όπου πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως μικρό κτίσμα, του οποίου το δάπεδο και η αρχαία επίχωση έφεραν ίχνη έντονης καύσης. Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού οστράκων χονδροειδών αποθηκευτικών αγγείων, μεταξύ των οποίων και ένας σχεδόν ακέραιος πίθος με άγνωστο καμένο περιεχόμενο, δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για χώρο αποθηκευτικό, που καταστράφηκε από φωτιά. Όλα τα ευρήματα ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

† ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Πετράς

Κατόπιν άδειας του ΥΠΠΟ, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του στρώματος καταστροφής του πρώτου ανακτόρου (Πίν. 397 β), που περιείχε το ιερογλυφικό αρχείο της ΜΜ ΙΙΒ. Η έρευνα υπήρξε εξαιρετικά δύσκολη, εξαιτίας της φύσης, αλλά και της κατάστασης διατήρησης του υλικού. Σε αυτήν έλαβαν μέρος, εκτός της υπογράφουσας, ο συντηρητής της Εφορείας Α. Νικάκης και ο αρχιεργάτης Π. Καμπανός. Πριν από την έναρξή της χρειάστηκε να αφαιρεθούν δύο ΥΜ ΙΙΙ τοίχοι, οι οποίοι επανατοποθετήθηκαν αργότερα, στο πλαίσιο των εργασιών στερέωσης που ακολούθησαν την ανασκαφή. Τα αποτελέσματα της έρευνας υπήρξαν σημαντικά:

Συγκεκριμένα βρέθηκαν 26-30 νέα σφραγίσματα (ο ακριβής αριθμός θα γίνει γνωστός μετά την ολοκλήρωση της συντήρησης και των συγκολλήσεων που θα προκύψουν τόσο μεταξύ των φετινών ευρημάτων, όσο και αυτών του 1996). Τα ευρήματα είναι ιδιαίτερα ευπαθή, εξαιτίας της μη ομοιόμορφης τυχαίας όπτησης, κατά την πυρκαγιά που κατέστρεψε το τμήμα αυτό του κτιρίου. Το στρώμα καταστροφής εξάλλου απέδωσε ικανή ποσότητα κεραμικής, αποκλειστικά και με ασφάλεια χρονολογούμενης στη ΜΜ ΙΙΒ (Πίν. 397 α), γεγονός που διακρίνει το ιερογλυφικό αρχείο του Πετρά από τα άλλα τρία μέχρι σήμερα γνωστά. Η μοναδικότητα του ευρήματος εξάλλου, πέρα από το γεγονός του μεγάλου αριθμού νέων δεδομένων συνίσταται και σε άλλα δύο στοιχεία:

α) Την εύρεσή του σε αδιατάρακτο στρώμα πρωτογενούς απόθεσης. β) Το γεγονός ότι περιείχε αποκλειστικά ιερογλυφική, χωρίς καμία ένδειξη Γραμμικής Α.

Το στρώμα καταστροφής απέδωσε επίσης πολλά τμήματα κονιαμάτων τοίχου και δαπέδου, λίθινα εργαλεία και λίγα οστά ζώων.

Συντήρηση υλικού παλαιότερων ετών. Οι συντηρήτριες Β. Γουλιώτη και Κ. Ζερβάκη εργάστηκαν επί δίμηνο περίπου συντηρώντας τα ευρήματα των παλαιότερων ετών. Έχουν ήδη καθαριστεί και συγκολληθεί περίπου τα 2/5 του υλικού, ενώ, εξαιτίας της έλλειψης χώρου στο Μουσείο Σητείας, δεν έχει ακόμη αρχίσει η μελέτη της κεραμικής κατά στρωματογραφικά σύνολα. Μένουν επίσης πολλά αγγεία προς συμπλήρωση με γύψο.

Μελέτη υλικού. Κατά τους μήνες Απρίλιο, Ιούνιο και Ιούλιο προωθήθηκε η μελέτη του υλικού τόσο από ειδικούς επιστήμονες όσο και από τους αρχαιολόγους μέλη της αποστολής Πετρά. Συγκεκριμένα: α) Ο C. d'Anibale - οψιανοί, β) η καθηγήτρια Η. Dierckx - λίθινα εργαλεία, γ) η Ν. Πούλου - ευρήματα του βυζαντινού νεκροταφείου, δ) η ανθρωπολόγος Ε. Barnes - τα οστά του βυζαντινού νεκροταφείου, ε) η υπογράφουσα και ο Μ. Wedde - κεραμική του ΥΜ Ι στρώματος καταστροφής του ανακτόρου. Συνεχίστηκε επίσης η επεξεργασία του υλικού στο Μουσείο Σητείας.

Καθαρισμός αρχαιολογικού χώρου - Στερέωση αρχιτεκτονικών λειψάνων. Παρά την έγκριση και τη χρηματοδότηση από το ΥΠΠΟ, οι εργασίες δεν εκτελέστηκαν. Μικρής έκτασης καθαρισμοί πραγματοποιήθηκαν με ιδιωτική χρηματοδότηση (Πίν. 397 γ-δ).

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Μίλατος Μιραμπέλλου

Θέση Χαλασές (οικόπεδο Μ. Μπουνιαλέτου)

Μετά από αίτηση οικοδόμησης πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[3], το οποίο βρίσκεται στο μέσον περίπου της αγροτικής (προς το παρόν) οδού που φέρει από τον οικισμό παραλίας Μιλάτου προς το ανατολικό άκρο της πεδιάδας, όπου το ναΰδριο του Αγίου Νικολάου. Ακριβώς νότια του ναϋδρίου αυτού είχαν το 1994 ανασκαφεί αρχιτεκτονικά λείψανα του μινωικού οικισμού της περιοχής στο οικόπεδο Χανδράκη[4]. Τοίχοι είναι ορατοί επιφανειακά μεταξύ των δύο οικοπέδων. Έως την πρόωρη διακοπή της έρευνας ανοίχθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές Α και Β. Οικοδομικά λείψανα βρέθηκαν μόνο στην τομή Β, όπου αποκαλύφθηκε σωζό-

3. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Μ. Χατζηπαναγιώτη.

4. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 749.

μενος και κάπως ασαφής τοίχος, με κατεύθυνση Δ.-Α., μήκ. 3,50 περίπου και πάχ. 0,90 μ. Σώζεται σε ύψος μόνο δύο σειρών λίθων και εδράζεται σε στρώμα χαλίκων. Δεν είναι βέβαιο ότι ανήκει σε κτίριο. Δάπεδα ή άλλα στοιχεία δεν εντοπίστηκαν.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ανοίχθηκε χωρίς άδεια παράκτιος δρόμος στην ίδια περιοχή. Σε απόσταση 120 μ. περίπου βορειοδυτικά του περιβόλου του ναϋδρίου του Αγίου Νικολάου, ακριβώς επί της βραχώδους ακτής, εντοπίστηκε γωνία μινωικού κτιρίου, με τους δύο κάθετους μεταξύ τους τοίχους που αποκαλύφθηκαν, σε μήκος 5,30 και 1 μ. αντίστοιχα. Οι τοίχοι, πάχ. 0,90 μ., από μεγάλες πέτρες, σώζονται σε μικρό ύψος και θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο. Τα όστρακα φαίνονται παλαιοανακτορικά.

Σημειωτέον ότι η όλη τοπογραφία του μινωικού οικισμού στις Χαλασές θυμίζει ως μικρογραφία αυτή της γειτονικής ανακτορικής πόλης των Μαλίων. Και στις δύο περιπτώσεις ο οικισμός καταλαμβάνει το ανατολικό άκρο των κλεισμένων ανάμεσα σε λόφους παράκτιων πεδιάδων, με τα κτίρια να φτάνουν έως και την ακτή.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ιεράπετρα

Στην πόλη της Ιεράπετρας και στη θέση Παραμυθιάς – τοπωνύμιο που φαίνεται πως δεν είναι τυχαίο, αλλά μπορεί να σχετίζεται με τη χρήση του χώρου κατά την αρχαιότητα – εντοπίστηκαν τμήματα του αρχαίου νεκροταφείου σε δύο ακίνητα. Η περιοχή αυτή βορειοδυτικά της σύγχρονης πόλης της Ιεράπετρας εντάχθηκε πρόσφατα στο σχέδιο πόλης και παρουσιάζει μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα. Βρίσκεται βόρεια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Ιεραπύτνης[5]. Τμήμα του νεκροταφείου ερευνήθηκε σε άλλη κοντινή θέση, σε μικρή απόσταση από το σύγχρονο νεκροταφείο της πόλης[6].

Θέση Παραμυθιάς (οικόπεδο Α. και Δ. Μαλλιωτάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 19 τάφοι, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες.

Τάφος 1. Πρόκειται για κεραμοσκεπή καλυβίτη τάφο, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Κάθε μακριά πλευρά σχηματίζεται από δύο στρωτήρες κορινθιακού τύπου, στερεωμένους εξωτερικά με αργούς λίθους. Η δυτική τριγωνική πλευρά του τάφου κλείνει με τμήμα κεραμίδας. Περιείχε δύο επάλληλες ταφές με τις κεφαλές των νεκρών στα ανατολικά. Μέσα στον τάφο βρέθηκε ακόμη μία κεφαλή νεκρού χωρίς άλλα οστά, ενώ αμέσως έξω από τις κεραμίδες στα δυτικά αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα οστά άλλων νεκρών ίσως από παλαιότερη ταφή. Τις ταφές συνόδευαν δώδεκα γυάλινα αγγεία που βρέθηκαν ακέραια ή σπασμένα, ένα πήλινο κύπελλο, δύο ειδώλια, τρεις λύχνοι του τέλους του 2ου αι. μ.Χ., τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας, δύο οστέινες και δύο χάλκινες περόνες και κομμάτια άλλων, οστέινες βελόνες, ένα λίθινο σφονδύλι, ένα πήλινο μυροδοχείο. Από ένα χάλκινο νόμισμα (χαρώνειος οβολός) βρέθηκε δίπλα στο στόμα των δύο νεκρών, ενώ κοντά στο κρανίο άλλου στα δυτικά βρέθηκε ένα ακόμη χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 2. Βρίσκεται βορειότερα του τάφου 1, ανήκει στον ίδιο τύπο και έχει τον ίδιο προσανατολισμό με αυτόν. Από τον τάφο σώθηκε κατά χώραν μία μόνον από τις κεραμίδες και ελάχιστα διαταραγμένα οστά. Από τα κτερίσματά του περισυνελέγησαν τμήματα χάλκινου επίχρυσου ελάσματος και επίχρυσες χάντρες, η κεφαλή, τμήμα του κορμού και το ένα φτερό πήλινου ειδωλίου Έρωτα, τμήματα ειδωλίων κακής διατήρησης, τμήμα πήλινου πτηνού, πήλινη σπασμένη σταμνοειδής πυξίδα, πήλινο πώμα πυξίδας με γραπτή διακόσμηση, δύο πήλινα μυροδοχεία, μία κοτυλίσκη, τμήμα ανάγλυφου πλακιδίου και βώλοι χρώματος κόκκινου και ρόδινου. Κοντά στον τάφο βρέθηκε σιδερένια στλεγγίδα σε κομμάτια.

Τάφοι 3 και 4. Οι δύο αυτοί τάφοι είναι εντελώς κατεστραμμένοι και έτσι ο τύπος τους είναι αδιάγνωστος. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν ελάχιστα διαταραγμένα οστά.

Τάφος 5. Βρίσκεται βόρεια του τάφου 1 και είναι παράλληλος με αυτόν. Ο τάφος είναι συλημένος και σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος. Ωστόσο, από τα τμήματα κεραμίδων που βρέθηκαν είναι φανερό ότι πρόκειται για κεραμοσκεπή. Περισυνελέγησαν δύο ακέραιοι λύχνοι του β΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ., ένα χάλκινο νόμισμα, μία σπασμένη αρυβαλλοειδής λήκυθος, τμήματα πήλινου ειδωλίου, γυάλινων αγγείων, ελεφαντοστέινης περόνης και χάλκινου ελάσματος. Από το νεκρό βρέθηκαν ελάχιστα οστά, τμήματα κυρίως των μηριαίων και του κρανίου.

Τάφος 6. Από τον κατεστραμμένο τάφο 6 προέρχονται μία κύλικα και ένα ακόμη μικρό αγγείο.

Τάφος 7. Αποκαλύφθηκε νότια του τάφου 6 και έχει προσανατολισμό από Α. προς Δ. Είναι συλημένος και σχεδόν τελείως κατεστραμμένος. Από την αετωματική κεραμοσκεπή του σώθηκε τμήμα κεραμίδας με εγχάρακτο κισσόφυλλο. Από τα κτερίσματά του βρέθηκε μόνον ένας σπασμένος λύχνος.

5. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 389 κ.ε.· 41 (1986): Χρονικά, σ. 234.

6. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 753.

Τάφος 8. Ανατολικά του τάφου 7 και σχεδόν σε επαφή με αυτόν αποκαλύπτεται άλλος κεραμοσκεπής τάφος με στέγαστρο από τέσσερις οριζόντια τοποθετημένες κεραμίδες σε συνολικό μήκος 1,77 και πλάτος 0,62 μ. Από το σκελετό του νεκρού βρέθηκαν κατά χώραν μόνον τα οστά των κνημών κάτω από τη δυτικότερη κεραμίδα. Στο συλημένο αυτό τάφο βρέθηκαν ακέραιος λύχνος του 2ου αι. μ.Χ., κύπελλο, μικρό κομμάτι χάλκινης περόνης και τμήμα ελάσματος.

Τάφος 9. Βρέθηκε νότια-νοτιοανατολικά του τάφου 8. Ήταν συλημένος. Το μοναδικό εύρημα ήταν ένας σπασμένος λύχνος.

Τάφος 10. Νότια του τάφου 4 και σε πολύ ψηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκε ο τάφος 10, μάλλον απλός λακκοειδής, συλημένος. Μοναδικό εύρημα ήταν ένας ακέραιος λύχνος.

Τάφος 11. Στον τάφο αυτόν, που βρέθηκε νότια του τάφου 8 και ήταν παράλληλος με αυτόν, βρέθηκαν κομμάτια κεραμίδων και ελάχιστα όστρακα.

Τάφος 12. Ελάχιστα οστά και όστρακα βρέθηκαν στον τάφο αυτόν, που αποκαλύφθηκε νότια του τάφου 11 και παράλληλα με αυτόν.

Τάφος 13. Αποκαλύφθηκε βόρεια του τάφου 8 και σε μικρή απόσταση από αυτόν. Ήταν συλημένος και σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος. Από τα κομμάτια κεραμίδων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για κεραμοσκεπή τάφο. Από τα κτερίσματά του βρέθηκαν ένας λύχνος του λεγόμενου κρητικού τύπου, ένας γυάλινος αστράγαλος, τμήμα χάλκινης περόνης και δύο χάλκινα νομίσματα.

Τάφος 14. Νότια και παράλληλα με τον τάφο 10 αποκαλύφθηκε ο τάφος 14, συλημένος και χωρίς ευρήματα.

Τάφος 15. Αμέσως νότια και παράλληλα με τον τάφο 12 βρέθηκε ο τάφος 15, μήκ. 1,45 και πλ. 0,25 μ., κεραμοσκεπής καλυβίτης, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Από την κεραμοσκεπή αποκαλύφθηκαν στην αρχική τους θέση οι τρεις κεραμίδες της βόρειας πλευράς και η μία της νότιας στηριγμένες στην εξωτερική τους πλευρά με λίθους. Στον τάφο αυτό, στον οποίο είχε ταφεί μία γυναίκα, μάλλον νεαρής ηλικίας, βρέθηκαν μία οινοφόρος (Πίν. 398 α) με ανάγλυφες παραστάσεις Έρωτα στη μια όψη και γυναικείας μορφής ανάμεσα σε βλαστούς αμπέλου στην άλλη (β΄ μισό 2ου-α΄ μισό 3ου αι. μ.Χ.)[7], ένα γυάλινο μυροδοχείο συνηθισμένου τύπου του 1ου-2ου αι. μ.Χ. και μία μικρή ελεφαντοστέινη πυξίδα εκατέρωθεν της κεφαλής της νεκρής, δύο φυσικές πεταλίδες με οπή ανάρτησης (περίαπτα), ένα χάλκινο και ένα ασημένιο βραχιόλι, ένα χρυσό σκουλαρίκι, ένα ελεφαντοστέινο κοχλιάριο, ένα μικρό ασημένιο πώμα αγγείου, μία χάλκινη βελόνα και δύο χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων το ένα στο στόμα της νεκρής.

Τάφος 16. Βρέθηκε αμέσως δίπλα στον τάφο 15 και είχε ίδιο προσανατολισμό με αυτόν. Σε κάθε μακριά πλευρά είχε από δύο κεραμίδες στηριγμένες με αργούς λίθους. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα των κεραμίδων και λίγα όστρακα. Στην ανατολική του άκρη βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα. Συλημένος.

Τάφος 17. Παράλληλος και δίπλα στον τάφο 16 αποκαλύφθηκε ο κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος 17 (Πίν. 398 β) με τρεις κεραμίδες σε κάθε μακριά πλευρά και τμήματα κεραμίδων στις δύο στενές. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος· μοναδικά ευρήματα ήταν ένας λύχνος του β΄ μισού του 2ου - α΄ μισό 3ου αι. μ.Χ., ένας πήλινος αρύβαλλος και μία σπασμένη ελεφαντοστέινη περόνη. Από το σκελετό του νεκρού αποκαλύφθηκαν κατά χώραν μόνον τα οστά του δεξιού ποδιού.

Τάφος 18. Αποκαλύφθηκε δυτικά του τάφου 16, συλημένος. Μοναδικά ευρήματα ήταν ελάχιστα όστρακα.

Τάφος 19. Δίπλα και νότια του τάφου 17 αποκαλύφθηκε ο τάφος 19 κεραμοσκεπής καλυβίτης, του οποίου οι μακριές πλευρές αποτελούνται από δύο στρωτήρες κεραμίδες. Στη βόρεια πλευρά την ένωση των στρωτήρων έκλεινε μία καλυπτήρια. Στο χώρο έξω από τη νότια πλευρά του τάφου βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα, τμήμα ελεφαντοστέινης περόνης και χάλκινου ελάσματος. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τρία γυάλινα μυροδοχεία, μία χάλκινη βελόνα, ένα χάλκινο αντικείμενο και ένα ασημένιο δαχτυλίδι. Από τα οστά που βρέθηκαν στον τάφο συμπεραίνουμε πως σε αυτόν είχαν ενταφιαστεί ένας ενήλικας και ένα παιδί σε επάλληλες ταφές.

Θέση Παραμυθιάς (οικόπεδο Λυκείου)

Δυτικά από το προηγούμενο οικόπεδο και σε μικρή απόσταση βρίσκεται το σχολικό συγκρότημα του Γυμνασίου και Λυκείου Ιεράπετρας. Αμέσως νότια του παλαιότερου κτιρίου του σχολείου αποφασίστηκε η ανέγερση της νέας πτέρυγας. Κατά την εκσκαφή θεμελίων εντοπίστηκαν ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων (κεραμίδες, όστρακα αμφορέων, τμήματα πήλινων αγωγών). Έτσι, η εκσκαφή διακόπηκε και με δαπάνη της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λασιθίου ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα του χώρου, η οποία έφερε στο φως τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Ιεραπύτνης[8].

Ερευνήθηκαν 43 τάφοι, κυρίως κεραμοσκεπείς καλυβίτες, δυστυχώς όλοι συλημένοι και σε μεγάλο βαθμό κατε-

7. Πρβλ. *ΑΜ* 69-70 (1954-1955), σ. 125-146.

8. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Κ. Ασπραδάκη.

στραμμένοι, αλλά και ένας κιβωτιόσχημος και ένας μεγάλος κτιστός καμαροσκεπής. Αυτός ο τελευταίος με διαστάσεις 3×4 και σωζόμενο ύψος 1,80 μ. κρίθηκε διατηρητέος σε ημιυπαίθριο χώρο του σχολείου.

Σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης βρέθηκαν οι τάφοι 2β, 5 (Πίν. 398 γ), 11, 12, 12α, 15, 16, 18, 20, 24, 33, 34 που έσωζαν τμήμα της κεραμοσκεπούς επικάλυψής τους με στρωτήρες κορινθιακού τύπου τοποθετημένους στις μακριές πλευρές, έτσι ώστε να σχηματίζουν αετωματική στέγη πάνω από το σώμα του νεκρού. Σε αρκετές περιπτώσεις το τριγωνικό άνοιγμα των στενών πλευρών έκλεινε με τμήματα των ίδιων κεραμίδων. Αργοί λίθοι τοποθετημένοι δίπλα και πάνω από τις κεραμίδες των μακριών πλευρών τις κρατούσαν στη θέση τους. Σωροί τέτοιων λίθων που βρέθηκαν σε αρκετές ανασκαφικές τομές δεν είναι φανερό αν προέρχονται από τέτοιους τάφους ή από κτιστούς κατεστραμμένους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε ο τάφος 21 (Πίν. 399 β), εξωτερικά κτιστός με μικρούς λίθους και συνδετικό κονίαμα. Ο τοίχος είχε πάχος 0,45 και μέγιστο ύψος 0,55 μ. Εσωτερικά διαμορφωνόταν σε χαμηλότερο επίπεδο ο κιβωτιόσχημος τάφος με πλευρές από καλολαξευμένες πλάκες γυψόλιθου, από μία σε κάθε στενή και από δύο σε κάθε μακριά πλευρά. Η ύπαρξη πολλών κομματιών κεραμίδων στο εσωτερικό της κτιστής κατασκευής ίσως οφείλεται στην κατάρρευση της στέγης του. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκε άφθονη κεραμική, τμήματα γυάλινων αγγείων, χάλκινο δαχτυλίδι, χάλκινες βελόνες και χάλκινα ελάσματα, γυάλινος «οφθαλμός» και ελάχιστα οστά. Στο δάπεδο του κιβωτιόσχημου τάφου και στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκε «κρύπτη» σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του κτιστού τοίχου, διαστ. 0,75×0,61 μ., κατασκευασμένη με τις ίδιες πλάκες από γυψόλιθο. Το βάθος της ήταν 0,30 μ. Αμέσως έξω από αυτή βρέθηκε τμήμα κεραμίδας με κονίαμα, η οποία ίσως ήταν τμήμα του καλύμματός της. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν μαζί με τμήμα κεραμίδας και πέτρες ένα χάλκινο νόμισμα, λίγα οστά και τμήμα γυάλινου αγγείου.

Ο μεγάλος κτιστός καμαροσκεπής τάφος (Πίν. 399 γ) έχει τους τοίχους των στενών πλευρών (βόρειος και νότιος τοίχος) και το κάτω μέρος των μακριών πλευρών (ανατολικός και δυτικός) χτισμένους με αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, ενώ από τη γένεση της καμάρας οι δύο τοίχοι των μακριών πλευρών είναι χτισμένοι με πλίνθους. Με πλίνθους έχει δημιουργηθεί και μικρή τετράγωνη θυρίδα στο βόρειο τοίχο του κτίσματος. Ρόλο εισόδου φαίνεται ότι είχε ορθογώνιο άνοιγμα στο νότιο τοίχο και σε ύψος 1,20 μ. περίπου από το δάπεδο. Αμέσως κάτω από το άνοιγμα αυτό και στο εσωτερικό του κτίσματος βρέθηκε τοποθετημένος μεγάλος κυβόλιθος που ως σκαλοπάτι διευκόλυνε προφανώς την είσοδο. Στο εσωτερικό του κτίσματος βρέθηκαν πλίνθοι από την κατάρρευση της οροφής, λύχνοι του 2ου αι. μ.Χ., γυάλινα μυροδοχεία του 1ου-2ου αι. μ.Χ., όστρακα αγγείων και οστά άγνωστου αριθμού νεκρών.

Τα ευρήματα ήταν λίγα σε σχέση με τον αριθμό των τάφων, κυρίως λύχνοι, χρονολογημένοι από τον 1ο αι. π.Χ. έως το τέλος του 2ου ή τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., μικρά πήλινα αγγεία, γυάλινα μυροδοχεία, κοσμήματα χάλκινα και αργυρά, χάλκινοι καθρέπτες, χάλκινα αγγεία, μεταξύ των οποίων και μία πλαστική οινοχοΐσκη (Πίν. 399 α), που σώζει μάλιστα στο μισό της επιφάνειάς της ύφασμα (τάφος 23), και νομίσματα του 1ου και 2ου αι. μ.Χ.

Θέση Αλυκές (οικόπεδο Ι. Σαρειδάκη)

Το παραπάνω ακίνητο βρίσκεται στη θέση Αλυκές Ιεράπετρας, όπου τοποθετείται η αρχαία «Ναυμαχία», την ύπαρξη της οποίας γνωρίζουμε από αναφορές του Onorio Belli και του ναυάρχου Spratt[9]. Η κατασκευή αυτή γνωστή κυρίως στη βόρεια Αφρική προοριζόταν για παραστάσεις εικονικών ναυμαχιών. Με τη μορφή έλους διατηρούνταν μέχρι το 1950, οπότε και επιχωματώθηκε.

Η διερευνητική ανασκαφική έρευνα[10] είχε γενικά πενιχρά αποτελέσματα, αφού δεν κατέστη δυνατόν εξαιτίας του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα να προχωρήσει η έρευνα πέρα από τα 0,70 μ. σε βάθος. Το μοναδικό κτίσμα που αποκαλύφθηκε ήταν μια τετράγωνη κατασκευή στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου το έδαφος παρουσίαζε ανωφέρεια. Η κατασκευή αυτή, διαστ. 1×1,10 μ., εντοπίστηκε σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ήταν χτισμένη με λαξευμένους και αργούς λίθους, κεραμίδες και κονίαμα. Λόγω έλλειψης χρόνου και πιστώσεων η ανασκαφή διακόπηκε, για να συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ο Γ. Παπαδάκης, κάτοικος Ιεράπετρας, παρέδωσε τμήμα λίθινης αμφίγραφης στήλης, την οποία, όπως ο ίδιος δήλωσε, βρήκε πριν από πολλά χρόνια μέσα σε μπάζα στην περιοχή Κουτσουνάρι Ιεράπετρας. Στη μία όψη σώζεται σε 11 στίχους περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένους αρχή ψηφίσματος της συμμαχίας των Ιεραπυτνίων με το

9. T.B. Spratt, *Travels in Crete*, I, London 1865.

10. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Χατζηπαναγιώτη.

βασιλιά Σέλευκο Β΄ της Συρίας (246-225 π.Χ.), στην άλλη όψη σε δέκα στίχους σώζεται ψήφισμα άγνωστης πόλης, στο οποίο αναφέρονται οι Ιεραπύτνιοι (2ος αι. π.Χ.).

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Ο Α. Ξενικάκης παρέδωσε ένα χάλκινο νόμισμα Κυδωνίας από την περιοχή της Ιτάνου (ΑΕ 10201). Ο Ν. Πρωτογεράκης από την περιοχή Παπαδιόκαμπος της Σκοπής παρέδωσε 21 αρχαία αντικείμενα (ΑΕ 10278-10298) με σπουδαιότερα ένα κωνικό κύπελλο (ΑΕ 10289) και δύο προχοΐσκες (ΑΕ 10281,10291), πιθανώς, ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η Ε. Γαλανάκη μία λίθινη γούρνα από την περιοχή της Αγίας Φωτιάς (ΑΕ 10300), μινωικών χρόνων. Ο Β. Καραβασίλης ένα μυροδοχείο ελληνιστικών χρόνων από το Πισκοκέφαλο (ΑΕ 10825). Ο Μ. Εικοσιπεντάκης παρέδωσε τρία αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από τη θέση του νεκροταφείου Σητείας, όπου τοποθετείται η ενετική μονή της Santa Maria (ΑΕ 10202-10204). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα κιονόκρανο με ανάγλυφο σταυρό. Ο αρχαιοφύλακας Ζάκρου Α. Πλατανάκης περισυνέλεξε από τη θέση Τουρκοσπηλιά ένα χάλκινο έλασμα (ΑΕ 10482).

† ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αγία Φωτιά

Ολοκληρώθηκαν οι καθαρισμοί και οι εργασίες στερέωσης στο ΜΜ ΙΑ ορθογώνιο κτίριο και το τείχος που το περιβάλλει. Συμπληρώθηκε επίσης η αποτύπωση του χώρου (Πίν. 399 δ).

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Μάλια

Ξεκίνησε η εκτέλεση της εγκεκριμένης από το ΥΠΠΟ μελέτης συντήρησης του μινωικού ανακτόρου Μαλίων, με τις οδηγίες και την επίβλεψη ορισμένης γι' αυτό επιτροπής. Ήδη από τον πρώτο χρόνο της εκτέλεσης του έργου έχουν φανεί τα θετικά για την αποκατάσταση του χώρου αποτελέσματα. Έγινε συμπλήρωση του κονιάματος της κεντρικής αυλής του ανακτόρου με παράλληλο αποστραγγιστικό έργο που ανακούφισε το χώρο από τα λιμνάζοντα όμβρια ύδατα, έργο που κρίθηκε ως πρώτης προτεραιότητας για την προστασία του μνημείου. Παράλληλα και μετά από δοκιμές υλικών ξεκίνησε και η στερέωση των τοίχων της δυτικής πτέρυγας του συγκροτήματος και πάλι κατά σειρά επικινδυνότητας. Οι εργασίες του 1997 ολοκληρώθηκαν με την κατασκευή μικρού στεγάστρου από ειδικό κρύσταλλο ασφαλείας στο βωμό της κεντρικής αυλής.

ΕΡΓΑ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Σπήλαιο Ψυχρού

Στον αρχαιολογικό χώρο του σπηλαίου Ψυχρού μετά από εικοσαετείς και πλέον προσπάθειες της Εφορείας ξεκίνησε το σημαντικότατο για την προστασία του μνημείου, αλλά και τη διευκόλυνση των επισκεπτών, έργο της ανάδειξης του σπηλαίου. Αυτό περιλαμβάνει τη βελτίωση της πρόσβασης και τον ηλεκτροφωτισμό του εσωτερικού του. Το 1997 κατασκευάστηκε το μεγαλύτερο τμήμα της κλίμακας καθόδου και τοποθετήθηκε η ηλεκτρική εγκατάσταση. Παράλληλα ξεκίνησε η ανέγερση στον ευρύτερο χώρο του σπηλαίου των εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης επισκεπτών (εκδοτήριο εισιτηρίων, πωλητήριο, αναψυκτήριο και τουαλέτες, όλα σε καλαίσθητα μικρά πετρόκτιστα οικήματα). Το έργο θα ολοκληρωθεί με την προσθήκη ενός υπαίθριου χώρου ενημέρωσης των επισκεπτών.

Μάλια

Στον αρχαιολογικό χώρο Μαλίων εδώ και χρόνια έχουν ξεκινήσει τα έργα ανάδειξης και προστασίας του ανακτόρου και των συνοικιών του, καθώς και τα έργα εξυπηρέτησης επισκεπτών. Σύμφωνα με προηγούμενες μελέτες κατασκευάστηκαν τα μεγάλα στέγαστρα προστασίας των αρχαίων και οι εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης επισκεπτών, των οποίων η λειτουργία ξεκίνησε το 1997. Φέτος ολοκληρώθηκε και το έργο διαμόρφωσης πορείας επισκεπτών και συντήρησης της παλαιάς ανασκαφικής οικίας. Έτσι ενώθηκε με μονοπάτια το κυρίως ανακτορικό συγκρότημα με τις συνοικίες MU και Z, υπερδιπλασιάζοντας πλέον τον επισκέψιμο χώρο. Προστατεύθηκαν ευαίσθητα τμήματα που δεν μπορούν να δεχθούν τους επισκέπτες, έγιναν συμπληρωματικές εργασίες στα στέγαστρα, τοποθετήθηκαν καλαίσθητες ενημερωτικές πινακίδες, σχεδιαγράμματα όλου του χώρου, σχέδια των τμημάτων του ανακτόρου και πινακίδες σήμανσης με την προτεινόμενη στους επισκέπτες πορεία. Η παλαιά ανασκαφική οικία, στην οποία έγιναν εργασίες επισκευής και βελτίωσης, μετατράπηκε σε χώρο ενημέρωσης των επισκεπτών και είναι έτοιμη πλέον να δεχθεί φωτογραφικό υλικό από τις παλαιές και τις πιο πρόσφατες ανασκαφές του ανακτόρου και της ευρύτερης περιοχής από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, μικρά κεί-

μενα και τις τρεις μακέτες του χώρου, οι δύο από τις οποίες είχαν παρουσιαστεί στην έκθεση για τα 150 χρόνια της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Η τρίτη, που κατασκευάστηκε με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Σχολής M. Schmidt, είναι δωρεά του Δήμου Μαλίων.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Το 1997 με υπουργικές αποφάσεις κηρύχθηκαν ως αρχαιολογικοί χώροι υστερομινωικός οικισμός και μινωικό λατομείο στη θέση Αμπέλια Ελληνικών Αγίου Νικολάου, μικρό φρούριο ελληνιστικών χρόνων στη θέση Πύργος Πινών Κοινότητας Ελούντας και μινωική εγκατάσταση στη θέση Κοπράνι Πλάκας Κοινότητας Βρουχά, ενώ σε δύο σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους, αυτούς του υστερομινωικού οικισμού-νεκροταφείου και πόλης με ακρόπολη των ιστορικών χρόνων στην Κοινότητα Μιλάτου και του μινωικού οικισμού στο Σείσι Κοινότητας Βραχασίου Μιραμπέλλου, οριοθετήθηκαν, θεσμοθετήθηκαν ζώνες προστασίας και καθορίστηκαν οι χρήσεις γης.

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ»[11]

Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου

Την επανέναρξη των εργασιών στο φυλάκιο (Πίν. 400 α) υπαγόρευσε η ανάγκη στερεώσεων στην περιοχή της ανατολικής εισόδου, το μεγαλιθικό υπέρθυρο της οποίας εμφανίζει σοβαρές ρωγμές.

Για την προσωρινή στερέωση του υπερθύρου κατασκευάστηκε υποστήριγμα από εξαρτήματα σκαλωσιάς και ξύλινες δοκούς. Για την ασφαλή έδραση του υποστηρίγματος διενεργήθηκαν καθαρισμοί, κατά τους οποίους αποκαλύφθηκαν η είσοδος και η επιβλητική ανατολική όψη σε όλο το ύψος τους, 1,35 και 2,60 μ. αντίστοιχα (Πίν. 400 β). Καθ' όλο το μήκος της εξωτερικής παρειάς της όψης αυτής αποκαλύφθηκαν πεσμένοι ογκόλιθοι, που προέρχονται από την κατάρρευση της ανωδομής της. Παρά το εντυπωσιακό υπέρθυρο, το κατώφλι της εισόδου συνίσταται από πατημένο χώμα. Εξαιτίας της κλίσης του θεμέλιου βράχου, η βόρεια παραστάδα της εισόδου έχει μετατοπιστεί ελαφρώς, περιορίζοντας το πλάτος του ανοίγματος από 0,75 στο άνω τμήμα σε μόλις 0,60 μ. στο κατώτερο. Προφανώς οι πλευρικές ωθήσεις που προκάλεσε η διασάλευση αυτή ευθύνονται και για τις ρωγμές που υπέστη το υπέρθυρο.

Η ανατολική είσοδος οδηγεί στο εσωτερικό του κτιρίου μέσω κλιμακοστασίου, ο κλωβός του οποίου είναι έντονα διασαλευμένος. Προκειμένου να εκτονωθούν οι πιέσεις που ασκούνταν στους πλευρικούς τοίχους, αφαιρέθηκαν πεσμένοι ογκόλιθοι και χαλαρές επιχώσεις. Αποκαλύφθηκαν έτσι τοιχία που όριζαν διανύσματα της κλίμακας, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα όροφο ή οροφή (Πίν. 400 γ). Βρέθηκαν επίσης πλάκες λευκού ασβεστόλιθου που είχαν χρησιμοποιηθεί ως σκαλοπάτια. Είναι πιθανόν η κλίμακα να διατηρούνταν μέχρι την επίσκεψη του A. Evans, όπως συνάγεται από σκαρίφημα στο ημερολόγιό του. Η καταστροφή της, που ίσως ακολούθησε τις ανασκαφές του D. Hogarth, οδήγησε στην κατάρρευση των υπερκείμενων επιχώσεων και στη διατάραξη της στρωματογραφίας.

Κατά τις εργασίες στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου πιστοποιήθηκε για μια ακόμη φορά η ιδιαίτερη προσοχή με την οποία θεμελιώθηκε το φυλάκιο. Συγκεκριμένα, η κρηπίδα της ανατολικής όψης σχηματίζει κεκλιμένο επίπεδο, πλ. 1,30 μ., προκειμένου να αντισταθμιστεί η διπλή κλίση του θεμέλιου βράχου, όπως και το μεγάλο ύψος που επέβαλε η χαμηλότερη των άλλων όψεων στάθμη θεμελίωσης. Επιπλέον, τη στήριξη της ανατολικής όψης εξυπηρετούσαν υποθεμέλιοι τοίχοι εσωτερικά, ενώ εξωτερικά ενισχυόταν με ογκόλιθους εν είδει προβόλου και πλευρικές σφήνες μεταξύ αυτών και του φυσικού βράχου.

Η μελέτη των κινητών ευρημάτων από την ανασκαφή του 1988-1989 έδειξε ότι στην κεραμική αντιπροσωπεύεται ποικιλία σχημάτων, όπως κύπελλα, πρόχοι, αμφορείς, χύτρες, κάδοι απλοί ή μελισσοκομίας, σκεύη του τύπου baking plate. Σημαντικό είναι το ποσοστό των οστράκων που έφεραν γραπτή διακόσμηση.

Στο κτίριο εντοπίζονται επάλληλες φάσεις κατοίκησης: ΜΜ ΙΙ, ΜΜ ΙΙΙΒ / ΥΜ ΙΑ, ΥΜ Ι, όπως και λίγα όστρακα ρωμαϊκών χρόνων. Οι τομές έχουν προχωρήσει κάτω από τα ΥΜ Ι δάπεδα σε μικρό μόνον τμήμα του κτιρίου. Έτσι ασαφής παραμένει η κάτοψη της πρώτης κατασκευαστικής φάσης. Ως εκ τούτου, η πληρέστερη κατανόηση του σημαντικού αυτού κτιρίου προϋποθέτει την ολοκλήρωση της ανασκαφής του.

Φυλάκιο στο Κόκκινο Φρούδι Ζάκρου

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή της κεραμικής από την

11. Οι εργασίες του προγράμματος έγιναν υπό τη διεύθυνση του προϊσταμένου της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Γ. Τζεδάκι, με τη συμμετοχή του αρχαιολόγου Λ. Βοκοτόπουλου.

ανασκαφική περίοδο 1996[12]. Επιβεβαιώθηκε ότι τα όστρακα από τα βαθύτερα στρώματα διαφοροποιούνται σαφώς, ως προς τους τύπους πηλού και τα γανώματα, από τη συνήθη ΥΜ Ι κεραμική του φυλακίου. Παρότι όχι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα όστρακα αυτά πρέπει να χρονολογηθούν στους παλαιοανακτορικούς χρόνους ή στη μεταβατική περίοδο. Τα ίδια στρώματα έδωσαν κάποια τεμάχια ζωδίων, στοιχείο που συνδέει ίσως το φυλάκιο με το γειτονικό ιερό κορυφής στη θέση Κορακομούρι.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (INSTAP)

Το Ινστιτούτο Προϊστορικής Αρχαιολογίας (INSTAP) - Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης εγκαινιάστηκε στις 19 Ιουλίου του 1997 στην Παχειά Άμμο Ιεράπετρας. Στην τελετή παραβρέθηκαν πάνω από 1.000 καλεσμένοι από το Υπουργείο Πολιτισμού, τη διεθνή αρχαιολογική κοινότητα, τους τοπικούς παράγοντες και πολίτες της ευρύτερης περιοχής. Αυτό το αρχαιολογικό κέντρο ερευνών παρέχει προσωρινά αποθηκευτικό χώρο για τα ευρήματα που προέρχονται από τις ανασκαφές και τις επιφανειακές έρευνες που πραγματοποιούνται υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και σε συνεργασία με την ΚΔ΄ ΕΠΚΑ.

Τα ερευνητικά προγράμματα συμπεριλαμβάνουν τις ελληνοαμερικανικές ανασκαφές στην Ψείρα και το Μόχλο Σητείας και το Χαλασμένο Ιεράπετρας, τις αμερικανικές ανασκαφές στο Χρυσοκάμινο και το Καβούσι Ιεράπετρας, και τις επιφανειακές έρευνες στην Ψείρα και το Καβούσι, καθώς και τα Γουρνιά και το Βρόκαστρο Μιραμπέλλου. Οι εγκαταστάσεις του Κέντρου Μελέτης συμπεριλαμβάνουν περιβαλλοντικά ελεγχόμενους αποθηκευτικούς χώρους, μεγάλους χώρους για μελέτη κεραμικής και άλλων ευρημάτων, εργαστήριο συντήρησης, εργαστήριο ψηφιοποίησης, φωτογραφικό στούντιο και σκοτεινό θάλαμο, σχεδιαστήρια και εξειδικευμένη βιβλιοθήκη. Το προσωπικό και ο εξοπλισμός έχουν πρωταρχικό τους σκοπό την προώθηση της μελέτης και δημοσίευσης των ευρημάτων που στεγάζονται στο Κέντρο Μελέτης, αλλά επίσης είναι γενικά διαθέσιμοι σε ερευνητές και ομάδες που μελετούν σχετικά αντικείμενα ή χώρους.

† ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

12. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 660-661, Πίν. 209 β, 210 α.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΙΤΑΝΟΣ

Οι εργασίες του 1997 πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 25 Αυγούστου και 19 Σεπτεμβρίου. Ήδη, μεταξύ 9 και 21 Ιουνίου, είχε γίνει η τακτοποίηση και τα σχέδια της κεραμικής, ενώ από 20 Σεπτεμβρίου έως 22 Οκτωβρίου έγινε η μελέτη της. Οι εργασίες πεδίου συνεχίστηκαν στους διάφορους τομείς.

Βασιλική Α

Οι ανασκαφικές εργασίες επικεντρώθηκαν στην περιοχή βόρεια της βασιλικής, προκειμένου να ερευνηθεί η σχέση του μνημείου με τον περιβάλλοντα χώρο και η πρόσβαση σε αυτό. Η έρευνα έφερε στο φως νέα τμήματα τοίχων παράλληλων με το βόρειο εξωτερικό τοίχο της βασιλικής κι ένα στενό δρομάκι ανάμεσά τους (πλ. 1,15-2,25 μ.). Επίσης, βρέθηκε τμήμα ακάλυπτου αγωγού κατασκευασμένου από κεραμίδες και μικρές πέτρες.

Οικιστική νησίδα

Η ανασκαφή διευρύνθηκε προς Β. (τομέας VII), για τη συλλογή στρωματογραφικών πληροφοριών, και προς Δ. (τομείς VIII-IX), για να επαληθεύσουμε τις κύριες φάσεις κατοίκησης της νησίδας σε αυτό το τμήμα της πόλης. Με την πρόοδο των εργασιών διαπιστώθηκαν τέσσερις φάσεις κατοίκησης σε αυτή τη νησίδα:

Φάση Ι. Τα σπίτια των βυζαντινών χρόνων (5ος-7ος αι. μ.Χ.) αναπτύσσονται σε δύο σύνολα που χωρίζονται από έναν άξονα Α.-Δ., το ανατολικό άκρο του οποίου στη συνέχεια κλείστηκε. Στα δυτικά εκτείνεται ένας ανοιχτός χώρος με ένα πηγάδι και κανένα ίχνος τοίχου.

Φάση ΙΙ. Κανένα νέο εύρημα δεν προστέθηκε με τις φετινές εργασίες. Το σημαντικότερο στοιχείο παραμένει η επαναχρησιμοποίηση κατασκευών αυτής της φάσης στην οικοδόμηση λίγο μεταγενέστερων κατοικιών (εφόσον η φάση ΙΙ ανέρχεται έως τον 5ο αι. μ.Χ.).

Φάση ΙΙΙα. Χαρακτηρίζεται από την παρουσία ενός αγωγού, με κατεύθυνση Β.-Ν., σε συσχετισμό με έναν υπαίθριο χώρο που εκτείνεται κατά μήκος ενός οικοδομήματος, του οποίου γνωρίζουμε μόνον το δυτικό και το βόρειο όριο.

Φάση ΙΙΙβ. Το σημαντικότερο στοιχείο της είναι ένας μεγάλος άξονας Β.-Ν., πλ. 4 μ., που ορίζεται στα ανατολικά από μια σειρά λιθοπλίνθων αμμούδας και στα δυτικά από μια κρηπίδα, επίσης από λιθοπλίνθους αμμούδας, που οριοθετεί, κατά την ίδια φάση, ένα μεγάλο υπαίθριο χώρο με δάπεδο από πατημένο χώμα.

Φάση IV. Στον τομέα IV αποκαλύπτεται ένα δάπεδο

από βότσαλα που μπορεί να σχετίζεται με την ίδιου τύπου διαμόρφωση που έχει έλθει στο φως στο γειτονικό δωμάτιο προς Ν. Επιβεβαιώνεται έτσι η ύπαρξη ενός ανοιχτού χώρου (οδικού άξονα;) κάτω από τα οικοδομήματα των ρωμαϊκών χρόνων. Δυτικότερα αποκαλύφθηκαν και άλλα λείψανα της ίδιας φάσης: δύο τοίχοι κάθετοι μεταξύ τους έχουν εντελώς διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη των υπόλοιπων κατασκευών αυτής της ζώνης. Το στρώμα καταστροφής που καλύπτει αυτό το οικοδόμημα χρονολογείται ανάμεσα στον 1ο αι. π.Χ. και τον 1ο αι. μ.Χ.

Βόρεια νεκρόπολη

Φέτος συνεχίσαμε τις εργασίες του 1996 με την ανασκαφή στο εσωτερικό και στα ανατολικά του μνημείου που αποκαλείται «Μεγάλο Μνήμα». Ήλθαν στο φως 25 ταφές, οπότε το σύνολο των τάφων που έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα στο χώρο, που παλαιότερα θεωρούνταν ενιαίος, ανέρχεται στους 40. Η χρήση αυτού του νεκροταφείου φαίνεται εξαιρετικά εντατική και διακρίνονται ποικίλες φάσεις:

1. Από το νεκροταφείο των γεωμετρικών χρόνων σώζονται ελάχιστα ίχνη, δηλαδή κάποια ωοειδή λαξεύματα που έχουν περιληφθεί σε υστερότερες κατασκευές.

2. Πιο ευδιάκριτο είναι το νεκροταφείο της κλασικής περιόδου, αν και κανένας από τους τάφους του δεν είναι άθικτος. Ένας από αυτούς, που καλύπτεται από μεταγενέστερες κατασκευές, περιείχε το σκελετό ενός νεαρού κοριτσιού με ζεύγος χρυσών ενωτίων, καθώς και ένα δαχτυλίδι από σίδηρο στο αριστερό χέρι· στον ίδιο τάφο βρέθηκε επίσης ένας μικρός αμφορέας, πιθανώς του 4ου αι. π.Χ., πάνω στον οποίο διακρίνονται τα αποτυπώματα δύο κομματιών υφάσματος. Το νεκροταφείο αυτό ήταν μάλλον σε χρήση τουλάχιστον μέχρι και το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

3. Στο 2ο αι. π.Χ. πιθανώς συνέβη μια σημαντική αναδιοργάνωση, κατά την οποία δεν λήφθηκαν υπόψη οι παλαιότερες ταφές (ίσως μετά από κάποια καταστροφή ή εγκατάλειψη), αλλά ο προσανατολισμός παρέμεινε περίπου ο ίδιος και χρησιμοποιήθηκαν τμήματα των υλικών του προηγούμενου νεκροταφείου. Αυτή η νεκρόπολη ήταν σε χρήση κατά τον 1ο αι. π.Χ. και τον 1ο αι. μ.Χ. Οι τάφοι της τελευταίας αυτής φάσης συλήθηκαν συστηματικά και τα υλικά τους επαναχρησιμοποιήθηκαν σε κάποια άλλη, άγνωστη ακόμη, περίοδο. Μόνον τα ευρήματα του στρώματος καταστροφής και τα ελάχιστα ταφικά αγγεία που αφέθηκαν άθικτα στους τάφους επιτρέπουν τη χρονολόγηση.

Στα δυτικά αυτής της περιφέρειας προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε τη γενική τοπογραφία του νεκροταφείου. Έγιναν έτσι εμφανή τα όρια της ελληνιστικής νεκρόπολης και αποκαλύφθηκε μερικώς ένας χώρος που είχε καταληφθεί κατά την αρχαϊκή εποχή και διατηρήθηκε στη συνέχεια. Η βόρεια νεκρόπολη φαίνεται να χαρακτηρίζεται από δύο τουλάχιστον φάσεις καταστροφής/εγκατάλειψης (η πρώτη ανάμεσα στο τέλος του 6ου και τον 4ο αι. π.Χ., η δεύτερη κατά το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.), πριν από την τελική εγκατάλειψη, που μάλλον συνέβη στις αρχές των αυτοκρατορικών χρόνων.

Τείχος

Για να καθορίσουμε τη χρονολόγηση του τείχους στο μεγάλο νότιο λόφο της πόλης, πραγματοποιήσαμε τρεις δοκιμαστικές τομές στο νοτιοδυτικό πύργο, που έσωζε μία λιθόπλινθο με γωνιώδη γλυφή ελληνιστικού τύπου· μια σύντομη έρευνα επιφανείας στη γύρω περιοχή αποκάλυψε και άλλες τέτοιες λιθοπλίνθους. Φάνηκε ότι ο πύργος συνδέεται άριστα με τα μεταπύργια του τείχους, το οποίο χαρακτηρίζεται από μία οικοδομική φάση, πιθανώς κατά την εγκατάσταση της φρουράς των Λαγιδών στην Ίτανο· η ανασκαφή δεν έδωσε επιπλέον στοιχεία. Εκτός από κάποιους καθαρισμούς για τη λεπτομερή τοπογραφική αποτύπωση του τείχους, κατέστη ευδιάκριτη η χάραξη δύο δρόμων που οδηγούν στο κάστρο: ο μεν βαίνει κατά μήκος της νότιας πλευράς, ο δε ακολουθεί, χαμηλότερα, το δυτικό μεταπύργιο.

Γεωφυσική έρευνα επιφανείας

Το Πολυτεχνείο της Κρήτης συνέχισε τη γεωφυσική έρευνα σε διάφορα σημεία του άστεως. Το ενδιαφέρον εστιάστηκε στη διασαφήνιση αρχαιολογικών κατασκευών στη ζώνη που χωρίζει τις δύο ακροπόλεις της πόλης και στο βόρειο τμήμα του άστεως, όπου με μια μικρή δοκιμαστική τομή διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο παράλληλων τοίχων που είχε ήδη εντοπίσει η γεωφυσική έρευνα κατά το 1996. Εκτός αυτού, η ομάδα του Πολυτεχνείου εξακολούθησε τις εργασίες της σχετικά με τη γεωλογική σύσταση του εδάφους, ώστε να εξακριβώσει τη μορφολογία του κατά την αρχαιότητα. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως είναι γεωμαγνητικές, ηλεκτρομαγνητικές, σεισμικές και γεωηλεκτρικές.

Διάφορα

α) Συνεχίστηκε η μελέτη του ζωικού σκελετικού υλικού, εκτός από αυτό που αποκαλύφθηκε το 1996 και το 1997. β) Διάφορα αρχαιολογικά στρώματα, που σχετίζονται με δάπεδα της οικιστικής νησίδας, κοσκινίστηκαν με τη μέθοδο της επίπλευσης.

DIDIER VIVIERS

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΒΟΥΣΙ

Η μελέτη του υλικού από τις ανασκαφές στο Καβούσι έλαβε χώρα από 1 Ιουνίου έως 15 Αυγούστου 1997. Όλα τα ευρήματα, που προσωρινά φυλάσσονταν σε αποθήκη στο Καβούσι και στο Εργαστήριο Wiener της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, μεταφέρθηκαν στους αποθηκευτικούς χώρους του νέου Κέντρου Μελέτης Ανατολικής Κρήτης (INSTAP East Crete Study Center).

Συνεχίστηκε η μελέτη του υλικού από τις θέσεις Κάστρο και Βροντάς. Όσον αφορά το Κάστρο, η έρευνα επικεντρώθηκε στη μελέτη των δαπέδων από τα Δωμάτια 35 και 36 της δυτικής κλιτύος, όπου ταυτίστηκε μια σειρά δαπέδων από την ΥΜ ΙΙΙΓ έως την ανατολίζουσα περίοδο. Επίσης ολοκληρώθηκε η μελέτη και η συγγραφή του κειμένου για τα μεγάλα σύνολα κεραμικής από τις επιχώσεις κατά τη διάρκεια της αναμόρφωσης του χώρου στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Έγινε συντήρηση, σχεδίαση και φωτογράφηση της κεραμικής.

Ολοκληρώθηκε η μελέτη του υλικού από τα ΥΜ ΙΙΙΓ κτίρια C, D και E του Βροντά. Επίσης ολοκληρώθηκε και η μελέτη των πρώιμων και μεσομινωικών συνόλων κάτω από τα δάπεδα του κτιρίου Ε. Συνεχίστηκε η μελέτη της κεραμικής από τα κτίρια Α και Β και συντηρήθηκε το μεγάλο πήλινο παράθυρο του κτιρίου Β. Εξετάστηκε περαιτέρω η κεραμική δαπέδου από το κτίριο Ι. Ολοκληρώθηκε η μελέτη της κεραμικής από το κτίριο G (το ιερό) και τη γύρω περιοχή αποκαλύπτοντας την περίπλοκη ιστορία του χώρου. Συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν τα πήλινα αγάλματα και τα άλλα τελετουργικά σύνεργα. Συντηρήθηκαν, σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν μεγάλα τμήματα από έξι ακόμα αγάλματα (πέντε κορμοί, ένα κεφάλι και δύο χέρια που διατηρούν τα δάκτυλά τους), καθώς και μια σωληνητή βάση (snake tube). Η εξέταση και συντήρηση της κεραμικής από τις ταφές-καύσεις του ύστερου γεωμετρικού νεκροταφείου ολοκληρώθηκε με τη μελέτη των τάφων 7, 15, 23, 30, 33 και 34 στη δυτική πλευρά του Βροντά και των τάφων 19, 25, 26, 27 και 32 από την περιοχή του ιερού.

Συνεχίστηκε η εργαστηριακή εξέταση του υλικού. Επιλέχθηκαν περισσότερα όστρακα για πετρολογική ανάλυση και ολοκληρώθηκε η ταύτιση των οστρέων. Η πρόσβαση σε περισσότερα χρονολογημένα σύνολα κεραμικής θα βοηθήσει σημαντικά όσους ασχολούνται με τη μελέτη των οστών, της λιθοτεχνίας και των οστρέων.

GERALDINE C. GESELL

ΧΑΛΑΣΜΕΝΟΣ

Η ανασκαφή διεξήχθη τον Οκτώβριο για δύο εβδομάδες. Έλαβαν μέρος, υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας, οι M. Wedde, K. Nowicki, D. Rupp, L. Sjogren, L. Lancelotti, S. Wallace, E. Huffman και B. Loven και 17 εργάτες με επικεφαλής τον Π. Καμπανό. Συντηρήτρια ήταν η Κ. Ζερβάκη. Οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από το ΥΠΠΟ και το Ινστιτούτο για την Προϊστορία του Αιγαίου.

Ανασκάφηκαν συνολικά δέκα τομές, 4×4 μ., και οκτώ μάρτυρες, 1×4 μ. Αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο ακόμη κτιρίων της ΥΜ ΙΙΙΓ, με καλοδιατηρημένη αρχιτεκτονική, άφθονη κεραμική και αρκετά λίθινα εργαλεία. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα ήταν χάλκινη πόρπη, μεγάλων διαστάσεων και εξαιρετικής διατήρησης. Σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση της οργάνωσης του οικισμού αποτέλεσε η έρευνα δρόμου και κλιμακωτής ράμπας, που συνδέουν τους δύο τομείς και τα δύο επίπεδα. Πραγματοποιήθηκε επίσης στερέωση μερικών τοίχων από τον ειδικευμένο αρχιτεχνίτη Καμπανό για διάστημα δύο εβδομάδων.

Η συντήρηση και μελέτη των ευρημάτων έγινε στο Κέντρο Μελέτης του Ινστιτούτου για την Προϊστορία του Αιγαίου στην Παχειά Άμμο, στην αποθήκη του οποίου φυλάσσεται όλο το υλικό της ανασκαφής Χαλασμένου.

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΧΛΟΣ

Τον Ιούνιο του 1997 μεταφέρθηκαν από το Μόχλο στο Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης στην Παχειά Άμμο όλα τα ευρήματα από τις ελληνοαμερικανικές ανασκαφές κατά το διάστημα 1989-1994. Οι δραστηριότητές μας επικεντρώθηκαν σε δύο τομείς: α) στη μελέτη και προετοιμασία του δεύτερου από τους πέντε τόμους για τις ανασκαφές στο Μόχλο (1989-1994) και β) στη συντήρηση των κτιρίων που ανασκάφηκαν το 1908 και το διάστημα 1989-1994.

Η συντήρηση του αρχαιολογικού χώρου επικεντρώθηκε σε δύο σημεία: στο προανακτορικό νεκροταφείο και στην ενότητα Β.1 του νεοανακτορικού οικισμού (ανασκαφές του R. Seager το 1908). Και τα δύο αυτά σημεία χρειάζονταν επειγόντως συντήρηση. Οι εργασίες συντήρησης στο χώρο των νεότερων ανασκαφών ήταν μικρής έκτασης. Καθαρίστηκε ο χώρος από τους θάμνους, ενώ τοίχοι υπό κατάρρευση σταθεροποιήθηκαν με τσιμέντο. Τοποθετήθηκαν στέγαστρα σε εκείνους τους τοίχους, όπου ακόμα διατηρούνται ωμές πλίνθοι.

JEFFREY SOLES

ΓΟΥΡΝΙΑ

Τον Ιούλιο και Αύγουστο ολοκληρώθηκε η μελέτη της επιφανειακής έρευνας που διεξήχθη στα Γουρνιά στο διάστημα 1992-1994.

Η H. Blitzer ολοκλήρωσε την έρευνά της για την παραδοσιακή γεωργία και την εκμετάλλευση της γης στον Ισθμό της Ιεράπετρας. Επίσης είχε την επίβλεψη της σχεδίασης της κεραμικής από τη βυζαντινή περίοδο και την Τουρκοκρατία.

Ο υπογράφων επισκέφθηκε εκ νέου πολλές από τις θέσεις που ανακαλύφθηκαν στην επιφανειακή έρευνα, με σκοπό τη φωτογράφησή τους για τη δημοσίευση. Επίσης επέβλεψε τη σχεδίαση της Οικίας της Ακτής (Shore House) από τις ανασκαφές της H. Boyd, καθώς και την εναέρια φωτογράφηση της ακτής των Γουρνιών από τον I. Dreissen. Επιπλέον ολοκληρώθηκε το κεφάλαιο με τον κατάλογο των θέσεων. Τέλος, τα ευρήματα από την επιφανειακή έρευνα μεταφέρθηκαν στις αποθήκες του Κέντρου Μελέτης Ανατολικής Κρήτης (INSTAP East Crete Study Center).

L. VANCE WATROUS

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Η παρούσα έκθεση παρουσιάζει την πρόοδο στη μελέτη της κεραμικής από το Βρόκαστρο, η οποία τώρα έχει μεταφερθεί στις αποθήκες του Κέντρου Μελέτης Ανατολικής Κρήτης, στην Παχειά Άμμο (INSTAP East Crete Study Center).

Τον Ιούνιο μεταφέρθηκαν 96 κιβώτια κεραμικής στο Κέντρο και οι σακούλες των οστράκων ταξινομήθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε κάθε κιβώτιο να περιέχει κεραμική από μια συγκεκριμένη θέση. Τα χάρτινα κιβώτια αντικαταστάθηκαν από πλαστικά, ενώ τοποθετήθηκαν καινούργιες ετικέτες στις σακούλες και τα κιβώτια.

Επανεξετάστηκε η κεραμική από θέσεις που χρονολογούνται από την ύστερη νεολιθική έως την ΠΜ ΙΙ περίοδο. Έγινε καταμέτρηση των οστράκων από κάθε θέση, ενώ περιγράφηκε η σύσταση και το χρώμα (Munsell) των πηλών. Η B. Hayden ετοιμάζει άρθρο σχετικά με τις πρωιμότερες φάσεις του οικισμού στην περιοχή του Βρόκαστρου.

BARBARA HAYDEN - JENNIFER MOODY

ΧΡΥΣΟΚΑΜΙΝΟ

Το 1997 στο Χρυσοκάμινο διεξήχθηκαν έρευνες σε τέσσερις περιοχές. Στον τομέα της μεταλλουργικής θέσης (ΧΑ) ανοίχτηκαν μόνον τρεις νέες τομές την πρώτη εβδομάδα των ανασκαφών. Στον τομέα ΧΒ, στο χώρο του οικισμού, ανασκάφηκαν πολλές καινούργιες τομές. Στο χώρο του σπηλαίου (XG) που βρίσκεται κοντά στον οικισμό ανασκάφηκε μόνο μία τομή. Τέλος, ανασκάφηκε μία τομή στο άνδηρο (XD) που βρίσκεται δίπλα στο σπήλαιο.

Τομέας ΧΑ. Μεταλλουργική θέση. Στον τομέα της μεταλλουργικής θέσης ανοίχθηκαν μόνον τρεις νέες τομές. Δεν αποκαλύφθηκε κανένα καινούργιο αρχιτεκτονικό ή σχετικό εύρημα. Η ανασκαφή του τομέα ολοκληρώθηκε στην πρώτη εβδομάδα των ανασκαφών.

Τομέας ΧΒ. Οικιστικός χώρος (Habitation). Η ανασκαφή του οικιστικού χώρου διεξήχθη από 9 Ιουλίου έως 8 Αυγούστου. Ανασκάφηκαν τομές στα βόρεια, νότια, ανατολικά και δυτικά των περσινών τομών. Στο μεγαλύτερο μέρος τους, οι νέες τομές αποτελούν επέκταση των παλαιοτέρων. Τη μόνη εξαίρεση αποτελούν οι τομές ΧΒ-38 και ΧΒ-39 κατά μήκος του βορειότερου τοίχου που ήταν ορατός και πριν από τις ανασκαφές.

Στους στόχους της φετινής ανασκαφής συγκαταλέγονταν η διερεύνηση της συνολικής έκτασης του οικιστικού χώρου στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, η κατανόηση των παλαιότερων ΥΜ Ι καταλοίπων στα δυτικά του χώρου, καθώς και η ταύτιση των διαφόρων δραστηριοτήτων στον οικιστικό χώρο καθ' όλη τη διάρκεια της μινωικής περιόδου. Φυσικά η πραγματοποίηση του τελευταίου στόχου απαιτεί πολλά χρόνια μελέτης μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών. Τέλος, ένας ακόμη από τους στόχους της φετινής ανασκαφής ήταν η εξακρίβωση του μεγέθους της καταστροφής που έχει προκαλέσει στα προϊστορικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του χώρου η κατασκευή της σύγχρονης μάντρας.

Ο οικιστικός χώρος στο μεγαλύτερο μέρος του χαρακτηρίζεται από ρηχή επίχωση που σε μερικά σημεία δεν ξεπερνά σε βάθος τα 0,10-0,15 μ. Κατά συνέπεια η ανασκαφή των τομών μπόρεσε να ολοκληρωθεί σύντομα, σε δύο χρόνια. Συνολικά ανασκάφηκαν 49 τομές που ποικίλλουν σε σχήμα και μέγεθος ανάλογα με τα τοπογραφικά ή αρχιτεκτονικά στοιχεία. Το γεγονός ότι δεν βρέθηκε η συνέχεια σε πολλούς τοίχους υποδεικνύει το μέγεθος της διατάραξης του χώρου από την κατασκευή της μάντρας στη νότια πλευρά, όπου χρειάστηκε να κατεδαφίσουμε μέρος της μάντρας (οι κάτοικοι μάς διαβεβαίωσαν ότι η μάντρα βρισκόταν σε αχρηστία τα τελευταία χρόνια).

Από τους περισσότερους προϊστορικούς τοίχους διατηρούνται μόνο μία ή δύο στρώσεις λίθων. Η μελέτη των τοίχων και της κεραμικής έδειξε μια σειρά από οικιστικές φάσεις. Τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν στην υστερομινωική περίοδο και περιορίζονται στο δυτικό τμήμα της θέσης. Την υστερομινωική περίοδο δια-

δέχθηκαν δύο ή τρεις ΥΜ ΙΙΙΑ φάσεις. Τα νεότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 (ύστερη) - ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο.

Σε γενικές γραμμές, στους ΥΜ Ι τοίχους χρησιμοποιείται ο βράχος ως θεμελίωση. Αντίθετα, οι ΥΜ ΙΙΙΑ τοίχοι πατούν πάνω στο χώμα ή σε επίχωση από συμπαγές χώμα και χαλίκια, η οποία συχνά χρησιμοποιείται για την εξομάλυνση του ανισόπεδου βράχου. Ελάχιστες από τις πέτρες έχουν υποστεί κατεργασία. Στην ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο αυτού του είδους η επίχωση χρησιμοποιείται και για την ισοπέδωση εσωτερικών ή εξωτερικών επιφανειών. Μερικές φορές, στα σημεία όπου ο βράχος δεν προεξέχει, οι επιφάνειες στρώνονται με μικρές πλάκες από φυλλίτη. Τέτοιου είδους εσωτερικές επιφάνειες διαπιστώθηκαν στις τομές ΧΒ-1e, ΧΒ-8, ΧΒ-15, ΧΒ-4w, ΧΒ-6 και στο νότιο τμήμα της ΧΒ-42. Παραδείγματα εξωτερικής πλακόστρωσης εμφανίζονται στις τομές ΧΒ-7, ΧΒ-5 και ΧΒ-46. Στα περισσότερα από τα δάπεδα διατηρούνται μόνον κάποιες οριζόντιες πλάκες. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ξερολιθιά που πατά σε συμπαγή επίχωση. Οι αναλημματικές επιφάνειες κατασκευάστηκαν για τη συγκράτηση του χώματος και των λίθων, για την ισοπέδωση του χώρου, αλλά και για τη θεμελίωση των τοίχων και των δαπέδων. Η δημιουργία αναλημματικών τοίχων μαζί με τη χρήση συμπαγούς επίχωσης από χώμα και πέτρες για την κάλυψη χασμάτων στο βράχο, αποτελούν χαρακτηριστικές τεχνικές της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου στο Χρυσοκάμινο. Επίσης χαρακτηριστικό της περιόδου αποτελεί και η θεμελίωση των τοίχων πάνω στο χώμα και όχι στο βράχο.

Στα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά στοιχεία του χώρου περιλαμβάνονται δύο εστίες στις τομές ΧΒ-14 και ΧΒ-28. Στις τομές ΧΒ-13, ΧΒ-23 και ΧΒ-32 βρέθηκαν και άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, η λειτουργία των οποίων δεν έχει αποσαφηνιστεί ακόμη.

Η παλαιότερη κεραμική που βρέθηκε στον οικισμό χρονολογείται στην ύστερη νεολιθική περίοδο. Πρόκειται για όστρακα με στίλβωση από μεγάλα χονδροειδή αγγεία ατρακτοειδούς σχήματος με λαβές. Η πρωτομινωική κεραμική – σε μικρές ποσότητες – προέρχεται κυρίως από τις τομές ΧΒ-16, ΧΒ-38 και ΧΒ-43. Βρέθηκε και αρκετή μεσομινωική κεραμική, χωρίς όμως να εντοπιστούν κάποια μεσομινωικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Αν και δεν μπορούμε να αποδείξουμε την ύπαρξη πρωτομινωικών ή μεσομινωικών κτισμάτων στο χώρο, εντούτοις η ύπαρξή τους είναι πολύ πιθανή.

Στην ΥΜ Ι περίοδο ανήκει τουλάχιστον ένα κτίριο στη δυτική πλευρά του χώρου, μέρος του οποίου βρέθηκε κάτω από το κτίριο της ΥΜ ΙΙΙΑ2 περιόδου. Επίσης διαπιστώθηκαν τουλάχιστον μία, ίσως και δύο ΥΜ ΙΙΙΑ φάσεις. Η ακολουθία των διαφόρων φάσεων στην ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο διαμορφώνεται ως εξής:

Φάση Ι. Αποδεικνύεται από την ύπαρξη ΥΜ ΙΙΙΑ κεραμικής σε δάπεδο κτιρίου με ΥΜ Ι τοίχους – σε β΄ χρήση – στις τομές ΧΒ-8e και ΧΒ-3e (βορειοανατολική γωνία).

Φάση ΙΙ. Αποδεικνύεται από την κτιστή εστία στην τομή ΧΒ-3w.

Φάση ΙΙΙ. Αποδεικνύεται από τη θέση και το βάθος ενός τοίχου που βρίσκεται πάνω από την εστία και φαίνεται ότι αντιστοιχεί με την είσοδο του κτιρίου της ύστερης φάσης στην τομή ΧΒ-3e.

Λόγω των μεταγενέστερων διαταράξεων στο χώρο, δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθούν τα νότια όρια ή η έκταση της ΥΜ ΙΙΙΑ θέσης προς Α.

Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής από το χώρο χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο. Τα σχήματα των αγγείων περιλαμβάνουν κύπελλα, κύπελλα με λαβές, κύλικες, ψευδόστομους αμφορείς, πρόχους και άλλα κλειστά αγγεία. Επιπλέον, βρέθηκαν πολλά όστρακα από μαγειρικά σκεύη και αποθηκευτικά αγγεία από χονδροειδή πηλό με προσμείξεις. Στο μέλλον θα δοθεί έμφαση στη μελέτη της σύστασης του πηλού των διαφόρων χονδροειδών αγγείων της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου.

PHILLIP BETANCOURT

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του *ΑΔ*.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΡΗΤΗΣ

Κατά το 1997 το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης, το οποίο άρχισε να λειτουργεί αυτόνομα ως περιφερειακή υπηρεσία του ΥΠΠΟ από το 1994 υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας, συνέχισε την οργάνωση και λειτουργία του ως δημόσια υπηρεσία και ταυτόχρονα ερευνητική μονάδα της Κρήτης, σύμφωνα με τον Οργανισμό του ΥΠΠΟ, εντάσσοντας κατά μέγα μέρος στο έργο του και εφαρμογές σύγχρονης προηγμένης τεχνολογίας.

Στο πλαίσιο αυτό και με τη συμμετοχή και συνεργασία εκπαιδευμένου ωρομίσθιου επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού, εξειδικευμένων επαγγελματιών και σύμπραξη άλλων Ερευνητικών Κέντρων και Ιδρυμάτων, μεταξύ των οποίων το Πανεπιστήμιο και Πολυτεχνείο Κρήτης, το τμήμα Τοπογράφων Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας, το INSTAP και Εφορείες Αρχαιοτήτων Κρήτης, πραγματοποίησε ένα σύνολο ερευνητικών εργασιών, συμπληρώνοντας τον εξοπλισμό του με τα σύγχρονα δεδομένα και προγραμματίζοντας το μελλοντικό του έργο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Πιτσίδια

Κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου Μαΐου-Ιουλίου 1997 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στη μινωική αγρέπαυλη Πιτσιδίων (Σχέδ. 1) στο βόρειο (δωμάτια ΙΙ, Χ, ΧΙ, XVII) και κεντρικό τμήμα (δωμάτιο XXIV και διάδρομοι XXIII, XVI) εσωτερικά του κτιρίου, ενώ μικρή ανασκαφική έρευνα έγινε εξωτερικά της αγρέπαυλης στο βόρειο, δυτικό και νότιο τμήμα στο πλαίσιο της διερεύνησης του χώρου για την κατασκευή στεγάστρου και έργων προστασίας και διαμόρφωσης του χώρου[1]. Ως γενικό συμπέρασμα ύστερα από την ολοκλήρωση της φετινής ανασκαφής μπορεί να θεωρηθεί η επιβεβαίωση της άποψης ότι η νεοανακτορική αγρέπαυλη κατέρρευσε από σεισμό. Μικρές εστίες φωτιάς δημιουργήθηκαν σε ορισμένα σημεία (π.χ. δωμάτια XXIV, ΙΙ, Χ), οι οποίες πιθανώς προκλήθηκαν από κάποιους αναμμένους λύχνους, δεν πήραν όμως διαστάσεις. Τα κάρβουνα και τα ίχνη καύσης που εντοπίστηκαν ήταν πολύ μικρά και λίγα, για να δικαιολογήσουν μεγάλης έκτασης πυρκαγιά.

Αναλυτικότερα πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

Βόρειο τμήμα αγρέπαυλης

Δωμάτιο ΙΙ. Βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου (Πίν. 401 β) και είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται κατά την ανασκαφική περίοδο 1988. Είναι ορθογώνιας σχεδόν κάτοψης, με εσωτερικές διαστάσεις 2,50×3,80 μ. (F23/36)[2].

Ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του δωματίου, που αποτελούν και τμήματα του εξωτερικού περιμετρικού τοίχου του κτιρίου, αποτελούνται από ογκόλιθους (πάχ. 0,70 μ. περίπου). Αντίθετα ο ανατολικός και ο νότιος τοίχος είναι λεπτότεροι (πάχ. 0,50 μ. περίπου) και είναι κατασκευασμένοι από μικρότερους ακατέργαστους λίθους. Οι τοίχοι σώζονται σε μέγιστο ύψος 1,10 μ. και είναι επιχρισμένοι με πηλοκονίαμα. Ο βόρειος τοίχος έχει μετατοπιστεί προς Β. (F30/21), ενώ τμήμα του δυτικού έχει καταρρεύσει προς Δ. (F17/22).

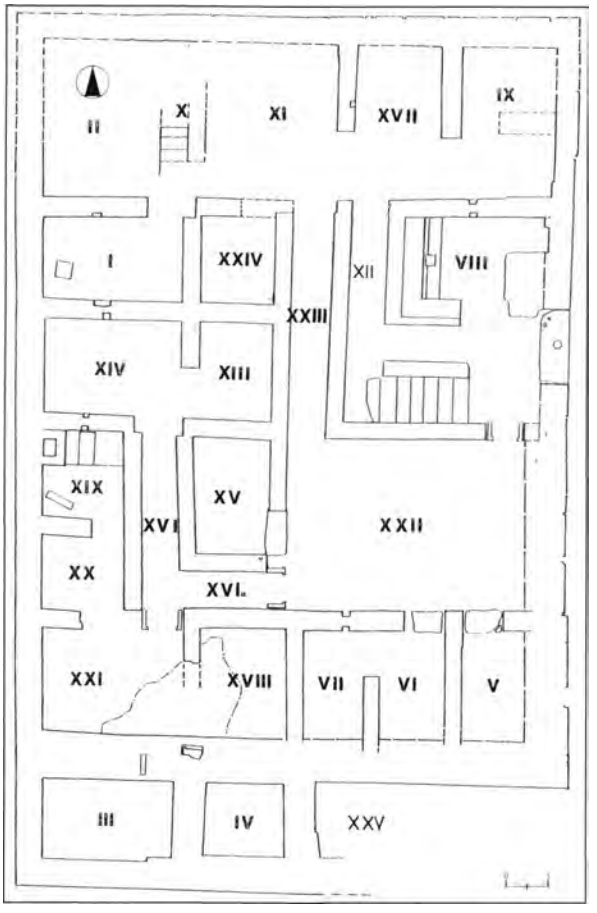
Στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου υπάρχει το θυραίο άνοιγμα (πλ. 1,16 μ.) με λίθινο κατώφλι, με το οποίο γίνεται η επικοινωνία προς την κλίμακα του χώρου Χ προς τον όροφο, αλλά και τα άλλα διαμερίσματα της βόρειας πτέρυγας και μέσω του διαδρόμου XXIII προς τους άλλους χώρους της έπαυλης.

Τα δύο πρώτα στρώματα περιείχαν μικρές πέτρες, λίγα

---

1. Στη φετινή έρευνα έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ο. Ευθυμίου, Δ. Μανιδάκης, Τ. Καμαριανάκης και Σ. Μουντουφάρης, οι συντηρητές Μ. Ντουκάκης, Ν. Γκαλανάκης, Ε. Κρασαγάκη, Γ. Φανουράκης και Γ. Κουκουλάκης, οι οποίοι εργάστηκαν με ιδιαίτερο ζήλο, ώστε να υπάρξουν άμεσα και σημαντικά αποτελέσματα παρά τα προβλήματα που προκλήθηκαν από παρεμβάσεις ορισμένων υπηρεσιακών παραγόντων.

2. Η καταχώρηση των ανασκαφικών δεδομένων γίνεται σύμφωνα με το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ (βλ. παρακάτω, σ. 1069). Τα αναγραφόμενα εδώ στοιχεία εντός παρενθέσεων αφορούν: α) την τεκμηρίωση του αναφερόμενου χώρου ή αντικειμένου, με τον αριθμό του συγκεκριμένου φιλμ/ πόζας της ανασκαφής Πιτσιδίων 1997, β) την αρίθμηση κάθε ευρήματος ανά κατηγορία. Για όλα τα ευρήματα υπάρχει συνεχής αρίθμηση από την αρχή της ανασκαφής, εκτός των αγγείων και των πήλινων αντικειμένων, στα οποία η αρίθμηση δίνεται κατ' έτος προκειμένου να υπάρχει η δυνατότητα συγκόλλησης-αποκατάστασης, δεδομένης της διασποράς των ευρημάτων και του σωσπικού χαρακτήρα της ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε ύστερα από επανειλημμένες λαθρανασκαφές και μεγάλες διακοπές. Το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ επιτρέπει το συνεχή έλεγχο-παρακολούθηση και τεκμηρίωση κάθε αντικειμένου από τη στιγμή της αποκάλυψης ως τη συντήρηση και έκθεση ή δημοσίευσή του.

Σχέδ. 1. Νομός Ηρακλείου. Πιτσίδια. Κάτοψη της μινωικής αγρέπαυλης.

όστρακα, ένα λίθινο πριονάκι βολόσυρου (Λ 287) και δύο μικρά θαλάσσια βότσαλα (Δ4 και Δ5), πιθανώς κατεργασμένα (F05/16). Στα δύο επόμενα στρώματα (3 και 4) υπήρχαν πολλοί πεσμένοι ακατέργαστοι λίθοι, δομικό υλικό από την ανωδομή, με σημαντικότερα ευρήματα ένα άωτο κωνικό κύπελλο (Α21), ένα κομμάτι πυριτόλιθου (Λ311) και ένα τμήμα λίθινου τριβείου (Λ316) (F17/19, F19/18).

Στο στρώμα 5, πάνω ακριβώς από το δάπεδο του δωματίου, εκτός από αρκετά όστρακα, εντοπίστηκαν σημαντικά ευρήματα, όπως δύο λίθινοι τριπτήρες (Λ321 και Λ325), μία μεγάλη χάλκινη βελόνα (Μ3), ένας δίωτος σκύφος με γραπτή διακόσμηση γιρλάντας κάτω από το χείλος (Α40), ένα άωτο κωνικό κύπελλο (Α34), ένα πώμα μικρής λίθινης πυξίδας (Λ 326) και οψιανός (Λ320). Επίσης εντοπίστηκαν θαλάσσια βότσαλα, ασβεστοκονίαμα και χώμα με μικρά κάρβουνα (F23/32, 34, 36, F24/3, 4, 6, 7, 9, 13, 15).

Στο νότιο και ανατολικό τμήμα του δωματίου, κοντά στους τοίχους, συνεχίστηκε σε μεγαλύτερο βάθος το ίδιο στρώμα (5), δημιουργώντας μικρές κοιλότητες. Στις κοιλότητες αυτές αποκαλύφθηκαν θαλάσσιο όστρεο (Παν 15), ένα όστρακο με διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού (Π124) και τμήμα ημισφαιρικού κυπέλλου με γραπτή διακόσμηση (Α33). Υποθέτουμε ότι κατά την ανοικοδόμηση της αγρέπαυλης στη δεύτερη φάση κατοίκησης, ανασκάφηκε το αρχαιότερο υπόστρωμα από την πρώτη φάση κατοίκησης του χώρου κατά την παλαιοανακτορική περίοδο, για να θεμελιωθούν οι τοίχοι (F24/20, 21).

Το πιο εντυπωσιακό ίσως εύρημα ήταν ένας μεγάλος πίθος, με διακόσμηση ανάγλυφων κυματοειδών ταινιών που φέρουν εγχάρακτες γραμμές (Σχέδ. 2). Το αγγείο αυτό, που θυμίζει αντίστοιχα παραδείγματα από τη Φαιστό και την Αγία Τριάδα της νεοανακτορικής περιόδου, βρέθηκε σχεδόν ολόκληρο, σπασμένο και πεσμένο στη θέση του, εγκλωβισμένο κάτω από τις ρίζες της μεγάλης ελιάς που βρίσκεται κοντά στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου. Η βάση του εντοπίστηκε λίγο ψηλότερα από το σώμα, ενώ όστρακα του πίθου βρέθηκαν σε όλα τα στρώματα, κυρίως όμως στα στρώματα 3 και 4 (F19/21, F20/18, 21, 28, F21/12, F22/15).

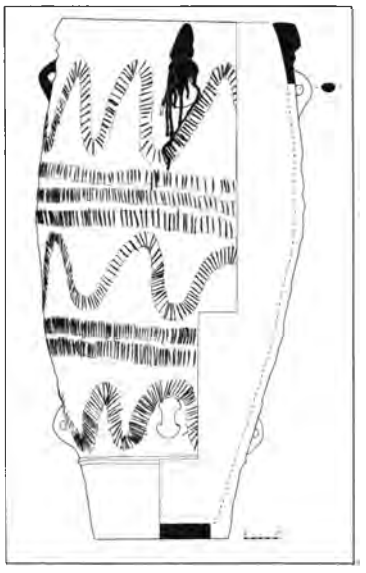
Ύστερα από την αφαίρεση του μεγάλου πίθου, αποκαλύφθηκε το δάπεδο του δωματίου από σκληρό, πατημένο χώμα (στρώμα 6). Κατά τον καθαρισμό του δαπέδου στη βόρεια πλευρά του δωματίου, εντοπίστηκαν όστρεο (πεταλίδα) με μικρή οπή (Παν 20, F30/8), όστρακο μικρού ΥΜ Ιβ αγγείου με γραπτή διακόσμηση καστανής βαφής επί ανοιχτού βάθους (Π275) και τμήμα οδοντοστοιχίας ζώου (Παν 21) (F30/03, 05).

Η ύπαρξη του μεγάλου πίθου και των εργαλείων στο δωμάτιο ΙΙ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο, ενώ η παρουσία χάλκινων βελονών, μικρής πυξίδας κτλ. παραπέμπει πιθανώς (όσον αφορά το αντίστοιχο δωμάτιο του ορόφου) σε χώρο που χρησιμοποιούνταν από γυναίκες.

Δωμάτιο Χ. Είχε αρχίσει να ανασκάπτεται κατά την ανασκαφική περίοδο 1989. Πρόκειται για το βόρειο κλιμακοστάσιο του κτιρίου συνήθους μινωικού τύπου. Είναι ένας χώρος επιμήκης σχεδόν ορθογώνιας κάτοψης, εσωτ. διαστ. 3,98 (Α.)×1,90 (Β.)×3,84 (Δ.)×1,60 μ. (Ν.).

Στο νότιο τμήμα του δωματίου, που αποτελεί ένα είδος προθαλάμου, υπάρχουν τρία θυραία ανοίγματα, πλ. 0,61, 1,08 και 0,92 μ., που οδηγούν αντίστοιχα στα γειτονικά δωμάτια Ι, ΙΙ και ΧΙ και φέρουν λίθινα κατώφλια (F22/36, F23/15, F27/32).

Ο κυρίως χώρος της κλίμακας χωρίζεται στο μέσον με τοίχο, μήκ. 2,10 μ., με κατεύθυνση Ν.-Β., που υποβάσταζε το όλο σύστημα. Το κατώτερο δυτικό τμήμα της κλίμακας ήταν λίθινο, με κατεύθυνση Ν.-Β. (σώζονται πέντε λίθινοι αναβαθμοί, μήκ. από 0,60 έως 0,64 και πλ. από 0,35 έως

Σχέδ. 2. Νομός Ηρακλείου. Πιτσίδια. Ο πίθος από το δωμάτιο ΙΙ της αγρέπαυλης.

Σχέδ. 3. Νομός Ηρακλείου. Πιτσίδια. Ραμφόστομη πρόχους από το δωμάτιο Χ της αγρέπαυλης.

0,42 μ.). Στο βόρειο τμήμα υπήρχε πλατύσκαλο και στη συνέχεια η κλίμακα συνεχιζόταν στο ανατολικό τμήμα προς τον όροφο, με κατεύθυνση Β.-Ν. και πάνω, πιθανότατα κατασκευασμένη από ξύλο (Πίν. 401 γ).

Ο βόρειος τοίχος του δωματίου είναι τμήμα του εξωτερικού τοίχου του κτιρίου και αποτελείται από ογκόλιθους που φθάνουν σε μήκος μέχρι 1,10 και πλάτος 0,60 μ. Η ψηλότερη σωζόμενη σειρά λίθων έχει μετατοπιστεί προς Β. Οι υπόλοιποι τοίχοι του κλιμακοστασίου είναι λεπτότεροι (πάχ. 0,42-0,50 μ.) και κατασκευασμένοι από μικρότερους ακατέργαστους λίθους. Το ύψος στο οποίο σώζονται κυμαίνεται και φθάνει σε κάποια σημεία μέχρι και 0,92 μ. Το νότιο μέτωπο του τοίχου του κυρίως χώρου της κλίμακας είναι κατεστραμμένο. Όλοι οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με πηλοκονίαμα.

Ο χώρος στα δύο ψηλότερα στρώματα (1 και 2) ήταν γεμάτος από πεσμένους λίθους από την ανωδομή του κτιρίου. Ήδη στο πρώτο στρώμα εντοπίστηκε όστρακο με τραχωτή και γραπτή διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού, ενώ στο στρώμα 2 αποκαλύφθηκε άωτο κωνικό κύπελλο (Α5) πάνω στον πέμπτο αναβαθμό (F 10/32, 29).

Το στρώμα 3 περιελάμβανε κομμάτια διαλυμένου ασβεστόλιθου (πιθανώς τμήματα ασβεστοκονιάματος από τον όροφο) και πηλοκονιάματος, ενώ ήταν λιγότεροι οι πεσμένοι λίθοι. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκαν δύο πεσμένοι πλακοειδείς λίθοι — πιθανώς βαθμίδες της κλίμακας (Λ 305 και Λ 306), ένα λίθινο τριβείο (Δ8), τμήμα βάσης λίθινου αγγείου (Λ 309), επιμήκης χάντρα από φαγεντιανή με περιθέουσες αυλακώσεις (Φ2) και ένα άωτο κωνικό κύπελλο (F13/34, F12/30, F20/2).

Στο στρώμα 4 παρατηρήθηκε, στο βορειοανατολικό τμήμα του δωματίου συσσώρευση πλακοειδών λίθων και οστράκων, τα οποία έμοιαζαν «σφηνωμένα» μεταξύ τους. Στο στρώμα αυτό εκτός από μικρά κομμάτια κάρβουνου (πιθανώς από τα ξύλινα στελέχη της κλίμακας) και πηλοκονίαμα βρέθηκε ένα επίμηκες βότσαλο με ίχνη χρήσης, που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκε ως ακόνι (Δ9), και ένας λίθινος τριπτήρας (Λ323) (F20/16, F21/4).

Στο επόμενο στρώμα 5, ακριβώς πάνω από το δάπεδο του προθαλάμου το χώμα ήταν μαλακό, ενώ στα ανατολικά περιείχε λατύπη. Βρέθηκε ένας λίθινος τριπτήρας (Λ 327), ωστόσο η ανασκαφική έρευνα του δαπέδου δεν ολοκληρώθηκε (F22/19).

Τα αγγεία του χώρου, εκτός από τα δύο άωτα κωνικά κύπελλα που προαναφέρθηκαν, βρέθηκαν σε μορφή διάσπαρτων οστράκων. Στο στρώμα 4 βρέθηκε μία ραμφόστομη πρόχους ΥΜ Ιβ περιόδου (Σχέδ. 3) (Α24, F22/33), ενώ το στρώμα 5 περιείχε πέντε άωτα κωνικά κύπελλα της ΥΜ Ι περιόδου (Α 26-30). Όστρακα ενός αμφορέα με ελλειψοειδές χείλος (Α 43) βρέθηκαν στα στρώματα 3 και 4 (F21/18). Η επίχωση του προθαλάμου ανασκάφηκε μέχρι το επίπεδο στο οποίο πατούν τα κατώφλια των θυραίων ανοιγμάτων που οδηγούν στα δωμάτια Ι και ΙΙ. Από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα ήταν μία δισκοειδής χάντρα

από πρασινωπό λίθο (Λ 320) με δύο διαμπερείς οπές (μία κατά τον κατακόρυφο και μία κατά τον οριζόντιο άξονα) και εγχάρακτες γραμμώσεις ακτινωτές.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η αγρέπαυλη είχε, εκτός από το κύριο ανατολικό κλιμακοστάσιο, και ένα δεύτερο βοηθητικό που εξυπηρετούσε το βόρειο τμήμα του κτιρίου και ιδιαίτερα τα γυναικεία διαμερίσματα του ορόφου και τις εργαστηριακές και άλλες οικιακές ενασχολήσεις των γυναικών.

Δωμάτιο XI. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο παραπάνω δωμάτιο, στο βόρειο τμήμα της αγρέπαυλης, ανατολικά του βόρειου κλιμακοστασίου (Πίν. 401 δ).

Τα πρώτα στρώματα της ανασκαφής (στρώματα 1 και 2) χαρακτηρίζονταν από την παρουσία πολλών διάσπαρτων λίθων, πεσμένων από την ανωδομή των τοίχων. Τα πιο αξιοσημείωτα ευρήματα ήταν ένας ακέραιος μικρός κάλαθος (Α2), ένα άωτο κωνικό κύπελλο (Α4) και λεπίδα οψιανού (Λ254) (F9β/24).

Στο στρώμα 3 άρχισαν να εμφανίζονται λίγα τεμάχια διαλυμένου ασβεστόλιθου και πηλοκονιάματα (πιθανώς από τη στέγη), ίχνη καύσης κατά τόπους και αρκετοί λεπτοί πλακοειδείς λίθοι (πιθανώς προερχόμενοι από πλακόστρωτο δάπεδο του ορόφου). Το σημαντικότερο (και σπάνιο για την αγρέπαυλη των Πιτσιδίων) εύρημα της ανασκαφής αποτελεί μία λίθινη νεοανακτορική σφραγίδα από πράσινο στεατίτη (Πίν. 401 α), με παράσταση ταύρου εν κινήσει, πάνω από το κεφάλι του οποίου φαίνεται καρφωμένο (;) ένα ξίφος (Λ276) (F13/22). Στο ίδιο στρώμα αποκαλύφθηκε πλήθος άλλων ευρημάτων: τμήματα άωτων κωνικών κυπέλλων (Π49), λίθινοι τριπτήρες, λεπίδες οψιανού (Λ275 και Λ259), τμήμα λίθινου τριβείου (Λ271) και αρκετά όστρεα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει μία πεταλίδα με οπή (Παν 2).

Το επόμενο στρώμα 4 έφερε σχεδόν τα ίδια χαρακτηριστικά, με τη διαφορά ότι εμφανίστηκαν πολλές μικρές πέτρες, λίγα βότσαλα, ίχνη φωτιάς, ενώ αρκετοί πεσμένοι λίθοι ήταν καμένοι. Τα κομμάτια του πηλοκονιάματος ήταν λιγότερα. Μπροστά στο βόρειο τοίχο του δωματίου αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα σπασμένου πίθου (Π51) με απλή, επίπεδη βάση που φέρει ανάγλυφη ταινία με σχηματοποιημένο σχοινοειδές μοτίβο. Ανάλογη ταινία διακρίνεται και κάτω από το χείλος. Βρέθηκαν ακόμη λεπίδα οψιανού (Λ282) και αρκετά λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη (Λ278, Λ279, Λ284) (F15/20).

Πάνω ακριβώς από το δάπεδο από σκληρό πατημένο χώμα, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,66 μ., το τελευταίο στρώμα 5 χαρακτηριζόταν από συμπαγές στρώμα πηλοκονιάματος αρχικά (εκτός από τη δυτική πλευρά, όπου υπήρχαν κομμάτια πηλοκονιάματος ανάμεσα σε πολύ μαλακό, αμμώδες χώμα) και στη συνέχεια από διάσπαρτα κομμάτια πηλοκονιάματος με αρκετούς μικρούς λίθους και ίχνη καύσης. Βρέθηκαν πολλά όστρακα προερχόμενα από πίθους (Π70, Π72, Π76, Π77, Π78, Π84, Π85 κ.ά.), μία σπασμένη ομφαλωτή φιάλη (Α15), λίθινοι τριπτήρες (Λ 301, Λ294, Λ304), μία χάλκινη βελόνα (Μ5) και μία σφαιρική μικρή χάντρα από φαγεντιανή (Φ1) (F16/19, F19/15).

Η χρήση του δωματίου XI (με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα) ήταν πιθανότατα αποθηκευτική-εργαστηριακή στο ισόγειο, ενώ ο όροφος ανήκε στα γυναικεία διαμερίσματα.

Δωμάτιο XVII. Βρέθηκε επίσης στα βόρεια, σε προγενέστερες ανασκαφικές περιόδους. Η φετινή ανασκαφή στόχευε στην ολοκλήρωση της έρευνας του δωματίου, αρχικά με την αφαίρεση πεσμένων λίθων που είχαν αφεθεί κοντά στη νοτιοδυτική γωνία. Κατά την αφαίρεση των λίθων αυτών (στρώματα 2 και 3) βρέθηκαν ελάχιστα μόνον όστρακα (F7/27).

Στη συνέχεια προχωρήσαμε σε ενιαία ανασκαφή του στρώματος 4 σε όλο το εσωτερικό του δωματίου. Στο νότιο τμήμα, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία, αποκαλύφθηκε (σε βάθος 1,47 μ.) η σωζόμενη άνω επιφάνεια του νότιου τοίχου, το ανώτερο τμήμα του οποίου είχε καταστραφεί κατά τη διενέργεια παλαιότερης λαθρανασκαφής (Πίν. 401 δ).

Πεσμένοι λίθοι, σε μικρότερη όμως ποσότητα, αποκαλύφθηκαν σε όλο το χώρο, ενώ αισθητή ήταν η παρουσία αρκετών λεπτών πλακοειδών λίθων, προερχόμενων πιθανότατα από πλακόστρωτο δάπεδο του ορόφου. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν αρκετά κομμάτια πηλοκονιάματος (από τους τοίχους ή την οροφή) και λίγα ίχνη καύσης. Συνελέγη αρκετή κεραμική, τμήματα αγγείων, κυρίως μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, όπως πίθοι (Π12, Π13) (F10/8), μία ραμφόστομη ομφαλωτή πρόχους (Π14) κ.ά. (Π9, Π10, Π15), και ένας λίθινος τριπτήρας ελλειψοειδούς σχήματος (Λ263). Στο βορειοδυτικό τμήμα του δωματίου άρχισε να εμφανίζεται (από βάθος 1,68 μ.) κάτω τμήμα σώματος και βάσης πίθου (Π11), η αποκάλυψη της οποίας ολοκληρώθηκε ύστερα από την ανασκαφή και του επόμενου στρώματος 5α (σε βάθος 1,83 μ., F10/5). Στην ίδια στρώση 5α και δίπλα στη βάση του πίθου (Π11) αποκαλύφθηκαν δύο σφαιρικά πήλινα υφαντικά βάρη (Π22, Π23) (F10/5, F9β/36). Με την αποκάλυψη του δαπέδου – ισοπεδωμένου φυσικού ασβεστόλιθου με επίστρωση ομοιόχρωμου χώματος – αποκαλύφθηκαν κατά μήκος του βόρειου τοίχου κοιλότητες πιθανότατα για την υποδοχή και στήριξη αποθηκευτικών πίθων.

Στο νότιο τμήμα του δωματίου και στο στρώμα 5 βρέθηκαν σφαιρικές μάζες σκούρου καστανοπράσινου άψητου πηλού, οι οποίες, όταν ψύχθηκαν και καθαρίστηκαν από το συντηρητή Μ. Ντουκάκη, έδωσαν τρία υφαντικά βάρη με

διαμπερή οπή, παρόμοια με τα προαναφερθέντα (Π24, Π31, Π33). Βρέθηκαν επίσης τμήματα αγγείων (δύο ραμφόστομες πρόχοι Π21, Π19 και τμήμα λαιμού μιας τρίτης Π20), ένας μεγάλος νεοανακτορικός σκύφος με γραπτή διακόσμηση σπειρών και ταινιών σκούρου καστανέρυθρου χρώματος (Π29) και ένας λίθινος τριπτήρας (Λ270) (F10/11).

Με την ανασκαφή του στρώματος 6 (στρώμα 6α), στο βόρειο τμήμα του δωματίου άρχισε να αποκαλύπτεται (σε βάθος 1,88 μ.) ο φυσικός ασβεστόλιθος, προφανώς ισοπεδωμένος, στον οποίο διακρίνονται λαξευμένες κοιλότητες, πιθανότατα για την υποδοχή και τη στερέωση αποθηκευτικών πίθων (F12/28). Αντίστοιχα στο νότιο τμήμα (σε βάθος 1,88 μ.) αποκαλύφθηκε η επίπεδη επιφάνεια του πετρώματος και ορισμένοι πλακοειδείς λίθοι που κάλυπταν ανωμαλία του δαπέδου. Στην κοιλότητα της βορειοανατολικής γωνίας βρέθηκε τμήμα χείλους πίθου με χαμηλό λαιμό (Π35), ενώ στο λάξευμα της βορειοδυτικής γωνίας βρέθηκαν τμήματα χύτρας (Π39) και πίθου (Π41).

Με την ανασκαφή του στρώματος 6δ ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη και η οριοθέτηση των κοιλοτήτων στο φυσικό βράχο. Συνολικά διακρίνονται έξι κοιλότητες. Οι τρεις πρώτες (από Δ., αριθ. 1-3) εντοπίζονται κατά μήκος του βόρειου τοίχου, η τέταρτη (αριθ. 4) κατά μήκος του δυτικού τοίχου, η πέμπτη (αριθ. 5) κατά μήκος του ανατολικού τοίχου και η έκτη (αριθ. 6) στο μέσον περίπου του δωματίου, καλυμμένη με πηλοκονίαμα (F15/2, 3).

Στην κοιλότητα 4 βρέθηκαν άλλα δύο πήλινα σφαιρικά υφαντικά βάρη (Π61, Π62) και ένα τμήμα αγγείου μεσαίου μεγέθους (Π61). Στο νοτιότερο τμήμα του δωματίου βρέθηκε ένα ακόμη πήλινο σφαιρικό υφαντικό βάρος (Π65) που φέρει διακόσμηση κάθετων εγχαράξεων.

Ύστερα από την αφαίρεση ορισμένων πεσμένων λίθων (στρώμα 4γ), που είχαν αφεθεί αρχικά στη θέση τους, στο κεντρικό και δυτικό τμήμα του δωματίου, η ανασκαφή προχώρησε σε επίπεδο βαθύτερο από το δυτικό κατώφλι του δωματίου (σε βάθος 1,68 μ., στρώμα 5α). Αποκαλύφθηκαν αρκετά κομμάτια πηλοκονιάματος, ίχνη φωτιάς, όστρακα πιθαμφορέα (Π126β) (F25/10) και τμήματα τριών ακόμη πήλινων υφαντικών βαρών (Π127, Π128, Π130) από πρασινωπό άψητο πηλό (F25/11, 12, 14, 17, 19). Είναι αξιοσημείωτο ότι στον πηλό τους είχαν προστεθεί μικρές πέτρες, για να γίνουν βαρύτερα. Στην επόμενη στρώση (στρώμα 5β) κοντά στη δυτική πόρτα βρέθηκε ένα εντυπωσιακό χάλκινο επίμηκες εργαλείο με οστέινη λαβή (Μ4) (F25/3), γύρω από το οποίο εντοπίστηκαν μικρά κάρβουνα, μία χάντρα από ορεία κρύσταλλο (Λ329) (F25/8) και όστρακα μικρού αγγείου (Π129). Η ανασκαφή στο δωμάτιο XVII σταμάτησε σε αυτό το σημείο (F25/11).

Η ύπαρξη οστράκων αποθηκευτικών αγγείων και ιδιαίτερα των κοιλοτήτων του δαπέδου για την τοποθέτηση πίθων και τα λοιπά ανασκαφικά δεδομένα πιστοποιούν μια χρήση του δωματίου ασφαλώς αποθηκευτική, ενώ τα πολλά υφαντικά βάρη τεκμηριώνουν την παρουσία αργαλειούεργαστηρίου ύφανσης. Εξετάζεται, ωστόσο, η περίπτωση της λειτουργίας του αργαλειού στον ισόγειο χώρο, όπου το φως θα ήταν λιγοστό, ή στον όροφο που προφανώς ανήκε στα γυναικεία διαμερίσματα, καθώς και η χρονολόγηση του στρώματος 6 φαίνεται να ανήκει στην παλαιοανακτορική περίοδο ή στη διευθέτηση του χώρου κατά την αρχή της νεοανακτορικής. Οπωσδήποτε η παρουσία των γυναικών στο χώρο είναι εμφανής, ενώ η ύπαρξη «ωμών» υφαντικών βαρών διαπιστώνεται για πρώτη φορά.

Κεντρικό τμήμα αγρέπαυλης

Δωμάτιο XXIV. Δωμάτιο σχεδόν τετράγωνης κάτοψης, εσωτ. διαστ. 2,05 (Δ.)×1,88 (Β.)×2,15 (Α.)×1,75 (Ν.), είναι ένα από τα τρία εσωτερικά δωμάτια της έπαυλης και επικοινωνεί άμεσα με το δωμάτιο XI και μέσω αυτού με τους υπόλοιπους χώρους. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,40-0,50 μ. και είναι οικοδομημένοι από ακατέργαστους λίθους. Σώζονται σε μέγιστο ύψος 1,38 μ. Στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου βρίσκεται θυραίο άνοιγμα με μονολιθικό κατώφλι, που οδηγεί στο δωμάτιο XI (F13/6).

Τα ανώτερα στρώματα περιείχαν ακατέργαστους λίθους, πεσμένους από την ανωδομή του κτιρίου, ελάχιστα κομμάτια διαλυμένου ασβεστόλιθου και τμήμα λίθινου τριβείου (Λ251). Στα δύο τελευταία στρώματα 4 και 5 χαρακτηριστική ήταν η παρουσία πολλών λεπτών πλακοειδών λίθων παράλληλα με την ύπαρξη πολλών τμημάτων πηλοκονιάματος, που περιείχαν άχυρα (F10/26). Προφανώς προέρχονται από το πλακόστρωτο δάπεδο του ορόφου που κατέρρευσε. Τέλος, στο στρώμα 6 ακριβώς πάνω από το δάπεδο του δωματίου, αποκαλύφθηκαν πέντε άωτα κωνικά κύπελλα της ΥΜ Ι περιόδου (Α6, Α6α, Α7, Α8, Α9) (F12/17, F14/8, 10), τμήματα πίθου με ανάγλυφη ταινία εγχάρακτων γραμμών, απανθρακωμένοι πυρήνες ελιάς (F 13/3) και έξι χάντρες περιδεραίου (Φ1: πέντε από φαγεντιανή και μία από στεατίτη) (F12/15). Το δάπεδο χαρακτηρίζεται από την παρουσία σκληρού, πατημένου χώματος πάνω στο φυσικό μαλακό κούσκουρα που κάλυπτε τις φυσικές κοιλότητές του.

Εκτός από τα αγγεία που προαναφέρθηκαν, εντοπίστηκαν στο δωμάτιο XXIV τμήματα ενός μικρού πίθου με εγχάρακτη διακόσμηση περιμετρικά της βάσης και γραπτή διακόσμηση μεγάλων σταγονόσχημων κοσμημάτων με μελανή και λευκή βαφή επί ανοιχτόχρωμου βάθους (Α38). Η βάση του αποκαλύφθηκε στο στρώμα 6 (F11/26), ενώ τμήματά του βρέθηκαν και στα δύο προηγούμενα στρώματα.

Χαρακτηριστικό της διαταραχής του χώρου και της διασποράς των υλικών είναι το γεγονός ότι το ανώτερο τμήμα του ίδιου πίθου είχε εντοπιστεί στο δωμάτιο XXIV κατά την ανασκαφική περίοδο 1989 στο επιφανειακό στρώμα.

Διάδρομος XXIII. Στο κεντρικό τμήμα της αγρέπαυλης προχωρήσαμε στην ανασκαφή του παραπάνω διαδρόμου, ο οποίος με κατεύθυνση Β.-Ν. αποτελεί τον κύριο άξονα επικοινωνίας μεταξύ της βόρειας πτέρυγας και της κεντρικής αίθουσας XXII και μέσω αυτής με τους υπόλοιπους χώρους της έπαυλης. Ορίζεται ουσιαστικά μεταξύ των δωματίων XXIV και XIII (Δ.) και του ιερού VIII (Α.). Ύστερα από την ολοκλήρωση της ανασκαφής, οι τοίχοι του διαδρόμου αποκαλύφθηκαν σε μέγιστο ύψος 1,10 (Ν.)-1,37 (Β.) (Πίν. 401 δ). Τα πρώτα δύο στρώματα (1, F4/27 και 2) χαρακτηρίζονταν από την παρουσία πολλών διάσπαρτων λίθων από την ανωδομή των τοίχων. Ανάμεσά τους βρέθηκαν τμήμα άωτου κωνικού κυπέλλου (Π1), ένα μικρό σπασμένο χάλκινο έλασμα (Μ1) και αρκετά όστρακα. Από το στρώμα 2 άρχισαν επίσης να εμφανίζονται λίγοι λεπτοί πλακοειδείς λίθοι, προερχόμενοι πιθανώς από πλακόστρωτο δάπεδο του ορόφου.

Οι πεσμένοι λίθοι συνέχισαν να εμφανίζονται και στο επόμενο στρώμα 3, στο οποίο παρατηρήθηκαν και λίγα ίχνη καύσης κατά σημεία. Ορισμένοι από τους λίθους ήταν καμένοι (Λ255), όπως και ένα κομμάτι πηλοκονιάματος. Βρέθηκαν μερικοί κατεργασμένοι λίθοι (Λ252, Π253) και λίγα όστρακα.

Η διαφορά του επόμενου στρώματος 4 από τα προηγούμενα ήταν ότι το χώμα ήταν πλέον αμμώδες, μαλακό με μικρά κομμάτια πηλοκονιάματος και διαλυμένο ασβεστόλιθο. Οι πεσμένοι λίθοι ήταν λιγότεροι, ενώ εξακολούθησαν να εμφανίζονται ίχνη καύσης κατά σημεία και λίθοι καμένοι (Λ261, Λ262, Λ264). Βρέθηκε μία μικρή λεπίδα οψιανού (Λ258) και αρκετά όστρακα.

Σε βάθος 1,75 μ. (στρώμα 5) αποκαλύφθηκε το νότιο κατώφλι (πλ. 0,46 μ.) προς το δωμάτιο XXII, το οποίο έχει κυκλική κοιλότητα στο κέντρο. Λίθινο κατώφλι αποκαλύφθηκε και στο βόρειο τμήμα (προς το δωμάτιο XI) σε βάθος 1,72 μ. (F12/7). Ενδιαφέρον παρουσίασε και η διαπίστωση «γεμίσματος» τμήματος του δυτικού τοίχου με πηλοκονίαμα που περιείχε λίγα βότσαλα μαζί με όστρακα που έφεραν ίχνη καύσης. Πιθανώς πρόκειται για επισκευή τοπικής φθοράς του τοίχου με τα παραπάνω υλικά.

Ο διάδρομος XXIII φαίνεται ότι ήταν πλακοστρωμένος με πλακοειδείς λίθους μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι, ωστόσο, δεν έχουν διατηρηθεί όλοι στη θέση τους, εξαιτίας της διατάραξης που προκλήθηκε από την πτώση των λίθων της ανωδομής του κτιρίου. Σε ορισμένα σημεία (από βάθ. 1,70-1,88 μ.) κυρίως στο βόρειο και κεντρικό τμήμα παρατηρήθηκε η ύπαρξη διαταραγμένου πλακόστρωτου δαπέδου πάνω σε σκληρό πατημένο χώμα (F14/11). Το τελευταίο στρώμα 5 πάνω από το δάπεδο έδωσε αρκετά ενδιαφέροντα τμήματα αγγείων νεοανακτορικής αλλά και παλαιοανακτορικής περιόδου, όπως τμήμα χείλους-λαιμού ευρύστομης πρόχου με γραπτή διακόσμηση light on dark (Π27), μία γεφυρόστομη πρόχου (Π30), τμήματα άωτων κωνικών κυπέλλων (Π38, Π26), καθώς και μεγάλο τμήμα ελαφρόπετρας (Λ269) που τεκμηριώνουν την ύπαρξη της αρχαιότερης εγκατάστασης.

Διάδρομος XVI. Βρίσκεται στη δυτική πτέρυγα της έπαυλης και συνδέει τους αποθηκευτικούς χώρους XIV, XIII βόρεια και XXI, XVIII νότια, καθώς και μέσω του συνεχόμενου διαδρόμου XVIα με την κεντρική αίθουσα XXII.

Κατά τη διάρκεια προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων, στο διάδρομο XVI που ορίζεται από τους τοίχους του κεραμικού εργαστηρίου XIX του δωματίου XX (Δ.) και του δωματίου XV (Α.), είχε αφεθεί μικρός μάρτυρας (στα τετράγωνα Z/10, 11). Προχωρήσαμε φέτος στην αφαίρεση του μάρτυρα, όπου στα πρώτα στρώματα (1-3) βρέθηκαν λίγα μόνον ενδιαφέροντα αντικείμενα, όπως δύο τμήματα λίθινων τριβείων (Λ249, Λ250· F5/22) μαζί με ελάχιστα όστρακα. Ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική μελέτη του κτιρίου παρουσίασε η ανεύρεση μεγάλου ορθογώνιου λίθινου αρχιτεκτονικού μέλους (από βάθ. 1,01-1,61 μ.), το οποίο ήταν πεσμένο, με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο λίθος (διαστ. 0,55×0,43×0,24 μ.) φέρει ορθογώνια εσοχή σε μία από τις τέσσερις γωνίες του, δύο τόρμους και μια σταυροειδή εγχάραξη (F4/24, F30/28, 29) και σχετίζεται με θυραίο άνοιγμα του ορόφου.

Πάνω από το δάπεδο (σε βάθος 1,85 μ.) αποκαλύφθηκαν μερικοί μικροί πλακοειδείς λίθοι, πιθανώς τμήμα διαταραγμένου πλακόστρωτου. Κάτω από τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου (σε βάθος 1,81-1,84 μ.) παρατηρήθηκε η ύπαρξη δύο-τριών μικρών λίθων σε διάταξη, που εξείχαν προς Α., οι οποίοι αποτελούν ενδεχομένως τμήμα προηγούμενης οικοδομικής φάσης του τοίχου. Το τελευταίο στρώμα 5 έδωσε ελάχιστα όστρακα, δύο άωτα κωνικά κύπελλα (Π3, Α1) και ένα βότσαλο (Δ1, F5/6).

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής οι τοίχοι του διαδρόμου XVI αποκαλύφθηκαν σωζόμενοι σε μέγιστο ύψος 1,11 (δυτικός τοίχος) και 1,06 μ. (ανατολικός τοίχος).

Χώρος XXV. Αποτελεί μικρό τυφλό «διάδρομο», με κατεύθυνση Ν.-Β., στην ανατολική πτέρυγα, μεταξύ του ιερού (δωμάτιο VIII) και του διαδρόμου XXIII. Το επιφανειακό στρώμα δεν περιείχε όστρακα. Στο στρώμα 1 εντοπίστηκαν τμήμα λεκάνης (Π66) και εντοιχισμένο αρχιτεκτονικό μέλος. Το δεύτερο στρώμα περιείχε λίγα όστρακα, ενώ στο τρίτο στρώμα, εκτός από τα λιγοστά όστρακα (ανάμεσα στα οποία και χείλος αγγείου καμαραϊκού ρυθμού) παρατηρήθηκε λατύπη. Λίγα όστρακα και

λίγοι λίθοι μετρίου μεγέθους παρατηρήθηκαν και στα δύο επόμενα στρώματα (F15/20). Ουσιαστικά πρόκειται για άδειο-επιχωματωμένο χώρο, που αποτελούσε την υποδομή πτέρυγας του ανατολικού κλιμακοστασίου προς τον όροφο, ή διαδρόμου του ορόφου, που οδηγούσε στα βόρεια διαμερίσματα των γυναικών.

Εξωτερικά της αγρέπαυλης

Βόρειο Τμήμα (τ. Η - Π/ -3, -4 του καννάβου). Στα παραπάνω τετράγωνα αμέσως βόρεια και κατά μήκος του βόρειου περιμετρικού τοίχου της αγρέπαυλης έγινε δοκιμαστική τομή (πλ. 1,50 μ.). Αφαιρέθηκαν δύο στρώματα (1 και 2), από τα οποία το πρώτο έδωσε λίγα μόνον όστρακα, ο αριθμός των οποίων σταδιακά μειωνόταν, ενώ το δεύτερο δεν περιείχε καθόλου όστρακα.

Δυτικό Τμήμα (Τμ. Α, Β/ (-3) - (5) και Α, Β/ 9 - 20). Στα τετράγωνα Α, Β/ (-3)-(5), εξωτερικά δηλαδή των δωματίων Ι και ΙΙ, αφαιρέθηκαν τα στρώματα 1 και 2. Το στρώμα 1 περιείχε πολλά όστρακα αγγείων διαφόρων σχημάτων και μεγεθών (πίθων, πρόχων, κυπέλλων, τριποδικών σκευών). Εξωτερικά του δωματίου ΙΙ εντοπίστηκαν αρκετοί πεσμένοι λίθοι, προερχόμενοι από το δυτικό τοίχο του δωματίου. Στο στρώμα 2, εξωτερικά του δωματίου Ι, βρέθηκαν πολλά άωτα κωνικά κύπελλα (Π71, Π74, Π81, Α10-14, Α16, Α17, Α18β, Α19, Α20) (F16/ 34.36), που προφανώς σχετίζονται με το κεραμικό εργαστήριο της αγρέπαυλης (δωμάτιο ΧΙΧ).

Μικρή δοκιμαστική τομή, τέλος, στο στρώμα 3 έγινε στα τετράγωνα Α, Β/4, 5, το οποίο δεν έδωσε όστρακα. Εκεί εντοπίστηκε και ο φυσικός βράχος που παρουσιάζει κλίση από Δ. προς Α.

Στα τετράγωνα Α, Β/ 9-20 αφαιρέθηκε το επιφανειακό στρώμα και τα δύο επόμενα στρώματα 1 και 2. Στο στρώμα 1 εντοπίστηκαν αρκετοί πεσμένοι ακατέργαστοι λίθοι από την ανωδομή του κτιρίου, αρκετά όστρακα, ένα τμήμα λίθινου τριβείου (Λ331) και ένα μικρό θαλάσσιο όστρεο (Παν 17). Το στρώμα 2 έδωσε, εκτός από λίγα όστρακα, δύο λίθινα εργαλεία (Λ332 και Λ333).

Νότιο τμήμα - Χώρος XXVI. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του κτιρίου, ο χώρος ανατολικά του δωματίου IV και νότια των δωματίων VII, VI και V ανασκάφηκε και ονομάστηκε χώρος XXVI (σε παλαιότερη ανασκαφική περίοδο είχε αφαιρεθεί το επιφανειακό και το στρώμα 1). Η τομή αρχικά ξεκίνησε στα τετράγωνα Κ, Λ, Μ/ 16, 17, 18 (χώρος XXVIα) και στη συνέχεια επεκτάθηκε στα τετράγωνα Ν, Ξ, Ο/16, 17, 18 (XXVIβ). Στο στρώμα 4, στο χώρο XXVIβ εντοπίστηκαν πολλά όστρεα (Παν 12). Τα όστρακα και στους δύο χώρους ήταν λίγα. Με την αφαίρεση του επόμενου στρώματος εντοπίστηκαν κάποιοι μικροί λίθοι σε ημικυκλική διάταξη, που φαίνεται ότι αποτελούν κάποια πρόχειρη κτιστή κατασκευή. Στο εσωτερικό της κατασκευής (που ονομάστηκε χώρος XXVIα1) υπήρχαν μικροί λίθοι και λατύπη (στρώματα 6 και 7), ενώ ανάμεσα στα στρώματα 7 και 8 εντοπίστηκε λίθος που ενδεχομένως ορίζει το δάπεδο του χώρου αυτού (F22/25).

Ακρόπολη Σμαριού

Κατά το 1997, με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ, του INSTAP και του προγράμματος ΕΑΠΤΑ συνεχίστηκε σε μικρή κλίμακα η συστηματική ανασκαφή στην ακρόπολη Σμαριού (θέση Προφήτης Ηλίας), σε συνδυασμό και παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης-στερέωσης των αρχαίων τοίχων και διαμόρφωσης του άμεσου περιβάλλοντος χώρου γύρω από τον εξωτερικό περίβολο, σύμφωνα με εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη διαμόρφωσης του χώρου.

Κατά τη διάρκεια της φετινής ανασκαφικής περιόδου[3] (Σχέδ. 4) και στο πλαίσιο της διαμόρφωσης του χώρου γύρω από την ακρόπολη, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην έρευνα του χώρου εξωτερικά του περιβόλου στην ανατολική και τη δυτική πλευρά.

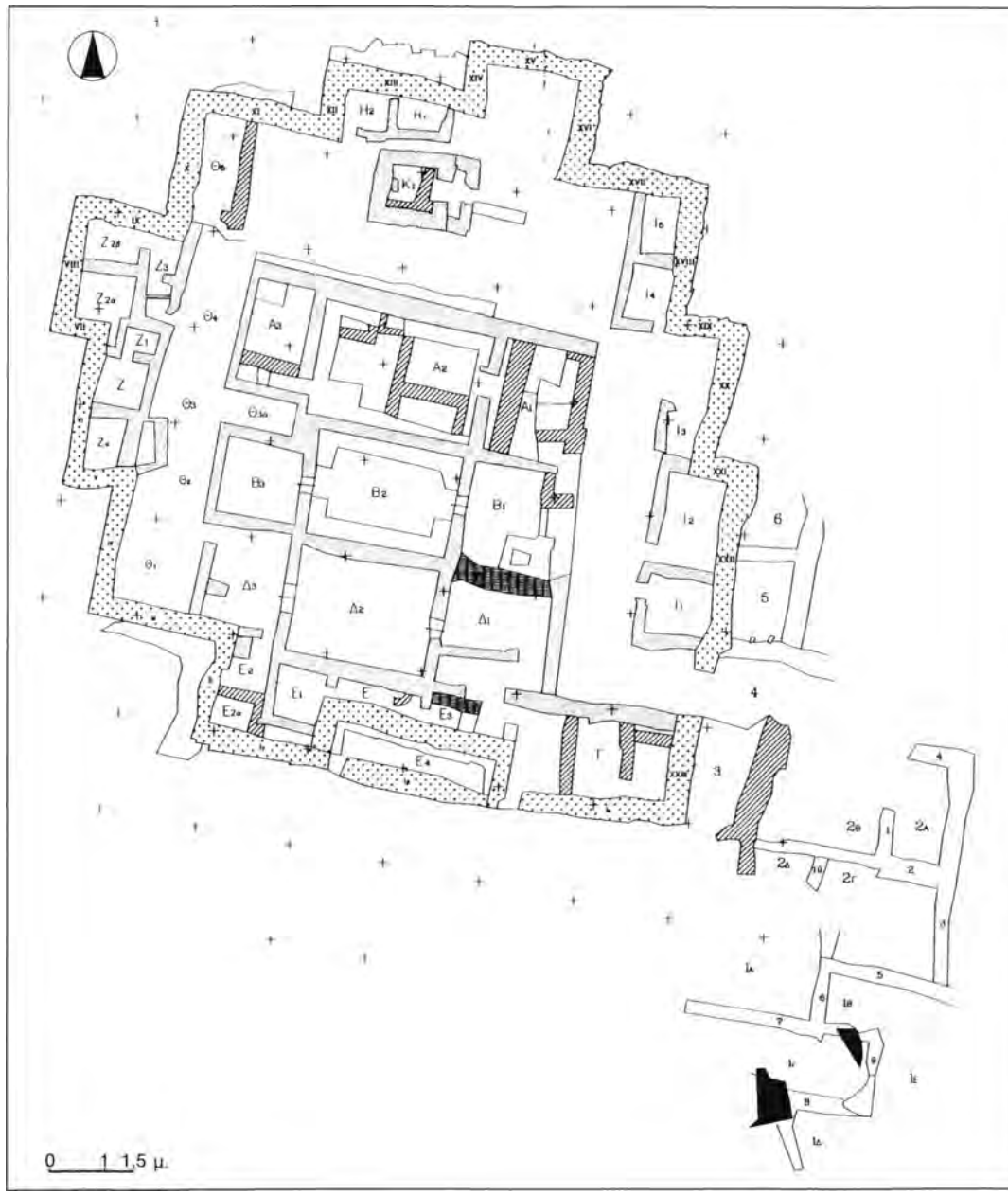
Στη δυτική πλευρά διερευνήθηκαν οι εξωτερικοί «χώροι» που σχηματίζουν τα διαμορφωμένα κατά «αγκώνες» τμήματα Ι-ΙΙ, ΙΙΙ-IV, IV-V του περιβόλου, ενώ στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε εκτεταμένη οικιστική εγκατάσταση από μικρά και μεγάλα δωμάτια με παχείς τοίχους. Αναγνωρίστηκαν και ταυτίστηκαν οι χώροι 1Α, 1Β, 1Γ, 1Δ, 1Ε, 2Α, 2Β, 2Γ, 2Δ, 3, 4, 5, 6.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης ανασκάφηκε ο χώρος Ζο κοντά στη νοτιοδυτική γωνία και συνεχίστηκε σε μικρή κλίμακα η ανασκαφή του οπισθοδόμου του μεγάρου Δ.

Τμήματα ΙΙ, ΙΙΙ, IV, V στο εξωτερικό τμήμα του δυτικού περιβόλου

Η ανασκαφή ξεκίνησε στο τμήμα IV-V εξωτερικά του δυτικού περιβόλου της ακρόπολης. Η εικόνα που παρουσιάστηκε με την έναρξη των εργασιών δεν διέφερε στρωματογραφικά από αυτήν του υπόλοιπου χώρου. Μεγάλοι λίθοι που είχαν πέσει από την ανωδομή του περιβόλου ήταν διάσπαρτοι στο χώρο, ενώ το σκούρο καστανό χώμα που χαρακτηρίζει τις ιστορικές περιόδους της ακρόπολης κάλυπτε σημαντική έκταση σε βάθος. Η κεραμική που ήλ-

3. Σε αυτήν έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ο. Ευθυμίου, Σ. Μουντουφάρης, η σχεδιάστρια Ι. Πάππου, οι οποίοι εργάστηκαν με ξήλο και ενδιαφέρον.

Σχέδ. 4. Νομός Ηρακλείου. Κάτοψη της ακρόπολης Σμαριού και της οικιστικής εγκατάστασης ανατολικά-νοτιοανατολικά του περιβόλου.

θε στο φως ήταν άφθονη και ανήκε στην ανατολίζουσα και γεωμετρική εποχή. Κατά μήκος των τμημάτων IV και V του περιβόλου οι λιθοσωροί είχαν ομοιόμορφη όψη και για το λόγο αυτό παρέμειναν στην θέση τους, καθώς υπήρχε η υποψία ότι αποτελούν αντηρίδα των τμημάτων IV και V του περιβόλου. Με τη συνέχιση της ανασκαφής η υποψία αυτή επιβεβαιώθηκε. Παράλληλα αποκαλύφθηκε σε επαφή με το τμήμα IV (σε βάθος 3,14 μ.) τμήμα πυράς με διάσπαρτα καμένα οστά, πυρήνες ελιάς, κεραμική, κάρβουνο και καμένο χώμα.

Στο νοτιότερο τμήμα ερευνήθηκε η επίχωση της αντηρίδας, με σκοπό να χρονολογηθεί. Τα πρώτα συμπεράσματα δείχνουν ότι πιθανότατα η επίχωση της αντηρίδας του τοίχου IV του δυτικού περιβόλου έγινε στην ΥΜ ΙΙΙ εποχή.

Η ανασκαφή στα τμήματα II-III του δυτικού περιβόλου είχε ως στόχο την αφαίρεση του στρώματος, που αποτε-

λείται από καστανόμαυρο χώμα, ως την αποκάλυψη του μινωικού στρώματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από το κόκκινο χώμα με την έντονη παρουσία πηλού. Λόγω της έντονης φυσικής κλίσης του εδάφους, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., το μαύρο χώμα ήταν περισσότερο προς Δ. Σχεδόν με την αποκάλυψη του μινωικού στρώματος άρχισε να αποκαλύπτεται ο φυσικός βράχος. Η κεραμική ήταν αρκετή σε ποσότητα και αποτελούνταν κυρίως από όστρακα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, μεταξύ των οποίων όστρακα πίθων με εγχάρακτη διακόσμηση και αγγείων καθημερινής χρήσης.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση στο χώρο εξωτερικά του τμήματος ΙΙ του δυτικού περιβόλου, σε βάθος 4,14-4,23 μ. και σε στρώμα αποτελούμενο από ανοιχτό καστανέρυθρο χώμα με λατύπη, του μεγαλύτερου τμήματος ενός πήλινου ΜΜ λύχνου με ψηλό κωνικό πόδι και ανάγλυφη διακόσμηση (Πίν. 402 α).

Στο νότιο άκρο του τμήματος IV του δυτικού περιβόλου ανοίχθηκε δοκιμαστική τομή, για να διαπιστωθεί το βάθος της θεμελίωσής του. Αποκαλύφθηκε ότι εδράζεται σε οριζόντιες σχεδόν πλάκες, σε βάθος 4,43 μ. (από το ΣΣ1, το ψηλότερο σωζόμενο τμήμα του δυτικού τοίχου του μεγάρου Α). Το σωζόμενο τμήμα του περιβόλου σε αυτό το σημείο έχει ύψος 1,90 μ., γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι ο εξωτερικός περίβολος με το μεγάλο ύψος του, το οποίο υπολογίζεται σε 6,50-7 μ. και με την εξωτερική αντηρίδα, είχε όχι μόνον αναλημματικό, αλλά και αμυντικό-οχυρωματικό χαρακτήρα.

Αποκάλυψη νέων κτιρίων (Χώροι 1Α, 1Β, 1Γ, 1Δ, 1Ε, 2Α, 2Β, 2Γ, 2Δ) στο νοτιοανατολικό τμήμα της ακρόπολης

Κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (1996) είχε πραγματοποιηθεί μια μικρής έκτασης ανασκαφή, εξωτερικά του ανατολικού περιβόλου της ακρόπολης κατά την οποία αποκαλύφθηκε ένας τοίχος με σχεδόν παράλληλη προς τον ανατολικό περίβολο κατεύθυνση. Φέτος συνεχίστηκε η ανασκαφή στον ευρύτερο χώρο ανατολικά των τμημάτων XXII και XXIII του περιβόλου, αρχικά στο βόρειο τμήμα και αργότερα στο νότιο, φέρνοντας στο φως και άλλους τοίχους κτιρίων, στα οποία δόθηκαν οι χαρακτηρισμοί 1Α, 1Β, 1Γ, 1Δ, 1Ε (για το νότιο τμήμα) και 2Α, 2Β, 2Γ και 2Δ (για το βόρειο) (Σχέδ. 4).

Οι τοίχοι εδράζονται πάνω στο φυσικό βράχο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις (τοίχοι 8, 6, και 4) ο βράχος έχει λαξευθεί και ενσωματωθεί σε αυτούς.

Χώρος 1Α. Ορίζεται νότια από τον καλοχτισμένο τοίχο 7, ανατολικά από τον τοίχο 6 και βόρεια από μια σειρά βράχων. Το δυτικό όριο του δεν έχει βρεθεί. Η χρήση του χώρου 1Α φαίνεται ότι ήταν εργαστηριακή, καθώς στο βορειότερο τμήμα του βρέθηκαν συγκεντρωμένα εννέα πήλινα πηνία (Π 584 έως Π 592)[4], τα περισσότερα από τα οποία ακέραια (στρώμα 2α, βαθ. 5,28-5,34 μ.) (Πίν. 402 β), καθώς και μεγάλα τμήματα πίθου (Π 582, βάθ. 5,15-5,35 μ.).

Χώρος 1Β. Βρίσκεται ανατολικά του 1Α, ορίζεται βόρεια από τον τοίχο 5, νότια από τον τοίχο 7 και δυτικά από τον τοίχο 6. Σημειώνεται ότι στο χώρο αυτό βρέθηκαν δύο πήλινα ειδώλια, ένα ακέφαλο ειδώλιο ταύρου με σπασμένο το κάτω μέρος των ποδιών και ειδώλιο λατρευτή, που σώζει το μεγαλύτερο μέρος του κορμού (Πίν. 402 γ).

Χώρος 1Γ. Ο χώρος αυτός, ορίζεται στα βόρεια από τον τοίχο 7, νότια από τον τοίχο 8 και ανατολικά από τον τοίχο 9. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν μεγάλοι βράχοι. Από το χώρο 1Γ προήλθε ένα σχεδόν ακέραιο ΥΜ ΙΙΙΓ θήλαστρο (Α 74, στρώμα 2α, βάθ. 5,27-5,37 μ.) που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τον τοίχο 7 (0,04-0,12 μ.).

Χώρος 1Δ. Ο χώρος αυτός βρίσκεται στα ανατολικά του 1Γ και οριοθετείται ουσιαστικά από τον τοίχο 9 στα δυτικά και από ένα μεγάλο βράχο στα βόρεια. Ενδιαφέρον για το χώρο αυτό, αλλά και γενικότερα για το χαρακτηρισμό όλων σχεδόν των χώρων εξωτερικά του ανατολικού περιβόλου της ακρόπολης ως «εργαστηριακών», παρουσιάζει μία βάση πήλινου σκεύους με κυλινδρική προεξοχή και εγχάρακτη διακόσμηση που πιθανότατα χρησιμοποιούνταν στην υφαντική (Π 476, στρώμα 1β, βαθ. 5,41 μ.). Σημειώνεται ότι παρόμοιο αντικείμενο βρέθηκε στο χώρο 1Α (Π 490).

Χώρος 1Ε. Στο νοτιότερο άκρο του ανασκαπτόμενου συγκροτήματος ορίζεται ο χώρος νότια του τοίχου 8 και δυτικά από μια σειρά λίθων με λοξή κατεύθυνση, που ίσως αποτελούν ένα είδος τοίχου. Στο χώρο αυτόν έγινε μικρής κλίμακας ανασκαφική διερεύνηση χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα.

Χώρος 2Α. Πρόκειται για το χώρο ο οποίος ορίζεται νότια από τον τοίχο 2, βόρεια από μια σειρά ημιλαξευμένων βράχων, στους οποίους δόθηκε ο χαρακτηρισμός «τοίχος 4», ανατολικά από τον τοίχο 3 και δυτικά από τον τοίχο 1. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λοξή κατεύθυνση του τοίχου 1, ο οποίος δεν έχει αποκαλυφθεί σε όλο του το μήκος. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου έγινε δοκιμαστική τομή με στόχο τη διερεύνηση της θεμελίωσής του. Ανάλογη δοκιμαστική τομή ανοίχθηκε εξωτερικά του τοίχου 3, με τον ίδιο σκοπό. Και στις δύο περιπτώσεις διαπιστώθηκε η ύπαρξη φυσικού βράχου, στον οποίο εδράζονται οι τοίχοι. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο τοίχος 3 στην

4. Η αρίθμηση των ευρημάτων είναι κατά κατηγορία ευρήματος και συνεχής – από την έναρξη της ανασκαφής. Η καταχώρηση των ανασκαφικών δεδομένων και των καταγραφών των αντικειμένων συνεχίζεται με το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ.

ανατολική παρειά του δεν είναι θεμελιωμένος πάνω στο φυσικό βράχο, αλλά σε ένα λεπτό στρώμα από λατύπη.

Χώρος 2Β. Ως χώρος 2Β χαρακτηρίζεται ο χώρος που ορίζεται νότια από τον τοίχο 2 και ανατολικά από τον τοίχο 1. Το δυτικό του όριο πρέπει να είναι ο παράλληλος με τον ανατολικό τοίχο του μεγάρου Γ τοίχος, ενώ το βόρειο όριο του δεν έχει αποκαλυφθεί.

Στο χώρο αυτό βρέθηκαν αρκετά όστρακα πίθων με εγχάρακτη διακόσμηση (Π 561, στρώμα 3β, βάθ. 4,13-4,24 μ.) και μία σχεδόν ακέραιη χύτρα, η οποία βρισκόταν σε επαφή με το δυτικό δίπλα από μία κάθετα τοποθετημένη πλάκα, πιθανώς τοποθετημένη εκεί σκόπιμα (Α 76, στρώμα 4α, βάθ. 3,91-4,06 μ.).

Χώρος 2Γ. Βρίσκεται δυτικά του 2Α και 2Β, οριοθετείται από τον τοίχο 10 και τον τοίχο 2. Στα νότια και νοτιοανατολικά υπάρχει σειρά βράχων. Στο χώρο αυτό βρέθηκε ένα στόμιο ΥΜ ΙΙΙΓ ψευδόστομου αμφορέα (Π 557, στρώμα 3β, βάθ. 4,24 μ.), γεγονός που μας δίνει μια πιθανή ένδειξη για τη χρονολόγηση του στρώματος.

Χώρος 2Δ. Βρίσκεται νότια του 2Γ, ορίζεται βόρεια από τον τοίχο 2, ανατολικά από τον τοίχο 10, δυτικά πιθανότατα από τον παράλληλο με τον ανατολικό τοίχο του μεγάρου Γ, ενώ νότια μια σειρά από λαξευμένους βράχους, που άρχισαν να αποκαλύπτονται, δεν δίνουν ακόμη σαφή εικόνα. Σε βάθος 3,81-4,15 μ. βρέθηκε σε όλο το χώρο διάσπαρτη κεραμική, θραυσμένα αγγεία και αρκετά οστά. Σημειώνεται ένα σφαιρικό κύπελλο (Πίν. 402 δ) (Α 79, στρώμα 2α, βάθ. 3,81-4 μ.), δύο πινάκια και ένας θρυμματισμένος αμφορέας (Α 78, στρώμα 2α, βάθ. 4,03 μ.).

Γενικά σημειώνεται ότι η κεραμική που περιείχαν οι χώροι ανατολικά-εξωτερικά του περιβόλου της ακρόπολης, αποτελούνταν κυρίως από όστρακα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων αλλά και μικρότερων οικιακής χρήσης, που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Σημειώνονται αρκετά όστρακα πίθων με εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας ή ανάγλυφες ταινίες και χυτρών που σε συνδυασμό με τα αντικείμενα υφαντικής, που προαναφέρθηκαν, τεκμηριώνουν το βοηθητικό, αποθηκευτικό και εργαστηριακό χαρακτήρα των κτισμάτων νοτιοανατολικά-εξωτερικά του περιβόλου της ακρόπολης.

Αποκάλυψη και ταύτιση νέων κτιρίων (Χώροι 3-6) στο εξωτερικό τμήμα ΧΧΙΙ του περιβόλου

Ανατολικά του τμήματος ΧΧΙΙ του περιβόλου συνεχίστηκε η ανασκαφή που είχε αρχίσει το 1995, με στόχο αφενός την αποκάλυψη της πορείας του περιβόλου και αφετέρου τη διερεύνηση του χώρου πλησίον αυτού.

Αναγνωρίστηκαν και ταυτίστηκαν τρία συνεχόμενα νέα κτίρια ανατολικά του τμήματος ΧΧΙΙ του περιβόλου, που ονομάστηκαν χώροι 4, 5, 6. Ως χώρος 3 είχε αναγνωριστεί το κτίριο που ανασκάφηκε ανατολικά του μεγάρου Γ το 1995[5] και ταυτίστηκε με τις φετινές ανασκαφές ως μέρος του κτιρίου 2Γ.

Χώρος 4. Οριοθετείται στο βόρειο τμήμα του από τοίχο (μήκ. 6,20, πάχ. 0,70-0,85 μ.), κάθετο στο τμήμα ΧΧΙΙ του περιβόλου, και ταυτίζεται με το χώρο της «ράμπας» που οδηγεί στην είσοδο της ακρόπολης της γεωμετρικής εποχής. Η ανασκαφή στον παραπάνω χώρο δεν προχώρησε βαθύτερα από το ύψος εμφάνισης (σε βάθος 3,47 μ.) στρώματος κόκκινου χώματος, με κομμάτια άμορφου σκληρού καμένου πηλού και έδωσε λίγη μόνον κεραμική (από μεγάλα κυρίως αγγεία: πίθους, χύτρες κ.ά.), οστά και μία λεπίδα οψιανού.

Χώροι 5 και 6. Είναι συνεχιζόμενοι, προσκείμενοι στον περίβολο ΧΧΙΙ, ανατολικά των δωματίων Ι1 και Ι2 της ακρόπολης. Έχουν κοινό ανατολικό τοίχο (μήκ. 9,10, πάχ. 0,90-1 μ.), κοινό μεσότοιχο (μήκ. 3,20, πάχ. 0,60 μ.) και η δυτική τους παρειά ταυτίζεται με το τμήμα ΧΧΙΙ του περιβόλου (Πίν. 403 δ).

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανασκαφή του χώρου 5, ορθογώνιας κάτοψης (διαστ. 3×4 μ.). Κάτω από στρώμα πολλών διάσπαρτων πεσμένων λίθων (στρώμα 4), ακολούθησε στρώμα λατύπης (στρώμα 5) και στη συνέχεια στρώμα καμένου μαύρου χώματος (στρώμα 6, στρώμα καταστροφής). Σημειώνεται ότι η φυσική κλίση του εδάφους ήταν πολύ έντονη από Ν. προς Β. και από Δ. προς Α.

Το στρώμα 5 της λατύπης περιείχε πολλή κεραμική, οστά, ένα πήλινο μικρό αμφικωνικό υφαντικό βάρος και μία χάλκινη βελόνα.

Το στρώμα 6 του καμένου μαύρου χώματος έδωσε πλήθος σημαντικών ευρημάτων: πολλή κεραμική (ξεχωρίζει τμήμα ψευδόστομου αμφορίσκου, τμήμα υψίποδης κύλικας, πολλά όστρακα από μεγάλα αγγεία, πινάκια, χύτρες, πίθους κ.ά.), οστά, χάλκινα αντικείμενα (ένα ακέραιο δαχτυλίδι με ρομβοειδή σφενδόνη (Πίν. 403 α), μία περόνη (Πίν. 403 β), ένα στέλεχος λεπίδας), μία λίθινη κωνική χάντρα, ένα μικρό πήλινο κωνικό σφονδύλι, μία οστέινη παραλληλεπίπεδη ψηφίδα με εγχάρακτη και διάστικτη διακόσμηση (Πίν. 403 γ) κ.ά., που χρονολογούν το στρώμα καταστροφής στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο.

Στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου του χώρου 5 (που αποτελεί και μεσότοιχο με το χώρο 6) έχει αποκαλυφθεί τμήμα φυσικού βράχου, πάνω στον οποίο έχει θεμελιωθεί και το τμήμα ΧΧΙΙ του περιβόλου στο συγκεκριμένο σημείο.

5. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 780-782.

Η ανασκαφή του χώρου 6 στο βορειότερο τμήμα παρουσίασε διαφορετική στρωματογραφία από το χώρο 5. Δεν παρατηρήθηκε στρώμα καταστροφής αλλά ύστερα από την αφαίρεση του στρώματος 4 των πεσμένων διάσπαρτων λίθων και του στρώματος 5 της λατύπης, ακολούθησε στρώμα από ανοιχτό καστανοκίτρινο λεπιδόχωμα (στρώμα 6), το οποίο δεν ανασκάφηκε. Ο βόρειος τοίχος του χώρου 6 δεν έχει εντοπιστεί προς το παρόν.

Χώρος Ζο στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης

Εσωτερικά του παραπάνω χώρου, στο δυτικό άκρο της ακρόπολης, συνεχίστηκε η ανασκαφή που είχε ξεκινήσει το 1994, με σκοπό να αποκαλυφθεί το εσωτερικό μέτωπο του τμήματος VI του περιβόλου, ώστε να γίνει δυνατή η στερέωση και αποκατάστασή του, σε συνδυασμό και με τη μελέτη απορροής των ομβρίων της ακρόπολης.

Η ανασκαφή ξεκίνησε σε βάθος χαμηλότερο από τη θεμελίωση του βόρειου γεωμετρικού τοίχου του χώρου Ζο. Ακολούθησε στρώμα μπαζώματος (στρώμα 4, βάθ. 1,80-2 μ.) με διάσπαρτους λίθους και λίγη λατύπη και στη συνέχεια στρώμα με πολλά κομμάτια διαλυμένου ασβεστόλιθου (στρώμα 5, βάθ. 2-2,15 μ.).

Στο βόρειο τμήμα, σε βάθος 2,15 μ., άρχισε να αποκαλύπτεται τμήμα παλαιότερης (μινωικής;) κατασκευής (τοίχου;), με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., μήκ. 1,50 μ., εν μέρει εκτεινόμενης κάτω από το μπάζωμα (στρώματα 4, 5), όπου πατάει ο βόρειος γεωμετρικός τοίχος του χώρου Ζο (Πίν. 404 α). Κατά μήκος και πάνω στην παλαιότερη αυτή κατασκευή αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα πίθου διακοσμημένου με τρεις παράλληλες αυλακώσεις πάνω από τη βάση (Α75-Π454), σπασμένου και πεσμένου στη θέση του (Πίν. 404 β). Όστρακα του πίθου εκτείνονται βόρεια και κάτω από το μπάζωμα, στο οποίο θεμελιώνεται ο βόρειος γεωμετρικός τοίχος του χώρου Ζο. Η βάση του πίθου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 μ., όπου η παλαιότερη (μινωική) κατασκευή είχε αποκαλυφθεί σε τρεις στρώσεις λίθων (στρώμα 6, βάθ. 2,15-2,50 μ).

Στο ίδιο περίπου ύψος με την εμφάνιση της παλαιότερης (μινωικής) κατασκευής, εντοπίστηκε προς το κεντρικό και νότιο τμήμα του χώρου Ζο εκτεταμένο στρώμα καύσης (κάρβουνο, στρώμα 7, βάθ. 2,29-2,50 μ.), διαστ. 1,50 (Β.-Ν.)×1 μ. (Δ.-Α.). Το κάρβουνο αφαιρέθηκε προσεκτικά μαζί με το χώμα για να μελετηθεί.

Κάτω από το σημείο όπου πατούσε ο πίθος και ύστερα από την αφαίρεση του κάρβουνου αποκαλύφθηκε νέο στρώμα μπαζώματος (στρώμα 8, βάθ. 2,50-3 μ.), αρχικά από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και βαθύτερα από μεγάλους λίθους.

Η ανασκαφή του χώρου Ζο δεν ολοκληρώθηκε.

Μέγαρο Δ, οπισθόδομος

Στο εσωτερικό του οπισθοδόμου του μεγάρου Δ, προχωρήσαμε στην προσωρινή αφαίρεση του μικρού τοίχου (μήκ. 1,16, πάχ. 0,70 μ.), που είχε αποκαλυφθεί με κατεύθυνση Α.-Δ., κάθετα στο δυτικό τοίχο του οπισθοδόμου και σε απόσταση 1,13-1,83 μ. βόρεια από τη νοτιοδυτική εσωτερική γωνία του δωματίου. Ο τοίχος αυτός ανήκει στην τελευταία οικοδομική φάση του κτιρίου και ερμηνεύεται ως είδος θρανίου ή τράπεζας. Η προσωρινή αφαίρεσή του έγινε, με σκοπό να αποκαλυφθούν τα υπόλοιπα τμήματα του μεγάλου πίθου Α62[6] που εκτείνονταν κάτω από τον τοίχο (Πίν. 405 β-γ).

Αρχικά αφαιρέθηκε η πρώτη στρώση των λίθων, αφού προηγουμένως είχαν αριθμηθεί, σχεδιαστεί και φωτογραφηθεί. Αποκαλύφθηκε η δεύτερη στρώση των λίθων, που αφαιρέθηκε ύστερα από ανάλογη διαδικασία.

Κάτω από τους λίθους ήλθαν στην επιφάνεια όστρακα, ανήκοντα πιθανώς στον πίθο Α62 ή σε άλλους πίθους: α) Το Π558 στο νότιο τμήμα (στρώματα 3α,β,γ, βάθ. 1,26-1,34 μ.), με ανάγλυφες οριζόντιες ταινίες που φέρουν εγχάρακτο μοτίβο μονής ιχθυάκανθας. Όστρακα του πίθου Π558 πατούσαν πάνω σε πλακοειδείς λίθους (σε βάθος 1,30 μ.), οι οποίοι πρέπει πιθανώς να συσχετιστούν με το πλακόστρωτο δάπεδο της γεωμετρικής φάσης θεμελίωσης του οπισθοδόμου του μεγάρου Δ, στο βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου. β) Το Π563 στο βόρειο τμήμα (στρώματα 3β,γ, βάθ. 1,21-1,34 μ.), με ανάγλυφες οριζόντιες ταινίες που φέρουν εναλλασσόμενα εγχάρακτα μοτίβα διπλής ιχθυάκανθας με εμπίεστες στιγμές. Το Π563 διαπιστώθηκε στο εργαστήριο ότι αποτελεί το υπόλοιπο τμήμα του Α62 (Πίν. 405 α).

Ύστερα από την αφαίρεση των τμημάτων των δύο πίθων (Π558 και Π563), αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τμήμα όστρακα ενός τρίτου πίθου (Π564, στρώματα 3γ,δ, βάθ. 1,34-1,41 μ.), χωρίς διακόσμηση, ορισμένα από τα οποία εκτείνονται προς Δ., κάτω από τη θεμελίωση (βάθ. 1,36 μ.) του δυτικού τοίχου του οπισθοδόμου, δίνοντας το τελικό όριο χρονολόγησης του τοίχου αυτού.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ - ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Συνεχίστηκε η εργαστηριακή επεξεργασία των ευρημάτων της ακρόπολης Σμαριού, καθώς και της μινωικής

6. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 667.

αγρέπαυλης Πιτσιδίων στο εργαστήριο συντήρησης του ΑΙΚ στους Βώρους Πυργιωτίσσης, το οποίο εξοπλίστηκε και άρχισε να λειτουργεί από το 1994 στο πλαίσιο του Προγράμματος ΔΑΙΔΑΛΟΣ, από το ΑΙΚ με τη συνεργασία του ΤΕΙ Αθηνών και τη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ (υπεύθυνος Ν. Μίνως). Συντηρήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του υλικού της αγρέπαυλης Πιτσιδίων και μέρος του υλικού της ανασκαφής Σμαριού 1996-1997, που βρίσκονται στην αρχαιολογική αποθήκη/εργαστήριο του ΑΙΚ, καθώς και ορισμένα αγγεία από τα Μάταλα (οικόπεδο Κοτσυφάκη), που φυλάσσονται στις αποθήκες της Γόρτυνας. Αντίθετα, αν και αναζητήθηκαν, δεν κατέστη δυνατόν να βρεθούν και να συντηρηθούν ευρήματα παλαιών ανασκαφών της αρχαίας Λεβήνας και της Χερσονήσου που φυλάσσονται σε διάφορες αποθήκες της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ στη Γόρτυνα και το Ηράκλειο, προκειμένου να καταγραφούν και να δημοσιευθούν.

Όλες οι διαδικασίες συντήρησης στο εργαστήριο του ΑΙΚ καταγράφονται και καταχωρούνται στο σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ, με συγκεκριμένη ορολογία, ώστε να είναι δυνατός ο διαρκής έλεγχος και η εποπτεία του υλικού. Οι εργασίες συντήρησης και η αντίστοιχη καταχώρηση γίνονται από τους εκπαιδευμένους ωρομίσθιους συντηρητές του ΑΙΚ Μ. Ντουκάκη, Ν. Γκαλανάκη, Ε. Κρασαγάκη και το προσωπικό που παραχώρησε το ΤΕΙ Αθηνών και το ΙΕΚ Μοιρών-Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων, στη λειτουργία του οποίου συνέβαλε το ΑΙΚ.

Η καταγραφή και τεκμηρίωση αντικειμένων περιορίστηκε στα ευρισκόμενα στο εργαστήριο-αρχαιολογική αποθήκη του ΑΙΚ, εκτός 20 αγγείων από το ελληνιστικό βόρειο νεκροταφείο Φαιστού στο Μουσείο Ηρακλείου. Καταγράφηκαν, σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν περισσότερα από 600 αντικείμενα από τη μινωική αγρέπαυλη Πιτσιδίων, την ακρόπολη Σμαριού και ταφικά σύνολα της περιοχής Φαιστού.

Οι καταγραφές γίνονται σε ειδικές φόρμες – με ειδική ορολογία – συμβατή και αποδεκτή από την αρχαιολογική κοινότητα κατά πλειοψηφία και καταχωρούνται στο σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ σε συσχετισμό με τα ανασκαφικά δεδομένα, ώστε να ενταχθούν στη βάση δεδομένων του ΑΙΚ (βλ. παρακάτω για το έργο ΔΑΙΔΑΛΟΣ, σ. 1069 κ.ε., Πίνακας Ι).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Εργασίες συντήρησης-στερέωσης και διαμόρφωσης πραγματοποιήθηκαν στην ακρόπολη Σμαριού, τη μινωική αγρέπαυλη Πιτσιδίων και την ΥΜ συνοικία κεραμέων Γουβών.

Ακρόπολη Σμαριού

Οι εργασίες στερέωσης περιορίστηκαν στα πλέον ετοιμόρροπα τμήματα του εξωτερικού περιβόλου, ιδιαίτερα της ανατολικής πλευράς (Σχέδ. 4: τμήματα XXI, XXII, XIX, XX), ενώ έγινε όλη η απαραίτητη προεργασία για τη στερέωση των προβληματικών τοιχοποιιών της δυτικής πλευράς, ιδιαίτερα των τμημάτων IV, V και VI του περιβόλου. Η στερέωση γίνεται με παράλληλη ανασκαφική διερεύνηση κατά την εξωτερική και ιδιαίτερα την εσωτερική πλευρά του τοίχου και επαναφορά των πεσμένων ή χαλαρών λίθων στην αρχική θέση τους, ύστερα από πλήρη σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση σε όλη τη διαδικασία αποκατάστασης. Χρησιμοποιούνται μόνον αναστρέψιμα υλικά με βάση τη θηραϊκή γη και ασβέστη, ενώ για την επαναφορά στην κατακόρυφο χρησιμοποιείται η διαδικασία ώθησης με βάρη.

Πραγματοποιήθηκε επίσης συντήρηση ορισμένων τοίχων των γεωμετρικών κτιρίων της ακρόπολης, ιδιαίτερα των μεγάρων Α, Β, Δ και της δυτικής πτέρυγας (Ζ, Ζ1, Ζ3α-β). Η συντήρηση γίνεται με τη διαδικασία, υλικά και αναλογίες που χρησιμοποιήθηκαν κατά το Α΄ Πρόγραμμα Επιμόρφωσης στη Συντήρηση Μνημείων και Τεχνικές Ανασκαφών (1985) και περιγράφονται στο ειδικό εγχειρίδιο[7].

Οι εργασίες διαμόρφωσης πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΑΠΤΑ με χρηματοδότηση της ΕΕ και του Δήμου Καστελλίου-Υπουργείου Εσωτερικών, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη των Ξ. Γιαννάκη και Γ. Νιαούρη. Κατά το 1997 πραγματοποιήθηκαν τα εξής: α) συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος – βραχώδους – χώρου της νοτιοανατολικής πλευράς της ακρόπολης και της προβλεπόμενης εισόδου με παράλληλη ανασκαφική συστηματική διερεύνηση. Η αποκάλυψη των ΥΜ ΙΙΙΓ κτιρίων στο χώρο αυτό προκάλεσε την τροποποίηση της μελέτης ως προς τη διαμόρφωση της εισόδου στην ακρόπολη, β) κατασκευή τμήματος του πλακόστρωτου δρόμου πρόσβασης από το χώρο περιστροφής των αυτοκινήτων στην ακρόπολη, γ) κατασκευή του λιθόκτιστου τοίχου περίφραξης κατά μήκος της νότιας πλευράς της ακρόπολης, δ) κατασκευή λιθόκτιστου φυλακίου στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης και διαμόρφωση του γύρω χώρου, ε) κατασκευή προσωρινού ξύλινου στεγάστρου στον ιερό οίκο της Αθηνάς.

Την επίβλεψη των έργων διαμόρφωσης-στερέωσης είχε ο αρχιτέκτονας Α. Κατσαράκης, ενώ την ευθύνη του

7. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, *Συντήρηση Μνημείων - Τεχνικές Ανασκαφών*, Βώροι 1989.

ημερολογίου και της τεκμηρίωσης των εργασιών είχαν οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Α. Ευθυμίου, Σ. Μουντουφάρης, Δ. Μανιδάκης και η υπογράφουσα που είχε και το συντονισμό όλων των έργων.

Πιτσίδια

Οι εργασίες διαμόρφωσης περιορίστηκαν σε καθαρισμούς εντός του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου του, καθώς και στη μεταφορά λιθοσωρών από τον περιβάλλοντα χώρο. Κυρίως πραγματοποιήθηκαν οι απαιτούμενες προκαταρκτικές έρευνες και η σύνταξη μελετών «Προστασίας, διαμόρφωσης και ανάδειξης της αγρέπαυλης» από τον αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη. Στο πλαίσιο αυτό και ιδιαίτερα της μελέτης απορροής ομβρίων και διακίνησης επισκεπτών ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στους διαδρόμους XXIII, XVI και τους άλλους χώρους της έπαυλης και πραγματοποιήθηκε επίσης η έρευνα κατά μήκος – εξωτερικά – των περιμετρικών τοίχων του μνημείου (βλ. παραπάνω σ. 1057-1063). Η μελέτη ανάδειξης της αγρέπαυλης Πιτσιδίων, από τα σημαντικότερα και καλά σωζόμενα μνημεία της μινωικής Κρήτης, προβλέπεται να ενταχθεί στο δίκτυο επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων δυτικής Μεσαράς, καθώς βρίσκεται μεταξύ Φαιστού-Αγίας Τριάδας, Κομμού και Ματάλων.

Τέλος, πραγματοποιήθηκε συντήρηση ορισμένων τοίχων που είχαν αποκαλυφθεί το 1992 και το 1997.

Γούβες

Η ΥΜ συνοικία κεραμέων αποτελείται από τρία κτιριακά συγκροτήματα με το σύνολο των κεραμικών εργαστηρίων, από εννέα κλιβάνους, δύο εργαστήρια αγγειοπλάστη, από τα οποία το ένα πλήρως εξοπλισμένο, που ανασκάφηκε από την υπογράφουσα στην περίοδο 1989-1992[8] σε έκταση 8 στρεμμάτων, φαίνεται ότι αποτελεί το μεγαλύτερο κέντρο κεραμικής προϊστορικών χρόνων (Πίν. 406 α). Η εγκατάλειψή του τα τελευταία χρόνια και οι έντονες βροχοπτώσεις προκάλεσαν ζημιές στις ευαίσθητες κατασκευές και τους τοίχους των κτιρίων (Πίν. 406 β). Φέτος άρχισε η συντήρηση ορισμένων τοίχων κυρίως του συγκροτήματος Α, σύμφωνα με μελέτη και εποπτεία της ΔΑΑΜ, εργατικό προσωπικό της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ και επίβλεψη, καταγραφή και τεκμηρίωση των εργασιών από το ΑΙΚ[9]. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε από την υπογράφουσα σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Α. Κατσαράκη μελέτη της λειτουργίας των κεραμικών εργαστηρίων και της αναπαράστασης και ανάδειξής τους στο πλαίσιο ενός σχεδιαζόμενου Τεχνοαρχαιολογικού Πάρκου[10].

Σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ

Το 1997 ολοκληρώθηκε το ερευνητικό έργο ΔΑΙΔΑΛΟΣ #193#, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην περίοδο 1994-1997 στο πλαίσιο του ΕΠΕΤ ΙΙ της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) του Υπουργείου Ανάπτυξης, μοναδικό έργο στον τομέα σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας με ανάδοχο φορέα το ΥΠΠΟ εκπροσωπούμενο από το ΑΙΚ και εξουσιοδοτημένη υπεύθυνη την υπογράφουσα.

Αντικείμενο του έργου ήταν «Η καταγραφή, τεκμηρίωση και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς Κρήτης διαχρονικά», με εφαρμογές σύγχρονης τεχνολογίας και ειδικότερα των πολυμέσων και των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (ΓΣΠ). Πραγματοποιήθηκε με τη σύμπραξη του Τμήματος Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (επιστημονικός υπεύθυνος Π. Θέμελης), του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του ΤΕΙ Αθηνών (επιστημονικός υπεύθυνος Η. Νομπιλάκης) και τέσσερις εταιρείες ιδιωτικού δικαίου εξειδικευμένες στην πληροφορική και τα ΓΣΠ. Συμμετείχαν επίσης ως σύμβουλοι του ΑΙΚ σε εξειδικευμένα θέματα τεχνολογίας οι καθηγητές του ΑΠΘ Α. Τσιούμης και Κ. Κατσάμπαλος, ο καθηγητής και αντιπρύτανης του Πολυτεχνείου Κρήτης Γ. Σαριδάκης και ο υπεύθυνος του Κέντρου Υπολογιστών του Πανεπιστημίου Πειραιώς Γ. Σμυρλής, ενώ για θέματα αρμοδιότητας των Εφορειών Κρήτης, ορολογίας-πεδίων ηλεκτρονικής καταγραφής και παροχής δεδομένων συνεργάστηκαν το Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας και οι Εφορείες Αρχαιοτήτων με τους εκπροσώπους τους Χ. Βαλλιάνο, Ν. Παπαδάκη, Σ. Μαρκουλάκη και Μ. Αδριανάκη.

Αποτέλεσμα του ερευνητικού έργου ήταν, εκτός από τις δυνατότητες εξοπλισμού, οργάνωσης, εκπαίδευσης και προ-

8. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. D. Vallianou, The Potters' Quarter in LM III Gouves, *TEXNH, Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Bronze Age, Aegaeum* 16, Liège 1997, σ. 333-344, πίν. CXXIII-CXLI, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Παράλληλα με την ηλεκτρονική καταχώρηση του υλικού στην οποία εργάστηκε η αρχαιολόγος Μ. Κουλουάκη, γίνεται η προετοιμασία της τελικής δημοσίευσης.

9. Έλαβε μέρος έχοντας την ευθύνη του ημερολογίου των εργασιών η αρχαιολόγος Ε. Παγωμένου. Τα ευρήματα μεταξύ των οποίων και σφραγιδόλιθοι μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται στο Μουσείο Ηρακλείου.

10. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, Κεραμική Τεχνολογία στη Μινωική Κρήτη, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Τεχνολογία*, Θεσσαλονίκη 1997.

σωρινής έστω στελέχωσης της νεοσύστατης υπηρεσίας, να δημιουργηθεί ένα νέο, εύχρηστο πληροφοριακό σύστημα καταγραφής, τεκμηρίωσης, ταξινόμησης και διαχείρισης αρχαιολογικών και εθνογραφικών δεδομένων και αντίστοιχα μια βάση δεδομένων – διαχρονικών στοιχείων – της πολιτιστικής κληρονομιάς Κρήτης.

Το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ περιλαμβάνει τέσσερις τομείς-κατηγορίες: 1) Αρχαιολογικοί Χώροι και Οικιστικά Σύνολα, 2) Μνημεία, 3) Ανασκαφές και 4) Αντικείμενα, τα οποία διαφοροποιούνται επιπλέον κατά είδη και ύλη με επιμέρους εξειδικευμένα δελτία που αφορούν: «Αγγεία», «Γλυπτά», «Σφραγίδες-σφραγίσματα», «Νομίσματα» και «Επιγραφές» ή πηλός, μέταλλα, λίθοι, οστά κτλ., και συμπεριλαμβάνουν και στοιχεία συντήρησης και φυσικοχημικής διερεύνησης.

Σε όλους τους τομείς οι περιγραφικές πληροφορίες συμπεριλαμβάνουν βασικά πεδία που αφορούν τον τόπο, δηλαδή τα τοπογραφικά-γεωγραφικά στοιχεία κάθε μνημείου, χώρου ή ανασκαφής ή προέλευσης αντικειμένου, την ονομασία και τον ιδιαίτερο κωδικό του θέματος, που επιτρέπουν τη σύνδεσή του με τα ΓΣΠ αλλά και τη μεταξύ τους εξάρτηση.

Στους τομείς «Αρχαιολογικοί Χώροι- Οικιστικά Σύνολα» και «Μνημεία», ειδικά πεδία αναφέρονται στον περιβάλλοντα χώρο, την έκταση, τον προσανατολισμό, τη γενική περιγραφή του χώρου ή του μνημείου, τη διακόσμηση και την οργάνωση του χώρου, την οικοδομική ιστορία κατά εποχές, τη χρήση κατά κατηγορίες και περιόδους (π.χ. λατρευτική, ταφική, οχυρωματική), τη χρονολόγηση, το ιδιοκτησιακό και νομικό καθεστώς, την κατάσταση διατήρησης, τις επεμβάσεις κατά χρονικές περιόδους, την τεκμηρίωση κατά περιόδους (σχέδια, γκραβούρες, χάρτες, φωτογραφίες), τη βιβλιογραφία και τις μαρτυρίες που αναφέρονται σε όλα τα πεδία (Πίνακας Ι). Τέλος, υπάρχει το πεδίο «διαβάθμιση», το οποίο παρέχει την ανάλογη δυνατότητα πρόσβασης στα διάφορα επίπεδα πληροφόρησης.

Ο εντοπισμός και η χαρτογράφηση των χώρων και μνημείων έγιναν με βάση την υπάρχουσα διεθνή βιβλιογραφία-συγκέντρωση δημοσιευμένων πληροφοριών, και με στοιχεία πρωτογενούς έρευνας και «αρχικών γνώσεων» του ΑΙΚ, του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας που επιβεβαιώθηκαν με επιτόπιες έρευνες. Αξιοσημείωτη είναι η χρήση του «Συστήματος Παγκόσμιας Πλοήγησης και Εντοπισμού Θέσεων» (GPS) σε συνδυασμό με το πρόγραμμα Magellan στον εντοπισμό και χαρτογράφηση των αρχαιολογικών και ιστορικών θέσεων που συνδυάζει ακρίβεια και χαμηλό κόστος, ενώ η τηλεπισκόπηση και οι αεροφωτογραφίες χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά στην εφαρμογή των ΓΣΠ και τελικά στην ένταξη της ακριβούς θέσης (με απόκλιση 0,30 μ. περίπου) στους ψηφιοποιημένους χάρτες της Κρήτης. Σημειώνεται ότι στο σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ έχουν ψηφιοποιηθεί και ενταχθεί όλοι οι χάρτες της Κρήτης κλίμακας 1:50.000, αρκετοί κλίμακας 1:5.000, 1:1.000 ή και μεγαλύτερης και υπάρχει ο εξοπλισμός και η δυνατότητα δημιουργίας και παραγωγής χαρτών οποιασδήποτε κλίμακας για οποιαδήποτε περιοχή της Κρήτης.

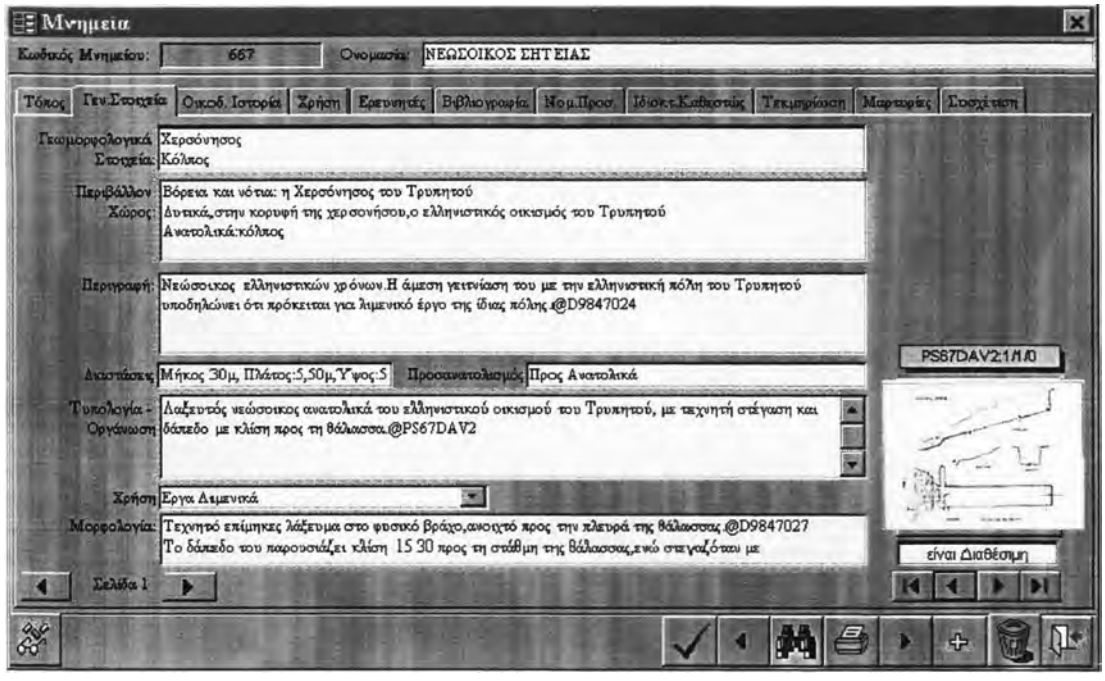
Ο τομέας «Ανασκαφή» βασίστηκε στη θεωρητική προσέγγιση και την ανασκαφική μεθοδολογία και τεκμηρίωση που εφαρμόστηκαν κατά τις πολύχρονες (τριαντάχρονες) ανασκαφές μας και περιγράφονται στο βιβλίο *Συντήρηση Μνημείων-Τεχνικές Ανασκαφών*, του Α΄ Προγράμματος Επιμόρφωσης ΥΠΠΟ/ΕΕ (Βώροι 1985/9), ηλεκτρονική προέκταση του οποίου αποτελεί άλλωστε ο ΔΑΙΔΑΛΟΣ.

Καταγράφονται και συσχετίζονται εκτός από την περιγραφή του ανασκαπτόμενου χώρου ή κτίσματος (διαστάσεις, υλικά δομής, βάθη, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά), η διάρκεια ανασκαφής κατά χώρο, τα αντίστοιχα ημερολόγια και η διαβάθμιση πρόσβασης, ερευνητές και λοιπό προσωπικό κάθε ανασκαφής, οι πλήρεις ανασκαφικές ενδείξεις (στοιχεία καννάβου, στρώμα, βάθος, έκταση, περιγραφή στρώματος), ημερομηνία-ημερολόγιο, αριθμός και περιεχόμενο ομάδας, τεκμηρίωση χώρου-στρώματος, κινητά συναφή αντικείμενα. Πλήρεις πίνακες των «Κινητών ευρημάτων» ανά κατηγορία προκαθορισμένη, που συσχετίζονται με τις ανασκαφικές ενδείξεις, επισυνάπτονται και παραπέμπουν άμεσα στον τέταρτο τομέα «Αντικείμενα».

Όλα αυτά τα στοιχεία μπορούν άμεσα να συσχετιστούν και να συνδυαστούν έτσι ώστε να προκύψουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα-συμπεράσματα της ανασκαφικής έρευνας, σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει ο ερευνητής.

Στα «Αντικείμενα» εκτός από τις γενικές πληροφορίες ανεύρεσης, φύλαξης και άλλα στοιχεία διαχείρισης περιέχονται κατά κατηγορία (αγγεία, γλυπτά, νομίσματα κτλ.) πεδία για εξειδικευμένες περιγραφές, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ειδικότερες κατηγορίες και χρήσεις, κατασκευή, ύλη και επεξεργασία, χρονολόγηση και τεκμηρίωση, που επιτρέπουν άμεσους συσχετισμούς και πληρέστερη συγκριτική μελέτη. Περιλαμβάνονται επίσης πληροφορίες της συντήρησης και φυσικοχημικής διερεύνησης κάθε αντικειμένου από τη στιγμή της ανεύρεσής του έως την τελική έκθεση και δημοσίευσή του, που επιτρέπουν τη συνεχή παρακολούθηση του αντικειμένου και συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του.

Η όλη οργάνωση του συστήματος, η επιλογή και σύνδεση των επιμέρους πεδίων, προέκυψαν από έρευνα των προϋπαρχόντων ελληνικών και ξένων προγραμμάτων και ανάλυση των αναγκών των χρηστών, στη συγκεκριμένη περίπτωση μελών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και των

Πίνακας Ι. Πεδίο ηλεκτρονικής καταγραφής του συστήματος ΔΑΙΔΑΛΟΣ.

ερευνητών ιδιαίτερα του κρητικού χώρου, ώστε να καλύπτουν τόσο υπηρεσιακές όσο και, κυρίως, επιστημονικές-ερευνητικές παραμέτρους.

Παράλληλα με το πληροφοριακό σύστημα αναπτύχθηκε Γεωγραφική Βάση Δεδομένων με ψηφιοποιήσεις υφισταμένων χαρτογραφικών υπόβαθρων σε διάφορες κλίμακες, παραγωγή νέων δεδομένων και δόμηση-ολοκλήρωση όλων σε περιβάλλον GIS. Τα γεωγραφικά στοιχεία, που περιλαμβάνουν διοικητικές διαιρέσεις, υψομετρικές καμπύλες, οδικό δίκτυο, υδρογραφία, χρήσεις γης κτλ., είναι κατάλληλα συνδεδεμένα με τα περιγραφικά δεδομένα σε ενιαίο περιβάλλον εργασίας, το οποίο επιτρέπει τη συνεχή επικοινωνία μεταξύ εφαρμογών GIS και DATA BASE και την άμεση μετάβαση από το ένα περιβάλλον στο άλλο σε συνδυασμό με την αμφίδρομη ενημέρωση των δεδομένων και ταυτόχρονη παρουσίαση εικόνων.

Είναι δύσκολο να περιγραφεί εν συντομία ένα πρόγραμμα διεπιστημονικό, πολύμηνης διάρκειας, θα πρέπει όμως να τονιστούν ορισμένοι ουσιαστικοί παράγοντες.

Η διασύνδεση των περιγραφικών δεδομένων με τις γεωγραφικές σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα, που αποτέλεσε και την καινοτόμο αιχμή του έργου ΔΑΙΔΑΛΟΣ, επιτεύχθηκε σε ενιαίο περιβάλλον με τρόπο, ώστε να μη γίνεται αντιληπτή από τον τελικό χρήστη η χρησιμοποίηση διαφορετικής τεχνολογίας λογισμικού. Οι δύο λειτουργίες ενσωματώνονται σε μια λειτουργική ενότητα, κυρίως μέσω κοινών δεδομένων και των διαδικασιών αναζήτησης. Η επιλογή του λογισμικού διαχείρισης βάσης δεδομένων (MS ACCESS), με το οποίο συνεργάζεται αρμονικά το ειδικό λογισμικό των προδιαγραφών (ARC-INFO) του συστήματος, και ο σχεδιασμός του τρόπου διασύνδεσης των ανεξάρτητων τμημάτων του λογισμικού που χρησιμοποιήθηκαν αποτέλεσαν τους καθοριστικούς παράγοντες για την ολοκλήρωση των δύο μερών του προγράμματος και την αυτόματη διασύνδεσή τους.

Ως τελικό αποτέλεσμα του έργου επιτεύχθηκε η δημιουργία ολοκληρωμένης-ενιαίας βάσης δεδομένων, δομημένης έτσι ώστε να περιέχει γεωγραφικές και περιγραφικές πληροφορίες διασυνδεδεμένες με τρόπο που να επιτρέπεται η αμφίδρομη επικοινωνία μεταξύ τους και η απεικόνιση δεδομένων σε γραφική μορφή, για 2.000 περίπου μνημεία, αρχαιολογικούς χώρους, ανασκαφές, αντικείμενα, αντιπροσωπευτικά όλης της διαχρονικής πολιτιστικής κληρονομιάς της Κρήτης, η οποία αποτελεί και τη μοναδική ως τώρα πιλοτική Βάση Αρχαιολογικών Δεδομένων στην Κρήτη ή και στον ελληνικό χώρο από όσο είναι γνωστό.

Το όλο πρόγραμμα έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε να μπορεί να ενσωματώνει νέες εξελίξεις της πληροφορικής και τα δεδομένα και τα στοιχεία τεκμηρίωσης να είναι εκμεταλλεύσιμα από την επιστημονική κοινότητα και ιδιαίτερα τους ερευνητές και Υπηρεσίες της Κρήτης, καθώς προσφέρει δυνατότητες μελλοντικής σύνδεσης σε ευρεία δί-

κτυα, ώστε η προσπέλαση να γίνεται άμεσα σύμφωνα με την ειδική «Μελέτη για την απομακρυσμένη πρόσβαση στο σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ» που έχει κατατεθεί προς έγκριση στη ΓΓΕΤ. Άλλωστε, όλες οι καταχωρήσεις έχουν γίνει με συγκεκριμένη ορολογία σύμφωνα με το «Λεξικό αρχαιολογικής ορολογίας» που δημιουργήσαμε στο πλαίσιο του έργου, ώστε οι πληροφορίες να είναι συμβατές και αναγνωρίσιμες.

Παράλληλα το ίδιο το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιονδήποτε άλλο χώρο ή Υπηρεσία εκτός Κρήτης, εφόσον ενταχθούν σε αυτό ψηφιοποιημένα χαρτογραφικά υπόβαθρα.

Αρχείο Μνημείων Κρήτης

Συνεχίστηκε και κατά το 1997 η συγκρότηση του Αρχείου Μνημείων Κρήτης με το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ και ο αντίστοιχος εμπλουτισμός της βάσης δεδομένων του ΑΙΚ, έτσι ώστε ο αριθμός των μνημείων και χώρων που έχουν χαρτογραφηθεί, καταγραφεί και τεκμηριωθεί να αυξηθεί κατά πολύ, αν και δεν έχουν όλα καταχωρηθεί ηλεκτρονικά από έλλειψη χρηματοδότησης.

Το έργο επικεντρώθηκε τόσο σε θεματικές ενότητες που εκτείνονται σε όλη την Κρήτη όσο και στη γενική-διαχρονική καταγραφή μνημείων συγκεκριμένων περιοχών ως εξής:

1. Στον εντοπισμό, καταγραφή, χαρτογράφηση και τεκμηρίωση αρχαίων αγροτικών εγκαταστάσεων, ιδιαίτερα εργαστηριακών χώρων και λίθινων εργαλείων ελαιοπαραγωγής σε όλη την Κρήτη. Παράλληλα μελετήθηκαν στοιχεία παλαιοχλωρίδας και μάλιστα ελαιοκαλλιέργειας και εργαλεία ελαιοπαραγωγής, όπως το πιεστήριο του Ήρωνα και το τροπήιον.

2. Στον εντοπισμό, καταγραφή, χαρτογράφηση, τεκμηρίωση των παράκτιων εγκαταστάσεων και μελέτη των λιμανιών της νότιας Κρήτης διαχρονικά και ιδιαίτερα της νότιας κεντρικής. Εκθέσεις του υλικού τεκμηρίωσης και των χαρτών, που εκπονήθηκαν και αποτελούν μέρος του Αρχείου, παρουσιάστηκαν στα Μάταλα, τον Λέντα (αρχαία Λεβήνα) και το Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 1997 με τίτλο «Τα λιμάνια Φαιστού και Γόρτυνας. Μαρτυρίες 5000 χρόνων». Μέρος του συγκεντρωθέντος υλικού με αρχαίες, μεσαιωνικές και νεότερες μαρτυρίες και τεκμηρίωση συμπεριλαμβάνεται στο υπό έκδοση ομότιτλο βιβλίο ως περίπλους - λεύκωμα των ακτών της νότιας Κρήτης.

3. Στον εντοπισμό, καταγραφή και τεκμηρίωση των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων: α) Πυργιωτίσσης, με βάση και τις επιφανειακές έρευνες στη δυτική Μεσαρά που πραγματοποίησε η υπογράφουσα σε συνεργασία με τον V. Watrous και άλλους κατά το 1984-1986[11], β) Πεδιάδος και γ) Νομού Λασιθίου σε συνεργασία με τη ΚΔ΄ ΕΠΚΑ (Ν. Παπαδάκης).

Αποτέλεσμα των έργων αυτών ήταν όχι μόνον ο εμπλουτισμός του Αρχείου Μνημείων Κρήτης και της ηλεκτρονικής χαρτογράφησής τους κατά χρονικές ή θεματικές ή γεωγραφικές ενότητες αλλά και η δημιουργία ενός μοναδικού φωτογραφικού αρχείου, το οποίο, εάν ψηφιοποιηθεί, θα είναι προσβάσιμο μέσω του συστήματος ΔΑΙΔΑΛΟΣ και ευρύτερα χρήσιμο και αξιοποιήσιμο από τους ενδιαφερομένους.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

11. Σχετική η έκδοση βιβλίου των L.V.Watrous κ.ά., *The Plain of Phaistos* (υπό έκδοση).

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1997 εργάστηκαν στην Εφορεία οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Α. Γιαννικουρή, Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Α. Δρελιώση-Ηρακλείδη, Μ. Φιλήμονος, Ε. Καράντζαλη, Τ. Μαρκέτου, Φ. Ζερβάκη, Κ. Μπαϊράμη, Δ. Μποσνάκης (στην Κω), Ερ. Κανίνια, Σ. Παλαιολόγου, Ε. Φαρμακίδου. Εργάστηκαν επίσης οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Π. Τριανταφυλλίδης και Χ. Φανταουτσάκη στη Ρόδο και οι Ε. Σκέρλου και Ντ. Γρηγοριάδου στην Κω, καθώς και για χρονικό διάστημα ορισμένων μηνών οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Χ. Γιακουμάκη, Μ. Χαλκίτη, Ν. Χριστοδουλίδης (στη Ρόδο), Β. Δημητρίου (στην Αμοργό) και Ν. Διαμαντής (στην Κάλυμνο). Προσέφεραν επίσης τις υπηρεσίες τους οι αρχιτέκτονες Δ. Παπαϊωάννου και Ρ. Οικονομίδου, που είχε σύμβαση ορισμένου χρόνου, καθώς και ο τοπογράφος-μηχανικός ΤΕΙ Ι. Παπαϊωάννου. Σε εκπαιδευτική άδεια βρισκόταν η αρχαιολόγος Β. Πατσιαδά.

Το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε στους παρακάτω τομείς:

1. Διοικητικό - οργανωτικό.

2. Προστασία και ανάδειξη αρχαιολογικών ζωνών.

3. Εκθέσεις - Επανεκθέσεις αρχαιοτήτων.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου τοποθετήθηκαν νέες πινακίδες στις αίθουσες των γλυπτών.

Σε συνεργασία με την 4η ΕΒΑ οργανώθηκε φωτογραφική έκθεση στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου, στο πλαίσιο του Συνεδρίου «Συντήρηση και ανάδειξη μνημείων της Μεσογειακής λεκάνης».

Το Σεπτέμβριο πραγματοποιήθηκε φωτογραφική έκθεση στον πύργο Heredia, με θέμα «Οι λιμένες της Ρόδου», στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, σε συνεργασία με την 4η ΕΒΑ.

Η Εφορεία μας συνεργάστηκε με το Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου για την έκθεση «Κύπρος-Κρήτη-Δωδεκάνησα 1500-500 π.Χ.» με την αποστολή αντικειμένων και τη συγγραφή λημμάτων για τον κατάλογο.

Οργανώθηκε φωτογραφική έκθεση στην Κω με θέμα τις δραστηριότητες της Εφορείας, στο πλαίσιο του Συνεδρίου που οργανώθηκε στο νησί.

Τοποθετήθηκαν τα ευρήματα στις προθήκες του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου της Λέρου.

Ολοκληρώθηκε η έκθεση στο νέο Μουσείο Αστυπάλαιας, με την τοποθέτηση επεξηγηματικών πινακίδων.

4. Οργάνωση μουσείων, αποθηκών και εργαστηρίων.

Άρχισαν οι εργασίες ανέγερσης του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Καλύμνου.

Τοποθετήθηκε κλιματιστική εγκατάσταση στο χώρο της έκθεσης «Αρχαία Ρόδος: 2400 χρόνια» στο παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου.

Άρχισε η μελέτη για την επισκευή του κτιρίου, όπου θα στεγαστεί η Προϊστορική Συλλογή του Μουσείου.

Έγινε ενίσχυση της ηλεκτρολογικής εγκατάστασης στο Μουσείο της Κω στο πλαίσιο των επανεκθετικών εργασιών του μουσείου. Τοποθετήθηκαν νέα φωτιστικά στην αίθουσα γλυπτών του μουσείου.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες κατασκευής των αποθηκών στο κτήμα Χατζηνεπά.

5. Καθαρισμοί και διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Στον τομέα αυτό έγιναν περιληπτικά οι παρακάτω εργασίες:

α) Συνεχίστηκαν οι εργασίες οριοθέτησης, περίφραξης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Κορακόνερου στη Ρόδο. β) Πραγματοποιήθηκε η εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού των μνημείων στην ακρόπολη της Ρόδου. γ) Άρχισε η μελέτη συνολικής διαμόρφωσης του χώρου της αρχαίας ακρόπολης Ρόδου (master plan) από την αρχιτέκτονα Ρ. Οικονομίδου. δ) Εκπονήθηκε μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ελληνιστικού τείχους στην οδό Μεγάλου Κωνσταντίνου από την αρχιτέκτονα Δ. Παπαϊωάννου. ε) Άρχισαν οι εργασίες στερέωσης του ταφικού μνημείου του Κλεοβούλου στη Λίνδο. στ) Εκπονήθηκε μελέτη κατασκευής στεγάστρου στο δυτικό αρχαιολογικό χώρο της Κω. ζ) Έγινε καθαρισμός της αρχαίας οχύρωσης στη Χώρα Σύμης και όλων των άλλων ορατών αρχαίων του νησιού και της νησίδας Σεσκλί. η) Στην Αστυπάλαια έγινε καθαρισμός των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων του νησιού.

6. Αναστηλώσεις (κυρίως το έργο που διευθύνεται από την επιτροπή Λίνδου στην ακρόπολη της Λίνδου με υπεύθυνη την αρχιτέκτονα Β. Ελευθερίου και τη μηχανικό Μ. Πίκουλα, βλ. παρακάτω, σ. 1119 κ.ε.).

7. Περιοδείες στην ύπαιθρο και τα νησιά.

8. Ανασκαφές. Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας καλύφθηκε και φέτος από τις σωστικές ανασκαφές κυρίως στην πόλη της Ρόδου, στην Ιαλυσό και στην πόλη της Κω, αλλά και στα νησιά Τήλο, Νίσυρο, Κάλυμνο, Αστυπάλαια και Αμοργό, λεπτομερείς εκθέσεις για τις οποίες ακολουθούν.

Η τελική κατάταξη των εκθέσεων και ο έλεγχος της θέσης των φωτογραφιών και σχεδίων έγιναν από τη Μ. Φιλήμονος σε συνεργασία με τον υπογράφοντα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Επιγραφική Συλλογή

Πραγματοποιήθηκε συστηματικός καθαρισμός του υπαίθριου αρχαιολογικού χώρου της Εφορείας (Περβόλα), όπου φυλάσσονται κατά ομοειδή σύνολα ή κατά ανασκαφές εκατοντάδες ενεπίγραφα και αρχιτεκτονικά μνημεία. Με σκοπό την τακτοποίηση, αποσυμφόρηση και ανάδειξή τους, παράλληλα με τη μελλοντική προβολή των κλασικών νεωρίων και του μνημειώδους ρωμαϊκού τετραπύλου που διατηρούνται στον ίδιο χώρο, ξεκίνησε η ταύτιση και καταγραφή των επιγραφών[1]. Στο δύσκολο και επίπονο έργο της αναζήτησης και ταύτισης των επιγραφών βοήθησε σημαντικά ο έμπειρος συντηρητής αρχαιοτήτων Δ. Κουγιός. Έγινε έλεγχος των αναγραφομένων στα μέλη αριθμών καταλόγου και ανανεώθηκε ο αριθμός καταγραφής σε όσες επιγραφές είχε ξεθωριάσει ή σχεδόν εξαφανιστεί. Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα μέλη που δεν διασώζουν αριθμό καταγραφής και προχώρησε η αναζήτηση και ταύτισή τους στους καταλόγους της Εφορείας. Επίσης, άρχισε η οργάνωση του φωτογραφικού αρχείου των επιγραφών με την τακτοποίηση και ταύτιση των παλαιών φωτογραφιών και με τη λήψη νέων, ενώ ταυτόχρονα οργανώθηκε το αρχείο των εκτύπων. Ξεκίνησε αποδελτίωση των επιγραφών από τα ημερολόγια ανασκαφών της Εφορείας και παράλληλα οργανώθηκε η καταχώρηση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή (πρόγραμμα αρχείου) των ενεπίγραφων μελών.

Η Εφορεία στο πλαίσιο οργάνωσης της επανέκθεσης της Επιγραφικής Συλλογής της προχώρησε στο σχεδιασμό θεματικών ενοτήτων με βάση το άφθονο και ιδιαίτερα σημαντικό υλικό. Για το σκοπό αυτό άρχισε η επιλογή, αναζήτηση, ταύτιση και συντήρηση των επιγραφών που θα συμπεριληφθούν στην έκθεση. Η Συλλογή θα στεγαστεί μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αναστήλωσης στο ισόγειο της οικίας Villaragut, εποχής Τουρκοκρατίας, που βρίσκεται στην οδό Ιπποτών σε άμεση γειτνίαση με το Αρχαιολογικό Μουσείο.

Μουσείο Λέρου

Συνεχίστηκαν και φέτος εντατικά οι εργασίες επανέκθεσης του νέου Μουσείου Λέρου. Το μουσείο στεγάζεται σε νεοκλασικό κτίριο στην περιοχή της Αγίας Μαρίνας. Χτίστηκε το 1882 από την «Αδελφότητα των εν Αιγύπτωι Λερίων», για να στεγάσει την Αστική Σχολή του νησιού και έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Οι εργασίες επανέκθεσης άρχισαν το 1994, μετά την ολοκλήρωση της αναστήλωσης και διαρρύθμισης του κτιρίου από τη Διεύθυνση Εκτελέσεως Έργων Μουσείων του ΥΠΠΟ, σύμφωνα με μελέτη της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων. Η έκθεση θα είναι διαχρονική και θα περιλαμβάνει ευρήματα προϊστορικής έως και βυζαντινής περιόδου.

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας της επανέκθεσης έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: Τοποθετήθηκαν οι προθήκες και τα πετάσματα που θα πλαισιώσουν την έκθεση σύμφωνα με το μουσειολογικό σχεδιασμό[2], ο οποίος εγκρίθηκε από το ΚΑΣ. Προχώρησε σημαντικά η καταγραφή[3], ταύτιση, συντήρηση (Πίν. 407 α)[4] και φωτογράφηση των αρχαίων αντικειμένων, πήλινων, μετάλλινων και λίθινων που προέρχονται από περισυλλογές και ανασκαφικές έρευνες. Συγκεντρώθηκε το εποπτικό υλικό – χάρτες, σχέδια, φωτογραφίες – που θα πλαισιώσει τις θεματικές ενότητες της έκθεσης. Κατασκευάστηκαν βάσεις στήριξης των λίθινων εκθεμάτων (ψηφίσματα και επιτύμβια μέλη). Οργανώθηκε με μεταλλικά ράφια η αποθήκη του μουσείου και τοποθετήθηκαν σε ράφια, ταξινομημένα και καταγραμμένα, τα αρχαία που δεν θα συμπεριληφθούν στην έκθεση.

Επίσης έγινε καθαρισμός και φωτογράφηση[5] των αρχαιολογικών χώρων του Παρθενίου (Πίν. 407 β) και του Ξηρόκαμπου. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε αρχιτεκτονική αποτύπωση[6] των δύο αρχαίων οχυρωματικών κατασκευών (πύργος και οχυρωματικός περίβολος) που διασώζονται στους παραπάνω χώρους[7]. Φωτογραφήθηκαν επίσης και οι υπόλοιπες αρχαιολογικές θέσεις του νησιού: προϊστορική εγκατάσταση στο Δρυμώνα, λείψανα αρχαίου κτιρίου στον Άγιο Ισίδωρο[8], τμήμα αρχαίας τοιχοποιίας στο μεσαιωνικό κάστρο του Παντελίου (Πίν. 408 α), θέση Παληασκλούπη στον Άγιο Παντελεήμονα, περιοχή ανάμεσα στην Αγία Βαρβάρα, το Μπούρτζι και τον

1. Στο πρόγραμμα εργάστηκαν για μικρό διάστημα οι φοιτήτριες της αρχαιολογίας Κ. Φαρμακίδου και Ειρ. Χωρέμη.

2. Η αρχιτεκτονική μελέτη της έκθεσης εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη. Στον τομέα αυτό βοήθησε και η αρχιτέκτων του ΤΑΠ Μ. Δρούγκα.

3. Στην καταγραφή βοήθησαν σημαντικά οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Έ. Καράντζαλη και Κ. Μπαϊράμη.

4. Η συντήρηση έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας Μ. Βασιλαρά και Μ. Καΐχη.

5. Η φωτογράφηση των μνημείων και των αντικειμένων έγινε από τον αρχαιολόγο-φωτογράφο K.V. von Eickstedt.

6. Την αποτύπωση έκανε ο αρχιτέκτων της 4ης ΕΒΑ Ν. Ζαρίφης.

7. J.L. Benson, *Ancient Leros*, North Carolina 1963, σ. 16. *BSA* 12 (1905/1906), σ. 172, εικ. 16.

8. L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des Aegäischen Meeres* II, Stuttgart-Tübingen 1843, σ. 120. Benson, ό.π., σ. 24.

Πλάτανο, όπου τοποθετείται το κύριο οικιστικό κέντρο της Λέρου κατά την αρχαιότητα κ.ά.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ

Μουσείο Αστυπάλαιας

Στο διαχρονικό Μουσείο Αστυπάλαιας, του οποίου η οργάνωση ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1995[9], συγκολλήθηκαν δύο ρωμαϊκές επιγραφές ύστερα από την ταύτιση των θραυσμάτων τους, και έγινε η ανάρτησή τους στο εσωτερικό του μουσείου, καθώς και μιας τρίτης επιγραφής, ελληνιστικής περιόδου, που αναφέρεται σε Ρόδιο ιατρό[10]. Η έκθεση συμπληρώθηκε με την τοποθέτηση επεξηγηματικών πινακίδων των εκθεμάτων, καθώς και ενός γενικού χάρτη στον οποίο σημειώνονται οι αρχαιολογικές θέσεις του νησιού όλων των περιόδων.

Στην αυλή του μουσείου τοποθετήθηκαν μεγάλα πιθάρια με φυτά.

Ανάληψη ευρωπαϊκού προγράμματος Raphael

Τον Οκτώβριο του 1997 υποβλήθηκε από την Εφορεία προς τη Γενική Διεύθυνση Χ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στις Βρυξέλλες φάκελος υποψηφιότητας με προτάσεις για την ανάπτυξη θεματικής συνεργασίας μεταξύ ευρωπαϊκών μουσείων στην κατηγορία ευρωπαϊκά ταφικά έθιμα και παραδόσεις. Ως «εταίρους» αρχικά επιλέξαμε το Αρχαιολογικό Μουσείο Κύπρου, το Μουσείο Baglio Anselmi στη Μαρσάλα – αρχαίο Λιλυβαίο – της Σικελίας και το Μουσείο Ιστορίας της Μασσαλίας, δηλαδή δύο νησιωτικές περιοχές (η μία στο ανατολικό μέρος της Μεσογείου με επιδράσεις από τους Φοίνικες και η άλλη δυτικά με επιδράσεις από Φοίνικες και Καρχηδονίους) και μία σημαντική ναυτική πόλη της αρχαιότητας, με σκοπό να εξασφαλίσουμε μια πιο διευρυμένη οπτική στη μελέτη των ταφικών εθίμων.

Μετά από ένα σύντομο ιστορικό της πόλης της Ρόδου και μία διεξοδική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών υπολειμμάτων της ροδιακής νεκρόπολης, ως κύριες δραστηριότητες του προγράμματος προτάθηκαν: η διοργάνωση ενός διεθνούς επιστημονικού συμποσίου και μιας έκθεσης από φωτογραφίες και εκμαγεία με θέμα «Ταφικές πρακτικές και παραδόσεις της Μεσογείου». Παράλληλα προτεινόταν η έκδοση ενημερωτικού δεκαεξασέλιδου φυλλαδίου της Έκθεσης σε τέσσερις γλώσσες, η συγγραφή καταλόγου με θέμα τις αρχαίες νεκροπόλεις των τεσσάρων συνεργαζόμενων περιοχών, καθώς και η παραγωγή μιας ταινίας (ντοκυμαντέρ) και ενός CD-ROM με θέμα πάντοτε τα ταφικά έθιμα στον αρχαίο κόσμο. Ως χώρος διεξαγωγής της έκθεσης προτάθηκε όχι κάποιο από τα μουσεία της πόλης αλλά ένας αρχαιολογικός χώρος με απώτερο στόχο τη διαμόρφωση και ανάδειξή του. Μεταξύ άλλων αναφέραμε ότι «...τα πορίσματα της συνεργασίας θα μπορούσαν να αποτελέσουν το έναυσμα για μια ολοκληρωμένη μελέτη των ταφικών μνημείων της Ρόδου και τη διαμόρφωση μελετημένων περιπάτων σε συνδυασμό με την ίδρυση ανοικτών εκθεσιακών χώρων που θα διεγείρουν το ενδιαφέρον του κοινού». Όλες οι προτάσεις μας εγκρίθηκαν από την επιτροπή και η ΚΒ΄ ΕΠΚΑ ορίστηκε ως συντονιστής (leader). Στη χρηματοδότηση του φιλόδοξου αυτού προγράμματος η Ευρωπαϊκή Ένωση κάλυπτε το 50%, ενώ για το υπόλοιπο είχε εκ των προτέρων εγκριθεί η χρηματοδότησή του από το ΥΠΠΟ, το Υπουργείο Αιγαίου και το Δήμο Ρόδου. Στην προετοιμασία του φακέλου σημαντική ήταν η συμβολή του νεαρού αρχαιολόγου Γ. Παπαδόπουλου, καθώς και η βοήθεια από τις Ά. Χωρέμη και Κ. Φαρμακίδου, που τη φετινή θερινή περίοδο εργάστηκαν στη Ρόδο ως ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Περιοχή αρχαίας πόλης

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

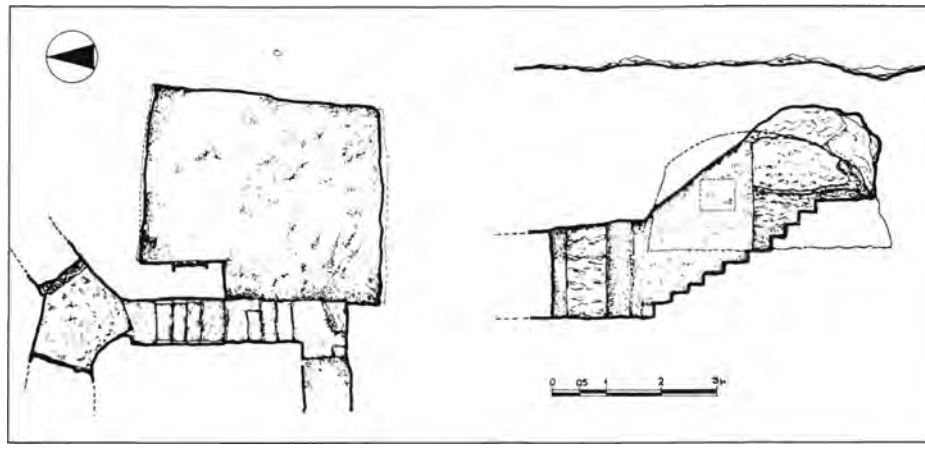
Υπόγειο υδρευτικό σύστημα στη μεσαιωνική τάφρο

Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού και διαμόρφωσης της μεσαιωνικής τάφρου, στον τομέα της Γερμανίας, έξω από το πέρασμα του Isle Adam και σε απόσταση 14,30 μ. δυτικά του μεσαιωνικού τείχους, βρέθηκε μια υπόγεια υδρευτική κατασκευή λαξευμένη στο φυσικό πωρόλιθο[11], που κατασκευάστηκε στα ελληνιστικά

9. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 788-789.

10. W. Peek, Inschriften von den dorischen Inseln, *PhilHistKl* 62 (1969), σ. 38, αριθ. 87.

11. Όμοιες έχουν βρεθεί σε πολλές ανασκαφές δυτικότερα της μεσαιωνικής πόλης και μέχρι τις υπώρειες της ακρόπολης.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κάτοψη και ανατολική όψη της υδρευτικής κατασκευής.

χρόνια για τη συγκέντρωση και την άντληση νερού[12].

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε από την 4η ΕΒΑ και συνεχίστηκε από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί. Αποκαλύφθηκε ορθογώνιος λαξευμένος χώρος, διαστ. 6,30×2,70 μ., με το μακρύ άξονα Β.-Ν., στο νότιο άκρο του ανατολικού τοιχώματος του οποίου διαμορφωνόταν πέρασμα λαξευτό, πλ. 0,70 μ., που οδηγούσε σε υπόσκαφο θολωτό θάλαμο, αμελώς ορθογώνιας κατοψης, διαστ. 4,50×3-3,50 μ. περίπου (Σχέδ. 1). Ο υπόσκαφος θάλαμος, με το μακρύ άξονα Β.-Ν., διαμορφωνόταν στα ανατολικά λαξευτής κλίμακας, με τον ίδιο προσανατολισμό και στο επίπεδο της τέταρτης περίπου βαθμίδας της (Πίν. 408 β). Η συνέχεια της κλίμακας, που ήταν επενδυμένη με υδραυλικό κονίαμα και είχε συνολικά δέκα βαθμίδες, οδηγούσε μέσω σήραγγας σε βαθύτερο επίπεδο προς Β. (Πίν. 408 γ). Η σήραγγα αυτή, ύψ. 1,40 μ. περίπου, κατέληγε σε τοξωτό λαξευτό «θύρωμα», πλ. 0,62 μ., το οποίο οδηγούσε σε διακλάδωση δύο υπόγειων υδρευτικών σηράγγων. Η μία φαίνεται ότι κατευθύνεται προς Δ., ενώ η άλλη έχει κατεύθυνση προς ΒΑ.

Το αρχαίο σύστημα υδρομάστευσης καταχώσθηκε από τη λάσπη που παρέσυραν τα όμβρια ύδατα. Το πάνω μέρος της επίχωσης στην είσοδο των υπόγειων κατασκευών και του υπόσκαφου θαλάμου περιείχε πρόσφατα απορρίμματα. Βαθύτερα βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων, γυάλινων αγγείων και άλλων ευρημάτων, που χρονολογούν τη χρήση του και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ - ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΙΤΗ

Οδός Αγίου Φανουρίου (οικία Ι. Μυλωνάκη)

Στην οδό Αγίου Φανουρίου βρίσκεται μία ερειπωμένη οικία της εποχής της Τουρκοκρατίας, ιδιοκτησίας Μυλωνάκη[13]. Στο νότιο τοίχο της οικίας, ο οποίος αποτελείται από δύο συνεχείς καμάρες με κτιστά ανοίγματα που ανήκουν σε προγενέστερη φάση (ίσως της περιόδου της Ιπποτοκρατίας), έχει ενσωματωθεί τμήμα αρχαίας αψίδας, που βρέθηκε κατά χώραν, χτισμένη με μεγάλους δόμους από λάρτιο λίθο.

Η μνημειώδης αυτή κατασκευή αποτελείται από συμπαγή τοίχο (σώζεται η δυτική του γωνία), χτισμένο κατά το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, μέσα στον οποίο ανοίγεται ημικυκλική αψίδα, σωζ. ύψ. 2,55 μ. Το τόξο της, με άνοιγμα που έφθανε τα 6,10 μ.[14], στο δυτικό σωζόμενο άκρο στηρίζεται σε παραστάδα με ανάγλυφο επίκρανο.

Η δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στη νοτιοδυτική γωνιά της οικίας αποκάλυψε τη βάση της παραστάδας διαμορφωμένη σε κοιλόκυρτο κυμάτιο και δύο νεότε-

12. Βλ. *Νερό και υδροδότηση στην αρχαία Ρόδο*, Ρόδος 2000, ΚΒ΄ ΕΠΚΑ (ενημερωτικό φυλλάδιο).

13. Τη γενική επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια.

14. Για τις μετρήσεις και τις παρατηρήσεις του για την αρχιτεκτονική της αψίδας ευχαριστώ τον καθηγητή W. Hoepfner.

ρα τοιχάρια που σχηματίζουν γωνία, σε μικρή απόσταση από την αψίδα.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της χρονολογείται στους χρόνους της Τουρκοκρατίας (κυρίως εφυαλωμένη), ακόμη και σε βάθος 2,72 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εσωτερικού της οικίας, ενώ βρέθηκαν και λίγα σποραδικά όστρακα της ρωμαϊκής περιόδου.

Τα προβλήματα στατικότητας των προσκείμενων τοίχων της οικίας δεν μας επέτρεψαν να συνεχίσουμε προς το παρόν την ανασκαφική έρευνα.

Πρέπει να τονιστεί όμως ότι σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης η αποκαλυφθείσα αψίδα βρίσκεται στην πορεία της κεντρικής οδού cardo της ρωμαϊκής πόλης της Ρόδου, δηλαδή της πομπικής οδού Ρ 31, τμήμα της οποίας συμπίπτει με τη σημερινή οδό Αγίου Φανουρίου[15]. Στο βόρειο άκρο της ίδιας οδού βρίσκεται και το εντυπωσιακό ρωμαϊκό τετράπυλο, κατάλοιπα του οποίου βρίσκονται σήμερα στον κήπο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η ομοιότητα της αψίδας με το γνωστό μαρμάρινο τιμητικό τόξο που έχτισαν οι Αθηναίοι για τον αυτοκράτορα Αδριανό στην πόλη τους (131 μ.Χ.), σε συνδυασμό με τα παραπάνω χρονολογούν την αψίδα στη ρωμαϊκή περίοδο[16].

Η μελλοντική επέκταση της ανασκαφής θα μπορέσει να δώσει απαντήσεις στους προβληματισμούς γύρω από τη χρονολόγηση και την ακριβή θέση του ευρήματος.

Οδός Ιπποδάμου 65-67 (οικόπεδο Σ. Νικόλη)

Στο παραπάνω οικόπεδο στο νότιο πέρας της οδού Ιπποδάμου αποκαλύφθηκε, κατά τις ανασκαφικές έρευνες που ξεκίνησαν από την 4η ΕΒΑ, ένα επίμηκες οικοδόμημα (δωμάτιο 1), το οποίο αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου κτιριακού συνόλου[17].

Συνοπτικά αναφέρουμε ότι το αποκαλυφθέν οικοδόμημα με προσανατολισμό Δ.-Α., ορίζεται από τους τοίχους 4 και 10α στα βόρεια, 10 στα ανατολικά, 12, 12α και 13 στα νότια και τον τοίχο 12β στα δυτικά (Σχέδ. 2· Πίν. 408 δ). Κατά τις ανασκαφικές εργασίες υπό την εποπτεία της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ[18], ερευνήθηκε σχεδόν όλη η έκταση του οικοπέδου, εκτός από ένα τμήμα στα βορειοδυτικά, θέση που καλύπτει ένα ψηλό φοινικόδεντρο. Αποκαλύφθηκε η προς Δ. και Α. προέκταση των τοίχων που ορίζουν το δωμάτιο 1 από Β. και Ν., το μεγαλύτερο μέρος του τοίχου 12β, που ορίζει το οικοδόμημα από Δ., τμήματα νέων τοίχων (τοίχοι 14-17), πλακόστρωτα δάπεδα και ένα νεότερο πηγάδι.

Διαπιστώθηκαν οι εσωτερικές διαστάσεις του δωματίου 1, που είναι 9,80×4,70 μ. Βρέθηκαν επίσης η είσοδος του κτιρίου στα ανατολικά και τρεις νέοι χώροι, δύο στα δυτικά και ένας στα ανατολικά, οι διαστάσεις των οποίων δεν έχουν ακόμη εξακριβωθεί.

Για την κατασκευή του μνημειώδους σε διαστάσεις οικοδομήματος, χρησιμοποιήθηκε κυρίως ο πωρόλιθος και σημαντικός αριθμός οικοδομικού υλικού σε β΄ χρήση (πωρόπλινθοι σε β΄ χρήση στον τοίχο 12, μέλη από λάρτιο λίθο, εκ των οποίων ορισμένα ενεπίγραφα στον τοίχο 12α, δύο σειρές μεγάλων βάθρων από αγάλματα, από τα οποία τα δύο φέρουν επιγραφές, στον τοίχο 13). Η εσωτερική πλευρά των τοίχων 12 και 12β σώζει επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα και κατά πάσαν πιθανότητα έφερε ζωγραφική διακόσμηση. Το δάπεδο καλυπτόταν με πλάκες από λάρτιο λίθο, διαστ. 0,50×0,50 μ., από τις οποίες λίγες μόνο σώθηκαν στα ανατολικά.

Στο νότιο μέρος του οικοπέδου ήλθε στο φως ένα δεύτερο πλακόστρωτο δάπεδο, που φαίνεται να καλύπτει όλο το χώρο μεταξύ των τοίχων 13 και 14. Τόσο η επιμελημένη όψη του τοίχου 13 (με ενεπίγραφα βάθρα σε β΄ χρήση) όσο και η κάπως αμελέστερη διάταξη των πλακών (από λάρτιο λίθο) του δαπέδου αυτού, εν συγκρίσει προς το δάπεδο του δωματίου 1, συνηγορούν στο ότι πρόκειται κατά πάσαν πιθανότητα για αύλειο χώρο.

Εκτός από την πλούσια κεραμική που ήλθε στο φως, η οποία χρονολογείται από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους νεότερους χρόνους, βρέθηκαν επίσης ενεπίγραφα αναθηματικά βάθρα, ραβδωτοί σπόνδυλοι κιόνων με επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα, αρχιτεκτονικά μέλη, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, χάλκινα νομίσματα κ.ά.

Οι κατασκευαστικές διαφορές των τοίχων σε συνδυασμό με την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε στο αποκαλυφθέν οικοδόμημα δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Το μεγαλύτερο μέρος του (τοίχοι 4, 10, 10α, 12, 17) κατασκευάστηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ αργότερα, στη ρωμαϊκή εποχή ενισχύθηκε το κεντρικό μέρος του τοίχου 12 και χτίστηκαν οι τοίχοι 12α και 13, με τη χρήση ενεπίγραφων μελών και αναθηματικών βάθρων των ελληνιστικών χρόνων ως οικοδομικό υλικό.

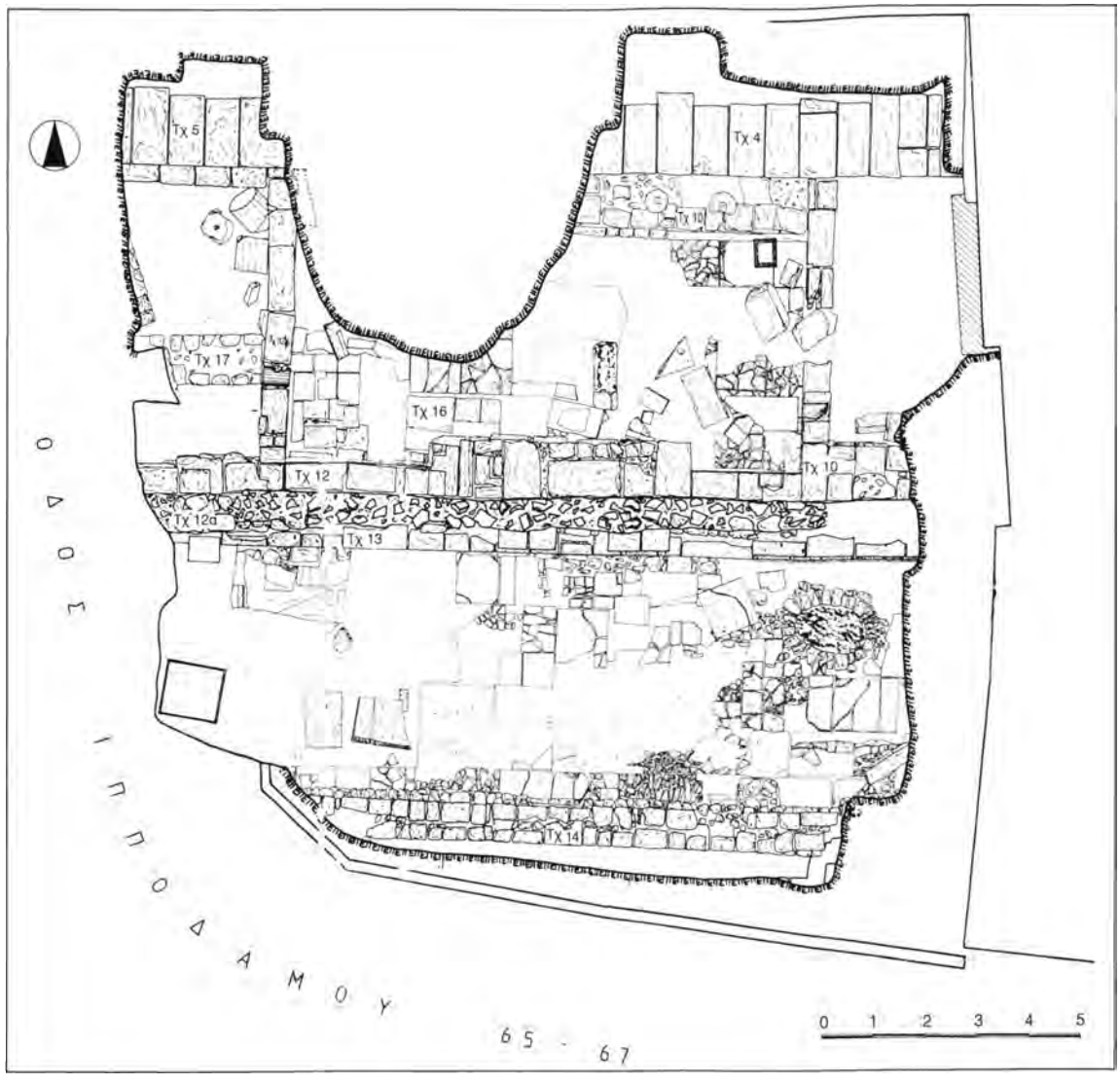
Το σημαντικό αυτό οικοδόμημα, που, όπως φαίνεται

15. Βλ. Κ. Μανούσου - Ε. Παπαβασιλείου, Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για τον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό-διευθέτηση της πόλης, *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος, 27-30 Σεπτεμβρίου 1993*, Αθήνα 1999, σ. 588-591, με σχέδιο αποτύπωσης-αποκατάστασης και τις σχετικές παραπομπές.

16. Ο Αδριανός επισκέφθηκε τη Ρόδο το 123 μ.Χ. Βλ. Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1972, σ. 142.

17. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 817-819.

18. Τη γενική επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Ιπποδάμου 65-67. Κάτοψη τμήματος του μνημειώδους οικοδομήματος.

από τις διαστάσεις του είχε δημόσια χρήση, αποτελεί πιθανώς τμήμα της αρχαίας αγοράς της πόλης της Ρόδου, που υπέστη μετασκευές μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Ρωμαίους, και ίσως μετά τον καταστροφικό σεισμό των μέσων του 2ου αι. μ.Χ.[19].

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΙΤΗ

19. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η πόλη της Ρόδου, Η παλιά και η νέα πόλη*, Αθήνα (χ.χρ.), σ. 27-29.

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ

Ακτή Μιαούλη (οικόπεδο Μ. Ταχλιαμπούρη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Ψαροπούλα, στην παραλιακή οδό της Ακτής Μιαούλη, νότια του εγκαταλελειμμένου ιταλικού Γηροκομείου. Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, προκειμένου να δοθεί άδεια οικοδομής, αποκαλύφθηκαν αρχικά δύο ελεύθερες ταφές στην άμμο, εκτάδην, με τα κεφάλια προς Β., σε βάθος 1,40 μ. Ακολούθησε ανασκαφή ολόκληρου του οικοδομήσιμου χώρου του οικοπέδου. Σε εμβαδόν 80 τ.μ. αποκαλύφθηκαν συνολικά 12 ελεύθερες ταφές, καθώς και συσσώρευ-

ση έξι κρανίων, που ανήκουν σε τουλάχιστον δύο φάσεις.

Οι ταφές ανήκουν σε άτομα διαφόρων ηλικιών και των δύο φύλων και βρέθηκαν σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης. Με εξαίρεση τους δύο σκελετούς της αρχικής τομής, οι υπόλοιποι βρέθηκαν σε βάθος 1,50-2,06 μ. Οι περισσότεροι είχαν τεθεί προς Α., και μόνο δύο προς Δ. Από τις 12 ταφές, οι εννέα ανήκουν σε ενήλικες και άτομα νεαρής ηλικίας, η μία σε παιδί και οι δύο σε βρέφη. Οι περισσότερες ταφές ήταν εκτάδην, με τα χέρια στην κοιλιακή χώρα ή, σε δύο περιπτώσεις, σταυρωμένα στο στήθος. Δύο από τους ενήλικες, οι πλέον μεγαλόσωμοι, βρέθηκαν σε στάση συνεσταλμένη. Υπάρχουν ενδείξεις ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ενήλικες είχαν δεθεί, πιθανώς λόγω νεκρικής ακαμψίας ή για να διευκολυνθεί η μεταφορά (συμπιεσμένοι ώμοι, σπασμένες κλείδες, χέρια σφιγμένα σε γροθιά, πόδια έντονα λυγισμένα στις δύο συνεσταλμένες ταφές). Αντιθέτως τα παιδιά είχαν χαλαρές στάσεις: το ένα βρέφος (σκελετός 6, ηλικίας ενάμισι περίπου έτους, όπως φαίνεται από τα νεογιλά δοντάκια) είχε τεθεί εκτάδην, με χέρια και πόδια ελαφρώς λυγισμένα, σε στάση απόλυτα φυσική. Είχε κτερισθεί με ατρακτοειδή ψήφο από αιματίτη και κρικοειδή ψήφο από υαλόμαζα, που βρέθηκαν στην περιοχή του στήθους. Η παιδική ταφή (σκελετός 11) βρέθηκε σε βάθος 1,88-2,06 μ., κάτω από τη μία συνεσταλμένη ταφή ενηλίκου (σκελετός 7, βάθος 1,73-1,90 μ). Είχε τεθεί εκτάδην, με τα χέρια χαλαρά. Συνοδευόταν από μικρό χάλκινο κρίκο, πιθανώς ενώτιο, που βρέθηκε δεξιά από το κεφάλι. Η δεύτερη βρεφική ταφή (σκελετός 10) ανήκει μάλλον σε νεογέννητο και βρέθηκε σκεπασμένη με το ανεστραμμένο κάτω ήμισυ οξυπύθμενου αμφορέα. Είχε τεθεί στο αριστερό πλευρό, με το κεφάλι προς Β., σε συνεσταλμένη στάση, και συνοδευόταν – και εν μέρει καλυπτόταν – από ανεστραμμένο δίωτο μελαμβαφές φιαλίδιο. Σκελετός νεαρής ενήλικης γυναίκας που αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση στα βορειοδυτικά ανήκει πιθανώς στη μητέρα (σκελετός 9).

Οι ταφές των ενηλίκων δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα. Το φιαλίδιο που συνόδευε τη βρεφική ταφή χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Η επίχωση από καθαρή άμμο δεν περιείχε κεραμική, εκτός από ένα θραύσμα χείλους πρώιμου αμφορέα (4ος-3ος αι. π.Χ.). Το γεγονός ότι οι σκελετοί 11 και 12 βρέθηκαν κάτω από το σκελετό 7 και τη συσσώρευση κρανίων αλλά και η ίδια η συσσώρευση των κρανίων αποδεικνύουν ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές σε δύο τουλάχιστον φάσεις, η μία από τις οποίες χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Ελεύθερες ταφές ανθρώπων και σκυλιών στην άμμο έχουν εντοπιστεί και στο παρελθόν στην περιοχή της Ψαροπούλας[20]. Σε άλλες περιπτώσεις έχουν χρονολογηθεί από την κεραμική της επίχωσης στην ύστερη ελληνιστική-ρωμαϊκή περίοδο. Τώρα αποδεικνύεται ότι ο χώρος έξω από το παραλιακό τείχος της αρχαίας Ρόδου[21] είχε χρησιμοποιηθεί για ελεύθερες, ακτέριστες ταφές ήδη από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Η μελέτη του σκελετικού υλικού από το οικόπεδο Ταχλιαμπούρη, την οποία έχει αναλάβει ο καθηγητής Θ. Πίτσιος, ίσως δώσει στοιχεία σχετικά με την αιτία της βιαστικής, πρόχειρης ταφής εκτός των τειχών.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Οδός Απολλωνίου Αμερικής (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη διάνοιξη αγωγού ομβρίων και ακαθάρτων υδάτων, σε μικρή απόσταση από τη διασταύρωση της παραπάνω οδού με την παραλιακή στην Ακτή Κανάρη, και εκτός των τειχών[22], εντοπίστηκε σε βάθος 0,70 μ. ακέραιος πρωτοροδιακός αμφορέας, τοποθετημένος επάνω σε θαλάσσια αμμουδερή επίχωση.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φανουράκη (Ο.Τ. 38, οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου)

Στο παραπάνω οικόπεδο[23] συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα που ξεκίνησε το προηγούμενο έτος. Ερευνήθηκαν τα δυτικά τετράγωνα Α6, Β6-7, Γ6-7 και άρχισαν να αφαιρούνται οι ανασκαφικοί διάδρομοι, με σκοπό την ενοποίηση των χώρων (Πίν. 409 α).

Στο χώρο του τετραγώνου Γ5 έχει εντοπιστεί δεξαμενή, από την οποία σώζεται μόνον ο ανατολικός τοίχος με ανωδομή από μεγάλες λαξευμένες πωροπλίνθους, με κουρασάνι στην εξωτερική και στην εσωτερική πλευρά. Ο νότιος τοίχος της πιθανώς βρίσκεται κάτω από το άσκαφο τμήμα του οικοπέδου, ενώ ο δυτικός και ο βόρειος δεν σώ-

20. Οικόπεδο Χατζηνικόλα, *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 478, Πίν. 267α, οικόπεδο Βομβύλη, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 592-593, οικόπεδο Νικολάου, *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 412, και πρόσφατα οικόπεδο Μαραγκάκη, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

21. Τμήματα του δυτικού παραλιακού τείχους της Ρόδου έχουν εντοπισθεί νοτιότερα, στα οικόπεδα Νικολάου και Κακά, βλ. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 412, 415.

22. Το ελληνιστικό τείχος είχε επισημανθεί στην ακτή Κανάρη, βλ. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 505-506· 30 (1975): Χρονικά, σ. 363.

23. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 674-675.

ζονται. Η δεξαμενή είχε επιχωσθεί με αποθέσεις κεραμίδων και όστρακα αμφορέων. Κάτω από το δάπεδό της από τριμμένη λατύπη, που ήταν μισοκατεστραμμένο, αποκαλύφθηκε αποθέτης οξυπύθμενων αμφορέων. Βρέθηκαν έξι λαιμοί αμφορέων με δύο ενσφράγιστες λαβές ο καθένας, πλήθος ενσφράγιστων λαβών και τμήματα αμφορέων. Ο τοίχος 55 που ορίζει τον αποθέτη στα βόρεια είναι χτισμένος με ενσφράγιστες λαβές στους αρμούς. Βόρεια του τοίχου 55 στο χώρο του τετραγώνου Β5 αποκαλύπτεται δεύτερος χώρος επιχωσμένος με πλήθος ενσφράγιστων λαβών.

Με την αφαίρεση των διαδρόμων ενοποιούνται οι χώροι, αποκαλύπτονται νέοι τοίχοι, αγωγοί και πηγάδια. Αποκαλύπτεται τρίτος χώρος με δάπεδο από σπαστό χοχλάκι και κουρασάνι, ανατολικά των χώρων Α και Α1, χώρος Γ, κατεστραμμένος από μεταγενέστερο πηγάδι. Σωζόταν μικρό τμήμα μόνον του δαπέδου του, ενώ κτιστός αγωγός στα νότια και φρεάτιο από κεραμίδες στα βόρεια, παρόμοια με των υπόλοιπων χώρων, επέτρεψε την ταύτισή του. Νότια των χώρων Α, Α1, Γ ερευνήθηκε πηγάδι, σφραγισμένο από μεταγενέστερους τοίχους και στρώση λατύπης, το οποίο συνδεόταν με υπόγειο αγωγό, λαξευτό στο βράχο, με επένδυση πηλού στα τοιχώματα. Ο αγωγός παρακολουθείται σε μήκος 3,60 μ. περίπου. Στο σημείο εκβολής του στο πηγάδι σχηματίζεται κυκλικός χώρος-φρεάτιο, με εσοχές-πατήματα στα τοιχώματα, προφανώς για τον καθαρισμό του (σωζ. ύψ. 1,90 μ.). Ο αγωγός μετά την κατάργησή του σφραγίστηκε με επίχωση πλούσια σε κεραμική (3ος-1ος αι. π.Χ.). Στο πηγάδι βρέθηκαν πεταμένα αποτμήματα αγαλματιδίων, κορμός ημίγυμνης Αφροδίτης, οπίσθιο τμήμα ζώου καθιστού και τμήμα τραπεζοφόρου.

Το βόρειο όριο της ανασκαφής διατρέχει κτιστός αγωγός (Α.-Δ.), μήκ. 17 μ., με επένδυση κουρασανιού στα τοιχώματα, τον οποίο μεταγενέστεροι εγκάρσιοι τοίχοι έκοψαν σε μικρές λεκάνες. Μεταξύ του αγωγού αυτού και των χώρων Α, Α1 και Γ, εντοπίζονται εγκάρσιοι τοίχοι αμελούς κατασκευής, που δεν ορίζουν σαφείς χώρους. Ορισμένοι είναι γκρεμισμένοι και ενισχύονται στη μία πλευρά τους από δεύτερο τοίχο. Το σύνολο των τοίχων αυτών ορίζεται στα δυτικά από τον τοίχο 86, μήκ. 8 μ. περίπου, με επένδυση κονιάματος στη δυτική παρειά, τον οποίο έχει καταργήσει μεταγενέστερος τοίχος αμελούς κατασκευής.

Υποθέτουμε ότι οι χώροι με το σπαστό χοχλάκι και ο αγωγός στο βόρειο όριο της ανασκαφής αποτελούν ενιαίο συγκρότημα (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.). Πιθανώς πρόκειται για δεξαμενές-εργαστηριακούς χώρους, όπως δηλώνουν οι αγωγοί στη νότια πλευρά τους και τα φρεάτια με κεραμίδες, καθώς και τα πηγάδια που τους περιβάλλουν για την παροχή του νερού. Οι τοίχοι μεταξύ των δεξαμενών αυτών και του αγωγού πρέπει να έκλεισαν σε δεύτερη φάση το χώρο. Η δεξαμενή του τετραγώνου Γ5 θα είχε άμεση σχέση με τους παραπάνω χώρους. Δυστυχώς τα οικοδομικά κατάλοιπα είναι πολύ κατεστραμμένα, οι τοίχοι και τα δάπεδα «ξηλωμένα» από τις μεταγενέστερες φάσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρωιμότεροι τοίχοι, που είναι θεμελιωμένοι στο παρθένο κοκκινόχωμα και καλυμμένοι με σκληρό φερτό κοκκινόχωμα. Δυστυχώς η πρώτη φάση του οικοπέδου δεν μπορεί να αποκατασταθεί.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου οι τοίχοι είναι κατεστραμμένοι από κατολισθήσεις βράχων και έχουν επιχωσθεί με αποθέσεις αμφορέων, περιόδου ΙΙΙ. Πιθανώς η καταστροφή πρέπει να συνδεθεί με το σεισμό της Ρόδου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Εθνάρχου Μακαρίου (έργα ΔΕΥΑΡ - όρυγμα αγωγού αποχέτευσης)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης ομβρίων και ακαθάρτων στην παραπάνω οδό διαπιστώθηκε ότι η εκσκαφή παλαιότερων ορυγμάτων για τη διέλευση από τον ίδιο δρόμο αγωγών ύδρευσης και υπόγειων ηλεκτρικών και τηλεφωνικών καλωδιώσεων είχε ως αποτέλεσμα την καθαίρεση πολλών κτιριακών λειψάνων και τη μεγάλη αναμόχλευση των επιχώσεων. Γι' αυτό το λόγο εντοπίστηκαν αποσπασματικά μόνο λείψανα δύο αρχαίων οικοδομικών τετραγώνων, τα οποία περικλείονται από τις οδούς Ρ3γ, Ρ3α, Ρ39, Ρ39α στα βόρεια, νότια, δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα και χωρίζονται μεταξύ τους από την οδό Ρ3β.

Το όρυγμα, βάθ. 3,50-4 μ., ξεκίνησε από το ανατολικό τμήμα της πλατείας Κύπρου και προχώρησε προς ΝΔ., ακολουθώντας τον άξονα της οδού Εθνάρχου Μακαρίου. Στην πλατεία Κύπρου και μέχρι το σημείο συμβολής της με την οδό Τάρπον Σπρινγκς δεν υπήρξε καμία ένδειξη αρχαίας οικοδομικής δραστηριότητας, σε αντίθεση με τις πολυάριθμες νεότερες και σύγχρονες επεμβάσεις, οι οποίες είναι ορατές στις παρειές του ορύγματος με τη μορφή θυλάκων μαύρου και φαιού χώματος. Ο φυσικός βράχος, ο οποίος εμφανίστηκε αρχικά σε βάθος 2,50 μ. περίπου, παρουσιάζει κατωφέρεια προς Δ., φθάνοντας σε βάθος 3,50-4 μ.

Στο δυτικό άκρο της πλατείας Κύπρου, στη συμβολή των οδών Εθνάρχου Μακαρίου και Τάρπον Σπρινγκς και σε βάθος 1,90 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος εντοπίστηκε σε τομή επί της νοτιοανατολικής

παρειάς του ορύγματος τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., χτισμένος από μεγάλους πώρινους γωνιόλιθους και θεμελιωμένος σε συμπαγές στρώμα κοκκινοχώματος. Διατηρεί κατά χώραν τρεις δόμους, ύψ. 0,43-0,57 μ., ενώ το συνολικό σωζόμενο ύψος του φθάνει τα 1,44 μ. Η θέση του παραπάνω τοίχου σε σχέση με το ρυμοτομικό διάγραμμα της αρχαίας Ρόδου, καθώς και ο τρόπος κατασκευής του επιβάλλει την ταύτισή του με το ανατολικό όριο της οδού Ρ39α. Δυτικότερα δεν βρέθηκαν οδοστρώματα της οδού ούτε και εντοπίστηκαν ίχνη του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού της, τμήμα του οποίου είναι ορατό βορειότερα, στον ακάλυπτο χώρο του κτιρίου της Εθνικής Τράπεζας[24]. Δεν στάθηκε επίσης δυνατόν να ταυτιστεί κάποιος από τους τοίχους που εμφανίστηκαν δυτικότερα με το δυτικό όριο της οδού. Τα παραπάνω φαίνεται πως καταστράφηκαν κατά την τοποθέτηση του παλαιότερου αποχετευτικού δικτύου.

Σε αρκετή απόσταση νοτιοδυτικότερα, νότια του κτιρίου της Εθνικής Τράπεζας και σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος, εντοπίστηκαν τμήματα δύο ρωμαϊκών – κατά πάσαν πιθανότητα – τοίχων με κανονική κατεύθυνση (Α.-Δ. και Β.-Ν.), οι οποίοι φαίνεται ότι αρχικά διασταυρώνονταν μεταξύ τους, ορίζοντας τη βορειοανατολική γωνία ορθογώνιου χώρου που εντασσόταν στο οικοδομικό τετράγωνο δυτικά της Ρ39α. Ο βόρειος τοίχος (σωζ. μήκ. 0,58, πάχ. 0,43, ύψ. 2,30 μ. περίπου) είναι χτισμένος με το ορθογώνιο σύστημα δόμησης από μεγάλους και μικρούς πώρινους γωνιόλιθους με κεραμίδες στους αρμούς, διατηρείται σε ύψος πέντε δόμων και είναι θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο. Ο ανατολικός τοίχος, παρόμοιας τοιχοδομίας, εντοπίστηκε σε βάθος 2,25 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, όμως δεν στάθηκε δυνατόν να καθαριστεί και να μετρηθούν οι διαστάσεις του, λόγω της επικινδυνότητας του ορύγματος στο σημείο αυτό.

Στο ύψος της νοτιοδυτικής γωνίας του κτιρίου της Εθνικής Τράπεζας εντοπίστηκαν δύο κάθετα τεμνόμενοι μεταξύ τους τοίχοι, οι οποίοι όριζαν στα βόρεια και στα δυτικά έναν ακόμη ορθογώνιο χώρο, στα νοτιοδυτικά του προηγούμενου. Και οι δύο είναι χτισμένοι από μεσαίου μεγέθους πώρινους γωνιόλιθους με πληθώρα κεραμιδιών στους αρμούς και θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο, σε βάθος 2,60 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Καλύτερα διατηρημένος είναι ο βόρειος τοίχος (σωζ. μήκ. 1,60, σωζ. ύψ. 1,22 μ.), που εμφανίστηκε σε βάθος 1,65 μ. και σώζεται, όπως και ο δυτικός τοίχος (σωζ. μήκ. 1,04, σωζ. ύψ. 1 μ.), σε ύψος τεσσάρων δόμων. Σε βάθος 2,55 μ. εντοπίστηκε μικρό τμήμα από το δάπεδο του χώρου από σκληρό κοκκινόχωμα με ψιλό βοτσαλάκι.

Στο σημείο, όπου η οδός Αμερικής συμβάλλει με την οδό Εθνάρχου Μακαρίου και σε βάθος 2,60 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου δρόμου, εντοπίστηκε κτιστός αποχετευτικός αγωγός κατεύθυνσης Β.-Ν. Η θέση του σε σχέση με το ρυμοτομικό διάγραμμα της αρχαίας Ρόδου επιτρέπει ίσως την ταύτισή του με κάποιον από τους δευτερεύοντες υπονόμους της οδού Ρ39, τον άξονα της οποίας ακολουθεί και η σύγχρονη οδός Αμερικής, χωρίς ωστόσο ανατολικότερα να έχει εντοπιστεί το ανατολικό όριο του αρχαίου δρόμου. Το πλάτος του αγωγού μαζί με τα τοιχώματά του φτάνει τα 1,05, το ύψος του τα 0,54 μ., ενώ το εσωτερικό πλάτος του κυμαίνεται από 0,34 έως 0,38 μ. Φέρει οριζόντια κάλυψη από λεπτές πωρόπλακες και είναι θεμελιωμένος στο βράχο.

Σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του αγωγού αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος έτεμνε διαγώνια το όρυγμα και μπορεί με σχετική ασφάλεια να ταυτιστεί με το δυτικό πιθανώς όριο της Ρ39. Εξαιτίας της καμπυλόγραμμης πορείας του ορύγματος, το όριο εξακολούθησε να είναι ορατό για 10 μ. περίπου, έως τα φανάρια της συμβολής της οδού Εθνάρχου Μακαρίου με την οδό Αλ. Παπάγου, οπότε και διασταυρώνεται με έναν τοίχο λαξευμένο στο βράχο. Παρατηρήθηκε ότι, σε όλο το ορατό μήκος του των 10 μ., μόνον ένα τμήμα του είναι κτιστό, ενώ το υπόλοιπο έχει επίσης λαξευθεί στο βράχο, όπως και το σημείο συμβολής του με το δεύτερο τοίχο. Σώζεται σε ύψος 1,30 μ., ενώ το κτιστό τμήμα του ορίου, μήκ. 1,30 μ., διατηρεί κατά χώραν τρεις δόμους, συνολ. ύψ. 0,96 μ.

Ο τοίχος, με τον οποίο συμβάλλει το όριο της Ρ39, εντοπίστηκε σε βάθος 2,40 μ. και είναι εξ ολοκλήρου λαξευμένος στο βράχο. Έχει πάχος 0,60 και ορατό ύψος 1,74 μ. Τέλος, σε απόσταση 3,50-3,60 μ. νοτιότερα από αυτόν και σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, εντοπίστηκε τρίτος τοίχος, όμοιος στη μορφή και παράλληλος με τον προηγούμενο, πάχ. 0,60 και ορατού ύψ. 2,26 μ.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Συμβολή των οδών Τάρπον Σπρινγκς και Καρπάθου (οικόπεδο Φαρμακίδη)

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο διαπιστώθηκε ότι τούτο στερείται παντελώς αρχαιολογικών λειψάνων. Συγκεκριμένα, και οι τρεις δοκιμαστικές τομές έδειξαν ότι στο χώρο του οικοπέδου, κάτω από τη λεπτή επιφανειακή επίχωση συναντάμε στρώμα ομοιογενούς πηλοχώματος, μέσου πάχ. 0,35 μ., και στη συνέχεια

24. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 531.

εναλλαγές στρώσεων καθαρής άμμου και αργιλώδους εδάφους. Σε κανένα από τα παραπάνω στρώματα δεν εντοπίστηκαν όστρακα.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Θεμιστοκλή Σοφούλη και Μεσολογγίου (οικόπεδο Ν. Κόνσολα)

Στο παραπάνω ορθογωνίου σχήματος οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στο οικοδομικό τετράγωνο 101Α και νότια των οικοπέδων Μ. Πάππου[25] και Β. Παπαβασιλείου[26], διενεργήθηκε περιορισμένης κλίμακας ανασκαφική έρευνα. Κατά την έρευνα αυτή διαπιστώθηκε ότι όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου καταλαμβάνει η αρχαία οδός Ρ14, με κατεύθυνση Α.-Δ. Πρόκειται για σημαντική πλατιά οδό, της οποίας ωστόσο το πλάτος δεν έχει οριστεί με βεβαιότητα, επειδή πουθενά μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί συγχρόνως και τα δύο όριά της[27].

Σε αρκετά μεγάλο βάθος (1,70-2 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου) εντοπίστηκαν τρία επάλληλα οδοστρώματα της οδού, τα οποία σώζονταν σε πολύ περιορισμένη έκταση, καθώς και πέντε πήλινοι υδρευτικοί αγωγοί με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο νοτιότερος, διαμ. 0,20-0,25 μ., έφερε μικρό τετράγωνο σφράγισμα με μονόγραμμα.

Μέσα στο κατάστρωμα του αρχαίου δρόμου αποκαλύφθηκαν επίσης οι θεμελιώσεις τεσσάρων τοίχων, η οικοδόμηση των οποίων προκάλεσε τη διακοπή λειτουργίας του βορειότερου και των δύο νοτιότερων αγωγών και σηματοδοτεί μια σειρά μεταγενέστερων καταπατήσεων της Ρ14. Το γεγονός ότι οι επιχώσεις του οικοπέδου μέχρι μεγάλο βάθος παρουσιάζονται διαταραγμένες, εξαιτίας της προϋπάρχουσας σύγχρονης οικοδομής που κατεδαφίστηκε, δεν παρέχει ασφαλή χρονολογική στήριξη για την παραβίαση της οδού, η οποία ασφαλώς θα έγινε σε μία περίοδο που η διατήρηση του μεγάλου πλάτους της δεν ήταν πλέον αναγκαία, πιθανώς στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Τέλος, στο νότιο τμήμα του σκάμματος, κάτω από μεταγενέστερο ντουσεμέ, εντοπίστηκε τοίχος θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος, με κατεύθυνση Β.-Ν., συνολ. ορατού μήκ. 1,57 μ. Για το χτίσιμό του χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι πώρινοι γωνιόλιθοι, από τους οποίους σώζεται μόνον ο θεμέλιος δόμος, ύψ. 0,64 μ. Το νότιο όριο της Ρ14, το οποίο πρέπει να διασταυρωνόταν κάθετα με αυτόν, δεν βρέθηκε, όπως αναμενόταν. Εντοπίστηκε, ωστόσο, η κοίτη του αμέσως βόρεια του παραπάνω τοίχου.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Γράμμου και Βασιλέως Ηρακλείου (Ο.Τ.112, οικόπεδο Γ. Πιπίνου)

Το παραπάνω οικόπεδο[28] βρίσκεται στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης της Ρόδου, στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται βόρεια από την πλατιά οδό Ρ18, πλ. 12 μ., και ανατολικά από την οδό Ρ29α. Στο οικόπεδο αναμένεται να βρεθεί το νότιο όριο της Ρ18, ενώ η Ρ29α περνά από τον ανατολικό ακάλυπτο χώρο.

Κατά την αρχική εκσκαφή του οικοπέδου, το ανατολικό τμήμα σκάφτηκε σε μεγαλύτερο βάθος από το δυτικό (1 μ. περίπου), γιατί εκεί δεν σώζονταν οικοδομικά λείψανα. Σε δοκιμαστικές τομές το 1996 αποκαλύφθηκαν στρώσεις δρόμου στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και κτιστός κυκλικός χώρος με μαύρα χώματα, που ερμηνεύθηκε ως εργαστηριακός (κλίβανος). Τους τελευταίους μήνες του 1997 έγινε η χάραξη των ανασκαφικών τετραγώνων και αφαιρέθηκε η επιφανειακή στρώση από τα βόρεια τετράγωνα (Α1-2-3-4). Αποκαλύφθηκε τοίχος και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

25. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 617.

26. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 439.

27. Οικόπεδο Β. Ιωαννίδη - Ευαγγ. Βολονάκη (οδός Κέννεντυ 23), *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 515-516. Οικόπεδο Χ. Γιώρτσου (οδός Παύλου Μελά), *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 433 και 437. Οικόπεδο Κ. Κολλιάη (οδός Παύλου Μελά), *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 679. Οικόπεδο Λινάρδου (οδός Αγίου Ιωάννου), *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 421-422, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Στο τελευταίο οικόπεδο είχε εντοπιστεί ο μνημειώδης κεντρικός αποχετευτικός αγωγός της οδού με αμφικλινή κάλυψη.

28. Για τα γειτονικά οικόπεδα, βλ. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 357 (οικόπεδο Τριανταφύλλου), σ. 358 (οικόπεδο Σακελλαρίδη)· 19 (1964): Χρονικά, σ. 472 (οικόπεδο Χριστοφίδη)· 20 (1965): Χρονικά, σ. 580 (οικόπεδο Κατίνα).

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων (οικόπεδο Γ. - Ν. Μαλλιάκα και Δημοσίου)

Πρόκειται για οικόπεδο ορθογώνιου σχήματος (διαστ. 14,80×49 μ.), το οποίο βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Ρωμανού του Μελωδού (πρώην Σάββα Παυλίδη), αμέσως ανατολικά του οικοπέδου Παπαχριστοδούλου - Παστρικού - Τζωρτζή[29], νότια μεγάλου σχολικού συγκροτήματος, γνωστού ως «Καπνοβιομηχανία» και βόρεια του οικοπέδου Ευθ. Σαρρή[30].

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν το 1992 στο οικόπεδο και στο όμορο προς Α. οικόπεδο κρατικής ιδιοκτησίας, εντοπίστηκαν δύο τμήματα μεγάλων βάθρων και μία κυλινδρική βάση με αναθηματικές επιγραφές, οι δύο από τις οποίες αναφέρουν τον Ασκληπιό. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι βρισκόμαστε στην ευρύτερη περιοχή, όπου παλαιότερα είχε βρεθεί μία σημαντική επιγραφή που αναφερόταν στη χωροταξική οργάνωση του Ασκληπιείου της Ρόδου, οδηγούν με σχετική ασφάλεια στην ταύτιση του χώρου με το μεγάλο ιερό[31].

Η ανασκαφή του οικοπέδου ξεκίνησε τις τελευταίες μέρες του Αυγούστου του 1997 και μέχρι το τέλος του χρόνου σχεδόν ολοκληρώθηκε η έρευνα στο νότιο τμήμα του. Εντοπίστηκαν τμήματα από επάλληλα οδοστρώματα της αρχαίας οδού Ρ17 στη νότια και δυτική παρυφή του οικοπέδου και η κοίτη του βορείου ορίου της (πλ. 2-2,20 μ.), το οποίο έχει καθαιρεθεί εκ θεμελίου. Μέσα στην κοίτη του ορίου βρέθηκαν πεσμένα στη σειρά τρία μεγάλα ενεπίγραφα αναθηματικά βάθρα (Πίν. 409 β), ενώ ένα τέταρτο, του οποίου διατηρούνται μόνον ελάχιστα ίχνη από την επιγραφή, βρέθηκε σε κάπως ψηλότερο επίπεδο και σε πολύ μικρή απόσταση δυτικότερα από τα υπόλοιπα. Μέρος αυτής της σειράς των πεσμένων βάθρων ήταν και το πρώτο μεγάλο ενεπίγραφο αναθηματικό βάθρο, που είχε εντοπιστεί στις δοκιμαστικές τομές του 1992. Στο δυτικότερο βάθρο αναφέρεται και πάλι το όνομα του Ασκληπιού. Επειδή όμως η ενεπίγραφη επιφάνειά του εδράζεται στο χώμα, δεν στάθηκε δυνατόν να αναγνωσθεί ολόκληρη η επιγραφή. Τα δύο άλλα βάθρα φέρουν πολύστιχες επιγραφές με αφιέρωση στους θεούς.

Ο μέχρι στιγμής ανεσκαμμένος χώρος βόρεια της κοίτης του βόρειου ορίου της Ρ17 καλύπτεται από το φυσικό βράχο και, καθώς οι μεταγενέστερες επεμβάσεις φθάνουν μέχρι το επίπεδο της επιφάνειάς του, δεν διαπιστώθηκαν οικοδομικά λείψανα, εκτός από έναν τοίχο εποχής Τουρκοκρατίας, ο οποίος διασχίζει σχεδόν όλη την έκταση του οικοπέδου με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανόν ότι ο χώρος αυτός ταυτίζεται με τον υπαίθριο χώρο του ιερού και έτσι εξηγείται η ανυπαρξία των οικοδομικών λειψάνων. Στην επιφάνεια του βράχου υπάρχουν διάσπαρτα λαξεύματα, αυλάκια συνδεδεμένα με ορθογώνιες ή κυκλικές κοιλότητες, τα οποία στην πλειονότητά τους δείχνουν να έχουν υδρευτική λειτουργία. Υπάρχουν όμως και κάποιες αβαθείς κοιλότητες, που δεν γειτνιάζουν με τα παραπάνω αυλάκια και θα μπορούσε να υποτεθεί ότι χρησίμευαν για την τοποθέτηση των βάθρων με τα αναθήματα που κοσμούσαν αυτόν το χώρο του ιερού.

Τέλος, πολύ κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου και σε απόσταση 1,50 μ. περίπου βόρεια του βόρειου ορίου της Ρ17, εντοπίστηκε μικρός αποθέτης (διαστ. 2×2 μ. περίπου) με κεραμική της ιπποτικής περιόδου. Εκτός των χρηστικών αγγείων, συνελέγη αξιόλογος αριθμός από σπασμένα πολύχρωμα εφυαλωμένα πινάκια με εγχάρακτη διακόσμηση, ορισμένα ντόπιας παραγωγής και άλλα εισηγμένα από τη δυτική Ευρώπη.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Ρωμανού του Μελωδού (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών για τη διάνοιξη αγωγού ομβρίων και ακαθάρτων στη βόρεια πλευρά της οδού και έναντι των οικοπέδων Σαρρή-Ρωμαίου, Ευθ. Σαρρή[32] και Γ. Μαλλιάκα[33] -οικοπέδου του δημοσίου, στο οποίο έχει εντοπιστεί τμήμα του Ασκληπιείου, διερευνήθηκαν σε βάθος 1,10 μ. από το σημερινό οδόστρωμα οικοδομικά λείψανα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και κατεστραμμένα από το μηχανικό εκσκαφέα ψηφιδωτά δάπεδα. Ανατολικά αυτών αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο του κτιστού αγωγού της οδού Ρ 39[34], το οποίο σώζεται σε ύψος τριών δόμων (1,40 μ.).

29. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 470-471· 46 (1991): Χρονικά, σ. 459-461.

30. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 515-518· 49 (1994): Χρονικά, σ. 769-771.

31. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, Νέα στοιχεία για το Ασκληπιείο της πόλης της Ρόδου, *Ρόδος 2.400 Χρόνια, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Α΄, Αθήνα 1999, σ. 59-62, πίν. 16α-β.

32. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 619· 48 (1993): Χρονικά, σ. 515· 49 (1994): Χρονικά, σ. 769-771.

33. Παπαχριστοδούλου, ό.π. (υποσημ. 31).

34. Για την οδό Ρ 39, βλ. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 422-423 (οικόπεδο Μ. Καραγιάννη) και ό.π. (υποσημ. 24).

Σε επαφή με αυτό αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,59-2 μ. τέσσερα οδοστρώματα της οδού Ρ 39, καθώς και τμήματα τριών πήλινων υδρευτικών σωλήνων (διαμ. 0,10-0,20 μ.). Ανατολικά του αγωγού και σε βάθος μόλις 0,20 μ. από τον ασφαλτοτάπητα, διερευνήθηκε η ανώτερη επιφάνεια φρεατίου επίσκεψης επενδεδυμένου με κονίαμα (μέγ. μήκ. 0,67, μέγ. ορατού ύψ. 1,40 μ.), ενώ σε απόσταση 2,60 μ. από αυτό εντοπίστηκε οπαίο άνοιγμα κτιστού κυκλικού πηγαδιού (βάθ. 12 μ., διάμ. οπαίου ανοίγματος 0,85 μ.).

Οδός Π. Θεοτοκοπούλου και Αγίων Αναργύρων (έργα ΔΕΥΑΡ)

Σε αβαθές όρυγμα (πλ. 0,50 και βάθ. 1,50 μ.) για τη διέλευση αγωγού αποχέτευσης και στη διασταύρωση των παραπάνω οδών, διερευνήθηκε σε βάθος 0,20-0,50 μ. τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος σώζεται σε ύψος δύο δόμων (ύψ. 0,50 μ.) και είναι κατασκευασμένος από μικρούς ορθογώνιους αλλά και αργούς πωρόλιθους με βύσματα από όστρακα. Πιθανώς πρόκειται για εύρημα της ύστερης αρχαιότητας.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου (έργα ΔΕΗ)

Κατά την εκσκαφή του ορύγματος της ΔΕΗ στη δυτική πλευρά της σύγχρονης οδού, αποκαλύφθηκαν λείψανα του πολεοδομικού ιστού της πόλης, μέρος των οποίων είχε ερευνηθεί και παλαιότερα, κατά την εκσκαφή του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στην παραπάνω οδό[35]. Εντοπίστηκε αποσπασματικά τμήμα του δυτικού ορίου της πλατιάς οδού Ρ 30, η οποία ακολουθούσε την ίδια πορεία με τη σημερινή οδό Μεγάλου Κωνσταντίνου, σε μήκος 36 μ., η δυτική όψη του οποίου συμπίπτει ακριβώς με την ανατολική παρειά του ορύγματος. Κατά το μεγαλύτερο τμήμα του είναι επιμελημένος τοίχος, χτισμένος με μεγάλες και μικρές πελεκημένες πωρόπετρες, η δε επιφάνειά του βρέθηκε σε βάθος 0,50 μ. από το οδόστρωμα της σύγχρονης οδού. Στο βόρειο τμήμα του ορύγματος ερευνήθηκαν αποσπασματικά τμήματα τεσσάρων τοίχων που ανήκουν σε κτίσματα του οικοδομικού τετραγώνου δυτικά της αρχαίας οδού Ρ 30.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Οδός Βενετοκλέων 77-79 (οικόπεδο Αρφαρά)

Το οικόπεδο βρίσκεται εντός των ορίων της αρχαίας πόλης της Ρόδου, περιβάλλεται δε στα δυτικά από την αρχαία οδό Ρ32β, στα ανατολικά από την Ρ33, στα νότια από την Ρ19β και στα βόρεια από την Ρ18. Μέσα στα όρια του οικοπέδου, και συγκεκριμένα κατά μήκος της δυτικής παρειάς του, διέρχεται το ανατολικό όριο της αρχαίας οδού Ρ32β. Το τελευταίο είχε ήδη αποκαλυφθεί στη διάρκεια δοκιμαστικών τομών το 1994, ενώ κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο το όριο αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 22 και πλέον μ. Αποτελείται από λαξευτούς γωνιόλιθους μεγάλου μεγέθους, των οποίων το μήκος κυμαίνεται μεταξύ 1,35 και 1,65 μ. – σε μια περίπτωση πλησιάζει τα 2 μ. – και το πλάτος μεταξύ 0,50 και 0,77 μ. Το αποκαλυφθέν όριο αποτελείται από ένα μοναδικό δόμο, ύψ. 0,55 μ., που εδράζεται πάνω σε λεπτή στρώση αργών λίθων, πάχ. 0,25 μ., η οποία με τη σειρά της πατά σε παχύ στρώμα άμμου.

Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του κτιστού ορίου της Ρ32β, και σε επαφή με αυτό, αποκαλύπτονται πέντε συνολικά μικρές ορθογώνιες κατασκευές. Είναι κατασκευασμένες με μικρούς αργούς λίθους και έχουν διαστάσεις 1×1,50 μ. περίπου, ενώ στον πυθμένα μιας από αυτές εντοπίστηκαν υπολείμματα υδραυλικού κονιάματος.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, μία σειρά από τοίχους χτισμένους με αργούς και ημίεργους λίθους ορίζει έξι συνολικά μικρούς ορθογώνιους χώρους, ενώ λίγο νοτιότερα εντοπίστηκαν τα λείψανα πιθανής δεξαμενής με δάπεδο καλυμμένο με υδραυλικό κονίαμα.

Εντύπωση προκαλεί η παρουσία μεγάλου στρώματος άμμου που καλύπτει το σύνολο σχεδόν της επιφάνειας του οικοπέδου, αμέσως κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης του ορίου της αρχαίας οδού Ρ32β. Από χημικές αναλύσεις που έγιναν με πρωτοβουλία του συναδέλφου Π. Τριανταφυλλίδη, προέκυψε ότι πρόκειται για άμμο κατάλληλη για υαλουργική χρήση. Η έρευνα στο οικόπεδο συνεχίζεται.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Καναδά 18 (οικόπεδο Κλωνάρη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα νότια του οικοπέδου ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη, όπου είχε αποκαλυφθεί στις αρχές της δεκαετίας τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης της αρχαίας Ρόδου, καθώς και μνημειώδης συλλεκτήριος αγωγός[36].

35. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 591-593.

36. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 445-449.

Στο οικόπεδο Κλωνάρη έγιναν κυρίως εργασίες αποχωμάτωσης στα 9 από τα 21 συνολικά ανασκαφικά τετράγωνα (5×5 μ.), στα οποία έχει διαιρεθεί το οικόπεδο. Αφαιρέθηκε επιφανειακή επίχωση και στρώματα απόθεσης, που περιείχαν κυρίως ελληνιστικά όστρακα. Ελληνιστικός είναι και ο μεγάλος τοίχος που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Αποτελείται από λαξευτούς γωνιόλιθους, έχει πάχος 0,60 μ. και ακολουθεί τον άξονα Β.-Ν.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος έως 0,80 μ. κάτω από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκαν μικροί αγωγοί με αμελές χτίσιμο, ενώ στο βορειοδυτικό τμήμα εντοπίστηκε αριθμός προχειροφτιαγμένων τοίχων, που αποτελούνται από αργούς και ημίεργους λίθους. Η ανασκαφή στο οικόπεδο συνεχίζεται.

Οδός Αγίου Νικολάου (Ο.Τ. 218, οικόπεδο Οικονόμου)

Στις τομές που έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο – που βρίσκεται στα όρια της αρχαίας πόλης της Ρόδου – αποκαλύφθηκε κτιστός ελληνιστικός αγωγός σε βάθος 2,55 μ. κάτω από το επίπεδο της σημερινής οδού. Ο αγωγός, που αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 9,80 μ., έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και αποτελείται από δύο παράλληλες σειρές γωνιόλιθων, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους 1,25 μ. Οι δύο παρειές του αγωγού έχουν χτιστεί με μονή σειρά γωνιόλιθων, μήκ. από 0,50 έως 1,40, πλ. 0,50 και ύψ. 0,65 μ., ενώ εντύπωση προκαλεί η απουσία καλυπτήριων πλακών.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

Ρ 14 Οδός Θεμιστοκλή Σοφούλη και Μεσολογγίου (οικόπεδο Ν. Κόνσολα), σ. 1082.

Ρ 17 Οδός Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων (οικόπεδο Μαλλιάκα), σ. 1083.

Ρ 18 Οδός Γράμμου και Βασιλέως Ηρακλείου (οικόπεδο Γ. Πιπίνου), σ. 1082.

Ρ 30 Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου (έργα ΔΕΗ), σ. 1084.

Ρ 32β Οδός Βενετοκλέων (οικόπεδο Αρφαρά), σ. 1084.

Ρ 39 Οδός Εθνάρχου Μακαρίου (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 1080.

Ρ 39 Οδός Ρωμανού του Μελωδού (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 1083.

Ρ 39α Οδός Εθνάρχου Μακαρίου (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 1080.

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Καμείρου και Ησιόδου (οικόπεδο Πιπίνου)

Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε τμήμα ταφικού συγκροτήματος της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, μέρος του ταφικού περιβόλου στα ανατολικά και βόρεια του τελευταίου και υπολείμματα πιθανώς κάποιου ταφικού οικοδομήματος στα νότια του οικοπέδου (Σχέδ. 3· Πίν. 409 γ).

Ερευνήθηκαν τέσσερις θήκες, ένα μικρό ταφικό λάξευμα ή αποθέτης και 17 τάφοι, από τους οποίους συλημένος διαπιστώθηκε ο τάφος 12 και ίσως ο 13. Οι περισσότεροι τάφοι είναι κτιστοί, ορθογώνιοι, χωρίς καλυπτήριες πλάκες, ενώ άλλοι είναι λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος του μαλακού ασπρόπηλου, καλυμμένοι με πλάκες από πωρόλιθο. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις κατασκευές είναι ο πωρόλιθος. Ο προσανατολισμός των τάφων ποικίλλει, ενώ εφαρμόζεται τόσο ο ενταφιασμός όσο και η καύση των νεκρών.

Από το ταφικό συγκρότημα σημαντικότεροι τάφοι από άποψη κατασκευής είναι: α) ο τάφος 13 (Πίν. 409 γ) που σώζει τμήμα της καμαρωτής οροφής του, β) οι κατά σειρά τάφοι 12, 11, 10 και 9, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., δίπλα ακριβώς στον τάφο 13, πιθανότατα καμαροσκέπαστοι, με επένδυση από ασβεστοκονίαμα λευκού χρώματος.

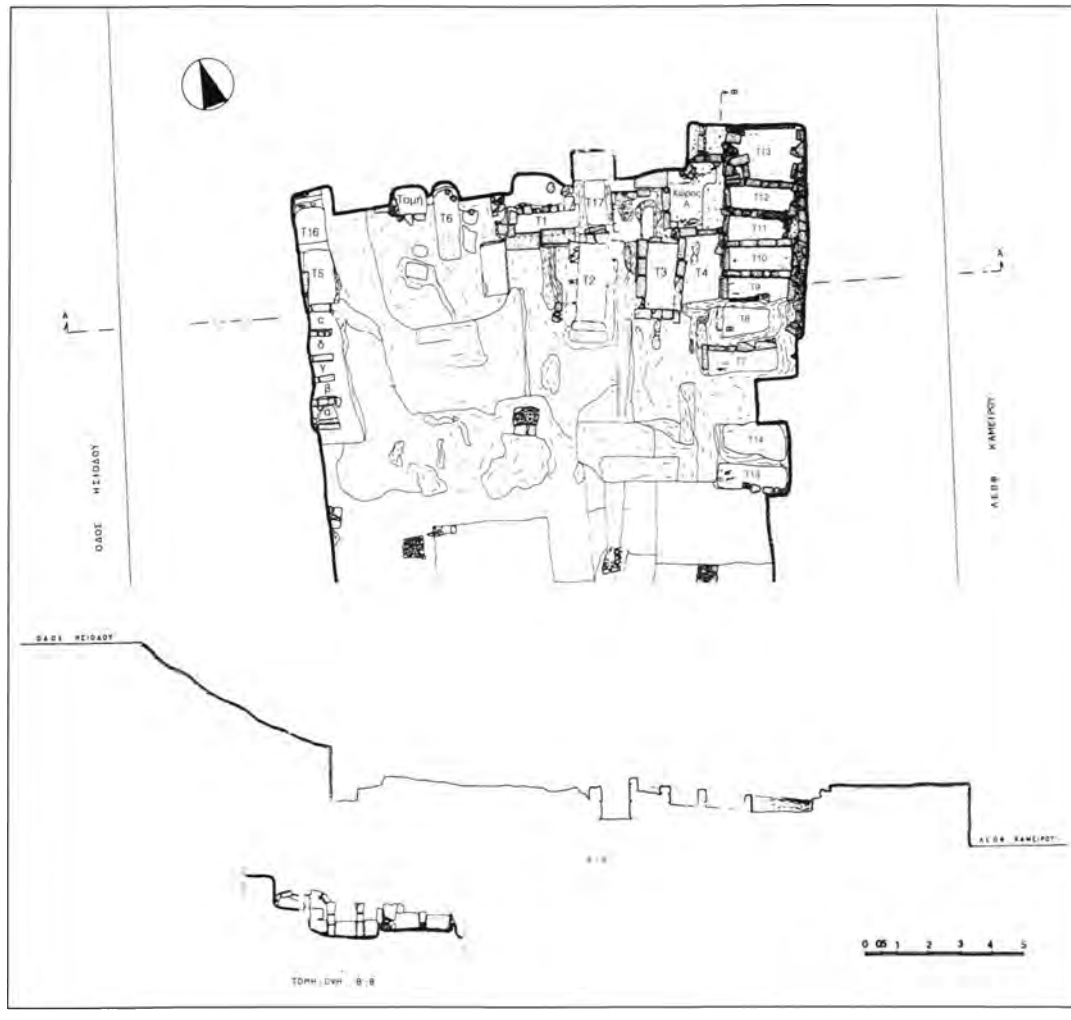
Από τα ευρήματα των τάφων αναφέρουμε τα εξής σημαντικότερα: οι επιχρυσωμένοι πήλινοι καρποί και χάντρες από χρυσό στεφάνι που βρέθηκαν μέσα σε τεφροδόχο υδρία (Πίν. 410 α), αρκετά πήλινα αγγεία (πινάκια, μυροδοχεία, όλπες, αμφορίσκοι κτλ.), ένας μαρμάρινος κυλινδρικός βωμός με γιρλάντες και βουκράνια (Ε 4675), πολλές ενεπίγραφες οστεοθήκες και ορισμένες ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες (Ε 4669, Ε 4801) (Πίν. 410 β).

Μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΙΤΗ

Οδός Καμείρου (οικόπεδο Τζ. Τούτση)

Κατά την έρευνα του περιορισμένου σκάμματος του βόθρου (διαστ. 5,20×3 μ.) της επί της οδού Καμείρου οικοδομής Τ. Τούτση (η οποία θεμελιώθηκε με σύστημα γενικής κοιτόστρωσης, χωρίς εκσκαφή) αποκαλύφθηκαν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι: ο προσανατολισμός του κατά μήκος άξονά τους (ΒΔ.-ΝΑ.) εναρμονίζεται με τον προσανατολισμό του κατά μήκος άξονα του σκάμματος του βόθρου και, κατά σύμπτωση, είναι διευθετημένοι σε αντιστοιχία με τα ισάριθμα τέταρτα του εμβαδού του. Οι τάφοι ανήκουν στον απλούστερο τύπο του λακκοειδούς τάφου με «πατούρες» για τη στήριξη καλυπτήριων κατά τις μακριές πλευρές τους και η παρουσία οξυπύθμενων αμφορίσκων ανά ζεύγη σε τρεις από αυτούς υποδεικνύει μια πρώιμη χρονολόγησή τους στα τέλη του 4ου ή στις αρχές

Σχέδ. 3. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου και Ησιόδου. Κάτοψη τμήματος του ταφικού συγκροτήματος, τομή Α-Α΄ και τομή-όψη Β-Β΄.

του 3ου αι. π.Χ. Στον τάφο 3 (διαστ. 1,68×0,58 μ.) που καταλάμβανε το νότιο τέταρτο του σκάμματος (Πίν. 410 γ) του βόθρου βρέθηκε αδιατάρακτο το πλήρες σύνολο των κτερισμάτων που συνόδευαν τον ενταφιασμό μικρής κόρης, ο σκελετός της οποίας είχε αποσυντεθεί χωρίς κατάλοιπα: η νεκρή είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό κεφαλής-ποδιών ΝΑ.-ΒΔ., όπως δείχνει ζεύγος χρυσών ενωτίων με μικροσκοπική λεοντοκεφαλή που βρέθηκε κοντά στη νοτιοανατολική στενή πλευρά του τάφου. Στην περιοχή των ποδιών, κοντά στη βορειοδυτική στενή πλευρά του τάφου, ήταν διευθετημένα μελαμβαφές πινάκιο (Π 18117), ζεύγος οξυπύθμενων αμφορίσκων (Π 18125 και Π 18126), καθώς και ένα θρυμματισμένο αγγείο, στριμωγμένο στη δυτική γωνία του τάφου που μάλλον πρέπει να είναι πρόχους (Π 18127). Κατά μήκος της νοτιοδυτικής μακριάς πλευράς του τάφου, στο ύψος της λεκάνης, βρέθηκε ένα μελαμβαφές bolsal (Π 18124), ενώ ένας λύχνος είχε τοποθετηθεί λίγο χαμηλότερα, στο ύψος της αριστερής κνήμης (Λ 6011). Επίσης, στην περιοχή της κοιλιακής χώρας, χαμηλότερα από το στέρνο, όπου θα αναπαύονταν τα χέρια, βρέθηκε μικρός χρυσός διάλιθος δακτύλιος, διαμ. 0,01 μ. μόλις. Το κλειστό σύνολο των κτερισμάτων υποδεικνύει μια ασφαλή χρονολόγηση στα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Γαληνού (οικόπεδο Γ. Αλβανάκη)

Σε μια από τις δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα νεότερου

τοίχου (περιόδου Τουρκοκρατίας) και σε μεγαλύτερο βάθος τμήματα τεσσάρων τοίχων, ρωμαϊκής πιθανότατα περιόδου.

Ως οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση για την κατασκευή ενός από τους ρωμαϊκούς τοίχους είχε χρησιμοποιηθεί τμήμα μαρμάρινου αγάλματος ιματιοφόρου μορφής (Γ 2411). Στην ίδια τομή βρέθηκε η βάση παλαιοχριστιανικού περιρραντηρίου από πωρόλιθο, δύο χάλκινα νομίσματα και μαρμάρινα αποτμήματα.

Θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΙΤΗ

Οδός Παρθενόπης (Ντοκούζ Σοκάκ, Ο.Τ. 341α, οικόπεδο Ατσίδη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Παρθενόπης, βορειοδυτικά του ταφικού μνημείου της «Ασπίδας»[37], βόρεια και έναντι του οικοπέδου Ρίκα[38], στο οποίο είχαν ερευνηθεί τάφοι του 4ου αι. π.Χ. και της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Κατά την εκσκαφή ορύγματος της ΔΕΥΑΡ για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης τον Απρίλιο του 1995 βρέθηκε ένα μαρμάρινο λιοντάρι (Γ2166). Από τις δοκιμαστικές τομές[39] που διενεργήθηκαν στο οικόπεδο το Μάιο του ίδιου έτους, στον έναν από τους τάφους που ερευνήθηκαν βρέθηκε ένας μελαμβαφής αμφορέας με περίτεχνες λαβές και γραπτή διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος. Στο οικόπεδο Ατσίδη ερευνήθηκαν συνολικά 79 τάφοι, οι οποίοι καταλαμβάνουν και το μεγαλύτερο τμήμα του, δύο θήκες, ένας υπόγειος θαλαμοειδής τάφος και ένα αρκετά μεταγενέστερο κτίσμα στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου (Σχέδ. 4· Πίν. 411 β). Μια ξεχωριστή ενιαία συστάδα φαίνεται ότι αποτελούν οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου (για τους οποίους θα γίνει εκτενέστερη αναφορά πιο κάτω).

Οι λατομεύσεις που υπέστησαν οι τάφοι στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου μαρτυρούν ότι ο χώρος αυτός σε μια μεταγενέστερη περίοδο χρησιμοποιήθηκε ως λατομείο. Σαφή ίχνη λατόμευσης παρουσιάζει και το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Το βόρειο κυρίως και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνουν απλοί κιβωτιόσχημοι λαξευμένοι στο μαλακό φυσικό πωρόβραχο τάφοι. Οι περισσότεροι από τους τάφους δεν διέσωζαν τις καλυπτήριες πλάκες τους, ήταν συλημένοι και επιχωσμένοι. Όσοι από τους τάφους έφεραν καλυπτήριες ήταν κατασκευασμένοι από πολύ καλής ποιότητας πωρόλιθο και τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις τάφων (Τ69, Τ70) διαπιστώθηκε η ύπαρξη εγκοπών ορθογώνιας διατομής στις στενές πλευρές τους. Το μέγεθος και ο προσανατολισμός των τάφων ποικίλλει. Μνημονεύουμε τους σημαντικότερους από τους απλούς κιβωτιόσχημους τάφους:

Τάφος 4. Διαστ. 1,93×0,55-0,59 μ. Απλός κιβωτιόσχημος, ορθογώνιος, λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Ο τάφος διέσωζε τέσσερις πώρινες ορθογωνίου σχήματος πλάκες, ήταν συλημένος και επιχωσμένος. Στη βορειοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκε ακέραιος πήλινος αμφορέας με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση (Π 20351) που χρονολογεί την ταφή στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Συνελέγησαν επίσης ένα κυκλικό κάτοπτρο, ένα σιδερένιο δαχτυλίδι και αναμοχλευμένα οστά.

Τάφος 33. Διαστ. 1,86×0,52 μ. και προσανατολισμού Α.-Δ. Πρόκειται για έναν από τους λίγους ασύλητους τάφους του οικοπέδου. Απλός ορθογώνιος λακκοειδής λαξευμένος στο μαλακό φυσικό πωρόβραχο τάφος, καλυπτόταν από τέσσερις ακέραιες ορθογωνίου σχήματος πώρινες πλάκες, οι οποίες εδράζονταν πάνω σε πατούρα, πλ. 0,20 μ. περίπου. Στο δυτικό τμήμα του τάφου σε βάθος 1,86 μ. κάτω από τα πόδια του νεκρού βρέθηκαν ακέραια τα ταφικά κτερίσματά του: ένας πήλινος αμφορέας «ροδιακού» τύπου[40] με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση (Π20711) στις λαβές και στο σώμα, ένα μελαμβαφές κυάθιο (Π20709), μία πυξίδα με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση (Π20710), ένα ακέραιο λυχνάρι (Λ6490), ένα σιδερένιο μαχαίρι, ένα χάλκινο κάτοπτρο κυκλικής διατομής, μία ακέραιη ομφαλωτή γυάλινη φιάλη[41] «αχαιμενιδικού» τύπου (Υ733) (Πίν. 411 α), και ο σκελετός σε καλή σχετικά κατάσταση διατήρησης. Ο τάφος χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 69. Διαστ. 1,20×0,42 μ. και προσανατολισμού Β.-Ν. Ο τάφος καλυπτόταν από τέσσερις πώρινες ορθογωνίου σχήματος πλάκες με εγκοπές στις στενές πλευρές τους. Στη δυτική κατά μήκος πατούρα μετά την αφαίρεση

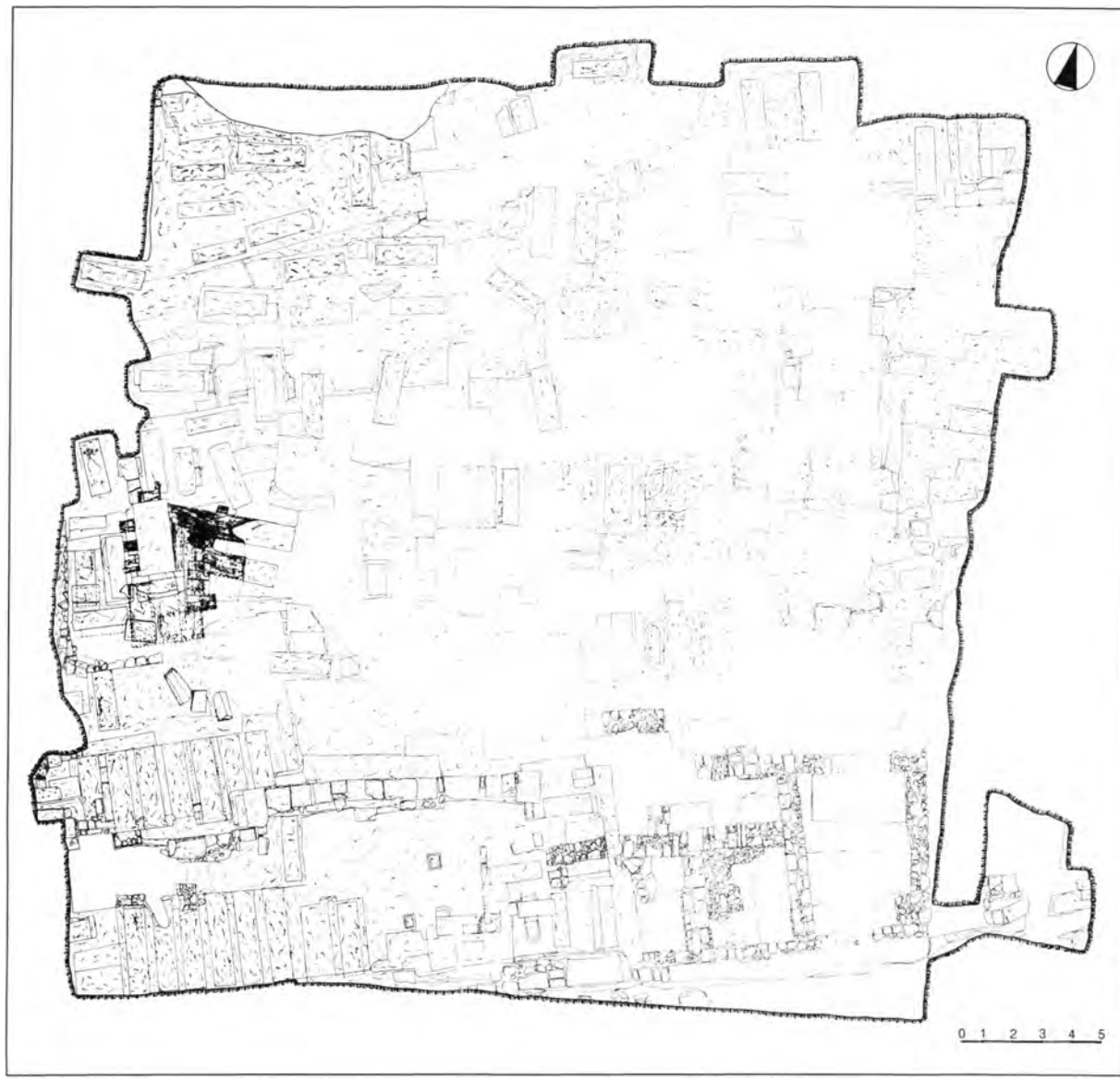
37. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 637-640.

38. *ΑΔ* 34 (1987): Χρονικά, σ. 431-433.

39. Οι δοκιμαστικές τομές διενεργήθηκαν από τον αρχαιολόγο Σ. Ευαγγελινίδη. Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου ξεκίνησε με την εποπτεία της αρχαιολόγου Τ. Χατζηνικόλα τον Οκτώβριο του 1996 και συνεχίστηκε σε όλη την διάρκεια του έτους 1997 υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας.

40. Αμφορείς «ροδιακού» τύπου βρέθηκαν και σε άλλους τάφους του οικοπέδου.

41. Π. Τριανταφυλλίδης, *Ροδιακή Υαλουργία* Ι: *Τα εν θερμώ διαμορφωμένα διαφανή αγγεία πολυτελείας. Οι κλασικοί και οι πρώιμοι ελληνιστικοί χρόνοι*, Αθήνα 2000.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Παρθενόπης. Κάτοψη της ανασκαφής.

των καλυπτηρίων αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,08 μ. τρία πήλινα αγγεία: ένας ασκός τύπου guttus και δύο μελαμβαφή φιαλίδια. Στο βόρειο τμήμα του τάφου σε βάθος 1,83 μ. βρέθηκαν ένας πήλινος αμφορέας «ροδιακού» τύπου με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση, ένα ληκύθιο με ερυθρόμορφη διακόσμηση και ένα χάλκινο κάτοπτρο κυκλικής διατομής. Κατά την αφαίρεση καστανοπράσινου πηλοχώματος και τον καθαρισμό του σκελετού του νεκρού βρέθηκαν γύρω από τα πόδια ένας δακτυλιόλιθος (ΜΑ 744) ωοειδούς σχήματος με παράσταση Νάρκισσου στο κέντρο, ένα οστέινο δισκοειδές αντικείμενο, αποτμήματα σιδερένιου αντικειμένου με χάλκινο στέλεχος, γυάλινα θραύσματα από φιάλη, χάλκινοι ήλοι και ένα σιδερένιο δαχτυλίδι φορεμένο σε ένα από τα δάχτυλα του αριστερού χεριού του νεκρού. Ο σκελετός διατηρούνταν σε πολύ καλή κατάσταση. Η ταφή χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Σε ενιαίο ταφικό συγκρότημα φαίνεται ότι ανήκουν οι 12 τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Οι τάφοι της τελευταίας αυτής ομάδας παρουσιάζουν σαφή λατόμευση και καταπάτηση από μεταγενέστερες κατασκευές, όπως η μικρή δεξαμενή (1,16 × 1,06 μ.), η οποία χτίστηκε πάνω από τον τάφο 59 σε επί-

χωση, ύψ. 0,55 μ. Οι τελευταίοι αυτοί τάφοι διακρίνονται από τους υπόλοιπους τάφους του οικοπέδου ως προς το μέγεθος και την οργάνωσή τους στο χώρο. Και οι 12 τάφοι είναι ορθογώνιοι λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο με μεγαλύτερες διαστάσεις από τους υπόλοιπους τάφους του οικοπέδου, μήκ. 3,10 και πλ. 0,70-0,73 μ. Στην είσοδο των τάφων διαμορφώνονται υποδοχές για την εφαρμογή των καλυμμάτων τους. Σωζόταν το πώρινο κάλυμμα της εισόδου του τάφου 74 με αμφικλινή απόληξη. Οι τάφοι διατάσσονται σε δύο παράλληλες σειρές με προσανατολισμό Β.-Ν. Ένας κοινός διάδρομος φαίνεται ότι διαμορφωνόταν ανάμεσα στους τάφους. Προβληματική ωστόσο παραμένει η στέγασή τους λόγω της εκτεταμένης λατόμευσής τους. Όλοι οι τάφοι της ομάδας αυτής βρέθηκαν συλημένοι ή επιχωσμένοι και διαταραγμένοι. Από τα ευρήματα του τάφου 75: ένα μελαμβαφές μυροδοχείο, ένας ασκός τύπου guttus, δύο ακέραια λυχνάρια και τρία μικκύλα λυχνάρια, φαίνεται ότι χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Έξω από τον τάφο 73 βρέθηκε ενεπίγραφος κυλινδρικός βωμός (Ε4827). Στην πρόσθια όψη του μέσα σε έξεργο ορθογώνιο πλαίσιο φέρει ανάγλυφη παράσταση όρθιας ανδρικής μορφής που κρατά στο αριστερό χέρι του δύο παπύρους. Η επιγραφή έχει ως εξής:

ΦΛΑ
ΠΟΡΑΚΡΥ

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένας υπόγειος θαλαμοειδής τάφος με προθάλαμο, λαξευμένος στο φυσικό πωρόβραχο. Η είσοδος του προθαλάμου του τάφου βρέθηκε παραβιασμένη, ενώ μία, από τις τέσσερις όρθια τοποθετημένες ορθογωνίου σχήματος πώρινες πλάκες, που χώριζαν την ταφή από τον προθάλαμο, ήταν πεσμένη. Τα οστά της ταφής ήταν διαταραγμένα. Στην ημικυκλική κόγχη που ανοιγόταν στην ανατολική πλευρά του προθαλάμου του τάφου βρέθηκαν καμένα οστά, ένα κυάθιο, μία πρόχους και τρεις αμφορίσκοι. Στο κεντρικό τμήμα του προθαλάμου βρέθηκαν αποτμήματα πήλινων αγγείων μεγάλου μεγέθους που συγκολλούνται (όπως η υδρία Π19502), ένα πινάκιο και ένας ασκός τύπου guttus.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένα κτιριακό συγκρότημα αποτελούμενο από τέσσερις χώρους. Το δυτικό τμήμα του κτιρίου καταπάτησε λακκοειδείς τάφους. Η τοιχοδομία του κτίσματος συνίσταται από αργούς λίθους, κεραμίδες και αποτμήματα επιτύμβιων και αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση. Οι τομές που ανοίχθηκαν εντός των χώρων έδωσαν αφθονία ευρημάτων με έντονα ίχνη καύσης (κεραμική, ενσφράγιστες κεραμίδες, χάλκινα αντικείμενα και νομίσματα, μάζες χαλκού και σιδήρου, αποτμήματα από σιδερένια αντικείμενα, βελόνες, τεμάχια από φαγεντιανή, μεγάλο αριθμό από γυάλινες χάντρες και αγγεία, οστέινα αντικείμενα κ.ά.). Η χρήση και η λειτουργία του κτίσματος αυτού δεν έχει διαπιστωθεί. Η πρόχειρη και καθόλου επιμελημένη τοιχοποιία του, τα όστρακα από terra sigillata και «περγαμηνού» τύπου αγγεία (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.) αποτελούν ένα terminus post quem για τη χρονολόγηση του κτιρίου. Από τα αρχιτεκτονικά ευρήματα αυτού του οικοδομήματος αξίζει να αναφέρουμε τον ακέραιο ενεπίγραφο σφόνδυλο από πορφυρίτη (Ε4677). Η επιγραφή, η οποία δεν σώζεται ολόκληρη, αλλά σε μια μεταγενέστερη φάση αποσβέστηκε τμήμα της (σώζεται η ραζούρα), έχει ως εξής:

ΚΟΥΙΝΤΟΥ ΦΑΝΝΙΟΥ ΕΠΙΚΟ
ΦΙΛΩΝΟΣ Β ΑΜΙΟΥ ΚΑΙ
ΚΥΙΝΤΟΥ ΦΑΝΝΙΟΥ ΚΥΙΝΤΟΥΥΙΟΥ
ΠΑΛΑΤΕΙΝΑ ΠΑΝΝΥΧΟΥ ΚΛΑΣΥ ΚΑΙ
ΚΥΙΝΤΟΥ ΦΑΝΝΙΟΥ ΚΥΙΝΤΟΥΥΙΟΥ
ΠΑΛΑΤΕΙΝΑ ΘΡΕΠΤΟΥ ΚΑΙ
ΦΑΝΝΙΑΣ ΠΩΛΛΑΣ

ΧΑΡΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Πειραιώς 12 (οικόπεδο Ιω. Νικολιδάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο, η ανασκαφική έρευνα, διάρκειας μόλις δύο εβδομάδων, δεν αποκάλυψε αξιόλογα λείψανα, εκτός από ασαφείς τοίχους, πιθανότατα υπολείμματα μεταγενέστερων κατασκευών και δύο θήκες, εκ των οποίων η μία περιείχε άβαφη τεφροδόχο υδρία (Πίν. 411 γ). Ωστόσο, η σημασία της έρευνας του παραπάνω οικοπέδου έγκειται στον εντοπισμό βαθιάς ρηγμάτωσης του φυσικού πωρόβραχου κατά μήκος της νοτιοδυτικής μακριάς πλευράς του, η οποία δεν ήταν δυνατόν να αποχωματωθεί πλήρως, και ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη στοάς βαθύτερα. Στην περιοχή αυτή, κατά μήκος και ανατολικά-νοτιοανατολικά της οδού Μιχαήλ Πετρίδη, υπάρχουν εκτεταμένες αρχαίες υπόγειες στοές εξόρυξης πωρόπετρας, που πολλές φορές τα κελύφη τους ρηγματώνονται, διαβρώνονται ή υφίστανται καθίζηση[42].

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

42. Πρβλ. για παράδειγμα τις υπόγειες στοές, *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 361· 32 (1977): Χρονικά, σ. 366· 32 (1977): Χρονικά, σ. 366· 48 (1993): Χρονικά, σ. 522-525. Επίσης, βλ. R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell' Isola di Rodi*, Firenze 1936, σ. 20, αριθ. 33.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Προέκταση οδού Πειραιώς. Κάτοψη της ανασκαφής.

Προέκταση οδού Πειραιώς (Ο.Τ. 255, οικόπεδο Μ. Μαχαιράκη-Διακοσάββα)

Στο παραπάνω οικόπεδο[43], το 1997, έγινε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα στο δυτικό και βόρειο τμήμα του (Σχέδ. 5), που αρχικά έμενε εκτός οικοδομήσιμου χώρου, λόγω αλλαγής στα σχέδια της οικοδομής από τους ιδιοκτήτες.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ορθογώνιος ταφικός θάλαμος λαξευμένος στο βράχο, μερικώς κατεστραμμένος από λατόμευση, με λακκοειδή προθάλαμο. Ο κυρίως θάλαμος είχε διαστάσεις: 3,10×2,20, ύψ. 0,90 μ., ο δε προθάλαμος 3,30×2,20, ύψ. 0,60-0,70 μ. Ο προθάλαμος είχε φραχθεί από σκληρή στρώση τριμμένης

43. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 790-791· 51 (1996): Χρονικά, σ. 676.

λατύπης. Στο δάπεδο του προθαλάμου είχε λαξευθεί λακκοειδής τάφος, ο οποίος έσωζε τις καλυπτήριες πλάκες κατά χώραν, με όλπη ως μοναδικό κτέρισμα. Στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκε λίθινη οστεοθήκη, ενεπίγραφη (*ΣΩΦΡΟΣΥΝΑΣ*), συλημένη. Σπασμένη υδρία, αμφορίσκος και πρόχους, συγκαταλέγονται στα ευρήματα του θαλάμου. Πατούρες λαξευμένες στο βράχο στην είσοδο του τάφου μαρτυρούν τη θέση καλυπτήριων πλακών. Στον προθάλαμο είχαν τοποθετηθεί ενεπίγραφος βωμός με βουκράνια και ανεπίγραφη οστεοθήκη με υπολείμματα καμένων οστών.

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε δεύτερος ταφικός θάλαμος, με θολωτή οροφή (μέγ. σωζ. ύψ. 2,50 μ.), αποτελούμενος από κεντρικό ορθογώνιο χώρο, στις επιμήκεις πλευρές του οποίου ανοίγονταν ορθογώνιοι τάφοι-θήκες με δίριχτη στέγη. Ερευνήθηκαν επτά τάφοι στην ανατολική πλευρά και τέσσερις μόνο στη δυτική, καθώς υπήρχε πρόβλημα στατικότητας του μνημείου από την αφαίρεση της επίχωσης. Η οροφή του ταφικού θαλάμου και των τάφων της ανατολικής πλευράς έχουν καταστραφεί από μεταγενέστερη λατόμευση. Ο θάλαμος ήταν επιχωσμένος με επίχωση έως την οροφή. Από την αποχωμάτωση του κεντρικού χώρου συνελέγησαν όστρακα ερυθρόμορφης πελίκης ρυθμού Κερτς, η οποία συγκολλήθηκε. Φέρει παράσταση αμαζονομαχίας του Ζωγράφου των Αμαζόνων. Στο εσωτερικό του κεντρικού χώρου βρέθηκαν πεταμένα σε διαφορετικά βάθη επιτύμβιες στήλες και βωμοί, ορισμένα ενεπίγραφα και σπασμένες κάλπες με καύσεις. Οι τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές, ενταφιασμούς και καύσεις σε υδρίες και οστεοθήκες, με πήλινα κυρίως κτερίσματα (πινάκια, αμφορίσκους, μυροδοχεία), καθώς και ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, ενεπίγραφη, με σκηνή δεξίωσης. Επίσης συνελέγησαν πολλά κονιάματα που μιμούνταν κιονίσκους, λεοντοκεφαλές, γείσα, προφανώς από τη διακόσμηση των τάφων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη θήκες και ορθογώνιος, λαξευμένος στο βράχο, χώρος με πλήθος αποσαθρωμένων οστών σε επάλληλες στρώσεις και λίγα κτερίσματα. Η πρώτη θήκη περιείχε τεφροδόχο κάλπη με πινάκιο ως κάλυμμα. Στη δεύτερη βρέθηκαν χάντρες, χάλκινη στλεγγίδα και χρυσό ενώτιο με λεοντοκεφαλή.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του οικοπέδου παραθέτουμε περιγραφή των σημαντικότερων λακκοειδών τάφων, που ερευνήθηκαν στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους:

Τάφος 34. Σώζονταν υπολείμματα ανθρώπινου σκελετού – τα πλευρά, η λεκάνη και τα κάτω άκρα. Ανάμεσα στα πόδια του νεκρού ήταν τοποθετημένα πινάκιο μελαμβαφές, τρεις οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, μελαμβαφής ασκός, δύο θήλαστρα, φιαλίδια και μυροδοχείο. Κοντά στο κεφάλι του νεκρού συνελέγησαν μελαμβαφής κύλικα και κάνθαρος. Από την ανώτερη επίχωση του τάφου συνελέγησαν δύο χάλκινα νομίσματα.

Τάφος 23. Δεν σώθηκαν τα οστά του νεκρού. Ως κτερίσματα είχαν εναποτεθεί κύλικα Δυτικής Κλιτύος με καρδιόσχημο κομβίο στη λαβή, σφαιρικό λυχνάρι με ωτίο, αβαφής οινοχοΐσκη, πήλινο γυναικείο ειδώλιο και τεμάχια άλλων και ασημένιο νόμισμα.

Τάφος 30. Στο δάπεδο του τάφου είχαν τοποθετηθεί 17 φιαλίδια, αβαφής οινοχοΐσκη, τρία πινάκια, δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, σιδερένιο εγχειρίδιο, χάλκινος δακτύλιος και γυάλινες χάντρες.

Το νεκροταφείο με βάση τα ευρήματα χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Οδός Ιθάκης (οικόπεδο Μαχαιράκη-Διακοσάββα-Ζαμπελάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο ερευνήθηκε ανασκαφικά τα έτη 1974-1975[44] και αποκαλύφθηκε τμήμα ελληνιστικού νεκροταφείου. Βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Μαχαιράκη-Διακοσάββα της οδού Πειραιώς και συνορεύει με χώρο του δημοσίου, όπου διατηρούνται ταφικοί θάλαμοι και λακκοειδείς τάφοι. Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για οικοδόμηση τοιχίου αντιστήριξης, διενεργήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα στο ακάλυπτο τμήμα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν 12 λακκοειδείς τάφοι λαξευμένοι στο βράχο, με τα συνήθη κτερίσματα, ζεύγη οξυπύθμενων αμφορίσκων, οινοχόες, όλπες, φιαλίδια, κάτοπτρο κ.ά. Οι τάφοι χρονολογούνται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο (Πίν. 412 α-β).

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Κωνσταντίνου Υδραίου (Κ.Μ. 589Β, οικόπεδο Αικ. Δημητροπούλου-Καστρουνή)

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια των οικοπέδων Ν. Ζαράνη[45], Παλαιολόγου[46], Ε. Καραγιάννη[47] και βόρεια του οικοπέ-

44. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 959· 30 (1975): Χρονικά, σ. 361-363.

45. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 443· 38 (1983): Χρονικά, σ. 394· 42 (1987): Χρονικά, σ. 608.

46. Ανασκαφή του 1982.

47. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 444.

δου Σ. Κλαδίτη[48], στο οποίο είχαν εντοπιστεί ταφικά ορύγματα και λαξευμένοι λακκοειδείς τάφοι των ελληνιστικών χρόνων.

Ύστερα από τη διενέργεια πέντε δοκιμαστικών τομών, πραγματοποιήθηκε γενική αποχωμάτωση, από την οποία αποκαλύφθηκε ο φυσικός αλάξευτος βράχος, ενώ τα ίχνη λατόμευσης ήταν λιγοστά. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου διερευνήθηκαν δύο ορθογώνιοι, λακκοειδείς, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο τάφοι των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Ο τάφος 1 (μέγ. μήκ. 1,90, μέγ. πλ. 0,85, μέγ. ύψ. 0,72 μ.) είναι ασύλητος και σώζει τις τρεις καλυπτήριες ορθογώνιες πλάκες από πωρόλιθο, οι οποίες εδράζονται σε πατούρα (πλ. 0,40 μ.) εν μέρει κατεστραμμένη. Το δυτικό μέτωπο του τάφου είναι λαξευμένο ημικυκλικά, ενώ στην επίχωσή του βρέθηκαν ελάχιστα τρίμματα από ανθρώπινο κρανίο, μία άβαφη πρόχους, καθώς και ένας μελαμβαφής αττικός σκύφος με χαμηλό πόδι του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. Ο τάφος 2 (μέγ. μήκ. 2,10, μέγ. πλ. 0,80, μέγ. ύψ. 0,85 μ.) όμοιας κατασκευής με τον τάφο 1, φαίνεται ότι είναι συλημένος, ενώ στο επίπεδο δάπεδό του από ασπρόπηλο εντοπίστηκαν ανάμεικτα, αγγεία (δύο άβαφοι αμφορίσκοι του 3ου αι. π.Χ.) και λίγα οστά.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Οδός Εθνικής Αμύνης (πρώην Άννης Μαρίας) (5ο Γυμνάσιο Ρόδου)

Το οικόπεδο, όπου πρόκειται να οικοδομηθεί το 5ο Γυμνάσιο Ρόδου, βρίσκεται στη συμβολή των οδών Εθνικής Αμύνης (πρώην Άννης Μαρίας) και Κ. Τσαλδάρη, στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη κοντά στο φαράγγι Μακρύ Στενό.

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κτιστή υδρευτική στοά και ορθογώνιο φρεάτιο. Στην ανωδομή του φρεατίου έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένες πωρόπλινθοι με αργούς λίθους και κεραμίδια στους αρμούς και επίχρισμα κονιάματος, ενώ το κατώτερο – και αρχαιότερο – τμήμα του αποτελείται μόνον από πωροπλίνθους. Πήλινος αγωγός που χρησίμευε για την απορροή του πλεονάζοντος νερού (αγωγός υπερεκχύλισης), εδράζεται εδώ σε επιγραφή ελληνιστικών χρόνων, μάλλον από οστεοθήκη, εντοιχισμένη σε β΄ χρήση στο τοίχωμα του φρεατίου.

Η στοά είναι οικοδομημένη από λαξευμένες πωροπλίνθους και έχει μήκος 4,86 και πλάτος 3,03 μ. Κατά την ανασκαφή η στάθμη του νερού βρισκόταν τουλάχιστον 1,60 μ. από τον πυθμένα. Σε ύψος 1,50 μ. από τον πυθμένα οι μακριές πλευρές σχηματίζουν ευθυντηρία. Το βόρειο και το νότιο τμήμα της στοάς είναι στεγασμένα με ημικυλινδρικό θόλο, η εκφορά του οποίου ξεκινά από την ευθυντηρία, ενώ το κεντρικό τμήμα φέρει επίπεδη στέγαση με έκκεντρο πεταλόσχημο άνοιγμα, διαστ. 1,50×0,95 μ. Η μετάβαση από το κεντρικό τμήμα στα θολωτά μέρη της στοάς επιτυγχάνεται με δύο αψίδες με προεξέχουσες κλείδες. Έκκεντρο άνοιγμα, πλ. 0,30 μ., στο νότιο κτιστό τοίχο-τύμπανο αποτελεί στόμιο λαξευτής μάλλον σήραγγας, η οποία φαίνεται να κατηφορίζει προς Ν. Στο βόρειο τοίχο-τύμπανο αντίστοιχα υπάρχουν δύο ανοίγματα, ένα ορθογώνιου σχήματος και ένα οξυκόρυφο, που αποτελούν μάλλον στόμια κτιστών σηράγγων. Το πεταλοειδές άνοιγμα στο επίπεδο τμήμα της οροφής της στοάς φαίνεται ότι αποτελούσε το αρχικό στόμιο φρεατίου επίσκεψης – καθαρισμού ή και άντλησης νερού. Αργότερα, πιθανώς εξαιτίας νεότερων επιχώσεων που ανέβασαν το επίπεδο του εδάφους πάνω από τη στοά, αποφασίστηκε η σφράγιση του στομίου και η κατασκευή του φρεατίου, το οποίο καταλήγει στο θόλο του νότιου τμήματος της στοάς, καθώς και κτιστής εξέδρας γύρω από το φρεάτιο, στην οποία έχει εντοιχιστεί βάση επιτύμβιας στήλης. Κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, το ύψος του φρεατίου συμπληρώθηκε, πιθανώς διότι το επίπεδο του εδάφους εξακολούθησε να υψώνεται.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθε στο φως τμήμα υδρευτικής στοάς με καμαρωτή οροφή, λαξευμένη στο βράχο. Παρατηρείται σύγκλιση των τοιχωμάτων προς τα άνω λόγω της θολωτής οροφής. Στις παρειές της στοάς είχαν λαξευθεί οπές, που ίσως χρησίμευαν ως δοκοθήκες. Σε βάθος 0,60 μ. τα πλευρικά τοιχώματα αποκτούν σκουροκάστανο χρώμα, που δηλώνει τη στάθμη του νερού.

Στις επιφανειακές επιχώσεις βρέθηκαν όστρακα αγγείων – κυρίως χρηστικών – παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου, ενώ στο εσωτερικό της στοάς όστρακα ελληνιστικών αγγείων – ανάμεσά τους λαιμός μελαμβαφούς πελίκης με χρυσή διακόσμηση.

Στα γειτονικά οικόπεδα[49] έχουν αποκαλυφθεί υπόγειες σήραγγες και υδρευτικές στοές με κλίμακα καθόδου, λαξευμένες στο βράχο. Η γειτνίαση της περιοχής με το φα-

48. Ό.π., σ. 444.

49. Οικόπεδο Κουτσούρη 1981, οικόπεδο Αγγελίδη 1982, οικόπεδο Μηνέττου-Νικολιδάκη 1996.

ράγγι Μακρύ Στενό, που ορίζει την πόλη της Ρόδου στα δυτικά, καθορίζει τη χρήση του χώρου για υδρευτικούς σκοπούς.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Οδός Πτολεμαίων (Ο.Τ. 353, 8ο Γυμνάσιο Ρόδου)

Ο χώρος του υπό ανέγερση σχολείου βρίσκεται στη νότια παρυφή της αρχαιολογικής ζώνης του Ροδινιού, βορειοδυτικά του οικοπέδου Β. Κουντούρη[50], στο οποίο έχει εντοπιστεί μεγάλο μνημειώδες ταφικό συγκρότημα των ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων και δυτικά των μνημειωδών, λαξευμένων στο βράχο, ταφικών συγκροτημάτων[51] του αρχαιολογικού πάρκου.

Στον προβλεπόμενο χώρο ανέγερσης του κτιρίου (βόρειο και δυτικό τμήμα του οικοπέδου) πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι επιφανειακοί καθαρισμοί, από τους οποίους αποκαλύφθηκε ο αλάξευτος φυσικός βράχος, κυρίως κοντά στο ανατολικό και νοτιοανατολικό όριο της οικοδομικής γραμμής του σχολείου, χωρίς περισυλλογή κινητών ευρημάτων.

Για τη διερεύνηση του ορατού υπερυψωμένου και λατομημένου πειόσχημου βράχου στο χώρο των αθλοπαιδιών (νότιο και ανατολικό τμήμα), νότια της νεότερης κτιστής δεξαμενής και βόρεια του αρχαίου αναλημματικού τοίχου που βρίσκεται εκτός του οικοπέδου, διανοίχθηκαν, ύστερα από δυσχερείς και επίπονους επιφανειακούς καθαρισμούς, τρεις δοκιμαστικές τομές στο βόρειο, νότιο και δυτικό σκέλος του βράχου. Η ανασκαφική έρευνα έφθασε έως βάθος 0,90 μ. στις τομές Α και Β, και έως 2,30 μ. στην τομή Γ. Εντοπίστηκαν ίχνη λατομεύσεων του βράχου, καθώς και πεσμένοι ογκόλιθοι, ενώ περισυνελέγησαν όστρακα άβαφης και μελαμβαφούς κεραμικής των ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων από την τομή Γ. Αποκαλύφθηκαν εν μέρει τα όρια του πειόσχημου λατομημένου βράχου (μέγ. μήκ. 17,20, μέγ. πλ. 5,20, πάχ. ανατολικού ορίου 2,30 μ.), καθώς και το ανατολικό και δυτικό τοίχωμά του στην τομή Γ.

Για την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας ανατολικά του λατομημένου βράχου, σε απόσταση 14 μ. από αυτόν, στο προβλεπόμενο γήπεδο του μπάσκετ, υλοποιήθηκε κάνναβος 5×5 μ. Ανοίχθηκαν δύο τετράγωνα (Β2, Γ2) έως βάθος 1,10 μ., όπου εντοπίστηκε ο φυσικός βράχος, χωρίς κινητά ευρήματα. Παράλληλα, για τη διερεύνηση των ορατών συνόλων, κυρίως των πρόχειρα χτισμένων τοίχων, ανατολικά των τετραγώνων Β2 και Γ2, και κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου, έγιναν τομές καθαρισμού (τομή Δ, Ε, ΣΤ), από τις οποίες διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι στις τομές Δ και Ε ανήκουν σε νεότερους αναλημματικούς χωραφότοιχους, ενώ ο τοίχος της τομής ΣΤ εδράζεται πάνω στο ανατολικό όριο του βράχου 2.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Ρόδου-Λίνδου (οικόπεδο Φρόνα-Κωνσταντινίδη)

Το έτος 1997 ολοκληρώθηκε η έρευνα του παραπάνω οικοπέδου, στη νοτιοανατολική περιοχή της αρχαίας νεκρόπολης. Η ανασκαφή, που, λόγω έλλειψης εργατοτεχνικού προσωπικού, είχε προσωρινά διακοπεί τον Οκτώβριο του 1994[52], επαναλήφθηκε από το καλοκαίρι του επόμενου έτους και συνεχίστηκε, με μικρές διακοπές, μέχρι την ολοκλήρωσή της το Σεπτέμβριο του 1997.

Κατά τη δεύτερη αυτή φάση ερευνήθηκε το βορειότερο – και μεγαλύτερο – τμήμα του οικοπέδου που στο ημερολόγιο ανασκαφής χαρακτηρίζεται ως β' ενότητα (βορειοανατολικού) ταφικού χώρου (Σχέδ. 6). Τα ποικίλα σύνολα ταφικών κατασκευών που αποκαλύφθηκαν ήταν διευθετημένα κυρίως πέρα από την ευθυγραμμία της βορειοανατολικής παρειάς μεγάλου ταφικού ορύγματος (ταφικό όρυγμα Β), το οποίο διέσχιζε με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. την ερευνώμενη έκταση, περίπου στο μέσον της (Πίν. 412γ). Το ταφικό όρυγμα Β βρίσκεται σε παράλληλη διάταξη με το ταφικό όρυγμα Α που είχε εντοπιστεί στην α' ενότητα (νοτιοδυτικού) ταφικού χώρου[53] και σε σημαντική απόσταση (γύρω στα 25 μ.) από αυτό. Το νοτιοανατολικό άκρο του ταφικού ορύγματος Β εντοπίζεται σε απόσταση 11 μ. περίπου από το φρύδι της πλαγιάς που ορίζει την αντίστοιχη παρυφή του οικοπέδου: το χώρο αυτόν, κατά τη νοητή προέκταση του ορύγματος, καταλαμβάνει σει-

50. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 604-605· 46 (1991): Χρονικά, σ. 376-377. Β. Πατσιαδά, Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική, *Ρόδος 2.400 Χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 133, πίν. 44β.

51. E. Billiotti - A. Cottret, *L'île de Rhodes*, Rhodes 1881, σ. 483 κ.ε. Gr. Konstantinopoulos, Städtebau im hellenistischen Rhodos, *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988*, Mainz am Rhein 1990, σ. 213, πίν. 29,3. Πατσιαδά, ό.π., σ. 133, πίν. 41β.

52. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 773-775.

53. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 477.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Ανατολική νεκρόπολη. Οδός Ρόδου-Λίνδου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρά οκτώ λακκοειδών τάφων παρατακτικά διατεταγμένων, που ίσως κατασκευαστικά θα πρέπει να θεωρηθούν παλαιότεροι από το όρυγμα (τα φτωχά και διαταραγμένα ευρήματα υποδεικνύουν μια χρονολόγηση γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.). Προς ΒΔ. το όρυγμα ερευνήθηκε μέχρι συνολικό μήκος 31 μ. και εξακολουθεί να προεκτείνεται

και πέρα από το όριο της ιδιοκτησίας Φρόνα-Κωνσταντινίδη, κάτω από την άσκαφη επίχωση. Αντίθετα με την περίπτωση του ταφικού ορύγματος Α, στο ταφικό όρυγμα Β δεν διασώθηκαν παρά ελάχιστες τεφροδόχοι υδρίες κατά χώραν, κατεστραμμένες σε μεγάλο βαθμό και ελλιπείς (στις περισσότερες περιπτώσεις έχει απομείνει μόνον το κατώτερο τμήμα τους). Παρατηρήθηκε ότι το όρυγμα ήταν διαιρεμένο με πρόχειρα διαφράγματα σε άνισα τμήματα, μικρά και μεγάλα, που μάλλον αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές φάσεις της χρήσης του. Η χρονολόγηση του ταφικού ορύγματος Β ίσως θα πρέπει να θεωρηθεί υστερότερη σε σχέση με αυτήν του ταφικού ορύγματος Α, όπως υποδεικνύουν (όχι με μεγάλη βεβαιότητα) τα λιγοστά και αποσπασματικά σωζόμενα τεφροδόχα αγγεία που βρέθηκαν κατά χώραν. Εκτιμάται ότι η χρονολόγησή του θα πρέπει να προσδιοριστεί μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει συγκρότημα «συρταρωτών» τάφων με προθαλάμους σε μνημειακή αρχιτεκτονική διάταξη δύο σκελών-κεραιών που γωνιάζουν με άνοιγμα προς Α. (Πίν. 412 δ). Το συγκρότημα εντοπίστηκε στα βορειοανατολικά του ταφικού ορύγματος Β και το ένα σκέλος του (συνολ. μήκ. 14 μ. και προσανατολισμού ΝΑ.-ΒΔ.) αναπτύσσεται παράλληλα προς το νοτιοανατολικό μισό του ορύγματος. Το δεύτερο κάθετο σκέλος του συγκροτήματος (με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ.) ερευνήθηκε μέχρι μήκος 23 μ., πέρα από τα όρια του οικοπέδου Φρόνα-Κωνσταντινίδη, και προεκτείνεται και ακόμη περισσότερο προς ΒΑ. Μελλοντικά σχεδιάζεται η πλήρης αποκάλυψή του. Οι «συρταρωτοί» τάφοι (ερευνήθηκαν συνολικά 28 με αντίστοιχους προθαλάμους), με υπερυψωμένο τον κρόταφο πάνω από το λαξευμένο άνοιγμα της εισόδου τους, πιθανότατα σχημάτιζαν κάποια ψευδοπρόσοψη, ενώ υπέργεια ταφικά μνημεία είναι προφανές ότι εδράζονταν στις ισόπεδες λαξευμένες επιφάνειες που εντοπίστηκαν στο φυσικό βράχο του κελύφους της οροφής τους. Το ταφικό αυτό συγκρότημα, που με βάση τα ευρήματα των τάφων χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ., μπορεί να θεωρηθεί ως προδρομική μορφή των μνημειακών τάφων με αρχιτεκτονική διαμόρφωση της υστεροελληνιστικής περιόδου. Σε απόσταση 4 μ. περίπου και παράλληλα προς τη νοτιοανατολική όψη του μεγαλύτερου και προς ΒΑ. προεκτεινόμενου σκέλους των συρταρωτών τάφων αποχωματώθηκε μεγάλο μακρόστενο και βαθύ λάξευμα, ως διάδρομος, πλ. 4 μ. περίπου, το οποίο επίσης προεκτείνεται προς ΒΑ. και αποτελεί μάλλον ημιτελή απόπειρα κατασκευής δεύτερης σειράς «συρταρωτών» τάφων σε κλιμακωτή διάταξη σε σχέση με αυτούς του μεγάλου σκέλους. Παράλληλα προς τη νοτιοανατολική πλευρά αυτού του διαδρόμου, στην επιφάνεια του βράχου που εκτείνεται μέχρι το φρύδι του γκρεμού που ορίζει το αντίστοιχο όριο της ιδιοκτησίας Φρόνα-Κωνσταντινίδη, εντοπίστηκε σειρά 23 μικρών ορθόπλευρων λαξευμάτων, διατεταγμένων το ένα παραπλεύρως του άλλου, που αρχικά ερμηνεύτηκαν ως παιδικοί τάφοι. Η παρουσία, ωστόσο, όρθιας πλάκας-διαφράγματος πλησιέστερα προς τη μια (βορειοδυτική) στενή πλευρά τους, όπου η αμελής λάξευσή της δημιουργεί ένα είδος μικρού κατωφερικού δρόμου, υποδεικνύει ότι μάλλον πρόκειται για θήκες διαμορφωμένες σαν μικρογραφία λακκοειδούς τάφου με δρόμο, μια ιδιαιτερότητα που μέχρι τώρα δεν έχει τύχει προσοχής κατά την έρευνα της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης. Επιπλέον, μία δεύτερη παράλληλη σειρά από στρογγυλοπελεκημένες θήκες – και μερικές συμβατικές ορθόπλευρες – εντοπίστηκε σε απόσταση μόλις 0,80 μ. περίπου από την προηγούμενη, πλησιέστερα προς τη νοτιοανατολική παρυφή του οικοπέδου. Δυστυχώς, εκτός από σποραδικά όστρακα, δεν βρέθηκαν τεφροδόχα αγγεία κατά χώραν ή ενεπίγραφες οστεοθήκες που να επιτρέπουν μια ακριβή χρονολόγηση των παραπάνω κατασκευών.

Στην υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου Φρόνα-Κωνσταντινίδη, που εκτείνεται βορειοδυτικά του μνημειώδους συγκροτήματος των «συρταρωτών» τάφων και πέρα από τη βορειοανατολική παρειά του ταφικού ορύγματος Β, ερευνήθηκε σειρά λακκοειδών τάφων (δύο από τους οποίους έχουν επικλινή δρόμο με άθικτο κατά χώραν το διάφραγμα της εισόδου τους στη βορειοανατολική στενή πλευρά), καθώς και θήκες (στρογγυλοπελεκημένες και ορθόπλευρες). Επίσης, παραπλεύρως του βορειοδυτικού σκέλους του μνημειώδους συγκροτήματος και σε παράλληλη διάταξη προς αυτό, εντοπίστηκε ευρύτερο ημιτελές(;) ορθογώνιο λάξευμα (διαστ. 4×2 μ. και με προσανατολισμό του μεγάλου άξονα ΝΔ.-ΒΑ.), στο οποίο οδηγούσε στενόμακρος αβαθής διάδρομος στη βορειονατολική στενή πλευρά του· δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί η χρήση του παραπάνω λαξεύματος (πιθανότατα, μετά την ολοκλήρωση της λατομευτικής δραστηριότητας, επρόκειτο να διαιρεθεί με κτιστό τοίχωμα σε ξεχωριστούς χώρους-τάφους με ενιαίο προθάλαμο)· πάντως, στον αβαθή διαδρομο είχαν ήδη διευθετηθεί κτιστές θήκες που περιείχαν τεφροδόχα αγγεία. Η σημαντικότερη, ωστόσο, ταφική κατασκευή που ερευνήθηκε ήταν ένα άλλο ευρύχωρο λάξευμα οπαίου-προθαλάμου (διαστ. 4,70×2 μ. και με προσανατολισμό του μεγάλου άξονα ΝΑ.-ΒΔ.) κοντά στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου Φρόνα-Κωνσταντινίδη· το παραπάνω οπαίο-προθάλαμος οδηγούσε σε τέσσερις υπόγειους «συρταρωτούς» τάφους, από τους οποίους οι τρεις ήταν διευθετημένοι στη νοτιοδυτική μακριά και ο τέταρτος στη νοτιοανατολική στενή πλευρά του. Οι τάφοι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα στο εσωτερικό τους, αλλά δεν διέσωζαν ίχνος που να προδίδει την ύπαρξη κάποιας

τοιχογραφίας· ήταν συλημένοι – οι ανώτερες πωρόπετρες του διαφράγματος της εισόδου τους είχαν αφαιρεθεί και τα διαταραγμένα κτερίσματα που απέμειναν (κυρίως δίχρωμες όλπες και μελαμβαφή ατρακτόσχημα μυροδοχεία) δείχνουν μια χρονολόγησή τους όχι υστερότερη από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ίχνος που απέμεινε από τη λάξευση έδρασης κτιστής επιτύμβιας τράπεζας, το οποίο εντοπίστηκε στην επιφάνεια του βράχου πάνω από το «συρταρωτό» τάφο που έχει διευθετηθεί στη νοτιοανατολική πλευρά του οπαίου-περιβόλου. Από την αφαίρεση της επίχωσης που γέμιζε το χώρο του οπαίου-προθαλάμου περισυνελέγησαν διάφορα ενεπίγραφα επιτύμβια μέλη, καθώς και δύο τμήματα πώρινου γλυπτού με επένδυση χρωματιστού κονιάματος, που διαπιστώθηκε ότι συνανήκαν και ότι αποτελούσαν ένα μεγάλο περίοπτο τριποδικό τραπέζι του τύπου των νεκροδείπνων (αριθ. κατ. Μουσ. Ρόδου Γ 2450) (Πίν. 412 ε). Πρόκειται για ένα εντελώς ασυνήθιστο επιτάφιο μνημείο που ακόμη δεν έχει εξακριβωθεί αν λειτουργούσε αυτόνομα ή αν αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης μνημειώδους σύνθεσης, η ύπαρξη της οποίας δεν εξακριβώθηκε από τη μέχρι τώρα έρευνα αυτής της περιοχής της νεκρόπολης. Στον ίδιο χώρο του οικοπέδου Κωνσταντινίδη – πέρα, δηλαδή, από τη βορειοανατολική παρειά του ταφικού ορύγματος Β και βορειοδυτικά του μνημειώδους συγκροτήματος των «συρταρωτών» τάφων – εντοπίστηκαν τέσσερα σχεδόν τετράγωνα λαξεύματα (πλευράς 1 και βάθ. 0,80 μ. περίπου), των οποίων η λειτουργία θα πρέπει να σχετιστεί μάλλον με κάποιες τελετές χοών ή καθαρμών, όπως δείχνουν μικρές διαμπερείς οπές λαξευμένες λοξά στην επιφάνεια του βράχου, κοντά στη μία γωνία του κάθε λαξεύματος, οι οποίες επικοινωνούσαν με το εσωτερικό του. Η ύπαρξη κυκλικού λαξευμένου πηγαδιού στην περιοχή επιβεβαιώνει την παραπάνω συσχέτιση.

Στο χώρο πέρα από τη νοτιοδυτική παρειά του ταφικού ορύγματος Β (και μέχρι τον εξωτερικό βορειοανατολικό τοίχο της προσκείμενης πολυκατοικίας που αποτελεί και το όριο της ιδιοκτησίας Φρόνα-Κωνσταντινίδη), το μόνο σύνολο ταφικών κατασκευών που εντοπίστηκε συγκεντρωνόταν προς τη βορειοδυτική απόληξη του ερευνώμενου χώρου: από τις παραπάνω κατασκευές (λακκοειδείς τάφοι, σειρά κτιστών θηκών και ορθογώνιο λάξευμα που περιλαμβάνει δύο ευρύχωρους τάφους) ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λακκοειδής τάφος 39 (διαστ. 2,34× 1 μ. και με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.) με ελαφρώς κατωφερικό προθάλαμο, από τον οποίο χωρίζεται με καλοχτισμένο αδιατάρακτο διάφραγμα από πλαγιαστές πωροπλίνθους· ο τάφος είναι επενδεδυμένος εσωτερικά με στιλπνό λευκό κονίαμα χωρίς όμως ίχνος γραπτής διακόσμησης ή παράστασης· από τα κτερίσματα σώζονται μόνο δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία που υποδεικνύουν μια χρονολόγηση στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Στην επιφάνεια των πλευρικών τοιχωμάτων του τάφου 39 βρέθηκαν διευθετημένες συμμετρικά από μία ορθόπλευρη λαξευμένη θήκη (θήκες 192 και 194) που καθεμιά αποτελεί μικρογραφική ανακατασκευή του ίδιου του τάφου με τον προθάλαμό του. Οι θήκες είναι και αυτές επενδεδυμένες με καλής ποιότητας κονίαμα, ενώ ο προθάλαμός τους χωρίζεται με διάφραγμα από όρθια πωρόπλακα· στην περίπτωση μάλιστα της θήκης 192 σώζεται κατά χώραν η ενεπίγραφη οστεοθήκη. Το συμμετρικό σύμπλεγμα του τάφου 39 και των θηκών 192 και 194 προφανώς ανήκουν σε μέλη της ίδιας οικογένειας. Η ανασκαφή του οικοπέδου Φρόνα-Κωνσταντινίδη, μαζί με τις ανασκαφές των οικοπέδων Κακά[54] και Καββάδα-Μορφωπού[55] προς ΒΑ., καθώς και του μεγάλου σκάμματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού της Μέγγαβλης, που διέρχεται κατά μήκος της ανατολικής παρυφής του αρχαιολογικού χώρου του Ροδινιού[56], συμπληρώνει μια ευρύτερη εικόνα της ροδιακής νεκρόπολης κατά την προέκτασή της προς ΝΑ., η οποία θα μελετηθεί διεξοδικότερα στο μέλλον.

Οδός Στοκχόλμης (οικόπεδο Τ. Μπίλλη)

Η σύντομη ανασκαφική έρευνα του μακρόστενου βόθρου κατά μήκος της βόρειας όψης της παραπάνω οικοδομής δεν αποκάλυψε σημαντικά λείψανα: τρία παράλληλα αβαθή ταφικά ορύγματα εντοπίστηκαν να διασχίζουν σχεδόν κάθετα το επίμηκες σκάμμα (με προσανατολισμό δηλαδή Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ.)· επίσης βρέθηκε ένας λακκοειδής και εντελώς διαταραγμένος τάφος, άλλοι δύο μικρότεροι αμφίβολης ταύτισης, καθώς και ένα κυκλικό πηγάδι. Ωστόσο, με αφορμή τη μικρή αυτή ανασκαφική διερεύνηση, θα άξιζε να σημειώσουμε την εξής παρατήρηση: το οικόπεδο Τ. Μπίλλη, όπου η οικοδομή θεμελιώθηκε με το σύστημα της γενικής κοιτόστρωσης, γειτνιάζει προς Α. με το γνωστό αρχαίο υδραγωγείο Κάσδαγλη[57], του οποίου η είσοδος, στην ομώνυμη ιδιοκτησία, βρίσκεται στη βάση

54. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 394-395.

55. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 497.

56. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 638-640.

57. *ClRh* I, 1928, σ. 52, εικ. 33.

του φυσικού αναβαθμού που σχηματίζει το βραχώδες έδαφος, 20 μ. περίπου χαμηλότερα. Υποθέτουμε ότι η κατωφερική σήραγγα του υδραγωγείου Κάσδαγλη, καθώς συνεχίζεται προς Δ., θεωρητικά θα πρέπει να διέρχεται κάτω από την ογκώδη οικοδομή Μπίλλη. Τα αποσπασματικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν κατά την έρευνα του βόθρου της παραπάνω οικοδομής συσχετίζονται με τα ευρύτερα ταφικά σύνολα της νότιας-νοτιοανατολικής νεκρόπολης, που έχουν ήδη εντοπιστεί στην περιοχή, δηλαδή στα οικόπεδα Κακά[58], Καββάδα-Μορφωπού[59], Φρόνα-Κωνσταντινίδη[60] προς Ν. και όρυγμα ΔΕΥΑΡ[61] προς Δ.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Ελσίνκι 4-6 (τοιχίο αντιστήριξης οικοδομής Αντώνογλου)

Στην περιοχή του Ροδινιού κατά τις εργασίες κατασκευής τοιχίου αντιστήριξης βρέθηκε τμήμα υδρευτικής στοάς, λαξευμένης στο βράχο.

Η στοά (ΒΑ.-ΝΔ.) με κάθετα τοιχώματα και καμαρωτή οροφή, παρακολουθείται σε μήκος 17,40, με πλάτος 0,85 και ύψος 1,75 μ. Στο εσωτερικό της στοάς παρατηρούνται αβαθείς εσοχές και δύο ορθογώνιοι χώροι (1×2,10 μ.), λαξευμένοι στα τοιχώματά της. Σε απόσταση 14,90 μ. από την είσοδο εμφανίζεται στο βορειοδυτικό τοίχωμα κάθετη διακλάδωση με μικρή κλίμακα από τρεις αναβαθμούς, λαξευμένη στο φυσικό πωρόβραχο. Δεν ερευνήθηκε η διακλάδωση της στοάς, γιατί ήταν καλυμμένη με νερό. Η στοά πιθανώς συνεχιζόταν βορειότερα, καθώς δεν βρέθηκε κλίμακα καθόδου στην είσοδο, οι εσοχές συνεχίζονταν και στην εξωτερική πλευρά, οι δε λαξευμένες παρειές του βράχου παρατηρούνται και στο όμορο οικόπεδο της οικοδομής Αντώνογλου. Θα καταστράφηκε κατά την αρχική εκσκαφή του οικοπέδου.

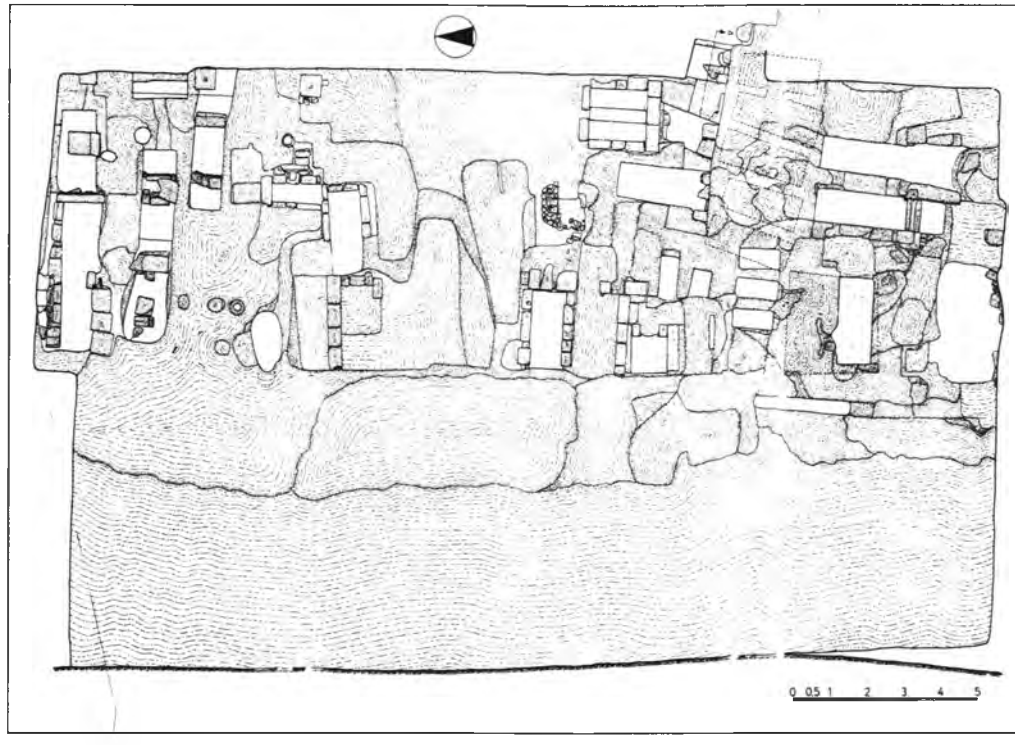
Το φαράγγι του Ροδινιού βρίσκεται στα νότια της πόλης Ρόδου. Η περιοχή καλύπτεται από πυκνή βλάστηση. Στο Ροδίνι εκτείνεται τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης με σημαντικά ταφικά μνημεία ελληνιστικής περιόδου, όπως το Πτολεμαίο, που εντάσσονται πιθανώς σε αρχαίο πάρκο. Η υδρευτική στοά πρέπει να έχει άμεση σχέση με το φαράγγι, όπως υποδηλώνει η ύπαρξη νερού στο εσωτερικό της ακόμη και σήμερα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Αταβύρου (οικόπεδο Μ. Κλαδογένη)

Η έρευνα του παραπάνω οικοπέδου συμβάλλει στη συμπλήρωση της ανασκαφικής εικόνας της περιοχής της ανατολικής νεκρόπολης που εκτείνεται ανάμεσα στο ρέμα του Ροδινιού και στον αρχαιολογικό χώρο του Κορακόνερου, μέχρι το παλαιό οικόπεδο του Αναμορφωτηρίου[62]. Το οικόπεδο (διαστ. 15×39 μ. περίπου) εκτείνεται με προσανατολισμό του μεγάλου άξονά του Α.-Δ. σε δύο βαθμιδωτά επίπεδα, κάθετα προς την οδό Αταβύρου: και στα δύο επίπεδα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν εκτενείς λατομεύσεις, που φαίνεται ότι κατέστρεψαν προϋπάρχοντες, πιθανότατα πρώιμους, τάφους. Στη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού ανώτερου επιπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλη ακέραιη επιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη και με το γόμφο της ακόμη να εφαρμόζει στην εντορμία της μεγάλης ορθογώνιας βάσης της. Η στήλη με τη βάση της (ενιαίος αριθ. κατ. Μουσ. Ρόδου Ε 4628) βρέθηκαν πεσμένες στο πλάι, σε σχεδόν οριζόντια θέση, και προφανώς όχι μακριά από το αρχικό σημείο ανέγερσής τους (Πίν. 413 α). Ούτε η επιτύμβια στήλη ούτε η βάση της φέρουν οποιαδήποτε επιγραφή ή πλαστική απεικόνιση ή διακόσμηση εκτός από τα κυμάτια που τις πλαισιώνουν· πιθανότατα υπήρχε γραπτή διακόσμηση, όμως τώρα πλέον δεν διασώζεται κανένα γραπτό ίχνος στην επιφάνεια της στήλης ή της βάσης. Μεγάλα τμήματα άλλων, επίσης ακόσμητων, επιτύμβιων στηλών αποκαλύφθηκαν ριγμένα στο ίδιο σημείο, δύο από τα οποία συγκολλούνται και απαρτίζουν μια δεύτερη μεγάλη στήλη (αριθ. κατ. Μουσ. Ρόδου Ε 4629) με απλή επίπεδη επίστεψη. Τα αποτμήματα των στηλών, καθώς και ποσότητα κεραμικής (που με μια πρώτη εξέταση δεν δείχνει υστερότερη από τον 3ο αι. π.Χ.) ανακατωμένης με μαυριδερή επίχωση επικάθονταν σε σκληρό «δάπεδο» από κοκκινόχωμα, το οποίο μάλλον αντιστοιχούσε με το αρχαίο επίπεδο χρήσης του ταφικού χώρου. Το παραπάνω «δάπεδο» υποστηριζόταν από στρώση λατύπης, η οποία κάλυπτε το φυσικό πωρόβραχο και η οποία δεν περιείχε κανένα εύρημα. Επίσης, στο δυτικό ανώτερο επίπεδο του οικοπέδου Κλαδογένη αποκαλύ-

58. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 394-395.
59. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 497.
60. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 477· 49 (1994): Χρονικά, σ. 773-775.
61. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 638-640.
62. *ΑΑΑ* Ι (1968), σ. 256· *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 476-480.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Ανατολική νεκρόπολη. Οδός Δωδώνης. Κάτοψη της ανασκαφής.

φθηκε και ο μοναδικός τάφος (τάφος 4) που περιείχε ευρήματα. Από αυτόν παραμένουν σχεδόν άθικτα τα τοιχώματα των δύο μακριών πλευρών του, τα οποία θα αποτελούσαν μεσοτοιχίες με άλλους παράπλευρους τάφους, τώρα πλέον κατεστραμμένους από τη λατόμευση. Ο τάφος 4 περιείχε κατά χώραν δύο τεφροδόχα αγγεία (μία κάλπη και το κατώτερο τμήμα οξυπύθμενου αμφορέα που χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος περιέκτης), καθώς και δύο ζεύγη οξυπύθμενων αμφορίσκων ως αντίστοιχα κτερίσματα, τα οποία γενικά δεν χρονολογούνται υστερότερα από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Μέσα στην τεφροδόχο κάλπη εκτός από τέφρα και οστά βρέθηκαν υπολείμματα ασημένιας ομφαλωτής φιάλης, καθώς και απότριμμα πήλινου σπόρου, φτωχό απομεινάρι χρυσού στεφανιού.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Δωδώνης (Κ.Μ. 290 Ο.Τ. 406, οικόπεδο Κ. Καρίμαλη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Φανερωμένης, σε απόσταση 40 μ. περίπου δυτικά του αρχαιολογικού χώρου του Καρακόνερου[63]. Το οικόπεδο ερευνήθηκε ολόκληρο και αποκαλύφθηκε τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου. Στο δυτικό ήμισυ του χώρου εμφανίζεται ο φυσικός ασπρόπηλος αλάξευτος και καθαρός από ταφές και πρέπει να έχουμε εδώ το δυτικό όριο του νεκροταφείου (Σχέδ. 7· Πίν. 413 β).

Στο βόρειο τμήμα του ανατολικού μισού αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τρεις πολύχωροι λακκοειδείς τάφοι (θάλαμος με δύο προθαλάμους), ένας απλός λακκοειδής, καθώς και καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία, κυρίως υδρίες, μέσα σε λαξευτές ή κτιστές θήκες. Οι τάφοι, που περιείχαν ταφές και καύσεις σε οστεοθήκες, είχαν συληθεί. Εξαίρεση αποτελεί ο θάλαμος ενός από αυτούς (τφ. 19), εν μέρει κτιστός και εν μέρει λαξευτός, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη φάση ως οστεοφυλάκιο, με 14 κρανία και δύο οστεοθήκες στο δυτικό τμήμα του και μία εκτάδην ταφή πάνω από αρχαιότερες διαταραγμένες στο

63. Στη γύρω περιοχή έχουν ερευνηθεί τα οικόπεδα Παπανικολάου, *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 497, Κατσαρά, ό.π., σ. 498, Σχέδ. 15, Πίν. 277 α, και Καραμανώλη-Πογιά, *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 477-479, Σχέδ. 18.

ανατολικό. Βόρεια του τάφου, μέσα σε κτιστή θήκη, βρέθηκε τεφροδόχος πρόχους που περιείχε ζευγάρι ενωτίων από χρυσό σύρμα, με κεφαλές λύγκα από ημιπολύτιμο λίθο, που χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ. Τρεις πωρόπλινθοι, διαστ. 0,50×0,50×0,25 μ., που βρέθηκαν σε απόσταση 2,50 μ. η μία από την άλλη παράλληλα με το ανατολικό όριο του σκάμματος, ίσως αποτελούν θεμελίωση βωμών.

Στο κεντρικό τμήμα ερευνήθηκαν τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι σε κακή κατάσταση διατήρησης, από τους οποίους ο ένας μέσα σε λαξευτό ταφικό χώρο, διαστ. 4×4 μ. Αμέσως νοτιότερα βρέθηκε διαταραγμένος ένας ακόμη κτιστός κιβωτιόσχημος με εν μέρει σωζόμενη την ημικυλινδρική στέγη του, καθώς και δύο δίδυμοι κιβωτιόσχημοι.

Στο νότιο τμήμα ερευνήθηκε συστάδα πέντε «συρταρωτών» τάφων, οι τρεις από τους οποίους έχουν προθάλαμο. Όλοι βρέθηκαν συλημένοι. Στην επίχωση των προθαλάμων και ενός από τους τάφους βρέθηκαν πέντε επιτύμβιοι βωμίσκοι – οι δύο ενεπίγραφοι – καθώς και δύο προτομές από πωρόλιθο με ελάχιστη δήλωση των χαρακτηριστικών του προσώπου. Η τοποθέτηση προτομών σε χώρους νεκροταφείων είναι μια πρακτική άγνωστη μέχρι τώρα στη Ρόδο. Συστάδα από πέντε μικρούς λαξευτούς λακκοειδείς τάφους, συλημένους και σε κακή κατάσταση διατήρησης, αποκαλύφθηκε δυτικά των «συρταρωτών», καθώς και τετράγωνη κτιστή κατασκευή, διαστ. 1,20×1,25 μ., με άνοιγμα προς Α., με εσωτερική επικάλυψη κονιάματος, η οποία βρέθηκε επιχωσμένη και σφραγισμένη. Η χρήση της δεν είναι σαφής.

Δύο μεγάλοι λαξευτοί θάλαμοι ερευνήθηκαν νότια των λακκοειδών. Ο νοτιότερος έχει καταρρεύσει, ενώ ο δεύτερος (τάφος 36) σώζεται σε καλή κατάσταση. Έχει πρόσβαση από οπαίο με μορφή λακκοειδούς τάφου. Ο θάλαμος έχει διαστάσεις 2,30-2,50×2,60-2,80 μ. και περιείχε σε δύο στρώσεις συνολικά 20 υδρίες και 13 οστεοθήκες με καύσεις (Πίν. 413 γ), τρεις κάλπες με εγχυτρισμούς βρεφών, καθώς και τουλάχιστον 15 ταφές εκτάδην, μεταξύ των οποίων και τρεις ταφές νηπίων. Οι ταφές συνοδεύονταν από πινάκια, έναν ασκό guttus, καθώς και μυροδοχεία ατρακτοειδή και βολβοειδή. Σε μία από τις οστεοθήκες βρέθηκαν καρδιόσχημα φυλλαράκια από επιχρυσωμένο έλασμα χαλκού, σπειροειδή σύρματα χάλκινα και μικρές επίχρυσες πήλινες ψήφοι, που πρέπει να ανήκουν σε στεφάνι.

Δυτικά του τάφου 36 ερευνήθηκε επίμηκες όρυγμα, διαστ. 3,35×0,40 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. Περιείχε μόνο σπασμένο αμφορέα του 3ου αι. π.Χ. Ανατολικά του τάφου 36, τέλος, αποκαλύφθηκαν δύο λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι με προθάλαμο και ένας τρίτος μικρός λακκοειδής, όλοι συλημένοι.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης των τάφων βρέθηκαν αποσπασματικά και ακέραια ενεπίγραφα επιτύμβια μέλη – κυλινδρικοί βωμοί και στήλες. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι τα εθνικά ονόματα παραπέμπουν σε πόλεις της μικρασιατικής ακτής[64].

Η χρήση των τάφων στο οικόπεδο Καρίμαλη τοποθετείται σε δύο φάσεις: στον 3ο αι. π.Χ. και στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Αρχαιολογικός χώρος Κορακόνερου (έργα διαμόρφωσης)

Κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση του τοίχου περίφραξης του βόρειου τμήματος του αρχαιολογικού χώρου και επί της οδού Φιλερήμου στη συμβολή της με την οδό Δωδώνης, σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του οικοπέδου Χατζησάββα[65] και βορειοανατολικά του οικοπέδου Καρίμαλη[66], εντοπίστηκε κατακόρυφο κομμάτι βράχου λαξευμένο σε σχήμα Γ (Σχέδ. 8). Σε δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε στην εσωτερική γωνία του λαξεύματος και σε βάθος 3,10 μ. από το ψηλότερο σημείο της άνω επιφάνειας του βράχου, αποκαλύφθηκαν ένας ασύλητος λακκοειδής τάφος και μία θήκη.

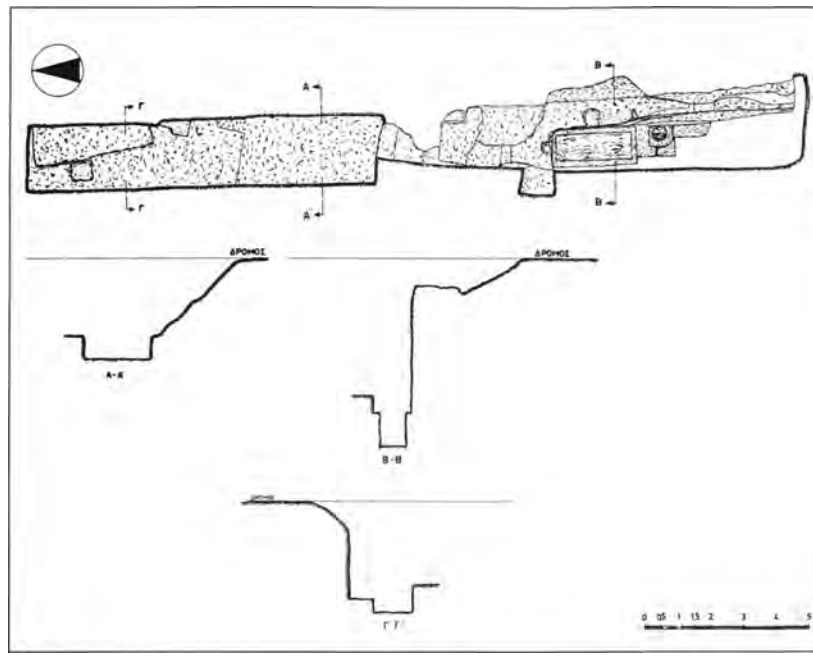
Ο τάφος, ορθογωνίου σχήματος με προσανατολισμό Β.-Ν., έχει αρκετά μεγάλες διαστάσεις (μήκ. 2,20-2,50, πλ. 0,90-0,95, βάθ. 1,10 μ.) και είναι λαξευμένος στο φυσικό πωρόβραχο. Διατηρούσε στη θέση τους και τις τρεις καλυπτήριες που τον σφράγιζαν. Στο εσωτερικό του, μετά την αφαίρεση ελάχιστης επίχωσης, δεν εντοπίστηκαν οστά, βρέθηκαν ωστόσο κατά χώραν δύο πολύτιμα κτερίσματα: μία χρυσή ομφαλωτή φιάλη (Μ1446, διάμ. 0,071 μ.) και ένα αργυρό αλάβαστρο με εγχάρακτη φυτική διακόσμηση σε ζώνες (Μ1447, ύψ. 0,132 μ.). Οι διακοσμημένες ζώνες, οι οποίες καλύπτουν σχεδόν όλο το σώμα του αγγείου, καθώς και την άνω επιφάνεια του χείλους του, έφεραν επιχρύσωση πολύ καλά διατηρημένη. Το αργυρό αλάβαστρο Μ1447 χρονολογεί τον τάφο στα όψιμα κλασικά ή και πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Αμέσως βόρεια του τάφου υπήρχε λαξευτή κυλινδρική θήκη (διαμ. 0,40 μ.). Το στόμιο της θήκης, λαξευμένο σε

64. Το ίδιο παρατηρήθηκε και κατά την ανασκαφή του γειτονικού προς Α. οικοπέδου Γιαννίκου, 1998.

65. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 680-683.

66. Βλ. παραπάνω, σ. 1098.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Κορακόνερου. Βόρειο τμήμα. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄- Γ-Γ΄.

ορθογώνιο σχήμα, έφερε πατούρα, όπου θα εδραζόταν η ελλιπούσα καλυπτήρια. Στο εσωτερικό της είχε τοποθετηθεί το τεφροδόχο αγγείο, μία υδρία τύπου Hadra, με λευκό επίχρισμα, χωρίς γραπτή διακόσμηση (Π19513). Η καύση που περιείχε η υδρία δεν συνοδευόταν από κτερίσματα· το κοσκίνισμα της τέφρας και των οστών απέδωσε μόνον ένα μικρό και πολύ λεπτό κυκλικό ασημένιο αντικείμενο, που μοιάζει με νόμισμα. Η θήκη χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. από την υδρία και το κάλυμμά της, ένα φιαλίδιο με εξωστρεφές χείλος.

Περίπου 25 μ. βορειοανατολικά του λαξεύματος με τον τάφο και τη θήκη και πάλι κατά την εκσκαφή του ορύγματος, εντοπίστηκαν μέσα σε στρώμα ερυθρής λατύπης, ακριβώς κάτω από το στρώμα της επιφανειακής άμμου, τρεις μεγάλες ανεπίγραφες βάσεις στηλών. Μετά την επέκταση της έρευνας προς Β. κατά τη φορά του ορύγματος, βρέθηκαν και άλλα πεσμένα επιτάφια μέλη (ανεπίγραφες βάσεις στηλών μικρότερου μεγέθους και βάση κυλινδρικού βωμού), καθώς και αρκετές ορθογώνιες πωρόπετρες με επένδυση κονιάματος. Παράλληλα εντοπίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι επενδυμένοι με κονίαμα, οι οποίοι απέχουν μεταξύ τους 0,83 μ. και κατά πάσαν πιθανότητα ορίζουν κτιστό τάφο. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό δεν ολοκληρώθηκε.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Ιαλυσία - Τριάντα

Με την ανασκαφική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσίας ήλθαν στο φως πολλά νέα στοιχεία για τη διαχρονική τοπογραφία και την ιστορία της περιοχής από τα Τριάντα έως την περιοχή του Ασωμάτου Κρεμαστής. Το ολιγομελές συνεργείο αποτελούμενο από τους Σ. Κώττη, Ε. Μπαλάκη και Ν. Χαβιαρά συνέβαλε και πάλι τα μέγιστα στην αποκάλυψη των αρχαίων. Ουσιαστική ήταν η συμβολή της αρχαιολόγου Ε. Φαρμακίδου, η οποία είχε την απόλυτη ευθύνη των ανασκαφών στο κτήμα Μπάτη και των έργων της Κοινότητας Κρεμαστής, ενώ συμμετείχε μαζί με την αρχαιολόγο Φ. Ζερβάκη και την υπογράφουσα στις ανασκαφές Π. Παρασκευά και Σταυριά-Δημητράκη. Ουσιαστική επίσης ήταν η συμβολή της και στις ανασκαφές Παρασκευά-Πιλατέρη, Κασσανή-Τσεσμελή και Μ. Τσαμπικάκη, τις οποίες παρακολουθούσε κατά το διάστημα απουσίας της υπογράφουσας με την υπευθυνότητα και συνέπεια που τη διακρίνει.

Στα Τριάντα, στην περιοχή του υστεροχαλκού οικισμού, συμπληρώνεται η εικόνα του τομέα της ΥΜ ΙΑ πόλης με τις τοιχογραφημένες ξεστές οικοδομές, ενώ επιβεβαιώνεται με περισσότερες λεπτομέρειες η εικόνα καταστροφής του προεκρηξιακού σεισμού. Σημαντική διαπιστώνεται η

μελέτη των αποθέσεων από τον καθαρισμό των ερειπίων του σεισμού, που είχαν καλυφθεί, σε μεγάλη έκταση, με ηφαιστειακή τέφρα στο οικόπεδο Π. Παρασκευά. Η αποκάλυψη δαπέδων από κονίαμα παραπέμπει σε σημαντικά κτίρια της μινωικής Κρήτης, ενώ η τεχνική των τοιχογραφιών γενικότερα υποδηλώνει πολιτισμικές σχέσεις με το Ακρωτήρι της Θήρας.

Για πρώτη φορά αποκαλύφθηκε σαφής εικόνα αρχιτεκτονικών λειψάνων της μέσης εποχής του Χαλκού, αμέσως κάτω από τους πρώιμους ΥΜ ΙΑ τοίχους. Τα κατά χώραν ευρήματα στο δάπεδο του μεσοχαλκού δωματίου αποδίδουν με σαφήνεια την τυπολογία της εγχώριας κεραμικής διαφωτίζοντας το χαρακτήρα της μέχρι σήμερα σκοτεινής για το νοτιοανατολικό Αιγαίο περιόδου.

Αξιόλογες είναι επίσης οι πληροφορίες για την ελληνιστική και παλαιοχριστιανική Ιαλυσό, η οποία αναπτύσσεται με εργαστηριακούς χώρους και συστάδες ταφών στην παραλιακή ζώνη. Παράλληλα επιβεβαιώνεται η μαρτυρία ότι κατά την ελληνιστική περίοδο η περιοχή του υστεροχαλκού οικισμού ήταν έλος ακατοίκητο[67].

Τα νέα ευρήματα στην Κρεμαστή και στην περιοχή νοτιοδυτικά του Ασωμάτου συμπληρώνουν την εικόνα των εκτεταμένων νεκροπόλεων της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου με την ανεύρεση και άλλων κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων.

Στην περιοχή του Ασωμάτου δόθηκε η δυνατότητα νέων στρωματογραφικών παρατηρήσεων του εκτεταμένου στρώματος ηφαιστειακής τέφρας. Σημαντικά, τέλος, είναι τα νέα στοιχεία για τη χωροταξική οργάνωση του οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Οι δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο Θεοδωρόπουλου απέδειξαν ότι ο πρωτοχαλκός οικισμός δεν συνεχίζεται νοτιότερα, ενώ με τις τομές στο οικόπεδο Μπάτη αποκαλύφθηκαν τμήματα άλλων κτιρίων με κατά χώραν ευρήματα, που παραπέμπουν στη μορφή των μέχρι στιγμής αποκαλυφθέντων μεγαρόσχημων κτιρίων του κτήματος Παμπάκα.

Οδός Τριάντων (οικόπεδο Π. Παρασκευά, Κ.Μ. 668[Α])

Διάδρομοι εξωτερικά της ξεστής οικοδομής. Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο εξωτερικά της ξεστής οικοδομής, που ανήκει στην ύστερη ΥΜ ΙΑ φάση του οικισμού[68]. Η ξεστή[69] καταλαμβάνει το βορειοανατολικό τμήμα του σκάμματος, σε μέγιστες ορατές διαστάσεις 16,10×13,80 μ., και συνεχίζεται προς το άσκαφο στα βόρεια και τα ανατολικά.

Στη δυτική και νότια πλευρά της αντίστοιχα ορίζεται από δύο διαδρόμους σε σχήμα Γ. Το δυτικό σκέλος του διαδρόμου, πλ. 5 μ., ορίζεται από τοίχο, πάχ. 0,80 μ., σε σωζόμενο μήκος 4 μ. Το νότιο, πλ. 2,30 μ., ορίζεται στη νότια πλευρά του από ισχυρότερο τοίχο, σωζ. μήκ. 7,20 και πάχ. 1 μ. Στο ανατολικότερο άκρο του διατηρείται ένα μεγάλο κατώφλι[70]. Αμέσως μετά από κενό 3 μ. ανατολικά από το κατώφλι ο τοίχος συνεχίζεται και σε ορατό μήκος 1,60 μ. (Πίν. 414 α).

Τρεις παράλληλοι τοίχοι, πάχ. 0,60 μ., διασχίζουν εγκάρσια το νότιο σκέλος του διαδρόμου. Ο δυτικός και ανατολικός τοίχος, σε απόσταση 3,20 μ. μεταξύ τους, ανήκουν στην πρώιμη φάση της ΥΜ ΙΑ και συνεχίζονται κάτω από το βορειοδυτικό δωμάτιο της ξεστής. Ανάμεσα τους, 0,50 μ. νότια του ίδιου εξωτερικού τοίχου της ξεστής έχει αποκαλυφθεί τμήμα πρόχειρα χτισμένου τοίχου της ύστερης ΥΜ ΙΑ φάσης, που σώζεται σε μήκος 1,70 μ. Ανατολικότερα βρίσκονται πεσμένα κονιάματα από το εξωτερικό επίχρισμα της ξεστής[71] (Πίν. 414 β).

Μεγάλες εκτάσεις με απορρίμματα της ίδιας φάσης ερευνήθηκαν στην επιφάνεια των διαδρόμων (η επιφάνεια των οποίων βρισκόταν σε βάθος 2,90 μ. από την επιφάνεια του σημερινού δρόμου). Τα απορρίμματα περιείχαν πυκνότατη απόθεση κεραμικής, θραύσματα κονιαμάτων, άνθρακες και οστά ζώων. Το δάπεδο των διαδρόμων σώζεται αποσπασματικά σε βάθος 3,50 μ. από το σημερινό δρόμο. Παρόμοιο δάπεδο που διακρίνεται σε βαθύτερο επίπεδο (σε βάθος 3,63 μ.) είναι πολύ πιθανόν ότι σφράγιζε τις βαθύτερες επιχώσεις της πρώιμης ΥΜ ΙΑ περιόδου).

Η περιοχή στα δυτικά της βόρειας ξεστής. Είναι φανερό ότι η ξεστή ανήκει σε κτιριακό συγκρότημα, το οποίο κατέληγε σε υπαίθριο χώρο στα δυτικά του αντίστοιχου διαδρόμου. Πρόκειται για ευρυχωρία, πάνω στην οποία έχουν συγκεντρωθεί αποθέσεις από τον καθαρισμό των ερειπίων του προεκρηξιακού σεισμού. Η έκταση της ευρυχωρίας δεν είναι προς το παρόν δυνατόν να υπολογιστεί.

Οι αποθέσεις έχουν σφραγιστεί με στρώμα ηφαιστειακής τέφρας, πάχ. 0,20-0,30 μ., σε έκταση 5 (Β.-Ν.)×11 μ. (Α.-Δ.), η οποία διακόπτεται στα νότια από μεγάλη έκτα-

67. Diod. V 56.1 και 57.8.

68. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 642-643· 48 (1993): Χρονικά, σ. 528· 49 (1994): Χρονικά, σ. 775-777· 50 (1995): Χρονικά, σ. 794-795.

69. Για τον ομηρικό αυτό χαρακτηρισμό, βλ. S. Marinatos, *Excavations at Thera* IV, Athens 1971, σ. 11 και ό.π., Thera VI, Athens 1974, σ. 8. Για την τεχνική της ξεστής τοιχοδομής γενικότερα, βλ. και Κ. Παλυβού, *Ακρωτήρι Θήρας. Η οικοδομική τέχνη*, Αθήνα 1999, αριθ. 183, σ. 129-132.

70. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 776.

71. Ό.π.

ση έντονης καύσης με μεγάλα τμήματα απανθρακωμένων ξύλων (μέγ. διαστ. 3,50×3,20 μ.) και συνεχίζεται προς Ν. αμέσως έξω από το δυτικό τοίχο του δυτικού σκέλους του διαδρόμου (Πίν. 414 γ). Στην επιφάνεια της νοτιότερα βρισκόμενης έκτασης με την τέφρα αποκαλύφθηκε μικρός πεταλόσχημος ιπνός, που ανήκει στην πρόχειρη εγκατάσταση μετά τον προεκρηξιακό σεισμό[72].

Η επιφάνεια της ηφαιστειακής τέφρας παρουσιάζει έντονη κλίση κατά μήκος του δυτικότερου τμήματος του σκάμματος, ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους και την αντίστοιχη φορά των επιχώσεων της ΥΜ ΙΑ. Το στρώμα της τέφρας χάνεται στο χώρο της αρχικής τομής Γ, στο βορειοδυτικότερο τμήμα του σκάμματος. Καλύπτει εν μέρει μόνον το νοτιότερο μέρος κυκλοτερούς κτιστού πηγαδιού[73], στα βόρεια του οποίου ερευνήθηκε στρώμα με απορρίμματα της ύστερης ΥΜ ΙΑ φάσης, σε βάθος 4,13-4,24 μ. Τμήματα κατεστραμμένων και ελλιπών τοίχων, που έχουν κόψει το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας στην περιοχή αυτή, ανήκουν στις νοτιότερες παρυφές της ΥΜ ΙΒ οικοδομικής φάσης, μετά την πτώση της τέφρας. Σποραδικά σώζονται επίσης μικρά τμήματα τοίχων των μυκηναϊκών φάσεων. Επιχώσεις με κατά τόπους καύση της ΥΜ ΙΙΙ Α περιόδου διαπιστώθηκαν επίσης στην επιφανειακή επίχωση των δυτικών τετραγώνων της ανασκαφής, νότια της αρχικής τομής Γ.

Αφαιρέθηκε προσεκτικά το βορειότερο τμήμα του στρώματος της ηφαιστειακής τέφρας στα δυτικά της ξεστής. Κάτω από την τέφρα αποκαλύφθηκαν πυκνότατες αποθέσεις[74] κεραμικής της ύστερης ΥΜ ΙΑ με άλλα κινητά ευρήματα και καλής ποιότητας σπαράγματα τοιχογραφιών, όπως ένα θραύσμα με ρόδακες, παραλλαγή του μοτίβου από το δωμάτιο 9 της Ξεστής 3 του Ακρωτηρίου της Θήρας[75].

ΥΜ Ι Α δρόμος μεταξύ της ξεστής και του νότιου πολυθύρου (Πίν. 414 α). Σε επαφή με το νότιο σκέλος του διαδρόμου διέρχεται με κατεύθυνση Α.-Δ. δρόμος της ύστερης ΥΜ Ι Α φάσης. Ο δρόμος, πλ. 1,85 μ., έφερε δύο επάλληλες στρώσεις από βοτσαλάκι. Στο νοτιοανατολικό οράτό άκρο του δρόμου σώζεται πλακόστρωτο, πλ. 0,30 μ., από πελεκητούς πωρόλιθους με λαξευτό αυλάκι κατά μήκος της νότιας πλευράς του δρόμου. Η ανώτερη στρώση του δρόμου είχε καλυφθεί με τέφρα (σε βάθος 2,58 μ. από το σημερινό δρόμο). Αμέσως νότια του δρόμου και σε επαφή με αυτόν έχει αποκαλυφθεί τμήμα χώρου με διαμόρφωση πολυθύρου στην ανατολική πλευρά του. Ο βόρειος τοίχος του πολυθύρου ορίζει από Ν. το μινωικό δρόμο σε ορατό και σωζόμενο μήκος 2,85 μ. Χαρακτηριστική για την εικόνα της καταστροφής μετά τον προεκρηξιακό σεισμό είναι η διατήρηση στρώσης τέφρας στο δυτικότερο τμήμα της ράχης του τοίχου, ο οποίος βρίσκεται σε βάθος 2,95 μ. από το σημερινό δρόμο.

Νότιο πολύθυρο (Πίν. 415 α). Για την πληρέστερη έρευνα του χώρου του πολυθύρου προεκτείναμε κατά 1,30 μ. την ανατολική και μέρος της νότιας παρειάς του νοτιοανατολικότερου τετραγώνου της ανασκαφής. Διαπιστώθηκε τελικά ότι το πλάτος του πολυθύρου είναι 3,85 μ., ενώ το μήκος του παραμένει άγνωστο, καθώς τα όρια του σκάμματος προς το σημερινό δρόμο δεν επιτρέπουν την αποκάλυψη του δυτικού του τοίχου. Στα ανατολικά του πολυθύρου υπάρχει προθάλαμος, πλ. 2 μ., με έναν πεσσό στο μέσον, απέναντι από τη μεσαία παραστάδα του πολυθύρου τοίχου. Ο προθάλαμος επικοινωνεί με τρίτο χώρο προς Α. με πόρτα, πλ. 0,70 μ., στον ίδιο άξονα με το βορειότερο από τα ανοίγματα του πολυθύρου. Το άνοιγμα του προθαλάμου σφραγίστηκε μετά την πτώση της τέφρας με αργούς λίθους και έναν κυκλοτερή λίθο, διαμ. 0,90 μ.

Οι παραστάδες και το δάπεδο του πολυθύρου καλύφθηκαν με στρώμα ηφαιστειακής τέφρας. Οι παραστάδες έφεραν λεπτή στρώση τέφρας (0,05 μ.), ενώ το δάπεδο σκεπάστηκε με παχύτερο στρώμα (0,25 μ.). Οι τέσσερις παραστάδες του πολυθύρου ήταν μετακινημένες – προφανώς από τον προεκρηξιακό σεισμό – και γι' αυτό τα ανοίγματα έχουν διαφορετικό μήκος (0,50, 0,70 και 0,95 μ.). Η τέφρα κάλυψε λεπτή επίχωση πάνω από την επιφάνεια του δαπέδου, γεγονός που μαρτυρεί σύντομη εγκατάλειψη του δωματίου πριν από την πτώση της ηφαιστειακής τέφρας.

Λείψανα της μέσης εποχής του Χαλκού. Κάτω από τους δύο διαδρόμους της ΥΜ ΙΑ ύστερης φάσης και στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν πλούσια στρώματα της μέσης χαλκοκρατίας. Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, σε επαφή με στρώση από μεγάλα βότσαλα και κεραμική αποκαλύφθηκε τμήμα μεσοχαλκού τοίχου. Περισσότερες όμως πληροφορίες για την εποχή έδωσαν οι χώροι που ερευνήθηκαν σε μεγαλύτερη έκταση, κάτω από τους διαδρόμους εξωτερικά της ξεστής. Στο δυτικότερο χώρο, πάνω από παχύ στρώμα με απορρίμματα της ίδιας περιόδου, βρέθηκε αβαθής κοιλότητα (διαμ. 0,25 μ.), ίσως

72. Για παρόμοιο ιπνό, βλ. T. Marketou, Santorini Tephra from Rhodes and Kos: Some Chronological Remarks based on the Stratigraphy, D.A. Hardy - A.C. Renfrew (επιμ.), *Thera and the Aegean World* III, 3 *Chronology, Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, London 1990, σ. 103-104.

73. Η τομή Γ συνέπεσε με το δυτικότερο τμήμα του βορειοδυτικότερου τετραγώνου της ανασκαφής, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 643.

74. Η επιφάνεια των αποθέσεων παρουσιάζει τη γνωστή εικόνα παρόμοιων στρωμάτων του οικισμού, Marketou ό.π. (υποσημ. 72), σ. 109, εικ. 11.

75. Χ. Ντούμας, *Οι τοιχογραφίες της Θήρας*, Αθήνα 1992, σ. 131, εικ. 136.

για την υποδοχή ξύλινου κίονα. Στο δάπεδο του ανατολικότερου χώρου αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με 28 κατά χώραν ευρήματα, ανάμεσα στα οποία τρεις τρίτωνες, διάφορα εργαλεία και χαρακτηριστική κεραμική εγχώριας παραγωγής (Πίν. 415 β). Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Πάροδος οδού Γρηγορίου Λαμπράκη (πρώην 9ης Μαΐου) (οικόπεδο Πιλατέρη-Παρασκευά, βόρειο τμήμα Κ.Μ. 669)

Το σκάμμα βρίσκεται 35-50 μ. βορειοανατολικά του οικοπέδου Π. Παρασκευά και αμέσως βορειοανατολικά του οικοπέδου Χατζηκαλημέρη[76]. Ανοίχθηκε σε διαστάσεις 2,50×6,30-6,55 μ. ανάμεσα στην ομώνυμη οικοδομή και το στενό δρομίσκο. Κάτω από τις συνήθεις παχιές αλλούβιες αποθέσεις, πάχ. 3 μ. – χωρίς ίχνη αρχαιοτήτων – αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων ΥΜ ΙΑ τοίχων κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. σε απόσταση 1,45 μ. Ο δυτικός, πάχ. 0,65, σώζεται σε βάθος 3 μ. και είναι ορατός σε μήκος 3,42 μ. Ο ανατολικός, πάχ. 0,90, διατηρείται σε ορατό και σωζόμενο μήκος 2,25 μ. Ο δυτικός τοίχος καταλήγει στο νοτιότερο ορατό του άκρο σε παραστάδα θύρας και ορίζει από Α. χώρο με δάπεδο από κονίαμα, σε βάθος 3,13-3,16 μ. από το σημερινό οδόστρωμα.

Το δάπεδο χωρίζεται σε δύο τμήματα, που ορίζονται από αβαθή αύλακα, πλ. 0,10-0,15 μ., κάθετα προς το δυτικό τοίχο. Οι μακριές πλευρές της αύλακας καταλήγουν σε αναθύρωση, υποδηλώνοντας ότι το κονίαμα επένδυε και το διαχωριστικό τοιχάριο, ή πεζούλι – το αρνητικό του οποίου φαίνεται ως αύλακα – και έφερε γέμισμα ξύλινο ή πλίνθινο υλικό. Αναθύρωση διακρίνεται και κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του δυτικού τοίχου, όπου υπήρχε τοιχογραφία. Το βόρειο τμήμα του δαπέδου αποκαλύφθηκε ολόκληρο σε διαστάσεις 1,75×1,90 μ., ενώ το νότιο ορατό σε διαστάσεις 1,04×1,27 μ. συνεχίζεται κάτω από το σημερινό δρομάκι.

Το νότιο έφερε επίστρωση λευκού κονιάματος. Το βόρειο δάπεδο αποτελείται από δύο αλλεπάλληλα στρώματα με στικτή διακόσμηση, που μιμείται μικρά πολύχρωμα βότσαλα[77]. Το επιφανειακό δάπεδο φέρει καστανέρυθρες[78] και μελανές κηλίδες σε κυανό βάθος[79]. Το βαθύτερα σωζόμενο κατά τόπους δάπεδο φέρει παρόμοιες κηλίδες σε τρεις χρωματισμούς, καστανέρυθρες, μελανές και κίτρινες, σε πορτοκαλόχρωμο βάθος. Το επιφανειακό δάπεδο έχει τοποθετηθεί απευθείας πάνω στο παλαιότερο, το οποίο εδράζεται σε παχύ στρώμα με πυκνά βότσαλα και χαλικάσβεστο.

Η παρουσία μεγάλου αριθμού θραυσμάτων από πολύχρωμες τοιχογραφίες επάνω στα δάπεδα, όπως μονόχρωμες πορτοκαλόχρωμες, κυανές, μελανές, γραπτές με λεπτά καμπυλόγραμμα σχήματα από παραστάσεις ή ταινίες από πλαίσια τοιχογραφιών, πολλές με εγχάρακτους οδηγούς, αποτελεί μαρτυρία για την ύπαρξη τοιχογραφιών εξαιρετικής ποιότητας. Οι τοιχογραφίες συνεχίζονται και στην επίχωση ανατολικά του δυτικού τοίχου. Σε μερικά σημεία, ιδίως αμέσως ανατολικά της παραστάδας, σώθηκαν μεγαλύτερα τμήματα από τοιχογραφίες, που αποκολλήθηκαν ολόκληρα. Επένδυση από κονίαμα φαίνεται ότι έφερε και η νότια παρειά της παραστάδας.

Την εικόνα της καταστροφής συμπληρώνει η παρουσία στρώσης καύσης ανάμεσα στα πεσμένα κονιάματα αλλά και στα βαθύτερα στρώματα της ανασκαφής πάνω από τις πρώιμες ΥΜ ΙΑ επιχώσεις. Σε απόσταση 0,10 μ. από το βορειοανατολικό άκρο της παραστάδας βρέθηκε ραγισμένο τμήμα τοιχογραφίας σε ανοιχτό κιτρινωπό χρώμα (διαστ. 0,77×0,45 μ.).

Ανατολικά της παραστάδας του δυτικού τοίχου, καθώς και στο στενό χώρο στα δυτικά της, όπου περιορίζεται αναγκαστικά η έρευνα, διαπιστώθηκε δάπεδο από πορτοκαλέρυθρο κονίαμα. Κάτω από αυτό υπήρχε φάση αρχαιότερου δαπέδου από λευκό μαρμαροκονίαμα.

Η ανασκαφική έρευνα στο στενό αυτό σκάμμα απέδειξε ότι τα μεγάλα συγκροτήματα με τις ξεστές οικοδομές συνεχίζονται προς ΒΑ. Φαίνεται, τέλος, ότι ο πλούσιος τοιχογραφημένος διάκοσμος αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του τομέα της ΥΜ ΙΑ πόλης.

Πάροδος Ιερού Λόχου (οικόπεδο Κασσανή-Τσεσμελή, Κ.Μ. 566)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα δυτικά της οδού Ιερού Λόχου, νότια του ξενοδοχείου Χρυσή Ακτή και λίγα μέτρα

76. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 501.

77. Μονόχρωμο δάπεδο από ερυθρό κονίαμα είχε βρεθεί στο οικόπεδο Κ. Μπουρνή στα νοτιοανατολικά της ανασκαφής, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 614. Παρόμοια διακόσμηση φέρει δάπεδο στα Μάλλια, F. Chapouthier - J. Charbonneaux, *Fouilles exécutées à Mallia. Premier Rapport, exploration du palais (1922-1924)*, Paris 1928, σ. 13. Βλ. και E.S. Hirsh, *Painted Decoration on the Floors of Bronze Age Structures on Crete and the Mainland*, *SIMA* LII, Göteborg 1977, σ. 8, 13. Τοιχογραφία που μιμείται βότσαλα (conglomarate pattern) βρέθηκε στο οικόπεδο Παπαεμμανουήλ Χαλκιόπουλου, T. Marketou, Bronze Statuettes from Rhodes, V. Karageorghis - N. Stambolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th- 6th cent. B.C.*, Athens 1998, σ. 58.

78. Διαμ. 0,005-0,02 μ., χρώματος 10 R 4/6-4/8 red της κλίμακας Munsell.

79. Χρώματος 2.5 YR/6 gray.

νοτιοδυτικά των οικοπέδων Μ. Χριστοδούλου[80] και Ε. Αλούπη[81], στην ευρύτερη περιοχή των ελληνιστικών εργαστηριακών εγκαταστάσεων της παραλιακής Ιαλυσού. Στη παραλία της Χρυσής Ακτής τοποθετούνται ίχνη λιμενικών εγκαταστάσεων από τη Σχεδία των ιστορικών χρόνων[82].

Κατά μήκος του βόρειου τμήματος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μονή σειρά 43 ελλιπών ελληνιστικών αμφορέων με προσανατολισμό Α.-Δ.[83]. Η σειρά εκτείνεται σε μήκος 45 μ. μέσα σε επίχωση άμμου με κατά τόπους βότσαλα, η εικόνα της οποίας δεν διαφέρει από τη σημερινή παραλία Ιαλυσού. Η σειρά συνεχίζεται προς το άσκαφο ανατολικά και δυτικά. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των αμφορέων είναι ότι σώζονταν μέχρι το ύψος του ώμου τους και ότι σε όλους έλειπαν οι λαβές, στοιχείο που εμποδίζει την πλήρη μελέτη τους, ως μεμονωμένα ευρήματα (Πίν. 415 γ).

Αμέσως νότια από τους ανατολικότερα τοποθετημένους αμφορείς εντοπίστηκε ελληνιστική δεξαμενή, η οποία φαίνεται ότι κατασκευάστηκε σε υστερότερη φάση από την τοποθέτησή τους. Σώζεται σε μέγιστες διαστάσεις 3,58×2,55 μ., λείπει η ανατολική της πλευρά και η νοτιοανατολική γωνία. Φέρει επικλινές προς Α. δάπεδο από κουρασάνι, που επενδύει και τις εσωτερικές πλευρές της. Στο δυτικότερο τμήμα του δαπέδου σχηματίζονται τρεις αβαθείς αύλακες, οι εξωτερικές, πλ. 0,50, και η μεσαία 0,38 μ. Οι αύλακες κατέληγαν σε κοιλότητα, διαμ. 0,16, σε βάθος 0,26 μ. στο μέσον του δαπέδου. Οι τρεις από τους παραπάνω ορατούς αμφορείς βρέθηκαν στα ανατολικά της δεξαμενής. Στα δυτικά διατηρήθηκε τμήμα δαπέδου άλλης κατεστραμμένης δεξαμενής.

Κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους παραβιάσθηκαν τρεις από τους αμφορείς, στο μέσον της σειράς που αποκαλύφθηκε. Τα τοιχώματα των αμφορέων χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη ταφών, ενώ στα βόρεια αυτών υπήρχε ενταφιασμός παιδιού σε κεραμοσκεπή τάφο. Κάτω από τον κεραμοσκεπή τάφο βρέθηκε σκελετός ζώου.

Τα παραπάνω ευρήματα συμπληρώνουν την εικόνα της παραλιακής ζώνης Ιαλυσού, όπου εκτείνονται ελληνιστικές εργαστηριακές εγκαταστάσεις και συστάδες παλαιοχριστιανικών νεκροταφείων.

Ιξιά, παραλιακή οδός (νότιο συγκρότημα ξενοδοχείου ΕΛΙΝΑ, ιδιοκτησίας Καραγιάννη)

Κατά τον έλεγχο των πεδίλων του υπό ανέγερση νότιου συγκροτήματος του ξενοδοχείου, στα ανατολικά της θέσης με τη διπλή σειρά αμφορέων[84], εντοπίστηκαν μέσα σε στρώμα άμμου με βότσαλα διαταραγμένα και ελλιπή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελληνιστικών χρόνων.

Κρεμαστή (περιοχή αρχαϊκών νεκροπόλεων)

Λεωφόρος Ρόδου-Αεροδρομίου Παραδεισίου (οικόπεδο Μ. Τσαμπικάκη, πρώην κτήμα Δρακίδη)

Στο οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί παλαιοχριστιανική βασιλική και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος της αρχαϊκής νεκρόπολης[85]. Καταρχάς είχε αποφασιστεί η διατήρηση του μνημείου και με αυτόν τον όρο ο ιδιοκτήτης προχώρησε σε ανέγερση της οικοδομής του στο νότιο τμήμα της ιδιοκτησίας του με επιφανειακή θεμελίωση. Το αρχικό ωστόσο αίτημα του ιδιώτη επανεξετάστηκε από το ΚΑΣ και αποφασίστηκε η οικοδόμηση πάνω από τη βασιλική. Για σωστικούς λόγους ερευνήθηκε το τμήμα του οικοπέδου βόρεια της βασιλικής, όπου είχε εντοπιστεί ο τάφος και δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί τότε για καθαρά τεχνικούς λόγους. Αποκαλύφθηκαν συνολικά τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Έργα Κοινότητας Κρεμαστής

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος, πλ. 0,60 μ., νότια της οικίας αριθ. 46 της λεωφόρου Ελευθερίας (αμαξιτός δρόμος Ρόδου - αεροδρομίου Παραδεισίου), ανατολικά της εκκλησίας της Παναγίας βρέθηκε σε βάθος 1,72-2,08 μ. από το κατάστρωμα της οδού η νότια όψη τοίχου από αργούς λίθους, ορατού μήκ. 3,80 μ. Ο τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., ήταν χτισμένος από ακανόνιστες πέτρες και έφερε ως συνδετικό υλικό τμήματα κεραμίδων και βότσαλα. Δυτικότερα κατά μήκος της βόρειας παρειάς βρέθηκε σε βάθος 1,90-2,16 μ. άλλος παρόμοιος τοίχος αρκετά κατεστραμμένος. Από τα συνευρήματα και την τοιχοδομή φαίνεται ότι πρόκειται για ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

80. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 622.

81. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 489-491.

82. Inglieri, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 24, αριθ. 10. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι. Ιστορική επισκόπηση-Η Ιαλυσία*, Αθήνα 1989, αριθ. 110, σ. 87.

83. Το νέο εύρημα συνδέεται με άλλες τρεις περιπτώσεις σειρών αμφορέων στην Ιαλυσία, όπως το εύρημα της παραλίας Ιαλυσού ανατολικότερα από αυτό και η περίπτωση στα ανατολικά της Μόσχου Βουνάρας και το γνωστό εύρημα Villanova στην παραλία Παραδεισίου, βλ. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 326-327, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

84. *ΑΔ* 39, ό.π.

85. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 616-617, 684.

Ανατολικότερα βρέθηκαν άλλα σποραδικά αρχιτεκτονικά λείψανα. Στο ύψος της οικίας αριθ. 42 βρέθηκε τμήμα άλλου τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., που ήταν χτισμένος με πλακοειδείς πέτρες. Στο ύψος της οικίας αριθ. 30 και σε βάθος 0,60 μ. από το οδόστρωμα εντοπίστηκε τμήμα κτιστού αγωγού με πλακοειδείς καλυπτήριες. Ο αγωγός κατεύθυνσης Β.-Ν. χρονολογείται από τα συνευρήματα στην ύστερη αρχαιότητα.

Ασώματος Κρεμαστής

Κτήμα Μ. Μπάτη (Κ.Μ. 2013 γαιών Κρεμαστής)

Στο ακίνητο έγινε δοκιμαστική έρευνα με δύο δοκιμαστικές τομές στα ανατολικά-βορειοανατολικά του αποχετευτικού ορύγματος[86], όπου αποκαλύφθηκε συστάδα αρχαϊκών και κλασικών τάφων και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του πρωτοχαλκού οικισμού. Δυτικότερα στο κτήμα Παμπάκα, όπου δεν συνεχίζονται πλέον οι τάφοι, έχουν αποκαλυφθεί τρία μεγαρόσχημα κτίρια της πρώιμης εποχής του Χαλκού ΙΙΙ και λείψανα δύο παλαιότερων φάσεων[87]. Στις τομές αποκαλύφθηκε στρώμα καθαρής επίχωσης της πρώιμης εποχής του Χαλκού ΙΙΙ και τμήμα γωνίας δωματίου, ορατό σε διαστάσεις 2,35×2,70 μ., με κατά χώραν θραύσματα αγγείων και εργαλείων. Το στρώμα καταστροφής είναι παρόμοιο με εκείνα που βρέθηκαν στους χώρους των μεγαρόσχημων κτιρίων του κτήματος Παμπάκα. Διαπιστώθηκε έτσι ότι ο οικισμός συνεχίζεται προς Α.

Οικόπεδο Θεοδωρόπουλου (Κ.Μ. 1772 γαιών Κρεμαστής)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά του αμαξιτού δρόμου Κρεμαστής - αεροδρομίου Παραδεισίου, νότια των κτημάτων Μπάτη και Παμπάκα. Ανοίχθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές στο βορειότερο τμήμα της ιδιοκτησίας. Η επίχωση των τομών, κάτω από επιφανειακό αμμουδερό χώμα, με κατά τόπους μικρά ποταμίσια βότσαλα, αποτελείται από συμπαγές αργιλώδες ανοιχτόχρωμο καστανό χώμα με κατά τόπους κιτρινωπές κηλίδες.

Σύμφωνα με τις ενδείξεις της δοκιμαστικής έρευνας διαπιστώθηκε ότι ο πρωτοχαλκός οικισμός δεν συνεχίζεται πέρα από τη νότια πλευρά του αμαξιτού δρόμου και ότι τα μέχρι στιγμής αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν στο νοτιότερο όριο του οικισμού.

Οικόπεδο Σταυριά-Δημητράκη (Κ.Μ. 2064/Β γαιών Κρεμαστής)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του αμαξιτού δρόμου Κρεμαστής - αεροδρομίου Παραδεισίου, βόρεια του διαδρόμου του αεροδρομίου, όπου έχει εντοπιστεί σε μεγάλη έκταση ηφαιστειακή τέφρα[88], η οποία εντοπίστηκε σε βάθος 2,70 μ. περίπου από το σημερινό δρόμο σε όλη την έκταση του οικοπέδου. Το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας διαστρωματώνεται σε τρεις σχηματισμούς: στρώμα ασπρόπηλου με αραιή τέφρα (0,05-0,50 μ.), τέφρα με ασπρόπηλο (0,15-1,50 και 0,15-0,50 μ.), φθάνοντας σε συνολικό πάχος έως 1 μ., όπως και στην περίπτωση του αεροδρομίου. Κάτω από την τέφρα υπήρχε λεπτό στρώμα με ΥΜ ΙΑ κεραμική μέχρι βάθ. 3,70 μ. και βαθύτερα χαρακτηριστική επίχωση της Πρωτοχαλκής ΙΙΙ έως τα 4,37 μ., η οποία εδραζόταν στο φυσικό έδαφος με άμμο και βότσαλα.

Έργα διάνοιξης νέου δρόμου από ανατολική πλευρά προς αεροδρόμιο Παραδεισίου

Κατά την παρακολούθηση των έργων διάνοιξης του νέου δρόμου από το Φαληράκι προς το σημερινό αεροδρόμιο Παραδεισίου στην πεδινή έκταση στα βόρεια-βορειοανατολικά της θέσης Κουμνούκι[89] του βουνού Παραδεισίου διαπιστώθηκε συλημένος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος προσανατολισμού Β.-Ν. έχει κατασκευαστεί από κάθετα τοποθετημένες λαξευτές ορθογώνιες πωρόπετρες, τρεις σε κάθε μακριά πλευρά και μία στη σωζόμενη νότια στενή παρειά. Οι πέτρες της δυτικής παρειάς έχουν γείρει προς τα μέσα.

Σε δοκιμαστική τομή στα δυτικά-νοτιοδυτικά του τάφου, όπου υπήρχαν επιφανειακά άβαφα όστρακα και πέτρες, βρέθηκε επικλινής λιθοσωρός επάνω από το φυσικό αργιλώδες κιτρινωπό καθαρό χώμα με μαρμαρυγία.

86. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 618.

87. Τ. Μαρκέτου, Ασώματος Ρόδου: Τα μεγαρόσχημα κτήρια και οι σχέσεις τους με το Βορειοανατολικό Αιγαίο, Χρ. Γ. Ντούμας - V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 22-25 Απριλίου 1996*, Αθήνα 1999, σ. 395-413. Επίσης, *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 503· 46 (1991): Χρονικά, σ. 480-481· 49 (1994): Χρονικά, σ. 778-779.

88. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 618. T. Marketou, New Evidence in the Topography and Site History of Prehistoric Ialysos, S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, σ. 27-33. Chr. Doumas, The Prehistoric Eruption in Thera and its Effects. The Evidence from Rhodes, Dietz - Papachristodoulou, ό.π.

89. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 617.

Αρχάγγελος

Η θέση Κουφά βρίσκεται νότια-νοτιοδυτικά του οικισμού του Αρχαγγέλου, σε μικρή απόσταση από την παραλία, δυτικά του βραχώδους βουνού Κούμελο[90]. Στην περιοχή έχουν αρχίσει να χτίζονται μικρές εξοχικές κατοικίες, η δυτικότερη από τις οποίες ανήκει στον Π. Μάγκο. Αμέσως δυτικά-βορειοδυτικά της παραπάνω κατοικίας εκτείνεται η Κ.Μ. 4564 γαιών Αρχαγγέλου, που ανήκει στο ελληνικό δημόσιο. Εδώ, στο φυσικό βραχώδες έδαφος, που αποτελείται από σκληρό πωρόλιθο, εντοπίστηκε εκτεταμένο λατομείο. Πολλά ορθογώνια λαξεύματα είναι ακόμη σήμερα ορατά στην επιφάνεια του ανατολικότερου και βορειοανατολικού τμήματος της έκτασης. Σε χαμηλότερο επίπεδο υπάρχουν στενές βαθμιδωτές λαξεύσεις.

Το εντυπωσιακό όμως τμήμα του λατομείου είναι αυτό που διαμορφώνεται σε υπόγεια έκταση στο νοτιότερο τμήμα της περιοχής. Προς τον υπόγειο χώρο οδηγούν δύο «είσοδοι», η μία στα νοτιοανατολικά και η άλλη στα νοτιοδυτικά. Στο εσωτερικό του υπόγειου λατομείου υπάρχουν εντυπωσιακά ίχνη λατόμευσης μεγάλων ορθογώνιων λίθων και πολλά ίχνη από τα εργαλεία εξόρυξης.

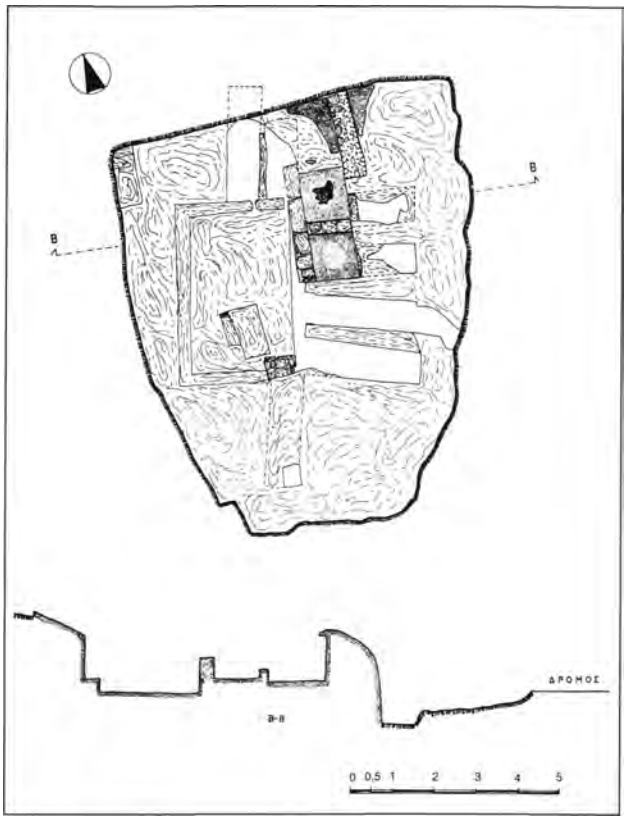
Σποραδικές αρχαιότητες διαπιστώθηκαν προς ΒΔ. στην πορεία προς τον οικισμό του Αρχαγγέλου. Στο κτήμα Γέροντα στη θέση Κεραμί, στην πεδινή έκταση δυτικά του Κούμελου, υπάρχουν σποραδικά όστρακα ελληνιστικών χρόνων, όπως και στη θέση Μέσα Σείρα, με χαρακτηριστικές ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, ενσφράγιστες κεραμίδες και όστρακα ασκού τύπου gutus. Τέλος, στη θέση Σφαίρα, βορειοδυτικότερα υπάρχουν επτά ορατοί ελληνιστικοί τάφοι. Σύντομη ανασκαφική έρευνα από τους αρχαιολόγους Ε. Κανίνια και Σ. Ευαγγελινίδη αποκάλυψε σε έναν από αυτούς τμήμα διαβρωμένου σκελετού με χάλκινο κάτοπτρο, σιδερένια στλεγγίδα και μελαμβαφές μυροδοχείο του 3ου. αι. π.Χ.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Θέση Σεραφί (όρυγμα δήμου)

Σε όρυγμα του δήμου στη θέση Σεραφί Αρχαγγέλου για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης βρέθηκαν δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην και έφεραν ως κτερίσματα ο πρώτος ζεύγος οξυπύθμενων αμφορίσκων,

Σχέδ. 9. Ρόδος. Περιοχή Ασγούρου. Οδός Ρόδου-Λίνδου (7ο χλμ.). Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Β-Β.

άβαφη πρόχου και μελαμβαφή σκύφο, ο δεύτερος χάλκινο κάτοπτρο και εργαλείο καλλωπισμού. Χρονολογούνται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Περιοχή Ασγούρου

Επαρχιακή λεωφόρος Ρόδου-Λίνδου (έργα διαπλάτυνσης 7ο χλμ.)

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της οδού, στη δυτική πλευρά της και απέναντι από το οικόπεδο Ζουραράκη[91], αποκαλύφθηκε ταφικό συγκρότημα διαμορφωμένο στον φυσικό πωρόβραχο (Σχέδ. 9), αποτελούμενο από επτά «συρταρωτούς» τάφους που διατάσσονταν στις τρεις πλευ-

90. Α. Σάμψων, *Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1987, σ. 66-78.

91. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 373-378.

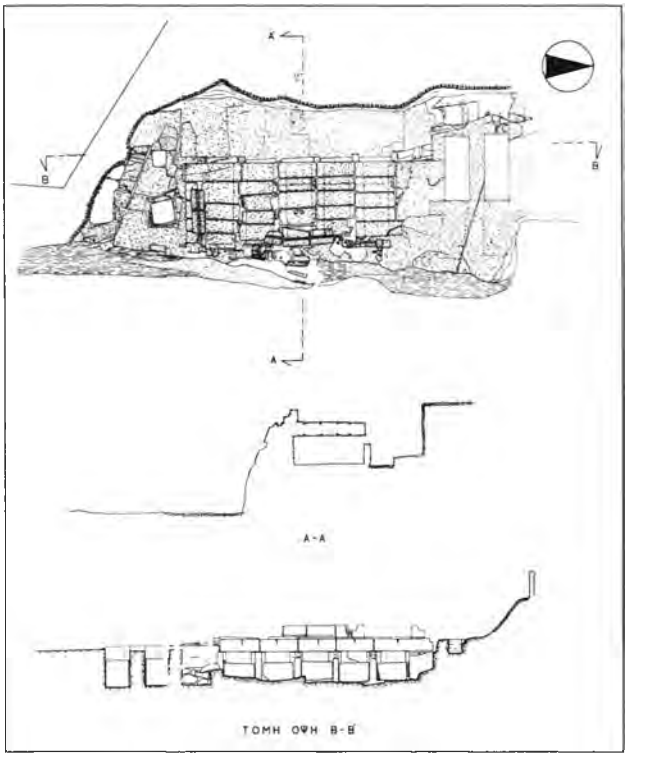
ρές ορθογώνιου χώρου, διαστ. 3,55×2,20 μ. Όλοι οι τάφοι, εκτός από ένα στη βόρεια πλευρά του μνημείου που ήταν θολωτός, είχαν αμφικλινή οροφή.

Συγκεκριμένα, στη νότια πλευρά ερευνήθηκε ο τάφος 1, με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 2,65×0,85 μ. Η είσοδός του έφερε κατάλληλα λαξευμένη υποδοχή για την τοποθέτηση πώρινων πλακών. Οι πωρόπλακες αυτές δεν βρέθηκαν στη θέση τους αλλά ριγμένες μέσα στον τάφο. Στα μεταγενέστερα χρόνια την είσοδο του τάφου έφραξε κτιστή ορθογώνια κατασκευή, ύψ. 1,23 και πλ. 0,76 μ.

Στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος υπήρχαν τέσσερις τάφοι (τάφοι 1-4), κατεστραμμένοι και συλημένοι, διαστ. 2,70×0,71 μ. περίπου, με προσανατολισμό Α.-Δ. Σε μεταγενέστερη φάση το δυτικό τμήμα των τάφων 4 και 5 καταστράφηκε, για να δημιουργηθούν δύο μικρές τετράγωνες δεξαμενές. Για την κατασκευή των δεξαμενών χτίστηκε τοίχος ανάμεσα στους δύο τάφους από λαξευμένες λιθοπλίνθους. Η δυτική πλευρά των δεξαμενών ορίζεται από κτιστό μεταγενέστερο τοίχο, μήκ. 2,80 και πλ. 0,30 μ., από πωρόλιθους ακανονίστου σχήματος. Το δάπεδο και των δύο δεξαμενών ήταν από υδραυλικό κονίαμα, ίχνη του οποίου διατηρούνταν στα τοιχώματά τους.

Τέλος, στη βόρεια πλευρά ανοίγονταν δύο τάφοι (τάφοι 6, 7), με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 2,50×0,76 και 2,75× 1,70 μ. αντίστοιχα, επίσης συλημένοι και μερικώς κατεστραμμένοι.

Το ταφικό συγκρότημα, που μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ., διατηρήθηκε ορατό στο πλάι της οδού.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Περιοχή Κοσκινού. Οδός Ρόδου-Λίνδου (8ο χλμ.). Κάτοψη του ταφικού συγκροτήματος, τομή Α-Α΄ και τομή-όψη Β-Β΄.

Περιοχή Κοσκινού

Επαρχιακή λεωφόρος Ρόδου-Λίνδου (έργα διαπλάτυνσης - 8ο χλμ.)

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της παραπάνω οδού, στη δυτική πλευρά της και απέναντι από τη διασταύρωση προς Κοσκινού, αποκαλύφθηκε ταφικό συγκρότημα ελληνιστικής περιόδου, διαμορφωμένο στο φυσικό πωρόβραχο, με υπέργεια αρχιτεκτονική διαμόρφωση (Σχέδ. 10). Το συγκρότημα περιελάμβανε οκτώ τάφους, από τους οποίους οι πέντε ήταν κιβωτιόσχημοι (τάφοι 1-5) και οι τρεις θαλαμοειδείς (τάφοι 6-8), εκ των οποίων οι δύο είχαν προθάλαμο. Οι δύο από τους παραπάνω τάφους είχαν ερευνηθεί παλαιότερα[92].

Οι πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν περίπου τις ίδιες διαστάσεις, μήκ. 2,90, πλ. 1 και ύψ. 1,20 μ. Η είσοδός τους ανοιγόταν στη δυτική πλευρά και φρασσόταν με όρθια τοποθετημένες πωρόπλακες, από τις οποίες οι κατώτερες βρέθηκαν στη θέση τους. Σχεδόν όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι, εκτός από τον τάφο 4, στον οποίο βρέθηκαν 12 άβαφα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ένα μελαμβαφές και μία ενεπίγραφη οστεοθήκη με το κάλυμμά της. Οι τάφοι έφεραν καλυπτήριες πλάκες, πάνω στις οποίες εδραζόταν υπέργεια ορθογώνια κατασκευή, από την οποία σωζόταν μόνον τμήμα της νότιας στενής πλευράς, μήκ. 1,67, πλ. 0,55 και ύψ. 0,30 μ., αποτελούμενο από δύο πωρόπετρες, επενδεδυμένες στη νότια όψη τους με κονίαμα και διακόσμηση με κοίλο και κυρτό κυμάτιο. Επίσης, αποκαλύφθηκε και τμήμα της ανατολικής μακριάς πλευράς, σε μήκος 3,25, πλάτος 0,73 και ύψος 0,48 μ., το οποίο έφερε επίσης κοίλο και κυρτό κυμάτιο στην ανατολική όψη του.

Στο βόρειο τμήμα του συγκροτήματος αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι θαλαμοειδείς τάφοι με προθάλαμο (τάφοι 7, 8), λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο. Η είσοδός τους ανοιγόταν στη δυτική στενή πλευρά τους και κλεινόταν με όρθια τοποθετημένες πωρόπλακες, οι οποίες βρέθηκαν στη θέση τους. Οι τάφοι, διαστ. 2×0,80 μ., περιεί-

92. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 599.

χαν σκελετούς, από τους οποίους ο ένας (τάφος 7) σωζόταν σχεδόν ακέραιος. Ο τάφος 7 περιείχε δύο μικρές όλπες, ένα μυροδοχείο και ένα κάτοπτρο, ενώ στον προθάλαμό του βρέθηκε ένας αμφορέας. Ο τάφος 8 έδωσε δύο όλπες και ένα θραυσμένο φιαλίδιο, ενώ στον προθάλαμό του βρέθηκαν τρία μελαμβαφή πινάκια, ένα μελαμβαφές φιαλίδιο, μία τεφροδόχος κάλπη και δύο μυροδοχεία. Οι τάφοι μπορούν να χρονολογηθούν στον 3ο αι. π.Χ.

Οι τάφοι διατηρήθηκαν ορατοί στην πλευρά της λεωφόρου, έπειτα από στερεωτικές εργασίες.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Αφάντου

Γήπεδο του γκολφ

Τον Ιανουάριο του 1997 έγινε, ύστερα από 23 χρόνια[93], μία ακόμη μικρή ανασκαφική έρευνα στην ελληνιστική νεκρόπολη στον κόλπο του Αφάντου, στην περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του υψώματος Βίγλα και στις εγκαταστάσεις του γηπέδου γκολφ[94]. Η νεκρόπολη αυτή, όπως και άλλες αρχαιότητες στην ευρύτερη περιοχή, θα πρέπει να συσχετιστεί με τον αρχαίο δήμο των Βρυγινδαρίων[95] και η μελλοντική ανασκαφική έρευνα αναμένεται ότι θα φέρει στο φως νέα σημαντικά ευρήματα. Στην παρούσα φάση, με αφορμή απόπειρα λαθρανασκαφής, ερευνήθηκαν τρεις υπόγειοι τάφοι-θάλαμοι με κοινό προθάλαμο λαξευμένοι συρταρωτά στο μέτωπο του φυσικού πωρόβραχου. Στο βορειότερο από τους τρεις τάφους βρέθηκε χρυσό στεφάνι (Μ 1383), το οποίο είχε αποτεθεί κοντά στην είσοδο του τάφου, σε μικρή απόσταση από το κρανίο ενταφιασμένου ενηλίκου, του οποίου ο σκελετός του είχε διατηρηθεί σε αρκετά καλή κατάσταση. Το στεφάνι Μ 1383 χρονολογείται με βεβαιότητα (με βάση μικρή όλπη που συνόδευε τον ενταφιασμό) λίγο πριν από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Το στεφάνι, από το οποίο έχουν αποσπαστεί οκτώ φύλλα, είναι αρκετά καλοδιατηρημένο και μπορεί να αποκατασταθεί ολόκληρο, εκτός από δύο φύλλα που λείπουν. Η διευθέτηση των φύλλων είναι τυπική για τα στεφάνια με λογχόσχημα φύλλα και ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος: δύο συμμετρικές ομάδες φύλλων συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού στο κέντρο του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους[96] (Πίν. 416 α).

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Θεολόγος

Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος

Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν στο κτήμα Α. Γρηγοριάδη με σκοπό την αποκάλυψη των ορίων του «στωικού κτιρίου» Α, το οποίο είχε αρχίσει να διερευνάται από το 1996[97].

Διανοίχθηκαν 15 δοκιμαστικές τομές (τομές 1-9, 11, 14-18/1997) βόρεια, δυτικά, νότια και ανατολικά του δημόσιου κτιρίου Α για την αποκάλυψη της συνέχειας των αντίστοιχων ορίων του οικοδομήματος. Οι ορατές διαστάσεις του κτίσματος είναι: μέγ. μήκ. 28,80 (Α.-Δ.), μέγ. πλ. 10 μ. (Β.-Ν.) και φαίνεται ότι συνεχίζεται βορειοανατολικά στο παρακείμενο κτήμα Δ. Κασταμούλα, ενώ το δυτικό, βόρειο και νότιο όριό του έχουν αποκαλυφθεί εν μέρει στο κτήμα Α. Γρηγοριάδη.

Από την πρώτη εξέταση των κτιριακών λειψάνων, φαίνεται ότι το οικοδόμημα (Πίν. 416 β) χωρίζεται κατά τον κάθετο άξονά του (Β.-Ν.) σε δύο επιμήκη τμήματα με πέντε μικρότερους ορθογώνιους χώρους αντίστοιχα, εκ των οποίων οι μεγαλύτεροι (Χώροι Ι, ΙΙ, VI, VIII, Χ, διαστ. 6×3 μ. ο καθένας) ανήκουν στο ανατολικό τμήμα, ενώ οι μικρότεροι χώροι (Χώροι ΙΙΙ, IV, V, VI, IX, διαστ. 6×3 μ.) στο δυτικό.

Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε σε βάθος, από τις παραπάνω τομές προκύπτει ότι το επίπεδο θεμελίωσης του κτιρίου είναι στρώμα βοτσάλων, πιθανώς προσχώσεις ποταμού, χωρίς κινητά ευρήματα. Από τον προσεκτικό καθαρισμό στο εσωτερικό του κτιρίου τμημάτων σκληρού πατημένου χώματος με ίχνη κονιάματος και πολλών πεσμένων κεράμων, πιθανώς από τη στέγη, διαπιστώθηκε ότι, σε βάθος 0,40 μ. περίπου, βρέθηκε το δάπεδο του οικοδομήματος, το οποίο στο σύνολό του είναι κατεστραμμένο, πιθανώς από την επιφανειακή άροση του χώρου.

Για τη διερεύνηση της συνέχειας του κτιστού αγωγού, νότια του κτίσματος, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευ-

93. Πρόκειται για την πρώτη ανασκαφική διερεύνηση του χώρου από την αείμνηστη Χάρι Κάντζια. βλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 961, Πίν. 725 β.

94. Βλ. Παπαχριστοδούλου, ό.π. (υποσημ. 82), σ. 126, και στον ένθετο χάρτη τη θέση Βίγλα που σημειώνεται με τον αριθ. 59. Επίσης, *ΑΔ* 29 ό.π.

95. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 124-131 και, κυρίως, σ. 126.

96. *ΑΔ* 49-50 (1994-1995): Μελέτες, σ. 103 αριθ. κατ. 32, σ. 112.

97. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 683-684. Για το ιερό του Ερεθιμίου Απόλλωνος, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 781, υποσημ. 48, 51.

να βόρεια του τοίχου 5, όπου και αποκαλύφθηκε η συνέχειά του με λοξή κατεύθυνση Β.-ΒΔ.

Οι δοκιμαστικές τομές στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των κτημάτων Πότσου και Γρηγοριάδη αποκάλυψαν πάνω στο παρθένο βοτσαλωτό στρώμα, στρώση πεσμένων οστράκων με λιγοστά όστρακα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων που ανάγονται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους.

Παράλληλα, συνεχίστηκε η καταγραφή των αντικειμένων της ανασκαφής των παλαιότερων περιόδων (1993-1996), καθώς και η προετοιμασία για την έκδοση των πρώτων ανασκαφικών πορισμάτων και του καταλόγου των ευρημάτων, που πρόκειται να δημοσιευτούν στο επιστημονικό περιοδικό *Δωδώνη*.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Σιάννα

Γλυφάδα (περιοχή Μονοσύρια)

Κάτω από το οδόστρωμα του δρόμου που οδηγεί στην παραλία της Γλυφάδας, αποκαλύφθηκε υπόγεια κατασκευή, πιθανώς ταφική. Η κατασκευή είναι θαλαμοειδής, λαξευμένη στο φυσικό πωρόβραχο, με ελαφρώς καμπυλόγραμμη οροφή, κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο τμήμα της. Έχει μήκος 2,30, πλάτος 1,50 και ύψος 1,80 μ. Η πιθανή χρήση της ως τάφου δεν στάθηκε δυνατόν να επιβεβαιωθεί εξαιτίας της ολοκληρωτικής απουσίας ευρημάτων.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Σάλακος

Θέση Λίμνη

Βόρεια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παλιοκλησιάς και σε απόσταση 120 μ. περίπου από αυτήν, στη θέση Λίμνη, βρίσκονται τα ερείπια αρχαίας φρυκτωρίας των ελληνιστικών χρόνων (3ου-2ου αι. π.Χ.). Διακρίνονται λείψανα τοίχων χτισμένων κατά το ισόδομο σύστημα. Το οικοδόμημα θα εμφάνιζε ορθογώνια ή τετράγωνη κάτοψη (εσωτ. διαστ. 6×6 μ. περίπου). Το δάπεδό του καλυπτόταν με βότσαλα κομμένα στα δύο. Ο νότιος τοίχος (σωζ. μήκ. 4, σωζ. ύψ. 1,05, πάχ. 0,80 μ.) διατηρείται σε ύψος τεσσάρων δόμων και είναι χτισμένος με καλά επεξεργασμένους λίθους (διαστ. 0,68×0,53×0,50 μ. περίπου) από καστανόχρωμο εγχώριο ανδεσίτη. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και φαίνεται να συνεχίζεται προς Δ. Στο δυτικό του άκρο κάμπτεται προς Β. Ο ανατολικός τοίχος του οικοδομήματος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και διακρίνεται σε μήκος 3 μ. Οι δύο αυτοί τοίχοι συναντώνται και σχηματίζουν ορθή γωνία. Προφανώς θα υπήρχαν τοίχοι στα βόρεια και δυτικά, οι οποίοι όμως λόγω της μεγάλης επίχωσης δεν είναι ορατοί.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Αγία Μαρίνα, οδός Μακρυγιάννη και πλατεία 3ης Σεπτεμβρίου (Ο.Τ. 56, οικόπεδο Κ. Κουτούζη)

Το παραπάνω βρίσκεται στον ανατολικό τομέα της πόλης. Στο οικόπεδο Οικονομίδη[98], που βρίσκεται νότια του οικοπέδου Κουτούζη, είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του 1991-1992 λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων. Ωστόσο, τα κτιριακά λείψανα του οικοπέδου Κουτούζη και τα κινητά ευρήματα που συνελέγησαν δεν μας έδωσαν στοιχεία που θα υποδείκνυαν εργαστηριακή χρήση.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα κατασκευής με κάτοψη σε σχήμα Τ, η οποία αποτελείται από χυτό υλικό εν είδει υποστρώματος δαπέδου, καθώς και μία δεύτερη κατασκευή τετράγωνης κάτοψης. Οι παραπάνω κατασκευές ορίζονται προς Δ. από τοίχο, ο οποίος διασχίζει το οικόπεδο σχεδόν σε όλο του το πλάτος (Πίν. 416 γ). Επίσης, στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων που γωνιάζουν μεταξύ τους, οι οποίοι, αν και δεν συνδέονται με τις παραπάνω κατασκευές, είναι σύγχρονοι με αυτές. Πιθανότατα θα όριζαν κάποιο ανεξάρτητο χώρο. Τα προαναφερθέντα κτιριακά λείψανα είναι χυτής τοιχοποιίας και χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ η περίοδος χρήσης τους έφθανε μέχρι τους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Αποσπασματικά επίσης αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων στο βορειοδυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου, ένας εκ των οποίων χρονολογείται στην εποχή της Τουρκοκρατίας, και μία γωνία τοίχων στο ανατολικό τμήμα που οικοδομήθηκε πιθανότατα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τέλος, στις δοκιμαστικές τομές που έγιναν το 1995 είχαν φανεί λείψανα τοίχων προγενέστερων φάσεων, τόσο στο βόρειο όσο και στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ό-

98. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 655.

μως, στάθηκε αδύνατον να διερευνηθούν, καθώς καλύπτονται από τα υπόγεια νερά, η στάθμη των οποίων έχει ανέβει σημαντικά στην περιοχή λόγω των πολλών βροχοπτώσεων των δύο τελευταίων χρόνων.

Οδός Αρίστωνος (Ο.Τ. 71, Κ.Μ. 4029, οικόπεδο Β. Χατζηγιακουμή-Θ. Γεροσταθόπουλου)

Αμέσως δυτικά του παραπάνω οικοπέδου βρίσκεται το οικόπεδο ιδιοκτησίας μονής Πανορμίτη[99], ενώ ακόμη δυτικότερα βρίσκονται τα οικόπεδα Τσιμισίρη[100], Παντελίδη[101] και προς ΝΑ. τα οικόπεδα Κουτούζη[102], Α. Μεσημέρη[103] και Κουτούζη-Γιαλούση-Μεσημέρη[104].

Στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα που χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή περιόδο. Ισχυρές επιχώσεις καλύπτουν χώρο μεγάλων διαστάσεων στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, που θα ερευνηθεί στη συνέχεια. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Οδός Μητροπόλεως (έργα ΟΤΕ)

Κατα τη διάνοιξη χαντακιού από συνεργείο του ΟΤΕ για την τοποθέτηση καλωδίων επί της οδού Μητροπόλεως αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά κτιριακά λείψανα, από τα οποία σημαντικότερα είναι τα ακόλουθα:

Κοντά στη γωνία των οδών Μητροπόλεως και Αγίου Νικολάου αποκαλύφθηκε τμήμα δεξαμενής επιχρισμένης με υδραυλικό κονίαμα, εσωτ. πλ. 2,30 μ., που διατηρεί ίχνη από ορθομαρμάρωση. Αποκαλύφθηκαν επίσης δύο τοίχοι χυτής τοιχοποιίας, πλ. 0,70 μ., που πιθανώς σχηματίζουν δωμάτιο, εσωτ. πλ. 4,85 μ. Τέλος, αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, κατασκευασμένου από λευκές ψηφίδες, ορατών διαστ. (Β.-Ν.) 2,20 και (Α.-Δ.) 1,28 μ.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου (Ο.Τ. 42, Κ.Μ. 1247Β, επέκταση Νοσοκομείου)

Σε επέκταση που έγινε νότια και σε επαφή με το προϋπάρχον κτίριο του νοσοκομείου αποκαλύφθηκαν τέσσερις τοίχοι που γωνιάζουν μεταξύ τους. Είναι κατασκευασμένοι από πέτρες, κεραμίδες και πορσελάνη ως συνδετικό υλικό στην υποθεμελίωσή τους, ενώ από την ανωδομή τους διατηρούνται ελάχιστες πωροπλινθίδες κατά χώραν. Σε έναν από τους τοίχους είχε εντοιχιστεί κατά το ήμισυ κυκλικό πηγάδι με χείλος αποτελούμενο από μαρμάρινο δακτύλιο. Τα κτιριακά αυτά λείψανα συνδέονται με τα ευρήματα της ανασκαφής του νοσοκομείου[105], όπου κατά τα έτη 1985-1986 είχε αποκαλυφθεί τμήμα υστερορωμαϊκής οικίας.

Οδός Αγίου Νικολάου (Ο.Τ. 105, οικόπεδο Δ. Γιαλούση)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Σβύνου, όπου κατά τα έτη 1978[106] και 1992[107] είχε βρεθεί η συμβολή δύο αρχαίων οδών, εκ των οποίων η οδός κατεύθυνσης Β.-Ν. αποτελεί τη δεύτερη παράλληλη οδό ανατολικά της αγοράς, ενώ η οδός κατεύθυνσης Α.-Δ. συνεχίζεται προς Δ. μέχρι την αγορά, όπου αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Δάμτσα, Κ.Μ. 1293 D, το 1985[108].

Το νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου καλύπτεται από κατασκευές της εποχής της Τουρκοκρατίας και της σύγχρονης περιόδου. Στο δυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου, κάτω από διαταραγμένη επίχωση με όστρακα έως και την εποχή της Τουρκοκρατίας, αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Αργυροκάστρου και Κορυτσάς (οικόπεδο Π. και Φ. Θαλασσινού)

Το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε το 1988-1989. Στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού

99. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 518· 47 (1992): Χρονικά, σ. 681· 48 (1993): Χρονικά, σ. 575.

100. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά ,σ. 654-655· 48 (1993): Χρονικά, σ. 547· 49 (1994): Χρονικά, σ. 784-786.

101. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654.

102. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 489-490.

103. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 681.

104. Η ανασκαφή βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς ΝΔ. και είναι υπό εξέλιξη.

105. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 631.

106. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 455-456.

107. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 651-652.

108. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 635-640.

τοίχου, που συνδέεται με τη δυτική οχύρωση της πόλης και τμήμα πολυγωνικού κτίσματος που συνδέεται με αυτή[109].

Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για επέκταση της κάλυψης στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του ανασκαφικού σκάμματος αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 8,50, πλ. 0,60 και ύψ. 1,20 μ., που χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Στην τοιχοποιία του παραπάνω τοίχου έχει χρησιμοποιηθεί οικοδομικό υλικό από ένα παλαιότερο κτίριο, πιθανότατα της ελληνιστικής περιόδου. Διάσπαρτο οικοδομικό υλικό από το ίδιο κτίριο, συμπεριλαμβανομένων κάποιων αρχιτεκτονικών μελών, εντοπίστηκε σε διάφορα σημεία του οικοπέδου. Με τον παραπάνω τοίχο συνδέονται θεμέλια τοίχων από αργολιθοδομή, σε κακή κατάσταση διατήρησης, που πιθανότατα συγκροτούν ένα κτίριο, στο οποίο μπορούν να εντοπιστούν δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις. Το κτίριο συνεχίζεται προς Δ., εκτός του δυτικού ορίου του σκάμματος.

Οι παραπάνω τοίχοι θεμελιώνονται σε μια ισχυρή επίχωση με κεραμική, κυρίως της ελληνιστικής περιόδου, που πιθανότατα συνδέεται με τη χρήση του χώρου ως αποθέτη απορριμμάτων μετά την κατάργηση του τείχους. Η κοίτη του αποξηλωμένου τείχους δεν εντοπίστηκε εντός των ορίων του οικοπέδου – και πιθανότατα βρίσκεται ανατολικότερα από τα όριά του – αλλά φαίνεται ότι οι περιοχές ευρύτερα του τείχους χρησίμευαν ως χώροι εναπόθεσης απορριμμάτων, όπως έχει εξάλλου διαπιστωθεί από παλαιότερες ανασκαφές σε άλλα σημεία του[110].

Τέλος, στο νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε θολωτός τάφος της μυκηναϊκής περιόδου, κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους ασπρόπετρας, χτισμένους κατά το εκφορικό σύστημα (Πίν. 417 β). Από τους τοίχους του κυρίως ταφικού χώρου διατηρήθηκε πολύ μικρό τμήμα, αλλά η διάμετρός του μπορεί να αποκατασταθεί σε 4,50 μ. περίπου. Η είσοδός του βρισκόταν στην ανατολική του πλευρά και μπροστά (ανατολικά) από αυτή διαπιστώθηκε η ύπαρξη διαδρόμου, μέγ. ορατού μήκ. 7,50 και πλ. από 1,70 (στο δυτικό του άκρο) μέχρι 2,20 μ. (στο ανατολικό του άκρο), ο οποίος προς Β. και Ν. οριζόταν από τοίχους κατασκευασμένους από όμοιο υλικό με τα τοιχώματα του κυρίως θαλάμου. Ο βόρειος τοίχος του δρόμου, μήκ. 5,70, πλ. 0,45 και μέγ. ύψ. 0,85 μ. φαίνεται να διακόπτεται δυτικότερα από το νότιο. Ο νότιος τοίχος του δρόμου, μέγ. ορατού μήκ. 5,20 μ., προς Α. συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου, ενώ το δυτικότερο τμήμα του είχε καταστραφεί από μεταγενέστερες παραβιάσεις. Το δάπεδό του έχει κατωφερή κλίση προς Δ. (προς την είσοδο του θαλάμου).

Το μεγαλύτερο μέρος των τοιχωμάτων του τάφου είχε καταρρεύσει. Κάτω από το λιθοσωρό, που είχε σχηματιστεί σε επαφή με τη βόρεια και δυτική πλευρά του, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο αβαθών λάκκων καύσης, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκαν, εκτός από κεραμική, ελάχιστα οστά, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται τμήμα καμένου κρανίου και δόντια από μεγάλο ζώο (άλογο;). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα, όπως ενώτιο με μορφή σχηματοποιημένου βουκρανίου[111], σπειροειδές κόσμημα, επιρράμματα σε μορφή ροδάκων, ψήφοι περιδεραίου με μορφή κρινοπαπύρων, καρπών σιταριού, αχιβάδας κτλ.[112] (Πίν. 417 α).

Μπροστά από την είσοδο του τάφου βρέθηκε ένας βαθύτερος λάκκος ακανόνιστου περιγράμματος σκαμμένος κάτω από το επίπεδο των θεμελίων του. Στη νότια πλευρά του παραπάνω λάκκου διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός ορύγματος με κεραμική της ρωμαϊκής περιόδου, που είχε διανοιχθεί πιθανώς για τη σύλησή του.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Έργα ΔΕΥΑΚ

Στη γωνία των οδών Αντιναυάρχου Ιπποκράτη Ιωαννίδη και Γρηγορίου Ε΄ αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά τμήμα λιθόστρωτου, καθώς και ένας πήλινος υδρευτικός αγωγός κατεύθυνσης Β.-Ν. με ενισχυτικό τοιχίο χυτής κατασκευής.

Τμήματα λιθόστρωτου βρέθηκαν και στις οδούς Αντιναυάρχου Ιωαννίδη και Κλεοπάτρας. Ακόμη αποκαλύφθηκε κτιστός καμαροσκεπής αποχετευτικός αγωγός κατεύθυνσης Β.-Ν., τμήμα οδοστρώματος σε επαφή σχεδόν με αυτόν και όριο δρόμου. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα χώρων, τα οποία πιθανώς ανήκουν στο ίδιο κτίριο, με δάπεδα και

109. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 507 (οικόπεδο Χ. Λαγού).

110. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 507 (οικόπεδο Χ. Κουρούνη)· 50 (1995): Χρονικά, σ. 802-803 (οικόπεδο Αικ. και Σ. Δρόσου). *ΑΑΑ* XIII (1980), σ. 104 (κτήμα Γρηγοριάδη).

111. Ένα όμοιο ζεύγος ενωτίων είχε αποκαλυφθεί σε οικόπεδο που ερευνήθηκε στο λόφο των Σεραγιών, *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 487 (οικόπεδο Ζ. Γιουσέμογλου).

112. Οι ψήφοι παρουσιάζουν αρκετά μεγάλη ποικιλία, αλλά κάθε τύπος αντιπροσωπεύεται με λιγοστά δείγματα. Πρβλ. ενδεικτικά, Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρ. Τσούντα*, Αθήνα 1985, σ. 307, αριθ. 107 (τύπος κρινοπαπύρου), αριθ. 111 (τύπος αχιβάδας).

τοίχους εσωτερικά επιχρισμένους με ασβεστοκονίαμα.

Στη γωνία της οδού Βασιλέως Παύλου και Ακτής Κουντουριώτου αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά τμήμα κτιρίου με τοίχους από ορθογωνισμένους λίθους και υπόστρωμα δαπέδου. Ένας εξωτερικός πιθανότατα τοίχος είχε κατασκευαστεί από λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας.

Κατά μήκος της οδού Βασιλέως Παύλου, αποκαλύφθηκε ένας μικρός κτιστός αγωγός και ένας κεντρικός αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος ακολουθεί καμπύλη πορεία, αρχικά Α.-Δ. και στη συνέχεια Β.-Ν. Το εσωτερικό πλάτος του είναι 1 και το ύψος του 0,95 μ.

Τμήματα κτιρίων νεότερης περιόδου αποκαλύφθηκαν επιφανειακά επί της πλατείας Καζούλη και στην οδό Ρήγα Φεραίου. Στη γωνία των οδών Ρήγα Φεραίου και Αντιναυάρχου Ιωαννίδη βρέθηκαν κτιριακά λείψανα επάλληλων οικοδομικών φάσεων: ένας μικρός λίθινος αγωγός, ένας τοίχος κατασκευασμένος από πωροπλινθίδες και ένας από λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας.

Οδός Αργυροκάστρου (έργα ΔΕΗ)

Στην παραπάνω οδό βρέθηκε τμήμα χώρου με δάπεδο, το οποίο καλύπτεται από στρώση κουρασανίου, που πιθανώς σχετίζεται με συγκρότημα θερμών, τμήμα των οποίων είχε αποκαλυφθεί στο σημείο αυτό σε παλαιότερο όρυγμα της ΔΕΥΑΚ.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός ανώνυμη (Ο.Τ. Γ371, οικόπεδο Θ. Χατζηθωμά)

Βρίσκεται νότια του αρχαίου Ωδείου[113] και νοτιοανατολικά του οικοπέδου, επίσης Θ. Χατζηθωμά[114], όπου αποκαλύφθηκε τμήμα πολυτελούς οικίας της ρωμαϊκής περιόδου. Βρίσκεται, επίσης, σε μικρή απόσταση (29 μ.) βόρεια του αρχαίου τείχους της Κω[115]. Κατά την ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Β. Σκαράκη, αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή της ρωμαϊκής περιόδου, μήκ. (Α.-Δ.) 19,90 και πλ. (Β.-Ν.) 1,95 μ., με τοιχώματα στεγανοποιημένα από υδραυλικό κονίαμα, στοιχείο που μας οδηγεί να την ερμηνεύσουμε ως είδος δεξαμενής (Πίν. 417 γ). Το κτίσμα εσωτερικά υποδιαιρείται από εγκάρσιο τοίχωμα σε δύο ανισομήκη τμήματα (10,62 το ανατολικό και 7,33 μ. το δυτικό). Είναι κατασκευασμένο από τοίχους χυτής τοιχοποιίας, κεκονιαμένους με υδραυλικό κονίαμα εσωτερικά και εξωτερικά, όπως και το δάπεδο που ορίζουν οι παραπάνω τοίχοι. Στις στενές πλευρές του έχουν διαμορφωθεί δύο κόγχες, ενώ στη βορειοανατολική, βορειοδυτική και νοτιοανατολική γωνία διαπιστώθηκε η ύπαρξη πήλινων αγωγών.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Οδός Εθνικής Αντιστάσεως (Ο.Τ. 216, Κ.Μ. 16416, οικόπεδο Δήμου Κω, βρεφονηπιακός σταθμός)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικό τομέα της πόλης και βορειοανατολικά των οικοπέδων Μ. Μπουρινάκη[116] και Ι. Βασιλείου[117], όπου διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα κατά το έτος 1997. Στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν., ορατού μήκ. 11,45 μ., ο οποίος αποτελείται από δύο δόμους πωροπλινθίδων, συνολ. ύψ. 1,13 μ. Πιθανώς πρόκειται για ταφικό περίβολο ή για αναλημματικό τοίχο. Σε επαφή σχεδόν με αυτόν αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι με κάλυψη από οριζόντια τοποθετημένες κεραμίδες που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Μεταξύ λιθοσωρών αποκαλύφθηκε τμήμα ενός τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν. κατασκευασμένου από λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας και πωρόλιθου με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Λίγο βορειότερα του τοίχου αυτού βρέθηκαν πεσμένες λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας.

Στο νότιο τμήμα του χώρου της κάλυψης βρέθηκαν 13 τάφοι: πέντε κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, τρεις λακκοειδείς με κάλυψη από κεραμίδες οριζόντια τοποθετημένες και δύο ελεύθερες ταφές, ενώ οι υπόλοιπες τρεις ταφές ήταν κατεστραμμένες, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να καθορίσουμε τον τύπο του τάφου. Κτερίσματα βρέθηκαν στους έξι από αυτούς και τοποθετούν χρονολογικά τις ταφές στη ρωμαϊκή περίοδο. Ανάμεσα στους τάφους αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 2 μ., χυτής τοιχοποίας με όψη και

113. *Historia* V (1931), σ. 592-602.

114. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 499.

115. *ΑΑΑ* XIII (1980), σ. 104.

116. Βλ. παρακάτω, σ. 1113.

117. Ό.π.

στις τέσσερις πλευρές του και κυρτή την άνω επιφάνειά του. Πιθανώς πρόκειται για ένα είδος ταφικού σήματος.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Οδός Εθνικής Αντιστάσεως (Ο.Τ. Γ 311, Κ.Μ. 3101, οικόπεδο Μ. Μπουρινάκη)

Βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου Ι. Βασιλείου και δυτικά του οικοπέδου Π. και Φ. Θαλασσινού (βλ. παραπάνω). Κατά την ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Β. Σκαράκη, αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλες οδοί κατεύθυνσης Α.-Δ., οι οποίες καλύπτουν όλο τον ανασκαφικό χώρο (Πίν. 418 α).

Η βορειότερη οδός (οδός 1), μέγ. ορατού μήκ. 21,80 μ., είναι κατασκευασμένη από λιθόστρωτο και χρονολογείται στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Στον κατά μήκος άξονά της υποδιαιρείται σε δύο εφαπτόμενα μεταξύ τους τμήματα, μέγ. συνολ. πλ. 2,28 μ., εκ των οποίων το νοτιότερο κατασκευάστηκε κατά 0,13 μ. ψηλότερα από το βορειότερο. Κατά μήκος του νοτιότερου τμήματος και σχεδόν σε επαφή με αυτό αποκαλύφθηκε μία σειρά λίθων που πιθανότατα αποτελούσε το ενισχυτικό όριο του λιθόστρωτου.

Η νοτιότερη οδός (οδός 2), ορατού μήκ. 24 και μέγ. πλ. 5,50 μ., αποκαλύφθηκε σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του λιθόστρωτου. Το βόρειο όριο αυτής της οδού εντοπίστηκε τμηματικά, πιθανώς επειδή είχε καταστραφεί κατά την κατασκευή της οδού 1. Το νότιο όριο αποκαλύφθηκε σε μικρό μήκος με τομή που έγινε εκτός των ορίων της κάλυψης. Μετά από στρωματογραφία που έγινε στα οδοστρώματα της οδού 2 διαπιστώθηκαν επτά οδοστρώματα, εκ των οποίων τα ανώτερα χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ τα κατώτερα στη ρωμαϊκή.

Σε τομή που πραγματοποιήθηκε κάτω από τμήμα της οδού 1 αποκαλύφθηκε μία προγενέστερη φάση της με παρόμοια διαμόρφωση, σε δύο ανισοϋψή τμήματα. Λίγο βαθύτερα εντοπίστηκε μία σκληρή στρώση-οδόστρωμα(;) της ρωμαϊκής περιόδου, στοιχείο που υποδεικνύει ότι πιθανώς στους ρωμαϊκούς χρόνους το πλάτος της οδού 2 ήταν μεγαλύτερο και περιορίστηκε κατά τη διάρκεια των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Τέλος, ακόμη βαθύτερα αποκαλύφθηκαν ακτέριστη ταφή σε εγχυτρισμό και ταφή καλυμμένη με θραύσματα πίθου της υστεροελληνιστικής περιόδου.

Οδός Εθνικής Αντιστάσεως και επαρχιακή οδός (Ο.Τ. Γ 321, Κ.Μ. 1609 Γ, οικόπεδο Ι. Βασιλείου)[118]

Βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Πέρου - Κουτούζη, όπου ερευνήθηκε νεκρόπολη της αρχαϊκής περιόδου[119] και βορειοανατολικά του οικοπέδου Πλουμή-Βαλλιανάτου, όπου ερευνήθηκε νεκρόπολη της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου[120].

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

1) 23 κεραμοσκεπείς τάφοι της ρωμαϊκής περιόδου, οι περισσότεροι σε κακή κατάσταση διατήρησης. Διαπιστώθηκε σε αρκετές περιπτώσεις επαλληλία ταφών, όπου οι μεταγενέστεροι τάφοι είχαν καταστρέψει μέρος των παλαιότερων. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι σε ποσοστό 50% περίπου, με τα συνήθη κτερίσματα, πήλινα μυροδοχεία χωρίς πόδι και γυάλινα μυροδοχεία διαφόρων τύπων.

2) Ένας πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος με τοιχώματα και κάλυψη από πωροπλίνθους Κεφάλου, επίσης της ρωμαϊκής περιόδου.

3) Τρεις πρωτογενείς γεωμετρικές καύσεις και μία κιβωτιόσχημη παιδική ταφή, της ίδιας περιόδου[121] (Πίν. 418 β).

4) Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κυκλικό πηγάδι, διαμ. 1,32 μ., κατασκευασμένο με πήλινα τοιχώματα από επάλληλους πήλινους δακτυλίους, ύψ. 0,54 μ. ο καθένας.

Οδός Ασκληπιού και Αυστραλίας (Ο.Τ. Γ 311, Μαρμαρωτό, οικόπεδο Σ. Κορδιστού)

Βρίσκεται νότια του οικοπέδου Πλουμή-Βαλλιανάτου, όπου αποκαλύφθηκε νεκρόπολη της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου[122] και δυτικά των οικοπέδων Δ. Θυμανάκη[123] και Μ. Θυμανάκη[124], στα οποία αποκαλύφθηκε ισχυρή επίχωση με συσσώρευση κεραμικής της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

Από το οικόπεδο ερευνήθηκε τμήμα του στη βορειοανατολική πλευρά, διαστ. 10,70 (Β.-Ν.)×9 μ. (Α.-Δ.). Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Σε επαφή με τη δυτική παρειά του σκάμματος αποκαλύφθηκε το θεμέλιο κτιστού ταφικού οικοδομήματος χυτής

---

118. Η αίτηση για την οικοδόμηση του οικοπέδου κατατέθηκε στο όνομα Ι. Βασιλείου. Στη συνέχεια το οικόπεδο μεταπουλήθηκε και η άδεια οικοδόμησης εκδόθηκε στο όνομα Η. και Μ. Μαστρομηνά - Δ. Σιφάκη.

119. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 397· 39 (1984): Χρονικά, σ. 335.

120. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 805-806.

121. Η ανασκαφή των γεωμετρικών καύσεων πραγματοποιήθηκε από τον αρχαιολόγο Δ. Μποσνάκη, βλ. *Καύσεις στην ύστερη εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999* (υπό έκδοση).

122. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 805-806.

123. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 657.

124. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 791.

τοιχοποιίας της ύστερης αρχαιότητας. Το οικοδόμημα έχει διαστάσεις (Β.-Ν.) 3,10 και (Α.-Δ.) 3 μ. Από τα δάπεδα σώζονται δύο πήλινες πλάκες και τμήμα του υποστρώματος από κονίαμα.

Στο υπόλοιπο σκάμμα διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

1) Η ύπαρξη ισχυρής επίχωσης με συσσώρευση κεραμικής, κυρίως της ρωμαϊκής περιόδου.

2) Τέσσερις εγχυτρισμοί νηπίων, χωρίς κτερίσματα.

3) Τρεις ελεύθερες ταφές ενηλίκων, επίσης ακτέριστες.

4) Πέντε κεραμοσκεπείς τάφοι και ένας κιβωτιόσχημος με τοιχώματα και κάλυψη από πώρινες λιθοπλινθίδες, ο οποίος είχε μερικώς αποξηλωθεί κατά την αρχαιότητα. Οι παραπάνω τάφοι ήταν στην πλειονότητά τους διαταραγμένοι και χωρίς κτερίσματα, ενώ με αυτούς συνδέονται πιθανώς τρεις μαρμάρινες ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες, που βρέθηκαν κοντά τους.

5) Ένας κιβωτιόσχημος τάφος με τοιχώματα και κάλυψη από ασπρόπετρα (Πίν. 418 γ-δ).

6) Ικανή ποσότητα οστράκων ερυθρόμορφης αττικής κεραμικής του 4ου και 5ου αι. π.Χ. και αρχαϊκής κεραμικής του 6ου και 7ου αι. π.Χ.

7) Τμήματα από τοιχώματα τάφων κατασκευασμένων από πλάκες ασπρόπετρας, της αρχαϊκής-κλασικής περιόδου, που είχαν αποξηλωθεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα από την ανασκαφή του οικοπέδου, μπορούν να διατυπωθούν τα ακόλουθα:

Στο οικόπεδο αρχικά υπήρχε νεκρόπολη που λειτούργησε από την αρχαϊκή περίοδο μέχρι και τους ελληνιστικούς τουλάχιστον χρόνους, αν όχι αργότερα.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο στην περιοχή έγιναν βαθιές παραβιάσεις, που κατέστρεψαν την υφιστάμενη νεκρόπολη και οι λάκκοι που δημιουργήθηκαν λειτούργησαν ως αποθέτες απορριμμάτων, στους οποίους διαπιστώθηκε η ύπαρξη εργαστηριακών καταλοίπων, όπως εκκαμινεύματα από καθαρισμό καμινιού, παραμορφωμένα αγγεία, μάζες σκουριάς κτλ.

Τέλος, κατά την ύστερη αρχαιότητα ο χώρος επαναλειτούργησε ως νεκρόπολη κυρίως για παιδικές ταφές εγχυτρισμών.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Πλατεία Πλατανίου (Κ.Μ. 690 οικοδομών Κω-εξοχής, οικόπεδο Βακούφ)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της πλατείας Πλατανίου, νοτιοδυτικά των οικοπέδων Χατζηφεϊζουλάχ[125], Παπουτσαλάκη[126] και Γιακάλογλου[127]. Στα ανώτερα στρώματα, αποκαλύφθηκε τμήμα οικοδομήματος των χρόνων της Τουρκοκρατίας σωζόμενο σε επίπεδο υποθεμελίωσης, το οποίο στη συνέχεια αφαιρέθηκε, προκειμένου να ανασκαφούν οι τάφοι που είχαν αποκαλυφθεί σε βαθύτερο επίπεδο στις δοκιμαστικές τομές.

Συνολικά ανασκάφηκαν 27 ταφές και μικρό τμήμα ρωμαϊκού οικοδομήματος στο βόρειο άκρο του ανασκαφικού χώρου (Πίν. 419 β). Αποκαλύφθηκαν 16 ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι, πέντε κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, τέσσερις λακκοειδείς με κάλυψη από οριζόντια τοποθετημένες κεραμίδες, μία ελεύθερη ταφή και ένας μικρών διαστάσεων τάφος αποτελούμενος από έξι ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες που σε β΄ χρήση είχαν χρησιμοποιηθεί για τα τοιχώματα και την κάλυψή του. Οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή περίοδο. Οι ελληνιστικές ταφές ήταν κτερισμένες με δίωτα φιαλίδια, όλπες και μυροδοχεία (Πίν. 419 α) και οι ρωμαϊκές με γυάλινα μυροδοχεία.

Πλατάνι, οδός Ασκληπιού (Ο.Τ. 553, Κ.Μ. 667 οικοπέδων Κω-εξοχής, οικόπεδο Γιαρέν)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του οικοπέδου Βακούφ[128]. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Β. Σκαράκη. Αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι περιείχαν διαταραγμένες ταφές. Συγκεκριμένα, ο νοτιότερος τάφος περιείχε διαταραγμένα οστά δύο σκελετών, πολλά γυάλινα μυροδοχεία, τμήματα χάλκινου κατόπτρου και ένα χάλκινο νόμισμα. Στο βορειότερο τάφο βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά και ένα χάλκινο κάτοπτρο. Οι ταφές χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Μαρμαρωτό (έργα ΔΕΥΑΚ)

Στην οδό Αυστραλίας βρέθηκε κτιστός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος. Εξωτερικά η κτιστή κάλυψη ήταν επίπεδη, ενώ εσωτερικά ήταν δίριχτη και είχε επενδυθεί με κεραμίδες. Πρόκειται πιθανότατα για ρωμαϊκό τάφο.

Δύο ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι βρέθηκαν στην οδό Ασκληπιού και τρεις ακόμη επί της πλατείας Πλατανίου. Ένας από αυτούς περιείχε μία αδιατάρακτη ταφή ελληνιστικής περιόδου, ενώ οι υπόλοιποι ήταν κατεστραμμένοι. Ένας διπλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος με

125. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 650.
126. Ό.π.
127. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 503.
128. Βλ. παραπάνω.

κοινό ενδιάμεσο τοίχωμα περιείχε δύο ρωμαϊκές ταφές, καθώς και μία ανακομιδή οστών παλαιότερης ταφής που χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο.

Τέλος, στο δρόμο που οδηγεί από την πλατεία Πλατανίου στον Αμπάβρη αποκαλύφθηκαν τοίχοι νεότερης περιόδου, κυρίως, είτε χυτής τοιχοποιίας είτε λιθόκτιστοι με ασβέστη ως συνδετικό υλικό. Επίσης, αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου υδρευτικού αγωγού και τμήμα ενός ακόμη κτιστού αγωγού. Τέλος, μία κατασκευή με δάπεδο και πήλινο σωλήνα κάθετα εμφυτευμένο, με ενισχυτικά τοιχώματα χυτής τοιχοποιίας θα είχε πιθανότατα υδρευτική χρήση.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Ψαλίδι

Περιοχή Ηρακλής (οικόπεδο Κ. Μπακάλογλου)

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή του οικοπέδου με την επέκταση του σκάμματος προς Ν. Χαράχθηκαν δύο ακόμη σειρές τετραγώνων κατά μήκος του παλαιού νότιου ορίου του σκάμματος. Μέχρι στιγμής έχουν διαπιστωθεί τα ακόλουθα:

Στο νοτιότερο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων, που δεν συνδέονται με τα κτίρια που είχαν αποκαλυφθεί μέχρι τώρα, αν και ανήκουν χρονικά στην ίδια περίοδο. Μπορούμε να διακρίνουμε περισσότερες από μία κατασκευαστικές φάσεις, όπου κατά την οικοδόμηση των νεότερων οι παλαιότερες φάσεις ισοπεδώνονταν, με αποτέλεσμα το σκάμμα να καλύπτεται από λιθοσωρούς που προέρχονταν από τη διάλυσή τους. Η κεραμική που περιέβαλλε τους παραπάνω λιθοσωρούς περιείχε κυρίως άβαφα όστρακα χρηστικών αγγείων οικιακών σκευών. Από τους αποκαλυφθέντες τοίχους αξίζει να αναφερθεί τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 11 και πλ. 0,60 μ., ο οποίος βρίσκεται μεταξύ του παλαιού σκάμματος και της επέκτασης. Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

ΤΗΛΟΣ

Μεγάλο Χωριό

Οικόπεδο του Αρχαιολογικού Μουσείου

Στις αρχές Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο της ιεράς μονής Αγίου Παντελεήμονος, στην είσοδο του χωριού, το οποίο έχει παραχωρηθεί στο Υπουργείο Πολιτισμού για την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου του νησιού. Προκειμένου να διαπιστωθεί εάν υπάρχουν αρχαιότητες στο χώρο, ο οποίος βρίσκεται στην περιοχή όπου εκτείνεται η νεκρόπολη της αρχαίας πόλης, διανοίχθηκαν πέντε τομές, μέγ. βάθ. 2 μ. Δεν διαπιστώθηκαν ίχνη αρχαιοτήτων.

Ανατολικότερα, και σε χώρο που αποτελεί τμήμα του ίδιου ακινήτου και χρησιμοποιείται προσωρινά από το στρατό για τη στάθμευση των οχημάτων του, διαπιστώθηκε η ύπαρξη κτιστής ορθογώνιας ταφικής κατασκευής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζόταν κατά το δυτικό της τμήμα, σε μήκος 2,50 μ. περίπου και έχει εξωτερικό πλάτος 1,70 μ. Τα τοιχώματά της αποτελούνται από μικρές πέτρες που σώζουν ίχνη επένδυσης από λευκό κονίαμα και στις δύο όψεις τους. Στην επίχωσή του βρέθηκε χρυσό συρμάτινο ενώτιο. Ο ορθογώνιος λάκκος επεκτείνεται ανατολικότερα των σωζόμενων τοιχωμάτων του τάφου. Στο ανατολικό άκρο του βρέθηκαν συγκεντρωμένα και θρυμματισμένα οστά και όστρακα άβαφων υστερορωμαϊκών αγγείων.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Πάλοι

Οικόπεδο Α. Παντελίδη

Συνεχίστηκε η έρευνα στο οικόπεδο που βρίσκεται νότια του συγκροτήματος των λουτρών και σε άμεση γειτνίαση με τις ρωμαϊκές θέρμες[129].

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε υδρευτική δεξαμενή κατά το μεγαλύτερο μέρος της, διαστ. 9,10×1,10 μ. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν τμήματα των τοίχων που ορίζουν τη δεξαμενή από δυτικά, ανατολικά και νότια, καθώς και τμήμα της βόρειας πλευράς της. Για την κατασκευή της νότιας πλευράς της δεξαμενής χρησιμοποιήθηκε τμήμα τοίχου που είχε αποκαλυφθεί στο νότιο τμήμα του οικοπέδου κατά τη διάνοιξη της τομής Ι το 1986. Τα πλευρικά τοιχώματα της δεξαμενής, χτισμένα με λίθους ακανόνιστου σχήματος, ήταν επιχρισμένα στο εσωτερικό τους με υδραυλικό κονίαμα και αποκαλύφθηκαν σε ύψος 0,53 μ. περίπου. Σε μεταγενέστερα χρόνια το νότιο τμήμα της δεξαμενής καταστράφηκε και κατασκευάστηκε τοίχος, μήκ. 1,10 μ., ο οποίος τη διασχίζει σχεδόν κάθετα, με κατεύθυνση Α.-Δ. Τα οικοδομικά

129. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 652-653.

λείψανα χρονολογούνται από τα ευρήματα πιθανώς στα υστερορωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

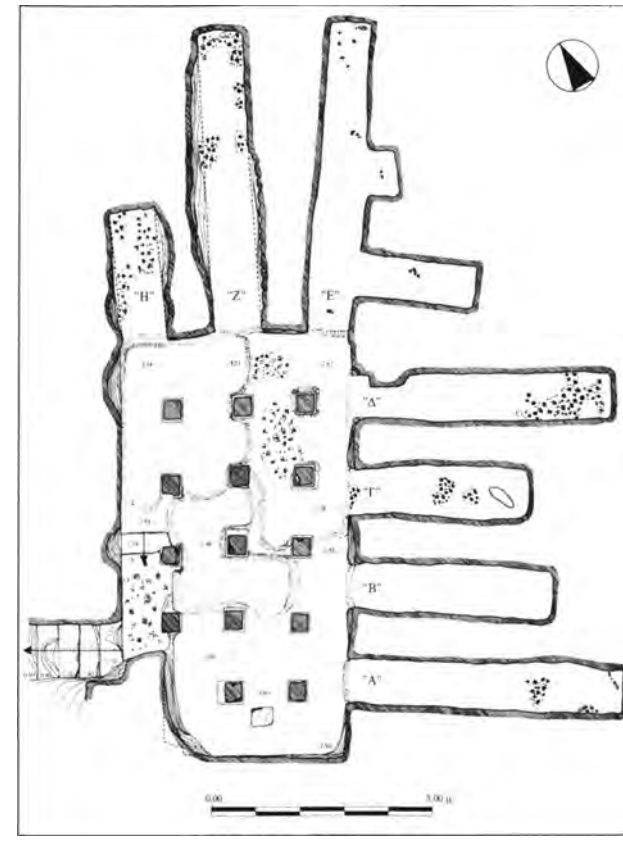
ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Λευκός

Θέση Ριά

Στη θέση Ριά της περιοχής Λευκού Καρπάθου, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός, η αποτύπωση και η προσωρινή υποστύλωση μνημειώδους υπόγειας δεξαμενής των ρωμαϊκών χρόνων[130] (Σχέδ. 11-12· Πίν. 420 α-γ).

Το μνημείο αποτελείται από μία κεντρική αίθουσα περισυλλογής νερού με τρεις πεσσοστοιχίες, που υποβαστάζουν τις ογκώδεις πωροπλίνθους της οροφής της· ο προσανατολισμός του μεγάλου άξονα του κύριου αυτού χώρου είναι Β.-Ν. (με μικρή απόκλιση ΒΑ.-ΝΔ.) και οι διαστάσεις του 9×4 μ. περίπου. Τα τοιχώματα (ύψ. 2,50 μ. περίπου) και το δάπεδό του ήταν επενδεδυμένο με υδραυλικό κονίαμα για τη συγκράτηση του νερού που προφανώς συγκεντρωνόταν διαμέσου των αρμών των καλυπτήριων πωροπλίνθων. Στη βόρεια και ανατολική πλευρά του είχαν διανοιχθεί τυφλές στοές ποικίλου μήκους (από 6,60 μέχρι 3,70 μ.), με δίριχτη ή ημικυλινδρική οροφή, επίσης επενδεδυμένες με υδραυλικό κονίαμα, και μικρή κλίση του δαπέδου τους προς την κεντρική υπόστυλη αίθουσα. Ο σκοπός της διάνοιξης των παραπάνω στοών ήταν η αύξηση της χωρητικότητας της υπόγειας δεξαμενής σε περιόδους πλούσιας βροχόπτωσης. Επίσης, μετά την αφαίρεση των διαφόρων μολωμάτων και την πλήρη αποκάλυψη του δαπέδου, διαπιστώθηκε ότι αυτό συνέκλινε σε κατά τόπους μεγάλες εκβαθύνσεις (γούβες), όπου συλλέγονταν τα τελευταία αποθέματα του νερού· η σημαντικότερη εκβάθυνση (διαστ. 3,50×3 μ.) παρατηρήθηκε ακριβώς μπροστά από τη χαμηλότερη βαθμίδα της εισόδου στη δυτική πλευρά της δεξαμενής. Ο εντοπισμός της κλίμακας

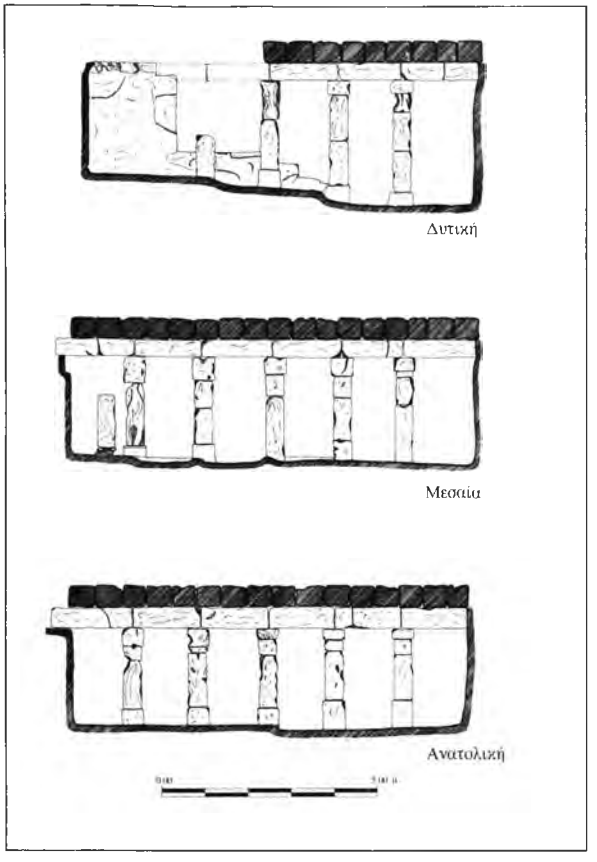

Σχέδ. 11. Κάρπαθος. Λευκός. Θέση Ριά. Κάτοψη της υπόγειας δεξαμενής.

καθόδου στην υπόγεια δεξαμενή έγινε με μικρή ανασκαφική διερεύνηση στο μέσον της δυτικής μακριάς πλευράς της, όπου είχε παρατηρηθεί μεγάλης κλίμακας κατάρρευση πωροπλίνθων από την οροφή στο εσωτερικό του μνημείου. Η κλίμακα καθόδου είχε λαξευθεί στο φυσικό βράχο κάθετα προς τη δυτική πλευρά της υπόστυλης αίθουσας και κατέληγε σε πλατύσκαλο με υδατοστεγή επένδυση κονιάματος, όπου ήταν δυνατόν να σταθούν ένα ή δύο άτομα, για να αντλήσουν νερό. Από το πλατύσκαλο αυτό συνεχίζονταν λαξευμένες βαθμίδες καθόδου σε επαφή με το τοίχωμα της δυτικής πλευράς της υπόστυλης αίθουσας, επίσης επενδεδυμένες με υδραυλικό κονίαμα, οι οποίες οδηγούσαν μέχρι το κατώτερο επίπεδο συλλογής νερού της δεξαμενής, ώστε να είναι δυνατή η αντλησή του σε περιόδους ανομβρίας, όταν η στάθμη του θα ήταν μειωμένη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία μεγάλη πωρόπλινθος, η οποία είχε καταρρεύσει από την οροφή και η οποία βρέθηκε τοποθετημένη (και όχι τυχαία ριγμένη) σε κατακόρυφη θέση, ακριβώς στο κέντρο του «κλίτους» που σχημάτιζε η ανατολικότερη και η μεσαία πεσσοστοιχία,

130. Μια πρώτη ατελής αποτύπωση του μνημείου αυτού (που τότε είχε ερμηνευθεί ως ταφικό συγκρότημα) έγινε το 1977 από τον καθηγητή Μουτσόπουλο και δημοσιεύτηκε μαζί με τοπογραφικό διάγραμμα των μνημείων της ευρύτερης περιοχής στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ζ΄* (1975-1977), σ. 207-213· γενικότερα, για τα μνημεία της περιοχής του Λευκού, βλ. σ. 195 κ.ε.

Σχέδ. 12. Κάρπαθος. Λευκός. Θέση Ριά. Όψεις των εσωτερικών πεσσοστοιχιών της υπόγειας δεξαμενής.

στη νότια απόληξη της υπόστυλης αίθουσας (Πίν. 420γ). Στο σημείο αυτό η οροφή ήταν άθικτη και η ανόρθωση της πωροπλίνθου θα πρέπει να έγινε μετά την κατάργηση της χρήσης του μνημείου ως δεξαμενής και αφού είχαν ήδη αρχίσει να εισρέουν επιχώσεις στο εσωτερικό του, όπως δείχνει η έδραση της όρθιας πωροπλίνθου σε στρώση επίχωσης και όχι κατευθείαν πάνω στο δάπεδο. Προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί κάποια έγκυρη άποψη για το σκοπό της τοποθέτησης αυτής της όρθιας πωροπλίνθου· πιθανώς η ανόρθωσή της να έχει χαρακτήρα λατρευτικό (πεσσολατρεία) ή αποτροπαϊκό και να έγινε σε κάποια σκοτεινή χρονική περίοδο απομόνωσης της περιοχής (ίσως κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους;). Εξάλλου, στην ίδια περιοχή έχουμε το παράδειγμα του περίφημου «μενχίρ», γύρω στα 70 μ. ανατολικά της υπόγειας δεξαμενής που πιθανότατα συνδέεται επίσης με λιθολατρεία, σύμφωνα με τον καθηγητή Μουτσόπουλο[131].

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Χώρα

Θέση Κάτσαλος (οικόπεδο Η. Καλή)

Συνεχίστηκε[132] και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή με την έρευνα του κεντρικού και ανατολικού τμήματος του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν 12 ακόμη ορθογώνιοι ταφικοί λάκκοι, δύο καύσεις και τρία ελλιπή αγγεία που πιθανώς μπορούν να αποδοθούν σε εγχυτρισμούς[133] (Σχέδ. 13).

Οι περισσότεροι λάκκοι, από τους οποίους ο μεγαλύτερος είχε διαστάσεις 2,30×1,30 μ., ο μικρότερος 0,80×0,40 μ. και βάθος που κυμαινόταν από 0,05 έως 0,50 μ., βρέθηκαν διαταραγμένοι. Σε τρεις από αυτούς σώζονταν οι ενταφιασμοί δύο κοριτσιών (Τ14, Τ27) και ενός βρέφους (Τ19). Ο προσανατολισμός τους ήταν όπως και στις άλλες ταφές, Α.-Δ., με το κεφάλι στα ανατολικά. Η έφηβη της Τ14 είχε κτεριστεί με ερυθρόμορφη οινοχόη πλάι στο δεξιό της ώμο, μυροδοχείο στα πόδια και στο αριστερό της χέρι σιδερένιο δαχτυλίδι, από το οποίο διασώθηκε μόνον η ελλειψοειδής σφενδόνη. Η τριφυλλόστομη οινοχόη έφερε ερυθρόμορφη παράσταση προσφορών σε ερμαϊκή στήλη[134]. Η ταφή μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Από τις μέχρι σήμερα πλουσιότερα κτερισμένες ταφές του νεκροταφείου είναι και αυτή του μικρού κοριτσιού της Τ27. Δύο ζευγάρια ενωτίων βρέθηκαν στη θέση των αυτιών. Το ένα αποτελούνταν από μικρούς ασημένιους κρίκους και το δεύτερο από πήλινες κεφαλές γυναικών με ίχνη επιχρύσωσης που μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο αι. π.Χ.[135]. Στην περιοχή επίσης του κρανίου, που είχε συνθλιβεί μάλλον από την πίεση του υπερκείμενου χώματος, και γύρω από τους ώμους βρέθηκαν δύο ακέραιες και μία ελλιπής ψήφος από υαλόμαζα και ένα οστέινο κομβίο. Δίπλα στο δεξί χέρι μικρή πήλινη γυναικεία προτομή. Μεγάλος αριθμός οστρέων (107) βρέθηκε συγκεντρωμένος κυρίως στα νοτιοδυτικά των ποδιών αλ-

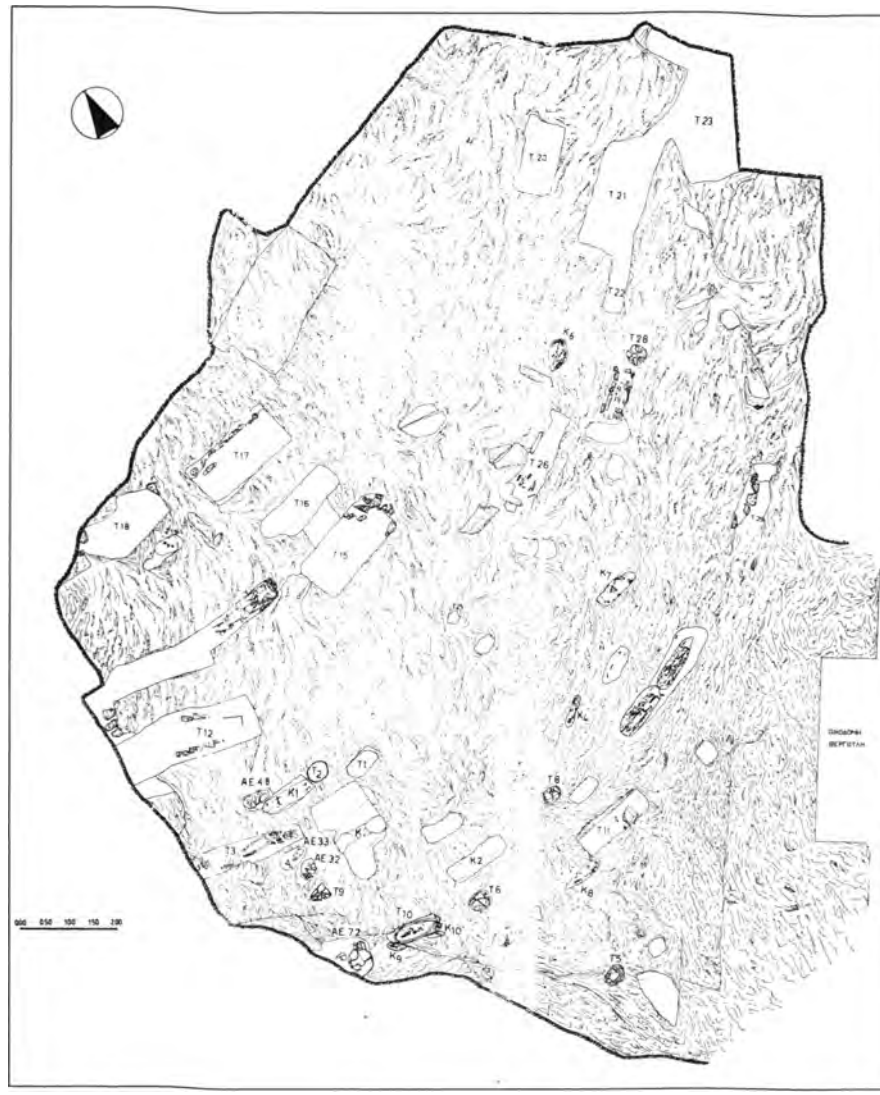
131. Ό.π., σ. 215-221.

132. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 808-809· 51 (1996): Χρονικά, σ. 699.

133. Οι καύσεις του οικοπέδου Η. Καλή παρουσιάστηκαν από τη γράφουσα στο *Καύσεις στην ύστερη εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου*, ό.π. (υποσημ. 121) και οι ταφές στο *ΙΑ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Λωδεκανησου, Αστυπάλαια, 26-29 Αυγούστου 1999*.

134. Για παράλληλο, βλ. *CVA* Deutschland 30, Frankfurt am Main 2, σ. 32, πίν. 79, αριθ. 5-6.

135. Για παράλληλα, βλ. F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery in the British Museum, Greek, Etruscan and Roman*, London 1911, σ. 247-248, πίν. XLII.

Σχέδ. 13. Αστυπάλαια. Χώρα. Θέση Κάτσαλος. Οικόπεδο Η. Καλή. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου.

λά και στην περιοχή του κρανίου και κοντά σε αυτά θρυμματισμένα κελύφη αυγών.

Η ταφή του βρέφους (Τ19) αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σχεδόν στην επιφάνεια του βράχου. Από αυτό σώζονταν μόνο το στέρνο με τα πλευρά, που υπέδειξαν και πάλι τοποθέτηση της κεφαλής στα ανατολικά. Στο μέσον του στήθους αποκαλύφθηκε τμήμα μικρής χάλκινης πόρπης που προφανώς συγκρατούσε τα σπάργανα ή το σάβανο.

Αποκαλύφθηκαν τέλος δύο ακόμη καύσεις. Η μία (Κ6) ήταν πυρά προσφοράς μάλλον αιγοπροβάτου. Η δεύτερη καύση (Κ7) σχηματίστηκε από ανακομιδή σε ελλειψοειδή λάκκο και μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Συνοδευόταν από εντυπωσιακά για το συγκεκριμένο νεκροταφείο κτερίσματα: μελαμβαφή καλυκόσχημο κάνθαρο, σπαράγματα στεφανιού από μόλυβδο, χαλκό και πήλινους καρπούς, ασημένια ασπιδίσκη, σιδερένια στλεγγίδα, σιδερένιο δαχτυλίδι και τέσσερις ψήφους από φαγεντιανή. Ανάμεσά τους είχαν διατηρηθεί θρυμματισμένα κελύφη αυγών.

Η ανασκαφική έρευνα ολοκληρώθηκε.

Θέση Κυλίνδρα (οικόπεδο Γ. Σταυριανού)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοδυτική Κυλίνδρα και συνορεύει στα ανατολικά με το οικόπεδο Φοί-

βος ΕΠΕ, όπου έχει εντοπιστεί νεκροταφείο με εγχυτρισμούς βρεφών[136]. Ανοίχθηκαν έξι συνολικά δοκιμαστικές τομές διάσπαρτες στα 1000 τ.μ. του οικοπέδου, όπου διαπιστώθηκε ότι το νεκροταφείο συνεχίζεται και εδώ με τα ίδια χαρακτηριστικά. Στο νότιο-νοτιοδυτικό χαμηλότερο τμήμα σώζονται σε βάθος μόλις 0,20 μ. εγχυτρισμοί κλασικών-ελληνιστικών χρόνων τοποθετημένοι σε πυκνή διάταξη, ενώ στα ψηλότερα επίπεδα, όπου η επιφανειακή επίχωση είναι παχύτερη, τα αγγεία αποκαλύπτονται σε αραιότερα διαστήματα.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Το έργο της Υπηρεσίας στην Αμοργό κατά το 1997, εκτός από τους καθαρισμούς των αρχαιολογικών χώρων της Μινώας[137] και του Πύργου της Αγίας Τριάδας στη σημερινή Αρκεσίνη[138], καθώς και την εργασία της καταγραφής των ευρημάτων παλαιότερων ανασκαφών και παραδόσεων στο Μουσείο Αμοργού[139], περιορίστηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Ν. Ρόκκου στα Κατάπολα.

Κατάπολα

Οικόπεδο Ν. Ρόκκου

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια του οικοπέδου Μ. Βεκρή[140], στο οποίο είχαν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ύστερα από την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος (πάχ. 0,25 μ.), η ανασκαφική έρευνα έφθασε έως βάθος 2,50 μ., όπου και αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα διαφόρων εποχών, τα οποία στην πλειονότητά τους χρονολογούνται σύμφωνα με το είδος της τοιχοδομίας και τα κινητά ευρήματα στη ρωμαϊκή και στην παλαιοχριστιανική εποχή.

Τα περισσότερα αμελούς τοιχοποιίας τοιχάρια εντοπίστηκαν στο νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αντιστοίχως, τα οποία αποδίδονται σε δύο κτίρια. Αντιθέτως στο βόρειο τμήμα βρέθηκαν λιγοστά ευρήματα, κατά κύριο λόγο κάτω από την επιφάνεια του νερού. Πιθανώς φαίνεται ότι το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο όριο του αρχαίου οικισμού των Καταπόλων, υπόθεση που ενισχύεται από την απουσία ευρημάτων και στο προς Β. παρακείμενο οικόπεδο Μ. Ρόκκου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Ακρόπολη Λίνδου

Η επέμβαση στην ελληνιστική στοά φέτος εντοπίστηκε στην ανατολική κατ' εσοχή γωνία της. Μετά τη διάλυση των κιόνων Κ34, Κ35 και Κ36, που είχε γίνει το προηγούμενο έτος (Πίν. 421 α), κρίθηκε απαραίτητη και η απομάκρυνση των ιταλικών συμπληρώσεων των βαθμίδων και του στυλοβάτη σε μήκος 7,50 μ. στην εγκάρσια κιονοστοιχία και 4,50 μ. στην πλευρική, επειδή οι λίθοι είχαν τυχαίες διαστάσεις. Έτσι αντικαταστάθηκαν και τα τμήματα αυτά με νέους λίθους, που λαξεύθηκαν πλέον στις κανονικές διαστάσεις των αρχαίων (Σχέδ. 14). Στις βαθμίδες τοποθετήθηκαν συνολικά 11 νέοι λίθοι, διαστ. 1,31×0,65×0,21 μ. περίπου και στο στυλοβάτη οκτώ νέοι λίθοι, διαστ. 1,31×0,88×0,23[141] και 0,26 μ., αφού εξομαλύνθηκαν οι φθορές στις υποκείμενες στρώσεις με κατάλληλο κονίαμα.

Μετά την απομάκρυνση των ιταλικών συμπληρώσεων της κρηπίδας δεν αποκαλύφθηκαν αρχαίες εντορμίες γόμφων, πλην μιας[142], διαστ. 4×10×0,3 μ., στην οποία τοποθετήθηκε νέος γόμφος από τιτάνιο.

Κατά τη συμπλήρωση του στυλοβάτη στην εγκάρσια κιονοστοιχία, όπου έχει παρατηρηθεί καμπυλότητα, με βέλος 0,11 μ.[143], εξασφαλίστηκε υψομετρική διαφορά 0,0085 μ. μεταξύ των εδράσεων των κιόνων Κ34 και Κ35.

Η κακή διατήρηση των αρχαίων σπονδύλων των τριών κιόνων και των κιονοκράνων τους, επειδή αυτοί είχαν συναρμολογηθεί από μη συνανήκοντα μεταξύ τους τμήματα αρχαίων μελών (Σχέδ. 15· Πίν. 421 β) και είχαν συμπληρωθεί με κομμάτια νέου πωρόλιθου και κονιάματα, δεν επέτρεψε την επαναχρησιμοποίηση παρά μόνον ενός αρ-

136. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 809.

137. Ανασκαφή της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό τη διεύθυνση της καθηγήτριας της κλασικής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λ. Μαραγκού, βλ. *ΠΑΕ* 1981-1997.

138. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 796.

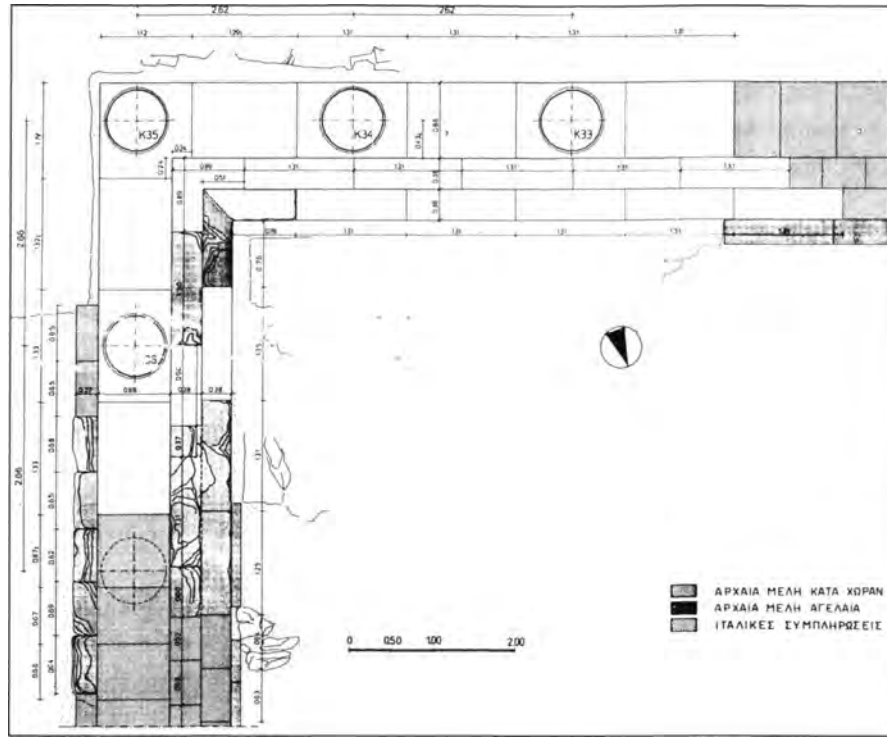
139. Ό.π., σ. 799.

140. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 398, Πίν. 174γ.

141. Η γωνιακή πλάκα του στυλοβάτη έχει διαστάσεις 1,12×1,12×0,23 μ.

142. Η εντορμία είχε λαξευθεί στο φυσικό βράχο, όπου εδραζόταν ο στυλοβάτης και στο βόρειο αρμό ώσεως της γωνιακής πλάκας του.

143. Μετρήθηκε υψομετρική διαφορά 0,11 σε μήκος 35,36 μ., που αντιστοιχεί στο ήμισυ του μήκους της εγκάρσιας κιονοστοιχίας της στοάς.

Σχέδ. 14. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά. Κάτοψη της ανατολικής κατ' εσοχή γωνίας.

χαίου σπονδύλου στον κίονα Κ35. Έτσι οι κίονες λαξεύτηκαν εξ ολοκλήρου από νέο πωρόλιθο (Σχέδ. 16).

Η κοπή των νέων σπονδύλων έγινε με το νέο κοπτικό μηχάνημα και διαπιστώθηκε ότι επιτυγχάνεται πλέον σωστότερη κατασκευή σε συντομότερο χρονικό διάστημα. Οι έδρες των σπονδύλων κόβονται επίπεδες και οι πόλοι τοποθετούνται με ακρίβεια στον κατακόρυφο άξονα κάθε κίονα. Η λάξευση των ραβδώσεων έγινε, όπως και στους προηγούμενους κίονες, με βάση τα πρότυπα που προέκυψαν από τις μετρήσεις των αρχαίων μελών.

Τα τρία αρχαία κιονόκρανα, που είχαν τοποθετηθεί στις παραπάνω θέσεις από τους Ιταλούς, λόγω κακής κατάστασης (Πίν. 421 γ) κρίθηκαν ακατάλληλα να φέρουν το βάρος του υπερκείμενου θριγκού και αντικαταστάθηκαν από νέα κιονόκρανα.

Στη συνέχεια άρχισε η προετοιμασία των λίθων της ζωφόρου. Πρόκειται για τέσσερις νέους λίθους. Στους δύο από αυτούς, που έχουν διαστάσεις 1,95×0,60×0,53 μ., εντάχθηκαν δύο τμήματα αρχαίων λίθων της ζωφόρου της στοάς. Οι άλλοι δύο λίθοι είναι μικρότερων διαστάσεων, 0,90×0,59×0,53 μ. Για την ενίσχυση των συγκολλήσεων κάθε αρχαίου τμήματος στους νέους λίθους χρησιμοποιήθηκαν δύο ράβδοι τιτανίου Φ6, μήκ. 0,30 μ. Η επεξεργασία των νέων επιφανειών της ζωφόρου για τα τρίγλυφα, τις μετόπες και τις κεφαλές αυτών έγινε σύμφωνα με τα αρχαία τμήματα που εντάχθηκαν στη νέα ζωφόρο.

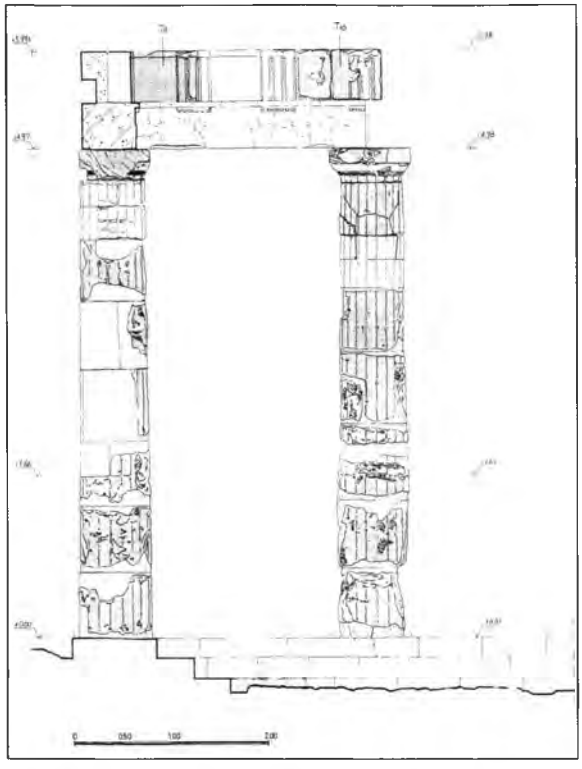
Για την κατασκευή των επιστυλίων, τα οποία στην ιταλική αναστήλωση ήταν από οπλισμένο σκυρόδεμα, έγινε προμήθεια 16 τεμαχίων πωρόλιθου ειδικών διαστάσεων από την Κύπρο, επειδή το λατομείο της Ρόδου δεν διέθετε λίθους του απαιτούμενου μεγέθους (2,66×0,41×0,45 μ.)

Η κατεργασία τεσσάρων λίθων του επιστυλίου, που απαιτούνται για την αναστήλωση στην ανατολική κατ' εσοχή γωνία, θα ολοκληρωθεί άμεσα, οπότε θα αρχίσει η αναστήλωση του θριγκού.

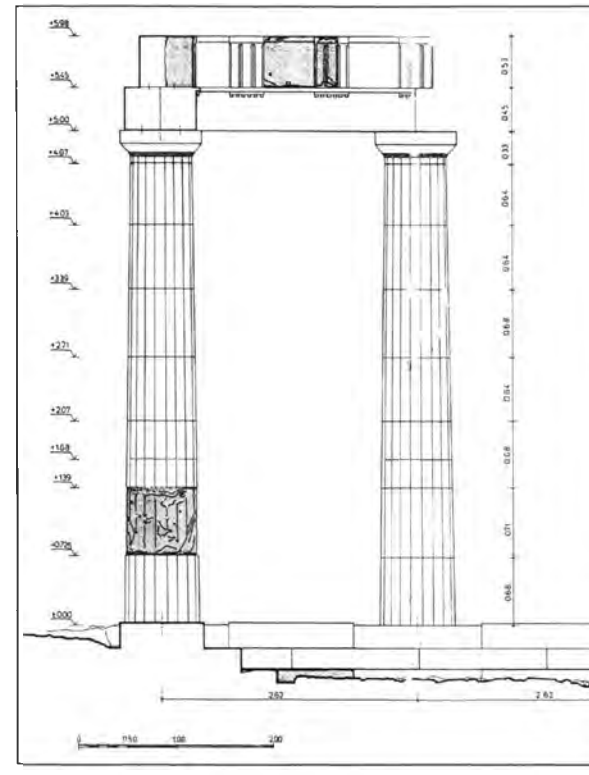
Παράλληλα με τις εργασίες αυτές, μελετήθηκε η υφιστάμενη κατάσταση στο ναό της Λινδίας Αθηνάς και συντάχθηκε σχετική προμελέτη[144], ενώ άρχισε και η προετοιμασία τεκμηρίωσης και μελέτης για την αποκατάσταση των κιόνων Κ1, Κ4, Κ5, Κ8 στο δυτικό σκέλος της στοάς.

ΒΑΣΩ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

144. Β. Ελευθερίου, *Αναστήλωση αρχαίων μνημείων ακρόπολης Λίνδου*, τεύχος 19, Λίνδος 1997.

Σχέδ. 15. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά. Όψη των κιόνων Κ34-Κ35 πριν από τη διάλυσή τους.

Σχέδ. 16. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά. Όψη των κιόνων Κ34-Κ35. Πρόταση αποκατάστασης.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Στη Νεκρόπολη του Κορακόνερου συνεχίστηκαν οι εργασίες οριοθέτησης στο νότιο αρχαιολογικό χώρο, αρχικά μέσω της Προγραμματικής Σύμβασης και στη συνέχεια μέσω του Γ΄ ΚΠΣ, με αυτεπιστασία και με μικρή εργολαβία. Σε θέσεις όπου αποκαλύφθηκαν τάφοι ακολούθησε ανασκαφική έρευνα (βλ. παραπάνω, σ. 1099), ενώ σε άλλες περιπτώσεις κατασκευάστηκαν δοκάρια-πρόβολοι σε ικανό ύψος, πάνω από το χείλος των τάφων (ώστε να θεμελιωθεί στη θέση αυτή το τοιχίο), προσφέροντας τη δυνατότητα για μελλοντική αποκάλυψη των μνημείων μέσα και έξω από την περίφραξη. Γενικά η πορεία των τοιχίων ακολούθησε την παλιά οριοθέτηση, της Ιταλικής περιόδου, ενώ σε ορισμένα σημεία και σε συνεννόηση με το Δήμο Ρόδου, ο χώρος διευρύνθηκε, για να ενσωματωθούν οι δενδροστοιχίες, δύο αρχαία πηγάδια και κάποιοι τάφοι που προεκτείνονταν κάτω από το πεζοδρόμιο.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης Ρόδου συμπληρώθηκε και τελειοποιήθηκε η φωταγώγηση των μνημείων, με σκοπό κυρίως την ασφάλειά τους κατά τις νυχτερινές ώρες, αφού ο χώρος παραμένει απερίφραχτος, έως ότου συνταχθεί και εγκριθεί η οριστική μελέτη γενικής διευθέτησης του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου. Κάτω από το νότιο πεζοδρόμιο της οδού Διαγοριδών, όπου κατασκευάστηκαν οι τουαλέτες από το Δήμο Ρόδου, διαμορφώθηκε ο υπόλοιπος χώρος, για να λειτουργήσει ως χώρος πληροφόρησης και περιοδικών εκθέσεων, ενώ ένα μικρό τμήμα του – αναγκαστικά ελλείψει άλλου χώρου – φιλοξενεί κυλικείο. Μεγάλο πρόβλημα προκαλεί η παραμονή στην κορυφή του αρχαιολογικού χώρου των τηλεοπτικών κεραιών – κρατικών και ιδιωτικών – τις οποίες η Υπηρεσία όλα αυτά τα χρόνια προσπαθεί να αφαιρέσει με συνεχή διαβήματα προς την ΕΡΤ χωρίς όμως ακόμη κανένα αποτέλεσμα.

Στον αρχαιολογικό χώρο των ελληνιστικών οχυρώσεων της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου ολοκληρώθηκε η κατασκευή της επιμήκους αίθουσας που ενσωματώθηκε κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού, έγινε τοποθέτηση πλακιδίων στα δάπεδα και ελαιοχρωματισμοί. Στο άμεσο μέλλον προγραμματίζεται ο χώρος να λειτουργήσει ως εκθεσιακός αλλά και ως χώρος εκπαιδευτικών προγραμμάτων, σε συνδυασμό με τη συμπλήρωση της ανασκαφικής έρευνας του τείχους και του προτειχίσματος που σώζονται στο χώρο αυτό στη μεγαλύτερή τους έκταση.

Στη Σύμη έγινε καθαρισμός στους περισσότερους αρχαιολογικούς χώρους του νησιού, ενόψει της Επιστημονικής Διημερίδας που οργανώθηκε εκεί από το Δήμο Σύμης και το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος με θέμα «Ο οικισμός της Σύμης. Παρελθόν και Μέλλον». Έγινε παρουσίαση των μνημείων του νησιού και πρόταση για τη δημιουργία επισκέψιμων χώρων και αρχαιολογικών περιπάτων.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ - ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΑΡΧΕΙΩΝ

Το πρόγραμμα συντήρησης και καταγραφής αρχαίων κατά κατηγορίες, καθώς και το πρόγραμμα τακτοποίησης και μηχανογράφησης των αρχείων της Εφορείας προχώρησε και κατά το 1997.

Στη Ρόδο καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα:

Πήλινα αγγεία	903	(Π 18586-19490)
Γλυπτά	22	(Γ 2408-2430)
Αμφορείς	460	(Α 1887-2338)
Αρχιτεκτονικά μέλη	181	(Αρχ 1306-1488)
Μικροαντικείμενα	145	(ΜΑ 716-862)
Μετάλλινα	145	(Μ 1383-1528)
Επιγραφές	238	(Ε 4660-4899)
Λύχνοι	187	(Λ 6122-6310)
Κεραμίδες	6	(Κ 160-166)
Μήτρες	20	(Μ 8-28)
Γυάλινα	123	(Υ 704-827)

Όλα σχεδόν τα παραπάνω αντικείμενα πλύθηκαν και συντηρήθηκαν κατά την ίδια περίοδο. Παράλληλα πλύθηκαν και τακτοποιήθηκαν όστρακα από παλαιότερες και νεότερες σωστικές ανασκαφές.

Καταχωρήθηκαν σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, σε πρόγραμμα αρχείου, όλα τα ημερολόγια των ανασκαφών της Ρόδου, καθώς και οι κατάλογοι καταγραφής πήλινων αγγείων, νομισμάτων, μετάλλινων και γυάλινων αντικειμένων, ειδωλίων, λύχνων και αμφορέων, κατά τόπο και χρονολογία εύρεσης.

Στην Κω συντηρήθηκαν τα πήλινα ευρήματα από πρόσφατες σωστικές ανασκαφές οικοπέδων. Παράλληλα, έγινε συντήρηση των ψηφιδωτών από το οικόπεδο Θ. Χατζηθωμά και ταξινομήθηκαν σε νομισματοθήκες 1.617 νομίσματα προερχόμενα από ιταλικές ανασκαφές και παραδόσεις, ενώ καταγράφηκε μεγάλο μέρος τους. Επίσης, καταγράφηκαν οι λύχνοι από το οικόπεδο Μουζάκη (Λ 443-584) και τα αγγεία της γεωμετρικής περιόδου από τα οικόπεδα Γερασκλή και Βασιλείου (Π 1719-1785).

Στην Κάλυμνο καταγράφηκαν τα γεωμετρικά ειδώλια από το ιερό του Δαλίου Απόλλωνος και τα λυχνάρια από το οικόπεδο Πιζάνια στο Δάμο (167-432). Στη Λέρο προχώρησε η συντήρηση και καταγραφή των αρχαίων στο πλαίσιο της προετοιμασίας του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου, ενώ στην Τήλο καταγράφηκαν στον κατάλογο 145 αντικείμενα της εκεί Αρχαιολογικής Συλλογής.

Φωτογραφικό αρχείο: έγινε αναπαραγωγή σε φιλμς και επανεκτύπωση 560 αρνητικών φωτογραφιών γυάλινων αντικειμένων του ιταλικού φωτογραφικού Αρχείου. Επίσης ταξινομήθηκε το φωτογραφικό αρχείο των γλυπτών της Εφορείας.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ-ΥΠΟΔΕΙΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το 1997 παραδόθηκαν στο Μουσείο της Ρόδου τα παρακάτω αρχαία:

1. Μαρμάρινο επιτύμβιο άγαλμα λιονταριού ελληνιστικής περιόδου (Γ 2409). Το άγαλμα έχει μήκος 1,15 και σωζόμενο ύψος 0,50 μ., διατηρείται δε σε καλή κατάσταση, εκτός από τα άκρα του που βρέθηκαν σπασμένα. Το άγαλμα παραδόθηκε από τον Δ. Λάττο, ο οποίος δήλωσε ότι το βρήκε κατά τον καθαρισμό πρανούς για την κατασκευή αναλημματικού τοίχου μπροστά από την οικοδομή Ν. Ζαράνη στην οδό Γ. Σεφέρη, στην περιοχή της ανατολικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης.

2. Τμήμα μαρμάρινου γλυπτού ελληνιστικής περιόδου (Γ 2408) (Πίν. 422 α). Προέρχεται από το άνω μέρος του κορμού μορφής ενδεδυμένης με λεπτό χιτώνα. σωζ. ύψ. 0,20 και πλ. 0,30 μ. Η πίσω επιφάνειά του φέρει μεταγενέστερη βάθυνση για τη μετατροπή του σε γούρνα. Το αρχαίο παραδόθηκε από τον Ν. Καζούλη, κάτοικο Ρόδου, ο οποίος το βρήκε κατά τη διάρκεια καθαρισμών στην αρχαιολογική ζώνη του Ροδινιού, μέσα σε σπηλαιώδες λάξευμα.

3. Δύο ακέραια μυροδοχεία του 2ου αι. π.Χ. (Π 18668, 18669) παραδόθηκαν στην Υπηρεσία μας από τον ανθυπαστυνόμο Κ. Παπαστεργίου, ο οποίος δήλωσε ότι τα βρήκε στην οικία Βερδελή, στην οδό Πίνδου.

4. Θραυσμένο και ελλιπή οξυπύθμενο αμφορέα, σωζ. ύψ. 0,74 μ., παρέδωσε ο Δ. Τσακίρης, κάτοικος Αρχαγγέλου. Τον αμφορέα, που προέρχεται από τη θάλασσα, δήλωσε ότι βρήκε στην περιοχή της Καλλιθέας.

5. Ο Ιω. Λάττος παρέδωσε στην Εφορεία 28 μικρά αγγεία ελληνιστικής περιόδου (μυροδοχεία, λύχνους, φιαλίδια κτλ.), τα οποία δήλωσε ότι βρήκε σε επιχώσεις στην περιοχή Καναμάτ Ρόδου.

6. Ένα χρυσό ενώτιο και ένα χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκής περιόδου παραδόθηκαν από το λοχαγό Π. Τσαβδαρίδη. Τα αντικείμενα βρέθηκαν σε χώρο όπου υπάρχει νε-

κροταφείο με καλυβίτες τάφους, στην περιοχή Καμιρί της Ρόδου.

Στο Μουσείο της Κω παραδόθηκαν τα παρακάτω αρχαία:

1. Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, ύψ. 0,40 μ., σε άριστη κατάσταση διατήρησης (Γ 1141). Ο καταθέτης, Γ. Σμάλης, κάτοικος Κω, δήλωσε ότι βρήκε το γλυπτό στη θάλασσα, στην περιοχή Λάμπη (περιοχή ξενοδοχείου Ατλαντίς), σε απόσταση 60 μ. από την ακτή και βάθος 13 μ. Το εύρημα παραδόθηκε κατόπιν εντολής στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, η οποία διενήργησε υποθαλάσσια έρευνα στην περιοχή και εντόπισε αρχαίο ναυάγιο, στο οποίο θεώρησε ότι ανήκει και η παραδοθείσα κεφαλή.

2. Άλλη μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή αγάλματος ρωμαϊκής περιόδου, ύψ. 0,30 μ. (Γ 1142) παραδόθηκε από τον Π. Χόνδρο, κάτοικο Κω. Πρόκειται για γενειοφόρο μορφή που φέρει ταινία και κατά τη δήλωση του καταθέτη βρέθηκε στο χείμαρρο δυτικά του Ασκληπιείου, στην περιοχή Ζιούλα.

Στο Μουσείο Καλύμνου παραδόθηκε ελλιπές χάλκινο ειδώλιο μινωικού λατρευτού (αριθ. 160). Πρόκειται για ανδρικό ειδώλιο, σε καλή κατάσταση διατήρησης, που σώζεται σε ύψος 0,058 μ., ελλιπές κατά το χαμηλότερο τμήμα των μηρών. Ο κορμός του ειδωλίου, με τη χαρακτηριστική σεβίζουσα στάση, έχει έντονη κλίση προς τα πίσω, φέρει δε πλατιά ζώνη και ζώμα. Το ειδώλιο, που βρέθηκε στο σπήλαιο Βαθύ της Καλύμνου κάτω από παχύ στρώμα στερεοποιημένου χώματος, παραδόθηκε από τον Γ. Καραϊσκο, αρχηγό της τοπικής ομάδας προσκόπων που πραγματοποιούσε στο σπήλαιο εκπαιδευτική επίσκεψη.

Στο Μουσείο Λέρου παραδόθηκαν από τον Γ. Δεκούλη εννέα πήλινα βολβόσχημα μυροδοχεία (αριθ. κατ. Μουσείου Λέρου 378-386) (Πίν. 422 β).

Δύο νέες αρχαιολογικές θέσεις στην ύπαιθρο της Ρόδου υποδείχθηκαν από ιδιώτες: Ο Π. Μακιάρης εντόπισε μπροστά από το κτήμα του, στη θέση Χάρακας του Δήμου Αρχαγγέλου, θαλαμοειδή τάφο που πρέπει να ανήκει σε ευρύτερη νεκρόπολη των ελληνιστικών χρόνων. Η ανασκαφική έρευνα του τάφου έφερε στο φως ένα μικρό χάλκινο ορθογώνιο κάτοπτρο και δύο ελλιπείς οξυπύθμενους αμφορίσκους. Θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Ο Σ. Πινίκας, κάτοικος Αρχαγγέλου, υπέδειξε τμήμα μνημειώδους αρχαίου τοίχου που βρίσκεται κατά μήκος της κοίτης του ποταμού Σκατουλιάρη στη θέση Καμιρί της Κοινότητας Μάσσαρι. Πρόκειται για αντιπλημμυρική ή αναλημματική κατασκευή και ανήκει σε σημαντικό έργο διαχείρισης και διοχέτευσης των νερών του ποταμού. Είναι ορατός σε μήκος 250 μ. και ύψος μέχρι και τεσσάρων δόμων, είναι δε χτισμένος από πωροπλίνθους τοποθετημένες δρομικά και μπατικά εναλλάξ ανά δόμο, με εγκάρσιες αντηρίδες κατά διαστήματα και στις δύο όψεις του. Το πλάτος του τοίχου κυμαίνεται μεταξύ 0,60-1,20 μ.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΣΥΜΗ

Θέση Δρακούντα

Στο βορειοανατολικό τμήμα του νησιού της Σύμης, βόρεια και δυτικά του οικισμού της, βρίσκεται η Δρακούντα, μια μικρή πεδινή έκταση που περιβάλλεται από βραχώδη υψώματα. Στις βορειοανατολικές παρυφές της, σε αναλημματικό τοίχο από ξερολιθιά που είχε καταρρεύσει, επισημάνθηκε από τον W. Voigtländer, την I. Voigtländer-v. Reckow και τη συνάδελφο Τ. Μαρκέτου χαρακτηριστική κεραμική της ύστερης εποχής του Χαλκού. Βορειοανατολικά του, σε επιμήκη τύμβο που σχηματίστηκε από μικρές ακατέργαστες πέτρες διακρίνονται επίσης θραύσματα και όστρακα αγγείων της ίδιας εποχής, ενώ ένας παρόμοιος νοτιότερα περιέχει όστρακα ελληνιστικής περιόδου.

Η προϊστορική κεραμική είναι τοπικής παραγωγής αλλά με έντονα μινωίζοντα στοιχεία: θραύσματα κωνικού κυπέλλου, πρόχους με πλαστικό δακτύλιο στη βάση του λαιμού, αγνύθες κτλ.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

ΛΕΡΟΣ

Δρυμώνας

Κατά τη διάρκεια περιοδείας στην περιοχή του Δρυμώνα εντοπίστηκαν δυτικά του βυζαντινού ναϋδρίου Άι-Γιώργης και σε αρκετή απόσταση από αυτό ίχνη προϊστορικής εγκατάστασης. Ένα στενό δύσβατο μονοπάτι, που ξεκινάει δυτικά και πάνω από τη γνωστή στους ερευνητές θέση με τα διάσπαρτα απολεπίσματα και εργαλεία οψιανού[145], οδηγεί σε ένα μικρό φυσικό πλάτωμα με ορατά λείψανα τοίχων και επιφανειακά όστρακα. Το πλάτωμα

145. Βλ. Αδ. Σάμψων, *Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1987, σ. 109-111, σχέδ. 149. Επίσης, *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 798.

σχηματίζεται στην πλαγιά του βουνού ψηλότερα από την επιφάνεια της θάλασσας. Τη θέση περιβάλλουν μεγάλοι όγκοι βράχου, από τους οποίους ιδιαίτερα εντυπωσιακός είναι αυτός που κατακόρυφος υψώνεται μέσα από τη θάλασσα και δεσπόζει στο χώρο. Διαδοχικοί αναβαθμοί διακόπτουν την έντονη φυσική κατωφέρεια της πλαγιάς προς την ακτή. Το πλάτωμα στενεύει σημαντικά προς την πλευρά της θάλασσας, όπου διαμορφώνονται και τα χαμηλότερα άνδηρα. Διακρίνονται λείψανα δύο μεγάλων τοίχων από αργούς λίθους με κατεύθυνση Α.-Δ., ενώ ορατοί είναι και άλλοι τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν. και με μικρότερες διαστάσεις. Η θέση φαίνεται ασφαλής και προφυλαγμένη από τους όγκους των γύρω βράχων.

Από το χώρο περισυνελέγησαν όστρακα χρηστικών αγγείων από ακάθαρτο πηλό και ξένες προσμείξεις που χρονολογούνται στην τελική νεολιθική-πρώιμη εποχή του Χαλκού. Μεταξύ των οστράκων: χείλος αγγείου τύπου "cheese-pot", όστρακο με ανάγλυφο κομβίο και τμήματα διαφόρων λαβών. Επίσης, βρέθηκαν ελλιπές πήλινο σφονδύλι (αριθ. κατ. Μουσείου Λέρου 294), απολεπίσματα, τμήματα πυρήνων και θραύσματα λεπίδων οψιανού Μήλου[146], αιχμή βέλους από οψιανό Μήλου – μήκ. 0,041, μέγ. πλ. 0,01 και μέγ. πάχ. 0,006 μ. – (αριθ. κατ. 320) (Πίν. 422 γ) και τμήμα ιγδίου από τραχείτη λίθο (αριθ. κατ. 414).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Έγιναν περιοδείες στις περισσότερες γνωστές αρχαιολογικές θέσεις του νησιού με σκοπό τη σύνταξη αρχαιολογικού χάρτη, αλλά και σε νέες θέσεις που θα περιγραφούν σε επόμενο δημοσίευμα. Έγινε συστηματική περισυλλογή οστράκων και φωτογράφηση των αρχαίων κτισμάτων. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σπήλαιο στην περιοχή Βάτσες, στο νότιο άκρο του νησιού, με τη διαδεδομένη ονομασία «σπηλιά του νέγρου», όπου εντοπίζεται λατρεία ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, από τη χρονολόγηση των οστράκων που συνελέγησαν.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

146. Περισυνελέγησαν και λίγα άμορφα θραύσματα οψιανού από το Γυαλί Νισύρου.

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1997 η δραστηριότητα της 4ης ΕΒΑ απλώθηκε σε όλους τους τομείς του αρχαιολογικού έργου στην περιφέρεια ευθύνης της: την αποκάλυψη ή τεκμηρίωση μνημείων, τη στερέωση και την ανάδειξή τους, τη συντήρηση τοιχογραφιών, ψηφιδωτών και φορητών εικόνων. Παράλληλα με τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στη Ρόδο, την Κω, τη Σύμη, τη Νίσυρο, την Κάλυμνο, την Τήλο, την Πάτμο και την Αμοργό, ασκήθηκε έλεγχος για την προστασία των έξι μνημειακών οικισμών στην περιφέρεια ευθύνης της Εφορείας: τη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, τη Λίνδο, τη Σύμη, τη Χώρα της Πάτμου, τη Χώρα της Αστυπάλαιας, τη Χώρα της Αμοργού. Κηρύχθηκαν επίσης ιστορικά διατηρητέα μνημεία ο ναός της Παναγίτσας (Κοίμησης της Θεοτόκου) και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, μονόχωρα ναΰδρια στην αυλή του Δημοτικού Σχολείου Χάλκης[1]. Συγχρόνως τέθηκε σε εφαρμογή το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα «Ρόδος, η πόλη των Ιπποτών», ενώ σε συνεργασία με την Ακαδημία Αθηνών συνεχίστηκε το πρόγραμμα καταγραφής των τοιχογραφημένων βυζαντινών εκκλησιών της Τήλου. Η Εφορεία φιλοξένησε στους χώρους του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου δύο εκθέσεις: η πρώτη αφορούσε την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Θεσσαλία και η δεύτερη περιελάμβανε έργα του Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα. Στο πλαίσιο ίδρυσης νέων μουσείων εγκαινιάστηκε το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Λίνδου. Συνεχίστηκε, τέλος, η μηχανογράφηση του φωτογραφικού αρχείου και των δύο Εφορειών Αρχαιοτήτων.

Το επιστημονικό προσωπικό που απασχολήθηκε στην Εφορεία ήταν αλφαβητικά οι αρχαιολόγοι: Ι. Βολανάκης, Β. Καραμπάτσος, Ι. Κάτσου, Α.Μ. Κάσδαγλη, Κ. Κεφαλά, Μ. Κουτελλάς, Ε. Μηλίτση, Μ. Μιχαηλίδου, Α. Νίκα, Σ. Ντιντιούμη, Ε. Παπαβασιλείου, Λ. Πλάτων, Μ. Σιγάλα, Α. Ψαρολογάκη, Π. Ψαρρή. Επίσης ο ιστορικός J. Barnes και οι μηχανικοί Α. Αναπολιτάνος, Σ. Βλησίδης, Μ.Χ. Γεωργαλλή, Ν. Ζαρίφης, Μ. Ζερλέντης, Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Γ. Ντέλλας. Πολύτιμη ήταν η συμβολή στο έργο της Εφορείας των συντηρητών, του διοικητικού και φυλακτικού προσωπικού και των εργατοτεχνιτών.

Την επιμέλεια των Χρονικών είχαν οι αρχαιολόγοι Π. Ψαρρή και Χ. Φανταουτσάκη και η χειρίστρια Η/Υ Ε. Καντή.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

1. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 670· 48 (1993): Χρονικά, σ. 569.

2. Η φωτογράφηση πραγματοποιήθηκε από τον M. Mitton.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Έκθεση για τους λιμένες της Ρόδου

Στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς διοργανώθηκε έκθεση για τα λιμάνια του νησιού, σε συνεργασία με την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ. Η έκθεση στεγάστηκε στον ανατολικό πύργο του Μεγάλου Μαγίστρου Heredia στα θαλάσσια τείχη, ο οποίος συντηρήθηκε για την περίσταση. Το τμήμα της έκθεσης που αφορούσε το μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους παρουσίασε με ειδικούς χάρτες, παλαιές φωτογραφίες και άλλο υλικό τη δραστηριότητα των λιμανιών της Ρόδου στις περιόδους αυτές, τη συμβολή τους στην οικονομία και το αμυντικό σύστημα του Βυζαντίου, του κράτους των Ιωαννιτών Ιπποτών και της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και την εξέλιξη των λιμανιών κατά τον 20ό αι.

Έκθεση Προμαχώνα Αγίου Γεωργίου

Με την ευκαιρία πραγματοποίησης στη Ρόδο διεθνούς συνεδρίου σχετικού με την τεχνολογία της αναστήλωσης μνημείων διοργανώθηκε έκθεση του έργου των φορέων του Υπουργείου Πολιτισμού για την έρευνα και τη συντήρηση των μνημείων της Ρόδου. Η έκθεση φιλοξενήθηκε στη νότια ισόγεια αίθουσα του προμαχώνα και παρουσίασε πρωτότυπο υλικό (σχέδια, κείμενα, χάρτες, φωτογραφίες κτλ.) σχετικά με τις δραστηριότητες της 4ης ΕΒΑ, της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, του Γραφείου Συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης (Προγραμματική σύμβαση ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ρόδου) και του ΤΔΠΕΑΕ. Παρουσιάστηκαν τόσο οι ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες μικρής και μεγάλης κλίμακας όσο και οι προσπάθειες να πλησιάσει το κοινό τα μνημεία (εκπαιδευτικά προγράμματα, εκδηλώσεις και εκθέσεις) και το έργο συντήρησης κινητών ευρημάτων και έργων τέχνης.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Συλλογή εικόνων Εφορείας

Έγινε εκ νέου φωτογράφηση όλων σχεδόν των εικόνων της Συλλογής της Εφορείας από το φωτογράφο[2].

Επίσης καταγράφηκαν 3.000 διαφάνειες προερχόμενες από λήψεις στα νησιά της Δωδεκανήσου.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Φωτογραφικό αρχείο

Συνεχίστηκε η μηχανογράφηση του φωτογραφικού αρχείου του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Δωδεκανήσου με καταχώρηση στον Η/Υ των καταλόγων και των περιγραφικών στοιχείων των φωτογραφιών, που ανέρχονται σε 600.000 με ετήσια αύξηση της τάξεως των 35.000 φωτογραφιών.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

Λίνδος

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Το Εκκλησιαστικό Μουσείο θα στεγαστεί σε τετράγωνο καμαροσκέπαστο χώρο, στη βόρεια πλευρά του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου. Μέσα από ένα σύνολο 303 καταγεγραμμένων αντικειμένων που ανήκουν στο ναό της Παναγίας, έγινε μια επιλογή εικόνων, λειτουργικών αντικειμένων, βιβλίων και αφιερωμάτων προκειμένου να εκτεθούν. Τα παλαιότερα αντικείμενα της συλλογής τοποθετούνται στην όψιμη εποχή της Ιπποτοκρατίας (15ος-16ος αι.) και είναι δύο ασημένιοι σταυροί λιτανείας, καθώς και χάλκινη επίχρυση βάση Αγίου Ποτηρίου. Από την ίδια εποχή, όταν στη Βενετία μεσουρανούν τα ελληνικά τυπογραφεία, εντοπίζονται στη Λίνδο βιβλία λειτουργικού κυρίως χαρακτήρα από τα τυπογραφεία των Ανδρέα Μαλαξού, Ανδρέα Σπινέλου και Χριστόφορου Ζαμάτου. Από το τυπογραφείο του Νικολάου Σοφιανού στη Βενετία προέρχεται το πρωτότυπο έντυπο περγαμηνό ειλητάριο με τη λειτουργία του Ιωάννη του Χρυστοστόμου, τυπωμένο μάλιστα από τις δύο πλευρές. Η εκτύπωση είναι δίχρωμη (κόκκινη και μαύρη), τα τυπογραφικά στοιχεία κομψότατα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ανήκει σε μια σειρά ειληταρίων που φιλοτεχνήθηκαν για επιφανείς προσωπικότητες ή μοναστήρια. Τοποθετείται στο α΄ μισό του 16ου αι.

Ο 17ος αι. συμπίπτει με την οικονομική άνθηση του οικισμού. Σε αυτή την εποχή τοποθετούνται και οι τρεις εικόνες που επιλέχθηκαν: του αγίου Νικολάου, του αγίου Ιωάννη του Χρυστοστόμου και του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, μέτριας τέχνης, φιλοτεχνημένες σύμφωνα με τις τεχνοτροπικές τάσεις των κρητικών εργαστηρίων, όπως επίσης και η αποτοιχισμένη, από τον Άγιο Γεώργιο στο Χωστό, τοιχογραφία με την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης. Ένας χειρόγραφος Νομοκανών είναι ενδιαφέρων και για την επιγραφή που φέρει: *Τὸ παρὸν νόμισμα ὑπάρχει κἀμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Νεοφήτου ἱερομονάχου ἐκ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐκ τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων ἤγουν τῆς Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας καὶ τὸ ἀγόρασα ἀπὸ τὸν παπα Γαβριὴλ διὰ ἄσπρα 200 καὶ εἴ τις βουληθεῖ ἀποξενώσει αὐτὸ ἔστω ἀφορισμένος καὶ ἀσυγχώρητος. Οἱ πέτρες καὶ τὰ ξύλα λυθήσονται αὐτὸς δὲ οὐδαμῶς καὶ νὰ ἔχει τὰς ἀρὰς τῶν 18...θεοφόρων πατέρων. Ἀμήν.*

Στην ίδια εποχή και συγκεκριμένα το 1638, τοποθετείται με επιγραφή ένα Άγιο Ποτήριο που έχει διακοσμηθεί με εγχάρακτα χερουβείμ, ενώ στο β΄ μισό του αιώνα τοποθετείται το ασημένιο επίχρυσο Ποτήριο της συλλογής.

Ο 18ος αι. έχει να παρουσιάσει αξιόλογα δείγματα στη Λίνδο. Στο χειρόγραφο στιχηράριο (μουσικό βιβλίο) Μαρτίου και Αυγούστου μνημονεύεται για πρώτη φορά η Λίνδος: *τὸ παρὸν στιχηράριον ὑπάρχει κἀμοῦ Στεφάνου Λινδίου καὶ ὅποιος τ' ἀποξενώσει ἄνευ θελήματός μου νά'χει τὴν κατάραν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ πάντων τῶν ἁγίων. Ὁ γράψας Στέφανος Λίνδιος μουσικὸς καὶ μαθητὴς παπᾶ Ἰωακεὶμ Λινδίου.* Το τυπογραφείο του Νικολάου του Γλυκέως εξ Ιωαννίνων στη Βενετία φαίνεται ότι προτιμάται ιδιαίτερα την εποχή αυτή. Δύο ευαγγελιστάρια τυπωμένα εκεί, τα οποία επιλέχθηκαν προκειμένου να εκτεθούν, έχουν ασημένιες σταχώσεις με τις παραστάσεις της Σταύρωσης και της Ανάληψης. Στο ένα από τα δύο διαβάζεται η αφιερωτική επιγραφή: *Δέησις καὶ κτῆμαν καὶ ἀφιέρωμαν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ διακο Λαμπριανοῦ συνδρομητοῦ λογιωτάτου καὶ ἐκτηθηκοτάτου καὶ σεβασμιωτάτου καὶ εὐλαβεστάτου καὶ χρησιμοτάτου καὶ εὐγενεστάτου καὶ διδασκάλου καὶ θεοφωτίστου καὶ εἰς μνήμην αὐτοῦ καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ καὶ τῆς νουνᾶς αὐτοῦ καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ καὶ τῶν πατρογονέων αὐτοῦ ἐν ἔτει* ΑΨΚΣΤ (1726).

Μεταξύ των εκθεμάτων που επιλέχθηκαν βρίσκονται αφιερώματα πιστών, κυρίως κοσμήματα, δαχτυλίδια και σκουλαρίκια και τάματα σε φύλλα πολύτιμων μετάλλων. Τα αντικείμενα της έκθεσης πλαισιώνονται με κείμενα, σχέδια και φωτογραφίες.

Παραδόθηκε στην εκκλησιαστική επιτροπή του ναού της Κοίμησης το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Λίνδου και τέθηκε σε λειτουργία[3].

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

3. Ο σχεδιασμός του χώρου, των πινάκων και των προθηκών έγινε με τη συμβολή της αρχιτέκτονος Β. Ελευθερίου, τα δε γραφικά με τη βοήθεια του αρχιτέκτονα Ν. Ζαρίφη. Η αρχαιολογική έρευνα των εκθεμάτων,

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η Εφορεία ανέλαβε να σχεδιάσει και να υλοποιήσει ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα την περίοδο της Ιπποτοκρατίας, το οποίο απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας 10-14 ετών. Το πρόγραμμα, με τίτλο «Στην πόλη των Ιπποτών», αποτελεί την πρώτη προσέγγιση στην τοπογραφία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, μέσα από μια περιήγηση-εμπειρία στο διοικητικό κέντρο του ιπποτικού κράτους, το Κολλάκιο. Το πρόγραμμα εκτελείται σε δύο φάσεις: α) στο ισόγειο του κτιρίου του ισπανού ιππότη, Διομήδη Villaragut, στην οδό Ιπποτών και β) στο Κολλάκιο.

Αρχικά, ένα σύντομο διαχρονικό ταξίδι συνδέει το αρχαίο και το βυζαντινό παρελθόν με το μεσαιωνικό παρόν. Πίνακες με σχέδια, χάρτες και φωτογραφίες αποτελούν το κύριο εποπτικό υλικό. Στη συνέχεια γίνεται παρουσίαση της ιστορίας και της οργάνωσης του ιπποτικού τάγματος, με αναφορές στην αμυντική οργάνωση και τη λειτουργία της πόλης. Η δεύτερη φάση περιλαμβάνει μια σειρά επισκέψεων-σταθμών σε χώρους που αντιστοιχούν σε διάφορες πτυχές δράσης του ιπποτικού τάγματος (ιπποτικό Νοσοκομείο, Παναγία του Κάστρου, καταλύματα των «γλωσσών», ξενώνες, Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου).

Το πρόγραμμα είναι ευέλικτο και μεταβαλλόμενο ανάλογα με τις δυνατότητες, τα ενδιαφέροντα και την ικανότητα συμμετοχής των παιδιών. Ερωτηματολόγια και παιχνίδια με σχέδια χρησιμοποιούνται τόσο κατά τη διάρκεια του προγράμματος όσο και μετά τη λήξη του, στο σχολείο ή στο σπίτι.

Παράλληλα με την εφαρμογή του παραπάνω προγράμματος, το Κέντρο φιλοξένησε εκπαιδευτικά προγράμματα που προσφέρονταν στην Αθήνα (μουσειοσκευές από το Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως και το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης) και παρουσίασε σε μονιμότερη βάση μια δημιουργία της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων με τίτλο «Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων». Σε συνεργασία δε με το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας δόθηκαν, σε δεκαπενθήμερη βάση, διαλέξεις ιστορικού και αρχαιολογικού περιεχομένου για τους εκπαιδευτικούς και τους υπόλοιπους πολίτες του νησιού στην ειδικά εξοπλισμένη αίθουσα του κτιρίου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ - ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

η συγγραφή των επεξηγηματικών κειμένων, όπως και η επιλογή των φωτογραφιών και των σχεδίων πραγματοποιήθηκαν από τον υπογράφοντα.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου και περιβάλλων χώρος μεσαιωνικής τάφρου (τομείς «γλώσσας» Γερμανίας και Ωβέρνης)

Η πρώτη φάση εργασιών αποκατάστασης του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου, παράλληλα με την πλήρη σχεδιαστική τεκμηρίωσή του[4], περιέλαβε:

1. Τη μεγάλης κλίμακας αφαίρεση του επιχώματος μεταξύ του δυτικού ορίου της νότιας αίθουσας-«πυροβολείου» και του πρώτου αναλημματικού ακτινωτού τοίχου (sperone) του πρώιμου προμαχώνα (bastione) των αρχών του 16ου αι. Στόχος της αποχωμάτωσης αυτής ήταν η αποκάλυψη της παλαιάς πύλης του Αγίου Γεωργίου, η οποία, όπως τεκμηριώθηκε από τη μελέτη της οικοδομικής εξέλιξης του οχυρωματικού μνημείου, διατηρήθηκε και στην αρχική κατασκευή του προμαχώνα της Ωβέρνης από το μεγάλο μάγιστρο d'Aubusson στα τέλη του 15ου αι. και καταργήθηκε μετά το 1501 για λόγους αμυντικούς.

Κατά τις εργασίες χρησιμοποιήθηκαν μηχανικά μέσα για την απομάκρυνση των χωμάτων, ενώ καθαιρέθηκε τμήμα του αεραγωγού της υπόγειας περιμετρικής στοάς μέχρι το επίπεδο της παλαιάς τάφρου, που ορίζεται από την έδραση της ιπποτικής γέφυρας και περιέβαλλε το πενταγωνικό προπέτασμα της πύλης του Αγίου Γεωργίου.

Η αφαίρεση μεγάλου τμήματος της επίχωσης του τόσο σημαντικού αυτού προμαχώνα υπήρξε μια δυναμική ενέργεια ανάδειξης της οικοδομικής εξέλιξης του μνημείου και η μορφή η οποία προέκυψε εμπλουτίζει την ιστορική αλλά και την αισθητική θεώρησή του.

Αποχωματώθηκε επίσης τμήμα σε επαφή με το νότιο τοίχο της βόρειας αίθουσας (πυροβολείου) μετά την αποκάλυψη και διάνοιξη παλαιότερου θυρώματος σε επίπεδο χαμηλότερο από αυτό του σημερινού περάσματος. Πιθανότατα αντιστοιχεί σε παλαιότερη της τελευταίας ιπποτική φάση του προμαχώνα.

2. Την περιβαλλοντική διαχείριση του ογκώδους, εκτεταμένου και πολύπλοκου οχυρωματικού συμπλέγματος, με στόχο την ομαλή απορροή των ομβρίων υδάτων και τη στεγανοποίηση των εσωτερικών χώρων του προμαχώνα. Θεωρήθηκε απαραίτητη η διατήρηση κατά το δυνατόν των περιβαλλοντικών συνθηκών του μνημείου και η απο-

4. Η βάση των σχεδίων αποτύπωσης του οχυρωματικού συμπλέγματος του προμαχώνα εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Γ. Μαυράκη.

φυγή της δραστικής αλλοίωσης των ποσοστών υγρασίας που θα είχε ως αποτέλεσμα την επιφανειακή ξήρανση και τη σταδιακή αποσάθρωση των δομικών υλικών.

Στο πλαίσιο των επεμβάσεων αυτών προχώρησε εντός του 1996 η πλήρης αποχωμάτωση του τμήματος της πλατφόρμας πυροβολικού του προμαχώνα πάνω από το νότιο πυροβολείο, η αποκάλυψη του εξωραχίου του μεγάλου θόλου του και η κατασκευή, μετά την εξυγίανση της θολοδομής, νέου λιθοδέματος με πλούσιο ασβεστοκονίαμα μέχρι το τελικό επίπεδο της πλατφόρμας του πυροβολείου. Στο τελικό αυτό επίπεδο έγινε αποκατάσταση των αεραγωγών των κανονιοθυρίδων, η περιμετρική διαμόρφωσή τους σε καθιστικά και η στεγανοποίησή τους με κεκλιμένο μεταλλικό σκελετό και άθραυστο τζάμι (Πίν. 423 α). Τέλος, διαμορφώθηκε η απορροή των υδάτων της πλατφόρμας μετά τη διάνοιξη των ιπποτικών υδρορροών προς το εσωτερικό του προμαχώνα και τη διευθέτηση της ροής των νερών μέσω μεταλλικού σωλήνα υπό κλίση, ενταγμένου στην κατασκευή της πλατφόρμας.

3. Την επέμβαση στερέωσης και αποκατάστασης των λιθοδομών και εσωτερικής διαμόρφωσης-ανάδειξης των χώρων. Σημαντικότερη υπήρξε η επέμβαση στο θόλο του κατώτερου επιπέδου του προμαχώνα, ο οποίος παρουσίαζε σημαντική ρηγμάτωση στη νοτιοανατολική πλευρά του. Έγινε πλήρης συρραφή του αποδιοργανωμένου τμήματός του με χρήση υγιών λιθοσωμάτων μεγάλων διαστάσεων από τα Στεγνά Αρχαγγέλου και ανακατασκευή του λιθοδέματος του δαπέδου της νότιας ισόγειας αίθουσας - «πυροβολείου».

Η β΄ φάση εργασιών αποκατάστασης του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου περιέλαβε:

1. Την ολοκλήρωση των διερευνητικών εργασιών στο σύνολο του μνημείου, με στόχο τη διάκριση των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων κατά την ιστορική εξέλιξη του οχυρωματικού συμπλέγματος[5].

Κατά την ολοκλήρωση της αποχωμάτωσης της επίχωσης (terre-plein) της τελευταίας οικοδομικής φάσης του προμαχώνα, αποκαλύφθηκε η αρχική διάταξη της πύλης των αρχών του 15ου αι. και του αναλήμματος της παλαιάς τάφρου (contrascarpa). Διερευνήθηκε εξάλλου η οικοδομική εξέλιξη του πρώιμου πενταγωνικού προπετάσματος, το οποίο διατηρεί την παλαιότερη χαμηλότερη διάταξη των κανονιοθυρίδων και επάλξεων, ενσωματωμένη στο νεότερο υπερυψωμένο τμήμα με επίχωση της γωνίας του.

2. Την ολοκλήρωση των επεμβάσεων περιβαλλοντικής διαχείρισης του προμαχώνα και του άμεσου περιβάλλοντος χώρου της τάφρου με τη διευθέτηση των ομβρίων υδάτων στο κεντρικό αποχετευτικό σύστημα της μεσαιωνικής τάφρου. Για το λόγο αυτό εγκαταστάθηκε δίκτυο σωληνώσεων με φρεάτια διατεταγμένα στο εσωτερικό της επίχωσης της άνω πλατφόρμας πυροβολικού του προμαχώνα. Διαμορφώθηκαν κατάλληλες κλίσεις με χωμάτινη επίστρωση αργιλώδους σύστασης, ώστε να αποφεύγεται η μεγάλη απορρόφηση νερού από την επίχωση, χωρίς να τροποποιούνται δραστικά οι συνθήκες υγρασίας του μνημείου με πλήρη στεγάνωσή του.

Το δίκτυο αυτό, με κατάλληλες κατακόρυφες απορροές, διοχετεύει τα όμβρια ύδατα στο βραχώδες έξαρμα στα βόρεια του προμαχώνα. Κατά την προσπάθεια διέλευσης και απορροής των σωληνώσεων στην τάφρο, αποκαλύφθηκαν σημαντικά στοιχεία του αρχαίου υδρευτικού δικτύου της ιπποδάμειας πόλης της Ρόδου. Τελικά κατασκευάστηκε κατακόρυφο φρεάτιο στο εσωτερικό του βράχου, ο οποίος στη συνέχεια διατηρήθηκε υπό γωνία, ώστε να καταλήξει ο σωλήνας χαμηλότερα από το σημερινό επίπεδο της τάφρου και να συνδεθεί με φρεάτιο του κεντρικού αποχετευτικού δικτύου.

3. Την εσωτερική διαμόρφωση των χώρων του προμαχώνα και την επισκευή και συμπλήρωση των ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων, ώστε να καταστεί επισκέψιμος εκθεσιακός χώρος. Διαμορφώθηκαν οι δύο ισόγειες αίθουσες (πυροβολεία) με επιφανειακή συντήρηση των λιθοδομών των θόλων, ένταξη νέων εγκαταστάσεων φωτισμού και επίστρωση των δαπέδων με ειδικό κονίαμα με κεραμάλευρο (τύπου «κουρασάνι»), στο οποίο αναδεικνύονται οι αεραγωγοί των υπόγειων αιθουσών με τοποθέτηση άθραυστου γυαλιού δαπέδου και ειδικό φωτισμό.

Στη νότια μεγάλη αίθουσα εντάχθηκε μεγάλη έκθεση με θέμα το έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στη Ρόδο κατά τα 50 χρόνια που ακολούθησαν την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα. Η βόρεια αίθουσα διαμορφώθηκε, αφού στεγανοποιήθηκε και διανοίχθηκε το παλαιό ιπποτικό της θύρωμα προς Ν., και λειτουργεί ως ημιυπαίθριος εκθεσιακός χώρος και χώρος εκδηλώσεων. Στους υπόγειους χώρους, οι οποίοι στεγανοποιήθηκαν μετά τις περιβαλλοντικές επεμβάσεις στο σύνολο του προμαχώνα, έγινε διευθέτηση με κατασκευή νέων σκαλοπατιών αλλαγής επιπέδων, βελτίωση των μεγάλων κλιμάκων καθόδου από το επίπεδο της πύλης, ένταξη νέων εγκαταστάσεων φωτισμού και ηχητικής, ώστε να λειτουργούν ως επισκέψιμοι χώροι και χώροι ειδικών εκδηλώσεων. Για τις ανάγκες λειτουργίας του ως επισκέψιμου χώρου και πριν από την οριστική μελέτη ένταξης μόνιμων χώρων υγιεινής στον προμαχώνα, τοποθετήθηκε προσωρινό εργοταξιακό αποχωρητήριο στο χώρο της νότιας σκάλας καθόδου στους υπόγειους χώρους.

5. *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 33-34, σχέδ. 5.

Το δάπεδο των υπόγειων χώρων επιστρώθηκε με χαλίκι για εξυγίανση και εξασφάλιση καθαριότητας και καλής βατότητας. Κατά την αποχωμάτωση τμήματος της νοτιοδυτικής μεγάλης αίθουσας, αποκαλύφθηκε πυθμένας αρχαίου υδρευτικού αγωγού, του οποίου η συνέχεια με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. έχει διακοπεί από τον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό της τάφρου στα βορειοδυτικά του προμαχώνα.

Βυζαντινές οχυρώσεις Κολλάκιου - Αρχαιολογικός χώρος οδού Παναιτίου

Στον αρχαιολογικό χώρο της οδού Παναιτίου και μετά την έγκριση της μελέτης γενικής διευθέτησής του από το ΚΑΣ, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην ανάδειξη των βυζαντινών οχυρώσεων στη συμβολή των οδών Παναιτίου και Θεοφιλίσκου. Πιο συγκεκριμένα:

1. Μεταφέρθηκε νοτιότερα η περίτεχνη ανατολική πύλη εισόδου[6] στον περίβολο του τεμένους Σουλεϊμάν, αφού αριθμήθηκαν όλες οι πέτρες της και επανασυναρμολογήθηκε το θύρωμα (Πίν. 423 β).

2. Έγινε μεγάλης κλίμακας συστηματική ανασκαφή στον περίβολο του τεμένους κατά μήκος της βυζαντινής τάφρου, στα νότια του προτειχίσματος της βυζαντινής οχύρωσης, και αποκαλύφθηκε η σκαρπωτή βάση του. Κατασκευάστηκαν στη συνέχεια αναλημματικά τοιχία οπλισμένου σκυροδέματος, δημιουργώντας μια ζώνη προστασίας και ανάδειξης του βυζαντινού μνημειακού συνόλου στο επίπεδο της παλαιάς τάφρου που το περιέβαλλε.

3. Στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν τμηματικά οι βυζαντινές λιθοδομές του προτειχίσματος και του τείχους μέχρι το σημερινό οδόστρωμα της οδού Παναιτίου. Στερεωτικές εργασίες επίσης προχώρησαν και στο βυζαντινό πύργο της οδού Παναιτίου, το εσωτερικό του ορόφου του οποίου δεν είναι ακόμη επισκέψιμο από το κοινό.

4. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες εκσκαφής και κατασκευής των τοιχίων οπλισμένου σκυροδέματος δυτικότερα, κατά μήκος του προτειχίσματος των βυζαντινών οχυρώσεων του Κολλακίου και έγινε εφαρμογή ειδικού αδιάβροχου επιχρίσματος με προσθήκη κεραμάλευρου. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν ειδικού τύπου ξύλινα κιγκλιδώματα κατά μήκος του αρχαιολογικού χώρου της οδού Παναιτίου και έγιναν εγκαταστάσεις ηλεκτροφωτισμού-ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων της περιοχής.

6. Η αναλυτική σχεδιαστική τεκμηρίωση του θυρώματος, που αποτέλεσε τη βάση για την αρίθμηση των λίθων και την αποσυναρμολόγησή του, έγινε από τον αρχιτέκτονα Γ. Μαυράκη.

Προμαχώνας Αγίου Ιωάννη και περιβάλλων χώρος μεσαιωνικής τάφρου (τομείς «γλώσσας» Προβηγκίας και Ιταλίας)

Το έργο περιέλαβε:

1. Την πλήρη στερεωτική επέμβαση-αποκατάσταση των προβληματικών ανατολικών προπετασμάτων του προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη[7], όπου είχε εκδηλωθεί κατολίσθηση. Εκτός από την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του παλαιού προμαχώνα του μεγάλου μαγίστρου Fluvian, στου οποίου τη θεμελίωση έγινε επέμβαση με μικροπασσάλους, ανακατασκευάστηκε το χαμηλότερο προπέτασμα (barbacane) της εποχής του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson[8], το οποίο είχε καταρρεύσει το 1993.

2. Έγιναν εκτεταμένες παρεμβάσεις διαμόρφωσης της μεσαιωνικής τάφρου στους τομείς των «γλωσσών» της Ιταλίας και της Προβηγκίας, αφού πρώτα κατασκευάστηκαν έργα υποδομής για την αποχέτευση των ομβρίων και υπογείων υδάτων του πυθμένα της τάφρου, τα οποία συχνά λίμναζαν στην περιοχή του προμαχώνα του Carretto και κατέστρεφαν κάθε επιφανειακή διαμόρφωση ή φύτευση του χώρου. Εγκαταστάθηκε κεντρικός αγωγός αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων[9] με φρεάτια τακτικά διατεταγμένα στα όρια του δρομίσκου που διασχίζει αξονικά την τάφρο. Στο σημείο της υδρομάστευσης, στα δυτικά του προμαχώνα του Carretto, κατασκευάστηκε υπόγεια δεξαμενή με εγκατάσταση άρδευσης, της οποίας η υπερχείλιση διοχετεύτηκε στον κεντρικό αγωγό, που με ελεύθερη ροή απορρέει στη θάλασσα, στην περιοχή της Ακαντιάς.

Κατά την επιφανειακή διαμόρφωση του πυθμένα της τάφρου έγινε προσπάθεια επαναφοράς της αρχικής μορφής της πριν από τις εκτεταμένες αποχωματώσεις του 1983, που δημιούργησαν, εκτός των άλλων, πρόβλημα ευστάθειας των θεμελιώσεων των οχυρωματικών κατασκευών. Για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκαν πρανή φυσικού

7. Α.Μ. Κάσδαγλη - Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Νέες έρευνες στην οχύρωση της μεσαιωνικής πύλης του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Ρόδου, *Ρόδος 2.400 Χρόνια, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Αθήνα 2000, σ. 327-340.

8. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Μεσαιωνικές οχυρώσεις της πόλης της Ρόδου. Μεθοδολογία και αρχές επεμβάσεων, *Ήπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών, Πρακτικά Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2000 (υπό έκδοση).

9. Η μελέτη αποχέτευσης των ομβρίων στο βορειοανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής τάφρου εκπονήθηκε από τον πολιτικό μηχανικό Μ. Γιαλούση και το μηχανολόγο μηχανικό Κ. Καπνουλά. Η υλοποίησή της έγινε σε συνεργασία με τη ΔΕΥΑΡ. Υπεύθυνος για την εφαρμογή της μελέτης, την προσαρμογή της στις ιδιαίτερες συνθήκες του χώρου της τάφρου, το συντονισμό και την οργάνωση των έργων με αυτεπιστασία ήταν ο Κ. Θαρρενός.

εδάφους προς τις παρειές της τάφρου, με φύτευση χλοοτάπητα (Πίν. 424 α). Η διαμόρφωση αυτή αντιστηρίζει τις οχυρωματικές κατασκευές, απομακρύνει γρήγορα τα νερά της βροχής από τις μεσαιωνικές λιθοδομές των θεμελιώσεων και τα οδηγεί με κατάλληλες κλίσεις προς τα φρεάτια του αποχετευτικού συστήματος της τάφρου. Η επιφάνεια εξάλλου των πρανών με χλοοτάπητα δίνει τη δυνατότητα άνετης χρήσης τους από το κοινό ως χώρους καθιστικού, παιχνιδιού και πολλαπλών δραστηριοτήτων, στο πλαίσιο της επίσκεψης του αρχαιολογικού χώρου[10].

3. Προχώρησαν οι εργασίες αποκατάστασης του ανατολικού τμήματος του προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη προς τη μεσαιωνική τάφρο με συστηματική αποξήλωση, με ειδική αρίθμηση των υγιών λίθων και ανακατασκευή του δυτικότερου τμήματος του προπετάσματος (barbacane), το οποίο φέρει τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson και παρουσίαζε έντονη παραμόρφωση με αποδιοργάνωση της λιθοδομής της όψης του. Μετά τη διαπίστωση της ανεπαρκούς θεμελίωσης και του προβληματικού αργιλώδους υπεδάφους της περιοχής, έγινε αποκατάσταση του οχυρωματικού στοιχείου με χρήση του αυθεντικού οικοδομικού υλικού πάνω σε ισχυρή θεμελίωση από πέτρινους ογκόλιθους και εγκάρσιες αντηρίδες για σύνδεση των δύο παράλληλων τοίχων κάτω από το φυσικό βράχο έδρασης των παλαιότερων τμημάτων της οχύρωσης[11]. Κατά την αποκατάσταση έγινε προσπάθεια να διατηρηθούν οι διαφοροποιήσεις στην κατασκευή του οχυρώματος, οι οποίες πιθανότατα οφείλονται σε παλαιότερες οικοδομικές φάσεις, ενώ έγινε επαναφορά της αρχικής μορφής στο δυτικότερο τμήμα του τοίχου, που έφερε μεταγενέστερες επεμβάσεις.

4. Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου της μεσαιωνικής τάφρου και συντηρήθηκε ο εσωτερικός χώρος του προμαχώνα του Carretto (στεγάνωση αεραγωγών, συντήρηση ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων), προκειμένου να επαναλειτουργήσει ως εκθεσιακός χώρος.

Ένταξη μνημείου στα ανατολικά της πύλης του Αγίου Αθανασίου

Με την ευκαιρία της τοποθέτησης γλυπτού[12], αφιερωμένου στη μνήμη του στρατοπέδου συγκεντρώσεως των Δωδεκανήσιων Ελλήνων υπηκόων της 28ης Οκτωβρίου 1940 – «Concetramento» –[13], διαμορφώθηκε η «απυρόβλητη πλατεία», οχυρωματική διάταξη σε συνέχεια του «απυρόβλητου δρόμου» στη στέψη του αντικρήμνου[14]. Συγκεκριμένα έγιναν εκτεταμένες εργασίες συντήρησης των περιμετρικών λιθοδομών, κατασκευάστηκε πέτρινη σκάλα για την επικοινωνία του χώρου με το επίπεδο του περιμετρικού πάρκου (glacis) και έγινε χωμάτινη επίστρωση του χώρου.

Προμαχώνας Αγίου Αθανασίου

Στο πλαίσιο των εργασιών του Γραφείου Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ - Δήμου Ρόδου, έγινε εκτεταμένη επέμβαση συντήρησης-αποκατάστασης αποδιοργανωμένου τμήματος τοιχοποιίας στη συμβολή του προτειχίσματος στα βόρεια του πύργου της Παναγίας, στον προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου.

Ανακατασκευάστηκε τμήμα της απόληξης του ιπποτικού προτειχίσματος, καθώς και το σημείο επαφής του μεταγενέστερου πυροβολείου του Orsini με τον ημικυκλικό πύργο της Παναγίας. Στο σημείο αυτό έγινε αποκατάσταση της κανονιέρας, σύμφωνα με τα σωζόμενα επιτόπου ίχνη. Προχώρησε επίσης η επιφανειακή συντήρηση-αποκατάσταση της όψης του πύργου της Παναγίας με αντικατάσταση των φθαρμένων λίθων από νέα υγιή λιθοσώματα.

Τέλος, σημαντική επέμβαση έγινε στη βορειοδυτική απόληξη του προμαχώνα του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson και στο τμήμα της λιθοδομής πάνω από τη βορειοδυτική barbacane του τομέα της Αγγλίας.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Οδός Ανδρονίκου, Μοναστήρι Αγίου Νικολάου

Το μοναστήρι αυτό ήταν μέχρι πρόσφατα γνωστό ως εκκλησία του Αγίου Βερναρδίνου[15] ή του Αγίου Νικολάου[16], αλλά και ως Αμπντούλ Τζελίλ Μετζίτ ή Τσουκούρ (= χω-

10. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Προς ένα σχέδιο ολοκληρωμένης αποκατάστασης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου, *Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου, Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου, Ρόδος, 6-11 Μαΐου 1997*, Αθήνα 1997, σ. 576-579.

11. Τη στατική-γεωτεχνική μελέτη στερέωσης των οχυρωματικών κατασκευών στην περιοχή εκπόνησε ο καθηγητής Γεωτεχνικής Μηχανικής του ΑΠΘ Κ. Πιτιλάκης.

12. Η δωρεά έγινε από τη Ροδιακή Λέσχη και το Σύλλογο Εφέδρων Αξιωματικών Ρόδου.

13. Σ.Μ. Σελλάς, *Το στρατόπεδο συγκεντρώσεως των Δωδεκανησίων Ελλήνων υπηκόων της 28ης Οκτωβρίου 1940 – «Concentramento» – στη Ρόδο*, Ρόδος 1996.

14. Το έργο αυτό αποδίδεται στον ιταλό μηχανικό Basilio dalla Scuola, βλ. *AttiVen* LXXIV (1914-15), σ. 1162 κ.ε.

15. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, II, Paris 1923, σ. 207-210.

16. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 656-657.

μένο) τζαμί, καθώς είχε μετατραπεί σε τέμενος κατά την Τουρκοκρατία. Οι πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι πρόκειται πιθανότατα για το μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου με παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου[17].

Αποτελείται από ένα καθολικό με δύο καμαροσκέπαστα οξυκόρυφα κλίτη, όπου διακρίνονται έξι οικοδομικές φάσεις από το 14ο αι. έως και την Τουρκοκρατία, δύο αυλές, νότια και ανατολικά του καθολικού, καθώς και ορισμένα κελιά στην ανατολική αυλή.

Το καθολικό επλήγη από τους βομβαρδισμούς των Άγγλων κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και κατέρρευσε το κεντρικό του τμήμα, ενώ εξαιτίας σεισμού το 1957 έπεσε και ο μιναρές του. Έκτοτε χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία μέχρι το 1986, οπότε, κατά τη διάρκεια εργασιών στο εσωτερικό του, ήλθαν στο φως ταφές και τοιχογραφίες του βίου του αγίου Νικολάου στο νότιο παρεκκλήσιο.

Το μοναστήρι εντάχθηκε στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του Νότιου Αιγαίου «Στερέωση και αποκατάσταση των βυζαντινών εκκλησιών της Ρόδου», χρηματοδοτούμενο από το Β΄ ΚΠΣ. Οι εργασίες ξεκίνησαν με τον καθαρισμό του αύλειου χώρου από χόρτα και μπάζα και την καθαίρεση του μεταγενέστερου μαντρότοιχου στη νότια αυλή, όπου βρέθηκαν εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Ανασκάφηκαν στη συνέχεια τμήματα στο εσωτερικό της εκκλησίας και κατά μήκος των περιμετρικών τοίχων της για τη διερεύνηση των θεμελιώσεων και αντιστηρίχθηκε ο βόρειος τοίχος του καθολικού, ο οποίος παρουσίαζε έντονη κλίση και κινδύνευε να καταρρεύσει. Ενισχύθηκαν τέλος τα θεμέλια της εκκλησίας με τοιχία από οπλισμένο σκυρόδεμα[18], ενώ στο βόρειο τοίχο έγινε υποθεμελίωση με τοιχοποιία. Εργασίες ενίσχυσης θεμελίων έγιναν αντίστοιχα και σε τρία από τα κελιά.

Παράλληλα ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου, η οποία προέβλεπε, μεταξύ άλλων, τρεις εναλλακτικές προτάσεις κάλυψης της οπής του καθολικού: α) με τζάμι και μεταλλικό σκελετό, β) με ξύλο και επένδυση με σανίδες και γ) με ανακατασκευή της αρχικής μορφής του[19]. Από τις παραπάνω, το ΚΑΣ επέλεξε την τελευταία.

Οι εργασίες στο καθολικό ξεκίνησαν με την αποκατάσταση του κεντρικού πεσσού με λιθοδομή από ροδίτικο πωρόλιθο και συνεχίστηκαν με την αποκατάσταση των δύο τόξων της μεσοτοιχίας των δύο οξυκόρυφων θόλων με χρήση ξυλοτύπων και λάξευση ειδικών θολιτών από πωρόλιθο. Ακολούθησαν οι επεμβάσεις στο βόρειο τοίχο με τμηματική ανακατασκευή της αποδιοργανωμένης λιθοδομής και την επαναφορά στην κατακόρυφο. Παράλληλα αποκαταστάθηκε το αντίστοιχο τόξο του εσωτερικού αρκοσολίου και η πόρτα που ήταν μέχρι τότε φραγμένη. Μετά τη στερέωση των φερουσών λιθοδομών, ξεκίνησε η αποκατάσταση από Α. προς Δ. του βόρειου οξυκόρυφου της πρώτης οικοδομικής φάσης της εκκλησίας, το οποίο είχε καταρρεύσει από το βομβαρδισμό, αφού προηγήθηκε η κατασκευή ειδικών οξυκόρυφων ξυλοτύπων ανά 0,60-0,70 μ.

Στη συνέχεια οι εργασίες επικεντρώθηκαν στα τρία κελιά της ανατολικής αυλής του μοναστηριού με αφαίρεση των σαθρών επιχρισμάτων των φθαρμένων πωρόλιθων. Αποκαταστάθηκαν οι λιθοδομές των κελιών με τοπικό πωρόλιθο και αρμολογήθηκαν με ασβεστοκονίαμα ανάλογου χρώματος με το παλαιό. Προηγήθηκε η επισκευή των ανοιγμάτων των θυρών και των παραθύρων και η τοποθέτηση ξύλινων κουφωμάτων. Επιχρίστηκαν οι νότιες εσωτερικές επιφάνειες, που βρίσκονται σε επαφή με το όμορο κτίσμα, καθώς και οι εσωτερικές παρειές κάτω από το ύψος του χαμηλωμένου θόλου του μεσαίου κελιού, όπου υπήρχαν οι περισσότερο φθαρμένες πέτρες και το οποίο προβλέπεται, σύμφωνα με τη μελέτη, να λειτουργήσει ως χώρος υγιεινής για μελλοντική χρήση των επισκεπτών του αρχαιολογικού μνημείου[20]. Τα δάπεδα επιστρώθηκαν με ελαφρώς οπλισμένο σκυρόδεμα, αφού προηγήθηκε η τοποθέτηση των υδραυλικών και ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων. Το δώμα μονώθηκε με επίστρωση κουρασανιού, σύμφωνα με την παραδοσιακή μέθοδο.

Στο καθολικό συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης με ξύλινους ξυλοτύπους των δύο οξυκόρυφων θόλων που είχαν καταρρεύσει από τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν οι αρμοί των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων[21]. Χρησιμοποιήθηκαν πωρόπετρες από τοπικό λατομείο, από λατομείο της Κύπρου, καθώς και παλαιότερο υλικό σε β΄ χρήση[22]. Η χρησιμοποίηση πωρόλιθων διαφορετικής απόχρωσης, οι οποίοι προέρχονται από το ίδιο ή διαφορετικό λατομείο, συνηθιζόταν στα ιπποτικά μνημεία της Ρόδου. Η διαφοροποίηση της παλαιάς λιθοδομής από την και-

17. *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 43-54.

18. Τη μελέτη και επίβλεψη της στατικής ενίσχυσης με τοιχία από οπλισμένο σκυρόδεμα έκανε ο πολιτικός μηχανικός Ν. Οικονόμου.

19. Η μελέτη συντάχθηκε από τους αρχιτέκτονες Γ. Ντέλλα, Μ. Ζερλέντη και Μ. Μουρσελά.

20. Γ. Ντέλλας - Στ. Βλησίδης - Μ. Ζερλέντης, Αποκατάσταση των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πολιτιστική αξιοποίηση, *Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου*, ό.π. (υποσημ. 10).

21. *ΔΧΑΕ*, ό.π. (υποσημ. 17).

22. Οι πωρόλιθοι της Κύπρου έχουν ανάλογα φυσικά και χημικά χαρακτηριστικά με αυτούς του λατομείου της Ρόδου, αλλά ελαφρώς διαφορετική απόχρωση.

νούρια είναι τόσο εμφανής, ώστε δεν απαιτήθηκε ιδιαίτερη επισήμανση στον αρμό για διάκριση της επέμβασης.

Μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των θόλων, αφαιρέθηκαν οι ξυλότυποι, αφού τοποθετήθηκαν πέντε εγκάρσιοι μεταλλικοί ελκυστήρες στο πλάτος των δύο θόλων για την ανάληψη των πλάγιων ωθήσεων, οι οποίοι αγκυρώθηκαν στις εξωτερικές όψεις του καθολικού. Παράλληλα επισκευάστηκαν οι μαντρότοιχοι του περιβάλλοντος χώρου, προκειμένου να προχωρήσει μελλοντικά η διαμόρφωση της αυλής.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ - ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΛΗΣΙΔΗΣ

Οδός Απολλωνίου, Μονή Αγίου Γεωργίου

Το μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου ή Χουρμαλί Μεδρεσέ, όπως μετονομάστηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, κατά την οποία μετατράπηκε σε μουσουλμανικό ιεροδιδασκαλείο, αποτελείται από το καθολικό, έναν τετράκογχο ναό του 14ου-15ου αι.[23], την αυλή και τρεις πτέρυγες κελιών. Στην αυλή του ήλθαν στο φως μετά από ανασκαφική έρευνα τμήματα παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος με ενδιαφέροντα μαρμαροθετήματα, πιθανώς ο νάρθηκας βασιλικής που βρισκόταν στη συμβολή δύο αρχαίων οδών. Τα κτίρια του μοναστηριακού συγκροτήματος, εκτός του καθολικού που αποκαταστάθηκε τα τελευταία χρόνια (1974-1975 και 1987)[24], διατηρούνταν σε πολύ κακή κατάσταση.

Ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης με γενικό καθαρισμό του χώρου των κελιών και της αυλής, που ήταν εγκαταλελειμμένος και παρουσίαζε αλγεινή εικόνα, και απομάκρυνση μπάζων, πάχ. 1 μ. περίπου, για την ανάδειξη των βόρειων και δυτικών κελιών, τα οποία είχαν μετατραπεί σε υπόγεια. Έγινε υποστύλωση του διώροφου κτίσματος της ανατολικής πτέρυγας, της δυτικής στοάς, του ξύλινου μεσοπατώματος και της ξύλινης μονόριχτης στέγης του ορόφου. Καθαιρέθηκαν ετοιμόρροπα τμήματα λιθοδομών στο βορειοανατολικό άκρο του ορόφου των βόρειων μισογκρεμισμένων κελιών και υποστυλώθηκαν τα τμήματα των διατηρούμενων θόλων του ισογείου (Πίν. 424 β).

Παράλληλα προχώρησαν οι εργασίες αντιστήριξης των ετοιμόρροπων τοίχων της νότιας όψης των κελιών της βόρειας πτέρυγας. Αφού αφαιρέθηκαν οι πρόσθετες σαθρές κατασκευές στο ισόγειο και στον όροφο της ίδιας πτέρυγας, έγινε καθαίρεση όλων των σαθρών επιχρισμάτων. Στη συνέχεια ξεκίνησαν οι εργασίες επισκευής των λιθοδομών του ισογείου με αντικατάσταση των φθαρμένων λίθων, βαθμιαία αποκατάσταση των αποδιοργανωμένων τμημάτων και συγκόλληση των σπασμένων ανωφλιών με μπρούτζινες ράβδους και λευκό τσιμεντοκονίαμα.

Προχώρησαν επίσης οι εργασίες καθαίρεσης των ετοιμόρροπων τμημάτων των φθαρμένων ξύλινων στοιχείων της όψης του χαγιατιού και του μεσοπατώματος του ανατολικού διώροφου κτιρίου. Αποσυναρμολογήθηκαν και τα πέτρινα οριζόντια τόξα και οι πέτρινοι πεσσοί της στοάς. Μετά από έλεγχο της θεμελίωσης, έγινε ενίσχυσή της με πλευρικά αφανή διαζώματα από οπλισμένο σκυρόδεμα, σύμφωνα με τη μελέτη[25].

Στη συνέχεια ακολούθησαν οι εργασίες επισκευής και αποκατάστασης των βόρειων κελιών και της ανατολικής πτέρυγας. Σκάφτηκε κανάλι κατά μήκος της βόρειας πλευράς των βόρειων κελιών, που παρουσίαζαν έντονη υγρασία από τον υπερυψωμένο γειτονικό κήπο, και αφού έγινε αποστράγγιση, μονώθηκε ο τοίχος. Ακολούθησε η επισκευή του ίδιου τοίχου μέχρι το ύψος του μεσοπατώματος, που διατηρούνταν σε καλή σχετικά κατάσταση, και κατασκευάστηκε το άνω τμήμα του, που είχε καταρρεύσει. Αποκαταστάθηκαν οι δύο ανατολικοί θόλοι του ισογείου, οι οποίοι ήταν γκρεμισμένοι, και το διατηρούμενο τμήμα της τοιχοποιίας της νότιας όψης τους προς την αυλή. Συνεχίστηκαν επίσης οι επισκευές των λιθοδομών και των θόλων του ισογείου της ίδιας πτέρυγας. Μετά την αποκατάστασή τους, οι θόλοι επικαλύφθηκαν από ελαφρώς οπλισμένη πλάκα σκυροδέματος, η οποία αποτελεί παράλληλα και υπόστρωμα του δαπέδου του ορόφου.

Στην ανατολική πτέρυγα προχώρησαν οι εργασίες επισκευής των λιθοδομών του ισογείου και κατασκευάστηκε αφανές διάζωμα οπλισμένου σκυροδέματος στο ύψος του μεσοπατώματος. Προετοιμάστηκαν παράλληλα οι πώρινοι σπόνδυλοι των κιόνων της δυτικής στοάς του ισογείου.

Οδός Αλχαδέφ, Παναγία του Μπούργκου

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής που διεξήχθη με την ευκαιρία της διέλευσης των υπόγειων δικτύων από την οδό Αλχαδέφ, η οποία διέσχιζε εγκάρσια το ναό της Παναγίας του Μπούργκου, ξεκίνησαν οι εργασίες διαμόρφωσης[26]. Η μελέτη διαμόρφωσης πρότεινε την ενο-

23. *ΑΒΜΕ* ΣΤ' (1948), σ. 99-106. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 206.

24. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 373· 42 (1987): Χρονικά, σ. 657, Πίν. 373 β.

25. Η μελέτη συντάχθηκε από τους αρχιτέκτονες Γ. Ντέλλα, Μ. Ζερλέντη και Μ. Μουρσελά, τον πολιτικό μηχανικό Ν. Οικονόμου και τον ηλεκτρολόγο μηχανικό Κ. Καπνουλά.

26. Τελευταία είχαν γίνει εργασίες αποκατάστασης της ανατολικής

ποίηση των δύο τμημάτων της «κομμένης εκκλησίας», με τη συμπλήρωση σε χαμηλό ύψος του βόρειου και του νότιου τοίχου του ναού και τη διακοπή της κυκλοφορίας των αυτοκινήτων. Συγχρόνως λήφθηκαν ορισμένα σωστικά μέτρα αντιστήριξης των δύο τόξων της νότιας όψης, τα οποία παρουσίαζαν προβλήματα και κινδύνευαν να καταρρεύσουν, ενώ ο χώρος της ανασκαφής, μετά την πλήρη τεκμηρίωσή της, καταχώσθηκε, προκειμένου να περάσουν τα υπόγεια δίκτυα και η εγκατάσταση αποχέτευσης ομβρίων και ηλεκτροφωτισμού του μνημείου.

Ακολούθησε η συμπλήρωση των τοίχων των νότιων παρεκκλησίων, τα οποία εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή, σύμφωνα με τα σχέδια αποκατάστασης μέχρι το ύψος πεζουλιού, ενώ αποκαταστάθηκαν τα δύο ετοιμόρροπα τόξα. Ξεκίνησε επίσης η αποκατάσταση του δυτικού τμήματος της βόρειας όψης, ενός ιπποτικού παραθύρου και των εξωτερικών αντηρίδων της και φράχθηκαν νεότερα ανοίγματα (Πίν. 425 α).

Έγινε επιλογή των αρχιτεκτονικών μελών των κιόνων της εκκλησίας, τα οποία τοποθετήθηκαν στη θέση τους. Λαξεύτηκαν τα τμήματα των βάσεων των κιόνων που έλειπαν και χτίστηκαν σε ύψος ενός δόμου. Τα υπόλοιπα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη τοποθετήθηκαν προσωρινά πάνω από τις βάσεις, μέχρι να αποφασιστεί η τελική μορφή αποκατάστασης (Πίν. 425 β).

Διαμορφώθηκε ελεύθερος χώρος στα νοτιοδυτικά της εκκλησίας, προς το πάρκο Αλχαδέφ, και κατασκευάστηκε τοίχος αντιστήριξης προς τα γειτονικά οικόπεδα (Πίν. 425 γ). Αφού ολοκληρώθηκαν τα υπόγεια δίκτυα και οι υπόγειες εγκαταστάσεις του μνημείου, έγινε γενική κοιτόστρωση με πλάκα ελαφρώς οπλισμένου σκυροδέματος.

Μετά από οργανωμένη εξόρυξη λαρτίου λίθου, του τοπικού μαρμάρου από το οποίο ήταν κατασκευασμένο το δάπεδο της εκκλησίας, στην περιοχή της νότιας Ρόδου από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, έγινε η επεξεργασία και η προετοιμασία του σε πλάκες, πάχ. 0,06-0,08 μ., διαφόρων διαστάσεων για την οριστική πλακόστρωση.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ

Οδός Σωκράτους, συγκρότημα εκκλησίας Αγίων Αποστόλων και μουσουλμανικού Συσσιτίου

Έγιναν εργασίες στο δυτικό μεγάλο θόλο του συγκροτήματος, όπου λειτουργούσαν τα μαγειρεία[27], αφού προηγήθηκε καθαρισμός και απομάκρυνση των μπάζων και των σκουπιδιών[28]. Ο θόλος παρουσίαζε στατικά προβλήματα με ρωγμές μεγάλου μεγέθους (0,05-0,10 μ.) και αποδιοργάνωση της λιθοδομής, ιδιαίτερα στο βόρειο και στο νότιο τμήμα του θόλου και των αντίστοιχων τοίχων, εξαιτίας των πλάγιων ωθήσεων. Εσωτερικά ήταν μαυρισμένος από την αιθάλη του μαγειρείου.

Καθαρίστηκε αρχικά η κρούστα της αιθάλης και υποστηρίχθηκε το βόρειο τμήμα του οξυκόρυφου θόλου με ξυλότυπο πάνω σε μεταλλική σκαλωσιά. Με γρύλους σηκώθηκε η σκαλωσιά και το αποδιοργανωμένο τμήμα, για να επανέλθει στην αρχική του θέση ο θόλος και να αποκτήσει τη σωστή γεωμετρία, που είχε απωλέσει εξαιτίας των πλάγιων ωθήσεων. Μετά την αφαίρεση της επικάλυψης του θόλου στο βορειοανατολικό του τμήμα διαπιστώθηκε ότι ήταν χτισμένος από πρόχειρα ορθογωνισμένους λίθους αντί θολιτών, οι οποίοι ήταν σφηνωμένοι με βότσαλα. Το τμήμα αυτό αντικαταστάθηκε με λαξευμένους θολίτες. Έγινε συρραφή των ρωγμών στο παράθυρο του ανατολικού τοίχου και διανοίχθηκαν έξι οπές (διαμ. 0,05 μ.) στους ανατολικά και δυτικά φέροντες τοίχους, στο ύψος της γένεσης του θόλου, για να τοποθετηθούν στη συνέχεια μεταλλικοί ελκυστήρες, οι οποίοι θα αναλάβουν τις πλάγιες ωθήσεις του.

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του βόρειου τμήματος του δυτικού θόλου των μαγειρείων με αντικατάσταση θολιτών.

Στη συνέχεια ξεκίνησαν οι εργασίες διαμόρφωσης του δαπέδου των δύο θόλων της εκκλησίας[29], αφού προηγουμένως έγινε εγκατάσταση ηλεκτρολογικού συστήματος και συστήματος συναγερμού. Κατασκευάστηκε σκαλοπάτι στο Ιερό και επιστρώθηκε ειδικό κονίαμα κουρασανιού και λευκού τσιμέντου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Οδός Θησέως, Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της ανατολικής πτέρυγας του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, του οποίου διατηρείται μόνον το ισόγειο[30]. Έγινε αποκατά-

όψης της νότιας κόγχης του Ιερού, βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 525, Πίν. 262 α-β.

27. Γ. Ντέλλας, Άγιοι Απόστολοι πόλεως Ρόδου, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, V, Αθήνα 1998, σ. 167-178.

28. Εργασίες είχαν γίνει και παλαιότερα στην εκκλησία και στους ανατολικούς θόλους, βλ. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 519-520, Πίν. 181 δ, 182 α.

29. Ντέλλας, ό.π. (υποσημ. 27).

30. Θ. Αναπολιτάνος - Α.Μ. Κάσδαγλη - Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Η

σταση και επιφανειακή συντήρηση των ιπποτικών λιθοδομών, επίστρωση των δαπέδων με χυτό δάπεδο τύπου «κουρασάνι», κατασκευή νέων ξύλινων κουφωμάτων και νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση.

Παρουσιάστηκε και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η μελέτη αποκατάστασης του βομβαρδισμένου τμήματος του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης και σε πρώτη φάση έγινε στεγάνωση των χώρων του ισογείου με κατασκευή λιθοδέματος και διαμόρφωση κλίσεων προς τα σημεία απορροής του δώματός του. Επίσης κατασκευάστηκαν εν μέρει οι εσωτερικοί τοίχοι του ορόφου από πωρόλιθο εν είδει αντηρίδων για τη στερέωση του υφιστάμενου ιπποτικού κτίσματος και επιχρίστηκε ο ενδιάμεσος ανατολικός τοίχος του ορόφου, που προσωρινά είναι εξωτερικός τοίχος του κτιρίου.

Στο υφιστάμενο αποκατεστημένο ιπποτικό κτίριο με είσοδο από τη δυτική πλευρά, εγκαταστάθηκε και λειτούργησε το Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠΠΟ. Το κτίριο, εξάλλου, λειτουργεί ως επισκέψιμο ιπποτικό μνημείο με είσοδο του κοινού στο αποκατεστημένο τμήμα του ορόφου, όπου λειτουργούν δύο εκθέσεις σε σχέση με το έργο αποκατάστασης, την ιστορία και την αρχαιολογική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο του. Για τον εξοπλισμό και την επίπλωση των χώρων του ξενώνα μεταφέρθηκαν παλαιά έπιπλα από τις αποθήκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τα οποία συντηρήθηκαν ειδικά για το κτίριο, ένα παλαιό χαλί που αναρτήθηκε στον τοίχο και κάποια έπιπλα από το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Για λόγους ανάδειξης εξάλλου της λειτουργίας των χώρων του ως κοιτώνων για υψηλούς προσκεκλημένους, κατασκευάστηκε ένα κρεβάτι μεσαιωνικού τύπου και τοποθετήθηκε στο βορειοανατολικό δωμάτιο του ορόφου, το οποίο επιπλώθηκε ως χαρακτηριστικός χώρος ενός ιπποτικού ξενώνα.

Υποβλήθηκε υποψηφιότητα για βράβευση του έργου αποκατάστασης του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης από την EUROPA NOSTRA και του απονεμήθηκε ένας από τους επαίνους για το 1997.

Τα κριτήρια της βράβευσης ήταν: «...για την προσεκτική και ευαίσθητη αποκατάσταση του μεσαιωνικού ξενώνα και των προσκτισμάτων του και τη λεπτομερειακή έρευνα που χρειάστηκε, για να τον επαναφέρει στην αρχική μορφή του μετά από εγκατάλειψη αιώνων και ευτελή χρήση, και για την επιμορφωτική πρωτοβουλία που ξεκίνησε από τη διάσωση των ευρημάτων και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων της εργασίας».

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων, Κτίριο ιπποτικού «Ναυαρχείου» ή κατοικία του ορθόδοξου Επισκόπου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της ανατολικής πτέρυγας του ιπποτικού κτιρίου της πλατείας Εβραίων Μαρτύρων[31]. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση των δύο μεγάλων θόλων στη βορειοανατολική γωνία του ισογείου και η λιθοδομή της πίσω όψης με όλα τα ιπποτικά ανοίγματα (πόρτες, παράθυρα και φεγγίτες). Τμήμα της λιθοδομής του ορόφου, το οποίο είχε παρεκκλίνει σοβαρά από την κατακόρυφο, αφαιρέθηκε προσεκτικά και ξαναχτίστηκε στη σωστή του θέση. Στο εσωτερικό των δύο ισόγειων θόλων αρμολογήθηκαν οι λιθοδομές και αποκαταστάθηκε η μικρή πέτρινη σκάλα που οδηγεί από την εσωτερική αυλή προς τους θόλους.

Στερεώθηκαν οι τοίχοι του μεσοπατώματος[32] και το δάπεδο επιστρώθηκε με κεραμικά πλακίδια. Στο κέντρο αποκαταστάθηκε τμήμα του παλαιού βοτσαλωτού δαπέδου, που έφερε παραδοσιακά διακοσμητικά μοτίβα, αφού προηγήθηκε η εγκατάσταση ύδρευσης, αποχέτευσης και ηλεκτρισμού.

Ακολούθησε η αποκατάσταση των δύο ιπποτικών τζακιών της ίδιας πτέρυγας. Το πρώτο, στο βορειοανατολικό δωμάτιο, το οποίο ήταν βαθύτερο και θα εξυπηρετούσε προφανώς την κουζίνα του κτιρίου, αναρτήθηκε προσωρινά και ακολούθησε η έδρασή του πάνω σε μικρές αφανείς δοκούς από οπλισμένο σκυρόδεμα μέσα στο πάτωμα. Συμπληρώθηκε κατόπιν η λιθοδομή του, αφού αποκαταστάθηκε το σωζόμενο τμήμα της όψης. Το δεύτερο τζάκι είχε μετατραπεί σε ντουλάπι, έχοντας χάσει τα σημαντικότερα μορφολογικά του στοιχεία. Μετά την αφαίρεση όλων των επεμβάσεων και τη μελέτη των ελάχιστων υπαρχόντων στοιχείων έγινε δυνατή η αποκατάσταση της αρχικής μορφής του[33].

Οδός Ιπποτών, Κτίριο Villaragut

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του αρχοντικού της Τουρκοκρατίας στην ανατολική πτέρυγα του κτιρί-

αποκατάσταση του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου*, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 484-499.

31. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 809, Πίν. 253.

32. *ΑΔ*, ό.π.

33. Η εργασία αυτή έγινε δυνατή χάρη στη συνεργασία με τον αρχιτέχνίτη Σ. Κορκίδα.

ου Villaragut[34]. Προχώρησε η επανατοποθέτηση των παλαιών ξύλινων επενδύσεων, αφού προηγουμένως συντηρήθηκαν και συμπληρώθηκαν από εξειδικευμένα συνεργεία. Οι επενδύσεις περιλαμβάνουν το τμήμα των τοίχων από το ξύλινο ράφι πάνω από τα παράθυρα μέχρι το πάτωμα στον καλό οντά, στο σοφά (Πίν. 426 α) και στο μικρό οντά έξω από το χαμάμ, και τα ράφια στους άλλους δύο μικρούς οντάδες, την κουζίνα και το γυναικωνίτη. Στο χαγιάτι, τους διαδρόμους, την κουζίνα και το χαμάμ έγινε πλακόστρωση με κεραμικά πλακάκια αποχρώσεων φυσικού κεραμιδιού, ενώ στα άλλα δωμάτια αποκαταστάθηκαν τα ξύλινα δάπεδα. Στους περισσότερους οντάδες και το σοφά αποκαταστάθηκε το ξύλινο σκαλοπάτι και το κάγκελο που διαχωρίζει το κυρίως δωμάτιο από το διάδρομο και τη μουσάντρα (ντουλάπα), όπως συνηθίζεται στην αντίστοιχη αρχιτεκτονική των αρχοντικών των Βαλκανίων του 18ου και 19ου αι.

Αποκαταστάθηκε επίσης η ξύλινη μουσάντρα του γυναικωνίτη, η οποία είχε διατηρηθεί σε μεγάλο ποσοστό, αφού συντηρήθηκαν τα ξύλινα κομμάτια της, και συμπληρώθηκε η ξύλινη πόρτα του οντά, που χρησιμεύει και ως πόρτα τμήματος της μουσάντρας. Κατασκευάστηκε απλουστευμένη ανάλογη μουσάντρα σε έναν από τους δύο μικρούς οντάδες του ορόφου, όπου ήταν γνωστή η ύπαρξη της, αλλά δεν είχε διατηρηθεί επιτόπου.

Αποκαταστάθηκε στη συνέχεια το ξυλόγλυπτο ταβάνι του καλού οντά, από τον οποίο μικρό μόνον τμήμα διασώθηκε, και του μικρού οντά, του οποίου διασώθηκε το μεγαλύτερο τμήμα.

Η ανατολική όψη του ορόφου, όλες οι καμινάδες, ο τρούλος του χαμάμ και όλες οι όψεις του νότιου τμήματος πάνω από το ισόγειο επιχρίσθηκαν εξωτερικά με κουρασάνι. Αντικαταστάθηκαν ακόμη οι σπασμένοι φεγγίτες από φυσητό γυαλί των τρούλων του χαμάμ με ανάλογη ειδική κατασκευή – από απλό γυαλί ψημένο στην ίδια φόρμα με το παλαιό – που έγινε δυνατή στη Ρόδο.

Τοποθετήθηκαν, αφού συντηρήθηκαν, οι δύο παλαιές ξύλινες πόρτες εισόδου από το χαγιάτι στους οντάδες και κατασκευάστηκε η τρίτη ανάλογη με τις δύο άλλες αλλά απλουστευμένη, για να ξεχωρίζει η σύγχρονη κατασκευή της.

Το χαμάμ αποκαταστάθηκε εσωτερικά με την αφαίρεση μερικών νεότερων επεμβάσεων στα επιχρίσματα. Αποκαταστάθηκε εξωτερικά το ιπποτικό παράθυρο, ώστε να είναι εμφανές, παραμένοντας ωστόσο φραγμένο, εφόσον είχε κλειστεί για την κατασκευή του χαμάμ. Στα εσωτερικά επιχρίσματα έγινε χρήση πορσελάνης, όπως χρησιμοποιείται παραδοσιακά σε ειδικές περιπτώσεις (για μόνωση), και διατηρήθηκαν όλα τα «σταμπαριστά» διακοσμητικά στοιχεία. Αντικαταστάθηκε η μαρμάρινη πλάκα της κρήνης, που έφερε στην πίσω όψη της αρχαία επιγραφή, με αντίστοιχη της Τουρκοκρατίας από τη συλλογή της Υπηρεσίας. Μετά από έρευνα στην πλάτη του τζακιού της διπλανής κουζίνας, βρέθηκε και αποκαταστάθηκε όλη η εγκατάσταση για το ζέσταμα του νερού της δεξαμενής και του χώρου του χαμάμ με υπόκαυστα και σωλήνες που οδηγούν το ζεστό αέρα από το τζάκι κάτω από το δάπεδο του χαμάμ και μέσω των περιμετρικών τοίχων μέχρι το δώμα. Το νερό ζεσταινόταν μέσα σε χάλκινο παραδοσιακό καζάνι (μπακίρι), το οποίο ήταν εγκατεστημένο στη βάση της δεξαμενής και πάνω από την ιδιαίτερη μικρή εστία του μεγάλου τζακιού της κουζίνας. Το καζάνι παραγγέλθηκε στα ίδια μέτρα σε ειδικό κατασκευαστή στην Αθήνα και τοποθετήθηκε στην ίδια θέση, ενώ παράλληλα επισκευάστηκε το κουρασάνι της δεξαμενής. Με την αποκατάσταση της λειτουργίας του ζεστού νερού έχουμε ένα πλήρως αποκατεστημένο ιδιωτικό χαμάμ στη Ρόδο.

Μετά τις παραπάνω εργασίες ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της ανατολικής πτέρυγας του κτιρίου Villaragut, όπου βρίσκεται το αρχοντικό και ελπίζουμε στη σύντομη λειτουργία του ως επισκέψιμου αρχοντικού-κατοικίας του 18ου-19ου αι. στη Ρόδο, αφού οργανωθεί και εξοπλιστεί ανάλογα.

Παράλληλα ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης του θόλου του ισογείου, γκρεμισμένου κατά τα 3/4, στη νότια πτέρυγα του κτιρίου. Κατασκευάστηκαν ειδικοί ξυλότυποι, ξύλινοι σκελετοί τόξων σε δύο μέρη λόγω του μεγάλου μεγέθους του θόλου, και στήθηκε η σκαλωσιά, αφού πρώτα αποκαταστάθηκε ο νότιος τοίχος, ο οποίος διατηρούνταν σε μικρό ύψος, μέχρι τη γένεση του θόλου. Ο θόλος προβλέπεται να αποκατασταθεί σε τρεις εγκάρσιες ζώνες. Ήδη ξεκίνησε η αποκατάσταση της πρώτης μαζί με την κατασκευή φεγγίτη προς Ν., μέσα στο πάχος του θόλου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Πρόγραμμα αποκατάστασης ανεμόμυλων Euromol

Στο πλαίσιο του κοινοτικού προγράμματος Euromol έγιναν εργασίες καταγραφής και αποκατάσταση ανεμόμυλων και ανεμαντλιών της Ρόδου με τη συμμετοχή εξειδικευμένων μηχανικών και τεχνιτών από την Αγγλία, τη Δανία, την Ισπανία και τη Σουηδία. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του ανεμόμυλου στο Μαντράκι με την κατασκευή των απαραίτητων στοιχείων του μηχανισμού που έλειπαν και την επισκευή της φτερωτής. Με την ολοκλή-

34. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 809-810. Οι εργασίες αποκατάστασης προχωρούν σύμφωνα με τη μελέτη αποκατάστασης. Βλ. επίσης Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Γ. Ντέλλας, Το κτίριο Villaragut στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, 27-29 Νοεμβρίου 1986*, Αθήνα 1992, σ. 123-148.

ρωση των εργασιών ο μύλος τέθηκε σε λειτουργία και ήταν επισκέψιμος για το κοινό κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Αποκαταστάθηκε επίσης η ανεμαντλία στην πόλη της Ρόδου πλησίον του αρχοντικού Τοπσούμπαση. Έγινε συστηματική καταγραφή, φωτογράφηση και αποτύπωση όλων των ανεμόμυλων της Ρόδου και οργανώθηκε έκθεση στον χώρο της Καστελλανίας. Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος, μηχανικοί και τεχνίτες της Υπηρεσίας μετέβησαν στην Αγγλία και εργάστηκαν για την αποκατάσταση ανεμόμυλου στην πόλη Norwich.

ΚΩΣ

Κάστρο Νερατζιάς

Άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης των τόξων στην είσοδο του κάστρου. Έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί και απομάκρυνση μπάζων από τους εσωτερικούς χώρους του προμαχώνα del Carretto, του ορθογώνιου πύργου και του πύργου της Γαλλίας, καθώς και συστηματικός καθαρισμός των τειχών από τα φυτά.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

Πυλί

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου (παλαιό κοιμητήριο)

Ο ναός βρίσκεται μέσα στο παλαιό κοιμητήριο του χωριού Πυλί. Είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος με ημικυλινδρική αψίδα στα ανατολικά και μια είσοδο στο μέσον της δυτικής πλευράς. Εκατέρωθεν της εισόδου ανοίγονται δύο ορθογώνια παράθυρα. Τα επάλληλα επιχρίσματα των εξωτερικών επιφανειών του ναού παρουσίαζαν πολλές φθορές, ενώ από την κεραμοσκεπή του εισχωρούσαν νερά στο εσωτερικό του. Πραγματοποιήθηκε γενική καθαίρεση των επιχρισμάτων και αποκαλύφθηκε η τοιχοποιία του από αδρά λαξευμένους λίθους, αλλά και αρκετά επαναχρησιμοποιημένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, εκ των οποίων αξιοσημείωτα είναι τα εξής:

α) Κοντά στη βάση της βορειοδυτικής γωνίας είναι εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με εγχάρακτο λατινικό σταυρό, με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του. Επάνω από το σταυρό εγχάρακτη επιγραφή: *..Α ΥΠΕΡΕΥΧΗ(C) ΤΩ ΔΟΥΛΩ COY*. Δεξιά του σταυρού εγχάρακτη παράσταση του Χριστού με φωτοστέφανο. Δίπλα στο Χριστό επιγραφή: *ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ*. Επάνω από την κεφαλή του Χριστού άλλη επιγραφή: *ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟC / Ο ΕΡΧΟΜΕΝΟC ΕΝ ΟΝΟ/ΜΑΤΙ / ΚΥ*. Η παράσταση είναι χαραγμένη επάνω σε αρχαιότερο αρχιτεκτονικό μέλος (στη στενή πλευρά ορθογώνιος τόρμος).

β) Στο μέσον της βόρειας πλευράς εντοιχισμένος μαρμάρινος παλαιοχριστιανικός πεσσίσκος με ομόλογα ορθογώνια πλαίσια.

Επίσης βρέθηκαν πολλοί λαξευμένοι αρχαιότεροι λίθοι με τόρμους σύνδεσης, αύλακες κτλ. Τα αρχιτεκτονικά μέλη έμειναν ορατά, ενώ οι υπόλοιπες επιφάνειες των τοίχων αρμολογήθηκαν και επιχρίσθηκαν με νέο ασβεστοκονίαμα. Ακολούθησε η αντικατάσταση της κεραμοσκεπούς στέγης από καινούρια κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Ναός Τιμίας Ζώνης

Ο παραπάνω ναός βρίσκεται στον κάμπο του Πυλίου, 1 χλμ. περίπου βορειοδυτικά του χωριού. Είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με διβαθμιδωτή ημικυλινδρική αψίδα στα ανατολικά και μια είσοδο στο μέσον της δυτικής πλευράς.

Στην ανωδομή των τοίχων του έχει επαναχρησιμοποιηθεί πληθώρα παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών. Μετά από αίτηση ιδιώτη για επισκευή των εξωτερικών επιχρισμάτων του ναού πραγματοποιήθηκε η καθαίρεση των παλαιών επιχρισμάτων από ασβεστοκονίαμα και αποκαλύφθηκε η τοιχοποιία του ναού που αποτελείται από αργολιθοδομή με λιγοστούς αδρά λαξευμένους λίθους. Αποκαλύφθηκαν τα εξής εντοιχισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (πολλά από τα οποία διακρίνονταν πριν από την αφαίρεση των επιχρισμάτων):

α) Θωράκιο από κλίμακα παλαιοχριστιανικού άμβωνα, εντοιχισμένο στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου. Φέρει διάκοσμο από ομόλογους ρόμβους και ανάγλυφο φύλλο άκανθας, ενώ ο συμφυής πεσσίσκος απολήγει σε μηλοειδή απόφυση.

β) Ακριβώς επάνω από την είσοδο, στο ύψος της στέγης, μαρμάρινο τμήμα θωρακίου που διακοσμείται με γλυφές και ανάγλυφο φύλλο κισσού. Νότια του θωρακίου πλίνθινο οδοντωτό κόσμημα από οκτώ πλίνθους σε τεθλασμένη γραμμή.

γ) Κιονόκρανο και κίονας στο κτιστό θρανίο βόρεια της δυτικής εισόδου. Κορινθιακό πεσσόκρανο εντοιχισμένο στην υστερότερη λιθόκτιστη πηγή της δυτικής αυλής. Ακολούθησε η επίστρωση της τοιχοποιίας με νέα επιχρίσματα, ενώ τα αρχιτεκτονικά μέλη έμειναν ορατά.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Ναΰδριο Αγίου Αντωνίου (Πίν. 426 β)

Αφαιρέθηκε το προχειροφτιαγμένο νεότερο τέμπλο. Συμπληρώθηκαν τα κενά των σοβάδων στις εσωτερικές επι-

φάνειες του ναϋδρίου. Αναδείχθηκε η αρχική μορφή της Αγίας Τράπεζας, με την αφαίρεση της νεότερης κτιστής κατασκευής που την περιέκλειε. Ως βάση της Αγίας Τράπεζας είχε χρησιμοποιηθεί μαρμάρινος αρράβδωτος παλαιοχριστιανικός κίονας πάνω στον οποίο είχε τοποθετηθεί ανεστραμμένη βάση παλαιοχριστιανικού κίονα. Στεγανοποιήθηκε τέλος με σοβά η βάση του ημικυλίνδρου της κόγχης.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΤΗΛΟΣ

Σε συνεργασία με την Ακαδημία Αθηνών έγινε αποτύπωση 20 τοιχογραφημένων βυζαντινών εκκλησιών του νησιού.

ΠΑΤΜΟΣ

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Άρχισαν οι προκαταρκτικές εργασίες αποκατάστασης των κελιών της μονής και στο καθολικό έγιναν εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των τοιχογραφιών.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Μονή Χοζοβιώτισσας

Ολοκληρώθηκαν τα έργα ηλεκτροδότησης της μονής και ο φωτισμός της κλιμακωτής πρόσβασης στο χώρο.

ΧΑΛΚΗ

Σε συνεργασία με την Ακαδημία Αθηνών συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η αποτύπωση 17 τοιχογραφημένων βυζαντινών εκκλησιών του νησιού.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ[35]

ΡΟΔΟΣ

Πόλη Ρόδου

Συλλογή Εφορείας

Από τη Συλλογή της Εφορείας συντηρήθηκαν οι εικόνες του αγίου Ευσταθίου (ΒΞ 270), του αγίου Σάββα και του Ταξιάρχη Μιχαήλ, της Γέννησης (ΒΞ 292), του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (ΒΞ 256), του Αγίου Μανδηλίου (ΒΞ 258), αδιάγνωστης αγίας (ΒΞ 154), της αγίας Αικατερίνης (ΒΞ 48), του ευαγγελιστή Λουκά (ΒΞ 265) και του Ματθαίου (ΒΞ 28), των αγίων Πολυκάρπου και Σάββα (ΒΞ 224/1938), του προφήτη Ηλία (ΒΞ 178), της Ανάληψης (ΒΞ 98), του αγίου Χαραλάμπου και ενός αδιάγνωστου αγίου (ΒΞ 200), του αγίου Σπυρίδωνα (ΒΞ 285), δύο της Παναγίας του Κύκκου (ΒΞ 179, ΒΞ 44), ένα δίπτυχο (ΒΞ 248), ένα τρίπτυχο με την Παναγία του Κύκκου, τον άγιο Δημήτριο και τον άγιο Χαράλαμπο (ΒΞ 39-1755), ένα με την Παναγία Σπηλιανή και άλλους αγίους, ένα με την Παναγία και τους αγίους Διονύσιο και Νικόλαο (ΒΕ 1804), ένα με τους αγίους Δημήτριο, Χαράλαμπο και Χριστίνη (ΒΞ 273 και ΒΞ 310Α), όπως και οι εικόνες του αγίου Νικολάου, της Παναγίας των Αγγέλων, της Θεοτόκου, του Επιταφίου Θρήνου (ΒΞ 45) και της Εις Άδου Καθόδου (ΒΞ 35), οι οποίες εκτίθενται στην Παναγία του Κάστρου.

Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου

Αποσύρθηκαν από τον εκθεσιακό χώρο της συλλογής, προκειμένου να συντηρηθούν, οι ενδυμασίες με αριθ. ευρ. 15797 και 4388 και αντικαταστάθηκαν με τις ΚΣ 114 (φόρεμα από τον Έμπωνα Ρόδου) και ΚΣ 117 (φόρεμα από την Αστυπάλαια) αντίστοιχα. Επίσης αποσύρθηκε για συντήρηση η γυναικεία ενδυμασία του Καστελόριζου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Ναός Αγίας Αικατερίνης (Ιλκ Μιχράμπ)

Η τοιχοποιία παρουσιάζει ορατή καθίζηση στο νότιο τοίχο. Η στέγη είχε καλυφθεί με υδραυλικό κονίαμα το 1994 και είναι στεγανή. Δεν εντοπίστηκαν διαρροές. Οι τοίχοι και οι τοιχογραφίες έχουν προσβληθεί από υγρασία και από άλατα. Εμφανείς είναι οι ρηγματώσεις, η καθίζηση και η εισχώρηση ριζών στο νότιο τοίχο. Στο Ιερό, υπόγεια, έχει εντοπιστεί φρεάτιο με πιθανότητα διαρροής. Οι τοιχογραφίες, παρά τις φθορές τους, διατηρούνται σε ικανοποιητική κατάσταση, ως προς την πρόσφυσή τους με το υπόστρωμα. Δεν παρατηρούνται απολεπίσεις σε εξέλιξη ή κονιοποιημένες και σαθρές επιφάνειες. Οι τοιχογραφίες είχαν στερεωθεί στο παρελθόν με καζεάτο, το οποίο προσέδωσε ανομοιογένεια στη στιλπνότητα της επιφάνειάς

35. Το εργαστήριο συντήρησης απαρτίζεται από τους εξής συντηρητές: Σ. Πατατούκο, Γ. Παππά, Β. Γεωργοπούλου, Χ. Καλογήρου, Χ. Μιχαλάκη. Επικουρικά συνεργάστηκαν οι δόκιμες συντηρήτριες Σ. Καμπάνη και Α. Χατζηστυλιανού.

τους. Η υγρασία ευθύνεται για τις περισσότερες φθορές. Εξανθήματα, που προκλήθηκαν από άλατα, έχουν καλύψει μεγάλες επιφάνειες και ρωγμές διασχίζουν τις συνθέσεις. Απαιτούνται: α) Στατική μελέτη και αποκατάσταση του δομικού στοιχείου. β) Εξέταση της στεγανότητας της στέγης. γ) Εξαερισμός του μνημείου. δ) Επανεξέταση και αντικατάσταση των κονιαμάτων των αρμών. ε) Αντικατάσταση των ρηγματωμένων στεφανωμάτων, στερέωση του υποστρώματος, εξολόθρευση των μυκήτων, καθαρισμός των αλάτων, αφαίρεση των νεότερων επιζωγραφήσεων, διακριτική αποκατάσταση με υδατοχρώματα.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Κάτω

Συντηρήθηκε η εικόνα της αγίας Ειρήνης.

Κατταβιά

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Έγινε προσπάθεια επανακόλλησης της ζωγραφικής επιφάνειας στη βόρεια κεραία. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκάλυψης των επιφανειών, κάτω από τα επιχρίσματα, βρέθηκε κατά μήκος της δυτικής κεραίας στην ανατολική απόληξη του νότιου τοίχου, τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο. Εντοπίστηκε το πρώτο στρώμα τοιχογράφησης σχεδόν παντού, ευκρινέστερα δε στο ποδαρικό του εσωραχίου της βόρειας κεραίας.

Λίνδος

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Συντηρήθηκαν οι εικόνες οι οποίες προέρχονται από το ναό της Κοίμησης και προορίζονται για το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Λίνδου: ο άγιος Στέφανος και ο άγιος Νικόλαος. Συντηρήθηκε επίσης η αποτοιχισμένη Άκρα Ταπείνωση από το τελευταίο στρώμα του Αγίου Γεωργίου του Χωστού, η οποία επίσης θα εκτεθεί στο ίδιο μουσείο.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΩΣ

Παλαιοχριστιανική οικία ακρόπολης

Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα και καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Βασιλική Αγίου Στεφάνου[36]

Έγινε η συντήρηση και κάλυψη των ψηφιδωτών[37].

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΣΥΜΗ

Συλλογή μουσείου

Από τη συλλογή του Μουσείου της Σύμης συντηρήθηκαν οι εικόνες: Ρόδον το Αμάραντον, του αγίου Παντελεήμονα, του αγίου Ονουφρίου και της Βαϊοφόρου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Στη θέση Μετόχι και λίγα μέτρα νότια του αθλητικού σταδίου στο Βαθύ, βρίσκεται ο δίκογχος ναός των Αγίων Θεοδώρων και της Αγίας Παρασκευής. Πρόκειται ουσιαστικά για δύο ενωμένα εκκλησάκια, των Αγίων Θεοδώρων στα νότια – που είναι και το μεγαλύτερο – και της Αγίας Παρασκευής στα βόρεια. Κατά τη διάρκεια εργασιών από την ενοριακή επιτροπή του ναού, φάνηκαν στον ημικύλινδρο της κόγχης του ναού των Αγίων Θεοδώρων τμήματα σφυροκοπημένων τοιχογραφιών. Ακολούθησε η αποκάλυψη και συντήρηση των τοιχογραφιών[38]. Στον ημικύλινδρο της κόγχης εικονίζονται έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Από Β. προς Ν.: αδιάγνωστος, Πολύκαρπος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος, Αθανάσιος (Πίν. 427 α) και αδιάγνωστος. Ανάμεσά τους εικονίζεται ο Μελισμός. Πάνω από τους ιεράρχες εικονίζεται η Κοινωνία των Αποστόλων: η Μετάδοση στα βόρεια και η Μετάληψη στα νότια. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας θα πρέπει να εικονιζόταν η Πλατυτέρα. Χαμηλά στο μέτωπο του τόξου της αψίδας είχε απεικονιστεί ο Ευαγγελισμός. Από τις μορφές του Γαβριήλ στα αριστερά και της Παναγίας στα δεξιά, διατηρεί-

36. H. Balducci, Basiliche Protochristiane a Coo, *Conferenza tenuta per invito del Reale Istituto di Archeologia e Storia dell' Arte, Roma-Palazzo Venezia, il 15 Maggio 1936*, Pavia 1936, σ. 15-22.

37. Στην επίβλεψη των εργασιών συμμετείχε και η αρχαιολόγος Γ. Κορδατζάκη.

38. Η αποκάλυψη και συντήρηση των τοιχογραφιών έγινε από το συντηρητή της Εφορείας Γ. Παππά.

ται μόνον το κατώτερο τμήμα τους. Στο εσωράχιο του τόξου της βόρειας εισόδου του Ιερού του ναού των Αγίων Θεοδώρων, εικονίζονται οι προφητάνακτες Δαυίδ και Σολωμών. Ζωγραφικός διάκοσμος αποκαλύφθηκε σε δύο ζώνες στον ενδιάμεσο τοίχο του Ιερού του ναού των Αγίων Θεοδώρων και της Αγίας Παρασκευής. Η ανώτερη περιλαμβάνει προτομές στρατιωτικών αγίων, ενώ η κατώτερη τμήμα μορφής που αποδίδεται σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις άλλες. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνες των ναϋδρίων του κάστρου της Χώρας και της Μεταμόρφωσης, στις ανατολικές παρυφές του κάστρου της Χρυσοχειριάς Καλύμνου. Οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΛΕΡΟΣ

Λακκί

Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου[39]

Στην ανατολική απόληξη του νότιου τοίχου του βόρειου κλίτους σώζεται η παράσταση της Μετάληψης της Μαρίας της Αιγυπτίας από τον Ζωσιμά (πρώτες δεκαετίες του 13ου αι.). Στερεώθηκε το υπόστρωμα και η επιφάνεια, έγινε χημικός καθαρισμός και στεφάνωμα.

Μερικιά

Ναός Αγίου Σπυρίδωνος

Στον ημικύλινδρο της αψίδας του βόρειου Ιερού του δισυπόστατου ναΐσκου σώζονται μορφές ολόσωμων αγίων: του Γεωργίου καβαλάρη με το νεαρό σκλάβο στα καπούλια του αλόγου, του Χρυσοστόμου, του Θεολόγου και του Μιχαήλ με αυτοκρατορική στολή (τέλη του 14ου αι.). Καθαιρέθηκαν τα ασβεστοκονιάματα και έγινε μηχανικός καθαρισμός.

Δρυμώνας

Ναός Παναγίας Γουρλομάτας

Από τον τοιχογραφημένο διάκοσμο σώζονται η Δέηση στην κόγχη του Ιερού, ο Ευαγγελισμός στην καμάρα, ενώ στην τυφλή αψίδα του βόρειου τοίχου η Παναγία και τέσσερις άγιοι στο εσωράχιο. Έγιναν στερεώσεις, καθαρισμοί χημικοί και μηχανικοί.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΤΜΟΣ

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Στο πλαίσιο του προγράμματος συντήρησης και αποκατάστασης της παραπάνω Μονής πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και συντήρηση τμήματος του ζωγραφικού διακόσμου του καθολικού[40].

Η πρώτη φάση συντήρησης των τοιχογραφιών περιορίστηκε στο δυτικό τοίχο και στα κατώτερα τμήματα της νότιας πλευράς του κυρίως ναού: Ο καθαρισμός αποκάλυψε την υψηλή ποιότητα των τοιχογραφιών, καθώς και εικονογραφικές λεπτομέρειες δυσδιάκριτες κάτω από το πυκνό στρώμα αιθάλης που τις κάλυπτε. Εντυπωσιακή είναι η παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου που μοιράζεται στη νοτιοανατολική γωνία του κυρίως ναού: ο Ζαχαρίας εικονίζεται στη δυτική όψη του νοτιοανατολικού πεσσού του Ιερού, ενώ η Θεοτόκος, ο Ιωακείμ με την Άννα και η πομπή των λαμπαδηφόρων Παρθένων καταλαμβάνουν το αμέσως γειτονικό τμήμα του νότιου τοίχου. Αξίζει να σταθούμε στη μορφή της πρώτης κοπέλας από τη συνοδεία, με το όμορφο σεμνό πρόσωπο, τη σοβαρή συγκεντρωμένη έκφραση, τα λεπτογραμμένα χαρακτηριστικά και τις ρεαλιστικά αποδοσμένες σφιχτές πλεξούδες που δένονται με κόκκινη κορδέλα (Πίν. 427 β).

Στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού αποκαλύφθηκε η εκτεταμένη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, η οποία αναπτύσσεται ελεύθερα, χωρίς διαχωριστικές ταινίες. Ψηλά, εικονίζεται ο Χριστός μέσα σε κυκλική δόξα, πλαισιωμένος από τη Θεοτόκο, τον Ιωάννη τον Πρόδρομο και αγγέλους, ενώ χαμηλότερα ο Θρόνος της Ετοιμασίας και οι Πρωτόπλαστοι. Στο αριστερό μέρος του τυμπάνου εικονογραφείται το όραμα του Προφήτη Δανιήλ, η έγερση των νεκρών από τα μνήματα και χαμηλά η προσωποποίηση της θάλασσας πάνω σε θαλάσσιο κήτος με καράβι στο αριστερό της χέρι. Στο δεξιό τμήμα της σύνθεσης, αντίστοιχα εικονίζεται ο ζυγός της δικαιοσύνης και ο πύρινος ποταμός με τους αμαρτωλούς και τις κολάσεις (η

39. *ΑΔ* 51-52 (1996-1997): Μελέτες, σ. 275. Πίν. 88α.

40. Οι εργασίες έγιναν από το συνεργείο του συντηρητή-ζωγράφου Σ. Μπαλτογιάννη.

Πίσσα, ο Σκώληξ, ο Βρυγμός των Οδόντων, ο Τάρταρος). Η σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας συνεχίζεται στο τύμπανο του νοτιοδυτικού τυφλού αψιδώματος, περιλαμβάνοντας την παράσταση του Παραδείσου και την Πρόσκληση των Δικαίων. Την άντυγα του τόξου κοσμούν οι μετωπικές μορφές των αγίων Αλεξίου, Αρτεμίου, Νείλου και Παχωμίου.

Συντηρήθηκαν, τέλος, οι παραστάσεις των μετωπικών αγίων που κοσμούν την ανατολική πλευρά του νοτιοδυτικού πεσσού και του ολόσωμου αγίου Ιγνατίου με το λιοντάρι στο δυτικό τμήμα του δυτικού τοίχου του παρεκκλησίου. Ο επιτυχημένος χρωματικός συνδυασμός, η τεχνική αρτιότητα της εκτέλεσης, το ήθος και η ευγένεια των εικονιζόμενων προσώπων αντανακλούν, εκτός από την ικανότητα του καλλιτέχνη, την υψηλή ποιότητα των ακολουθούμενων προτύπων. Οι τοιχογραφίες αποτελούν πιθανότατα έργο κρητικού εργαστηρίου[41] και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 17ου αι. Αν η υπόθεση ότι οφείλονται στην πρωτοβουλία του ιδρυτή της μονής Παρθένιου Παγκώστα[42] ευσταθεί, τότε η χρονολόγησή τους θα ήταν δυνατόν να τεθεί μεταξύ πιο συγκεκριμένων ορίων, δηλαδή μεταξύ του έτους ίδρυσης της μονής (1607) και της χρονολογίας θανάτου του ιδρυτή (1629).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κατάπολα - θέση Ξυλοκερατίδι

Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Καθαιρέθηκαν τα ασβεστοκονιάματα τα οποία κάλυπταν την τοιχοποιία και τη ζωγραφική επιφάνεια, στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες – όπου υπήρχαν απολεπίσεις ή το κονίαμα ήταν σαθρό – στερεώθηκαν οι ρωγμές με ένεμα, στεφανώθηκαν οι τοιχογραφίες και η λιθοδομή με κονίαμα. Στις εργασίες συνέβαλε το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΝΑΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Πόλη Ρόδου

΄Εργα υπόγειων δικτύων (ΔΕΠΟΣ)

Στο πλαίσιο των έργων κατασκευής των υπόγειων δικτύων στη μεσαιωνική πόλη, ολοκληρώθηκε η σύνταξη ψηφιακού χάρτη της πόλης και των τειχών, και οριοθετήθηκαν τα υφιστάμενα κτίρια, τα ερείπια και οι ακάλυπτοι χώροι. Η δημιουργία του συστήματος πληροφοριών γης επιτρέπει την επακριβή τοποθέτηση των ανασκαφών στον ευρύτερο χώρο και χρησιμεύει ως βάση σχεδιασμού των νέων δικτύων.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

Οδός Δαμασκηνού, ναός Εισοδίων

Το τέμπλο του παραπάνω ναού παρουσιάζει φθορές που οφείλονται στην υγρασία, την αλλαγή θερμοκρασίας και την αιθάλη. Δεν παρατηρείται δράση ξυλοφάγων εντόμων. Στις εικόνες παρατηρείται απολέπιση των επιφανειών, εξασθένιση της προετοιμασίας και ρωγμές στο ξύλο. Η πίσω πλευρά τους έχει καλυφθεί από παχύ στρώμα λαδομπογιάς.

Κοσκινού - θέση Τσαΐρι

Ναός Αγίου Μηνά

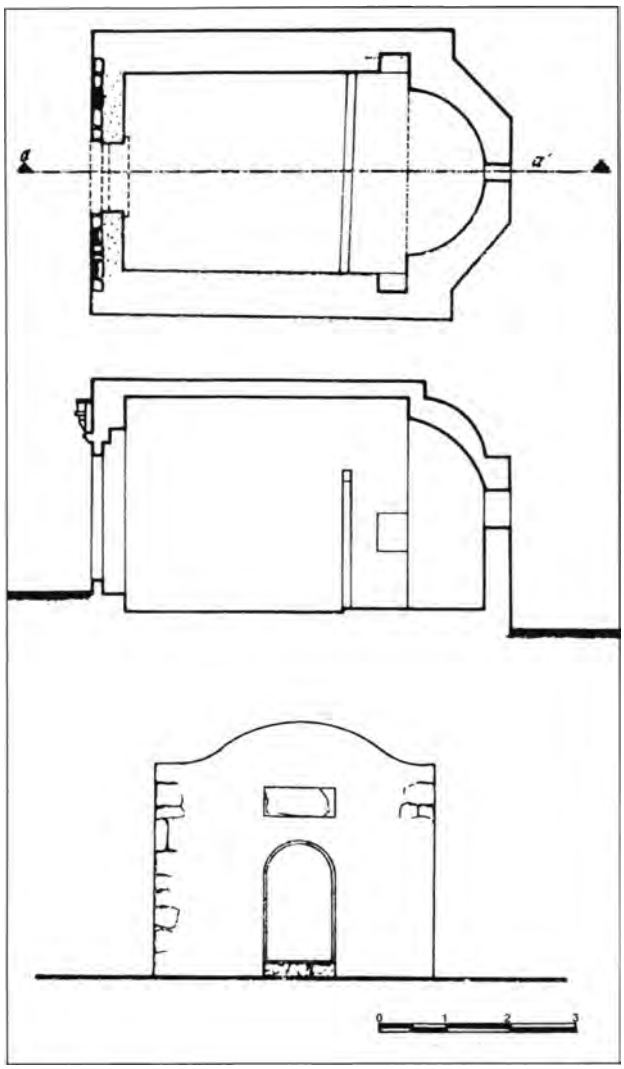
Βορειοδυτικά της ιπποτικής γέφυρας στη θέση Τσαΐρι και σε απόσταση 600 μ. από αυτή, δεξιά της λεωφόρου Ρόδου-Λίνδου και σε απόσταση 200 μ. βρίσκεται το μεσαιωνικό ναΰδριο του Αγίου Μηνά με λείψανα τοιχογραφιών του 14ου αι. (Σχέδ. 1).

Αρχιτεκτονική: Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο, το οποίο εμφανίζει ορθογώνια κάτοψη (εξωτ. διαστ. 5,44×4,18 και εσωτ. διαστ. 4,29×2,91 μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εξωτερικά η οροφή φέρει κοίλα κεραμίδια. Η τοιχοποιία αποτελείται από πωροπλίνθους, αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Ο ναός εσωτερικά είναι επιχρισμένος και εξωτερικά αρμολογημένος.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα, χορδής 2,46 και βέλους 1,03 μ. Στο μέσον της αψίδας ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο, πλ. 0,28 μ. Στο κέντρο του Ιερού βρίσκεται η Αγία Τράπεζα, διαστ. 0,76×0,70 και ύψ. 0,78 μ. Το Ιερό χωριζόταν από τον κυρίως ναό με τέμπλο. Στο μέσον

41. *Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Αθήνα 1988, σ. 59.

42. Βλ. Κ. Φατούρου, *Πατμιακή Αρχιτεκτονική. Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων*, Αθήνα 1962, σ. 18, σχέδ. 6, πίν. 8α. Για τη λοιπή δραστηριότητα του Παρθενίου Παγκώστα, βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, σ. 114.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Κοσκινού-θέση Τσαΐρι. Ναός Αγίου Μηνά. Κάτοψη, τομή και όψη.

της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού υπάρχει είσοδος, πλ. 0,96-0,98 μ.

Βόρεια του ναού υπήρχε πρόσκτισμα, το οποίο είχε ορθογώνια κάτοψη και διαστάσεις ίδιες με το ναό. Καλυπτόταν με κτιστή καμάρα, λείψανα της οποίας διατηρήθηκαν στη βόρεια εξωτερική πλευρά του ναού. Πρόκειται πιθανότατα για δεύτερο κλίτος (δίκλιτος ναός;) ή για βοηθητικό χώρο (κελί ή αποθήκη).

Τοιχογραφίες: Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων καλύπτονταν με τοιχογραφίες, λείψανα των οποίων διατηρούνται στο Ιερό, την πρόθεση και τον κυρίως ναό.

Ειδικότερα, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού εικονίζεται η Δέηση. Στο κέντρο βρίσκεται ο Χριστός που αποδίδεται στηθαίος και μετωπικός. Ευλογεί με το δεξί του χέρι και με το αριστερο κρατεί ανοιχτο κώδικα ευαγγελίου, το κείμενο του οποίου είναι εξίτηλο. Βόρεια του Χριστού εικονίζεται η Θεοτόκος στραμμένη προς τον Χριστό, σε στάση Δέησης. Εικονίζεται μέχρι την οσφύ. Στην κόγχη του Ιερού εικονίζονται τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες. Φορούν αρχιερατικά άμφια με πολυσταύρια φελόνια και κρατούν ανεπτυγμένα ειλητάρια, στα οποία σώζονται λείψανα επιγραφών. Από Β. προς Ν. εικονίζονται οι: Νικόλαος Αρχιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας, Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος. Στο κέντρο της αψίδας και κάτω από το παράθυρο βρίσκεται η παράσταση του Μελισμού.

Πάνω από την κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται ο διάκονος Ρωμανός, ενώ στα δυτικά της ο πρωτομάρτυρας Στέφανος. Στο νότιο μισό τμήμα της καμάρας του Ιερού εικονίζεται ο Ευαγγελισμός.

Στο νότιο μισό της καμάρας του κυρίως ναού, από Α. προς Δ. εικονίζεται η Γέννηση του Χριστού, η Υπαπαντή και ίχνη αδιάγνωστης παράστασης. Στο ανατολικό άκρο της νότιας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού εικονίζεται άγιος, ο οποίος αποδίδεται ολόσωμος, μετωπικός κάτω από τρίλοβο πλαίσιο. Πιθανότατα πρόκειται για τον άγιο Μηνά, πάτρονα του ναού[43].

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Ασκληπειός

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Οι τοιχογραφίες του ναού έχουν καλυφθεί από άλατα, τα οποία οφείλονται σε υγρασία. Προβλέπεται επέμβαση μετά τις στεγανωτικές εργασίες.

ΠΑΤΜΟΣ

Μονή Ζωοδόχου Πηγής[44]

Ίδρυμα του Πατμίου ιερομόναχου Παρθενίου Παπακώστα, η μονή έγινε σταυροπηγιακή το 1615, ενώ από το 1739 αποτελεί εξάρτημα της μονής Θεολόγου. Το καθολι-

43. Ναοί αφιερωμένοι στον άγιο Μηνά υπάρχουν στην Κάμιρο και στη Μεσαναγρό Ρόδου και στην Όλυμπο Καρπάθου.

44. Δ. Καλλίμαχος, Η σταυροπηγιακή μονή της Ζωοδόχου Πηγής Πάτμου, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 13 (1914), σ. 326-339· 18 (1919), σ. 289-336. Ε. Κολώνης, Η σταυροπηγιακή ιερά γυναικεία μονή της Ζωοδόχου Πηγής εις την Χώραν, εφημερίδα *Πάτμος* 28-2-1958. Φατούρου, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 18-19, σχέδ. 4, 6. Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 146.

κό ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου μονόχωρου με τρούλο ναού. Δυτικά έχει νάρθηκα και παρεκκλήσι στα νότια. Το εσωτερικό του είναι κατάκοσμο. Η ζωγραφική επιφάνεια είναι καλυμμένη από αιθάλη και λιπαρές ουσίες. Παρατηρούνται απολεπίσεις, κυρίως στο παρεκκλήσι και στους πεσσούς του Ιερού, υγρασία, κυρίως στο Ιερό, στον τρούλο και στη δυτική κεραία, καθώς και στο παρεκκλήσι. Το τέμπλο παρουσιάζει φθορές από έντομα και χρήζει καθαρισμού και στερέωσης της προετοιμασίας. Οι δεσποτικές εικόνες χρειάζονται απλό καθαρισμό και στερέωση. Στο δυτικό τοίχο είναι αναρτημένες δύο εικόνες μεγάλων διαστάσεων, η Υπαπαντή και η Άκρα Ταπείνωση. Η δεύτερη είναι σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένη. Η υφασμάτινη επιφάνεια (καμβάς) είναι σχισμένη σε δύο σημεία, ενώ εντοπίζονται τρύπες και απολεπίσεις. Το τέμπλο του παρεκκλησίου παρουσιάζει αιθάλη και οξειδώσεις, ενώ οι εικόνες του έχουν υποστεί πρόχειρες, πρόσφατες σχετικά, επεμβάσεις συντήρησης.

Συντήρησης χρήζουν οι εικόνες του καθολικού, καθώς και εκείνες που φυλάσσονται στο ηγουμενείο της μονής. Η μονή πρόκειται να αναδειχθεί με πόρους των ΠΕΠ.

Παρεκκλήσι Αγίας Άννας[45]

Οι εικόνες είχαν συντηρηθεί από τον Φ. Ζαχαρίου το 1977. Προφανώς όχι και το τέμπλο. Φθορές, οξειδώσεις και ρωγμές δηλώνουν την ανάγκη συντήρησης.

Παρεκκλήσι σπηλαίου Αποκάλυψης

Οι τοιχογραφίες του τέλους του 12ου αι., έχουν σαθρό υπόστρωμα και πρέπει να ληφθούν νέα μέτρα προστασίας. Οι εικόνες είχαν συντηρηθεί το 1977 από τον Φ. Ζαχαρίου. Το τέμπλο και οι εικόνες παρουσιάζουν έντονες φθορές από έντομα.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ[46]

Όλυμπος

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο ναός ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο[47], με μεγάλη ημικυκλική εσωτερικά και ημιεξαγωνική εξωτερικά αψίδα. Έχει μήκος 11,15 χωρίς την αψίδα και πλάτος 11,70 μ. Βόρεια της βόρειας κεραίας προστέθηκε το 1935 ορθογώνιος χώρος (διαστ. 7,65×5,20 μ.) ως γυναικωνίτης. Η κύρια είσοδος του ναού βρίσκεται στην απόληξη της νότιας κεραίας του σταυρού. Άλλα τρία ανοίγματα-θύρες βρίσκονται: ένα στα νότια της δυτικής κεραίας του σταυρού, ένα στα ανατολικά της νότιας κεραίας και ένα στα ανατολικά του γυναικωνίτη. Ο ναός φέρει επίσης τέσσερα τοξωτά παράθυρα στον τρούλο, ένα ορθογώνιο στην αψίδα και ένα πάνω από την κύρια είσοδο.

Πάνω από το περιθύρωμα της κύριας, νότιας εισόδου, βρίσκεται, σκαλισμένη σε μάρμαρο, η κεφαλαιογράμματη κτητορική επιγραφή: *ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗΝ Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΡΘΗΞ ΔΙΑ ΕΞΟΔΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑΣ / ΑΝ. ΧΑΖ(Η). ΜΙΧΑΛΗ. Ν. Χ(Α)Ζ(Η). ΓΕΩΡΓ(ΙΟΥ) ΚΑΙ ΕΚ ΧΕΙΡΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ Ι.Ν. ΚΑΛΟΓΡΗ: 1894. ΜΑΡΤ. 10.*

Το 1935, μαζί με την προσθήκη του γυναικωνίτη, αφαιρέθηκαν τα παλαιά κεραμίδια του ναού και οι στέγες στρώθηκαν με τσιμεντοκονίαμα. Το 1974 έγινε νέα επικεράμωση του ναού από την Εφορεία. Το κωδωνοστάσιο του ναού, στα δυτικά της νότιας κεραίας, ανεγέρθη, σύμφωνα με επιγραφή, το 1970 με: *ΔΩΡΕΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΧΑΨΗ.*

Ο ναός φέρει τοιχογραφίες του β΄ μισού του 18ου αι. που διατηρούνται σε μέτρια κατάσταση. Τμήματά τους έχουν πέσει, κάποιες είναι απολεπισμένες, άλλες μαυρισμένες. Στεφανώματα έγιναν από την Εφορεία το 1974. Στον τρούλο εικονίζονται: ο Παντοκράτορας στο κέντρο και γύρω του, σε μια πρώτη ζώνη, η Παναγία περιτριγυρισμένη από ολόσωμους μετωπικούς αγγέλους και σε μια δεύτερη προφήτες. Στα σφαιρικά τρίγωνα εικονίζονται οι ευαγγελιστές.

Στο Ιερό εικονίζονται: η Παναγία στο τεταρτοσφαίριο, ιεράρχες στον ημικύλινδρο της αψίδας, η Ανάληψη στην καμάρα και η Θεία Κοινωνία (;) στο μέτωπο της αψίδας.

Οι τρεις κεραίες του σταυρού, νότια, δυτική και βόρεια, περιλαμβάνουν: α) διακοσμητικό στο κλειδί της καμάρας, β) ζώνη με προφήτες σε μετάλλια, γ) τρεις ζώνες με σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο, το Δωδεκάορτο και τα θαύματα και δ) ποδέα.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν στο δυτικό τοίχο της δυτικής κεραίας ανάγλυφοι στο σοβά σταυροί, καθώς και άλλα μοτίβα που θυμίζουν λίγο τα ανάγλυφα των λινδιακών σπιτιών.

45. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 114-115.

46. Στις καταγραφές στην Όλυμπο Καρπάθου συμμετείχε και η Κ. Καλαντζοπούλου (φοιτήτρια).

47. *ΑΒΜΕ* ΣΤ΄ (1948), σ. 85 κ.ε.

Στο ναό υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1722, δεσποτικός θρόνος του 1721, καθώς και 42 εικόνες, που συντηρήθηκαν το 1994 από τον ιδιώτη συντηρητή Μ. Θεοδώρου με έξοδα της εκκλησιαστικής επιτροπής Ολύμπου και του Ολυμπίτη Ι.Ν. Διακομανώλη. Τα παραπάνω αντικείμενα, καθώς και δύο σταυροί, δύο εξαπτέρυγα και 46 εκκλησιαστικά βιβλία που βρέθηκαν στο ναό, καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν.

Αναφερόμαστε αναλυτικά στα σπουδαιότερα:

1. Τέμπλο ξυλόγλυπτο με πλούσιο, κατεξοχήν φυτικό, διάκοσμο (ρόδακες, κληματίδες) επιχρυσωμένο και κατά τόπους χρωματισμένο. Είναι επταμερές με πύλη πρόθεσης και Ωραία πύλη, με βημόθυρα και καταπέτασμα, ενώ οριζόντια χωρίζεται σε τέσσερις κύριες ζώνες με εικόνες (θωράκια, δεσποτικές, επιστυλίου, επίστεψη) και ανάμεσα τους στενότερες ζώνες με ξυλόγλυπτο φυτικό διάκοσμο. Η επίστεψη περιλαμβάνει σταυρό, λυπηρά, αετούς και την Άμπελο σε δύο τεταρτοκύκλια στις άκρες (Πίν. 428 α).

2. *Ο ΑΡΧΟΝ Μ-ΙΧΑΗΛ*: πύλη πρόθεσης, διαστ. 2,09×0,63 μ. Στο κάτω μέρος της πύλης ποδέα με ζωγραφιστό ανθεμωτό διάκοσμο σε λευκό βάθος (ύψ. 0,47 μ.). Πάνω από την ποδέα μεγαλογράμματη τετράστυλη αφιερωτική επιγραφή.

:+: ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗCΑ(Ν) ΤΑ ΠΑΡΟΝ(ΤΑ) ΔΙΑΣΤΗΛΑ, ΗΠΟ ΧΥΡΟ(Σ) ΚΑΜ(ΟΥ) Ιω(ΑΝΝΟΥ) ΑΝΑΓΝΩΣΤ(0)γ / ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΟΣ Τ(0)γ ΕΥΛΑΒΕΣΑΤ(0)γ ΚΟΝΣΤΑΝΤΗΝΟΥ ΙΕΡΕωC ΚΑΙ ΠΡΟΤΟΠΑΠΑ / ΤΗΣ ΟΛΗΜΠΟΥ: ΜΝΙCΘΗΤΙ Κ(ΥΡΙ)Ε ΠΑΝΤωΝ ΤωΝ ΕΥCΕΒώΝ ΚΑΙ / ΟΡΘΟΔΟΞΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝώΝ. 1742 ΜΗΝ ΑΠ' ΡΙΛΙΟΣ.

Ανάμεσα στις κνήμες των αρχαγγέλου: *ψ.γ. φυλα.../ κωνσταντίνων ιε/ τέκνων αὐτοῦ Βασιλ.*

Δεξιά από τις κνήμες: *μαΐστορ... ὅπου ἐταλη/ ἀρισεν τὸ τέμπλον τό/ ὄνομά τοῦ νικόλαος/ [ἐ]κ τῆς νύσσου σίμης.*

3. *ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ*: καταπέτασμα Ωραίας πύλης, διαστ. 1,12×0,805 μ. Διπλώνει σε δύο κομμάτια που συγκρατούνται μεταξύ τους με μεντεσέδες.

4. Ξυλόγλυπτα επιχρυσωμένα βημόθυρα, διαστ. 1,54×0,78 μ. Φέρουν μικρογραφίες του Ευαγγελισμού επάνω, των αποστόλων Πέτρου και Παύλου κάτω και του Πατρός και του Αγίου Πνεύματος στο επίμηλο. Στο αριστερό φύλλο του βημόθυρου, κάτω από τη μικρογραφία του Πέτρου, με μαύρα κεφαλαία γράμματα, η επιγραφή: *ΕΡΓΑCΘΗCΑΝ ΑΔΕΛΦΟΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟC ΚΑΙ ΜΙΧΑΗΛ ΚΡΗΤΕC ΕΝ ΕΤΕΙ=1867.*

Θεματικές επιγραφές: α) *Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙCΜΟΣ ΤΗC ΘΕΟΤΟΚΟΥ*, β) *ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ*, γ) *Ο ΑΠΟCΤΟΛΟC ΠΕΤΡΟC*, δ) *Ο ΑΠΟCΤΟΛΟC ΠΑΥΛΟC*, ε) στο επίμηλο: *Ο ΑΝ' Α(Ρ)ΧΟC ΠΑΤΗΡ.*

5. Οι παρακάτω πέντε δεσποτικές εικόνες:

1. Αργυρή επένδυση εικόνας του Παντοκράτορα, διαστ. 0,92×0,61 μ.

Επιγραφές: Θεματική: α) *Ι(ΗCΟΥ)C Χ(ΡΙCΤΟ)C / Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤωΡ*, β) κάτω αριστερά: *ΔΙΑ ΧΕΙΡωC Τ[ ]// ΑΔ[ ]ΒΑ. ΚΑΙ ΑΡ[..] / ΕΚ. ΠΕΛΟΠΟΝ(ΗCΟΥ) / 1871*, γ) Κάτω δεξιά: *ΑΡΓΕΙΡΟΘΗ Η ΘΕΙΑ ΑΥ/ΤΗ ΕΙΚΩΝ ΤΟΥ ΚΥ/ΡΙΟΥ ΗΜΩΝ ΙCΟΥ / ΧΡΙ[Σ]ΤΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝ/ΔΡΟΜΗ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ / ΤΩΝ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ΚΑ/ΤΟΙΚΩΝ ΟΛΥΜΠΟΥ.*

2. *Ο ΑΓΙΟC ΙΩ (ΑΝΝΗC) Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟC* (διαστ. 0,817×0,601 μ.).

Ασημένια επένδυση με επτά ημιπολύτιμους λίθους φέρει μόνον το φωτοστέφανο (Πίν. 428 β). Κάτω αριστερά αφιερωτική επιγραφή με κεφαλαία μαύρα γράμματα:

ΑΨΚΒ (1722). ΔΕΗCΙC / ΤΟΥ ΔΟγΛΟγ ΤΟγ Θ)Ε)ΟΥ / ΒΑCΙΛΕΙΟΥ ΙΕΡΕωC / CΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΟΛΥΜΠΟΥ.

3. *Ο ΑΓΙΟC ΜΕΡΚΟΥΡΙΟC* (διαστ. 0,933×0,577 μ.).

Ο άγιος, με στρατιωτική περιβολή, ετοιμάζεται να διαπεράσει με το δόρυ τον Ιουλιανό τον Παραβάτη. Επιγραφή: *Ο ΙΟΥΛΙΑΝΟ(C). Ο ΠΑΡΑΒΑΤΗC.*

Κάτω αριστερά με μαύρα κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *ΑΨΚΕ ΧΕΙΡ ΝΙΚΗΤΑ CΕΠΙ*[48].

4. Αργυρή επένδυση εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας, διαστ. 0,89×0,62 μ. Πρόσθετα ασημένια ελάσματα, διακοσμημένα με ημιπολύτιμους λίθους, σχηματίζουν τα εξέχοντα φωτοστέφανα της Παναγίας και του Χριστού. Από πρόσθετα ελάσματα έχουν σχηματιστεί και οι δύο ημίσωμοι άγγελοι στο επάνω μέρος της εικόνας (Πίν. 429 α).

Επιγραφές: α) *Μ(ΗΤ)ΗΡ Θ(Ε)ΟΥ* και *Ι(ΗCΟΥ)C Χ(ΡΙCΤΟ)C*. β) Αφιερωτική πεντάστυλη, στο μέσον του πλαισίου κάτω, κατεστραμμένη κατά το ήμισυ στις τρεις τελευταίες σειρές: *+ΑΝΕΚΕΝΙCΤ Η ΘΙΗ ΚΑΙ ΙΕΡΑ ΙΚΟΝ ΤΙC ΙΠΕ/ΡΑΓΙΑC ΔΕCΠΙΝΙC ΗΜΟΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΔΙΑ Ε/ΞΟΔΟΝ ΤΟΥ ΠΑΠΑ' ΚΙΡ ΑΤ.ΤΟΝΙΟΥ CΑΚΕΛΑΡΙΟΥ / 17 ΔΙΑ[.....]ΙΚΟΥΛΙΟΥ. ΚΕ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟ 40 / [.....]ΤΟC ΚΟΥΜΝΕΝΟΥ ΙΕΡ/ [.....] C ΙΩΑΝΟΥ ΑΝΕΓΝΟCΤΟΥ*

5. *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΗC ΘΕΟΤΟΚΟΥ* (διαστ. 0,945×0,601 μ.). Είναι εν μέρει επαργυρωμένη. Ασημένια επένδυση φέρουν η Παναγία, η σινδόνη του νεκροκρέβατου, ο Χριστός και οι δύο γυναίκες που τον πλαισιώνουν (Πίν. 429 β).

Επιγραφές: Θεματικές: α) *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΗC ΘΕΟΤΟΚΟΥ* και ψηλότερα, β) *Η ΜΕΤΑCΤΑCΙC ΤΗS ΘΕΤΟΚΟΥ*. Κάτω από το νεκροκρέβατο: γ) (αριστερά) *ΑΨΚΒ/ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙω CΤ*, δ) (ανάμεσα στον άγγελο και τον Ιεφωνία) *ΧΕΙΡ ΝΙΚΗΤΑ CΕΠΙ / ΚΡΗΤΟC* και ε) (μεταξύ Ιε-

48. Μ. Χατζηδάκης - Ευ. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 2, Αθήνα 1997, σ. 343-344.

φωνία και Ιωάννη) *1867 / ΑΝΑΚΕΝΙCΘΗ ΑΠΡΙΛΙΩ 26*, στ) (στην αργυρή επένδυση, στο κάλυμμα του νεκροκρέβατου εγχάρακτη επιγραφή): *ΔΙΑ ΕΞΟ(ΔΩΝ) ΧΑΝ(ΤΖΗ) ΚΟΣΤΙ Κ[ΑΙ] ΧΑ(ΤΖΗ) ΒΓΕΝΙΑ / 1878.*

6. Πέντε εικόνες-θωράκια τέμπλου, διαστ. 1,08×0,60 μ., στις οποίες απεικονίζονται οι παρακάτω ιεράρχες: ο *ΑΓΙΟΣ ΒΑCΙΛΕΙΟΣ*, ο *ΑΓΙΟC ΓΡΙΓΟΡΙΟC*, ο *ΑΓΙΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ)* ο *ΧΡΙCΟΣΤΟΜΟS*, ο *ΑΓΙΟC ΑΘΑΝΑCΙΟC*, ο *ΑΓΙΟS ΝΙΚΟΛΑΟC*.

7. Δώδεκα εικονίδια επιστυλίου, διαστ. 0,368×0,34 μ. περίπου, με σκηνές του Δωδεκαόρτου: α) Γέννηση της Θεοτόκου, β) Εισόδια της Θεοτόκου, γ) Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, δ) Γέννηση του Χριστού, ε) Υπαπαντή, στ) Βάπτιση, ζ) Μεταμόρφωση, η) Έγερση του Λαζάρου, θ) Βαϊοφόρος, ι) Ανάσταση, ια) Ψηλάφηση του Θωμά, ιβ) Ανάληψη και δύο μακρόστενα εικονίδια, διαστ. 0,365×0,15 μ., με τον Ευαγγελιστή Λουκά αριστερά και τον απόστολο Φίλιππο δεξιά του Δωδεκαόρτου.

Από τις φορητές εικόνες που καταγράφηκαν αναφέρουμε τις εξής:

8. Παναγία Οδηγήτρια η Κυρία Καθολική, διαστ. 0,425×0,305 μ. (Πίν. 430 α). Φέρει αργυρά φωτοστέφανα. Θεματική επιγραφή: *ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟV Η ΚΥΡΙΑ Η ΚΑΘΟ(ΛΙΚΗ)*.

9. *Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος* μαζί με αδιάγνωστη μάρτυρα (*Ἡ Ἁγία [....]*) (διαστ. 0,49×0,445 μ.). Τα φωτοστέφανα και τα χέρια της αγίας φέρουν ορειχάλκινη επένδυση.

10. Ασημένια επένδυση εικόνας του αρχαγγέλου Μιχαήλ, διαστ. 0,31×0,235 μ. Επιγραφές: Θεματικές: α) *Ο ΑΡΧωΝ ΜΙΧΑΗΛ Ο ΠΑΝΕΡΜΙωΤΗC*, β) *Ο ΑΜΕΤΑΝΟΗΤΟC*, γ) Κάτω *CΠΟΥΔΕΙ ΓΕΓωΝ ΤΟV ΠΑΝΟCωΤΑΤΟV Η/ ΓΟVΜΕΝΟV ΤΕ ΝΕωΦΙΤΟV-1799.*

11. Ασημένια επένδυση εικόνας του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, διαστ. 0,25×0,21 μ. Επιγραφές: α) θεματική: *Ο ΑΓΙΟS Ιω(ΑΝΝΗS) Ο ΠΡΟΔΡΟ/ΜΟS*, β) αφιερωτική: *ΔΕΗCIS ΤΟV ΔΟVΛΟV ΤΟV ΘΕΟV ΜΑΝΟVΗΛ ΠΡΟCΚVΝΙΤΟV Χ(ΑΤΖΗ). ΙωΑΝΝΟV/ 1851.*

12. Ο άγιος Μηνάς, έφιππος, διαστ. 0,62×0,52 μ. Ζωγραφική σε μουσαμά. Στο πλαίσιο δυσανάγνωστη ημιεξίτηλη επιγραφή: *δεισκ.... τοῦ...Συμβίας... 1863.*

13. *Ο ΝVΜΦΙΟC* (διαστ. 0,47×0,284 μ). Κάτω δεξιά η χρονολογία 1867.

Στο ναό υπάρχουν επίσης:

14. Επισκοπικός θρόνος στην πλάτη του οποίου εικονίζεται ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερεύς. Επιγραφές: α) *Ι(ΗCΟV) C Χ(ΡΙCΤΟ)C Ο ΒΑCΙΛΕV ΤΩΝ ΒΑCΙΛΕΒωΤΟΝ Κ(ΑΙ) ΜΕΓΑC / ΑΡΧΗCΡΕVC*, β) *ΑΨΝΑ* (1751) κάτω αριστερά.

15. Ζεύγος εξαπτέρυγων ασημένιων επιχρυσωμένων, διαμ. 0,27 μ. Στο κέντρο, στη μια όψη εικονίζεται η Δέηση και στην άλλη η Κοίμηση.

16. Σταυρός ξύλινος λιτανείας επενδυμένος με ασήμι, με στρογγυλές τις απολήξεις των κεραιών (ύψ. 0,346 με τη λαβή και πλ. 0,30 μ.). Στο σημείο τομής των κεραιών του σταυρού στη μια όψη η παράσταση του Εσταυρωμένου και στην άλλη ο Αναστημένος Χριστός. Στη λαβή εγχάρακτη επιγραφή: *ΑΝΤΟΝΙΟS ΥΕΡΕΦS Κ(ΑΙ) ΣΑΚΕ/ΛΑΡΙOS ΤΙS ΟΛΙΜΠΟV ΣΙΝ/ΔΡΟΜΗΤΙS Κ(ΑΙ) ΜΕ ΕΞΟΔΑ ΔΙ / Κ[....]ΤΟVΤΟV ΣΤΑVΡΟV-1798.*

17. Σιδερένιος σταυρός λιτανείας, τύπου Μάλτας, επενδυμένος με ασήμι, διαστ.: 0,295 μ. η οριζόντια κεραία και 0,43 μ. η κάθετη κεραία μαζί με τη λαβή (Πίν. 430 β).

Στη μια όψη σφυρήλατος ο Εσταυρωμένος και τα σύμβολα των ευαγγελιστών και στην άλλη η Παναγία Οδηγήτρια, προφήτες και τα σύμβολα των ευαγγελιστών.

18. Στο ναό βρέθηκαν και καταγράφηκαν και 46 εκκλησιαστικά βιβλία. Παραθέτουμε τα σημαντικότερα: α) Ευαγγέλιο του 1671 (Πίν. 430 γ). Η στάχωσή του είναι από ξύλο επενδυμένο με βελούδο και επάνω φέρει επίχρυσα ασημένια ελάσματα με έκτυπες παραστάσεις της εις Άδου Καθόδου και των ευαγγελιστών μπροστά και της Σταύρωσης και τεσσάρων προφητών πίσω. Στην πρώτη σελίδα διαβάζουμε:

ΘΕΙΟΝ ΚΑΙ ΙΕΡΟΝ / ΕVΑΓΓΕΛΙΟΝ / Το [ ]πάλαι μ[..]ν παρὰ Ἀντωνίου τοῦ Π/κίλλου τυπωθέν, .../ ... παρὰ Νικολάου τοῦ Γλυκέος μετατυπωθέν./..../ CON PRIVILEGIO / ...../ αχΟΑ (=1671).

β) Τέσσερα μηναία (Ιανουαρίου, Φεβρουαρίου, Ιουνίου, Νοεμβρίου) τυπωθέντα *ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ/ ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΛVΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ / 1820.*

γ) Δέκα μηναία (λείπουν οι μήνες Αύγουστος και Νοέμβριος) διορθωθέντα *τὸ πρὶν ὑπὸ / ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟV ΚΟVΤΣΟVΜΟVΣΙΑΝΟV ΤΟV ΙΜΒΡΙΟV /.... ΒΕΝΕΤΙΑ / ΕΚ ΤΟV ΕΛΛΗΝΙΚΟV ΤVΠΟΓΡΑΦΕΙΟV Ο ΦΟΙΝΙΞ / 1895.*

δ) Δύο όμοια τυπικά. Στην πρώτη σελίδα του ενός διαβάζουμε: *ΤVΠΙΚΟΝ (ΤΗC ΤΟV ΧΡΙCΤΟV/ ΜΕΓΑΛΗC ΕΚΚΛΗCΙΑC / ἐκδοθὲν ὑπὸ Κωνσταντίνου πρωτοψάλτου διασκευασθὲν / δὲ καὶ πολλαῖς προσθήκαις καὶ ἐπιδιορθώσεσι συμπληρωθὲν ὑπὸ τοῦ νῦν πρωτοψάλτου/ ΓΕΩΡΓΙΟV ΒΙΟΛΑΚΗ /..../ ΕΚΔΙΔΟΝΤΑΙ ΑΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΡΙCΕΙ / ΤΗC Α.Θ.Μ. ΤΟV ΟΙΚΟVΜΕΝΙΚΟV ΠΑΤΡΙΑΡΧΟV / ΚΑΙ ΤΗC ΠΕΡΙ ΑVΤΟΝ ΙΕΡΑC ΣVΝΟΔΟV / ΕΝ ΚΩCΤΑΝΤΙΝΟVΠΟΛΕΙ / 1888 / ΕΚ ΤΟV ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟV ΤVΠΟΓΡΑΦΕΙΟV.*

ε) Τριώδιο χαρτόδετο. *ΤΡΙΩΔΙΟΝ / ΝΕΩCΤΙ ΤVΠΩΘΕΝ / ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΩC ΔΙΟΡΘΩΘΕΝ ΣΠΟVΔΗ ΤΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ / ΙΩΑΝΝΟV ΚΑΙ ΣΠVΡΙΔΩΝΟC ΤΩΝ ΑVΤΑΔΕΛΦΩΝ ΒΕΛΟVΒΩΝ / ΤΩΝ ΕΚ ΤΗC ΝΗCΟV ΤΗΝΟV ΚΑΤΑΓΟΜΕΝΩΝ / ΕΝΕΤΙΗCΙΝ / ΕΚ ΤΗC ΕΛΛΗΝΙΚΗC ΤVΠΟΓΡΑΦΙΑC / ΤΟV ΦΟΙΝΙΚΟC / 1850.*

στ) *ΤΡΙΩΔΙΟΝ*. Στάχωση από ύφασμα, χαρτί και δέρμα στη ράχη. Στο πρώτο φύλλο διαβάζουμε: *ΤΡΙΩΔΙΟΝ / ΨΥΧΩΦΕΛΕΣΤΑΤΟΝ / ΠΕΡΙΕΧΟΝ / ΑΠΑΣΑΝ ΤΗΝ ΠΡΕΠΟΥΣΑΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΝ / ΤΗ ΑΓΙΑ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗ / ΕΚΔΟΣΙΣ ΠΡΩΤΗ / ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ / Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων / 1811*.

ζ) *ΘΕΟΤΟΚΑΡΙΟΝ*. Στην πρώτη σελίδα: *ΕΞΕΔΟΘΗ / ΥΠΟ / Γ. ΜΟΥΣΑΙΟΥ / ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ / ΕΚ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ 1849*.

η) Ευαγγέλιο μαζί με ευαγγελιστάριο. Στο πρώτο φύλλο διαβάζουμε. *ΘΕΙΟΝ ΚΑΙ ΙΕΡΟΝ / ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ /..../ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ / ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΤΗ Κ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ / 1890*.

θ) *ΜΗΝΑΙΟΝ ΤΟΥ ΑΠΡΙΛΛΙΟΥ*. Στάχωση από ξύλο και δέρμα. *ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ / ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΛΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ / 1818*.

ι) Μηναίον Μαΐου. Βενετία 1817. Τυπογραφείο Νικολάου Γλυκέως.

Ναός Αγίου Ονουφρίου (Άι-Νούφρης)

Βρίσκεται σε ύψωμα, κάτω από την τοποθεσία Τρίτσουλας, στα νοτιοανατολικά της Ολύμπου. Είναι μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΰδριο, εσωτ. διαστ. 5,65×2,35×3,10 μ., με ψηλή ημικυλινδρική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα, δύο ενισχυτικά τόξα, μικρή τοξωτή κόγχη πρόθεσης και άλλη ορθογώνια κόγχη στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου. Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι με ακατέργαστες πέτρες («ατσακόπετρες») και ανάμεσά τους πηλόχωμα(;) («σπήλιο»), ενώ η καμάρα και τα ενισχυτικά τόξα είναι χτισμένα με πελεκημένες πωρόπετρες.

Στα δυτικά του βόρειου τοίχου υπάρχει θύρα εισόδου και στην αψίδα μικρό τοξωτό παράθυρο. Μια άλλη κλεισμένη σήμερα θύρα ανοιγόταν στο δυτικό τοίχο του ναού.

Εξωτερικά, στο βόρειο τοίχο υπάρχει αρκοσόλιο και στα δυτικά του ναού μισογκρεμισμένο σήμερα καμαροσκέπαστο μονόχωρο κτίσμα.

Στο ναό σώζονται υπολείμματα τοιχογραφιών με ανεικονικό διάκοσμο από συνεχόμενους κόκκινους και άσπρους ρόμβους στο νότιο τοίχο του Ιερού, καθώς και στον κυρίως ναό μεταξύ των δύο ενισχυτικών τόξων.

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου στη Μέλαινα

Η πρόσβαση στο μνημείο γίνεται με πεζοπορία μισής περίπου ώρας από την τοποθεσία Ανάκυμα όπου σταματάει ο αγροτικός δρόμος. Από αρχιτεκτονική άποψη παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Πρόκειται για μονόχωρο ναΐσκο στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλο (Πίν. 431 δ). Σε κάτοψη ο κυρίως ναός είναι ένας μικρός, περίπου τετράγωνος χώρος, στον οποίο προστίθεται μία μεγάλη ημικυλινδρική αψίδα (μέγ. ακτίνας 1,93 μ.).

Η αψίδα στα ανατολικά του τετραγώνου είναι πολύ ογκώδης σε σχέση με τις διστάσεις του κυρίως ναού και δεν αποκλείεται να ανήκει σε προγενέστερο (παλαιοχριστιανικό) κτίσμα.

Ο ναός είναι χτισμένος κυρίως με ακατέργαστες πέτρες της περιοχής και ανάμεσά τους μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες και μικρά κομμάτια σχιστόλιθου – γνωστού στους εντοπίους ως «βινοχάλικα» –, καθώς και λίγα όστρακα. Στα περιθυρώματα, καθώς και στην κατασκευή του τρούλου εσωτερικά, έχουν χρησιμοποιηθεί «πωριά» (πελεκητές πέτρες).

Τα ανοίγματα του ναού είναι η θύρα εισόδου στα δυτικά του νότιου τοίχου (διαστ. 1,39×0,54 μ.), από την οποία κατεβαίνει κανείς στο ναό με ένα σκαλοπάτι, ένα τοξωτό παράθυρο, μισοφραγμένο σήμερα, στο βόρειο τοίχο (διαστ. 0,375×0,23 μ.) και μια πολύ μικρή φωτιστική θυρίδα (0,85×0,255 μ.) με μουσουλμανική τοξωτή απόληξη στην αψίδα. Ως ανώφλι της εισόδου χρησιμεύει οριζόντια εντοιχισμένος πεσσίσκος τέμπλου με την εγχάρακτη επιγραφή: *1857 Α.λ ΧΧ*. Στο ναό βρίσκονται ακόμη τα εξής αρχιτεκτονικά γλυπτά σε β΄ χρήση: α) στρεπτός αμφικιονίσκος (ύψ. 0,80 μ.) αναποδογυρισμένος στο μέσον του ναού, κάτω από τον τρούλο, β) αμφικιονίσκος εντοιχισμένος στο μέσον της κτιστής Αγίας Τράπεζας κομμένος στο επάνω μέρος του (ύψ. 0,495 μ.), γ) πλάκα από λευκό μάρμαρο (διαστ. 0,635×0,405 μ.) με ανάγλυφο σταυρό στη μια στενή πλευρά.

Ίχνη τοιχογραφιών με κόκκινο χρώμα σώζονται στον τρούλο. Μέσα στο ναό βρέθηκαν και δύο εικόνες που μεταφέρθηκαν για ασφάλεια στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Όλυμπο. Η μία, η εικόνα του Παντοκράτορα (διαστ. 0,475×0,322 μ.), που βρέθηκε να χρησιμοποιείται ως πρόσθετο φράξιμο του ανοίγματος στο βόρειο τοίχο, φέρει επιγραφή κάτω αριστερά: *1768 / (ἐκοι)μήθη ΤΗ / πα(τ)ὴρ ἡμῶν / λαμ[...]*. Είναι ζωγραφισμένη απευθείας επάνω στο ξύλο.

Ναός Αγίου Ζαχαρία

Ο παραπάνω ναός βρίσκεται στη Σαρία, μικρό ακατοίκητο σήμερα νησί στα βόρεια της Καρπάθου, από την οποία χωρίζεται με στενό πορθμό. Είναι χτισμένος σε κορυφή βουνού που δεσπόζει πάνω από τα Παλάτια – περιοχή με ορατά παλαιοχριστιανικά λείψανα – και αρκετά κοντά στον εγκαταλελειμμένο αγροτικό-ποιμενικό οικισμό του Άργους, σε γειτονικό οροπέδιο. Είναι μικρό μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΰδριο με μικρή αυλή στα δυτικά, στην οποία κατεβαίνει κανείς με έξι σκαλοπάτια.

Μέσα στο ναό βρίσκεται ξύλινο ταμπλαδωτό τέμπλο με τρεις εικόνες του 20ού αι. και μία εικόνα του Προφήτη Ζαχαρία (διαστ. 0,365×0,255 μ.) με αφιερωτική επιγραφή κάτω αριστερά: *1886 / δι ἐξόδων / Κωνσταντίνου / Β΄ Α[υδελ]ή*[49].

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Νέα πόλη (ιδιωτική Συλλογή Η. Κρητικού)

Καταγράφηκαν 48 αρχαία αντικείμενα της παραπάνω συλλογής, τα οποία φέρουν θαλάσσιο ίζημα και προέρχονται προφανώς από ναυάγια.

Τα σημαντικότερα από αυτά είναι:

1. Κούπα βυζαντινή, λεπτεγχάρακτη γραπτή ακέραια (αριθ. κατ. 21), 12ος αι. μ.Χ.[50] (Πίν. 431 α). Ύψ. 0,11, διάμ. χείλους 0,24, διάμ. βάσης 0,08 μ. Στον πυθμένα και στα τοιχώματα αποδίδεται με λεπτή πυκνή επιμελημένη χάραξη μεγάλο πτηνό (αετός;) που κινείται προς τα δεξιά και στρέφει απότομα το κεφάλι προς τα αριστερά. Πάνω από την κεφαλή του πτηνού οπή ανάρτησης.

2. «Μαγαρικό» (βυζαντινός αμφορέας) οξυπύθμενο μικρό αγγείο ακέραιο (αριθ. κατ. 43), 9ος-11ος/ 12ος αι. μ.Χ.[51]. Ύψ. 0,40, διάμ. στομίου 0,06, πάχ. τοιχωμάτων 0,025 μ.

3. Δύο «μαγαρικά» επιμήκη ραβδωτά ακέραια (αριθ. κατ. 44, 45), 9ος-11ος αι.[52]. Ύψ. 0,43 και 0,44, διαμ. στομίου 0,05, πάχ. τοιχωμάτων 0,025 και 0,03 μ.

4. Τρία τσουκάλια (χύτρες) βυζαντινά ακέραια (αριθ. κατ. 37-39) (Πίν. 431 β)[53]. Ύψ. 0,18-0,19, διάμ. στομίου 0,16-0,17, πάχ. τοιχωμάτων 0,02, πλ. λαβών 0,03 μ. Σώμα σφαιρικό, βάση αποστρογγυλεμένη, στόμιο ευρύ, λαβές μικρές πλατιές.

5. «Στάμνος» (ή «σταμνίον») βυζαντινός(;) ακέραιος (αριθ. κατ. 40) (Πίν. 431 γ)[54]. Ύψ. 0,315, διάμ. βάσης 0,11, διάμ. στομίου 0,065 μ.

Από τα αντικείμενα της συλλογής, στη μεταβυζαντινή περίοδο χρονολογούνται: δύο ακέραια σταμνιά (αριθ. κατ. 41-42), πέντε τούρκικες πίπες (αριθ. κατ. 1-5), ακέραιος «μαστραπάς» (αριθ. κατ. 24), κανάτι ακέραιο με σώμα σχεδόν στρογγυλό και σωληνωτή εκροή (αριθ. κατ. 22), σταμνί με σώμα σφαιρικό (αριθ. κατ. 15), πήλινο θυμιατό (αριθ. κατ. 46), χάλκινο σκεύος ανοιχτού σχήματος με ψηλό κωνικό πόδι (καρποδόχη;) (αριθ. κατ. 48), κούπα με ψηλά τοιχώματα (αριθ. κατ. 18).

Στην ίδια συλλογή βρίσκονται επίσης και τα παρακάτω δέκα αντικείμενα που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους: δύο οξυπύθμενοι αμφορείς (ροδιακοί;) (2ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.) (αριθ. κατ. 34-35)[55], ρωμαϊκό βολβόσχημο μυροδοχείο (β΄ μισό 1ου αι. π.Χ.-β΄ μισό 1ου αι. μ.Χ.)[56], οξυπύθμενος ροδιακός αμφορέας ακέραιος (4ος-3ος αι. π.Χ.) (αριθ. κατ. 36)[57], τρία δίωτα ελληνιστικά φιαλίδια (4ος-3ος αι. π.Χ.) (αριθ. κατ. 7-9), ροδιακός σκύφος (4ος-3ος αι. π.Χ.) (αριθ. κατ. 10), ροδιακό λυχνάρι (αριθ. κατ. 6) και αμφικωνικός ασκός τύπου guttus (αριθ. κατ. 14) του 3ου αι. π.Χ.[58].

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης

Καταγράφηκε σημαντικός αριθμός πήλινων αντικειμένων (αγγεία, λυχνάρια, ενσφράγιστες λαβές, αγνύθες, ειδώλια) από την ανασκαφική έρευνα του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης.

Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου

Καταγράφηκε σημαντικός αριθμός από τα ξύλινα αντικειμένα της συλλογής. Πρόκειται κυρίως για κασέλες με ξυλόγλυπτο, ζωγραφιστό ή ένθετο με φίλντισι διάκοσμο στην όψη, ζωγραφιστούς κοσμήτες αμπαταρών, καρέκλες και ξυλόγλυπτα αντικείμενα οικιακής χρήσης. Συνεχίστηκε επίσης η καταγραφή των υφασμάτινων αντικειμένων της συλλογής. Τα καταγεγραμμένα αντικείμενα καταχωρήθηκαν σε πρόγραμμα Η/Υ. Παράλληλα έγιναν καρτέλες.

---

49. Ο Ν. Αυδελής είναι ο σημερινός ιδιοκτήτης του ναού.

50. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Φ.Ν. Μαυρικίου - Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999, σ. 59.

51. Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα 1989, σχέδ. 18:4.

52. Ό.π., σχέδ. 16:5,4.

53. Ό.π., σχέδ. 8.

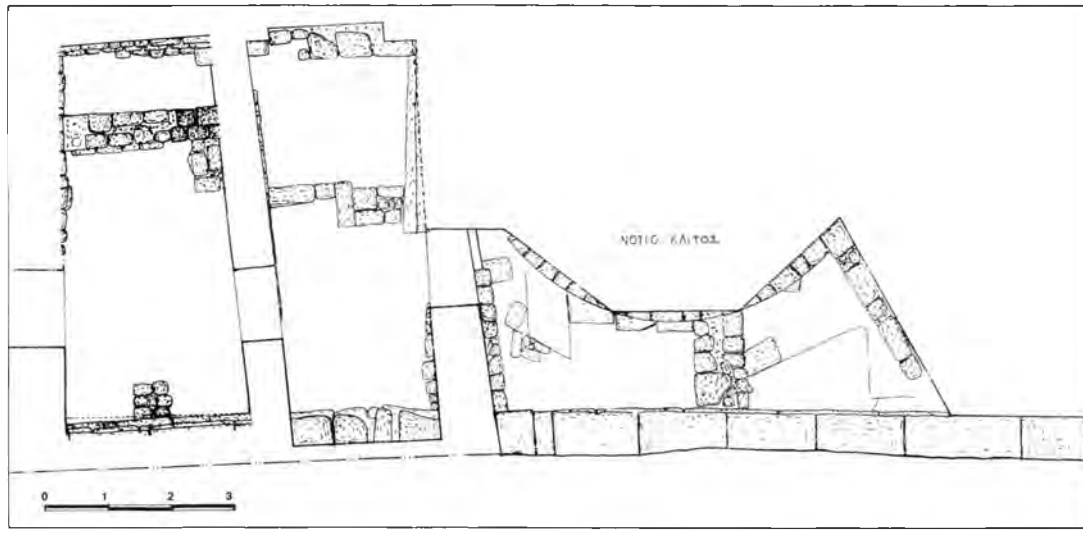
54. Ό.π., σχέδ. 25:5.

55. M. Sciallano - P. Sibella, *Amphores, Comment les identifier?*, Aix-en-Provence 1991.

56. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου. *Α΄ Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμεική, Ιωάννινα 1986*, Ιωάννινα 1989, σ. 73, πίν. 21α.

57. Ό.π. (υποσημ. 55).

58. Όπ. (υποσημ. 56), πίν. 32, 4α και 288.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ναός Παναγίας του Κάστρου. Κάτοψη τμήματος του ναού.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Στο πλαίσιο καταγραφής των εικόνων της Αρχαιολογικής Συλλογής Νισύρου καταγράφηκαν 20 εικόνες, από τις οποίες άξια μνείας θεωρείται μία με παράσταση Νυμφίου και επιγραφή: *Ὁ Νυμφίος τῆς Ἐκκλησίας / 1878 Ἀπριλίου 6 / διὰ χειρὸς Κωνσταντίνου / Νισυρίου.*

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Πλατεία Αριστομένους (οικόπεδο Παριανού, Κ.Μ. 1747)

Η ανασκαφική έρευνα θεωρήθηκε επιβεβλημένη, επειδή το οικόπεδο βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση, βορειοδυτικά του χώρου που έχει αποκαλυφθεί το βυζαντινό τείχος[59]. Αφαιρέθηκε επίχωση, βάθ. 2 μ. περίπου, που συνίστατο από μαλακό χώμα και λατύπη. Αποκαλύφθηκαν τοίχοι χτισμένοι με αργολιθοδομή, πάχ. 0,40-0,50 μ. Κατά πάσαν πιθανότατα ανήκουν σε κτίσμα της περιόδου της Τουρκοκρατίας, το οποίο οικοδομήθηκε στη θέση παλαιότερου που ανάγεται στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας[60].

Επίσης, ήλθαν στο φως τμήματα βοτσαλωτού δαπέδου σε δύο επίπεδα, που προφανώς ανήκουν σε διαφορετική οικοδομική φάση του κτίσματος. Η στρωματογραφία ήταν διαταραγμένη με όστρακα διαφόρων εποχών, από ερυθροβαφή, terra sigillata, άβαφα, εφυαλωμένα με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση έως και νεότερα, πράγμα που παρατηρήθηκε και σε αποθέτη που βρέθηκε στα ανατολικά του ανασκαφικού χώρου. Από τα κινητά ευρήματα ξεχωρίζουν μερικά νομίσματα Ιπποτοκρατίας, γυάλινο θραύσμα αγγείου, σπασμένα λυχνάρια και ενεπίγραφο «τυπάρι».

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ναός Παναγίας του Κάστρου (οικόπεδο Γκιούλογλου, Κ.Μ. Μ IV 107Α)

Διερευνήθηκε ο μικρός αύλειος χώρος, διαστ. 7,50×2,90 μ., μεταξύ των αψίδων του νότιου και του κεντρικού κλίτους της Παναγίας του Κάστρου και του θαλάσσιου τείχους (Σχέδ. 2). Εντοπίστηκε κτιστή αντηρίδα σε επαφή με την κόγχη του νότιου κλίτους και του θαλάσσιου τείχους, διαστ. 1,55×0,80 και βάθ. 1 μ. Η έρευνα σταμάτησε

59. Σχετικά με την αποκάλυψη του τείχους βλ. *ΠΑΕ* 1951, σ. 225, 234, εικ. 1-7.

60. Αναφορά ιπποτικής οικίας στο χώρο του βυζαντινού τείχους γίνεται ό.π., σ. 230.

στο χώρο της αυλής σε βάθος 1,75 μ. Από την επίχωση συγκεντρώθηκαν εφυαλωμένα όστρακα και φόλλις των μεσοβυζαντινών χρόνων. Από τη διερεύνηση της ημιεξαγωνικής ανατολικής κόγχης του κεντρικού κλίτους, διαπιστώθηκε ότι αυτή παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη και κατώτερη βαθμίδα, οι πωρολιθικές λιθόπλινθοι είναι μεγάλων διαστάσεων με καλή λάξευση και κεραμίδια ή οπτοπλίνθους στους οριζόντιους αρμούς. Στα ψηλότερα και μέχρι τη βάση του τρίλοβου παράθυρου τμήματα, η δόμηση γίνεται με λαξευμένους πωρόλιθους μικρότερων διαστάσεων και με χρήση κεραμιδιών στους κάθετους αρμούς. Στην τρίτη φάση, (Ιπποτοκρατία) το ανώτερο και μέχρι τη στέγη τμήμα της λιθοδομής είναι χτισμένο με λαξευμένους πωρόλιθους και συνδετικό κονίαμα στους αρμούς.

Νότια και σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο του νότιου κλίτους ερευνήθηκαν δύο προσκτίσματα με θολωτή στέγαση από πωρόλιθους. Στα ανατολικά καταλήγουν εγκάρσια στο θαλάσσιο τείχος, ενώ στα δυτικά με εγκάρσιες τοιχοποιίες, χωρίς ίχνη εισόδων. Οι είσοδοι, οι οποίες δεν διακρίνονται, θα βρίσκονταν πιθανότατα στα νότια. Το πρώτο θολωτό κτίσμα, διαστ. 6,10×2,30 μ., που γειτνιάζει με τον εξωτερικό τοίχο του νότιου κλίτους, ίσως ήταν παρεκκλήσι, όπως συνάγεται από τα ίχνη της τοιχογράφησης των κεραιών του σταυρού (διαστ. 0,28×0,30 μ.) με κόκκινο χρώμα. Στην επίχωση και σε βάθος 1,10 μ. βρέθηκε χάλκινο νόμισμα των διαδόχων των Γαβαλάδων (β΄ μισό 13ου αι.). Το δεύτερο θολωτό κτίσμα βρίσκεται στα νότια και σε επαφή με το προηγούμενο. Σε απόσταση 0,90 μ. από το δυτικό εγκάρσιο τοίχο βρέθηκε κτιστός εγκάρσιος τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., διαστ. 2,40×0,60×0,46 μ. (ύψ.). Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του εγκάρσιου διαχωριστικού τοίχου και σε απόσταση 1,15 μ. από το βόρειο τοίχο, βρέθηκαν ακέραιη χάλκινη υδρία χωρίς λαβές, διαστ. 0,22×0,12 μ., πήλινη λάγυνος και λεκάνη των μεσοβυζαντινών χρόνων. Ο χώρος αυτός, αν δεν ήταν αποθηκευτικός, είναι πολύ πιθανόν να χρησίμευε ως δεύτερο παρεκκλήσι.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου

Ο καθαρισμός της λιθοδομής στο νότιο τοίχο της βόρειας ισόγειας αίθουσας αποκάλυψε θύρωμα σφραγισμένο με επιμελημένη λιθοδομή της Ιπποτοκρατίας. Ανασκαφική διερεύνηση κατά μήκος της βόρειας όψης του κεντρικού πύργου του Μεγάλου Μαγίστρου Fluvian αποκάλυψε την αρχική μορφή της λιθοδομής του, χτισμένης με μεγάλες πωροπλίνθους σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο σύστημα (εναλλασόμενο ύψ. δόμων 0,36 και 0,40 μ.). Το θεμέλιο του πύργου βρίσκεται σε βάθος 1,80 μ. χαμηλότερα από το σημερινό επίπεδο του εδάφους. Διαπιστώθηκε, εξάλλου, ότι ο τοίχος Χ ήταν ανάλημμα που συγκρατούσε την επίχωση που βρισκόταν προς Α., με ύψος 1,65 μ. τουλάχιστον. Η σειρά κατασκευής των λιθοδομών είχε ως εξής: α) πύργος, β) Χ (προτείχισμα;), γ) ΙΧ (ανατολικό όριο πρώιμου προμαχώνα).

Οι εργασίες στεγάνωσης του δώματος, δυτικά της νότιας ισόγειας αίθουσας του προμαχώνα, αποκάλυψαν κατασκευή από πρόχειρη λιθοδομή στο εσωτερικό της επίχωσης, στη νότια απόληξη του τοίχου VI. Η κατασκευή αυτή, βάθ. 1,20 μ., είχε δάπεδο από «μόλους» δεμένους με ισχυρό κονίαμα και κάτοψη σε σχήμα ακανόνιστου πενταγώνου, του οποίου η μια πλευρά καταλαμβανόταν από το δυτικό άκρο αεραγωγού της υποκείμενης αίθουσας. Η νότια και η βορειοδυτική πλευρά ήταν εφοδιασμένες με μικρή τετράγωνη εσοχή. Η επίχωση στο δώμα του προμαχώνα απέδωσε ευρήματα από διάφορες περιόδους, ανάμεσά τους και δύο τριβόλους. Η αφαίρεση της επίχωσης στον ύστερο προμαχώνα μεταξύ των λιθοδομών ΙΙΙ (μέτωπο πρώιμου προμαχώνα), V και VI αποκάλυψε την αρχή της λίθινης γέφυρας, η οποία υποδεχόταν την κινητή γέφυρα έξω από την πύλη του πρώιμου προμαχώνα. Το κατάστρωμά της ήταν επιστρωμένο με χοντρό βοτσαλωτό.

Διανοίχθηκε το σφραγισμένο θύρωμα στο νότιο τοίχο της βόρειας ισόγειας αίθουσας του προμαχώνα και αφαιρέθηκε η επίχωση στην εξωτερική παρειά του τοίχου, αποκαλύπτοντας ταυτόχρονα την εξωτερική όψη τού εγκάρσιου προς τον άξονα της αίθουσας προτειχίσματος. Αφαιρέθηκε η επίχωση του προμαχώνα μεταξύ των τοίχων ΙΙΙ, V και VI, αρχικά σε τομή κατά μήκος της βόρειας πλευράς της γέφυρας που διέσχιζε την παλαιά τάφρο έξω από τον πρώιμο προμαχώνα, και αποκαλύφθηκε ότι το κατάστρωμά της στηρίζεται σε δύο τόξα. Το κατάστρωμα της γέφυρας έχει πλάτος 5 μ. περίπου και η νότια πλευρά του έχει ενσωματωθεί στο μεταγενέστερο αναλημματικό τοίχο VI του ύστερου προμαχώνα. Το βοτσαλωτό στο κατάστρωμά της είναι εγκιβωτισμένο στις πλευρές από λιθοδομή που, στην ελεύθερη βόρεια πλευρά, έχει πάχος 1,25 μ. Η γέφυρα έχει μήκος 14 μ. και στο νοτιοδυτικό πέρας της βρέθηκε το αντίκρημνο της παλαιάς τάφρου σε ύψος κατά τι χαμηλότερο από το αρχικό επίπεδο της επίχωσης του ύστερου προμαχώνα και σε απόσταση 16,70 μ. από τον πρώιμο προμαχώνα. Η επίχωση μεταξύ των τοίχων ΙΙΙ, V και VI ήταν καθαρός πρασινωπός πηλός.

Δοκιμαστική τομή στο εσωτερικό των μετώπων του πρώιμου προμαχώνα έφτασε σε βάθος 2,55 μ. στο βόρειο τμήμα και 1,95 μ. στο νότιο. Στο τελευταίο σημείο βρέθηκε

σκληρή στρώση που ίσως αποτελεί τον περίδρομο της πρώτης φάσης, η οποία διέθετε μόνο μία σειρά κανονιοθυρίδων. Προχώρησαν επίσης οι εργασίες διευθέτησης των ομβρίων του προμαχώνα με εγκαταστάσεις σωληνώσεων σε διάφορα σημεία. Το επίπεδο της πλατφόρμας στο βορειοδυτικό τμήμα του προμαχώνα χαμήλωσε κατά τι, για να διαμορφωθούν οι ρύσεις. Στην επίχωση που αφαιρέθηκε βρέθηκε θραύσμα από χάλκινο πυροβόλο της Ιπποτοκρατίας, πολυγωνικής διατομής και σωζ. μήκ. 0,55 μ. Επίσης βρέθηκαν υπολείμματα επιφανειακών κατασκευών ως εξής:

α) Μονός δόμος από κανονικές πωροπλίνθους, πλ. 0,40 και μήκ. 10 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Ξεκινούσε από τον αναλημματικό τοίχο IV σε απόσταση 8,52 μ. από την ανατολική του άκρη και κατέληγε σε στόμιο αεραγωγού.

β1-β2) Δύο δόμοι από ογκώδεις αλλά ανόμοιες πωροπλίνθους, πάχ. 0,60 μ. περίπου, που εκτείνονταν σε καμπύλη πορεία από τις δύο πλευρές του IV. Το προς Β. τμήμα (β1) εκτείνεται σε μήκος 7 μ. και το βόρειο άκρο του συναντά την κατασκευή α. Το προς Ν. τμήμα (β2), μήκ. 8,60 μ. περίπου, στρέφεται προς Δ. και συναντά την κατασκευή στ (βλ. παρακάτω).

γ) Δόμος παράλληλος με την κατασκευή α σε απόσταση 1,90 μ. από αυτή. Σωζ. μήκ. 2,80 μ.

δ) Προέκταση κατά 2,20 μ. προς Β. της κατασκευής α, αλλά πρόχειρα χτισμένη και κάπως χαμηλότερα.

ε) Υπόλειμμα παραλληλόγραμμης κατασκευής σε απόσταση 3,80 μ. από το βόρειο άκρο της κατασκευής δ, σωζ. εξωτ. διαστ. 1,95×1,40 μ.

στ) Κατασκευή από δύο τουλάχιστον τοιχάρια διαφορετικής κατασκευής, με ορατό μήκος 3 μ. και σε επαφή με το νότιο άκρο της β.

Μεσαιωνική τάφρος, τομέας «γλώσσας» Γαλλίας

Κατά τις εργασίες εγκατάστασης του αποχετευτικού αγωγού για τα όμβρια της τάφρου αποκαλύφθηκε στον πυθμένα της, βορειοδυτικά του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, τμήμα του παλαιού αντικρήμνου που εδραζόταν πάνω σε άμμο.

Μεσαιωνική τάφρος, τομέας «γλώσσας» Γερμανίας

Η εγκατάσταση του αγωγού των ομβρίων της τάφρου αποκάλυψε τμήματα δύο αρχαίων αγωγών ύδρευσης, ορθογώνιας διατομής. Οι αγωγοί (ύψ. 1,25 και πλ. 0,96 μ.) ήταν επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα και έφεραν κάλυψη από ασβεστοκονία. Διέσχιζαν την τάφρο Β.-ΒΔ. του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου. Ο πρώτος αγωγός είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ενώ ο δεύτερος ΝΑ.-ΒΔ. Οι δύο αγωγοί, των οποίων ο πυθμένας βρέθηκε 2,10 μ. κάτω από το επίπεδο του πυθμένα της τάφρου, συμβάλλουν προς Ν.

Το τμήμα του τείχους με το οποίο ο Μεγάλος Μάγιστρος Philippe Villiers de l'Isle Adam συνέδεσε το πρόχωμα της πύλης του Amboise με τη βορειοδυτική γωνία του παλαιού τείχους της πόλης του Μεγάλου Μαγίστρου Jean de Lastic διαπερνάται από θολωτό πέρασμα που συνδέει την εξωτερική με την εσωτερική τάφρο και οδηγεί στο εσωτερικό της πόλης μέσω μικρής κλίμακας και πυλίδας μπροστά από την πύλη του Αγίου Αντωνίου[61]. Οι εργασίες επιφανειακού καθαρισμού της τάφρου στο σημείο αυτό έγιναν, για να δημιουργηθεί κανονική πρόσβαση για τους επισκέπτες του χώρου. Ο φυσικός βράχος βρέθηκε λίγα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια, στη ρίζα του τείχους και φέρει ίχνη λάξευσης. Αποκαλύφθηκαν: α) η συνέχεια προς Β. του προτειχίσματος της περιόδου Fluvian-Lastic (1430-1450 περίπου), το οποίο στρίβει προς Α. στο ύψος του περάσματος του Isle Adam, β) θεμελίωση πολυγωνικής κατασκευής προς Δ. και γ) λείψανα αρχαίων λιθοδομών με κατεύθυνση Α.-Δ., τα οποία καταπάτησε το κύριο τείχος, ακριβώς κάτω από το πέρας του διατηρούμενου σήμερα τμήματος του ιπποτικού προτειχίσματος. Η κεραμική που βρέθηκε ήταν κυρίως της ρωμαϊκής περιόδου.

Ο επιφανειακός καθαρισμός στην περιοχή της τάφρου στον τομέα της «γλώσσας» Γερμανίας έξω από το πέρασμα του Isle-Adam αποκάλυψε μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα στο φυσικό βράχο σε απόσταση 14,30 μ. δυτικά του τείχους. Το λάξευμα αυτό, έστω Χ, ήταν προσανατολισμένο σύμφωνα με το ρυμοτομικό της αρχαίας πόλης και είχε διαστάσεις 2,70×6,30 μ. περίπου, βάθος μεγαλύτερο από 3 μ. και χωριζόταν στα δύο από αρχαία μεσοτοιχία που είχε πρόσωπο μόνο προς Ν. Το βόρειο τοίχωμα του λαξεύματος έφερε επιμήκη κάθετη εσοχή, διαστ. 0,98×0,65 και βάθ. 3,15 μ. Η επιφάνεια του φυσικού βράχου στην περιοχή είναι γεμάτη από ίχνη λατόμευσης τόσο αρχαία όσο και μεσαιωνικά, διάφορα λαξεύματα και πηγάδια. Αποκαλύφθηκαν εξάλλου η θεμελίωση και το δάπεδο του ισογείου του κυλινδρικού πύργου που προστάτευε τη βορειοδυτική γωνία της ιπποτικής οχύρωσης (κατεδαφίστηκε γύρω στο 1500)· ο πύργος ήταν προσαρμοσμένος στην αρχική γωνία του προτειχίσματος.

Συνέχεια του συστήματος των αγωγών που είχε αποκαλυφθεί κατά το παρελθόν στον πυθμένα της τάφρου πιθανώς αποτελεί το τμήμα αγωγού, πλ. 1 και ύψ. 1,15 μ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,20-1,30 μ. δυτικότερα. Η κάλυψή του δεν είχε διατηρηθεί. Σε απόσταση 3,05 μ. νότια του

61. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 15), I, Paris 1921, σ. 33.

αγωγού βρέθηκε πηγάδι με διάμετρο 1 μ. περίπου σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια, το οποίο περιείχε μεγάλη ποσότητα αρχαίων οστράκων.

Πύργος Heredia

Συντηρήθηκε το εσωτερικό του ανατολικού πύργου του Μεγάλου Μαγίστρου Heredia στα θαλάσσια τείχη. Αφαιρέθηκαν σκουριασμένα σίδερα που ήταν πακτωμένα πάνω στις λιθοδομές, συντηρήθηκαν και αρμολογήθηκαν οι λιθοδομές και στρώθηκε νέο δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα. Συντηρήθηκε επίσης η κλίμακα ανόδου στον πύργο από την πλατεία Σύμης.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Οδός Σωκράτους, Ναός Αγίων Αποστόλων

Ο παραπάνω ναός, γνωστός και ως Συσσίτιο, βρίσκεται στην κορυφή της οδού Σωκράτους και αποτελεί τμήμα μεγαλύτερου συγκροτήματος κτιρίων. Στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης του συγκροτήματος διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο ναό που έφερε στο φως τρεις οικοδομικές φάσεις.

Βορειοανατολικά του υφιστάμενου ναού αποκαλύφθηκαν ένας ακέραιος λίθινος κίονας της νότιας κιονοστοιχίας της εκκλησίας και η βάση άλλου της βόρειας κιονοστοιχίας, καθώς και κλίμακα που οδηγεί σε υπόγεια κρύπτη, η οποία απολήγει σε ημιεξαγωνική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα, στοιχεία που επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι σε αυτή τη θέση προϋπήρχε μεγάλη τρίκλιτη σταυροθολιακή εκκλησία του 14ου ή 15ου αι.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στον προαύλειο χώρο, βόρεια της εκκλησίας, καθώς και στα καμαροσκέπαστα κτίσματα, στη βορειοανατολική πλευρά. Αφαιρέθηκε η επίχωση που κάλυπτε μεγάλο τμήμα της νοτιοανατολικής πλευράς της υπόγειας κρύπτης. Αποκαλύφθηκαν υδατοστεγείς δεξαμενές που σχετίζονταν με τη μετατροπή του νοτιοανατολικού κτιρίου σε βυρσοδεψείο. Επίσης ήλθε στο φως το νοτιοανατολικό τμήμα της κρύπτης. Στο ανατολικό όριό του εντοπίστηκε δάπεδο από ασβεστοκονίαμα.

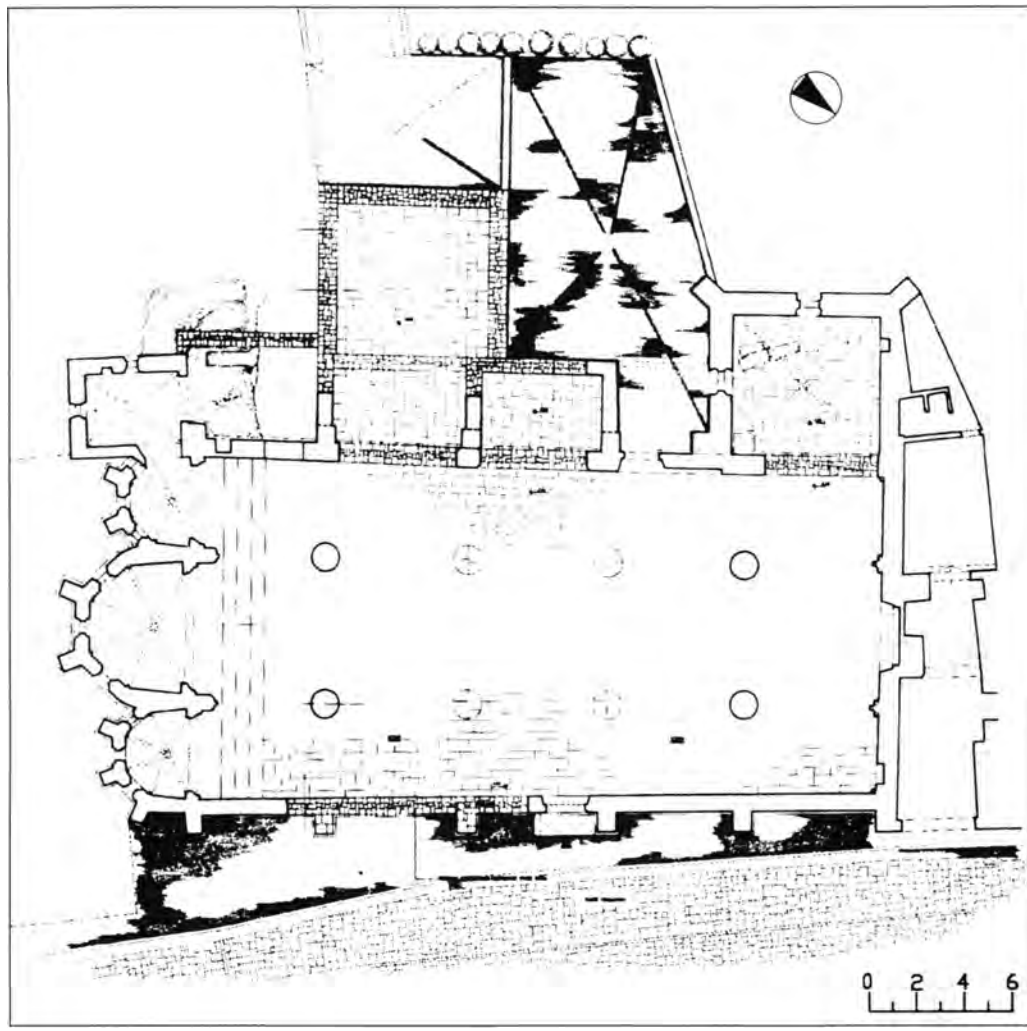
Η έρευνα στο χώρο της αυλής έφερε στο φως πλήθος ταφών που χρονολογούνται στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας. Οι νεκροί στην πλειονότητά τους δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα. Σημειώνουμε ως άξιο μνείας τον τάφο του Βενετού Ιακώβου de Priolis ή Priuli, που πέθανε το 1476. Ο τάφος βρισκόταν εξωτερικά της μικρής εκκλησίας, στα δυτικά και καλυπτόταν από ενεπίγραφη μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα, διαστ. 2,20×0,71 μ. Η μαρμάρινη πλάκα (Πίν. 432 α) διατηρεί οικόσημο με γιρλάντα αναγεννησιακού τύπου και επιγραφή στα λατινικά: *HIC IACET NOBIL / IS IACOBVS DEPRI/OLIS MAGNIFICI D(OMI)NI / PETRI PATR/ICI VENETI M/CCCCLXXVI XXIIII / IANUARI[I].*

Οδός Παναιτίου, Ναός Αγίου Ιωάννου

Συνεχίστηκε η αφαίρεση της επίχωσης μπροστά από το βυζαντινό τείχος, μέσα στον περίβολο του τεμένους του Σουλεϊμάν και αποκαλύφθηκε τμήμα της βυζαντινής τάφρου, καθώς και μέρος από τη σκάρπα που είχε προστεθεί εκ των υστέρων, στη ρίζα του βυζαντινού προτειχίσματος. Επεκτάθηκε το ανάλημμα από σκυρόδεμα που συγκρατεί την επίχωση στο νότιο όριο της τάφρου. Η μνημειώδης είσοδος στην ανατολική πλευρά του περιβόλου του τεμένους του Σουλεϊμάν, μεταφέρθηκε 5 μ. νοτιότερα, προκειμένου να αναδειχθεί το αποκαλυφθέν τμήμα της βυζαντινής τάφρου του Κολλάκιου. Διαπιστώθηκε ότι το μονολιθικό μαρμάρινο κατώφλι της αυλόθυρας ήταν επιτύμβια πλάκα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας και είχε χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση.

Από την ανασκαφική διερεύνηση στο βόρειο κλίτος του καθολικού του Αγίου Ιωάννη των Ιπποτών διαπιστώθηκε ότι το ανατολικό τμήμα του νεοκλασικού κτιρίου του δημοτικού σχολείου είναι παλαιότερο από το υπόλοιπο. Το θεμέλιο του πρόσθετου δυτικού τμήματος κατέληγε σε ανακουφιστικό τόξο, το οποίο είχε υποστεί ελαφρά καθίζηση προκαλώντας ρωγμές στην υπερκείμενη λιθοδομή. Σε απόσταση 12 μ. δυτικότερα από τη βορειοανατολική γωνία του σχολείου, αποκολλημένα τεμάχια φυσικού βράχου και πεσμένες πωρόπλινθοι, υποδηλώνουν πιθανότατα το δυτικό όριο του ναού που καταστράφηκε ολοσχερώς από την έκρηξη του 1856. Έγινε αποψίλωση και επιφανειακός καθαρισμός στο εσωτερικό του ναού.

Στο βόρειο κλίτος του ναού η ανασκαφική έρευνα προσανατολίστηκε στον εντοπισμό του βόρειου και του δυτικού ορίου του. Αρχικά αφαιρέθηκαν οι τοίχοι των χρόνων της Ιταλοκρατίας και της Τουρκοκρατίας που είχαν θεμελιωθεί πάνω στο θεμέλιο του βόρειου εξωτερικού τοίχου του ναού. Στο βορειοδυτικό άκρο του βόρειου κλίτους αποκαλύφθηκαν πεσμένοι ογκόλιθοι και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Η διαταραχή των στρωμάτων που οφείλεται στην έκρηξη του 1856 διαπιστώνεται μεταξύ άλλων και από την ταφική κατασκευή 11, η οποία βρέθηκε ανασηκωμένη και με μετατοπισμένο τον άξονα προσανατολισμού της. Η ανασκαφική έρευνα στο κεντρικό τμήμα του βόρειου κλίτους, κάτω από την πλακόστρωση του ναού, έφερε στην επιφάνεια πωρόλιθους μετρίου μεγέθους, που χρησίμευαν πιθανότατα ως οδηγοί για την πλακόστρωσή του. Τα μεταξύ τους διάκενα ήταν γεμισμένα με λατύπη και λεπτή άμμο.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Αλχαδέφ. Ναός Παναγίας του Μπούργκου. Κάτοψη.

Οδός Αντιφάνους 11 (Κ.Μ. ΙΥ-1226, οικόπεδο Ευ. Αναστασιάδου)

Έγινε δοκιμαστική τομή στον αύλειο χώρο του ακινήτου. Η τομή Ι, με κατεύθυνση Β.-Ν., έχει μήκος 7,70 και πλάτος 0,60 μ. Στο νότιο τμήμα της αποκαλύφθηκε τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., σε μήκος 1,10 μ. Στο δυτικό άκρο του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε εν μέρει δόμος, διαστ. 0,33×0,57 μ., ο οποίος φαίνεται να γωνιάζει με τον τοίχο α. Βόρεια και σε επαφή με τον τοίχο α βρέθηκαν ακατέργαστες πέτρες τοποθετημένες σε μία σειρά, πλ. 0,60 μ.

Η επίχωση πάνω από τα υπολείμματα αυτών των κατασκευών περιείχε σιδερένια ελάσματα και σύρματα, όστρακα από πορσελάνινα πιάτα και χρηστικά σκεύη και κόκκαλα. Κάθετα στην τομή Ι διανοίχθηκε μικρή τομή, για τον εντοπισμό του «ποδαρικού» των τόξων. Σε βάθος 0,47 μ. από το δάπεδο της αυλής αποκαλύφθηκε πώρινη λιθόπλινθος, πλ. 0,17 και ύψ. 0,22 μ.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Οδός Απολλωνίου, Ναός Αγίου Γεωργίου

Ερευνήθηκαν οι ταφικές κατασκευές ανατολικά της αψίδας του Ιερού, οι οποίες περιείχαν ανθρωπολογικό υλικό προερχόμενο από ταφές και ανακομιδές.

Οδός Αλχαδέφ, Ναός Παναγίας του Μπούργκου

Διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε ολόκληρη τη δυτική πλευρά του ναού (Σχέδ. 3). Διερευνήθηκαν: το ταφι-

κό παρεκκλήσι 2, τάφος λαξευμένος στο φυσικό βράχο στα δυτικά του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου, καθώς και ο χώρος δυτικά του Ιερού.

Στο βόρειο τοίχο εσωτερικά του ναού, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τεσσάρων ορθογώνιων κατασκευών, μεταξύ των βάσεων των εξωτερικών αντηρίδων. Πρόκειται για απλούς κιβωτιόσχημους τάφους ή κιβωτιόσχημους με εσχάρα καλυμμένους με αρκοσόλια. Σε ένα από τα αρκοσόλια βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας πλάκας με λατινική επιγραφή. Η χρονολογία, ελλιπής κατά τη χιλιετία και την εκατονταετία (..77) μοιάζει τεχνοτροπικά με αντίστοιχες του τέλους του 14ου αι. Σε δύο αρκοσόλια βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών πεσμένα στο χώρο ή εντοιχισμένα.

Στο δεύτερο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι βρέθηκε ταφικό συγκρότημα όμοιο στην κατασκευή, τις διαστάσεις και τη διαρρύθμιση, με την ταφική κατασκευή της πρώτης φάσης του παρεκκλησίου 3. Κλίμακα στο μέσον του δυτικού ορίου του παρεκκλησίου οδηγεί στον ταφικό χώρο που διαιρείται με χαμηλά τοιχία σε τρία τμήματα. Τα δύο από αυτά είναι προσανατολισμένα στον άξονα Α.-Δ., ενώ το τρίτο στον άξονα Β.-Ν. Στα επιφανειακά στρώματα του παρεκκλησίου συγκεντρώθηκαν όστρακα εφυαλωμένων πινακίων, λέπια και σπόνδυλοι ψαριών και οστά μικρών ζώων. Από τα κατώτερα στρώματα των ταφικών χώρων που είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. ήλθε στο φως ανθρωπολογικό υλικό. Από τον τρίτο χώρο με προσανατολισμό Β.-Ν., αποκαλύφθηκαν μόνον οστά μεγάλων θηλαστικών. Στο νοτιοδυτικό τάφο του παρεκκλησίου 2, βρέθηκε τμήμα επιτύμβιας πλάκας από λάρτιο λίθο με χαραγμένο σε ρηχό ανάγλυφο το οικόσημο της οικογένειας Corneillan.

Στο τέταρτο κατά σειρά παρεκκλήσι από ΝΔ. αποκαλύφθηκε ορθογώνιος τάφος λαξευμένος στο βράχο. Κατά την έρευνά του αποκαλύφθηκαν οι σκελετοί τριών ατόμων, δύο παιδιών και ενός ενήλικα. Μεγάλος όγκος μαρμάρου – πιθανώς τμήμα επιτύμβιας πλάκας – καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο σφραγιζόταν ο τάφος.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΨΑΡΟΛΟΓΑΚΗ

Οδός Θησέως - ανώνυμος ναός

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, νοτιοανατολικά του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, βρίσκονται τα ερείπια ανώνυμου βυζαντινού ναού[62] (Σχέδ. 4). Το μνημείο[63], που βομβαρδίστηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμο πόλεμο, είχε καταχωσθεί στο μεγαλύτερο μέρος του κατά το παρελθόν και μόνον τμήμα των τοιχοποιιών του ήταν ορατό, σε ύψος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια της οδού Θησέως.

Αρχικά, διερευνήθηκε το εσωτερικό του σταυροειδούς ναού, μέχρι το δάπεδο και στη συνέχεια ο περιβάλλων χώρος του στα βόρεια, νότια και ανατολικά, φθάνοντας κατά τόπους μέχρι το φυσικό βράχο[64]. Όπως προκύπτει από την κεραμική και τα νομίσματα που συγκεντρώθηκαν, τα στρώματα ήταν διαταραγμένα, καθώς τα ευρήματα καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό φάσμα, από την περίοδο της Τουρκοκρατίας μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια.

Ιερό. Από τις τοιχογραφίες που κάλυπταν την κόγχη του Ιερού διατηρείται μόνον το κατώτερο τμήμα τους. Αποκαλύφθηκαν 13 διάχωρα με γραμμικά μοτίβα, μιμούμενα ορθομαρμάρωση. Τα χρώματα που κυριαρχούν είναι το λευκό, το κόκκινο, το κίτρινο και το πράσινο. Σε βάθος 0,85 μ. από τη βορειοανατολική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού βρέθηκε δάπεδο από κουρασάνι. Αποκαλύφθηκε επίσης το θεμέλιο της Αγίας Τράπεζας, καθώς και το θεμέλιο της αψίδας. Η έρευνα εξωτερικά της αψίδας έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο σε βάθος 1,81 μ. από τον τοίχο του ακινήτου της εβραϊκής κοινότητας, προς Α.

Διασταύρωση σκελών σταυρού. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της διασταύρωσης των σκελών του σταυρού και σε βάθος 0,90 μ. περίπου από τη βορειοανατολική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού, εντοπίστηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκε λιθόκτιστη ορθογώνια κατασκευή (βόθρος;) με κατεύθυνση Β.-Ν. και διαστάσεις 0,82×1 μ.

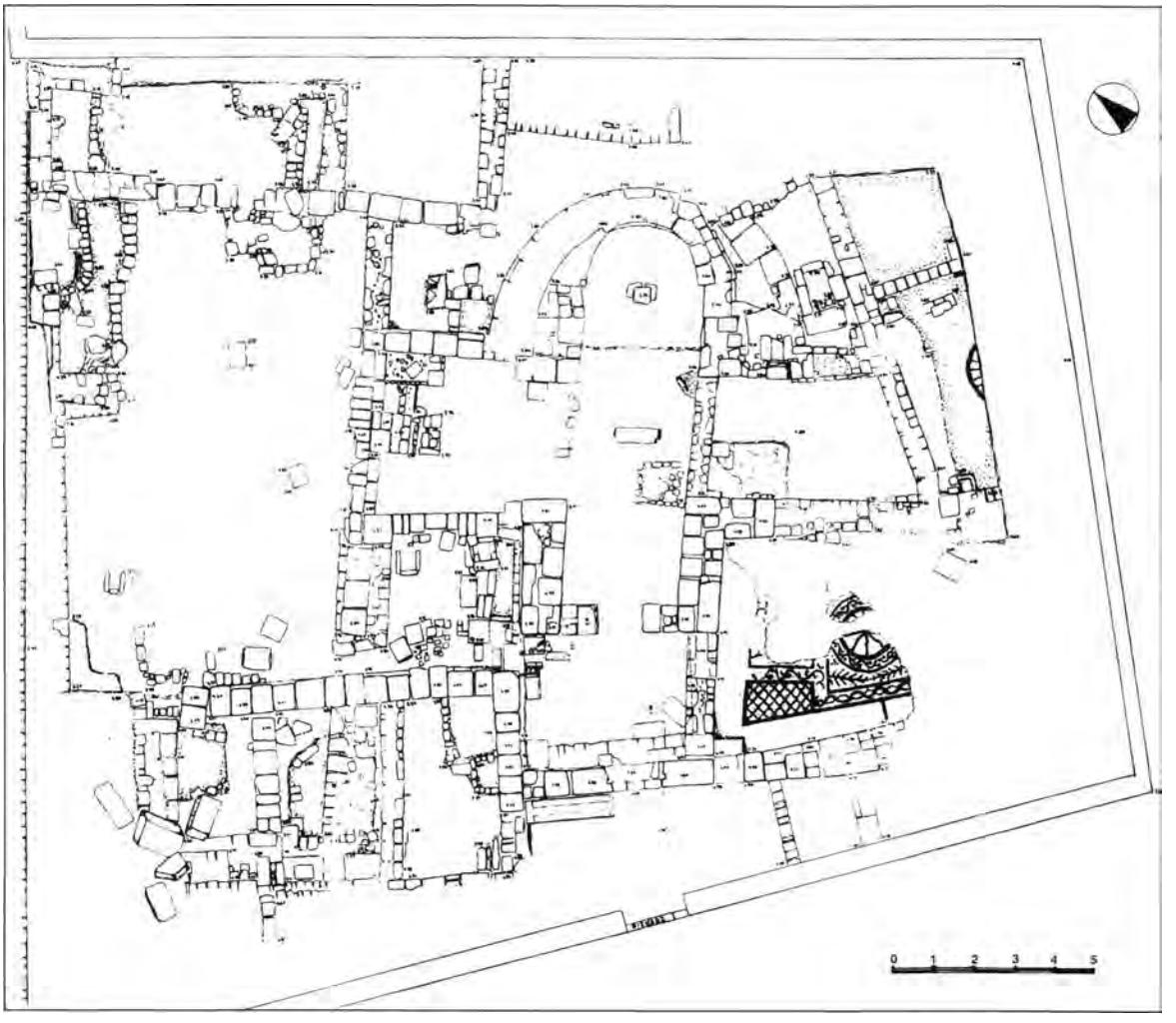
Βόρεια κεραία σταυρού. Εντοπίστηκαν λείψανα τοιχογραφιών στο δυτικό, ανατολικό και βόρειο τοίχο της κεραίας του σταυρού. Στο δυτικό τοίχο[65] αποκαλύφθηκαν τα πόδια τριών ανδρικών μορφών σε παράταξη: ενός ασκητή στα αριστερά, ενός στρατιωτικού αγίου στο κέντρο

62. Ό.π., ΙΙ, Paris 1923, σ. 196-197, πίν. 143 και σ. 102-106, 227. Επίσης, *ΠΑΕ* 1952, σ. 584-587, εικ. 25, 26· 1953, σ. 275.

63. Διαπιστώνεται απόκλιση 30° προς Α. από τον άξονα Β.-Ν.

64. Το σχέδιο εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Σ. Βλησίδη.

65. Από τον Κοντή αναφέρεται η ύπαρξη γραπτής αφιερωτικής επιγραφής στο κατώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου, που όμως δεν σώζεται σήμερα. Σε μεταγραφή η επιγραφή είχε ως εξής: *[Ὑπὲρ εὐχῆς (ἢ ὑπὲρ σωτηρίας τῆς ψυχῆς) τῆς δούλης] τοῦ Θεοῦ Εἰρήνης τῆς Βάρενας*. Βλ. *ΠΑΕ* 1952, σ. 584-587. Όπως προκύπτει από τη μελέτη του Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, το επώνυμο Βάρενα ή Βάραινα είναι η θηλυκή εκφορά του επιθέτου Βάρος και συναντάται στο χωριό Κρητηνία της Ρόδου. Βλ. Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996², σ. 209-210. Γενικότερα για τις αφιερωτικές επιγραφές σε βυζαντινούς ναούς της Ρόδου, βλ. E. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale, *XXXVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1991, σ. 326-329 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Θησέως. Ανώνυμος ναός. Κάτοψη.

και ενός ιερομονάχου πιθανότατα, στα δεξιά. Όπως προκύπτει από τη θέση των ταινιών που περιβάλλουν τις μορφές, υπήρχε και δεύτερο ζωγραφικό στρώμα. Στο ανατολικό άκρο του ίδιου σκέλους αποκαλύφθηκε τοιχογραφία στην οποία απεικονίζεται κόκκινο μαξιλάρι με κιτρινωπά ποικίλματα στις άκρες, πάνω στο οποίο πατά ζεύγος ποδιών· η παράσταση φαίνεται ότι διαδέχθηκε προηγούμενη με το ίδιο θέμα. Δυσδιάκριτα και εξαιρετικά αποσπασματικά ήταν τα λείψανα τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τοίχο του ίδιου σκέλους. Με βάση τεχνοτροπικά κυρίως χαρακτηριστικά οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν στο 14ο-15ο αι.[66]. Από τεχνικής δε άποψης, τα ζωγραφικά στρώματα δεν διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ τους και δεν φαίνεται να απέχουν μεγάλο χρονικό διάστημα το ένα από το άλλο.

Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκε κτιστή λίθινη κλίμακα ανόδου με πέντε σκαλοπάτια, πλ. 0,97 μ., σε επαφή με το βόρειο τοίχο της κεραίας του σταυρού· η σκάλα, ύψ. 0,99 μ., που ήταν θεμελιωμένη πάνω σε δάπεδο από μαρμαροθέτημα, οδηγούσε στο χώρο εξωτερικά του ναού, προς Β. Από την έρευνα στο χώρο και μέχρι βάθος 1,20 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της κεραίας του σταυρού, συγκεντρώθηκαν μεταξύ άλλων τέσσερα χάλκινα νομίσματα, ένα βυζαντινό, ένα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας και δύο των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Δυτική κεραία σταυρού. Στο βόρειο τοίχο αποκαλύφθη-

66. Γενικά για τη ζωγραφική στη Ρόδο, βλ. Η. Κόλλιας, *Η Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, σ. 109-131. Επίσης Papavassiliou - Archontopoulos, ό.π., σ. 324-326.

καν τοιχογραφίες σε δύο ζώνες: οι δύο κατώτερες διακοσμούνται με φυτικά μοτίβα και η ανώτερη με όρθιες ανδρικές μορφές σε παράταξη, από τις οποίες διατηρείται το κατώτερο τμήμα του σώματος και των ενδυμάτων τους. Οι ζώνες οριοθετούνταν με διαχωριστικές κόκκινες ταινίες. Από την έρευνα που διενεργήθηκε στο εσωτερικό της κεραίας του σταυρού και μέχρι βάθος 1,75 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της νότιας κεραίας διαπιστώθηκε ότι πρόχειρη λιθοδομή, πιθανότατα της εποχής της Τουρκοκρατίας, τη χώριζε εγκάρσια σε δύο μέρη· κάτω από τη λιθοδομή αυτή εντοπίστηκε τμήμα λευκού μαρμάρου σε β΄ χρήση, που πιθανότατα λειτουργούσε ως αρχή κλίμακας, η οποία οδηγούσε από Δ. στο εσωτερικό του ναού. Σε επαφή με το βόρειο τοίχο της κεραίας του σταυρού, πεσμένο στο έδαφος, εντοπίστηκε τμήμα αμφικιονίσκου παραθύρου.

Νότια κεραία σταυρού. Στη νότια πλευρά της κεραίας βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 2 και πλ. 0,62 μ. περίπου. Η κάτοψη της νότιας κεραίας του σταυρού αποκλίνει από το ορθογωνικό σχήμα, καθώς ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος της σχηματίζουν κατά την ένωσή τους αμβλεία γωνία. Κάτω από βοτσαλωτό δάπεδο της περιόδου της Τουρκοκρατίας[67] και σε βάθος 1,60 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της νότιας κεραίας του σταυρού, εντοπίστηκε δάπεδο από κουρασάνι. Στο δυτικό τοίχο της κεραίας του σταυρού εντοπίστηκε αμφικιονίσκος παράθυρου εντοιχισμένος στην τοιχοποιία. Εξωτερικά της νότιας κεραίας του σταυρού, προς Ν., εντοπίστηκε βοτσαλωτό δάπεδο και κτιστή κατασκευή, διαστ. 0,40×0,40 και βάθ. 0,05 μ., με μάρμαρο στον πυθμένα της. Επίσης κτιστό κυκλικό πηγάδι, το δυτικό τμήμα του οποίου είχε καλυφθεί από το βοτσαλωτό δάπεδο που προαναφέρθηκε. Η έρευνα στο χώρο έφθασε μέχρι βάθος 1,80 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της κεραίας του σταυρού.

Προσκτίσματα. Εξωτερικά του σταυροειδούς ναού, προς Β. εντοπίστηκαν δύο ορθογώνιοι χώροι (Α, Β).

Χώρος Α. Είναι ο νοτιότερος από τους δύο που προαναφέρθηκαν. Διαστ. 3,30×2,65 μ. Το δάπεδό του ήταν φτιαγμένο με κουρασάνι, ενώ στο βόρειο και νότιο τοίχο του διατηρούνταν ίχνη επιχρίσματος. Η έρευνα στο εσωτερικό του έφτασε μέχρι βάθος 2 μ. από τον τοίχο του ακινήτου, ιδιοκτησίας της εβραϊκής κοινότητας στα ανατολικά.

Χώρος Β. Βρίσκεται στα βόρεια του χώρου Α. Διαστ. 4,35×2,65 μ. Από την έρευνα στο εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν σιδερένια καρφιά, κεραμική των περιόδων της Ιπποτοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, πέτρινο βόλι και θαλασσινό όστρεο.

Χώρος εξωτερικά του ναού προς ΒΔ. Εντοπίστηκε τοιχίο με επιμελημένη τοιχοποιία και κεραμίδια στα σημεία αρμογής, που ορίζει το χώρο εξωτερικά του ναού προς ΒΔ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,90 και ύψος 1,10 μ. και έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου και σε επαφή με το τοιχίο που προαναφέρθηκε εντοπίστηκαν αποθέτες κεραμικών και άλλων αντικειμένων, η χρονολόγηση των οποίων καλύπτει ένα ευρύ χρονικό φάσμα, από τα ελληνιστικά χρόνια μέχρι και την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου, εγκάρσια του τοιχίου που ορίζει το χώρο εξωτερικά του ναού προς Β., εντοπίστηκε τοίχος, αποτελούμενος από τρεις σειρές δόμων με κεραμίδια στα σημεία αρμογής· η τοιχοποιία του διαφοροποιείται ως προς το μέγεθος από εκείνη του τοίχου που ορίζει το χώρο εξωτερικά του ναού, προς Δ. και του οποίου αποτελεί τη συνέχεια προς Β. Από την έρευνα στο χώρο συγκεντρώθηκε κυρίως κεραμική των ελληνιστικών χρόνων.

Χώρος Ε. Βρίσκεται εξωτερικά του Ιερού, προς Ν. και σε επαφή με αυτό. Κατά την έρευνα στη νότια πλευρά του και σε βάθος 1,70 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της νοτιοανατολικής κεραίας του σταυρού εντοπίστηκε υποτυπώδης ταφική κατασκευή, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε σκελετός, μήκ. 1,32 και πλ. 0,35 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Τα χέρια του νεκρού ήταν ακουμπισμένα στην κοιλιακή χώρα, ενώ το κεφάλι του βρέθηκε κάτω από το ισχίο, ακουμπισμένο στη γένεση του μηρού. Συνελέγησαν δαχτυλίδι, μικρός σταυρός, χάντρα και σιδερένια καρφιά. Εξωτερικά του χώρου Ε, προς ΝΔ. και σε βάθος 0,97-1,10 μ. από τη βόρεια γωνία της νότιας κεραίας του σταυρού, εντοπίστηκαν δύο βοτσαλωτά δάπεδα.

Χώρος Ζ. Βρίσκεται εξωτερικά του Ιερού, προς Β. και σε επαφή με αυτό. Διενεργήθηκε τομή κατά μήκος του δυτικού τοίχου, που είναι και ο ανατολικός τοίχος της βόρειας κεραίας του σταυρού. Διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο από μαρμαροθέτημα που είχε εντοπιστεί στη βόρεια κεραία του σταυρού συνεχίζει προς Α., μέσα στο χώρο Ζ. Ο βόρειος τοίχος του χώρου αποτελείται από μεγάλους δόμους, χωρίς δέσιμο. Η έρευνα στο χώρο έφθασε μέχρι βάθος 0,54 μ. περίπου από τη βορειοανατολική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού.

Χώρος Η. Βρίσκεται στα δυτικά της βόρειας κεραίας του σταυρού και σε επαφή με αυτήν. Στη νοτιοανατολική πλευρά του χώρου εντοπίστηκε τάφος, διαστ. 1,87×0,53 μ., στη βορειοανατολική γωνία του οποίου βρέθηκε τμήμα αμφικιονίσκου, ύψ. 0,66, μέγ. πλ. 0,59 και πάχ. 0,35 μ.· στο δυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκε ακέφαλος σκελετός μωρού, ενώ στο ανατολικό σύγχρονα απορρίμματα. Στα νοτιοδυτικά του τάφου εντοπίστηκε μεγάλος δόμος που είχε χρησιμοποιηθεί ως κατώφλι. Νότια του βόρειου τοίχου

67. Το βοτσαλωτό αποτυπώθηκε και στη συνέχεια αφαιρέθηκε.

του χώρου Η και παράλληλα με αυτόν βρέθηκε τοίχος χτισμένος από μικρές πέτρες και επιχρισμένος στη νότια όψη του. Ανάμεσά τους υπήρχε γέμισμα από χώμα, πέτρες και κεραμίδια. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου εντοπίστηκε ταφική κατασκευή, διαστ. 0,59×0,38 μ. Βρέθηκαν δύο κρανία, σπονδυλική στήλη, οστά άνω και κάτω άκρου. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου και σε βάθος 1 μ. περίπου από τη βορειοδυτική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού, εντοπίστηκε μικρό τμήμα δαπέδου από μαρμαροθέτημα, όμοιο με εκείνο που είχε βρεθεί στη βόρεια κεραία του σταυρού. Η έρευνα στο χώρο έφθασε μέχρι βάθος 1 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού.

Χώρος Θ. Βρίσκεται στα δυτικά του χώρου Η και σε επαφή με αυτόν. Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου εντοπίστηκε αποθέτης. Εντοπίστηκε το θεμέλιο του δυτικού τοίχου του χώρου. Η έρευνα στο χώρο έφθασε μέχρι βάθος 0,55 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού.

Χώρος Ι. Βρίσκεται βόρεια του χώρου Θ και σε επαφή με αυτόν. Σε βάθος 0,95 έως 0,83 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού, εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 4,45 και πλ. 0,90 μ., σε περασιά με το βόρειο τοίχο του ναού· πιθανότατα πρόκειται για τμήμα της παλαιότερης οικοδομικής φάσης του μνημείου. Αποκαλύφθηκε το θεμέλιο του βόρειου τοίχου του χώρου. Η έρευνα έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο.

Χώρος ΙΑ. Βρίσκεται βόρεια του χώρου Ι και αποτελεί το τελευταίο πρόσκτισμα του ναού στο δυτικό τμήμα του. Έγινε τομή στο θεμέλιο του βόρειου τοίχου του και διερεύνηση του χώρου μέχρι βάθος 1,58 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού. Δεν υπήρχαν ευρήματα.

Χώρος ΙΒ. Βρίσκεται δυτικά της νότιας κεραίας του σταυρού και σε επαφή με αυτήν. Ο νότιος τοίχος του χώρου δεν είναι ορατός. Προκειμένου να προχωρήσει η έρευνα σε βάθος, αποτυπώθηκε το βοτσαλωτό που κάλυπτε σημαντικό τμήμα του χώρου και στη συνέχεια αφαιρέθηκε.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Οδός Κισθινίου - ανώνυμος ναός

Βορειοδυτικά της πύλης της Ακαντιάς, επί της σημερινής οδού Κισθινίου και στη διασταύρωσή της με την οδό Αλχαδέφ, προσκολλημένη στα τείχη, διατηρείται ήδη από το 19ο αι. η αψίδα ενός ναού. Ο ναός αυτός, όπως φαίνεται στις χαλκογραφίες της έκδοσης του Rottiers[68], σχετίζεται με μια κλίμακα-ράμπα, η οποία οδηγούσε στα τείχη και δεν υφίσταται πλέον. Με σκοπό την ανάδειξη του σημείου αυτού, ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα η οποία αποκάλυψε τους κατακρημνισμένους, βόρειο και νότιο, τοίχους του ναού, σε ελάχιστο βάθος κάτω από νεότατες επιχώσεις. Χαρακτηριστική η αποκάλυψη υπολείμματος τοιχογραφίας στη δυτική απόληξη (;) του νότιου τοίχου, με τα ίχνη ποδέας και το κάτω μέρος παράστασης με καβαλάρη άγιο. Το χρωματολόγιο τοποθετεί τις τοιχογραφίες στο β΄ μισό του 15ου αι.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ιαλυσός

Οικόπεδο Μ. Καμπουρόπουλου

Η ανασκαφική έρευνα στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, την Ιαλυσία[69] έχει φέρει στο φως: βασιλικές με προσκτίσματα[70], καθώς επίσης και οργανωμένα νεκροταφεία, ενώ στην ευρύτερη περιοχή του δήμου της αρχαίας Ιαλυσίας έχουν εντοπιστεί σποραδικές ταφές και συστάδες τάφων των ύστερων ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων[71].

Η τοπογραφία των παλαιοχριστιανικών λειψάνων συμπίπτει σε γενικά πλαίσια με αυτή των αρχαιότερων φάσεων στην ευρύτερη περιοχή του βορειότερου άκρου του μινωικού οικισμού. Βόρεια του δυτικότερου τμήματος της ζώνης του μινωικού οικισμού, στη θέση Αγία Παρασκευή[72], στην περιοχή των νεκροπόλεων, ανάμεσα σε μνημειακά σύνολα-συγκροτήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, αποκαλύφθηκε κοιμητηριακή βασιλική με εκτεταμένο νε-

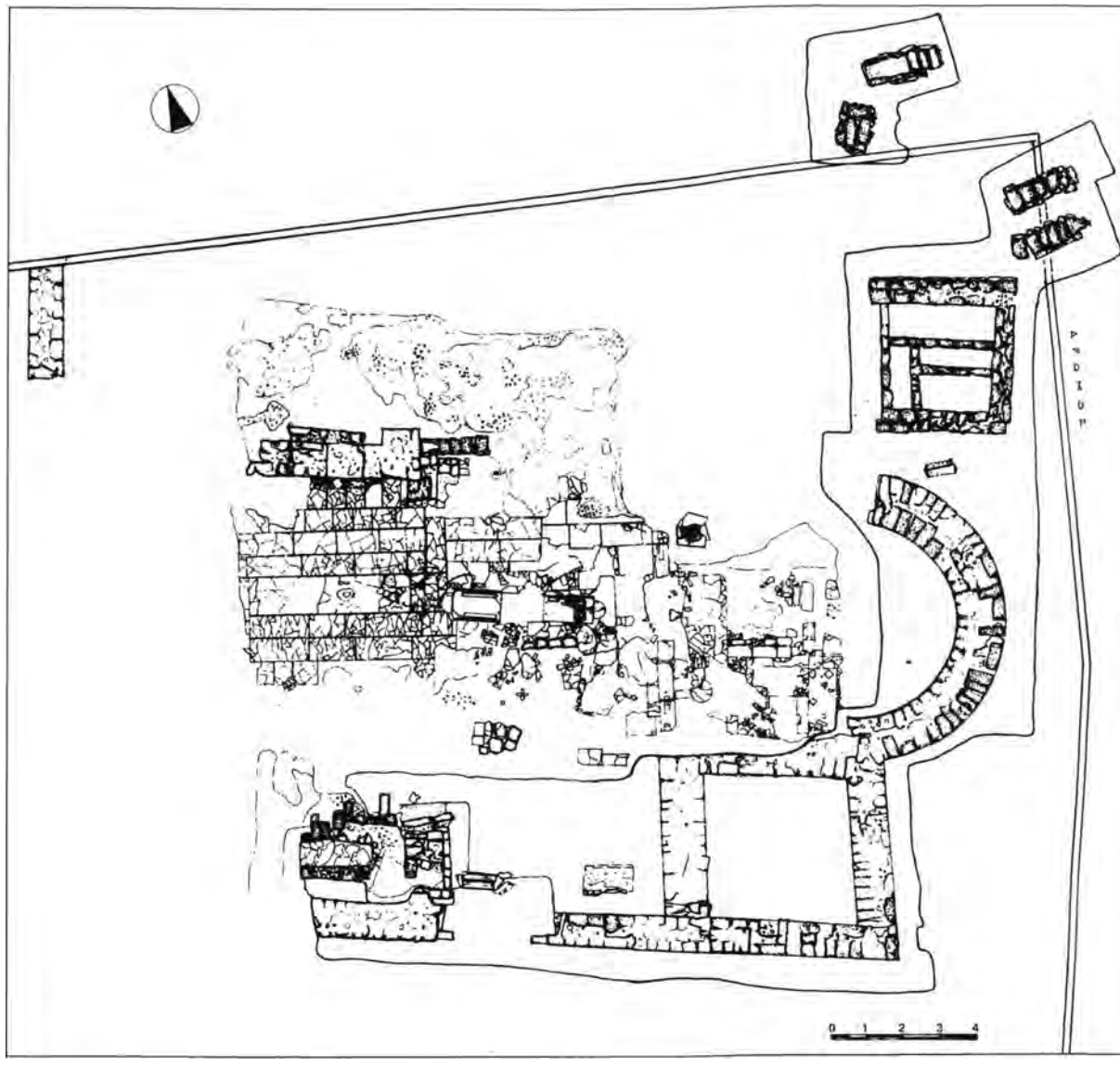
68. C. Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, Bruxelles 1830, πίν. LVII. Χαρακτηριστικά η χαλκογραφία έχει τον εξής υπότιτλο: Ruines de N.-D. de Victoire (ερείπια της Παναγίας της Νίκης).

69. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Οι Αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι. Ιστορική επισκόπηση - Η Ιαλυσία*, Αθήνα 1986. Η περιοχή της Ιαλυσίας έχει ανασκαφεί συστηματικά επί σειρά ετών από τη συνάδελφο Τ. Μαρκέτου, η οποία κατά τη διάρκεια εμπεριστατωμένης έρευνας του μινωικού οικισμού, έχει επισημάνει και καταγράψει αρκετά λείψανα της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Βλ. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 326, 386· 43 (1988): Χρονικά, σ. 615, 624.

70. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 684-685.

71. Α. Νίκα, Συνοπτική έκθεση των ανασκαφικών ερευνών στην παλαιοχριστιανική Ιαλυσό της Ρόδου, *ΙΖ΄ Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1997, σ. 50.

72. Η ονομασία αυτή επικράτησε στην περιοχή από έμμεση προφορική παράδοση των κατοίκων, καθώς υπήρχε αγίασμα λίγα μόλις μέτρα δυτικά της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας και σύγχρονος ναός πολύ κοντά στο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο. Αγίασμα έχει εντοπιστεί επίσης στον Άγιο Ιωάννη στα Τριάντα, βλ. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 423.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Ιαλυσός. Οικόπεδο Μ. Καμπουρόπουλου. Κάτοψη της βασιλικής.

κροταφείο κεραμοσκεπών τάφων[73]. 50 μ. περίπου νότια αυτής, καθώς και πλήθος ταφικών κατασκευών μέσα και γύρω από τα όρια του ναού.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα με σωστικό χαρακτήρα[74] αποκάλυψε τρίκλιτη βασιλική (μήκ. 24 και πλ. 17,50 μ. περίπου) με δύο οικοδομικές φάσεις που ανήκουν στη βυζαντινή περίοδο (Σχέδ. 5). Εντοπίστηκαν επίσης ταφεία[75] γύρω από το ναό και οστεοφυλάκια στον περι-

73. Το νεκροταφείο της βασιλικής εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια εργασιών οικοδόμησης στο οικόπεδο Ισκά και ένα μεγάλο μέρος του καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 679-680.

74. Η θέση εντοπίστηκε από τις συναδέλφους Β. Πατσιαδά και Ε. Φαρμακίδου της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ και λόγω αρμοδιότητας οι εργασίες συνεχίστηκαν από την 4η ΕΒΑ. Πρέπει να σημειωθεί ότι, όσον αφορά τον προδιορισμό των προσκτισμάτων των βασιλικών που έχουν εντοπιστεί στην ύπαιθρο της Ρόδου, η ανασκαφική έρευνα σε πολλές περιπτώσεις δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας των πιεστικών συνθηκών από τους ιδιοκτήτες των οικοπέδων.

75. Για τα ταφεία κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Ν. Εμμανουηλίδης,

βάλλοντα χώρο. Η ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα της (χορδής: 4,95, ακτίνας: 1,43 μ.) είναι θεμελιωμένη σε βάθος 1,20 μ. περίπου από τη στάθμη της θάλασσας. Διατηρείται σε ύψος τριών δόμων. Για την οικοδόμησή της χρησιμοποιήθηκαν πωρόπετρες μικρών και μεγάλων διαστάσεων (ορθογωνισμένες πωρόπλινθοι από εύθρυπτο υλικό), τοποθετημένες κατά το ισόδομο σύστημα, με αμμοκονίαμα ανάμεσα στους αρμούς. Διαπιστώθηκε ότι χρησιμοποιήθηκαν βότσαλα ως στερεωτικό υλικό. Νοτιοανατολικά της αψίδας της βασιλικής και σε επαφή με τη σωζόμενη παρυφή της στα νοτιοανατολικά, σχηματίζεται ορθογώνιος χώρος, ο οποίος σε μια αρχική φάση πιθανώς να είχε χρήση ταφικού θαλάμου.

Από το κυρίως σώμα της βασιλικής αποκαλύφθηκε σε μεγάλο μέρος το μεσαίο κλίτος, το ψηφιδωτό δάπεδο του οποίου διακοσμείται με παραστάσεις (σηρικών τροχών, πελτών κ.ά.), των οποίων η τεχνοτροπική και θεματική απόδοση οδηγεί στον 5ο και 6ο αι.[76].

Στο βόρειο και νότιο τμήμα, στον περιβάλλοντα χώρο της εκκλησίας, ερευνήθηκαν αρκετές ταφικές κατασκευές: κεραμοσκεπείς τάφοι, εσωτερικά και εξωτερικά του ναού, κτιστοί κιβωτιόσχημοι με πολλαπλές ταφές (διπλές ταφές με ανακομιδές οστών στα ανώτερα στρώματα) και οστεοφυλάκια, τα οποία απέδωσαν πολλά ευρήματα.

Στην επίχωση του δαπέδου του Ιερού βρέθηκε ακέραιος σταυρός λιτανείας, επαργυρωμένος (διαστ. 0,47×0,31 μ.), που χρονολογείται στους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Το εύρημα αυτό μας παρέχει ένα terminus post quem για το ναό, μαζί με άλλα δύο χάλκινα νομίσματα (ανώνυμοι φόλλεις του 13ου αι.) από την επίχωση, καθώς και άλλα θραύσματα βυζαντινών πινακίων[77]. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που περισυνελέγησαν από την επίχωση του ανασκαφικού χώρου είναι: μαρμάρινα αποτμήματα από θωράκια, απότμημα πεσσίσκου θωρακίου τέμπλου με βάση συμφυούς κιονίσκου και ανάγλυφη διακόσμηση, επίθημα από κιονόκρανο πεσσίσκου, επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου, ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα πεσσίσκου[78], ιωνική βάση κίονα και αρκετά άλλα[79]. Η διακόσμηση και η ποιότητα του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους προδίδουν οικονομική ευμάρεια και επαφές με σημαντικά καλλιτεχνικά κέντρα παραγωγής, όπως είναι για παράδειγμα η Μικρά Ασία[80].

Σε μια μεταγενέστερη φάση χρήσης του μνημείου εντάσσονται κτιστές κατασκευές, λείψανα λιθοδομών και λιθοσωρών σε οριζόντιες στρώσεις που οριοθετούν το βορειοδυτικό σωζόμενο πέρας της εκκλησίας. Μεταγενέστερη επέμβαση στο χώρο υποδηλώνει ακόμη λίθινος αποθέτης στο βορειοδυτικό όριο του ανασκαφικού χώρου, ορθογώνιας διατομής, ο οποίος ήταν επιχωσμένος με νεότερα υλικά. Η διαταραγμένη όμως στρωματογραφία στο τμήμα αυτό του οικοπέδου, εξαιτίας της συνεχούς καλλιέργειας του χώρου, δυσχεραίνει σημαντικά τον προσδιορισμό των οικοδομημάτων, δεδομένου ότι ο χώρος ήταν σε χρήση από τον 5ο αι. τουλάχιστον. Το οικόπεδο τελεί υπό απαλλοτρίωση.

ΑΝΝΑ ΝΙΚΑ

Φιλέρημος

Κορυφή Γολγοθά

Στη Φιλέρημο, στην κορυφή του Γολγοθά, ανεγέρθηκε από τη λέσχη Lions Ρόδου τσιμεντένιος σταυρός, με εσωτερική κλίμακα ανόδου και εξώστη θέασης στην οριζόντια κεραία, στη θέση άλλου που προϋπήρχε. Για τη γείωση του αλεξικέραυνου, που επί Ιταλοκρατίας τοποθετήθηκε στην κορυφή του σταυρού, ανοίχθηκε στα βόρεια της βόρειας κεραίας αυλάκι, μήκ. 7,80 και πλ. 1,40 μ., και λάκκος, διαστ. 2,50×1,30 μ., για τη διέλευση και κατάληξη των καλωδιώσεων. Σε βάθος 0,30 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε στρώση από μπετόν ιταλικής περιόδου, ενώ σε βάθος 1,10 μ., στρώση καύσης, πάχ. 0,28 μ., που περιείχε όστρακα και οστά. Ανάμεσα στα δύο αυτά στρώματα βρέθηκαν όστρακα από μεγάλα χρηστικά αγγεία και καλυπτήρια πλάκα.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Φιλερήμου μεταφέρθηκαν τμήμα από κατώφλι και απότμημα μαρμάρινου στομίου πηγαδιού, τα οποία είχαν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του αυλακιού.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, Αθήνα 1989, σ. 230-240 και υποσημ. 61.

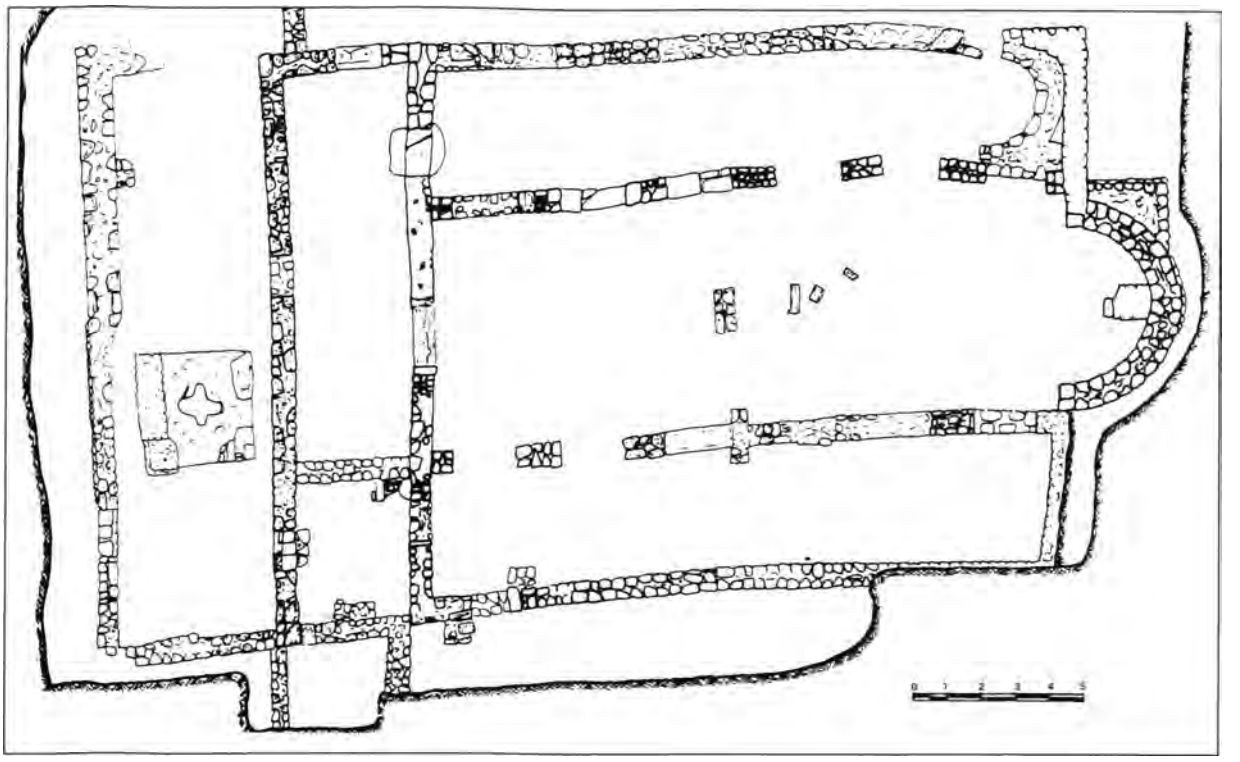
76. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος* ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 11.

77. *ΑΔ* 41 (1986): Μελέτες, σ. 271-330.

78. Β. Βέμη, Μορφολογικές παρατηρήσεις στον απλό τύπο του ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα στην παλαιοχριστιανική εποχή, *ΣΤ΄Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1986, σ. 19.

79. Για τα αρχιτεκτονικά μέλη της συλλογής της 4ης ΕΒΑ, βλ. Ε. Παπαβασιλείου, Ομάδα επιθημάτων ως δείγματα τοπικής παραγωγής στη Ρόδο, *Ρόδος 2.400 Χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 405-416.

80. Για το θέμα, βλ. J.P. Sodini, *Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine, Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, I, Paris 1989.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Σάλακος. Θέση Παλαιοκκλησιά. Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Σάλακος

Θέση Παλαιοκκλησιά

Συνεχίστηκε η έρευνα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Σχέδ. 6· Πίν. 432 β) στην παραπάνω θέση:

Ιερό. Ερευνήθηκε το Ιερό προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη λειψάνων της βάσης της Αγίας Τράπεζας και του κιβωρίου της. Αποκαλύφθηκαν τρεις από τις τέσσερις συνολικά βάσεις των κιόνων του κιβωρίου της Αγίας Τράπεζας, καθώς και βάθυνση στο δάπεδο, μέσα στην οποία εντοπίστηκε η τέταρτη. Από τις βάσεις αυτές, η νοτιοανατολική και η βορειοανατολική εντοπίστηκαν κατά χώραν, ενώ η βορειοδυτική είχε μετακινηθεί από την αρχική της θέση. Οι βάσεις των κιόνων του κιβωρίου (διαμ. 0,31 και ύψ. 0,15 μ.) είχαν κατασκευαστεί από εισηγμένο λευκόχρωμο μάρμαρο, καλής ποιότητας και έφεραν συμφυείς πλίνθους (διαστ. 0,41×0,41 και πάχ. 0,07 μ.)· στο κέντρο τους υπήρχε τόρμος (διαμ. 0,035-0,04 και βάθ. 0,03 μ.) με ίχνη μολύβδου και αύλακα μολυβδοχόησης (μήκ. 0,14, πλ. 0,02 και βάθ. 0,005 μ.). Η βάση της Αγίας Τράπεζας (διαστ. 2,60×2,40 και ύψ. 0,15 μ.), ορθογώνια σε κάτοψη, ήταν κατασκευασμένη από φαιόχρωμους καλά επεξεργασμένους ασβεστόλιθους· στο κέντρο της εντοπίστηκε βάθυνση (διαστ. 0,70×0,70 μ). Το δάπεδο του Ιερού ήταν καλυμμένο με πολύχρωμα ψηφιδωτά, τμήματα των οποίων διατηρούνταν κατά χώραν. Από την ανεύρεση έγχρωμων κονιαμάτων μέσα στην επίχωση συμπεραίνεται ότι η εσωτερική επιφάνεια των τοίχων του Ιερού καλυπτόταν με τοιχογραφίες, ανεικονικού πιθανότατα χαρακτήρα.

Βόρειο κλίτος-ανατολικό τμήμα. Η ανασκαφική διερεύνηση του ανατολικού τμήματος του βόρειου κλίτους της βασιλικής έφερε στο φως τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου. Αντίθετα, το δυτικό τμήμα του ίδιου κλίτους ήταν διακοσμημένο με μικρά όστρακα σε γεωμετρικά μοτίβα (ρόμβοι). Μέσα στην επίχωση που κάλυπτε το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, τμήματα κεραμιδιών, σιδερένια καρφιά, φαιόχρωμα και υποπράσινα θραύσματα, πιθανότατα από τα υαλοστάσια των παραθύρων, τμήματα γυάλινων καντηλιών και τμήμα χάλκινου ρηχού πινακίου.

Νότιο κλίτος-ανατολικό και μεσαίο τμήμα. Το δάπεδο του νότιου τμήματος του νότιου κλίτους της βασιλικής ήταν καλυμμένο με πολύχρωμα ψηφιδωτά, τμήματα των οποίων διασώθηκαν κατά χώραν. Το μεσαίο και δυτικό τμήμα του νότιου κλίτους έφερε δάπεδο με πήλινες πλάκες (διαστ. 0,60×0,30 μ.).

Πρόπυλο Α. Στην προέκταση του εσωνάρθηκα προς Ν.

βρίσκεται το ορθογώνιο σε κάτοψη πρόπυλο Α (διαστ. 3,22×3 μ.). Αφαιρέθηκε επίχωση, πάχ. 0,10 μ., μέσα στην οποία βρέθηκαν τμήματα από κεραμίδες οροφής. Στο νότιο άκρο της ανατολικής πλευράς υπήρχε είσοδος (πλ. 0,93 μ.)· είσοδος εντοπίστηκε επίσης στο νότιο άκρο της δυτικής πλευράς (πλ. 0,70 μ.).

Πρόπυλο Β. Βρίσκεται στην προέκταση του εξωνάρθηκα προς Ν. και έχει ορθογώνια κάτοψη (διαστ. 4,12×3,26 μ.). Από την επίχωση, πάχ. 0,10 μ., που αφαιρέθηκε, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός κοίλων κεραμιδιών οροφής. Στο νότιο άκρο του ανατολικού τοίχου υπήρχε είσοδος (πλ. 0,70 μ.), η οποία επέτρεπε την επικοινωνία με το πρόπυλο Α.

Νότια προσκτίσματα. Νότια της βασιλικής βρίσκονταν διάφορα προσκτίσματα. Ειδικότερα, ο νότιος τοίχος των προπύλων Α και Β (τοίχος α) συνεχίζεται με κατεύθυνση Δ.-Α. σε μήκος 14 μ. ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας του προπύλου Α. Αφαιρέθηκε επίχωση σε περισσότερα στρώματα και αποκαλύφθηκαν μεταξύ άλλων: κοίλες κεραμίδες οροφής, όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων και πίθων, όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, γυάλινα θραύσματα καντηλιών, σιδερένια καρφιά και τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών.

Αποθηκευτικός χώρος Α. Σε επαφή με την ανατολική εξωτερική πλευρά του προπύλου Α, εντοπίστηκε η ύπαρξη ορθογώνιου χώρου (εσωτ. διαστ. 1,85×1,28 μ.), η ανατολική πλευρά του οποίου είναι λίγο ακανόνιστη (πάχ. τοίχου 0,35, σωζ. ύψ. 0,22 μ.). Πρόκειται πιθανότατα για αποθηκευτικό χώρο.

Αποθηκευτικός χώρος Β. Ανατολικά του αποθηκευτικού χώρου Α και σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του τοίχου α, βρίσκονται διάφορα προσκτίσματα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και ο αποθηκευτικός χώρος Β. Ο χώρος αυτός εμφανίζει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,85×1,13 μ.). Ο ανατολικός, βόρειος και δυτικός τοίχος του είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα (πάχ. τοίχου 0,40-0,44, σωζ. ύψ. 0,30 μ.). Στη νότια πλευρά του υπάρχει είδος κτιστού θρανίου (πλ. 0,50 και ύψ. 0,25 μ.).

Πρόσκτισμα (;). Ανατολικά του αποθηκευτικού χώρου Β και σε απόσταση 8,10 μ. από την ανατολική εξωτερική πλευρά του, αποκαλύφθηκε τοίχος (τοίχος β), με κατεύθυνση Β.-Ν. που σχηματίζει ορθή γωνία με τον τοίχο α. Στη θέση αυτή βρισκόταν πρόσκτισμα ορθογώνιο σε κάτοψη (εσωτ. διαστ. 8,10×2,20 μ.), το δάπεδο του οποίου ήταν καλυμμένο με ορθογώνιες πήλινες πλάκες. Πρόκειται πιθανότατα για αποθηκευτικό χώρο.

Θέση Λίμνη

Βορειοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παλαιοκκλησιάς και σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτή, βρίσκεται μονολιθική βάση παλαιού ελαιοπιεστηρίου. Από τις δοκιμαστικές τομές που έγιναν αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος (εσωτ. διαστ. 5,20×3 μ. περίπου), οι τοίχοι του οποίου ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή. Ο νότιος τοίχος του οικοδομήματος έχει μήκος 1,85 μ.· στο μέσον του ανοίγεται είσοδος (πλ. 0,80 μ. περίπου). Ο ανατολικός τοίχος (μήκ. 3,40 μ.) τέμνεται από το νότιο. Ο βόρειος και δυτικός τοίχος δεν αποκαλύφθηκαν. Στο κέντρο του χώρου βρισκόταν η λίθινη βάση του ελαιοπιεστηρίου, κατασκευασμένη από εγχώριο ασβεστόλιθο (διαστ. 0,70× 0,70 και ύψ. 0,40 μ.). Στην άνω επιφάνειά της υπήρχε κυκλική βάθυνση (εσωτ. διαμ. 0,60 μ.)· η αύλακα αυτή (πλ. 0,055 και βάθ. 0,045 μ.) χρησίμευε για τη συλλογή του ελαιόλαδου και τη συγκέντρωσή του σε δοχείο. Από την επίχωση συγκεντρώθηκαν μεταξύ άλλων: κεραμίδες οροφής, όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων, τμήματα πίθων και όστρακα από χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσης χρονολογούμενα στην παλαιοχριστιανική εποχή.

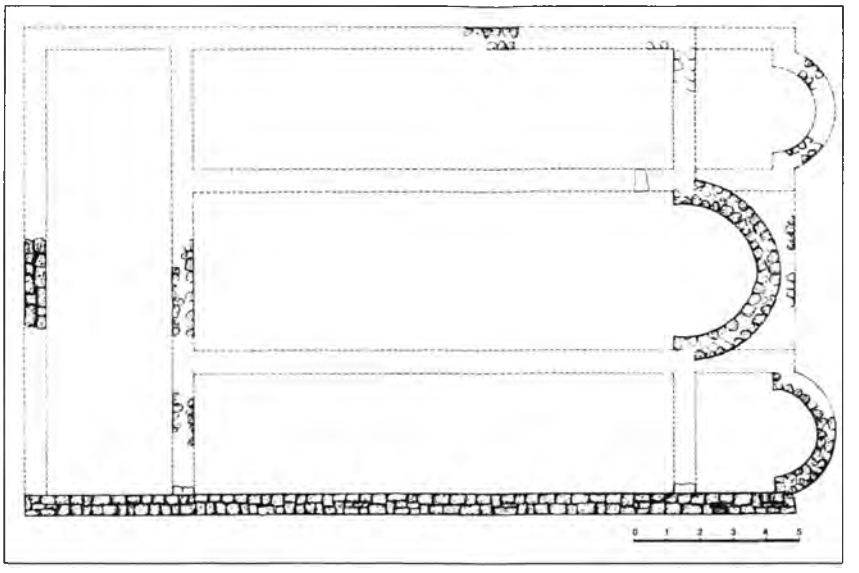
Κρητηνία

Θέση Στεφανιά

Δυτικά του λιμανιού της Καμίρου Σκάλας σε απόσταση 1,5 χλμ. και βορειοανατολικά του ιπποτικού φρουρίου της Κρητηνίας, σε απόσταση 1 χλμ., στη θέση Στεφανιά, εντοπίστηκαν τα λείψανα τρίκλιτης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου (Σχέδ. 7). Διατηρείται η νότια εξωτερική πλευρά της βασιλικής σε ύψος 0,50-1,50 μ. και ολόκληρο το περίγραμμα των τοίχων της. Η τοιχοποιία της (πάχ. τοίχων 0,65 μ.) αποτελείται από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα.

Ο κύριος άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δ. προς Α. (87°) και έχει απόκλιση 3° προς ΒΑ. Η βασιλική είχε ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 14,50×13,30 μ.) και χωριζόταν σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες, οι οποίες πατούσαν πάνω σε στυλοβάτη, πάχ. 0,70 μ. Το κεντρικό κλίτος της, πλ. 4,15 μ., απέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 3,85 και βέλους 2,45 μ. Το πάχος του τοίχου της αψίδας είναι 0,70 μ. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κεντρικού κλίτους υπήρχε είσοδος.

Το νότιο κλίτος της βασιλικής, πλ. 3,60 μ., είχε ορθογώνια κάτοψη. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του υπήρχε είσοδος επικοινωνίας με το νάρθηκα. Ανατολικά του νότιου κλίτους υπήρχε πρόσκτισμα, εσωτ. διαστ. 3,60×2,30 μ., το οποίο απέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 2,60 και βέλους 1,30 μ. περίπου. Πιθανότατα πρόκειται για το διακονικό της βασιλικής.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Κρητηνία. Θέση Στεφανιά. Κάτοψη της βασιλικής.

Το βόρειο κλίτος της βασιλικής, πλ. 3,60 μ., είχε επίσης ορθογώνια κάτοψη. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του υπήρχε είσοδος επικοινωνίας με το νάρθηκα. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από φαιόχρωμο μάρμαρο, το οποίο φέρει ανάγλυφο διάκοσμο. Στη μία πλευρά του αναγλύφου υπάρχει ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών. Το κιονόκρανο, που είναι ιδιαίτερα καλής ποιότητας, προέρχεται πιθανότατα από το γλυπτό διάκοσμο του μνημείου. Ανατολικά του βόρειου κλίτους υπήρχε πρόσκτισμα, διαστ. 3,60×2,30 μ., το οποίο απέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 2,60 και βέλους 1,30 μ. Πρόκειται πιθανότατα για την πρόθεση της βασιλικής.

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής υπήρχε νάρθηκας, εσωτ. διαστ. 13,20×3,75 μ. Σε καλή κατάσταση διατηρούνται επίσης τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο της. Από την επίχωση που αφαιρέθηκε συγκεντρώθηκαν μεταξύ άλλων όστρακα και κεραμίδια οροφής. Πάνω στα ερείπιά της χτίστηκε νεότερο ναΰδριο.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

Αντιμάχεια

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο παραπάνω ναός βρίσκεται βόρεια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής των Αγίων Αναργύρων[81] και χτίστηκε πιθανώς το 19ο αι. Σε σκάμμα που διανοίχθηκε σε επαφή με το βόρειο τοίχο του για την ανέγερση κωδωνοστασίου αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά κτιριακά λείψανα της παλαιοχριστιανικής περιόδου σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις και τέσσερις ακτέριστες ταφές.

Από την πρώτη φάση, στο νότιο τμήμα του σκάμματος, βρέθηκαν τμήματα δύο τοίχων κατασκευασμένων από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, κατεύθυνσης Α.-Δ. και Β.-Ν. αντίστοιχα, που ορίζουν τμήμα χώρου, ο οποίος συνεχίζεται νότια, κάτω από το ναό. Πάνω στον τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν. χτίστηκε ο δυτικός τοίχος του ναού. Βόρεια του παραπάνω χώρου ανασκάφηκαν δύο μικροί χώροι, στους οποίους βρέθηκαν κατά χώραν χρηστικά αγγεία, τα οποία ανάγονται στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Στη δεύτερη φάση το βόρειο τμήμα του στρώματος καταστροφής καλύφθηκε από μία στρώση ασβέστη, την οποία παραβίασαν τέσσερις ελεύθερες ακτέριστες ταφές, διαταραγμένες. Οι σκελετοί βρέθηκαν εκτάδην με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και το κρανίο δυτικά. Η επίχωση των ταφών ήταν πολύ μικρή (πάχ. 0,20-0,30 μ.), διότι κατά τη διαμόρφωση της βόρειας αυλής του ναού, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων έγινε αποχωμάτωση έως 1 μ.

Στρατόπεδο 80 ΕΑΝΕΘ

Το παραπάνω στρατόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Τά-

81. *AE* 1966, σ. 99-103.

φοι ή Παλιάραχη, 2-3 χλμ. δυτικά της περιοχής του ιπποτικού κάστρου της Αντιμάχειας και 500 μ. περίπου δυτικά της ανασκαφής του οικοπέδου Γερασκλή[82]. Κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών βόρεια του κτιρίου της «Αποθήκης Διαχείρισης Υλικού», προκειμένου να διαμορφωθεί αύλειος χώρος, εντοπίστηκαν τρεις λαξευτοί τάφοι. Δύο από τους τάφους είναι λαξευμένοι στην παρειά λόφου, ο οποίος αποτελείται από μεγάλη επίχωση πορσελάνης, βόρεια της αποθήκης και είναι ορατή μόνον η κάλυψή τους, το ανατολικό τους άκρο και τμήμα του εσωτερικού τους. Η κάλυψη γίνεται από εγκάρσια τοποθετημένες πλάκες από μαλακό κιτρινωπό σχιστόλιθο. Το εσωτερικό τους έχει συληθεί. Ο τρίτος τάφος (μήκ. 2,35, πλ. 0,60 μ.) εντοπίστηκε στην κορυφή άλλου λόφου από πορσελάνη, αμέσως νοτιοανατολικά της αποθήκης. Είναι ίδιου τύπου με τους προηγούμενους, καλύπτεται από πλάκες σκληρού ασβεστόλιθου και στο εσωτερικό του βρέθηκε σκελετός σε ύπτια θέση με τα χέρια σταυρωμένα στο ύψος της λεκάνης. Στο ανατολικό άκρο έχει γίνει ανακομιδή οστών. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Ιπποτικό κάστρο

Προκειμένου να συνταχθεί η μελέτη ανάδειξης του κάστρου στο πλαίσιο του προγράμματος του ΤΑΠΑ «Κάστρων Περίπλους», πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία του εσωτερικού του κάστρου για την οικοδόμηση μικρών κτιρίων (κυλικείο, WC, αποθηκευτικοί χώροι κτλ.) και για τη διέλευση των αγωγών ύδρευσης και αποχέτευσης. Σε όλες τις τομές βρέθηκαν ράχες τοίχων με επίχωση που περιείχε κεραμική των μεσαιωνικών χρόνων.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Μαστιχάρι - έργα ΟΤΕ

Σε όρυγμα του ΟΤΕ, το οποίο διανοίχθηκε στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου του Λυίζου[83], αποκαλύφθηκαν, σε μήκος 2 χλμ. περίπου, σημαντικά αρχαία ευρήματα. Στο μεγαλύτερο μέρος του ορύγματος βρέθηκαν τοίχοι και στρώματα καταστροφής παλαιοχριστιανικών κτιρίων, από βάθος 0,30 μ. από τη φυσική επιφάνεια του εδάφους και συνελέγη κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Βρέθηκε επίσης λείψανο τοίχου και μικρή ποσότητα κεραμικής της ρωμαϊκής περιόδου.

Τα σημαντικότερα από τα ευρήματα είναι τα εξής:

1. Νότια του Άι Γιώργη του Λυίζου και κατά μήκος του επαρχιακού δρόμου προς Μαστιχάρι βρέθηκαν τοίχοι, οι οποίοι έχουν σχέση με λείψανα αρχαίου κτιρίου, που διακρίνονται στα θεμέλια του νότιου τοίχου του ναϋδρίου. Δύο από τους παραπάνω τοίχους περικλείουν κτιστό τάφο της παλαιοχριστιανικής περιόδου, προσανατολισμού Α.-Δ., ενώ ανασκάφηκε και δεύτερος τάφος, λακκοειδής, με κάλυψη από πήλινες κεραμίδες και προσανατολισμό Β.-Ν. Βρέθηκαν επίσης τμήμα μαρμάρινης βάσης, λίθινο κατώφλι με εγχάρακτο γράμμα (*K*) και συνελέγη κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στις παρειές του σκάμματος διακρίναμε την ύπαρξη και άλλων τάφων. Όλα τα παραπάνω αποτελούν βάσιμες ενδείξεις για την ύπαρξη μεγάλου παλαιοχριστιανικού κτιρίου με τάφους στο εσωτερικό του αλλά και περιμετρικά αυτού. Οι τοίχοι του κτιρίου κατευθύνονται και προς τον επαρχιακό δρόμο.

2. Σε απόσταση 7 μ. βορειοανατολικά του τάφου με προσανατολισμό Α.-Δ. αποκαλύφθηκε καμάρα κτιστή από πήλινες κεραμίδες και οπτοπλίνθους με πηλό ως συνδετικό υλικό, κατεύθυνσης Β.-Ν. Βρέθηκαν ίχνη καύσης, μάζες καμένου πηλού και μεγάλη ποσότητα από όστρακα, που μας οδηγούν στην υπόθεση ότι η καμάρα ανήκει σε κεραμικό κλίβανο.

3. Σε απόσταση 500 μ. περίπου δυτικά του Άι Γιώργη του Λυίζου αποκαλύφθηκε κεραμικός κλίβανος, τμήμα του οποίου καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του ορύγματος από το μηχανικό εκσκαφέα. Πιθανώς συνεχίζεται νότια και βόρεια έξω από το σκάμμα (το πλάτος του σκάμματος είναι 0,50 μ.). Συνελέγη ποσότητα κεραμικής της ύστερης αρχαιότητας.

4. Στο δυτικότερο πέρας του σκάμματος και σε απόσταση 1,5 χλμ. δυτικά του Άι Γιώργη του Λυίζου αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικού ναού, στο εσωτερικό του οποίου διαπιστώθηκε η ύπαρξη τάφων. Μικρό τμήμα της αψίδας που αποκαλύφθηκε σώζει σε καλή κατάσταση τοιχογραφία με ερυθρή και κυανή ταινία. Μέχρι στιγμής διαπιστώθηκαν ανασκαφικά στο νότιο τμήμα του ναού τέσσερις τάφοι εκ των οποίων ερευνήθηκε ένας με κτιστά τοιχώματα και κάλυψη από λίθινες πλάκες, προσανατολισμού Α.-Δ. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια θέση με το κρανίο δυτικά. Η ταφή ήταν κτερισμένη με εφυαλωμένο αγγείο του 7ου αι. Οι υπόλοιποι τάφοι καλύπτονται από στρώμα καταστροφής, το οποίο δεν αφαιρέθηκε.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

82. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 828-829.

83. A. Neppi-Modona, L'isola di Coo nell'antichità classica, *FERT* 1, Bergamo 1933, σ. 24. Στην περιοχή τοποθετείται ο ναός της Ήρας, βλ. *ClRh* IX, Bergamo 1938, σ. 24.

Κέφαλος

Όρυγμα ΟΤΕ (Κ.Μ. 596Γ γαιών Κεφάλου)

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης ορύγματος του ΟΤΕ στο οικόπεδο Κ. Χατζηγιάννη, εντοπίστηκαν τοίχοι παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκε αψίδα, χορδής 3,85 και βέλους 1,80 μ., με επιμελημένη ανωδομή από αδρά λαξευμένους λίθους και ανώτερο σωζόμενο ύψος 1,60 μ. Το δάπεδό της καλυπτόταν από ακανόνιστες γκριζωπές σχιστόπλακες, αρκετές από τις οποίες σώζονται κατά χώραν. Σε τομές που πραγματοποιήθηκαν σε τμήματα του δαπέδου, όπου έλειπαν οι πλάκες, διαπιστώθηκε ψηφιδωτό δάπεδο προγενέστερης φάσης. Βρέθηκε το υπόστρωμά του και συνελέγησαν σποραδικές ψηφίδες από υαλόμαζα σε μαύρο, κόκκινο και γαλάζιο χρώμα. Σε απόσταση 15 μ. βόρεια της αψίδας βρέθηκαν δύο κάθετοι μεταξύ τους τοίχοι, σωζ. μήκ. 3,10 και 4,10 αντίστοιχα και πάχ. 0,80 μ., χτισμένοι από αδρά λαξευμένους λίθους. Στις παρειές τους συσσωρεύονταν πεσμένοι λίθοι από την ανωδομή τους, ασβέστης και θραύσματα κεραμίδων.

Ακόμη βορειότερα, σε απόσταση 11 μ. βόρεια των προηγούμενων τοίχων, βρέθηκε άλλος τοίχος, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., σωζ. μήκ. 5,45 και πάχ. 0,65 μ., επίσης χτισμένος από αδρά λαξευμένους λίθους. Από την παρειά του συνελέγησαν ασβεστοκονιάματα που έφεραν σπαράγματα από γραπτό ποικιλόχρωμο διάκοσμο, όπου αναγνωρίστηκαν παραστάσεις ενδυμάτων και μορφών. Λόγω της κακής διατήρησης δεν στάθηκε δυνατή η ταύτιση και η χρονολόγησή τους βάσει τεχνοτροπικών ή άλλων στοιχείων. Η κεραμική ανήκει ως επί το πλείστον στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ενώ βρέθηκε και λίθινο επίθημα σε σχήμα ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, το οποίο στη μία στενή πλευρά διακοσμείται με εγχάρακτο σταυρό.

Στα βορειοανατολικά της αψίδας, σε απόσταση 20 μ. περίπου, σε σωστική ανασκαφή του όμορου οικοπέδου Χ. Γιάννου[84], είχε βρεθεί τμήμα μεγαλύτερης αψίδας παλαιοχριστιανικής βασιλικής και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Ως εκ τούτου θεωρούμε πολύ πιθανόν η μικρότερη αψίδα να ανήκε σε κάποιο πρόσκτισμα της παραπάνω βασιλικής, ίσως στο διακονικό.

Οικόπεδο Αικ. Αφενδούλη (Κ.Μ. 1480 γαιών Κεφάλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του κόλπου της Κεφάλου, σε γειτνίαση με τη θάλασσα και σε μικρή απόσταση από το λιμάνι του σύγχρονου οικισμού. Αρχικά ανασκάφηκε το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου. Στη νότια πλευρά βρέθηκε ορθογώνιος χώρος με στρώση καύσης στα επάνω στρώματα και επάλληλα χωμάτινα δάπεδα στα βαθύτερα στρώματα. Στα ανατολικά εντοπίστηκε λιθόκτιστο πηγάδι σε δύο φάσεις. Στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά του πηγαδιού βρέθηκαν ορθογώνιες κατασκευές με μεγάλες ποσότητες ασβέστη.

Στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής ερευνήθηκε μεγάλος, σχεδόν τετράγωνος χώρος (διαστ. 5,10×5,20 μ.), στρωμένος με μεγάλους λειασμένους λίθους, ακανόνιστου σχήματος, που διατηρούνται στο 1/3 περίπου της επιφάνειας του χώρου. Στη δυτική του πλευρά αποκαλύφθηκε κλίμακα με τρία λίθινα σκαλοπάτια, σε επαφή με τοίχο του επόμενου προς Δ. δωματίου, του οποίου βρέθηκε το λίθινο κατώφλι. Ο χώρος αυτός πρέπει να ήταν υπαίθριος, εφόσον κατά την αφαίρεση της επίχωσης δεν βρέθηκαν θραύσματα από κεραμίδες, ενώ στην τελευταία στρώση, επάνω από το πλακόστρωτο δάπεδο, συνελέγησαν ποικίλα ευρήματα, με χαρακτηριστικότερα την πληθώρα υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών λυχναριών[85], τα χάλκινα άγκιστρα και τα μολύβδινα ελάσματα, τα οστά ζώων, καθώς και μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής.

Στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι χώροι που επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά και με τον κεντρικό υπαίθριο χώρο. Στην επίχωσή τους συνελέγη πληθώρα αγγείων που ανάγονται στους ρωμαϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, σβώλοι από κοκκινωπό πηλόχωμα, μαύρος δακτυλιόλιθος και δύο κωακά χάλκινα νομίσματα των μέσων του 2ου αι. μ.Χ.[86]. Στον ανατολικό χώρο βρέθηκε κυκλική εστία, ενώ βόρεια των δύο χώρων υπάρχουν άλλοι που καλύπτονται από ισχυρό στρώμα καταστροφής.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής βρέθηκε λιθόκτιστη δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 1,65×2,10 μ., με δάπεδο από επαναχρησιμοποιημένους στρωτήρες και τοιχώματα επιχρισμένα με κουρασάνι. Το δάπεδο της είναι κεκλιμένο προς

84. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 828, Πίν. 260 γ.

85. Π.χ. ΑΕ 18 που ομοιάζει με αριθ. 132, 136, 176 και 187 της Αγοράς των Αθηνών, βλ. *Agora* VII, 1961, πίν. 5, 7, τα οποία χρονολογούνται στο β΄ μισό του 1ου με αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

86. Αριθ. Ευρ. 59. Και τα δύο στον εμπροσθότυπο: Αντωνίνος Πίος (138-161 μ.Χ.). Στον οπισθότυπο: α) Όρθια γυναικεία μορφή (Νίκη;) με δόρυ στο αριστερό χέρι και φίδι(;) επάνω από βωμό στο δεξί. Εκατέρωθεν της μορφής: *(Κ)ΩΙΩΝ*. β) Όρθια γυναικεία μορφή επάνω σε άρμα που το σέρνουν παγώνια. Βλ. B.V. Head, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Caria and Islands*, London 1897, πίν. XXXI-XXXII, 11. Επίσης D.R. Sear, *Greek Imperial Coins and their Values*, London 1982, σ. 154-160.

Δ., ενώ ο δυτικός της τοίχος διατρυπάται από οπή με πήλινη υδρορρόη.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής ερευνήθηκε τμήμα «ασβεσταριάς», ενώ στο κεντρικό βρέθηκε πηγάδι με πήλινο φρεατοστόμιο.

Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε επιμήκης ορθογώνιος χώρος, διαστ. 2,50×4,70 μ., με δύο αποθηκευτικά πιθάρια που βρίσκονται σε επαφή με το δυτικό του τοίχο και μια είσοδος με έναν κιονίσκο στον ανατολικό τοίχο. Από το χώρο αυτό μια άλλη είσοδος στα βόρεια μας οδηγεί σε πλακοστρωμένο χώρο που εισχωρεί κάτω από τη βόρεια παρειά της ανασκαφής και έτσι σπάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί σε έκταση 4,10×2,10 μ. Η πλακόστρωσή του, που σώζεται σχεδόν κατά το ήμισυ, περιβάλλει λίθινο περιχείλωμα πηγαδιού, εξαιρετικής λάξευσης, στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο.

Νότια του επιμήκους χώρους ερευνήθηκε τμήμα υπόγειου ορθογώνιου χώρου. Η επίχωση των ανώτερων στρωμάτων περιείχε όστρακα αγγείων παλαιοχριστιανικής περιόδου, ενώ στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκε κεραμική των ρωμαϊκών και των ύστερων ελληνιστικών χρόνων.

Η ανασκαφή επεκτάθηκε προς τη νότια, την ανατολική και τη βόρεια πλευρά. Στη νότια πλευρά βρέθηκε το νότιο όριο του χώρου με το πηγάδι, ο οποίος έτσι αποκτά συνολικές εσωτερικές διαστάσεις 5×6,35 μ. Στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκαν και άλλα επάλληλα δάπεδα από πατημένο χώμα, ενώ συνελέγη κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων[87], καθώς και παλαιοχριστιανική πήλινη ευλογία, με παράσταση της Αγίας Θέκλας στη μια πλευρά και του Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων στην άλλη. Νότια του χώρου αυτού θα πρέπει να διερχόταν δρόμος, με κατεύθυνση Α.-Δ., εφόσον βρέθηκαν τμήματα λιθοστρώτου.

Προς Β. η έρευνα επεκτάθηκε, ώστε να διερευνηθεί το στρώμα καταστροφής που είχε εμφανιστεί βόρεια των δύο ορθογώνιων χώρων. Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής που αποτελούνταν από πέτρες, θραύσματα κεραμίδων και ασβεστοκονιαμάτων, αποκαλύφθηκαν δύο επίσης ορθογώνιοι χώροι. Στα βαθύτερα στρώματα συνελέγη μεγάλη ποσότητα ελληνιστικής κεραμικής του 3ου αι. π.Χ.[88].

Στην ανατολική επέκταση αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι χώροι, στενός δρομίσκος με αποχετευτικό αγωγό και ένα μεγάλο δωμάτιο. Ο νοτιότερος ορθογώνιος χώρος, διαστ. 5,65×4,80 μ., είχε πηγάδι με κτιστά τοιχώματα, μια κλίμακα επικοινωνίας με το χώρο στα δυτικά του και καλυπτόταν από ένα ισχυρότατο στρώμα καταστροφής, μέσα στο οποίο βρέθηκαν θραύσματα από μεγάλες στρωτήρες κεραμίδες, τμήματα από λίθινες μυλόπετρες και ένα δωρικό κιονόκρανο από μαλακό πωρόλιθο. Μια είσοδος στον ανατολικό του τοίχο, οδηγούσε σε διπλανό χώρο, ο οποίος ερευνήθηκε κατά τι και αποκάλυψε πιθάρι με πολλαπλώς κεκαυμένα τοιχώματα. Ο αμέσως βορειότερος χώρος, διαστ. 4×4,50 μ., επίσης καλυπτόταν από ισχυρό στρώμα καταστροφής. Στο βόρειο τοίχο του δύο μεγάλοι εγκάρσιοι λίθοι πρέπει να είχαν σχέση με τον αγωγό του παράπλευρου δρομίσκου. Στον ανατολικό του τοίχο ανοιγόταν είσοδος προς άλλο χώρο, ο οποίος επίσης ερευνήθηκε ελάχιστα, λόγω της στενότητας του χώρου, και αποκάλυψε μια μικρή κατασκευή, ίσως εστία και ένα αποθηκευτικό πιθάρι.

Ο δρομίσκος, κατεύθυνσης Α.-Δ., πλ. 1 και αποκαλ. μήκ. 6,60 μ., ήταν στρωμένος με λίθινες ακανόνιστες πλάκες και κατέληγε στον κεντρικό πλακόστρωτο υπαίθριο χώρο. Κάτω από τις πλάκες του δρομίσκου, σε δοκιμαστική τομή, αποκαλύφθηκε λίθινος αποχετευτικός αγωγός ορθογώνιας διατομής.

Βορειότερα ανασκάφηκε πολύ μεγάλος χώρος, διαστ. 9×8,75 μ., που καλυπτόταν από ισχυρότατο στρώμα καταστροφής. Ο χώρος αυτός είχε πηγάδι με ακανόνιστο λίθινο περιχείλωμα και κυκλικά λίθινα τοιχώματα, εξαιρετικής λάξευσης. Στη βορειοανατολική του γωνία περιέκλειε μικρότερο ορθογώνιο χώρο, διαστ. 3,20×2,90 μ., ίσως υστερότερης οικοδομικής φάσης. Αμέσως βόρεια ερευνήθηκε άλλος μικρός ορθογώνιος χώρος, όπου βρέθηκε μικρό τμήμα επιτοίχιου ψηφιδωτού, με μεγάλες λευκές ψηφίδες.

Στη δυτική πλευρά της ανασκαφής, σε πολύ στενό χώρο (λόγω της ιδιομορφίας του οικοπέδου στο σημείο αυτό αρχίζουν οι υπώρειες του λόφου) βρέθηκαν δύο πιθάρια με πολλαπλώς κεκαυμένα τοιχώματα.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Οικόπεδο Γ. Παπαηλία

Βρίσκεται στη θέση Καμάρι, βορειοανατολικά της βασιλικής Καμαρίου[89] και του οικοπέδου Δρόσου[90]. Σε μι-

87. ΑΕ 37 (θραύσμα λυχναριού), βλ. Broneer 1930, Group IV, Type XXIX, 500-600 μ.Χ. ΑΕ 43 (πινάκιο LRC Ware), βλ. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, εικ. 79, τύπος 71d, σ. 367, τέλη 5ου-αρχές 6ου αι.

88. Θραύσματα από αγγεία με μαύρο γάνωμα που δίνει έντονη μεταλλική εντύπωση, κυρίως από πινάκια με «γυριστό» χείλος, κυάθια, λεκάνες, όλπες, οινοχόες κ.ά.

89. Balducci, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 6-13.

90. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 821-822.

κρής έκτασης ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος που ορίζεται από τοίχους κατασκευασμένους από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και έχει άνοιγμα εισόδου δυτικά, στο οποίο οδηγεί ορθογώνιας κάτοψης βαθμίδα. Η κεραμική που συνελέγη ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Οικόπεδο Ο. Παπασταματίου (Κ.Μ. 1457 γαιών Κεφάλου)

Βρίσκεται στο Καμάρι της Κεφάλου, βορειοανατολικά του παραλιακού δρόμου προς το λιμάνι.

Κατά τη διάνοιξη των πεδίλων για την ανέγερση της οικοδομής αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων σε επαφή με τη νοτιοδυτική, τη νότια και την ανατολική πλευρά του σκάμματος και ακολούθησε συμπληρωματική ανασκαφή. Αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου χτισμένου σε δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις από την υστερορωμαϊκή έως την παλαιοχριστιανική περίοδο. Ανασκάφηκαν τμηματικά τρεις ορθογώνιοι χώροι, με τοίχους κατασκευασμένους από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και δάπεδα από πηλόχωμα. Στη βορειοανατολική πλευρά του σκάμματος ερευνήθηκε μικρό τμήμα χώρου με τοίχους κατασκευασμένους από λαξευμένους λίθους με κονίαμα ως συνδετικό υλικό και δάπεδο από πηλόχωμα, στο οποίο βρέθηκε «εμφυτευμένη» βάση από πιθάρι. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του σκάμματος – προς τη θάλασσα – δεν διαπιστώθηκε η συνέχεια των κτιριακών λειψάνων: στις δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκαν θαλασσινά βότσαλα.

Συνελέγη χρηστική κεραμική που ανάγεται στην παλαιοχριστιανική περίοδο και δύο χάλκινα νομίσματα, οξειδωμένα, πιθανώς φόλλεις του Αναστασίου Α'.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Πόλη Κω

Οδός Ταγματάρχου Κουρούκλη και Αντιναυάρχου Ιωαννίδη (Ο.Τ. 63, Κ.Μ. 2570, οικόπεδο Α. Ψύρη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βορειοανατολικό τομέα της πόλης, νότια της εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου και του οικοπέδου Πλατανίστα και νοτιοανατολικά του οικοπέδου Γκίκα. Ερευνήθηκε μικρό τμήμα της νότιας πλευράς του οικοπέδου όπου αποκαλύφθηκαν ράχες τοίχων καθώς και τμήμα δαπέδου από αποστρογγυλεμένους μικρούς λίθους. Η κεραμική που συνελέγη ανήκει στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Επτά Βήματα)

Το παραπάνω παλαιοχριστιανικό μνημείο[91] βρίσκεται στο νεκροταφείο της πόλης και χρησιμοποιείται σήμερα ως κοιμητηριακός ναός. Στο πλαίσιο εκπόνησης μελέτης στερέωσης του μνημείου πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του, προκειμένου να διαπιστωθεί το βάθος θεμελίωσής του.

Η πρώτη τομή, διαστ. 1,70×0,70 μ., έγινε στο κέντρο του δαπέδου του βαπτιστηρίου, το οποίο αποτελείται από μεγάλους λειασμένους λίθους. Στο νότιο μισό της τομής και σε βάθος 0,38 και 0,45 μ. αντίστοιχα από την επιφάνεια του δαπέδου βρέθηκαν δύο επάλληλα μισοκατεστραμμένα δάπεδα από πήλινες πλάκες. Στο βόρειο μισό και μέχρι βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου η επίχωση ήταν διαταραγμένη και περιείχε μαλακό γκριζωπό χώμα και όστρακα από παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά αγγεία.

Η δεύτερη τομή, διαστ. 2,60×1,30 μ., έγινε στο δάπεδο της κόγχης που βρίσκεται αμέσως νότια της δυτικής εισόδου. Σε βάθος 0,27 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου βρέθηκε το θεμέλιο του τοίχου, που προεξέχει κατά 0,40 μ. Η θεμελίωση έχει ορατό ύψος 0,45 μ. και φάνηκε ότι συνεχίζεται και βαθύτερα αλλά δεν στάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί, διότι δίπλα της βρέθηκαν λίθοι και μαρμάρινα σπόλια που περιόρισαν το χώρο έρευνας. Από την επίχωση της τομής συνελέγη λιγοστή ποσότητα παλαιοχριστιανικής κεραμικής.

Η τρίτη τομή, διαστ. 2,25×0,90 μ., πραγματοποιήθηκε εξωτερικά του βόρειου τοίχου, σε απόσταση 3,80 μ. δυτικά της βορειοανατολικής γωνίας του βαπτιστηρίου. Στο εσωτερικό της βρέθηκε ακτέριστη ταφή με σκελετό σε ύπτια θέση και με τα χέρια σταυρωμένα στο ύψος της λεκάνης. Ο τάφος καλυπτόταν με εγκάρσιους πλακοειδείς λίθους. Ερευνήθηκε κατά το ήμισυ, διότι εισχωρούσε στη δυτική παρειά της τομής. Ο βόρειος τοίχος του βαπτιστηρίου αποτελεί τη νότια παρειά του τάφου, συνεπώς η ταφή θα πρέπει να έγινε μετά την οικοδόμηση του μνημείου. Ο βόρειος τοίχος του βαπτιστηρίου αποκαλύφθηκε σε ύψος 1,25 μ. από το επίπεδο της εξωτερικής τάφρου και η επίχωσή του κάτω από τον τάφο περιείχε πολύ σκληρό χώμα και ελάχιστα όστρακα.

Η τέταρτη τομή έγινε στην εξωτερική γωνία μεταξύ της ανατολικής κόγχης και του βόρειου τοίχου. Σχεδόν επιφανειακά, στο βόρειο τμήμα της, βρέθηκε δάπεδο από πορτοκαλόχρωμες πήλινες πλάκες. Στο νότιο τμήμα της

91. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 468· 35 (1980): Χρονικά, σ. 568, Πίν. 358 α-β· 36 (1981): Χρονικά, σ. 411.

και σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του εξωτερικού χώρου του βαπτιστηρίου, βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο, σωζ. μήκ. 0,45 και πλ. 0,20 μ., το οποίο συνεχίζεται κάτω από την ανατολική παρειά της τομής. Από το ψηφιδωτό, που ήταν αρκετά κατεστραμμένο, διατηρείται τμήμα πλοχμού από τετράγωνες γκριζωπές, λευκές και κόκκινες ψηφίδες.

Η τελευταία τομή, διαστ. 1,85×0,80/0,90 μ., έγινε στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου, σε απόσταση 5 μ. νότια της νοτιοανατολικής γωνίας του κτιρίου. Στο εσωτερικό της και σχεδόν επιφανειακά αποκαλύφθηκε σύγχρονη ταφή, ενώ σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του εξωτερικού χώρου του βαπτιστηρίου και σε όλη την έκταση της τομής βρέθηκε δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες. Στο νότιο τοίχο διακρίνεται τειχισμένη θύρα.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Εμπορειό

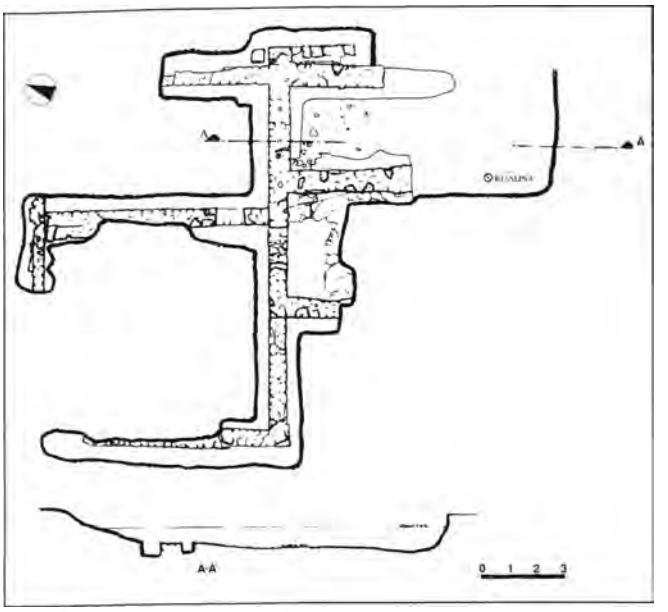
Θέση Πάλοι (οικόπεδο Εύδου)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση 150 μ. περίπου νοτιοδυτικά της Παναγίας Θερμιανής και 40 μ. περίπου νότια της παραλιακής οδού του οικισμού των Πάλων (Σχέδ. 8) Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής που διενεργήθηκε, αποκαλύφθηκαν λείψανα εκτεταμένου παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος του 5ου-6ου αι. μ.Χ., αποτελούμενου από τέσσερις χώρους (I-IV). Οι τοίχοι (πάχ. 0,65-0,70 μ.) ήταν κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και διατηρούνταν σε ύψος 0,30-2,30 μ. περίπου.

Ο χώρος Ι έφερε πλακόστρωτο δάπεδο από φαιόχρωμες σχιστολιθικές πλάκες (διαστ. 0,78×0,60, πάχ. 0,06 μ.), πάνω στις οποίες εντοπίστηκαν εννέα τμήματα μαρμάρινης τράπεζας κατασκευασμένης από ερυθρό μάρμαρο.

Ο χώρος ΙΙ, στα ανατολικά του προηγουμένου, είχε ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 4,50×3,05 μ.) και έφερε δάπεδο από συμπιλητό χώμα. Στα βόρεια του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε ο χώρος ΙΙΙ, ορθογώνιος σε κάτοψη (εσωτ. διαστ. 8×4,45 μ.), στο νότιο άκρο του οποίου υπήρχε είσοδος (πλ. 0,95-1,12 μ.).

Στα δυτικά του χώρου ΙΙΙ εντοπίστηκε ο χώρος IV, επίσης ορθογώνιος σε κάτοψη (εσωτ. διαστ. 8×7,15 μ.), η δυτική πλευρά του οποίου διατηρούνταν σε ύψος 2,40 μ. περίπου. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς υπήρχε είσοδος (πλ. 1,20 μ.) που επέτρεπε την επικοινωνία των χώρων ΙΙΙ και Ι. Δεύτερη είσοδος ανοιγόταν πιθανότατα και στο δυτικό άκρο της ίδιας πλευράς. Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν ήταν κεραμίδες οροφής, όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης (αμφορείς, στάμνοι, λοπάδες,

Σχέδ. 8. Νίσυρος. Εμπορειό. Θέση Πάλοι. Κάτοψη τμήματος του παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος και τομή Α-Α΄.

πινάκια, χύτρες, πίθοι κ.ά.), θραύσματα γυάλινων αγγείων και χάλκινη πόρπη ζώνης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

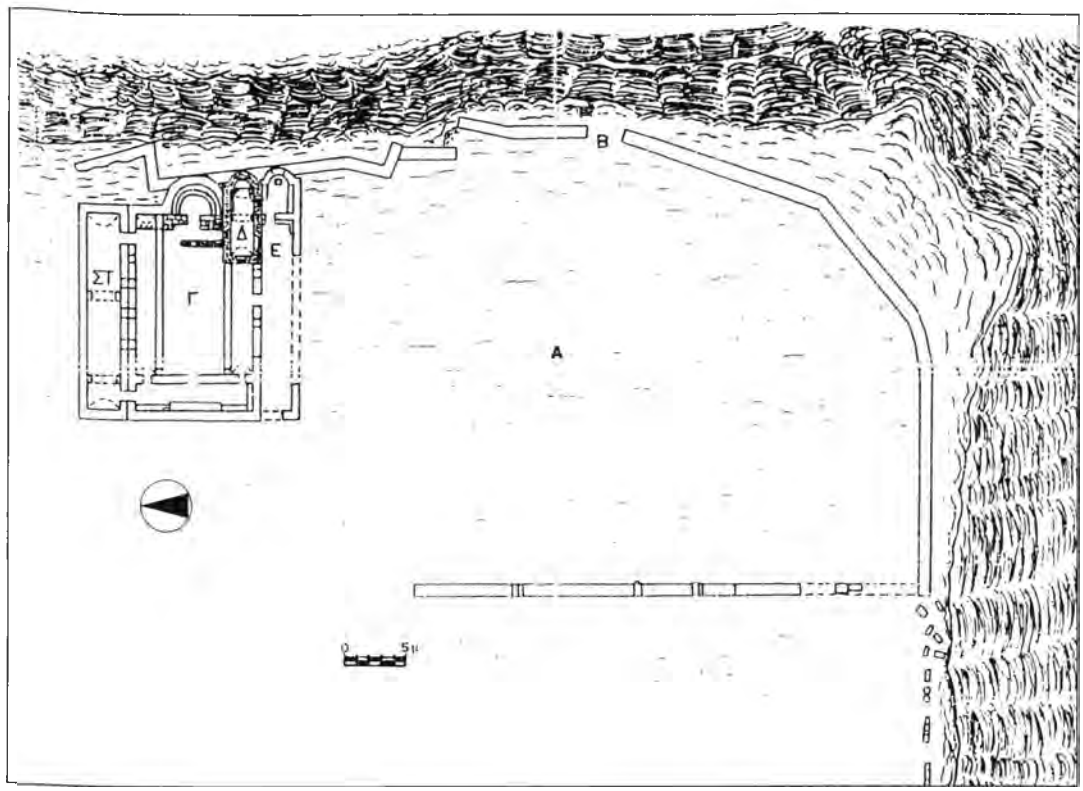
ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Παλαιοχριστιανική βασιλική και ναΰδριο Ταξιάρχη

Ολοκληρώθηκε η έρευνα στον κυρίως ναό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, σε τμήμα του νάρθηκα και στο ανατολικό τμήμα του βυζαντινού ναϋδρίου του Ταξιάρχη (Σχέδ. 9).

Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη βασιλική διαπιστώθηκε ότι το κεντρικό κλίτος της καλύπτεται από ψηφιδωτό δάπεδο (Πίν. 433 α) που διακοσμείται με γεωμετρικά μοτίβα, πλοχμούς, μαιάνδρους και σπείρες· διπλή ζώνη από πλοχμό, σπειρομαίανδρο και φυτικά μοτίβα περιβάλλει το ψηφιδωτό. Μπροστά από την κεντρική είσοδο, προς το νάρθηκα, σώζονται τμήματα από μια μεγάλη κυκλική σύνθεση συμπλεκόμενων γεωμετρικών μοτίβων, εγγεγραμένη σε τετράγωνο. Στο βόρειο κλίτος της βασιλικής η έρευνα έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο, ενώ στο νότιο κλίτος διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο ήταν στρωμένο με λίθινες πλάκες εγχώριας παραγωγής. Ταφές εντοπίστηκαν

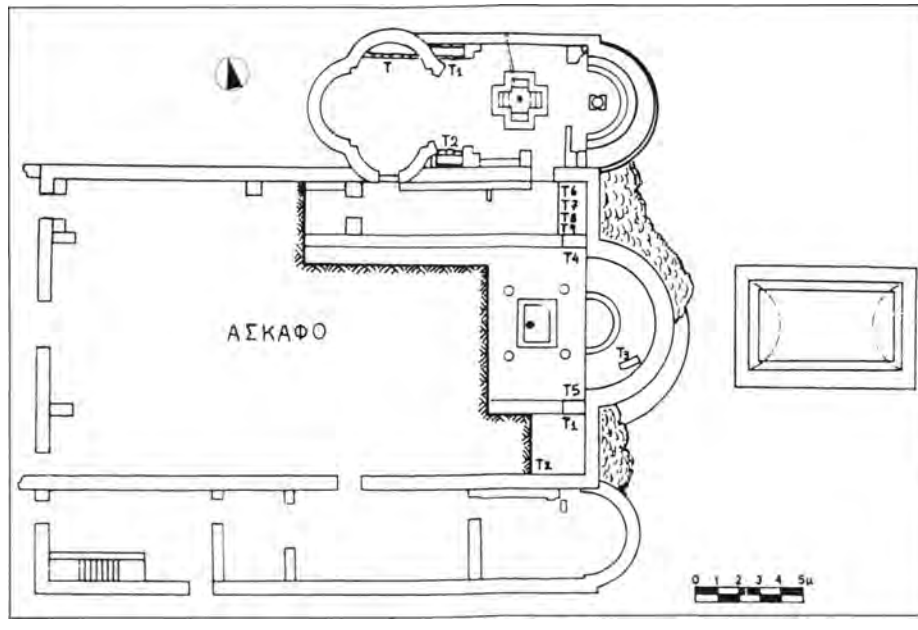
Σχέδ. 9. Κάλυμνος. Βαθύ. Κάτοψη της ελληνιστικής ακρόπολης του Έμπολα. Α: Η οχυρωμένη ακρόπολη, Β: Η πύλη, Γ: Η παλαιοχριστιανική βασιλική, Δ: Το ναΰδριο του Ταξιάρχη. Ε: Το νότιο πρόσκτισμα, ΣΤ: Το βόρειο πρόσκτισμα.

στο βόρειο κλίτος και στο νάρθηκα της βασιλικής. Στη βορειοδυτική γωνία του βόρειου κλίτους εντοπίστηκε διαταραγμένη πρόχειρη ταφή και ορθογώνιος τάφος με κτιστά τοιχώματα, χωρίς κάλυψη, στο ανατολικό πέρας. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν τέσσερα πήλινα λυχνάρια και τρεις κανάτες. Τρεις ορθογώνιοι τάφοι με κτιστά τοιχώματα, επίσης χωρίς κάλυψη, ήλθαν στο φως στο χώρο του νάρθηκα. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν τρία πήλινα κανάτια, ένα γυάλινο μελανοδοχείο και οστά από ανακομιδές.

Το βυζαντινό ναΰδριο του Ταξιάρχη είχε οικοδομηθεί πάνω στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Κατά τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο εσωτερικό του, αντικαταστάθηκαν τα παλαιά επιχρίσματα των επιφανειών του δυτικού τμήματος με νέα. Προκειμένου δε να εξασφαλιστεί η είσοδος στο ναΰδριο από τη νότια πλευρά της βασιλικής, κατασκευάστηκε ξύλινη ράμπα, μήκ. 9 και πλ. 2 μ. Κάτω από το κατώφλι του βυζαντινού ναΰδρίου εντοπίστηκαν δύο προχειροφτιαγμένοι κτιστοί τάφοι, ενώ στο χώρο της αψίδας αποκαλύφθηκαν τρεις ταφές. Κατά την έρευνα διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο του ναΰδρίου αποτελούνταν από πήλινες πλάκες, δύο από τις οποίες, διαστ. 0,46×0,46 μ., διατηρούνταν κατά χώραν· από τις υπόλοιπες, που δεν βρέθηκαν, είχαν διατηρηθεί μόνον τα αποτυπώματά τους. Το δάπεδο του ναΰδρίου βρέθηκε 1 μ. χαμηλότερα από εκείνο της βασιλικής. Το ναΰδριο, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,50 μ., σχηματίζει στο ανατολικό τμήμα του χώρο, εσωτ. μήκ. 4,25 και εσωτ. πλ. 3,50 μ., με είσοδο, πλ. 1 μ. Κατά μήκος ολόκληρης της νότιας εσωτερικής πλευράς και του ανατολικού μισού της βόρειας υπάρχει κτιστό θρανίο. Στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς υπήρχε είσοδος επικοινωνίας με τη βασιλική.

Βασιλική Παλαιοπαναγιάς

Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Παλαιοπαναγιάς (εξωτ. σωζ. μήκ. 26,50 χωρίς την αψίδα και εξωτ. πλ. 15 μ.), βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας στο Βαθύ (Σχέδ. 10). Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με προσκτίσματα στα βόρεια και νότια. Από αυτά, το βόρειο αποτελείται από δύο διαμερίσματα, ενώ το νότιο από τέσσερα. Στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου προσκτίσματος σώζεται κλίμακα ανόδου. Σε απόσταση 3 μ. στα ανατολικά της

Σχέδ. 10. Κάλυμνος. Βαθύ. Βασιλική Παλαιοπαναγιάς. Κάτοψη.

αψίδας του Ιερού, βρίσκεται υπόγειο κτίσμα, εξωτ. διαστ. 8,70×5,60 μ., πιθανότατα υδατοδεξαμενή.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας διαπιστώθηκε ότι το νότιο κλίτος της βασιλικής φέρει ψηφιδωτό δάπεδο διακοσμημένο με γεωμετρικά μοτίβα (χιαστί, ρόμβους) και ένσταυρους σηρικούς τροχούς. Το κεντρικό κλίτος, υπερυψωμένο κατά 0,45 μ. από το νότιο, έχει δάπεδο αποτελούμενο από ορθογώνιες σχιστολιθικές πλάκες, σπασμένες κατά τόπους. Το δάπεδο, τέλος, του βόρειου κλίτους καλυπτόταν από ψηφιδωτό αμελέστερης κατασκευής. Στο βόρειο τοίχο εντοπίστηκε κτιστό θρανίο, πλ. 0,30 μ. Δύο κτιστοί πεσσοί, διαστ. 0,85×0,70 και 0,70×0,65 μ. αντίστοιχα, αποκαλύφθηκαν στο μέσον του βόρειου κλίτους· πιθανότατα οριοθετούν είσοδο, πλ. 1,10 μ. Στην ημικυκλική αψίδα του Ιερού, χορδής 6,10 και βέλους 3,20 μ., εντοπίστηκε σύνθρονο, από το οποίο διατηρείται η κατώτερη μόνο σειρά των εδωλίων· πιθανότατα υπήρχαν τέσσερις. Από την Αγία Τράπεζα της βασιλικής σώζεται η ορθογώνια κτιστή βάση της, διαστ. 2,30×1,80 μ., πάνω στην οποία υπάρχει αποτύπωμα, διαστ. 1,70×1 μ., και κυλινδρική εμβάθυνση, προφανώς για την έκθεση εγκαινίου. Από το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας διατηρείται μόνον η βάση του νοτιοανατολικού κίονα, που εντοπίστηκε κατά χώραν, καθώς και τα αποτυπώματα των τριών άλλων βάσεων των κιόνων.

Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς της βασιλικής βρίσκεται το συγκρότημα του βαπτιστηρίου της. Αποτελείται από δύο συνεχόμενα διαμερίσματα: ένα τρίκογχο στα δυτικά και ένα ορθογώνιο αψιδωτό στα ανατολικά (Πίν. 433 β). Και τα δύο επικοινωνούν με τη βασιλική μέσω δύο εισόδων: μία στη νότια κόγχη και μία στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου του ορθογώνιου χώρου. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ορθογώνιου αψιδωτού διαμερίσματος είναι 7,10×5,50 μ. χωρίς την αψίδα, η οποία έχει χορδή 4,30 και βέλος 2,20 μ. Το δάπεδο του τρίκογχου καλύπτεται από ψηφιδωτό που διατηρείται αποσπασματικά και διακοσμείται με ελικοειδή βλαστό και κισσόφυλλα. Κτιστός πεσσός, διαστ. 0,85×0,60 μ., βρέθηκε στη δυτική πλευρά της εισόδου προς το βόρειο κλίτος της βασιλικής. Ανάμεσα στους δύο πεσσούς της νότιας πλευράς του ορθογώνιου αψιδωτού κτίσματος εντοπίστηκε κτιστό θρανίο, πλ. 0,35 και ύψ. 0,20 μ.

Στο μέσον του διαμερίσματος αυτού εντοπίστηκε κτιστή σταυρόσχημη κολυμβήθρα (Πίν. 433 γ), διαστ. 3×2,80 και πλ. κεραιών 1,35-1,45 μ., το δάπεδο της οποίας αποτελούνταν από μαρμάρινες πλάκες. Στο κέντρο υπήρχε οπή απορροής του νερού του βαπτίσματος. Η προμήθεια του νερού γινόταν με πήλινο σωλήνα, ο οποίος ξεκινούσε από το βόρειο τοίχο του διαμερίσματος και κατέληγε στη βόρεια κεραία της κολυμβήθρας. Η ανατολική και η δυτική κεραία διέθεταν δύο αναβαθμούς, ενώ η βόρεια και η νότια ένα.

Στην αψίδα του βαπτιστηρίου εντοπίστηκε σύνθρονο, αποτελούμενο από δύο σειρές εδωλίων, πλ. 0,25-0,35 μ. Στο μέσον της αψίδας βρέθηκε Αγία Τράπεζα, αποτελούμενη από λίθινο κίονα και αντεστραμμένη μαρμάρινη βά-

ση κίονα τοποθετημένη πάνω της. Μπροστά από την αψίδα διατηρείται το νότιο μισό τμήμα κτιστού θωρακίου.

Στο τμήμα της βασιλικής που διερευνήθηκε εντοπίστηκαν εννέα τάφοι (Τ1-Τ9)· ένας τάφος (Τ) βρέθηκε στο τρίκογχο και δύο (Τ1, Τ2) στο ορθογώνιο αψιδωτό διαμέρισμα. Ο τάφος του τρίκογχου και ο Τ9 της βασιλικής περιείχαν από ένα νόμισμα του αυτοκράτορα Ηρακλείου με το γιο του Κωνσταντίνο, των ετών 613 και 615 αντίστοιχα.

Από τη γενικότερη έρευνα στο χώρο συγκεντρώθηκαν μεταξύ άλλων αποτμήματα μαρμάρινων γλυπτών (θωράκια, κίονες, κιονόκρανα), δύο ακέραια κιονόκρανα (ένα ιωνικό με επίθημα και ένα κορινθιακό), όστρακα αγγείων με σημάδια από κτένι, λυχνάρια, ψηφίδες με φύλλο χρυσού από εντοίχια ψηφιδωτά. Από το ζωγραφικό διάκοσμο του μνημείου διατηρήθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών με απεικόνιση μορφών στον ανατολικό και βόρειο τοίχο του βόρειου κλίτους, καθώς και στο νότιο τμήμα της αψίδας του ορθογώνιου αψιδωτού κτίσματος. Στο μέσον του νότιου τοίχου του κτίσματος αυτού διατηρείται σε καλή σχετικά κατάσταση απομίμηση ορθομαρμάρωσης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Πηγάδια-Περιοχή Βρόντης

Κατά τις εργασίες διάνοιξης καναλιού (με κατεύθυνση Α.-Δ.) με μηχανικό εκσκαφέα στη θέση Κεφάλι, στην περιοχή Βρόντης του όρμου των Πηγαδιών, βρέθηκαν μαρμάρινοι κίονες και αποτμήματα μαρμάρων από γλυπτό διάκοσμο παλαιοχριστιανικού κτιρίου.

Με αφετηρία επιφανειακή λιθόπλινθο (διαστ. 0,70×0,45×0,43 μ.) που εντοπίστηκε στην ανατολική πλευρά του σκαμμένου από το μηχανικό εκσκαφέα χώρου, ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία στη συνέχεια προχώρησε στα δυτικά και τα βόρεια, σε βάθος 1,20 μ. περίπου. Σε απόσταση 3 μ. δυτικά της λιθοπλίνθου που προαναφέρθηκε, εντοπίστηκε τοιχοποιία, μήκ. 2,20 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., που διακόπτεται στη συνέχεια αλλάζοντας κατεύθυνση προς Δ. Το τμήμα που συνεχίζει προς Ν. αποτελείται από συμπαγείς λαξευμένους δόμους και θραύσματα οπτοπλίνθων και κεραμίδων για καλύτερη αρμογή. Σε απόσταση 2,20 μ. προς Ν. ο εγκάρσιος τοίχος συναντά τοιχοποιία με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος αυτός ερευνήθηκε κατά μήκος της βόρειας παρειάς του, σε μήκος 4,20 μ. Για την κατασκευή του, που είναι αμελής και φτωχή, χρησιμοποιήθηκαν σπόλια αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία ανήκαν σε κτίριο των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Μεταξύ αυτών σημειώνεται εντοιχισμένος στην τοιχοποιία μαρμάρινος αμφικιονίσκος παραθύρου, μήκ. 0,60 και πάχ. 0,18 μ.

Δυτικά του εγκάρσιου τοίχου και σε χώρο, διαστ. 4,20×2,25 μ., βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινων θωρακίων τέμπλου, διάτρητης τεχνικής. Κατά την έρευνα στο χώρο ανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκαν βαθμίδες συνθρόνου (Πίν. 434 α) παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ημικυκλική αψίδα και η λίθινη βάση του επισκοπικού θρόνου στο κέντρο της αψίδας της βασιλικής. Το σύνθρονο αποτελείται από πέντε σειρές επιχρισμένων βαθμίδων, ύψ. 0,25 μ., από λαξευμένο πωρόλιθο, με ασβεστοκονίαμα στους αρμούς. Το μεγάλο πάχος του τοίχου της αψίδας (1,20 μ.) οδηγεί στην υπόθεση, ότι το τεταρτοσφαίριό της ήταν κτιστό και καλυπτόταν πιθανότατα με επικλινή στέγη.

Δυτικά της αψίδας, στο εσωτερικό του Ιερού, αποκαλύφθηκε ναΰδριο, διαστ. 5,60×2,50 μ., που απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 1,10 και βέλους 0,80 μ. Στο κέντρο της αψίδας του ναϋδρίου βρέθηκε μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο, ύψ. 0,36 και διαμ. 0,33 μ., τοποθετημένο ανάστροφα, το οποίο χρησίμευε ως βάση Αγίας Τράπεζας. Στη μία πλευρά του κιονοκράνου, μεταξύ των φύλλων της άκανθας, υπάρχει ανάγλυφος ανισοσκελής σταυρός, οι διαστάσεις των κεραιών του οποίου είναι 0,17×0,09 μ. Σε απόσταση 1,10 μ. δυτικά-νοτιοδυτικά του κιονοκράνου, βρέθηκε δεύτερο όμοιο με το προηγούμενο (Πίν. 434 β).

Δυτικά του εγκάρσιου ανατολικού τοίχου της αψίδας και σε απόσταση 5,50 μ. από αυτόν, εντοπίστηκε τμήμα της λίθινης βάσης του τέμπλου, διαστ. 1,20×0,72×0,17 μ. Από την επίχωση συνελέγησαν λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου με το υπόστρωμά τους, καθώς και θραύσματα θωρακίων διάτρητης τεχνικής.

Στα δυτικά και σε απόσταση 28 μ. από την αψίδα, στο κέντρο της δυτικής πλευράς του κεντρικού κλίτους, βρέθηκε είσοδος, μήκ. 2 μ., με μονολιθικό πλατύσκαλο προς την πλευρά του νάρθηκα, μήκ. 1,70 μ. (Πίν. 434 γ). Στο εσωτερικό του κεντρικού κλίτους, ανατολικά της εισόδου, διατηρούνται κατά χώραν πήλινες πλάκες δαπέδου, διαστ. 0,72×0,50 και 0,28×0,30 μ.

Ο χώρος του νάρθηκα με πλάτος 4,40 μ. και απροσδιόριστο μήκος, λόγω προγενέστερης καταστροφής, συνέπιπτε πιθανότατα ως προς το μήκος του με το πλάτος της βασιλικής. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν μερικές από τις πήλινες πλάκες που κάλυπταν το δάπεδό του, στην ανατολική και βόρεια στενή πλευρά του.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Σε εφαρμογή της 2755/31.3.97 εγκυκλίου του Γενικού Γραμματέα του ΥΠΠΟ σχετικά με την αναστολή των συστηματικών ανασκαφών για τα έτη 1997-1998, δεν πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο σπήλαιο Θεόπετρας κατά το καλοκαίρι του 1997, αλλά μόνον εργασίες καθαρισμού των σκαμμάτων, κοσκίνισμα των χωμάτων που προήλθαν από γκρέμισμα βράχου το 1996, καθώς και φωτογράφηση και στρωματογράφηση των τομών, όπως είχαν εγκριθεί από το ΚΑΣ στην 23/20-5-97 πράξη του ύστερα από εισήγησή μας. Πιο συγκεκριμένα, οι παραπάνω εργασίες έγιναν σε δύο διαφορετικές περιόδους: κατά την πρώτη (21/7-8/8) έγινε διάσπαση με τη χρήση κομπρεσέρ του βράχου που βρισκόταν στο τετράγωνο E_{10} του καννάβου και είχε πέσει το καλοκαίρι του 1996 στο γειτονικό σκάμμα Z_{10} – ευτυχώς εν τη απουσία των εργαζομένων – προκαλώντας γκρέμισμα τμήματος του μάρτυρα Z_{10}-Z_9 και γεμίζοντας τα Z_{10}, Z_{11} και τα βαθιά σκάμματα Z_9, Z_8 και Z_7 με πολλά χώματα-γκρεμίσματα. Καθαρίστηκαν καλά όλες οι παραπάνω τομές, οι παρειές και τα δάπεδα όλων των υπόλοιπων σκαμμάτων, προκειμένου στη δεύτερη φάση των εργασιών να γίνει συστηματική φωτογράφηση και στρωματογραφίες. Οι εργασίες αυτές έγιναν με τη συνεχή παρουσία αρχαιολόγων που προσλήφθηκαν για το σκοπό αυτό, καθώς και της υπογράφουσας. Οι ίδιοι αρχαιολόγοι ανέλαβαν επίσης το κοσκίνισμα όλων των χωμάτων που προήλθαν από τα γκρεμίσματα για την αναζήτηση ευρημάτων.

Στη δεύτερη περίοδο (18-31/8) έγινε έλεγχος και σημείωση των σταθερών σημείων μέτρησης του βάθους σε όλη την περιφέρεια των τοιχωμάτων του σπηλαίου από τον τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου και φωτογράφηση όλων των τομών. Συνεχίστηκαν επίσης οι στρωματογραφίες όσων τομών δεν είχαν γίνει κατά τα προηγούμενα έτη[1].

Μετά τις εργασίες αυτές ανέκυψε το πρόβλημα της σταθερότητας του τεράστιου βράχου που εδράζεται στα τετράγωνα Δ_{10}, E_{10}, E_{11}, E_{12}, Δ_{11}, Δ_{12} και Z_{11}, ο οποίος γειτνιάζει με εκείνον που έπεσε κατά το 1996, μετά την αποκόλληση του οποίου και επειδή είχε ήδη σκαφεί εν μέρει το χώμα κάτω από αυτόν στα τετράγωνα Z_{11} και E_{12}, υπήρχε άμεσος κίνδυνος αποκόλλησής του.

Έτσι, ύστερα από αυτοψία τεχνικού του ΥΠΠΟ (Δ. Μονοκρούσου) προτάθηκε, εγκρίθηκε και πραγματοποιήθηκε τεμαχισμός του βράχου με τη χρησιμοποίηση διογκωτικού ενέματος, που τοποθετήθηκε σε διατρήματα που ανοίχθηκαν για το σκοπό αυτό στο βράχο, και με χρήση περιστροφικού ηλεκτροκίνητου πιστολέτου, ώστε να μη δημιουργηθούν κραδασμοί από τη χρήση κομπρεσέρ, που θα διατάρασσαν τη γύρω από το βράχο αρχαιολογική επίχωση. Οι εργασίες αυτές ολοκληρώθηκαν με επιτυχία και το υλικό του τεμαχισμένου βράχου μεταφέρθηκε έξω από το σπήλαιο, όπου χρησιμοποιήθηκε ως δομικό υλικό για τη δημιουργία αναλημματικών τοιχαρίων με ξερολιθιά.

Με το ίδιο μηχάνημα διασπάστηκε συμπαγοποιημένος όγκος, που περιείχε αρχαιολογική επίχωση και εδραζόταν στην επιφάνεια των τετραγώνων I_7 και I_8 του καννάβου. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, που φαίνεται ότι ανήκουν στη νεότερη νεολιθική, αποκολλήθηκαν στη συνέχεια με τη χρήση σφυριού και μυστριού.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Άγιος Μηνάς

Παλαιολιθική βραχοσκεπή Μπόϊλα

Η έρευνα πεδίου στην παλαιολιθική βραχοσκεπή Μπόϊλα συνεχίστηκε τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1997 για πέμπτη συνεχή χρονιά[2].

1. Για το σχέδιο της κάτοψης και του καννάβου, όπου και τα αναφερόμενα τετράγωνα, βλ. *ΑΔ* 42-51 (1987-1996): Χρονικά.

2. Τους γεωλόγους Β. Χρηστάρα, Α. Κασόλη-Φουρναράκη και Α. Δημητρίου (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), τους αρχαιομέτρες Γ. Μανιάτη και Γ. Φακορέλλη (ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»), καθώς και τους γεωλόγους-γεωγράφους J. Woodward, M.G. Macklin και P.H.B. Hamlin (University

Η Μποΐλα βρίσκεται σε υψόμετρο 420 μ. περίπου, στη νότια παρειά της κοιλάδας του ποταμού Βοϊδομάτη, λίγα μέτρα προτού ο υδάτινος αυτός πόρος διοχετευθεί στην πεδιάδα της Κόνιτσας. Η Μποΐλα είναι η τρίτη παλαιολιθική θέση που ανασκάπτεται στην περιοχή αυτή του πυρήνα του Εθνικού Δρυμού Βίκου-Αώου. Η βραχοσκεπή Κλειδί και το σπήλαιο Μεγαλάκκος στο εσωτερικό της ίδιας κοιλάδας σε ανάλογο υψόμετρο και σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου ανατολικά της Μποΐλας αποτέλεσαν το αντικείμενο συστηματικής έρευνας[3] από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, υπό τη διεύθυνση του G.N. Bailey στη δεκαετία του 1980. Το διεπιστημονικό πρόγραμμα στη Μποΐλα ξεκίνησε το 1993 και συνιστά την πρώτη παλαιολιθική έρευνα στην Ήπειρο που διεξάγεται από ελληνικό φορέα. Το 1995 η ανασκαφή εντάχθηκε στο πρόγραμμα των συστηματικών ανασκαφών της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας και έκτοτε διεξάγεται στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠ-Δήμου Κόνιτσας για τη μελέτη, προστασία και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς της ευρύτερης λεκάνης της Κόνιτσας.

Η ολοκλήρωση της ανασκαφικής φάσης: προβληματισμοί και μεθοδολογία. Όπως έχει τονιστεί σε άλλες εργασίες[4], η ανασκαφική στρατηγική που υιοθετήθηκε στη Μποΐλα αποσκοπεί στο να αποκαλύψει, να διερευνήσει και να τεκμηριώσει με διεπιστημονικό τρόπο τη γεωαρχαιολογική μαρτυρία που διασώζεται σε αυτή τη βραχοσκεπή κατά τρόπο, ώστε με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας να έχουν συλλεγεί εκείνα τα ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία, τα οποία θα επιτρέψουν τη συγκρότηση ενός ερμηνευτικού κελύφους για τον προσδιορισμό του ρόλου και της σημασίας που αυτός ο καταυλισμός κατείχε στο ευρύτερο δίκτυο μετακινήσεων των κυνηγών-συλλεκτών της ανώτερης παλαιολιθικής στην Ήπειρο. Στο πλαίσιο αυτό ένα σημαντικό ζήτημα, αλλά και δίλημμα συνάμα, που προκύπτει είναι πότε και με ποια κριτήρια ένα ανασκαφικό πρόγραμμα μπορεί να θεωρηθεί ότι προσέγγισε ικανοποιητικά τους σκοπούς του. Ιδιαίτερα όσον αφορά θέσεις της παλαιολιθικής – όπου συχνά η ιζηματογένεση λίγων εκατοστών αντιπροσωπεύει διάρκεια ή εύρος χρήσης μερικών χιλιετιών – και εκκινώντας από την πεποίθηση ότι η ανασκαφική φάση ενός αρχαιολογικού ερευνητικού έργου δεν συνιστά ή δεν θα πρέπει να μεταπίπτει σε επαγγελματικό ή άλλης φύσεως αυτοσκοπό, ο προβληματισμός αυτός λειτουργεί σε δύο διακριτά μεν, αλληλένδετα δε, επίπεδα. Το πρώτο αφορά τις συνθήκες διεξαγωγής της έρευνας, τις οποίες θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε, χάριν ευκολίας συνεννόησης, «αντικειμενικές». Μεταξύ άλλων αυτές περιλαμβάνουν τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους, τις συνθήκες και το βαθμό δυσκολίας εκτέλεσης της εργασίας, καθώς και τις ειδικές απαιτήσεις της κάθε φορά διερευνώμενης αρχαιολογικής μαρτυρίας. Το δεύτερο επίπεδο συνίσταται στην ερευνητική-επιστημονική ερωτηματοθεσία γύρω από την οποία αναπτύσσεται, προσαρμόζεται και διαμορφώνεται η μεθοδολογία του ανασκαφικού έργου, ώστε αυτή να ανταποδίδει εκείνο το σώμα πληροφοριών παρατήρησης και καταγραφής, το οποίο μέσω της μετέπειτα πολυεπίπεδης αναλυτικής διαδικασίας, θα μετασχηματιστεί σε ιστορική ερμηνεία και μαρτυρία.

Συνοπτικά, στη Μποΐλα οι «αντικειμενικές» συνθήκες διεξαγωγής της ανασκαφικής διαδικασίας είτε ήταν εξαρχής ευνοϊκές (π.χ. ευκολία πρόσβασης, άμεση γειτνίαση με παροχή νερού) είτε επιδιώχθηκε να μετεξελιχθούν στην πορεία προς την ίδια κατεύθυνση (π.χ. αύξηση οικονομικών πόρων, εξεύρεση ικανοποιητικού καταλύματος για τη μετα-ανασκαφική διαλογή και προκαταρκτική καταγραφή του υλικού). Επιπροσθέτως, η πρότερη εμπειρία και ενασχόληση ορισμένων μελών της ερευνητικής ομάδας (Ε. Κοτζαμποπούλου και Ε. Αδάμ) με την παλαιολιθική εποχή της Ηπείρου, καθώς και η σταθερή κατά το δυνατόν σύνθεση της διεπιστημονικής και ανασκαφικής ομάδας – η τελευταία αποτελούμενη αποκλειστικά από φοιτητές αρχαιολογικών τμημάτων των ελληνικών πανεπιστημίων – κατά τις πέντε διαδοχικές περιόδους έρευνας πεδίου συνέβαλε αποφασιστικά στην απρόσκοπτη εκτέλεση

---

of Leeds) ευχαριστούμε θερμά για τη συνεργασία τους. Για την πολύτιμη συμβολή τους στην ανασκαφική διαδικασία και για την αντοχή τους στις ιδιαίτερες απαιτήσεις μιας παλαιολιθικής ανασκαφής ευχαριστούμε τους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές αρχαιολογίας Κ. Κούσιαντα, Π. Ελεφάντη, Σ. Κούρτη, Ν. Κωνστάντιο, Κ. Χαρβάτη, Π. Τριανταφυλλόπουλο και Β. Δημητρίου. Για τη συνδρομή τους επίσης ευχαριστούμε τους Τ. Βάιλα, Α. Ηλιακόπουλο και Μ. Λιανού, υπαλλήλους της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας. Για τη συμπαράστασή τους, ηθική και έμπρακτη, στη διεξαγωγή της έρευνας εκφράζουμε την ευγνωμοσύνη μας στον πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο της Κοινότητας Κλειδωνιάς Χ. Καλτσούνη και Χ. Καραφλιά, τους κατοίκους της Κλειδωνιάς και της Αρίστης, το δήμαρχο Κόνιτσας Π. Χατζηεφραιμίδη, το Δασαρχείο Κόνιτσας, τον Κ. Ζήση, καθώς και το προσωπικό του γραφείου Προγραμματικής Σύμβασης Κόνιτσας, ιδιαίτερα τον Χ. Καρά.

3. *BSA* 81 (1986), σ. 7-35. A. Sinclair, Lithic and Faunal Assemblages from Megalakkos: Some Problems in the Interpretation of Small Sites, G.N. Bailey (επιμ.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus (Northwest Greece)*, 2, Cambridge 1997, σ. 415-426.

4. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 579-582· 49 (1994): Χρονικά, σ. 832-837. E. Kotjabopoulou - E. Panagopoulou - E. Adam, The Boila Rockshelter: a Preliminary Report, Bailey, ό.π., σ. 427-437.

του έργου και πάνω από όλα στη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητάς του.

Οι στόχοι αυτού του ερευνητικού προγράμματος ήταν από την αρχή εξειδικευμένοι. Η ερευνητική ερωτηματοθεσία δηλαδή δεν ήταν γενικόλογη (ούτε ευρηματοθηρική) αλλά προσανατολισμένη στο να προάγει ζητούμενα, τα οποία είτε είχαν ήδη αναδειχθεί στο πλαίσιο της ιστορίας της παλαιολιθικής έρευνας στην Ήπειρο γενικότερα ή στο υδρογραφικό σύστημα του Βοϊδομάτη ειδικότερα είτε τέθησαν για πρώτη φορά, με σκοπό τη διεύρυνση της αρχαιολογικής προβληματικής και πρακτικής αναφορικά με την παλαιολιθική εποχή του ελλαδικού χώρου. Ως εκ τούτου ο σχεδιασμός της ανασκαφικής μεθοδολογίας αρθρώθηκε πάνω στους εξής άξονες:

α) Την τεκμηρίωση της χρονοστρωματογραφικής ακολουθίας. Πιο συγκεκριμένα, η τοπογραφική θέση της Μποϊλας στο σημείο σύζευξης δύο φυσιογραφικών μονάδων (της κοιλάδας του Βοϊδομάτη και της πεδιάδας της Κόνιτσας) θα μπορούσε να διασώζει πολιτισμικούς ορίζοντες είτε αρχαιότερους (>17.000 χρόνια ΠΣ) είτε και νεότερους (<10.000 χρόνια ΠΣ) από τους έως τότε γνωστούς από τις θέσεις Κλειδί και Μεγαλάκκος. Κατά τα πρώτα λοιπόν στάδια της ανασκαφής (1993-1994) επιτεύχθηκε η στοιχειοθέτηση του εύρους χρήσης της θέσης σε γενικές γραμμές (14.000-10.000 χρόνια ΠΣ περίπου). Πέραν της σχετικής χρονολόγησης των αρχαιολογικών ευρημάτων, η συστηματική συλλογή δειγμάτων απανθρακωμένου ξύλου ή οστού και η εν συνεχεία χρονομετρική ανάλυση αυτών με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα (συμβατική ή με επιταχυντή) αποτέλεσε και συνεχίζει να συνιστά κύριο μέλημα της ανασκαφικής πρακτικής.

β) Τη διερεύνηση της οριζόντιας κατανομής-διασποράς των υλικών καταλοίπων. Με συνέπεια προς τις ερευνητικές αναζητήσεις της σύγχρονης παλαιολιθικής έρευνας, η διερεύνηση της χωροταξικής δομής της αρχαιολογικής μαρτυρίας συνιστά πλέον όχι μόνον ένα sine qua non μεθοδολογικό στόχο για την ερμηνεία του τρόπου εγκατάστασης και χρήσης μιας θέσης, αλλά και της προσέγγισης του κοινωνικού ιστού και της ιδεολογικής-πολιτισμικής σημασιοδότησης της έννοιας του οικιστικού χώρου και των εκάστοτε συνδηλώσεών του κατά το παρελθόν. Προς το σκοπό αυτό στη Μποϊλα η διάταξη των αρχαιολογικών τομών είχε από την αρχή σχεδιαστεί ώστε:

1) να καλύψει συν τω χρόνω αντιπροσωπευτική εμβαδομετρική επιφάνεια του χώρου που είχε χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν,

2) να επιτρέψει τη σταδιακή ενοποίηση των τομών χωρίς να μεσολαβούν κενά και

3) κάθε αρχαιολογικός ορίζοντας να αποκαλύπτεται όχι αποσπασματικά, αλλά κατά το δυνατόν παράλληλα σε διάφορα τμήματα της θέσης. Επίσης, για την πρωτογενή συλλογή και τεκμηρίωση της διασποράς των καταλοίπων και τη μετέπειτα ανάλυση των συντεταγμένων εύρεσής τους ακολουθήθηκε η εξής διττή τακτική: αφενός ο προσδιορισμός της μέγιστης μονάδας κατάτμησης του επίγειου καρτεσιανού καννάβου σε διαστάσεις 0,50×0,50×0,05 μ., (πάντοτε με την ευχέρεια περαιτέρω υποδιαιρέσεων) και αφετέρου η αριθμητική ονοματοθεσία και των τριών αξόνων (χ,ψ,ζ), αντί της παραδοσιακής αρχαιολογικής αλφαριθμητικής πρακτικής. Η ακολουθούμενη – πρωτοπόρα για τα ελληνικά αρχαιολογικά δεδομένα – στη Μποϊλα γεωδαιτική μεθοδολογία, ας σημειωθεί, επιτρέπει την εξάρτηση των συντεταγμένων εύρεσης των αρχαιολογικών καταλοίπων, καθώς και άλλων στοιχείων της γεωαρχαιολογικής μαρτυρίας (π.χ. όρια εστιών, κλίση στρωμάτων) σε ένα ενιαίο σύστημα αναφοράς με δυνατότητα ηλεκτρονικής επεξεργασίας.

γ) Την πιστοποίηση των διαδικασιών (φυσικών και πολιτισμικών) δημιουργίας της γεωαρχαιολογικής μαρτυρίας. Αποτελεί πια κοινό τόπο ότι η σύνταξη της αρχαιολογικής μαρτυρίας είναι προϊόν σύνθετων και ποικίλων διαδικασιών απόθεσης, διάβρωσης και διαγένεσης και αποτέλεσμα της συμπεριφοράς και της πράξης διαφόρων φορέων συγκέντρωσης και αλλοίωσης υλικών καταλοίπων. Για την πληρέστερη διαλεύκανση της ταφονομίας των αρχαιολογικών καταλοίπων, από ανασκαφική άποψη, στη Μποϊλα εφαρμόστηκαν τρεις πρακτικές: πρώτον η καθολική χρήση υγρού κοσκινίσματος των ιζημάτων με μάτι σίτας, διαστ. 0,002 μ., δεύτερον η διάταξη, η ανάπτυξη και ο προσανατολισμός των τομών να διαγράφουν σε κάτοψη το σχήμα σταυρού, έτσι ώστε μετά την προοδευτική ενοποίηση των τομών να προκύψουν συνεχείς – και μεγάλου μήκους – κατατομές, οι οποίες τέμνουν σε τακτά διαστήματα τη λιθοστρωματογραφική ακολουθία ως προς δύο βασικούς άξονες, Β.-Ν. και Α.-Δ., και τρίτον η μακροσκοπική καταγραφή και περιγραφή της λιθολογικής σύστασης και υφής των επιχώσεων σύμφωνα με τυποποιημένες κατηγορίες (π.χ. Munsell colour chart, υποδιαιρέσεις του μεγέθους και της πυκνότητας των κλαστικών στοιχείων). Το σύστημα αυτό στηρίζεται σε ομοιογενή κριτήρια περιγραφής, διασφαλίζοντας έτσι την αποφυγή υποκειμενικών και αυθαίρετων χαρακτηρισμών του τύπου «η επίχωση περιέχει λίγες μικρές πέτρες», αντί του ορθότερου «το 1/5 της επίχωσης συνίσταται σε ασβεστολιθικά κλαστικά στοιχεία μέγιστου μήκους έως 0,05 μ.». Παράλληλα, εφαρμόστηκε η συστηματική δειγματοληψία των ιζημάτων για κοκκομετρική, ορυκτολογική και μικρομορφολογική ανάλυση.

δ) Την ανίχνευση των σχέσεων μεταξύ της γεωγραφικής εξέλιξης του οικολογικού περικείμενου (context) και των στρατηγικών επιλογών διαχείρισης των διαθέσιμων ενδιαιτημάτων από τους κυνηγούς-συλλέκτες. Ήδη από την «ηρωϊκή εποχή» της παλαιολιθικής έρευνας στην Ήπειρο στη δεκαετία του 1960 επιδιώχθηκε από τον E. Higgs και τους συνεργάτες του η συστηματική συλλογή προσεγγιστικών στοιχείων τεκμηρίωσης και ανασύνθεσης του πλειστοκαινικού περιβάλλοντος[5]. Στη διεθνή επιστημονική κοινότητα η προσέγγιση αυτή είναι γνωστή ως «παλαιοοικονομία»[6]. Ο ερευνητικός αυτός προσανατολισμός, πρωτοπόρος για την εποχή του, αμβλύνθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 στο πλαίσιο του προγράμματος παλαιολιθικών ερευνών με επίκεντρο τη βραχοσκεπή Κλειδί[7]. Εκτείνοντας αυτή την προσέγγιση, αλλά πάντοτε υιοθετώντας κριτική στάση απέναντι στους περιορισμούς και το επιστημολογικό υπόβαθρο αυτής της «σχολής», στη Μπσϊλα εφαρμόστηκε, για πρώτη φορά στην ιστορία της παλαιολιθικής έρευνας στην Ήπειρο, η συστηματική συλλογή του ανθρακολογικού υλικού, της καύσιμης δηλαδή φυτικής ύλης. Η μελέτη αυτού του υλικού, συνεκτιμώμενη με τα παλυνολογικά δεδομένα από λιμναίες αποθέσεις[8], θα συμβάλει: α) στην αποκατάσταση της δομής της χλωρίδας, της διακύμανσης των φυτοκοινωνιών σε τοπική και περιφερειακή κλίμακα, καθώς και στη στοιχειοθέτηση δεικτών παλαιοκλιματικών μεταβολών κατά τις κρίσιμες χιλιετίες μετάβασης από το Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο και β) στην τεκμηρίωση του τρόπου χρήσης και αξιοποίησης της βλάστησης από τις εποχικά μετακινούμενες ομάδες κυνηγών-συλλεκτών.

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω συνοπτικά παρουσιασμένους ερευνητικούς στόχους του προγράμματος παλαιολιθικών ερευνών στη Μπσϊλα και την απορρέουσα εξ αυτών ανασκαφική μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, καθώς και τον όγκο και την αξιολόγηση των ποιοτικών πληροφοριών, οι οποίες συνελέγησαν μέχρι και την ανασκαφική περίοδο του 1996, εκτιμήθηκε ότι το 1997 η έρευνα πεδίου στη θέση αυτή θα μπορούσε να σημάνει και την ολοκλήρωσή της, υπό την έννοια πάντοτε της αντιστοίχισης των προκριθέντων ερευνητικών στόχων και του εκτελεσθέντος έργου. Με άλλα λόγια, ας διευκρινιστεί στο σημείο αυτό ότι η ανασκαφή στη Μπσϊλα μπορεί να συνεχιστεί για πολλά ακόμη χρόνια και πιθανώς μετά την ολοκλήρωση της μελέτης και της επεξεργασίας του γεωαρχαιολογικού υλικού, που έχει συλλεγεί, να κριθεί απαραίτητη η επανέναρξη μικρής ή και μεγαλύτερης κλίμακας ανασκαφικής εργασίας. Για την ώρα και μάλιστα παρά τα νέα στοιχεία που η ανασκαφική διαδικασία αποκάλυψε κατά τη φετινή περίοδο (βλ. παρακάτω) προκρίθηκε η ανάγκη δρομολόγησης της διεξοδικής, πολυεπίπεδης, πολύπλοκης όσο και χρονοβόρας (όπως αμείλικτα – ας επιτραπεί η έκφραση – διδάσκει η εμπειρία από άλλα αρχαιολογικά προγράμματα σε θέσεις που ανάγονται στην παλαιολιθική στην Ελλάδα αλλά και αλλού) ανάλυσης των περίπου 100.000 πολιτισμικών καταλοίπων που ήλθαν στο φως στη θέση της Μπσϊλας.

Ανασκαφική διαδικασία και αποτελέσματα. Η ανασκαφική διαδικασία στη Μπσϊλα κατά τη φετινή έρευνα πεδίου αφορούσε όλους τους συμβατικά οριζόμενους τομείς και συγκεκριμένα: α) τον τομέα του πρανούς, β) τον άξονα της σημερινής σταγονορροής, γ) τον κεντρικό τομέα της θέσης παραπλεύρως του νότιου τοιχώματος της βραχοσκεπής και δ) το νοτιοανατολικό άκρο, στην περιοχή της «μεσαιωνικής ταφής».

Πρωταρχική επιδίωξη αποτέλεσε η ανασκαφή των μαρτύρων (21,5), (22,5) και (23,5), διαδικασία η οποία επέτρεψε αφενός την ενοποίηση των προαναφερθεισών τομών α, β και γ και αφετέρου τη συμπλήρωση του χωροταξικού προσδιορισμού των ορίων των διαδοχικών συμπλεγμάτων εστιών (επιφάνειες χρήσης), οι οποίες διερευνήθηκαν κατά τις προηγούμενες περιόδους στον αποκαλούμενο κεντρικό τομέα. Λόγω των ορατών μεταπροϊστορικών διαταράξεων στις αποκαλυφθείσες ήδη στρωματογραφικές κατατομές μεταξύ του κεντρικού τομέα και της περιοχής της «μεσαιωνικής ταφής» (και συνακόλουθα της δυνάμει χρονικής επιβράδυνσης της ανασκαφικής διαδικασίας) αποφασίστηκε η αποφυγή επέμβασης σε αυτή την περιοχή. Κύριος σκοπός αυτής της «αρνητικής» επιλογής ήταν να μη μείνει ανασκαφικά ημιτελής καμία επιλεγείσα προς διερεύνηση μονάδα καννάβου. Ως εκ τούτου η τομή στο νοτιοανατολικό άκρο της θέσης δεν συνδέθηκε ανασκαφικά με τις υπόλοιπες. Για τη διευκόλυνση του έμμεσου στρωματογραφικού συσχετισμού της τομής της «μεσαιωνικής ταφής» με την υπόλοιπη ακολουθία έγινε ανασκαφή μέρους του τετραγώνου (28,4) με προτεραιότητα τη συλλογή δειγμάτων για ραδιοχρονολόγηση, καθώς και γεωλογικές αναλύσεις.

Συνολικά η ανασκαφή το 1997 διεξήχθη σε 21 μονάδες του επίγειου καννάβου, που ισοδυναμούν με επιφάνεια

5. Βλ. π.χ. *PPS* 37 (1971), σ. 367-380.

6. Βλ. π.χ. E.S. Higgs (επιμ.), *Palaeoeconomy*, London 1975.

7. Βλ. π.χ. *WorldA* 19 (1986), σ. 262-280.

8. Βλ. π.χ. K.J. Willis, The Late Quaternary Vegetational History of Northwest Greece. I. Lake Gramousti. *New Phytologist* 121 (1992), σ. 101-107.

5,25 τ.μ. Αυτές αφορούν είτε τη συνέχιση της ανασκαφής σε μονάδες μερικώς ερευνημένες κατά τα προηγούμενα έτη, είτε την επέκταση της έρευνας σε όμορες περιοχές (κυρίως στο δυτικό τμήμα της θέσης). Σε όλες ανεξαιρέτως τις μονάδες καννάβου η έρευνα έφθασε στο «φυσικό δάπεδο», το οποίο στη Μπρίλα συμπίπτει με την επιφάνεια των αλλουβιακών αποθέσεων (βλ. παρακάτω).

Εμβαδομετρικά η ανασκαφή στη Μπρίλα (1993-1997) εκτείνεται σε περίπου 13 τ.μ., ενώ ογκομετρικά ανασκάφηκαν περίπου 8 κ.μ. ιζημάτων. Η έκταση της ανασκαφής καλύπτει περίπου το 1/4 του χρησιμοποιηθέντος κατά το παρελθόν χώρου της θέσης. Από άποψη ανασκαφικής μεθοδολογίας δεν προέκυψε ανάγκη μετατροπής ή μεταβολής της ακολουθούμενης πρακτικής ήδη από την έναρξη του προγράμματος το 1993. Ολοκληρώθηκε ακόμη η πλήρης σχεδιαστική αποτύπωση και ο επιστημονικός υπομνηματισμός των στρωματογραφικών κατατομών που αποκαλύφθηκαν. Παράλληλα, έγινε προκαταρκτική επεξεργασία της αντιστοίχισης των στρωμάτων μεταξύ των διαφόρων τομών. Σε ό,τι αφορά τη μεταανασκαφική επεξεργασία, στους χώρους του πρώην Δημοτικού Σχολείου Κλειδωνιάς, καθώς και στο ισόγειο του Πνευματικού Κέντρου της ίδιας κοινότητας, έγινε η διαλογή και η κατάταξη των ευρημάτων του υγρού κοσκινίσματος, ο καθαρισμός και η καταγραφή των αρχαιολογικών συνόλων (οστά ζώων, δείγματα ξυλάνθρακα, λίθινα τέχνεργα, ειδικά ευρήματα – π.χ. διάτρητα θαλάσσια όστρεα), καθώς και η καταγραφή με τη μέθοδο της γρήγορης σάρωσης των κύριων τεχνομορφολογικών κατηγοριών της λιθοτεχνικής παραγωγής.

Σε γενικές γραμμές και σε όλους του διερευνώμενους τομείς ολοκληρώθηκε η ανασκαφή των διαπιστωμένων πολιτισμικών φάσεων και διαλευκάνθηκαν επιμέρους γεωαρχαιολογικά, ταφονομικά και άλλα στρωματογραφικά ζητήματα. Ο εμπλουτισμός των αρχαιολογικών συνόλων, ποσοτικά και ποιοτικά, ήταν σημαντικός. Από την άποψη της διερεύνησης των διαδικασιών δημιουργίας της γεωπολιτισμικής ακολουθίας αξίζει να επισημανθεί ότι εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή δείγματα λίθινων τεχνέργων τα οποία έχουν προκύψει διαδοχικά από την κατεργασία μιας μάζας πρώτης ύλης. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει όχι μόνο στην κατά χώραν κατεργασία του λίθου και την κατασκευή εργαλειακού εξοπλισμού, αλλά και στην απουσία μετα-αποθετικών διαδικασιών μετακίνησης-διασποράς καταλοίπων για ορισμένους από τους ορίζοντες χρήσης της θέσης. Εξάλλου, τέτοιου είδους παρατηρήσεις, και προφανώς σε συνδυασμό με άλλα τεκμήρια, θα αξιοποιηθούν για τον προσδιορισμό του ρυθμού ιζηματογένεσης αλλά και του χαρακτήρα της εγκατάστασης στη θέση αυτή.

Το κύριο αλλά συνάμα και νέο – για τα στρωματογραφικά δεδομένα της Μπρίλας αλλά και ευρύτερα της λεκάνης απορροής του ποταμού Βοϊδομάτη – ανασκαφικό εύρημα κατά τη φετινή έρευνα πεδίου αφορά τον εντοπισμό και τη διερεύνηση ενός ορίζοντα αλλουβιακής απόθεσης στον κεντρικό τομέα της θέσης. Συγκεκριμένα κάτω από το γεωαρχαιολογικό ορίζοντα ΙΙ, την έως τώρα δηλαδή παλαιότερη ανθρώπινη χρήση της θέσης (αβαθμολόγητης ηλικίας περίπου 13.800 χρόνια ΠΣ), και σε έκταση 2 τ.μ. περίπου σε γειτνίαση με το νότιο ασβεστολιθικό τοίχωμα της βραχοσκεπής, εντοπίστηκε ένα σύνολο μικρο-αποθέσεων διαστρωματωμένης λεπτομερούς αλλουβιακής άμμου, μέγ. πάχ. 0,70 μ. περίπου. Η ύπαρξη του ορίζοντα αυτού επιβεβαιώθηκε και στο νοτιοανατολικό άκρο της θέσης, ενώ απουσιάζει από τα ανεσκαμμένα τμήματα της βραχοσκεπής κατά μήκος του σημερινού άξονα σταγονορροής και της περιοχής πλησίον του πρανούς. Στρωματογραφικά, ο ορίζοντας αυτός επικάθεται στις αλλουβιακές αποθέσεις του επονομαζόμενου Aristi Unit[9], του πιο εκτεταμένου συμπλέγματος πλειστοκαινικών αναβαθμίδων του Βοϊδομάτη. Ο ορίζοντας της αλλουβιακής άμμου είναι λοιπόν σαφώς νεότερος του Aristi Unit, το ανώτερο χρονολογικά όριο απόθεσης του οποίου ανάγεται – σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία – στα 28.000-24.000 χρόνια ΠΣ, περίοδο δηλαδή έντονων παγετωνικών φαινομένων και κλιματικά δυσχερών συνθηκών της τελευταίας Παγετώδους. Σύμφωνα με τις γεωλογικές παρατηρήσεις πεδίου οι νέες αποθέσεις αλλουβιακής άμμου στη Μπρίλα συνιστούν υπολείμματα εκτεταμένων πλημμυρικών επεισοδίων. Με άλλα λόγια, ο υψηλής διακριτότητας αυτός στρωματογραφικός ορίζοντας μαρτυρεί μια φάση υπερχείλισης του ρου του ποταμού Βοϊδομάτη κατά τις ύστερες χιλιετίες του Πλειστοκαίνου. Ιδιαίτερο στοιχείο άξιο σχολιασμού είναι ότι στην επιφάνεια του ορίζοντα της αλλουβιακής άμμου εντοπίστηκε και ανασκάφηκε κατά χώραν ανοιχτή εστία. Τα απανθρακωμένα δείγματα ξύλου που συνελέγησαν από την εστία αυτή, καθώς και το διάσπαρτο κάρβουνο, το σχετιζόμενο με την κατώτερη φάση απόθεσης αυτού του ορίζοντα, αναμένεται να προσδιορίσουν με σαφήνεια το χρονολογικό εύρος του πλημμυρικού «συμβάντος». Επιπροσθέτως, και προς τον ίδιο σκοπό έγινε δειγματοληψία ιζήματος για χρονολόγηση με οπτική θερμοφωταύγεια. Παράλληλα, δείγματα της απόθεσης αυτής συνελέγησαν για ιζηματολογική, κοκκομετρική,

9. Βλ. π.χ. J. Lewin - M.G. Macklin - J.C. Woodward, Late Quaternary Fluvial Sedimentation in the Voidomatis Basin, Epirus, Northwest Greece *Quaternary Research* 35 (1991), σ. 103-115.

ορυκτολογική και μικρομορφολογική ανάλυση, με σκοπό τη λεπτομερή τεκμηρίωση των αποθετικών και μετα-αποθετικών μηχανισμών δημιουργίας και της κατάστασης διατήρησης του στρωματογραφικού αυτού ορίζοντα.

Από παλαιογεωγραφική και παλαιοοικολογική σκοπιά το νέο αυτό στρωματογραφικό εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς καταγράφει το δραματικά δυναμικό χαρακτήρα του περικείμενου του Βοϊδομάτη αλλά και της βορειοδυτικής Πίνδου εν γένει σε μια περίοδο ευρύτερων παλαιοκλιματικών διακυμάνσεων. Ιδιαίτερο αντικείμενο διερεύνησης θα αποτελέσει ο προσδιορισμός των αιτίων και των μηχανισμών που συνέβαλαν στην τελευταία ίσως αυτή πλειστοκαινική ανύψωση του ρου του Βοϊδομάτη, η οποία κατέκλυσε και τη βραχοσκεπή της Μποΐλας, καθιστώντας έτσι αδύνατη τη χρήση της για κάποιο διάστημα. Έχοντας ήδη στη διάθεσή μας τα χρονικά termina post (24.000 χρόνια ΠΣ) και ante (13.800 χρόνια ΠΣ) quem δημιουργίας των αλλουβιακών αυτών αποθέσεων μπορούμε να διατυπώσουμε τις εξής δύο υποθέσεις εργασίας: Η πλημμυρική αυτή φάση θα πρέπει να συνδέεται είτε με τις ασταθείς συνθήκες σταδιακής, μη γραμμικού χαρακτήρα, υποχώρησης των παγετωνικών φαινομένων (σε παγκόσμια αλλά και τοπική κλίμακα) είτε με φαινόμενα έντασης των βροχοπτώσεων κατά τις ύστερες χιλιετίες του Πλειστοκαίνου, ιδιαίτερα στη βόρεια περιμετρική ζώνη της Μεσογείου. Σε κάθε περίπτωση, το νέο αυτό στρωματογραφικό και παλαιογεωγραφικό στοιχείο επιβεβαιώνει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι οι ομάδες των κυνηγών-συλλεκτών της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο, οι οποίες διείσδυσαν και ανέπτυξαν ποικίλες δραστηριότητες στο σύνθετο αλλά πλούσιο σε φυσικούς πόρους ορεινό ανάγλυφο της Πίνδου, είχαν να αντιμετωπίσουν ιδιαίτερα απρόβλεπτες συνθήκες διαβίωσης. Στο πλαίσιο αυτό η συνεχιζόμενη, κατά τις τελευταίες χιλιετίες του Πλειστοκαίνου αλλά και πιθανώς στη μετάβαση προς το Ολόκαινο, εκμετάλλευση των ορεινών ενδιαιτημάτων της δυτικής Πίνδου, όπως αυτή καταγράφεται στη γεωαρχαιολογική μαρτυρία της Μποΐλας, θα επιτρέψει την ιχνηλάτηση του τρόπου παραγωγής και οικιστικής οργάνωσης σε μια κρίσιμη αλλά αποσπασματικά τεκμηριωμένη περίοδο της προϊστορίας του ελλαδικού χώρου.

Σύνοψη. Η συστηματική ανασκαφική διαδικασία το 1997 στην παλαιολιθική βραχοσκεπή Μποΐλα εστιάστηκε στην ολοκλήρωση του ανασκαφικού έργου στο 1/4 περίπου του χώρου της θέσης που είχε κατά το παρελθόν χρησιμοποιηθεί από τις μετακινούμενες ομάδες κυνηγών-συλλεκτών. Σε όλους τους ανασκαφικούς τομείς επιτεύχθηκε η αφαίρεση και τεκμηρίωση της γεωαρχαιολογικής ακολουθίας μέχρι και την επιφάνεια των αλλουβιακών αποθέσεων. Ολοκληρώθηκε επίσης η ανασκαφικά άμεση ενοποίηση τριών εκ των τεσσάρων διερευνώμενων τομέων. Διαλευκάνθηκε επίσης το κύριο σώμα των γεωμορφολογικών, πολιτισμικών και ταφονομικών διαδικασιών που συμβλήθηκαν στη δημιουργία της λιθοστρωματογραφικής μαρτυρίας, ιδιαίτερα μάλιστα όσον αφορά τις σχέσεις της υδρολογικής συμπεριφοράς του ποταμού Βοϊδομάτη και των ανθρώπινων επιλογών και δραστηριοτήτων κατά τις ύστερες χιλιετίες του Πλειστοκαίνου. Λαμβάνοντας υπόψη και αξιολογώντας τα ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία που συνελέγησαν κατά τις πέντε διαδοχικές περιόδους έρευνας πεδίου του διεπιστημονικού αυτού προγράμματος, κρίθηκε ότι η ανασκαφική διαδικασία ανταπέδωσε τις προσδοκώμενες εκείνες πρωτογενείς πληροφορίες, οι οποίες θα επιτρέψουν στο εξής την ενδελεχή μελέτη των γεωαρχαιολογικών συνόλων. Εάν στην πορεία αυτής της μελέτης προκύψουν επιστημονικά ζητήματα, η επίλυση των οποίων θα απαιτεί και περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση, η δυνατότητα και η σκοπιμότητα επανέναρξης τέτοιου είδους έρευνας στη Μποΐλα θα επανεκτιμηθεί.

Ε. ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ - Ε. ΑΔΑΜ - Μ. ΝΤΙΝΟΥ - Γ. ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ

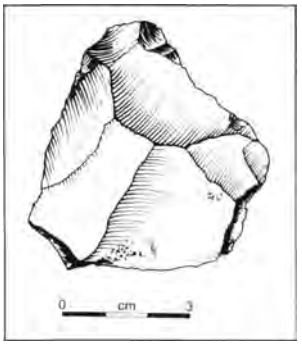
ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Γύθειο

Θέση Λακωνίς

Η θέση Λακωνίς βρίσκεται 3 χλμ. βορειοανατολικά του Γυθείου, στο ανατολικό παράκτιο άκρο της κοιλάδας Σελίνιτσα. Πρόκειται για σύμπλεγμα πέντε καρστικών εγκοίλων, τα οποία αναπτύσσονται σε μήκος 200 μ. περίπου επί της σημερινής ακτογραμμής (Πίν. 435). Τα περισσότερα διασώζουν αποθέσεις με κατάλοιπα της μέσης παλαιολιθικής, ενώ πιθανή είναι η παρουσία και άλλων παλαιολιθικών φάσεων. Από 29-9 έως 8-10-1997 πραγματοποιήθηκε η πρώτη φάση διεπιστημονικού προγράμματος με στόχο τη διερεύνηση της πρώιμης προϊστορίας στην περιοχή[10].

10. Εκτός από τους υπογράφοντες, στο ερευνητικό κλιμάκιο συμμετείχαν ο τοπογράφος μηχανικός Θ. Χατζηθεοδώρου, η συντηρήτρια Γ. Γκιώνη και οι φοιτητές του Αρχαιολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Κωστάντιος, Π. Τριανταφυλλόπουλος και Β. Δημητρίου. Τους

Σχέδ. 1. Γύθειο. Θέση Λακωνίς. Κεντροφερής Levallois φολίδα σε κροκεάτη λίθο.

Οι θέσεις. Οι αρχαιολογικές επιχώσεις αποτελούν ισχυρώς λιθοποιημένα υπολείμματα αποθέσεων σπηλαίων, των οποίων η οροφή έχει, πλην μιας περιπτώσεως, εγκατακρημνισθεί. Κατά τόπους το ανώτερο τμήμα τους σφραγίζεται από τραβερτινικές επιφλοιώσεις και σπηλαιοθέματα, ενώ στο κατώτερο όριό τους παρατηρούνται αποθέσεις παλαιών ακτογραμμών. Στο σύνολό τους τα ιζήματα εμπεριέχουν υλικά επιδεκτικά χρονολόγησης, καθώς και στοιχεία για λιθοστρωματογραφικό και βιοστρωματογραφικό προσδιορισμό. Τμήματα της ακολουθίας βρίσκονται κάτω από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας λόγω των περιοδικών επικλύσεων που έλαβαν χώρα από το τέλος του Ανώτερου Πλειστόκαινου και κατά το Ολόκαινο. Η θέση 1 διασώζει τη μεγαλύτερη στρωματογραφική ακολουθία (8 μ. περίπου) και την υψηλότερη πυκνότητα ευρημάτων, ενώ πλούσιες σε πολιτισμικά κατάλοιπα είναι και οι υπόλοιπες θέσεις.

Η ερευνητική περίοδος, σύντομη λόγω του περιορισμού των χρημάτων, περιέλαβε την τοπογραφική αποτύπωση του συμπλέγματος σπηλαίων, την προκαταρκτική αποτίμηση της στρωματογραφίας και τη διενέργεια πιλοτικού ανασκαφικού προγράμματος. Από τα αποτελέσματα κρίθηκε ότι η ανασκαφική διαδικασία θα απαιτήσει την εφαρμογή συνδυασμού τεχνικών, οι κυριότερες των οποίων είναι :

1. Ο μηχανικός τρόπος αφαίρεσης ιζημάτων: θα χρησιμοποιηθεί κατά περίπτωση σφυροκάλεμο, ηλεκτροκίνητος κοπτικός τροχός κ.ά.

2. Η εργαστηριακά ελεγχόμενη διαλυτοποίηση των ανωτέρω με οξικό ή μυρμηγκικό οξύ και ταυτόχρονη στερέωση των ευπαθών ευρημάτων (π.χ. οστών).

Η ερευνητική περίοδος συμπεριέλαβε επίσης σύντομη γεωαρχαιολογική επισκόπηση της περιοχής και έρευνα της ενδοχώρας για τον εντοπισμό και άλλου συστήματος σπηλαίων.

Προκαταρκτικά αποτελέσματα. Το σύμπλεγμα σπηλαίων στη θέση Λακωνίς αποτελεί ενιαίο αρχαιολογικό σύνολο με πλούσια πολιτισμικά κατάλοιπα, όπως:

Λίθινα τέχνεργα, κατά τόπους σε ιδιαίτερα υψηλή πυκνότητα. Για την κατασκευή τους έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως η τεχνική Levallois, χαρακτηριστική της μέσης παλαιολιθικής (Σχέδ. 1). Στο φάσμα των πρώτων υλών συγκαταλέγονται διάφορες ποικιλίες εξαλλοιωμένων και μεταμορφωμένων λίθων με επικρατέστερο τον κροκεάτη λίθο, πρωτογενείς εμφανίσεις του οποίου εντοπίζονται σε μικρή απόσταση από τη θέση. Σε χαμηλό ποσοστό απαντά μαύρος ανακρυσταλλωμένος πυριτόλιθος και χαλαζίας. Θραύσματα οστών θηλαστικών, κατά τόπους σε ιδιαίτερα υψηλή πυκνότητα, τα οποία αποτελούν κατά κύριο λόγο διατροφικά κατάλοιπα. Σημαντική είναι η παρουσία μεμονωμένων δοντιών και τμημάτων γνάθων. Τα επικρατέστερα είδη είναι φυτοφάγα της οικογένειας των βοοειδών και των ελαφιδών. Σε μικρό αριθμό διασώζονται χερσαία γαστερόποδα. Επάλληλοι φακοί καύσεων, δηλαδή ίχνη εστιών που μαρτυρούν κατά χώραν ανθρώπινη δραστηριότητα.

Μελλοντικοί στόχοι. 1. Συστηματική ανασκαφική έρευνα στις θέσεις με την πληρέστερα σωζόμενη στρωματογραφική ακολουθία.

2. Δειγματοληψία για χρονολόγηση με ραδιομετρικές μεθόδους (ESR, C14, U/Th, OSL) σε συνεργασία με το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος». Τα αποτελέσματα θα συμβάλουν στον προσδιορισμό του εύρους χρήσης των θέσεων και στην επεξεργασία ενός χρονικού πλαισίου για τη μέση παλαιολιθική στον ελλαδικό χώρο.

3. Εργαστηριακή επεξεργασία όγκων ιζήματος σε συνεργασία με τα εξειδικευμένα εργαστήρια συντήρησης των ΤΕΙ.

4. Γεωαρχαιολογικές έρευνες (γεωμορφολογία, τεκτονική, ιζηματολογία, μικρομορφολογία) για την κατανόηση της παλαιογεωγραφικής εξέλιξης και των φυσικών και ανθρωπογενών διαδικασιών δημιουργίας των αποθέσεων.

Παρά τον περιορισμένο χρόνο της ερευνητικής περιόδου, οι ανωτέρω προκαταρκτικές εκτιμήσεις μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η θέση είναι σημαντικότατη για την παλαιολιθική έρευνα στον ελλαδικό χώρο και πρέπει να

ευχαριστούμε όλους θερμά για την πολύτιμη συμβολή τους σε μια ιδιαίτερα απαιτητική έρευνα πεδίου. Το Σχέδ. 1 έγινε από τη σχεδιάστρια Δ. Μπακογιαννάκη.

αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής και μακροχρόνιας μελέτης. Πέραν του ότι τεκμηριώνει μία από τις αρχαιότερες χρήσεις του ελλαδικού χώρου, είναι επίσης εξαιρετικά σημαντική για την παλαιοανθρωπολογία της ανατολικής Μεσογείου. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η παλαιοανθρωπολογική έρευνα προσπαθεί να αποσαφηνίσει ζητήματα σχετικά με την προέλευση του σύγχρονου ανθρώπου (*Homo sapiens sapiens*), την εξάπλωσή του από την Αφρική διά της εγγύς Ανατολής στην Ευρώπη, την αντικατάσταση των Neanderthals και την πολιτισμική μεταβολή από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική. Η Ελλάδα αποτελεί προνομιακό πεδίο προσέγγισης των ανωτέρω θεμάτων λόγω της γεωγραφικής της θέσης σε έναν από τους δύο δρόμους διασποράς του σύγχρονου ανθρώπου[11]. Ειδικότερα η περιοχή της Μάνης αναφέρεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία ως σταυροδρόμι στις μετακινήσεις πληθυσμών και έχει προσελκύσει το διεθνές ενδιαφέρον. Εκτός από το επιστημονικό της ενδιαφέρον, πρέπει να επισημανθεί ότι η θέση κινδυνεύει αφενός από τις φυσικές διαδικασίες διάβρωσης, δεδομένου ότι βρίσκεται σε επαφή με το θαλάσσιο κύμα και αφετέρου από τη συνεχιζόμενη δόμηση, σχεδόν σε επαφή με τον αρχαιολογικό χώρο, βοηθητικών κτισμάτων του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Λακωνίς. Επιπλέον έχει ήδη διενεργηθεί λαθρανασκαφή και σημαντική καταστροφή αποθέσεων. Γι' αυτό το λόγο σε συνεννόηση με την Ε' ΕΠΚΑ προτείναμε την κήρυξη της περιοχής ως αρχαιολογικού χώρου.

Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ - Ε. ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΧΑΡΒΑΤΗ - Γ. ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Κάβαλλος

Σπήλαιο Μπολιάτσω

Πενθήμερη δοκιμαστική έρευνα τον Ιούλιο του 1994 στο σπήλαιο Μπολιάτσω της Κοινότητας Κάβαλλου του Δήμου Σφακιωτών Λευκάδας έδειξε από μεν τα ευρήματα ότι επρόκειτο για ιερό Νυμφών, ιδρυμένο τον 6ο αι. π.Χ. πάνω σε προϊστορικά κατάλοιπα της νεότερης νεολιθικής ΙΙ περιόδου, από δε τη μεγάλη διατάραξη της επίχωσής του ότι υπήρξε αντικείμενο έντονης αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας[12]. Από τις 24-9 έως τις 13-10-1997 η έρευνα συνεχίστηκε στο αποτελούμενο από δύο θαλάμους, συνολικής έκτασης 50 τ.μ., σπήλαιο και περιορίστηκε, όπως και το 1994, στον πρώτο μετά την είσοδο θάλαμο Α[13]. Σκοπός μας ήταν η περισυλλογή του ανάμεικτου, προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, αρχαιολογικού υλικού μέσα από τα αναμοχλευμένα χώματα και η διερεύνηση του χώρου για τον εντοπισμό, εάν υπήρχαν, αδιατάρακτων τμημάτων της αρχαίας επίχωσης. Εξετάστηκαν σε βάθος, κυμαινόμενο από 0,60 έως 1,30 μ., τα 12 από τα 20 τ.μ. περίπου του θαλάμου (τ. Β3, Γ3 και βορειοδυτικό μισό του Γ2, όπου η έρευνα περατώθηκε, καθώς και τμήματα των τ. Γ4, Δ3 και Δ4). Δυστυχώς αποδείχθηκε ότι, εκτός από μικρό τμήμα, διαστ. 1,30×0,40 μ., αδιατάρακτου προϊστορικού στρώματος με υπολείμματα εστίας που βρέθηκε την τελευταία ημέρα της ανασκαφής στο τ. Γ2, σε όλο τον υπόλοιπο ερευνηθέντα χώρο τα αρχαία στρώματα είχαν εντελώς καταστραφεί. Το διασωθέν στρώμα, λόγω έλλειψης χρόνου, δεν ερευνήθηκε, αλλά καλύφθηκε με λίθους για προστασία μέχρι την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Από τη νεολιθική εγκατάσταση προέρχονται αρκετή ποσότητα χονδροειδούς κεραμικής (μονόχρωμα ευρύστομα κλειστά αγγεία), λίγα δείγματα λεπτής, από τα οποία ελάχιστα με εγχάρακτη διακόσμηση (φιάλες), περιορισμένος αριθμός τεχνέργων από πυριτόλιθο (λεπίδες, αιχμές βελών, ξέστρα κ.ά), καθώς και πολλά υποπροϊόντα της επιτόπιας κατεργασίας του (πυρήνες, φολίδες κτλ.)

Τα κινητά ευρήματα από το ιερό περιορίζονται σε λίγη σχετικά κεραμική και άφθονα πήλινα εικονιστικά αφιερώματα, τα περισσότερα δυστυχώς πολύ αποσπασματικά. Αντικείμενα από μέταλλο ή άλλα υλικά δεν βρέθηκαν. Η λεπτή κεραμική περιλαμβάνει θραύσματα από σκύφους, πινάκια, ληκύθους και από μερικά άλλα κανονικού μεγέθους σχήματα, καθώς και από μικρά και μικρογραφικά αναθηματικά αγγεία. Μεταξύ των ειδωλίων μεγάλο είναι το ποσοστό των χειροποίητων πτηνόμορφων από συμπλέγματα λατρευτικού κυκλικού χορού, τα οποία μαζί με μερικά παριστάνοντα επίσης χορό ανάγλυφα πλακίδια – θραύ-

11. Βλ. ενδεικτικά O. Bar-Yosef, The Nature of Transitions: the Middle to Upper Paleolithic and the Neolithic Revolution, *Cambridge Archaeological Journal* 8 (1998), σ. 141-163. *PPS* 58 (1992), σ. 1-20. M. Otte - L.H. Keeley, The Impact of Regionalisation on the Paleolithic Studies, *Current Anthropology* 31 (1990), σ. 577-582.

12. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 841-843.

13. Ό.π., Σχέδ. 7.

σματα των οποίων βρέθηκαν – αποτελούν αναθήματα που κατεξοχήν προσφέρονταν στις Νύμφες. Από τις υπόλοιπες, εκτός των ανάγλυφων πλακιδίων, κατασκευασμένες με μήτρα πήλινες εικόνες οι περισσότερες είναι προτομές (Πίν. 436 α) και όρθια ή καθιστά ειδώλια γυναικείων μορφών, ανάμεσα στα οποία και ένα καθιστό ειδώλιο κουροτρόφου (Πίν. 436 β). Υπάρχουν επίσης εικόνες του Πανός (Πίν. 436 γ), του Ηρακλή (Πίν. 436 δ) και του Ερμή (Πίν. 436 ε), οι οποίοι λατρεύονταν πιθανότατα μαζί με τις Νύμφες στο σπήλαιο, καθώς και των απαραίτητων στις αγροτικές λατρείες Σιληνών και Σατύρων (Πίν. 436 στ).

Τέλος, αναφέρουμε ότι μεταξύ των αστρωματογράφητων ευρημάτων από το θάλαμο Α του σπηλαίου συγκαταλέγεται και αρκετή ποσότητα οστών οικόσιτων ζώων, τα είδη των οποίων θα πρέπει να προσδιορίσει μελλοντική ειδική έρευνα.

Αν και οι συνθήκες εύρεσης του αρχαιολογικού υλικού στο σπήλαιο δεν είναι οι ιδανικότερες, το ενδιαφέρον που παρουσιάζει τόσο για τις νεολιθικές εγκαταστάσεις της περιοχής του Ιονίου και γενικότερα του βορειοδυτικού τμήματος της ελληνικής χερσονήσου, όσο και για τις λαϊκές λατρείες, καθώς και για τα κεραμικά και κοροπλαστικά εργαστήρια του νησιού στους ιστορικούς αιώνες, επιβάλλει τη συνέχιση και ολοκλήρωση της έρευνας. Άλλωστε υπάρχει ελπίδα στο θάλαμο Β του σπηλαίου, του οποίου η επίχωση εμφανίζεται επιφανειακά τουλάχιστον συνεκτικότερη, να βρεθούν αδιατάρακτα στρώματα που θα προσθέσουν περισσότερα και ασφαλέστερα στοιχεία για τη χρήση του.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΙΩΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Σπήλαιο Λέχοβας Κρυονερίου

Το σπηλαιοβάραθρο της Λέχοβας βρίσκεται στην Κοινότητα Κρυονερίου του Νομού Κορινθίας, σε ορεινή τοποθεσία, σε απόσταση 800 μ. Β.-ΒΑ. της μονής Κοίμησης Θεοτόκου Λέχοβας. Τον Ιούνιο του 1994 η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας διενήργησε αυτοψία με αφορμή επανειλημμένες επεμβάσεις λαθρανασκαφέων στο εσωτερικό του, οι οποίες, όπως μαρτυρούν οι κάτοικοι, έχουν αρχίσει από την παρασμένη δεκαετία. Η ύπαρξη σημαντικής επίχωσης και ο μεγάλος αριθμός επιφανειακών ευρημάτων επέβαλε την πραγματοποίηση σύντομης έρευνας σωστικού χαρακτήρα το Μάιο του 1995 και σωστικής ανασκαφής[14] τον Αύγουστο του 1997.

Το σπήλαιο είναι διανοιγμένο στην επαφή κροκαλοπαγούς και μαργών του Ανώτερου Πλειόκαινου-Διλούβιου. Πρόκειται για βαραθρώδες έγκοιλο, το οποίο έχει δημιουργηθεί κυρίως από μηχανική διάβρωση τόσο των υπερκείμενων όσο και των υποκείμενων πετρωμάτων. Ο διαφορετικός βαθμός διαπερατότητας των δύο στρωμάτων (κροκαλοπαγή-μάργες), με πολύ μικρότερη αυτή του υποκείμενου στρώματος (μάργα), ευνόησε πολύ την ταχύτερη διάνοιξη του εγκοίλου. Τα ιζήματα στο εσωτερικό του αποτελούνται από μεγάλα τεμάχια και λατύπες που προέρχονται από κατακρημνίσεις, λόγω ασπάθειας του κροκαλοπαγούς, καθώς και από υλικά τα οποία έχουν εισέλθει, λόγω της γενικότερης μορφολογίας του σπηλαίου και της ευρύτερης περιοχής, από τον περιβάλλοντα εξωτερικό χώρο[15].

Από τις πρώτες εκτιμήσεις δεν φαίνεται πιθανόν να υπήρξε άλλη παλαιότερη είσοδος του σπηλαίου.

Ως κύριοι στόχοι της έρευνας ορίστηκαν οι ακόλουθοι:

α) Να προσδιοριστεί το είδος και ο χρόνος χρήσης του σπηλαίου, β) να εντοπιστεί πιθανή αδιατάρακτη επίχωση και γ) να ερευνηθεί η δυνατότητα συσχετισμού της εκτεταμένης βραχόπτωσης μέσα στο σπήλαιο και της αρχαιολογικής επίχωσης.

Η μεγαλύτερη διατάραξη της επίχωσης παρατηρήθηκε στον κεντρικό χώρο του σπηλαίου, όπου ορίστηκαν δύο τετράγωνα, διαστ. 4×4 μ. Επισημαίνεται εδώ ότι τα χώματα, αργιλώδους υφής, ήταν ιδιαίτερα νωπά εξαιτίας της έντονης σταγονορροής της οροφής του σπηλαίου.

Τετράγωνο Α. Το κεντρικό του τμήμα καταλάμβανε μεγάλο λαθρανασκαφικό όρυγμα. Αρχικά ερευνήθηκε η βορειοδυτική περιοχή του τετραγώνου που καλυπτόταν από ψηλό σωρό επιχώσεων με αρκετά ευρήματα, κυρίως όστρακα και θραύσματα ειδωλίων. Μεγάλη ποσότητα ανάλογου υλικού έδωσε και η νοτιοανατολική γωνία που παρουσίαζε εικόνα εκτεταμένης αναμόχλευσης. Η σταδιακή μείωση υλικού σε όλο το τετράγωνο συμπίπτει με αλλαγή στη σύσταση του εδάφους, η οποία παρακολουθείται ευκρινώς στη βορειοδυτική γωνία, όπου η ανασκαφή συνεχίστηκε σε μεγαλύτερο βάθος από το υπόλοιπο τετράγωνο και αποκάλυψε αμμώδη επίχωση με πολλά χαλίκια. Η

14. Στην ανασκαφή συμμετείχαν από την Εφορεία Σπηλαιολογίας οι Β. Γιαννόπουλος (γεωλόγος), Θ. Χατζηθεοδώρου (αγρονόμος-τοπογράφος), Θ. Κοντρολόζος (σπηλαιολόγος), Α. Ηλιακόπουλος (φωτογράφος)· εξωτερικοί συνεργάτες: Β. Παπαθανασίου, Θ. Βεργόπουλος, Β. Κατσαρού, Δ. Χατζηλαζάρου (αρχαιολόγοι), Τ. Δημοπούλου (φοιτήτρια). Τη φωτογράφηση των ευρημάτων έκανε ο Γ. Μαραβέλιας.

15. Τα γεωλογικά στοιχεία για το σπήλαιο έδωσε ο Β. Γιαννόπουλος.

επίχωση, πιθανότατα φυσική απόθεση, σχετίζεται με τη διάβρωση του κροκαλοπαγούς τοιχώματος του σπηλαίου.

Τετράγωνο Β. Ορίστηκε ανατολικά του τετραγώνου Α και σε επαφή με αυτό στην περιοχή της «κατάβασης». Η περιοχή αυτή είναι μια φαινομενικά απείραχτη κατωφέρεια (σημείο πρόσβασης στο κατώτερο τμήμα του σπηλαίου) που περιείχε άφθονο υλικό. Και εδώ το χώμα είναι λασπώδες και παρουσιάζει διαρκώς ίχνη αναμοχλεύσεων. Αφαιρέθηκε τμήμα, πάχ. 0,50 μ. περίπου, που δεν παρουσίαζε κανενός είδους στρωματογραφική διαφοροποίηση και έδωσε άφθονα όστρακα και θραύσματα ειδωλίων.

Για να εντοπιστεί η ύπαρξη στρωματογραφημένης επίχωσης, κρίθηκε αναγκαία η διάνοιξη τριών δοκιμαστικών τομών:

Δοκιμαστική τομή 1 (διαστ. 1×1 μ.). Ορίστηκε σε επαφή με τη βορειοανατολική πλευρά του τετραγώνου Α, όπου εντοπίστηκε φαινομενικά αδιατάρακτος και σχετικά στεγνός χώρος. Χαρακτηριστική ήταν η παρουσία ευρημάτων (οστράκων και θραυσμάτων ειδωλίων) στα ανώτερα βάθη, ενώ παρατηρήθηκε δραστική μείωση υλικού στα κατώτερα βάθη. Η αλλαγή του στρώματος συνδέεται με πλήρη απουσία ευρημάτων και με αλλαγή στο χρώμα και τη σύσταση του εδάφους ανάλογη με αυτή της βορειοδυτικής γωνίας του τετραγώνου Α. Ο υποκείμενος βράχος διέκοψε τη συνέχιση της έρευνας στη δοκιμαστική τομή 1.

Δοκιμαστική τομή 2 (διαστ. 1×1 μ.). Ορίστηκε στο ανατολικό τμήμα του σπηλαίου κοντά στην «κατάβαση» και στο σωρό των πεσμένων ογκολίθων της οροφής. Αρχικά διαπιστώθηκε αρκετά μεγάλη πυκνότητα ανάλογων ευρημάτων, αλλά η ανασκαφή διακόπηκε λόγω της εμφάνισης υποκείμενων βράχων.

Δοκιμαστική τομή 3 (διαστ. 1×1 μ.). Ορίστηκε στη μεγάλη απότομη κατωφέρεια στη δυτική πλευρά του σπηλαίου, με σκοπό να διαπιστωθεί εάν κάτω από το επιφανειακό χώμα που έχει κυλήσει από τον εξωτερικό χώρο υπάρχει αρχαιολογική επίχωση. Και εδώ μετά από αφαίρεση στρώσης, πάχ. 0,50 μ. περίπου, με ελάχιστα ευρήματα, απαντά έδαφος στείρο, σκληρό και γεμάτο χαλίκια που προέρχεται από φυσική απόθεση. Άλλες μικρότερες δοκιμές σε διάφορα σημεία του σπηλαίου έδωσαν αρνητικά αποτελέσματα.

Τα ευρήματα, που βρίσκονται σε κακή κατάσταση διατήρησης, περιλαμβάνουν κυρίως όστρακα και θραύσματα ειδωλίων. Ελάχιστα είναι τα ακέραια αντικείμενα που σώζονται. Μια πρώτη εξέταση του υλικού έδειξε ότι τα ευρήματα ανήκουν σε δύο περιόδους χρήσης του σπηλαίου:

1. Στους προϊστορικούς χρόνους ανήκουν λίγα όστρακα κυρίως χονδροειδούς κεραμικής που προήλθαν από όλες τις τομές σε ανάμειξη με το νεότερο υλικό.

2. Στο τέλος της αρχαϊκής εποχής και στην κλασική εποχή ανάγεται το σύνολο του υλικού των ιστορικών χρόνων (Πίν. 437 α-β). Τα όστρακα περιλαμβάνουν κορινθιακή κεραμική (κοτύλες, πυξίδες, λεκανίδες, φιάλες, πινάκια, κοτυλίσκες και άλλα μικύλλα αγγεία), καθώς και αττικά αγγεία από τον 5ο αι. (κύλικες, σκύφοι, κρατήρες, κρατηρίσκοι κτλ.). Αρκετά χονδροειδή όστρακα προέρχονται από πίθους και λεκάνες. Μεταξύ των γυναικείων ειδωλίων, που ανάγονται στην αντίστοιχη χρονική περίοδο, ξεχωρίζουν τα χειροποίητα σανιδόμορφα ειδώλια όρθιας και καθιστής μορφής με ποδήρες ένδυμα, όρθιες μορφές που κρατούν περιστέρι και καρπό, ελαφάκι ή στεφάνι (Πίν. 438 α), καθήμενες μορφές που κρατούν περιστέρι, όρθιες μορφές με το χιτώνα περασμένο στον έναν ώμο, μορφές πάνω σε περιστέρι, προτομές με πόλο, μέλη νευρόσπαστων ειδωλίων, πλακίδια σφιγγών και άλλοι μεμονωμένοι τύποι. Μεταξύ των ανδρικών ειδωλίων ξεχωρίζουν ο όρθιος άνδρας στον τύπο του κούρου, γυμνή ανδρική μορφή καθισμένη σε βάση, ειδώλια Πανός και σάτυροι. Στα ειδώλια ζώων περιλαμβάνονται πετεινοί, περιστέρια, σκύλοι και κριάρια. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι χειροποίητοι λατρευτές ή χορευτές, μεμονωμένοι ή από σύνολα κυκλικών χορών με αυλητές ως κεντρικές μορφές.

Μεταξύ των υπόλοιπων ευρημάτων αναφέρονται μερικά τμήματα πήλινων πλακιδίων με ανάγλυφη διακόσμηση (Πίν. 438 β-γ), ένα ακέραιο λυχνάρι, απότμημα επιμήκους λαξευμένου λίθου και λίγα χάλκινα μικροαντικείμενα (δακτύλιοι με εγχάρακτη σφενδόνη, σφηκωτήρες κτλ.).

Το είδος των ευρημάτων, καθώς και τρία όστρακα με εγχάρακτες επιγραφές που αναφέρονται σε κάποια νύμφη (Πίν. 438 δ), μάς αποκαλύπτουν τη λατρευόμενη στο σπήλαιο θεότητα. Η εκτεταμένη καταστροφή των επιχώσεων του σπηλαιοβαράθρου, αλλά και η περιορισμένη έρευνα δεν επιτρέπουν να αποφανθούμε αν η λατρεία ασκούνταν στον εσωτερικό ή στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου.

ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΙΩΑΝΝΑ ΖΥΓΟΥΡΗ

ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Κατά το διάστημα 20-8/10-9-1997 πραγματοποιήθηκε η τέταρτη φάση του «Προγράμματος Παλαιολιθικών Ερευνών Αλοννήσου»[16], του οποίου στόχο αποτελεί η τεκμη-

16. Στο πρόγραμμα δεν συμμετείχε αυτή τη χρονιά η συνεργαζόμενη

ρίωση της παρουσίας του ανθρώπου στην περιοχή των Βορείων Σποράδων κατά το Πλειστόκαινο. Τα αποτελέσματα των προηγούμενων ετών πιστοποίησαν τη χρήση της νήσου κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο[17] και το Πρώιμο Ολόκαινο[18]. Κατέδειξαν επίσης ότι λόγω της παλαιογεωγραφικής εξέλιξης της νήσου οι θέσεις αυτής της εποχής δεν βρίσκονται σε πρωτογενή απόθεση, αλλά αποτελούν προϊόντα μετακίνησης, τοπικής συνήθως κλίμακας. Πιθανή εξαίρεση αποτελεί η θέση ΛΕΓ1, στην περιοχή Λεπτός Γιαλός, στην οποία υπήρχε πιθανότητα διάσωσης κατά χώραν αρχαιολογικών οριζόντων. Στη θέση αυτή εντοπίσθηκε το 1996 μεγάλη συγκέντρωση λίθινων εργαλειακών συνόλων της μέσης παλαιολιθικής και της μεσολιθικής.

Η περιοχή Λεπτός Γιαλός βρίσκεται στο κέντρο της νοτιοδυτικής ακτής της νήσου. Η θέση ΛΕΓ1, στον ελαιώνα ιδιοκτησίας Δ. Αναγνώστου, βρίσκεται πάνω στην επιφάνεια ποταμοχειμάρριας αναβαθμίδας και σε απόσταση 200 μ. περίπου από την ακτή (φύλλο χάρτου ΓΥΣ 1: 5.000 5436/2). Η αναβαθμίδα αναπτύσσεται 1,50 μ. περίπου πάνω από τη σημερινή κοίτη του χειμάρρου, ο οποίος διατρέχει την κοιλάδα. Το συνολικό μήκος της υπερβαίνει τα 3 χλμ. και είναι μία από τις πιο εκτεταμένες κοιλάδες της νήσου. Στο σημείο της θέσης ΛΕΓ1 παρουσιάζει μεγάλο άνοιγμα, πλ. 150-200 μ., το οποίο σταδιακά μειώνεται προς την ενδοχώρα. Τμήματα της ίδιας αναβαθμίδας εναλλασσόμενα με επιφάνειες επιπέδωσης παρατηρούνται κατά μήκος της κοιλάδας. Ο εγκιβωτισμός του χειμάρρου στις αποθέσεις αυτές είναι αποτέλεσμα μιας πρόσφατης διαδικασίας, η οποία υποδηλώνει ύστερη πλειστοκαινική έως ολοκαινική ηλικία για τη δημιουργία της αναβαθμίδας. Οι ποτάμιες αποθέσεις λοιπόν του ΛΕΓ1 είναι πιθανότατα νεότερες από τις αλλουβιακές των άλλων θέσεων/συγκεντρώσεων της νήσου. Κατά συνέπεια δεν μπορούσε να αποκλειστεί η πιθανότητα διάσωσης κατά χώραν αρχαιολογικών οριζόντων. Στην πιθανότητα αυτή συνηγορούσε και η μεγάλη συχνότητα εξαιρετικά μικρών αποκρουσμάτων (< 0,05 μ.) στα εργαλειακά σύνολα που περισυνελέγησαν στην επιφάνειά της κατά την περσινή ερευνητική περίοδο.

Η έρευνα φέτος επικεντρώθηκε στους εξής άξονες:

1. Διενέργεια δοκιμαστικών τομών στη θέση Λεπτός Γιαλός. Η ανασκαφή κρίθηκε απαραίτητη, ώστε να αποσαφηνιστεί εάν τα παλαιολιθικά και μεσολιθικά κατάλοιπα βρίσκονται σε πρωτογενή ή δευτερογενή απόθεση.

2. Συνέχιση της συστηματικής επιφανειακής έρευνας στη νότια ακτή της Αλοννήσου για τον εντοπισμό και άλλων θέσεων συγκέντρωσης παλαιολιθικών καταλοίπων.

3. Ολοκλήρωση της μελέτης των τεκτονικών, γεωμορφολογικών και ιζηματολογικών παραγόντων που συνέβαλαν στην παλαιογεωγραφική εξέλιξη της νήσου και κατά συνέπεια στη διαδικασία σχηματισμού και διατήρησης των θέσεων.

Στη θέση ΛΕΓ1 πριν από την ανασκαφή έγινε τοπογράφηση και υλοποίηση ανασκαφικού καννάβου. Διανοίχθηκε μία τομή (2×1 μ.) στην επιφάνεια της αναβαθμίδας με στόχο την αποκάλυψη παλαιοεδαφών με παλαιολιθικά κατάλοιπα. Η τομή ανασκάφηκε μέχρι βάθος 2,33 μ. και εντοπίστηκαν πέντε στρώματα: τα στρώματα 1 και 2 συνίστανται σε αναμοχλευμένο κολλουβιακό μανδύα πλούσιο σε λατύπες, ενώ τα στρώματα 3, 4 και 5 είναι επάλληλα καστανά παλαιοεδάφη. Στα στρώματα 1 και 2 περισυνελέγησαν σποραδικά λίθινα τέχνεργα, ενώ στα 3 και 4 πολυάριθμα λίθινα εργαλειακά σύνολα, όστρακα χειροποίητα και τροχήλατα της ύστερης προϊστορίας, καθώς και ελάχιστα οστά ζώων. Στο στρώμα 5 παρατηρήθηκε σταδιακή μείωση ευρημάτων από βάθος 2 μ. περίπου και πλήρης εξαφάνισή τους μέχρι το τέλος της ανασκαφής. Τα εργαλειακά σύνολα των στρωμάτων 3 και 4 αποτελούνται από 1.500 τέχνεργα περίπου και με βάση τα τεχνομορφολογικά τους χαρακτηριστικά αποδίδονται κυρίως στη μεσολιθική περίοδο, ενώ σε ποσοστό 10% περίπου εκπροσωπείται και η μέση παλαιολιθική. Η ανάμειξη των ευρημάτων υποδηλώνει ότι στην ανασκαφική τομή δεν αποκαλύφθηκε αμιγής, αδιατάρακτη παλαιολιθική/ μεσολιθική επιφάνεια χρήσης. Ας σημειωθεί εδώ ότι και στη θέση Μικρό Κοκκινόκαστρο η ανασκαφή είχε αποκαλύψει έντονη ανάμειξη υλικού ιστορικών και προϊστορικών χρόνων[19], με τέχνεργα της μέσης παλαιολιθικής να υπέρκεινται οριζόντων της εποχής του Χαλκού.

ΙΓ΄ ΕΠΚΑ. Η έρευνα έγινε αποκλειστικά από κλιμάκιο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, στο οποίο εκτός από τους υπογράφοντες συμμετείχαν ο τοπογράφος μηχανικός Θ. Χατζηθεοδώρου, οι φοιτητές του Αρχαιολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Κωσπάντιος, Π. Τριανταφυλλόπουλος και Β. Δημητρίου και ο αρχαιολόγος Σ. Κούρτης. Τους ευχαριστούμε όλους θερμά. Ευχαριστούμε επίσης τον Γ. Μπασιάκο για τη χρονολόγηση με ESR δειγμάτων από παλαιοεδάφη των θέσεων Μικρό Κοκκινόκαστρο και Λεπτός Γιαλός. Το Σχέδ. 2 έγινε από τη Μ. Δεϊλάκη.

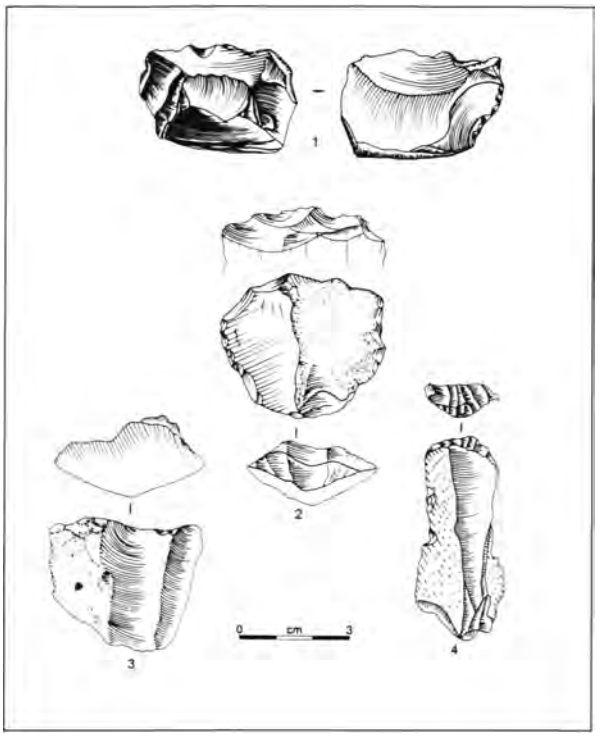
17. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 839-841· 50 (1995): Χρονικά, σ. 840-842.

18. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 715-719.

19. *ΑΔ* ό.π. (υποσημ. 17).

Με δεδομένο αυτό το συμπέρασμα διενεργήθηκε επιφανειακή επισκόπηση για τον εντοπισμό της πρωτογενούς απόθεσης των παλαιολιθικών και μεσολιθικών καταλοίπων. Σε απόσταση 50 μ. από τη θέση ΛΕΓ1 και σε υψόμετρο 2-3 μ. περίπου ψηλότερα της θέσης, εντοπίστηκε υπόλειμμα ερυθρού ασβεστούχου παλαιοεδάφους σε επαφή με το ασβεστολιθικό υπόστρωμα της κοιλάδας. Το παλαιοέδαφος αυτό έχει κολοβωθεί από την ακολουθία των ολοκαινικών παλαιοεδαφών, που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφική τομή και αφαιρέθηκαν ως στρώματα 3, 4 και 5. Μακροσκοπικές παρατηρήσεις και μικρομορφολογική ανάλυση συγκλίνουν στην άποψη ότι το ερυθρό αυτό παλαιοέδαφος, σύμφωνα με το σχήμα ωριμότητας/ηλικίας παλαιοεδαφών του τεταρτογενούς του Van Andel[20], έχει ηλικία 40.000 χρόνων περίπου. Υπολείμματα παρόμοιου παλαιοεδάφους εντοπίστηκαν σε όλες σχεδόν τις παλαιολιθικές θέσεις της Αλοννήσου. Εικάζουμε λοιπόν ότι τα παλαιοεδάφη αυτά αποτελούσαν τη θέση πρωτογενούς απόθεσης των πλειστοκαινικών πολιτισμικών καταλοίπων και άρα την πηγή τροφοδοσίας του επιφανειακού υλικού. Οι ανωτέρω ορίζοντες προφανώς αποπλύθηκαν και επανατοποθετήθηκαν σε ολοκαινικές αποθέσεις, όπως αυτές που ανασκάφηκαν στη θέση ΛΕΓ1, ενώ υπολείμματά τους διασώθηκαν στις εξόδους παράκτιων κοιλάδων της Αλοννήσου.

Παράλληλα με την ανασκαφή, στη θέση ΛΕΓ1 συνεχίστηκε φέτος η επιφανειακή περισυλλογή λίθινων τεχνέργων. Ως μονάδες προέλευσης υλικού ορίστηκαν τετράγωνα 10×10 μ. βάσει ανασκαφικού καννάβου. Καλύφθηκαν συνολικά 1.900 τ.μ., από τα οποία περισυνελέγησαν 4.837 ευρήματα. Τα περισσότερα από αυτά είναι μεσολιθικά, σε σημαντικό ποσοστό εκπροσωπείται η μέση παλαιολιθική (Σχέδ. 2: 1, 2), ενώ σποραδικά τέχνεργα αποδίδονται στην ύστερη ανώτερη παλαιολιθική (Σχέδ. 2: 3, 4). Η μεσοπαλαιολιθική λιθοτεχνία αποτελεί προϊόν πολλαπλών επαναποθέσεων, όπως δείχνει η κατάσταση διατήρησης των τεχνέργων. Η μεσολιθική λιθοτεχνία απαρτίζεται από τέχνεργα που αντανακλούν όλο το φάσμα παραγωγής και συντήρησης εργαλειακού εξοπλισμού. Τα τέχνεργα αυτά δεν φέρουν ίχνη σημαντικής μετακίνησης από την αρχική τους απόθεση. Με βάση τους τεχνομορφολογικούς χαρακτήρες μικρός αριθμός τεχνέργων αποδόθηκε στην ύστερη ανώτερη παλαιολιθική. Πρόκειται κυρίως για πυρήνες μικρολεπίδων σε πρώιμο στάδιο κατεργασίας (Σχέδ. 2: 3) και τα συναφή τεχνικά αποκρούσματα, δηλαδή φολίδες ανανέωσης του επιπέδου επίκρουσης και λεπίδες με κορυφή, ενώ συμπεριλαμβάνονται και ελάχιστα θραύσματα μικρολεπιδικών εργαλείων και δύο τροπιδωτά (carinated) ξέστρα σε λεπίδες (Σχέδ. 2: 4). Η χρονολόγηση του συνόλου αυτού έγινε με κάθε δυνατή επιφύλαξη δεδομένου του μικρού αριθμού των τεχνέργων και του σαφώς μεσολιθικού χαρακτήρα της υπόλοιπης λιθοτεχνίας, στην οποία θα μπορούσαν ενδεχομένως να ενταχθούν. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι η τεχνολογία παραγωγής υποβάθρων είναι εν πολλοίς κοινή στις χιλιετίες που σηματοδοτούν τη μετάβαση από το Τελικό Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο (16.000-9.000 ΠΣ)[21]. Η χρονολογική κατανομή των λιθο-

Σχέδ. 2. Αλόννησος. Λεπτός Γιαλός. Μεσοπαλαιολιθικά τέχνεργα: 1. Πυρήνας Levallois τύπου recurrent, 2. Εγκάρσιο ξέστρο με ανάστροφη και αμφίπλευρη επεξεργασία. Ανώτερα Παλαιολιθικά τέχνεργα, 3. Πυρήνας μικρολεπίδων, 4. Τροπιδωτό (carinated) ξέστρο.

20. T.H. Van Andel, Paleosols, Red Sediments and the Old Stone Age in Greece, *Geoarchaeology* 13 (1998), σ. 361-390.

21. C. Bonsall (επιμ.), *The Mesolithic in Europe, Papers presented at the Third International Symposium*, Edinburgh 1989. D.O. Henry, *From*

τεχνιών στο πλαίσιο αυτής της περιόδου στηρίζεται κυρίως στην εμφάνιση νέων εργαλειακών τύπων, οι οποίοι δεν είναι σαφές εάν αποτελούν χρονολογικούς δείκτες, ή εάν αντανακλούν διαφοροποιήσεις στη χρήση των θέσεων. Έτσι, αν και φαίνεται πιθανή η χρήση της θέσης ΛΕΓ1 κατά το Τελικό Πλειστόκαινο, αυτή θα μπορούσε να τεκμηριωθεί ακριβέστερα με τον εντοπισμό και άλλων ανάλογων εργαλειακών συνόλων στην Αλόννησο.

Η θέση ΛΕΓ1 απέδωσε το μεγαλύτερο εργαλειακό σύνολο της Αλοννήσου. Από τα 10.000 περίπου λίθινα τέχνεργα που περισυνελέγησαν στις 14 θέσεις/συγκεντρώσεις της νήσου τα 6.300 προέρχονται από τη θέση αυτή. Στην επανειλημμένη χρήση της κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και το Πρώιμο Ολόκαινο συνέβαλε ασφαλώς αποφασιστικά τόσο η τοπογραφική της θέση κατά μήκος μιας από τις σημαντικότερες κοιλάδες της νήσου, όσο και η άνετη πρόσβαση σε πηγές πρώτης ύλης[22].

Συμπληρωματική γεωλογική επισκόπηση και επιφανειακή έρευνα για την περισυλλογή περισσότερων ευρημάτων έγινε επίσης στις περιοχές Γλυφά, Καλαμάκια, Σπαρτίνες, Γέρακας, Βύθισμα και Μηλιά· σε όλες περισυνελέγησαν λίθινα τέχνεργα της μέσης παλαιολιθικής. Έγινε επίσης έρευνα στο φαράγγι Καστανιάς (βλ. φύλλο χάρτου ΓΥΣ 1:5.000 5427/5), όπου εξετάστηκαν επιφάνειες αναβαθμίδας, χωρίς να εντοπιστούν ευρήματα. Εκεί αποκαλύφθηκε αβαθής βραχοσκεπή, η οποία δεν ερευνήθηκε, λόγω έλλειψης χρόνου. Δεν φαίνεται πάντως να διασώζει σημαντικό πάχος επιχώσεων. Τέλος, επιφανειακή έρευνα έγινε και σε επιλεγμένες θέσεις της νήσου Περιστέρας, όπου διασώζονται υπολείμματα πλειστοκαινικών παλαιοεδαφών, χωρίς να εντοπιστούν ευρήματα.

Συνοψίζοντας, η φετινή ερευνητική περίοδος επιβεβαίωσε τις παρατηρήσεις των προηγούμενων ετών. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της γεωμορφολογικής εξέλιξης της νήσου και κατανοήθηκε η διαδικασία σχηματισμού και διατήρησης των θέσεων. Η συνεχής ανύψωση της Αλοννήσου, όπως προκύπτει από την τεκτονικο-ιζηματογενή της εξέλιξη[23], είχε ως αποτέλεσμα την επικράτηση διαβρωσιγενών διαδικασιών κατά το Πλειστόκαινο. Εφήμερες αποθετικές περίοδοι υπήρξαν κατά τη διάρκεια σταδίων χαμηλής θαλάσσιας στάθμης της Τελευταίας Παγετώδους στις βυθισμένες σήμερα πεδιάδες. Τα αλλουβιακά ιζήματα που αποτέθηκαν στις εξόδους των κοιλάδων, κατά τη διάρκεια των ενδοπαγετωνικών σταδίων, διαβρώθηκαν πιθανότατα και επαναποτέθηκαν κατά τις ψυχρότερες περιόδους. Η παλαιογεωγραφική αυτή αποκατάσταση αιτιολογεί την απουσία μεσοπαλαιολιθικών θέσεων σε πρωτογενή απόθεση. Η παράκτια τοπογραφία της Αλοννήσου ήταν παρόμοια κατά το μεγαλύτερο διάστημα της Τελευταίας Παγετώδους και την αρχή του Ολοκαίνου, ενώ ήταν ριζικά διαφορετική κατά την κορύφωση των παγετωνικών φαινομένων. Το γεγονός αυτό αιτιολογεί τη χωροταξική σύμπτωση των μεσοπαλαιολιθικών και μεσολιθικών θέσεων και τη σποραδική παρουσία καταλοίπων της Ανώτερης Παλαιολιθικής· οι θέσεις αυτής της περιόδου είναι πιθανότατα βυθισμένες.

Με την ολοκλήρωση της γεωαρχαιολογικής έρευνας στην Αλόννησο επιδίωξή μας πλέον αποτελεί η συστηματική χαρτογράφηση παλαιολιθικών καταλοίπων στις υπόλοιπες νήσους των Βορείων Σποράδων, οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν δώσει ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας κατά το Πλειστόκαινο.

Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ - Ε. ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ

Foraging to Agriculture. The Levant at the End of the Ice Age, Philadelphia 1989. J.K. Kozlowski - S.K. Kozlowski - I. Radovanovic, *Meso- and Neolithic Sequence from the Odmut Cave (Montenegro)*, Warszawa 1994. C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)* II, *Les Industries du mésolithique et du néolithique initial. Excavations at Franchthi Cave, Greece*, 5. Bloomington and Indianapolis 1990.

22. Για αναλυτικότερη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας βλ. Ε. Παναγοπούλου - Ε. Κοτζαμποπούλου - Π. Καρκάνας, Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόννησο: νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον αιγαιακό χώρο, Αδ. Σάμψων (επιμ.), *Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόννησος 2001, σ. 121-151.

23. X. Le Pichon - N. Lyberis - F. Alvarez, Subsidence History of the North Aegean Trough, *The Geological Evolution of the Eastern Mediterranean*, London 1984, σ. 727-741. G. Poulimenos - P. Karkanas, Messinian Carbonate and Alluvial Fan Sedimentation in Alonnissos Island, Greece: Sedimentary Response to Basement Controls, Inversion Tectonics and Climatic Fluctuations, *Geological Journal* 33 (1998), σ. 159-175.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΛΑΚΩΝΙΚΗ ΜΑΝΗ

Σπήλαιο στα Καλαμάκια Αρεόπολης

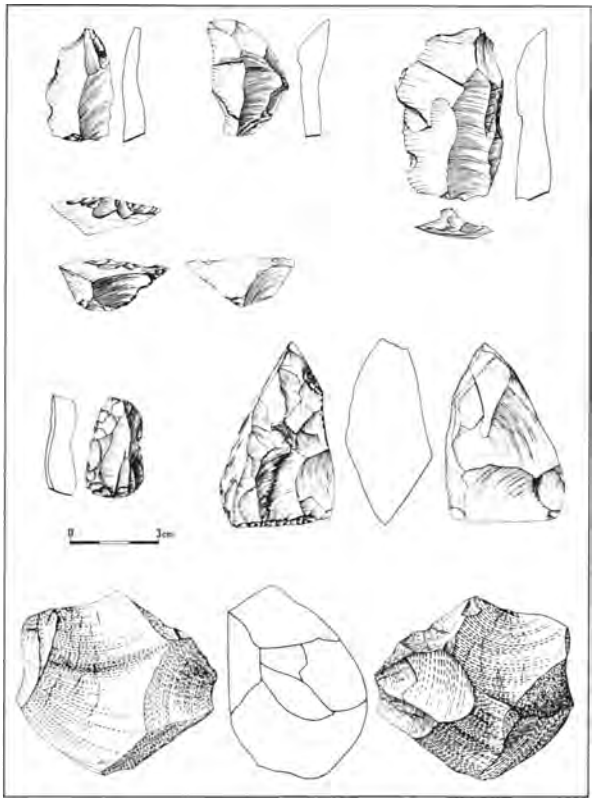
Η κοινή ελληνογαλλική ανασκαφή στο σπήλαιο Καλαμάκια συνεχίστηκε και φέτος, για πέμπτη χρονιά, από 7 Ιουλίου έως 18 Αυγούστου 1997. Στο εσωτερικό του σπηλαίου η ανασκαφή προχώρησε με την αφαίρεση νέων στρωμάτων και την αποκάλυψη και άλλων υποκείμενων επιφανειών εγκατάστασης. Έξω από το σπήλαιο, ανοίχθηκε μια δοκιμαστική τομή στο μεγάλο αργιλικό κώνο δίπλα από την είσοδο του σπηλαίου, ενώ συνεχίστηκε και η υποθαλάσσια εξερεύνηση του όρμου του Οιτύλου.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και στα δύο επίπεδα που έχουν σχηματιστεί[1].

Στο ανώτερο επίπεδο αφαιρέθηκε η στρώση των λίθων που είχε αποκαλυφθεί κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Το πάχος της έφτανε τα 0,15-0,20 μ. στο ανατολικό μέρος, ενώ μειωνόταν βαθμιαία προς Δ.

Κάτω από τις πέτρες και αφού αφαιρέθηκε ένα στείρο στρώμα αργίλου, αποκαλύφθηκε μια επιφάνεια εγκατάστασης (ονομάστηκε προσωρινά «97-1»), η οποία αποτελείται από λίγα αντικείμενα διεσπαρμένα στο έδαφος, δίχως προφανή οργάνωση του χώρου. Η επιφάνεια αυτή ήταν πολύ διαφορετική από όσες έχουν αποκαλυφθεί έως τώρα, τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς τη σύνθεση των καταλοίπων που περιείχε. Ενώ όλες οι επιφάνειες, που είχαν έλθει ως τώρα στο φως, περιείχαν πολλά κατακερματισμένα οστά και μικρά λίθινα απολεπίσματα (υποπροϊόντα της κατασκευής εργαλείων), αλλά ελάχιστα διαμορφωμένα εργαλεία, αυτή αντιθέτως περιείχε λίγα οστά, συνήθως ολόκληρα (ή πολύ λίγο σπασμένα), καθώς και σχετικά πολλά διαμορφωμένα εργαλεία, αλλά λίγα υποπροϊόντα. Περιείχε ακόμη και δύο μεγάλους πυρήνες, σε αντίθεση με τις προηγούμενες επιφάνειες, όπου οι πυρήνες ήταν σπανιότατοι και εξαιρετικά μικρού μεγέθους. Τα οστά είναι σπασμένα σε λίγα κομμάτια και αρκετά από αυτά συγκολλώνται μεταξύ τους. Μερικά από αυτά μάλιστα πιθανώς ανήκαν στο ίδιο ζώο, ενδεχόμενο όμως που θα πρέπει να επιβεβαιωθεί από τη λεπτομερή μελέτη του υλικού.

Σε γενικές γραμμές, αυτή η επιφάνεια εγκατάστασης χαρακτηρίζεται από το μικρό αριθμό, αλλά συγχρόνως και το μεγάλο μέγεθος των καταλοίπων, τόσο των οστέι-

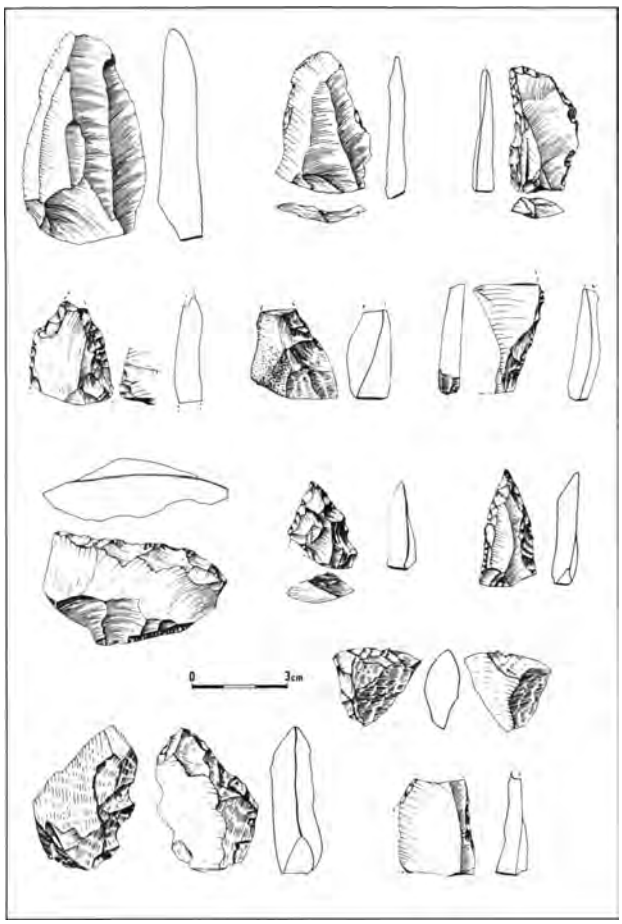
Σχέδ. 1. Λακωνική Μάνη. Σπήλαιο στα Καλαμάκια Αρεόπολης. Λίθινα εργαλεία από το ανώτερο επίπεδο ανασκαφής.

νων όσο και των λίθινων. Αντιστοιχεί, δίχως αμφιβολία, σε μια εγκατάσταση διαφορετική από τις άλλες. Ενώ οι περισσότερες από τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης αντιστοιχούσαν σε πιο μακροχρόνιες εγκαταστάσεις, αυτή αντιστοιχεί σε ένα εξαιρετικά σύντομο πέρασμα των παλαιολιθικών ενοίκων του σπηλαίου. Έτσι, οι επιφάνειες εγκατάστασης που έχουν αποκαλυφθεί έως τώρα, μαρτυρούν την ποικιλία της χρήσης του σπηλαίου και του διαφορετικού ρόλου που έπαιζε αυτό κάθε φορά, στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης της περιοχής από τους νεαντερτάλιους κατοίκους της μέσης παλαιολιθικής.

Τα ευρήματα είναι σχετικά λίγα. Τα οστέινα κατάλοιπα προέρχονται πιθανότατα από ένα μικρό αριθμό ζώων. Τα περισσότερα ανήκουν σε πλατόνια (*Dama dama*) και αίγαγρους (*Capra ibex*), ενώ σπανιότερα είναι αυτά των κάπρων (*Sus scrofa*). Υπάρχουν επίσης λίγα κατάλοιπα σαρκοβόρων, καθώς και μεμονωμένα δόντια ελαφιού.

Όσον αφορά τα λίθινα εργαλεία, ανήκουν πάντοτε στο τυπικό μουστέριο στάδιο, ενώ για την κατασκευή τους συχνή ήταν η χρήση της μεθόδου Levallois (Σχέδ. 1). Πρέ-

1. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 851, Σχεδ. 1-2.

Σχέδ. 2. Λακωνική Μάνη. Σπήλαιο στα Καλαμάκια Αρεόπολης. Λίθινα εργαλεία από το κατώτερο επίπεδο ανασκαφής.

πει να τονιστεί όμως ότι αυτή η επιφάνεια εγκατάστασης περιείχε κυρίως διαμορφωμένα (τελειωμένα) εργαλεία, καθώς και φολίδες δίχως δευτερογενή επεξεργασία, αλλά ελάχιστα υποπροϊόντα της κατεργασίας. Μεταξύ των φολίδων, αρκετές είναι αυτές που φέρουν φλοιό στην επάνω όψη (προερχόμενες από το αρχικό στάδιο κατεργασίας του λίθου), κατηγορία η οποία ήταν σπανιότατη στις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης.

Χαρακτηριστική είναι η παρουσία των δύο σχετικά μεγάλων πυρήνων (Σχέδ. 1, κάτω), το βάρος των οποίων ξεπερνά αυτό όλων των υπόλοιπων λίθινων ευρημάτων. Σε σύγκριση με τον έσχατο βαθμό εξάντλησης των πυρήνων από τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης, αυτοί οι δύο πυρήνες δίνουν την εντύπωση ότι συνιστούσαν απόθεμα πρώτης ύλης. Ο ένας είναι από πυριτόλιθο και ο άλλος από ολιγοκλαστικό ανδεσίτη (κροκεάτη λίθο). Ο τελευταίος μάλιστα παρουσιάζει δύο διαφορετικές πατίνες, ένδειξη ότι είχε χρησιμοποιηθεί από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους σε δύο διαφορετικές φάσεις, με σημαντική χρονική διαφορά.

Βρέθηκε επίσης μια κροκάλα από ασβεστόλιθο, αρκετά ακανόνιστη και με τις άκρες πολύ ελαφρά αποστρογγυλεμένες, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί ως κρουστήρας, όπως μαρτυρούν οι μικρές απολεπίσεις και άλλα ίχνη κρούσης σε πολλά προεξέχοντα σημεία. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι τα χαρακτηριστικά αυτά ίχνη δεν είναι έντονα, υποδεικνύοντας τη μάλλον ευκαιριακή χρήση της.

Στο κατώτερο επίπεδο τα στρώματα που ανασκάφηκαν αποτελούνται από πολύ συνεκτική άμμο και άργιλο, ενώ στα ενδιάμεσα υπάρχουν πολύ σκληρές ασβεστολιθικές «κρούστες». Η ανασκαφή γίνεται πάντοτε με σφυρί και «καλέμι» και έτσι δεν είναι δυνατή η αποκάλυψη κατά χώραν των επιφανειών εγκατάστασης που περιέχονται εδώ.

Στο τετράγωνο Ε8 (στρώση ΕΗ 27) βρέθηκε ένα ανθρώπινο δόντι, που ανήκε σε κάποιον από τους νεαντερτάλιους ενοίκους του σπηλαίου. Πρόκειται για έναν τρίτο άνω αριστερό γομφίο, πολύ εύρωστο, οι ρίζες του οποίου είναι ενωμένες ανά δύο (ταυροδοντία). Η σημαντική φθορά της μασητικής επιφάνειας δείχνει ότι ανήκε σε άτομο ηλικίας 35-40 ετών. Μικρά υπόλοιπα οστού (τμήματα του φατνίου), που διατηρούνται ανάμεσα στις ρίζες μαρτυρούν ότι δεν πρόκειται για κάποιο δόντι που είχε πέσει από τη γνάθο, αλλά για μικρό τμήμα της γνάθου, από το οποίο όμως δεν διασώθηκε το υπόλοιπο μέρος.

Τα υπόλοιπα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι σχετικά άφθονα. Τα οστά είναι κατακερματισμένα και συχνά καμένα. Εκτός από λίγες εξαιρέσεις ανήκουν σε πλατόνια και αίγαγρους, ενώ λίγα οστά ανήκουν σε κάποιο μεγάλο βοοειδές, το οποίο όμως δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια (*Bos/Bison*). Τα λίθινα εργαλεία είναι επίσης αρκετά συχνά και ανήκουν πάντοτε στο τυπικό μουστέριο στάδιο (Σχέδ. 2).

Παράλληλα με την ανασκαφή πήραμε πολλά δείγματα από τους σταλαγμιτικούς σχηματισμούς που υπάρχουν στο εμπρός τμήμα του σπηλαίου, κοντά στη δυτική παρειά του. Οι σταλαγμίτες αποτελούν το προσφορότερο υλικό τόσο για χρονολογήσεις (αφού ο C14 δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για αυτή την περίοδο), όσο και για τη διενέργεια διαφόρων άλλων αναλύσεων (παλυνολογία, υπολογισμός παλαιοθερμοκρασιών κ.ά.). Αφού ανοίχθηκαν τομές μέχρι τη βάση τους, προκειμένου να διαπιστωθεί η ακριβής στρωματογραφική τους θέση, στη συνέχεια αποκόπηκαν τμήματά τους με τη βοήθεια ηλεκτρικού κοπτικού τροχού.

Με δεδομένο ότι το σπήλαιο σφραγίστηκε πριν από το τέλος της μέσης παλαιολιθικής και προκειμένου να διαπι-

στωθεί αν συνεχίστηκε η κατοίκηση του χώρου γύρω από αυτό, έπρεπε να αναζητηθούν στοιχεία κατοίκησης σε άλλα έγκοιλα, που βρίσκονται σε μεγαλύτερο ύψος. Για το σκοπό αυτό ανοίχθηκε μια μικρή δοκιμαστική τομή κοντά στην κορυφή του μεγάλου αργιλικού κώνου (ύψ. πάνω από 20 μ.), που βρίσκεται δίπλα από το σπήλαιο, και είναι κατάφυτος από καλάμια (τα οποία έδωσαν και το όνομα στην τοποθεσία). Πιο συγκεκριμένα, η τομή ανοίχθηκε στην είσοδο μιας μικρής κοιλότητας που υπάρχει εκεί. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την κορυφή του στομίου ενός μεγάλου σπηλαίου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου έχει πληρωθεί από τα ιζήματα του κώνου.

Τα ανώτερα στρώματα της τομής απέδωσαν πολλά κατάλοιπα χελώνας, ενώ στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν τα αρχαιολογικά στρώματα, τα οποία όμως ήταν εξαιρετικά φτωχά, μαρτυρώντας έτσι μια πολύ σποραδική κατοίκηση του χώρου αυτού. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι λίγα θραύσματα οστών και λίθινα εργαλεία.

Συνεχίστηκε επίσης η υποθαλάσσια εξερεύνηση του Όρμου του Οιτύλου. Ελέγχθηκε το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς του, από το σημείο μπροστά από το σπήλαιο έως το Λιμένι. Δεν εντοπίστηκε άλλο σπήλαιο εκτός από εκείνα που είχαν ήδη εντοπιστεί κατά την προηγούμενη περίοδο σε βάθος 10 και 22 μ.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ - HENRY DE LUMLEY

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Και το 1997 η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε το πολυποίκιλο έργο της, όπως πάσης φύσεως υποβρύχιες αυτοψίες, έρευνες από τις οποίες προήλθαν νέα στοιχεία, τα οποία εμπλούτισαν τις γνώσεις μας για τον ενάλιο αρχαιολογικό πλούτο της χώρας και συνέβαλαν στην εξέλιξη της υποβρύχιας αρχαιολογίας.

Έτσι το χρόνο αυτό διενεργήθηκαν συνολικά 184 αυτοψίες σε όλη την επικράτεια για πάσης φύσεως έργα που θα εκτελούνταν στη θάλασσα, όπως λιμενικά έργα – δημόσια και ιδιωτικά – υδατοκαλλιέργειες, ποντίσεις καλωδίων, βιολογικοί καθαρισμοί κτλ. Στη διενέργεια των υποβρύχιων αυτοψιών έλαβε μέρος όλο το προσωπικό που καταδύεται, δηλαδή αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, δύτες, εργατοτεχνίτες-δύτες, οδηγοί και άλλοι υπάλληλοι[1].

Είναι γνωστό ότι οι υποβρύχιες αυτοψίες, που αποτελούν ένα σημαντικότατο τμήμα του έργου της ΕΕΑ, είναι στην ουσία εξορμήσεις για μικρής διάρκειας έρευνες, όπου χαρτογραφούνται θέσεις εναλίων αρχαίων, στο βυθό των θαλασσών.

Η διεκπεραίωση της εργασίας αυτής απαιτεί μεγάλη προσπάθεια, προσοχή και μόχθο, γιατί πολύ συχνά γίνεται σε ιδιαίτερα δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες και επίσης κάτω από ασφυκτική χρονική πίεση για την άμεση διενέργειά τους.

Στις αυτοψίες περιλαμβάνονται και αυτές που έγιναν για την αποδέσμευση θαλάσσιων περιοχών για την άσκηση του υποβρύχιου αθλήματος της κατάδυσης στους Νομούς Μεσσηνίας, Λαρίσης, Έβρου, Πιερίας, Ρεθύμνου, Ηρακλείου, Λασιθίου, Χανίων και Κυκλάδων, ακολουθώντας το ετήσιο πρόγραμμα αποδεσμεύσεων της Εφορείας. Σε μια τέτοια αυτοψία για αποδέσμευση θαλάσσιου χώρου για κατάδυση στους Λειψούς Δωδεκανήσου, εντοπίστηκε από κλιμάκιο της Εφορείας, με επικεφαλής την αρχαιολόγο Α. Σίμωσι, ναυάγιο ρωμαϊκών χρόνων σε βάθος 10-15 μ.

Πρόκειται για πλήθος θραυσμάτων αμφορέων που δημιουργήθηκαν κατά πάσαν πιθανότητα, όταν το αρχαίο πλοίο προσέκρουσε στα βράχια και βυθίστηκε. Από τη δειγματοληπτική ανέλκυση θραυσμάτων αμφορέων και την προκαταρκτική μελέτη τους διαπιστώθηκε ότι πρόκειται, κατά το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου του πλοίου, για αμφορείς του τύπου των κωδωνόσχημων «ψευδοκώων» (Pseudo-Cos en cloche)[2] με διπλές λαβές, εργαστήρια παραγωγής των οποίων έχουν εντοπιστεί στην Κιλικία, στη Σελεύκια της βόρειας Συρίας κ.α. Στο ίδιο φορτίο του πλοίου εντοπίστηκε και άλλος τύπος αμφορέων, που ανήκει στην κατηγορία Pompei 5[3]. Οι αμφορείς αυτοί, που μετέφεραν συνήθως κρασί, χρονολογούνται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Το Μάρτιο του 1997 συνεργείο της ΕΕΑ με επικεφαλής τον αρχαιολόγο Δ. Χανιώτη[4] κατά τη διάρκεια αυτοψίας για αποδέσμευση θαλάσσιας περιοχής στη Σάντα Μαρία Πάρου εντόπισε κατά μήκος των ακτών της, μέσα στη θάλασσα, σειρά λαξεύσεων με χαρακτηριστικό το μεγάλο μήκος τους, που ήταν γνωστές από τις αρχές του αιώνα. Η Εφορεία προγραμματίζει να ξεκινήσει στο άμεσο μέλλον την αποτύπωση του χώρου και γενικά την αρχαιολογική έρευνά του, ώστε να διευκρινιστεί επακριβώς η χρησιμότητά τους στην αρχαιότητα.

Η ΕΕΑ πολύ συχνά πραγματοποιεί υποβρύχιες αυτοψίες για τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων μετά από υπόδειξη πολιτών, οι οποίοι κατά κάποιον τρόπο εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους για τις αρχαιότητες. Σημαντικότατες θέσεις αρχαίων ναυαγίων υποδείχθηκαν από ιδιώτες στον Αργοσαρωνικό και στο Μυρτώο Πέλαγος. Έτσι κλιμάκιο της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχαιολόγο Δ. Χανιώτη κατέγραψε 10 νέες αρχαιολογικές θέσεις που υπέδειξαν οι επαγγελματίες δύτες Π. Παντελής και Γ. Κολυκιάς. Ειδικότερα στη θαλάσσια περιοχή της Αίγινας εντοπίστηκαν δύο ναυάγια της βυζαντινής περιόδου:

---

1. Οι αρχαιολόγοι Τ.-Π. Μελά, Ε. Χατζηδάκη, Α. Σίμωσι, Δ. Χανιώτης († 1999), Η. Σπυνδύλης, Χ. Σαμίου, οι αρχαιολόγοι του ΤΔΠΕΑΕ Δ. Ευαγγελιστής και Ε. Πιπέλια, καθώς και η ωρομίσθια αρχαιολόγος Μ. Αθανασούλα. Οι αρχιτέκτονες Ν. Λιανός και Α. Ταγωνίδου. Ο υπομηχανικός Η. Κυριακόπουλος, ο τεχνολόγος Θ. Τρουπάκης, ο συντηρητής Κ. Κωνσταντόπουλος. Οι οδηγοί Χ. Μαργαρώνης και Γ. Καλαποθάκης. Ο δύτης Μ. Τζεφρόνης. Οι εργατοτεχνίτες Π. Τσαμπουράκης, Π. Αντωνίου, Λ. Μερσενιέ, Γ. Οικονομόπουλος, Ε. Γκίκιζας, Η. Βήχος, όπως και οι εργατοτεχνίτες που υπηρετούν στην Πύλο Η. και Θ. Κούβελας, Π. Χρονόπουλος, Δ. Σαρηγιάννης, καθώς και οι ωρομίσθιοι δύτες Α. Βλάχος, Κ. Μπαλάφας, Κ. Σωτηρόπουλος, και ο αποσπασμένος από το Υπουργείο Παιδείας υπάλληλος Π. Λοΐζος.

2. J.Y. Empereur - M. Picon, Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale, *Actes du colloque du Sienne sur les amphores Romaines*, Sienne 1986, σ. 231, πίν. 5.

3. Ό.π., σ. 237, πίν. 21.

4. Τα χρονικά του 1997 παραδόθηκαν το 2000, όταν ο εκλεκτός συνάδελφος είχε πλέον φύγει από κοντά μας.

α) Στο πρώτο, στη νησίδα Υψηλή, βρέθηκε τμήμα του φορτίου πλοίου, το οποίο αποτελείται από ακέραιους αμφορείς του 8ου-9ου αι. μ.Χ. β) Στο δεύτερο, το οποίο θεωρείται ακόμη πιο σημαντικό, το φορτίο αποτελούνταν από κεραμίδες του 10ου αι. μ.Χ. Το ναυάγιο βρίσκεται στον αμμώδη πυθμένα και υπάρχει πιθανότητα να σώζεται το ξύλινο σκαρί του βυζαντινού πλοίου.

Στο ίδιο ταξίδι εντοπίστηκαν δύο ακόμη ναυάγια της ρωμαϊκής περιόδου: Στο πρώτο, στη νησίδα Τσελεβίνια του Πόρου, βρέθηκαν περισσότεροι από 50 αμφορείς που μετέφεραν άρμη – όπως αποκαλύπτουν τα εσωτερικά τοιχώματα των αμφορέων, που δειγματοληπτικά ανελκύστηκαν – που χρησιμοποιούνταν, όπως και σήμερα, για τη διατήρηση των τροφίμων. Το δεύτερο ναυάγιο, στη νησίδα Παραπόλα, βρέθηκε σε μεγάλο βάθος ασύλητο και το φορτίο του αποτελούσαν οξυπύθμενοι αμφορείς και πολλά άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως ιγδία (γουδιά), λεκανίδες και λάγυνοι. Χρονολογείται δε στον 1ο αι. π.Χ.-2ο αι. μ.Χ.

Η πιο σημαντική όμως από όλες τις υποδείξεις είναι αυτή στο ακρωτήριο Κόρακας στην Ερμιόνη, ενός ναυαγίου πλοίου με φορτίο από κεραμίδες (στρωτήρες και καλυπτήρες λακωνικού τύπου). Πιστεύουμε ότι το πλοίο κατευθυνόταν προς το λιμάνι της πόλης των αρχαίων Αλιέων, το σημερινό Πόρτο Χέλι. Το φορτίο είναι αρκετά μεγάλο και πρέπει να προοριζόταν για κάποιο δημόσιο κτίριο. Οι κεραμίδες χρονολογούνται στον 5ο-4ο αι. π.Χ. Είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται στο χώρο της Μεσογείου ναυάγιο με οικοδομικό υλικό από εργαστήριο παραγωγής κεραμίδων, η ανακάλυψή του είναι μοναδική, η δε μελλοντική έρευνά του μας επιφυλάσσει εκπλήξεις.

Σε απόσταση 200 μ. από το ναυάγιο βρέθηκε και ένας αμφορέας της ίδιας περιόδου. Πιθανώς πρόκειται για τυχαίο εύρημα ή ίσως σχετίζεται με το φορτίο του πλοίου.

Στο ίδιο ταξίδι εντοπίστηκαν δύο ακόμη ναυάγια ιστορικών χρόνων: ένα πολεμικό πλησίον της νήσου Ύδρας, στη νησίδα Στρογγυλή, στο οποίο βρέθηκαν 21 κανόνια, και ένα δεύτερο ναυάγιο εμπορικού σκάφους ιστορικών χρόνων, το οποίο μετέφερε πλάκες γκρίζου ασβεστόλιθου. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και δύο μολύβδινες άγκυρες ρωμαϊκής εποχής. Στη μία σώζονται τα γράμματα *ANA*.

Ο εντοπισμός του πρωτοελλαδικού οικισμού στη θαλάσσια περιοχή Αγίου Νικολάου Διδύμων Αργολίδας (Πίν. 439 α) είναι από τα σημαντικότερα ευρήματα των τελευταίων χρόνων. Πρόκειται για τον οικισμό που εντοπίστηκε από κλιμάκιο της Εφορείας μετά από υπόδειξη ιδιώτη στη θαλάσσια περιοχή 3 χλμ. βόρεια του γνωστού προϊστορικού σπηλαίου Φράγχθι Αργολίδας. Κατά την υποβρύχια αυτοψία φωτογραφήθηκαν λείψανα τοίχων και συγκεντρώθηκαν όστρακα, μερικά από σαλτσιέρες της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Ο οικισμός βρίσκεται σε βάθος μέχρι 4 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Οι έρευνες στο σπήλαιο Φράγχθι έδειξαν ότι εγκαταλείφθηκε γύρω στο 3000 π.Χ. Είναι πιθανόν ο σημαντικότατος αυτός οικισμός να είναι η συνέχεια της κατοίκησης στην περιοχή αυτή.

Μετά από υπόδειξη επίσης ιδιώτη, του Κ. Σαββόπουλου, κατοίκου Θεσσαλονίκης, που μας ειδοποίησε για υπόθεση αρχαιοκαπηλίας σε ναυάγιο στη Χαλκιδική, κλιμάκιο της Εφορείας μετέβη αμέσως στην Τορώνη Σιθωνίας, όπου εντόπισε ναυάγιο, που πράγματι είχε δεχθεί επανειλημμένες απόπειρες αρχαιοκαπηλίας, τα ίχνη της οποίας είναι εμφανή από τις τρύπες που είχαν ανοίξει οι αρχαιοκάπηλοι επιχειρώντας να το λεηλατήσουν. Το φορτίο του ναυαγίου είχε διαταραχθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε παντού υπήρχαν φρεσκοσπασμένα αντικείμενα, κυρίως αμφορείς και θραύσματα ξύλου. Από το χώρο του ναυαγίου ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά χάλκινα καρφιά, μικρά κομμάτια ξύλου και τρεις διαφορετικοί τύποι αμφορέων, οι οποίοι χρονολογούνται στον 5ο-4ο αι. π.Χ.

Τέλη Νοεμβρίου εξάλλου με αφορμή αυτοψία για κατασκευή αλιευτικού καταφυγίου στον Λέντα Ηρακλείου Κρήτης, ο φύλακας της περιοχής Π. Λουπάκης υπέδειξε σε κλιμάκιο της Εφορείας, με επικεφαλής τον υπογράφοντα, ναυάγιο των ελληνιστικών χρόνων. Από το ίδιο κλιμάκιο διενεργήθηκε αυτοψία στα θεμέλια του φρουρίου Κούλε στο Ηράκλειο Κρήτης, προκειμένου στη συνέχεια να συνταχθεί μελέτη για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του φρουρίου.

Φωτογραφική έκθεση με θέμα: «Τα αρχαία λιμάνια» - Διαλέξεις. Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς που το 1996, όπως και το 1997, ήταν αφιερωμένες στα λιμάνια, η Εφορεία συμμετείχε με δύο διαλέξεις στην Αθήνα, στο κτίριο Βάιλερ της Α΄ ΕΠΚΑ, και φωτογραφική έκθεση με θέμα: «Τα αρχαία λιμάνια», που διοργανώθηκε από τριμελή επιστημονική ομάδα, τους αρχαιολόγους Τ.-Π. Μελά και Α. Σίμωσι και την αρχιτέκτονα Γ. Καζαντζίδου της Εφορείας στο Φρούριο της Πύλου, στην αίθουσα διαλέξεων, όπου πραγματοποιήθηκε η επανάληψη των δύο διαλέξεων, του υπογράφοντος και της Α. Σίμωσι.

Για αυτή την έκθεση κατασκευάστηκαν πίνακες - πάνελ για την ανάρτηση του φωτογραφικού και άλλου υλικού (χάρτες, σχέδια κτλ. στοιχεία), για δε την υλοποίησή της εργάστηκαν όλα τα συνεργεία του εργοταξίου του Φρουρίου της Πύλου, οι φωτογράφοι και οι σχεδιαστές της Εφορείας.

Διάλεξη για το έργο της ΕΕΑ τα τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκε από τον υπογράφοντα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ύστερα από πρόσκληση των μεταπτυχιακών φοιτητών, ενώ με το ίδιο περιεχόμενο ανακοινώθηκε αυτή η ομιλία στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (από την Α. Σίμω-

σι), και παρόμοια, αλλά εμπλουτισμένη με περισσότερα στοιχεία ανακοίνωση πραγματοποιήθηκε επίσης από τον υπογράφοντα στην 3η Συνάντηση Εμπειρογνωμόνων Κύπρου - Ελλάδας για το Δίκαιο της Θάλασσας και το Ναυτικό Δίκαιο στη Λευκωσία της Κύπρου.

Συστηματικές-σωστικές ανασκαφικές έρευνες-εποπτείες. Τον Αύγουστο του 1997 διενεργήθηκαν δύο συστηματικές έρευνες (η μία κατ' εξαίρεση του προγράμματος δράσης) και συγκεκριμένα:

α) Η συνεχιζόμενη από το 1990 έρευνα στο μεταβυζαντινό ναυάγιο του 16ου αι. στον ύφαλο Δημήτρης στη Ζάκυνθο από συνεργείο της Εφορείας υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Αικ. Δελαπόρτα. Κατά τη διάρκεια της έρευνας ανελκύστηκαν ασημένια νομίσματα, τροχαλίες, λίθινες μπάλες κανονιού, κεραμική κτλ., που συντηρούνται στα εργαστήρια της Εφορείας, ενώ το ορατό τμήμα του ναυαγίου καλύφθηκε από ειδικό ύφασμα για λόγους προστασίας. Για την αποτύπωση του ναυαγίου υπεύθυνος είναι ο αρχιτέκτονας της 9ης ΕΒΑ Β. Κονιόρδος, ο οποίος συμμετέχει συνεχώς από το 1990 στην παραπάνω έρευνα.

β) Η συνεχιζόμενη από το 1993 επίσης ανασκαφική έρευνα στη βορειοανατολική ακτή του ακρωτηρίου Ληκύθου στην Τορώνη Χαλκιδικής, όπου έχουν εντοπιστεί αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις. Η έρευνα αυτή διενεργείται από την Εφορεία σε συνεργασία με το Αυστραλιανό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και από ελληνικής πλευράς τη διεύθυνση έχει η αρχαιολόγος της Εφορείας Χ. Σαμίου, ενώ για την τοπογραφική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση υπεύθυνος είναι ο αρχιτέκτονας Ν. Λιανός.

Η έρευνα αποκάλυψε τοίχους διαφόρων εποχών που ανήκουν σε κτίρια, τα οποία αποτελούν μέρος του οικοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης και έγινε περισυλλογή διαφόρων οστράκων μερικά από τα οποία ανήκουν στην κλασική εποχή.

Τον Νοέμβριο του 1997 και για δέκα ημέρες κλιμάκιο της Εφορείας με επικεφαλής την αρχαιολόγο Α. Σίμωσι διενήργησε προκαταρκτική έρευνα στα νεώρια της Αλιμνιάς Ρόδου, σε συνεργασία με το Διευθυντή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής D. Blackman.

Στις σωστικές έρευνες συμπεριλαμβάνονται οι για ένα μήνα υποβρύχιες αυτοψίες κατά μήκος των ακτών της νήσου Γαυδοπούλας, από κλιμάκιο της Εφορείας με επικεφαλής την αρχαιολόγο Ε. Χατζηδάκη.

Επίσης η Εφορεία άσκησε κατά νόμο εποπτεία στην ολιγοήμερη έρευνα που διενήργησε ο εκπρόσωπος της Αμερικάνικης Σχολής W. Murray στο Άκτιο (βλ. παρακάτω, σ. 1201-1202), προκειμένου να εντοπίσει υπολείμματα της περίφημης ομώνυμης ναυμαχίας του 31 π.Χ., χωρίς απολύτως κανένα και αυτή τη χρονιά αποτέλεσμα.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες, μηχανικούς, συντηρητές, σχεδιαστές, δύτες, εργατοτεχνίτες, φωτογράφους, διοικητικούς υπαλλήλους και γενικά όλο το προσωπικό που βοήθησε αποτελεσματικά στη διεκπεραίωση του έργου της Εφορείας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Πύλος. Στο πλαίσιο της φωτογραφικής έκθεσης «Τα αρχαία λιμάνια» (βλ. παραπάνω, σ. 1186), εκτέθηκαν φωτογραφίες από αρχαία λιμάνια που καλύπτουν τη χρονική περίοδο από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα, όπως και από τις δραστηριότητες της ΕΕΑ τα τελευταία χρόνια, αλλά και από τις αναστηλωτικές εργασίες στο φρούριο (Πίν. 439 β).

Έγιναν ομιλίες από τον προϊστάμενο της ΕΕΑ Δ. Καζιάνη στο Κτίριο Μακρυγιάννη με θέμα τις δραστηριότητες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κατά τα τελευταία χρόνια και από την υπογράφουσα με θέμα τα λιμάνια από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Οι ίδιες ομιλίες επαναλήφθηκαν και στην αίθουσα συνεδρίων στην ακρόπολη του Φρουρίου Πύλου.

Αλεξάνδρεια. Στο πλαίσιο των διεθνών εργασιών για την υποβρύχια αρχαιολογία και τη διαχείριση των ακτών που διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο της Αλεξάνδρειας σε συνεργασία με την UNESCO τον Απρίλιο του τρέχοντος έτους, η υπογράφουσα συμμετείχε παρουσιάζοντας στη θέση του προϊσταμένου Δ. Καζιάνη, που λόγω φόρτου εργασίας δεν παρέστη, το έργο της Εφορείας τα τελευταία χρόνια, καθώς και τα αποτελέσματα των πολυετών ερευνών στο λιμάνι της Θάσου.

Κύπρος. Η ΕΕΑ συμμετείχε με εκπροσώπους της τον προϊστάμενό της Δ. Καζιάνη, ο οποίος παρουσίασε με μεγάλη επιτυχία το έργο της Εφορείας τα τελευταία χρόνια, και την υπογράφουσα στην 3η Ελληνο-Κυπριακή Συνάντηση Εμπειρογνωμόνων για το Δίκαιο της Θάλασσας και το Ναυτικό Δίκαιο.

Λήμνος. Νέα Κούταλη (Αρχαιολογική Συλλογή)[5]. Μεταφέρθηκαν τα αντικείμενα της συλλογής από το κοινοτικό ιατρείο στην αποθήκη του σχολικού συγκροτήματος της Νέας Κούταλης, καταγράφηκαν για δεύτερη φορά κατά τη μεταφορά και φωτογραφήθηκαν το καθένα χωριστά. Έτσι ο χώρος του κοινοτικού ιατρείου άδειασε για τη μελλοντική μετατροπή του σε μουσείο.

5. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 849.

ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Κατά το έτος 1997 διενεργήθηκαν στα νησιά Λήμνο, Λέσβο, Ικαρία, Αμοργό, στα Δωδεκάνησα, στην Αττική και στην Εύβοια οι παρακάτω αυτοψίες και έρευνες, στις οποίες έλαβαν μέρος οι ακόλουθοι υπάλληλοι της ΕΕΑ: Α. Σίμωσι, αρχαιολόγος-δύτρια, Α. Ταγωνίδου, αρχιτέκτονας-δύτρια και οι Η. Βήχος, Α. Βλάχος, Γ. Καλαποθάκης, Π. Λοΐζος, Κ. Μπαλάφας, Γ. Οικονομόπουλος, Κ. Σωτηρόπουλος, Θ. Τρουπάκης και Π. Τσαμπουράκης, δύτες. Επίσης στη σχεδιαστική αποτύπωση του παράλιου λατομείου στη θέση Καναμάτ της Ρόδου συνέβαλε η σχεδιάστρια Α. Πολλάτου.

ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΛΕΙΨΟΙ

Παλαιό λιμάνι

Έγινε κατάδυση σε όλο το θαλάσσιο χώρο του παλαιού λιμανιού μέχρι τη νότια άκρη του όρμου. Η υποβρύχια αυτοψία έγινε με αφορμή μελέτη που προβλέπει σε τρεις φάσεις λιμενικά έργα στο θαλάσσιο χώρο από τη μεσαία προβλήτα μέχρι τη νότια άκρη του όρμου πέρα από το σημερινό καρνάγιο[6] (Πίν. 439 γ). Στη νότια πλευρά του όρμου, όπως διαπιστώθηκε από την κατάδυση, είχαν διενεργηθεί παράνομα εκσκαφικές εργασίες. Ερευνήθηκαν με προσοχή τα τοιχώματα από τις αύλακες των εκσκαφών, χωρίς να εντοπιστούν αρχαία. Εντοπίστηκαν μόνον τρία όστρακα αγγείων και μία λαβή αμφορέα οπωσδήποτε φερτά στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ της χερσαίας προβλήτας και του καρνάγιου. Φαίνεται λοιπόν ότι ο θαλάσσιος χώρος του λιμανιού των Λειψών τουλάχιστον περιμετρικά των κρηπιδωμάτων δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα ίχνη αρχαίων. Ενδιαφέρον πάντως είναι ότι σε λιθογραφία των αρχών του αιώνα μας (1919) όλο το κεντρικό τμήμα του λιμανιού από τη μεσαία προβλήτα έως το ιταλικό κτίριο της αστυνομίας ήταν θάλασσα, που σήμερα έχει επιχωματωθεί. Στη λιθογραφία αυτή διακρίνεται ένας παλαιός μώλος, του οποίου βέβαια η χρονολόγηση είναι αδύνατον να προσδιοριστεί, αφού φαίνεται να έχει ενσωματωθεί στις σύγχρονες επιχωματώσεις.

ΜΑΚΡΟΝΗΣΙ

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη νότια πλευρά του νησιού με σκοπό την αποδέσμευση θαλάσσιας περιοχής για το άθλημα των καταδύσεων εντοπίστηκε αρχαίο ναυάγιο.

Πρόκειται για ικανό αριθμό συστάδων από πλήθος σπασμένων αμφορέων που βρίσκεται σε βάθος από 10 έως 15 μ.

Το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου του πλοίου ανήκει σε αμφορείς του τύπου των κωδωνόσχημων «ψευδοκώων», (Pseudo-Cos en cloche)[7]. Πρόκειται για αμφορείς με διπλές λαβές που προσομοιάζουν γενικά στον τύπο Dressel 4, εκτός του περίεργου λαιμού τους (Πίν. 440 α).

Υπολείμματα αυτού του τύπου αμφορέων βρέθηκαν στη Μεσόγειο και οι περιοχές διάδοσής τους είναι η Αθήνα, η Δήλος, η Κύπρος, η Αλεξάνδρεια κ.ά. Ένας από τους τόπους παραγωγής τους έχει εντοπιστεί στην Κιλικία στις περιοχές των αρχαίων Αιγών, σημερινό Yumurtalik, σε εργαστήριο που κατασκεύαζε και αμφορείς του τύπου Dressel 4. Στη Σελεύκεια της Πιερίας, πόλη της βόρειας Συρίας, επίνειο της Αντιόχειας στα νοτιοανατολικά του Yumurtalik, βρέθηκε ένα σημαντικό εργαστήριο αμφορέων, όπου μεταξύ των άλλων τύπων αμφορέων ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκε και ένας ικανός αριθμός «ψευδοκώων». Δυτικά του Yumurtalik στην περιοχή Ayas, που ταυτίζεται πιθανώς με την Ελαιούσα Σεβάστεια, εντοπίστηκε ένα τρίτο εργαστήριο που κατασκεύαζε τον τύπο αυτών των αμφορέων.

Συγχρόνως με τον τύπο των ψευδοκώων στο ίδιο ναυάγιο εντοπίστηκε και ένα άλλο είδος αμφορέων, εργαστήριο παραγωγής του οποίου βρέθηκε στην περιοχή του Yumurtalik και ανήκει στην κατηγορία Pompei V[8].

Και οι δύο αυτοί τύποι αμφορέων χρονολογούνται ανάμεσα στον 1ο και το 2ο αι. μ.Χ., αιώνες που προσδιορίζουν τη διάρκεια κυκλοφορίας του πλοίου.

ΚΩΣ

Λιμάνι[9]

Σε σύσκεψη που έλαβε χώρα στην Τεχνική Υπηρεσία του Δήμου Κω στις 30 Νοεμβρίου του τρέχοντος έτους συζητήθηκε εκ νέου ο θαλάσσιος χώρος της δημιουργίας του νέου λιμένα. Η μελέτη όμως που παρουσιάστηκε δεν διέφερε κατά πολύ της προηγούμενης. Ο θαλάσσιος χώρος μπροστά από το Κάστρο της Νεραντζιάς δεν παραμένει αλώβητος, όπως αρχικά είχε συζητηθεί στην προηγούμενη σύσκεψη, αλλά προτείνεται η δημιουργία λιμενίσκου

6. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 726.

7. Empereur - Picon, ό.π. (υποσημ. 2). M. Sciallano - P. Sibella, *Amphores, Comment les identifier?*, Aix-en-Provence 1991, Amphore Agora M54 [chypre collection particulière].

8. Empereur-Picon, ό.π., σ. 237, εικ. 21.

9. *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 729.

για τα ημερόπλοια, εσωτερικά της υπάρχουσας προβλήτας. Από πλευράς μας απορρίφθηκε η πρόταση αυτή εμμένοντας στην άποψη ότι στο θαλάσσιο αυτό χώρο δεν πρέπει να γίνουν μελλοντικά άλλα λιμενικά έργα· απεναντίας θα πρέπει να βρεθεί λύση για τη διαμόρφωση της κεντρικής παραλιακής οδού που περνάει μπροστά από το κάστρο, έτσι ώστε αυτό να προβληθεί αναλόγως, αλλά και να προστατευτεί η θεμελίωσή του από τους συνεχείς κραδασμούς που υφίσταται εξαιτίας της πυκνής διέλευσης τροχοφόρων και μάλιστα βαρέων φορτηγών. Η κατασκευή λιμενοβραχίονα επί πασσάλων δυτικά και έξω του παραδοσιακού λιμένα της Κω είναι ένα έργο χωρίς κάποιες επιπτώσεις, εφόσον βέβαια δεν προκύπτει θέμα αρχαίων στο βυθό. Επιφύλαξεις υπάρχουν όμως αναφορικά με τη διαπλάτυνση της προβλήτας των Ιταλών, που βρίσκεται κατ' επέκταση σημαντικών αρχαιολογικών μνημείων, όπως π.χ. της αρχαίας αγοράς, των ιερών της Πανδήμου Αφροδίτης και του Ηρακλή και τη μεγάλη βασιλική και δεν γνωρίζουμε εάν έχει θεμελιωθεί πάνω σε αρχαίο μώλο. Η προσφορότερη θέση για τη δημιουργία του νέου λιμένα Κω θεωρείται ο θαλάσσιος χώρος, όπου η μαρίνα, επειδή κατά τη διενεργηθείσα υποβρύχια αυτοψία στην περιοχή δεν έχουν εντοπιστεί αρχαία.

Καρδάμαινα

Δεν εντοπίστηκαν αρχαία στο βυθό του λιμανιού ούτε και στο θαλάσσιο χώρο έξω από αυτό σε απόσταση 150 μ. περίπου πέραν του υπάρχοντος προσήνεμου μώλου.

Ψαλίδι

Δεν εντοπίστηκαν αρχαία στην παραλία που είναι σε χρήση του ξενοδοχείου Πλατανίστα και στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από αυτήν.

Μαστιχάρι

Δεν εντοπίστηκαν αρχαία στο κάθετο μέτωπο της παραλίας μπροστά από το ξενοδοχείο Neptune Village, όπου πρόκειται να κατασκευαστεί τοίχος αντιστήριξης για την αντιμετώπιση της διάβρωσης.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Γυαλί

Δεν εντοπίστηκαν αρχαία στο θαλάσσιο χώρο της νότιας πλευράς του βορειοανατολικού τμήματος του νησιού, όπου πρόκειται να εγκατασταθεί εταιρεία για την επεξεργασία περλίτη. Η κατάδυση έγινε έως την ισοβαθή των 10 μ. και ο βυθός είναι κατεξοχήν βραχώδης. Στους Πάλους Νισύρου, στην περιοχή των ρωμαϊκών θερμών που σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση και ανασκάπτονται τώρα συστηματικά, θα πρέπει μελλοντικά να γίνει η έρευνα και στη θάλασσα για την περίπτωση εντοπισμού αρχαίων.

ΑΛΙΜΝΙΑ

Διενεργήθηκε φέτος η πρώτη ανασκαφική έρευνα στη βραχονησίδα Αλιμνιά μεταξύ Ρόδου και Χάλκης από πενταμελές συνεργείο της Εφορείας και με τη συμμετοχή του Διευθυντή της Αγγλικής Σχολής D. Blackman. Η έρευνα διήρκεσε λίγες ημέρες από 11 έως 19 Νοεμβρίου του τρέχοντος έτους, περιορίστηκε μόνο στον όρμο Εμπορειός στα ανατολικά του νησιού εξαιτίας του μεγάλου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει η περιοχή και είχε εξαιρετικά αποτελέσματα. Εδώ και επ' ευκαιρία ανασκαφής, που είχε γίνει στο Κάστρο της Αλιμνιάς, είχε διενεργηθεί και επιφανειακή έρευνα στην περιοχή του Εμπορειού από τον Α. Σάμψων[10].

Πράγματι, σε όλη την παραλία του όρμου, που βρίσκεται περίπου στο μέσον της ανατολικής πλευράς του νησιού, υπάρχουν σημαντικές αρχαιότητες. Στη νότια πλευρά του μυχού του κόλπου υπάρχει θεμελίωση μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, αποτελούμενη από αργούς λίθους, που είναι ορατοί άλλοτε σε μία και άλλοτε σε δύο κατά πλάτος σειρές. Στο κέντρο του μυχού υπάρχει αψίδα παλαιοχριστιανικής βασιλικής με δύο φάσεις, ενώ είναι εμφανής η θεμελίωση του ανατολικού τοίχου του βόρειου κλίτους της (Πίν. 440 β). Εσωτερικά της παραλιακής ζώνης διακρίνονται άλλα θεμέλια τοίχων κτιρίων, που πιθανώς ανήκουν σε οικοδομήματα σύγχρονα της βασιλικής, όπως φαίνεται από τον τρόπο κτισίματός τους, δηλαδή αργοί λίθοι με κονίαμα και κεράμους. Ταυτόχρονα όμως μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι υπάρχουν ίχνη και παλαιότερης κατοίκησης στην περιοχή, εάν κρίνουμε από την επιφανειακή κεραμική, όπου ανάμεσα στα όστρακα παλαιοχριστιανικών χρόνων διακρίνονται και ελληνιστικά, όπως π.χ. βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων του τέλους του 4ου αι. π.Χ. και χείλη από ψαροπινάκια του 3ου και 2ου αι. π.Χ. Επίσης η ύπαρξη ενός τοίχου στην παραλία που βρίσκεται κοντά στη βασιλική και σώζεται πάνω από τη θεμελίωση σε δύο δόμους από ορθογώνιους μπατικούς ογκόλιθους είναι μια ακόμη ένδειξη. Όμως σε όλη τη βόρεια πλευρά του όρμου

10. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 561-563.

υπάρχουν κτίρια που ανήκουν σύμφωνα με τη δόμηση και την επιφανειακή κεραμική σαφώς στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Οι τοίχοι σώζονται πάνω σε τρία τουλάχιστον επάλληλα τεχνητά άνδηρα, τα οποία έχουν δημιουργηθεί πρόσφατα από το αρχαίο οικοδομικό υλικό. Αυτό γίνεται σαφές από το γεγονός ότι θεμέλια παλαιοχριστιανικών τοίχων που βρίσκονται κατά μήκος και κάθετα στην παραλία έχουν διακοπεί από τα άνδηρα αυτά. Οι κάθετοι αυτοί τοίχοι που καταλήγουν στο άκρο της παραλίας λίγο πριν από τη θάλασσα σώζονται σε ορισμένες περιπτώσεις σε ικανό ύψος και καταλαμβάνουν το τμήμα του όρμου έως το βόρειο υπάρχον πυροβολείο.

Πάνω στο δεύτερο άνδηρο σώζονται τοίχοι της ίδιας περιόδου σε ύψος έως και 2 μ., που φαίνεται ότι ανήκουν σε μεγάλα οικοδομήματα (Πίν. 440 γ).

Στη νότια πλευρά του όρμου απλώνονται τα 11 λαξευμένα στο βράχο διαμερίσματα που έχουν χαρακτηριστεί ως νεώσοικοι και ανήκαν στα ροδιακά νεώρια των ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 441 α-β).

Στα νοτιοανατολικά του όρμου, σε ανάλημμα πάνω από τον τελευταίο νεώσοικο (XI) έχουν χτιστεί σύγχρονα μαντριά από αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στο έδαφος του αναλήμματος, που είναι στην κυριολεξία στρωμένο με κεραμική, κυρίως παλαιοχριστιανικών χρόνων και κεράμους, βρίσκεται επίσης πεταμένος ένας διπλός κιονίσκος από γκριζωπό μάρμαρο, ενώ είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τα σύγχρονα από τα αρχαία κτίσματα.

Λίγο δυτικότερα υπάρχει δεξαμενή επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, ενώ στη μία πλευρά της σώζεται σε διατομή πήλινος αγωγός. Ακόμη δυτικότερα και στην ίδια περίπου ευθεία με το βόρειο πυροβολείο υπάρχει το αντίστοιχο νότιο πυροβολείο, καθώς και μία ακόμη δεξαμενή με επένδυση από υδραυλικό κονίαμα. Στη νότια πλευρά δεν υπάρχουν άλλα κτίσματα σε υψηλότερα επίπεδα πάνω από την παραλία και αυτό γίνεται σαφές από την έλλειψη κεραμικής.

Τα νεώρια. Υπάρχουν 11 συνολικά διαμερίσματα λαξευμένα στον ασβεστολιθικό βράχο, ενώ δεν εντοπίστηκαν τα τρία άλλα που αναφέρει ο Α. Σάμψων ως πολύ κατεστραμμένα. Τα νεώρια μπορεί να διαχωριστούν σε τρία συγκροτήματα των τεσσάρων, των δύο και των πέντε διαμερισμάτων. Τα τέσσερα διαμερίσματα του πρώτου συγκροτήματος έχουν τις εξής διαστάσεις: Το πρώτο προς Δ. διαμέρισμα, που είναι και το μεγαλύτερο, έχει πλάτος 18,50 και μήκος 17 μ. Το πλάτος των υπολοίπων τριών διαμερισμάτων κυμαίνεται μεταξύ 8 και 10 μ. και το μήκος τους μεταξύ 17 και 18 μ. Ανάμεσα στα τέσσερα αυτά διαμερίσματα υπάρχουν αλάξευτα επικλινή τμήματα, πλ. 3 μ., ανάμεσα στα διαμερίσματα Ι και ΙΙ, 2,50 και 3,50 μ. ανάμεσα στα ΙΙ και ΙΙΙ και 1-2 μ. ανάμεσα στα ΙΙΙ και IV.

Σε απόσταση 26,50 μ. έχουμε ένα δεύτερο συγκρότημα νεωρίων αποτελούμενο από τα διαμερίσματα V και VI. Το πλάτος των δύο αυτών διαμερισμάτων ποικίλλει μεταξύ 9 και 10,50 και το μήκος και των δύο είναι 21 μ. Μεταξύ των διαμερισμάτων V και VI μεσολαβεί ένα αλάξευτο επικλινές τμήμα, πλ. 2,50 μ. Σε απόσταση 20 μ. περίπου εντοπίστηκε ένα τρίτο συγκρότημα νεωρίων αποτελούμενο από πέντε διαμερίσματα, το πλάτος των οποίων ποικίλλει από 8 έως 10,50 και το μήκος τους από 18 έως 20 μ. Το πλάτος των αλάξευτων επικλινών τμημάτων που μεσολαβούν μεταξύ των νεωρίων αυτών κυμαίνεται μεταξύ 5 και 8,50 μ. Ο βαθμός της κλίσης του εδάφους των νεωρίων προς τη θάλασσα θα υπολογιστεί καλύτερα στην επόμενη ανασκαφική περίοδο, ενώ οι πρώτες μετρήσεις μάς έδωσαν μια κλίση των 35° περίπου πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, χωρίς βέβαια να έχει υπολογιστεί η στάθμη της θάλασσας κατά την αρχαιότητα.

Για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας επιλέχθηκε το διαμέρισμα V ως το καλύτερα σωζόμενο και στη νοτιοδυτική γωνία του ανοίχθηκε ανασκαφική τομή, διαστ. 2×2 μ. (τομή 1).

Το πάχος της επίχωσης του διαμερίσματος είναι 0,85 μ. Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 1,70 μ., όπου το έδαφός του. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν και όσα είναι χαρακτηριστικά για χρονολόγηση ανήκουν κατεξοχήν στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Μία δεύτερη τομή (τομή 2), διαστ. 2×2 μ., ανοίχθηκε βόρεια της προηγούμενης, αφού αφήσαμε οδηγό, πλ. 1 μ. Στο κέντρο περίπου της τομής αποκαλύφθηκε κυκλικό λάξευμα, διαμ. 0,50 μ. περίπου, σε βάθος 1,81 μ., το οποίο εξαιτίας της φθοράς του βράχου δεν γνωρίζουμε εάν είναι φυσικό ή τεχνητό. Αν είναι τεχνητό η χρήση του είναι προς το παρόν άγνωστη· υποθέτουμε όμως ότι μπορεί να τοποθετούνταν κάποιο ξύλο για τη στήριξη της καρίνας του πλοίου (Πίν. 442 α).

Μια τρίτη τομή (τομή 3) ανοίχθηκε στο βράχο πάνω από τη νοτιοανατολική γωνία του διαμερίσματος, διαστ. 2×2 μ., και μια τέταρτη σε επαφή με αυτήν ανατολικότερα, όπου το αλάξευτο διαχωριστικό τμήμα των νεωρίων V και VI, διαστ. 2,80×2 μ. Η τελευταία αυτή τομή δεν κατέστη δυνατόν να ανασκαφεί, στην προηγούμενη όμως αποκαλύφθηκε κοιλότητα στο βράχο, η οποία δεν γνωρίζουμε εάν είναι φυσική ή τεχνητή (Πίν. 442 β). Σε περίπτωση που είναι τεχνητή, πιθανολογούμε ότι εδώ θα τοποθετούνταν το σύστημα του μηχανισμού για την ανέλκυση των σκαφών.

Ίχνη για τη στέγαση των διαμερισμάτων αυτών δεν βρέθηκαν ακόμη, ίσως όμως στη μελλοντική έρευνά μας να καταστεί αυτό δυνατόν. Δυτικά της τομής 3 φαίνεται πάνω από το διαμέρισμα σειρά λίθων που μπορεί να αποτελεί τοίχο ίσως από μεταγενέστερο κτίριο.

Λιθοσωροί. Μέσα στη θάλασσα εντοπίστηκαν 12 συνολικά λιθοσωροί, δηλαδή όγκοι από συσσωρευμένους αργούς λίθους με ισχυρό βαθμό συγκόλλησης μεταξύ τους και πλήθος οστράκων ενσωματωμένων σε αυτούς, που ανήκουν κυρίως σε θραύσματα αμφορέων παλαιοχριστιανικών χρόνων. Οι λιθοσωροί αυτοί μπορούν επίσης να διαχωριστούν σε τέσσερις ομάδες. Η πρώτη αποτελούμενη από τρεις λιθοσωρούς μπροστά από τα τέσσερα πρώτα διαμερίσματα. Η δεύτερη από δύο μπροστά από τα διαμερίσματα V και VI. Η τρίτη από έξι, ο ένας εκ των οποίων βρίσκεται μπροστά από το ένατο διαμέρισμα, ενώ οι άλλοι πέντε βρίσκονται συγκεντρωμένοι μπροστά από το τελευταίο, το ενδέκατο διαμέρισμα. Ένας τελευταίος λιθοσωρός επισημάνθηκε ανατολικότερα από το θαλάσσιο χώρο των νεωρίων.

Η απόσταση των λιθοσωρών από την ακτή κυμαίνεται από 20 έως 40 μ. και το βάθος τους από 3 έως 7 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Τέτοιοι λιθοσωροί, πολλοί στον αριθμό, εντοπίστηκαν στο βυθό και κατά μήκος της βόρειας πλευράς με ενσωματωμένα όστρακα κυρίως από αμφορείς παλαιοχριστιανικών χρόνων, που όμως δεν έχουν αποτυπωθεί, για να γνωρίζουμε την απόστασή τους από την ξηρά και το βάθος. Εντοπίστηκε όμως και ένα πλήθος μεμονωμένων θραυσμάτων αμφορέων, που χρονολογούνται στα παλαιοχριστιανικά και στα βυζαντινά χρόνια.

Η χρήση των λιθοσωρών αυτών δεν έγινε ακόμη σαφής. Πιθανώς βρέθηκαν εκεί ύστερα από την απόρριψη του έρματος των σκαφών πριν από την εισδοχή τους στα νεώρια. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει, τότε προκύπτει ότι η χρήση των νεωρίων γινόταν από εμπορικά σκάφη και μάλιστα με σκοπό την επισκευή τους, παρά από πολεμικά που δεν είχαν έρμα.

Πράγματι, η ελαφρά αυτή κλίση του δαπέδου των διαμερισμάτων 0,35° μόλις, όπως δηλαδή σώζεται στις μέρες μας, δημιουργεί πρόβλημα στο να πιστέψουμε ότι εκεί γινόταν διαχείμανση σκαφών και κλίνουμε προς την άποψη ότι τα διαμερίσματα αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την ανέλκυση των σκαφών με σκοπό την επισκευή τους. Στο γεγονός αυτό συνηγορεί ότι στην αρχαιότητα η στάθμη της θάλασσας ήταν χαμηλότερη, αφού σώζονται κτιριακά λείψανα μέσα στη θάλασσα. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα δεν μπορεί να προσδιοριστεί η χρονολόγηση κατασκευής των λαξευμένων διαμερισμάτων, επειδή δεν μπορούμε να σκάψουμε στη θεμελίωση.

Είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους λόγω της κεραμικής που περισυνελέγη από την επίχωση, η οποία στο ελάχιστο είναι φερτή, αφού δεν υπάρχουν άλλα αρχαία κτίσματα σε υψηλότερο επίπεδο. Οπωσδήποτε όμως θα υπήρξε και παλαιότερη φάση εξαιτίας της κεραμικής και των θεμελίων των τοίχων, που ανήκουν στα ελληνιστικά χρόνια και βρίσκονται στην περιοχή.

Βέβαιο πάντως είναι ότι στον όρμο Εμπορειός άνθισε κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, μεταξύ του 4ου και του 7ου αι. μ.Χ., ένας σημαντικός παράλιος οικισμός που θα αποτελούσε έναν ακόμη από τους πολυάριθμους στα Δωδεκάνησα σταθμούς της θαλάσσιας οδού μεταφοράς των σιτηρών από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη κατά τους χρόνους εκείνους. Ο οικισμός διέθετε βασιλική, όπως και όλοι άλλωστε οι άλλοι οικισμοί για την προστασία των ναυτιλομένων, αλλά και μια σημαντική ναυπηγοεπισκευαστική – θα λέγαμε σήμερα – μονάδα που φαίνεται ότι προϋπήρχε εκεί από τους ελληνιστικούς ακόμη χρόνους και εξυπηρετούσε το ροδιακό εμπορικό και πολεμικό στόλο.

Πέραν των νεωρίων που υπήρχαν στο Μικρό Λιμένα (Μανδράκι) της Ρόδου, ο πολυάριθμος πολεμικός στόλος των Ροδίων, που αριθμούσε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους περί τα 200 πλοία, φαίνεται ότι έβρισκε ασφαλές αγκυροβόλιο, ευκολίες εφοδιασμού και επισκευών στον όρμο του Εμπορειού.

Αλλά και για τα ροδίτικα εμπορικά πλοία εκείνης της περιόδου, που διασχίζοντας τη Μεσόγειο έφθαναν στα μεγαλύτερα εμπορικά και οικονομικά κέντρα του ελληνικού κόσμου, ο όρμος του Εμπορειού πιθανώς αποτέλεσε έναν ενδιάμεσο σταθμό ανεφοδιασμού πριν από ένα μακρινό ταξίδι[11].

Ο όρμος του Εμπορειού κατά την ελληνιστική περίοδο χρησίμευε ως ναύσταθμος του ροδιακού στόλου. Ο ίδιος όρμος εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και αργότερα έως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, οπότε αναπτύχθηκε ένας σημαντικός παράλιος οικισμός ακριβώς απέναντι από αυτόν της Καμείρου Σκάλας και της νοτιότερα ευρισκόμενης παραλίας της Γλυφάδας[12]. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους φαίνεται ότι εξακολούθησε να χρησιμοποιείται ως λιμάνι.

11. D.J. Blackman - P. Knoblauch - A. Yiannikouri, Die Schiffshäuer am Mandrakihafen in Rhodos, *AA* 1996, σ. 371 κ.ε.

12. Ch. Bakirtzis, The Role of Cyprus in the Grain Supply of Constantinople in the Early Christian Period, *Cyprus and the Sea, Proceedings of the International Symposium, Nicosia, 25-26 September 1993*, Nicosia 1995, σ. 247 κ.ε.

ΡΟΔΟΣ

Αρχαίο λατομείο στην περιοχή Καναμάτ Ροδιάς[13]

Η αποτύπωση του αρχαίου λατομείου έγινε σε δύο χρονικές περιόδους, κατά τους μήνες Φεβρουάριο και Ιούλιο του τρέχοντος έτους, λόγω της μεγάλης έκτασής του.

Κατά την εκτεταμένη υποβρύχια αυτοψία που έγινε στο θαλάσσιο χώρο εξωτερικά του δημιουργούμενου λιμένα, αλλά και μέσα στη λιμενολεκάνη, δεν εντοπίστηκαν τουλάχιστον ορατά αρχαία, εκτός από μερικά άνευ σημασίας όστρακα που περισυνελέγησαν στη ρηχία. Η κατάδυση έγινε με αντίξοες συνθήκες λόγω της κακής ορατότητας του πυθμένα, που οφείλεται στο παχύ στρώμα βούρκου, αποτέλεσμα της εκβολής των δύο αποχετευτικών αγωγών. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που δόθηκαν από το Κέντρο Λίθου, το πέτρωμα του λατομείου στο Καναμάτ θα ήταν κατάλληλο στην αρχαιότητα ή στην Ιπποτοκρατία, για θεμέλια ή εσωτερικές παρειές, ενώ σε εξωτερική χρήση θα έπρεπε να είναι οπωσδήποτε επιχρισμένο. Αποδεικνύεται πάντως εν μέρει ότι η χρήση του μπορεί να ανάχθεί στην αρχαιότητα. Όμως υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που συνηγορούν στην άποψη αυτή: α) Η ύπαρξη και άλλων τέτοιων λατομείων στη Ρόδο, των οποίων οι διαστάσεις των λαξεύσεων συμφωνούν με αυτές στο Καναμάτ, όπως το πρόσφατα ανασκαφέν λατομείο-νεκροταφείο στο Καρακόνερο και αυτό της οδού Παρθενόπης στην πόλη της Ρόδου, αλλά και το παραθαλάσσιο λατομείο της Καλλιθέας, β) Η ύπαρξη κατά τόπους στρώματος beach rock με όστρακα από ενσφράγιστες λαβές ροδιακών αμφορέων, χαρακτηριστικές του 4ου αι. π.Χ.

ΚΑΣΤΕΛΟΡΙΖΟ (ΜΕΓΙΣΤΗ)

Έγινε κατάδυση στο λιμάνι του Καστελόριζου στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το πρατήριο υγρών καυσίμων στη βόρεια πλευρά κατά μήκος του μυχού και μέχρι το φανάρι μπροστά από το τζαμί στην απέναντι νότια πλευρά, με αφορμή μελέτη για την επισκευή των υπαρχόντων κρηπιδωμάτων.

Ο θαλάσσιος χώρος μεταξύ του φαναριού και της νέας προβλήτας και μέχρι την ισοβαθή των 18 μ. βρίθει αρχαίων (Πίν. 442 γ). Πρόκειται για θραύσματα αγγείων κυρίως αμφορέων, που καλύπτουν χρονικά την περίοδο από τους κλασικούς έως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Εντοπίστηκαν όμως και αρκετά θραύσματα βυζαντινών πινακίων, καθώς και θραύσματα αγγείων νεότερων χρόνων, όπως π.χ. σταμνίων.

Η ύπαρξη των αρχαίων αυτών δικαιολογείται στην περιοχή, επειδή βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη βυθισμένη πόλη της αρχαίας Μεγίστης.

Διακρίνονται σήμερα στο βυθό του Μανδρακίου, του Μικρού Νίφτη και των νησιών Ψωράδια βυθισμένα θεμέλια κτιρίων με πλήθος οστράκων ενσωματωμένων σε αυτά. Μέρος των κτιρίων αυτών έχει δημοσιευτεί από τον Pirazzoli[14], ενώ το μεγαλύτερο μέρος του αρχαίου οικισμού μαζί με μια αρχαία λιθορριπή είχαν εντοπιστεί σε αυτοψία της Εφορείας κατά το 1987. Δεν συμφωνούμε απολύτως με την άποψη του Pirazzoli, σύμφωνα με την οποία τοποθετούνται αρχαία κτίρια και μέσα στο λιμάνι του Καστελόριζου.

Εκτιμούμε δε σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις ότι οι λιθοσωροί που υπάρχουν κατά μήκος της βόρειας πλευράς και στο μυχό του λιμανιού ανήκουν σε κτίσματα που κατεδαφίστηκαν στο σεισμό του 1926. Ο θαλάσσιος χώρος του λιμανιού του Καστελόριζου χρειάζεται συστηματική υποβρύχια έρευνα.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Λιμάνι

Έγινε κατάδυση στο λιμάνι της Αστυπάλαιας με αφορμή τη δημιουργία λιμενίσκου τουριστικών σκαφών. Καταδυθήκαμε από το δυτικό άκρο της υπάρχουσας αποβάθρας με κατεύθυνση προς Β. και στη συνέχεια με πορεία προς Δ., σύμφωνα δηλαδή με την πορεία του προτεινόμενου λιμενοβραχίονα. Ο βυθός είναι κατεξοχήν αμμώδης και εντοπίστηκαν ελάχιστα όστρακα αδιάγνωστα, αφού προέρχονται από το σώμα αγγείων, τμήμα ανοιχτού αγγείου με οριζόντιες ραβδώσεις, καθώς και τμήμα του λαιμού αμφορέα με έξω νεύον χείλος, στο οποίο σώζεται η σύμφυση και τμήμα της λαβής.

Στην περιοχή του λιμανιού δεν υφίσταται θέμα ούτε και χερσαίων αρχαιοτήτων. Μόνο στους πρόποδες του λοφίσκου κάτω από το κάστρο, όπου η περιοχή Κύλινδρα ή Κυλίνδρες στο κάθετο μέτωπο του δρόμου, διακρίνονται σε τομή τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων και από πάνω στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από πλήθος οστράκων, καθώς και λείψανα τοίχων σε τομή.

13. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 732.

14. P. Pirazzoli, Submerged Remains of Ancient Megisti in Castellorizo Island (Greece). *IntJNautA* 16 (1987), σ. 64-65.

Λειβάδια

Στη νότια πλευρά του όρμου πάνω σε λοφίσκο βρίσκεται ο ναΐσκος του Αγίου Βασιλείου, που έχει χτιστεί πάνω σε παλαιοχριστιανική βασιλική, της οποίας σώζεται τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και το κατώφλι της εισόδου στη θέση του. Τμήμα όμως του ψηφιδωτού δαπέδου, καθώς και αρχιτεκτονικά μέλη μιας δεύτερης βασιλικής σώζονται 200 μ. περίπου δυτικότερα, κάτω από το ναΐσκο των Εισοδίων της Θεοτόκου. Η ύπαρξη των δύο αυτών βασιλικών στην περιοχή μάς παροτρύνει για τη διενέργεια μελλοντικά υποβρύχιας έρευνας στον όρμο Λειβαδιών.

Τρίτο Μαρμάρι

Διακρίνονται ίχνη εναλίων κτισμάτων, που πρέπει να ερευνηθούν.

Μαλτεζάνα[15]

Στη δυτική πλευρά του όρμου υπάρχουν ενάλια κτίσματα (Πίν. 443 α). Διακρίνεται η θεμελίωση τριών χώρων, που δεν επικοινωνούν ο ένας με τον άλλο, από πλακοειδείς λίθους και κουρασάνι.

Στην ανατολική πλευρά του όρμου, πολύ κοντά στην παραλία, οι χερσαίες ανασκαφές του Ι. Βολανάκη έχουν φέρει στο φως κτίσματα παλαιοχριστιανικών χρόνων που ανήκουν σε συγκρότημα λουτρικών εγκαταστάσεων με σπάνια ψηφιδωτά δάπεδα. Ψηλότερα από τη θάλασσα, όπου ο σημερινός ναΐσκος της Αγίας Βαρβάρας, σώζεται τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, από την οποία διατηρούνται οι βάσεις της νότιας κεντρικής κιονοστοιχίας, τμήματα μερικών αρράβδωτων μονολιθικών κιόνων κατά χώραν στη νότια πλευρά στο ύψος του Ιερού, καθώς και ψηφιδωτό δάπεδο. Όλα αυτά τα στοιχεία μαρτυρούν την ύπαρξη ενός ακόμη παράλιου παλαιοχριστιανικού οικισμού που άνθισε στην περιοχή. Απαιτείται μελλοντική εκτεταμένη υποβρύχια έρευνα στον όρμο της Μαλτεζάνας.

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κατάπολα[16]

Έγινε κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από την προβλήτα πρόσδεσης σκαφών με κατεύθυνση προς Δ. έως το μικρό μώλο και την ισοβαθή των 17 μ., με σκοπό την επισκευή των παράλιων κρηπιδωμάτων. Εντοπίστηκαν ελάχιστα διάσπαρτα όστρακα φερτά, τα περισσότερα νεότερων χρόνων χωρίς ιδιαίτερη σημασία, καθώς και τμήμα αρράβδωτου κίονα, μήκ. 1,50-2 και διαμ. 0,40 μ. περίπου μέσα σε σύγχρονες επιχώσεις, ενώ ένα δεύτερο τμήμα είχε εναποτεθεί στην αποβάθρα. Η ύπαρξη των δύο τμημάτων των κιόνων δικαιολογείται απόλυτα στη θέση αυτή, επειδή σε απόσταση 100 μ. περίπου από την προβλήτα στην οδό Ιωάννη Δεσποτόπουλου, όπου η εκκλησία της Παναγίας της Καταπολιανής, στα θεμέλια του οικήματος των ενοικιαζόμενων δωματίων Villas Catapoliani, έχουν ανασκαφεί από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ θεμέλια κτιρίων, ενώ υπάρχει εδώ ένα τρίτο τμήμα αρράβδωτου κίονα κατά χώραν.

Αλλά και στο χαμηλό τοιχίο του αυλόγυρου της Καταπολιανής υπάρχουν ενσωματωμένα πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κίονες, επίκρανα κιόνων, αλλά και επιγραφή. Όλα αυτά είναι στοιχεία για την ύπαρξη αρχαίων στο χώρο του λιμανιού, που όμως φαίνεται ότι υπήρχαν στη θέση της προβλήτας και προς το εσωτερικό, αφού μέσα στη θάλασσα δεν βρέθηκαν άλλα κτίσματα.

Ραχίδι (παραλία Συνοδινού)

Στο μυχό του κόλπου των Καταπόλων, κάτω από το λόφο Ραχίδι, υπάρχει η παραλία Συνοδινού. Εδώ φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι υπάρχουν ενάλια κτίσματα, αλλά θα πρέπει να γίνει συστηματική υποβρύχια έρευνα για την επιβεβαίωση αυτού του γεγονότος.

Κάτω Ακρωτήρι

Υπάρχουν θεμέλια κτιρίων παλαιοχριστιανικών χρόνων μέσα στη θάλασσα (Πίν. 443 β). Στο κάθετο μέτωπο της παραλίας σώζονται σε ικανό ύψος τοίχοι κτιρίων από πλίνθους και κονίαμα. Απαραίτητη μελλοντικά η διενέργεια υποβρύχιας έρευνας στην περιοχή.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

ΙΚΑΡΙΑ

Εύδηλος

Έγινε κατάδυση στο λιμάνι του Ευδήλου μπροστά από τον υπάρχοντα προσήνεμο μώλο, με σκοπό την επέκτασή του και δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Γενικότερα η περιοχή του λιμανιού του Ευδήλου από τις μέχρι τώρα έρευνες τόσο στην ξηρά όσο και παλαιότερα στη θάλασσα δεν φαίνεται να παρουσιάζει αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

15. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 683.

16. Ό.π., σ. 648-649.

Νας[17]

Είναι αναγκαία η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το ιερό της Ταυροπόλου Αρτέμιδος, αλλά και μέσα στον ποταμό Χάλαρη που περιτρέχει τη μία πλευρά του ιερού.

Κάμπος

Επίσης υποβρύχια έρευνα απαιτείται στη θαλάσσια περιοχή του Κάμπου, στην οποία έχει βρεθεί το κάτω μέρος του κορμού του αγάλματος γυναικείας μορφής με χιτώνα, σήμερα στο Μουσείο του Κάμπου. Σύμφωνα με πληροφορίες του φύλακα αρχαιοτήτων Θ. Τσούνη στην αμμώδη παραλία του Κάμπου, έχει εντοπιστεί κίονας, που αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη αρχαίων στην περιοχή, την οποία δεν προλάβαμε να επισκεφθούμε.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Στο νησί έγιναν συνολικά φέτος 30 αυτοψίες. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται αυτοψίες σε δέκα διαφορετικά λιμάνια, εκ των οποίων άλλα είχαν κατασκευαστεί παλαιότερα παράνομα και για άλλα είχε ζητηθεί άδεια παλαιότερα και συνεπώς είχε ήδη διενεργηθεί υποβρύχια έρευνα. Στα λιμάνια αυτά παρουσιάστηκε πρόβλημα διάνοιξης του στομίου τους λόγω των συνεχών φυσικών επιχώσεων, που συσσωρεύονται εκεί. Πρόκειται για τα εξής λιμάνια:

α) Στη Λουτρόπολη Θερμής και στις Νέες Κυδωνίες στην ανατολική πλευρά του νησιού, τα οποία παρουσιάζουν έντονο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Ο λιμενίσκος της Λουτρόπολης Θερμής βρίσκεται μπροστά από τις γνωστές ρωμαϊκές θέρμες στη θέση του ξενοδοχείου Σάρλιτσα. Εδώ υπάρχουν μέσα στη θάλασσα, και συγκεκριμένα στο χώρο του κόκκινου φανού, αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη. Επίσης έξω από το λιμενίσκο και μπροστά από το γνωστό αρχαιολογικό χώρο της παραλίας της Θερμής υπάρχει μια «ξέρα», όπως την ονομάζουν οι κάτοικοι, η οποία πρέπει οπωσδήποτε να ερευνηθεί υποβρυχίως για την πιθανή ύπαρξη αρχαίου λιμενικού έργου. Στις Νέες Κυδωνίες επίσης είναι γνωστές οι αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις που έχουν διατηρηθεί έξω από το σύγχρονο λιμενίσκο. β) Στον κόλπο Καλλονής στα λιμανάκια του Αγίου Παύλου και στο Σκαμιούδι, όπου πρόκειται για γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους, ενώ αμέσως βορειότερα του λιμενίσκου στο Σκαμιούδι φαίνεται ότι υπάρχουν ενάλια κτίσματα ανεξερεύνητα μέχρι σήμερα. Επίσης στο λιμενίσκο της Αποθήκης στο νοτιοδυτικό άκρο του κόλπου, που δεν γνωρίζουμε εάν παρουσιάζει αρχαιολογικό ενδιαφέρον στην παραλία. γ) Στη βόρεια πλευρά του νησιού στα λιμάνια του Μολύβου, όπου είναι απαραίτητη η αποτύπωση του αρχαίου μώλου, της Πέτρας και του Γαβαθά. Το τελευταίο βρίσκεται εκτός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου. δ) Στο νοτιοανατολικό άκρο του νησιού το λιμανάκι του Κρατήγου και ε) Στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού στο Ταβάρι Μεσοτόπου. Επίσης στις αυτοψίες αυτές συμπεριλαμβάνονται και έργα στην παραλία, όπως καθαρισμοί για την αξιοποίηση των ακτών π.χ. στις περιοχές της Ανάξου, του Μολύβου και της Ευριακής στον κόλπο της Γέρας, ξύλινες εξέδρες στην παραλία στις περιοχές Αγίου Ισιδώρου, Βατερών, Σκάλας Καλλονής και Ερεσού, παραλιακών τοιχίων αντιστήριξης και διαμορφώσεων της παραλίας στη Σκάλα Λουτρών του κόλπου της Γέρας κ.α. Σημαντικό έργο πρέπει να θεωρηθεί η εθνική οδός Μυτιλήνης-Θερμής, δύο τμήματα της οποίας στην Επάνω Σκάλα και την Παναγιούδα είχε προταθεί σύμφωνα με τη μελέτη να διαπλατυνθούν έως τη θάλασσα. Φυσικά απορρίφθηκε η διαπλάτυνση της οδού στην Επάνω Σκάλα, όπου σώζεται σημαντικό τμήμα του παράλιου τείχους της πόλης που όριζε το μυχό του αρχαίου βόρειου λιμένα «μαλόεις». Επίσης δεν επιτράπηκε η κατασκευή αντλιοστασίου για το αποχετευτικό σύστημα της Μυτιλήνης στη θέση Κούρτζη μπροστά από τη ΔΕΗ. Στην περιοχή υπάρχει πλήθος αρχιτεκτονικών μελών στην παραλία και μέσα στη θάλασσα και για το λόγο αυτό απαιτείται ανασκαφική έρευνα. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η ύπαρξη αρχιτεκτονικών μελών που σώζουν μοχλοβόθρια και άλλων που σώζουν τους τόρμους των πελεκίνων συνδέσμων σε ορισμένες περιπτώσεις με τη μολυβδοχόηση. Σώζεται επίσης επιτύμβιο μνημείο με ανάγλυφη αετωματική επίστεψη που πατά πάνω σε ταινία από γεισήποδες ή οδόντες και τριταινιωτό επιστύλιο.

Καρά-Τεπέ

Διενεργήθηκε κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο, όπου θα τοποθετηθεί ο αγωγός διάθεσης λυμάτων σε απόσταση έως και 600 μ. από την παραλία και έως την ισοβαθή των 16 μ. Στη ρηχία υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, πολλά εκ των οποίων φέρουν τόρμους για την υποδοχή μολύβδινων συνδέσμων.

Η περιοχή αυτή φαίνεται ότι κατά την αρχαιότητα χρησιμοποιήθηκε ως λιμάνι για την φορτοεκφόρτωση αρχιτε-

17. *ΠΑΕ* 1989, σ. 287-291.

κτονικών μελών από το παρακείμενο αρχαίο λατομείο στη θέση Κακό Λαγκάδι.

Σκάλα Παμφύλων

Έγινε κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το πυρηνελαιουργείο της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών για την τοποθέτηση αγωγού εκβολής θερμού νερού σε επαφή με υπάρχουσα μικρή τσιμεντένια προβλήτα και μέχρι το υποτυπώδες αλιευτικό καταφύγιο της περιοχής. Στο βυθό της λιμενολεκάνης του αλιευτικού καταφυγίου μέσα στο βούρκο υπάρχουν αρκετά όστρακα αγγείων αδιάγνωστα, αλλά και λαβές από αμφορείς ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τμήματα από τα γνωστά πιθάρια της Μυτιλήνης νεότερων χρόνων. Βορειότερα, πάνω σε λοφίσκο, βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου, στην αυλή του οποίου υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη, όπως δύο τμήματα ραβδωτών κιόνων. Η περιοχή της Σκάλας Παμφύλων χρειάζεται εκτεταμένη έρευνα μέσα στη θάλασσα, επειδή έχει εντοπιστεί θέση ελληνιστικών χρόνων.

Σκάλα Μιστεγνών

Στο βόρειο τμήμα της αμμώδους παραλίας υπάρχει υποτυπώδης λιμενίσκος. Διενεργήθηκε κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο του λιμενίσκου και στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή έως την ισοβαθή των 6 μ., αλλά και εντός της δημιουργούμενης λιμενολεκάνης. Στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το παραδοσιακό ελαιοτριβείο του περασμένου αιώνα υπάρχει πλήθος κεράμων μέσα στη θάλασσα πολύ φθαρμένων και για το λόγο αυτό είναι δύσκολο να προσδιοριστεί εάν προέρχονται από τη στέγη του. Επίσης, λίγα όστρακα, όπως και πλαστικό κομβίο από αμφορέα κλασικών χρόνων, περισυνελέγησαν κατά την κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από την προβλήτα του λιμενίσκου. Στην παραλία, εκεί όπου εκβάλλει χείμαρρος και νότια του λιμενίσκου, σώζεται τμήμα της αψίδας Ιερού παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ενώ στο υπαίθριο Ιερό του Αγίου Ιωάννη έχουν εντοπιστεί οικιστικά λείψανα και ταφές. Το λιμάνι της Σκάλας Μιστεγνών θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες του λατομείου της γνωστής πέτρας Μιστεγνών που βρίσκεται στο βόρειο άκρο του.

Πλωμάρι

Διενεργήθηκε κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το ακρομώλιο του προσήνεμου μώλου, με σκοπό την επέκτασή του με ορατότητα στο βυθό σχεδόν μηδενική λόγω των υποβρύχιων ρευμάτων που διατάραζαν τον αμμώδη πυθμένα. Φθάσαμε έως την ισοβαθή των 17 μ., χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία.

Όρμος Κατζίνια κόλπου Γέρας

Διενεργήθηκε κατάδυση για την εγκατάσταση ιχθυοκαλλιέργειας έως την ισοβαθή των 18 μ., χωρίς όμως να ερευνηθεί η ρηχία, λόγω έλλειψης χρόνου και επειδή εδώ δεν επρόκειτο να τοποθετηθούν κλουβιά. Στην ερευνηθείσα θαλάσσια περιοχή δεν εντοπίστηκαν αρχαία.

ΛΗΜΝΟΣ

Ύφαλοι Μέθωνες[18]

Δεν κατέστη δυνατή η αποτύπωση του «ναυαγίου των κανονιών» στους Μέθωνες της Λήμνου παρά τις συνεχείς προσπάθειές μας λόγω των κακών καιρικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή κατά το μήνα Ιούνιο.

Πλάκα

Λόγω της κακής ορατότητας δεν ήταν δυνατόν να διευκρινιστούν στο βυθό τα όρια της βυθισμένης αρχαίας πόλης.

Αγία Κυριακή όρμου Κέρου

Στην περιοχή έχει κατασκευαστεί παράνομα υποτυπώδες αλιευτικό καταφύγιο αποτελούμενο από ένα μώλο, μήκ. 70 μ. περίπου. Έγινε κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο νοτιοδυτικά του υπάρχοντος έργου για τη δημιουργία νέων λιμενικών έργων, όπως προέλβεπε η μελέτη. Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε ότι ο υπάρχων μώλος εδράζεται μερικώς σε λιθορριπή που βρίσκεται κάθετα σε αυτόν, η χρονολόγηση της οποίας δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί χωρίς τη διενέργεια έρευνας. Πάντως ανάμεσα στους λίθους της λιθορριπής υπάρχουν ενσωματωμένα μερικά όστρακα από αμφορείς.

Στην παραλία και στο λόφο πάνω από το ομώνυμο εκκλησάκι υπάρχουν αρκετά όστρακα αγγείων που φαίνεται ότι ανήκουν στους προϊστορικούς χρόνους, καθώς και πλήθος λεπίδων πυριτόλιθου. Επίσης ξεχωρίζουν πάνω στο βραχώδες ηφαιστειογενές έδαφος λείψανα τοίχων από αργούς λίθους, που εξαιτίας της πυκνής βλάστησης δεν είναι δυνατόν από την πρώτη ματιά να προσδιοριστούν χρονολογικά.

Στον αυλόγυρο της Αγίας Κυριακής υπάρχει ενσωμα-

18. Ό.π., σ. 848.

τωμένος μαρμάρινος πεσσίσκος. Σε όλη την περιοχή του όρμου Κέρου χρειάζεται συστηματική έρευνα.

ΝΟΜΟΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Μαρμάρι

Διενεργήθηκε κατάδυση στο θαλάσσιο χώρο μπροστά και νοτιοδυτικά του υπάρχοντα μώλου με ορατότητα πολύ κακή έως μηδενική, εξαιτίας της αναμόχλευσης της άμμου από τα θαλάσσια ρεύματα και των αναταράξεων που προκαλούν οι προπέλες των ferry boats. Ο πυθμένας και η ρηχία του λιμανιού καλύπτεται από παχύ στρώμα ιλύος, με αποτέλεσμα οτιδήποτε και να υπήρχε στο παρελθόν να έχει απολύτως καλυφθεί.

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Κυνοσούρα

Διενεργήθηκε αυτοψία στη χερσόνησο της Κυνοσούρας μαζί με την αρχαιολόγο της Β΄ ΕΠΚΑ Ι. Δεκουλάκου στο πλαίσιο της τοποθέτησης του αγωγού διάθεσης λυμάτων μεταξύ Κυνοσούρας-Ψυττάλειας.

Η υποβρύχια πορεία του αγωγού μπορεί να ερευνηθεί μόνο με μηχανικά μέσα, επειδή ο μεγάλος βαθμός του ρύπου της θάλασσας σε αυτή την περιοχή δεν επιτρέπει την κατάδυση. Στο άκρο της χερσονήσου της Κυνοσούρας υπάρχει λάξευμα στο βράχο, διαστ. 1,70×1,80 μ., καθώς και ορθογώνιοι ογκόλιθοι που αποτελούν υπολείμματα του Τροπαίου των Σαλαμινομάχων[19].

Ο θαλάσσιος χώρος μπροστά από το τρόπαιο είναι πολύ δύσκολο να ερευνηθεί λόγω του ρύπου της θάλασσας, αλλά και από το στρώμα βούρκου που καλύπτει το βυθό. Ίσως εδώ υπάρχει η δυνατότητα να βρεθούν κάποιες ακόμη λιθόπλινθοι του ιστορικού αυτού μνημείου του 5ου αι. π.Χ. Ο χώρος του τροπαίου πρόκειται να περιφραχθεί, ώστε να γίνει επισκέψιμος, αλλά και να διατηρηθεί καλύτερα.

Μέθανα

Διενεργήθηκε αυτοψία στη θαλάσσια περιοχή που ορίζεται στην παραλία από το ξενοδοχείο Μεθάνειο έως την Πλατεία Ηρώων και έως την ισοβαθή των 4 μ. για την τοποθέτηση ογκόλιθων με σκοπό την προστασία των παραλίων κρηπιδωμάτων. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

19. *AJA* 73 (1969), σ. 293-303.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Πύλος

Φρούριο

Όπως είναι γνωστό το Φρούριο της Πύλου παραχωρήθηκε με υπουργική απόφαση στην ΕΕΑ για τη δημιουργία του Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών.

Όλες οι εργασίες που έχουν εκτελεστεί τα τελευταία χρόνια αφορούν αυτόν ακριβώς το στόχο.

Η Εφορεία στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης του έργου έχει ζητήσει και προτείνει την απόκτηση χώρων εκτός του φρουρίου, για τις εγκαταστάσεις ειδικών εργαστηρίων συντήρησης και χώρων έκθεσης πλοίου. Οι χώροι αυτοί βρίσκονται στον κόλπο του Ναυαρίνου σε άμεση επαφή με τη θάλασσα – απαραίτητη προϋπόθεση για την απρόσκοπτη λειτουργία των εργαστηρίων αυτών.

Το 1997 το ενδιαφέρον του ΥΠΠΟ για το Κέντρο εκδηλώθηκε με νέα υπουργική απόφαση, με την οποία ελπίζουμε ότι μέσα στο 1998 θα αρχίσει να υλοποιείται το πρόγραμμα εξοπλισμού για τις ανάγκες του Κέντρου της Εφορείας, καθώς και η παραχώρηση των χώρων εκτός του φρουρίου, έτσι ώστε το φρούριο να παραμείνει αλώβητο από βαριές κατασκευές που θα αλλοίωναν το χαρακτήρα του.

Στο πλαίσιο λοιπόν της συνέχισης των εργασιών για τη δημιουργία του Κέντρου στο Φρούριο της Πύλου κατά το 1997 έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

Διενεργήθηκαν σωστικές ανασκαφικές διερευνήσεις, προκειμένου να προχωρήσουν οι εργασίες για την αποκατάσταση του κτίσματος του κυλικείου, στο ονομαζόμενο «Κτιριακό Συγκρότημα των Ευκαλύπτων», κατά μήκος της εξωτερικής βόρειας πλευράς του.

Σωστικού χαρακτήρα έρευνα διενεργήθηκε στον ίδιο χώρο ανάμεσα στο κυλικείο και στο φυλάκιο, όπου η Εφορεία προτείνει την εγκατάσταση κτίσματος πωλητηρίου - εκθετηρίου ειδών του ΤΑΠΑ.

Σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε και στο χώρο της ονομαζόμενης Μεγάλης Κρήνης όπου λόγω καιρικών συνθηκών κατέρρευσε τμήμα του αναλημματικού τοίχου. Αποκαλύφθηκε γωνία δεξαμενής. Δεν συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα εδώ.

Παράλληλα έγινε απογραφή στην κεντρική αρχαιολογική αποθήκη, όπου φυλάσσονται τα αρχαιολογικά ευρήματα της Εφορείας, ενώ έγινε σοβαρή πρόοδος στην ταξινόμηση των εμπορικών αμφορέων και φωτογράφησή τους για τη μελλοντική τους έκθεση, η οποία θα γίνει σε χώρο του φρουρίου (προμαχώνας Μακρυγιάννη). Στον προμαχώνα αυτόν ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρη-

σης, μερικής αναστήλωσης και αποκατάστασης επάλξεων στο επίπεδο των περιπολιών.

Στον τομέα των εργασιών αναστήλωσης, συντήρησης κτλ. ολοκληρώθηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες του φυλακίου που βρίσκεται κοντά στη βορειοανατολική είσοδο του φρουρίου. Κατασκευάστηκαν το ξύλινο δάπεδο, η ξύλινη οροφή, τα ξύλινα κουφώματα και έγινε μόνωση του δώματος και επίπλωση του χώρου. Επίσης έγινε η εγκατάσταση ηλεκτρικού ρεύματος, τηλεφώνου και συστήματος ασφαλείας, με το οποίο ελέγχονται οι χώροι του φρουρίου. Το φυλάκιο λειτούργησε στο τέλος του 1997.

Ολοκληρώθηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες του κτίσματος του κυλικείου και του βοηθητικού χώρου του (αποθήκη). Κατασκευάστηκε η ξύλινη οροφή και η κεραμοσκεπής στέγη, ενώ τοποθετήθηκαν εγκαταστάσεις ηλεκτρολογικές, τηλεφώνου, ύδρευσης και αποχέτευσης του κτίσματος. Κατασκευάστηκαν επίσης τα ξύλινα κουφώματα και η ξύλινη επίπλωση - εξοπλισμός του χώρου για τη νέα χρήση.

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης - αποκατάστασης μικρού χώρου που βρίσκεται σε επαφή με το κυλικείο για την εγκατάσταση αποχωρητηρίων για άτομα με ειδικές ανάγκες. Συμπληρώθηκαν καθ' ύψος οι λιθόκτιστοι τοίχοι του, κατασκευάστηκε η κεραμοσκεπής μονόριχτη στέγη και η ξύλινη επένδυση της οροφής του κτιρίου. Έγιναν οι απαραίτητες εγκαταστάσεις αποχέτευσης, παροχής νερού και ηλεκτροφωτισμού.

Ο χώρος εξοπλίστηκε με τα ειδικά απαραίτητα είδη υγιεινής, για τις ανάγκες των ατόμων με προβλήματα κινητικότητας.

Στην πτέρυγα ΣΤ' της εξαγωνικής αυλής της ακρόπολης του φρουρίου, όπου η ημιυπαίθρια έκθεση εμπορικών αμφορέων, έγιναν εργασίες για την τοποθέτηση λιθόστρωτου ίδιας μορφής με το λιθόστρωτο του περιμετρικού διαδρόμου του προαύλειου χώρου, σε έξι κελιά και φωτογραφική τους τεκμηρίωση.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες σχεδιαστικής αποτύπωσης του νοτιοδυτικού παραθαλάσσιου προμαχώνα του επονομαζόμενου έβδομου, καθώς και εργασίες φωτογραφικής τεκμηρίωσης, προκειμένου να συνταχθεί μελέτη για την αποκατάσταση.

Όλες οι παραπάνω εργασίες διενεργήθηκαν από τα συνεργεία του εργοταξίου μας στο Φρούριο της Πύλου, ενώ οι μελέτες και η επίβλεψη των εργασιών έγιναν από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Καζαντζίδου. Δεν πρέπει να παραλειφθεί το γεγονός ότι μέσα στο 1997 το Φρούριο της Πύλου παραχωρήθηκε για πολλές εκδηλώσεις πολιτιστικού ή επιστημονικού περιεχομένου της ευρύτερης περιοχής της Μεσσηνίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΥΠΟΒΡΥΧΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΚΟ

Μεθώνη

Το φθινόπωρο του 1997 συστάθηκε από την ΕΕΑ ομάδα εργασίας[20], με αντικείμενο μια πρώτη διερεύνηση σχετικά με τις δυνατότητες υλοποίησης και την υποβολή προτάσεων, για τον τρόπο λειτουργίας του Υποβρύχιου Αρχαιολογικού Πάρκου Μεθώνης. Το συγκεκριμένο έργο αφορά τη δημιουργία για πρώτη φορά στην Ελλάδα ενός οργανωμένου υποβρύχιου αρχαιολογικού χώρου, μια ιδέα που έχει πλέον ωριμάσει και δύναται να υλοποιηθεί από την Εφορεία. Όλες οι εργασίες που αναφέρονται έχουν πραγματοποιηθεί υπό το συντονισμό και τη συμμετοχή του προϊσταμένου της ΕΕΑ Δ. Καζιάνη.

Για την επιλογή ενός τέτοιου αρχαιολογικού χώρου, που θα αποτελεί πιλοτικό πρόγραμμα δημιουργίας ενάλιων αρχαιολογικών πάρκων, εκτιμήθηκαν διάφοροι παράγοντες, όπως η ασφάλεια των ευρημάτων, δηλαδή να είναι αδύνατη η μετακίνησή τους (λόγω μεγέθους και βάρους), να βρίσκονται σε σχετικά μικρό βάθος και η πρόσβαση σε αυτά να γίνεται με ευκολία, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται και η ασφάλεια των επισκεπτών. Επιπλέον, ο βυθός να παρουσιάζει ενδιαφέρον μορφολογικά, να υπάρχει πλούσια πανίδα και χλωρίδα, που θα προκαλεί το ενδιαφέρον του κοινού κ.ά.

Τα παραπάνω στοιχεία συγκεντρώνει, κατά κοινή ομολογία, ο υποθαλάσσιος αρχαιολογικός χώρος στο ακρωτήρι Σπίθα της νήσου Σαπιέντζα της Κοινότητας Μεθώνης Νομού Μεσσηνίας[21], με τα γνωστά ναυάγια: α) των σαρκοφάγων ρωμαϊκών χρόνων (3ου αι. μ.Χ. περίπου) και β) των κιόνων, επίσης ρωμαϊκών χρόνων[22].

Ο αρχαιολογικός αυτός χώρος, παρ' όλη την ιδιαιτερό-

20. Η ομάδα εργασίας, που συστάθηκε από τον προϊστάμενο της ΕΕΑ Δ. Καζιάνη, αποτελούνταν από τους αρχαιολόγους Τ.-Π. Μελά, τον εκλιπόντα συνάδελφο Δ. Χανιώτη και την αρχιτέκτονα της Εφορείας Αικ. Ταγωνίδου.

21. Η ιδέα της δημιουργίας του υποβρύχιου αρχαιολογικού πάρκου στη Σαπιέντζα της Μεθώνης είχε αρχικά διατυπωθεί κατά τη δεκαετία του 1980 από τον τότε προϊστάμενο της ΕΕΑ Γ.Α. Παπαθανασόπουλο.

22. Κατά τα έτη 1962-1963 η Ελληνική Ομοσπονδία Υποβρύχιας Δραστηριότητας και Αθλημάτων (ΕΟΥΔΑ) και η ομάδα του Μουσείου του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνιας ερεύνησαν υπό την εποπτεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας την περιοχή της νήσου Σαπιέντζα και μετά από υπόδειξη ντόπιων αλιέων εντόπισαν ανατολικά του ακρωτηρίου Σπίθα τα δύο αυτά ρωμαϊκά ναυάγια. Τα αποτελέσματα των ερευνών δημοσιεύτηκαν στο *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 93-94 και από τους P. Throckmorton και J.M. Bullitt στο *The Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania* 5 (1963), σ. 17-23.

τητά του, προβλέπεται να λειτουργεί, όπως και οι χερσαίοι, δηλαδή ως ένας οργανωμένος υποβρύχιος αρχαιολογικός χώρος με εισιτήριο, όπου οι επισκέπτες, Έλληνες και αλλοδαποί, με αυτόνομες καταδυτικές συσκευές θα οδηγούνται σε μια υποβρύχια περιήγηση στα δύο προαναφερόμενα ναυάγια. Τονίζουμε εδώ ότι σημαντικό στοιχείο που συνετέλεσε στην επιλογή του συγκεκριμένου χώρου είναι η σχετικά μικρή απόσταση μεταξύ των δύο προαναφερόμενων ναυαγίων (μικρότερη των 500 μ.), ενώ υπάρχει η δυνατότητα επέκτασης του πάρκου και σε άλλες υποβρύχιες αρχαιολογικές θέσεις του όρμου της Μεθώνης, όπως π.χ. ο βυθισμένος πρωτοελλαδικός οικισμός, το ναυάγιο βυζαντινών χρόνων κτλ.

Στη νήσο Σαπιέντζα λειτουργεί σήμερα εκτροφείο θηραμάτων, το οποίο τελεί υπό τον έλεγχο του Δασαρχείου Καλαμάτας και η πρόσβαση στο νησί είναι δυνατή μόνον από τη βορειοανατολική πλευρά, όπου υπάρχει και το φυλάκιο του Δασαρχείου, ενώ οι υπόλοιπες ακτές του είναι σχετικά απόκρημνες και δυσπρόσιτες. Η πλούσια πανίδα και χλωρίδα καθιστά το νησί ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και για το λόγο αυτό από πλευράς Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης και Κοινότητας Μεθώνης καταβάλλονται ήδη προσπάθειες για την τουριστική αξιοποίησή του[23].

Τον Οκτώβριο του 1997 καταδυτικό κλιμάκιο της Εφορείας αποτελούμενο από τους υπογράφοντες και εργατοτεχνίτες-δύτες[24] πραγματοποίησε υποβρύχιες αυτοψίες στη θαλάσσια περιοχή του Ακρωτηρίου Σπίθα, της νήσου Σαπιέντζα, για να διαπιστωθεί η υφιστάμενη κατάσταση των προαναφερόμενων ναυαγίων, καθώς και να ενταχθούν οι θέσεις αυτών σε χάρτη κλίμακας 1: 5.000 της ΓΥΣ.

Κατά την κατάδυσή μας στο χώρο διαπιστώσαμε διαφορές στην κατάσταση που παρουσιάζουν σήμερα τα ναυάγια από τα δημοσιευμένα σχέδια, κατά πάσαν πιθανότητα λόγω των φυσικών μορφολογικών μεταβολών που έχει υποστεί ο βυθός από το 1960 μέχρι σήμερα. Έτσι το σχέδιο του ναυαγίου των κιόνων, που εκπονήθηκε τον Αύγουστο του 1962 από την ΕΟΥΔΑ και το Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνιας ταυτίζεται εν μέρει με τη σημερινή κατάσταση. Το σχέδιο του ναυαγίου των σαρκοφάγων παρουσιάζει διαφορές από την υπάρχουσα κατάσταση. Για το λόγο αυτό η ομάδα εργασίας εισηγήθηκε την εκ νέου αποτύπωση του ναυαγίου των σαρκοφάγων, όπως και τη συμπλήρωση του σχεδίου του ναυαγίου των κιόνων. Γενικά η σημερινή κατάσταση των ναυαγίων είναι ικανοποιητική, χωρίς ιδιαίτερες φθορές ή αλλοιώσεις.

Το ναυάγιο των κιόνων. Πιο συγκεκριμένα, το φορτίο του ναυαγίου των κιόνων περιλαμβάνει έναν ακέραιο μονολιθικό ραβδωτό κίονα, μήκ. 8 και διαμ. 0,90 μ., από ερυθρωπό γρανίτη. Η βάση του κίονα αποτελείται από δύο σπείρες, εκ των οποίων η κατώτερη είναι παχύτερη. Στο άνω μέρος του ο κίονας φέρει επίσης λεπτή σπείρα. Γύρω από τον κίονα αυτόν και σε έκταση 800 τ.μ. περίπου, στη σχετικά ομαλή κατωφέρεια του εντυπωσιακού πυθμένα – ανάμεσα σε μεγάλους βράχους και υψηλή ποσειδωνία (φύκια) – βρίσκονται 27 διασκορπισμένα τμήματα κιόνων διαφόρων διαστάσεων, ίδιας τεχνοτροπίας.

Στην ενδιάμεση περιοχή μεταξύ του ναυαγίου των κιόνων και του ναυαγίου των σαρκοφάγων εντοπίστηκαν από το κλιμάκιό μας κατά τη διερεύνηση του χώρου, σε μικρό βάθος και μόλις λίγα μέτρα από την ακτή, δύο επιπλέον τμήματα κιόνων, τα οποία δεν απεικονίζονται στα παλαιά σχέδια σχετικών δημοσιεύσεων, όπως επίσης άλλα έξι μέλη κιόνων σε μια απόσταση 60 μ. βορειοανατολικά του κυρίως σωρού, τα οποία επίσης δεν υπάρχουν στο σχετικό σχέδιο της δημοσίευσης[25].

Το ναυάγιο των σαρκοφάγων. Εντοπίσαμε τις τρεις από τις τέσσερις[26] λίθινες σαρκοφάγους με τα καλύμματά τους, διαστ. 2,20×0,80 μ. η καθεμία. Είναι κατασκευασμένες από έναν ειδικό πωρόλιθο, ο οποίος πιστεύεται ότι προέρχεται από τη Μέση Ανατολή (Συρία) και φέρουν ανάγλυφη απλή διακόσμηση από ανθοπλόκαμα, βούκρανα και τύμπανα. Τα καλύμματά τους είναι σαμαρωτά, χωρίς ιδιαίτερη διακόσμηση.

Το φορτίο του ναυαγίου των σαρκοφάγων είναι διάσπαρτο σε μια έκταση 100 τ.μ. περίπου στον αμμώδη, με κατά τόπους βράχια και ποσειδωνία, πυθμένα. Οι σαρκοφάγοι είναι άτακτα πεσμένες, όπως βυθίστηκαν κατά την πρόσκρουση του πλοίου που τις μετέφερε στη βραχώδη ακτή του νησιού.

Αναμφίβολα η εικόνα που παρουσιάζουν στο βυθό τα αρχαιολογικά αυτά ευρήματα σε συνδυασμό με τον πολύμορφο και ιδιαίτερης ομορφιάς πυθμένα, χαρακτηριστικό

23. Η νήσος Σαπιέντζα αποτελεί μέρος του νησιωτικού συμπλέγματος των Οινουσών στο Ιόνιο Πέλαγος και βρίσκεται σε απόσταση μικρότερη του ενός ναυτικού μιλίου από τον οικισμό της Μεθώνης και μιας περίπου ώρας οδικώς από την πόλη της Καλαμάτας. Το νησί λόγω της γεωγραφικής του θέσης συνδέεται με ιστορικά γεγονότα της ευρύτερης περιοχής, κυρίως όμως κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο είχε στρατηγική σημασία και χρησίμευε υπό την ενετική κυριαρχία συχνά ως αγκυροβόλιο και ορμητήριο των χριστιανικών δυνάμεων έναντι των Οθωμανών-Τούρκων (βλ. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, β', *1822-1823*, Αθήνα 1980).

24. Οι εργατοτεχνίτες-δύτες Θ. Κούβελας, Η. Κούβελας.

25. Throckmorton - Bullitt, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 18.

26. Ό.π., σ. 21.

του Ιονίου πελάγους, δημιουργούν έναν εντυπωσιακό υποβρύχιο αρχαιολογικό χώρο.

Εκτός των προαναφερόμενων εργασιών η ομάδα εργασίας προχώρησε στην επίλυση του ουσιαστικού για τη ΕΕΑ προβλήματος σχετικά με τη μελλοντική λειτουργία του πάρκου: στην εξεύρεση ενός κατάλληλου χώρου στη Μεθώνη για τις κτιριακές εγκαταστάσεις λειτουργίας του αρχαιολογικού υποβρύχιου πάρκου. Για το λόγο αυτό ερευνήθηκε κατά το 1997 σε συνεργασία με τους εκπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης η ευρύτερη παραθαλάσσια περιοχή της Μεθώνης, ακριβώς απέναντι από τη νήσο Σαπιέντζα, και προτάθηκαν από πλευράς της κοινότητας τρία οικόπεδα, οι θέσεις των οποίων θεωρήθηκαν ως οι πιο κατάλληλες.

Συγκεκριμένα, σε συνεργασία με την κοινότητα αρχικά εξετάστηκαν και στη συνέχεια επικυρώθηκε στις 21-10-1997 με απόφαση του ΔΣ της Κοινότητας Μεθώνης έγγραφη παραχώρηση δύο οικοπέδων, που είχαν προταθεί για την εγκατάσταση και κατασκευή έργων υποδομής για τη λειτουργία του υποβρύχιου αρχαιολογικού πάρκου.

Το πρώτο από τα δύο οικόπεδα που προτάθηκαν βρίσκεται στο οικόπεδο που φιλοξενούσε αρχικά το νεκροταφείο Μεθώνης, το οποίο όμως, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, δεν είχε επαρκή επιφάνεια κάλυψης. Το δεύτερο αποτελεί παραθαλάσσιο αγροτεμάχιο, βρίσκεται στα όρια του οικισμού, έκτασης 1.500 τ.μ. και εφάπτεται του παραλιακού δρόμου Μεθώνης - Φοινικούντα, με κατευθείαν πρόσβαση στη θάλασσα και οπτική επαφή με το θαλάσσιο χώρο των ναυαγίων.

Παρόλο που τα δύο προταθέντα οικόπεδα παρουσίαζαν προβλήματα από πολεοδομικής πλευράς, προχωρήσαμε στην αποτύπωσή τους και στην εκπόνηση των τοπογραφικών σχεδίων[27].

Για τη λειτουργία του πάρκου, εκτός των κτιριακών εγκαταστάσεων που θα στεγάζουν τα γραφεία διοίκησης και τους χώρους έκθεσης - ενημέρωσης του κοινού, απαιτούνται και άλλα έργα υποδομής. Επιτόπου δηλαδή εξετάστηκαν ζητήματα, όπως χώροι σπάθμευσης, η δυνατότητα κατασκευής προβλήτας, επιβίβασης και αποβίβασης των επισκεπτών, ράμπας καθέλκυσης και ανέλκυσης σκαφών κ.ά.

Εξετάστηκε επίσης και ο τρόπος λειτουργίας του υποβρύχιου αρχαιολογικού πάρκου, αν δηλαδή είναι εφικτή σε πρώτη φάση λειτουργίας του η επίσκεψη στο χώρο με σκάφος ειδικών προδιαγραφών, δηλαδή με ειδικό γυάλινο πυθμένα, που θα δίνει τη δυνατότητα στο κοινό, χωρίς να καταδύεται, να γνωρίσει το αρχαιολογικό πάρκο.

Παράλληλα, με επιτόπου δοκιμές, η ομάδα εργασίας προσδιόρισε κατά προσέγγιση τη θέση και τον τρόπο με τον οποίο θα πραγματοποιούνται οι καταδύσεις των επισκεπτών στο χώρο, καθώς και τη διαδρομή που θα ακολουθούν από το ναυάγιο των κιόνων στο ναυάγιο των σαρκοφάγων (ή αντίστροφα).

Οι καταδύσεις αυτές θα μπορούν να γίνονται από σκάφος, το οποίο θα αγκυροβολεί πλησίον του αρχαιολογικού χώρου, σε συγκεκριμένη θέση που θα επιλεγεί και θα λειτουργεί ως μόνιμο αγκυροβόλιο. Εξυπακούεται ότι οι καταδύσεις θα τελούν υπό την εποπτεία των υπαλλήλων του πάρκου και θα πραγματοποιούνται από τα κέντρα καταδύσεων που λειτουργούν στη χώρα μας, τα οποία θα μεταφέρουν οργανωμένες ομάδες επισκεπτών, που θα επιβιβάζονται σε σκάφος και θα συνοδεύονται στο βυθό από τους υπεύθυνους του πάρκου, οι οποίοι θα έχουν και την ευθύνη της φύλαξης των αρχαιοτήτων.

Για να μην υπάρχει συνωστισμός και δυσλειτουργία, εξετάστηκε (με υπολογισμό ορίου) ο συνολικός χρόνος ξενάγησης στο χώρο που θα περιλαμβάνει το χρόνο επιβίβασης και αποβίβασης των επισκεπτών στη Μεθώνη, ο χρόνος μετάβασης στη θέση κατάδυσης, ο χρόνος προετοιμασίας, ο χρόνος παραμονής στο βυθό κτλ.

Η διαδρομή από το ναυάγιο των κιόνων στο ναυάγιο των σαρκοφάγων (ή αντίστροφα) θα είναι προκαθορισμένη και εν γνώσει των υπευθύνων καταδύσεων των κέντρων κατάδυσης, αφού θα προηγείται η ενημέρωση - ξενάγηση των επισκεπτών στο χερσαίο χώρο των εγκαταστάσεων της έκθεσης του υποβρύχιου πάρκου[28].

Πιστεύουμε ότι μέσα στο 1998 η ομάδα εργασίας θα είναι σε θέση να υποβάλει μια πρώτη ολοκληρωμένη πρόταση για το έργο.

ΤΙΤΣΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΕΛΑ - ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΤΑΓΩΝΙΔΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Το 1997 ολοκληρώθηκε το σχέδιο αποτύπωσης του ναυαγίου του 5ου αι. π.Χ. στη βραχονησίδα Φαγκρού Κυρά-Παναγιάς των Βορείων Σποράδων.

Αποτυπώσεις έγιναν στο Καναμάτ Ροδιάς της Ρόδου, όπου εντοπίστηκε αρχαίο λατομείο στις λιμενικές εγκατα-

27. Η αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Αικ. Ταγωνίδου.

28. Για την αποτελεσματικότερη προστασία τους προτάθηκε να κηρυχθεί ως αρχαιολογικός χώρος η θαλάσσια περιοχή των ναυαγίων.

στάσεις, καθώς και στον οικισμό ελληνιστικών και παλαιοχριστιανικών χρόνων στην Αλιμνιά Ρόδου.

Στο Εμπούριο της Μήλου έγινε αποτύπωση του βυθισμένου ρωμαϊκού οικισμού και στην Πελασγία Φθιώτιδας αποτύπωση παράκτιου οικισμού.

Σημαντική είναι επίσης η τοπογραφική αποτύπωση που έγινε στα ναυάγια των κιόνων και των σαρκοφάγων στο ακρωτήριο Σπίθα της νησίδας Σαπιέντζα, προκειμένου να προχωρήσει η μελέτη για την ίδρυση του υποβρύχιου αρχαιολογικού πάρκου της Μεθώνης.

Όλες οι παραπάνω αποτυπώσεις πραγματοποιήθηκαν από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Αικ. Ταγωνίδου.

Διευκρινίζουμε ότι στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στο ναυάγιο του 5ου αι. π.Χ. της Φαγκρού, στη σχεδιαστική αποτύπωση συμμετείχαν ο αρχιτέκτονας της 9ης ΕΒΑ Β. Κονιόρδος και ο ωρομίσθιος αρχιτέκτων Α. Μάγειρος.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ - ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Και το 1997 συνεχίστηκε ο εμπλουτισμός του φωτογραφικού αρχείου της Εφορείας με πολλές νέες φωτογραφήσεις αρχαίων αντικειμένων που ξεπερνούν τον αριθμό των 2.000[29]. Αναφερόμαστε σε φωτογραφήσεις κατά τη διάρκεια της συντήρησης αρχαίων, όπως χάλκινα γλυπτά, οξυπύθμενοι αμφορείς και άλλα αντικείμενα, καθώς και φωτογραφήσεις από εντοπισμούς αρχαίων ναυαγίων και βυθισμένων κτιριακών λειψάνων, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τους επικεφαλής των κλιμακίων. Στις φωτογραφήσεις πρέπει να προστεθούν και οι βιντεοσκοπήσεις αρχαίων ναυαγίων που το 1997 ξεπέρασαν τις δέκα.

Με την αγορά νέων βιβλίων για το 1997 εμπλουτίστηκε η βιβλιοθήκη. Στο έργο της Εφορείας πρέπει να προστεθούν και οι 820 άδειες για οστρακαλιείες που εκδόθηκαν από την Εφορεία, όπως επίσης και οι άδειες για τη λειτουργία κέντρων-σχολών καταδύσεων.

Επίσης, ζητήθηκαν 13 άδειες κατοχής αρχαίων, ενώ έχουν ζητήσει αμοιβή για παράδοση-υπόδειξη αρχαίων τρεις πολίτες. Παράλληλα έχει προωθηθεί η κήρυξη ως αρχαιολογικών χώρων περιοχών του Ηρακλείου Κρήτης, της Κέας Κυκλάδων και του Νομού Μεσσηνίας.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Στον τομέα της συντήρησης πρέπει να αναφερθεί ότι συντηρήθηκαν περίπου 150 οξυπύθμενοι αμφορείς, τμήματα αμφορέων, καθώς και σύνολα από υποβρύχιες ανασκαφικές έρευνες που περιλαμβάνουν και έφυδρο ξύλο, μολύβδινα αντικείμενα κτλ. από την ομάδα των συντηρητών της Εφορείας[30]. Επίσης ολοκληρώθηκε η συντήρηση των ευρημάτων από την έρευνα στην Αντιδραγονέρα Κυθήρων του ΙΕΝΑΕ.

Ιδιαίτερη μνεία όμως πρέπει να γίνει στην πρόοδο της συντήρησης του χάλκινου αγάλματος της όρθιας γυναικείας μορφής από τη θαλάσσια περιοχή της Καλύμνου.

Είναι το σημαντικότερο εύρημα - απόκτημα της Εφορείας, κατά γενική ομολογία Ελλήνων και ξένων επιστημόνων που το εξέτασαν. Πρόκειται για μεγάλου μεγέθους χάλκινο άγαλμα (σωζ. ύψ. 1,98 μ.) του τύπου της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας, που απεικονίζει γυναικεία μορφή που φορεί χιτώνα και ιμάτιο περιελιγμένο στο σώμα, το οποίο, καλύπτοντας και το κεφάλι, πέφτει μπροστά. Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, σχεδόν ολόκληρο. Οι συνθήκες εύρεσής του, το υλικό της κατασκευής του, η εξαιρετικά επιμελημένη εργασία των πτυχώσεων και το σπάνιας ομορφιάς κεφάλι, αλλά και όλα τα μέχρι τώρα αποκαλυφθέντα στοιχεία δηλώνουν ότι η γνησιότητά του είναι δεδομένη και ότι πρόκειται για ένα πρωτότυπο έργο μεγάλου χαλκοπλάστη του 3ου αι. π.Χ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον πέρα από το κεφάλι παρουσιάζει η δεξιοτεχνική μεταφορά στο χαλκό του πολύτιμου υφάσματος του χιτώνα και του ιματίου και κυρίως τα ανάγλυφα κρόσσια του ιματίου με την πλαστική απόδοση της ύφανσής τους.

Οι εργασίες συντήρησης του αγάλματος διεξάγονται στο υπερσύγχρονο εργαστήριο μετάλλων της Εφορείας που κατασκευάστηκε και εξοπλίστηκε κατάλληλα, για να μπορεί να αντιμετωπίζεται ο,τιδήποτε αφορά τη συντήρηση ενάλιων αρχαίων[31].

Ολοκληρώθηκε επίσης και η συντήρηση ενός πολύ σημαντικού ευρήματος που παραδόθηκε στην Εφορεία σε θραύσματα. Πρόκειται για ένα μελανόμορφο κιονωτό κρατήρα των μέσων του 5ου αι. π.Χ. Δυστυχώς δεν γνωρίζου-

29. Από το φωτογράφο της Εφορείας Π. Βεζυρτζή.

30. Συντηρητές Ρ. Παπαδήμα, Σ. Συμεωνίδου, Ε. Κιομισόγλου, Μ. Ανδρουτσάκη, Δ. Σανιδά, Ρ. Μανίνου, η ωρομίσθια συντηρήτρια-αρχαιολόγος Φ. Μητσάκου και η εργατοτεχνίτρια Κ. Γκίκιζα, που εργάζεται στη συντήρηση.

31. Πολλά οφείλουμε στους συντηρητές που έχουν ήδη αποκτήσει εξειδικευμένες γνώσεις για τα ενάλια ευρήματα, αλλά με την ευκαιρία ευχαριστώ το χημικό Κ. Ασημενό, για τις πολύτιμες συμβουλές του, και τονίζω την καθοριστική συμβολή του γλύπτη Σ. Τριάντη, που «έφυγε» από κοντά μας, για την βοήθειά τους στη συντήρηση του χάλκινου αγάλματος.

με την ακριβή θέση εύρεσής του. Ο κρατήρας φέρει δύο παραστάσεις: στη μία όψη σκηνή μάχης και στην άλλη δεξίωση (Πίν. 444 α).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Η μεγάλη αμοιβή των 150.000.000 δρχ., που δόθηκε στον καλύμνιο ψαρά για την παράδοση, τις παραμονές Πρωτοχρονιάς του 1995, του χάλκινου γυναικείου αγάλματος, πιστεύουμε ότι βοήθησε αποτελεσματικά στην αλλαγή της νοοτροπίας του κοινού, ώστε με λιγότερες επιφυλάξεις να παραδίδουν στην ΕΕΑ ενάλια ευρήματα που βρίσκονται στην κατοχή τους.

Έτσι, εκτός από την πληθώρα των εμπορικών αμφορέων διαφόρων εποχών, που συνεχώς παραδίδονται και είναι συνηθισμένο φαινόμενο, παρατηρείται πλέον και η παράδοση σπουδαίων εναλίων ευρημάτων, τα οποία στο παρελθόν πιθανότατα διοχετεύονταν παράνομα στο εξωτερικό και χάνονταν οριστικά πολύτιμα στοιχεία της αρχαίας πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Χάλκινα ευρήματα και πάλι από την Κάλυμνο μας παρέδωσαν καλύμνιοι ψαράδες στις αρχές του 1997. Συγκεκριμένα, παραδόθηκαν στην ΕΕΑ τέσσερα τμήματα χάλκινων αγαλμάτων:

α) Χάλκινη κεφαλή πιλοφόρου και διαδηματοφόρου άνδρα, ο οποίος φέρει το πλατύ στρογγυλό και αβαθές καπέλο, τη γνωστή καυσία των μακεδόνων βασιλέων. Στο μέτωπο και κάτω από την καυσία διακρίνεται το διάδημα (Πίν. 444 β). Τα έντονα χαρακτηριστικά, το πλατύ μέτωπο, τα ένθετα μάτια, τα μισάνοιχτα χείλη, το μουστάκι και το σγουρό γένι, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για σπάνιο εύρημα εξαιρετικής τέχνης, που απεικονίζει επιφανή βασιλέα της Μακεδονίας της ελληνιστικής περιόδου.

β) Η ελαφρώς λυγισμένη κνήμη που παραδόθηκε μαζί με το κεφάλι είναι πιθανόν να ανήκει στο ίδιο άγαλμα. Και τα δύο είναι άριστα διατηρημένα (Πίν. 444 γ).

Πάντως, το γεγονός ότι όλα τα χάλκινα γλυπτά προέρχονται από μια περιοχή, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο στην περιοχή της Καλύμνου να υπάρχουν πολλές βυθισμένες αρχαιότητες, που δύσκολα μπορούν να εντοπιστούν σε τόσο μεγάλο βάθος, μέχρι και 180 μ. περίπου.

Ένα δεύτερο τμήμα χάλκινου ποδιού (Πίν. 444 δ), σχεδόν ολόκληρου, στο οποίο διακρίνεται δερμάτινο διχτυωτό σανδάλι με σπηρούνι, αναμφίβολα ανήκει σε υπερφυσικό άγαλμα ιππέα, καθώς και το κεφάλι και τμήμα του σώματος με τα πτερύγια ενός χάλκινου δελφινιού είναι τα πιο πρόσφατα ευρήματα που παραδόθηκαν στην Εφορεία (Πίν. 444 ε).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΚΤΙΟΥ

Το φθινόπωρο του 1997 συνεχίσαμε την έρευνα του θαλάσσιου πυθμένα στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, με σκοπό την αναζήτηση στοιχείων που σχετίζονται με τη ναυμαχία στο Άκτιο. Η έρευνα διεξήχθη υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και υπό τη διεύθυνση του καθηγητή W. Murray από το University of South Florida. Ο Ξ. Ξηραδάκης (University of South Florida) συμμετείχε ως βοηθός διευθυντή. Η αρχαιολόγος Μ. Αθανασούλα και ο δύτης Κ. Μπαλάφας εκπροσώπησαν το Υπουργείο Πολιτισμού ως επιτηρητές.

Φέτος επικεντρώσαμε την προσοχή μας στο Σημείο 136.1, που απέχει 3,3 χλμ. από τη χερσόνησο της Πρέβεζας, όπου το 1994 είχαμε παρατηρήσει κάποια αντικείμενα. Πιο συγκεκριμένα, επρόκειτο για μερικές ωοειδείς πέτρες – το μέγεθος και το σχήμα τους θυμίζουν πέτρες, βλήματα από καταπέλτες του 1ου αι. π.Χ. – και κάποιους καμπυλόγραμμους όγκους που παραπέμπουν σε μεταλλικές κατασκευές. Στόχος μας ήταν πρώτα να ανελκύσουμε τις πέτρες, μετά να ελέγξουμε τα καμπυλόγραμμα αντικείμενα και τέλος να διενεργήσουμε ηχοβολιστική (sonar) έρευνα στην περιοχή γύρω από το Σημείο 136.1. Η ερευνητική περίοδος διήρκεσε πέντε ημέρες (30 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου 1997).

Για τις έρευνες και τις καταδύσεις χρησιμοποιήθηκε το σκάφος Άγιος Νικόλαος, με καπετάνιο τον Σ. Μπούκουρα. Οι τοπογραφικές συντεταγμένες ορίστηκαν με το Global Positioning System (GPS) και μάλιστα με τη μέθοδο της διαφοροποιημένης επιλογής (differential option), σύμφωνα με την οποία χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα δύο GPS δέκτες (receivers), όπου ο ένας στέλνει διορθώσεις στον άλλο, με αναμενόμενη ακρίβεια 1-3 μ. Όπως και στο παρελθόν, την ευθύνη των τοπογραφικών υπηρεσιών είχε ο Β. Βαλής της Γεωτεχνικής Σχολής Αθηνών. Στις 30 Σεπτεμβρίου έγινε επαλήθευση του συστήματος με τον επανεντοπισμό του Σημείου 136.1 χρησιμοποιώντας ηχοβολιστική συσκευή τύπου sidescan sonar, ενώ κάποιες άλλες λεπτομέρειες επαληθεύτηκαν με συσκευή τύπου depth sounder.

Το 1994 στην περιοχή του Σημείου 136.1 η υποβρύχια μηχανή μας (ROV) φωτογράφησε έναν αριθμό από ωοειδείς πέτρες με μέγιστη διάμετρο 0,12 μ. Η ομοιότητά τους με γνωστά παραδείγματα αρχαίων βλημάτων από μικρούς πετροβόλους καταπέλτες μάς οδήγησε να στείλουμε ομάδα δυτών στην περιοχή, για να ανασύρουν τρεις από τις πέτρες. Επειδή το βάθος της περιοχής (57 μ.) ξεπερνάει τα όρια για τη χρήση συμπιεσμένου αέρα, στην αποστολή έλαβαν μέρος επαγγελματίες δύτες εκπαιδευμένοι στη

χρήση ανάμεικτων αερίων (Trimix και Nitrox). Την ευθύνη των καταδύσεων είχαν οι Ε., Α. και Μ. Σωτηρίου, οι οποίοι καταδύθηκαν δύο φορές (1-2 Οκτωβρίου). Ο Α. Σωτηρίου, επικεφαλής της καταδυτικής ομάδας, είχε την ευθύνη του υποβρύχιου προσανατολισμού των δυτών και της ανέλκυσης των αντικειμένων, ενώ ο Μ. Σωτηρίου κατέγραφε την κατάδυση στο video.

Λόγω του περιορισμένου χρόνου (25 λεπτά) παραμονής στο βυθό, οι δύτες έπρεπε αμέσως να γνωρίζουν την ακριβή τους θέση. Ως εκ τούτου, η τοποθέτηση της σημαδούρας χρειάστηκε αρκετή φροντίδα και προεργασία. Στην πρώτη κατάδυση τοποθετήθηκε η σημαδούρα στο νότιο άκρο του σημείου, 5 μ. δυτικά και 0 μ. βόρεια. Παρά τη σωστή τοποθέτηση της σημαδούρας, η μικρή ορατότητα (3 αντί για 15 μ.) στο βυθό αποπροσανατόλισε τους δύτες και τους εμπόδισε να εντοπίσουν τις πέτρες, όπως και ένα από τα καμπύλα αντικείμενα. Η δεύτερη κατάδυση έλαβε χώρα στο άλλο άκρο του Σημείου, 13 μ. δυτικά και 27 μ. βόρεια, και είχε καλύτερα αποτελέσματα.

Αυτή τη φορά οι δύτες προχώρησαν μεθοδικά προς την περιοχή με το καμπύλο αντικείμενο. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν δύο όγκοι, το σχήμα των οποίων υποδηλώνει ανθρώπινη επέμβαση. Όμως η πλήρης κάλυψή τους από ιζήματα εμπόδισε την εξέταση του εσωτερικού τους, δηλαδή αν αποτελούνται από μέταλλο. Δυστυχώς ο ανιχνευτής μετάλλων δεν λειτούργησε σε τέτοιο βάθος, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατός ο έλεγχος της σύστασης των όγκων. Όσον αφορά την περιοχή, όπου το 1994 είχαν εντοπιστεί οι ωοειδείς πέτρες, αυτή φαίνεται ότι έχει καλυφθεί από ένα στρώμα λεπτού ιζήματος. Δυστυχώς οι δύτες δεν μπόρεσαν να περισυλλέξουν καμία πέτρα. Όπως φαίνεται, η διαδικασία της κάλυψης του χώρου από ίζημα συνεχίζεται και σε αυτήν οφείλεται η μικρή ορατότητα που συνάντησαν οι δύτες και στις δύο καταδύσεις.

Το 1994 η καταγραφή από το sonar έδειξε διάφορες εξάρσεις στον πυθμένα, νότια του Σημείου 136.1. Το 1997 ελέγχθηκε η περιοχή ξανά με υψηλότερης ευκρίνειας sonar, σε σύγκριση με την έρευνα του 1994. Η νέα έρευνα αποκάλυψε πολλές περίεργες εξάρσεις που έχουν σχέση με γεωλογικά φαινόμενα, αλλά και με αντικείμενα που έχουν θαφτεί κάτω από τα ιζήματα του πυθμένα. Η περιοχή χρειάζεται περαιτέρω έρευνα στο μέλλον.

Παρά το γεγονός ότι η φετινή έρευνα δεν απέφερε τα προσδοκόμενα αποτελέσματα, δηλαδή την ανακάλυψη των βλημάτων από τη ναυμαχία στο Άκτιο, εντούτοις μάθαμε πολλές χρήσιμες πληροφορίες όσον αφορά τα ερωτήματα που είχαν τεθεί με την έρευνα του 1994. Σύμφωνα με τη μαρτυρία των δυτών, ένα μικρό ρεύμα ταχύτητας μισού κόμβου υπήρχε στην πρώτη κατάδυση, αλλά απουσίαζε από τη δεύτερη κατάδυση. Αυτού του είδους τα περιοδικά ρεύματα είναι πιθανόν να συμβάλλουν στη μεταφορά ιζημάτων εντός και εκτός του υπό έρευνα σημείου. Αυτή η διαδικασία ίσως εξηγεί την περιοδική εμφάνιση των βλημάτων, εάν όντως πρόκειται για τα βλήματα από τη ναυμαχία του 31 π.Χ., στον πυθμένα της θάλασσας.

Μια τέτοια υπόθεση αποτελεί μερική μόνον εξήγηση της περιοδικής εξαφάνισης των βλημάτων. Φέτος διαπιστώθηκε ότι η περιοχή της αρχαίας ναυμαχίας επηρεάζεται άμεσα από την κατασκευή υπόγειας σήραγγας κάτω από τα στενά του Ακτίου (Πρεβέζης). Εδώ και ένα χρόνο γίνεται εκσκαφή των ιζημάτων του πυθμένα από γερανούς. Στη συνέχεια τα μπάζα μεταφέρονται σε μεγάλες επιπλέουσες επιφάνειες (πλατφόρμες) και από εκεί σε πλοία με κατεύθυνση τη Λευκάδα, όπου τα μπάζα ξεφορτώνονται στη θάλασσα. Κατά τη διάρκεια της πρώτης κατάδυσης και ενώ οι δύτες μας είχαν προβλήματα ορατότητας, εμείς από το καΐκι παρακολουθούσαμε τη μεταφορά των ιζημάτων από τα πλοία, σε απόσταση 7-10 χλμ. νότια του Σημείου 136.1. Από τον καπετάνιο πληροφορηθήκαμε ότι ένα βόρειο ρεύμα μεταφέρει αυτά τα ιζήματα προς την περιοχή της έρευνάς μας, δημιουργώντας έτσι θολά νερά μέχρι τον κόλπο του Γομαρού. Αν και είναι άγνωστο σε ποιο βαθμό τα ιζήματα μεταφέρονται από τα ρεύματα, προτού κατακαθίσουν στον πυθμένα, εντούτοις υπάρχει πιθανότητα η μικρή ορατότητα στον πυθμένα να συνδέεται με τη συσσώρευση των ιζημάτων και την ταχεία εξαφάνιση των βλημάτων που ήταν ορατά το 1994.

Αν και δεν έχει ολοκληρωθεί η ανάλυση των εικόνων από το video, εξακολουθούμε να θεωρούμε ότι οι πέτρες που είχαν αποκαλυφθεί από τα δίχτυα του ψαρέματος (υπολείμματα από δίχτυα υπάρχουν σε όλη την περιοχή), αποτελούν τα βλήματα από τους πετροβόλους καταπέλτες και ότι στο διάστημα 1994-1997 καλύφθηκαν ξανά από ιζήματα, μερικά από τα οποία προέρχονται από τις πρόσφατες εργασίες στα στενά του Ακτίου. Οι έρευνες δεν επιβεβαίωσαν τη μεταλλική σύσταση των καμπύλων αντικειμένων, αν και οι εικόνες από το video αποκαλύπτουν εξαιρετικά περίεργα σχήματα για φυσικούς βράχους. Θεωρούμε ότι αυτοί οι όγκοι, που είναι καλυμμένοι εντελώς από ιζήματα, αποτελούν ανθρώπινες κατασκευές και αξίζουν περαιτέρω έρευνα. Όλη η περιοχή γύρω από το Σημείο 136.1 χρειάζεται περισσότερη έρευνα, αλλά όσο συνεχίζεται η ρίψη ιζημάτων στο χώρο είναι άσκοπο να συνεχιστούν οι έρευνες. Στο μεταξύ θα συνεχίσουμε την αναζήτηση καλύτερου εξοπλισμού και τεχνολογίας, για να αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα που συναντήσαμε στη φετινή έρευνα.

WILLIAM MURRAY

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας αποτελούμενο από την προϊσταμένη Α. Λεμπέση, τις βυζαντινολόγους Ρ. Ετζέογλου και Μ. Καζανάκη-Λάππα, την αρχαιολογική γραμματέα Β. Κολόμβα, την αρχαιολόγο Π. Μαρνέρη, αποσπασμένη από την Δ΄ ΕΠΚΑ, και τις εποχικές αρχαιολόγους Α. Λαμπροπούλου, Αικ. Μαντέλη, Χ. Κουτσίκου, Αικ. Γκίκα, εργάστηκε κατά το τρέχον έτος για την καταγραφή, φωτογράφηση, τεκμηρίωση και αξιολόγηση: α) των αρχαίων, των εικόνων και των εκκλησιαστικών αντικειμένων νέων κατόχων, β) των νέων αποκτημάτων των συλλεκτών, γ) τον έλεγχο των αρχαιοπωλείων και δ) των εισαγόμενων από το εξωτερικό πολιτιστικών αγαθών που προστατεύονται από τις διατάξεις της αρχαιολογικής νομοθεσίας. Η καταγραφή νομισμάτων διεκπεραιώθηκε, όπως πάντοτε, με τη συνδρομή του Νομισματικού Μουσείου.

Από το σύνολο των αρχαίων και βυζαντινών-μεταβυζαντινών έργων που καταγράφηκαν αναφέρονται τα πιο αξιόλογα.

ΑΡΧΑΙΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης συνεχίζοντας τον εμπλουτισμό των συλλογών του με μαρμάρινα κυκλαδικά έργα της 2ης χιλιετίας π.Χ. απέκτησε γυναικείο ειδώλιο της πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου, αριθ. 1074, ύψ. 0,09 μ. και ένα ειδώλιο μετακανονικού τύπου ημίεργο της ίδιας περιόδου, αριθ. 1073, ύψ. 0,071 μ., όπως και μία βαθιά, μικρού μεγέθους φιάλη, αριθ. 1071, ύψ. 0,027 μ., και κυλινδρικό τριπτήρα, αριθ. 1072, διαμ. 0,042 μ., τα οποία χρονολογούνται στην πρωτοκυκλαδική περίοδο. Ωστόσο, σημαντικότερα είναι τα δύο πρωτοκυκλαδικά ειδώλια του Μουσείου που αποκτήθηκαν με αγορά από τον οίκο Sotheby's. Στο βιολόσχημο ειδώλιο της πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου, αριθ. 1065, ύψ. 0,213 μ. (Πίν. 445 α), υποβάλλεται με τα πιο λιτά μέσα έκφρασης, όπως το μέγεθος, τα καθαρά περιγράμματα και την ελάχιστη διόγκωση των επιφανειών, η εικόνα της καθιστής γυναικείας μορφής. Εξίσου υψηλής ποιοτικής στάθμης είναι και το γυναικείο ειδώλιο που σώζει το κάτω μέρος του σώματος, τους μηρούς και τις κνήμες με ίχνη κόκκινου χρώματος, αριθ. 1068, σωζ. ύψ. 0,195 μ. (Πίν. 445 β). Η διεξοδική μελέτη και αυτού του εντυπωσιακού ειδωλίου ίσως τεκμηριώσει την ένταξή του στην ομάδα των έργων του «καλλιτέχνη Γουλανδρή».

Η νομισματική Συλλογή της Τράπεζας Πίστεως εμπλουτίστηκε με 282 νομίσματα από αγορές στο εξωτερικό και με 1.832 που προέρχονται από τις Συλλογές Α. Ανδρεοπούλου, Α. Μπουροπούλου, Ρ. Ευελπίδη-Αργυροπούλου και Ι. Τριανταφυλλίδη. Η ενδιαφέρουσα σειρά από 38 δηνάρια της ρωμαϊκής δημοκρατίας, που αγοράστηκε στο εξωτερικό, αριθ. 1081-1118, δωρήθηκε στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Στην κατοχή του Χ. Χατζηγεωργίου βρίσκεται μαρμάρινο ανδρικό κεφάλι από τα Ανεμοτόπια της Μυτιλήνης, πολύ φθαρμένο και αποσπασματικά σωζόμενο κατά την κύρια όψη, που θα ανήκε σε άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους, σωζ. ύψ. 0,285 μ. (Πίν. 445 γ). Ο τύπος της κόμμωσης και η σωζόμενη αρχή της γενειάδας ίσως επιτρέπουν την ταύτισή του με τον τύπο του Σαρδανάπαλου-Διονύσου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Προφανώς πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο, που χρονολογείται δύσκολα λόγω της μεγάλης φθοράς της επιδερμίδας του μαρμάρου και απηχεί κλασικό πρότυπο του 360-330 π.Χ., στο οποίο ίσως ανακλάται το λατρευτικό άγαλμα του Διονύσου Σαβαζίου.

Από τα 115 αρχαία, αγγεία κατά κύριο λόγο, πήλινα ειδώλια και χάλκινα θραύσματα από σκεύη, που δήλωσε ο Ν. Ρωκ-Μελάς ως κληρονομηθέντα από τους Μ.Γ. Μελά, Β.Μ. Μελά και Φ.Ι. Ρωκ, αναφέρονται τα πιο αξιόλογα. Από τα πήλινα ξεχωρίζει ένα ειδώλιο παιδικής μορφής, αριθ. 65, ύψ. 0,203 μ. (Πίν. 445 δ), του 1ου αι. π.Χ., που αποτελεί παραλλαγή του γνωστού από την κοροπλαστική της Μύρινας θέματος «παιδί με χήνα». Σε αυτή την παραλλαγή συνυπάρχουν και εικονογραφικά στοιχεία του τύπου του «κοιμωμένου έρωτα», καθώς το παιδικό σώμα εφάπτεται με στήριγμα καλυμμένο από το απλωμένο ιμάτιό του και το γερμένο κεφάλι αναπαύεται στον αριστερό του ώμο, υποστηριζόμενο από το άκρο δεξί του χέρι, που φέρεται λυγισμένο επάνω στο στέρνο. Το προσωπείο σιληνού, αριθ. 75, ύψ. 0,118 μ. (Πίν. 445 ε), με βότρυ στο κέντρο του μετώπου ίσως αποτελεί κατωιταλιωτικό έργο ρωμαϊκών χρόνων. Από τα χάλκινα αποκτήματα επισημαίνεται χάλκινος ακέραιος ασκός, αριθ. 105, ύψ. με λαβή 0,21 μ. (Πίν. 446 α), που φέρει στο χείλος δύο οκλάζοντα κερασφόρα τετράποδα με το κεφάλι στραμμένο προς το εσωτερικό του αγγείου· η κάτω λυρόσχημη πρόσφυση της περίτεχνης λαβής κοσμείται με γυμνό ερωτιδέα, ο οποίος κρατεί με τα δύο χέρια φλογέρα και πλαισιώνεται από βλαστοειδείς έλικες. Το σχήμα και η διακόσμηση του ασκού τον χρονολογούν στον 1ο αι. π.Χ. /1ο αι. μ.Χ.

Ο Γ.Δ. Λεβίδης δήλωσε την κατοχή 58 αρχαίων που κλη-

ρονόμησε από τον πατέρα του. Από το σύνολο των αρχαίων, κατά κύριο λόγο αγγείων, τα πιο αξιόλογα είναι τα ακόλουθα γλυπτά: α) μικρή ερμαϊκή στήλη, σπασμένη κάτω από το ανορθωμένο αιδοίο, αριθ. 42, σωζ. ύψ. 0,147 μ., (Πίν. 446 β), χειρωνακτικό έργο, ίσως του 5ου αι. π.Χ., β) λιοντάρι που σώζει αποσπασματικά το κεφάλι με το λαιμό και τα πίσω σκέλη με την ουρά, αριθ. 58, σωζ. μήκ. 1,10 μ., (Πίν. 446 γ)· προέρχεται από αττικό επιτάφιο σήμα του 4ου αι. π.Χ., γ) κεφάλι γυναικείας μορφής που ανήκε σε αττική επιτάφια στήλη του 350-325 π.Χ., αριθ. 47, σωζ. ύψ. 0,20 μ. (Πίν. 446 δ) και δ) επιτάφια αττική λουτροφόρος, της οποίας σώζεται το σώμα με το κατώτερο τμήμα του λαιμού και την έκφυση των λαβών, αριθ. 55, σωζ. ύψ. 0,68 μ.· χρονολογείται με βάση το σχήμα της στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και φέρει επιγραφή σε τρεις στίχους: *ΕΥΒΟΥΛΟ / ΤΙΜΑΧΟΥ / ΑΛΑΙΕΥΣ.*

Τα 98 αρχαία, που δήλωσε ο Χ. Γκητάκος ότι προμηθευόταν από γυρολόγο της Αττικής, χαρακτηρίζει η αποσπασματική διατήρησή τους. Πρόκειται για ένα σύνολο από όστρακα κατά κύριο λόγο αττικών αγγείων, λίγων γεωμετρικών και μελανόμορφων και περισσότερων του 5ου αι. π.Χ. Περιλαμβάνει επίσης ελάχιστους λύχνους του 4ου έως 1ου αι. π.Χ./1ου αι. μ.Χ. και λίγα αποτμήματα γλυπτών έργων, που προέρχονται από γυναικεία αγαλματίδια και από αττικά επιτάφια ανάγλυφα, όπως το αριστερό άκρο χέρι μορφής από στήλη του 4ου αι. π.Χ., αριθ. 89, σωζ. μήκ. 0,062 μ. Ανάμεσα στα όστρακα ξεχωρίζει το θραύσμα από ερυθρόμορφο κρατήρα, αριθ. 12, διαστ. 0,08×0,062 μ. (Πίν. 446 στ), που σώζει το κεφάλι με το δεξιό ώμο και μέρος του βραχίονα μαινάδας προς τα αριστερά, όπως και μέρος του προσώπου με το δεξί προτεταμένο χέρι μιας μικρότερης και της ίδιας φοράς ανδρικής μορφής (σατυρίσκου;). Ο ρυθμός των δύο μορφών επιτρέπει τη χρονολόγηση του θραύσματος πριν από το 450 π.Χ. και το σχέδιό τους την απόδοσή του στο ζωγράφο της «μεθύσης», του οποίου λίγα είναι τα γνωστά έργα. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα οκτώ μελαμβαφών οστράκων οστρακισμού του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 446 ζ-η) με τα ονόματα γνωστών πολιτικών ανδρών, όπως του Ιπποκράτους Αλκμαιωνίδου, του Κίμωνος Μιλτιάδου, του Θεμιστοκλέους Φρεαρίου, του Αριστείδου, του Θεμιστοκλέους κ.ά. Γι' αυτή την ομάδα οστράκων και για το ερυθρόμορφο όστρακο εκκρεμεί η πρόταση της αγοράς τους από τα αρμόδια μουσεία.

Από τα 42 αρχαία που δήλωσε η Ό. Ζούνη ως οικογενειακή κληρονομιά επισημαίνονται δύο επιτάφιοι κιονίσκοι, αριθ. 41-42, ύψ. 0,49 και 0,33 μ., που φέρουν σε τρεις στίχους επιγραφή, αποσπασματικά σωζόμενη, με τα ονόματα: *ΣΕΛΕΥΚΟΥ / ΕΙΡΑΝΙΣΤ[ΗΣ]* και *ΘΕΡΣΑΝΔΡΟΥ/ ΑΙΤΟΛΙΕΥΣ* αντίστοιχα.

Η Ε. Χρηστομάνου δήλωσε την κατοχή 55 αρχαίων, τα οποία κληρονόμησε από τη μητέρα της Μ. Χρηστομάνου, κάτοχο άδειας συλλογής. Τα αγγεία χρονολογούνται από τον ύστερο 8ο αι. π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή εποχή και αποτελούν κοινούς τύπους. Επισημαίνεται μία λευκή λήκυθος με δίμορφη παράσταση ανδρικής και γυναικείας μορφής αριστερά και δεξιά επιτάφιας στήλης, κοσμημένης με ταινίες, αριθ. 24, ύψ. 0,24 μ. (Πίν. 446 ε), που ίσως ανήκει στο εργαστήριο του ζωγράφου των Καλάμων ή στην ομάδα R. Κοινών τύπων είναι και τα πήλινα ειδώλια, από τα οποία επισημαίνονται τρία παραδείγματα για την καλή διατήρηση και ποιότητά τους: α) ειδώλιο υδριαφόρου του 460-450 π.Χ., αριθ. 43, ύψ. 0,185 μ. (Πίν. 447 α), β) ειδώλιο ανδρικής χλαμυδοφόρου μορφής με ψηλά υποδήματα του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., αριθ. 39, ύψ. 0,222 μ. (Πίν. 447 β) και γ) ελληνιστικό ειδώλιο γυναικείας μορφής με κομψά διευθετημένο ιμάτιο, που επικαλύπτει το σώμα της με τη μια πτέρυγά του να φέρεται επάνω από το προβαλλόμενο αριστερό της χέρι, αφήνοντας ακάλυπτο μόνον το άκρο δεξί, αριθ. 40, ύψ. 0,22 μ. (Πίν. 447 γ). Από τα ελάχιστα μετάλλινα επισημαίνεται χάλκινο ιππάριο της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, αριθ. 10, μήκ. 0,075 μ., και από τα λίθινα η επιτάφια ναόσχημη στήλη, αριθ. 1, ύψ. 1,07 μ., με ακροκεράμους και ασπίδα στο αέτωμα. Στη στήλη, που χρονολογείται το β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ., εικονίζεται γενειοφόρος να στέκει σε ορθογώνια βάση, του καθιερωμένου στα αυτοκρατορικά χρόνια τύπου του χλαμυδοφόρου, που κρατεί κύλινδρο παπύρου στο αριστερό του χέρι και κατά την επιγραφή του επιστηλίου είναι ο: *Πομπωνιανός Ζωπύρου Θάσιος*[1].

Τα 67 αρχαία που δήλωσε ο Γ. Μιχαλητσιάνος αγοράστηκαν σε δημοπρασία του Καΐρου και περιλαμβάνουν ελάχιστα αγγεία – κορινθιακά του 6ου αι. π.Χ. και αττικά ερυθρόμορφα του 5ου αι. π.Χ., μία σειρά από πήλινους λύχνους, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 1ο έως και τον 4ο αι. μ.Χ. και ελληνορωμαϊκά πήλινα ειδώλια της Αιγύπτου. Από αυτή την ομάδα ξεχωρίζουν για την καλή διατήρηση τρία κεφάλια με τη χαρακτηριστική υψηλή κόμμωση και τις πολυποίκιλες επιστέψεις, αριθ. 40-42, ύψ. 0,07-0,08 μ. (Πίν. 447 δ) του 2ου αι. μ.Χ. Για τους μελετητές του αιγυπτιακού πολιτισμού επισημαίνεται λίθινο κεφάλι της εποχής του Ακενατόν, αριθ. 61, ύψ. 0,19 μ., και δύο ξύλινες μάσκες μούμιας της 3ης ενδιάμεσης περιόδου, από τις οποίες η μία καλύπτεται με λεπτό στρώμα ζωγραφισμένου κονιάματος.

1. D.W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit*, Mainz 1998, σ. 7 κ.ε., 58,79, 187, πίν. 66:537A.

Στην κατοχή της Ε. Παρασκευαΐδου βρίσκονται δύο επιτάφια αττικά μνημεία, που σώζονται αποσπασματικά και είναι πολύ φθαρμένα. Του μαρμάρινου κιονίσκου, αριθ. 1, ύψ. 0,59 μ., έχουν αποκοπεί τμήματα γύρω από την κατάληξη του σώματος και την απόληξή του επάνω από το δακτυλιόσχημο κυμάτιο. Δεν διακρίνεται επιγραφή κάτω από το παχύ ίζημα, ώστε να είναι εφικτή η κατά προσέγγιση χρονολόγησή του στην ελληνιστική ή τη ρωμαϊκή εποχή. Της μαρμάρινης λουτροφόρου, αριθ. 2, σωζ. ύψ. 0,41 μ., σώζεται το σώμα με πολύ φθαρμένη την ανάγλυφη παράσταση δύο γυναικείων(;) μορφών, των οποίων μόλις ξεχωρίζει το περίγραμμα. Η προς τα δεξιά του θεατή κάθεται σε κλισμό και η προς τα αριστερά στέκει, με ελαφρά γερτό το κεφάλι προς την καθιστή μορφή και με το χέρι του βάθους να προτείνεται κατά το σχήμα ίσως της χειραψίας αποχαιρετισμού. Με βάση το σχήμα της λουτροφόρου μοιάζει πιθανή η χρονολόγησή της το 350-325 π.Χ.

Από το σύνολο των 20 αρχαίων που δήλωσαν οι κάτοχοι Αιμ. και Κ. Λυμπερόπουλος και προέρχονται από αγορές στο εξωτερικό[2] επισημαίνονται τα ιδιαίτερα αξιόλογα, για την αγορά των οποίων έχει εκδηλώσει ενδιαφέρον το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α) Πολύ καλή είναι η διατήρηση μελανόμορφου αττικού αμφορέα του 530-510 π.Χ., αριθ. 1, ύψ. 0,41 μ., που κοσμείται στη μία όψη με το θέμα της «αναχώρησης πολεμιστή» με άρμα και στην άλλη της «προετοιμασίας» του πολεμιστή. β) Εξίσου καλής διατήρησης είναι και ο ερυθρόμορφος κρατήρας Καμπανίας του 340-320 π.Χ., αριθ. 2, ύψ. 0,42 μ., που κοσμείται στην κύρια όψη με παράσταση μυθικής αρματοδρομίας και στην πίσω με σπονδική ιεροπραξία ανάθεσης στεφάνων, στην οποία συμμετέχουν δύο γυναικείες μορφές και μία ανδρική. γ) Το μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα, ελλιπές κατά το κεφάλι και τα χέρια από το κατώτερο τμήμα των βραχιόνων, αριθ. 3, σωζ. ύψ. 0,50 μ. (Πίν. 448 α), έχει για πιθανή προέλευση τη Μικρασία. Η ήρεμη, μετωπική σχεδόν στάση του σώματος με τον υψηλά ζωσμένο αχειρίδωτο χιτώνα και τις μαλακές πτυχές του ίσως επιτρέπουν τη ένταξή του στον 1ο αι. π.Χ. δ) Ένα γυναικείο άγαλμα, ακέφαλο και ελλιπές κατά τα χέρια από τους αγκώνες, αριθ. 12, ύψ. 0,44 μ. (Πίν. 448 β), φορεί το χαρακτηριστικό για την Ίσιδα ένδυμα του τύπου της Ίσιδος-Τύχης στο Λούξορ[3]. Η αποσπασματική διατήρησή του δεν επιτρέπει την ταύτισή της με τη θεά, γιατί τόσο οι ιέρειες της Ίσιδος όσο και οι αναθέτριες φορούν ένδυμα του ίδιου τύπου. Επειδή η δροσερή απόδοση των πτυχών του χιτώνα και του ιματίου δεν έχει την ξηρότητα των ρωμαϊκών αντιγράφων, είναι πιθανόν να αποτελεί έργο της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, το οποίο ίσως ήταν στημένο σε κόγχη, λόγω της ατελούς επεξεργασίας της πίσω όψης του σώματος και του ενδύματος. δ) Το μαρμάρινο μικρό άγαλμα της Αρτέμιδος, ελλιπές κατά τα μέλη εκτός από το ανώτερο τμήμα των μηρών, αριθ. 4, σωζ. ύψ. 0,42 μ. (Πίν. 448 γ), αποτελεί ρωμαϊκό αντίγραφο του 1ου αι. μ.Χ., του τύπου της Αρτέμιδος των Βερσαλλιών, αλλά με αντεστραμμένη τη φορά της κίνησης. ε) Το αποσπασματικά σωζόμενο σύμπλεγμα Παπποσιληνού, ο οποίος βρίσκεται σε κατάσταση μελαγχολικής μέθης και υποβαστάζεται από γυμνό «παίδα», αριθ. 16, σωζ. ύψ. 0,415 μ. (Πίν. 448 δ), αποτελεί ρωμαϊκό αντίγραφο του 2ου αι. μ.Χ. Η σύνταξη των δύο μορφών και η εξπρεσιονιστική απόδοση των όγκων τους προϋποθέτουν τη χρονολόγηση του προτύπου στη μέση ελληνιστική περίοδο. στ) Η περίοπτη γενειοφόρος μορφή ερμαϊκής στήλης, αριθ. 17, ύψ. 0,52 μ. (Πίν. 448 ε), του 3ου αι. μ.Χ., του γνωστού τύπου του δισκοβόλου στο Museo Nazionale Romano[4], έχει παράλληλα στη μικροτεχνία για την ταύτισή της με Γίγαντα[5]. Η θέση μάλιστα του αριστερού του χεριού και η έντονη στροφή της κεφαλής του προς τα αριστερά προϋποθέτουν τη θεματική σύνδεση με αντίπαλη θεότητα(;), σε μία χωροταξική παράταξη που θα θύμιζε τη λεγόμενη Στοά των Γιγάντων στην Αγορά των Αθηνών[6]. ζ) Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το περίοπτο σύμπλεγμα του Γανυμήδου με τον μεταμορφωμένο σε αετό Δία, που σώζεται αποσπασματικά, αριθ. 18, σωζ. ύψ. 0,55 μ. (Πίν. 448 στ). Ο εναγκαλισμός του Γανυμήδου από τον αετό και η αρπακτική διάθεση του αετού στην οποία αντιπαρατίθεται η ήπια ερωτική έκφραση του Γανυμήδου εντάσσουν το σύμπλεγμα στο θέμα της αρπαγής του ερωμένου από τον θεϊκό εραστή. Ωστόσο η προβολή του αριστερού μηρού του Γανυμήδου και το φερόμενο προς τα πίσω, ελαφρά λυγισμένο δεξί σκέλος του επιβάλλουν την ένταξη του συμπλέγματος στον θεματικό κύκλο της «απαγωγής», δείχνοντας για μια ακόμη φορά πόσο ασαφή είναι τα όρια ανάμεσα στους δύο θεματικούς κύκλους. Το

2. Παρίσι: Gallery Gudea και Simone de Monbrison Arts Antiques. Λονδίνο: Mahboubian Gallery of Ancient Art.

3. E.J. Walters, *Attic Grave Reliefs that Represent Women in the Dress of Isis*, *Hesperia* Suppl. XXII, 1989, εικ. 52D.

4. B. Palma - L. de Lachenal, *Museo nazionale romano, Le sculture* I, 5, Roma 1983, σ. 181.

5. *LIMC* IV 1, 1988, λ. Gigantes, σ. 209, αριθ. 31 (χειρονομία) και σ. 214-215, αριθ. 88-94 (μεμονωμένες μορφές γιγάντων) [F. Vian - M.B. Moore].

6. Ό.π., σ. 249, αριθ. 590.

θέμα ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στη ρωμαϊκή εικονογραφία, αλλά οι περισσότερες απεικονίσεις του έχουν σωθεί σε ψηφιδωτά, σε έργα της μικροτεχνίας και σε τραπεζοφόρα. Το ξεχωριστό ενδιαφέρον αυτού του όψιμου κλασικιστικού συμπλέγματος του 4ου αι. μ.Χ. είναι ότι αποτελεί έργο περίοπτο, όπως και η πρωτότυπη δημιουργία της αρπαγής του Γανυμήδου από τον αετό-Δία του αττικού γλύπτη Λεωχάρους (400-350 π.Χ.), που είναι γνωστή μόνον από μια αναφορά του Πλινίου (*Nat. Hist.* 34, 7). Με αυτό το δεδομένο το νέο αντίγραφο, που μάλιστα είναι περίοπτο, ίσως προσφέρεται περισσότερο για μια πιο ολοκληρωμένη αποκατάσταση του κλασικού προτύπου, από όσο το «διάσημο» τραπεζοφόρο του Βατικανού με το ίδιο θέμα, του οποίου η συμπλήρωση από τον V. Pacetti, δίνει, όπως έχει σημειωθεί, λανθασμένη εικόνα για το περιώνυμο έργο του Λεωχάρους[7].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΕΡΓΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η Ε. Μαρτίνου αγόρασε από τον οίκο δημοπρασιών Christie's του Λονδίνου[8] και εισήγαγε νόμιμα στη χώρα τρεις ενδιαφέρουσες εικόνες: α) Παναγία Οδηγήτρια, διαστ. 0,435×0,31 μ., που ακολουθεί αυστηρό τύπο, χαρακτηρίζεται από την επίσημη στάση των μορφών, την αυστηρότητα και τη συγκρατημένη θλίψη των προσώπων και αποδίδεται σε καλό κρητικό εργαστήριο του β΄ μισού του 15ου αι. β) Άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος, διαστ. 0,255×0,205 μ., έργο κρητικού ζωγράφου των μέσων του 17ου αι., πιθανώς του κύκλου του Εμμανουήλ Τζάνε[9]. γ) Γέννηση, διαστ. 0,317×0,20 μ., πιθανώς έργο νησιωτικού εργαστηρίου του 17ου αι., στο οποίο ο ζωγράφος συνθέτει με σχηματικό τρόπο στοιχεία από τη βυζαντινή και τη δυτική παράδοση σε μια παράσταση που δεν στερείται πρωτοτυπίας.

Η Π. Μακρή έχει στην κατοχή της, ως οικογενειακό κειμήλιο προερχόμενο από την Κεφαλονιά, μία εικόνα με την παράσταση τεσσάρων ημίσωμων αγίων ελαφρώς στραμμένων ανά δύο προς το κέντρο, διαστ. 0,64×0,24 μ. (Πίν. 449 α). Μεταγενέστερες επιγραφές με αδέξια μαύρα κεφαλαία γράμματα στο ρόδινο βάθος της εικόνας ταυτίζουν τις μορφές με την αγία Αικατερίνη, τον άγιο Ιερώνυμο, τον άγιο Παντελεήμονα και την αγία Κυριακή, ταύτιση που ισχύει μόνο για τις δύο πρώτες. Η τρίτη μορφή με ρόδινο ιμάτιο και κίτρινο χιτώνα είναι ίσως απόστολος και δίπλα του η νεαρή αγία με ενδύματα μοναχής και ριγωτό μανδύα που κρατεί σκήπτρο και βιβλίο ταυτίζεται πιθανώς με την αγία Αγνή. Οι προσωπογραφικοί τύποι και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά οδηγούν στην απόδοσή του έργου σε εργαστήριο της βόρειας Ιταλίας του τέλους του 14ου και των αρχών του 15ου αι.

Μια μικρή εικόνα, διαστ. 0,275×0,22 μ. (Πίν. 449 β), με την παράσταση των Επτά Παίδων της Εφέσου, την υπογραφή του γνωστού κρητικού ζωγράφου Εμμανουήλ Λαμπάρδου[10] και τη χρονολογία 1631 βρίσκεται στην κατοχή του Α. Γιαννούκου. Οι Επτά Παίδες εικονίζονται μέσα στο σπήλαιο σε στάσεις κοιμωμένων. Σε πρώτο επίπεδο ο Εξακουστοδιανός και ο Ιωάννης, στο κέντρο ο Κωνσταντίνος και πίσω ο Ιάμβλιχος, ο Μαρτινιανός, ο Μαξιμιλιανός και ο Διόνυσος. Οι βαθμιδωτοί βράχοι που διαμορφώνουν το σπήλαιο προβάλλουν στο χρυσό βάθος, όπου αναγράφεται με κόκκινο κιννάβαρι: *ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΕΠΤΑ ΠΑΙΔΕC ΟΙ ΕΝ ΕΦΕCΩ*. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων γράφονται με καθαρές γραμμές πάνω στο σκούρο προπλασμό, η πτυχολογία είναι άνετη και τα φωτιζόμενα μέρη της ξανοίγουν έως το άσπρο. Στο κάτω μέρος στο πλαίσιο της εικόνας η υπογραφή του ζωγράφου και η χρονολογία: *ΧΕΙΡ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΛΑΜΠΑΡΔΟΥ ΑΧΛΑ*.

Ένα ζεύγος βημοθύρων αγόρασε ο Η. Μπαρμπαλιάς από το αρχαιοπωλείο της Ε. Σταυροπούλου. Τα βημόθυρα, διαστ. 1,40×0,86 μ., φέρουν γραπτή και ανάγλυφη διακόσμηση κατανεμημένη σε τρεις ζώνες. Στην κατώτερη ζώνη τέσσερις ολόσωμοι ιεράρχες, από τους οποίους σώζονται ελάχιστα υπολείμματα, στη μεσαία ανάγλυφη φυτική διακόσμηση ελισσόμενων βλαστών κληματίδας σε κόκκινο φόντο και στην ανώτερη η παράσταση του Ευαγ-

7. Θ. Στεφανίδου-Τιβέριου, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, σ.128-131.

8. Βλ. τον κατάλογο της δημοπρασίας Christie's, *An Important Collection of Greek and Russian Icons*, 13 December 1995, σ. 14-15, 20-21, 52-53, αριθ. 303, 306, 322 και έγχρωμες απεικονίσεις.

9. Η εικόνα έχει παρουσιαστεί σε έκθεση εικόνων κρητικής τέχνης στο Charleroi το 1982 και έχει συνδεθεί από τη Ν. Χατζηδάκη με το εργαστήριο του Εμμανουήλ Τζάνε, βλ. N. Chatzidakis, *L'art des icônes en Crète et dans les îles après Byzance*, Charleroi 1982, αριθ. 41, πίν. 4.

10. Για τους δύο ομώνυμους, συγγενείς και σχεδόν σύγχρονους κρητικούς ζωγράφους και το πρόβλημα της διάκρισης των έργων τους, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ευγ. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, 2, Αθήνα 1997, σ. 141-149. Η εικόνα παρουσιάστηκε στο Συμπόσιο της ΧΑΕ μαζί με δύο άλλα άγνωστα έργα του ζωγράφου, βλ. Μ. Καζανάκη-Λάππα, Τρεις άγνωστες εικόνες με την υπογραφή του ζωγράφου Εμμανουήλ Λαμπάρδου, *ΙΕ΄Συμπόσιο ΧΑΕ. Αθήνα, 12-14 Μαΐου 1995*, Αθήνα 1995, σ. 29-30.

γελισμού με τον άγγελο στο αριστερό φύλλο και την Παναγία, από την οποία διατηρείται μικρό μόνον τμήμα, στο δεξί. Στην απόληξη φύλλα άκανθας με κουκκίδες σε διάτρητη τεχνική και στο αρμοκάλυπτρο φυλλοειδή κοσμήματα. Τόσο η ξυλογλυπτική εργασία όσο και η ζωγραφική που έχει υποστεί εκτεταμένες φθορές οδηγούν στην απόδοση του έργου σε βορειοελλαδικό εργαστήριο του β΄ μισού του 17ου αι.

Στην κατοχή του Ν. Ρωκ-Μελά καταγράφηκαν, εκτός από τα αρχαία αντικείμενα που αναφέρθηκαν παραπάνω (σ. 1203), εικόνες και αντικείμενα βυζαντινής μικροτεχνίας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, παρά την κακή κατάσταση διατήρησής της, είναι εικόνα με την παράσταση του αγίου Νικολάου ημίσωμου, η οποία συνδυάζει τη ζωγραφική στο πρόσωπο του αγίου και το χαμηλό ανάγλυφο με το οποίο αποδίδονται τα άμφια του ιεράρχη, διαστ. 0,26×0,21 μ. (Πίν. 450 α). Το πρόσωπο με το στοχαστικό βλέμμα πλάθεται με καθαρά ζωγραφικό τρόπο, με καστανόχρωμο προπλασμό και λευκά φώτα που ακολουθούν και υπογραμμίζουν πλαστικά τους όγκους, ενώ τα άμφια αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο που καλύπτεται από σκούρο καστανό χρώμα. Καστανό είναι επίσης το βάθος που κοσμείται με στικτά καρδιόσχημα· υπολείμματα στικτής διακόσμησης διακρίνονται γύρω από το φωτοστέφανο και στικτές γραμμές κοσμούν τα άμφια. Η ζωγραφική του προσώπου μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 15ου αι. αλλά για τη χρονολόγηση του αναγλύφου θα πρέπει να προηγηθεί εργαστηριακός έλεγχος. Από τα αντικείμενα μικροτεχνίας της ίδιας συλλογής αναφέρουμε τρεις χάλκινους σταυρούς-εγκόλπια του 9ου-10ου αι. με εγχάρακτες παραστάσεις αγίων από τους οποίους διατηρείται μόνον η μία πλευρά και ένα ξυλόγλυπτο εγκόλπιο, έργο αγιορείτικου εργαστηρίου του 18ου αι. με ανάγλυφες παραστάσεις των Εισοδίων, του Ευαγγελισμού, της Υπαπαντής και της Βάπτισης και δύο μορφών προφητών σε ελλειψοειδή διάχωρα (Πίν. 450 β). Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί, αν και η γνησιότητά του χρειάζεται να τεκμηριωθεί με διεξοδική μελέτη, ένα μεταλλικό πλακίδιο, διαστ. 0,047×0,0031 μ., με την απεικόνιση έφιππου θριαμβεύοντος αυτοκράτορα που αντιγράφει το κεντρικό θέμα της περίφημης ελεφαντοστέινης πλάκας Barberini[11]. Η παράσταση αποδίδει συνοπτικά τη μορφή του αυτοκράτορα στο άλογο που καλπάζει και αντιγράφει όλα τα δευτερεύοντα στοιχεία της σύνθεσης: την προσωποποίηση της γης κάτω από τα υψωμένα πόδια του αλόγου, τον Σκύθη αριστερά που ακουμπά το ένα χέρι στο δόρυ του αναβάτη και στην επάνω δεξιά γωνία τη μορφή της φτερωτής Νίκης.

Από τις εικόνες που καταγράφηκαν στην κατοχή του Γ. Βελιανίτη ξεχωρίζουν: 1. Εικόνα με παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και του αγίου Νικολάου που εικονίζονται ολόσωμοι και μετωπικοί, διαστ. 0,415×0,31 μ. (Πίν. 450 γ). Η Παναγία συνοδεύεται από την επιγραφή: *Η ΚΑΣΟΠΗΤΡΑ* αλλά παρεκκλίνει από τον εικονογραφικό τύπο της ένθρονης Βρεφοκρατούσας που χρησιμοποιείται συνηθέστερα για την απόδοση της Κασωπίτρας, εφόσον εικονίζεται στον τύπο της Κυριώτισσας[12]. Η εικόνα αποδίδεται σε επτανησιακό εργαστήριο του β΄ μισού του 17ου αι. 2. Μεσαίο φύλλο μικρού τριπτύχου με παράσταση του Χριστού στον τύπο της Άκρας Ταπείνωσης (διαστ. 0,145×0,095 μ.), που μπορεί να αποδοθεί σε αξιόλογο ελλαδικό εργαστήριο του α΄ μισού του 17ου αι.

Τρεις εικόνες που προέρχονται από επτανησιακά εργαστήρια καταγράφηκαν μεταξύ άλλων στην κατοχή της Αικ. Δράκου: 1. Το λείψανο του αγίου Σπυρίδωνος, εικόνα ακριβώς χρονολογημένη το 1682, διαστ. 0,485×0,44 μ. Η λειψανοθήκη εικονίζεται μπροστά από κεντημένο παραπέτασμα και κάτω από σκαλιστό ξυλόγλυπτο κιβώριο που περιβάλλεται με κιγκλίδωμα. Στο χρυσό βάθος ζεύγος ιπτάμενων αγγέλων με ενεπίγραφα ειλητά (Πίν. 451). Η παράσταση παρουσιάζει ομοιότητες με την εικόνα του Θεόδωρου Πουλάκη από τη μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Πάτμο[13]. Στο αβακωτό δάπεδο σώζεται η αφιέρωση και η υπογραφή του ζωγράφου: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΦΡΑΝΤΖΕCΚΟΥ ΔΙΜΗCΙΑΝΟΥ Α.Χ.Π.Β. ΧΕΙΡ ΙΩ (ΑΝΝΟΥ) ΚΑΡΥΔΗ*. Ο Ιωάννης Καρύδης αναφέρεται σε γραπτές πηγές ως ιερέας, νοτάριος, αγιογράφος και δάσκαλος της ζωγραφικής που έζησε και εργάστηκε στην Κεφαλονιά (μαρτυρίες μεταξύ 1680 και 1722), αλλά η παρουσιαζόμενη εικόνα αποτελεί το μόνο γνωστό υπογεγραμμένο και χρονολογημένο έργο του[14]. 2. Εικονίδιο που αποτελεί πιθανότατα τμήμα μεγάλης εικόνας με παράσταση του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και σκηνών του βίου του, διαστ. 0,17×0,196 μ. (Πίν. 452 α). Ο άγιος μπροστά στην Ωραία Πύλη ευλογεί δύο πιστούς που προ-

11. Για την πλάκα Barberini, βλ. τον κατάλογο της έκθεσης *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992, σ. 63-66, εικ. 20. Το μεταλλικό πλακίδιο πρόκειται να μελετήσει ο βυζαντινολόγος Τ. Παπαμαστοράκης.

12. Έχουν επισημανθεί εικόνες της Οδηγήτριας ή της Γλυκοφιλούσας με την επιγραφή: Η Κασσωπίτρα, βλ. *ΚεφαλλΧρον* 6 (1994), σ. 457-470.

13. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, πίν. 188. Για τον εικονογραφικό τύπο, βλ. *ΚεφαλλΧρον*, ό.π., σ. 470-493.

14. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 72-73.

σκλίνουν μπροστά του με την παρουσία ενός διακόνου. Δεξιά, μπροστά στην πύλη του διακονικού ο άγιος μεταδίδει την Αγία Κοινωνία σε δύο πιστούς. Το εσωτερικό του ναού αποδίδεται με τοξοστοιχία, ενώ στο ξυλόγλυπτο τέμπλο ζωγραφίζονται οι δεσποτικές εικόνες. Στο χρυσό βαθος προβάλλουν οι τρεις τρούλοι του ναού. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 17ου αι.[15]. 3. Οι άγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες, διαστ. 0,385×0,28 μ. (Πίν. 452 β). Εικονίζονται μέσα στη λίμνη της Σεβαστείας σε μονοχρωμία με περιζώματα σε τόνους του γαλάζιου και του ρόδινου. Αριστερά ο λουτρώνας όπου καταφεύγει ο μάρτυρας που λιποψύχησε, επάνω σε χρυσό βάθος τα στέμματα των μαρτύρων και στο μέσον, μέσα στο ημικύκλιο του ουρανού ο Χριστός ευλογών. Η εικόνα χρονολογείται στο β΄ μισό του 17ου αι.

Στην κατοχή της Μ. Ντάιλ-Καίλιγκ καταγράφηκαν παλαιότερα και πιο πρόσφατα 23 μεταβυζαντινές εικόνες. Από αυτές αναφέρουμε τις παρακάτω: α) Παναγία Γλυκοφιλούσα, έργο αξιόλογης τέχνης αλλά μέτριας διατήρησης, κρητικού εργαστηρίου του 15ου αι., διαστ. 0,513× 0,404 μ. (Πίν. 453 α), β) Κοίμηση της Παναγίας, στο συνήθη τύπο των κρητικών εργαστηρίων με πλούσιο αρχιτεκτονικό βάθος, έργο που χρονολογείται στο β΄ μισό του 16ου αι., όπως πιθανώς και η ξυλόγλυπτη, αναγεννησιακού ύφους, κορνίζα που το περιβάλλει, διαστ. 0,405×0,22 μ. (Πίν. 453 γ), γ) Χριστός Βασιλεύς των Βασιλευόντων και Μέγας Αρχιερεύς, ελλαδικού εργαστηρίου του β΄ μισού του 17ου αι., διαστ. 0,75×0,505 μ. (Πίν. 453 β), δ) Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα και στις γωνίες ημίσωμοι, δεόμενοι, με ενεπίγραφα ειλητά οι άγιοι Σπυρίδων, Ιωάννης ο Πρόδρομος, Δημήτριος και Ευστάθιος πάνω σε σύννεφα. Κάτω στο μέσον η υπογραφή του γνωστού από άλλες ενυπόγραφες εικόνες ζωγράφου Ανδρέα Μπέτζου: *1788: Μαΐου 11. Ε.Π. Χεὶρ Ἀνδρέου Μπέτζου*[16].

Από μεμονωμένα έργα που καταγράφηκαν σε ιδιώτες αναφέρουμε: α) Εικόνα Βρεφοκρατούσας στον τύπο της Οδηγήτριας, έργο κρητικού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αι. στην κατοχή του Π. Τατά, διαστ. 0,78×0,66 μ. (Πίν. 454 α). Η Παναγία κρατεί το Χριστό στα αριστερά της και το παιδί, με το βλέμμα προς τη μητέρα, ευλογεί και κρατεί κλειστό ειλητό. Οι φωτοστέφανοι ορίζονται με στικτό περίγραμμα και φεστόνι και κοσμούνται με καρδιόσχημα σχέδια, ενώ η στενή διακοσμητική ταινία που περιβάλλει τις κεφαλές οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση, κατά την οποία προστέθηκαν πιθανότατα μεταλλικές επενδύσεις στους φωτοστεφάνους και στα χέρια των δύο μορφών. Τεχνοτροπικές λεπτομέρειες, όπως τα αμυγδαλωτά μάτια, τα ψιλογραμμένα τοξωτά φρύδια, και η ονειροπόλα έκφραση των προσώπων δείχνει επίδραση από δυτικά έργα. β) Τον ίδιο εικονογραφικό τύπο με μικρές διαφορές επαναλαμβάνει μία άλλη εικόνα στην κατοχή της Αικ. Ανδριώτου, διαστ. 0,27×0,217 μ., που μπορεί να χρονολογηθεί έναν αιώνα αργότερα. Εδώ, ωστόσο, τα πρόσωπα ακολουθούν τα βυζαντινά πρότυπα. γ) Τυπικό έργο κρητικού εργαστηρίου του α΄ μισού του 17ου αι. είναι επίσης εικόνα με την προτομή της Παναγίας, διαστ. 0,22×0,19 μ., στην κατοχή του Α. Αντίοχου. δ) Τέλος, στην κατοχή του Χ. Κούτση καταγράφηκε εικόνα με τέσσερις σκηνές από το βίο του Προδρόμου, τη Γέννηση, το Κήρυγμα στους Εβραίους, το Δείπνο του Ηρώδη και τον Αποκεφαλισμό, διαστ. 0,83×0,56 μ. Η απόδοση του χώρου με γεωμετρική προοπτική, η νατουραλιστική απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής, τα οικοδομήματα, τα έπιπλα, τα σκεύη και το τοπίο στη σκηνή του κηρύγματος οδηγούν σε επτανησιακό εργαστήριο του τέλους του 17ου αι. και σε ζωγράφο που χρησιμοποιεί ευρύτατα τις δυτικές χαλκογραφίες.

Ένας χαρτώος κώδικας που περιέχει την τοπογραφία των Αγίων Τόπων και φέρει την υπογραφή του γνωστού κωδικογράφου και μικρογράφου Δανιήλ του Ιατρού (1666-1680)[17] βρίσκεται στην κατοχή του Α. Μαρκόπουλου. Ο κώδικας είναι ακέφαλος και λείπουν ενδιάμεσα φύλλα. Κοσμείται με μικρογραφίες των μνημείων, πρωτογράμματα με φυτικό διάκοσμο και επίτιτλα. Στον κολοφώνα η επιγραφή: *1678, ἰουνίου 24 / χεὶρ Δανιὴλ τοῦ Ἰατροῦ*. Ο κώδικας διατηρεί τη δερματόδετη στάχωσή του, διαστ. 0,21× 0,15 μ. (Πίν. 454 β). Στην κατοχή του Φ. Παπαλουκά καταγράφηκε ένα έντυπο ευαγγελιστάριο, έκδοσης Βενετίας του έτους 1761 *συντεθὲν παρ'-Ἐμμανουήλου τοῦ Γλυζωνίου* για τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά. Δύο ακόμη αντίτυπα της ίδιας έκδοσης έχουν

15. Μεγάλη εικόνα με παράσταση του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και σκηνών του βίου του βρίσκεται στο Μουσείο Ζακύνθου. Από την εικόνα έχουν αποκοπεί οι σκηνές της αριστερής πλευράς. Βλ. Ζ. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα 1998, σ. 264-267.

16. Ειδήσεις για τον ηπειρωτικής μάλλον καταγωγής ζωγράφο που εργάστηκε στη Λευκάδα έχουμε για τα χρόνια 1791-1811, βλ. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 220-221.

17. Με την υπογραφή του κωδικογράφου Δανιήλ του Ιατρού, που ήταν πιθανώς μοναχός στη λαύρα του Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη, είναι γνωστοί δύο ακόμη κώδικες με το ίδιο περιεχόμενο, το Προσκυνητάριο των Ιεροσολύμων χφ. 139 της μονής Γρηγορίου στον Άθω και το Προσκυνητάριο χφ. 121 του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Ι, Αθήνα 1987, σ. 256, εικ. 131. Βλ. και τον κατάλογο *Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1985, αριθ. 35, σ. 47-48.

εντοπιστεί στη βιβλιοθήκη της Βουλής και στη βιβλιοθήκη της Μονής Χελανδαρίου[18].

Από τα αντικείμενα μικροτεχνίας στα χέρια ιδιωτών κατόχων σημειώνουμε: α) Χάλκινο λύχνο με λυχνοστάτη στην κατοχή του Π. Αναγνώστου. Ο λυχνοστάτης, ύψ. 0,245 μ., αποτελείται από βάση σε σχήμα ανεστραμμένου κάλυκα με τρία στηρίγματα που μιμούνται πόδια λιονταριού και στέλεχος κοσμημένο με δακτυλίους, συμπιεσμένο σφαιρίδιο και δίσκο, με αιχμηρή απόληξη για την προσάρτηση του λύχνου. Ο λύχνος είναι μονόμυξος, διασώζει το κάλυμμα της οπής εγχύσεως του ελαίου και απολήγει σε κομβίο, ενώ στο πίσω μέρος πάνω από την κρικόσχημη λαβή στερεώνεται μεγάλος σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες. Ανήκει στην κατηγορία των λύχνων που προέρχονται από την ανατολική Μεσόγειο και χρονολογούνται γύρω στον 6ο αι. μ.Χ.[19]. β) Χάλκινο σταυρό-εγκόλπιο, διαστ. 0,095×0,0455 μ., στην κατοχή του Γ. Ζαρκάδα. Ο σταυρός φέρει εγχάρακτες παραστάσεις και στις δύο όψεις, στη μία όψη παριστάνεται ο Χριστός στο σταυρό (επιγραφή: *IC XC*) και στην άλλη η Παναγία δεόμενη, έχοντας μπροστά της, στο ύψος των ποδιών της, τον Χριστό σε προτομή (επιγραφή: *ΠΑΝΑΓΙΑ*). Οι παραστάσεις χαρακτηρίζονται από αδεξιότητα στη σχηματική απόδοση κυρίως των ενδυμάτων των μορφών, ενώ στα επιμηκυμένα πρόσωπα διακρίνεται επίδραση από καλά πρότυπα. Το έργο μπορεί να αποδοθεί σε εργαστήριο της Συρίας-Παλαιστίνης και να χρονολογηθεί στον 9ο-10ο αι.[20]. γ) Χάλκινη πόρπη στην κατοχή του Α. Μαρκόπουλου που κοσμείται με εγγεγραμμένο σταυρό στο σώμα και εγχάρακτους κύκλους με στιγμή (Πίν. 454 γ). Οι πόρπες αυτού του τύπου χρονολογούνται στο β΄ μισό του 7ου αι.[21].

Τέλος, στην κατοχή της Ό. Ζούνη καταγράφηκαν μεταξύ άλλων 15 τεμάχια κοπτικών υφασμάτων, τα οποία προέρχονται από την Αίγυπτο, τόπο καταγωγής της κατόχου, και χρονολογούνται από τον 6ο έως το 12ο αι. Αναφέρουμε ενδεικτικά: α) Τμήμα ταινίας, διαστ. 0,302×0,10 μ., κοσμημένης με πλοχμό στον οποίο εγγράφονται εναλλάξ παραστάσεις ολόσωμης ανθρώπινης μορφής και λιονταριού, 9ος αι.[22]. β) Τεμάχιο λινού υφάσματος με ταινιωτή διακόσμηση, διαστ. 0,285×0,185 μ. Η μεσαία ζώνη πλαισιώνεται από δύο ταινίες με πλοχμό και κοσμείται με εφαπτόμενα εξαγωνικά διάχωρα που περικλείουν σχηματοποιημένα λιοντάρια, 12ος αι. [23]. γ) Τεμάχιο λινού υφάσματος, διαστ. 0,305×0,235 μ., με δύο παράλληλες ταινίες στις οποίες επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο ανεστραμμένο: σχηματοποιημένος οικίσκος με δύο ανθρώπινες μορφές στο εσωτερικό του και δύο άλλες στη στέγη, 11ος-12ος αι.[24].

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

18. Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (c. 1466-1800)*, Αθήνα 1984, αριθ. 1180.

19. Πρβλ. D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, IV, London 1996, αριθ. Q3802, πίν. 81. Q 3925, πίν. 137. *Rom und Byzanz, Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, München 1998, σ. 83-87.

20. Πρβλ. *Early Christian and Byzantine Art*, London 1990, σ. 90 κ.ε.

21. A. Avramea, *Le Peloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997, σ. 92, αριθ. 28.

22. P. du Bourguet, *Catalogue des étoffes coptes du Musée National du Louvre*. Paris 1964, σ. 299, αριθ. F 144-145.

23. Ό.π., σ. 612, 619, αριθ. I 34, I 35, I 36.

24. Ό.π., σ. 538-539, αριθ. H 105-107.

ΠΙΝΑΚΕΣ

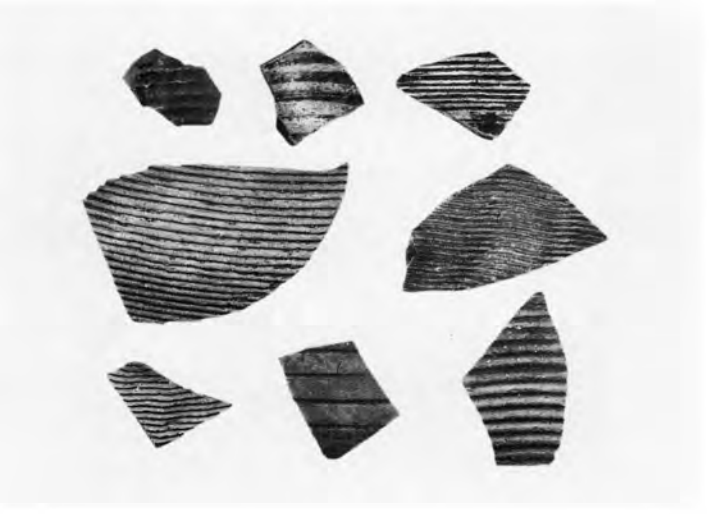

Θάσος. Λιμένας: α) Ποσειδώνιο. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ., β) Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Όψη της τοιχοδομίας στο νότιο τμήμα της ανασκαφής.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ - Μ. ΣΓΟΥΡΟΥ

α-γ) Θάσος. Λιμένας. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Κεραμική από την ανασκαφή.

Μ. ΣΓΟΥΡΟΥ

Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Ν. Ζαγοριανού: α) Νομίσματα του 3ου αι. μ.Χ., β) Νόμισμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου (εμπρ. και οπισθ.), γ) Το βάθρο με την επιγραφή, δ) Σήκωμα, ε) Άποψη της ανασκαφής από Β.

Μ. ΣΓΟΥΡΟΥ

Θάσος: α-γ) Λιμένας. Οικόπεδο Δ. Γκέκα. Νομίσματα και γενική άποψη της ανασκαφής από Ν., δ) Λιμένας. Οικόπεδο Ζαφειροπούλου-Φώκα. Τμήμα του αποθέτη, ε) Λιμενάρια. Οικόπεδο Ιω. Λιούδα. Οι τομές Τ και Ο.

Μ. ΣΓΟΥΡΟΥ - Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

Νομός Σερρών. Άργιλος. Ακρόπολη. Κτίριο Α: α) Η είσοδος από Β., β) Ο προθάλαμος και η κλίμακα του ορόφου, γ) Ο μύλος του ελαιοτριβείου, δ) Η αυλή με το πιθάρι και τους τροχούς του μύλου.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ

Νομός Σερρών. Αμφίπολη. Οικόπεδο Γ. Κυπριανίδου: α) Υπόγειοι χώροι οικίας του 4ου αι. π.Χ., β) Λιθόστρωτο αίθριο και πηγάδι.

Νομός Σερρών. Αμφίπολη: α) Οικόπεδο Γ. Κυπριανίδου. Τμήμα του εσωτερικού περιβόλου του τείχους, β) Οικόπεδο Ιω. Κοχλιαρίδη. Ιπνός και τμήμα οικίας.

Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

Νομός Σερρών. Αμφίπολη: α-γ) Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Χάλκινο ιατρικό εργαλείο με τη θήκη του και επιτύμβιες στήλες με παράσταση νεκρόδειπνου και μονομάχου, δ) Ελληνιστική οικία. Ανάγλυφα κονιάματα από την επίστεψη τοίχων του δωματίου α΄.

Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

Νομός Σερρών. Νέα Κερδύλλια. Θέση Κρυονέρι: α-ε) Κεραμική και τμήμα ειδωλίου, στ) Εστία, ζ) Κατασκευή στο φυσικό έδαφος - κλίβανος.

Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

Νομός Σερρών. Προμαχώνας - Topolnica: α) Τμήμα πήλινου ειδωλίου, β-γ) Η τομή Δ με το όρυγμα κατοίκησης και λεπτομέρειά του με εστία και πασσαλότρυπες, δ) Η τομή ΣΤ με τμήμα πασσαλόπηκτου κτίσματος και εστία.

Μ. ΒΑΛΛΑ

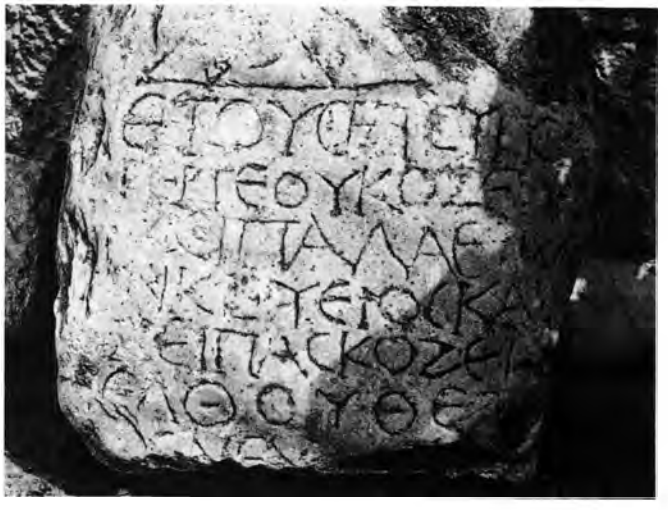
Νομός Σερρών: α-β) Νέα Ζίχνη. Κτερίσματα από τους λακκοειδείς τάφους, γ-ε) Γάζωρος. Τμήμα πασσαλόπηκτου κτίσματος και ευρήματα από το εσωτερικό του.

Μ. ΒΑΛΛΑ

α) Νομός Δράμας. Καλλίφυτος. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από περισυλλογή, β) Δράμα. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από περισυλλογή, γ) Νομός Σερρών. Νέο Σούλι. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη από παράδοση, δ) Νομός Σερρών. Αναστασιά. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από παράδοση.

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα: α) Λόφος των Σκηνών. Θέση 96.01. Λακκοειδής ταφή-καύση, β) Ξηρόβρυση. Θέση 96.04. Κιβωτιόσχημος τάφος, γ) Ξηρόβρυση. Θέση 96.05. Τα ταφικά πιθάρια Ι και ΙΙ.

Κ. ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα: α) Αλμυρή Λίμνη. Θέση 97.21. Πήλινες σαρκοφάγοι, β) Χορτολίβαδο. Θέση 96.14. Πλακόστρωτο και τμήμα τοίχου, γ) Χορτολίβαδο. Θέση 96.10. Ταφικό μνημείο.

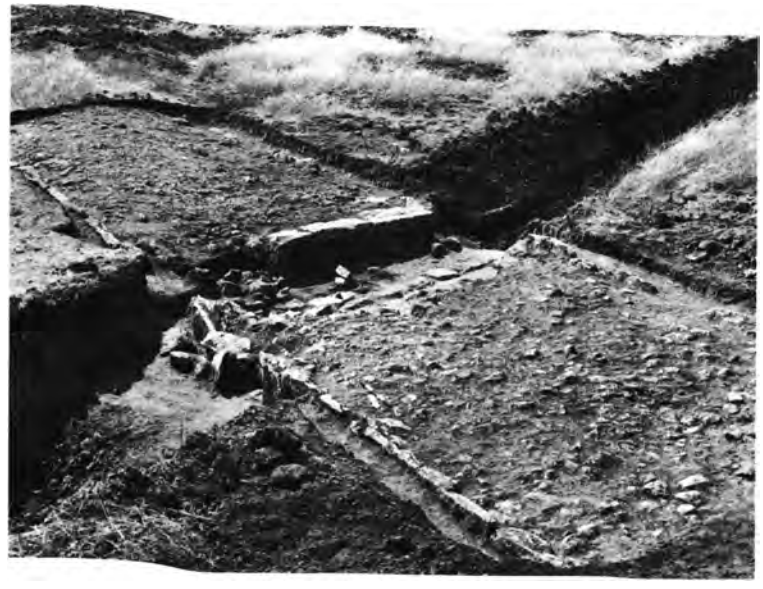

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα. Χορτολίβαδο: α) Θέση 96.17. Πήλινη λάρνακα (τάφος ΙΙ), β) Θέση 96.25. Πήλινες σαρκοφάγοι.

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα: α) Λόφος Τσακαλιών. Θέση 97.26. Ληκύθιο, β) Χορτολίβαδο. Θέση 96.02. Οι τάφοι ΙΙ, ΙΙΙ και IV, γ) Χορτολίβαδο. Θέση 97.14. Λιθόστρωτος δρόμος, δ) Ψιλά Βούρλα. Θέση 97.33. Ταφικό πιθάρι.

Νομός Ροδόπης. Αρχαία Στρύμη: α) Αρχαιολογικός χώρος. Τομείς 2.5.4/2.6.3. Τμήμα οικίας με στρώμα καταστροφής, β) Μητρικό. Άποψη του ταφικού τύμβου.

Νομός Ροδόπης: α) Αρχαία Στρύμη. Μητρικό. Θραύσμα ερυθρόμορφου αγγείου, β-γ) Μαρώνεια. Άγιος Χαράλαμπος. Άποψη του κτιρίου από Α. και λεπτομέρειά του με τον τριγωνικό φωταγωγό.

Νομός Έβρου. Μεσημβρία-Ζώνη: α) Γενική άποψη του χώρου από Α., β) Προέκταση του πρώτου παράλληλου με το δυτικό τείχος δρόμου, γ) Πλακόστρωτη αυλή. Διακρίνεται άνοιγμα για την απορροή των ομβρίων υδάτων.

Νομός Έβρου: α-γ) Πλωτινόπολη Διδυμοτείχου. Οι τομείς Α και Β και πασσαλότρυπες από κτίριο προϊστορικών χρόνων, δ) Κυανή. Καύση στον ταφικό τύμβο.

Νομός Έβρου. Σπήλαιο. Ταφικός τύμβος Α: α) Τμήμα σιδερένιου «δίφρου οκλαδία», β) Γυάλινο αγγείο, γ) Κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου από απορριμματικό λάκκο, δ) Καύση νεκρού.

Δ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Νομός Έβρου. Σπήλαιο. Ταφικός τύμβος Β: α-β) Κτερίσματα από την περιοχή με τα υπολείμματα καύσεων, γ) Ασημένια σκουλαρίκια από λακκοειδή τάφο, δ) Περιοχή με υπολείμματα καύσης και αγγεία, ε) Κεραμοσκεπής τάφος.

Νομός Έβρου. Ρήγιο: α) Ταφικός τύμβος Γ. Ο τάφος μετά τις εργασίες στερέωσης, β) Ταφικός τύμβος Α. Ο τάφος μετά τις εργασίες στερέωσης.

α) Νομός Ξάνθης. Άβδηρα. Λαγότοπος. Χάλκινο κάτοπτρο, β) Νομός Έβρου. Σαμοθράκη. Μάνταλ' Παναγιά. Χάλκινη τοξωτή πόρπη, γ) Νομός Ροδόπης. Αρχαία Στρύμη. Επιτύμβια στήλη, δ) Νομός Ροδόπης. Μαρώνεια. Επιτύμβια στήλη, ε) Νομός Ροδόπης. Αρχαία Στρύμη. Παραλία. Το στόμιο μιας από τις σήραγγες του υδραγωγείου.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ - Δ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Σέρρες. Αχμέτ Μπέη τζαμί: α-β) Οι κεντρικοί κίονες και τα κιονόκρανα κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.

Νομός Σερρών: α) Σέρρες. Τζιντζιρλή τζαμί. Η βορειοανατολική πλευρά κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης, β) Αμφίπολη. Βυζαντινός πύργος. Ο δυτικός τοίχος κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.

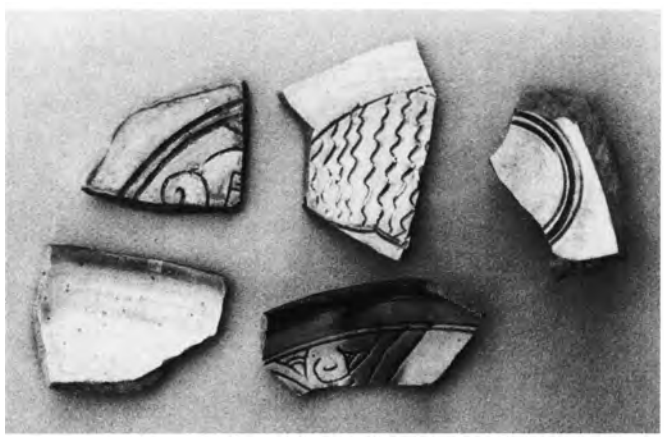

Σέρρες. Οδός Ίωνος Δραγούμη: α) Άποψη του τείχους, β) Τομή Ι. Παρειά του τείχους, όπου σημειώνονται οι φάσεις Α και Β, γ) Τομή Ι. Παρειά του τείχους, όπου σημειώνονται οι φάσεις Β και Γ, δ) Τομή IV. Παρειά του τείχους, όπου σημειώνονται οι φάσεις Β και Γ.

α-β) Νομός Σερρών. Σέρρες. Οδός Ίωνος Δραγούμη. Εφυαλωμένη κεραμική και βάσεις από κούπες με μεταγενέστερη οπή στον πυθμένα τους, γ-δ) Νομός Ξάνθης. Πολύστυλον-Άβδηρα. Εφυαλωμένη κεραμική και πλίνθος με εγχάρακτο σταυρό.

α-β) Μουσείο Μυτιλήνης. Επιτύμβια στήλη και τμήμα κορμού αγάλματος, γ-δ) Χίος. Οδός Αγίου Ιακώβου. Γενική άποψη της ανασκαφής και ο τοίχος Τχ2 από Β.

Νομός Χίου: α) Χίος. Περιοχή Αγία Άννα Καπέλα. Άποψη της ανασκαφής από Α., β) Χίος. Οδός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Γυάλινα μυροδοχεία από τον τάφο ΙΙ, γ) Ψαρά. Μαύρη Ράχη. Το τείχος μετά τις εργασίες στερέωσης.

α-β) Ψαρά. Θέση Αρχοντίκι. Αγγεία από τον τάφο 21, γ) Μυτιλήνη. Οδός Αγραφιώτου. Ψηφιδωτό δάπεδο, δ) Μυτιλήνη. Οδός Θεοφράστου. Η κρήνη και ο τοίχος Τχ1.

Μυτιλήνη: α-β) Οδός Γιαννιτσών. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ. και ο αγωγός από Α., γ) Οδός Ναυμάχου Παπανικολή και Κιουταχείας. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

Λέσβος: α) Μυτιλήνη. Συμβολή των οδών Ελ. Βενιζέλου και Μ. Μυρογιάννη. Η ιχθυοδεξαμενή από Β., β) Πέραμα Κόλπου Γέρας. Περιοχή Χαλατσές. Ο κεραμικός κλίβανος από Ν., γ-δ) Αρχαία Πύρρα. Θέση Αχλαδερή. Οι λιθόκτιστοι τάφοι V και VI.

α-β) Λέσβος. Πέτρα. Περιοχή Αλώνια. Άποψη της νεκρόπολης και κυκλική κατασκευή από ΝΔ., γ) Λέσβος. Ιερό του Μέσσου. Ο ναός μετά τις εργασίες καθαρισμού, δ) Χίος. Κάτω Φανά. Τοίχοι με αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη.

α) Κύθνος. Χώρα. Το παλαιό Δημοτικό Σχολείο που παραχωρήθηκε για τη στέγαση της Αρχαιολογικής Συλλογής,
β) Σέριφος. Η οικία Γραμματικού.

Σ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Άνδρος. Παλαιόπολη. Οικόπεδο Ιω. Κασιδώνη: α) Ο ανατολικός τοίχος του οικοδομήματος, β) Ο δυτικός τοίχος της δεξαμενής, γ) Τομή Α. Τμήμα γυναικείου αγάλματος.

Άνδρος. Παλαιόπολη. Οικόπεδο Ιω. Κασιδώνη: α) Η τομή Α, β-γ) Αρχιτεκτονικά μέλη.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

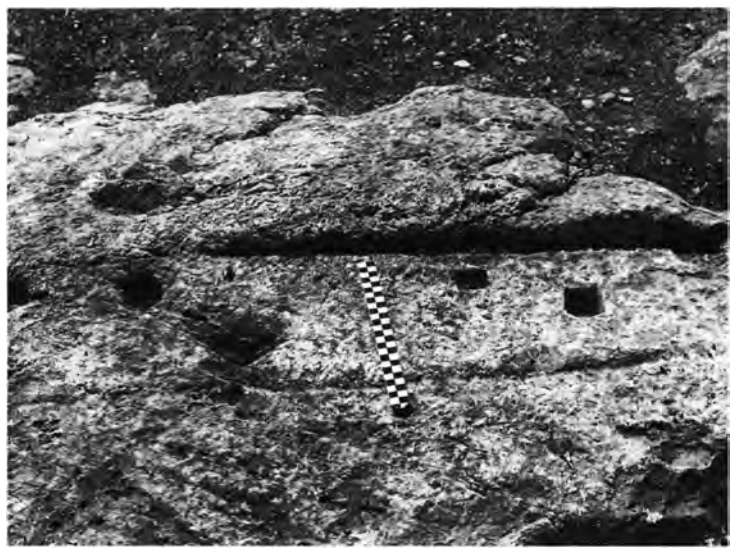

Κύθνος. Θέσεις Επισκοπή-Βρυόκαστρο. Οικόπεδο Μ5 - Γ. Παπανικολάου: α) Λάξευμα με τον ταφικό αμφορέα Τ10, β) Λήκυθος από τον τάφο Τ6, γ) Όλπη από τον τάφο Τ2.

Σ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Σύρος. Γαλησσάς: α) Η ακρόπολη του υψώματος Βουνάκι, β) Τμήμα του δυτικού σκέλους του τείχους, γ) Λείψανα κτιρίου κοντά στην κεντρική είσοδο της ακρόπολης.

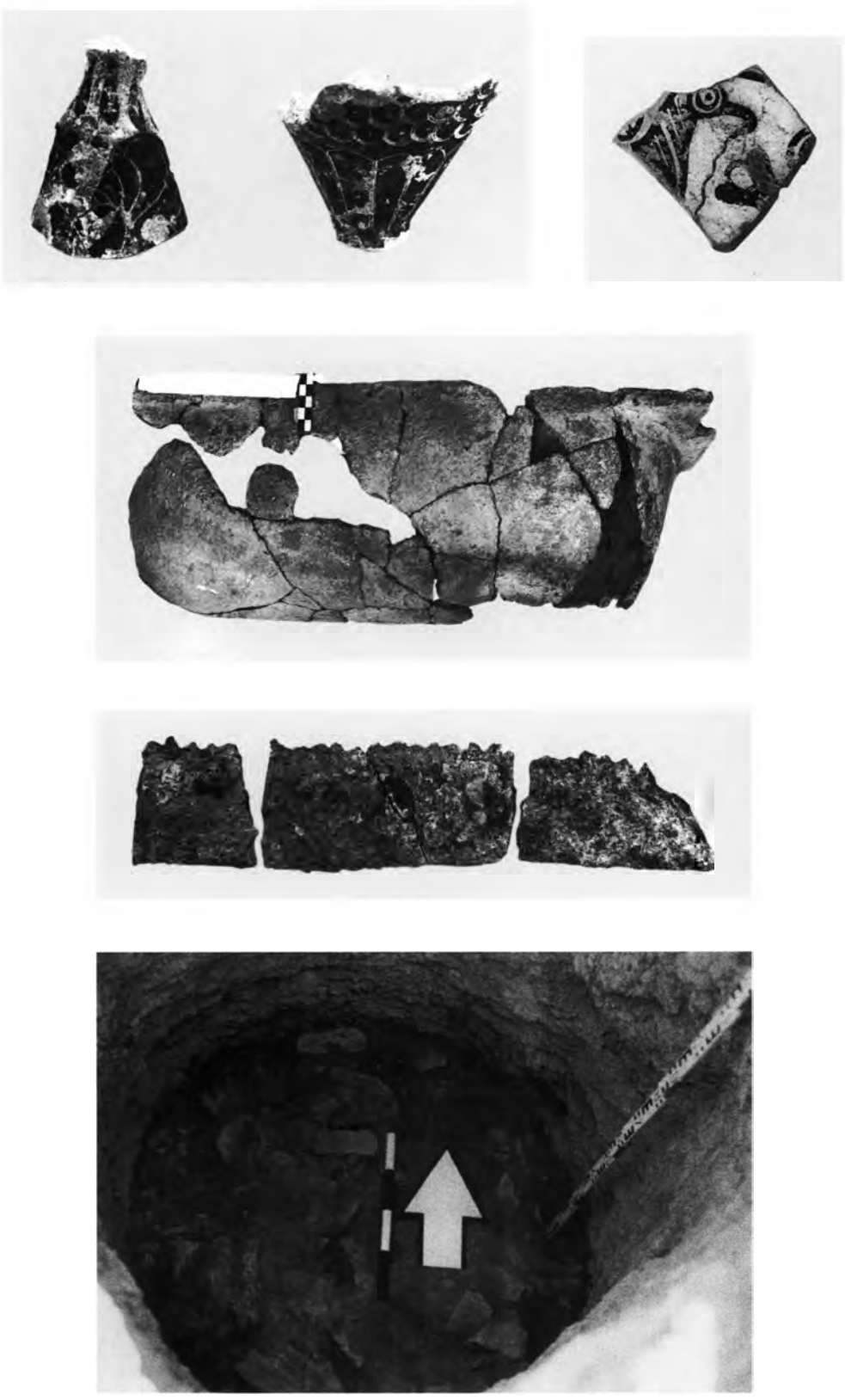
Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

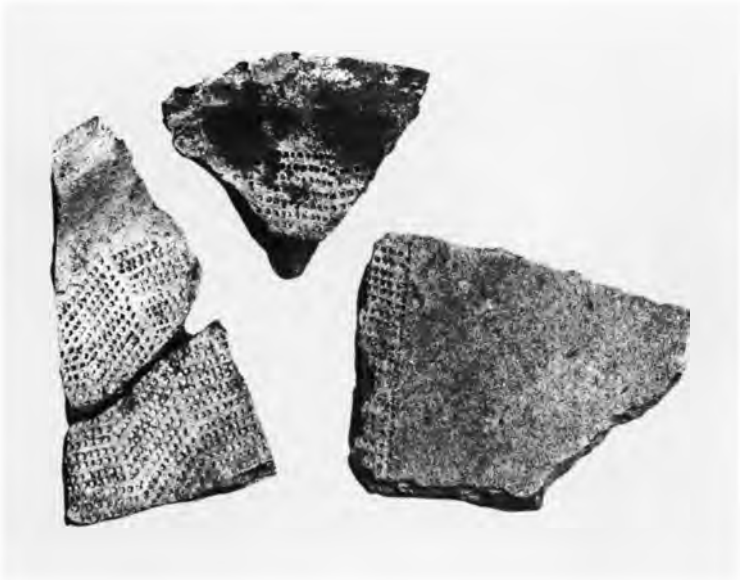

Σύρος. Γαλησσάς: α) Ο όρμος του Αρμεού με την ακρόπολη Αγίας Πακού και τη δυτική κλιτύ της ακρόπολης στο ύψωμα Βουνάκι, β-γ) Δυτική κλιτύς της ακρόπολης στο ύψωμα Βουνάκι. Κτίριο Α. Ο χώρος Α2 και οι χώροι Α1-Α2.

Σύρος. Γαλησσάς. Δυτική κλιτύς της ακρόπολης στο ύψωμα Βουνάκι. Κτίριο Α: α) Θραύσματα κορινθιακών αγγείων, β) Αρχαϊκό όστρακο από αγγείο νησιωτικού εργαστηρίου, γ) Πήλινος λουτήρας, δ) Χάλκινο πριόνι, ε) Φρέαρ-αποθέτης.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

Σύρος. Γαλησσάς. Δυτική κλιτύς της ακρόπολης στο ύψωμα Βουνάκι: α) Τμήματα πήλινων περιρραντηρίων, β) Μόνωτη μελαμβαφής κύλικα, γ) Όστρακο από σκύφο, δ) Όστρακα ύστερων γεωμετρικών χρόνων.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

Σύρος. Γαλησσάς. Ακρόπολη Αγίας Πακού: α) Τμήμα του νότιου σκέλους του τείχους, β) Ημικυκλικός πύργος στο δυτικό σκέλος του τείχους, γ) Λείψανα κυκλικού πύργου κάτω από τον περίβολο της εκκλησίας.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

Μήλος. Ριβάρι: α) Πρωτοκυκλαδικά αγγεία, β-γ) Η κοιλότητα 3.

Μήλος. Ριβάρι: α) Φιάλη, β) Κρατηρίσκος, γ) Σφαιρικά αγγεία.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ - Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Σάμος. Πυθαγόρειο: α) Οικόπεδο Ε. Αλιφαντή. Τμήμα τοίχου, β) Οικόπεδο Α. Παύλου. Τοίχοι αρχαϊκών χρόνων, γ) Οικόπεδο Ευ. Ζημάλη. Η κλίμακα.

Μ. ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

α) Άνδρος. Παλαιόπολη. Αρχαία αγορά. Τμήμα της κρηπίδας της στοάς,
β) Σίφνος. Πλατύς Γιαλός. Ο Άσπρος Πύργος.

Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα: α) Η μυκηναϊκή οικία Η, β) Γεωμετρικό κτίσμα, γ) Πυλίδα του εσωτερικού μυκηναϊκού τείχους.

α-β) Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Το οδοντωτό τείχος. Εξωτερική και εσωτερική όψη,
γ) Δήλος. Το άνδηρο των λεόντων.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ - Σ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Σίφνος. Κάστρο: α) Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη στο σύγχρονο νεκροταφείο, β) Τμήμα επιτύμβιας στήλης, γ) Αναλημματικός τοίχος με αβαθή κοιλότητα, δ) Βάθρο αγάλματος.

Σ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ανάφη. Καστέλι: α) Η περιοχή του νεκροταφείου με τους υπέργειους τάφους, β) Γυναικεία επιτύμβια προτομή, γ) Ανδρικό επιτύμβιο άγαλμα.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

Ανάφη: α-β) Μοναστήρι Παναγίας Καλαμιώτισσας (ιερό Απόλλωνα Αναφαίου). Η είσοδος στο μοναστήρι και ο περίβολος του ιερού, γ) Χώρα. Άποψη της Αρχαιολογικής Συλλογής Ανάφης.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

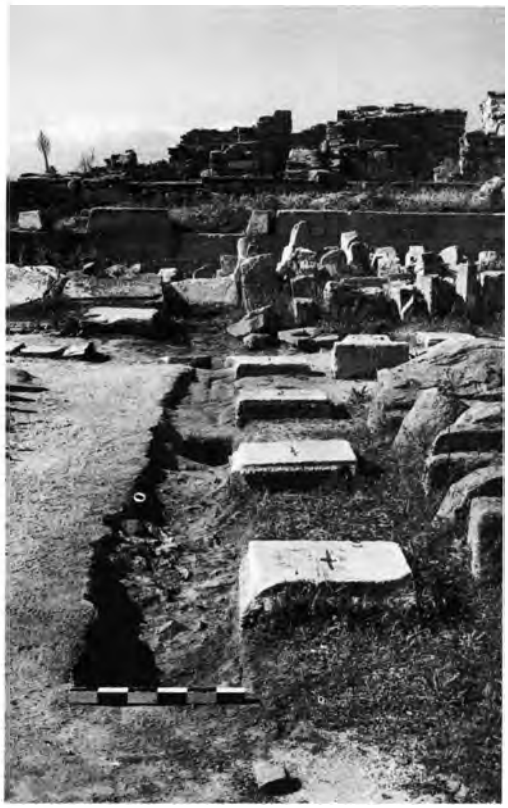

Ανάφη. Καστέλι: α-γ) Επιτύμβια γλυπτά.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

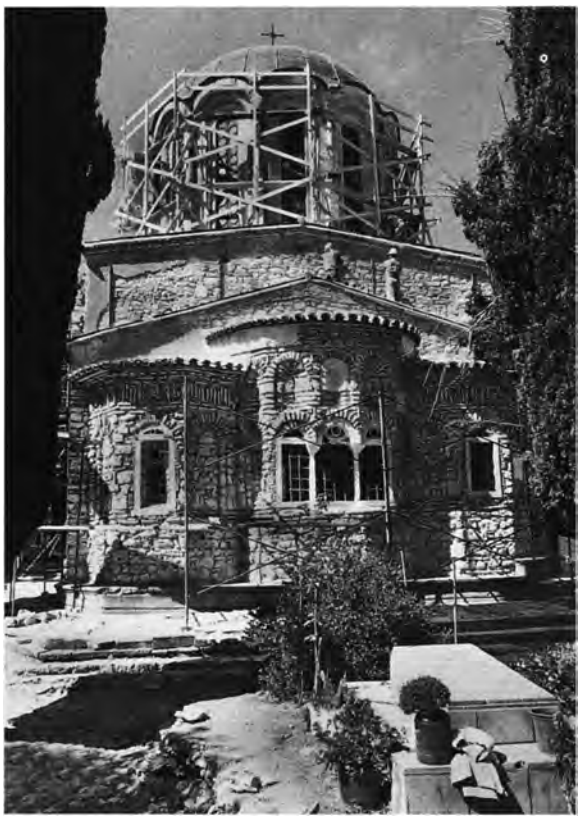

Δήλος. Θέατρο: α) Ο αγωγός κατά μήκος της δυτικής στοάς της σκηνής από Ν., β) Η θεμελίωση της κλίμακας του προσκηνίου από Α., γ) Προσκήνιο. Οι πλάκες Ε3, Ε4 και Ε5 από Δ.

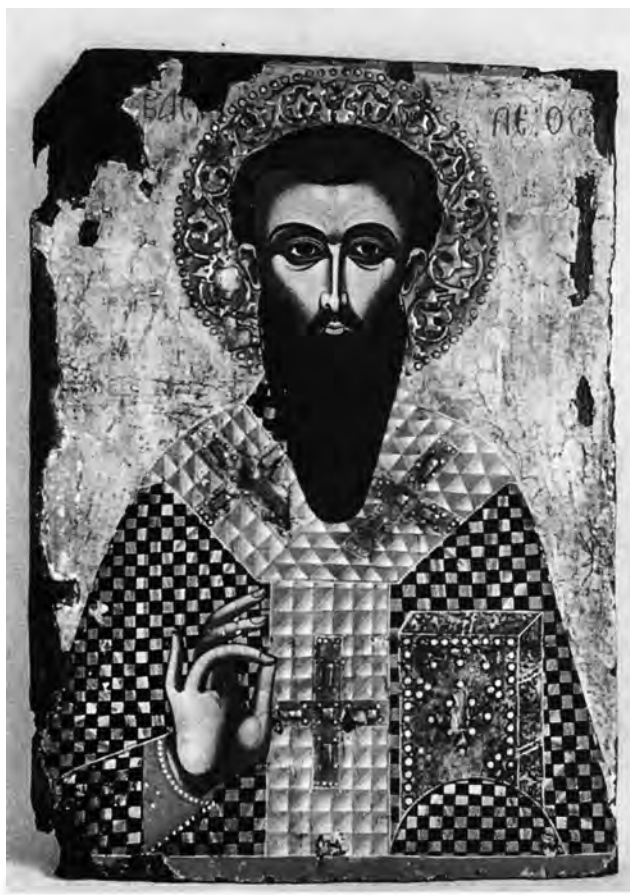
J.-P. BRUN - M. BRUNET

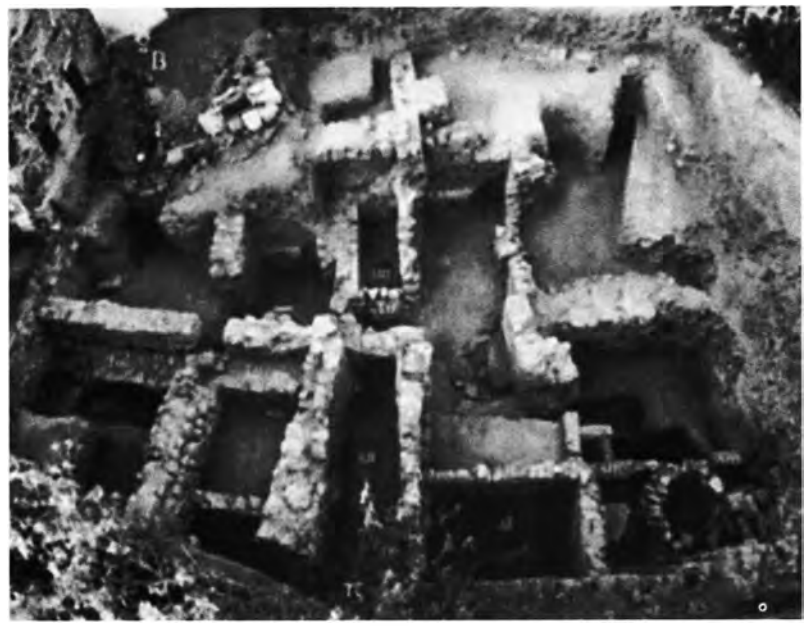
Χίος: α) Πόλη Χίου. Ο νοτιοανατολικός προμαχώνας του Φρουρίου μετά τις εργασίες στερέωσης, β) Νέα Μονή. Η ανατολική πλευρά κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.

Χίος: α) Νέα Μονή. Το ψηφιδωτό με την παράσταση της Βάπτισης κατά τον καθαρισμό, β) Μεστά. Ναός Αγίου Βασιλείου. Εικόνα του αγίου Βασιλείου, γ) Βυζαντινό Μουσείο Χίου. Μαρμάρινο κιονόκρανο.

Πόλη Χίου. Φρούριο. Οικόπεδο Μ. Πατέτσου: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Κατασκευή ελληνιστικών χρόνων.

Χίος: α) Πόλη Χίου. Επιθαλάσσιο τείχος Φρουρίου. Μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφα οικόσημα.
β) Νέα Μονή. Καθολικό. Οι όψεις αποτμήματος θωρακίου από τον εξωνάρθηκα.

α) Θήρα. Συλλογή εικόνων και κειμηλίων Πύργου. Ο εκθεσιακός χώρος μετά τις εργασίες διαμόρφωσης,
β) Σίκινος. Ναός της Παναγίας στη Συκιά. Η νοτιοανατολική πλευρά του ναού.

Μύκονος. Ναός Παναγίας Παραπορτιανής στο κάστρο. Εικόνα Παναγίας ένθρονης βρεφοκρατούσας μετά τις εργασίες συντήρησης.

Μύκονος. Ναός Παναχράντου στη Χώρα. Δίζωνη εικόνα με τη Δέηση και τους αγίους Γεώργιο και Δημήτριο.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ

α-β) Μύκονος. Ναός Παναχράντου στη Χώρα. Εικόνες της Παναγίας «Μεσοσπορίτισσας» και της Παναγίας Οδηγήτριας μετά τις εργασίες συντήρησης, γ) Θήρα. Συλλογή εικόνων και κειμηλίων Πύργου. Εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

Θήρα. Συλλογή εικόνων και κειμηλίων Πύργου. Εικόνα με τη Θεία Λειτουργία.

Ε. ΓΕΡΟΥΣΗ

Πάρος. Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Νάουσας. Βημόθυρο.

α-β) Πάρος. Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Νάουσας. Εικόνες με τη Βαϊοφόρο.

Σίκινος: α) Χωριό. Ναός Αγίου Στεφάνου. Τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου, β) Χώρα. Ναός του Χριστού. Τοιχογραφία με παράσταση του Λίθου στο βόρειο αρκοσόλιο.

Σίκινος. Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα από το τέμπλο του ναού της Επισκοπής.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

Σίκινος. Εικόνα της Παναγίας «Η Κυρία των Αγγέλων» από το ναό της Παναγίας στη Συκιά.

Σίκινος. Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα από το ναό της Παναγίας στη Συκιά.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

Σίκινος: α) Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα από το ναό του Αγίου Νικολάου, β) Επιτάφιος από το ναό της Παντάνασσας.

Κνωσός. Γυψάδες: α) Ο θαλαμοειδής τάφος Τ5, β) Ο θαλαμοειδής τάφος Τ1 και λαξευτός ελληνιστικός τάφος, γ) Το κενοτάφιο Τ12.

Κνωσός: α-β) Βενιζέλειο Νοσοκομείο. Το ταφικό μνημείο Τ52 και ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος κάτω από αυτό, γ) Μπουγάδα Μετόχι. Αποθέτης με κεραμική.

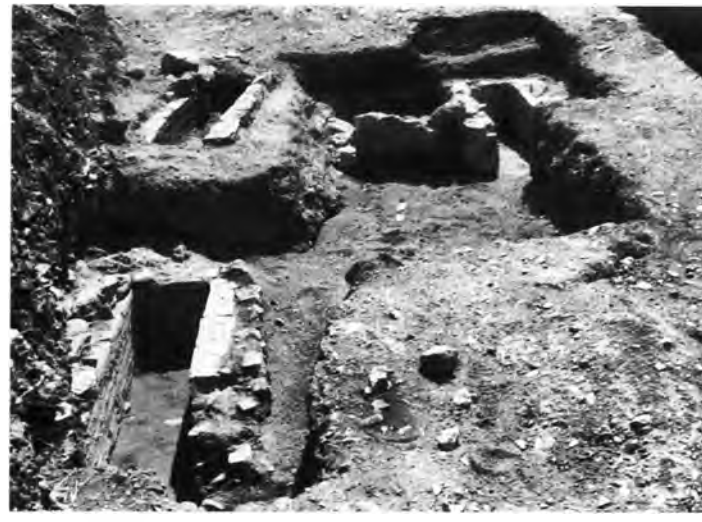

Νομός Ηρακλείου. Γαλατάς: α) Το κτίριο 2 από Α., β) Κυβόλιθος με τεκτονικό σημείο, γ) Η εγκατάσταση άλεσης, δ) Η αποθήκη 8 με πιθάρια.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

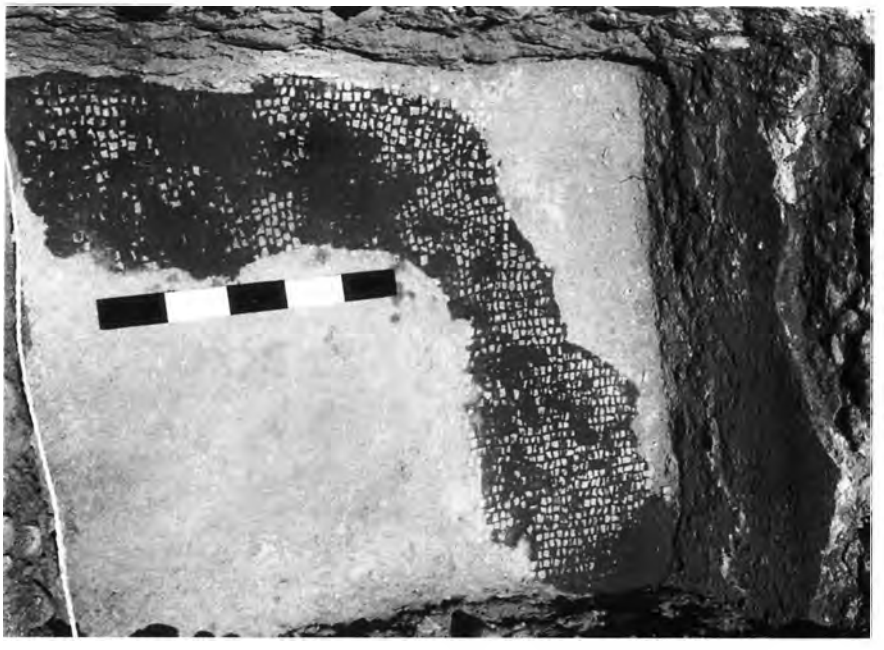
Νομός Ηρακλείου. Τσούτσουρος. Οικόπεδο Α. Κεφαλάκη: α) Οι κτιστοί τάφοι από Δ., β) Οι ταφικοί περίβολοι από ΝΑ., γ) Τάφος στο εσωτερικό του περιβόλου 5, ελλειψοειδής περίβολος και βοτσαλωτό δάπεδο.

Νομός Ηρακλείου. Τσούτσουρος. Οικόπεδο Α. Κεφαλάκη: α) Ο περίβολος 2 και λαξευτός τάφος στο εσωτερικό του, β) Ο τάφος 2 στο εσωτερικό του περιβόλου 5.

Σ. ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

Νομός Ηρακλείου. Τσούτσουρος. Οικόπεδο Ν. Βλαστού. Υστερορωμαϊκό οικοδόμημα: α) Το δωμάτιο 1 με το ψηφιδωτό δάπεδο, β) Τα δωμάτια 2 και 4 με κτιστούς τάφους.

Νομός Ηρακλείου. Τσούτσουρος. Οικόπεδο Ν. Βλαστού. Υστερορωμαϊκό οικοδόμημα: α-γ) Το πρώτο, δεύτερο και τρίτο σφράγισμα του τάφου 2.

Νομός Ηρακλείου: α) Αρκαλοχώρι. Οικόπεδο Α. Νταναλάκη. Η βόρεια αποθήκη από Α., β-γ) Άγιος Κύριλλος. Θέση Ακονάκι. Το βόρειο και το νότιο κτίριο.

Χανιά. Συνοικία Σπλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη: α) Το ανατολικό τμήμα της ανασκαφής από Β., β) Τμήμα του νεοανακτορικού οικοδομήματος από Β., γ) Η κεραμική κάμινος πάνω από τη λίθινη εξέδρα.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Χανιά. Συνοικία Σπλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη. Νεοανακτορικό οικοδόμημα: α) Υπαίθριος χώρος στα βορειοδυτικά της λίθινης εξέδρας, β) Υπόγειο δωμάτιο με κεραμική, γ) Υπόγειο δωμάτιο με βάση πεσσού.

Χανιά. Συνοικία Σπλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη. Νεοανακτορικό οικοδόμημα: α) Υπόγειο δωμάτιο. Συγκέντρωση κυπέλλων κοντά στη βάση του πεσσού, β) Υπόγεια δωμάτια από Α., γ) Ισόγειο δωμάτιο με εστία στο κέντρο.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Χανιά: α-β) Οδός Μαλινού και Κριτοβουλίδου. Οστέινο πλακίδιο από τον τάφο 2 και το φράγμα εισόδου του τάφου 5, γ) Οδός Μιχελιδάκη 11. Σπόνδυλοι σε β΄ χρήση, δ) Οικόπεδο Δημητρουλάκη-Κυριακάκη. Τμήμα του νεκροταφείου.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ - Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Νομός Χανίων: α) Χανιά. Ανατολικά Δημοτικού Κήπου. Ο τάφος 2, β) Απτέρα. Η περίστυλη αυλή, γ) Απτέρα. Ο χώρος Β και τμήμα του χώρου Γ με το στρώμα καταστροφής, δ) Απτέρα. Χώρος Β. Το στόμιο της στέρνας.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Νομός Χανίων. Στύλος. Αγρός Χ. Χριστοδουλάκη: α) Το αρχαϊκό κτίριο από ΒΔ., β) Το δωμάτιο 3 με κεραμική κατά χώραν.

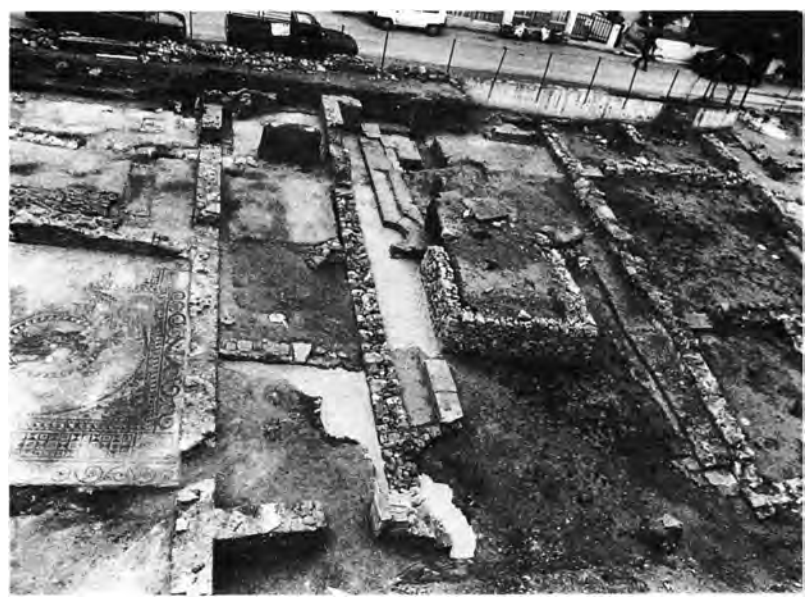

Νομός Χανίων. Κίσαμος. Κέντρο Υγείας. Τομέας ΙΙ: α) Τάφρος 11. Η νοτιοδυτική γωνία της αυλής με τη βάση του βωμού, β) Τάφρος 11. Στρώμα καταστροφής με αρχιτεκτονικά μέλη, γ) Τάφροι Ψ1-Ψ2. Ο αγωγός 1 και ο παλαιότερος αγωγός κάτω από αυτόν.

Νομός Χανίων. Κίσαμος. Κέντρο Υγείας: α) Άποψη του τομέα ΙΙ, β) Η εσωτερική αυλή της ρωμαϊκής έπαυλης.

Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Νομός Χανίων. Κίσαμος: α) Μητροπολιτικός ναός. Το αίθριο με το ψηφιδωτό δάπεδο, β-γ) Οικόπεδο Ειρ. Αλυγιζάκη. Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ. και μαρμάρινο γουδί κατά χώραν.

Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

α-β) Νομός Χανίων. Κίσαμος. Οικόπεδο Σ. Ξηρουχάκη. Τοίχος της ύστερης ρωμαϊκής εποχής και δωμάτιο των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, γ) Νομός Ρεθύμνου. Αργυρούπολη. Θέση Καρλέτζη. Τμήμα του λατομείου.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ - Ν. ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ

α-β) Νομός Ρεθύμνου. Μαρουλάς. Αγρός Ε. Γιαννουλάκη. Ο δρόμος του θαλαμοειδούς τάφου και κεραμική από το εσωτερικό του.

Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Νομός Ρεθύμνου. Χαμαλεύρι. Θέση Τζαμπακάς: α) Το οικοδόμημα ΜΜ Ι χρόνων, β) Δωμάτιο με θρανία και εστία, γ) Το τριπλό άνοιγμα και ο χώρος Γ.

Νομός Ρεθύμνου. Χαμαλεύρι. Θέση Τζαμπακάς: α-γ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ - Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Νομός Ρεθύμνου. Μαργαρίτες Μυλοποτάμου. Η είσοδος του θολωτού τάφου και το εσωτερικό της οροφής του.

Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Νομός Λασιθίου. Τρυπητός. Οικόπεδο Β. Πλακάκη - Β. Δρακάκη: α) Ημοειδές αγγείο με προχοή, β) Αμφορέας, γ) Ο πλακόστρωτος δρόμος Γ.

Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Νομός Λασιθίου. Μέσα Μουλιανά. Θέση Σελλάδες: α) Ο δρόμος και η είσοδος του τάφου Α, β) Ο δρόμος και η είσοδος του τάφου Β.

Νομός Λασιθίου. Πετράς: α) Μόνωτο κύπελλο, β) Το στρώμα καταστροφής του ανακτόρου, γ) Το ανακτορικό κτίριο από Ν. κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης, δ) Παλαιοανακτορικός τοίχος του ανακτόρου μετά τις εργασίες στερέωσης.

Ιεράπετρα. Θέση Παραμυθιάς: α-β) Οικόπεδο Α. και Δ. Μαλλιωτάκη. Οινοφόρος από τον τάφο 15 και ο τάφος 17, γ) Οικόπεδο Λυκείου. Ο τάφος 5.

α) Ιεράπετρα. Θέση Παραμυθιάς. Οικόπεδο Λυκείου. α-γ) Χάλκινη πλαστική οινοχοΐσκη από τον τάφο 23, ο τάφος 21 και ο κτιστός καμαροσκεπής τάφος, δ) Αγία Φωτιά. Το τειχισμένο κτίριο μετά τις εργασίες στερέωσης.

Β. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ - Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί δρόμοι». Φυλάκιο στις Χοιρόμαντρες Ζάκρου: α) Τοπογραφική λήψη από Α., β) Η ανατολική πλευρά, γ) Ο κλωβός του κλιμακοστασίου και οι τοίχοι της υποθεμελίωσης από Δ.-ΒΔ.

Νομός Ηρακλείου. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη: α) Σφραγιδόλιθος από στεατίτη, β) Άποψη από ΒΔ., γ) Η βόρεια κλίμακα από Ν., δ) Άποψη από Β.

Δ. ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

Νομός Ηρακλείου. Ακρόπολη Σμαριού: α) Πήλινος λύχνος από τη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του περιβόλου, β-δ) Ευρήματα από τα κτίρια νοτιοανατολικά του περιβόλου.

Δ. ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

Νομός Ηρακλείου. Ακρόπολη Σμαριού: α-γ) Ευρήματα από το στρώμα καταστροφής της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου, δ) Οι χώροι 5 και 6.

Νομός Ηρακλείου. Ακρόπολη Σμαριού: α) Ο χώρος Ζο, β) Ο πίθος Α75.

Νομός Ηρακλείου. Ακρόπολη Σμαριού: α) Ο πίθος Α62 μετά την αποκατάστασή του, β-γ) Ο οπισθόδομος του μεγάρου Δ.

Δ. ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

Νομός Ηρακλείου. Γούβες. Η ΥΜ ΙΙΙ συνοικία κεραμέων: α) Κατά το τέλος της ανασκαφής, β) Μετά τις βροχοπτώσεις των ετών 1996-1997.

Λέρος: α) Αλίνδα. Θέση Συκιά. Κτερίσματα ταφής του τέλους του 5ου αι. π.Χ. μετά τη συντήρηση, β) Παρθένι. Άποψη του οχυρού.

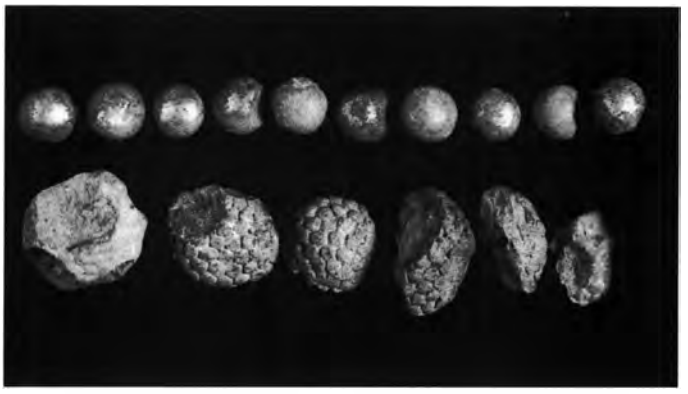
α) Λέρος. Μεσαιωνικό κάστρο Παντελίου. Τμήμα τοιχοποιίας, β-γ) Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ο υπόσκαφος θάλαμος και η κλίμακα καθόδου της υδρομαστευτικής στοάς, δ) Ρόδος. Οδός Ιπποδάμου 65-67. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Ρόδος: α) Οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φανουράκη. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων. Η κοίτη της οδού Ρ17 από Δ. με τα αναθηματικά βάθρα, γ) Οδός Καμείρου και Ησιόδου. Οι τάφοι 11, 12 και 13.

Ρόδος: α-β) Οδός Καμείρου και Ησιόδου. Πήλινοι επιχρυσωμένοι καρποί από χρυσό στεφάνι και άποψη της ανασκαφής με τις ενεπίγραφες οστεοθήκες, γ) Οδός Καμείρου. Ο τάφος 3.

Ρόδος: α-β) Οδός Παρθενόπης. Γυάλινη φιάλη και γενική άποψη της ανασκαφής,
γ) Οδός Πειραιώς 12. Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

Ρόδος: α-β) Οδός Ιθάκης. Άποψη της ανασκαφής και κτερίσματα του τάφου 9, γ-δ) Οδός Ρόδου-Λίνδου. Το ταφικό όρυγμα Β από ΒΔ. και το συγκρότημα των υπόγειων «συρταρωτών» τάφων από Α., ε) Οδός Ρόδου-Λίνδου. Πώρινο τριποδικό τραπέζι από το χώρο του οπαίου-προθαλάμου.

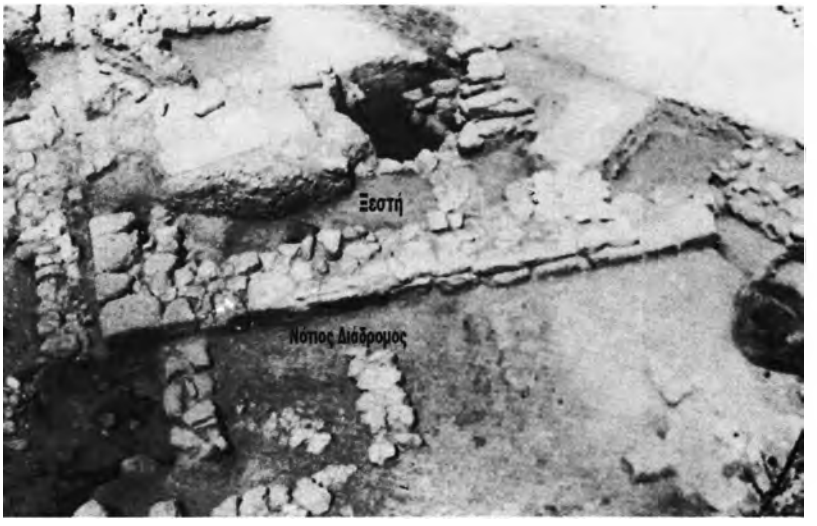

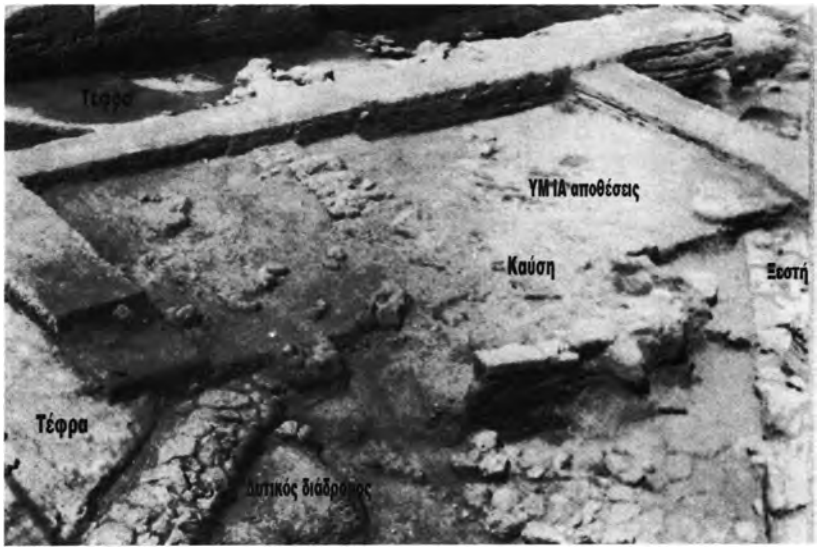

Ρόδος: α) Οδός Αταβύρου. Η επιτύμβια στήλη με τη βάση της, β-γ) Οδός Δωδώνης. Η ανασκαφή με τον αρχαιολογικό χώρο του Κορακόνερου στο βάθος και η κατώτερη στρώση οστεοθηκών στο βόρειο τμήμα του τάφου 36.

Ε. ΚΑΝΙΝΙΑ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ

Ρόδος. Ιαλυσία. Οδός Τριαντών: α-β) Άποψη της ξεστής από Β. και από Ν., γ) Αποθέσεις στα δυτικά της ξεστής από Α.-ΝΑ.

Ρόδος. Ιαλυσία: α-β) Οδός Τριαντών. Το πολύθυρο από Α. και δωμάτιο με στρώμα καταστροφής από Α., γ) Πάροδος Ιερού Λόχου. Η σειρά των αμφορέων από Β.

Τ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ

α) Ρόδος. Αφάντου. Γήπεδο του γκολφ. Το χρυσό στεφάνι Μ 1383, β) Ρόδος. Θεολόγος. Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος. Το «στωικό κτίριο» Α από ΝΔ., γ) Κως. Αγία Μαρίνα. Οδός Μακρυγιάννη και πλατεία 3ης Σεπτεμβρίου. Άποψη της ανασκαφής.

Κως: α-β) Οδός Αργυροκάστρου και Κορυτσάς. Χρυσά κοσμήματα από την ανασκαφή και ο θολωτός τάφος, γ) Οδός ανώνυμη. Οικόπεδο Θ. Χατζηθωμά. Η ορθογώνια κατασκευή (δεξαμενή;) από Δ.

Ε. ΣΚΕΡΛΟΥ

Κως: α) Οδός Εθνικής Αντιστάσεως. Οι δύο παράλληλες οδοί από Δ., β) Οδός Εθνικής Αντιστάσεως και επαρχιακή οδός. Λάκκος πρωτογενούς γεωμετρικής καύσης, γ-δ) Οδός Ασκληπιού και Αυστραλίας. Κτερίσματα και κιβωτιόσχημος τάφος από ασπρόπετρα.

Κως. Πλατεία Πλατανίου: α) Κτερίσματα από ελληνιστική ταφή, β) Άποψη της νεκρόπολης από Ν.

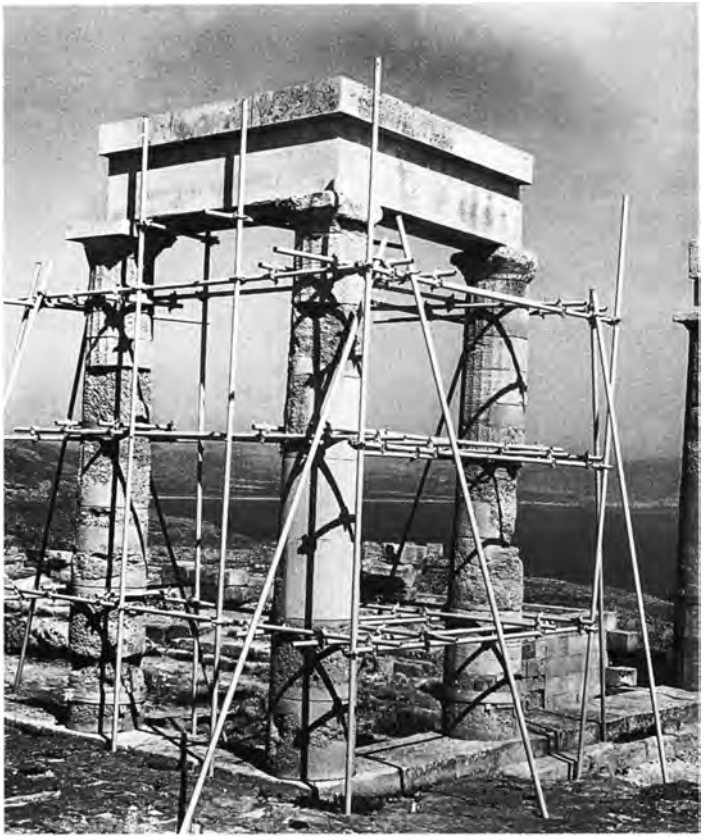
Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Κάρπαθος. Λευκός. Θέση Ριά: α) Άποψη του εσωτερικού της υπόγειας δεξαμενής, β) Η οροφή της υπόγειας δεξαμενής, γ) Η μεγάλη πωρόπλινθος, όπως βρέθηκε τοποθετημένη.

Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου: α) Η ανατολική κατ' εσοχή γωνία της ελληνιστικής στοάς πριν από τη διάλυση των κιόνων, β-γ) Ο σπόνδυλος $K36_3$ και το κιονόκρανο Κν36 μετά την απομάκρυνση των τσιμεντοκονιαμάτων.

Β. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

α) Μουσείο Ρόδου. Τμήμα μαρμάρινου γλυπτού από παράδοση. Πρόσθια και οπίσθια όψη, β) Μουσείο Λέρου. Βολβόσχημα μυροδοχεία από παράδοση, γ) Λέρος. Δρυμώνας. Αιχμή βέλους από οψιανό από περισυλλογή.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου. Η άνω πλατφόρμα πυροβολικού μετά τις εργασίες διαμόρφωσης, β) Αρχαιολογικός χώρος οδού Παναιτίου. Η ανατολική πύλη στον περίβολο του τεμένους Σουλεϊμάν μετά τη μεταφορά της.

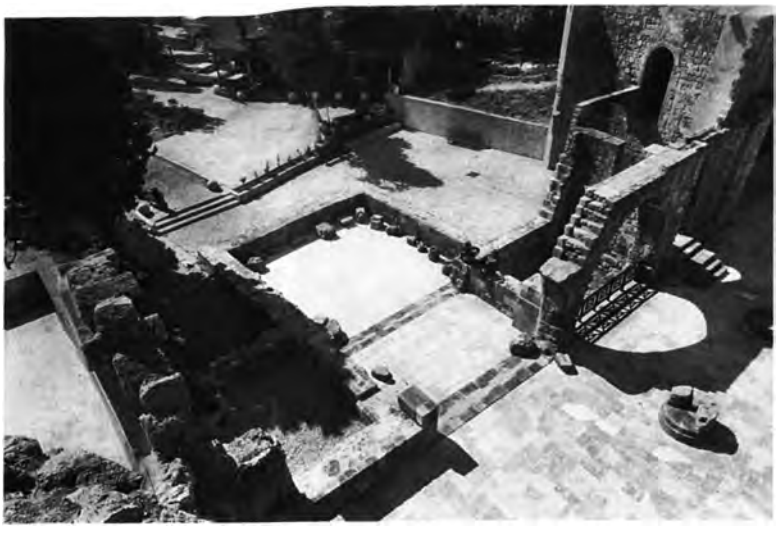

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Προμαχώνας του Αγίου Ιωάννη και περιβάλλων χώρος της μεσαιωνικής τάφρου. Το βορειοανατολικό τμήμα μετά τις εργασίες διαμόρφωσης, β) Οδός Απολλωνίου. Μονή Αγίου Γεωργίου. Οι θόλοι στη βόρεια πτέρυγα των κελιών.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Αϊχαδέφ. Παναγία του Μπούργκου: α) Άποψη από ΒΔ., β) Εσωτερική άποψη από Δ., μετά τις εργασίες διαμόρφωσης, γ) Τα παρεκκλήσια στα νότια του μνημείου.

Γ. ΝΤΕΛΛΑΣ - Μ. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ

α) Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Ιπποτών. Κτίριο Villaragut. Ο σοφάς του χαγιατιού μετά τις εργασίες αποκατάστασης, β) Κάλυμνος. Βαθύ. Το ναΰδριο του Αγίου Αντωνίου από ΝΔ.

α) Κάλυμνος. Βαθύ. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Τοιχογραφία με τον άγιο Αθανάσιο στον ημικύλινδρο της κόγχης,
β) Πάτμος. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου (λεπτομέρεια).

Μ. ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ - Κ. ΚΕΦΑΛΑ

Κάρπαθος. Όλυμπος. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου: α) Το ξυλόγλυπτο τέμπλο, β) Εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Κάρπαθος. Όλυμπος. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου: α) Εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, β) Εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Κάρπαθος. Όλυμπος. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου: α) Εικόνα της Παναγίας Κυρίας Καθολικής, β) Σταυρός λιτανείας τύπου Μάλτας, γ) Ευαγγέλιο του 1671.

α-γ) Ρόδος. Συλλογή Η. Κρητικού. Κούπα, τσουκάλια και «σταμνίον», δ) Κάρπαθος. Όλυμπος. Ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου στη Μέλαινα.

Ρόδος: α) Μεσαιωνική πόλη. Ναός Αγίων Αποστόλων. Μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα,
β) Σάλακος. Θέση Παλαιοκκλησιά. Η παλαιοχριστιανική βασιλική.

Κάλυμνος. Βαθύ: α) Παλαιοχριστιανική βασιλική και βυζαντινό ναΰδριο Ταξιάρχη. Ψηφιδωτό δάπεδο του κεντρικού κλίτους (λεπτομέρεια), β-γ) Βασιλική Παλαιοπαναγιάς. Το βαπτιστήριο από Δ. και η κολυμβήθρα μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

Κάρπαθος. Πηγάδια. Περιοχή Βρόντης. Παλαιοχριστιανική βασιλική: α) Το σύνθρονο από ΝΔ., β) Κορινθιακό κιονόκρανο, γ) Η είσοδος του κεντρικού κλίτους από Δ.

Νομός Λακωνίας. Γύθειο. Θέση Λακωνίς. Σύμπλεγμα σπηλαίων.

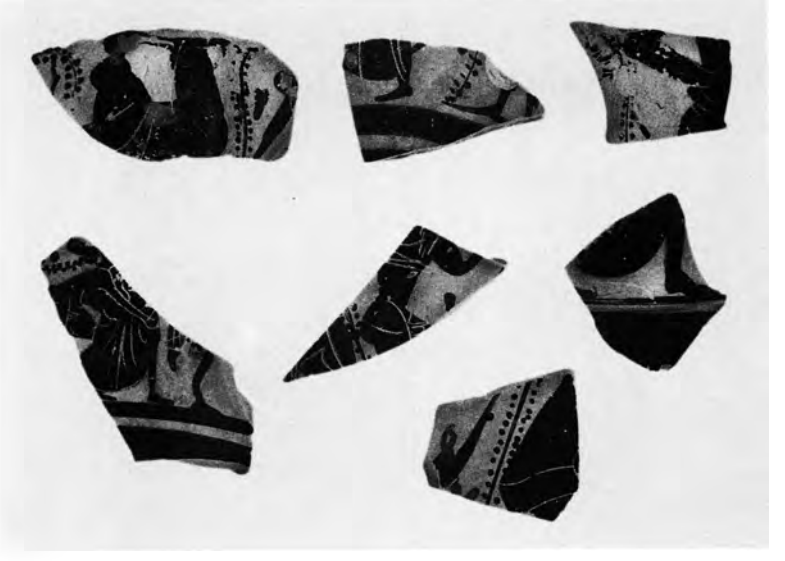
Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ - Ε. ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΧΑΡΒΑΤΗ - Γ. ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ

Νομός Λευκάδας. Κάβαλλος. Σπήλαιο Μπολιάτσω: α) Γυναικείες προτομές, β) Τμήμα καθιστού ειδωλίου κουροτρόφου, γ-στ) Τμήματα ειδωλίων Πάνα, Ηρακλή, κριοφόρου Ερμή και Σατύρου.

Ε. ΧΑΤΖΙΩΤΟΥ

Νομός Κορινθίας. Κρυονέρι. Σπηλαιοβάραθρο Λέχοβας: α-β) Κεραμική από την ανασκαφή.

Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΙΩ. ΖΥΓΟΥΡΗ

Νομός Κορινθίας. Κρυονέρι. Σπηλαιοβάραθρο Λέχοβας: α) Ειδώλιο όρθιας μορφής με στεφάνι, β-γ) Πήλινα πλακίδια, δ) Όστρακο με εγχάρακτη επιγραφή.

Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΙΩ. ΖΥΓΟΥΡΗ

α) Νομός Αργολίδας. Δίδυμα. Περιοχή Αγίου Νικολάου. Λείψανα του υποθαλάσσιου πρωτοελλαδικού οικισμού, β) Νομός Μεσσηνίας. Φρούριο Πύλου. Φωτογραφική έκθεση για τα αρχαία λιμάνια, γ) Νομός Δωδεκανήσου. Λειψοί. Το παλαιό λιμάνι.

Δ. ΚΑΖΙΑΝΗΣ - Α. ΣΙΜΩΣΙ

Νομός Δωδεκανήσου: α) Μακρονήσι. Λαιμός κωδωνόσχημου «ψευδοκώου» αμφορέα, β-γ) Αλιμνιά. Όρμος Εμπορειός. Η αψίδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και τοίχοι παλαιοχριστιανικών κτιρίων.

Νομός Δωδεκανήσου. Αλιμνιά: α) Ο όρμος Εμπορειός, β) Διαμέρισμα των νεωρίων στη νότια πλευρά του όρμου Εμπορειός.

Νομός Δωδεκανήσου: α-β) Αλιμνιά. Διαμέρισμα νεωρίων V. Οι ανασκαφικές τομές 1-2 και 3-4. Διακρίνονται λαξεύματα στο βράχο, γ) Καστελόριζο. Ενάλια κτίσματα και κεραμική.

α) Νομός Δωδεκανήσου. Αστυπάλαια. Μαλτεζάνα. Ενάλια κτίσματα, β) Νομός Κυκλάδων. Αμοργός. Κάτω Ακρωτήρι. Ενάλια κτίσματα.

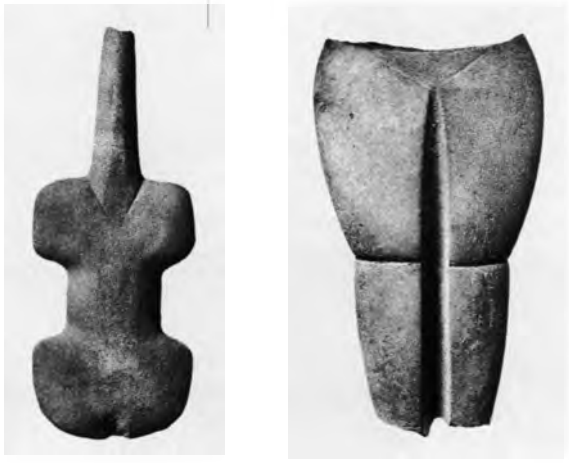

Αντικείμενα από παράδοση: α) Μελανόμορφος κιονωτός κρατήρας άγνωστης προέλευσης, β-ε) Χάλκινη κεφαλή πιλοφόρου άνδρα, τμήματα χάλκινων ποδιών και τμήμα χάλκινου δελφινιού από την Κάλυμνο.

α-β) Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Πρωτοκυκλαδικά ειδώλια, γ) Κατοχή Χ. Χατζηγεωργίου. Μαρμάρινο κεφάλι Σαρδανάπαλου (;). Πρόσθια και πλάγια όψη, δ-ε) Κατοχή Ν. Ρωκ-Μελά. Πήλινο ειδώλιο και προσωπείο σιληνού.

α) Κατοχή Ν. Ρωκ-Μελά. Χάλκινος ασκός, β-δ) Κατοχή Γ. Λεβίδη. Ερμαϊκή στήλη, λιοντάρι και κεφάλι γυναικείας μορφής, ε) Κατοχή Ε. Χρηστομάνου. Λευκή λήκυθος, στ-η) Κατοχή Χ. Γκητάκου. Θραύσμα από ερυθρόμορφο κρατήρα και όστρακα οστρακισμού.

α-γ) Κατοχή Ε. Χρηστομάνου. Πήλινα ειδώλια, δ) Κατοχή Γ. Μιχαλητσιάνου. Κεφάλια ελληνορωμαϊκών ειδωλίων από την Αίγυπτο.

Κατοχή Αιμ. και Κ. Λυμπεροπούλου: α) Γυναικείο άγαλμα, β) Άγαλμα τύπου Ίσιδος-Τύχης, γ) Αγαλμάτιο Αρτέμιδος, δ) Σύμπλεγμα Παπποσιληνού και «παιδός», ε) Γενειοφόρος μορφή ερμαϊκής στήλης, στ) Σύμπλεγμα Γανυμήδου και Δία αετού.

α) Κατοχή Π. Μακρή. Εικόνα με τέσσερις αγίους, β) Κατοχή Α. Γιαννούκου. Εικόνα με τους Επτά Παίδες της Εφέσου.

Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

α-β) Κατοχή Ν. Ρωκ-Μελά. Εικόνα του αγίου Νικολάου και ξυλόγλυπτο εγκόλπιο, γ) Κατοχή Γ. Βελιανίτη. Εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και του αγίου Νικολάου.

Κατοχή Αικ. Δράκου. Ιωάννης Καρύδης: Εικόνα με το λείψανο του αγίου Σπυρίδωνα.

Κατοχή Αικ. Δράκου. Φορητές εικόνες: α) Σκηνή από το βίο του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, β) Οι άγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες.

Κατοχή Μ. Ντάιλ-Καίλιγκ. Φορητές εικόνες: α) Παναγία Γλυκοφιλούσα, β) Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, γ) Η Κοίμηση της Παναγίας.

α) Κατοχή Π. Τατά. Εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, β-γ) Κατοχή Α. Μαρκόπουλου. Χαρτώς κώδικας και χάλκινη πόρπη.

ISSN 0570-622X